

જો 'સાયણમાધવી' કોઈ ઠેકાણે 'માધવામાત્રવિરવિતે' ને કોઈ ઠેકાણે 'સાયણ' ચાર્યવિરવિતે 'માધવી' એમ બુદ્ધ બુદ્ધ લખેલું મળે છે. આથી તે સાયણનું છે કે માધવનું છે એ નક્કી મેળ શકાતું નથી.

માધવાચાર્યે લખેલા ગ્રંથોનાં નામ મળી શક્યાં તેટલાં નીચે આપ્યાં છે.

૧. મગ્ધવેદભાષ્ય, ૨. યજુર્વેદભાષ્ય, ૩. સામવેદભાષ્ય, ૪. અથર્વવેદભાષ્ય,
૫. આર્ય વેદોનાં ઐતરેયતાંત્રાદિ બ્રાહ્મણભાષ્ય, ૬. પરાશરસ્મૃતિભાષ્ય,
૭. જૈમિનીયન્યાયમાલા, ૮. સર્વદર્શનસંગ્રહ, ૯. અનુભૂતિપ્રકાશ, ૧૦. ઇશાદિ
૧૧. ઉપનિષદો. ઉપરની દીપિકા, ૧૨. બ્રહ્મગીતા, ૧૩. પંચદશી, ૧૪. શ્રવ-
૧૫. અપરોક્ષાતુલ્યતીકા, ૧૬. માધવવૃત્તિ, ૧૭. અધિકરણ
૧૮. રાત્રી, ૧૯. દગદસ્થવિવેક, ૨૦. માધવનિદાન, ૨૧. કાલમાધવ,
૨૨. આચારમાધવ, ૨૩. બ્યવહારમાધવ, ૨૪. વિદ્યારણ્ય કાલગાન, અને
૨૫. શ્રી શંકરદિગ્વિજય.

આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આપણા આ ગ્રંથના કર્તાઆચાર્ય શ્રી વિદ્યારણ્ય (વાચાર્ય) સર્વશાસ્ત્રના પારને પામેલા હતા.

માધવાચાર્યનો જન્મકાળ શકે ૧૩૦૦ માં છે એમ કોઈ કહે છે. એના સમયનું તાત્પર્ય હાય લાગેલું છે તેમા આ પ્રમાણે લખેલું છે. *

*તસ્મિન્ ભારતવર્ષેદક્ષિણદર્ભે દેશોસ્તિ કર્ણાટક-

સ્તન્મધ્યે સરિદુત્તમા વિજયતે સા તુંગમદ્રામિધા ।

યત્પીરે દુરિતાદવી હુતવહે દેવો વિરૂપાક્ષ ઇ-

ત્યાસ્તે સન્તતમન્તરેણ સુમનઃ સ્ત્રોતસ્વિનીચિન્તનમ્ ॥૧॥

યસ્યોપકંઠે વિજયામિધાના સા દુર્જયા રાજતિ રાજધાની ।

યસ્યાં વિરૂપાક્ષકટાક્ષદુગ્ધમુજીવયાંતિ સ્મરમુત્પલાશ્યઃ॥૨॥

વંશે વદોરમિતવાંશદ્વાચ્યુતસ્વ શ્રીસંગમાદજનિ સંગરરંગમીદઃ ।

શ્રીભુક્કરાજ ઇતિ ધિકૃતશતુરેપ તામધ્યતિષ્ઠદય મધ્યમલોકપાલઃ ॥૩॥

તસ્યાશ્યા માધવમંત્રિવર્યઃ મજ્ઞાંજયંતી પુરરાજ્યપૃદ્મ ।

યન્મન્ત્રાક્ષત્યા વપુસ્ત્વજન્તોઽપ્યરાતયઃ સ્વસ્થ્યમહો મજન્તે ॥ ૪ ॥

આશાંતવિધાંતયશઃ સમગ્રીદિશોજિગીર્ણમહતા ચલેન ।

ગોવામિધાં કૌંકણરાજધાની મન્યેનમન્યે રુણદર્ષવેન ॥૫॥

પ્રતિષ્ઠિતાંસ્ત્ર તુરુષ્કસંધાનુત્સાહદાપ્નાભુવૈનૈકવીરઃ ।

અન્મૂલિતાનામકરોત્પતિપ્તાં શ્રીસપ્તનાથાદિસુધામુજાં યઃ ॥૬॥

સ્વસ્તિશ્રી શકે ત્રયોદશાધિક ત્રિશતોત્તરસહસ્ર (૧૩૧૩) ગતે વર્તમાન પ્રજાપતિ સંવત્સરે વૈશાખમાસે કૃષ્ણપક્ષે અમાવાસ્યાયાં સૌમ્ય દિને ધૂર્યોપ-

‘શકે ૧૩૧૩ માં પ્રજાપતિ નામના સવસરમાં વૈદ્યાખ માસની અમાસે સૂર્યમહત્વ કામે વૈદિક મર્ગના પ્રવર્તાવનાર શ્રી માધવાચાર્ય, કુચ્ચર નામના ગામનું પોતાના નામ ઉપરથી માધવપૂર નામ રાખીને તે ૨૪ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ધનમાં આપ્યું છે. ૧૩૧૬માં આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે માધવાચાર્યનો જન્મકાળ તો લગભગ, સકના તેરમા સૈકાના મોઢા ભાગમાં હશે. એટલે આજ તેમને યશને આશરે ૫૦૦ ઉપર વર્ષ મધ્ય ગયાં છે.

પૂર્વાશ્રમમાં માધવાચાર્ય વીરબુદ્ધ અને જોના પુત્ર હરિહરનું અમાસપદ સામંત્ય અને શૌભાંત્ય હોય એમ પણ જણાય છે. કેમકે અથવૈષ્ણવેદાયે પ્રકાશની સમાધિમાં તેમણે હરિહરના નામનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ગ્રહસ્થાશ્રમમાં રહી તે આશ્રમના તમામ વૈભવો ભોગવી યજ્ઞર્થ ધર્મ પાળી ચિત્તવાસનાઓને વૈદિક કૃત્યથી તૃપ્તિ આપી આયુષ્મિકસાધાનના હુસારાપ ચોથા આશ્રમનો અપણા મહા માધવાચાર્ય સ્વીકર કરેલો છે. એમના અમાધ પાંડિલના પ્રભાવથી તેઓ આ આશ્રમમાં શ્રી વિદ્યારણ્ય નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. એમ પણ જણાય છે કે પ્રત્યાસદિક્ષા લીધા પછી તેમને ચારદાખીકમાં શુગેરી મહત્વ શ્રી શંકરાચાર્યનું ૫૬ મહેલું છે. એ મહત્તી શ્રી શુરપરપરામાં તેમનું નામ ૩૩ થી પેઢીએ બેવામાં આવે છે. આચાર્ય તરીકે તેમણે અનેક દૈતવાદીઓની સામે પોતાના મતનો સારો વિવાદ ચલાવેલો છે. એમ સાંભળ્યું છે કે વિશિષ્ટદૈતમતના અક્ષૌહ્ય નામના મુની સાથે કાંચી નગરમાં ધણી દિવસ સુધી તેમનો વિવાદ ચાલ્યો હતો. કયા પક્ષનો વિજય થયો એ ચોક્કસ જણાવ્યું નથી. બંને પક્ષના વાદીઓ એમાં પોતાનો જ્યમાને છે. વિશિષ્ટદૈતવાળા કહે છે કે,—‘વિચારણ્યમહારણ્ય-મક્ષેપ્તમનિરિચ્છન્ત્’ ‘વિદ્યારણ્ય નામના મહાઅરણ્યને અક્ષૌહ્ય મુનિ કાપતા હવા’ તો અદૈતવાદીઓ કહે છે કે મક્ષેપ્ત્ સ્ત્રોતવાદાસ વિચારણ્યો મરામતિ: ‘મહા. બુદ્ધિમાન વિદ્યારણ્ય, અક્ષૌહ્ય (નહિ જોખ પમાડી શકાય તેવા) ને પણ જોખ પમાડતા હવા.’

અહોબલ પડિત નામના દાક્ષિણ્ય પડિત એક પદશીલ સ્તુતિનો નાનો અંચ ભખ્યો છે તેમાં તો શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીને શ્રી શંકરના અવતાર તરીકે જણાવ્યા છે. પંચદશીના મંગળાચરણમાં તમઃ શ્રીગંગાતર્કગુલ્વાનાનુગમને એમ શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામી લખે છે; આથી એમ જણાય છે કે તેમને બ્રહ્મતત્ત્વનો ઉપદેશ શ્રી શંકરાનંદથી મળ્યો હશે, એમના બીજા અથોમાં પણ બીજી રીતે છે. બ્રહ્મનિહ પડિત પીતામ્બરજીના અવલોકનમાંથી હું નીચેનો સાર તારવી શકું છું. શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીના વિવાદાર્ સર્વજ્ઞવિષ્ણુ નામના પડિત છે તેમની બાલાવસ્થાના મન્નસુર શ્રી વિદ્યાતીર્થે હશે એમ શ્રી શંકરદિગ્વિજય અને જીવન્મુક્તિ વિવેકના મંગળાચરણ ઉપરથી જણાય છે

રાગપુણ્યકાલે સ્વસ્તિશ્રીમન્મહામંત્રીશ્વર હપનિપન્માર્ગમવર્તકાચાર્યઃ શ્રીમન્માધવરાજઃ કુંજરવિપયવાર્ચિનં કુચ્ચરનામાનં ગ્રામં માધવપુરમિતિ પ્રચિત્તનામ ગ્રહારં કૃત્વા इत्यादि.

* શ્રી રદ્ધાખાવળી પ્રસ્તાવનામાં ૨૬ થી પેઢીએ એમનું નામ જણાવેલું છે. નંદાવળમાં તેમ મળે છે.

* એ મંત્રનો ઉપોદ્ધેશ જુઓ. સમાર્પિતોષ્ઠક અંવાવળી પદેલા અંક તરીકે હાથમાં એ મંત્ર પ્રસિદ્ધ થયો છે

ઉત્તરાવસ્થામાં સંન્યાસદીક્ષા પણ તેમનાથી જ પ્રાપ્ત કરી હશે. મહારાષ્ટ્ર ભાષાના ગુરૂચ્ચંદ્રિત્ર નામના ગ્રંથમાં શ્રી વિદ્યારણ્યના ગુરુ ભારતીતીર્થ છે એમ જણાવ્યું છે. પણ શૂંગેરી મઠની ગુરુપદ્ધતિ ઉપરથી શ્રી ભારતીતીર્થ શ્રી વિદ્યારણ્યના પરમગુરુ સંભવે છે. આ સિવાય શ્રી ભારતીતીર્થ મુનિની વિશેષ હકાકત મને મળી નથી.

પચદશીનાં ૧૫ પ્રકરણોમાં પહેલાં પાંચ પ્રકરણો વિવેક નામથી, મધ્યનાં પાંચ દીપક નામથી અને છેલાં પાંચ આનંદ નામથી જોળખાય છે. પાંચ વિવેકોમાં તત્ત્વ-વિવેક, પંચમહાભૂતવિવેક, પંચકોશવિવેક, દૈત્યવિવેક અને મહાવાક્યવિવેક છે. તેઓમાં સત્સાસત્ય વસ્તુઓનો નિર્ણય કરી બતાવ્યો છે અને એમ વિવેક કરવાથી આત્માના અર્થહીનતાનો અનુભવ થાય છે તે પણ બતાવ્યું છે.

મધ્યના પાંચ દીપકોમાં ચિત્રદીપ, તુષિદીપ, દુઃસ્થદીપ, ધ્યાનદીપ અને નાટકદીપ છે. દેખાઈ રહેલા સર્વ જગત્તે આ પાંચ દીપોવડે જાણે બરાબર તપાસી જોયું હેં, એમ લાગે છે. વળી નિર્ગુણ ઉપાસના મુકિતનું સાધન છે એમ પણ તેમાં દેખાડી આપ્યું છે.

છેલા પાંચ આનંદોમાં યોગાનંદ, આત્માનંદ, અદૈતાનંદ, વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ છે. આ પાછોત્રી ગ્રંથ આખા ગ્રંથના સાર રૂપે છે. યોગાનંદમાં આનંદનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આત્માનંદમાં સર્વ વસ્તુની પ્રિયતા આત્માને લાગતે છે એમ બતાવી આપ્યું છે અને છેવટે આત્મા એ જ આનંદ છે એમ સમજાવ્યું છે. અદૈતાનંદમાં કાર્ય-રૂપ બાસતા સર્વ જગત્તે કારણરૂપ બ્રહ્મની સાથે એકતા કરી બતાવી છે. આ એકતા એ જ વિદ્યા અને એ વિદ્યા પ્રાપ્ત થતા સર્વ દુઃખ નિવૃત્ત થઈ આનંદ મળે છે તે વિદ્યાનંદમાં બતાવ્યું છે. છેલા વિષયાનંદમાં સપ્રપચ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ દેખાડવામાં ચિત્તની વૃત્તિઓવડે વિષય માત્રમાં જે જે રીતે આનંદનો ભાસ અનુભવાય છે તે તે દેખાડી તેનાથી જ નિષ્પ્રપચ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કેમ થાય છે તે બતાવેલું છે. આમ આખા ગ્રંથમાં આભાસવાદનું જ નિરૂપણ કરી બતાવ્યું છે. વગરના સામાપક્ષની તકરારોનું ખંડન કરી સ્વમતની સ્થાપના કરવામાં ગ્રંથકર્તાએ ઘણી સારી મુક્તિઓ દર્શાવી છે. આ બાપાંતરને પ્રસિદ્ધ થવાનો સમય નિકટ આવ્યો એનું નિમિત્ત હું બતાવી ગયો છું. બાપાંતરમાં બહુ વિસ્તારથી લખી શકું એટલું માફ સામર્થ્ય નથી એમ મને પહેલાં પાંચ પ્રકરણ લખ્યા સુધીમાં સમજાઈ ગયું છે એટલે ગૂળ ટીકા કરતા વધારે ડોળી ભયમાં ઉતરવાનું મેં મુસ્તવી રાખ્યું છે. બાપાંતરનો મુખ્ય આધાર ટીકા સાધેના ૪૧ ગ્રંથ ઉપર અને અલ્પનિઃ પડિત શ્રી ચીતામ્બરદાસજીના બાપાંતર ઉપર તથા શ્રેક ઠેકાણે મરાઠી બાપાંતર ઉપર રાખ્યો છે. પૂજ્યપાદ પરિવ્રાજક સ્વામીજી શ્રી આત્માનંદ સરસ્વતીજીના તરફથી પણ તેઓ શ્રીએ પ્રથમ બાપાંતર તરીકે લખી લ જણ પ્રકરણો મને મળ્યાં અને તેથી મને ઘણી મદદ મળી છે. સિવાય પૂજ્યપાદ ૧૧/કાચાર્ય સ્વામીજી શ્રી ગલીરાનંદ સરસ્વતીજીના તરફથી જે પુસ્તક મને મળેલું તેઓ શ્રીએ કેટલાંક દીપ્તણ લખેલાં છે તેની પણ મદદ લીધેલી છે. રાષ્ટ્રીય વિષયોમાં તો મારા પૂજ્ય રાષ્ટ્રીજી શ્રી જીવજીરામ મહિધરભાઈની સહાયતાથી જ

હું આંગળ ચાલી' સંકેતો હું. આ' સપળાથી આ ભાષાંતર તેના હાલના રૂપમાં ગુર્જર વાચકોની દૃષ્ટિમાં આવવાને યોગ્ય થયું છે.

ભાષાંતરમાં મૂળ શ્લોક નીચે શબ્દાર્થ આપ્યો છે. એમાં મૂળમાં નહિ આવેલા પશુ શબ્દાર્થમાં જેની જરૂર જણાઈ તેવા લેવાએલા શબ્દો [] આવા કૌંસમાં મૂકેલા છે અને જેઓ મૂળમાં છે પણ તેનો વિશેષ અર્થ આપવાની જરૂર છે એવા શબ્દોનાં પર્થાય અથવા વિશેષ પ્રકાશાનો અર્થ () આ કૌંસમાં તેની પાસે મૂકેલો છે. બનતાં સુધી શબ્દો શબ્દોના અર્થ લેવામાં આવ્યો જ છે. સંસ્કૃતમાં સતિસમ્મતીનાં અર્થવાળા શબ્દોનું ભાષાંતર તેની જ દળને અનુસરતું રાખ્યું છે. મૂળના શબ્દોના અર્થ જાળવતાં છતાં પણ ગુજરાતી ભાષાનું સૌદર્ય સચવાય તેમ બન્યું લાંસુધી કર્યું છે.

શબ્દાર્થ નીચે વિવેચન આપેલું છે. આ વિવેચન તે મૂળ સંસ્કૃતઅર્થ ઉપરની દીકા જ છે કેટલેક ઠેકાણે તેમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી છે અને સદિગ્ધ વિષયોનું તેમાં સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. મૂળ ગ્રંથમાં પણ એક જ વિષય અનેક ઠેકાણે લેવાએલો બાસે છે. વેદાન્ત જેવા વિષયમાં એમ થાય તો તેથી વાચકને વધારે લાભ થવા સંભવ છે. વિવેચનમાં મેં પણ એમ જ રાખ્યું છે. વિદ્વાનોને કદાચ તે પુનરુક્તિ લાગશે તોપણ વિષયનો આશય સચવાય અને સમજાય એવી રીતે તેને વિવેચનમાં ફરી ફરીને પણ કહી બતાવ્યો છે. મારે જણાવવું જોઈએ કે મારા ભાષાંતરમાં પાંડિત્ય નથી. મારામાં પણ નથી એટલે તે ન આવે, તથાપિ શ્રી ગુરુકૃપાથી હું સમજ્યો તેટલું સમજાવવાને મેં બનતી તજવીજ કરી છે.

મૂળ ગ્રંથકારે અને દીકાકારે જે જે ગ્રંથોના પોતે આધારો લીધા છે તે તે ગ્રંથોનાં સ્થાન બની શક્યાં તેટલાં મેં કુટનોટમાં બતાવ્યાં છે. આપેલા આધારોમાંના મારા અભ્યાસમાં જેટલા આવી ગયા છે તેટલાને મારે તો હું જેટલું સમજ્યો હું તેમાંનું યોગ્યતા પ્રમાણે જણાવી શક્યો છું પણ બીજાં તો સંસ્કૃત દીકા તથા ભાષા દીકામાં છે તેટલું જ મેં બતાવ્યું છે, પડિત પીતામ્બરદાસજીએ પોતાના ભાષાંતરમાં ઘણાં દીપ્પણો આપ્યાં છે એમાંનાં કેટલાંકનો સાર મેં મારા ભાષાંતરમાં કે ટિપ્પણરૂપે લીધો છે, ઘણાં છોડી મૂક્યાં છે, અને કેટલાંક મને જરૂર જણાયાં તેટલાં વધાર્યાં પણ છે. વિષયોનાં મથાળાં, સંસ્કૃત દીકાકારે દરેક શ્લોકની ઉત્પાનિકામાં જે રૂપે બતાવ્યાં છે. અને પડિત પીતામ્બરદાસજીએ આપ્યાં છે, તે મને બહુ સારાં લાગ્યાં છે તેથી તે પ્રમાણે જ મેં પણ રાખ્યાં છે.

હિંદી ભાષાની ખીજ આ ગ્રંથ ઉપરની દીકાઓ કરતાં અને મરાઠી ભાષાંતર કરતાં મને પડિત પીતામ્બરદાસજીનું ભાષાંતર ઘણું જ યોગ્ય લાગ્યું છે. મેં તેમના ભાષાંતરને અનુરૂપ ભાષાંતર કરવું ઇચ્છ્યું નથી, અને તેમ કર્યું પણ નથી તથાપિ મારે કહેવું જોઈએ કે પડિત પીતામ્બરદાસજીના ભાષાંતરવડે મને મારા પૂન્ય શાસ્ત્રીજી જેટલી જ મદદ મળી છે.

પ્રથમ મેં મારા ભાષાંતરમાં પદ્મજેદ અને પદાર્થનો ભાગ રાખ્યો હતો. સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓને તે વધારે ઉપયોગી થાય, એ બેશક ખરૂં છે પણ તેમ કરવાથી પુસ્તકનું

કદ બહુ વધી જતું હતું તેથી તથા પૂજ્યપાદ મહારાજ શ્રી જયકૃષ્ણજી જીવનરામજી ની સલાહથી મેં તે બાગ છોડી દીધો છે.

આ અથડા કૃત્રિય પ્રકરણ મને બધા કરતાં વધારે અધર્મ લાગ્યું છે. એને માટે પૂજ્ય-પાદ મહારાજ શ્રી જયકૃષ્ણજીની ને, પૂજ્યપાદ મહાશય શ્રીમન્નથુરામજી મહારાજની યોગ્ય સૂચનાઓ પ્રમાણે જ હું વસ્યો છું. આ પ્રકરણને માટે મેં જે ઇચ્છ્યું છે તે હું સમજી કે અનુભવી શક્યો નથી. જેટલું સમજ્યો છું તેટલું જુલાસેથી બતાવી શકું તેમ પણ નથી; તેથી તે જોવું છે તેવું ને તેવું જ બતાવી હાલ સતોષ પામ્યો છું.

પુસ્તકનું બાપાતર કરવામાં જે જે મહાશયોનો અને જે જે પુત્રકનો મને આશ્રય મળ્યો છે તે તે મહાશયોનો અને પુત્રકના કર્તાઓનો હું બહુ માનથી ઉપકાર માનું છું. વળી મારા મિત્ર રા. રા. ચેલાભાઈ ભગવાનદાસે પુસ્તક છપાવવાનું પોતાને માથે લઈ મને હમેશને માટે ઉપકૃત કર્યો છે. માત્ર પુસ્તક છપાવવાની મદદને માટે ઉપકૃત કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ મારા શ્રી સદ્ગુરુને આ પુસ્તક નિવેદન કરવાની સલાહ આપી મારી કર્તવ્યતામાં મને કૃતાઈ કર્યો છે, આથી તેમનો મારાપર વિશેષ ઉપકાર થયો છે બાપાતરની પ્રેરકોપી લખવામાં તથા પ્રુફ તપાસવામાં જેમણે મને મદદ આપી છે તેમનો પણ હું ઉપકાર માનું છું.

પરમદર્શીનું ગુણરાતી બાપાતર આ પહેલું જ છે, એટલે એમાં જેટલું જોઈએ તેટલું ચર્ચાશમ્યું નથી. વળી અથ બહુ મોટો અને એને પ્રસિદ્ધ થવામાં બહુ યોગે જ સમય લેવાયો છે તેથી તથા પ્રુફ તપાસવાનો મને બહુ મહાવરો ન હોવાથી એમાં જે કાંઈ દોષો કે ભૂલો હોય તેને માટે હું વિદ્વાનો પાસે ક્ષતવ્ય છું.

આશ્વિન કૃષ્ણ ૩ ચતુર્થ

૧૯૫૧ સવત્

રાજકોટ.

વિશ્વનાથ સદારામ પાઠક.

પ્રકરણોની અનુક્રમણિકા.

	પૃષ્ઠ	શ્લોક.
૧ તત્ત્વવિવેક...	૧	૧—૬૫
૨ પંચભૂતવિવેક...	૩૧	૬૬—૧૭૪
૩ પંચકોશવિવેક.	૬૮	૧૭૫—૨૧૭
૪ દ્વૈતવિવેક...	૮૬	૨૧૮—૨૮૬
૫ મહાવાક્યવિવેક.	૧૦૯	૨૮૭—૨૯૪
૬ ચિત્રદીપ...	૧૧૩	૨૯૫—૫૮૪
૭ તુષિદીપ ..	૧૮૮	૫૮૫—૮૮૨
૮ કૂટસ્થદીપ.	૨૭૭	૮૮૩—૯૫૮
૯ ધ્યાનદીપ.	૩૦૧	૯૫૯—૧૧૧૬
૧૦ નાટકદીપ.	૩૪૨	૧૧૧૭—૧૧૪૨
૧૧ બ્રહ્માનંદ—યોગાનંદ.	૩૫૨	૧૧૪૩—૧૨૭૬
૧૨ ,, આત્માનંદ.	૩૯૭	૧૧૭૭—૧૩૬૬
૧૩ ,, અદૈતાનંદ.	૪૨૩	૧૩૬૭—૧૪૭૧
૧૪ ,, વિદ્યાનંદ.	૪૫૨	૧૪૭૨—૧૫૩૬
૧૫ ,, વિપ્રયાનંદ.	૪૬૫	૧૫૩૭—૧૫૭૧

પ્રકરણ ૧ છું.

અંધારમ	૧
૧ શુદ્ધિવડે જીવ બ્રહ્માની એકતા...	૨
૧ નિસ અને સ્વયંપ્રકાશ જ્ઞાનનો અભેદ ને વિષયનો ભેદ	૨
૨ જ્ઞાન એજ આત્મા અને આત્મા પરમાનંદ છે	૫
૩ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ	૧૦
૪ અપ્રચીકૃત પંચમહાભૂતની ઉત્પત્તિ	૧૨
૫ સૂક્ષ્મ શરીરનું સ્વરૂપ...	૧૩
૬ મન્દીરરણુનું નિરૂપણ...	૧૪
૭ વિશ્વને સંસાર નિવૃત્તિનો પ્રકાર...	૧૭
૮ પંચકોશનિરૂપણ.	૧૭
૯ અન્યથાવ્યતિરેકવડે આત્માનું બહારૂપ હોવું;	૧૯
૨ મહાવાક્યવડે જીવબ્રહ્માની એકતા.	૨૧
૧ તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો અર્થ	૨૧
૨ શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનનું લક્ષણ	૨૬

૩ નિર્વિકલ્પ સમાધિ.	૨૭
૪ સમાધિનું પ્રયોજન અને કાર્યનો ફલિતાર્થ.	૨૯

પ્રકરણ ૨ જી:

અથપ્રતિજ્ઞા.	૩૧
૧ સુદ્ધભૂતોના ગુણ અને કાર્યનું વર્ણન...	૩૧
૧- આકાશાદિ ગુણોનું કથન	૩૧
૨ પચ્ચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું વર્ણન.	૩૩
૩ કર્મેન્દ્રિયોનું વર્ણન.	૩૪
૪ મનનું વર્ણન...	૩૫
૨ મુતિવડે સત્ત્વનું પ્રતિપાદન.	૩૭
૧ ઉક્ત મુતિનો અર્થ.	૩૭
બ્રહ્મમાં સ્વગતાદિ ભેદ નથી.	૩૯
૨ શબ્દવાદી માધ્યમિકનો પૂર્વપક્ષ અને ખંડન.	૪૧
૩ માયાશક્તિનું વર્ણન.	૪૮
૧ માયાનું લક્ષણ અનિર્વચનીયતા અને તેથી દૈત્યનો અભાવ...	૪૮
૨ માયા બ્રહ્મના એક દેશમાં છે.	૫૦
૪ બ્રહ્મ અને પચ્ચમહાભૂતનો વિવેક.	૫૨
૧ માયાનું પ્રયોજન શું છે ?	૫૨
૨ સત્ અને આકાશનો વિવેક.	૫૨
૩ સત્ અને વાયુનો વિવેક.	૫૮
૪ સત્ અને અગ્નિનો વિવેક.	૬૧
૫ સત્ અને જળતત્ત્વનો વિવેક.	૬૨
૬ સત્ અને પૃથ્વીનો વિવેક.	૬૩
૭ સત્ અને ભૂતોનાં કાર્ય-બ્રહ્માંડ આદિકનો વિવેક તથા પ્રપચ્ચના ભાનનો અવિરોધ.	૬૩
૮ સાંખ્યાદિકનો અનાદર...	૬૪
૯ દૈતાભાવનું ફળ	૬૫
૧૦ વિરોધસુક્તિ...	૬૫

પ્રકરણ ૩ જી.

અથપ્રતિજ્ઞા...	૬૮
૧ પચ્ચકોશ અને આત્માનું વિવેચન.	૬૮
૧ ગુદા સખ્દનો ભેદ પૂર્વક અર્થ...	૬૮

૨	પચકોશનાં સ્વરૂપ અને તેઓની અનામતા	૬૮
૨	આત્માનું સ્વરૂપ.	૭૨
૧	આત્માની આનન્દરૂપતા.	૭૨
૨	આત્માની શૂન્યતાના અભાવપૂર્વક સ્વપ્રકાશતા.	૭૬
૩	આત્માની સત્યરૂપતા...	૮૦
૪	આત્માની અનંતરૂપતા.	૮૨
૩	જીવજ્ઞાની અભેદતાનું પ્રતિપાદન.	૮૩
૧	ઉપાધિવડે જ્ઞાના અવેશર ભેદ.	૮૩
૨	જ્ઞાનનું પરમાર્થ સ્વરૂપ....	૮૫
૩	અંતરું કળી...	૮૫

પ્રકરણ ૪ થું.

	અધારબની પ્રતિજ્ઞા અને પ્રયોજન...	૮૬
૧	સર્વ જગતરૂપ દૈતવું કર્તીપણું જીવ અને ઇશ્વરને છે...	૮૬
૧	ઇશ્વરચિત દૈતવું પ્રકટીકરણ...	૮૬
૨	જીવચિત દૈત...	૯૦
૩	સામાન્યરૂપ જગતનો જીવ અને ઇશ્વર સાથે સંબંધ...	૯૨
૪	જીવચિત દૈત સુખદુઃખ (બંધ)નું કારણ છે.	૯૬
૨	જીવદૈતનો ભેદપૂર્વક ત્યાગ.	૧૦૦
૧	શાસ્ત્રીય દૈતવું યુક્તિ પૂર્વક ગ્રહણ અને ત્યાગ...	૧૦૦
૨	અશાસ્ત્રીય દૈતના પ્રકાર...	૧૦૨
૩	અશાસ્ત્રીય તીવ્ર માનસ દૈત હેય છે.	૧૦૪
૪	મદ અશાસ્ત્રીય દૈતનો ત્યાગ અને તેનો ઉપાય...	૧૦૫

પ્રકરણ ૫ મું.

૧	‘મજ્ઞાનં વ્રહ્મ’ એ ઋગ્વેદના મહાવાક્યનો અર્થ.	૧૦૯
૧	‘મજ્ઞાન’ શબ્દનો અર્થ...	૧૦૯
૨	‘વ્રહ્મ’ શબ્દનો અને વાક્યનો અર્થ	૧૦૯
૨	‘અહં વ્રહ્માસ્મિ’ એ યજુર્વેદના મહાવાક્યનો અર્થ...	૧૧૦
૧	‘મહ’ પદનો અર્થ...	૧૧૦
૨	‘વ્રહ્મ’ અને ‘અસ્મિ’ શબ્દોનો અને વાક્યનો અર્થ.	૧૧૦
૩	‘તત્ત્વમસિ’ એ સામવેદના મહાવાક્યનો અર્થ.	૧૧૧
૧	‘તત્’ પદનો અર્થ...	૧૧૧
૨	‘ત્વ’ અને ‘અસિ’ પદનો અને વાક્યનો અર્થ	૧૧૧

૪	‘અયમાત્મા વ્રક્ષ’ એ અર્થર્થજ્ઞ વેદના મહાવાક્યનો અર્થ.	...	૧૧૨
૧	‘મય’ ને ‘માત્મા’ શબ્દનો અર્થ...	...	૧૧૨
૨	‘વ્રક્ષ’ શબ્દનો અને વામનો અર્થ.	...	૧૧૨

પ્રકરણ ૬ કું.

૧ આરોપિત જગત્ની સ્થિતિ અને જ્ઞાનવડે તેની નિવૃત્તિનો

પ્રકાર...	૧૧૩
૧	જગતના આરોપમાં દૃષ્ટાંતસિદ્ધાંતની ચાર અવસ્થા.	૧૧૩
૨	ધીતાદિતું લક્ષણ.	૧૧૩
૩	ચિદાદિતું લક્ષણ.	૧૧૪
૪	ચેતનમાં આરોપિત ચિત્રતું વર્ણન...	૧૧૪
૫	અવિદ્યા અને વિદ્યાનું સ્વરૂપ.	૧૧૫
	વિદ્યા કેમ પ્રાપ્ત થાય છે...	૧૧૫
	જગત્ અને જીવનો બાધ તે શું ?	૧૧૬
	વિચારનો અવધિ અને બે પ્રકારની વિદ્યાનું લક્ષણ.	૧૧૬

૨ આત્મતત્ત્વનું વિવેચન....

૧	તેમાં જીવ અને કૃટસ્થનું વિવેચન...	૧૧૭
૧	દૃષ્ટાંતભૂત આકાશ અને ચેતનનો ભેદ	૧૧૭
	જળાકાશનું લક્ષણ	૧૧૭
	જેષ્ઠાકાશનું લક્ષણ	૧૧૭
	ચિદાકાશનું સ્વરૂપ.	૧૧૮
૨	જીવ અને કૃટસ્થનો અન્યોન્યાધ્યાસ.	૧૧૮
	અવિદ્યાના વિભાગ અને આવરણનું સ્વરૂપ	૧૧૮
૩	‘સ્વયં’ શબ્દ અને ‘આત્મા’ શબ્દના અર્થના અભેદ સહિત કૃટસ્થ અને ચિદાકાશનો અભેદ...	૧૨૨
૨	આત્મતત્ત્વના વિવેચનમાં આત્મામાં વિવાદ...	૧૨૮
૧	આત્મસ્વરૂપમાં વિવાદ...	૧૨૮
	દેહથી આત્મા ભિન્ન છે...	૧૨૮
૨	આત્માના પરિમાણમાં વિવાદ...	૧૩૨
	આત્મસંલવાદીઓનો મત	૧૩૩
	દિગ્બર વાદીનો મત.	૧૩૩
૩	આત્માના વિશેષ સ્વરૂપમાં વિવાદ...	૧૩૪
૧	પ્રાભાકર અને નૈયાયિકાનો આત્મા વિષે મત.	૧૩૫
	સિદ્ધાન્તી તેમાં દૂષણ બતાવે છે.	૧૩૬

પૂર્વભીમાંસાના વાર્તિકકાર બદ્ધનો મત ... ૧૩૭
આનું ખંડન-સાંખ્યમત. ... ૧૩૮

૪ આત્માના વિવેચનમાં ઇશ્વરના સ્વરૂપનો વિવાદ. ... ૧૩૯

૧ અંતર્યામીથી વિરાદ પર્યંત ઇશ્વરમાં વિવાદ. ... ૧૩૯

યોગમતે ઇશ્વરનું સ્વરૂપ ... ૧૩૯

અસંગ ઇશ્વરને નિયંતાપણું છે... ... ૧૪૦

ઇશ્વરના નિયંતૃત્વમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ. ... ૧૪૦

યોગમતનું ખંડન-તાર્કિકોનો મત. ... ૧૪૧

હિરણ્યગર્ભના ઉપાસકોનો મત ૧૪૨

વિરાદના ઉપાસકોનો મત ... ૧૪૨

૨ બ્રહ્માથી સ્થાવર પર્યંત ઇશ્વરમાં વાદ ... ૧૪૩

ભાગવત વૈષ્ણવોનો મત ... ૧૪૩

તેનું ખંડન કરનાર શૈવમત. ... ૧૪૩

શૈવમતનું ખંડન કરનાર ગાણપત્ય મત... ... ૧૪૩

૫ સર્વમતને અવિરુદ્ધ ઇશ્વરનો નિર્ણય ... ૧૪૪

૧ ઇશ્વરની ઉપાધિ માયાનું વર્ણન... ... ૧૪૪

૨ આનંદમય કોશ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ છે. ... ૧૪૫

૩ ઇશ્વરના સર્વગતાદિ ગુણો. ... ૧૪૬

૪ પ્રસંગપ્રાપ્ત બ્રહ્મ અને ઇશ્વરનું વિવેચન. ... ૧૪૯

૫ ઇશ્વરથી જન્મદુત્પત્તિનો પ્રકાર... ... ૧૫૨

હિરણ્યગર્ભનું સ્વરૂપ ૧૫૩

૬ સર્વરૂપ ઇશ્વરની ઉપાસનાનું ફળ. ... ૧૫૪

૩ અદ્વૈત બ્રહ્મના જ્ઞાનમાં વિશેષ ઉપયોગી અર્થ. ૧૬૫

૧ ઇશ્વરનાં વાદમાં શુદ્ધિ પ્રવેશના નિષેધ પૂર્વક વિવેચન સહિત

તેઓની એકતા... ... ૧૬૫

યોગ અને સાંખ્યનો વેદાંત સાથેનો વિરોધ ક્યારે શમે છે. ... ૧૭૦

૨ દ્વૈતાદેતના વાદપૂર્વક અદ્વૈતનું અપરોક્ષપણું અને દ્વૈતનું

મિથ્યાપણું. ... ૧૭૪

૪ તત્ત્વજ્ઞાનનું ફળ.... ... ૧૭૬

૧ તત્ત્વજ્ઞાનનું ફળ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન ... ૧૭૯

૨ વૈરાગ્ય, યોધ અને ઉપરતિનું વર્ણન. ... ૧૮૩

પ્રકરણ ૭ મું.

૧ શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન. ... ૧૮૮

૧	અંધારંબા....	૧૮૮
૨	'પુરુષ' શબ્દનો અર્થ અને હવેશનું કથન.	૧૮૮
૩	'મહ' 'મરિમ' એ એ પદોમાંના 'મહ' પદનું વિવેચન	૧૮૯
૨	શ્રુતિગત 'અહં' શબ્દના અર્થનું વિવેચન.	૧૯૫
૧	આત્માનું અપરોક્ષપણ.	૧૯૫
૨	દશમ દશાતની સાત અવસ્થાઓ દર્શાવત (આત્મા)માં સભવે છે	૧૯૭
૩	ચિદાભાસની સાત અવસ્થાઓનું વર્ણન	૧૯૮
૪	આત્માને પરોક્ષ જ્ઞાનનો સભવ છે....	૨૦૩
૫	વિચારપૂર્વક મહાવાક્યથી આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન અને કેવળ વાક્યથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે.	૨૦૬
૬	મહાવાક્યથી ઉત્પન્ન થનાર અપરોક્ષ જ્ઞાનની વૃત્તિવ્યાપ્તિથી, અપરોક્ષ હોવા યોગ્ય સોપાનિક પ્રલગાત્મ જ્ઞાનનું વર્ણન.	૨૧૫
૭	બોધની દૃઢતાને માટે શ્રવણાદિરૂપ અભ્યાસનું વર્ણન	૨૨૦
૩	'કિમિચ્છન્' એ શ્રુતિગત પદોના અર્થથી ઇચ્છારૂપ સંતાપના અભાવનું વિવરણ.	૨૩૦
૧	ભોગ્યમા દોષદૃષ્ટિથી ભોગ્યને અભાવ.	૨૩૦
૨	જ્ઞાનીઓ પ્રીતિ વગર પ્રારબ્ધ ભોગવે છે	૨૩૨
૩	ત્રણ પ્રકારના પ્રારબ્ધ કર્મનું વર્ણન	૨૩૩
૪	પ્રાપ્તિ ઇચ્છાના સભવ પૂર્વક જ્ઞાનીને ભોગથી વ્યસનનો અભાવ છે	૨૩૬
૫	પ્રપચના મિથ્યાપણાના જ્ઞાન સાથે પ્રારબ્ધ ભોગને વિરોધ નથી	૨૩૮
૬	અપરોક્ષ ચિદાના સ્વરૂપનો નિર્ધાર	૨૪૩
૪	શ્રુતિ અંશ 'કેના ભોગને માટે' એનો અભિપ્રાય	૨૪૬
૧	ભોગના તિરેધ પૂર્વક કૃતસ્થની અસંગતા	૨૪૬
૨	ભોગ્ય પદાર્થમાંની પ્રીતિ તત્ત્વવાથી ભોક્તાની પ્રીતિ શુદ્ધ છે તે વિશે વિચાર	૨૪૬
૩	સુષુપ્તને આત્માના સાર્વજનિકતાની દૃષ્ટિવ્યતી	૨૪૭
૪	ચિદાભાસને ભોગમા અનાસક્તિ	૨૪૯
૫	જ્ઞાનીને ત્રણ શરીરના સંતાપનો અભાવ.	૨૫૧
૧	શરીરગત જ્વરનો અભાવ....	૨૫૫
૨	ચિદાભાસ અને કૃતસ્થમા વાસ્તવિક જ્વરનો અભાવ છે...	૨૫૫
૩	સાક્ષી તરફ ચિદાભાસનું કર્તવ્ય.	૨૫૭
૪	ચિદાભાસને પ્રારબ્ધ સુધી વ્યવહાર છે	૨૫૮
૬	ચિદાભાસની સાતમી અવસ્થા	૨૬૧
૧	પ્રતિયોગીના રમરણપૂર્વક જ્ઞાનીની કૃતકૃતતા	૨૬૪
૨	કૃતકૃત જ્ઞાનીનું આચરણ	૨૬૮

૩	જ્ઞાનીની પ્રાપ્તપ્રાપ્તતા.	૨૭૫
---	----------------------------	-----	-----	-----	-----	-----

પ્રકરણ ૮ મું.

૧	શરીરની બહાર અને અંદર વિદ્યાભાસનું બ્રહ્મ અને કૂટસ્થથી ભેદવડે નિરૂપણ.	૨૭૭
૧	'ત્વ' પદના લક્ષ્ય અને વાચ્યના કથનપૂર્વક દેહની બહાર વિદ્યાભાસ અને બ્રહ્મનો ભેદ...	૨૭૭
૨	દેહની અંદર કૂટસ્થ અને વિદ્યાભાસનો ભેદ.	૨૮૩
૩	વિદ્યાભાસનું નિરૂપણ	૨૮૬
૨	બ્રહ્મ સાથે કૂટસ્થની એકતા જીવનું અધ્યાત્મ.	૨૯૩
૧	બુદ્ધિઆદિ સાથે કૂટસ્થનું વિવેચન	૨૯૩
૨	જીવાદિ જગતનું અધ્યાપણું	૨૯૬

પ્રકરણ ૯ મું.

૧	સંવાદિ ભ્રમની પેઠે પરોક્ષજ્ઞાનથી બ્રહ્મોપાસનાનો પ્રકાર...	૩૦૧
૧	બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનાથી મુક્તિનો સંભવ.	૩૦૧
૨	પરોક્ષજ્ઞાનથી બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનાનો પ્રકાર.	૩૦૫
૨	વિચારથી અપરોક્ષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તથા પ્રતિબંધનું કથન...	૩૦૯
૧	અપરોક્ષજ્ઞાન વિચારથી ઉપજે છે	૩૦૯
૨	અપરોક્ષજ્ઞાનમાં ત્રણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ....	૩૧૧
૩	નિર્ગુણ ઉપાસનાના સંભવ અને પ્રકાર પૂર્વક યોધ અને ઉપાસનાની વિલક્ષણતા.	૩૧૫
૧	જ્ઞાનની પેઠે નિર્ગુણ ઉપાસનાનો પ્રકાર અને સંભવ.	૩૧૫
૨	યોધ અને ઉપાસનાના ભેદનું કથન...	૩૨૧
૪	જ્ઞાની અને ઉપાસકની વિલક્ષણતા...	૩૨૪
૧	ઉપાસક કરતાં જ્ઞાનીનો અવધાર વિલક્ષણ છે.	૩૨૪
૨	જ્ઞાનીથી ઉપાસકની વિલક્ષણતા	૩૩૦
૩	મુક્તિનું સાધન નિર્ગુણ ઉપાસના.	૩૩૨

પ્રકરણ ૧૦ મું.

૧	અધ્યારોપ અને અપવાદપૂર્વક બંધનિવૃત્તિનો ઉપાય વિચાર છે.	૩૪૨
૧	અધ્યારોપ અને સાધન સહિત અપવાદ...	૩૪૨
૨	જીવ અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ	૩૪૪
૩	પરમાત્માની નીવિકારીપણા પૂર્વક સર્વપ્રકારકતા	૩૪૫

૨	પરમાત્માના ચાર્ય સ્વરૂપનો વિશેષ નિર્ધાર...	૩૪૭
૧	સાક્ષીના બુદ્ધિની ચચળતાનો આરોપ	૩૪૭
૨	દેશકાળ આદિક રહિત સાક્ષીના સ્વરૂપનું કથન અને તેના અનુભવનો ઉપાય...	૩૪૮

પ્રકરણ ૧૧ મું.

૧	બ્રહ્મજ્ઞાનની અનર્થ નિવૃત્તિ, પરમાનંદની પ્રાપ્તિની કા- રણતા; તથા બ્રહ્મની આનંદતા, અદ્વિતીયતા અને સ્વ- પ્રકાશતાની સિદ્ધિ...	૩૫૨
૧	અનેક શ્રુતિઓએ બ્રહ્મજ્ઞાનની અનર્થ નિવૃત્તિ અને પરમાન- ંદની પ્રાપ્તિના હેતુનું કથન	૩૫૨
૨	બ્રહ્મની આનંદરૂપતા, અદ્વિતીયતા અને સ્વપ્રકાશતાની શ્રુતિ ભગવતીવડે સિદ્ધિ...	૩૫૬
૨	આનંદનું સ્વરૂપ અને વિવેચન	૩૬૭
૧	સુષુપ્તિમાં બ્રહ્માનંદની સિદ્ધિ	૩૬૭
૨	બ્રહ્માનંદનું જ્ઞાન થતા પછી ગુરુસેવાદિ બંધ નથી તે, તથા આનંદના ત્રણ પ્રકાર...	૩૮૦
૩	વાસનાનંદ અને નિર્જનનંદનું કથન તથા તેનાથી થતી ક્ષણિક સમાધિ.	૩૮૫
૧	જાગૃતમાં વાસનાનંદના અભ્યાસથી નિર્જનનંદની પ્રતીતિ...	૩૮૫
૨	ક્ષણિક સમાધિના સંભવથી બ્રહ્માનંદનો સંભવ છે	૩૮૨

પ્રકરણ ૧૨ મું.

૧	આત્માનંદના અધિકારી, આત્માને માટે સર્વ પ્રિય છે તે, તથા આત્માનું ત્રિવિધપણું	૩૯૭
૧	મદ્યુદ્ધિવાળાને આત્માનંદથી બોધની યોગ્યતા છે...	૩૯૭
૨	આત્માને માટે સર્વ પ્રિય છે એવી શ્રુતિનું તાત્પર્ય	૩૯૮
૩	આત્માની પ્રિયતમતાનું સ્વરૂપ...	૪૦૨
૪	આત્માને પુત્રાદિકની રોપતા અને તેનું ત્રિવિધપણું	૪૦૫
૨	આત્માની પ્રિયતમતાની સિદ્ધિ અને પરમાનંદતાની સર્વ વૃત્તિઓમાં અપ્રતીતિપૂર્વક યોગ અને વિવેકની સમતા...	૪૧૨
૧	પ્રિયતમ, પ્રિય, ઉપેક્ષ અને દ્રેષ્ય વસ્તુનો ત્રિવેક; અને જ્ઞાનીના એક જ વચનથી શિષ્ય અને પ્રતિવાદી તરફ ચાપ અને વર તથા કાપપણાવડે આત્માની પ્રિયતમતા	૪૧૨

૨	ચેતનપણાની પેઠે સર્વ બુદ્ધિવૃત્તિમાં આત્માની ધરમાનદતાની અપ્રતીતિ છે.	૪૧૮
૩	યોગ અને વિવેકની સમાનતા	૪૨૦

પ્રકરણ ૧૩ મું.

૧	બ્રહ્મથી જગતની અભિન્નતા અને શક્તિ તથા તેના કાર્યની અનિર્વચનીયતા.	૪૨૩
૧	આનંદ બ્રહ્મથી જગતનું અભેદપણુ	૪૨૩
	આરંભવાદનું સ્વરૂપ...	૪૨૫
	પરિણામ અને વિવર્તવાદનું સ્વરૂપ	૪૨૬
૨	ધાત્રીની કથા અને શક્તિની અનિર્વચનીયતા	૪૨૭
૩	શક્તિના કાર્યની અનિર્વચનીયતા...	૪૩૩
૨	કારણના જ્ઞાનથી કાર્યસમૂહનું જ્ઞાન—બ્રહ્મ અને જગતનું સ્વરૂપ અને જગતની ઉપેક્ષા...	૪૪૦
૧	કારણના જ્ઞાનથી કાર્યસમૂહનું જ્ઞાન	૪૪૦
૨	બ્રહ્મરૂપ કારણ અને કાર્યરૂપ જગતનું સ્વરૂપ.	૪૪૨
૩	કૃણ સહિત નામરૂપ જગતનો તિરસ્કાર...	૪૪૬
૩	એક જ બ્રહ્મની આધાવડે અનેક આકારતા અને જગતમાં અનુસ્યૂત બ્રહ્મની નિર્જગતતા...	૪૪૭
૧	એક બ્રહ્મની અનેક આકારતા...	૪૪૭
૨	જગતમાં અનુસ્યૂત બ્રહ્મની નિર્જગતતા...	૪૪૮

પ્રકરણ ૧૪ મું.

૧	વિધાનદનું સ્વરૂપ અને તેને નિવૃત્ત કરવા યોગ્ય કુઃખના વિલાસ	૪૫૨
૧	વિધાનદનું સ્વરૂપ અને ભેદ	૪૫૨
૨	વિલાસને નિવારણ કરવા યોગ્ય કુ ખનું સ્વરૂપ...	૪૫૩
૨	કુઃખની નિવૃત્તિ અને ઇચ્છાની પૂર્ણતા.	૪૫૪
૧	કુ ખાભાવ	૪૫૪
૨	ઇચ્છાની પૂર્ણતા	૪૫૫
૩	કૃતકૃત્યતા અને પ્રાપ્તિપ્રાપ્તતા.	૪૫૮
૧	કૃતકૃત્યતા.....	૪૫૮
૨	પ્રાપ્તિપ્રાપ્તતા.	૪૬૩

પૃષ્ઠાંક.	પાંક્તિ.	અનુદ.	શુદ્ધ.
૫૫	૨૩	ધર્મા	ધર્મા
"	૨૮	હિ છે	હિ છે
૫૮	૮	પાછળ	પાછળ
"	૨૬	પછી	પછી
૫૯	૩	છે]	[છે].
"	૧૯	પૂર્વોક્તિ	પૂર્વોક્તિ
૫૯	૨૨	અને]	[અને]
"	૨૪	તતા એમ	તતા નથી એમ
૬૧	૮	વાયુમિથ્યા	વાયુમિથ્યા
"	૯	વાયોમિથ્યાત્વં	વાયોમિથ્યાત્વં
"	૨૧	ચિત્તયેત્	ચિત્તયેત્
૬૨	૨૯	શૂન્યતત્ત્વા	શૂન્યતત્ત્વા
"	૨૮	અગ્નિ ઉપહિત ચેતનમાં	[અગ્નિ ઉપહિત ચેતનમાં]
૬૩	૧૫	સે	સે।
"	૨૦	બ્રહ્માંદ	બ્રહ્માંદ
"	૩૨	પ્રસરણ	પ્રસરણ
૬૮	૧૪	વ્યોમન	વ્યોમન
૭૦	૧૨	૧૭૮	૧૭૯
૭૫	૨૪	માણુની	માણુસની
૮૦	૧૩	આકાશ	આકાશ
૮૧	૨૬	કલ્યાણ	કલ્યાણ
૮૮	૧૭	સોમ્ય	સોમ્ય
૯૬	૩૬	પ્રાતિમા	પ્રાતિમા,
૯૭	૧૧	રોદતિ	રોદતિ
૮૯	૨૬	શમ્ય છે.	શમ્ય નથી
૧૦૪	૧૮	૨૭૭ થી	૨૭૧ થી
૧૧૩	૩૦	વર્ણપુરર્ણાત્	વર્ણપૂર્ણાત્
૧૧૭	૧૩	કુટસ્થ,	કુટસ્થ,
૧૨૫	૮	તત્ત	તત્તા
"	૧૫	સબવતી	સબવતી
૧૫૨	૧૩	સ્થિતિ	સ્થિત
"	૨૦	૯૧૨	૯૫૨

પૃષ્ઠાંક.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૫૪	૫	એને	એને
૧૬૧	૧૬	અપક્રમાદિભિર્લિંગૈ	અપક્રમાદિભિર્લિંગૈ
૧૬૪	૩૧	ઈશ્વરાઃ	ઈશ્વરાઃ
૧૭૨	૨૩	બદ્ધ	બદ્ધ
૧૭૩	૧૬	સાબલ્યુ	સાબલ્યુ
૧૭૬	૮	સર્વદા	સર્વદા
"	૩૦	અભિધ્યાપણું	અભિધ્યાપણું
"	૩૧	એમ કહેવું	એમ ન કહેવું
૧૭૯	૨૩	અનુભવ	અનુભવ
૧૮૦	૮	વાધો	વાધો
૧૮૧	૧૭	નદ્વેષ્ટિ	નદ્વેષ્ટિ
"	૨૮	અતાવવાને	અતાવવાને
૧૮૨	૧૦	વિદંબિત્ય	વિદંબિત્ય
"	૧૮૦	તો પશુ	છે તોપશુ
૧૮૬	૩૦	નિચિકેતા	નચિકેતા
૧૮૯	૨૫	વિચિત્રભાગૈઃ	વિચિત્રભાગૈઃ
"	"	પ્રસ	પ્રપ
૨૦૫	૧૨	બાધ	બાધ
૨૦૮	૨૩	કરવા સાઝ	કરવા સાઝ
"	૩૦	ઐતર્યોપનિષદ્ભા	ઐતર્યોપનિષદ્ભા
૨૨૦	૩૩	સંકરાર્થ	સંકરાર્થ
૨૨૧	૧૮	વિધામાન	વિધામાન
૨૨૩	૨૧	સસય	સસય
૨૨૬	૧૮	ભાવે છે	ભાવે છે
૨૨૮	૧૫	ભોજનોદૌ	ભોજનાદૌ
૨૪૨	૨૪	ઉત્પન્ન	ઉત્પન્ન
"	૨૫	સર્વ	સર્વ
૨૪૩	૨	વાશ્રુતિ	વાશ્રુતિ
"	૨૨	સુપ્રસિસ્તસ્યા	સુપ્રસિસ્તસ્યા
૨૪૪	૮	વિસ્મૃતઃ ।	વિસ્મૃતઃ ।
"	૧૦	તવવિદ્યા	તવવિદ્યા
"	૩૨	ધ્વિષ્ટાવા	ધ્વિષ્ટાવા
૨૪૬	૧૪	કાસ્ય	કાસ્ય

મકરણ ૧૫ મું.

૧	સમગ્રપંચ અક્ષરું સ્વરૂપ	૪૬૫
૧	વિપયાનદની ઉપાધિજ્ઞાત વૃત્તિનો અભાવ ...	૪૬૫
૨	કઈ કઈ વૃત્તિમા ચિત્તતા અને આનંદના પ્રતિબિંબનું જ્ઞાન થાય છે	૪૬૬
૩	મુખ્યદુષ્કર્મના અનુભવ પૂર્વક અક્ષરના ત્રણ અરોની વૃત્તિમા વ્યવસ્થા	૪૬૭
૨	નિઃપ્રપંચ અક્ષરના જ્ઞાનનો હેતુ અક્ષરવિદ્યા છે, ...	૪૬૮
૧	અભિન્ન અક્ષરનું કથન અને માયાનું સ્વરૂપ ...	૪૬૯
૨	વૃત્તિ સહિત અને વૃત્તિ રહિત અક્ષરનું ધ્યાન ...	૪૬૯
૩	ઉક્ત ધ્યાનનું અક્ષરવિદ્યાપણું ...	૪૭૦

शुद्धिपत्र.

पृष्ठांशः	पंक्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
१२	१०	बुद्धिः	बुद्धिः
१४	३३	प्रत्यक्तत्त्वं	प्रत्यक्तत्त्वं
१५	६	[हेध]	[हेध]
१६	१८	भागे छे	भागे छेः
१८	२२	धर	धर
१९	२५	सुपुस्यभाने	सुपुस्यभाने
"	२८	ब्रह्मैव	ब्रह्मैव
२४	२६,	जगतना धारेखा	जगतना करवा धारेखा
२८	२७	अनादाविह	अनादाविह
४०	१६	विजातीयमसत्	विजातीयमसत्
४१	६	एकमेवाद्वितीय	एकमेवाद्वितीय
"	३४	गोऽप्याद्यर्थ	गोऽप्याद्यर्थ
४२	११	गोदो	गोदो
"	१६	सष्टि	सष्टि
"	२६	शून्य	शून्य
४४	५	निशधिशान	निशधिशान
"	१८	सष्टि	सष्टि
"	३५	पुनरुक्त	पुनरुक्त
४६	१२	परिहारो	परिहारो
"	१८	[न]	[न नहि]
"	२८	वियतो सत्त्वं	वियतोऽसत्त्वं
४६	१३	निर्निगत	निर्निगत
"	१८	"	"
४८	४	निस्तत्त्वा	निस्तत्त्वा
४८	२४	सत्	सत्
"	२५	"	"
५२	२३	विक्रिया	विक्रियाप्
५३	८	स्वभाववाणुं	स्वभाववाणुं
"	२३	रभिन्नता	रभिन्नताम् ।
"	२८	सार्वलौकिकाः	सार्वलौकिकैः

પૃષ્ઠાંક.	પંક્તિ.	અર્થશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૪૬	૨૦	સર્વે તત્ત્વ ઓગાય	સર્વે તત્ત્વોગાય
૨૪૭-૨૪૮-૨૪૯ માં	જ્યાં	' દૂટસ્ય ' છે ત્યાં બધે ઠેકાણે	' દૂટસ્ય ' સમજવું.
૨૫૦	૧૨	પુરાણતું	પુરાણતું
"	૨૭	અમમતો	અમમતો
૨૫૧	૬	ધ્મિધાવડે બ્રહ્મા કરે.	ધ્મિધાવડે પોતામાં બ્રહ્મા કરે.
"	૮	મુમુક્ષયા	મુમુક્ષયા
૨૫૨	૩	દિંદિમઃ	દિંદિમઃ
"	૬	દંડરે	દંડરે
૨૫૩	૧૮	ચાતૃ	ચાતૃ
"	૨૪	(ચિદાભાસ	(ચિદાભાસ)
૨૫૪	૯	મુમુર્ષુઃ	મુમુર્ષુઃ
૨૫૫	૧૩	વામાય	કામાય
૨૫૮	૬	આભાવ	અભાવ
૨૬૦	૨	અપસ્યકુણ્ડિની	અપસ્યકુણ્ડિની
"	૧૨	સમાગમમાં	સમાગમમાં
"	૧૮	૮૨૮	૮૨૪
"	૨૪	૮૨૯	૮૨૬
"	૩૨	વેદ	વેદ
૨૬૩	૧૬	તિરોધાન	તિરોધાન
૨૬૪	૭	"	"
"	૨૭	કથન	કથન
૨૬૬	૧૦	બરણપોષણને	બરણપોષણને
"	૨૩	વિષયધનને	વિષયધનને
૨૬૭	૨૩	પ્રાપ્તમિત્યેવ	પ્રાપ્તમિત્યેવ
૨૭૦	૨	બુદ્ધયસ્તક્તા	બુદ્ધયસ્તક્તા
"	૩	ત્વાભિજ્ઞાનિનો	ત્વાભિજ્ઞાનિનો
"	૨૨	[કહેતો	[કહેતો]
૨૭૧	૨૬	મૃતમ્ ।	મૃતઃ ।
૨૭૬	૨૩	છે । ।	છે । । અદો મુખ બંદુ
"	૨૬	જોએ આ	જો વિવેકીએ આ
૨૭૮	૨૩	ને બતાવે છે.—	તે બતાવે છે.—
૨૮૦	૨૦	ઉપાન	ઉપાન

પૃષ્ઠાંક.	પાંક્તિ.	અર્થ.
૨૮૦	૩૨	શબ્દાર્થ:
૨૮૭	૨૮	સ્ફુર્તિ
"	૩૦	આભાસ—
૨૯૦	૧૦	નિરોધ
૨૯૭	૧૫-૧૬-૧૭-૧૮	ની યશઆત
૩૦૦	૯	[શાનની]
૩૦૨	૧૦	વાય;
૩૨૭	૫	૧૦૬૭
૩૩૧	૮	ધ્યાન નિરૂત્ત સાથે
"	૨૮	મુખયત્રાપિ
૩૩૨	૨૯	માં જૂદા થાઓ.
૩૩૭	૭	ધટતું
"	૧૮	આસકામ
૩૩૮	૧૩	અવધનથી પુર—
૩૪૧	૫	શાનમાં અસમર્થ,
"	૧૨	ફળને જોતો
૩૪૮	૧૬	વાહિરંત:
૩૫૨	૯	૧૧૫૧
૩૫૩	૫	આમુષ્મિક
"	૧૬	સાંભળ્યું
૩૫૪	૨૧	સ્થિતિનું
"	૨૭	દ્વિતીયાદૈ
૩૫૫	૧૯	બ્દાર્થ:—
"	૨૨	તરાત
૩૫૬	૨૩	સર્વસંશયા:
૩૫૭	૨	પુરપ
"	૨૦	ચાવિયાં
૩૫૯	૭	વિકારે કરે છે;
"	૨૯	તાપર્થ
૩૬૦	૧૦	સંશય:

૨૪૬.	શબ્દાર્થ:
સ્ફુર્તિ	
આભાસ	
નિરોધ,	
સ્વચ્છ	
બેદને	
૨૫	
તેમ	
[શાનીની]	
કહેવાય;	
૧૦૬૬	
ધ્યાનની નિરૂત્તિ સાથે	
મુખયત્રાપિ	
માં થાઓ.	
ધટતું	
આસકામ	
અવધનથી ૫૨ પુર—	
શાનમાં અસમર્થ	
ફળને જોતો	
વાહિરંત:	
૧૧૫૨	
આમુષ્મિક	
સાંભળ્યું	
સ્થિતિનું	
દ્વિતીયાદૈ	
શબ્દાર્થ:—	
તરાત	
સર્વસંશયા: ।	
પુરપ	
ચાવિયાં	
વિકાર કરે છે;	
તાપર્થ	
સંશય:	

पृष्ठांक.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३६०	२६	आनदेन	आनदेन
३७०	८	विषयभां	विषयभा
३७३	१७	प्राज्ञेनात्मना	प्राज्ञेनात्मना
३७७	२३	विस्पष्टा	विस्पष्टा
३७७	२२	विस्पष्टा	विस्पष्टा
"	२३	सिद्धान्त	सिद्धान्त
३७९	२३	प्रबुद्धस्य	प्रबुद्धस्य
३८६	२८	विकृति,	विकृति,
३९२	४	उपपातकेषु	उपपातकेषु
३९३	१९	१२६३	१२६३
३८५	१८	शङ्कार्थः—	शङ्कार्थः—
३९६	३०	१२७६	१२७६
३८८	१५	आपवाने	आपवाने
४०२	१६	समश्चेदमुनाऽत्रकः	समश्चेदमुनाऽत्रकः ।
४०५	१४	भोतान	भोताना
४१०	२४	नक्षत्रादि	नक्षत्रादि
"	२८	आशयवृत्त	आशयवृत्त
"	३५	आय	आय
४११	७	विद्यात्मात्माने	विद्यात्माने
"	१९	बृहस्पतिसत्वेन	बृहस्पतिसत्वेन
"	१७	राजा राजास्येन	राजा राजसूयेन
"	२३	तच्छेषे	तच्छेषे
४१३	८	वक्ष्यमाणे	वक्ष्यमाणे
"	३०	पुत्रात्मयो	पुत्रात्मेयो
४१५	३१	शङ्कार्थः—	शङ्कार्थः—
४१७	१३	पुत्राभावादि	पुत्राभावादि
४१८	२६	सार्वभौमादीहिरण्य	सार्वभौमादिहिरण्य
४२०	१	तद्वचोर्निर्मलत्वतः ॥	तद्वचोर्निर्मलत्वतः ॥
४२६	२५	पृष्ठ	पृष्ठ
४२८	१०	अपेक्षानुमेयपक्षे	अपेक्षानुमेयपक्षे

पृष्ठांक.	पंक्ति.	अंशुद्ध.	शुद्ध.
४२९	२९	विनाशिनि	विनाशिनी
४३०	१२	(देशकालं नुं भाषांतर आप्नु नथी.)	
४३१	१७	(घात्री नो अर्ध आप्थो-नथी.)	
४३२	६	विसिष्ट	वसिष्ठ
"	२१	शब्दादिभिः	शब्दादिभिः
"	२२	आक्षर	आक्षर
"	२४	प्रक्षरनी (विवक्ष्यु)छे,	प्रक्षरनी नथी. (विवक्ष्यु छे)
४३३	१२	विकारातं	विकारातं
४३४	१	धोऽ	धोऽ
"	३२	बाहनिप्यपाद्यं	बाहनिप्यपाद्यं
४३५	१८	निस्तत्त्वं	निस्तत्त्वं
४३९	१५	मृदौ	मृदि
४४०	२५	विवक्ष्यु	विवक्ष्यु
४४३	२९	रूपाभ्यामेव	रूपाभ्यामेव
४४५	८	अभ	अभ
"	१५	॥७३	॥ ७३ ॥
"	३३	(क्षणात् नो अर्ध आप्थो नथी)	
४४६	१६	बन्हेर्दाह	बन्हेर्दाह
४४७	१	नीक्षिते	वीक्षिते
"	७	द्वीक्ष्यतेऽ	द्वीक्ष्यते
४४९	१२	प्रथक	पृथक
"	२८	लाभीने	तश्चने
४५३	७	कामायः शरीर	कामाय शरीर
४५४	१६	चित्ता	चित्ता
"	२८	अेकं जलना	धृषीडा
"	३३	श्रुत्तिनो	श्रुतिनो
४५६	१५	सर्वमानुष्य	सर्वमानुष्य
४५६	१७	शब्दार्थ—	शब्दार्थ—
४५९	१५	तथानादथेति	तथानादथेति
४५९	२६	विवक्ष्यते	विवक्ष्यते

पृष्ठांक.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४६३	६	कृतकृतसतावडे	कृतकृतसतावडे
४६५	२	उपाधिभूत	उपाधिभूत
४६७	५	तद्वत्स्याच्चिन्मात्रो	तद्वत्स्याच्चिन्मात्रो
११	१०	तथैवोद्भूतिमाप्नुतः	तथैवोद्भूतिमाप्नुतः
४६८	३१	०३त	व्युक्त
४६८	७	पूर्व	पूर्व
"	३०	आर्यधर्मभा	आर्यधर्मभा
११	३१	बुद्धिनेदं	बुद्धिभेदं
५७०	१३	धीवृत्तः	धीवृत्तेः
"	१५	उदासीनपशुभा	उदासीनपशुभा
"	३१	अथात्	अथात्
४७१	१७	ब्रह्माऽऽनं ने	ब्रह्माऽऽनंदेन

॥ ॐ तत्सत् ॥

॥ મંગલાચરણમ્ ॥

“ શંકરં શંકરાચાર્યં કેશવં વાદરાયણમ્ ।

સૂત્રભાષ્યકૃતૌ વन्दે ભગવન્તૌ પુનઃ પુનઃ ” ॥૧॥

“ બ્રહ્માનન્દં પરમસુખં કેવલં જ્ઞાનમૂર્તિ

દ્વંદ્વાતીતં ગગનસદૃશં તત્ત્વમસ્પાદિલક્ષ્યમ્ ।

एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतम् ।

भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्वत् तं नमामि ” ॥૨॥

“ यस્ય પ્રસાદાદહમેવ વિષ્ણુ-

ર્મય્યેવં સર્વે પરિકલ્પિતં ચ ।

इत्थं विजानामि सदाऽऽत्मरूपं

तत्पादपद्मं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ” ॥૩॥

શિખરિણી.

શ્રુતસિદ્ધાન્તાર્થોદધિતરણુ છે દુસ્તર અતિ,

અશક્તા મારી છે અમરતણી વાણીમદિ મતિ;

શુદ્ધ પાદાબ્જે જે સુખદ શુભ નાવિક બળિયા,

લજી, તેને હોડી, હદધિ તરવા પંચદશો આ. ૧

અનુષ્ટુપ્.

નમુ' શ્રી ભારતીતીર્ય, શ્રીવિદ્યારણ્યન નમુ;

ગુર્જરર્થ પ્રગટવા, રામકૃષ્ણ વળી નમુ. ૨

રામકૃષ્ણ સદાચેધી, કાંઠે કાંઠે કહું ગતિ;

બાલવત્ તાગ લેતો હું, વિચરું હું યથામતિ, ૩

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

श्री

पंचदशीप्रारंभः

प्रकरण १ छं.

तत्त्वविवेक.

नमः श्रीशंकरानंदगुरुपादांबुजन्मने ।

सविलासमहामोहग्राहग्रासककर्मणे ॥ १ ॥

तत्पादांबुरुहद्वंद्वसेवानिर्मलचेतसाम् ।

सुखबोधाय तत्त्वस्य विवेकोऽयं विधीयते ॥ २ ॥

शબ્દાર્થः—विलास सद्वित भद्रा मोहदुःखग्राहनी निवृत्तिअे न जेतुं सुख्य
कर्म अेवां श्री शंकरानंद गुडनां यरलुकभणने [भास] नमस्कार [छे ।] (१).
ते (गुड) नां यरलुकभणद्वंद्वनी सेवावडे जेतुं चित्त निर्मल धम गयुं अे तेवाने
सुखधी ज्ञान थाय तेदसा भाटे आ तत्त्वने विवेक करीअे छीअे, २.

विवेचनः—अथनी निर्विघ्न भभाषिने भाटे श्री सहगुने के छट देवताने नमस्कार
करवानी अेष्ट पुत्रोनी रीति अे. आ रीतिने अनुसरी नप्रदापने वधासे यवा साइ तथा
निगामुअेने पोने रयवा छ्छेअ अथभां प्रीति यवा साइ श्री विद्यारण्य भद्राभुनी,
आ (पंचदशी) अथना प्रारंभभां श्री सहगुने, अने श्री सहगु अे न छट देवता अे
तेभने, आ अेक रमी नमस्कार करे अे. आ भगवायरलुभां न अथने विषय अने
प्रयोजन पथु भूयनी आपे अे ते आ प्रभासे —

शं—सुभ+कर—करनार. सुभ करनार ते शकर. अे न सकण नगतने आनंद आप-
नार परमात्मा अह-अे. एषोवानन्दयति 'अे परमात्मा न आनंद करे अे' अेभ भगवती श्रुति
पथु अे अे. वणी आनंदने अर्थ अतिशय प्रेमनु ठेकाछुं अे, ते न परमानंद प्रसगात्मा अे, अेअे
के,—शंकर—अह अे न आनंद—प्रसगात्मा अे. तेने अर्थकर्ता नमस्कार करे अे. शंकरानंद
छट देवतानु नाम भोक्षी अर्थकर्ताअे नमस्कार करी, तेभां श्री सहगु अने श्री परमगुने
ध्वनि नीअे अे. पोताना गुड श्री शंकरानंद स्वाभी अे तेने, अने श्री परमगु भगवान
शंकराचार्य अे तेभने, श्री विद्यारण्य स्वाभी नमस्कार अेअे. आभ प्रसगात्मा अहनी
साये श्री गुने अेअे, अे नकद्विषय नथी पथु ॥ द्वाधषाचार्धमूर्तिषः ' ते अह दी-
क्षावडे आचार्यनी भर्त्तिभा रहेअे अे ' अे आभमानुसार अे. श्री सहगु न शुद्धचित्तवाणा
अधिकारी साधकने दीक्षाधी भांडीने अगानादिने नाश करवानुं सामर्थ्य आपी तेने

પરતત્ત્વ—પ્રત્યગતિ પરમાત્મામાં જોડે છે આધી કરી બ્રહ્મમાં અને શ્રી સદ્ગુરુમાં એ બેદ છે એમ અચકતા, શ્રી ગંકરનાંદ શબ્દવડે સુચવે છે અદિઆં શ્રી ગખ્દવડે શ્રી સદ્ગુરુમાં અધિગાદિક અર્થમિદ્ધિનુ સામર્થ્ય છે, એમ બતાવ્યું છે, અથવા તનેદાનુ વરાગ 'ધન આપનાની તે પરમગતિ છે' એ શ્રુતિના અર્થ પ્રમાણે શ્રી—લક્ષ્મીપુત્ર શ્રી સદ્ગુરુ છે, 'કે જે પોતાના બકતને તેમનાં કર્મફળના ભોગ આપવામાં સામર્થ્યવાળા છે એમ સૂચવ્યું છે. શ્રી ગંકરનાંદ શબ્દવડે શ્રી સદ્ગુરુની અને પરમાત્માની એકતા બતાવી છે તેમ જ સકર અને આનંદ એ બંને સમાનાધિકરણ શબ્દવડે આ અર્થનો વિષય-શ્રવ બ્રહ્મની એકતા—બતાવ્યો છે

પરેના શ્લોકના ઉત્તરાર્ધવડે આ અર્થનુ પ્રયોજન જણાવ્યું છે, માટે ઉત્તરાર્ધના દ રેક શબ્દને આપણે તપાસી જઈએ. વિવાસ એટલે બહિઃસમદ્ધિ-સ્વર્ણસુદ્ધ પ્રપચરપ સમગ્ર કાર્યનો મન્દ્ર અને એ સમુદ્ધ યુક્ત તે સવિવાસ એવો મહાભોક્ષ એટલે મૂળનુ અગ્નિ આ મૂળનુ અગ્નિ મોટા મગરની પેઠે પોતાને વશ થએલા પ્રાણીને અતિશય દુખનું કારણ છે, માટે તેની (ગ્રામ) નિવૃત્તિ એ જ દેવલ્યસુખની પ્રાપ્તિ છે આ દેવલ્યસુખની પ્રાપ્તિ ગુરુચરણપ્રસાદથી મળી રાકે છે, માટે ઉત્તરાર્ધમાં અચકતા દેવલ્યસુખની પ્રાપ્તિ કરવાનુ શુભ્ય કર્મ જેનું છે એવા શ્રી ગુરુચરણને નમસ્કાર કરી આ અર્થનુ પ્રયોજન બતાવી આપે છે

'ખીન્ત શ્લોકથી અર્થના અર્વાતુર પ્રયોજનની સાથે અમારબની પ્રતિષ્ઠા કરી અધિ-દારીતુ દિગ્દર્શન કરી બતાવે છે. સ્તુતિનમસ્કારાર્ધવડે સર્વ કર્મ નિષ્કામશ્રુતિથી કરી શ્રી સદ્ગુરુ—ધર્મર—ને સમર્પણ કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે અને એમ ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકાર મળે છે આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં એમ જ સૂચવ્યું છે. શ્રી ગુરુ-સેનાથી ચિત્તશુદ્ધિનાગા અધિકારી જનોને અનામશે—યોગ જ અમથી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા સાથે અનામેષિત સ્વરૂપ એવા અને જોના મહાવાક્યોવડે અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે એવા તત્ત્વનુ આરોપિત ખચ્ચક્રશરૂપ જગતથી વિવેચન કરવાની અવકાશ પ્રતિષ્ઠા કરે છે ૧—૨

૧ યુક્તિવડે શ્રવ બ્રહ્મની એકતાનું પ્રતિષ્ઠાન. ૩—૪૨

૧ નિત્ય ને સ્વયંપ્રકાશ જ્ઞાનનો સર્વત્ર અભેદ અને તેના વિષયોનોભેદ. ૩—૭,

શદ્વસ્પર્શાદયો વેદ્યા વૈચિત્ર્યાન્ જાગરે પૃથક્ ।

તતો વિચક્તા તત્સંવિદૈક્યરૂપ્યાન્ન મિચતે ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—શબ્દ સ્પર્શ આદિ (ઈદિયોના વિષયો) [તેઓના] વિચિત્રપ-ભાષી જગદવસ્થામાં જુદાજુદા જાણવા યોગ્ય છે, [પણ] તેથી જુદું તે [વિષય] નું જ્ઞાન, [તેના] એકરૂપપણાથી જુદું થતું નથી. ૩

૧ સિદ્ધ અર્થ જણાવનારા શબ્દો જ્યાર એક અર્થમાં જોવાય ત્યારે તેઓ સમાનાધિકારકરૂપ છે

વિવેચન:—શ્રવણની એકતારૂપ આ ગ્રંથના વિષયની સંભાવનાને માટે જેમ બ્રહ્મ સત્ત્વગુણરૂપ છે, તેમ શ્રવણ પણ સત્ત્વગુણરૂપ છે એમ ખતાવવું જોઈએ; પણ તે ખતાવતાં પેહેલાં આ ત્રીજા શ્લોકવડે જ્ઞાનનો અભેદ પ્રતિપાદન કરીને તેનું નિલપણું છે, તે સ્પષ્ટ બ્યવહારવાળી જગદ્વસ્થામાં કર્તા પ્રથમ સિદ્ધ કરી ખતાવે છે.—

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ ઇત્યાદિ ગુણોના આધારભૂત એવાં આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી ઇત્યાદિ દ્રવ્યો છે. આ દ્રવ્યો જ વિશ્વક્ષણ ધર્મવાળાં હોવાથી પરસ્પર ભિન્ન છે અને તેથી તેમના એ ગુણો પણ પરસ્પર ભિન્ન છે; તથાપિ એ ગુણોનું જણાવું કે ગુણોનું જ્ઞાન, તે ગુણોથી ભિન્ન છતાં પણ જૂદું જૂદું જણાવું નથી. તે તો આકાશની પેઠે એક જ્ઞાન, જ્ઞાન ને જ્ઞાન, એ રૂપે જ ભાસમાન થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ આદિક ગુણો જ પરસ્પર ભિન્ન છે એમ નહિ પણ ઉપાધિભેદ કરીને ધણું શબ્દો અને ધણું સ્પર્શો પોતે એક જાતના છતાં ભિન્ન છે, પણ એ સઘળાઓનું જ્ઞાન, સદા જ્ઞાનરૂપે જ ભાસે છે. અત્ર વિવાદનો વિષય જ્ઞાન છે, તે સ્વભાવસિદ્ધ ભેદ વગરનું છે; કેમકે ઉપાધિવગર તે આકાશની પેઠે સદા એકરૂપે જ ભાસે છે એટલે કે, આકાશ નિર્વિકારી છતાં ધણમાં ધણા જેવું, ઢોલમાં ઢોલ જેવું, અને મઠમાં મઠ જેવું કલ્યાય છે, તે તેની તેવી તેવી ઉપાધિને લીધે છે પણ વસ્તુતઃ નથી. તેમ આકાશાદિ વિશ્વક્ષણ ધર્મવાળા આશ્રયને લઇને કે વિશ્વક્ષણ ઉપાધિને લઇને શબ્દસ્પર્શના જ્ઞાનમાં કે શબ્દે શબ્દના જ્ઞાનમાં ભેદ કલ્યાય છે પણ સ્વતઃ તે ભેદ નથી. વાસ્તવ ભેદની કલ્પનામાં ગૌરવરૂપ દોષ આવે છે. ૩

તથા સ્વપ્નેઽત્ર વેદ્યં તુ ન સ્થિરં જાગરે સ્થિરમ્ ।

તદ્ભેદોઽતસ્તયોઃ સંવિદેકરૂપા ન મિચ્યતે ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—તેમ સ્વપ્નમાં. અહીં (સ્વપ્નમાં) શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયો સ્થિર નથી [પણ] જાગરૂમાં સ્થિર [છે.] આથી [જ] તેઓના ભેદ [છે.] તે (જાગરૂસ્વપ્ન)નું જ્ઞાન એકરૂપ [હોઈ] જૂદું થતું નથી. ૪.

વિવેચન:—જગદ્વસ્થાનો ન્યાય સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ તેવોજ છે એમ ખતાવે છે. જાગરૂવસ્થામાં પોતપોતાના વિચિત્રપણાથી વિષયો ભિન્ન છે પણ તેનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી. તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ પોતપોતાના વિચિત્રપણાથી વિષયો ભિન્ન છે. તેનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી. ત્યારે બંને અવસ્થામાં વિષયોનું પૃથક્પણું છતાં જ્ઞાન ભિન્ન નથી ત્યારે અવસ્થાઓના નામનો ભેદ શા માટે હોવો જોઈએ એમ કોઇને શંકા થાય, તો અચક્ષુષ્ પોતે જ એનો ભેદ ખતાવે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં જણાઇ આવતા અને ભોગવાતા તમામ વિષયો

* સિદ્ધ કરી ખતાવેને માટે. ૧ જે અવસ્થામાં ઉદ્વિગ્ધાવડે પોતપોતાના અર્થ—વિષય—નું જ્ઞાન થાય તે અવસ્થા જાગરૂ કહેવાય છે.

૨ ન્યાં ગોડાથી જાગરૂ દોષ ત્યાં માણુ વાપરતું તે ગૌરવરૂપ. ગામ જવાનો સ્ત્રીધો રસ્તો દોષ તે ઠાઠી વાકે મારે જતું. સંદેહી રીતે દાખલો થતો દોષ છતાં લાંબીને મુશ્કેલી ભરેલી રીતે દાખલો ગણવો તે ગૌરવરૂપ.

માત્ર પ્રાતિભાસિક શરીરરૂપે છે તેઓ તે જ સ્વપ્નામાં દેખાય છે: ફરી દેખાતા નથી એટલે અસ્થિર છે; પણ જાગૃત્વસ્થામાં દેખાતા—ભોગવાતા વિષયો કાળાંતરમાં પણ પાછા દેખાઈ આવે છે એટલે તેઓ સ્થિર છે. આમ એ અવસ્થાઓમાં વિષયોનું અસ્થિ-રત્વ અને સ્થિરત્વ છે માટે તેઓનો ભેદ રાખવામાં આવેલ છે. હવે જો અવસ્થાઓનો ભેદ છે તો તેમાં થતા જ્ઞાનનો પણ ભેદ હોવો જોઈએ પણ તે નથી, કેમકે ભેદનું કાંઈ પ્રમાણ નથી. ૪.

સુષોત્થિતસ્ય સૌષુપ્તતમોવોધો ભવત્ સ્મૃતિઃ ।

સા ચાવબુદ્ધવિપયાઽવબુદ્ધં તત્તદા તમઃ ॥ ૫ ॥

સ વૌષો વિપયાદ મિત્રો ન વૌષાત્ સ્વપ્નવૌષવત્ ।

एवं स्थात्रयेऽप्येका संवित् तद्द् दिनान्तरे ॥ ६ ॥

मासाद्वयुगकल्पेषु गताऽगम्येप्वनेकधा ।

નોદેતિ નાસ્તમેત્યેકા સંવિત્રેષા સ્વયંપ્રમા ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—જાંધી ઉઠેલાને સુષુપ્તિમાં થએલા અજ્ઞાનનો બોધ થાય છે, [તે] સ્મૃતિ [છે] અને તે (સ્મૃતિ) અનુભવ કરેલા વિષયની [છે]. તેટલા માટે તે (સુષુપ્તિ) તું અજ્ઞાન [પણ] અનુભવેલું [છે] (૫). તે બોધ [તેના] વિષયથી ભિન્ન [છે, પણ] સ્વપ્નના બોધની પેઠે જ્ઞાનથી [ભિન્ન] નથી, એ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થામાં પણ જ્ઞાન એક [છે] તેમ જ બીજા દિવસમાં (૬), અનેક પ્રકારે ગએલા અને આવતા મહિના, વર્ષ, યુગ અને કલ્પમાં જ્ઞાન એક [જ છે.] જ્ઞાન ઉદય પામતું નથી, અસ્ત પામતું નથી. એ (જ્ઞાન) સ્વપ્રકાશરૂપ [છે.] ૭.

વિવેચન:—પાછળ જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બે અવસ્થામાં જ્ઞાન એકરૂપ છે—એક જ છે એમ બતાવ્યું છે. આ બે અવસ્થા મિલાવ ત્રીજી સુષુપ્તિ અવસ્થા છે તેમાં પણ જ્ઞાન છે, અને તે જ્ઞાન પણ જાગૃત સ્વપ્નથી જુદું નથી એમ બતાવવાને આ ત્રણ સ્તોકો કહ્યા છે. આપણે ગાઠ નિદ્રામાં હોઈએ તે વખતે બહાર કાંઈ તમાસો થાય અગર તો આપણે માટે કોઈ સદ્ બેઠાને આવી બેસી રહ્યું હોય એટલામાં આપણે જાગી ઉઠીએ એટલે કદીએ કે, બાઈ [‘મેં કાઈ જાણ્યું નહિ’] આપણુ આ બોલતું સુષુપ્તિનું અજ્ઞાન છે, અને એ અજ્ઞાનનું આપણને જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન કાંઈ અનુભવ નથી; કેમકે અનુભવનું કારણ પ્રસન્ન, અનુમાન, ઉપમાન કે શબ્દ પ્રમાણ છે તે સુષુપ્તિમાં નથી. આથી કરીને સુષુ-પ્તિમાં યએયો અજ્ઞાનનો બોધ સ્મૃતિ છે. બવહાર એમ બતાવે છે કે સ્મૃતિ અનુભ-વેલા વિષયની હોય છે. શાસ્ત્ર પણ અનુભવવિષયસમ્પ્રત્યક્ષત્વે. એમ કહે છે, સારે આ અજ્ઞા-નના બોધરૂપ સ્મૃતિ કોઈ અનુભવેલી છે, એટલે સુષુપ્તિનો તમોબોધ અનુભવેલો છે—તે જ્ઞાન છે ‘તે મારી મા છે’ એમ પરદેશ ગએલો માણુમ કહેછે તે માનું જ્ઞાન છે તો જ કહેછે, નહિતો કહેવાય નહિ; તેમ ‘મેં કાઈ જાણ્યું નહિ’ એમ કહેતું એ પણ અનુભવેલી

૧ સ્વપ્નમાં દેખાતા વિષયો, જ્ઞાનવાના જેવું જ્ઞાન દેખાતું પણ બોધ તે પ્રાતિભાસિક

વાતની સ્મૃતિ છે—જ્ઞાન છે. જેમ ઘડો અને ઘડાનું જ્ઞાન બંને પરસ્પર ભિન્ન છે, તેમ 'મેં સુષુપ્તિમાં કંઈ જાણ્યું' નહિ' એમ જાગૃત્વસ્થામાં, આપણે કહીએ છીએ તે કહેવા રૂપ જ્ઞાન, તે જ્ઞાનના વિષય—સુષુપ્તિના અજ્ઞાન—થી ભિન્ન છે; પણ જેમ જાગૃત્વસ્થાનું જ્ઞાન સ્વપ્નાવસ્થાના જ્ઞાનથી જૂદું નથી તેમ આ સુષુપ્તિનું જ્ઞાન પણ જાગૃત્વસ્થાનું જ્ઞાનથી જૂદું નથી. તે એક જ છે. એક જ દિવસમાં વર્તેલી જાગૃત્વ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં જ્ઞાન એક જ છે, તેમ કોઈ આગળ પાછળના બીજા દિવસમાં, માસમાં, વર્ષમાં, કૃતાદિ યુગમાં ને વારાહાદિ કલ્પમાં થતું કે થએલું જ્ઞાન સર્વદા એક જ છે—તેના બેદ કલ્પવામાં કંઈ પ્રમાણ નથી. જ્ઞાન એક જ છે, તેથી તે ઉત્પન્ન થતું નથી. તે નિલ છે, કેમકે તેનો નાશ થતો તથી. જો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને નાશ માનીએ તો તે ઉત્પત્તિ—નાશનો કંઈ સાક્ષી માનવો પડે; પણ જ્ઞાન એક છે માટે તેની ઉત્પત્તિ અને નાશ અસાક્ષિક હરે છે. કોઈ કહે કે જ્ઞાન, જ્ઞાનના ઉત્પત્તિનાશનો સાક્ષી કેમ ન હોઈ શકે? ન જ હોઈ શકે, કેમકે આપણે આપણું ઉત્પત્તિ નાશ જોઈ શકતા નથી. વળી પોતે પોતાની ખાંધે બેસાય નહિ. અર્થાત્ જ્ઞાનનાં ઉત્પત્તિ નાશ નથી. તે તો છે, —ને છે જ એમ સિદ્ધ થાય છે. અહિંયાં એક રહ્યા થાય છે; તે એ કે, જો બીજા જ્ઞાનનો અભાવ છે તો આહક (અહણ કરનાર સાક્ષી)નો પણ અભાવ થાય છે, અને એમ આહકનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાનનું ભાન થતું નથી—તેનું અભાન (અપ્રતીતિ) થાય છે. જ્ઞાનની અપ્રતીતિ એટલે જગત્પત્ની પણ અપ્રતીતિ—જગદાધ્ય પ્રસંગ આવીને ઉભો રહે છે. આ શંકાના સમાધાનને માટે જ મૂળ શ્લોકમાં કર્તાએ 'આ જ્ઞાન સ્વયંપ્રભ છે' એમ જ્ઞાતવ્યુ છે. કષ્ટપટાદિ પદાર્થો જ્ઞાનનો વિષય હોઈ તેઓ અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) થાય છે પણ જ્યાં સુધી તે જ્ઞાનનો વિષય થયા નથી ત્યાંસુધી તે પરોક્ષ (અપ્રત્યક્ષ) રહે છે, તેમ જ્ઞાનનો સાક્ષી (બીજું જ્ઞાન) નહિ હોવાથી, જ્ઞાન કોઈ અન્ય જ્ઞાનનો વિષય ન હોવાથી તે પરોક્ષ છે—અપરોક્ષ નથી એમ સમજવું નહિ. જ્ઞાન સર્વદા અવેદ્ય છતાં અપરોક્ષ સિદ્ધ જ છે. કોઈ વળી એમ કહેવા માગે છે કે 'જ્ઞાન સ્વસંવેદ્ય છે—જ્ઞાન પોતે જ્ઞાનને (પોતાને) જુએ છે' પણ આ ધારણામાં કર્તૃકર્મનો વિરોધ આવે છે એટલે, —કર્તા પણ જ્ઞાન અને કર્મ પણ જ્ઞાન થાય છે. જો જ્ઞાનને પરવેદ્ય (બીજાથી જાણવા શક્ય) માનીએ તો અનવરથા કોઈ આવે છે. આમ હોવાથી જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ હોઈ સર્વને પ્રકાશ કરે છે એ સબવિત લાગે છે ને તેથી જગદાધ્ય પ્રસંગ પ્રથા થાય છે. ૫-૭

૨ જ્ઞાન એ જ આત્મા. અને આત્મા પરમાત્મનું છે. ૮-૨૪

इयमात्मा परानन्दः परमेमास्पदं यतः ।

મા ન મૂવં હિ મૂયાસમિતિ પ્રેમાડ્ડત્મનીક્ષયતે ॥૮॥

શબ્દાર્થઃ—આ (જ્ઞાન) આત્મા [છે. તે આત્મા] અત્યંત સુખરૂપ [છે,] જેથી [તે] અત્યંત પ્રેમનું સ્થાન—વિષય [છે] કેમકે [સૌનો] 'હું ન હોઉં' એમ નહિ [પણ] 'સદા હોઉં' [એમ પોતાના] આત્મા-માં પ્રેમ રૂપાય છે. ૮.

*આવા દર્શાવને અતિરેખી દર્શાવ કહે છે. ૧ એક જ્ઞાનને જાણનાર બીજું જ્ઞાન, જીતને જાણનાર ત્રીજું એમ છેલ્લું કેલણ આવે જ નહિ તે અનવરથા કોઈ કહેવાય છે.

વિવેચન:—આગળ જતાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન એ જ નિલ અને સ્વપ્રકાશરૂપ છે. સર્વ અવસ્થામાં અને સધળે દેહાણે જ્ઞાન જ છે. એ જ્ઞાન જ આત્મા છે; કેમકે આત્મા નિલ અને સ્વપ્રકાશરૂપ છે. જે પદાર્થ નિલ અને સ્વપ્રકાશરૂપ નથી તે કદાપિ આત્મા નથી. સધળી બીજી—ધોડા, લૂગડું, લાકડું ઇત્યાદિ અનિલ છે—હમેશ રહે એવાં નથી; વળી તે બીજાના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, માટે તે આત્મા નથી. પાછળ 'જતાવ્યું' તેમ જ્ઞાન—આત્મા અવિનાશી એટલે નિલ અને સ્વપ્રકાશરૂપ છે. આત્મા નિલ છે માટે તે સત્ય છે. જે પદાર્થ નિલ નથી તે સત્ય નથી અને જે નિલ છે તે સત્ય છે. 'વાચ્ય-રૂપતિભિઃ' નામના આચાર્ય એમ જ કહે છે. 'નિલ તે સત્ય અને સત્ય તે નિલ' સત્ય કહો કે નિલ કહો એ એક જ છે. આત્મા સત્ય અને સ્વપ્રકાશરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ તે અલંત સુખરૂપ છે; કેમકે તે નિરૂપાધિક અને નિરતિશય સુખનું આરૂપ (સ્થાન) છે. વ્યવહારનાં સુખો જ્યાં ઉપાધિયુક્ત હોઈ અલંક છે. આત્મામાં ઉપાધિ નથી માટે તેહ સુખ પણ અલંત છે. આત્મા તો સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રેમનો વિષય છે. વિષય-જન્ય સુખો ભોગવતાં સુખીમાં સુખરૂપ બાસે છે ને પાછળ નીરસ લાગી દુઃખરૂપ થાય છે, પણ આત્મિક સુખ તેહું નથી. એ તો સદા સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ જ છે. આત્મા તો પરમ સુખનો જ વિષય છે તો તેનો ચિત્તર યવે બેધએ નહિ, પણ વ્યવહારમાં એમ બેવામાં આવે છે. ધણા માણસો બોલે છે કે 'મને ધિઃકાર છે' આથી તો આત્મા પ્રેમરૂપ પણ નથી મનાતો તો પરપ્રેમરૂપ તો મનાય જ કેમ? આ શંકા ઉપર ઉપરની છે. કેવળ સુખી જેને લેશ પણ દુઃખ નથી એવો જણુતો માણસ પોતાના કોઈપણ દુઃખ સંયોગથી જ પોતાનો ધિઃકાર કરે છે; સ્વભાવસિદ્ધ કરતો નથી. *દુઃખાભાસ થાય નહિ તો જે સ્થિતિમાં દુઃખનો સ્પર્શ નથી તે સ્થિતિ ઉપર માણસ તિરસ્કાર કરતો નથી. વ્યવહારમાં પોતાની ગમે તેવી સ્થિતિ હોય છતાં પણ પ્રત્યેક માણસ પોતે પોતાને હોય એમ જ ઇચ્છે છે. 'હું ન હોઉં' એમ કોઈ ઇચ્છતો નથી; કોઈ પ્રાણી પણ એમ ઇચ્છતો નથી; આથી આત્મામાં જ સર્વ પ્રાણી માત્રનો પ્રેમ છે ને તેથી આત્મા જ પરમ પ્રેમનું સ્થાન છે એમ સિદ્ધ છે. ૮.

એ સિદ્ધતા વળી બીજેલા શ્લોકથી પણ સ્પષ્ટ કરી જતાવ્યામાં આપે છે.—

યત્પ્રેમાત્માર્યમન્યત્ર નૈવમન્યાર્યમાત્માનિ ।

અતસ્તત્પરમં તેન પરમાડ્ઽનન્દતાડ્ઽત્મનઃ ॥ ૯ ॥

* આત્મા તો સ્વભાવથી દુઃખ સંજ્ઞા વગરનો છે તોપણ દેહાદિક ઉપાધિના યોગથી તેમાં દુઃખની પ્રતીતિ થાય છે. દુઃખના નિમિત્તને લઈને દેહાદિક ઉપાધિમાં દેખ થાય છે તેના અધ્યાસથી આત્મામાં પણ દેખની પ્રતીતિ થાય છે. સ્વભાવસિદ્ધ વળી નથી ખદા મોકું નાખવાથી જોમ ખદાસ તિરેધાન પામે તેમ આત્માના પ્રેમ સ્વભાવનું ઉપાધિ તિરેધાન થાય છે.

શબ્દાર્થ:-ખીજનામાં જે પ્રેમ [છે તે] આત્માને માટે [છે, પણ] આત્મામાં [જે પ્રેમ છે, તે] ખીજને માટે નથી જ; એટલા માટે, તે [આત્મગત પ્રેમ] ઉત્કૃષ્ટ [છે, ને] તેથી [જ] આત્માની પરમાનન્દતા [છે. ૯૮]

વિવેચન:-આત્માને પ્રેમનો વિષય ગણી, ગણાય પણ એને પરપ્રેમનો ગણાય ગણવામાં કાંઈ પ્રમાણ નથી, આથી કરીને આત્મગત પ્રેમને પર વિશેષણ લગાડવાનો આવેશ છે તે અસિદ્ધ છે; આવી શંકાના સમાધાનને માટે આ સ્થોક છે. આપણે આ ગળ કહી ગયા છીએ કે સૌ કાંઈ પ્રાણી પોતે પોતાને ચલાય છે અને એ ચાહના આત્માના પરપ્રેમની નિશાની છે; પરંતુ આમાં એક ખીજે વિચાર જોડાય છે. મનુષ્ય પોતે પોતાને જ ચાહતો નથી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, માતાપિતા વગેરેને ચલાય છે. આ ચલાવું એ કાંઈ સ્ત્રી, પુત્ર, વગેરેને માટે નથી. જરા હડા હટતી વિચાર કરીએ તો સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિય માણસને સુખ થાય છે, એટલે એ સઘળાં માણસના સુખનાં સાધન છે, માટે માણસ તેને ચલાય છે એમ જણાય છે. કદાચ સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે માણસને અપકારક જણાય તો તરત તેના પરની ચાહના છૂટી જાય છે, આથી એમ જણાય છે કે કાંઈ પણ માણસ, સ્ત્રી વગેરેને ચલાય છે તે પોતાના સુખને માટે જ ચલાય છે, પણ તેમને માટે ચલાવો નથી ચંડાળ કર્મ કરનારી સ્ત્રીઓ તરફ દયાની લાગણીથી સુધરેલી પ્રજા જોય છે; 'છોર કહોર થાય પણ માવતર કમાવતર થાય નહિ' એ કહેવત જગત્ પ્રસિદ્ધ છે; આમાં જોનાર સમજનારનું પોતાનું સુખ તો બાળુ ઉપર જ મેવાયુ છે એમ આપણને લાગે છે, પણ તેમ નથી. અભાગણી ચંડાળ કર્મ કરનારી સ્ત્રીઓ તરફ અને ધર્મેલીન કે દુષ્ટ છોકરાં તરફ દયાની લાગણી રાખવી એ 'મારો ધર્મ છે, એ મારી શોભા છે, એ મારી કીર્તિ છે' એમ સ્વાત્મબુદ્ધિનો ભાસ થવાથી જ માણસ તેમ કરે છે, અર્થાત્ આત્માના પ્રેમને માટે જ તે તરફ દયા-પ્રેમથી જુએ છે પણ તેમને માટે કાંઈ જોતા નથી, આથી આત્મા જ સઘળા પ્રેમનું સ્થાન છે એમ સમજાય છે. સમગ્ર જળપ્રવાહનું વલણ સમુદ્ર તરફ હોવાથી સમુદ્ર જેમ 'અબુનિધિ' કહેવાય છે તેમ સઘળા પ્રેમનું વલણ આત્મા તરફ-આત્માને માટે હોવાથી આત્મા પ્રેમનો નિધિ-પ્રેમનું આરપદ કહેવાય છે-છે. સ્ત્રી પુત્રાદિકમાં મનાતો પ્રેમ આત્માને માટે છે પણ આત્મામાં અનુભવાતો પ્રેમ સ્ત્રી પુત્રાદિકને માટે કે કાંઈ ખીજને માટે છે એમ અનુભવાતું નથી. આત્મગત પ્રેમ સ્વ-ભાવ સિદ્ધ છે. તે આત્માને જ માટે છે, અને નિરૂપાધિક છે મોપાધિક પ્રેમ, તેની ઉપાધિનું રૂપ બદલાતાં કે ઉપાધિ નાશ પામતાં નાશ પામી ક્ષણિક ભામે છે. આત્માના ઉપાધિ નથી એટલે તેને રૂપાન્તર થવાનું કે નાશ પામવાનું સંભવતું નથી. આત્મગત પ્રેમ વિકાર પામતો નથી તેમ જ નાશ પામતો નથી માટે તે નિરતિગય છે. આત્મિક પ્રેમની નિરતિશયતા તે જ પરમાનન્દતા-એ જ આત્માનું નિરતિગય સુખરૂપત્વ છે. ■

इत्थं सच्चित्परानन्द आत्मा युक्त्या तथाविधम् ।

परं ब्रह्म तयोश्चैक्यं श्रुत्यन्तेषूपदिश्यते

॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:-એ પ્રકારે શ્રુતિપડે આત્મા સત્ચિત્ પરાનન્દરૂપ [સિદ્ધ થયો.]

* આગળ ૧૨૮૨ માં સ્થોક નીચેનું દિયણ જુઓ

વળી] તે પ્રમાણે [તે] પરબ્રહ્મ [છે એમ તથા] તે—એ (આત્મા અને બ્રહ્મ) ની એકતા ઉપનિષદોમાં [પણ] પ્રતિપાદન કરાય છે—કરેલી છે. ૧૦.

વિવેચન:—પાછા પ્રતિપાદન કરેલી વાતને સંક્ષેપથી કહી બતાવે છે. ‘શમ્ભુ-સાદિક-’ ઇલાદિ ત્રીજા શ્લોકથી સાતમા શ્લોક સુધીના જ્ઞાન, નિસ મત્ત છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. અને આઠમા શ્લોકમાં ‘એ જ્ઞાન જ આત્મા છે’ અર્થાત્ સદા સર્વત્ર પ્રકાશક એકરૂપ એવું જ્ઞાન—એવન એ જ આત્મા છે એમ બતાવી આત્મા સત્યિત્વ રૂપ છે એમ સિદ્ધ કર્યું. વળી આઠમા જ શ્લોકમાં ‘પરમાનન્દ’ શબ્દ વાપરી આત્માની પરમાનન્દતા સિદ્ધ કરી છે. મહા વાક્યોમાં ત્રણ પદોનો અર્થ જણાવનાર આત્મા આવી રીતે સમિચ્છાનદરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. આ સિદ્ધતા યુક્તિપરે સ્થાપિત કરેલી છે, પણ જ્યાં સુધી તેને ક્રુતિનો આધાર બતાવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે અપ્રમાણ્ય જણાય અથવા ‘તથાચિ’ શબ્દ વાપરી તેની પ્રમાણ્યતા બતાવે છે. એટલે કે યુક્તિપરે આત્મા સત્યિત્વઆનદરૂપ છે, તે જ ઉપનિષદોમાં સમિચ્છાનન્દ તથા તે જ પરબ્રહ્મ છે એમ કહેવું છે. જ્યારે સમિચ્છાનન્દ આત્મા, મહા વાક્યના ત્રણ પદોનો અર્થ જણાવનાર પરબ્રહ્મ છે ત્યારે તે તેઓનો અભેદ પણ વેદાન્તમાં બતાવેલો હોવો જોઈએ તે બતાવવા માટે ‘તે’ જેની એકતા પણ ઉપનિષદોમાં કહેલી છે ‘એમ અથર્વાક કહે છે. એટલે યુક્તિપરે બતાવેલ સમિચ્છાનન્દ આત્માની વેદાન્તમાં નિર્ણયિતતા નથી એમ બતાવે છે. ૧૦.

અમાને ન પરં પ્રેમ માને ન વિપયે સ્પૃહા ।

અતો માનેડ્વ્યમાતાડસૌ પરમાનન્દતાત્મનઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ—[આત્માની પરમાનન્દતાના] અભ્યાસમાં (અભ્યાસ હોય તો) નિરતિશય પ્રેમ થાય નહિ, [અને જો] ભાન થતું હોય તો વિષયમાં ઇચ્છા થાય નહિ, એટલા માટે આત્માની આ પરમાનન્દતા, [તેનું] ભાન થયા છતાં પણ નહિ ભાસેલી [છે]. ૧૧.

વિવેચન:—આત્માના પરમાનન્દરૂપમાં વાદી જે પ્રકારે આરોપ કરે છે એટલે કે આત્માનું પરમાનન્દરૂપ આપણને ભાસમાન થાય છે અથવા નથી થતું ? જો ભાસતું ન હોય તો પછી તેમાં પરમરોહ થશે સંભવનો નથી, કેમકે વિષયના મોહધના જ્ઞાનથી રોહની ઉત્પત્તિ થટે છે. જો ભાન થાય છે એમ કહેતા હો તો, ઇત્રિયોના વિષયમાં, સુખ સાધન અવકાશમાં, અને તેનાથી છિત્તન થતા સુખમાં સર્વ પ્રાણી માત્રની ઇચ્છા જોવામાં આવે છે તે ન હોતી જોઈએ, કેમકે આત્માનું ભાન થયું એટલે નિરતિશયના પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ તો પછી ક્ષણિક સાધનના પરતગતાર્થિક દોષવાળા વિષયસુખમાં પચી થાય જ નહિ. આમ અને વિકલ્પ પસંદો વિચાર કરતા આત્માની પરમાનન્દતા જોવા ભાસતી નથી વાદીની અને શક્યો ખરી છે. આત્માનું ભાન થાય છે અથવા અભાન થાય ? એમ કહીએ તો ગ્રંથ પણ ભેખનો એક દોષ આવે, પણ આ બંનેથી એટલે બાનામાનથી કોઈ રીતે રત્નો મળતું નથી. તે જો કે આ માની પરમાનન્દતાનું જોડે ભાન

થાય છે તોપણ તે જ્ઞાન નથી આત્માનું જ્ઞાન થાય છે અને નથી થતું ૧૧

વાદી આ બોલતા પણ તકા કરે એવું છે થતું અને ન થતું એ બંને વિરોધી પરિણામ સાથે કેમ હોઈ શકે ? એતો અજ્ઞાનઅધાર સાથે રહ્યું એમ કહેવા બરાબર છે સિદ્ધાન્તી નીચેના શ્લોકમા દર્શાવ આપી તેનો પરિહાર (ખુલાસો) કરે છે —

અધ્યેતૃવર્ગમધ્યસ્થપુત્રાધ્યયનશઢ્વત્ ।

માનેડ્વ્યમાનં માનસ્ય પ્રતિવંધેન યુજ્યતે ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ —વેદપાઠીના સમૂહમાં રહેનાર પુત્રના ભણવાના અવાજની પેઠે જ્ઞાનનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ પ્રતિબંધવડે અજ્ઞાન [સભવે છે] ૧૨.

વિવેચન:—જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંને પરસ્પર વિરોધી છે એક હોય તો બીજું ન હોય કાંઈ પણ સ્થળે આનું વિરોધી તત્ત્વ એકી કાળે એકઠું રહેલું જોવામા આવ્યું નથી, અથવા તો એમ જોડાવું સભવ રહિત છે આવા બે વિકલ્પો સિદ્ધાન્તીની ઉક્તિમા ન્દષ્ટી શકાય છે પહેલા વિકલ્પનું સમાધાન કરતાં દર્શાન્તથી આપે છે, એટલે કે ધણી વેદપાઠીઓના સમૂહમા પોતાના પુત્રને વેદપાઠ કરવા પિતાએ ગૃહધર રાખેલ છે પુત્ર કેવું અને કેટલું ભણ્યો, અગર કેમ બણે છે, તે જોવા સાર પિતા વેદશાળામા જાય છે શાળામા એકા બેકા ધણી વિદ્યાર્થીઓ વેદનો પાઠ કરે છે, તેમા પોતાના પુત્રનો પણ અવાજ છે, એમ બહાર રહેતો પિતા સામાન્યપણે જાણે છે, તથાપિ ધણી અવાજોના સમૂહને લીધે તે પોતાના પુત્રનો વિશેષ અવાજ જાણી શકતો નથી. આ દર્શાન્તમા પુત્રનો અવાજ જાણે છે, પણ તે જેમ નહિ જાણ્યા સરણો છે, તેમ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, તેપણ નહિ થયા જેવું છે દર્શાન્તમા વિરોધી તત્ત્વ એકીકાળે એકઠું જોવાય છે, તેમ દર્શાન્તિકમા પણ જ્ઞાનાજ્ઞાન એકી વખતે જોવાય છે વળી પ્રતિબંધના યોગથી સામાન્ય જ્ઞાન હોવા છતાં વિશેષ જ્ઞાનની અપ્રતીતિ સભવે પણ છે ૧૨

દ્વે પ્રતિબંધનું સ્વરૂપ અને પ્રતિબંધનું કારણ, દર્શાન્તસિદ્ધાન્તમા કેવી રીતે ધરે છે, તે નીચેના શ્લોકમા જતાવે છે —

પ્રતિબંધોઽસ્તિમાતીતિ વ્યવહારાઈવસ્તુનિ ।

તાન્નિરસ્ય ત્રિરુદ્ધસ્ય તસ્યોત્પાદનમુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

તસ્યેતુઃ સમાનાભિહારઃ પુત્રબ્ધનિશ્ચૈતૌ ।

૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

શબ્દાર્થ —‘છે’ [અને] ‘ભાસે છે’ એમ બંધારણોગ્ય વસ્તુમાં તે હોવાપણા અને ભાસવાપણા) ને દૂર કરીને તેની વિરુદ્ધ (‘નથી’ અને ‘નથી’) ને ‘સત્’ એવા બંધારણોગ્ય વિરુદ્ધ કરવું [તે] પ્રતિબંધ કહેવાય છે. (૧૩) પુત્રનો વાજ સાંભળનામા તે (પ્રતિબંધ) નું કારણ સામટો અવાજ [છે ને] અહિંમાં (દર્શાન્તમા) અનાદિ [તથા] વિપરીત જ્ઞાનના મુખ્ય કારણરૂપ એવો અવિદ્યા જ છે] ૧૪

વિવેચન,—કાષ્ઠપણુ વસ્તુ 'હે' અને વળી તે 'ભાસે છે' એમ બોલવું તે, તે વસ્તુ માત્રનું બ્યવહારને યોગ્ય થવું કહેવાય છે આથી સત્તાની વસ્તુનું હોનાપણુ અને ભાસવાપણુ બ્યવહારમા મિદ્ધ મનાયુ છે, પણ વળી તે હાવાપણુ અને ભાસવાપણુથી વિરુદ્ધ કલ્પના પણ બ્યવહારમા જોવામા આવે છે, એટલે 'તે વસ્તુ નથી' અને 'તે વસ્તુ ભાસતી નથી' એમ બોલાય છે જે કે વસ્તુ તો હમેશા છે, ને છે જ તથાપિ તે 'નથી' અને 'ભાસતી નથી' એમ બ્યવહાર ચવાવવાને માટે બોલવું પડે છે આ બોલવું તે પ્રતિબંધ કહેવાય છે ધણી વિદ્યાર્થીના સમૂહમા પોતાનો પુત્ર છે, અને વેદપાઠ આવે છે તેમા તે પણ બોલે છે, તથાપિ બધા સાથે બોલે છે, માટે 'મારા પુત્રનો અવાજ ભાસતો નથી' એમ પ્રતીતિ થાય છે આ 'નથી ભાસતો' એવે રૂપે યજ્ઞેલી દધાન્તમાની પ્રતીતિ પ્રતિબંધ છે, અને તેનું કારણ બધાઓનો સામટો અવાજ છે તેમજ આત્માની પરમાનન્દતાના જ્ઞાનમા પણ તેનું યથાર્થ—વિશેષ જ્ઞાન થવું નથી એ રૂપ પ્રતિબંધ છે ને તેનું કારણ અવિદ્યા છે અવિદ્યા અનાદિ છે વળી તે વિપરીત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામા મુખ્ય કારણરૂપ છે, એટલે સત્તમા અસત્તનું જ્ઞાન કરાવનારી છે અવિદ્યાને લીધે જ * વૈષમિક સુખની માણસને ઇચ્છા થાય છે, અને રહે છે ૧૩-૧૪

એ અવિદ્યા અને તેનું મૂળ પ્રકૃતિ તથા તેઓથી જન્મતલી ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે, તે બતાવે છે—

૩ પ્રકૃતિયુ રૂપરૂપ ૧૫-૧૭

વિદાનન્દમયગ્રહ્યપ્રતિવિમ્બસમન્વિતા ।

તપોરજઃસત્તગુણા પ્રકૃતિર્દ્વિવિધા ચ સા ॥ ૧૫ ॥

સત્તથુઃસ્વવિદ્યુદ્ધિમ્યા માયાઽવિધે ચૈ તે મતે ।

માયાવિમ્બો વશીકૃત્સ તા સ્યાત્ સર્વજ્ઞ ઈશ્વરઃ ॥ ૧૬ ॥

અવિદ્યાવશગસ્તન્યસ્તદ્દૈવિત્ર્યાદનેકથા ।

સા કારણશરીર સ્યાત્ માનસ્તનાભિમાનવાન્ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ—વિદાનન્દરૂપ પ્રજ્ઞના પ્રતિબિંબ (આભાસ)વાળો સત્ત્વ, રજ્ઞસ્ અને તમોગુણની સામ્યાવસ્થા [તે] પ્રકૃતિ અને તે બે પ્રકારની છે (૧૫) રજ્ઞસ્ગુણની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિવડે તેને માયા અને અવિદ્યા માનેલી [છે] મોટા પ્રતિબિંબ ખામેઓ (વિદ્યારમા) તે (માયા) ને વશ કરીને સર્વજ્ઞ ઈશ્વર હોય છે (૧૬) અવિદ્યાને વશ થએલો બીજો (જીવ) તે (અવિદ્યા) ના વિચિત્રપણુથી અનેક પ્રકારનો [છે] તે (અવિદ્યા), કારણ શરીર [અને] તેમા અભિમાની (જીવ) પ્રારંભ હોય છે—કહેવાય છે ૧૭

વિવેચન—પ્રકાશરૂપ સત્ત્વ, ક્રિયારૂપ રજ્ઞસ્, અને મોહરૂપ તમસ્, એ ત્રણ હ શ્વરશક્તિના ગુણ છે એ ત્રણે ગુણ દરેક એક બીજા સરખે પ્રમાણે હોય, સારે તેઓની

વિષય સ્વબધી

અપંચીકૃત મહાભૂતો છે. તે પ્રથમ દેગ બેત્તમ થયાં તે બતાવે છે અને પછી તે ભૂતોથી સૂક્ષ્મતા અવયવ દ્રવિયાદિની ઉત્પત્તિ બતાવે છે.—

૪ અપંચીકૃત પંચમહાભૂતની ઉત્પત્તિ. ૧૮-૨૨.

તમઃપ્રધાનમકૃતેસ્તદ્ગોગાયેશ્વરાઽઽજ્ઞયા ।

વિયત્પવનતેજોઽબ્રુવૌ ભૂતાનિ જક્ષિરે ॥૧૮॥

સત્તાંશૈઃ પંચભિસ્તેષાં ક્રમાદ્દીન્દ્રિયપંચકમ્ ।

શ્રોત્રસ્ત્રગક્ષિરસનઘ્રાણારૂપપ્રજાયતે ॥ ૧૯ ॥

તૈરંતઃકરણં સર્વેષ્ટિભેદેન તદ્ દ્વિધા ।

મનો વિમર્શરૂપં સ્યાત્ બુદ્ધિઃ સ્થાન્નિશ્ચયાત્મિકા ॥ ૨૦ ॥

રજોઽન્તૈઃ પંચભિસ્તેષાં ક્રમાત્ કર્મેન્દ્રિયાણિ તુ ।

વાક્ષાણિપાદપાયૂપસ્થાભિધાનાનિ જક્ષિરે ॥ ૨૧ ॥

તૈઃ સર્વેઃ સહિતૈઃ પ્રાણો વૃત્તિભેદાત્ સ પંચધા ।

પ્રાણોઽપાનઽસમાનશ્વોદાનઘ્વાની ચ તે પુનઃ ॥ ૨૨ ॥

આંખ, જીભ તે નાક એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો યથા છે, અને તે સધળાના સત્વાંશયકે અંતઃકરણ યથું છે. આ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તે જે આકારનો કાર્ત્તવ્ય છે તે નાક છે તે નદિ પણ તેમાં સખ્ત-શ્રવણની અને ગંધ લેવાની શક્તિ છે તે રૂપે—સૂક્ષ્મરૂપે સમજવી. એ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ જે સ્થાનમાં એકઠી થાય છે તે સ્થાન અંતઃકરણ છે. અંતઃકરણમાં જે જાતનાં પચિણાગ થાય છે. કોઈ અમુક વસ્તુ આ હશે કે એ હશે; એમ એક સંશયરૂપ વૃત્તિ—પચિણાગ જોડે છે, આને મન કહે છે. અને બીજું ક્ષણ તે ક્ષણ જ છે એમ નિશ્ચયરૂપ વૃત્તિ બંધાય છે, આને બુદ્ધિ કહે છે. સત્વાંશયી પ્રકાશ કરનારી જ્ઞાનેન્દ્રિયો થાય છે તેમ રત્ન-શયી કર્મેન્દ્રિયો થાય છે, એકલે દરેક જાતના રત્નેશયી અનુક્રમે વાળી, હાથ, પગ, ગ્રહ અને ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અવયવોથી કર્મ થાય છે; માટે તેને કર્મેન્દ્રિયો કહે છે, આ કર્મેન્દ્રિયો પણ સૂક્ષ્મજાતના રત્નેશયી ઉપજે છે. માટે તે સૂક્ષ્મ જાણવી. સ્થૂળ સમજવી નહિ. આ સધળી ક્રિયાશક્તિનું મૂળ પ્રાણ છે. એ પ્રાણ પણ પાંચે જાતોના રત્નેશ એકલા મળવાથી થાય છે. પ્રાણની પ્રાણનાદિક પાંચ પ્રકારની ક્રિયાઓવડે તે પાંચ પ્રકારનો છે અને તે પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાનને નામે ઓળખાય છે. ૧૮—૨૨.

ઉપર બતાવેલા સધળા અવયવોવડે બૃહિસમૃદ્ધિનું સૂક્ષ્મ શરીર થાય છે. તે તથા તેમાં આત્મા કેવા સ્વરૂપમાં હોય છે તે બતાવવા માટે નીચેના ત્રણ શ્લોક કહે છે.—

૫ સૂક્ષ્મ શરીરનું સ્વરૂપ. ૨૩-૨૫.

બુદ્ધિકર્મેન્દ્રિયમાણપંચકૈર્મનસા ધિયા ।

શરીરં સપ્તદશભિઃ સૂક્ષ્મં તર્ક્ષિગમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

પ્રાણસ્ત્રાગ્ધિમાનેન તૈજમત્ત્વં પ્રપચતે ।

હિરણ્યગર્ભતામીશસ્તયોર્વ્યષ્ટિસમાષ્ટિતા ॥ ૨૪ ॥

સમાષ્ટિરીક્ષઃ સર્વેષાં સ્વાત્મતાદાત્મ્યવેદનાત્ ।

તદભાવાત્ તત્તોડન્યે તુ કથ્યન્તે વ્યષ્ટિસંજ્ઞયા ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન [અને] બુદ્ધિ [એ] સત્તર તત્ત્વોવડે સૂક્ષ્મ શરીર [બંધાય છે.] તે [જ] સિંગ શરીર કહેવાય છે. (૨૩). ત્યાં (સિંગ શરીરમાં) અભિમાનવડે પ્રારંભ તૈજસપ્રાણ [અને] ધિર હિરણ્યગર્ભપ્રાણ પામે છે તે જણું [અનુક્રમે] બૃહિ અને સમૃદ્ધિપ્રાણ [છે].

(૧) નીચે ૨ થી ૬ સુધીના અંકમાં બતાવેલી ક્રિયાઓ તે.

(૨) મુખ અને નાસિકા વાટેથી બહાર આવનાર અને અંદર જનાર તે પ્રાણ.

(૩) જળ અને મળ આદિને નીચે લઈ જવાનું કરનાર તે અપાન.

(૪) આયેલા અને પીધેલા પદાર્થોના સમાન ભાગ કરી જઠરાગ્નિમાં લઈ જનાર તે સમાન.

(૫) રસાદિને ઉપર લઈ જનાર તે ઉદાન.

(૬) તમામ નાદીઓના ઝુજમાં ફેલાઈ રહેનાર તે વ્યાન.

અપચીકૃત મહાભૂતો છે તે પ્રથમ કેમ ઉત્પન્ન થયા તે બતાવે છે અને પછી તે બૂતોથી સૂક્ષ્મતા અવયવ દ્વિધ્યાદિની ઉત્પત્તિ બતાવે છે—

૪ અપચીકૃત પચમહાભૂતની ઉત્પત્તિ ૧૮-૨૨

તપઃપ્રધાનપ્રકૃતેસ્તદ્ગોચાયેશ્વરાડ્ઽણ્યા ।

વિચત્પવનતેજોઽન્ુભુવો ભૂતાનિ જહિરે ॥૧૮॥

સત્વાંશૌ પંચભિસ્તેષાં ક્રમાદીન્દ્રિયપંચકમ્ ।

શ્રોત્રસ્વગશ્ચિરસનધ્રાણાઘ્યમુપજાયતે ॥ ૧૯ ॥

તૈરંતઃકરણં સર્વેદૃષ્ટિભેદેનુત્તરં દ્વિધા ।

મનો વિમર્શરૂપં સ્યાત્ શુદ્ધિઃ સ્યાન્નિશ્ચયાત્મિકા ॥ ૨૦ ॥

ર્જિજોઽયીઃ પંચભિસ્તેષાં ક્રમાત્ કર્મેન્દ્રિયાણિ તુ ।

વાકવાણિપાદપાયૂપસ્થાભિધાનાનિ જહિરે ॥ ૨૧ ॥

તૈ સર્વૈઃ સાહિતૈઃ પ્રાણો દૃષ્ટિભેદાત્ સ પંચધા ।

પ્રાણોઽપાનડસમાનશ્વોદાનઘ્પાનૌ ચ તે પુનઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ — ઇશ્વરની આશાવડે તે (પ્રાણ) ના બીજને મોટે તમ પ્રધાન પ્રકૃતિથી આકાશ, પવન, તેજ, પાણી અને પૃથ્વી [એ] મહાભૂતો ઉત્પન્ન થયા (૧૮) તેઓના પાંચ સત્વાશોરવડે અનુક્રમે કાન, આંખડી, આપ, શુભ ને નાકને નામે પાંચ દ્વિધો ઉત્પન્ન થાય છે (૧૯) તેઓ મર્વ (સત્વાંશો) વડે અત કશુ [થાય છે,] તે વૃત્તિભેદવડે બે પ્રકારનું [છે] વિષ્કંપરૂપ મન છે [અને] નિશ્ચય કરનારી શુદ્ધિ છે (૨૦) વળી તેઓના પાંચ ર્જોશવડે અનુક્રમે વાણી, હાથ, પગ, શુદ્ધ અને શુદ્ધ નામે કર્મે દ્વિધો ઉત્પન્ન થઈ [છે] (૨૧) મળેલા તે સપળાવડે પ્રાણુ [થાય છે] તે વૃત્તિભેદથી પાંચ પ્રકારનો [છે] એટલે તેઓ પ્રાણુ, અપાન, સમાન, ઉદાન ને વ્પાન [નામે છે] ૨૨.

વિવેચન — મિથ્યનના પ્રતિબિંબવાળી માયા અથવા ઇશ્વરના હુશુદ્ધિ થાય છે, એટલે તે અવિધાને વશ પ્રાણ—શ્વેતપર પોતાની મેરજાદિ સમિત ચલાવે છે. એ ૫ ગુણ સુખ દુઃખનો તેઓને સાક્ષાત્કાર થાય એવી ઇચ્છાથી ઇશ્વર તમ પ્રધાન પ્રકૃતિથી પચ મહાભૂતોને ઉપજાવે છે ત્રિશુભની સામ્યાવસ્થા ને પ્રકૃતિ છે, તેના બ્યારે તમેશુભ શક્તિ પામે—સત્વ, રજ તેમજ ટકાયતી રિયતિમા આવે, ત્યારે તે તમ પ્રધાન કહેવાય છે એ તમ પ્રધાનથી પ્રથમ આકાશ પછી પવન, તેજ, વજ ને પૃથ્વી એ અનુક્રમે ઉપજે છે આ ઉપજેલા મહાભૂતો રચ્વરરૂપે નથી પણ સૂક્ષ્મરૂપે છે—કેવળ ત્રિશુભમ છે, માટે તેઓ અપચીકૃત કહેવાય છે જોકે તેઓ તમ પ્રધાન પ્રકૃતિથી ઉપજેલ છે તથાપિ તેમાં સાતતા અને રચ્વરના અંશો તો છે જ. દરેક ભૂતના સત્વાશરવડે અનુશામે કાન, આંખડી,

આંખ, છબી ને નાક એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો યથા છે, અને તે સધળાના સત્ત્વાંશવડે અંગઃકરણ યથું છે. આ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તે જે આકારનો કાર્ત્ત્વ છે કે નાક છે તે નહિ પણ તેમાં શબ્દ-શ્રવણની અને ગંધ સેવાની શક્તિ છે તે રૂપે—સૂક્ષ્મરૂપે સમજવી. એ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ જે સ્થાનમાં એકી થાય છે તે સ્થાન અંગઃકરણ છે. અંતઃકરણમાં જે જાતનાં પરિણામ થાય છે. કોઈ અચુક વસ્તુ આ દશે કે એ દશે; એમ એક શંકયરૂપ વૃત્તિ—પરિણામ જોડે છે, અને મન કહે છે. અને બીજું કલાણું તે કલાણું જ છે એમ નિશ્ચયરૂપ વૃત્તિ બંધાય છે, અને બુદ્ધિ કહે છે. સત્ત્વાંશથી પ્રકાશ કરનારી જ્ઞાનેન્દ્રિયો થાય છે તેમ રજ્જી-શથી કર્મેન્દ્રિયો થાય છે, એટલે દરેક જૂતના રજ્જીશથી અનુક્રમે વાણી, હાથ, પગ, શુદ્ધ અને ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અવયવોથી કર્મ થાય છે; માટે તેને કર્મેન્દ્રિયો કહે છે, આ કર્મેન્દ્રિયો પણ સૂક્ષ્મજૂતના રજ્જીશથી ઉપજે છે. માટે તે સૂક્ષ્મ જાણવી. સ્વર્ણ સમજવી નહિ. આ સધળી ક્રિયાશક્તિનું મૂળ પ્રાણ છે. એ પ્રાણ પણ પાંચે જૂતોના રજ્જીશ એકઠા મળવાથી થાય છે. પ્રાણની પ્રાણનાદિક પાંચ પ્રકારની ક્રિયાઓવડે તે પાંચ પ્રકારનો છે અને તે પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને ધ્યાનને નામે ઓળખાય છે. ૧૮—૨૨.

ઉપર બતાવેલા સધળા અવયવોવડે બૃહિસમૃદ્ધિનું સૂક્ષ્મ શરીર થાય છે. તે તથા તેમાં આત્મા કેવા સ્વરૂપમાં હોય છે તે બતાવવા માટે નીચેના ત્રણ શ્લોક કહે છે,—

૫ સૂક્ષ્મ શરીરનું સ્વરૂપ. ૨૩—૨૫.

બુદ્ધિકર્મેન્દ્રિયમાણપંચકૈર્મનસા ધિયા ।

શરીરં સપ્તદશાભિઃ સૂક્ષ્મં તાલ્લિંગમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

પ્રાણસ્તન્નાભિમાનેન તૈજસત્ત્વં પ્રપચતે ।

હિરણ્યગર્ભતામીશસ્તયોર્વ્યઘ્નિસમાષ્ટિતા ॥ ૨૪ ॥

સમાષ્ટિરીશઃ સર્વેષાં સ્વાત્મતાદાત્મ્યવેદનાત્ ।

તદભાવાત્ તતોડ્યે તુ કથ્યન્તે વ્યઘ્નિસંજ્ઞયા ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણું, મન [અને] બુદ્ધિ [એ] સંતર તત્ત્વોવડે સૂક્ષ્મ શરીર [બંધાય છે.] તે [જ] સિંગ શરીર કહેવાય છે. (૨૩). ત્યાં (ત્રિંગ શરીરમાં) અભિમાનવડે પ્રારંભ તૈજસપણું [અને] ધિર હિરણ્યગર્ભપણું પામે છે તે બેનું [અનુક્રમે] વ્યઘ્નિ અને સમષ્ટિપણું [છે].

(૧) નીચે ૨ થી ૬ સુધીના અંકમાં બતાવેલી ક્રિયાઓ તે.

(૨) અપ અને નાસિકા વાટેથી બહાર આવનાર અને અંદર જનાર તે પ્રાણ

(૩) જળ અને મળ આદિને નીચે લઇ જવાનું કરનાર તે અપાન.

(૪) આમેલા અને પીમેલા પદાર્થોના સમાન બાજ કરી જઠરાગ્નિમાં લઇ જનાર તે સમાન.

(૫) રસાદિને ઉપર લઇ જનાર તે ઉદાન.

(૬) તમામ નાડીઓના અપમાં ફેલાઇ રહેનાર તે ધ્યાન.

(૨૪). ઈશ્વર સર્વ સ્વરૂપની એકતાને જાણે છે, તેથી તે સમષ્ટિ [અને] તેનાથી બીજા (તૈજસ) તો તે (પોતાના સ્વભાવરૂપની એકતા) ના અભાવથી વ્યષ્ટિ નામે કહેવાય છે. ૨૫.

વિવેચન:—આ બતાવેલ સત્તર તત્ત્વો મળવાથી સૂક્ષ્મ શરીર થાય છે. એ સૂક્ષ્મ શરીરને જ વેદાન્તમાં વિંગ શરીરના નામથી વ્યવહરું છે. કોઈ એને ૧૯ તત્ત્વનું પણ કહે છે. એટલે આ સત્તર તત્ત્વમાં ચિત્ત અને અહકાર એવી અંતઃકરણની બીજી બે અવસ્થાઓ વધારે ગણે છે, એટલે આગણીશ તરત થાય છે. ‘૧૬કોર્ગવિજાતિમુલ પ્રવિવિવ’ મૂળ ૬૦ શ્રુતિને આધારે. આ શ્લોકમાં ચિત્ત અને અહકારનો મનશુદ્ધિમાં સમાવેશ ગણી લેવામાં આવ્યો છે, એટલે સત્તર તત્ત્વો બતાવ્યા છે. મલિનસત્ત્વપ્રધાનવાળી અવિદ્યાનો અભિમાની પ્રાચ વિંગશરીરમાં તાદાત્મ્યભાવવડે તૈજસ કહેવાય છે. તેજ એટલે અંતઃકરણ; અને અંત કરણ જમાં પ્રધાન છે એવો માટે તે તૈજસ છે. આપણે મંભારતુ જોઈએ કે આ તૈજસ વ્યક્તિનો અભિમાની છે, પણ વિશુદ્ધ સત્ત્વગુણપ્રધાન માયાની ઉપાધિવાળો કારણશરીરનો અભિમાની ઈશ્વર, અમરિના વિંગશરીરમાં ‘હું છું’ એવા અભિમાનવાળો થાય છે, તે વખતે તે દિરણ્યગર્ભ કહેવાય છે. એને જ સૂત્રાત્મા પણ કહે છે. જ્યારે તે જ્ઞાનશક્તિપ્રધાન હોય ત્યારે દિરણ્યગર્ભ અને ક્રિયાશક્તિપ્રધાન હોય ત્યારે સૂત્રાત્મા કહેવાય છે. વ્યક્તિનો અભિમાની તૈજસ માન પોતાની ઉપાધિને આધીન હોઈ પોતાને જ સ્વરૂપે રહેલા બીજા તૈજસોને પોતાનાથી અબેદ ભાવે અનુભવતો નથી બીજાથી પોતાને દ્રવ્યકે ભાવે જુએ છે, માટે તે વ્યક્તિ કહેવાય છે; પણ સમક્ષિનો અભિમાની દિરણ્યગર્ભ તમામ તૈજસો સાથે પોતાનો અબેદ અનુભવે છે—સર્વ તૈજસ તે જ પોતે છે—માટે તે સમષ્ટિ કહેવાય છે. ૨૩-૨૫

વ્યક્તિસમક્ષિના વિંગશરીરના અભિમાની તૈજસ અને દિરણ્યગર્ભ વિષે સમજણ આપ્યા પછી, સ્થૂળશરીરના કારણ પચીકૃત ભૂતની, તેનાથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યમૂલકની અને તેના અભિમાની વિશ્વવૈશ્વાનરની સમજણ આપે છે —

૧ પચીકરણ નિરૂપણ ૨૧-૩૦

તદ્ગોમાય એનર્મોગ્યમોગાયતનજન્મને ।

પંચીકરોતિ મગવાન્ પ્રસેકં વિવદાદિકમ્ ॥ ૨૬ ॥

દ્વિધા વિધાય ચૈકૈકં ચતુર્ધા પ્રથમં પુનઃ ।

સ્વસ્વેતરદ્વિતીયાંશૈર્વોજનાત્ પંચ પંચ તે ॥ ૨૭ ॥

તૈરંદસ્તન મુવનમોગ્યમોગાઽઽશ્રયોદ્ભવઃ ।

દિરણ્યગર્ભઃ સ્થૂલેઽસ્મિન્ દેહે વૈશ્વાનરો મચેત્ ॥ ૨૮ ॥

તૈજસા વિશ્વતાં યાતા દેવતિર્ચકુન્નરાદયઃ ।

તે પરાગ્દર્શિન પ્રસક્તત્ત્વોષાવિવર્જિતાઃ ॥ ૨૯ ॥

સમમ સ્થળ બૂતો, - સ્થળ અપ્રાપ્તો, અને તેમાં વસતા સર્વ પ્રાણીઓ, એ સમષ્ટું સમદિ-
 ૩૫ છે. સદૃશ સમદિમાં એતન રૂપે રહેલો દિરૂપયર્ગ, આ સ્થળ સમદિમાં વૈશ્વાનર
 કહેવાય છે; એટલે કે સર્વ પ્રાણી માત્રમાં ' હું હું ' એવું અભિનિન દોવાધી તે વૈશ્વાનર
 અને બિન બિન પ્રકારથી સર્વમાં તે પ્રકાશી રહેલો છે, માટે વિરાટ પણ કહેવાય છે.
 મુદ્દમ વ્યદિમાંના એવનરૂપ તૈજસ સ્થળ વ્યદિમાં વિશ્વ નામેઓળખાય છે. ' સ્વયમૂએ
 ઇદ્રિયોને બદિર્મુખ રચી છે માટે પુરુષ બાથ વસ્તુને જ દેખે છે ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સધળા
 વિશ્વો બાલદિષ્ટાણા છે, એટલે સ્થળ ઇદ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોને માત્ર વળે છે,
 પણ સર્વ સ્થળમુદ્દમ શરીરોથી બિન આત્માને જાણતા નથી. એ વિશ્વો દેવ, પશુપત્ની
 અને માણસ વગેરેને રૂપે છે ૨૬-૨૮.

આ દેવાદિકા પોતપોતાના કર્મનાં ફળો ફળી રીતે ભોગવે છે. તે નીચેના શ્લોકથી
 ખતાવે છે.—

કુર્વંતે કર્મ ભોગાય કર્મ કર્તુ ચ મુંજતે ।

નર્ચાં કીર્તિં શ્વાઽઽવર્ત, દાર્ત્તિતરમાશ્રુતે ॥

વ્રજન્તો જન્મનો જન્મ લભન્તે નૈવ નિર્વૃત્તિમ્ ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:— [તે છો] ભોગને માટે કર્મ કરે છે, અને કર્મ કરવાને માટે
 [ભોગ] ભોગને છે; જેમ કીડાવ્યા નદીમાં [વમળમાં પડીને] બેઠકદમ બીજા
 વમળમાં પડે છે [તેમ] આવતા જતા તેઓ વારે વારે જન્મ પામે છે સુખ પામતા
 નથી જ. ૩૦.

વિવેચન:—આ જગતનો નિર્વાહ કેમ ચાલે છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ
 છેવટ તેની કેવી સ્થિતિ થવાની છે, તે પણ આપણે અનુમાની તથા અનુભવી શકીએ
 છીએ. આ બે બાબતમાં ઘણા વિદ્વાનોનો લગભગ સરખો જ વિચાર જણાય છે. જગતની
 ઉત્પત્તિ વિશે તેમ યથાર્થ કહી શકાતું નથી. ક્રૂર તે અનાદિ કાળથી છે, એમ છેવટ
 કહેવું પડે છે કોઇ એક વ્યક્તિનો આપણે આરંભ જોઈએ છીએ, તેની આરંભની ક્રિયા
 પણ સમજી શકીએ છીએ આ ઉપરથી સમજીને માટે આપણે અનુમાન બાંધીએ છીએ,
 તથાપિ શરૂઆતની ક્રિયાનું ઉદ્ભવન રૂપ જોવા જતાં તેમાં અનવસ્થાની પ્રાપ્તિ ચાય છે, અને
 તેથી આપણા શાસ્ત્રબોધકો જગત્ તેમને અનાદિ કહે છે. ધર્મશ્રી માયા અનિર્વચનીય
 છે, એટલે તેને યથાર્થ સમજી શકાતી નથી. આ ગ્રંથમાં ખતાવેલી જગતની ઉત્પત્તિ કો
 કલ્પની શરૂઆત રૂપે છે, અનાદિ કાળની વાસનાને અનુસરીને છે. દરેક જીવ-વિ-
 કલ્પની શરૂઆતમાં પોતપોતાની વાસનાના પ્રભાવને અનુસરી ઇશ્વર પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન
 થાય છે ઉત્પન્ન થઈ પોતાના પ્રારબ્ધ ભોગવવા માટે કર્મ કરે છે. અને નવા કર્મ કરવા
 માટે જ તે પ્રારબ્ધ ભોગવે છે. જેવા જેવા શરીરમાં પ્રાપ્ત રિચત થયો છે, તેવા તેવા
 શરીરને અને પ્રારબ્ધને અનુસરતા તે કર્મ કરે છે, અને સુખ દુઃખનો અનુભવ મેળવે
 છે. વિશ્વે કરાતાં કર્મોમાં કોઈ દદૃશ્ણ અને કોઈ અદદૃશ્ણ છે. જેઓનું ફળ જે શરીરે
 કર્મ કયું છે, તેને જ મળે છે, તે દદૃશ્ણ. અને જેઓનું ફળ તે શરીરથી નહીં ભોગવાતાં
 બીજે શરીરે ભોગવાય છે, તે અદદૃશ્ણ કહેવાય છે. દદૃશ્ણમાં વળી કોઈ અ.

કૃણ અને કોઈ આગામીકૃણ કહેવાય છે. ચાલવા અને ખાવાની માફક જે કર્મ પોતાની સમાપ્તિ સાથે જ કૃણ આપે છે તે અનંતરકૃણ કહેવાય છે. અને કૃષિ તથા રાજસેવાની પેઠે જે કર્મ તેનું કૃણ મળતાં પહેલાં સમાપ્ત થઈ જાય છે; તે આગામીકૃણ કહેવાય છે. પાછળ બતાવ્યું છે તેમ વિશ્વ અવિદ્યામાં તાદાત્મ્યભાવ કરી રહે છે. તેનાં કરેલાં અનંતર-કૃણ કર્મ તેા તરત ભોગવાય છે, પણ અવિદ્યાના અધિભાવને ચોગે કેટલાંક આ-ગામીકૃણ અને અદૃશકૃણ પોતાના એક જ શરીરથી વિશ્વ ભોગવી શકતો નથી. વાસનારૂપે તે અવશેષ રહી જાય છે, ને દેવાદિક શરીરથી તેઓનાં કૃણ વિશ્વ ભોગવે છે; વળી તે કૃણોમાં પ્રેમ થવાથી પાછાં કર્મો કરવાને માટે તે સંસારચક્રમાં પાછો આવે છે. ઊંડા જળપ્રવાહમાં થતા વમળમાં શુવડાં પડે છે, તેમાં ધુમરી ખાઈ ખીજ વમળમાં પાછાં તણાતાં ચાલે છે ને ગોથાં ખાય છે, તેમ કર્મવાસનામાં બંધાએસો શુવ પણ તેનાં કૃણ ભોગવવાને નવા નવા જન્મો પામે છે—દુઃખ ભોગવે છે, પણ સુખી થતો નથી. ૩૦.

૭ શુવની આ સંસ્મૃતિ કેમ અને ક્યારે મટે છે તે બતાવે છે. ૩૧-૩૨.

સત્કર્મપરિપાકાત્તે કરુણાનિધિનોદ્વૃતાઃ ।

પ્રાપ્ય તીરતરુચ્છાયાં ત્રિશ્રામ્યન્તિ યયામુલ્લમ્ ॥ ૩૧ ॥

ઉપદેશમવાપ્યૈવમાચાર્યાત્ તત્ત્વદર્શિનઃ ॥

પંચકોશવિવેકેન લભન્તે નિર્વૃત્તિં પરામ્ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—દયાળુ માણસે બહાર કાઢેલા તે(શુવડાં)આ પોતાના સત્કર્મના પરિપાકથી કાંઠા ઉપરના ઝાડને છાંયડે જેમ સુખ થાય તેમ વિસામો પામે છે. (૩૧). એ પ્રમાણે તત્ત્વદર્શી આચાર્યથી ઉપદેશ પામીને [શુવો-શવાત્મા] પંચકોશના વિવેકવડે ઉત્કૃષ્ટ નિર્વૃત્તિને પામે છે. ૩૨.

વિષેષનઃ—જળપ્રવાહની ધુમરીઓમાં ગોથાં ખાતા શુવડાંઓ પોતાની મેળે તે-માંથી બહાર નીકળી શકતા નથી, પણ પાછલાં કોઈ શરીરથી તેમણે સત્કર્મ કર્યા હોય છે તે સત્કર્મનાં કૃણ મળવાને વખત આવી આવતાં તેમને કોઈ દયાળુ માણસ બહાર લાવે છે, અને નદીના કાંઠાના વૃક્ષને છાંયડે મૂકે છે; જેથી તેઓ ધણી વાર ધુમરીમાં અ-ભાવના ધાર્તો ત્યાં વિસામો લે છે, અને સુખી થાય છે; તેમ કર્મવાસનાથી બં-ધાએસા ને સંસાર ચક્રમાં ફરી ફરીને આવતા શવાત્માઓ પણ પોતાનાં પાછલાં સત્કર્મના ખમાવથી, શુવજ્વળની એકતાના જ્ઞાનને જોઈને અપરોક્ષ અનુભવ થયો છે, એવા શ્રીસ-ચુરને પામી તેમની પામેથી ઉપદેશ લઈને હમણાં કહેવામાં આવશે એવા અનન્યપાદિ પંચકોશના વિવેકવડે પરમનિર્વૃત્તિ એટલે મોક્ષ સુખને પામે છે. ૩૧—૩૨.

૮ પંચકોશ તથા તેમનાં લક્ષણ. ૩૩-૩૬.

અન્નં પ્રાણૌ મનો બુદ્ધિરતનન્દસ્થેતિ પંચ તે . ।

કોશાસ્તૈરાટ્ટતઃ સાત્મા વિસ્મૃતા સંસ્થાતે વ્રજેત્ ॥ ૩૩ ॥

સ્યાત્ પંચાકૃતભૂતોત્થો દેહઃ સ્થૂળોઽન્નસંજકઃ ।

લિંગે તુ રાજસૈઃ પ્રાણૈઃ પ્રાણઃ કર્મેદ્રિયૈઃ સહ ॥ ૩૪ ॥

સાત્વિકૈર્ધોદ્રિયૈઃ સાકં વિમર્શત્મા મનોમયઃ ।

તૈરેવ સાકં વિજ્ઞાનમયો ધીર્નિશ્ચયાત્મિકા ॥ ૩૫ ॥

કારણે સત્તમાનન્દમયો મોદાદિદૃષ્ટિભિઃ ।

તત્તત્કોશૈસ્તુતાદાત્મ્યાદાત્મા તત્તન્મયો भवेत् ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એમ તેઓ પાંચ કોશ [કહેવાય છે]. તેઓએ ૬ કોશોએ આત્મા વિસ્મૃતિવગે સંચારને પામે છે. (૩૩). સ્થૂળ ભૂતોથી ઉત્પન્ન થએલ સ્થૂળ દેહ અન્નમય નામનો [કોશ] છે, [પણ] લિંગ શરીરમાં તો રજોગુણથી ઉત્પન્ન થએલી કર્મેદ્રિયો [અને] પ્રાણો સહિત પ્રાણમય કોશ [કહેવાય છે]. (૩૪). સત્વ ગુણથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાનેદ્રિયોએ સહિત મંકદ્વપિકદ્વપાત્મક મન, મનોમય કોશ [કહેવાય છે,] ને જ્ઞાનેદ્રિયોએ સહિત નિશ્ચયાત્મિકા યુક્તિ વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે. (૩૫). કારણ શરીરમાં મોદાદિ વૃત્તિઓ સહિત સત્ત્વગુણ આનંદમય કોશ [કહેવાય છે, પણ] આત્મા તો તે તે કોશોની સાથે ત્તાદાત્મ્યભાવથી તે તે કોશમય થાય છે. ૩૬.

વિવેચન —પાછળ જતાવેલ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ શરીરમાં અન્નમયાદિક પાંચ પ્રકારના કોશ છે. કોશ એટલે આવરણ, ઢાંકણ, નિયાન, અથવા દેહપાક છવડાએ પોતાના શરીરમાથી એક જાતનો પદાર્થ દારી પોતાની ઉપર વપેરી ધર કરે છે તે કોશ ગેટા, જેમા પોતાનું અર્ધ સ્વરૂપ જૂની જગાઇ દુ ખનો જ અનુભવ લેનાય છે તે અંધા ઉ ધર પ્રત્યેક કોશમા આત્મા તાદાત્મ્યભાવથી—‘તે કોશ એજ હું હું’ એવા અભિમાનથી રહે છે, તેથી દ્રઢાઈ જાય છે, દુઃખ ભોગવે છે, અને પોતાના ખરા સ્વરૂપ વિસ્મૃતિ પામી જઈ મચ્છરમાં વારે વારે જાય છે. મૂળ શરીર જે પચીકૃત ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયુ છે ને જેનું પોષણ અન્યથી થાય છે ને અન્નમય કોશ કહેવાય છે દરેક ગુણ પોતાનો ખોરાક મેળવવાને કેવી કેવી ઉપાધિ માથે વેરી લઈ દુ ખી થાય છે એ શત જ્ઞેનું—જાણુ છે આત્મા પોતાનું અર્ધ સ્વરૂપ જૂની જગાઈ મૂળ શરીર એ જ હું હું, અભિમાનથી તેના પોષણને માટે તેની તેવી ઉપાધિઓમા જોડાય છે. મૂળ શરીરમા અન્નમય નામનો એક જ કોશ છે, પણ સૂક્ષ્મ શરીરમા પ્રાણમય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમય એવા ત્રણ કોશ છે. પાછળ ૨૧ માં શ્લોકમા જનાર્યા પ્રમાણે રજોગુણોથી ઉત્પન્ન થઈ પાંચ કર્મેદ્રિયો અને ૨૨ મામાં જતાવ્યા પ્રમાણેના પચપ્રાણ, એ દર્શના મગવાથી અન્નમય કોશ થાય છે નહિ ક્રિયામાનનું તે મૂળ છે. આત્મા આ કોશમા પોતે ક્રિયારૂપને

* તે દ્રવ્યમાનું અભિમાન જાણના સ્વરૂપે જરા છતાં કોઈ જાણ વસ્તુરૂપના અભિમાનપણે મનુ તે, એકમા.

જોડાઈ ક્રિયા કરે છે. અપંચીકૃત પંચમહાભૂતોના સત્વાંશથી ઉપજેલી પાંચ યાનેંદ્રિયોમાં સંકલ્પવિકલ્પ કરનારું મન જોડાઈ જતાં મનોભય કોશ, અને નિશ્ચય કરનારી બુદ્ધિ જોડાઈ જતાં વિજ્ઞાનભય કોશ થાય છે. પ્રાણના ધક્કાથી ઉઠતા સંકલ્પવિકલ્પની પ્રતિચ્છાયાના આભાસથી મનોભય પ્રશમાં નુંકાએસો આત્મા પોતાને અસ્થિર માની બ્રાન્તિમાં પડે છે, પણ વિજ્ઞાનભય કોશમાં બુદ્ધિના નિશ્ચય સ્વભાવથી પોતાને સ્થિર માની સત્ત્વ યાનના અનુભવ તરફ વળે છે—૪૯ વસ્તુને જોય છે, મેળવે છે, બોગવે છે, અને પોતાનું કારણ મક્ષિનસત્ત્વપ્રધાન અધિષ્ઠામાં—કારણ શરીરમાં વિરમે છે, અને આનંદ જોગવે છે. આ વખતે વિશ્વ—જીવ આનંદભય કોશમાં તાદાત્મ્યભાવ પામે છે. આ પાંચે કોશો જોડે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણ શરીરને બતાવે છે, તથાપિ તે તે કોશમાં આત્મા તાદાત્મ્યભાવથી રહે છે એમ ઉપર બતાવ્યું છે; મારે શ્રુતિમાં ‘આ પુરુષ અનરસમય છે’ તેમજ અંતરાત્મા ‘પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય છે’ એમ વ્યવહર્યું છે. ૩૩-૩૬, જ્યારે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે અનમયાદિ કોશોમાં આત્મા તાદાત્મ્યભાવ કરી રહે છે ત્યારે તે કોશોથી આત્માને શી રીતે છૂટા પાડીને સમજવો? એ શંકાના સમાધાનને મારે પંચકોશના અન્વયવ્યતિરેકનો વિવેક બતાવી, તેથી આત્મા ભિન્ન છે એમ બતાવે છે.—

૬ અન્વયવ્યતિરેકવડે આત્માનું બ્રહ્મરૂપ હોવું. ૩૭-૪૨.

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં પંચકોશવિવેકતઃ ।

સ્વાત્માનં તત્ત્વ ઉદ્ભવ પરં બ્રહ્મ મપચતે ॥૩૭॥

અમાને સ્થૂલદેહસ્ય સ્વપ્ને યદ્વાનમાત્મનઃ ।

સોડન્વયો વ્યતિરેકસ્તદ્વાનેડન્વાનવમાસનમ્ ॥૩૮॥

લિંગાભાવે સુપૃષ્ઠી સ્પાદાત્મનો માનમન્વયઃ ।

વ્યતિરેકસ્તુ તદ્વાને લિંગસ્વામાનમુચ્યતે ॥૩૯॥

તદ્વિવેકાદ્વિવિક્તાઃ સ્યુઃ કોશાઃ પ્રાણમનોધિયઃ ।

તે હિ તત્ર ગુણાવસ્થાભેદમાત્રાત્પૃથક્કૃતાઃ ॥૪૦॥

સુપૃષ્ઠમાને માનં તુ સમાધાવાત્મનોડન્વયઃ ।

વ્યતિરેકસ્ત્વાત્માને સુપૃષ્ઠનવમાસનમ્ ॥૪૧॥

યથા મુંજાદિપીઠૈવમાત્મા યુક્તયા સમુદૃતઃ ।

શરીરત્રિતયાદ્દીરઃ પરં બ્રહ્મૈવ જાયતે ॥૪૨॥

શબ્દાર્થઃ—અન્વયવ્યતિરેકવડે પંચકોશના વિવેચનથી પ્રત્યગાત્માને (કોશ)થી બહાર કાઢીને [આત્મા—જીવ] પરબ્રહ્મને પામે છે. (૩૭). પ્રાણસ્થામાં સ્થૂલ દેહની અપ્રતીતિ સતે આત્માનું જે ભાન [છે] તે ન્યય, [અને આત્માનું] ભાન થયે સતે અન્ય (સ્થૂલ દેહ)ની અપ્રતિ [તે] વ્યતિરેક [હોવાય છે]. (૩૮). સુપૃષ્ઠિ અવસ્થામાં લિંગ શ-

રીરના અભાવ સતે આત્માનું જ્ઞાન છે [તે] અન્વય, પણ તે (આત્મા)નું જ્ઞાન થયે સતે લિંગ શરીરની અપ્રતીતિ [તે] વ્યતિરેક કહેવાય. (૩૯). તે (લિંગ દેહ) ના વિવેકથી પ્રાણમય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમય કોશો જુદા કરાયા [જ] છે; કેમકે તેઓ ત્યાં (લિંગ શરીરમાં) સત્ત્વરજની અવસ્થાના ભેદમાત્રથી જુદા કરાયા [છે]. (૪૦). સંભાધિમાં મુપુસિતું અજ્ઞાન સતે આત્માનું જ જ્ઞાન [છે તે] અન્વય, પણ આત્માનું જ્ઞાન થયે સતે મુપુસિતીની અપ્રતીતિ [છે તે] વ્યતિરેક કહેવાય છે. (૪૧). જેમ મુંજના ધાસમાંથી તેમાં રહેલો અંદરનો કોમળ પીલો, તેમ આત્મા [પણ] સુક્તિ-વડે છુદ્ધિમાન પુરોષે ત્રણ શરીરથી જુદા કર્યો [હોય તો તે], પરબ્રહ્મ જ થાય છે. ૪૨

વિવેચન:—જે જીવાત્માએ, અન્વયવ્યતિરેકવડે પંચકોશના વિવેકે કરી આત્માને જાણ્યો છે, તે જીવાત્મા વ્રજાવિદ્ વ્રજો મળતિ એ શુલ્યે પ્રમાણે ‘બ્રહ્મવિત્ પુરુષ બ્રહ્મ જ થાય છે’. કારણ હોવાથી કાર્ય હોય તે અન્વય અને કારણ ન હોવાથી કાર્ય ન હોય તે વ્યતિરેક કહેવાય. રૂઝ, સૂક્ષ્મ ને કારણ એ ત્રણે શરીરમાં આત્મા અનુસ્થૂત છે, તેમ જ સંભાધિમાં પણ આત્માનું જ અસ્તિત્વ છે; આથી કરીને સર્વ શરીરોમાં અને સર્વાવસ્થામાં આત્મા છે એમ સમજાય છે—તેના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે; આ જ્ઞાન અન્વય કહેવાય છે. રૂઝ શરીરની અવસ્થા જાણતું છે, અને તેનો કોશ અજ્ઞમય છે; માટે જાણતું અવસ્થામાં અને અજ્ઞમય કોશમાં પણ આત્માનો અન્વય, અનુવૃત્તિ કે અનુસ્થૂતતા છે. જ્યાં સુધી જાણતું અવસ્થા છે, ત્યાં સુધી રૂઝ શરીરનું જ્ઞાન થાય છે, ને આત્મા તેના (રૂઝ શરીરના) કર્મમાં જોડાય છે, પણ તે પછીની સ્વમાવસ્થામાં રૂઝ શરીરની અપ્રતીતિ છે. માણસ સ્વપ્નમાં હજારો ગાઉને છેડે જાય છે, દોડે છે, રમે છે, કૂદે છે, ને જમે છે, પણ તે વખતે રૂઝ શરીર તો પથારીમાં જ પડી રહેલું છે, એટલે સ્વમાવસ્થાના સૂક્ષ્મ ભોગ ભોગવવામાં રૂઝ શરીરનું જ્ઞાન (પ્રતીતિ) નથી થતું; આ રૂઝનું અજ્ઞાન એ વ્યતિરેક કહેવાય છે. જેમ રૂઝ શરીરની અવસ્થા જાણતું છે, ને કોશ અજ્ઞમય છે; તેમ સૂક્ષ્મ શરીરની અવસ્થા સ્વપ્ન અને કોશ પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય છે. આ જોક જ અવસ્થા અથવા શરીરમાં મુજની અવગ્થાના ભેદમાત્રથી જ ત્રણ કોશની યોગ્યતા છે. પ્રાણમય કોશ કેવળ રજેશુની અવસ્થા છે, મનોમય કોશ ઈચ્છા અને ક્રિયાના મેલનથી સત્ત્વરજની અવસ્થા છે, અને વિજ્ઞાનમય કેવળ સત્ત્વની અવસ્થા છે. અંધકાર રૂઝ શરીરનો સ્વમાવસ્થામાં વ્યતિરેક જતાવે છે, એ ઉપરથી લિંગ શરીરમાં અને પ્રાણમય કોશમાં પણ તેનો વ્યતિરેક સમજવો. આત્મા તો સૂક્ષ્મમાં અનુસ્થૂત છે જ. જેમ સ્વમાવસ્થામાં રૂઝનો અભાવ છે, તેમ મુપુસિત અવસ્થામાં—કારણ શરીરમાં—આનંદમય કોશમાં લિંગ શરીરનો અથવા પ્રાણમયાદિ ત્રણે કોશનો અભાવ છે—વ્યતિરેક છે. નિદ્રામાંથી જોશે માણસ કહે છે કે ‘હું આજ નીરાંતે જાગ્યો હતો’ એટલે મુપુસિત આનંદનું તેને જ્ઞાન છે, પણ જાણતું સ્વપ્નનું કાંઈ જ્ઞાન નથી. આ આનંદનું જ્ઞાન છે,

આત્માનો અન્વય, અને જાગૃત સ્વપ્નનું અભાન તે તેમનો વ્યતિરેક છે. વળી તે જ પ્રમાણે કારણ શરીર અને આનંદમય કોશનો સમાધિમાં વ્યતિરેક છે. સુષુપ્તિમાં ચિત્ત અજ્ઞાનમાં લય થઈ તેમાં આત્મા અનુસ્યૂત હોવાથી તે એ જ્ઞાનને જોય છે, પણ સમાધિમાં ચિત્ત ધ્યેય વસ્તુ આત્મામાં લય થાય છે, એટલે તેને ખીજું કંઈ જાણવાનું રહેતું નથી. સાં અજ્ઞાન પણ નાશ પામે છે; કેવળ આત્મા જ અવશેષ અનુભવાય છે. જોકે અન્નમયાદિ સર્વ કોશો માળાની અંદરનાં પુષ્પોની પેઠે પરસ્પર ભિન્ન છે, તોપણ પ્રલગ્નાત્મા માળાની અંદરના દોરાની પેઠે એક અને અભિન્ન છે. અથવા તો કાળી, રાતી, કાળરી, ખાડી કે ખોડી ગાયમાં વર્ણવિકૃતિ અને શરીરવિકૃતિ છે, તથાપિ તેના જોત્વમાં વિકાર નથી, તેમ અન્નમયાદિક કોશો ભિન્ન છતાં તેમાં અનુસ્યૂત આત્મા તો એ નો એ જ છે. ‘અંગુલમાત્રઃ પુષ્પોન્તરાત્મા’ અને ‘તવિશાચ્છુક્કમમૃતં’ એ કઠવહ્નીની શ્રુતિ પ્રમાણે ‘અંગુલમાત્ર પુષ્પ એવે! અંતરાત્મા છે’ અને ‘તે શુદ્ધ અને અમર છે એમ જાણવું.’ બુદ્ધિમાન, બ્રહ્મચર્યાદિક સાધનમંપન્ન અધિકારી, મુંજ નામના ધાસમાંથી તેમાં રહેલો અંદરનો કોમળ તંતુ જેમ પોતાના સુખ અને ઉપયોગને માટે કાઢી લે છે તેમ આ આત્માને પણ અન્વયવ્યતિરેકરૂપ ઉપાયવડે ત્રણ શરીરમાંથી કાઢી લઈ પોતે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૩૭—૪૨.

૨. મહાવાક્યવડે જીવબ્રહ્મની એકતાનું પ્રતિપાદન. ૪૨-૬૫.

૧. તત્ત્વમાસિ મહાવાક્યનો અર્થ. ૪૩-૫૨.

પરાપરાત્મનોરેવં યુક્તયા સંભાવિતૈકતા ।

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યૈઃ સા ભાગસાગેન લક્ષ્યતે ॥૪૩॥

જગતો ચદુપાદાનં માયામાદાય તામસીમ્ ।

નિમિત્તં શુદ્ધસત્તાં તામુચ્યતે બ્રહ્મ તદ્દીરા ॥૪૪॥

યદા મલિનસત્તાં તાં કામકર્માદિદૂષિતામ્ ।

આદત્તે તત્પરં બ્રહ્મ સંપદેન તદોચ્યતે ॥૪૫॥

ત્રિતયીમપિ તાં મુક્ત્વા પરસ્પરવિરોધિનીમ્ ।

અસંદં સચ્ચિદાનંદં મહાવાક્યેન લક્ષ્યતે ॥૪૬॥

સોડ્યમિસાદિવાક્યેષુ વિરોધાત્. તદિદંતયોઃ ।

સાગેન ભાગયોરેક આશ્રયો લક્ષ્યને યથા ॥૪૭॥

માયાવિદ્યે વિદ્યાયૈવમુપાધી પરજીવયોઃ ।

અસંદં સચ્ચિદાનંદં પરં બ્રહ્મૈવ લક્ષ્યતે ॥૪૮॥

શબ્દાર્થઃ—એ પ્રકારે બ્રહ્મ અને જીવની એકતા યુક્તિવડે અંગીકાર લી [છ]; તે (એકતા) તત્ત્વમાસિ આદિ શ્રુતિવાક્યોએ કરીને ભાગત્યાવડે બોધાય છે—સમજાય છે. (૪૩). જે (બ્રહ્મ) તામસી માયાને લઇને જ-તું ઉપાદાન કારણ [છ] તે [જ] તે શુદ્ધસત્વ માયાને લઇને [તેનું]

નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે. [તે] જાણ તે તત્ત્વ ગ્રહ કહેવાય છે. (૪૮). તે પર-
જ્ઞાન જ્યારે કામ, કર્મ વગેરેથી દૂષિત તે મહિન માત્ર [માયા]ને સ્વીકારે છે;
ત્યારે તે ત્યંપદવર કહેવાય છે. (૪૫). પરસ્પર વિરોધવાળી ત્રણ પ્રકારની
તે [માયા]ને મૂકી દહને અખંડ સમિચ્છાનંદ (એકું જાણ) મહાવાક્યવર
બોધાય છે—જાણાય છે. (૪૬). જેમ 'તે આ [દેવદત્ત]' કત્યાદિ વાક્યોમાં તે-
પણાનો અને આ-પણાનો વિરોધ છે એટલા માટે [તેઓના] ભાગોના
ત્યાગવરે એક આશ્રય જણાય છે. (૪૭). એમ ઈશ્વર અને જીવની ઉપાધિ
માયા અને અવિદ્યા [છે તેમને] મૂકી દહને અખંડ સમિચ્છાનંદ પદ્મજ્ઞાન જ
મમજ્ઞાય છે. ૪૮.

વિરથન—પાછળ યુક્તિ વડે જીવ જાણની એકતા બતાવી પણ તે એકતા કુનિધી
પણ સિદ્ધ છે, એમ બતાવવાને માટે આ ઉત્તર ભાગની યોજના છે. ૧ તત્ત્વમણિ દેસાદિ
મહાવાક્યોમાં તે જીવજ્ઞાનના વિરદ્ધ અસતો લાગ કરીને તેમની એકતા ઉગાનિપદોમાં
બતાવેલી છે તત્ત્વમણિ વાક્યમાં તત્ત્વ, ત્વ અનેમણિ એવા ત્રણ પદ છે તેમાં તત્ત્વ પદ પર-
માત્માને ઠેકાણે છે અને ત્વ પદ જીવાત્માને ઠેકાણે છે જાણ જ્યારે તમ પ્રધાન માયાનો
અગીકાર કરે છે, સારે તે સર્વ ચર (જંગમ) અને અચર (સ્થાવર) કાર્યના સમૂહ-
રૂપ જગત્તુ ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે, એટલે જગત્તુના અધ્યાસ (વિવર્ત) તુ સ્થાન
કહેવાય છે; અને જ્યારે તે સત્ત્વગુણપ્રધાન માયાનો સ્વીકાર કરે છે, સારે તે જગત્તુ
નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે આ નિમિત્ત કારણરૂપ જાણ ઉપાદાનાદિને જાણનાર અને
કર્તા છે—ઈશ્વર છે. નિમિત્ત તથા ઉપાદાન કારણ રૂપ જાણ તત્ત્વમણિ મહા-
વાક્યમાં તત્ત્વ પદનું વાક્ય છે એજ જાણ ઇચ્છા, કર્મ અને વાસનાથી દૂષિત અજ્ઞેની
એ જ મયિનસત્ત્વપ્રધાન માયાનો—અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરે છે—જીવ રૂપ માય છે, સારે
તે મહાવાક્યમાં તત્ત્વ પદનું વાક્ય છે. આમ એકું એક જાણ, તમ પ્રધાન, શુદ્ધસત્ત્વ-
પ્રધાન, ને મહિનસત્ત્વપ્રધાન માયાના અગીકારથી અનુક્રમે ઉપાદાન, નિમિત્ત—ઈશ્વર
અને જીવ એમ ત્રણ રૂપે બાંસે છે. આ બાંસણ માયાને લધને છે, એ ત્રણે જાતની
પરસ્પર વિરોધી માયાને છોડી દેતા જાણ અખંડ સમિચ્છાનંદ રૂપ છે તે, તે મહા-
વાક્યવરે—લક્ષણાવરે બોધાય છે—સમજાય છે—અનુભવાય છે જેમ દેવદત્ત નામના કોઈ
પુરુષને યજ્ઞસ્તે પૂર્વે કાશીમાં જોયો હતો, તે જ દેવદત્ત કાશી છોડીને કોઈ ખીન્ન દેશમાં
જ્યાં યજ્ઞસ્ત રહે છે, ત્યાં આવ્યો છે યજ્ઞસ્તે તેને જોયો એટલે પોતાના મિત્રને તેણે કહ્યું
' પૂર્વે કાશીમાં મેં જોયો હતો, તે આ દેવદત્ત છે ' અહીં ભૂતકાળ અને તે કાળની
ઉપાધિને ' તે ' શબ્દ જણાવે છે, અને વર્તમાન કાળ, અને તેની ઉપાધિને ' આ '
શબ્દ જણાવે છે એમ ' તે-પણ ' અને ' આ-પણ ' એ બંને શબ્દોમાં વિરદ્ધ અ

૧ ચારે વેદોમાં જીવજ્ઞાનની અભેદતા બતાવવાને માટે જે વાક્યો છે, તેને મહાવ
કહે છે 'તત્ત્વમણિ એ વાક્ય સામ વેદના છાંદોગ્યોપનિષદ્માં છે વળી યજુર્વેદમાં મહંવ્રજ્ઞાનિ
અગ્નિવેદમાં પ્રજ્ઞાન વ્રજ્ઞાન અને અથર્વવેદમાં અવમાત્રાવ્રજ્ઞાન એ મહાવાક્ય છે (જુઓ મહાવાક્યવિગ્રહ
પ્ર પૃષ્ઠ)

છે, પણ તે વિરૂદ્ધ અર્થનો ભાગ કરીને તે બનેલી સાથે અવિરૂદ્ધ દેખાતો વિડ જોડાય છે. તેમ માયોપાધિનાના યજ્ઞમાથી અને અવિદ્યોપાધિ વાળા યજ્ઞ-ભાગમાથી તેની ને તે ઉપાધિને કાઢી નાખતા માફી અનુગ્રેષ રહેલું તત્ત્વ તે અખંડ મિશ્ર્યદાન ૬૩ પૃ ૫૦ યજ્ઞ ન છે, તે ભાગભાગ લક્ષણનાં છે જણાવે છે, એટલે મદાવાક્યમા બતાવેલ પદોક્ષ ચૈતન્યનો અર્થ જણાવનાર જ અને અપરોક્ષ ચૈતન્યનો અર્થ જતાવનાર તત્ત્વજ્ઞ પોતાના પોતાનો નિરૂપાગ અથ તત્ત્વ દબને એક શુદ્ધ અખંડ ચૈતન્યમાં જોડાય છે ૪૩-૪૮

સત્ત્વિકલ્પસ્ય લક્ષ્યત્વે લક્ષ્યસ્ય સ્વાદયસ્તુતા ।

નિર્વિકલ્પસ્ય લક્ષ્યત્વ ન દૃષ્ટં ન ચ સમયિ ॥૨૯॥

શબ્દાર્થઃ—મવિકલ્પ (યજ્ઞ) નું લક્ષ્યપણું હોવા મતે લક્ષ્યનું મિથ્યા-પણું થાય છે [અને કોઈ] નિર્વિકલ્પ (વસ્તુ) નું લક્ષ્યપણું હીનું નથી [અને] અલયવાળું [પણ] નથી. ૮૯.

નિરૂચન —આ જગ્યાએ વાદી શકા કર છે ને એ કે, તમે જ્યારે મદાવાક્યને લક્ષણથી જણાવના યોગ્ય યજ્ઞ છે એમ કહો છો, ત્યારે તે યજ્ઞ મવિકલ્પ છે કે નિર્વિકલ્પ છે? વસ્તુના અવકાશથી વિપરીત (હનુ) દષ્ટાએ નાગ, જાતિ આદિક ધર્મ છે, તે નિકલ્પ કહેવાય છે ને જે વસ્તુ તે વિરૂદ્ધે સહિત દોષ તે વસ્તુ સવિકલ્પ કહેવાય છે. જો યજ્ઞને તમે મવિકલ્પ કહો તો નામજાતિ આદિ ધર્મવાળા પદાર્થો જેમ મિથ્યા જણાય છે, તેમ આ તમારૂં સવિકલ્પ યજ્ઞ પણ મદાવાક્યના અર્થવડે લક્ષણથી જણાવના યોગ્યતાવાળું હોવાથી મિથ્યા થાય છે—નેનું લક્ષ્યપણું જ મિથ્યા થાય છે, અને જો તે નિર્વિકલ્પ છે એમ તમે કહેતા હો, તો નિર્વિકલ્પ એવી કોઈ વસ્તુનું લક્ષ્યપણું જગતમા ક્યાઈ જોયું નથી, અને પ્રત્યક્ષથી તે મબનનાળું પણ નથી તે સિદ્ધ પણ હોઈ શકતું નથી, કેમકે જે વસ્તુ લક્ષણાનુસાર જણાય છે તે વસ્તુ લક્ષણનો વિષય એટલે લક્ષ્ય કહેવાય છે અને તે લક્ષ્યમા—વદમા ધટલ, પદમા પટલ ને ગાયમા જોતલ છે તેમ લક્ષ્યત્વ છે માટે તે સવિકલ્પ થયું ને મવિકલ્પને વળી નિર્વિકલ્પ કહેવું તે તો બાનાત^૧ જણાય ૪૯

વિકલ્પો નિર્વિકલ્પસ્ય સત્ત્વિકલ્પસ્ય વા ભવેત્ ।

આદ્યે વ્યાહતિરન્યજાનવચ્ચાત્માશ્રવાદયઃ ॥૫૦॥

શબ્દાર્થઃ—નિર્વિકલ્પમાં કે સવિકલ્પમાં [તારો] વિકલ્પ છે? પહેલા પક્ષમાં [હોય તો] વ્યાધાત દોષ; [અને] બીજા પક્ષમાં [હોય તો] અવિચ્છાદા [અને] આત્માશ્રવાદિ દોષ [આવે છે]. ૫૦.

નિરૂચન —મિહાન્તી વાદીને જે છે કે આ તારો પ્રશ્ન જોટો છે, માટે તેના મ વ્યાધાનને માટે હનુ^૨ પ્રશ્ન પૂછારૂપે હું તને જોગે જ ઉતર^૩ આવું છું પાઠના

૧ પોતાના જોલવડે પોતાના વચનમા બાધ આવે તે વ્યાધાત દોષ કહેવાય છે, જેમ જોઈ જોઈ મારા મોમા યન નથી હું તો જાવી ગયો છું માટે પિતા તો બાળકવાળી છે, છતાં

૨ જેમ મમિતિના ધટલા સિદ્ધાંતો ઉવપક્ષથી સિદ્ધ કરવામા આવે છે, તેમ અનપણું સવિકલ્પથી સિદ્ધતા બતાવે છે

મ્યોકમા તે સચિકલ્પ થઈ જુ લક્ષ્ય છે કે નિર્વિકલ્પ થઈ જુ લક્ષ્ય છે—અર્થાત્ થઈ મ વિકલ્પ છે કે નિર્વિકલ્પ છે, એમ પૂછનાર વિકલ્પ ક્યો છે તારો વિક પ જે નિર્વિકલ્પ થઈ જુ હોય તો તે વ્યાધાત છે, કેમકે માર્ગ નિર્વિકલ્પ વસ્તુમા વિકલ્પ હોય જ નહિ એક વાર તે નિર્વિકલ્પ અને તે જ પાછી સચિકલ્પ છે એમ કહેવાય જ નહિ આથી કરીને તારો કરવા ધારતો વિકલ્પ સનિર્વિકલ્પને મારે છે, એમ તારે કહેવું જેમશે અર્થાત્ તારે બીજો પક્ષ સ્વીકારવો પડશે, અને એ સ્વીકારવાથી તેમા આત્માશ્રયથી અનવસ્થાપત આ હોય આવે છે

જો તારો વિકૃત સવિકલ્પ બ્રહ્મા છે, તો કહે કે, જે વિકૃત મળનાથી બ્રહ્મ સવિકલ્પ થયું છે તે જ વિકલ્પનું સવિકલ્પ બ્રહ્મા કરવા ધારે છે કે જુદો જો તે જ હોય, તો તો તેમા આત્માત્રય દોષ આવે છે, એટલે કે, જે વિકલ્પનું સવિકલ્પ બ્રહ્મા કરે છે, તે વિવિધ આત્રય તે સવિકૃત બ્રહ્મ થાય છે, આથી કરીને સવિકલ્પ બ્રહ્મા કલ્પેતો વિકલ્પ જ તારા કરવા ધારેના વિકૃત રૂપે છે, તે પણ તારા કરવા ધારેના વિકલ્પનો આત્રય થાય છે અર્થાત્ વિવિધ વિકલ્પનો—પોતે પોતાનો આત્રય થાય છે, આને આત્માત્રય દોષ કહે છે

જો તારા કરવા ધારેલો +વિક પ જો અવિકલ્પ મળનાથી અલ્પ સવિકલ્પ થયું છે, તેનાથી જુદા હોય તો તેમા અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે, એટલે કે, -તારા કરવા ધારેલો +વિકલ્પ અને અલ્પમાનો વિકલ્પ જોઓ જુદા છે, તેઓમા કોણુ આશ્રય અને કોણુ આશ્રિત થશે ? તેઓ બે પરસ્પર એકે બીજાના આશ્રયઆશ્રિત થશે આને ન અન્યોન્યાશ્રય દોષ કહે છે

આ દોષથી મુક્ત થના સાર, તેઓમાનો ડાહ કાઢનો આશ્રય નથી પણ તે બને વિકલ્પોનો આશ્રય કાઢ ત્રીજો વિકલ્પ છે એમ માનીએ, તો તેમા ચક્ર અથવા ચક્રિકા દોષ આવે છે એટલે કે,—

અન્યોન્યાશ્રય દોષ પ્રાપ્ત થતી વખતના બે વિકલ્પના આશ્રયરૂપ ધારેલા આ ત્રીજો વિકલ્પ, તે બે વિકલ્પમાના પ્રાપ્ત એક જાતનો માનવો પડશે જે તે કરવા ધારેલા વિકલ્પના નેવો હોય, તો આ ત્રીજા વિકલ્પ વગર (એટલે તેની જાતના ધારેલા વિકલ્પ વગર

આવી રીતને ઉદ્દેશકરૂપે ન્યાય કહે છે જાતે ન્યાયે તોફાની ઉપર આવે ત્યારે તેના પર લાકડીથી તેને શિક્ષા કરી સીધું મરવામા આવે છે તે

જ મૂળમયની દીકામાઆને તૃતિયાત ચિક પને નામે અને + આને પ્રથમાત ચિક
નામે વ્યવહર્ય છે

૧ બીજી વસ્તુ કોઈ એ વસ્તુમાં રહે છે ત્યારે બીજી વસ્તુ વિશેષ કહેવાય છે
દેહી વસ્તુ અધિઃકર્મ કહેવાય છે વિશેષણ યુક્ત અધિકરણને વિશિષ્ટ કહે છે વિશિષ્ટમાં
પ્રવર્તે છે તે વિશેષણમાં પણ પ્રવર્તે છે જેમ 'દત્ત પુરુષ ભય છે' એમાં દત્ત વિશેષણ
અધિકરણ અને દત્ત વિશિષ્ટ છે વિશિષ્ટ દત્ત પુરુષમાં જ્ઞાત્રપ ધન પ્રવર્તે છે, તે દત્ત વિશિષ્ટ
પણ પ્રવર્તે છે તેમ જન વિશિષ્ટ સવિકલ્પ બ્રહ્મ કરવા ધારેલા વિકલ્પના આત્રપરપ ધન
કેવાથી તેમાં વિકલ્પ પણ કરવા ધારેલા વિકલ્પનો આત્રપ વાય છે

પણ) સવિકલ્પ સિદ્ધ નથી, અને સવિકલ્પ વગર કરવા ધારેલો વિકલ્પ (ત્રીજો વિકલ્પ) પણ આત્મી જ જાતનો છે માટે તે પણ) સિદ્ધ નથી; અર્થાત્ ત્રીજો વિકલ્પ, એક વાર આશ્રય અને બીજી વાર આશ્રિત થાય છે તેમ કરવા ધારેલો વિકલ્પ પણ, એક વાર આશ્રિત અને બીજી વાર આશ્રય થાય છે; વળી તે જ પ્રમાણે સવિકલ્પ (માનો વિકલ્પ) પણ, એક વાર આશ્રય અને બીજી વાર આશ્રિત થાય છે, એટલે આમાં ચક્રની પેઠે દોષભ્રમણ થાય છે; માટે અહિંમાં ચક્ર કે ચક્રિકા દોષ કહેવાય છે.

જો આ ત્રીજો વિકલ્પ પણ બે વિકલ્પ કરતાં જુદો હોય તો આ ત્રણેના આશ્રયરૂપ થોથો વિકલ્પ કલ્પવેા પડશે; એમ જ પાંચમો, છઠ્ઠો, ઇલાદિ કલ્પવા પડશે; અને એમ થયાથી અનવસ્થા દોષ આવે છે. આથી જણાય છે કે બ્રહ્મ સવિકલ્પ છે કે નિર્વિકલ્પ છે એ પ્રશ્ન જ જુદો છે. કરવો ધટતો જ નથી. ૫૦.

ગુણાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં પણ વિકલ્પ કરવાથી વ્યાધાતાદિ અનવસ્થા પર્વત દોષ આવે છે; તે નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે.—

इदं गुणक्रियाजातिद्रव्यसंबंधवस्तुषु ।

समं तेन स्वरूपस्य सर्वमेतदितीयताम् ॥૫૧॥

શબ્દાર્થ:—આ (વ્યાધાતાદિ દોષો) ગુણ, ક્રિયા, જાતિ, દ્રવ્ય અને સંબંધરૂપ વસ્તુઓમાં [પણ] તેમ જ [છે] તે (કારણ) થી આ સર્વ [ગુણાદિ] સ્વરૂપના [કલ્પેલા] છે, એમ અંગીકાર કરવું. ૫૧.

વિવેચન:—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મમાં વિકલ્પ કરતાં જેમ વ્યાધાતાદિ દોષો આવે છે; તેમ ગુણ, ક્રિયા, જાતિ, દ્રવ્ય અને સંબંધરૂપ વસ્તુઓમાં પણ વિકલ્પ કરતાં વ્યાધાતાદિ દોષ આવે છે, એટલે કે ગુણ નિર્ગુણ વસ્તુમાં રહે છે કે સગુણ વસ્તુમાં રહે છે ? જો નિર્ગુણમાં રહેતો હોય તો વ્યાધાત અને સગુણમાં રહેતો હોય તો આત્માશ્રયાદિક દોષ આવે છે. તેમજ ક્રિયા, ક્રિયાવાનમાં કે ક્રિયારહિતમાં રહે છે ઇલાદિ વિષે થોડું મેનું. હવે આટલે સુધી આવ્યા પછી એક પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, વાદીના અસત્ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર અસત્ પ્રશ્ન પૂછવા રૂપે તો થયો, પણ એથી સદ્ ઉત્તર શો મળે છે ? અંધકાર તે મતાવે છે કે બ્રહ્મમાં કે ગુણાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં વિકલ્પ કરવો ધટતો જ નથી. ગુણાદિક સર્વ ધર્મમાં, વિકલ્પનો અસંભવ છે, એટલા માટે આપા ઉપરિહિત ચેતન સ્વરૂપમાં તેઓ રૂપત અને તાદાત્મ્ય સંબંધવડે વર્તે જાય છે—વિવર્તે છે. ખરા નથી. ૫૧.

વાદી કહે છે કે ગુણાદિક ધર્મો પોતપોતાના આશ્રયમાં કલ્પિત હોય તો તે બંને રથા, તેથી આપણું પ્રકૃત જે આત્મા છે તેમાં જો લાભ થયો? એના જવાબને માટે આ શ્લોક કહે છે.—

विकल्पतदभावाभ्यामसंसृष्टात्मवस्तुनि ।

विकल्पितसलक्ष्यत्वसंबंधाद्यास्तु कल्पिताः ॥૫૨॥

શબ્દાર્થ:—વિકલ્પવડે તથા તે (વિકલ્પ) ના અભાવવડે, સ્પર્શરહિત આ-વસ્તુમાં વિકલ્પપણું, લક્ષ્યપણું અને સંબંધાદિક કલ્પેલાં છે. ૫૨.

વિવેચન:—આત્મા નિકાપવડે અથવા વિકાપના અભાવડે સ્પર્શરહિત છે, એ ટંને નામનતિ આદિવાળી કદથી કાઢેથી વસ્તુઓ આત્મામાં બામે છે પણ તે વિશ્વ આત્માને સ્પર્શ કરેનો નથી તેમ જ તે વિકલ્પનો અભાવ થાય તો તેથી કાંઈ આત્મસ્વ રૂપમાં નિમિત્ત થતી નથી આત્મસ્વરૂપમાં વિકલ્પ છે નહિ, અને વિકાપનો અભાવ પણ નથી એ બનેથી તે તો જુદો જ છે તેમના અર્થ અમરનો છે આત્મા ત્યારે શુદ્ધ છે, સારે આ ૨ વિકલ્પનપણ, લક્ષ્યપણ અને ૧ સમધાદિક બધા આવ્યા ક્યાથી ? એ આવ્યા નથી તે જવાના પણ નથી એ તો માન કલ્પેના જ છે રચત નથી રચતુમાં જેમ સર્પ કંઠપાયો છે, છીપમાં જેમ રૂપ કલ્પાય છે, તેમ આત્મરૂપમાં એ માન કલ્પેલા છે પર

આસાર સુધીમાં જણાવેલા પ્રથમો દુનિતાર્ય બતાવે છે —

૨ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનતું લક્ષણ. ૫૩—૫૪.

इत्यं वाक्यैस्तदर्थानुसंधानं श्रवणं भवेत् ।

मुक्तया संभावितत्वानुसंधानं मननं तु तत् ॥૫૩॥

ताभ्यां निर्विकल्पितसिद्धये चेतसः स्थापितस्य यत् ।

एकतानત્રમેતદ્દિ નિદિધ્યાસનમુચ્યતે ॥૫૪॥

શબ્દાર્થ:—એ પ્રકારે (મહા) વાક્યોવડે તે (મહાવાક્યો) ના અર્થનું શોધન [તે] શ્રવણ [અને જે] શુકિતવડે યોગ્યતાનું શોધન તે તો મનન થાય છે. (૫૩). તે (શ્રવણમનન) વડે નિઃસંદેહ (થએલા) અર્થમાં, સ્થાપેલા ચિત્તની જે એકતાનતા, તે [યોગમાં] પ્રસિદ્ધ [ધ્યાન] નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. ૫૪.

* વિકલ્પ નિર્વિકલ્પમાં છે, અથવા સનિશ્ચયમાં છે ? શુદ્ધ નિર્ગુણમાં છે કે સગુણમાં છે ? ઈલાદિ વાદોના અંતમાં ખાળજ નિકા કર્યો છે તેનો તિરય જેમાં હોય તે વિકલ્પિતત્વ કહેવાય છે

૧ સમધાદિ એ સમ્પદવડે દ્રવ્ય, શુદ્ધ, ભતિ અને ક્રિયાનુ પ્રલભ છે સમધ એટલે સ યોગ ન્યારે કોઈ વસ્તુનો કોઈની સાથે યોગ થાય છે, સ્થરે તે બચ્હારમાં સમધ કહેવાય છે જેમાં સમધ થાય છે તેને ન્યાય શાસ્ત્રમાં અનુભવી કહે છે ને જેનો સંયોગ થાય છે તેને પ્રતિયોગી કહે છે

અથવા અને સાદુસ્યથી ભિન્ન પ્રતિયોગીની અપેક્ષાસહિત પ્રતીતિના વિષયને નેપા સમધ કહે છે સમધ મહા પ્રકારના છે કોઈ બે દ્રવ્યોના સમધ, તે સંયોગ સમધ નિ સમધ તે સમનાય સમધ, કલ્પિત બેદવાણુ હોય પણ વાસ્તવ બેદ વગરનું હોય તે હાન્ય સમધ ઈલાદિ

શુભોનુ જે આશ્રયસ્થાન તે દ્રવ્ય અથવા સમવાયી કારણને પણ દ્રવ્ય કહે છે દ્રવ્ય અ કર્મેથી ભૂદાપણા અને જે સામાન્ય ભતિ એટલે સત્તાવાનું છે, તે શુદ્ધ કહેવાય છે

જે નિલ અને સમનાય સમધથી અને ધર્મીમાં રહેલ છે તેને સામાન્ય અથવા ભતિ છે ૨ યોગભિન્નત્વ સત્તા, સંયોગનુ જે સમવાયી કારણ છે, તે અથવા જેમાં કર્મેત્વ ભતિ છે કર્મે કહેવાય છે એ જ ક્રિયા છે

આના વિશેષ શુદ્ધાસાને માટે તથા નિસાગોને માટે જુઓ તર્કસમદ

વિવેચન:—એ પ્રકારે જગતો મહુપાદાનં ઈં ૪૪ મા શ્લોકથી આરંભીને પાછલા(૫૨)મા શ્લોક સુધીમાં જે પ્રકાર બતાવ્યો છે; તે પ્રકારે તત્ત્વમયિ આદિક મહાવાક્યોવડે તે મહાવાક્યોના અર્થનો વિચાર કરવો—તેમના અર્થનું શોધન કરવું, તેને વેદાન્તમાં શ્રવણ કરે છે, અને શબ્દસ્પર્શોદય: ઈં ૨૭ શ્લોકથી આરંભી મતાપરાત્મનોરેવં ઈં ૪૩ મા શ્લોક સુધીમાં જે પ્રકાર બતાવ્યો છે, તે પ્રકારરૂપ યુક્તિવડે શ્રવણ કરેલા અર્થનું જે ગાન થાય છે, તેને મનન કહેછે. આ શ્રવણથી અને મનનથી મહાવાક્યના અર્થમાં કોઈ પણ સંશય રહેતો નથી, સારે તે નિર્વિચિત્તિ કહેવાય છે. આવા નિઃસંદેહ અર્થમાં ચિત્ત બંધાઈ જાય—આંધું પાછું જાય નહિ સારે તે (દિશ્વંધશિત્તસ્ય ધારણા) ધારણા કહેવાય છે. મહાવાક્યના અર્થમાં ચિત્તની ધારણા થયા પછી જ્યારે તેમાં ચિત્તની એકતાનતા થઈ જાય, ચિત્ત મહાવાક્યના અર્થને અનુરૂપ થઈ જાય, સ્વાત્માની એકતાના પ્રવાહરૂપ થઈ જાય, સારે તે યોગશાસ્ત્રના મન પ્રમાણે ધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાન તે જ વેદાન્તમાં નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. નિદિધ્યાસનમાં એકાગ્રતાનું અવિચિત્તપણું છે, પણ તેમાં ધ્યાતા ને ધ્યેયનું પૃથક્પણું રહે છે, ૫૩—૫૪.

આથી આગળની ડાટિ તે સમાધિ. સમાધિનું નિરૂપણ નીચે કરી બતાવે છે.—

૩ નિર્વિકલ્પસમાધિ, ૫૫—૬૧.

ધ્યાતૃધ્યાને પરિસૃજ્ય ક્રપાદ્યેયૈકગોચરસ્ ।

નિવાતદીપવશિત્તં સમાધિરભિધીયતે ॥૫૫॥

વૃત્તપસ્તુ તદાનીમજ્ઞાતા અપ્યાત્મગોચરાઃ

સરણાદનુમીયન્તે વ્યુત્થિતસ્ય સમુત્થિતાત્ ॥૫૬॥

વૃત્તીનામનુવૃત્તિસ્તુ પ્રયત્નાત્ પ્રથમાદપિ ।

અદૃષ્ટાસકૃદભ્યાસસંસ્કારસચિવાદ્ ભવેત્ ॥૫૭॥

યથા દીપો નિવાતસ્ય ઇત્યાદિભિરનેકથા ।

મત્રાત્રાન્નિમ્લેષાર્થમર્જુનાય ન્યરૂપયત્ ॥૫૮॥

શબ્દાર્થ:—ધ્યાતા અને ધ્યાનને અનુક્રમે મૂકી દધને, એક ધ્યેય જ જેનો વિષય છે, એનું નિવાત દીપના જેવું ચિત્ત, સમાધિ કહેવાય છે. (૫૫). આમાં જ જેનો વિષય છે એવી વૃત્તિઓ તો, તે વખતે (સમાધિમાં) નહિ જોવાએલી [છે; તોપણ સમાધિમાંથી] ઉઠેલાના. ઉત્પન્ન થએલા સ્મરણથી [તેઓ છે એમ] અનુમાન કરાય છે. (૫૬). વૃત્તિઓની અનુવૃત્તિઓ આ અદૃષ્ટ અને વારંવાર અધ્યાસના સંસ્કારવાળા પ્રથમ કાળના પ્રયત્નથી જોવા થાય છે. (૫૭). ‘જેમ વાયુ વગરના પ્રદેશમાં રહેલો દીવો’ ઇત્યાદિ ઉદાહરણો વળે પ્રકારે (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન અર્જુનની યાસે આપે જ અર્થ સ્પષ્ટપણ કરતા હતા. ૫૮.

વિવેચન:—નિદિધ્યાસનની પરિચાક્રવૃત્તિ તે સમાધિ છે. નિદિધ્યાસનનો અભ્યાસ પદ્ધતિ—દૃઢ થતા તેમાં ધ્યાતા ધ્યાન છે, તે ક્રમ પ્રમાણે મહાર્ધ જાય, તેનું જ્ઞાન રહે નહિ; અને મહાવાક્યના અર્થથી નિમદેહ ગ્રહેલુ જ્ઞાન જે ધ્યેય છે, તે ધ્યેય જ ચિત્તનો વિગય થઈ જાય, તેમાં જ ચિત્ત સ્થિર થઈ પવન વગરના દીપાના જેવું થઈ જાય; એટલે કે શામો-અભ્યાસની ગતિથી ઉઠતી કલ્પનાઓ કે વૃત્તિઓ માત્ર બંધ પડી જઈ, શાસોઅભ્યાસ પણ સ્થિર થઈ જાય—કેવળકુબકાવસ્થા થઈ જાય—ચિત્તની આવી અવસ્થાને સમાધિ કહે છે. આત્મ એક પ્રશ્ન ઉઠે છે તે એ કે, સમાધિમાં ચિત્તની બંધી વૃત્તિઓ બંધ પડી જતી હોય તો પછી ધ્યેયાકાંડ વૃત્તિનો નિશ્ચય સંભવે કેમ? આ શકા ઠીક છે આત્મગોચર વૃત્તિઓ તે વખતે નહિ જેવી થાય છે એ વાત ખરી છે તથાપિ સમાધિમાંથી ઉઠેલા માણસને “હું આટલા વખત સુધી સમાહિત હતો” એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન સ્મૃતિ રૂપે છે. અનુભવેલા વિષયની જ સ્મૃતિ થાય છે એ વાત તો સિદ્ધ છે, સારે સમાધિકાળની સ્મૃતિ અનુભવેલી તો છે અનુભવેલી છે મારે વૃત્તિઓનું અગ્નિતત્વ પણ છે એમ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે. ભવતુ! સમાધિમાં ચિત્તવૃત્તિઓ હો, પરંતુ એ ચિત્તવૃત્તિઓ પણ પ્રાણની પેઠે શૂન્ય હોવાનો મભવ છે, પણ એક પછી એક તેના પ્રવાહનો—અનુવૃત્તિનો મભવ નથી એમ કહેવું જોઈએ, પણ એમ નથી. પ્રવાહ પણ રહે છે પ્રજ્ઞા એ પ્રવાહ સમાધિકાળમાં જમણરૂપે છે. એ જમણ, આશ્રતા સમાધિકાળના પ્રયત્નથી નથી પણ સમાધિની પેહેલાંના પ્રયત્નથી છે જિજ્ઞાસુને વારંવાર સમાધિમાં જોડવાની ઇચ્છા થાય છે ને જોડાય છે. આમ તેના તે અભ્યાસથી વૃત્તિઓના પ્રવાહરૂપ એક બાવના—સંકારવિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંકાર સાથે વળી યોગીનો અશુક્લ*કૃષ્ણ નામનો પુણ્યવિશેષ છે તે જોડાય છે, આ બન્ને કારણોથી સમાધિકાળમાં વૃત્તિઓનું ઉત્થાન થતું નથી; તોપણ કુબારે જેમ પોતાના ચક્રને ફેરવી દડ મૂકી દીધો હોય છે તોપણ ચક્રજમણ તો ચાલે છે જ, તથા અગ્નિમયોગમાં તપાવેલા લોહનો ગોળો અગ્નિમાંથી કાઢી લીધા પછી પણ દાહકશક્તિ ધરાવે છે તેમ જ તે વૃત્તિઓનું જમણ તો ગ્રહે છે જ. મહાયોગી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુનને યોગનું સ્વરૂપ બતાવવા વખતે સમાધિમાં ચિત્તવૃત્તિઓ ‘નિર્વાતસ્થાનમાં રહેલા દીવાન પેઠે સ્થિર છે’ ઇલાદિ શ્લોકોવડે એ જ વાત નિરૂપણ કરી બતાવેલી છે ૫૫—૫૮.

અનાદાવિહ સંસારે સંચિતાઃ કર્મકૌટયઃ।

અનેન વિલયં યાન્તિ શુદ્ધો ધર્મો વિવર્દતે ॥૫૯॥

ધર્મમેયમિમં પ્રાહુઃ સમાર્ધિ યોગવિત્તપાઃ ।

વર્પતેષ વતો ધર્મામૃતધારાઃ મહસ્રસઃ ॥૬૦॥

શબ્દાર્થ:—અદિત્યાં અનાદિ સંસારમાં અનંત કર્મના દગલાઓ [તેઓ] આ (સમાધિ) વડે નાશ પામે છે [અને] તેનાથી શુદ્ધ ધર્મ છે. (૫૯). આ (સમાધિ) હજારો પ્રકારે ધર્મરૂપ અમૃત ધારાઓને

૧ યોગસુત્રમાં જમણ, પતજ્ઞીએ કેવલપાત્રના ઉપાસુ સુત્રમાં આનું વર્ણન આપ્યું આત્મરૂપ, કૃષ્ણરૂપ અને શુદ્ધકૃષ્ણરૂપપાપપુણ્યથી મિથ્ય; આ ત્રણે પ્રકારનાં કર્મ યોગોએને ન

સાચે છે, જેથી કરીને યોગમાં અત્યન્ત કુશળ પુરૂષો આ સમાધિને ધર્મ-
મેધ કહે છે. ૬૦.

વિવેચન:—આ સંસાર અનાદિ છે, અને તેમાં પાપપુણ્યરૂપ પ્રાણીઓનાં અનેક જ-
ન્મનાં કાર્યો એકાં ઘડી રહેલાં છે—અપરિમિત સચિતો છે. યોગીને જ્યારે આ સમાધિ થઈ
આત્મજ્ઞાન થાય છે—આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે ક્ષીયન્તે ચાસ્ત્ર કર્મોગિ તસ્મિન્ દર્શ-
વતાવરે 'તે પરાવર બ્રહ્મને અનુભવતાં આનાં કર્મ નાશ પામે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે અને
જ્ઞાનાત્મિક: સર્વકર્મોગિ ઈ. સ્મૃતિવાક્ય પ્રમાણે તેનાં સર્વ સંચિત કર્મો નાશ પામી જાય છે
વળી સ્થૂળમૂઢમ કાર્યના સમહરૂપ અવિધાને બધ પાડનાર, અને બ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર થવાનાં
સાધનરૂપ એવો શુદ્ધ ધર્મ પણ વધે છે. જેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવા મહા-
યોગીરાજો આ સમાધિને ધર્મમેધ નામ આપે છે, કેમકે એનાથી હજારો લાખો ધર્મરૂપ
અમૃતની ધારાઓ વરમે છે. એક ક્ષણમાં સંકટો યજતું ફળ તે આપે છે. ૫૯-૬૦.

૪ સમાધિનું પરમ પ્રયોજન અને ઉક્ત અર્થનો ફલિતાર્થ. ૬૧-૬૫.

અમુના વાસનાજાલે નિઃશેષં પ્રવિલાપિતે ।

સમૂલોન્મૂલિતે પુણ્યપાપારુચે કર્મસંચયે ॥૬૧॥

વાક્યમમતિવદ્ધં સત્ પ્રાક્ પરોક્ષાવભાસિતે ॥

કરામલકવદ્બોધમપરોક્ષં પ્રમૂયતે ॥૬૨॥

શબ્દાર્થ:—આ (સમાધિ) વડે સંપૂર્ણ વાસના જળનો નાશ કર્યે સતે
[અને] પુણ્યપાપ નામે કર્મના સંચયો મૂળ સહિત ઉખેડી નાંખ્યે સતે, (ત-
ત્ત્વમસ્યાદિ) વાક્ય પ્રતિબંધ વગરનું સત્ત્વ, પ્રથમ પરોક્ષ ભાસતા (તત્ત્વ)
માં [પણ હવે] હાથમાં રહેલા આમળાની પેઠે, અપરોક્ષ બોધને ઉ-
પજાવે છે. ૬૧—૬૨.

વિવેચન:—હવે સમાધિનું પરમ પ્રયોજન બતાવે છે. 'હું અને મારું' એ કર્તૃત્વાદિ
અભિમાનના ધરણરૂપે છે. એ જ્ઞાનવિરુદ્ધ એવો સંકટરૂપો સંચય છે, તે જરીને ન
થાય એવી રીતે આ સમાધિવડે નાશ પામે છે. આ નાશ પામ્યો તે વાસનાજળ છે, જે
ક્રિયમાણનું સચિત કરે છે. એના નાશ પામવાથી ક્રિયમાણ ઉપરની અહતા અને મમતા
પ્રકળી ગઈ એટલે મેકાને વાવેલા બિયાં જેમ અકુરિત થતાં નથી, તેમ એવી અવસ્થામાં
પાવેલા જ્ઞાનીને ક્રિયમાણ તેના આગળના કે દાસના બધનરૂપ થતું નથી, વળી તે જ
માણે આ સમાધિવડે પાપપુણ્યના મમહરૂપ સચિત કર્મો પણ તેનાં મૂળ સહિત ઉખેડી
જાય છે જે જરીને કોઈ કાળે-કોઈ કલ્પે પણ પાંગરી ઝાડ થવા પામે નહિ, એવું થઈ
શ પામે છે. આમ સમાધિથી સચિત નાશ પામે છે, અને ક્રિયમાણ થતાંની સાથે જ

૧ જ્ઞાનીનાં પ્રારબ્ધ કર્મ, ભોગવવાથી છૂટે છે અને ક્રિયમાણ, 'હું' અકર્તા, અભોક્તા ને
'સંઘ' હું' એવા ચિત્તમાં નિશ્ચય વવાથી વળગતાં નથી; અને સંચિત ઉપર બતાવ્યા મુજબ તત્ત્વ-
ના વવાથી નાશ પામે છે.

નાશ પામે છે, એથી એ જ્ઞાન થાય છે કે—તત્ત્વમસિ—આદિ મહાવાક્ય, શુદ્ધ અને વાસના ના બંધન વગરનું યનાથી પ્રથમ જે તત્ત્વને તે પરોક્ષપણે જાતીનું હતું, તે જ તત્ત્વને હવે તે દાશમા રૂઢેલા આમળાની પેઠે અપરોક્ષ જતાવે છે—શુદ્ધજ્ઞાની એકતાનું અપરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે ૧૧-૧૨

પરોક્ષં વ્રજ્યવિજ્ઞાનં શાસ્ત્રં દેશિક પૂર્વકમ્ ।

શુદ્ધિપૂર્વકતં પાપં કૃત્સ્નં દર્શત વાન્દિવત્ ॥૬૩॥

અપરોક્ષાત્મવિજ્ઞાનં શાસ્ત્ર દેશિકપૂર્વકમ્ ।

સંસારકારણાજ્ઞાનત્તમસશ્વંદમાસ્કર ॥૬૪॥

શાસ્ત્રાર્થ:—શ્રી શુદ્ધશુભથી લીધેલું [અને] શાસ્ત્રથી થએલું જ્ઞાનનું પરોક્ષ જ્ઞાન, શુદ્ધિપૂર્વક કરેલાં સમસ્ત પાપને અગ્નિની પેઠે ખાળી નાંખે છે. (૬૩). શ્રી શુદ્ધશુભથી લીધેલું [અને] શાસ્ત્રથી થએલું જ્ઞાનનું અપરોક્ષ જ્ઞાન, સંસારના કારણ અજ્ઞાનરૂપ અધારાનો પ્રચંડ સૂર્ય છે. ૬૪.

વિવેચન:—હવે જ્ઞાના પરોક્ષ જ્ઞાનથી અને અપરોક્ષ જ્ઞાનથી શાસ્ત્ર દ્વારા લાભ થાય છે, તે જતાવે છે શુદ્ધશુભથી તત્ત્વમસિ મહાવાક્યો સાબળીને જ્ઞાનનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, એટલે જ્ઞાન આપુ છે એમ સમજાય છે, સારે જેમ અગ્નિથી તમામ પદાર્થો ખળીને ખાખ થઈ જાય છે તેમ એ પરોક્ષ જ્ઞાનથી જાણી જોઈને કરેલા પાપોનો પણ નાશ થઈ જાય છે અર્થાત્ પરોક્ષ જ્ઞાન પામેલો માણસ પોતાના પાપનો ક્ષય યનાથી ખીજ જન્મમા કાઈ જ્ઞાનવાનને સા જ જન્મી તે જન્મમા જ્ઞાનનું અપરોક્ષ જ્ઞાન પામી કૈવલ્યમા મુળી જાય એટલી ચોખ્ખતાને પામે છે, પણ શુદ્ધશુભથી સાબળેલ મહાવાક્યોવડે જેને જ્ઞાનનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, એટલે હું એ જ જ્ઞાન છે, ખીજી કાઈ છે જ નહિ એમ સમજાય છે, અનુભવાય છે, તે જ્ઞાનીને સંસારજાલ મગી જાય છે, કેમકે અપરોક્ષ જ્ઞાન, સંસારના કારણ અજ્ઞાનરૂપ અધારાનો પ્રચંડ સૂર્ય છે પ્રચંડ એટલે મધ્યાન્હકાળનો સૂર્ય મધ્યાન્હકાળના સૂર્યથી જેમ બહારનું તમામ અધાર નાશ પામી જાય છે તેમ અપરોક્ષ જ્ઞાનથી જ્ઞાનરૂપ આતરતમ નાશ પામી જાય છે ૬૩-૬૪

इत्थं तत्त्वविवेकं विधाय विधिवन्मन समाधाय ।

दिग्गच्छितं तत्ત્વં 'आप्नोति' यं 'यद' 'मरो' न 'चिरात्' ॥૬૫॥

શાસ્ત્રાર્થ:—માણસ, એ પ્રકારે તત્ત્વવિવેક કરીને [તેમાં] શાસ્ત્રની મનને સ્થીર કરીને, ટૂટી ગયા છે સંસારના બંધ જેના એવો, (મતો) તત્ત્વ જ પરમપદને પામે છે. ૬૫.

૧ શ્રી શુદ્ધ મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરે તે વખતે સાબળનારના સચિત જ જે તેની જ્ઞાન દોષ તો તેથી, તથા વાસના જ ઉપદેશની વિરુદ્ધની દોષ તો તેથી, અપરોક્ષ જ્ઞાનનો પતો નથી, પણ સમાધિવડે દો વાસના અને જ્ઞાનનો નાશ થઈ ગયો ॥ એટલે મહાવાક્ય, વાસનાના બંધન વગરનું થયું એમ સમજાય છે

વિવેચન:—આ આખા પ્રકરણનું જળ શું છે તે કહી બતાવે છે. આ આખા પ્રકરણમાં જે કહેલું છે તે સમજાને, બ્રહ્મ એ જ આ મારો આત્મા છે, એમ પચ્ચક્રશક્તિ વિવેક કરીને સમજ્યા પછી; તે જ બ્રહ્મમાં શ્રી શ્રીને ચિત્તનો આગેપ કરીને સમાધિનો આનંદ અનુભવી, સર્વ સંસારનાં બધનથી મુક્ત થયો સતો માણસ, અપરાધ જ્ઞાનવડે નિરતિશયાનન્દરૂપ મોક્ષને યોગ જ વખતમાં મેળવે છે. સત્યજ્ઞાનનન્દરૂપ બ્રહ્મ જ થાય છે. ૬૫

॥ इति श्रीसनातनयोगमार्गोद्धारकपूज्यपादब्रह्मनिष्ठश्रीमन्नथुरामशर्मणः

शिष्येण पाठकावटकेन सदारामात्मजेन विश्वनाथशर्मणा विर-

चितायां पंचदश्याः श्रीगुर्जरार्थप्रबोधिण्यां तत्त्वविवेकः समाप्तः॥

પ્રકરણ ૨ જી.

પંચભૂતવિવેક.

અથપ્રતિજ્ઞા.

सद्वैत श्रुतं यत्तत् पचभूतविवेकतः ।

बोद्धुं शक्यं ततो भूतपंचकं प्रविविच्यते ॥ ૧ ॥ ૬૬

શબ્દાર્થ:—જે (બ્રહ્મ) સત્ અને અદ્વૈત [છે એમ] સાંભળેલું [છે], તે (બ્રહ્મ), પંચ મહાભૂતના વિવેકથી જણાવવાને શક્ય [છે]; તેટલા માટે પંચ મહાભૂતનું વિવેચન કરીએ છીએ. ૧.

વિવેચન:—સદૈવ સોમ્વેદમમ બાહ્યદિક્ક્રમેશદ્વિતીય * (હે સોમ્ય) પૂર્વે આ (જગત) એક જ અદ્વિતીય અને સતરૂપે બ્રહ્મ જ હતું ઇલાદિચ્યુતિમા બતાવેલું સતરૂપ અદ્વિતીય બ્રહ્મ તે જગદુત્પત્તિની પૂર્વે જગતનું કારણ છે એમ માનવ્યુ છે આ બ્રહ્મ, વાણી અને મનનો વિષય થઇ સ્વતંત્ર રીતે જાણ્યુ અશક્ય છે જગત સર્વે તેનું કાર્ય ને તેની ઉપાધિરૂપે છે. તે પચ્ચભૂતાત્મક છે તેથી પચ્ચભૂતને આત્મવસ્તુથી છૂટા પાડી જોઇએ તો બ્રહ્મ શું છે તે સમજવુ શક્ય છે, માટે * ઉપોદ્ધાતરૂપે આ પચ્ચભૂતનો વિવેક જણાવવાને અર્થ-પ્રતિજ્ઞા કરે છે ૧.

૧. सूक्ष्मभूताना गुण અને કાર્યનું વર્ણન. ૬૭-૮૨.

૧. આકાશાદિના ગુણનું કથન. ૬૭-૭૦.

શદ્વસ્પર્શો રૂપરસો ગંધો ભૂતગુણા इमे ।

एकद्वित्रिचतुःपंच गुणा न्योमादिषु क्मात् ॥ ૨ ॥ ૬૭

૧ જાન્ટોગ્ય ઉપનિષદ્ છઠ્ઠા અધ્યાયનો બીજા ખંડનો પહેલો મત્ર.

૨ જે અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે અર્થ મનમાં રાખી તેનાથી બીજા અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું નામ ઉપોદ્ધાત આ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, એ વાત લક્ષમાં રાખી પંચ મહાભૂત વિવેચન કરે છે માટે તે ઉપોદ્ધાત છે

નાશ પામે છે, એથી એ પ્રજા યાચ છે કે—તત્ત્વમસિ—આદિ મહાવાક્ય, ૧૬મ અને વાસના ના બંધન વગરનું થનાથી પ્રથમ જે તત્ત્વને તે પરોક્ષપણે બતાવતું હતું, તે જ તત્ત્વને હવે તે હાથમા રૂઢેના આમળાની પેઠે અપરોક્ષ બતાવે છે—જ્યમજ્ઞની એકતાતુ અપરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે ૬૧-૬૨

પરોક્ષં વ્રજાવિજ્ઞાનં શાઙ્ગં દેશિક પૂર્વકમ્ ।

વૃદ્ધિપૂર્વકતં પાપં કૃત્સ્નં દદાતિ વન્દિત્વ ॥૬૩॥

અપરોક્ષાત્મવિજ્ઞાન શાઙ્ગ દેશિકપૂર્વકમ્ ।

સંસારકારણજ્ઞાનતમસચ્ચંદ્રમાસ્કર ॥૬૪॥

શબ્દાર્થ:—શ્રી ગુરુમુખથી લીધેલું [અને] શાબ્દથી જાણેલું બ્રહ્મનું પરોક્ષ જ્ઞાન, વૃદ્ધિપૂર્વક કરેલાં સમસ્ત પાપને અગ્નિની પેઠે બાળી નાંખે છે. (૬૩). શ્રી ગુરુમુખથી લીધેલું [અને] શાબ્દથી થયેલું બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન, સંસારના કારણ અજ્ઞાનરૂપ બંધ નો પ્રચડ સૂર્ય છો. ૬૪.

વિવેચન:—હવે બ્રહ્મના પરોક્ષ જ્ઞાન તે બતાવે છે ગુરુમુખથી તત્ત્વમસિવાદિ એટલે બ્રહ્મ આવું છે એમ સમજાય ખ થઈ જાય છે તેમ એ પરોક્ષ જ્ઞાન છે અર્થાત્ પરોક્ષ જ્ઞાન પામે તે પ્રાપ્ત જ્ઞાનવાનને સા જ જન્મી તે એટલી ચોખ્ખતાને પામે છે, પણ જ્ઞાન થાય છે, એટલે જ એ જ બ્રહ્મ છે, અનુભવાય છે, તે જ્ઞાનીને સંસારબ્રમણ મળી જાય છે, કારણ અજ્ઞાનરૂપ અધારનો પ્રચડ સૂર્ય છે પ્રચડ એટલે મધ્યાન્હમાર્ગે જાના સૂર્યથી જેમ બહારનું તમામ અધાર નાશ પામી જાય છે તેમ અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપ આતરતમ નાશ પામી જાય છે ૬૩-૬૪

इत्थं तच्चवाविवेकं निधाय निधिवन्मन समाधाय ।

निगलितमच्छीतवંश्च मामोति परं पदं नरो न चिरात् ॥૬૫॥

શબ્દાર્થ:—માણસ, એ પ્રકારે તત્ત્વવિવેક કરીને [તેમાં] શાબ્દ મનને સ્થીત કરીને, તૂટી ગયા છે સંસારના બંધ જેના એવો, (સતો) તે બે પરમપદને પામે છે. ૬૫.

૧ શ્રી ગુરુ મહાવાક્યનો ઉપરોક્ત કરે તે વખતે સામળનારનાં સચિત્ત જ્ઞાન દોષ તો તેથી, તથા જાણના જ ઉપરોક્તની વિરુદ્ધતા દોષ તો તેથી, જ પતે નથી, પણ સમાધિવરે તો જાણના અને સચિત્તનો નાશ થાય તે જ જ્ઞાનના બંધન વગરનું થયું એમ સમજાય છે

વિવેચન:—આ આખા પ્રકરણનું ૧૧ શુ છે તે કરી બતાવે છે આ આખા પ્રકરણમાં જે કહેલું છે તે મનજીને બ્રહ્મ એ જ આ મારો આત્મા છે, એમ પચકોશનો વિવેક કરીને સમજાવ્યા પછી, તે જ બ્રહ્મમાં શરીર કરીને ચિત્તનો આરોપ કરીને સમાધિનો આનંદ અનુભવી, સર્વ સંસારના બંધનથી મુક્ત થયો મતો માણસ, અપરોક્ષ જ્ઞાનપડે નિરતિશ્યાનન્દરૂપ મોક્ષને યોગ જ વખતમાં મેળવે છે સસજ્ઞાનન્દરૂપ બ્રહ્મ જ થાય છે ૬૫

॥ इति श्रीसिनातनयोगमार्गोद्धारकपूज्यपादब्रह्मनिष्ठश्रीमन्नथुरामशर्मणः

शिष्येण पाठकावचकेन सदारामात्मजेन विभ्वनाथशर्मणा विर-

चिताया पचदश्याः श्रीगुर्जरार्थप्रबोधिण्या तत्त्वविवेकःसमाप्त ॥

પ્રકરણ ૨ જું

પંચભૂતવિવેક.

અથપ્રતિજ્ઞા.

સદૈવ શ્રુતં યત્તત્ પચભૂતવિવેકત ।

ઘોઠું શક્યં તતો ભૂતપચકં પ્રવિવિચ્યતે ॥ ૧ ॥ ૬૬

શબ્દાર્થ:—જે (બ્રહ્મ) સત્ અને અદૈવ [છે એમ] સાંકળેલું [છે], તે (બ્રહ્મ), પંચ મહાભૂતના વિવેકથી જાણાવવાને શક્ય [છે]; તેટલા માટે પંચ મહાભૂતનું વિવેચન કરીએ છીએ. ૧.

વિવેચન.—સદેવ સોન્વેદમમ બ્રહ્મિકમેવાદિતાય* (હે સોમ્ય) પૂર્વ આ (જગત) એક જ અદ્વિતીય અને સત્તરૂપે બ્રહ્મ જ હતું ઇલાદિશ્રુતિમાં બતાવેલું સત્તરૂપ અદ્વિતીય બ્રહ્મ તે જગદુત્પત્તિની પૂર્વ જગતનું કારણ છે એમ માન્યાય છે આ બ્રહ્મ વાણી અને મનનો વિષય યદ્યદ્યતઃ રીતે જાણતું અશક્ય છે જગત્ મર્ચ તેનું મર્ચ ને તેની ઉપાધિ રૂપે છે તે પંચ ભૂતાત્મ છે તેથી પંચ ભૂતને આત્મસ્તુથી બૂદા પાડી જોઈએ તો બ્રહ્મ શુ છે તે સમજતું શક્ય છે માટે ૧ ઉપોદ્દ્યાતરૂપે આ પંચ ભૂતનો વિવેક જણાવનાને અથ કર્તા પ્રતિજ્ઞા મે છે ૧

૧. સૂક્ષ્મ ભૂતોના ગુણ અને કાર્યનું વર્ણન. ૬૭-૮૨

૧. આકાશાદિના ગુણોનું કથન. ૬૭-૭૦.

શદ્વસ્પર્શો રૂપરસો ગંધો ભૂતગુણા इमे ।

एकद्वित्रिचतु पंच गुणा ज्योमादिषु कृमात् ॥ ૨ ॥ ૬૭

૧ જાન્યોગ્ય ઉપનિષદ્ બ્રહ્મ અધ્યાયનો જીલ્લ ખ નો પહેલો મંત્ર

૨ જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરતું છે તે નર્ચ મનમાં રાખી તેનાથી જીલ્લ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતું નામ ઉપોદ્દ્યાત અને શબ્દનું પ્રતિપાદન કરતું છે એ વાત લક્ષમાં રાખી પંચ મહાભૂતનું યત કરે છે મટે તે ઉપોદ્દ્યાત છે

પ્રતિધ્વનિર્વિયચ્છદ્ધો વાયૌ વીસીતિ શબ્દનમ્ ।

અનુષ્ઠાશીતસંસ્પર્શો વન્દૌ ભુગુભુધ્વાનિઃ ॥ ૩ ॥ ૬૮

જ્ઞા સ્પર્શ પ્રમારૂપં જલે વલુલુધ્વાનિ ।

શીતઃ સ્પર્શ શુદ્ધરૂપં રસો માધુર્યમીરિતમ્ ॥ ૪ ॥ ૬૯

ભૂમૌ કઢકઢાશબ્દઃ કાઠિન્યં સ્પર્શ ઇષ્યતે ।

નીલાદિકં ચિત્રરૂપં મધુરામ્બાદિકો રસઃ ॥ ૫ ॥ ૭૦

સુરભીતરંગધૌ દ્વૌ ગુણા સમ્યગ્વિવેચિતાઃ ।

શબ્દાર્થઃ—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ને ગંધ, એ મહાભૂતના ગુણો [છે. તેઓ] અનુક્રમે આકાશાદિમાં એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ છે. (૧). આકાશમાં શબ્દ પડ્યા રૂપે છે, વાયુમાં વી—સી એ પ્રકારનો શબ્દ, [તથા] નહિ બિના અને નહિ થડો એવો સ્પર્શ છે, અગ્નિમાં લુલુલુલુ એવો શબ્દ, (૩). બિના સ્પર્શ, [અને] પ્રભા રૂપ છે. જળમાં લુલુલુલુ એવો શબ્દ, શીત સ્પર્શ, ધાણુ રૂપ [અને] રસ મધુર કહેલો છે. (૪). પૃથ્વીમાં કઢકઢા શબ્દ, કઠિણતા સ્પર્શ, રથામાદિક ચિત્રરૂપ, મીઠો અને ખાટો આદિક રસ, તથા સુગંધ અને દુર્ગંધ એવા બે ગંધો છે. [એ પ્રકારે મહાભૂતોના] ગુણો સારી રીતે વિવેચન કરી બતાવ્યા. ૫.

વિવેચન.—આગર વાયુ તેજ, જળ અને પૃથ્વી એ પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં તન્માત્રા સૂક્ષ્મ રૂપે ગુણો રહેતા છે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન છે એટલે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ગંધ, એ પાંચ ગુણો કાંઈ એક જ મહાભૂતના છે, અગરજુદ આકાશનો, સ્પર્શ વાયુનો, એમ અનુક્રમે દરેકનો એક ગુણ છે એમ પણ નથી પરંતુ પેદાશમાં પ્રવળ શબ્દ વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ તેજમાં શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ જળમાં શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ને પૃથ્વીમાં શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચે ગુણો રહેતા છે આકાશમાં શબ્દ, શુદ્ધ શબ્દરૂપે છે એમ નહિ પણ પ્રતિધ્વનિ—પડ્યાને રૂપે છે વાયુમાં વી—સી એવો શબ્દ થાય છે આ શબ્દ અનુભવ્ય છે એટલે લેગેર આનતા પાનમાં જે શબ્દ સંભગાય છે તેને આ વી—સી એમ બેની શકીએ તે છે વાયુની માત્ર તેજ, જળ પૃથ્વીમાં પણ બતાવે શબ્દો અનુભવ્ય નાચક જ છે વાયુનો સ્પર્શ નથી થડો કે નથી ઉચ્ચ ઉચ્ચ પદાર્થના યોગથી તે ઉચ્ચ અને શીત પદાર્થના મયોગથી તે શીત જણાય છે તેજમાં આ બે ભિન્ન રૂપે રૂપે છે, તે પ્રકાર—મતિરૂપ છે એનો સ્પર્શ ઉચ્ચ અને શબ્દ લુલુ છે દુતાશણીના મોટા ભાગથી ધ્યાન દઈ સામગતા આ શબ્દ સમગ્ર રાકાય છે ૫ પાણી અગ્નિ કરતુ આન્ય જાય છે એમ આપણે જે કહીએ છીએ તે જ જળ ગુલુગુલુ શબ્દ છે જળનો સ્વભાવસિદ્ધ અર્થ થડો, રૂપ સ્વેત અને ૧૦ સમપુર છે ૨નીમાં પાણી ગુલુ રહેતા છે ઈર્ષ પાણી વંચુ ભાગે પડે છે ત્યારે કહીએ છીએ કે

૧ પાણી ખાંડ ૨ જ લાગે છે તે પૃથ્વીના ગુણને લીધે છે

કડાટ દઇને પડ્યુ. આ શબ્દ, અનુકરણવાચક છે તે જ શ્લોકમાં બતાવેલો કડકડા છે. પૃથ્વીનો સ્પર્શ ^૧ કહણ છે. કાળા, ઘોળા, પીળા, લાલ, હિરવા, લીલા ને આખી રંગોવાળુ પૃથ્વીનું ચિત્રરૂપ છે; અને મધુર, ખાટા, ખારા, તીખા, કડવા, તૂરા ઇલાદિ પૃથ્વીના રસ છે, સિવાય સુગંધ અને દુર્ગંધરૂપ પૃથ્વીનો વામ છે. ૨—૫.

આ પ્રમાણે ભૂતોના ગુણો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના બેદ બતાવીને હવે તેમના કાર્યરૂપનો બેદ છે તે બતાવે છે.—

૨ પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણું વર્ણન. ૭૧-૭૪.

શ્રોત્રં સ્પર્શક્ષુપી ત્રિચ્છા ગ્રાણં ચૈન્દ્રિયપંચકમ્ ॥ ૬ ॥ ૭૧

કર્ણાદિગોલકસ્થં તત્ શબ્દાદિગ્રાહકં ક્રમાત્ ।

સૌક્ષ્મ્યાત્ કાર્યાનુમેયં તત્ પ્રાયો ધાવેત્ વહિર્મુલ્લમ્ ॥ ૭ ॥ ૭૨

કદાચિત્પિહિતે કર્ણે શ્રુયતે શબ્દ આન્તરઃ ।

પ્રાણવાયૌ જાઠરાયૌ જલપાનેડન્નમક્ષણે ॥ ૮ ॥ ૭૩

વ્યજ્યન્તે જ્ઞાન્તરાઃ સ્પર્શાઃ મીલને ચાન્તર તપઃ ।

ઉદ્ગારે રમગંધૌ ચેત્સક્ષાણામાન્તરગ્રહઃ ॥ ૯ ॥ ૭૪

શબ્દાર્થઃ—શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રુણ, અને નાક એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયા [છે]. (૬). તે જ્ઞાનેન્દ્રિયા અતુકમે કર્ણાદિસ્થાનમાં રહેલી, શબ્દ આદિને મહણ કરનારી [છે]. તેઓ સૂક્ષ્મ છે તેથી [તેમનાં] કાર્યવડે અતુમાન કરવા યોગ્ય [છે]. વિશેષ કરીને [તેઓ] અહિર્મુખ હોય છે. (૭). વખતે કાન ઠાંકે સતે પ્રાણવાયુમાં [ના અને] જઠરાગ્નિમાં [ના] અંદરનો શબ્દ [પણ] સંભળાય છે. [તેમ જ] પાણીપીતાં તથા અન્ન ખાતાં (૮). અંદરના સ્પર્શ [પણ] અતુલવાય છે. અને નેત્ર મીચ્યાં હોય ત્યારે અંદરનું અંધારું [દિખીએ છીએ] તથા ઓઠકાર ખાધાથી રસ અને ગંધને [પણ] મહણ કરી-એ છીએ. એ પ્રકારે [આ] ઇન્દ્રિયાણું મહણ છે. ૯.

વિવેચનઃ—શ્રોત્રાદિક પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયા કાર્ષ સમગ્ર શરીરમા રહેલી છે એમ નથી, છુ શરીરના અમુક ભાગમા રહેલી છે અતુકમે તેઓ (ત્વચા સિવાય) પોતપોતાના નામથી ત્વચાતા અવયવોમાં રહેલી છે. માત્ર ત્વચા આખા શરીર ઉપર રહેલી છે, તથાપિ તે પણ [તેનાં] આંગળાના ટેરવામાં વિશેષપણે જણાય છે. આ પાંચેનો વ્યાપાર અતુકમે શબ્દ જનનવો, સ્પર્શ જણવો, રૂપ જોવું, સ્વાદ લેવો, ને ગંધ જણવો એ રૂપે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયા પ્રપચીકૃત પચમહાભૂતર્તુ કાર્ય હોવાથી—અહુ સક્ષ્મ હોવાથી દુર્લક્ષ્ય છે એટલે તેઓ તેમનાં કાર્યવડે અતુમાનથી ^૨ જણવા યોગ્ય છે જ્ઞાનેન્દ્રિયા એ ક્રિયા કરવાનો કરણ (સાધન) છે, જેમ

૧ કટવા- પાર્શ્વ પદાર્થો આપણને કામજ લાગે છે તે આપણા કાદિન્યના યોગથી જ, નહીં. પૃથ્વીનો સ્પર્શ વાસ્તવિક કહણ જ છે.

૨ કાર્યથી સિદ્ધ થતાં અતુમાનને સાક્ષમાં કાર્યચિન્તક અતુમાન એટલે કાર્ય છે હેતુ જેનો કહે છે.

લાસ રગને જોયો એટલે ને જોતી વખતે ચક્ષુ ખીખ રંગોથી તેને પૃથક્ કરે છે તેમ જ શબ્દ, સ્પર્શ, વગેરે જાણવામાં પણ ને તે ઈન્દ્રિયો ક્રિયા કરે છે કાપવાની ક્રિયા કરવામાં જેમ કુહારો કરણ છે તેમ કાષ્ઠ પણ ક્રિયા કરવામાં તેના કમણ (સાધન) ની અપેક્ષા છે શબ્દ સાંભળવો, સ્પર્શ જોવું, ઇલાદિ ક્રિયામાં તેના ૧ કમણ, કર્ણ અને ચક્ષુ વગેરે છે આવી રીતે માનેદ્રિયોનું અસ્તિત્વ અનુમાનથી જાણવા યોગ્ય છે '૨૧૫૦૦ પરમાત્મા, બહિર્મુખ ચએલી ઇન્દ્રિયોને આત્મદર્શનથી દૂર કરતા હવા' એ શ્રુતિપ્રમાણે માનેદ્રિયોને ઘણકરીને બહિર્મુખ એટલે બહારના ઘટપટાદિ પદાર્થને મનુષ્ય રહેનારી એવી કહે છે જો કે તેઓ બહિર્મુખ છે, તથાપિ જો અને કાન બંધ કરવામાં આવે તો શરીરની અંદર પ્રાણુવાયુમાં અને જ્વરાગ્નિમાં થતો ૧ શબ્દ સાંભળી ગકાય છે, જળ પીતાં અને જમતા કાષ્ઠ વાર અંદર, થંડક અથવા ઉષ્ણતાના સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે, આખો મથિયાથી અંદરનું ૩ અધાઈ જણાય છે, અને ઓડકાર ખાતા અંદરના વ્યાદ અને ગંધનો અનુભવ થાય છે, આમ એ પાંચે માનેદ્રિયો બહિર્મુખ દોરે છે તોપણ અંદરના વિષયનું મહણ કરે છે ખરી ૬-૯

તાઈકો કર્મેન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ માનતા નથી. તેમને કર્મેન્દ્રિયોના અસ્તિત્વની ખાતરી કરવા માટે તેના હેતુભૂત વ્યાપાર માથે તેઓને બતાવે છે—

૩ કર્મેન્દ્રિયોનું વર્ણન. ૭૫-૭૬,

પચોક્ત્યાદાનગમનનિમર્ગનિન્દકા ક્રિયાઃ ।

ક્રાપેયાણિજ્યતેવાદ્યા પંચસ્વંતર્ભવંતિ હિ ॥ ૧૦ ॥ ૭૫

વાક્પાણિપાદપાપૂપસ્યૈરક્ષૈસ્તત્ક્રિયાજનિ' ।

મુત્રાદિગોલકેષ્વાસ્તે તત્કર્મેન્દ્રિયપંચકમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૭૬

શબ્દાર્થઃ—ખાલકું, લેકુંદેકું, જકું, મળ છોડવો ને આનંદ લેવો [એ] પાંચ ક્રિયાઓ પ્રસિદ્ધ છે અને એ પાંચમાં ખેડ, વેપાર, ને ચાકું કરવી ઇલાદિ ક્રિયાઓ સમાઈ જાય છે. (૧૦). વાણી, હાથ, પગ, શુદ્ધ અ ઉપરથી ઇન્દ્રિયોવડે તે તે ક્રિયાઓની ઉત્પત્તિ છે. તે પાંચે કર્મેન્દ્રિયો આ આદી સ્થાનમાં રહે છે. ૧૧.

વિવેચનઃ—ગોલકું, લેકું દેકું, ઈ પાંચ ક્રિયાઓ મુખ્ય છે તેઓની ઉત્પત્તિ અનુક્રમે વાણી, હાથ, પગ વગેરેથી થાય છે વાણી મુખસ્થાનમાં, લેવા દેવાની ક્રિયા થમા, ચાનવાની ક્રિયા પગમાં, મળ છોડવાની ક્રિયા શુદ્ધમાં અને આનંદ લેવાની ક્રિયા પરમ (શિશુ)માં રહે છે આ કર્મેન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ, માન તેઓને પ્રત્યક્ દેખીએ છી.

૧ ને કારણ, સુસાધારણ છે તેને કારણ રહે છે શબ્દ સાંભળવામાં શ્રાવ અસાધ્ય કારણ છે, કમકે એ સિવાય ખીલ કારણથી શબ્દ સંભળાય નહિ માટે તે કારણ તેમ જ

૨ યોગાવ્યાસમાં અનદદનદિ સંભળાય છે તે પણ આમાં સમજવા

૩ યોગાવ્યાસમાં જમુક બંધિએ પહેાંચ્યા પછી એ અધાર દેખાઈ નથી સાધારણ માનુ દમેશાં જણાય છે.

તેથી જ નથી પણ કાર્યસિગદ્ધ અનુમાનવડે છે. તેઓ પણ ક્રિયાનાં કારણ જ છે; કેમકે જોલવાની ક્રિયામાં અસાધારણ કારણ મુખ્ય જ છે, બીજા અવયવથી એ કામ થઈ ન શકે, માટે આ ક્રમોદ્રિયો પણ કરણ કહેવાય છે, ઉપર બતાવેલી પાંચ મુખ્ય ક્રિયાઓ મિથ્યા બોલી કરતી, વેપાર કરતો, તથા તાર્કિકોએ બતાવેલ ઉલ્લેખણ, પ્રક્ષેપણ, આ-ક્રમ્યન અને પ્રમારણ ક્રમોનો આ પાંચે ક્રિયામાં અભાવેશ થઈ જાય છે, કેમકે જો જો સ્થાનકો (સાધનો) વડે ઉપગતી પાંચ ક્રિયાઓ થાય છે તે જ સાધનોથી આ ક્રિયાઓ પણ થાય છે, એટલે ગૌરવતાના અસ્વીકારને માટે તેમને જૂદી પાડી નથી. ૧૦-૧૧.

ઉપર બતાવેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ ક્રમોદ્રિયો મળી દશ ઇન્દ્રિયોનું ત્રેરક મન છે, માટે મનનું ફક્ત અને સ્થાન નીચેના શ્લોકોથી બતાવે છે.—

૪ મનનું વર્ણન, ૭૭-૮૨.

મનો દર્શોદ્રિયાધ્યક્ષં હૃત્પદ્મગોલકે સ્થિતમ્ ।

તત્ક્રાંતઃકરણં વાહ્યેષ્વસ્વાતંત્ર્યાદિનેન્દ્રિયૈઃ ॥ ૧૨ ॥ ૭૭

અક્ષેપ્યર્થાપિતેષ્વેતદુગદોપવિચારકમ્ ।

સત્ત્વં રજસ્તમસ્થાસ્ય ગુણા ચિકિત્સેતે હિ તૈઃ ॥ ૧૩ ॥ ૭૮

ચૈરાગ્યં ક્ષાંતિરૌદાર્યમિસાધ્યાઃ સત્ત્વમંભવાઃ ।

કામક્રોધૌ લોભયત્નાવિસાધ્યા રજસોત્થિતાઃ ॥ ૧૪ ॥ ૭૯

જ્ઞાલસ્યન્નાન્તિવંદ્યાચા વિકારાસ્તમસોત્થિતાઃ ।

સાત્ત્વિકૈઃ પુણ્યનિગ્માત્તે પાપોત્પત્તિશ્ચ રાજસૈઃ ॥ ૧૫ ॥ ૮૦

તામૈર્નોભયં કિં તુ વૃથાપુઃક્ષપણં ભવેત્ ।

અત્રાહંમસ્યૈકતેલેવં લોકઽપવસ્થિતિઃ ॥ ૧૬ ॥ ૮૧

સ્પષ્ટશદ્ધાદિયુક્તેષુ ભૌતિકલમતિસ્ફુટમ્ ।

અક્ષાદાવપિ તત્ત્વજ્ઞયુક્તિર્યામવધાર્યતામ્ ॥ ૧૭ ॥ ૮૨

શબ્દાર્થઃ—મન દશ ઇન્દ્રિયોનું અધ્યક્ષ [છે] અને હૃદયકમળના સ્થાનમાં રહેલું [છે]. તે ઇન્દ્રિયો વગર બાહ્યવિષયોમાં અસ્વતંત્ર હોવાથી અંતઃકરણ આંતરેન્દ્રિય [છે]. (૧૨). સ્થાપિતવિષય એવી ઇન્દ્રિયોમાં આ મન ગુણોપનો વિચાર કરનારું [છે]. આના સત્ત્વ, રજસ અને તમસ ગુણો છે, એવાવડે [તે] વિકાર પામે છે. (૧૩). ચૈરાગ્ય, ક્ષમા, ઉદારતા ઇત્યાદિ (પુણ્યો) સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થાય [છે]; અને ક્રામ, ક્રોધ, લોભ, મ્રયત્ન, આદિ (વૃત્તિઓ) રજેગુણથી ઉત્પન્ન થએલી [છે]. (૧૪). આળસ, આંતિ, ઇત્યાદિ વિકારો તમેગુણથી ઉત્પન્નલા [છે]. * સાત્ત્વિકવડે પુણ્યની ઉત્પત્તિ અને * રાજસવડે પાપની ઉત્પત્તિ [થાય છે] (૧૫). * તામસવડે બંને

સાક્ષ દંગેને જોયે એટલે તે જોતી વખતે ચક્ષુ ખીજી રંગોથી તેને પૃથક્ કરે છે. તેમ જ શબ્દ, સ્પર્શ, વગેરે જાણવામાં પણ તે તે ઈન્દ્રિયો ક્રિયા કરે છે. કાપવાની ક્રિયા કરવામાં જોમ કુહારો કરણ છે તેમ કોઈ પણ ક્રિયા કરવામાં તેનાં કરણ (સાધન) ની અપેક્ષા છે. શબ્દ સાંભળવો, રૂપ જોવું, ઇલાદિ ક્રિયામાં તેનાં કરણ, કણ અને ચક્ષુ વગેરે છે. આવી રીતે જાનેન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ અનુમાનથી જાણવા યોગ્ય છે 'રૂપંબૂ પરમાત્મા, બહિર્મુખ ચક્ષુથી ઈન્દ્રિયોને આત્મદર્શનથી દૂર કરતા હવા' એ શ્રુતિપ્રમાણે જાનેન્દ્રિયોને ધર્ણકરિને બહિર્મુખ એટલે બહારના ઘટપટાદિ પદાર્થને સન્મુખ રહેનારી એવી કહે છે. જો તેઓ બહિર્મુખ છે, તથાપિ જો બંને કાન બંધ કરવામાં આવે તો શરીરની અંદર પ્રાણવાયુમાં અને જલરાગ્નિમાં યતો * શબ્દ સાંભળી શકાય છે; જળ પીતાં અને જમતાં કોઈ વાર અંદર, યંકક અથવા ઉખ્યુતાના સ્પર્શનો, અનુભવ થાય છે; આંખો મીચવાથી અંદરનું * અધાર્જ જણાય છે; અને ઓડકાર પીતાં અંદરના સ્વાદ અને ગંધનો અનુભવ થાય છે; આમ એ પાંચે જાનેન્દ્રિયો બહિર્મુખ હોય છે તોપણ અંદરના વિષયનું પ્રવેશ કરે છે ખરી. ૬-૮.

તાલિકો કર્મેન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ માનતા નથી. તેમને કર્મેન્દ્રિયોના અસ્તિત્વની ખાતરી કરવા સાથે તેના હેતુમૂલ વ્યાપાર સાથે તેઓને બતાવે છે.—

૩ કર્મેન્દ્રિયોનું વર્ણન. ૭૫-૭૬.

પૈતૃક્તયાદાનગમનવિસર્ગનિન્દકાઃ ક્રિયાઃ ।

કૃંપિવાણિજ્યસેવાદ્યાઃ પંચસ્તંતર્ભવંતિ હિ ॥ ૧૦ ॥ ૭૫

વાક્પાણિપાદપામૂપસ્થૈરસૈસ્તત્ક્રિયાજનિઃ ।

મુક્તાદિગોલકેખ્યાસ્તે તત્કર્મેન્દ્રિયપંચકમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૭૬

શબ્દાર્થઃ—જોલણું, લેવું, દેવું, જવું, મળ ઓડવો ને આનંદ હે [એ] પાંચ ક્રિયાઓ પ્રસિદ્ધ છે અને એ પાંચમાં ખેડ, વેપાર, ને ચાક કરવી ઇલાદિ ક્રિયાઓ સમાઈ જાય છે. (૧૦). વાણી, હાથ, પગ, ગુદ અને ઉપરથી ઈન્દ્રિયોવડ તે તે ક્રિયાઓની ઉત્પત્તિ છે. તે પાંચે કર્મેન્દ્રિયો આદી સ્થાનમાં રહે છે. ૧૧.

વિવેચનઃ—જોલણું, લેવું, દેવું, ખી. પાંચ ક્રિયાઓ. ખુબ્બ છે. તેઓની ઉત્પત્તિ અનુક્રમે વાણી, હાથ, પગ વગેરેથી થાય છે. વાણી મુખસ્થાનમાં, લેવા દેવાની ક્રિયા થમાં, ચાકવાની ક્રિયા પગમાં, મળ ઓડવાની ક્રિયા ગુદમાં અને આનંદ લેવાની ક્રિયા પરથી (શિશુ)માં રહે છે. આ કર્મેન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ, માત્ર તેઓને પ્રલક્ષ દેખીએ છી

૧. જે કારણ, અસાધારણ છે તેને કરણ કહે છે. શબ્દ સાંભળવામાં માત્ર અસાધારણ છે; કેમકે જે શિવાય ખીજી કારણથી શબ્દ સંભળાય નહિ માટે તે કારણ. તેમ જ ગ્રન્થકાર.

૨. યોગાધ્યાસમાં અનદદનર્થે સંભળાય છે તે પણ આમાં સવળવા.

૩. યોગાધ્યાસમાં અમુક ભૂમિએ પદોંચ્યા પછી જે અધાર્જ દેખાવું નથી, સાધારણ માણસે દેખેલાં જણાય છે.

થી જ નથી પણ કાર્યસિગક અનુમાનવડે છે. તેઓ પણ ક્રિયાનાં કારણ જ છે; મંત્રે બોલવાથી ક્રિયામાં અમાધારણ કારણ મુખ જ છે; બીજા અવયવથી એ કામ થઈ શકે, માટે આ ક્રમોદ્રિયો પણ કરણ કહેવાય છે, ઉપર બતાવેલી પાંચ મુખ્ય ક્રિયાઓ સેવાય ખેતી કરવી, વેપાર કરવો, તથા તાર્કિકોએ બતાવેલ ઉત્ક્રેષ્ણ, પ્રક્ષેપણ, આ-ચન અને પ્રમારણ ક્રમોનો આ પાંચે ક્રિયામાં મમાવેશ થઈ જાય છે; કેમકે જે જે સ્થાનકો (સાધનો) વડે ઉપગ્ની પાંચ ક્રિયાઓ થાય છે તે જ સાધનોથી આ ક્રિયાઓ પણ થાય છે, એટલે ગાંધતાના અસ્વીકારને માટે તેમને ખૂબી પાડી નથી ૧૦-૧૧.

ઉપર બતાવેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ ક્રમોદ્રિયો મળી દશ ઇન્દ્રિયોનું ત્રેરક મન છે, માટે મનનું કૃત્ય અને ધ્યાન નીચેના શ્લોકોથી બતાવે છે.—

૪ મનનું વર્ણન, ૭૭-૮૨.

મનો દર્શોદ્રિયાધ્યક્ષં હૃત્પદ્મગોલકે સ્થિતમ્ ।

તત્ષાંતઃકરણં વાદ્યેષ્વસ્વાતંત્ર્યાદિનેન્દ્રિયૈઃ ॥ ૧૨ ॥ ૭૭

અક્ષેષ્વર્યાધિતેષ્વેતદ્ગદોપચિત્તારકમ્ ।

સર્વં રજસ્તમશ્વાસ્ય ગુણા વિક્રિયંતે હિ તૈ ॥ ૧૩ ॥ ૭૮

વૈરાગ્યં જ્ઞાતિરૌદાર્યમિસાધ્યાઃ મત્તમંભવા ।

કામક્રોધો લોભયત્રાધિસાધ્યા રજસોત્થિતાઃ ॥ ૧૪ ॥ ૭૯

જ્ઞાલસ્યન્નાન્તિતંદ્રાદ્યા વિકારાસ્તમસોત્થિતાઃ ।

સાત્ત્વિકૈ પુણ્યનિગત્તિઃ પાપોત્પત્તિશ્ચ રાજસૈઃ ॥ ૧૫ ॥ ૮૦

તામસૈર્નોભયં કિં તુ વૃથાપુષ્કળમ્ ભવેત્ ।

અન્નાહંમસચીકતેસેવં લોકવ્યર્થસ્થિતિઃ ॥ ૧૬ ॥ ૮૧

સ્વપ્તશદ્વાદિયુક્તેષુ ભૌતિકલપતિસ્ફુટમ્ ।

અક્ષાદાવપિ તત્તઝાસ્યયુક્તેભ્યામવધાર્યતામ્ ॥ ૧૭ ॥ ૮૨

શબ્દાર્થઃ—મન દશ ઇન્દ્રિયોનું અધ્યક્ષ [છે] અને હૃદયકમળના સ્થાન-
i રહેલું [છે]. તે ઇન્દ્રિયો વગર બાહ્યવિષયોમાં અસ્વતંત્ર હોવાથી અન-
રણ આતર્દેન્દ્રિય [છે]. (૧૨). સ્થાપિતવિષય એવી ઇન્દ્રિયોમાં આ મન ગુ-
ણનો વિચાર કરનાર [છે]. આના સત્વ, રજસ અને તમસ ગુણો છે,
[વડે] [તે] વિકાર પામે છે. (૧૩). વૈરાગ્ય, ક્ષમા, ઉદારતા ઇત્યાદિ (વૃ-
જો) સત્વગુણથી ઉત્પન્ન થાય [છે]; અને કામ, ક્રોધ, લોભ, મત્તમ,
[દિ (વૃત્તિઓ) રજોગુણથી ઉત્પન્ન થએલી [છે]. (૧૪). આજસ, આન્તિ,
i) ઇત્યાદિ વિકારો તમોગુણથી ઉત્પન્નલા [છે]. ૧ સાત્ત્વિકવડે પુણ્યની ઉત્પ-
અને ૨ રાજસવડે પાપની ઉત્પત્તિ [થાય છે] (૧૫). ૩ તામસવડે બંને

નહિ. કેવળ દેશર આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે. અહીં (અંતઃકરણ અને તેની વૃત્તિઓમાં) હું એમ જાણનારો કર્તા છું. લોકવ્યવસ્થા [પણ] એ જ [છે]. (૧૬). સ્પષ્ટ શબ્દાદિવાળા પદાર્થોમાં ભૂતોનું કાર્યપણું તરત સમજાઈ જાય તેનું છે; પણ ઇન્દ્રિય વગેરેમાં તે (ભૂતોનું કાર્યપણું) શાસ્ત્ર અને શુકિતવડે નિશ્ચય કરવું. ૧૭.

વિવેચન:—દરે ઇન્દ્રિયો—જાન અને કર્મન્દ્રિયોનું અધિપતિ મન છે. જો મન ન હોય તો તેઓ પોતપોતાના વિષયમાં પ્રેરણ નહીં. મન તેનું પ્રેરક છે. પગમાં થતી ખીજા અને માથામાં થતા સુખનો અનુભવ એકીકાળે મનમાં થાય છે; આથી મન આખા શરીરમાં છે એમ લાગે છે; તથાપિ આખા ધરમાં દીવાનું અભ્યાસુ દેસાઈ રહ્યું છે માટે આખા ધરમાં દીવો છે, તોપણ તેનું વિશેષ સ્થાન છે; તેમ મનનું પણ વિશેષ સ્થાન શરીરમાં હૃદયકમળ છે. મન આંતરેન્દ્રિય છે. બીજા ઇન્દ્રિયોની પેઠે તે બહાર નથી. ઇન્દ્રિયોના વગર તે બાહ્ય પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાને અમમય છે; માટે તે અંતઃકરણ (આંતરેન્દ્રિય) છે. જતાં બધી ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક-અધિપતિ છે. વળી સર્વ ચાનેન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયમાં જોડાય છે સારે તે તે વિષય સારો છે, યા નહારો છે તે શુભદોષ જોવાનું કામ મન કરે છે. કોઈ કહે-કે એ કામ તો આત્માનું છે. ના, તેમ નથી; કેમકે આત્માના પ્રમાતાપણા-વડે તો સર્વ ચાનનું સાધારણપણું છે. આત્મામાં કોઈ સાઈ નંકાઈ ચાન સંભવનું નથી, એથી કરીને શુભદોષ જોવાનું કામ આત્માનું નથી. વળી અશુભાદિ ઇન્દ્રિયો તો પોતપોતાના રૂપાદિ વિષયનું જ ચાન આપવામાં કૃતાર્થ થાય છે, એટલે તેઓ પણ વિષયના શુભદોષ તપાસવાને યોગ્ય નથી. હવે વિષયના શુભદોષની પ્રતીતિ તો થાય છે, સારે આ થતી પ્રતીતિ કારણ વગર તો કોઈ શકે જ નહિ. આત્મા અને ઇન્દ્રિયો તો તેનું કારણ નથી. આમ છે માટે આ અધિકાર મનનો જ છે એમ અંગીકાર કરીને એ યોગ્ય છે મનમાં કોઈ વખતે વિરાગ, કોઈ વખતે કામ, ઇલાદિ અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ જણાય છે. આ વૃત્તિઓનું કારણ મનના સત્વ, રજસુ ને તમસ્ શુભો છે. એ શુભોવડે મન વિકાર પામે છે-વૃત્તિ-આવાળું થાય છે.

વિરાગ, કામ, ઉદારતા ૨ ઇલાદિ શાંત વૃત્તિઓ સત્વશુભથી ઉત્પન્ન થાય છે. કામ, લોભ, પ્રયત્ન ૨ ઇલાદિ ધોર વૃત્તિઓ રજેશુભથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને આદિ મૂઢ વૃત્તિઓ તમેશુભથી ઉત્પન્ન થાય છે. શાંત વૃત્તિઓથી પુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓ બુદ્ધિમાં—અંતઃકરણમાં રહે છે. અંતઃકરણ અને વૃત્તિઓમાં 'હું હું' એમ જાણનારો છે તે જ કર્તા અને તે જ પ્રભુ છે. લોકવ્યવહારમાં

૧ અહીં ચિદાશાસ સહિત અંતઃકરણની રૂપાદિવાળું ચેતન સમજવું.

૨ અહીં આદિ શબ્દવડે શમ, દમ, ઉપરતિ, ઇલાદિ તથા શ્રીમદ્-ભગવદ્ ગીતાના ૧૩મ અધ્યાયમાં બતાવેલ દેવી સંપત્તિનાં લક્ષણોશ્વ વૃત્તિઓનું અર્થ છે.

૩ અહીં આદિ શબ્દવડે આસુરી સંપત્તિનું અર્થ છે. આગળ ૧૫૪૦ મે રલોક જુઓ.

૪ અહીં પણ આસુરી સંપત્તિનું અર્થ છે.

૫ હું કર્તા, હું જ્ઞાતા, હું સુખી, હું કુખી છું. અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં અર્થ પ્રાપ્ત...

કામ કરનાર સર્વ કાર્યના નિયંત્રણને પ્રભુ—સ્વામી કહે છે. અભાર સુધીમાં જગત્ની સ્થિતિ જોવાઈ ગઈ. હવે જગતમાં જૂતોના કાર્યત્વની સિદ્ધિ કેવી રીતે છે તે સમજવી જોઈએ.

શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ ઇલાદિ ગુણોએ સહિત જે વસ્તુ દેખાય કે સંભળાય છે તે રૂપ શબ્દાદિ યુક્ત કહેવાય છે, જેમ ઘંટ, પટ વગેરે. આવી વસ્તુઓમાં ભૌતિકત્વ રૂપે જ જણાય છે. ઈંદ્રિયાદિકામાં ભૌતિકત્વ શાસ્ત્ર (આગમ) થી અને અનુમાનથી જણાય છે. ઇંદ્રિયોપનિષદમાં કહ્યું છે કે મનમયં હિ સોમ્ય મનઃ આપોમયઃ પ્રાણઃ તેજોમયો વાક્ હિ સોમ્ય અરેખ્ય મન અજનમય છે, પ્રાણ જળમય છે અને વાણી તેજોમય છે આ શ્રુતિથી ઈંદ્રિયોનું ભૌતિકત્વ પ્રમાણ છે. વળી તે અનુમાનથી પણ સિદ્ધ થાય છે; એટલે કે,—આત્માદિ ઈંદ્રિયો જૂતનું કાર્ય હોવાને યોગ્ય છે; કેમકે જૂતોની સાથે તેમનું અન્વયવ્યતિરેકપણે અનુસરવાપણું છે. જે જેની સાથે અન્વયવ્યતિરેકપણે અનુસરે છે તે તેનું કાર્ય છે. જેમ ઘડો માટી સાથે અન્વયવ્યતિરેકપણે વર્તે છે. જે માટી છે તો ઘડો છે, અને માટી નથી તો ઘડો પણ નથી જ. તે જ પ્રમાણે સર્વ ઈંદ્રિયો જૂતો છે તો છે, તેઓ ન હોય તો હોવા પામે જ નહિ. માટે જ ઈંદ્રિયોનું ભૌતિકત્વ છે. મનનું પણ જૂતો સાથે અન્વયવ્યતિરેકપણું છે. ધોજાકાકઃ સોમ્ય પુત્રઃ 'હે સોમ્ય સ્વેતકેતુ આ પુત્ર્ય સોળકળાવાળો છે' એમ ઇંદ્રિયમાં અને પ્રત્યોપનિષદમાં પણ બતાવેલું છે. અર્થાત્ મન-અર્થાતઃ-રથ એ સર્વ જૂતોનું કાર્ય છે. ૧૨-૧૭.

આ પ્રમાણે જૂતો અને જૂતોનું કાર્ય ઈંદ્રિયાદિક છે તેઓને છૂટા પાડી બતાવી આ પ્રકરણના આરંભમાં 'હે સોમ્ય ! પૂર્વે આ જગત્ એક જ અદ્વિતીય અને મતરૂપે બ્રહ્મ જ હતું' એ અદ્વિતીય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ કહી બતાવી છે; તેનું વ્યાખ્યાન કરવામાં તે શ્રુતિમાં ૬૬ આ ૫૬ છે તેનો રૂપ અર્થ, તે શ્રુતિનો અર્થ અને તેમાં (બ્રહ્મમાં) આવતા બેદનું નિરાકરણ કરે છે.—

❖ ૨ શ્રુતિવડે સત્નું પ્રતિપાદન. ૮૩-૧૧૧

૧ ઉક્તશ્રુતિનો અર્થ. ૮૩-૬૦.

एकादशेन्द्रियैर्युक्तया शस्त्रेणाप्यवगम्यते ।

यावत् किंचिद्भवेत्तदिदं शब्दोदितं जगत् ॥ ૧૮॥ ૮૩

इदं सर्वं पुरा सृष्टेरकमेवाद्वितीयकम् ।

सदेवासीन्नामरूपे नास्तामित्यारुणेर्वचः ॥ ૧९॥ ૮૪

वृक्षस्त्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।

वृक्षांतरान् सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ ૨०॥ ૮૫

तथा सद्रस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ।

ऐक्यावधारणद्वैतमतिपैष्विभिः क्रमान् ॥ ૨१॥ ૮૬

* પદેસા સ્ત્રોકની દીક્ષામાં શ્રુતિ બતાવી છે, તે જોવી.

કામ કરનાર મર્વ કાર્યના નિયતાને પ્રભુ—આમી કહે છે અભાગ સુધીમાં જગતની સ્થિતિ જોવાઈ ગઈ. હવે જગતમાં જૂતોના કાર્યત્વની સિદ્ધિ કેવી રીતે છે તે સમજવી જોઈએ.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ, ગંધ ઇલાદિ ગુણોએ સહિત જે વસ્તુ દેખાય કે સમજાય છે તે સ્પષ્ટ શબ્દાદિ યુક્ત કહેવાય છે, જેમ ઘંટ, પટ વગેરે. આવી વસ્તુઓમાં ભૌતિકત્વ સ્પષ્ટ જ જણાય છે. ઈંદ્રિયાદિકામાં ભૌતિકત્વ શાસ્ત્ર (આગમ) થી અને અનુમાનથી જણાય છે. હાહોઅોપનિપદમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મણ્વિદિ સોમ્ય મનઃ આપોમયઃ પ્રાણઃ તેજોમયો વાક્ હે સોમ્ય ખરેખર મન અભય છે, પ્રાણ જળમય છે અને વાણી તેજોમય છે આ શ્રુતિથી ઈંદ્રિયોનું ભૌતિકત્વ પ્રમાણ છે. વળી તે અનુમાનથી પણ મિદ્ધ થાય છે; એટલે કે,—શ્રાત્રાદિ ઈંદ્રિયો જૂતનું કાર્ય હોવાને યોગ્ય છે; કેમકે જૂતોની સાથે તેમનું અન્યવ્યવહારુતિરેકપણું અનુસરવાપણું છે. જે જેની સાથે અન્યવ્યવહારુતિરેકપણું અનુભરે છે તે તેનું કાર્ય છે. જેમ ધડો માટી સાથે અન્યવ્યવહારુતિરેકપણું વર્તે છે. જે માટી છે તેો ધડો છે, અને માટી નથી તેો ધડો પણ નથી જ. તે જ પ્રમાણે મર્વ ઈંદ્રિયો જૂતો છે તેો છે, તેઓ ન હોય તેો હોવા પામે જ નહિ. માટે જ ઈંદ્રિયોનું ભૌતિકત્વ છે મનનું પણ જૂતો સાથે અન્યવ્યવહારુતિરેકપણું છે. ધોઝાકલ* સોમ્ય પુરુષઃ હે સોમ્ય સ્વેતકેતુ ! આ પુરુષ સોળકળાવાળો છે એમ હાહોઅમાં અને પ્રશ્નોપનિપદમાં પણ બતાવેલું છે. અર્થાત્ મન-અર્થાત્ ક-રણ એ સર્વ જૂતોનું કાર્ય છે ૧૨-૧૭

આ પ્રમાણે જૂતો અને જૂતોનું કાર્ય ઈંદ્રિયાદિક છે તેઓને છટાં પાડી બતાવી આ પ્રકરણના આરંભમાં 'હે સોમ્ય ! પૂર્વે આ જગત એક જ અદ્વિતીય અને મત્સરપે બહ જ હતું' એ અદ્વિતીય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ કહી બતાવી છે. તેનું વ્યાખ્યાન કરવામાં તે શ્રુતિમાં ૬૬ આ ૫૬ છે તેનો સ્પષ્ટ અર્થ, તે શ્રુતિનો અર્થ અને તેમાં (બ્રહ્મમાં) આપતા બેઠનું નિગદ્યરણ કહે છે—

* ૨ શ્રુતિવડે સત્ત્વનું પ્રતિપાદન. ૮૩-૧૧૧

૧ ઉક્તશ્રુતિનો અર્થ. ૮૩-૮૦.

एकादशेन्द्रियैर्युक्तया शक्तिगाप्यवगम्यते ।

यावत् किंचिद्भवेत्तद्विदं शब्दोदितं जगत् ॥ ૧૮॥ ૮૩

इदं सर्वं पुरा सष्टેरेकमेवाद्वितीयकम् ।

सदेवासीन्नामरूपे नास्तामित्यारुणैर्वचः ॥ ૧९॥ ૮૪

वृक्षस्वस्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।

वृक्षांतरान् सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ ૨०॥ ૮૫

तथा सदस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं चिचार्यते ।

एकयावधारणद्वैतमतिपेषैस्त्रिभिः क्रमान् ॥ ૨१॥ ૮૬

* પહેલા સ્થાનની દીઠામાં શ્રુતિ બતાવી છે, તે બેવી

બ્રહ્મમાં સ્વગતાદિ ભેદ નથી.

સત્તો નાવયવાઃ શંકયાસ્તદંશસ્યાનિરૂપણાત્ ।

નામરૂપે ન તસ્યાંશૌ તયોરધ્યાપ્યનુદ્રવાત્ ॥૨૨॥ ૮૦

નામરૂપો દ્રવ્યસૈવ સ્થિત્તાત્ સ્થિતતઃ પુરા ।

ન તયોરુદ્ભવસ્તસ્યાન્નિરંશં સદ્ યથા ત્રિયત્ ॥૨૩॥ ૮૮

શબ્દાર્થઃ—સત્તના અવયવો કલ્પના કરવાને યોગ્ય નથી. તેના અવ-
યવોના અનિરૂપણથી અને સૃષ્ટિની પૂર્વે તેઓની અતુત્પત્તિથી નામ અને
રૂપ તેના અંશો નથી. (૨૨). નામરૂપની ઉત્પત્તિનું જ ઉત્પન્ન થવાપણું
છે તેથી સૃષ્ટિની પૂર્વે તેઓની ઉત્પત્તિ નથી; તેટલા માટે જેમ આકાશ,
[તિમ] સત્ અંશ વગરનું [છ]. ૨૩.

વિવેચનઃ—પ્રથમ બ્રહ્મમાં સ્વગતભેદ નથી એમ જાતાવે છે. સર્વ જગતમાં જે
મરૂપ ભામે છે તે બ્રહ્મના અશો-અવયવ હોય તો બ્રહ્મ સ્વગત ભેદવાળું કહેવાય, પણ
નામરૂપ બ્રહ્મના ૧ અંશ નથી, કેમકે બ્રહ્મ-મત્ત જે સદા મર્વત એકરૂપ છે તેના એ
અવયવ હોય તો તે એકરૂપ કહેવાય જ નહિ. વળી સૃષ્ટિની પૂર્વે તે બ્રહ્મમાં ન હોતાં. એનું
ત્પન્ન થવું એ જ સૃષ્ટિ છે, અને હાલ પણ તે ન હોય એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ,
તેમ ઘડાને ફેડી નાખવાથી ઘડાનો અભાવ થાય છે તેમ જે સદૃવસ્તુ છે તેના તો અવયવ
અભવતા નથી, કેમકે તે ૨ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી; આથી કરીને સત્તમા સ્વગતભેદ નથી,
આકાશની પેઠે તે નિઃસ્વય છે ૨૩

૧ સત્, ચિત્, આનંદ, એ સદૃવસ્તુના અવયવ નથી (પાછલા પૃષ્ઠની ટીપ ૧ લી જુઓ).
૨ તો સદૃવસ્તુનું સ્વરૂપ છે, કેમકે જે સત્ અવયવ ચિદાનંદથી ભિન્ન હોય તો જડ અને દુઃખ-
પ્રાપ્તિ હોવાથી અસત્ યથા જાય, જે ચિત્ સદાનંદથી ભિન્ન હોય તો અસત્ અને દુઃખરૂપ હોવાથી
જડ થાય અને નાશ પામી જાય, અને આનંદ જે સત્ ચિત્થી ભિન્ન હોય તો અસત્ જડ હોવાથી
દુઃખરૂપ થાય; આથી તેઓ પરસ્પર ભિન્ન નથી પણ બ્રહ્મ—સત્ અનાધ્ય છે તે ચિત્ એટલે
(અહ્યપ્રકાર) છે ને જે ચિત્ છે તે આનંદ છે; એમ સદાદિ સદૃવસ્તુનું સ્વરૂપ છે, પણ અવયવ
નથી વળી કોઈ જીવેશ્વર ભેદને સ્વગત ભેદ કહે છે, પણ આ ભેદ તો માત્ર ઉપાધિને લઈને
છે સ્વતઃ નથી જીવ ઈશ્વરની ઉપાધિ મૂકી દઈએ એટલે એક સદૃવ વસ્તુ જ રહે છે, અંગાંગી-
ભાવ જ મઠી જાય છે

૨ સદૃવસ્તુને સાવયવ ક્યારે મનાય, કે જ્યારે તે જડ હોય ત્યારે. ધડા જે જડ છે તેને
પણે નાશ પાવે જોયો છે, માટે જે સદૃવસ્તુ જડ છે, તે ઘડાની માફક નાશ પાવે છે, એટલે તેનું
સ્વરૂપ જ ફેડી જાય છે, આથી સદૃવસ્તુ જડ નથી પણ ચેતન છે હવે ચેતનરૂપ સદૃવસ્તુ
અવયવ હોય જ નહિ, તથાપિ કોઈ ક્યારેક તે સાવયવ છે તો આપણે તેને પૂછીએ કે એ સદૃ-
વસ્તુના અવયવ ચેતન છે કે જડ છે? જો ચેતન છે એમ કહો તો તે ચેતનરૂપ અવયવો સ-
ત્વથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો ભિન્ન હોય તો અદ્વિતીયપ્રતિષાદક અનેક શ્રુતિથી તે વિ-
રોધી, અને જો અભિન્ન કહો તો સદૃવસ્તુનો અને તેના અવયવોનો અંગાંગી ભાવ ધટે નહિ, આથી
સદૃવસ્તુના ચેતનરૂપ અવયવો ધટતા નથી. હવે જો તે અવયવો જડ હોય, તો જડ અવયવોથી
રક્ષાએલી આખી વસ્તુ પણ, જડ તત્ત્વ યોગથી ઉત્પન્ન થએલ આખું પદ જેમ જડ છે તેમ
જડ થાય; આથી કરી પ્રથમના અનુભાવ મુજબ સદૃવસ્તુ વિનાશી થઈ તેનું સત્ત્વણું
પથા થાય છે, ને તેથી જ સિદ્ધ થાય છે કે સત્ત્વના અવયવો સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, તેનું
નિરૂપણ પણ છે.

સદતરં સજાતીયં નૃવૈલક્ષણવર્જનાત્ ।

નામરૂપોપાધિભેદં વિના નૈવ સતો મિદા ॥૨૪॥ ૮૯

શબ્દાર્થઃ—[સત્ત્વની] વિલક્ષણતાના અભાવથી સત્ જોડું બીજું સત્ નથી, નામરૂપ એવી ઉપાધિના ભેદ વિના સત્ના ભેદ નથી જ. ૨૪.

વિવેચનઃ—મહાસ્તુમા જેમ રંગમભેદ નથી તેમ મતીયભેદ પણ નથી કે મહે સત્ત્વ સમાન ભૂતિનાયુ માઇ બીજું મત્ હોય તો આ ભેદ હોઇ શકે સત્ત્વની નિજતાનો અભાવ છે એથી કરીને બીજા સત્ત્વ નિરૂપણ કરવું અશક્ય છે માઇ કહે કે ધટમા જેમ ધટસત્તા છે, પટમા જેમ પટસત્તા છે, તેમ બીજું પણ સત્ હોય અને તે પણ પોતાની સત્તાથી ભલે રહો! આ રીતે જોતા મત્ના ભેદ બાસે પણ તે વાસ્તવિક નથી આમશ એક અને નિર્નિમરી છતા ધટમા ધટામશરૂપે અને મટમા મટામશરૂપે બાસે છે, તે કેવળ ધટની અને મટની ઉપાધિને લઇને છે જો ઉપાધિ નીકળી જાય તો આમશ પોતાને સ્વરૂપે બાસે છે તેમ મહાસ્તુતુ પણ મમજુ નામરૂપ એવી ઉપાધિના ભેદ વિના મહાસ્તુતા ભેદ હોઇ જ શકતા નથી આથી એમ મિદા માય છે કે મહાસ્તુ સજાતીયભેદરહિત હોવાને જ યોગ્ય છે

વિજાતીયમત્ તત્ તુ નસ્તલ્વસ્તીતિ ગમ્યતે ।

નાસ્પાતઃ પ્રતિયોગિસ વિજાતીયાત્ મિદા કુત્ત ॥૨૫॥ ૯૦

શબ્દાર્થઃ—[સત્ત્વ] વિજાતીય અસત્ [છે] પણ તે તો છે, એમ નિશ્ચય પૂરક જણાતું નથી, એટલા માટે આનુ પ્રતિયોગીપણું નથી, [ત્યારે] વિજાતીયથી ભેદ ક્યાંથી [અને]? ૨૫

વિવેચનઃ—મત્ના અગત આ સજાતીય ભેદ તો નથી એ વાત સમજાઈ પણ તો વિજાતીય ભેદ હોઈ શકે કે નહિ તે આ શ્રોમ્થી બતાવે છે જો સત્ત્વો વિજાતીય ભેદ હોય તો સત્ત્વ વિજાતીય કાર્ધ પણ હોવું જોઈએ જો છે, તો તે અસત્ છે આ અમત્ તો અમત્ છે એટલે તેની છે એમ ખાતરી થતી નથી હવે જો તેના અસ્તિત્વની ખાતરી નથી થતી તો પછી તેનું પ્રતિયોગીપણું જ ધટતું નથી આ જ્યારે પ્રતિયોગી

૧ સત્ત્વના નાનાત્વ (અનેકપણ) સ્વરૂપથી જ બીજું સત્ત્વની ભૂતિતુ સત્ હોઈ શકે નાના સત્ત્વ જે વારતવ હોય તો અદ્વૈતપ્રતિષ્ઠાક શ્રુતિઓથી તે વિરુદ્ધ થાય છે વળી વારતવ નાના સત્ત્વ પરિચિત્ત (દેશકાળથી અપારેતુ) છે કે બ્યાપક છે એ પરિચિત્ત હોય તો અમાપક અતવાણુ દોવાથી ઉત્પત્તિને નાશવાણુ થાય છે એટલે તેને અસત્પણાની પ્રાપ્તિ થાય છે નાના સત્ત્વ બ્યાપક હોય તો બધા સત્ત્વ બ્યાપક સર્વ દેશ અને સર્વકાળમા દોવાથી અને સબવતી નથી કહાય નાના સત્ત્વ અવાસ્તવ છે એમ કહીએ તો 'મારી મા વધ્યા છે' જે વા પેઠે તેમા બ્યાપાન દોન આરે છે નાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે નાના સત્ત્વ વારતવ અવ હોઈ શકે જ નહિ સત્ત્વ સજાતીય માઇ હોય જ નહિ વળી પારમાર્થિક બ્યાવદારિક અને બાસિક ભેદવરે શનુ ત્રધુ પ્રકારનું છે એમ પણ મ્દેવાય નહિ કેમકે સજાતીય તમમ થવારે છે તે સત્તા એક સામ્યસનારૂપે જ તેમ જ બ્યાવદારિક (ધટારિ) પરતુમા અને બાસિક (રવમારિ) પરતુમા એક પારમાર્થિક સના જ પ્રકારે છે આમ સત્ત્વના નાનાત્વના વધી સજાતીય સત્ત્વ નથી, અને તેથી સત્ત્વ સજાતીયભદ રહિત છે

છે નથી તો પછી પ્રતિયોગી-યોગો * બેઠ (અન્યોન્યાભાવ) થાય જ ક્યાથી? આથી
તે યથુ કે મત વિજ્ઞાતીયભેદથી સહિત છે ૨૫

૨ હવે અત્યાર મુધીમાં એલા અંથનો ફલિતાર્થ ખતાવી શૂન્યવાદી
અધ્યયિકનો પૂર્વપક્ષ અને તેનું ખંડન કરી ખતાવે છે. ૯૨—૧૧૧

एकमेवाद्वितीयं सत् सिद्धमत्र तु केचन ।

विह्वला असदेवेदं पुराऽऽसीदिसवर्णयन् ॥२६॥ ૯૧

मग्नस्यान्धौ यथाऽक्षाणि विह्वलानि तथाऽस्य धी ।

अखर्हकरस श्रुता निःप्रचारा विभेसतः ॥२७॥ ૯૨

गौडाचार्या निर्विकल्पे समाधानन्ययोगिनाम् ।

साकाररत्ननिष्ठानामसंतं भयमूचिरे ॥२८॥ ૯૩

* અસ્પર્શયોગો નામૈષ દુર્દર્શઃ સર્વયોગિભિઃ ।

યોગિનો વિભ્યતિ હ્રસ્માદભયે ભયદર્શિનઃ ॥૨૯॥ ૯૪

भगवत्पूज्यपादाश्च शुष्कतर्कपटूनमून् ।

आहुर्माध्यमિકान् भ्रान्तानर्चिसेऽस्मिन् सदात्मनि ॥૩૦॥ ૯૫

अनादस श्रुतिं मौर्यादिमे वौद्धास्तमस्विन ।

आपेदिरे निरात्मत्वमनुमानैकचक्षुष ॥૩१॥ ૯૬

શબ્દાર્થઃ—એક જ અદ્વિતીય સત્ [એતું બ્રહ્મ] સિદ્ધ થયું. આમાં બ્યાકુલ
થએલા કેટલાએક તો આ (જગત) સૃષ્ટિની પૂર્વે અસત જ હતું એમ

* યદ તે યદ નથી અને યદ તે યદ નથી, આ વાક્યમાં યદનો અને યદનો અન્યોન્ય અભાવ
છે, યદ તે યદ નથી એમાં યદ અભાવનો અનુયોગી અને યદ અભાવનો પ્રતિયોગી છે અનુયોગી તે
અભાવ છે, પ્રતિયોગી તે નિરૂપક છે અદ્વિતીય યદ અને યદ અનુયોગી અને પ્રતિયોગી એ બંનેનું
સત્ત્વ જ્ઞાન છે, માટે તેના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે, અવલગ કે અનુયોગી પ્રતિયોગીના સત્ત્વની
અવેશાગી, અભાવનું જ્ઞાન થાય છે એ એમાંથી એક અગત્ય હોય તેના માથે નહિ આગળથી પ્રવૃત્ત
આ સત્ બ્રહ્મ અનુયોગી છે અને અસત તેનું પ્રતિયોગી છે તે વ્યાપ્ત અને સસલાતા શીંગડાની
પેટે નિરૂપક શૂન્ય હોવાથી અભાવનું જ્ઞાન થયું નથી આથી સત્ત્વ બ્રહ્મનો અસત્ત્વની સાથે
અભીયબેદ જ કરી શકાતો નથી પણ સત્ત્વની વિલક્ષણ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, સર્વ પ્રપચની સાથે પણ
તે વિલતીય બેદ સંભવતો નથી કેમકે સર્વ પ્રપચ (માયા અને તેનું કાર્ય) દર્પણમાં આ
અગત્યની પેટે અથવા સંભાષા દેખાતા હોય તેમાંથી માફક અનિષ્ઠમાન છતાં બાસમાન
છે, તેમાં વાસ્તવતાનો અભાવ છે, તેથી તે મિથ્યા છે એટલે સત્ત્વનો સમતીયબેદ હોય શકે
પ્રવચનજગત સત્ત્વની બિન માયા કોઈ પ્રમાણથી સિદ્ધ હોઈ સત્ત્વની નથી, અને પ્રપચ મા
ઉત્પત્તિ યથુ જ નથી, આથી ધરીને સત્ત્વનો વિલતીય નથી એટલે વિલતીયબેદથી પણ
ઉત્તર

* પૂન્યપાત્ર જોડયાદાવાદની માફકરોપનિયદની કારિકામાં અદ્વૈતાખ્ય પ્રકરણનો ૩૯ મો
ક જુઓ

વર્ણન કરતા હવા. (૨૬). સમુદ્રમાં દુબેલા (માણસ)ની ઇદ્રિયો જેમ વ્યા-
કુલ [થાય છે] તેમ આની બુદ્ધિ અખડ ને એક રસ એકું બ્રહ્મ સાંભળીને
સ્તબ્ધ થઈ [જાય છે ને] આનાથી, [તેઓ] બિએ છે. (૨૭). પૂજ્યપાદશ્રીગૌડા-
ચાર્ય, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં 'સાકારબ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાળા બીજા યોગીઓને બ્રહ્મ
ભય છે' [એમ] કહેતા હવા. (૨૮). અરુપરીયોગ નામે આ (નિર્વિકલ્પ સ-
માધિ) સર્વ યોગીઓએ દુર્દર્શ [છે]; જેથી કરી આનાથી, અભયમાં ભય
જેનાર યોગીઓ બિએ છે. (૨૯). ભગવાન પૂજ્યપાદશ્રીશંકરાચાર્ય, શુદ્ધ-
તર્કમાં હુશિયાર આ માધ્યમિકોને આ અચિત્ત્ય અને સત્ય આત્મામાં
ભ્રાન્તિવાળા કહેતા હવા. (૩૦). આ અનુમાન રૂપ એક ચમુવાળા અ-
જ્ઞાની બોદો સૂર્યતાથી શ્રુતિનો અનાદ્ય કરીને શૂન્યભાવ પામ્યા છે. ૩૧.

વિવેચન:—આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં બતાવેલી છોદગ્યની શ્રુતિ અત્યાર સુધીમાં
સિદ્ધ કરી બતાવી છોડામુને આથી બ્રહ્મ સત્ય અને એક જ છે એમ નિશ્ચય તો થયો છે,
પણ એ નિશ્ચય અડગ હોવો જોઈએ કે અડગ કરવો જોઈએ, માટે પૂર્વપક્ષની તકરારોનું
ખંડન કરી 'સ્વપૂણ્યનન ન્યાયવડે તે અડગ કંવાનો—'શૂન્યવાદીના મતનું ખંડન કરવાનો
પ્રયત્ન આરંભ કરે છે શૂન્યવાદીઓ કહે છે કે સંપ્તિની પૂર્વ કાઈ હતું જ નહીં, જેટલું પણ
કાઈ રહેવાનું નથી વર્તમાનમાં જે ભાસે છે તે પણ મૃગતુષ્ણના કે રત્નસૂત્રના જેવું
છે પાણીમાં ફેરેતો માણસ અધિજ્ઞાનને નદિ અવરખીને જેમ કાશી ખારે છે તેમ આ
ખંડ એકરસ આત્મવસ્તુરૂપ અધિજ્ઞાન પામ્યા વગર 'બધું શૂન્ય છે એમ કહી બોદો
કાશી ખારે છે તેઓ જેટલું ઇદ્રિયગોચર છે તેટલામાં જ પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે પણ
નિર્વિકલ્પમાં જઈ શકતા નથી તેમાં જતા તેઓ રમ જાયે ડરતા દોષ ? તેઓ શ્રુતિના
ક્યમ આદર કરતા નથી માત્ર અનુમાનરૂપ તેમને એક જ આખ છે તેથી તેઓ
શાન્ત પામી શકતા નથી અજ્ઞાની છે આત્મા તો નથી જ ને સપણુ શૂન્ય છે એમાં
આખરના બિહારમાં જ તેઓ ધિત છે ૨-૩૨

શૂન્યમાસીદિતિ રૂપે સયોગં વા સદાત્મતામ્ ।

શૂન્યસ્ય જ તુ તતુક્તમુખ્યં વ્યાહતત્તતઃ ॥૩૨॥ ૧૭

નયુક્તસ્તમસા સૂર્યો નાપિ ચાસી તમોમયા ।

સત્તદ્શૂન્યયોર્વિરોધિતાત્તદ્શૂન્યમાસીત્ કથં વદ ॥૩૩॥ ૧૮

શબ્દાર્થ:—'શૂન્ય હતું' એ પ્રકારે [શૂન્યને] તું સત્વા યોગવાળું અજ્ઞાન
સત્વરૂપ કહે છે ? શૂન્યને તો વ્યાધાનપણાથી તે અને યોગ્ય નથી. (૧૨).
[જેમ] અંધારાવડે સૂર્ય મુખ નથી અને આ તમોમય પણ નથી; [તેમ] સત્
એને શૂન્યનું નિરોધપણ છે તેથી 'શૂન્ય હતું' [એમ] કેમ [હિય] તું
કહે: ૩૩.

૧ સ્વપૂણ્ય—ખોદો, ખનન બોદીને બેસાડવું નામ યોગ્ય બ્રહ્મવાને માટે ખોદો બો-
દોની વખતે જેમ તે બરાબર બોલે છે, નીકળી ન્યય તેના તો નથી ? એની ખાતરી
તેને દલાવી દેઈ થાયો મજબૂત બેસારવામાં આવે છે, તેમ બ્રહ્મ સત્ય અને એક જ છે એ
અડગ કરવા પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરવું જોઈએ એને સ્વપૂણ્યનન ન્યાય કહે છે

૨ શુદ્ધનો સિદ્ધ માધ્યમિક, એ શૂન્યવાદી છે અનામને માનનારા બધા શૂન્યવાદી કહે ૧૭

વિવેચન:—શન્યવાદીના મતમા વિકૃષ્ટ કરીને મિદ્ધાન્તી તેને પૂછે છે કે જ્યારે શન્ય હવુ, શન્ય છે અને શન્ય હશે, એમ તારો મત છે, સારે તું જો 'શન્ય હવું' એમ કહે છે તે બોલતું તે સત્તા યોગવાળું છે કે સત્તે રૂપે છે? જો કહે કે તે સત્તા યોગવાળું છે, તો પછી શન્યની સાથે સત્ છે એટલે તારા 'શન્ય હવું' એમ બોલવાને વ્યાધાત લાગે છે વળી શન્ય સત્રૂપ છે એમ કહે, તોપણ જો ન હોતું તેને જ તું સત્રૂપ કહે છે, આથી પણ વ્યાધાત આવે છે સૂર્ય અધારા સુક્ત છે અથવા અધારામય છે, એમ કહેવાય જ નહિ, કેમકે પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ સાથે હોઈ શકે નહિ શન્ય જો અસત્ છે તેને તો સત્ સાથે વિરોધ છે સારે હવે સત્તે અસત્ અને વિરોધી પદાર્થો હોવાથી 'શન્ય હવું' એમ શન્યનું અગ્નિતત્ત્વ કેમ કહેનાય? તેનો તું ઉત્તર આપ ૩૨-૩૩

વિવદાર્દેનામરૂપે માયયા સુવિકલ્પિતે ।

● શન્યસ્ય નામરૂપે ચ તથા ચેત્ જીવ્યર્તા ચિર ॥૩૪॥ ૧૧

સત્તોડપિ નામરૂપે દ્વે કલ્પિતે ચેત્ તદા વદ ।

કુતેતિ નિરધિષ્ઠાનો ન શ્રમ કચિદીક્ષ્યતે ॥ ૩૫ ॥ ૧૦૦

શબ્દાર્થ:—આકાશાદીનાં નામ અને રૂપ માયાવડે [જેમ] કલ્પેલાં છે તેમ શન્યનાં નામરૂપ પણ [કલ્પેલાં છે] એમ જો [હિંચ] તો [તું] ધણું જાણ. (૩૪). સત્તાનાં પણ નામરૂપ અને કલ્પેલાં [છે] એવું જો [હિંચ] તો કહે કે [તે] ક્યાંથી [કલ્પેલાં છે] એમ [બતાવ, જો તે] અધિષ્ઠાન વગર [કલ્પેલાં છે એમ કહેતો હોય] તો ક્યાંઈ પણ નિરધિષ્ઠાજન જોવાય નહીં—દીઠો નથી, ૩૫.

વિવેચન:—શન્યવાદીનો મિદ્ધાતીના મતમા કટાક્ષ કરેલો છે તે કહી દેખાડે છે. નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મમા વ્યાધાત હોય આવતા છતાં પણ તમે તમારા મતમા જેમ આકાશાદિકાં નામ અને રૂપોની કલ્પના કરી છે તેમ આ અમારું શન્ય પણ માયાવડે કલ્પેલું છે બાહ્યો આ કહેવું ૧ અપસિદ્ધાત છે બાહ્યો આગળ વધીને એમ પણ બતાવે છે કે, હે સિદ્ધાતી! તમારા અદ્વૈત મિદ્ધાતમા પરમાર્થ સત્ત્વસ્તુ નામરૂપના અભાવવાળી છે એમ બતાવેલું છે, માટે અમે કહીએ છીએ કે તમે 'સત્ હવું' એમ જો કહો છો તે પણ માત્ર કલ્પેનું જ છે સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે કે હે વાદી! તારો આ વિકલ્પ અયુક્ત છે તું જો એમ કહે છે કે 'સત્ હવું' એ માત્ર કલ્પેલું જ છે, તો બતાવ કે તે ક્યા અધિષ્ઠાનમાં કલ્પેનું છે? જો અધિષ્ઠાનમા તે કલ્પેનું છે, તે અધિષ્ઠાન સત્, અસત્ કે આ જગત છે? જો સત્ છે એમ કહે તો તેમ યદિ શકે નહિ, કેમકે છીપમા રૂપાની અને દોરડીમાં સાપની કલ્પના થાય છે તે છીપ અને દોરડીરૂપ અધિષ્ઠાન કાઈ સત્રૂપ રૂપ કે મનમાં સાપ નથી, પણ રૂપા અને સાપથી અન્ય છે, તેમ જો અધિષ્ઠાનમા તમે સત્ કલ્પના કરો છો તે અધિષ્ઠાન સત્થી બિન્ન હોવું જોઈએ, કેમકે પોતામા પોતાની બ્રાન્તિ થવાની અમભવ છે હવે જો કલ્પિત મતનું અધિષ્ઠાન મતથી બિન્ન એટલે અસત્ હોય, તો અમત્ત જો નિસ્વરૂપ, શન્ય, કાઈ નહિ એવું છે, તેમા કાઈપણ કલ્પવાનો સભવ જ

શબ્દાર્થઃ—કાલનો અભાવ સતે, સૃષ્ટિની પૂર્વે એ પ્રકારની ઉક્તિ, ભૂ-
તભવિધ્યના સંસ્કારવાળા શિષ્ય પ્રત્યે [છે]. તે કારણથી અહિંમાં—બ્રહ્મ-
માં ખરેખર ખીજું શંકા કરાતું નથી—ખીજી શંકા કરાતી નથી. ૩૮.

વિવેચનઃ—બ્રહ્મ તો કાલના અભાવવાળું છે છતાં પણ જ્યારે સૃષ્ટિની પૂર્વે 'સત્
હતુ' એમ કહેવાય છે ત્યારે તો તે વચન જ અયોગ્ય હરે છે. આ શંકાના સમાધાનને માટે
આ શ્લોક છે. બ્રહ્મમાં કાળનો અભાવ છે, એ વાત ખરી છે, તથાપિ 'પૂર્વે સત્ હતુ' એ
પ્રકારની ભગવતી શ્રુતિની ઉક્તિ છે, તે માત્ર ભૂતભવિધ્ય આદિ કાળના સંસ્કારવાળા શિષ્ય-
ને બોધ કરવાને માટે છે. વાસ્તવિક નથી. વાસ્તવિક અદ્વૈત બ્રહ્મમાં કાંઈ ખીજું તો છે
જ નહિ. ખીજાની શંકા પણ કરવા જેવું નથી. પરમાર્થતાએ તો કાંઈ કહેવાતું જ નથી. ૩૮.

અદ્વૈતસિદ્ધાન્તનું આ પરમ રહસ્ય છે તે નીચેના શ્લોકથી ખતાવે છે.—

• ચોર્યં વા પહિહારો વા ક્રિયતાં દ્વૈતભાષયા ।

અદ્વૈતભાષયા ચોર્યં નાસ્તિ નાપિ તદુત્તરમ્ ॥૩૯॥ ૧૦૪

તદા સ્તિપિતમંભીરં ન તેજો જ તપસ્તતમ્ ।

અનાત્મ્યમનભિવ્યક્તં સત્ કિંચિદ્વશિષ્યતે ॥૪૦॥ ૧૦૫

શબ્દાર્થઃ—પ્રશ્ન અથવા ઉત્તર દ્વૈત ભાષાવડે કરીએ છીએ [પણ]
અદ્વૈત ભાષાવડે પ્રશ્ન નથી [ને] તેનો ઉત્તર પણ નથી. (૩૯). પ્રલયકાળમાં
[તો] નિશ્ચલ, ગંભીર [અને] નહિ તેજ, નહિ તપ [ને] વ્યાસ, [પણ]
વ્યાખ્યા ન થઈ શકે તેવું અમગ્ન સત્ કાંઈ બાકી રહે છે. ૪૦.

વિવેચનઃ—જ્યાં સુધી ચિત્ત છે—ચિત્તની વૃત્તિઓ છે, સાંસુધી દ્વૈત છે. અને દ્વૈત
છે સાંસુધી જ બધા પ્રશ્નો અને ઉત્તરો છે અદ્વૈત થતા એમાંનું કાંઈ નથી. બધું મટી
જતાં—પ્રલય થતાં તો, નિશ્ચલ, ક્રિયા વગરનું, મનવડે વિષય કરવાને પણ અશક્ય એવું, તેજનું
પણ. ૧ અનાશ્રય એવું, અજ્ઞાનથી વિશ્લેષણ એટલે કોઈ પણ જાતના આવરણ વગરનું, સ-
ર્વત્ર વ્યાપી રહેલું, જેવું કાંઈ પણ વ્યાખ્યાન ન થઈ શકે તેવું, અશ્રુ આદિ ઇન્દ્રિયોનો
પણ અવિષય એવું, શબ્દથી વિવેચન, સત્ તથા આ-પણાવડે કહી શકાય નહિ એવું,
જે કાંઈ (અત્રિવંચનીય) બાકી રહી જાય છે—જે દ્વૈતના નિવેધની અવધિ રહે છે,
તે જ છે. ૩૯-૪૦.

નનુ ભૂમ્યાદિકં માભૂત પરમાર્થંતનાશતઃ ।

કથં તે વિચિત્રો સત્ત્વં શુદ્ધિમારોહતીતિ ચેત્ ॥૪૧॥ ૧૦૬

અસંતં નિર્જગદ્ વ્યોમ યથા તે શુદ્ધિમાશ્રિતમ્ ।

તથૈવ સન્ નિરાકાશં કુતો નાડઽશ્રયતે પતિમ્ ॥૪૨॥ ૧૦૭

નિર્જગદ્ વ્યોમ દૃષ્ટં ચેત્ પ્રકાશતમસી વિના ।

ફ-દૃષ્ટં કિં ચ તે પક્ષે ન પ્રલક્ષં વિચિત્રં સ્વલુ ॥૪૩॥ ૧૦૮

૧ ૪૮મા ૪૮૯મ, આશ્લેષમાં આશ્લેષાત્, તેમ તેજમાં તેજસ્વ છે. તે નતિરૂપ પ્રવેશું અનાશ્રય,
૧૧ સૂર્યાદિક અપોતિથી વિશ્લેષણ, અતિધર્મ વગરનું સ્વયં પ્રગટ, અને સત્ત્વ એવું છે માટે.

શબ્દાર્થ:—પરમાણુરૂપ અંત અવયવના નાશથી પૃથ્વી વગેરે [સત્ય] માં હો [પણ] આકાશનું અસતપણું તારી બુદ્ધિને કેમ આરોહણ કરે છે? એમ જો [હોય] તો. (૪૧). અત્યંત નિર્જગત્ આકાશ જેમ તારી બુદ્ધિને આશ્રયભૂત થયું છે, તેમ જ આકાશ વગરનું સત્ [તારી] બુદ્ધિને કેમ આશ્રય કરતું નથી? (૪૨). પૃથ્વી આદિ જગત્ વિનાનું આકાશ [તેં] જો-એલું છે એમ જો [હોય] તો પ્રકાશ અને અધારા વગરનું [તેં] ક્યાં જોયું છે? વળી તારા પક્ષમાં આકાશ પ્રત્યક્ષ નથી જ. ૪૩.

વિવેચન:—સ્વપક્ષમાં સિધ્ધિ થઇ ગએતો વાદી નેપાયિકની રીત પકડીને શંકા કરે છે કે પૃથ્વી, જળ તેજ, વાયુ, એ ચાર મહાભૂતો તો પરમાણુવાળાં છે, અર્થાત્ ૧ પરમાણુનો પણ તમે અંત માનો છે માટે તેઓ તો બરે નાશવંત હોય; પણ આકાશને તમે શામાટે નાશવંત—અસત્ માનો છો? તે તો સત્ હોયું જોઇએ. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે જો તું અમને આમ પૂછતો હોય તો સાંભળ, કોઇ પણ ભૂતના પરમાણુ વગરના ખાલી નિર્જગત્ આકાશ મુધીનો તો તારી બુદ્ધિને સ્વીકાર છે એમ તારા ઉપરના બિંદથી સમજાય છે, તો હે બાઈ! ત્યારે આવું ખાલી આકાશ તું કળૂલ કરે છે ત્યારે તે આકાશ વગરનું એવું એક સત્ તારી બુદ્ધિમાં શામાટે ઉતરવું મથી તે હું સમજી શકતો નથી. અર્થાત્ નથી સમજતું એમ જો તું કહે તો તે વાતમા તારા કેવળ દુરામદ જ છે. અથવા તો તું પૃથ્વી આદિ કોઇ પણ ભૂત વગરનું આકાશ જોયું એમ કહે છે, અને સત્ નથી જોઈ, શકાવું એમ કહેતો હોય તો તને મારે પૂછવું જોઇએ, કે તેં જે નિર્જગત્ ૨ આકાશ જોયું છે તે અજવાળા અથવા અધારા વગર ક્યાં જોયું છે? ૩ કાંતો આકાશમા અધારે હોય એવું તું જુએ છે, અગર તો અજવાળાવાળું જુએ છે; આ સિવાય બીજી રીતે ક્યાં જોવાય છે તે બતાવ? વળી તારા મંતમાં આકાશ જે પ્રત્યક્ષ (ઇદ્રિયગોચર) નથી, તેને તું જો જોયું એમ કહેતો હોય તો પછી સત્ જે ઇદ્રિયગોચર નથી તેને તું શામાટે ન જોઈ શકે—અતુલ્ય ન શકે તે કહે? ૪૧-૪૩.

અત્ર વાદી જો એમ કહે કે અપ્રત્યક્ષ એવું આકાશ જેમ કેખવાના અભાવવાળું છે તેમજ તમારું સત્ પણ કેખવાની અખતમાં તો અભાવવાળું જ છે; માટે તમારું સત્ ક-હો કે અમારું શન્ય કહો, એ બધું અગત્ય જ છે; તેવું સમાધાન કરવા નીચેના શ્લોક કહે છે—

૧ નેપાયિકના મતમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ ને વાયુ એ ચાર તત્ત્વોનાં ઉપાદાન કરણ પરમાણુ ને નિલ માન્યા છે. તેઓ આકાશનાં પરમાણુ માનતા નથી પણ આકાશને નિલ માને છે. આ સ્થળમાં ન્યાયના મત પ્રમાણે વર્તમાનવત્તાના નો અર્થ પરમાણુ એજ જેનો અંત—છેડો એજ જેનો નાશ છે એવાં પ્રવિજ્યાદિ ભૂતો એમ કરવો. રત્નેશિયામાં બેડતાં રત્નકણો ત્ર્યલુક છે. એ ત્રીજો વાગ તે અણુ, અને અણુના એ લાગણીના એક પરમાણુ છે, તે નિલ છે.

૨ પ્રકાશ અને અધારાના સંબંધથી આકાશમાં જે રચાયતા બારે છે એને લોક આકાશ માને કહે છે. તે આકાશ યત્યવાદીએ કીધું છે એમ સિદ્ધાન્તીનું કહેવું છે.

૩ અત્ર રહસ્ય એ છે કે—જે યત્યવું જ્ઞાન યાય તો જેવડે યત્યવું જ્ઞાન યાય છે તેવું અધ્યતન સ્થિતિ થવાથી શન્યભાવ જ મળી જાય. અત્ર જે યત્યવું જ્ઞાન યાય નહિ તો પણ સાક્ષી વગર શન્ય યાય નહિ. નિરુદ્ધરૂપ જ્ઞાનદશામાં યત્યવું જ્ઞાન નથી, માટે યત્યમાન છે જ નહિ.

સદ્વસ્તુ શુદ્ધં ત્વસ્માભિર્નિશ્ચિતૈરનુભૂયતે ।

તૂષ્ણીં સ્થિતૌ ન શૂન્યત્વં શૂન્યવુદ્ધેષ વર્જનાત્ ॥૪૪॥ ૧૦૯

શબ્દાર્થ:—નિશ્ચિત એવા અર્થે, જ્ઞાનસ્થિતિમાં શુદ્ધ વસ્તુ તો અનુભવાય છે, પણ શૂન્યબુદ્ધિના અભાવથી શૂન્યપણું અનુભવાતું નથી. ૪૪.

વિવેચન:—ગિદ્ધાન્તી કહે છે કે શૂન્ય જેમ પ્રતીતિના અભાવવાળું છે, એમ અમારે સત્ નથી, તે તો સર્વ ૧ આણુમના અનુભવમાં આવે છે, માટે તારા શૂન્યની પેઠે દેખવાના અભાવવાળું અમારું સત્ નથી. વિદ્યેષ્યરૂઢિત ઉદામીન અવસ્થામાં અથવા તો મૂંગા રહીને બેસીએ છીએ ત્યારે પણ આત્માના નિશ્ચયવાળા અમને સર્વત્ર સત્ ભાસે છે, પણ તારું શૂન્ય તો શૂન્યબુદ્ધિનો અભાવ છે એટલે તે અવસ્થામાં ભાસતું નથી. ૪૪.

સદ્બુદ્ધિરોપે ચેન્નાસ્તિ માડસ્ત્વસ્ય સ્વમમ્સતતઃ ।

નિર્મનસ્કલમાસિન્નાત્ સન્માત્રં સુગમં નૃણામ્ ॥૪૫॥ ૧૧૦

મનોજૃંભણરાદિસે યથા સાક્ષી નિરાકુલઃ ।

માયાજૃંભણતઃ પૂર્વં સન્ તથૈવ નિરાકુલમ્ ॥૪૬॥ ૧૧૧

શબ્દાર્થ:—પ્રતીતિ પણ નથી એમ જો [કહે] તો આના સ્વપ્રકાશ-પણાથી તે માં હો. નિર્વિદ્યેષ અવસ્થાના સાક્ષીપણાથી કેવળ સદ્વસ્તુ માણસને સુગમ [છે]. (૪૫). મનના સ્ફુરણની અભાવાવસ્થામાં જેમ સાક્ષી વિદ્યેષ વગરનો [છે]. તેમ જ માયાના સ્ફુરણની પૂર્વે, 'માયાનાં કાર્યરૂપ વિદ્યેષ વગરનું સત્ [પણું હતું]. ૪૬.

વિવેચન:—ખીજ કોઈ અવસ્થાઓ વિશે સત્ ભાસતું હોય તો બસે ભાસે, પણ તૂષ્ણીભાવમાં સત્ ભાસતું છે એમ જાનવાને કાઈ કારણ નથી; એવી વાદીની સંકાના સમાધાનને માટે તથા તેને લઈને જગતની પૂર્વે પણ સત્ હતું એ પરમ સિદ્ધાન્ત બતાવવાને માટે આ બે શ્લોક કહે છે. વાદી જો એમ કહેતો હોય કે તૂષ્ણી અવસ્થામાં સત્ની પ્રતીતિ થતી નથી, તો એ વાત અદ્વૈતવાદીને અનિષ્ટ નથી; કેમકે વેદાંતમતમાં સત્ સ્વપ્રકાશ છે, એટલે તેને પ્રતીતિ કરનાર ખીજની જરૂર નથી. આથી કરી સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભાઈ! તે અવસ્થામાં સત્ની પ્રતીતિ ન થાય તે જ અમને ઈષ્ટ છે. નિર્વિદ્યેષ અવસ્થામાં સત્ રહેતું નથી, માત્ર સત્ જ તે અવસ્થાના સાક્ષીરૂપે રહે છે. વિચારશીલ માણસને સત્ કેવળ સત્ સુગમ છે. 'હું હું' એવી સરલ ધારણામાં જ તે સુખથી જણાય છે. જેમ નિર્વિદ્યેષ અવસ્થામાં મનના કોઈ પણ સ્ફુરણ વગર પ્રલગ્નાત્મા સાક્ષીરૂપે છે, તેમ જ મા-સ્ફુરણકાળની મહેલાં પ્રલય અવસ્થામાં કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ વગર સત્ છે. ૪૫-૪૬. આ માયા તે શું તેનું વર્ણન નીચેના ૧૨ શ્લોકોમાં કરે છે.—

૧ 'હું ચેતન છું' એમ સર્વ સાધારણ માણસ જાણે છે પણ જ્ઞાની 'તો હું', 'સત્ આ-
હું' એમ જાણે છે. એમ સૌ કોઈને ચોતપોતાના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ છે

૩ માયા શક્તિનુ વર્ણન ૧૧૨—૧૨૩.

૧ માયાનું લક્ષણ અનિર્વચનીયતા અને તેથી દ્વૈતનો અભાવ. ૧૧૨-૧૧૮.

નિસ્તત્વા કાર્યગમ્યાડસ્ય શક્તિર્માયાડગ્નશક્તિવત્ ।

ન હિ શક્તિં કચિત્ કથિત્ વુદ્યતે કાર્યતઃ પુરા ॥૪૭॥ ૧૧૨

શબ્દાર્થઃ—અગ્નિશક્તિની પેઠે [બ્રહ્મથી ભિન્ન] મિથ્યા [એવી] આ (બ્રહ્મ) ની શક્તિ માયા, કાર્યગમ્યા [છે]; કારણ કે કાર્યની પહેલાં ક્યાંઈ પણ કોઈ [પુરૂષ] આ (શક્તિ) ને જાણતો નથી. ૪૭.

વિવેચનઃ—જગતનુ કારણ બ્રહ્મ જે વાસ્તવ છે તેનાથી ભિન્ન એટલે વાસ્તવ સ્વરૂપરહિત એવી, આભસાદિ કાર્ય જેનું છે આ વળી એ જ કાર્યનિગ(દેવ)થી જે અનુમાનરૂં જાણી શકાય છે એવી સર્વ જૂત માત્રના ઉત્પાદનના સામર્થ્યનાળી માયા સત્સ્વ મહત્ત્વી શક્તિ છે જેમ ફાતો ઉપડે તો હોય તો તે જોઈને અગ્નિની શક્તિ જણાય છે તેમ આ માયા કાર્યનુભવ છે ફાતો—અગ્નિશક્તિનું કાર્ય, જેમ અગ્નિથી ભિન્ન સ્વરૂપ છે, તેમ આ માયા પણ બ્રહ્મના વાસ્તવ સ્વરૂપથી ભિન્ન છે—મિથ્યા છે ત્યાં સુધી અગ્નિ શક્તિનું પરિણામ અનુભવાયુ નથી ત્યાં સુધીમા જેમ અગ્નિશક્તિ ને માણસ જાણતો નથી, તેમ આ માયાને પણ તેનું કાર્ય જોનાર આમા મિત્રાય ઘણું પણ માણસ જાણતો નથી, માટે જ આ માયાશક્તિ કાર્યનિગથી જ ગમ્ય છે ૪૭

ન સદ્વસ્તુ સતઃ શક્તિર્ન હિ વન્દેઃ સ્વશક્તિતા ।

માદૃલક્ષણતાયા તુ શક્તેઃ કિં તત્ત્વમુચ્યતામ્ ॥૪૮॥ ૧૧૩

શૂન્યત્વમિતિવેચ્છૂન્યં માયાકાર્યમિતીરિતમ્ ।

ન શૂન્યં નાપિ સત્ માદૃક્ તાદૃક્ તત્ત્વમિદેષ્યતામ્ ॥૪૯॥ ૧૧૪

શબ્દાર્થઃ—સત્ની શક્તિ સદ્વસ્તુ નથી, [કેમકે] અગ્નિનું [પણ] સ્વશક્તિપણું નથી જ. ત્યારે સત્થી વિલક્ષણતામાં અગ્નિનું શું તત્ત્વ છે[તે] કહો. (૪૮). શૂન્યપણું છે એમ બે [હિય] તો શૂન્ય માયાનું કાર્ય છે એમ તે કહેવું છે; [માટે] શૂન્ય નહિ ને સત્ પણ માદૃક્ તો બનેથી વિલક્ષણ તત્ત્વ અહિં આં અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમા અંગીકાર કરવું. શૂન્યના આશરે માદૃક્ બતાવે તેનું

વિવેચન—માયાનું કાર્યનિગથી, અણુપણું છે એટલે જેનો અત—જેનો એ મિથ્યા—મહત્ત્વી ભિન્ન મહાદેવપણું છે તે જાણવાને માટે એનો તત્ત્વપણું ને એ વિકૃત છે એને સત્ની શક્તિ તે સત્સ્વ છે ૩ અસત્સ્વ છે ૨ ને ૧ કદીએ તો તે સમજે નહિ મત્ સત્ની શક્તિ જે અસત્સ્વ છે ૨ ને ૧ પણ જે સત્તો તો વેદાનુસિદ્ધાન્તમા અંગીકાર જ નથી અગ્નિમાની દાહકશક્તિ રૂપે નથી એવો અગ્નિને સત્ રૂપે નથી ૩ મહે ને અગ્નિશક્તિ દાહકશક્તિ અગ્નિને ૩ રૂપે ૧ જાણે ત્યાં સુધી દાહક નથી ત્યાં સુધી દાહક છે, અગ્નિ તરે વધારે દોડે છે ૧

તો મણિ, મંત્ર અને ઔષધીના પ્રયોગથી અગ્નિ બાળી શકતો નથી તે બને નહિ. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે અગ્નિ અને અગ્નિશક્તિ ભિન્ન છે, તેમજ અબાધ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મની શક્તિ-માયા બને ભિન્ન છે. માયા, બ્રહ્મ એટલે સત્ત્વપે નથી. હવે માયાશક્તિ બે સત્ નથી તો પછી અસત્ છે એમ જ માનવું જોઈએ. આ અસત્ તે કેવું ? અસત્ તે શૂન્ય, શશના શૂંગ જેવું, નિઃસ્વરૂપ છે, તે કે સત્ અબાધ્ય-થી વિલક્ષણ બાધ્ય છે તે. બે માયાને શૂન્ય છે એમ વાદી (શૂન્યવાદી) કહે તો તેનાથી તેમ કહેવાય નહિ; કેમકે પાછળ ૯૯ માં શ્લોકમાં તેણે શૂન્યને માયાનું કાર્ય છે એમ કહેલું છે; એટલે તે શૂન્ય અસત્ તો નથી. આમ માયા સત્ નથી, અસત્ નથી; ત્યારે તેને કહેવું શું ? એને કાંઈ કહી શકાય જ નહિ. એ સદસત્થી વિલક્ષણ એવું તત્ત્વ છે. આને કાંઈ ન કહી શકાય એ જ આનું નામ અને વ્યાખ્યા, એટલે તે 'અનિર્વચનીય' છે. ૪૮—૪૯.

નાસદાસીચોસદાસીત્ તદાનોં કિંત્વભૂત તમઃ ।

સધોગાત્ તમસઃ સત્ત્વં ન સ્વતસ્તન્નિપેધનાત્ ॥૯૦॥ ૧૧૫

શબ્દાર્થઃ—ત્યારે (પ્રલયકાળમાં) અસત્ નહિ હતું; સત્ નહિ હતું; તો શું હતું ? અજ્ઞાન [હતું]. અજ્ઞાનને પોતાની સત્તાને નિષેધ છે માટે [તેનું અસ્તિત્વ] સ્વભાવથી નથી [પણ] સત્તાના યોગથી અજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ [છે]. ૫૦.

વિવેચનઃ—શ્લોકના પૂર્વાર્દમાં બતાવેલી એ શ્રુતિને અનુસરીને અત્ર માયાનો અર્થ સદસત્ વિલક્ષણ એમ બતાવ્યો છે. માયા એ જ અજ્ઞાન. હવે આ અજ્ઞાન તે સ્વતઃસિદ્ધ છે, કે કોઈને યોગે છે ? તે સ્વતઃસિદ્ધ નથી, પણ અધિજ્ઞાનરૂપ સત્—બ્રહ્મના યોગથી તેમાં કલ્પિત તાદાત્મ્યમંધથી છે; કેમકે અજ્ઞાનનું સ્વતઃસિદ્ધપણું કોઈ કારણથી સંભવ નથી. ૫૦.

૧ માયાના સત્ અસત્ રૂપનો આપણે કેટલોક વિચાર કરેલો છે. બે સત્ હોય તો બ્રહ્મથી ભિન્ન સત્ માની શકાતું નથી; કેમકે તેથી અદ્વૈતદ્વાનિ થાય છે એટલું જ નહિ પણ નિરિષદ્ બ્રહ્મમાં બા તેની શક્તિરૂપ ભિન્ન સત્ને ક્ષિપ્તિ મળવાનો સંભવ જ નથી, તેથી માયા બ્રહ્મથી ભિન્ન સત્ નથી. વળી અભિન્ન સત્ પણ નથી; કેમકે ૧૧૩ માં શ્લોકમાં તેનો અસંભવ બતાવ્યો છે. માયા બે અભિન્ન સત્ હોય તો તેનો નાશ સંભવતો નથી, પણ શાસ્ત્ર તો જ્ઞાનવડે નિવૃત્તિ પામી માયારહિત થતાં મોક્ષ અનુભવાય છે એમ બતાવે છે, એટલે તે બધાં શાસ્ત્રો માયાને સત્ માનતાં વ્યર્થ થાય છે. આથી માયા ભિન્નાભિન્ન સત્ત્વરૂપે નથી હવે માયા અસત્ છે પણ આ અસત્ શૂન્યરૂપ હોય તો તેને જગતની કારણતાનો સંભવ રહે નહિ, અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના ૨ જ અધ્યાયના ૧૬ માં શ્લોકમાં અસત્નો ભાવ નથી એમ કહ્યું છે તે વચન સાથે વિરોધ આવે. આથી માયા શૂન્યરૂપ અસત્ પણ નથી પણ સદસત્થી વિલક્ષણ છે અત્ર સત્થી વિલક્ષણ એટલે અસત્ નહિ, તેમ અસત્થી વિલક્ષણ એટલે સત્ એમ પણ નહિ; પરંતુ ત્રિકાલબાધ્ય સત્થી વિલક્ષણ એટલે બાધયોગ્ય અને અસત્-વિલક્ષણ એટલે સ્વરૂપવાન્ પણ બાધ યોગ્ય આકારવાળી જે વસ્તુ તે સદસત્થી વિલક્ષણ, તે જ અનિર્વચનીય આ પ્રમાણે માયા અને તેનું કાર્ય આકાશાદિક, વ્યાવહારિક વસ્તુ, સ્વપ્ન-જાગૃત્ત્ય સર્વ વગેરે આતિભાસિક વસ્તુ એ સર્વ બાધ યોગ્ય સ્વરૂપો અનિર્વચનીય—માયા છે.

૨ બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે એટલે દ્રવ્ય નથી અને માયા સત્વાદિ ગુણ સ્વરૂપ છે એટલે ગુણના આશ્રય-માથી, તેથી તે પણ દ્રવ્ય નથી. આમ બ્રહ્મ અને માયા બંને દ્રવ્ય ન હોવાથી તેમનો સંયોગ.

અતएव द्वितीयत्वं शून्यवन् नाहं गण्यते । .

ન લોકે ચૈત્રતઃકૃત્યોર્જીવિતં હિરુપતે પૃથક્ ॥૧૧॥ ૧૧૬

શક્તયાધિક્યે જીવિતં चेद् वर्द्धते तत्र वृद्धिकृत् ।

ન શક્તિઃ કિં તુ તત્કાર્યં યુદ્ધકૃપ્યાદિકં તથા ॥૧૨॥ ૧૧૭

सर्वथा शक्तिमात्रस्य न पृथग् गणना क्वचित् ।

શક્તિકાર્યં તુ નૈવાસ્તિ દ્વિતીય શક્યતે કથમ્ ॥૧૩॥ ૧૧૮

શબ્દાર્થઃ—એટલા મારે જ શૂન્યની પેઠે બીજાપણુ નથી ગણાતું, વ્યવહારમાં શક્તિમાન પુરૂષ અને તેની શક્તિનો પગાર જુદો લખાતો નથી. (૫૧). શક્તિના વધારામાં પગાર વધે છે [એમ] જો [હોય] તો ત્યાં યુદ્ધ, કૃષિ, ઇત્યાદિ તેનું કાર્ય વધારે કરનાર [છે] પણ શક્તિ નથી. તેમ [માયા બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી] (૫૨). બધી મીતે શક્તિ માત્રની પૃથક્ ગણના ક્યાંઈ નથી. શક્તિકર્મ તો [પ્રલયકાળમાં] નથી જ. [ત્યારે] બીજાની કેમ શંકા કરાય ? ૫૩.

વિવેચનઃ—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે માયા બ્રહ્મથી જુદી નથી પણ તેના-યોગથી કરિષ્પત તાદાત્મ્યસંબંધ કરી રહેતી છે, તો પછી તે પણ બીજાપણુમાં તો શૂન્ય જેની જ છે શૂન્યથી કાંઈ માર્ગ વસ્તુમાં બેપણુ આવતું નથી તેમ માયાથી પણ બ્રહ્મમાં બેપણુ સંભવતું નથી વ્યવહારમાં પણ કાંઈ શક્તિનાણે માણસ નોકરીમાં જોડાય છે, તો ત્યાં તે માણસનો અને શક્તિનો એમ જુદો પગાર લખાતો નથી પણ એક જ લખાય છે, તેમ માયા અને બ્રહ્મ એ એક જ છે પાછી સમજા કરે છે કે શક્તિનાગા માણસમાં પણ જેમ શક્તિ વધારે તેમ તેનો પગાર વધારે હોય છે આથી એમ સમજે છે કે ૫૨॥ ૧૧૭ માર જુદો છે અહિંઆ પગાર વધારે છે તે શક્તિના કારણથી નથી પણ યુદ્ધ કરતું, એક કરતી, ઇત્યાદિ શક્તિના કાર્યથી વધારે છે વધારે પગાર મળવાનું કારણ જેમ શક્તિ નહિ પણ શક્તિનું કાર્ય છે, તેમ જ બ્રહ્મમાં શક્તિના ક્રિષ્પત તાદાત્મ્યસંબંધને કાંઈ દેવતા નથી, પણ તેના કાર્યને છે બધી જગતમાં આ જ પ્રમાણે શક્તિ અને પુરૂષની પૃથક્ ગણના ગણનામાં આવતી નથી, તો પછી પ્રત્યક્ષ કે જેમાં માયાનું માર્ગ પણ કાર્ય જ હોય નહિ તે વખતે તો દેવતાં સમ જ સામાને થતી નોંધજે ? ૫૧-૫૩

૨ માયા, બ્રહ્મના એક દેશમાં ગ્રહે છે. ૧૧૬-૧૨૩.

न कृत्स्नब्रह्मवृत्तिः सा शक्तिः किंत्वेकदेशभाक् ।

घटशक्तिर्यथा भूमौ स्निग्धमृદેવ वर्तते ॥૧૪॥ ૧૧૯

સંબંધ નથી સંયોગ સંબંધ બે દેશ વચ્ચે હોતો નથી બ્રહ્મ અને માયામાં કાંઈ અણુ નહિ નતિવ્યક્તિ મયી ને ક્રિયાક્રિયાવાનું નથી, એટલે તેમને સમવાયસંબંધ પણ નથી હોતો. માટે તેઓ તાદાત્મ્યસંબંધ પણ જેમ જુદો છે, એટલે માયા અને બ્રહ્મનો વારતરસ સંબંધ કલ્પિત માત્ર છે, તેમ બ્રહ્મ ને કેવળ અધ્યાસ માત્રથી કલ્પિત તાદાત્મ્યસંબંધ માનેતો છે.

પાદોડસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્તિ સ્વયંપ્રભઃ ।

इसेरुदेशवृत्तित्वं मायाया वदति श्रुतिः ॥५५॥ १२०

વિષ્ટભ્યાહમિદં કૃત્સ્તમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ।

इति कृष्णोऽर्जुनायाह जगतस्त्वेकदेशताम् ॥५६॥ १२१

શબ્દાર્થઃ—તે શક્તિ સમગ્ર બ્રહ્મમાં વસનારી નથી, પણ [બ્રહ્મના]

એક દેશને ભોગવનારી [છે]. જેમ ઘડો બનાવવાની શક્તિ પૃથ્વીમાં ચીકણી માટીમાં જ વરતે છે તેમ. (૫૪). ‘આ બ્રહ્મને એક ભાગ સર્વ ભૂતો છે [અને] ત્રણ ભાગવાળો દેશ સ્વયંપ્રકાશ છે.’ એ પ્રકારે માયાનું એક દેશપણું શ્રુતિ બોલે છે. (૫૫). ‘હું આ સર્વ જગતને વીંટલાઇને એક અંશવટ રહેલો [હું]’ એ પ્રકારે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા અર્જુનને જગતનું એક દેશપણું કહેતા હતા. ૫૬.

વિવેચનઃ—બ્રહ્મની આ માયા શક્તિ સમગ્ર બ્રહ્મમાં રહે છે કે તેના ઇર્ષ એક દેશમાં રહે છે, એવા બે પ્રશ્ન માયાના સન્ધમાં ઉઠે છે જે તે સમગ્ર બ્રહ્મમાં રહેતી હોય તો પછી માયાથી નિર્મુક્ત થવાને ઇર્ષએ ઇચ્છે જ નહિ, કેમકે એમ ઇચ્છતા મુમુક્ષુ-ઓ મુક્ત થયા પછી રહે કયા અથવા તો મુક્ત થાય જ કેમ, આ ગુચ્છવણુ આવી પડે છે, અને નિરૂત્તિ માર્ગનું અનુબોધન કરનારા સર્વ શાસ્ત્ર એથી બચે યદ્યપ્ય છે અર્થાત્ સમગ્ર બ્રહ્મમાં માયા વસતી નથી એમ કહેવું ને માનવું પડે છે તેમ જ તે બ્રહ્મના એક દેશમાં વસે છે એમ પણ સ્વીકારવું પડે છે પૃથ્વીના મધ્યમાં ભાગમાં ઘડો બની શકે તેની માગી નથી પણ ઇર્ષ એક ભાગમાં જ તે છે તેમ આ ઉક્તિને ૧૨૦ માં શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધે શ્રુતિ લખી મથકર્તા પ્રમાણ આપે છે વળી પણ શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાના દશમાં અધ્યાયના ૪૨ માં શ્લોકનું પૂર્વાર્દ્ધ પ્રમાણરૂપે આપે છે ૫૪-૫૬.

म भूर्मि विश्वतो वृत्वा ह्यसतिष्ठद् दशांगुलम् ।

विकागर्वाति चानास्ति શ્રુતિમૂલકૃતોર્વચઃ ॥ ૫૭ ॥ ૧૨૨

શબ્દાર્થઃ—‘તે પૃથ્વીને બધી બાજુથી આચ્છાદન કરીને નિશ્ચયપૂર્વક

દશ આંગલને ઉદ્ધાન કરીને ઉભું રહેતું હતું’ અને અહિંમાં ‘સર્વ પ્રપંચથી ભુદા છે’ એમ ભગવતી શ્રુતિનું અને ભગવાન ભાષ્યકારનું વાક્ય છે. ૫૭.

આ એક દેશ વાસ્તવિક નથી પણ કલ્પિત છે, કેમકે એ તે વાસ્તવિક હોય તો બ્રહ્મની નિર-
વચ્ચ માન પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ ત્રણે વિરોધ આવે કલ્પિત છે ત્યારે તો તે ૧ સ્વયં પ્રકાશ ભૂત
૩૫, ૨ અવર્ણ્યરૂપ ૩ અવ્યયરૂપ, ૪ અન્યરૂપ ૫ અવાચરૂપ કે ૬ કોઈ અન્યરૂપ કોઈ શકે પહેલાં ચાર
પક્ષોમાં માયાનું જ કાર્ય છે માટે તેઓ તો માયાનું આશ્રય હોઈ શકે નહિ ૫ માં પણ લેતા આત્મા
અર્થાત્ દેહ આપે છે હવે માયાની—અનિર્વચનીયતા-થી ઇર્ષ બીજું તત્ત્વ કલ્પી શકાતું નથી માટે
એ ઇર્ષ અયોગ્ય છે, એટલે નિરવચ્ય બ્રહ્મમાં દેશની કલ્પનાના અસંભવ હોવાથી માયા તેના એક
જેકમાં વસે છે એમ કહેવાય જ નહિ, માત્ર મધ્યમ અધિકારીને બોધ કરવાના હેતુથી તેના અધ્યા-
ત્મ કરવામાં આવ્યો છે આ પ્રકાશને ૫૮ માં સ્તોત્ર લખ્યો

વિવેચન:—અહીંના એક અંશમાં સર્વ માયા છે એ વાત બતાવ્યા પછી અહીંના બાકીના અંશ રૂપકાશ છે એમ બતાવવાને, ભગવતી શ્રુતિ અને ભગવાન શાપ્તકારુ પ્રમાણ આપે છે પહેલું પ્રમાણ ૧ શ્રુતિ અને બીજું પ્રમાણ ૨ અહમ્મનું છે. શ્રુતિગત ભૂમિ શાપ્તકરે તમામ પ્રપચ માત્રનો સમાવેશ કરાવેલો છે અને એ સર્વ પ્રપચની પદ્ય ઉપર—દશ આંગળ ઉપર જાહેરે જણ રહેલું હતું એમ કહ્યું છે, એ અહીંની સંજ્ઞાપત્તા બતાવવાને માટે છે માત્ર દશ આંગળ જ નહિ, પણ અપરિમિત જણ છે એમ મંતવનું પણ.

નિરંશેડ્યંશમારોપ્ય કૃત્સ્નેડશે વેતિ પૃચ્છતઃ ।

તદ્રાપયોત્તરં ક્રૂતે શ્રુતિઃ યોત્ત્વહિત્તપિણી ॥૫૮॥ ૧૨૩

શબ્દાર્થ:—સંપૂર્ણ અહમ્માં અથવા તેના એક અંશમાં [માયા વસે છે] એમ પૂછનાર (શુદ્ધાત્મ) ને તેના પ્રશ્નને અનુસરીને, સાંભળનારનું હિત ધ્યાનવાળી શ્રુતિ ભગવતી, નિરંશ અહમ્માં પણ અંશનો આરોપ કરીને (અંશ કદપીને) ઉત્તર આપે છે. ૫૮.

વિવેચન:—પાછળ ૫૪ માં શ્લોકમાં માયા અહમ્માં એક દેશમા વસે છે એમ બતાવ્યું છે આ તેનો એક દેશ માત્ર કહેલો છે, કેમકે માયા સંપૂર્ણ અહમ્માં રહે છે કે તેના એક દેશમા રહે છે, એવા પ્રશ્ન પૂછનારની બુદ્ધિના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે કૃપાળુ ભગવતી શ્રુતિ પણ અંશ વચરના અમર અહમ્માં અંશ કદપીને, માયા તેના એક દેશમા રહે છે એવા ઉત્તર આપે છે, પણ અહીંના એક દેશ તે કાઈ વાસ્તવ નથી આ શ્લોકથી તેના એ પ્રમાણનો ખુલાસો કર્યા પછી અહીંને આશ્ચર્ય રહેતી માયાનું પ્રયોજન શું છે તે બતાવે છે ૫૮

૪. અહમ્ અને પદ્યે મહાભૂતનો (વિવેક. ૧૨૪-૧૭૪.

૧ માયાનું પ્રયોજન શું છે ?

સત્તત્ત્વમાશ્રિતા શક્તિઃ કલ્પયેત્ સતિ વિક્રિયા ।

વર્ણા મિત્તિગતા મિત્તૌ ચિત્રં નાનાચિત્રં યથા ॥૫૯॥ ૧૨૪

શબ્દાર્થ:—હીંતમાં રહેલા જુદા જુદા રંગવાળા ધાતુઓ—પદાર્થો જેમ હીંતમાં જુદાં જુદાં ચિત્રો [બનાવે છે તેમ] સત્ (અહમ્) ને આશ્રય કરી રહેલી માયાશક્તિ, તે સત્ [અહમ્માં પણ] વિવિધ પ્રકારની વિક્રિયા કરે છે. ૫૯.

વિવેચન:—અહમ્માં માયાનું પ્રયોજન કાર્ય કરવાનું છે હવે તે કયા કાર્ય કે કુકાર્ય કરે છે તે બતાવે છે—

૨ સત્ અને આકાશનો (વિવેક. ૧૨૫—૧૪૧.

આદ્યો વિકાર આકાશઃ સોડ્વકાશસ્વરૂપવાન ।

આકાશોડ્સીતિ સત્તત્ત્વમાકાશેડ્પ્યનુગચ્છતિ ॥૬૦॥ ૧૨૫

૧ સમૂહિ ૨ સર્વત્ સ્પૃહ્યા ત્વતિદ્દ દશાનુલ્લમ્ બુદ્ધિઃ પુરુષ સુક્ત
૨ સારીરક આપ્ત ૪ યા અધ્યાત્મમા ચોષા પાદ્ય ૧૯ શુ રાત્ર

एकस्वभाव सत्तत्त्वमाकाशो द्विस्वभावकः ।

નાવકાશઃ સતિ વ્યોમ્નિ સં ચૈવોડપિ દ્વયં સ્થિતમ્ ॥૬૧॥ ૧૨૬

यद्वा प्रतिध्वनिर्व्योम्नो गुणो नासौ सतीक्ष्यते ।

વ્યોમ્નિ દ્વૌ સદ્ધ્વની તેન સદેકં દ્વિગુણં વિચત્ ॥૬૨॥ ૧૨૭

શબ્દાર્થઃ—[માયાનો] પહેલો વિકાર આકાશ, તે અવકાશસ્વરૂપ-વાળો છે. ‘આકાશ છે’ એ પ્રકારે સત્તત્ત્વ આકાશમાં અનુસ્યૂત થાય છે. (૬૦). સત્તત્ત્વ એક સ્વભાવવાળું છે [ને] આકાશ એ સ્વભાવવાળું છે. સત્માં અવકાશ નથી, પણ આકાશમાં તે સત સ્વભાવ અને અવકાશ બંને રહેલાં છે. (૬૧). અથવા આકાશનો શુણ્ પડ્યો છે. આ (શુણ) સતમાં નથી લેવાતો. આકાશમાં સત અને શબ્દ એમ બે [શુણ છે] તેણે કરીને સત એક શુણવાળું અને આકાશ બે શુણવાળું [કહેવાય છે]. ૬૨.

વિવેચનઃ—સત્બ્રહ્મમાં માયાશક્તિનું પહેલું કાર્ય તે આકાશ છે. આકાશ એટલે અવકાશ—ખાલી જગ્યા. કોઈ પણ પદાર્થની સ્થિતિ થવામાં અને પ્રસરણ થવામાં એ અનુકૂળ છે. સત્—બ્રહ્મનો હોવાપણનો સ્વભાવ આકાશમાં મળે છે માટે ‘આકાશ છે’ એમ કહેવાય છે. આકાશનું અસ્તિત્વ ખોલાય છે, તે સતનો સ્વભાવ તેમાં અનુસ્યૂત થવાથી ખો-લાય છે. આ પ્રમાણે આકાશની સાથે સત્ પણ માયાના પ્રભાવથી અનુગત થાય છે, એ-ટલે આકાશનો અવકાશ સ્વભાવ અને સતનો હોવાનો સ્વભાવ એમ બે સ્વભાવ આકાશમાં મળે છે. અથવા તેા આકાશનો * શુણ પડ્યો—શબ્દ અને સતનો શુણ ‘હોવાપણું’ એ બે આકાશમાં છે, આથી કરીને સત્ એક સ્વભાવવાળું અને આકાશ બે સ્વભાવવાળું કહેવાય છે. આકાશનો અવકાશ સ્વભાવ અને શુણ શબ્દ છે જે સત્—બ્રહ્મમાં નથી એ ખૂબ યાદ રાખવું ૬૦—૬૨

या शक्तिः कल्पयेद् व्योम सा सद्ब्योम्नोरभिन्नता ।

આપાદ્ય ધર્મધર્માત્વં વ્યલયેનાવકલ્પયેત્ ॥૬૩॥ ૧૨૮

सतो व्योमत्वमापन्नं व्योम्नः सत्तां तु लौकिकाः ।

તાર્કિકાશ્વાવગચ્છન્તિ માયાયા ઇચિતં હિ તત્ ॥૬૪॥ ૧૨૯

यद् यथा वर्तते तस्य तथात्वं भाति मानतः ।

અન્યથાત્વં ઇમેણેતિ ન્યાયોડયં સાર્વલૌકિકાઃ ॥૬૫॥ ૧૩૦

શબ્દાર્થઃ—જે શક્તિ આકાશને કહે છે તે (શક્તિ) સત્ અને આકાશની અભિન્નતા સંપાદન કરીને વિપરીતપણા વડે [તેમનું] ધર્મપણું અને અણું કહે છે. [૬૩.] સતને આકાશ પ્રાપ્ત થયું [છે એમ] લૌકિક (લૌકિક), અને આકાશને સતપણું [પ્રાપ્ત થયું] છે એમ [નૈયાયિકા] કહે (માને છે). માયાને તે ઉચિત જ [છે]. (૬૪.) જે (યદાર્થ)

* એ આમળ આર્ષભા ૧૩૩ માં સ્તોકમાં બતાવેલું છે

જે પ્રકારે વર્તે છે તેનું તેવાપણુ પ્રમાણથી ભાસે છે, [યજ્ઞ] અન્યથાપણુ
જનવડે [ભાસે છે], એ પ્રકારનો આ (ન્યાય) સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. (૬૫).

વિવેચન:—પાછળ જતાવ્યા પ્રમાણે સત્-બ્રહ્મનું આમગ કાર્ય છે, એટલે સત્ બ્રહ્મ
આધાર છે, અને તેમા આકાશ અગ્રિત છે આમશરૂપ ધર્મ સત્રૂપ બ્રહ્મમા છે, માટે
સત્ ધર્મી છે આ ધર્મધર્માપણ માયાનો રૂપેનું છે જે માયા આકાશને કહે છે
તે જ માયા પ્રથમથી સત્ અને આકાશનો અભેદ એટલે કલ્પિત તાદાત્મ્યસંબંધ કલ્પાને
પછી સત્ ને ધર્મી છે તેને ધર્મ કહે છે અને આકાશ ને ધર્મ છે તો ધર્મી કહે છે
એમ વિપરીતપણાનો કહે છે, અને એટલા માટે જ પૂર્વ જતાવ્યા પ્રમાણે ' આકાશ
છે ' એમ આમશની સત્તાનું જ્ઞાન થાય છે આવી રીતે કલ્પિત આકાશની સત્તાને તે
વાસ્તવ સત્તા છે, એમ નૈયાયિકે માને છે વળી ઇટલામ લૌકિક પ્રાણીઓ માગીને જેમ
ઘટત્વ પ્રાપ્ત થયું માને છે તેમ જ મત્તને આમશપણુ પ્રાપ્ત થયું છે એમ માને છે આમ
ખતેનું વિરૂદ્ધ માનવું કે, અવાગતને વાગતવ માનવું એ પણ માયાનું જ કર્મ છે ને તે
તેને યોગ્ય છે, કેમકે માયા અઘટિતઘટના રચવામા સમર્થ છે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી જે
વસ્તુ જેવી રીતે છે તેને તેવી જ રીતે જાણવી એ પ્રમાણુ વાત છે પણ તેનાથી બીજી
રીતે જ્યારે જણાય ત્યારે તો તે ભ્રમથી થાય છે, એમ લોકમા પણ કહેવાય છે છીપને
છીપ અને દોરડીને દોરડીરૂપે જ-પોતાનેરૂપે જ જાણવું તે પ્રમાણુ છે, પણ છીપને રૂડ
અને દોરડીને સાપરૂપે જાણવું તે તો ભ્રમ જ કહેવાય આ વાત સર્વમાન્ય છે ૧૭-૧૫

एवं श्रुतिविचारात् प्राग् यथा यद् वस्तु भासते ।

विचारेण विपर्येति ततस्तर्धिसता वियत् ॥६६॥ ૨૩૧

શબ્દાર્થ:—એ પ્રકારે શ્રુતિના વિચારથી પૂર્વે જે વસ્તુ જે પ્રકારે ભાસે
[તે વસ્તુ] શ્રુતિ નિચારવડે વિપરીત થાય છે-વિપરીત ભાસે છે; તેથી
તે (આકાશ) વિચારવું-આકાશનો આત્માની સાથે ભેદ કરી જોવો. ૬૬.

વિવેચન —કેવળના શ્લોકમા માણુખને વિપરીત પ્રતીતિ થાય છે તે કહી જતાવી
હવે એ વિપરીત પ્રતીતિની નિષ્ઠિતિ કગના કયામ બતાવે છે આ વિચાર તે સત્ અને
આમશનું શ્રુતિવિચારથી વિવેચન કરવું તે છે શ્રુતિવિચારની પૂર્વે વસ્તુનું જે રૂપે જે
થાય છે તે રૂપ મિથ્યા છે આ મિથ્યા રૂપકેવળ વિચાર કવાથી ખરે સ્વરૂપ રૂપ કરી
સમજાય છે-મિથ્યા ભાસના રૂપથી વિપરીત રૂપ થાય છે એટલે સત શુ છે તે મિથ્યા
છે, આટલા માટે આપણા આત્મા પ્રસ્તુતમા આમશનો વિચાર કરવો તે ભેદજ્ઞાન
શુદ્ધિ, વિવેક કે વિવેચન કહેવાય ૧૬

भिन्ने विपर्यसती शब्दभेदाद् बुद्धेश्च भेदतः ।

वाय्वादिवचनवृत्त सन् न तु व्योमेति भेदधीः ॥६७॥ ૨૩૨

શબ્દાર્થ:—શબ્દના ભેદથી અને વળી શુદ્ધિજ્ઞાનના ભેદથી આ
અને સત ભિન્ન છે. સત, વાયુ આદિ સર્વ પદાર્થોમાં અનુગત છે
આકાશ [બધામાં અનુગત] નથી, આ પ્રકારે ભેદજ્ઞાન છે. ૬૭.

વિવેચન:—એક જ અર્થ જણાવનારા ધણા શબ્દો પરસ્પર પર્યાય કહેવાય છે. જેમ શરી, ચંદ્ર, ચંદ્રમા, વિષુ ઈ. શબ્દો એક જ પદાર્થને જણાવનારા હોવાથી તેઓ પરસ્પર પર્યાય શબ્દ છે, તેમ વિષત્ (આકાશ) અને સત્ એ બંને શબ્દો પર્યાય નથી. એક જ વસ્તુને તેઓ બતાવતા નથી પણ બિન્ન અર્થ બતાવે છે. ૧ બુદ્ધિજ્ઞાન પણ તેમનું જૂદું છે; કેમકે સત્; વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, વગેરે સર્વમાં પોતાનું ૨ અસ્તિત્વ બતાવે છે. અર્થાત્ તે સર્વમાં અનુસૂત છે વાયુ છે, તેજ છે, જળ છે, અને પૃથ્વી છે, એમ બોલાય છે. પણ આ સઘળાંમાં આકાશ કાંઈ અનુસૂત નથી. અર્થાત્ વાયુ-આકાશ, તેજ-આકાશ એમ બોલાય નથી. આ પ્રમાણે સત્ અને આકાશનું જે વિવેચન તેને ભેદબુદ્ધિ અથવા ભેદજ્ઞાન કહે છે. ૬૭.

સદ્વસ્ત્વધિકદૃષ્ટિત્વાદ્ ધર્મિ વ્યોમ્નસ્તુ ધર્મતા ।

ધિયા સતઃ પૃથક્કારે વૃદ્ધિ વ્યોમ કિમાત્મકમ્ ॥૬૮॥ ૧૩૩

અવકાશાત્મકં તચ્ચેદસત્ તદિતિ વિચિન્તામ્ ।

પિન્નં સત્તોડસચ્ચ નેતિ વક્ષિ ચેદ્ વ્યાહતિસ્તદા ॥૬૯॥ ૧૩૪

શબ્દાર્થ:—[પોતાના] અધિક વર્તવાપણાથી સદ્વસ્તુ ધર્મી છે, [પણ] આકાશનું તે ધર્મપણું છે. બુદ્ધિજ્ઞાનવડે સત્થી જૂદું કરે સતે આકાશ કેવે સ્વરૂપે [છે તે તું કહે]? (૬૮). અવકાશસ્વરૂપ છે એમ જો [હોય], તો તે અસત્ છે એમ આકાશને વિચારવું. [અને] સત્થી જુદું પણ અસત્ નથી; એમ જો બોલે તો તે વખતે વ્યાઘાત દાખ [આવે છે]. ૬૯.

વિવેચન:—પાછળ ૬૭ માં શ્લોકમાં સત્નો અને આકાશનો ભેદ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો. હવે માયાના અચિત્ત પ્રભાવથી પાછળ ૬૮ માં શ્લોકમાં સત્નું ધર્મપણું અને આકાશનું ધર્મપણું બતાવેલું છે, તે વાતવ નથી, પણ સત્ ધર્મી છે ને આકાશ ધર્મી છે તે બતાવે છે. ઉપર બતાવ્યું તેમ વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, આદિ પચ્ચ મહાભૂતોમાં સત્ અનુસૂત છે, પણ આકાશ અનુસૂત નથી. આથી સત્ અધિકદેશવર્તિ છે અને આકાશ ન્યૂનદેશવર્તિ છે એમ જણાય છે. જે અધિક દેશમાં વર્તે છે તે મહાન્ છે અને દેશમાં વર્તે છે તે અલ્પ છે. જે મહાન્ છે તેજ વ્યાપક આધાર કે ખીન્નનો આશ્રય થાય છે. દોરડીમાં સાપ, જળધારા, માળા અને જુહિરની કંપના ઉઠે છે તે સઘળાં પાંખોમાં કંપાય છે; માટે દોરડી મહાન્ છે—વ્યાપક છે—ધર્મી છે, પણ સાપ, જુહિર વગેરે પાંખોમાં આશ્રય કરીને રહે છે માટે તે વ્યાપ્ત, આધેય, આશ્રિત, કે ધર્મ કહેવાય છે. એવ સત્ તે બધાનું આધાર હોવાથી ને તેમાં જ સર્વ ભૂતો કંપાયાં છે માટે, તે બધાનું આધાર છે. પાછળ ૬૯—૭ સુધીના શ્લોકમાં જ્ઞાનનું એકપણું બતાવ્યું છે, ને અત્ર જ્ઞાનની બિન્નતાની છે, જે વિરોધ સમજાય છે, પણ તેમ નથી. ચેતનરૂપ જ્ઞાનનો દુર્ભેદ છે, તે જ્ઞાનજ્ઞાન ભેદનાણું છે વૃત્તિજ્ઞાન એ બદલે જ્ઞાન નથી પણ ચિત્તનું એક બતનું પરિણામ છે. તે જ્ઞાન અસ્તિ, માત્ર અને મિષ એ ત્રણ સત્ના કલ્પિત શુભો છે. સવળા પદાર્થ છે એમ કહેવાય છે. જ્ઞાનના અસ્તિ કલ્પને લીધે છે.

વ્યાપક, આધાર, આશ્રય કે ધર્મી છે, અને આકાશાદિક વ્યાપ્તિ આધેય આશ્રિત કે ધર્મ છે વાદી આ જાણી શકે છે કે, ધર્મી ધણા રૂપગુણ ધર્મી જેમ ધણી બિન્ન વાસ્તવપણુ છે તેમ ધર્મી સત્તા આકાશધર્મી સત્તા બિન્ન વાસ્તવપણુ કેમ ન હોઈ શકે ? ન જ હોઈ શકે. આકાશને મત્થી બિન્ન જાનીએ તો પછી આકાશનું સ્વરૂપ તે કાઈ મનુષ્ય શકાય નથી, કેમકે આકાશને મત્થી બિન્ન જાનીએ સારે તો આકાશનું અવકાશાત્મક સ્વરૂપ છે, તે રૂપે તે હોયુ જોઈએ, પણ મત્થી તો તે બિન્ન છે એટલે અસત્ કહેતું પડે અને અસત્ એટલે નિ સત્-કાઈ નહિ તે શન્ય-કાઈ પણ સ્વરૂપ વગરનું એમ થઈને જીજ્ઞ રહે છે વળી વાદી અત્ર પણ એમ કહેશે કે, આકાશ મત્થી બિન્ન છે પણ, પણ તે અમત્ નથી આ કહેવામાં પણ વ્યાધાત દોષ આવે છે મત્ જે દેશકાનથી અનાધ્ય છે તેનાથી બીજી આપ્તસમત્ જાનીએ એટલે, જેટલામાં આકાશ રહે એટલામાં જીગતુ સત્ નથી, અર્થાત્ તેટલાથી તો તેને બાધ છે, અને જેટલામાં જીગતુ સત્ છે તેટલામાં આકાશસત્ રહી શકતું નથી, જેથી તે પણ બાધ વાગુ થાય છે આમ સત્-અનાધ-ને બાધ આવે છે ૧૮-૧૯

વાદી, આકાશ માયાને સ્વરૂપે છે એમ કહેવા સાચી નીચેના શ્લોક કહી બતાવે છે —

માતીતિ ચેદ્ માતુ નામ ધૂપણં માયિકસ્ય તત્ ।

યદસદ્ માસમાનં તન્ મિથ્યા સ્વપ્નગજાદિવત્ ॥૭૦॥ ૧૩૬

શબ્દાર્થઃ—[આકાશ] ભાસે છે એમ જો કહેતો હોઈ તો [તે બલે] ભાસે; કેમકે માયાતુ તે ભૂખણુ [છે]. જે અસત્ [અને] ભાસતું [છે], તે સ્વપ્નામાંના હાથી, ઘોડાના જેવું છે. ૭૦.

વિવેચનઃ—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે આપ્ત અવગમ્ય સ્વરૂપ ને સત્થી બિન્ન બીજી સત્ કે અમત્ કરતું નથી, સારે પછી સદસત્થી વિવક્ષણુ (અનિર્વચનીય) છે, અને તે ભાસે છે, એમ જો વાદી કહેતો હોય તો તેમ બંધે કહે કેમકે તે માયાને રૂપે ભાસે છે એમ કહેનાથી સત્ વગર તેની કાઈ રીતે સિદ્ધિ થતી નથી માયાનો ભાસતું એ તો શુદ્ધ છે, પણ તે અસત્ છે સ્વપ્નમાં હાથી ઘોડા, ગાડી, રથ, વગેરે ધણુ ભાસે છે પણ તે જેમ મિથ્યા છે, તેમ આકાશનું આચારપે ભામતું એ પણ મિથ્યા જ છે ૭૦

જાતિવ્યક્તી દેહિદેહૌ ગુણદ્રવ્યે યથા પૃથક્ ।

વિયત્સતોસ્તથૈવાસ્તુ પાર્યંત્યં કોઽપિ વિસ્મય ॥૭૧॥ ૧૩૬

ચુદ્ધોઽપિ મેદો નો ચિત્તે નિરુદ્ધિં યાતિ ચેત્તદા ।

અનૈકામ્પાત્સંશયાદ્વા રૂઢ્યભાવોઽસ્ય તે વદ ॥૭૨॥ ૧૩૭

શબ્દાર્થઃ—જેમ જાતિ અને વ્યક્તિ, દેહી અને દેહ [તથા], અને દ્રવ્ય જૂદાં [છે] તેમજ આકાશ અને સત્તુ પ્રથમપણું હોય. [કે] અહિયાં કોઈ વિસ્મય નથી. (૭૧) [સત્ આકાશનો] ભેદ જાણેલો પણ [તે] ચિત્તમાં દૃઢતા પામતો નથી એમ જો [કહે] તો તે - આની દૃઢતાનો અભાવ, તારી અનેકામતાથી કે સંશયથી [છે? તે] :

વિવેચન:—અનેક ધર્મોઓમા જે એક ધર્મ રહે છે તે જાતિ કહેવાય છે, જેમ ધૂણી ગાયોમા એક જોત્વ છે તેમ. જાતિ જે જે એક વિશેષઆકૃતિવાનમાં રહે છે તેને વ્યક્તિ કહે છે, જેમ દરેક ગાય વ્યક્તિ છે તેમ. જાતિ અનેક દેશ વરતી છે માટે તે ધર્મો અને વ્યક્તિ તે ધર્મ છે, આમ તેમા ધર્મધર્મનો ભેદ છે. દેહી એટલે આત્મા તે સત્-રૂપ છે, અને દેહ મિથ્યારૂપ છે, એવો દેહદેહીનો ભેદ છે; અને ગુણમાં અને દ્રવ્યમાં ગુણ ગુણીભાવનો ભેદ છે. તે જ પ્રમાણે આકાશ અને સત્મા પણ ભેદ છે એમાં કાંઈ પણ જાતનો સંશય નથી. આમ નિયમસર સાથે પ્રતીત થતી બે વસ્તુઓમા પણ ૪ ભેદ હોવાનો સંભવ છે બલતુ! સત્મા અને આકાશમાં સિદ્ધાન્તી ભેદ બતાવે છે તો તે બંને હો; પણ વાદી કહે છે કે બીજા ભેદો જેમ પ્રતીત થાય છે તેમ આ આકાશ અને સત્માનો ભેદ પ્રતીત થતો નથી. હવે અહિંઆં વિચારવાનું છે કે, આકાશને સત્માનો ભેદ છે પણ તે પ્રતીત થતો નથી તો નીચેના બે કારણો પૈકી એક હોવું જોઈએ. એટલે કે, વાદીના ચિત્તની આ ભેદનિષે એકાગ્રતા થઈ ન હોય કે કાંતો ભેદ છે કે નહિ એ વાતનો તેના મનમાં સંશય હોય. ૭૧—૭૨.

આ બંને કારણોને માટે નીચેનો શ્લોક છે—

અપ્રમત્તો ભવ ધ્યાનાદાદ્યેડન્યસ્મિન્ વિવેચનમ્ ।

કુરુ પ્રમાણયુક્તિભ્યાં તતો રૂઢતમો ભવેત્ ॥ ૭૩ ॥ ૧૩૮

શબ્દાર્થ:—પહેલામાં ધ્યાનથી સાવધ થા. [અને] બીજામાં પ્રમાણ અને યુક્તિવડે વિવેચન કર. તેથી કરીને [સદાકાશનો ભેદ] અત્યન્ત નિશ્ચિત થશે. ૭૩.

વિવેચન:—સિદ્ધાન્તી કહે છે કે, જો આ આકાશ અને સત્મા ભેદમાં તારૂં ચિત્ત એકાગ્ર ન થતું હોય, તો તે ભેદમા તારી વૃત્તિને એકતાન કરી સાવધ થા, કે તને તે ભેદ સમજાશે, પણ જો તને એ ભેદમા કાંઈ સંશય રહેતો હોય, તો પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને અનુમાનથી તથા યુક્તિથી તે સમજી-તું વિચાર કર આમ બંને રીતે સાધન કરવાથી તને સદાકાશનો ભેદ બહુ મારી રીતે સમજાશે અને દૃઢ થશે. ૭૩.

ધ્યાનાન્ માનાન્ યુક્તિતોડપિ રૂઢે મેદૈ વિચત્સર્વોઃ ।

ન કદાચિત્ વિચત્ સસં સદ્વસ્તુ છિદ્રવજ્ર ચ ॥ ૭૪ ॥ ૧૩૯

ફક્ત ભાતિ સદા વ્યોમ નિસ્તત્ત્વોછેસપૂર્વકમ્ ।

મદ્વસ્તપિ વિભાત્યસ્ય નિશ્ચિદ્રત્વપુરઃસરમ્ ॥ ૭૫ ॥ ૧૪૦

વાસનાયાં પ્રવૃદ્ધાયાં વિચત્સસત્ત્વવાદિનામ્ ।

સન્માત્રાવોધયુક્ત ચ દૃષ્ટ્વા વિસ્મયતે વુધઃ ॥ ૭૬ ॥ ૧૪૧

સિદ્ધાન્તમા સર્વ અધિજ્ઞાનરૂપ સત્ બ્રહ્મ વગર બીજી કાંઈ સત્તા નથી. એટલે ભેદ પણ ન રૂઢ અનુદાર નિમિત્તે સદાકાશના ભેદ કહ્યા છે.

વ્યાપક, આધાર, આશ્રય કે ધર્મી છે, અને આકાશદિક આખા આધેય આશ્રિત કે ધર્મ છે. વાદી આ વચ્ચામાં શકા કરે છે કે, ધર્મી ધર્મમાં રૂપગુણ ધર્મનું જેમ ધર્મથી ભિન્ન વાસ્તવપણું છે તેમ ધર્મી સત્માં આકાશધર્મનું સત્થી ભિન્ન વાસ્તવપણું કેમ ન હોઈ શકે ? ન જ હોઈ શકે. આકાશને સત્થી ભિન્ન માનીએ તો પછી આકાશનું સ્વરૂપ શું તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી, કેમકે આકાશને સત્થી ભિન્ન માનીએ ત્યારે તો આકાશનું અવકાશાત્મક સ્વરૂપ છે, તે રૂપે તે હોવું જોઈએ, પણ સત્થી તો તે ભિન્ન છે એટલે અસત્ કહેવું પડે અને અસત્ એટલે નિસત્-કાંઈ નહિ તે અન્ય-કાંઈપણ સ્વરૂપ વગરનું એમ યદિને ઊભું રહે છે. વળી વાદી અત્ર પણ એમ કહેશે કે, આકાશ સત્થી ભિન્ન છે ખરું, પણ તે અસત્ નથી. આ કહેવામાં પણ વ્યાધાત દોષ આવે છે સત્ જે દેશકાલથી અબાધ્ય છે તેનાથી ખીજું આકાશસત્ માનીએ એટલે, જેટલામાં આકાશ રહે એટલામાં મૂળતુ સત્ નથી; અર્થાત્ તેટલાથી તો તેને બાધ છે; અને જેટલામાં મૂળનું સત્ છે તેટલામાં આકાશસત્ રહી શકતું નથી, જેથી તે પણ બાધ-વાળું થાય છે. આમ સત્—અબાધ—ને બાધ આવે છે. ૧૮—૧૯.

વાદી, આકાશ માયાને સ્વરૂપે છે એમ કહેવા સારૂ નીચેનો શ્લોક કહી બતાવે છે.—

માતીતિ ચેદ્ ભાતુ નામ ભૂષણં માયિકસ્ય તત્ ।

યદસદ્ ભાસમાનં તન્ મિથ્યા સ્વપ્નગજાદિવત્ ॥૭૦॥ ૧૩૬

શબ્દાર્થ:—[આકાશ] ભાસે છે એમ જો કહેતો હોઈ તો [તે ભલે] ભાસે; કેમકે માયાનું તે ભૂષણ [છે]. જે અસત્ [અને] ભાસતું [છે], તે સ્વપ્નામાંના હાથી, ઘોડાના જેવું છે. ૭૦.

વિવેચન:—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બ્યારે આકાશ, અવકાશ સ્વરૂપ ને સત્થી ભિન્ન ખીજું સત્ કે અસત્ કરતું નથી, ત્યારે પછી સદસત્થી વિલક્ષણ (અનિર્વચનીય) છે, અને તે ભાસે છે, એમ જો વાદી કહેતો હોય તો તેમ ભલે કહે, કેમકે તે માયાનેરૂપે ભાસે છે એમ કહેવાથી સત્ વગર તેની કાંઈ રીતે મિદિ થતી નથી. માયાને ભાસવું એ તો શુભ છે, પણ તે અસત્ છે. સ્વપ્નમાં હાથી, ઘોડા, ગાડી, રથ, વગેરે ધણું ભાસે છે પણ તે જેમ મિથ્યા છે, તેમ આકાશનું માયારૂપે ભાસવું એ પણ મિથ્યા જ છે. ૭૦.

જાતિવ્યક્તી દૈદિદેહૌ ગુણદ્રવ્યે યયા પૃથક્ ।

ચિયત્સતોસ્તથૈવાસ્તુ પાર્યકયં કોડચ વિસ્મયઃ ॥૭૧॥ ૧૩૬

શુદ્ધોડપ મેદો નો ચિત્તે નિર્ઘર્દિ યાતિ ચેત્તદા ।

અનૈકાઘપાત્સંશયાદ્વા રૂઢ્યમાવોડસ્ય તે વદ ॥૭૨॥ ૧૩૭

શબ્દાર્થ:—જેમ જાતિ અને વ્યક્તિ, દેહી અને દહ [તથા] અને દ્રવ્ય જૂદાં [છે] તેમજ આકાશ અને સત્નું પ્રથક્પણું હો. ' અદિયાં કાંઈ વિસ્મય નથી. (૭૧) [સત્ આકાશનો] ભેદ જ મળે [તે] ચિત્તમાં દહના પામતો નથી એમ જો [કહે] ને આની દહતાને અસાધ્ય, તારી અનેકામતાથી કે સંશયથી ।

૧ (એવી માયાના) એક દશમાં આકાશ રહેલું [છે], વળી ત્યાં (તેવા આકાશમાં) તેના એક દશમાં વાયુ [છે, તે] કલ્પિત માત્ર છે. (૭૮). શો-
પણ કરવાનો સ્વભાવ, સ્પર્શ, ગતિ અને વેગ એ (ચાર) વાયુના ધર્મ
[છે એમ] માનેલું [છે]. વળી સત્, માયા અને આકાશના ત્રણ સ્વભાવ
જેઓ [છે] તેઓ પણ વાયુમાં સંયુક્ત [છે]. ૭૯.

એ સત માયા અને આકાશના ત્રણ સ્વભાવ કયા અને કેવી રીતે વાયુમાં દર્શાવ છે,
તે નીચેના શ્લોકમાં બતાવેલ છે —

વાપુરસ્તીતિ સદ્વાયઃ સતો વાયૌ પૃથક્કૃત્તે ।

નિસ્તૃપ્તવસ્તુતા માયાસ્વભાવો વ્યોમગો ધ્વનિઃ ॥ ૮૦ ॥ ૧૪૫

શબ્દાર્થઃ—‘વાયુ છે’ એ પ્રકારનો [જે ભાવ છે તે] સત્નો સ્વભાવ
[છે], સત્થી વાયુને જુદો કર્યે સતે તેનું ‘મિથ્યાપણું’ [તે] માયાનો સ્વ-
ભાવ [છે], અને આકાશમાં રહેનાર શબ્દ (પાછળ ૬૮ માં શ્લોકમાં
બતાવેલો)—સી જાતનો છે તે) વાયુમાં રહેલો [છે]. ૨૦.

વિવેચનઃ—એમ ત્રણ પ્રકારના ધર્મ વાયુમાં સ્થિતિ કરી રહેલા છે, આ ઉક્તિમાં
પાછળની ઉક્તિ સાથે વિશેષ આવે છે એમ નીચેના શ્લોકવડે વાદી બતાવે છે —

સતોડનુવૃત્તિઃ સર્વત્ર વ્યોમ્ના નેતિ પુરેરિતમ્ ।

વ્યોમાનુવૃત્તિરધુના કથં ન વ્યાહતં વચઃ ॥ ૮૧ ॥ ૧૪૬

હિદ્રાનુવૃત્તિર્નેતીતિ પૂર્વોક્તિરધુના ત્વિયમ્ ।

શબ્દાનુવૃત્તિરેવોક્તા વચસો વ્યાહતિઃ કુતઃ ॥ ૮૨ ॥ ૧૪૭

શબ્દાર્થઃ—સતની અનુસ્યૂતતા બધે [છે પણ] આકાશની નથી એમ
પૂર્વે કહેલું છે, અને [હવેણાં આકાશની અનુસ્યૂતતા [કહે છે] તો તમારું]
વચન વ્યાધાત દોષવાળું કેમ નહિ [થાય]? (૮૧). અવકાશની અનુસ્યૂ-
તતા એમ પૂર્વે કહેલું [છે પણ] હવેણાં તો આ, શબ્દની અનુસ્યૂતતા જ
ન કહેલી છે [ત્યારે] વચનનો વ્યાધાત ક્યાંથી [થાય]? ૮૨.

વિવેચનઃ—પાછળ આકાશનું વિવેચન કરવામાં અચકાર (સિદ્ધાન્તી) એમ બતાવી
છે કે ‘મરે ભૂત માત્રમાં સત્ અનુગત છે પણ આકાશ નથી’ આ ઉક્તિને સ્મર-
ત, રાખી વાદી તકા કરે છે તમે (૧૪૫ માં શ્લોકમાં) હવેણાં ત્યારે સત્, માયા અને
આકાશનો સ્વભાવ વાયુમાં રહે છે એમ કહે છે ત્યારે તો એ તમારું કહેલું (૧૩૨ શ્લોકથી)
જાણી ઉક્તિની વિરૂદ્ધ હોવાથી વ્યાધાત દોષવાળું છે. સિદ્ધાન્તી આનો પ્રત્યુત્તર આપે
કહે વાદી ! અમે પાછળ (૧૩૨ માં શ્લોકમાં) ‘આકાશ બધામાં અનુસ્યૂત નથી’ એમ
માયા અને આકાશ, સત્માં—ચેતનમાં માત્ર કલ્પિત છે, જોયે કલ્પિતમાં બીજું કશું
નહિ માટે સત્માં માયા કલ્પિત અને માયા ઉપદિત સત્માં આકાશ કલ્પિત, તેમ જ
નિર્નદિત ચેતનમાં વાયુ કલ્પિત છે એમ સમજવું

શબ્દાર્થઃ—ધ્યાનથી, પ્રમાણથી અને યુક્તિથી પણ આકાશ અને સત્ત્વો બેદ રૂઢ થયે સતે કોઈ કાળે આકાશ સત્ય નથી. અને સદ્વસ્તુ છિદ્ર વાળી—અવકાશવાળી નથી. (૭૪). જ્ઞાનીને હૃદયેશાં આકાશ મિથ્યાપણના જ્ઞાન પૂર્વક બાસે, [અને] આને સદ્વસ્તુ પણ નિઃશિદ્રતા પૂર્વક બાસે છે. (૭૫). વધેલી વાસનામાં આકાશની સત્યતા કહેનારાઓને અને સન્માત્રના અભોધવાળાને જોઈને જ્ઞાની (પુરૂષ) વિસ્મયતા પામે છે. ૭૬.

વિવેચન —પાછલ ૧૩૮ માં શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ધ્યાનથી, અને ૧૩૨-૧૩૩ માં બતાવ્યા પ્રમાણે શબ્દ તથા બેદ જ્ઞાનરૂપ અનુભવનથી તથા ૧૩૩ થી ૬ શ્લોક સુધી યુક્તિ બતાવી છે તે યુક્તિથી, આકાશ અને સત્ત્વો બેદ બ્યારે ચિત્તમાં આરૂઢ થાય છે, ત્યારે કોઈપણ કાળે આકાશની સસતા અને સત્ત્વની અવકાશતા જ્ઞાનીને બાસતી નથી જો અવદારદશામાં તેને આકાશની સસતા બામે છે તો તે તેને મિથ્યાપણના જ્ઞાન પૂર્વક બામે છે વળી સદ્વસ્તુને તે નિઃશિદ્રતાવાળું અનુભવે છે જો કે બેદજ્ઞાનથી જ્ઞાનીનું મન દૃઢ થઈ ગયું છે તોપણ કોઈ પાઠના મંત્રકર કદાચ બદલાન થઈ આવે, એટલે પોતાની વાસનાજળ વધી જાય તો તે વખતે પણ તેનો બેદજ્ઞાનથી થએલો નિશ્ચય જ, આકાશની અસસતા અને સત્ત્વની સસતાનો છે તે તો દરતો જ નથી પરંતુ આકાશની સસતા બતાવનાર—ખોલનાર વાદીઓને જોઈને, અથવા ૧૧ સન્માત્રની સત્તાનું જોને અવાન છે એવા મૂઢ જનોને જોઈને તે જ્ઞાની તે વખતે આશ્ચર્ય પામે છે અર્થાત્ અચિંત્ય માયાના સામર્થ્યમાં તે વિસ્મય જ પામે છે ૭૪—૭૬

આ પ્રમાણે સત્ અને આકાશનો બેદ બતાવ્યા પછી સત અને વાયુનો વિવેક કરી દેખાડે છે —

૩ સત્ અને વાયુનો વિવેક. ૧૪૨—૧૫૧.

एवमाकाशमिथ्याल्ले सत्सत्तत्वे च वासिते ।

न्यायेनानेन वाय्मादेः सद्वस्तु मविविच्यताम् ॥ ७७ ॥ ૧૪૨

શબ્દાર્થઃ—એ પ્રકારે આકાશનું મિથ્યાપણું અને સત્ત્વનું સત્ત્વપણું ચિત્તમાં સ્થાપિત કર્યા પછી. એ જ ન્યાયવડે વાયુઆદિ (એટલે વાયુ અગ્નિ, જળ, અને પૃથ્વી) થી પણ સદ્વસ્તુ ન્યારી છે એમ વિવેક કરી મતલબ કે સદ્વસ્તુ બ્રહ્મવગર સર્વ મિથ્યા છે—અનિત્ય છે—કલ્પિત છે, વિવેક કરી જોઈ લેવું. ૭૭.

सद्वस्तुन्येकदेशस्या माया तत्रैकदेशगम् ।

वियत् तत्राप्येकदेशगतो वायु प्रकल्पित ॥ ७८ ॥ ૧૪૩

शोषस्पर्शौ गतिर्वेगो वायुघर्मा इमे यताः ।

त्रयः स्वभावाः सन्मायाव्योम्नां ये तेऽपि वायुमाः ॥ ७९ ॥ ૧૪૪

શબ્દાર્થઃ—સદ્વસ્તુમાં ત્યાં એક દેશમાં રહેનારી માયા [૭,

૧ (એવી માયાના) એક દેશમાં આકાશ રહેલું [છે], વળી ત્યાં (તેવા આકાશમાં) તેના એક દેશમાં વાયુ [છે, તે] કલ્પિત માત્ર છે. (૭૮). શો-
પણ કરવાનો સ્વભાવ, સ્પર્શ, ગતિ અને વેગ એ (ચાર) વાયુના ધર્મ
[છે એમ] માનેલું [છે]. વળી સત્, માયા અને આકાશના ત્રણ સ્વભાવ
જેઓ [છે] તેઓ પણ વાયુમાં સંયુક્ત [છે]. ૭૯.

એ સત્ માયા અને આકાશના ત્રણ સ્વભાવ કયા અને કેવી રીતે વાયુમાં દર્શાય છે,
તે નીચેના શ્લોકમાં ખતાવેલ છે—

વાપુરસ્તીતિ સદ્રાવઃ સતો વાયૌ પૃથક્કૃતે ।

નિસ્તૃપ્તવૃક્ષતા માયાસ્વભાવો વ્યોમગો ધ્વનિઃ ॥ ૮૦ ॥ ૧૪૫

શબ્દાર્થઃ—‘વાયુ છે’ એ પ્રકારનો [જે ભાવ છે તે] સત્નો સ્વભાવ
[છે], સત્થી વાયુને જુદો-કર્યે સતે તેનું ‘મિથ્યાપણું’ [તે] માયાનો સ્વ-
ભાવ [છે], અને આકાશમાં રહેનાર શબ્દ (પાછળ ૬૮ માં શ્લોકમાં
ખતાવેલો વી—સી જાતનો છે તે) વાયુમાં રહેલો [છે]. ૨૦.

વિવેચનઃ—એમ ત્રણ પ્રકારના ધર્મ વાયુના સ્થિતિ કરી રહેલા છે, આ ઉક્તિમાં
પાછળની ઉક્તિ સાથે વિરોધ આવે છે એમ નીચેના શ્લોકવડે વાદી ખતાવે છે.—

સતોઽનુવૃત્તિઃ સર્વત્ર વ્યોમ્ના નેતિ પુરોરિતમ્ ।

વ્યોમાનુવૃત્તિરધુના કથં ન વ્યાહતં વચઃ ॥ ૮૧ ॥ ૧૪૬

છિદ્રાનુવૃત્તિર્નેતીતિ પૂર્વોક્તિરધુના ત્વિયમ્ ।

શબ્દાનુવૃત્તિરેવોક્તા વચસો વ્યાહતિઃ કુતઃ ॥ ૮૨ ॥ ૧૪૭

શબ્દાર્થઃ—સત્ની અનુસ્યૂતતા બધે [છે પણ] આકાશની નથી એમ
પૂર્વે કહેલું છે, અને હવે આકાશની અનુસ્યૂતતા [કહે છે] તો તમારું
વચન વ્યાધાત દોષવાળું કેમ નહિ [થાય]? (૮૧). અવકાશની અનુસ્યૂ-
તતા એમ પૂર્વે કહેલું [છે પણ] હવે આ, શબ્દની અનુસ્યૂતતા જ
કહેલી [ત્યારે] વચનનો વ્યાધાત ક્યાંથી [થાય]? ૮૨.

વિવેચનઃ—પાછળ આકાશનું વિવેચન કરવામાં અચકાર (સિદ્ધાન્તી) એમ ખતાવી
છે કે ‘સર્વ ભૂત માત્રમાં સત્ અનુગત છે પણ આકાશ નથી’ આ ઉક્તિને સ્મર-
શાખી વાદી સકા કરે છે તમે (૧૪૫ માં શ્લોકમાં) હવે આ બ્યારે સત્, માયા અને
માનો સ્વભાવ વાયુમાં રહે છે એમ કહે છે ત્યારે તો એ તમારું કહેવું (૧૩૨ શ્લોકથી)
ની ઉક્તિની વિરુદ્ધ હોવાથી વ્યાધાત દોષવાળું છે. સિદ્ધાન્તી આનો પ્રત્યુત્તર આપે
કે વાદી એમ પાછળ (૧૩૨ માં શ્લોકમાં) ‘આકાશ બધામાં અનુસ્યૂત નથી’ એમ
માયા અને આકાશ, સત્માં—ચેતનમાં માત્ર કલ્પિત છે, એટલે કલ્પિતમાં બીજું કંઈ
નહિ માટે સત્માં માયા કલ્પિત અને માયા હપદિત સત્માં આકાશ કલ્પિત, તેમ જ
અદિત ચેતનમાં વાયુ કલ્પિત છે એમ સમજવું

કહ્યું છે તે કાઈ આકાશના શબ્દધર્મને માટે કહ્યું નથી પણ ત્યાંથી એમ આકાશના અવકાશ સ્વરૂપનો સર્વ પદાર્થોના વિશેષ બતાવ્યો છે હાલ તો અમારૂં જોવાનું આકાશની શબ્દધર્મની અનુસ્મૃતતા બતાવવામાં પ્રવર્તે છે, એટલે પછી અમારી પૂર્વાપર ઉક્તિમાં વિરોધ રહેતો નથી, અર્થાત્ આધાત નથી આવતો ૮૧—૮૨

નનુ સદ્વસ્તુપાર્યવિયાદસત્ત્વં ચેત્ તદા કયમ્ ।

અવ્યક્તમાયાવૈપમ્યાદમાયામયતાડપિ નો ॥ ૮૩ ॥ ૧૪૮

શબ્દાર્થઃ—[વાયુનું] સદ્વસ્તુથી વિલક્ષણપણું છે એ હેતુ માટે વાયુનું અસત્પણું જો [હાય] તો તે વખતે [તેની] અસ્કૃષ્ટ માયા સાથે ભિન્નતા હોવાથી અમાયામયપણું પણ કેમ નહિ [થાય]? ૮૩.

વિવેચનઃ—આ શ્લોક પણ પાછળના ૧૪૫ માં શ્લોક ઉપર પૂર્વપક્ષરૂપે છે તેમાં જ્યારે સત્, માયા અને આકાશના સ્વભાવ વાયુમાં છે એમ સિદ્ધાન્તી બતાવે છે, અને વળી ૧૪૨ માં શ્લોકવડે વાયુનું અસત્પણું પણ સૂચવે છે, ત્યારે વાદી ત્રણ કરે છે કે સદ્વસ્તુથી વાયુનું વિલક્ષણપણું વિચારતા વાયુ તો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે તો પછી તેનું અવ્યક્ત માયાથી પણ ભિન્નપણું થયું કે જે તમારા ૧૪૫ માં શ્લોકની નિરૂદ્ધ છે, ને આમ જ્યારે અવ્યક્ત માયાથી વાયુ વિલક્ષણ કરે છે તો પછી તેનું માયામયરૂપ જ કેમ સંભવે? ૮૩

નીચેના શ્લોકથી તેનો પરિહાર કરી બતાવે છે—

નિસ્તત્ત્વરૂપતૈવાત્ર માયાત્વસ્ય પ્રયોજિકા ।

સા શક્તિકાર્યયોસ્તુલ્યા વ્યક્તાવ્યક્તત્વભેદિનોઃ ॥ ૮૪ ॥ ૧૪૯

શબ્દાર્થઃ—અહિયાં (વાયુમાં) સત્થી ભિન્નરૂપપણું જ માયાપણાનું કારણ [છે]. તે નિસ્તત્ત્વરૂપતા, વ્યક્ત અને અવ્યક્તપણાના ભેદવાળા શક્તિ (માયા) ના કાર્યમાં અને માયામાં જ નેમાં બરાબર [છે], ૮૪.

વિવેચનઃ—માયાનું માયાપણું બતાવવામાં કાઈ અવ્યક્તતા કારણ નથી, એટલે માયા અવ્યક્ત છે માટે માયા કહેવાય છે એમ નથી, તેની નિસ્તત્ત્વતા છે માટે તે માયા કહેવાય છે, નિસ્તત્ત્વતા એટલે સદ્વસ્તુથી વિલક્ષણતા અર્થાત્ માયાનો ભાસવાનો શુભ વાસ્તવ નથી—માત્ર કલ્પિત છે, નાશવત છે માયાનું માયાત્વ તે તેની નિસ્તત્ત્વતા જ છે હવે જ્યારે માયાનું રૂપ નિસ્તત્ત્વ છે ને વાયુનું પણ નિસ્તત્ત્વ (અસત્ત્વ) છે તો પછી વાયુનું માયામયત્વ કાઈ અધરિત થતું નથી, કેમકે નિસ્તત્ત્વતા તો અવ્યક્ત માયામાં અને વ્યક્ત માયાનું કાર્ય વાયુ આદિ છે તેમાં સમાન જ છે એટલે તમે (વાદી) ઉપરના ૧૪૮ માં શ્લોકમાં વાયુની માયામયતા નાશ પામે છે એમ બતાવે છે તે સંભવતું નથી, ૮૪

સદસત્ત્વવિવેકસ્ય પ્રસ્તુતત્ત્વાત્ સ ચિંચતામ્ ।

અમત્તોડવાન્તરો ભેદ આસ્તાં તર્ચિતયાડત્ર કિમ્ ॥ ૮૫ ॥ ૧૫૦

શબ્દાર્થઃ—સત્ અને અસત્પણાના વિવેકના પ્રસ્તુતપણાથી (વિવેક) નો વિચાર કરવો જોઈએ, અસતના અવાન્તર ભેદ [સહો] [પિપ્પ] તેની ચિંતાવડે સદસત્ના વિચાર પ્રસંગમાં શું [હિંદા]ની થવી જોઈએ?

વિવેચન:—જ્યારે નિગતસ્વતા માયામા અને તેનું કાર્ય એ બનેમા સમાન જ છે એમ ઉપર બતાવ્યું છે, તો યદી એ માયા અવ્યક્ત અને માયાના કાય વ્યક્ત છે એવા બેદની શી જરૂર છે, એમ વાદી શકા કરે છે સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ વ્યક્તાવ્યક્તનો બેદ આ ગગ અદ્વૈતાનુદાના ૩૬ મા શ્લોકમા બતાવામા આવેન છે, માટે તે સબધી અને આપણે કાઈ બોલનાનું નથી તે બેદ બને હોય, પણ હાય તો સત્પણના અને અમત્પણના વિવેકનો પ્રમગ આપણને આવી પડ્યો છે માટે તેના વિવેકનો વિચાર કરનાની જરૂર છે ૮૫

સદ્વસ્તુ બ્રહ્મ શિષ્યોઽશો વાયુમિધ્યા યથા વિચત્ ।

વાસપિતા ચિર વાયોમિધ્યાત્તં મરુતં સજતે ॥ ૮૬ ॥ ૧૧૧

શાબ્દાર્થ:—સદ્વસ્તુ બ્રહ્મ [છે અને] તેના બાકી રહેલો અ શ વાયુ મિધ્યા [છે], જેમ આકાશ [તેમ]. વાયુનું મિધ્યાપણું હ્રમેશ વસાવીને વાયુને તજવો. ૮૬.

વિવેચન:—' વાયુ છે ' એમ બોલનામા વાયુના અસ્તિત્વરૂપને બ્રહ્મ કહે છે એ બ્રહ્મ સત્ય છે એ સદ્વસ્તુરૂપ બ્રહ્મ વાયુમાથી કાઢી લેતા બાકી જે પડ્યું રહે છે તે મિધ્યારૂપ વાયુ છે પાછળ જેમ આમશના વિવેચનમા આપણે સમજી ગયા છીએ તેમ અત્ર પણ સમજી લેવું જે મુમુક્ષુ અધિધાન બ્રહ્મથી બિન મતાના અભાવવાળા વાયુ ને મિધ્યા છે એવું ઘણા કાળ સુધી જાણી તે જાનને ચિત્તમા દબ કરે છે તેનામાથી 'વાયુ છે' એવી બુદ્ધિ નીકળી જાય છે તે તો તેને છોડે જ છે ૮૬

હવે સત્તી સાથે અગ્નિનો વિવેક કરી બતાવે છે—

૪ સત્ત્વ અને અગ્નિનો વિવેક. ૧૫૨—૧૫૫.

ચિત્તયેદ્ વહ્નિમપ્યેવ મરુતો ન્યૂનવર્તિનમ્ ।

ત્રહ્સાદાઽઽવરણેષ્વેપા ન્યૂનાધિકવિચારણા ॥ ૮૭ ॥ ૧૬૨

વાયોર્દશાશતો ન્યૂનો વહ્નિર્વાયૌ પ્રકલ્પિત ।

પુરાણોક્તં તારતમ્ય દશાશૈર્મૂતપચકે ॥ ૮૮ ॥ ૧૬૩

વહ્નિરૂપ્ણઃ પ્રકાશાત્મા પૂર્વાનુગતિરત્ર ચ ।

અસ્તિ વહ્નિઃ સ નિસ્તરવ શબ્દવાન્ સ્પર્શવાનોપ ॥ ૮૯ ॥ ૧૬૪

સન્માયવિપોમવાચ્વકૌર્યુક્તસ્યાગ્રેનિજો ગુણ ।

રૂપં તત્ર સત્ સર્વમન્યદ્ બુદ્ધ્યા વિવિચ્યતામ્ ॥ ૯૦ ॥ ૧૫૫

શાબ્દાર્થ:—વાયુથી ન્યૂન (દશમાં) વર્તનાર અગ્નિનો પણ એ પ્રકારે કરવો. બ્રહ્માંડના આવરણોમાં આ ન્યૂનાધિકનો વિચાર [છે]. (૮૭).

દશ અશથી ન્યૂન અગ્નિ વાયુમાં કહેલો [છે]. આ પ્રમાણે ૧માં દશભાગવડે ન્યૂનાધિકલાવ પુગલોમાં કહેલો છે. (૮૮). ઉપર અને પ્રકાશસ્વરૂપ છે, વળી અગ્નિમા પૂર્વની અનુગતિ છે

કહ્યું છે તે કાંઈ આકાશના સમ્બંધર્થને માટે કહ્યું નથી પણ લાતો અમ આકાશના અ વકારાઃસ્વરૂપનો સર્વ પદાર્થોમાં નિષેધ બતાવ્યો છે હાલ તો અમારૂં બોલતું આકાશની સમ્બંધર્થની અનુસ્મૃતતા બતાવવામા પ્રવર્તે છે, એટલે પછી અમારી પૂર્ણપર લક્ષિતમા વિરોધ રહેતો નથી, અર્થાત્ બાધાત નથી આવતો ૮૧—૮૦

નनु सद्वस्तुपार्थक्यादसत्त्वं चेत् तदा कथम् ।

अव्यक्तमायावैषम्यादमायामयताडापि नो ॥ ८३ ॥ ૧૪૮

શબ્દાર્થ:—[વાયુનું] સદ્વસ્તુથી વિલક્ષણપણું છે એ હેતુ માટે વાયુનું અસત્પણું જો [હોય] તો તે વખતે [તેની] અસ્કુટ માયા સાથે ભિન્નતા હોવાથી અમાયામયપણું પણ કેમ નહિ [થાય]? ૮૩.

વિવેચન:—આ શ્લોક પણ પાછળના ૧૪૫ માં શ્લોક ઉપર પૂર્વપક્ષરૂપે છે તેમા બ્યારે સત્, માયા અને આકાશના સ્વભાવ વાયુમા છે એમ સિદ્ધાન્તી બતાવે છે, અને વળી ૧૪૨ માં શ્લોકવડે વાયુનું અસત્પણું પણ સૂચવે છે, ભારે વાદી શકા કરે છે કે સદ્વસ્તુથી વાયુનું વિલક્ષણપણું નિચારતા વાયુ તો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે તો પછી તેનું અવ્યક્ત માયાથી પણ ભિન્નપણું થયું કે ને તમારા ૧૪૫ માં શ્લોકની વિરૂદ્ધ છે, ને આમ બ્યારે અવ્યક્ત માયાથી વાયુ વિલક્ષણ કરે છે તો પછી તેનું માયામયરૂપ જ કેમ સમજે? ૮૩

નીચેના શ્લોકથી તેનો પરિહાર કરી બતાવે છે —

નિस्तત્ત્વરૂપતૈવાજ માયાત્વસ્ય પ્રયોજિકા ।

સા શક્તિકાર્યયોસ્તુલ્યા ધ્યક્તાવ્યક્તત્વભેદિનો: ॥ ૮૪ ॥ ૧૪૯

શબ્દાર્થ:—અહિયાં (વાયુમાં) સત્થી ભિન્નરૂપપણું જ માયાપણાનું કારણ છે. તે નિસ્તત્ત્વરૂપતા, વ્યક્ત અને અવ્યક્તપણાનાં ભેદવાળા શક્તિ (માયા) ના કાર્યમાં અને માયામાં બંનેમાં બરાબર છે. ૮૪.

વિવેચન:—માયાનું માયાપણું બતાવવામા કાંઈ અવ્યક્તતા કારણ નથી, એટલે માયા અવ્યક્ત છે માટે માયા કહેવાય છે એમ નથી, તેની નિસ્તત્ત્વતા છે માટે તે માયા કહેવાય છે, નિસ્તત્ત્વતા એટલે સદ્વસ્તુથી વિલક્ષણતા અર્થાત્ માયાનો ભાસવાનો શુણ્ય વા સ્તવ નથી—માત્ર કલ્પિત છે, નાશવત છે માયાનું માયાત્વ તે તેની નિસ્તત્ત્વતા જ છે હવે બ્યારે માયાનું રૂપ નિસ્તત્ત્વ છે ને વાયુનું પણ નિસ્તત્ત્વ (અસત્ત્વ) છે તો પછી વાયુનું માયામયત્વ કાંઈ અધઠિત થતું નથી, કેમકે નિસ્તત્ત્વતા તો અવ્યક્ત માયામા અને વ્યક્ત માયાનું કાર્ય વાયુ વ્યાદિ છે તેમા સમાન જ છે એટલે તમે (વાદી) ઉપરના ૧૪૮ માં શ્લોકમા વાયુની માયામયતા નાશ પામે છે એમ બતાવે છે તે સમજવું નથી, ૮૪

सदसत्त्वविवेकस्य प्रस्तुतत्वात् स चिंतयताम् ।

असतोऽनान्तरो भेद आस्तां तच्चिंतयाडात्र किम् ॥ ८५ ॥ ૧૫૦

શબ્દાર્થ:—સત્ અને અસત્પણાના વિવેકના પ્રસ્તુતપણાથી (વિવેક) નો વિચાર કરવો જોઈએ, અસત્ના અવાન્તર ભેદ [સત્] [પણ] તેની ચિન્તાવડે સદસત્ના વિચાર પ્રસંગમાં શું [હોય] થવી જોઈએ

વિવેચન:—જ્યારે નિતત્ત્વતા માયામાં અને તેનું કાર્ય એ બનેમાં સમાન જ છે એમ ઉપર બતાવ્યું છે, તો પછી એ માયા અવ્યક્ત અને માયાનાં કાર્ય વ્યક્ત છે એવા બેદની શી જરૂર છે, એમ વાદી શકા કરે છે. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ વ્યક્તાવ્યક્તનો બેદ આગળ અદૈતાનદના ૩૬ માં શ્લોકમાં બતાવામાં આવેલ છે, માટે તે સબધી અને આપણે કાંઈ બોલવાનું નથી. તે બેદ બસે હોય; પણ હાલ તો સત્પણના અને અસત્પણના વિવેકનો પ્રસંગ આપણને આવી પડ્યો છે માટે તેના વિવેકનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. ૮૫.

સદ્વસ્તુ બ્રહ્મ શિષ્ણોઽજ્ઞો વાયુમિધ્યા યથા વિચત્ ।

વાસયિતા ચિરં વાયોમિધ્યાસં મરુતં સજતે ॥ ૮૬ ॥ ૧૫૧

શબ્દાર્થ:—સદ્વસ્તુ બ્રહ્મ [છે અને] તેનો બાકી રહેલો અંશ વાયુ મિધ્યા [છે], જેમ આકાશ [તેમ], વાયુનું મિધ્યાપણું હુમેશ વસાવીને વાયુને તબંવો. ૮૬.

વિવેચન:—‘વાયુ છે’ એમ બોલવામાં વાયુના અસ્તિત્વરૂપને બ્રહ્મ કહે છે. એ બ્રહ્મ સત્ય છે. એ સદ્વસ્તુરૂપ બ્રહ્મ વાયુમાથી કાઢી લેતા બાકી જે વાયુ રહે છે તે મિધ્યારૂપ વાયુ છે. પાછળ જેમ આકાશના વિવેચનમાં આપણે સમજી ગયા છીએ તેમ અત્ર પણ સમજી લેવું. જે મુમુક્ષુ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મથી ભિન્ન સત્તાના અભાવવાળા વાયુ ને મિધ્યા છે એવું ધણા કાળ સુધી જાણી તે જાનને ચિત્તમાં દૃઢ કરે છે, તેનામાંથી ‘વાયુ છે’ એવી ખુદી નીકળી જાય છે. તે તો તેને છોડે જ છે. ૮૬.

‘હવે સત્તાની સાથે અગ્નિનો વિવેક કરી બતાવે છે—

૪ સદ્ અને અગ્નિનો વિવેક. ૧૫૨—૧૫૫.

ચિત્તયેદ્ વહ્નિમપ્યેવં મરુતો ન્યૂનવર્તિનમ્ ।

બ્રહ્માંઢાઽઽવરણેષ્વેષા ન્યૂનાધિકવિચારણા ॥ ૮૭ ॥ ૧૫૨

વાયોર્દશાંશતો ન્યૂનો વહ્નિર્વાયૌ પ્રકલ્પિતઃ ।

પુરાણોક્તં તારતમ્યં દશાંશૈર્ભૂતપંચકે ॥ ૮૮ ॥ ૧૫૩

વહ્નિરૂપ્ણઃ પ્રકાશાત્મા પૂર્વાનુગતિરત્ર ચ ।

અસ્તિ વહ્નિઃ સ નિસ્તરત્ર. શબ્દવાન સ્પર્શવાનપિ ॥ ૮૯ ॥ ૧૫૪

સન્માયત્વોપવાચ્ચર્ચીયક્તસ્યાગ્નેર્નિજો ગુણ. ।

રૂપં તત્ર સતઃ સર્વમન્યદ્ બુદ્ધ્યા વિવિચ્યતામ્ ॥ ૯૦ ॥ ૧૫૫

શબ્દાર્થ:—વાયુથી ન્યૂન (દશમાં). વર્તનાર અગ્નિનો પણ એ પ્રકારે વિચાર કરવો. બ્રહ્માંડના આવરણોમાં આ ન્યૂનાધિકનો વિચાર [છે]. (૮૭). વાયુના દશ અંશથી ન્યૂન અગ્નિ વાયુમાં કલ્પેલો [છે]. આ પ્રમાણે પંચભૂતમાં દશભાગવડે ન્યૂનાધિકભાવ પુરાણોમાં કહેલો છે. (૮૮). અગ્નિ ઉપર અને પ્રકાશસ્વરૂપ છે, વળી અગ્નિમાં પૂર્વની અનુગતિ છે

[એટલે] અગ્નિ છે, તે નિસ્તત્ત્વ, શબ્દવાળો, [અને] સ્પર્શ ગુણવાળો પણ [છે]. (૮૯). સત્, માયા, આકાશ અને વાયુના અર્થે યુક્ત એવા અગ્નિનો પોતાનો ગુણ, રૂપ છે. ત્યાં [તે બધા ધર્મોમાં], સત્થી બીજા બધાને તે બુદ્ધિવડે વિવેચન કરવા. ૯૦.

વિવેચન:—પાછળ જેમ મત્તમા માયા, માયામા આકાશ અને આકાશમા વાયુ છે એમ બતાવ્યું છે, તેમ અત્ર પણ ચેતનોપહિત વાયુના એક દેશમા અગ્નિ રહેશે છે-કહેવો છે, એમ સમજ્યું જેમ વાયુનો વિવેક, સત્થી વાયુને પ્રથમ કરીને આપણે જોયો છે, તેમ જ અગ્નિનો પણ મત્તથી વિવેક કરવો આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, અને પૃથ્વી એ પંચભૂતોમા પૂર્વાપર એક બીજામા કાર્યકારણભાવ છે તે માત્ર કપોતી કલ્પિત છે, કે શાસ્ત્રમા બતાવેલ છે ? આવી શકાના સમજાવનારે માટે અધર્મતા તે વાત પુરાણોમા બતાવેલી છે એમ કહે છે એટલે કે કાર્યરૂપ ભૂત, પોતાના કારણરૂપ ભૂતના દશમા અક્ષમા રહેલું છે

અગ્નિ ઉચ્ચ અને પ્રકાશાત્મક છે વળી પાછળ વાયુમા જેમ સત્, માયા અને આકાશના સ્વભાવો રહ્યા છે એમ બતાવ્યું છે, તેમ જ અત્ર અગ્નિમા પણ સત્, માયા, આકાશ, અને વાયુના સ્વભાવ રહેના છે અગ્નિ છે એ સત્ સ્વભાવ, અગ્નિનું મિથ્યાત્વ એ માયા સ્વભાવ, અગ્નિમા શબ્દ તે આકાશસ્વભાવ, અને અગ્નિમા સ્પર્શ એ વાયુ સ્વભાવ છે આ મિથ્યા અગ્નિનો પોતાનો ગુણ રૂપ પણ છે, આ બધા ગુણોમાથી સત્નો સ્વભાવ કાઢી લેઈ બાકીના બધા ગુણોનો વિવેક કરવો એટલે વાયુઆકાશની પેઠે અગ્નિ પણ મિથ્યા જણાઈ સદ્વસ્તુની સતતાની વિશેષ પ્રતીતિ થશે ૮૭—૯૦

૫ સત્થી જળ તત્ત્વનો વિવેક, ૧૫૬—૧૫૭. •

સત્તો વિવેચિતે વહ્ની મિથ્યાત્વે સતિ વાસિતે ।

આપો દર્શાંશતો ન્યૂનાઃ કલ્પિતા इति चिंतयेत् ॥૧૧॥ ૨૫૬

સસાપોંડમૂઃ શુન્યતરવા સશદ્સ્પર્શસંયુતા ।

રૂપવત્તોડન્યધર્માનુદરવા સ્વીયો રસો ગુણઃ ॥૧૨॥ ૧૬૭

ગાઠકાર્ય:—સદ્વસ્તુથી અગ્નિનું વિવેચન કર્યે સતે, [અને તેનું] મિથ્યા-પણું [ચિત્તમાં] દૃઢ કર્યે સતે [અગ્નિના] દર્શ-અંશથી ન્યૂનદર્શમાં રહેનાર પાછી અગ્નિ ઉપહિત ચેતનમાં કહેયેલું છે, એમ વિચારવું. (૯૧). બીજાના (તેજથી સત સૂક્ષીના) ધર્મની અનુગતિવડે આ પાછી છે [સત સ્વભાવ], તે મિથ્યારૂપ [માયા], શબ્દસ્પર્શ સહિત વર્તનાર [આકાશવાયુના] સ્વભાવવાળું], અને રૂપવાળું [તેજસ્વભાવ છે. વળી તેના] પોતાનો રસ છે. ૯૨.

વિવેચન:—પાછલા તત્ત્વોના વિચાર પ્રમાણે જળમા જળ છે એવો સત રસ માત્ર સત છે, બાકીના બધા ધર્મો કહેવેલા હોઈ મિથ્યારૂપ છે, એમ સેવું ૮૧—૮૨

૬ સત્ અને પૃથ્વીના વિવેક. ૧૫૮—૧૫૯.

સતો વિવેચિતાસ્યમ્ તન્મિધ્યાત્વે ચ વાસિતે ।

ભૂમિર્દશાંશતો ન્યૂના કલ્પિતાપ્સિતિ ચિંતયેત્ ॥ ૧૩૧ ॥ ૧૫૮

અસ્તિ ભૂસ્તત્તથાન્યાઽસ્યાં શદ્દસ્પર્શો સરૂપકૌ ।

રસથ પરતો ગંધો નૈજઃ સત્તા વિવિચ્યતામ્ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫૯

શબ્દાર્થઃ—સત્થીવિવેચન કરેલ પાણી અને તેનું મિથ્યારૂપ ચિંતમાં હૃદ્ય કર્યે સતે [જળના] દશ અંશથી ન્યૂન દશમાં રહેનાર પૃથ્વી, જળમાં કદપેલી છે એમ વિચારવું. (૯૩). પૃથ્વી છે, મિથ્યારૂપ [છે]. આ (પૃથ્વી)માં રૂપ સાથેના શબ્દ, સ્પર્શ, અને રસ ગુણો ખીજથી મળેલા [છે]; (એટલે સત્થી અસ્તિત્વ, આયાથી મિથ્યારૂપ, આકાશથી શબ્દ, વાયુથી સ્પર્શ, તેજથી રૂપ, અને જળથી રસ ગુણ મળેલા છે.) [વળી] ગંધ ગુણ ખાસ પૃથ્વીના પોતાનો [જ છે. આ સર્વ ગુણોથી સત્ત્વ] સત્રૂપ વિવેચન કરવું. ૯૪.

વિવેચનઃ—આમ વિવેચન કરતાં આયાથી માડી સઘળાં જૂતો સુધીમાં સે વ્યક્તાવ્યક્ત છે, તે મિથ્યા છે, એમ સિદ્ધ થયું. ૯૩—૯૪.

૭ સત્ અને ભૂતોનાં કાર્ય બ્રહ્માંડ આદિકનો વિવેક

તથા પ્રપંચના બાનનો અવિરોધ. ૧૬૦—૧૬૪.

પૃથક્કૃતાયાં સત્તાયાં ભૂમિર્મિધ્યાડવશિષ્યતે ।

ભૂર્મેશાંશતોન્યૂનં બ્રહ્માંડ ભૂમિમધ્યગમ્ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬૦

બ્રહ્માંડમધ્યે તિષ્ઠન્તિ ભુવનાનિ ચતુર્દશ ।

ભુવનેષુ વસંસેષુ પ્રાણિદેહા ચંધાયથમ્ ॥ ૧૬ ॥ ૧૬૧

બ્રહ્માંડલોકદેહેષુ સદ્વસ્તુનિ પૃથક્કૃતે ।

અસત્તોડઢાદયો ભાન્તુ તદ્દાનેડપીહ કા સ્મૃતિઃ ॥ ૧૭ ॥ ૧૬૨

ભૂતભૌતિકમાયાનાં સમસેડસંતવાસિને ।

સદ્વસ્ત્વદ્વૈવમિલેપા ધીર્ધિપયેતિ ન કાચિત્ ॥ ૧૮ ॥ ૧૬૩

શબ્દાર્થઃ—સત્તાનું વિવેચન કર્યે સતે પૃથ્વી મિથ્યારૂપ બાકી રહે છે. પૃથ્વીના દશ અંશથી ન્યૂન દશમાં વર્તનાર બ્રહ્માંડ છે, તે નું પૃથિંગ્મુપ-ચિત ચિંતનના મધ્યમાં સ્થિત છે. (૯૫). બ્રહ્માંડના મધ્યમાં ચૌહલોક રહે છે. ચૌહલોકોમાં ૧ પ્રાણીઓનાં શરીર એમ જોધએ તેમ રહે છે. (૯૬). બ્ર-

હ્માંડ ત પૃથ્વી શબ્દનો અર્થ ને પૃથ્વીના ગોળા ઉપર આપણે વસીએ છીએ તે જ સમ-
પ્રાણીઓ છે એણે જ્યાં જ્યાં રહ્યું જૂતોનું પ્રમરણ છે એ જ્યાં અવકાશમાં બ્રહ્માંડ રહેલું એમ
પંચમી આજી, અસાદિક, મનુષ્યાદિક અને દેવાદિકને ને જે બુવનમાં રહેલું યોગ્ય છે તે તે બુ-
ધારીને તેમનો વાસ નીમેલો છે એમ સમજવું.

હાંડ, જીવન, અને પ્રાણીઓના હૃદમાં સદવસ્તુ પૃથક્ કર્યે રાતે તે બ્રહ્માંડ, જીવન, અને પ્રાણીઓના હૃદ પણ અસત્ ભાસે છે. [તે] તે અસત્ બ્રહ્માંડાદિ ભાગો. તે ભાગે રાતે અલ્પિયાં (સદવસ્તુ બ્રહ્માંડ) રી હાનિ [થાય એમ છે? કાંઈ નથી]. (૯૭). પૃથ્વ્યભૂત, લૌકિક (બ્રહ્માંડાદિ), અને માયાનું સમપણું (મિથ્યાપણું) [ચિત્તમાં] અત્યંત દૃઢ રાતે, સદવસ્તુ અદ્વૈત [છે] એમ [નિશ્ચય થાય છે], આ (નિશ્ચયાત્મક) બુદ્ધિ [પછી] કોઈ પણ કાળે વિપર્યય પામતી નથી. (કોઈ દિવસ નાશ પામતી નથી). ૯૮.

સદદ્વૈતાત્ પૃથગ્ભૂતે દ્વૈતે મૂઝ્યાદિકૃપિણિ ।

તત્તદર્શનક્રિયા લોકે યથા દૃષ્ટા તથૈવ સા ॥ ૯૯ ॥ ૧૬૪

શબ્દાર્થ—પૃથિવ્યાદિરૂપ દ્વૈત (જગત), સતરૂપ અદ્વૈતથી મિથ્યા થયે રાતે [પણ] તે તે પ્રયોજનને નિમિત્ત એવી ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ તો લોકમાં [પૂર્વે અજ્ઞાન અવસ્થામાં] જેવી દીઠેલી [છે] તેવી જ તે [જ્ઞાન થયા પછી પણ દેખાય છે]. ૯૯.

વિવેચન—જ્યારે બુદ્ધિ આદિક સર્વ, પ્રમાણ અને અનુમાનથી સિદ્ધ કમળ છે કે તે અસત્ છે, ભારે તો જેને તે અસત્ છે એમ મનનપુ છે તેને આ અસત્ બ્યવહારનો પ્રસંગ હોવા ન જોઈએ? અર્થાત્ વાદી કહ છે કે તમે જે આવા સદ્ જ્ઞાનવાળા છો તેને બ્યવહારનો પ્રસંગ હોવા ન જોઈએ, છતાં તમારા અજ્ઞાનાવસ્થાના સર્વ ક્રમો તો આપુ જ છે સિદ્ધાન્તી આનો પરિહાર કરે છે કે જ્યાંસુધી બુદ્ધિ આદિકરૂપ શરી રસધાતુ લાસુધી તેને થોડું સર્વ રૂપિ તો જ્ઞાનાવસ્થામાં પણ આપુ, જેવાની જ, પણ એ આપુ રહે છે તે પણ સર્વ બુદ્ધિ આદિકની પેઠે અસત્ જ. છે ૯૯

૮ સાંખ્યાદિકનો અનાદર. ૧૬૫-૧૬૬.

સાંખ્યકાળાદયૌદ્ધાર્ઘ્યૈર્જગદ્વેદો યથા યથા ।

ઉત્પેક્ષવતેડનેરુપુક્તયા મવલેષ તથા તથા ॥ ૧૦૦ ॥ ૧૬૬

અવજ્ઞાતં સદદ્વૈતં નિ શંકૈરન્યવાદિભિઃ ।

एवं का सतिरस्माक तद्द्वैतमवजानताम् ॥ ૧૦૧ ॥ ૧૬૭

શબ્દાર્થ—અનેક શુક્તિઓવડે સાંખ્ય, કણાદ અને યૌદ્ધેા વગેરેએ જે જે પ્રકારે જગતના કોઈ કદપાય છે તે તે પ્રકારે એ કોઈ હો. (૧૦૦). શંકા વગરના બીજા વાદીઓ [એ જે પ્રકારે] સત્ અદ્વૈત (એવા બ્રહ્માંડ) ની અવગણના કરી [છે] તે પ્રમાણે તેના દ્વૈતની અવગણના કરતાં ! અને (તેની કોઈલી અવગણનાથી) રી હાનિ [થવાની છે]? ૧૦૧.

વિવેચન—જે અનુમાન પ્રમાણ આદિવડે તમે અદ્વૈતને સિદ્ધ કરી તો કપિત મનને અનુગમનાર સાંખ્ય, કણાદ મનને અનુસરનાર વૈશેષિક અને જુદા, માધ્યમિક, કાશિમિયાનવાદી યોગ્યાચાર, બ્રાહ્મણત્વને અનુમાનથી સત્ રીતે સોનાનિક અને બ્રાહ્મણ તથા પ્રલમ પ્રમાણથી નિદ્ધ કરનાર વૈશેષિક એ વગેરે

ખંડન કેમ કરી બતાવતા નથી એમ વાદી શંકા કરે તો એના સમાધાનને માટે આ ઉક્તિ છે. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે એ બધા જૂદા જૂદા મતવાળાઓ જગતને મને તેમ વર્ણવેા, અમારા મતમાં તો વ્યાવહારિક સર્વ પ્રપંચ ૧ અસત્ જ છે, તો પછી તેમનાં એ જગત્ત્વેદનાં સર્વ વ્યાખ્યાનો પણ અસત્ જ છે; એટલે તે વ્યાવહારિક ભેદને નિગેધ કરવાનો પ્રયત્ન જરૂરનો નથી માટે કરતા નથી. અમારા સિદ્ધાન્તની અવગણના કરનાર કેટલાક નિર્દાક વાદીઓ છે, તો તેમના સિદ્ધાન્તની અમારે અવગણ છે. એટલે પછી વૃથાવાદમાં કાંઈ ફળ નથી. શ્રુતિ, સુક્તિ અને અનુભવથી અમને તો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત ઈષ્ટ છે, એ જ યોગ્ય છે, તો પછી અન્ય વાદીઓની અવગણનાથી અમને કાંઈ હાનિ નથી. ૧૦૦-૧૦૧

૯ દ્વૈતાભાવનું ફળ.

દ્વૈતાડવજ્ઞા સુસ્થિતા ચેદદ્વૈતે ધીઃ સ્થિરાઃ ભવેત્ ।

સ્પૈર્યે તસ્યાઃ પુમાનેષ જીવન્મુક્ત ઇતીર્યતે ॥ ૧૦૨ ॥ ૧૬૭

શબ્દાર્થઃ—જ્યારે દ્વૈતનો અનાદર સારી રીતે દૃઢ થાય છે ત્યારે અદ્વૈતમાં યુક્તિ સ્થિર થાય છે. આ અદ્વૈતયુક્તિ સ્થિર થયાથી એ માણસ જીવન્મુક્ત [છે] એમ કહેવાય છે. ૧૦૨.

દ્વૈતના અનાદરથી વિદેહયુક્તિ પણ થાય છે તેને માટે નીચેના શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો શ્લોક પ્રમાણમાં લે છે.—

॥ ૧૦ વિદેહયુક્તિ. ૧૬૮—૧૭૪.

પ્રાણી સ્થિતિઃ પાર્ય નૈનાં પ્રાપ્ય વિમુક્ચતિ ।

સ્વાડસ્યામંતકાલેડપિ વ્રહ્મનિર્વાણમૃચ્ચતિ ॥ ૧૦૩ ॥ ૧૬૮

શબ્દાર્થઃ—હે અર્જુન ! આ પ્રાણી સ્થિતિ [છે]. એને પામીને જીવિત પામતો નથી. અંતકાળમાં પણ આમાં સ્થિર થઈને [તે] મુક્તિને પામે છે. ૧૦૩.

અતકાળ તે શુ તેનો અર્થ બતાવે છે —

સદદ્વૈતેડનૃતદ્વૈતે યદન્યોડન્યૈક્યવીક્ષણમ્ ।

તસ્પાંતકાલસ્તદ્વેદયુક્તિરેવ ન ચેતરઃ ॥ ૧૦૪ ॥ ૧૬૯

તદ્વૈતના પચ્ચસિદ્ધાન્તમાં તો સર્વ વ્યાવહારિક યુક્તિઓ, પછી તે અન્ય મતની હોય કે સ્વમતની હોય તો તે સર્વ અસત્ જ છે આત્મામાં મનાઈ રહેલો અધ્યાસ દૂર કરવાને માટે સર્વ શાસ્ત્ર એક જાતનો બીજો પ્રપંચ છે. અધારામાં દોરણમાં સાપની શ્રાન્તિ થઈ છે, તે સાપ કોઈ જાતે છે તેની ખરી ખાતરી થઈ જતાં પહેલા દીવારપ્ર પ્રપંચની જરૂર છે પછી નથી. તેમ વેદોમાં દૂર કરવા માટે દીવારપ્ર શાસ્ત્રનો એક પ્રપંચ છે. તેથી વસ્તુ બોળાયા એટલે સર્વ મોક્ષ મળે છે આમ અમારાં શાસ્ત્રો પણ અમને (સિદ્ધાન્તીને) પારમાર્થિકદર્શનામાં મિથ્યા છે, તો પંચમી અન્ય શાસ્ત્રને માટે તો કહેઈ જ શું ? એ અત્ત રહસ્ય છે.

ભગવદ્ગીતાનો અધ્યાય ૨ નો. ૫૫ થી ૭૨ શ્લોક જુઓ

હાં, જીવન, અને પ્રાણીઓના દહમાં સદવસ્તુ. પૃથક્ કહે સતે તે બ્રહ્માં, જીવન, અને પ્રાણીઓના દહ પછી અસત્ બાસે છે. [તે] તે અસત બ્રહ્માંદિ બાસે. તે બાસે સતે અણિઆં (સદવસ્તુ બ્રહ્માં) શી હાનિ [ધાય એમ છે? કાંઈ નથી]. (૯૭). પંચમહાભૂત, લૌકિક (બ્રહ્માં-દિ), અને માયાનું મમપણું (મિથ્યાપણું) [ચિત્તમાં] અત્યંત દહ સતે, સદવસ્તુ અદૈત [છે] એમ [નિશ્ચય ધાય છે], આ (નિશ્ચયાત્મક) બુદ્ધિ [પછી] કાંઈ પછી કાળે વિપર્યય પામતી નથી. (કાંઈ દિવસ નાશ પામતી નથી). ૯૮.

સદદૈતાત્ પૃથગભૂતે દૈતે ભૂમ્યાદિકૃષિણિ ।

તત્તદર્શકિયા લોકે યથા દૃષ્ટા તથૈવ સા ॥ ૯૯ ॥ ૧૬૪

શબ્ધાર્થ:—પૃથિવ્યાદિરૂપ દૈત (જગત્), મત્સ્ય અદૈતથી મિથ્યા થયે સતે [પછી] તે તે પ્રયોજનને નિમિત્ત એવી ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ તો લોકમાં [મૂર્ખે અજ્ઞાન અવસ્થામાં] જેવી દીઠેલી [છે] તેવી જ તે [જ્ઞાન ધ્યા પછી પછી દેખાય છે]. ૯૯.

વિવેચન:—આરે જમિ આદિક સર્વ, પ્રમાણ અને અનુમાનથી સિદ્ધ કરાય છે કે તે અસત્ છે, સારે તો જેને તે અસત્ છે એમ મનનપુ છે તેને આ અસત્ બ્યવહારનો પ્રસંગ હોયો ન જોઈએ? અર્થાત્ વાદી કહે છે કે તમે જે આવા સદ-ચાનવાળા છો તેને બ્યવહારનો પ્રસંગ દોષા ન જોઈએ, છતાં તમારા અમાનાવસ્થાના સર્વ ક્રમે તો આપુ જ છે સિદ્ધાન્તી આનો પગિહાર કરે છે કે જ્યાંસુધી જમિ આદિકરૂપ સારી-રસધાત છે સાસુધી તેને યોગ્ય સર્વ વૃત્તિ તો ચાનાવસ્થામાં પછી આપુ, દેહરાની જ, પછી એ આપુ રહે છે તે પછી સર્વ જમિ આદિકની પેઠે અસત્ જ.છે. ૯૯.

૮ સાંખ્યાદિકને. અનાદૃગ. ૧૬૫-૧૬૬.

સારુપકાણાદયૌદ્ધાદૈર્ગદ્વેદો યથા યથા ।

ઉત્પ્રેક્ષ્યતેડનેકયુક્તયા ભવત્તેપ તથા તથા ॥ ૧૦૦ ॥ ૧૬૫

અવજ્ઞાતં સદદૈત નિ શંકૈરન્યવાદિભિઃ ।

एवं का क्षतिरस्यાकं तदद्वैतमवजानताम् ॥ ૧૦૧ ॥ ૧૬૬

શબ્ધાર્થ:—અનેક યુક્તિઓવડે સાંખ્ય, કણ્વાદ અને જૈનો વગેરેએ જે જે પ્રકારે જગત્ના ભેદ કદપાય છે તે તે પ્રકારે એ ભેદ હો. (૧૦૦). શંકા વગરના બીજા વાદીઓ [એ જે પ્રકારે] સત્ અદૈત (એવા બ્રહ્માં) ની અવગણના કરી [છે] તે પ્રમાણે તેના દૈતની અવગણના કરતાં પ્રભે (તેની કરેલી અવગણનાથી) શી હાનિ [થવાની છે]? ૧૦૧.

વિવેચન:—જે અનુમાન પ્રમાણ આદિ-રૂઢે તમે અદૈતને સિદ્ધ કરી તો કપિત્ર મતને અનુસરનાર સાંખ્ય, કણ્વાદ મતને અનુસરનાર વૈશેષિક અને બુદ્ધ, માધ્યમિક, ક્ષણિકવિજ્ઞાનનાદી યોગાચાર્ય, બાલપદાર્થને અનુમાનથી સત્ સત્ સૌનાતિક અને બાલપદાર્થને પ્રલક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરનાર વૈશેષિક એ વગેરેના

યએલ હોય વા જમીનમાં આગોટતો હોય, કે પછી મૂઠા પામેલો હોય, એવી ગમે તેવી સુખદુઃખ જથ્થાવનારી અવસ્થામાં હોઈ તેના ઘાણ સારીરનો લાગ કરે, તોપણ તેને તે વખતે અવિદ્યા આવરણ કરતી નથી. મરણકાળમાં જાનીને મૂઠા યઈ હોય વા તો સન્નિ-
પાત થયો હોય, તે વખતે તેની અજ્ઞાકાર ટસિ તો હોતી નથી, એમ દોઈ ધારે પણ તેમ નથી. સ્વપ્નમાં અને ગાઢ નિદ્રામાં આપણે જે બલેલા છીએ તેનું કાંઈ આપણને જ્ઞાન હોતું નથી, તોપણ જ્યારે જાગી જણીએ છીએ ત્યારે જેવું ને તેવું આપણું જ્ઞાન આ-
પણને સ્ફુરેણુ બામે છે; તેમ જાનીને એક વાર જ્ઞાન યઈ અજ્ઞનો અપરોક્ષ અનુભવ થયો, એટલે પછી મૂઠા કે સન્નિપાતરૂપ નેને ગાઢ નિદ્રા આવી યઈ હોય તોપણ તેથી તેનું જ્ઞાન નષ્ટ થતું નથી. 'મૃદુ અલ્પ છું' ઇત્યાદિ મહાવાક્યનું અપરોક્ષ જ્ઞાન જે પ્રમાણ, અનુ-
માનાદિકથી દૃઢ થયું છે તેને મિથ્યા થવામાં પણ સખળ વિરૂદ્ધ પ્રમાણ જોઈએ છીએ. હવે વેદાંત (ઉપનિષદ્) થી એવું બીજું સખળ પ્રમાણ નથી, કે જેથી બીજો નિશ્ચય કરાવે. અર્થાત્ જાનીના નિશ્ચયમાં ભ્રાંતિ કરાવવા બીજું દોઈ સમર્થ નથી ન, એટલે વેદાંત મિદ્ધાન્તથી સિદ્ધ થએલ સત્ત્વર અદૈત અલ્પ અત્કાળમાં પણ બાધ પામવાને યો-
ગ્ય નથી, એટલામાર આ પંચમહાભૂતના બેદજ્ઞાનને અતાબ્યું છે. એથી અદૈત સિદ્ધ થાય છે, અને તેના જ્ઞાનવાળાને નિરતિશ્ચય સુખની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષની સ્થિતિ અનુભવાય છે. (૧૦૧—૧૦૯).

॥ इति श्रीसनातनयोगमार्गोद्धारक पूज्यपादब्रह्मनिष्ठश्रीमन्नथुराम-

शर्दणः शिष्येण पाठकावटंकेन सदांरामात्मजेन विश्वनाथ-

शर्मणा विरचितायां पंचदश्याः श्रीगुरुर्गार्यप्रबोधिण्यां

पंचभूतविवेकः समाप्तः

યદ્વાંતકાલઃ પ્રાણસ્ય વિયોગોઽસ્તુ પ્રસિદ્ધિતઃ ।

તસ્મિન્ કાલેઽપિ ન શ્રાંતેર્ગતાયાઃ પુનરાગમઃ ॥૧૦૫॥ ૧૭૦

શબ્દાર્થઃ—સત્ અદ્વૈતમાં અને ત્રિથ્યા જગત્માં જે પરસ્પર એક જોવાપણું છે, તેના અંતકાળ, તે [દ્વૈતાદ્વૈતની] ભેદશુદ્ધિ જ છે, પણ ખીલું [કાંઈ] નથી. (૧૦૪). અથવા તે પ્રસિદ્ધિથી પ્રાણનો વિયોગ અંતકાળ હો. તે કાળમાં પણ ગએલી જ્ઞાન્તિનું ફરીને આવવાપણું નથી. ૧૦૫.

વિવેચનઃ—સદ્વસ્તુને અસત છે એમ જોઈએ અને અસત વસ્તુને સદ્વસ્તુ છે એમ જોઈએ, તે એકને ખીલું જોયું કહેવાય; માટે સત્સત્ત્વ યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે ભેદશુદ્ધિ છે, આ ભેદશુદ્ધિ જ, સત્ત્વે અસત, અને અમત્ત્વે સત્ જોવાય છે તેના અંતકાળ છે કાંઈ શરીરમુક્તિ એ જ અંતકાળ કહેવાનો નથી અર્થાત્ જનમાં ભેદશુદ્ધિ તે જનનો અંતકાળ વળી પ્રાણનો દેહથી વિયોગ થાય તેને પણ શોકા અંતકાળ કહે છે તે આવા અંતકાળમાં પણ પૂર્વે નિરૂત થએલી જ્ઞાન્તિ પાડી આવી શકતી નથી ૧૦૪—૧૦૫.

નીરોગ ઉપવિષ્ણો વા રુગ્ણો વા વિલુઠન્ ભુવિ ।

મૂર્છિતો વા સજત્વેષ પ્રાણાન્ શ્રાન્તિર્ન સર્વથા ॥૧૦૬॥ ૧૭૧

દિને દિને સ્વપ્નસ્યોરધીતે વિસ્મૃતેઽપ્યયમ્ ।

પરેદ્યુર્નાનધીતઃ સ્યાત્ તદ્વદ્વિધા ન નશ્યતિ ॥૧૦૭॥ ૧૭૨

પ્રમાણોત્પાદિતા વિદ્યા પ્રમાણં પ્રવલં વિના ।

ન નશ્યતિ ન વેદાંતાત્ પ્રવલં માનમીક્ષ્યતે ॥૧૦૮॥ ૧૭૩

તસ્માદ્ વેદાન્તસંસિદ્ધં સદ્દૈતં ન વાચ્યતે ।

અંતકાલેઽપ્યતો મૂતવિવેકાન્નિર્વૃત્તિઃ સ્થિતા ॥૧૦૯॥ ૧૭૪

શબ્દાર્થઃ—નીરોગી, બેઠેલો, રોગી, પૃથ્વી ઉપર લોટતો અથવા મૂર્છા પાત્રેલો આ જ્ઞાની પ્રાણને ત્યાગ કરે, તથાપિ સર્વ પ્રકારે તેને જ્ઞાન્તિ [હોય નહિ]. (૧૦૬). પ્રાણસ રોજ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં બણેલું જુલી જતાં છતાં પણ ખીજે દિવસે તે નહિ લણેલો થતો નથી (જુલી જતો નથી); તેની પેટે જ્ઞાન પણ નાશ પામતું નથી. (૧૦૭). [મહા વાક્યો ૩૫] પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થએલ વિદ્યા, પ્રમણ પ્રમાણ વિના નાશ પામતી નથી. અને વેદાંતથી ખીલું પ્રમણ પ્રમાણ કાંઈ દેખાતું નથી. (૧૦૮). એટલા માટે વેદાન્ત (ઉપનિષદ) થી સિદ્ધ થએલ સત્ત્વ અદ્વૈત (૧૦૯) અંતકાળમાં પણ બાધ પામતું નથી; માટે પંચમહાભૂતના ભેદ મુક્તિ નિશ્ચિત થએલી છે. ૧૦૯.

વિવેચનઃ—વળી જનમુક્તિની અવસ્થા કેવા પ્રકારની છે તેને વિશેષ સ્તુત ખતાવે છે. જ્ઞાની નીરોગી હોય વા રોગી હોય, બેઠેલો હોય, એટલે સિદ્ધાદિક આસનમાં સિ

યએલ હોય વા જમીનમાં આજોટતો હોય, કે પછી મૂઠા પામેલો હોય, એવી ગમે તેવી સુખદુઃખ જાણવાનારી અવસ્થામાં હોઈ તેના ધ્યાણ શરીરનો સાગ કરે, તોપણ તેને તે વખતે અવિદ્યા આવરણ કરતી નથી. મરણકાળમાં જ્ઞાનીને મૂઠા યઈ હોય વા તો સન્નિ-
પાત થયો હોય, તે વખતે તેની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ તો હોતી નથી, એમ કાઈ ધારે પણ તેમ નથી. અવ્રમા અને ગાદ નિદ્રામાં આપણે જે બણેલા છીએ તેનું કાંઈ આપણને જ્ઞાન હોતું નથી, તોપણ જ્યારે જગી છીએ છીએ ત્યારે જેનું ને તેનું આપણું જ્ઞાન આ-
પણને સ્ફુરેયુ ભામે છે; તેમ જ્ઞાનીને એક વાર જ્ઞાન યઈ બ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ થયો, એટલે પછી મૂઠા કે અન્નિપાતરૂપ તેને ગાદ નિદ્રા આવી ગઈ હોય તોપણ તેથી તેનું જ્ઞાન નષ્ટ થતું નથી. 'હું બ્રહ્મ છું' ઇલાદિ મદાવાક્યનું અપરોક્ષ જ્ઞાન જે પ્રમાણ, અનુ-
માનાદિકથી દૃઢ થયું છે તેને મિથ્યા થવામાં પણ મળજી વિરૂદ્ધ પ્રમાણ જોઈએ છીએ. હવે વેદાંત (ઉપનિષદ) થી એવું ખીજું સખજ પ્રમાણ નથી, કે જેથી ખીજો નિશ્ચય કરાવે. અર્થાત્ જ્ઞાનીના નિશ્ચયમાં ક્ષાતિ કરાવવા ખીજું કોઈ સમર્થ નથી જ, એટલે વેદાંત સિદ્ધાન્તથી મિદ્ધ થએલ સત્ત્વ અદ્વૈત બ્રહ્મ અંતકાળમાં પણ બાધ પાનવાને થો-
ગ્ય નથી, એટલાસાથ આ પંચમહાભૂતના ભેદજ્ઞાનને બતાવ્યું છે. એથી અદ્વૈત મિદ્ધ થાય છે, અને તેના જ્ઞાનવાળાને નિગતિશય સુખની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષની સ્થિતિ અનુભવાય છે. (૧૦૬—૧૦૮).

॥ इति श्रीसनातनयोगमार्गोद्धारक पूज्यपादब्रह्मनिष्ठश्रीमन्नथुराम-

शर्मणः शिष्येण पाठकावटंकेन सदारामात्मजेन विश्वनाथ-

शर्मणा विरचितायां पंचदश्याः श्रीगुर्जरार्थप्रबोधिण्यां

पंचभूतविवेकः समाप्तः

પ્રકરણ ૩ જી.

પંચકોશવિવેક.

અંથપ્રતિજ્ઞા.

ગુહાહિતં વ્રણં યત્ તત્ પંચકોશવિવેકતઃ ।

યોદું શક્યં તતઃ કોશપંચર્કં પ્રવિવિચ્યતે ॥ ૧ ॥ ૧૭૬

શબ્દાર્થઃ—જે બ્રહ્મ પંચકોશમાં રહેલું [છે] તે પંચકોશના વિવેકથી જાણવાને શક્ય [છે], તેથી પંચકોશનું વિવેચન કરીએ છીએ. ૧.

વિવેચનઃ—પાછળના અથ (પ્રકરણ) માં પચમહાભૂતનું વિવેચન કરી આત્માની સતતા મિદ્ધ કરી બતાવી છે હવે આ અથથી તૈત્તિરીયોપનિષદને અનુસરી પંચકોશ માં રહેલ આત્મા સિદ્ધ છે એમ બતાવવાનો અર્થમાં આરંભ કરે છે જેથી સાબંજનાર અધિકારીને પ્રતીતિ થાય અવશ્યે આત્માનું સ્વરૂપ ખીજી રીતે સમજી શકાતું નથી માટે પાછળ બતાવેલા અનુભવાદિ પચમકોશથી આત્મા જુદો છે એમ વિવેક સમજતા તેનું જ્ઞાન થવું શક્ય છે તેથી કરીને આ પ્રકરણનો આરંભ છે યો વેદ નિહિત ગુહાવાં પરમે જ્યોમન * ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને પચમકોશ (શુદ્ધ) માં રહેલું બતાવ્યું છે આથી જ અથકતા શુદ્ધ શબ્દનો અર્થ નીચે બતાવે છે ૧

૧ પંચકોશ અને આત્માનું વિવેચન ૧૭૬-૧૮૪

૧ શુદ્ધ શબ્દનો લેદપૂર્વક અર્થ.

દેહાદમ્બ્યંતરં પ્રાણઃ પ્રાણાદમ્બ્યંતરં મનઃ ।

તતઃ કર્તા તતો મોક્તા ગુહા સેય પરંપરા ॥ ૨ ॥ ૧૭૬

શબ્દાર્થઃ—સ્થૂલદેહથી અંદર પ્રાણમય કોશ [છે], પ્રાણમય કોશથી અંદર મનોમય કોશ [છે], મનોમયથી અંદર વિજ્ઞાનમય [અને] તે (વિજ્ઞાનમય) થી અંદર * આનાદમય કોશ [છે]. આવી [જે] પરંપરા [છે], તે શુદ્ધ [છે]. ૨.

૨ પંચકોશનાં સ્વરૂપ અને તેઓની અનાત્મતા. ૧૭૭-૧૮૪.

પિતૃમુક્તાબ્જાદ્ વીર્યાજ્ જાતોઽન્નેનૈવ વર્દતે ।

દેહઃ સોઽન્નમયોઽનાત્મા પ્રાક ચોર્ધ્વં તદમાવતઃ ॥ ૩ ॥ ૧૭૭

* તૈત્તિરીયોપનિષદ બ્રહ્મવદ્ધી ૧ લો અનુવાક ૧૭મો

૧ કેળના સ્વભાવી સ્વરૂપ એક હોય તેની નીચે ખીજી ત્રીજી, એમ હોયો દાખલ રૂપ ઉપર ઉપર તેનો જર્મ છે, તેમ આ પંચકોશની અંદર રહેલા આત્માને તે કોરો હોય રહેલા છે આ વ્રહ્મદાતૃ માત્ર આપવારિઃ સમજવું નાસ્તવિક રીતે તો એ પાંચ કોરો આ દાંડનાશ છે એટલું જ સમજવાનું છે તે કોરો એકબીજી વધારે સૂક્ષ્મ છે પણ કેળની હોયો એકબીજી કેળના સ્વભાવ ન પડે એના છે

પૂર્વજન્મન્યસલ્લેતજન્મ સંપાદયેત્ કયમ્ ।

ભાવિજન્મન્યસત્ કર્મ ન મુંજીતેહ સંચિતમ્ ॥૪॥ ૧૭૮

શબ્દાર્થ:—[જો] માતાપિતાએ ખાધેલા અન્નથી ઉત્પન્નેલા રજ અને વીર્યવડે ઉત્પન્ન છે [અને] અનાજવડે જ [જો] વધે છે, તે દેહ (સ્થૂલ શરીર) અન્નમય કોશ છે. [તે—અન્નમય દેહ] આત્મા નથી, [કેમકે] (ઉત્પત્તિની) પેઢીમાં અને (નાગ પાખ્યા) પછી તેનો અભાવ છે. (૩). [શરીર-રૂપ આત્મા] પૂર્વ જન્મમાં અસત્ [છે, એમ કહીએ તો] આ જન્મને [તે] કેમ સંપાદન કરે ? [અને જો] ધનારા જન્મમાં [તે] અસત્ [છે તો] અહિંઆં (આ જન્મમાં) એકાં કરેલાં કર્મ [તે] ભોગવી શકે નહિ. ૪.

વિવેચન:—પચ્છાદાના સ્વરૂપના પેટુનો અન્નમય કોશ છે માટે એ અન્નમય કોશનું સ્વરૂપ પ્રથમ બતાવે છે, અને તેનું અનાત્મપણું મિદ્ધ કરે છે અન્નમય કોશ એ જ સ્થૂળ શરીર માણસ અન્ન ખાય છે, અને તેથી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે જે કે શરીરની ઉત્પત્તિમાં માતાપિતા બને છે તેપણુ છતાં, પોતાના પાછલા કર્મને અનુસાર અત વાટે યા જળવાટે કે શ્વાસોચ્વાસનાટે પ્રથમ પુરૂષના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે એટલા માટે મળ શ્લોકમાં માત્ર પિતૃભુક્તતાન્ન એમ લખ્યું છે પિતાના ખાધેના અન્નથી વીર્ય, ને માતાના ખાધેના અન્નથી રજ ઉત્પન્ન થાય છે પિતાના વીર્યમાં રહેતો છાત્મા બનેતો સયોગમળમાં માતાના ગર્ભમાં સ્થિત થાય છે, ઉત્પન્ન થાય છે અને જન્મ્યા પછી પણ તે શરીર દ્વય અન્ન વગેરેથી જ વધે છે આમ ચ્યૂત શરીરનું અન્નના વિકારથી ઉત્પન્ન થવું અને વધવું બને છે, માટે આના શરીરને અન્નમય કોશ કહે છે આ અન્નમય કોશ કાંઈ આત્મા નથી, કેમકે જો તે જ આત્મા હોય તો જન્મ્યા પહેલાં આ સ્થૂળ શરીરનો અભાવ ન હોવો જોઈએ પણ છે વળી મરણ પામ્યા પછી પણ શરીરનો અભાવ છે, તે પણ ન હોવો જોઈએ વળી અન્નના નિમગ્નથી ઉત્પન્ન થએલું આ શરીર તે અતનુ કાર્ય છે જેમ માનિતું કાર્ય ધડા પોતાના મર્ચપણથી નાગવન છે તેમ અતનુ કાર્ય હોનાથી અન્નમય કોશ પણ નાશવત હોઈ તે આત્મા નથી

માર્ગદર્શક માર્ગદર્શક એમ કહે છે કે અન્નમય કોશ અતનુ કાર્ય છે, એ વાત તો સ્પષ્ટ છે, પણ શરીર આત્મા નથી એ વાત અભવિત નથી એમ તો દેહ જ આત્મા છે, એમ કહીએ છીએ કેમકે દેહને આત્મા કહેવામાં માર્ગ જાતનો બાધ આવતો નથી આથી કરીને અતનુ કાર્ય કહેવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી આ મતમાં બે જાતના દોષ આવે છે આ શરીરરૂપી આત્મા પોતાની હયાતીમાં અનેક જાતના કર્મ કરે છે એ બધા જાના કર્મ આ શરીર ભોગવતું નથી ભોગવતા પહેલાં તેનો નાશ થાય છે જો શરીર આત્મા છે, તો શરીર કરેલાં કર્મજન શરીરના અતની સાથે જ નાશ પામ્યા એટલે તે કૃતવિમુક્તિ હોય ચો વળી વર્તમાન શરીરને ટેલાક અદ્ય આવી મગે છે જે આ શરીર કરેલા કર્મ જન નથી, એમ સમજાય છે જો આવી મગે છે આને અમૃતાભ્યાગમ દોષ કહે છે જે માર્ગ કરે

છે, તેને જ તેજ શ્રમ મળે છે, કમ્તો નથી તેને કાંઈ મળતું નથી મોતે માત્ર પોષક તાતુ જ સુખદુઃખ મળે છે વર્તમાન શરીર જ આત્મા હોય તો તે શરીર નેત્રી પેદાના જન્મમા ન હોતું, ત્યારે તેને હાન અદ્દશ્ય તા માટે મળતું નેત્રી એ તેજ / વળી તે યનારા જન્મમા અમત છે, એટલે વર્તમાન ગિતિમા જે કાંઈ કરે છે, તેજ મા ખી રહેતું શ્રમ યનાગ જન્મમા ભોગી સકતાનો નથી જગદ્ગચના તો એમ બતાવે છે કે કરેલાનું શ્રમ ભોગવ્યા વિના નાશ પામતું નથી, અને જે કાંઈ મળે છે, તે આપણે જે તાનું જ મળે છે શરીરોત્તો ૧ પ્રાગણાવ ને ૨ પ્રધ્વંસાણાવ છે, એટલે તેને અત્યાજ નવામા ઉપર બતાવેના અકૃતાક્યાગમ અને કૃતપ્રિયુગમ નામના દોઢ આવે છે જો શરીર કરતા કાંઈ આત્મા જૂનો છે, એ પાન અગીમગ કરવી જ પડશે ૩—૪

पूर्णों देहे जलं यच्छन्नसाणां यः प्रवर्त्ततः ।

વાયુઃ પ્રાણમયો નાસાવાત્મા ચૈતન્યવર્જનાત્ ॥૧૫॥ ૧૭૮

શબ્દાર્થ —જે [વાયુ] દહુમાં પૂર્ણ [છે, અને] બળને આપતો હોય તેના પ્રવર્તવાનાર છે, [તે] વાયુ પ્રાણમય કોશ [છે] ચૈતન્યના અભાવથી આ પ્રાણમય કોશ આત્મા નથી. ૫.

વિવેચન:—અનમય પ્રાણ અનાત્મપણુ બતાવ્યા પછી હવે પ્રાણમય કેવું જ રૂપ અને તેનું અનાત્મપણુ દેખાડે છે પ્રાણમય પ્રાણ વાયુરૂપ છે જે વાયુ પ્રમયી તે માથા સુધી આખા શરીરમા વ્યાપેલા સતો વ્યાનરૂપે શરીરને બળ આપતો હોય ને પોતપોતાના ધર્મમા પ્રેરે છે, તે વાયુ પ્રાણમય પ્રાણ છે આ પ્રાણમય કોશ ચૈતન્ય અભાવવાળો હોઈ જડ છે માટે ધાની પેરે તે અનિલ છે, એટલે આત્મા નથી આ જો તો એથી ભિન્ન છે ૫

अहता ममता देहे गेहादौ च करोति यः ।

કામાદ્યવસ્થયા ધ્રાતો નાસાવાત્મા મનોમયઃ ॥૧૬॥ ૧૮૦

શબ્દાર્થ —જે દહુમાં અને દહાદિમાં હુંપણું ને મારાપણું કરે છે [તથા જે] કામાદિ અવસ્થાનડે નિકાળી [છે તે] મનોમય કોશ [છે] આ મનોમય કોશ આત્મા નથી. ૬.

વિવેચન.—મનોમય પ્રાણનું રચણ અને તેનું અનાત્મત્વ બતાવે છે જે મન સ્થિતિમુક્તામજાને જે હું સાચો હું આ મારો હું એવું મન બતાવે છે આ વળી જે મન શરીરમા હુંપણું જોડના આ મારું છે એવું મન બતાવે છે આ વળી જે મન છે અને જે હું મન, મનવસ્થા જે અમિત છે એટલે ધડીમા કામના વિચરવાળું છે ૧૫ લોભ આદિ દત્તિઓવડે ધાવે તે મન મનોમય કોશ છે એટલે તે કોશો ધડીમા લોભના નિમગ્નતાનું છે એટલે મન વાસ્તવિક રીતે તો એ પાચ કોશો આ ૧૫ શરીરની પેડે નાશવત છે કોશો એકબીજી વધારે સૂચક છે પણ કેવળી કાલો ૬

लीना सुप्तो वपुर्वोये व्याप्नुयादानसं
ચિચ્છાપોપેતવીર્નાત્મા

જે પદાર્થ નથી સુષ્પ
ગમવા અને રખા

શબ્દાર્થ:—ચેતનના પ્રતિબિંબ શુદ્ધ, સુષુપ્તિકાળમાં લીન થએલી છે. [મસ્તકથી] નખના છેડા સુધી વ્યાપી રહેલી [તે] જ્ઞાનસ્વરૂપ સ્થામાં શરીરને વ્યાપીને રહે છે. [તે] વિજ્ઞાનમય શબ્દનું પાત્ર [છે, પણ] આત્મા નથી. ૭.

વિવેચન:—પાછળ ૧૭૬ માં શ્લોકમાં કર્તા શબ્દવડે જેને વ્યવહાર છે તે વિજ્ઞાનમય કોશ કેવો છે તે અને તેનું અનાન્મત્વ બતાવે છે. આત્મા હમેશાં એકરૂપ છે. શુદ્ધ સુષુપ્તિમાં લીન થાય છે ને પાછી ઉદ્ભવે છે. આથી કરીને શુદ્ધિપ્રાધાન્ય વિજ્ઞાનમય કોશ ધરાવી પેઠે નાશવત હોવાથી આત્મા નથી. આત્મા એથી પણ જુદો છે. ૭.

કર્તૃત્વકરણત્વોભ્યાં વિક્રિયેતાંતરિન્દ્રિયમ્ ।

વિજ્ઞાનમનસી અંતર્વિદ્યંતે પરસ્પરમ્ ॥ ૮ ॥ ૧૮૨

શબ્દાર્થ:—અંતઃકરણ કર્તા ભાવવડે અને કરણ ભાવવડે વિકાર પામે છે. આ (બે), વિજ્ઞાન અને મન પરસ્પર અંદર અને બહાર [વર્તે છે]. ૮.

વિવેચન:—મન અને શુદ્ધિ જે કે અંતઃકરણ સ્વરૂપ છે, તેપણુ તેમાં મનોભય મને વિજ્ઞાનમય એવા બે બેદ બધા છે. અંતઃકરણ બ્યારે કર્તાને રૂપે પરિણામ પામે છે, સારે તે વિજ્ઞાન—શુદ્ધિ છે; અને બ્યારે તે કરણરૂપે પરિણામ પામે છે, સારે તે મન છે. આમ જોકે જ અંતઃકરણમાં બે જાતની ભાવનાઓ હોય છે, માટે તેના મનોભય મને વિજ્ઞાનમય એવા બે દાશ સબંધ છે. શુદ્ધિ અને મન પરસ્પર, અંદર અને બહાર રહે છે—એટલે મનની અપેક્ષાવડે શુદ્ધિ અંદર વર્તનારી છે, અને શુદ્ધિની અપેક્ષાવડે મન બહાર વર્તનાર છે, આવી રીતે પણ તેની બે કલ્પના થાય છે; તેથી અંતઃકરણ એક જાતમાં બે દાશની કલ્પના સંભવે છે. ૮.

કાચિદંતર્મુક્તા વૃત્તિરાનંદમતિર્વિવભાક્ ।

પુણ્યભોગે ભોગજ્ઞાન્તી નિદ્રારૂપેણ લીયતે ॥ ૯ ॥ ૧૮૩

શબ્દાર્થ:—પુણ્યના ભોગમાં કોઈ અંતર્મુખ વૃત્તિ આનન્દના પ્રતિબિંબ અને ભજનારી છે [તે] ભોગની શાન્તિ થયે સતે નિદ્રારૂપે લય પામે છે. ૯.

વિવેચન:—પાછળ ૧૭૬ માં શ્લોકમાં ભોગના શબ્દવડે જેનો વ્યવહાર કરી બતાવ્યો છે, તે ભોક્તા આનન્દમય કોશ છે. એ આનન્દમયનું સ્વરૂપ બતાવવાનો આરમ્ભ કરે છે આપણી વ્યુત્થાનાવસ્થામાં તક્લીનતાને લીધે, વિવેકના અનભ્યાસને લીધે મને એકાગ્રતાના અવયોક્ષનામાં પ્રમાદને લીધે કોઈક કાળે એટલે પાછલા પુણ્ય કર્મના ફળના ભોગમાં અમયમાં આપણી કોઈ અંતર્મુખ વૃત્તિ આનન્દરૂપ આત્માના પ્રતિબિંબને જોઈ શકીએ છીએ. આ કોઈ આ શરીર ભોગવતું એ ભોગશાન્તિમા વૃત્તિ નિદ્રારૂપે લય પામી આત્મા છે, તે શરીરે કરેલાં પુણ્યભોગ પ્રસિદ્ધ છે દરદીને કંપવામાં જ દુખ-આવી મળે છે, જે આ શરીર પુણ્યભોગ તરફ વળે છે આ કાળે ચિત્તમાં તમસ્નું હિ કરેલું ફળ આવી મળે છે. ૯ પામે છે.

નય છે. આ યોગ કાળ આનન્દને અનુભવનારી આપણી અત્યુચ્ચ વૃત્તિ આનન્દમય પ્રેરક કહેવાય છે.

આનન્દમય કાલ પણ આત્મા નથી, તે નીચેના શ્લોકમાં અચક્તા બતાવી આપી છે —

૨ આત્માનું સ્વરૂપ. ૧૮૪-૨૧૧.

૧ આત્માની આનન્દરૂપતા. ૧૮૪-૧૯૫.

કાદાચિત્કલ્પતો નાત્મા સ્વાદાનન્દમયોઽપ્યયમ્ ।

વિનમ્રતો ય આનન્દ આત્માઽસૌ સર્વદા સ્થિતઃ ॥૧૦॥ ૧૮૪

શબ્દાર્થઃ—આ આનન્દમય પણ [પોતાનું] કોઈક જ વખત હોવા પણ છે, એટલા માટે આત્મા નથી. [પણ] જે આ બિંબભુત આનન્દ [છે] તે સર્વદા સ્થિત હોવાથી આત્મા [છે]. ૧૦.

વિવેચનઃ—સધ્ધા પૂતે છે, તેની પેઠે આ આનન્દમય પ્રેરક પણ કોઈ પુણ્ય કર્મ ના ભોગ ભોગવવાના અમયમાં જ પ્રકામે છે આમ તેનું સ્થિતિપણું છે, માટે તે પણ આત્મા નથી હવે આપણે જુઓ, જુઓના કાર્ય, એ સમજાવે વિચારી ગયા તેઓ તે કોઈ આત્મા થવાને યોગ્ય જણાતા જ નથી, માટે હવે તે એમ કહો કે આત્મા છે જ નહિ ના એમ કહેવાય નહિ! પ્રમગવશાત્ આનન્દમયનો અગતી નીકળે એ આનન્દ જેવો અનુભવાય છે, તે આત્મા છે બુદ્ધિઆત્મા એવું પ્રતિબિંબ પડે છે એ જ પ્રિય, મોહ, પ્રમેદ, આદિ શબ્દને કહેનારે આનન્દમય છે—તેનું કારણ છે. આ બિબરૂપ આનન્દ અવંદા સ્થિત જ છે સ્થિત છે, તે હમેશા દેખાતો—અનુભવાતો કેમ નથી? એ દેખાતો નથી તેના કારણ છે દર્શણરૂપ ચિત્તમાં રજસ્ તમસ્કરૂપ ઝીકાળી પડી ગઈ છે—ચોટી ગઈ છે, માટે તે બિબરૂપ આનન્દ અનુભવાતો નથી, પણ તે છે એટલું જ નહિ, પણ સર્વદા અને સર્વત્ર છે ધગદિના જેવો તે અનિલ નથી અને ગગનાદિની પેઠે તે આદંભાએય નથી એ તો છે, છે ને છે જ ચાનીઓ તેને અનુભવે છે ૧૦

નનુ દેહમુપક્રમ્ય નિદ્રાનંદાંતવસ્તુપુ ।

માઽબ્રૂદાત્મત્વમન્યસ્તુ ન કશ્ચિદનુભૂયતે ॥૧૧॥ ૧૮૫

વાટં નિદ્રાદયઃ સર્વેઽનુભૂયન્તે ન ચેતરઃ ।

તથાઽપ્યેતેઽનુભૂયન્તે યેન તં કો નિવારયેત્ ॥૧૨॥ ૧૮૬

શબ્દાર્થઃ—દેહથી માંડીને નિદ્રાનંદ સુધીની વસ્તુમાં અનુભવ પ્રેરક પડે છે. પણ [તે સિવાય તો] કોઈ બીજો અનુભવાતો નથી. (૧) સર્વ અનુભવાય છે, પણ બીજો નહિ, એ તું બરાબર કહે જેણે કરીને આ પંચકોશો અનુભવાય છે, તેને કોણ નિવારે (૨) એમ છે? ૧૨.

વિવેચનઃ—પાછળ ૧૭૭ થી ૧૮૪ આ શ્લોક સુધીમાં પચકોશનું પહેલાનો

તેની અનાત્મતા સિદ્ધ કરી છે, તે તો ઘટે છે; તો પણ તેમની અનાત્મતાની મિદિયી કાંઈ આત્માની મિદિ થતી નથી; કેમકે નિદ્રાદિ એટલે આનન્દમયાદિ મર્મ કોશો જેમ આપણે અનુભવીએ છીએ તેમ આત્માને અનુભવી શકતો નથી. આમ જ્યારે આત્મા અનુભવાનો નથી, ત્યારે તો તે નથી એમ કહેવું બેઠકે, પણ તેમ કહેવાય નહિ. અનન્યાદિકો આત્મા અનુભવ થાય છે. આત્મા અન્યવડે અનુભવાનો નથી એ વાત ખરી છે, તોપણ આત્માવડે અનન્યાદિ અનુભવાય છે એ કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. આથી આત્મા છે, એ વાત તો સિદ્ધ છે. ૧૧—૧૨.

આત્મા છે, અને અનુભવાનો નથી, એમ કેમ કહેવાય ? આનો ખુલાસો નીચેના શ્લોકથી અચક્ષ્ણ આપે છે.—

સ્વયમેવાત્મભૂતિત્વાદ વિચિત્રતાનુભવ્યતા ।

જાતૃજ્ઞાનાંતરાભાવાદજ્ઞેયો ન ત્વસચ્ચયા ॥ ૧૩ ॥ ૧૮૭

શબ્દાર્થ:—[આત્માનું] જોતાની જોળે જ નિત્યજ્ઞાનપણું છે, તેથી [તેનું] અનુભવવાપણું નથી. [તેમાં] બીજા જ્ઞાતા અને જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી તે નહિ જાણવા યોગ્ય [છે]; પણ [તેની] અસત્તાવડે [તે નહિ] જાણવા યોગ્ય છે એમ] નથી. ૧૩.

વિવેચન:—પાછળ તત્ત્વવિવેકમાં આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે, ને નિત્ય છે, એમ બતાવેલું છે, તે અત્ર પ્રતિવાદીની શકના સમાધાનને માટે ફરીને બીજી રીતે કહી બતાવે છે. આનન્દમયાદિક કોશનો આત્મા સાક્ષી હોવાથી. તે અનુભવરૂપ જ છે, તેથી તે અનુભવનો વિષય હોઈ શકે તેમ નથી; કેમકે જો તે અનુભવનો વિષય થાય તો વળી જોનાથી તે અનુભવનો વિષય થયો, તેને આત્મા કહેવો પડશે. એમ બહુ આગળ જવાથી અનન્યાનાની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેમાં બીજો જોનાર (જ્ઞાતા) કે બીજું જ્ઞાન નથી, માટે તે અજ્ઞેય છે. આત્મા અજ્ઞેય છે, તે કાંઈ તેની અસત્તા—નહિ હોવાપણીને લીધે છે, એમ નહિ. પાછળ ૧૮૬ માં શ્લોકમાં જ તેનું અસ્તિત્વ તો મિદ્ધ બતાવ્યું છે. આથી તે અસત્ છે, એમ તો કહેવાય જ નહિ. ફક્તાર્થ એ કે આત્માને જોનાર બીજો જ્ઞાતા કે જ્ઞાન છે નહિ, માટે તે અજ્ઞેય છે, સ્વપ્રકાશસ્વરૂપ છે, અનુભવરૂપ છે. ૧૩.

સઘળાને અનુભવનાર તે છે; તેને અનુભવનાર કોઈ નથી; કોઈ બેઠકો પણ નથી. જ્ઞાતા નીચેના બે શ્લોકથી દર્શાવપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે—

માધુર્યાદિસ્વભાવાનામન્યત્ર સ્વગુણાર્પિણામ્ ।

સ્વાસ્મિંસ્તદર્પણાપેક્ષા નો ન ચાસ્ત્યન્યદર્પકમ્ ॥ ૧૪ ॥ ૧૮૮

અર્પકાંતરરાહિત્યેઽપ્યસ્તેષાં તત્ત્વસ્વભાવતા ।

માઽમૂત્તયાઽનુભવ્યત્વં વોધાત્મા નુ ન હીયતે ॥ ૧૫ ॥ ૧૮૯

શબ્દાર્થ:—બીજામાં પોતાના ગુણ આપનાર માધુર્યદિ સ્વભાવવા-
ળાના સ્વરૂપમાં તે આપનાગની અપેક્ષા નથી, અને બીજો આપનાર
[પણ] નથી. (૧૪). બીજા આપનારના અભાવ સતે પણ તેઓએ તે સ્વ-
ભાવપણું [છે]; તેવી રીતે [આત્માનું] અનુભવવાપણું માં હો. [આ
થી આત્માનું] જ્ઞાનસ્વરૂપપણું (અનુભવ સ્વરૂપપણું) હણાતું નથી. ૧૫.

વિવેચન:—મીઠા, ખાગ, ખાગ દલાઈ સ્વભાવસિદ્ધ રસનાગ પદાર્થો જેઓ પો-
તાના એ ગુણો બીજાને આપે છે, તેઓમા મીઠાશ, ખગાશ કે ખારાશ ગુણો પ્રાપ્તિની અપે-
ક્ષાએ આવતા નથી એક જ ક્યારમા શેરડી, લીંબુડી ને લીમડાને રોપી એક જ જાતનું
ખાતર પાણી આપીએ તો પણ તેઓ પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ રસનાગ જ થાય છે તેમા
કાંઈ બીજાની અપેક્ષા નથી રહેતી, તેમ આત્મામા સ્વભાવસિદ્ધ અનુભવજ્ઞાન છે એને
જણાવનાર બીજો નથી, ને તેની જરૂર પણ નથી જેમ શાકરમા મીઠાશ આપનાર કાંઈ
બીજો પદાર્થ ન હોવાથી શાકરના અસ્તિત્વની હાનિ થતી નથી, તેમ આત્માને જણાવનાર
અનુભવ ક્યારનાર બીજો નથી, તેથી તેના અસ્તિત્વની—અવગ્રાહ સ્વરૂપની—કાંઈ રીતે
હાનિ થતી નથી ૧૪—૧૫

આ પ્રમાણે શ્રુતિથી તેની સિદ્ધતા બતાવી હવે શ્રુતિ પ્રમાણથી તે ગિદ્ધ છે,
એમ બતાવે છે—

સ્વયંજ્યોતિર્ભવત્યેષ પુરસ્માદ્ માસતેઽસ્થિલાત્ ।

તમેવમાંતમન્વેતિ તજ્ઞાસા માસ્યતે જગત્ ॥૧૬॥ ૧૯૦

યેનેદં જાનતે સર્વ તત્ કેનાન્યેન જાનતામ્ ।

વિજ્ઞાતારં કેન વિદ્યાત્ શક્તં વેદ્યે તુ સાધનમ્ ॥૧૭॥ ૧૯૧

■ વેત્તિ વેદ્યં તત્સર્વં નાન્યસ્તસ્પાસ્તિ વેદિતા ।

વિદિતાવિદિતાભ્યાં તત્ પૃથગ્બોધસ્વરૂપકમ્ ॥૧૮॥ ૧૯૨

શબ્દાર્થ:—આ પુરૂષ સ્વયંપ્રકાશ છે. આ સર્વથી તે પૂર્વે હાસે છે.
તે પ્રકાશીકરણે જ [સૌ] પાછળ જાય છે (પાછળથી પ્રકાશે છે). તેની
કાન્તિયકે જગત્ હાસે છે. (૧૬). જે-વડે [માણસ] આ સર્વને જાણે છે
[પુરૂષો] ક્યા બીજાવડે જાણે ? જાણનારને સાવડે જાણે ? જાણ-
માં શક્તિવાળું મન તો જ્ઞાનનું સાધન છે. (૧૭). જે જાણવા શક્તિ
તે બધાને તે જાણે છે. તે જાણનારનો બીજો જાણનારો નથી.
અને નહિ જાણેલાથી તે બોધસ્વરૂપ બ્રહ્મ જૂઠું છે. ૧૮.

વિવેચન:—બીજેની શ્રુતિએને અનુસંગતા આ પણ જ્યોત્ છે ૧ મત્રાય છે;
જ્ઞોતિર્ભવતિ ‘અહીં સ્વભાવસ્થામાં આ પુરૂષ સ્વપ્રકાશ છે’ અર્થાત્ સર્વમાત્રુલ

‘આ દેખાતા સર્વ જગતની પૂર્વ આત્મા આરી રીતે પ્રકાશે છે’ ૨ તમે મોનમનુભાતિ સર્વ ત્વય માસા સર્વમિદં વિભાનિ ‘તે પ્રકાશી રહેત આત્માની પાછી સર્વ પ્રપચ બાસે છે તે આત્માના પ્રકાશરૂઝે આ સર્વ જગત બાસે છે’ એનેદ સર્વ વિજાનાતિ ત કેન વિજાતિપાદિ જ્ઞાનાત્મરે કેન વિજાતિપાત્ ‘જે આત્મારૂઝે આ મર્વ જગતને પુરૂષ જાણે છે, તેને અરે મેનથી’ કયા જગતરૂઝે જાણીએ? મર્વને જાણનારને સારૂં જાણીએ? જે સર્વનો માક્ષી ચેતન્યરૂપ આત્મા છે, તેરૂં આ મર્વ દૃશ્ય જગત આરને પ્રાણીયો જાણે છે તો તે સાક્ષી આત્માને તેના પણ આક્ષીરૂપ કયા જગત પદાયથી જાણીએ? બીજા ચેતનનો તો અભાવ છે, એટલે આક્ષીરૂપ આત્માનો સારી જગતેય પણ તે તો દોષ શરૂ જ નહિ યારત દૃશ્ય જગત જાણનાર આત્માને ઘઈ જાણનાર છે જ નહિ ઘઈ દૃશ્ય વસ્તુ આત્માને ન જાણી શકે એમ ભય તો બને, પણ મન તો છે કે નહિ? ના, નથી જ્ઞાનવતુ આધન જે મન, તે તો દૃશ્ય વસ્તુ જાણનારે ગતિ ધગરે છે, પણ આત્માને જાણનારે અસ્મિમાન નથી ‘નૈવ વાચા ન મનસા’ ‘નહિ જાણીરૂઝે અંતે નહિ મનરૂઝે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ આત્મા મનનો વિપય નથી એમ બતાવે છે આત્મા આત્માને જાણે છે, એમ પણ કહેવાય નહિ, પ્રમદ જાણનાર જે કાંઈ તે જ પાછુ જાણનારુ કમ થાય છે આમ આત્માના સ્વરૂપ વેદ્યપણામા કર્મકર્તૃત્વનો નિરોધ આવે છે આત્મા તો ૨ સ ચેતિ વેન ન ચ તત્પાસ્તિ વેના ‘જે કાંઈ વેદ છે, તે સારને જાણે છે આને જાણનાર બીજો ઘઈ નથી’ તે તો ૩ મયદેવ તદિદિતાદયો અવિદિતાદયિ ‘જે કાંઈ નિદિત જાણેલુ જગત છે-જે પ્રકૃતિના કાર્ય રૂપે છે તેનાથી તથા અનિદિત-અવ્યાકૃત પ્રકૃતિ જે જાણી સમજી નથી તેનાથી આત્મા જુદો છે’ ૪-૫ બોધસ્વરૂપ છે ૧૮-૧૭-૧૮

વોધેડ્યનુભવો यस્ય ન કથંચન જાયતે ।

તં, કથં વોધયેચ્છાસ્તં લોપ્તં નરસમાકૃતિમ્ ॥૧૯॥ ૧૯૬

મહાકાર્ય:—બોધ થયે સતે પણ જેને કેમ કરી અનુભવ થાય નહિ, તે માણની આકૃતિવાળા માટીના ઢેડાને શાસ્ત્ર કેમ (રી રીતે) બોધ કરે? ૧૯.

વિવેચન:—પાછળના શ્લોકથી શ્રુતિપ્રમાણ આપીને આત્મા નિદિત અને અવિદિતથી જુદો બોધસ્વરૂપ છે, એમ બતાવુ છે પણ તેમા એક સમ આવે છે, એટલે કે જે કાર્યરૂપ વસ્તુ ઘઈ વખત પણ જ્ઞાનનો વિરથ થાય છે, અથવા વેદન શુશુવાણ થાય છે, તે વસ્તુને આપણે નિદિત કહીએ છીએ નિદિત એટલે જાણેલુ બ્યારે વસ્તુ આપણે જાણેલી છે, સારે તે વસ્તુમા જાણનારૂ જ્ઞાન છે, એમ આપણે સમજીએ છીએ, નુભવીએ છીએ જાણેલી વસ્તુમાનુ જાણનાપણુ એટલે વેદન અથવા બોધ તે તો આ નુભવીએ છીએ સારે પછી બોધરૂપ આત્માને શામાટે ન જાણી શકીએ? વેદા મહાત્મા આત્મા અજ્ઞેય છે, એટલે બોધસ્વરૂપ કે બોધ અજ્ઞેય છે, તોપછી અન

૧. વેદાન્તરોપનિષદ અધ્યાય ૬ ઠા મ ૧૪ મો
૨. વેદાન્તરોપનિષદ અધ્યાય ૩ નો ૧૯ મો મ ન
૩. ૧૫ નિષદ

જાણેલી વસ્તુમાં જે વેદન છે તે પણ અગ્રેય કરે, અને આથી તો બ્યારે વસ્તુનું જ્ઞાન જ અગ્રેય હતું, સારે તો જાણેલી વસ્તુ પણ અગ્રેય કરી; પણ વસ્તુને તો આપણે જાણીએ છીએ, તેથી તેનું વેદન-બોધ-પણ અનુભવીએ છીએ, એટલે બોધરૂપ આત્માનો પણ અનુભવ થવો જોઈએ, એમ સમજાય છે. આ શંકા ઉપહાસને યોગ્ય છે. વેદાન્તમિદાન્ત, આત્માનો અનુભવ નથી થતો, એમ કહેતો જ નથી પણ આત્મા અનુભવનો વિષય નથી અને તેને અનુભવનારો ખીજો કોઈ નથી, એમ કહે છે. અર્થાત્ આત્મા અનુભવ કે બોધરૂપ છે, એમ જ કહે છે. આત્માનો બોધ છે-થાય છે, છતાં પણ જે મદ્યુદ્ધિવાળો માણસ તેને સમજતો નથી, તે માણસ ધૂળના ઢેઢાના જેવો છે. આવા માત્ર નરની આકૃતિવાળા બર્ધ પદાર્થને શાસ્ત્ર શી રીતે ઉપદેશ કરી શકે તે કહી શકાતું નથી. માગથી આત્માનો બોધ સમજતો નથી, એમ કહેનારનું એ બોલવું, વધનો વ્યાધાત છે. ૧૯.

જિન્હા મેઽસ્તિ ન વેત્યુક્તિર્લજ્ઞાયૈ કેવલં યથા ।

ન બુધ્યતે મયા વોયો વોધવ્ય ઇતિ તાદૃશી ॥૨૦॥ ૧૯૪

શબ્દાર્થ:—‘મારે જીભ છે, અથવા નથી’ એ પ્રકારનું બોલવું જેમ કેવળ ઉપહાસને પાત્ર [કરે છે તેમ] ‘મારાથી બોધ સમજતો નથી, [પણ તે] સમજવાયોગ્ય [છે]’ એ પ્રકારનું બોલવું તેવું [જ છે]. ૨૦.

વિવેચન:—‘મારા બોધમાં જીભ છે, અથવા નથી’ એમ પૂછનારનું તે પૂછતું કેવળ હાંશીને પાત્ર જ છે; કેમકે તેનાથી આ પ્રમાણે બોધાય છે, એ જ એમ બતાવે છે કે તેને જીભ છે. એ જ પ્રમાણે ‘આ ધટ છે, આ પટ છે’, એમ બ્યહાર કરતો માણસ ધટનું અને પટનું પોતાને જ્ઞાન થતું નથી; એમ બોલે છે, તો તે કેવળ ગોમર્ધજ નજીવે છે. કેમકે જે કેવળ ધટનું જ્ઞાન થતું ન હોય તો આ ધટ છે, તેમ જ આ પટ છે, એમ કહેવાય જ નહિ. ૨૦.

યસ્મિન્ યસ્મિન્નસ્તિ લોકે વોધસ્તત્તદુપેક્ષણે ।

યદ્ વોધમાત્રં તદ્ વ્રણેત્યેવં ધીર્વ્રણનિશ્ચયઃ ॥ ૨૧ ॥ ૧૯૫

શબ્દાર્થ:—જગત્માં બધી વસ્તુમાં બોધ છે, [તે] તે તે વસ્તુના અનાદરમાં જે બોધમાત્ર [છે] તે બ્રહ્મ [છે] એ પ્રકારની જુદી [તે] બ્રહ્મનો નિશ્ચય છે. ૨૧.

વિવેચન:—બધી વસ્તુઓ છે, એનું જ્ઞાન દરેક માણસને છે. આ હોવાપણાના પદાર્થનું નામ અને રૂપ છે. તે નામરૂપનો અનાદર કરતાં-તેનો સ્થાન કરતાં બાકી અવશેષ રહે છે, તે જ બ્રહ્મ છે; અને આવા પ્રકારની જુદી એ જ બ્રહ્મનો અર્થાત્ નામરૂપ ઉપાધિને છોડી દીધા પછી જે કાંઈ છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ નિશ્ચય કરવો તે જ બ્રહ્મજ્ઞાન છે. ૨૧.

૨ આત્માની શૂન્યતાના અભાવ પૂર્વક સ્વપ્રકાશના. ૧૯૬-૨૦

પંચકોગપરિત્યાગે સાક્ષિવૈયાવશંપતઃ ।

સ્વસ્વરૂપં સ પવસ્વાચ્ચૂન્યત્વં તમ્ય દુર્ગટમ્ ॥૨૦॥ ૧૯૬

અસ્તિ તાવત્ સ્વયં નામ વિવાદાવિષયત્વતઃ ।

સ્વસ્મિન્નપિ વિવાદશ્ચેત્ પ્રતિવાદ્યત્રકો ભવેત્ ॥૨૩॥ ૧૦૭ :

સ્વાસત્ત્વં તુ ન કસ્મૈચિત્ રોચતે વિભ્રમં વિના ।

અતएव શ્રુતિર્વાયં વ્રૂતે ચાસત્ત્વવાદિનઃ ॥૨૪॥ ૧૦૮

શબ્દાર્થઃ—પંચકોશના પરિત્યાગમાં સાક્ષીના બોધનું અવશેષપણું છે એટલા માટે તે (અવશેષપણું) જ સ્વસ્વરૂપ (બ્રહ્મ) છે. તેનું શૂન્યપણું ધટતું નથી. (૨૨). વિવાદના અવિષયપણાથી [સૌને] પોતાનું સ્વરૂપ [સિદ્ધ] છે. પોતામાં પણ જો વિવાદ [હોય] તો [પછી] પ્રતિવાદી કોણ થશે ? [તે કહો]. (૨૩). પોતાનું અસત્પણું તો કોઇને વિભ્રમ વગર રૂથતું નથી. એટલા માટે જ ભગવતી શ્રુતિ અસત્ત્વવાદીને બાધ કરે છે. ૨૪.

વિવેચનઃ—પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે ઘટાપિ પદાર્થોનાં નામરૂપનો અનાદર કરવાથી જ જો અનુભવરૂપ બ્રહ્મ જાણી શકાય છે; તો પછી આ પંચકોશના વિવેચનનું પ્રયોજન રહેતું નથી, એમ ગ્રંથ શકા કરે, પણ તેમ નથી માણુમની અહતા મમતા બીજા પદાર્થોમાં છે તેના કરતા પોતાના શરીરમાં તે વધારે દૃઢ છે. જ્યાં સુધી શરીરમાં—પંચકોશમાં અહતા મમતા છે, સાં સુધી પરિપૂર્ણ ચેતનરૂપ બ્રહ્મની પ્રસંગરૂપતાનું જ્ઞાન યથાર્થ થતું નથી, અને એ જ્ઞાન થયાવગર મમારમાં કર્તૃત્વ અને જન્માદિરૂપ અનુદૃષ્ટિઓ અટકતી નથી. આ મસ્તિ અટકાયવા અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન મુદ્રવવામાં પંચકોશના વિવેકની ઉપયોગિતા છે. શરીર—પંચકોશમાં બુદ્ધિવડે અનાત્મતાનો નિશ્ચય સમજતા, એ સમજવનાર પ્રસંગાત્મા જ પંચકોશના સાગ પછી અવશેષ રહે છે એ જ સ્વરૂપ છે. તેનું શૂન્યત્વ ધટતું જ નથી. સૌને પોતે છે, એની જ ખાતરી છે હું છું અથવા નથી એવો કોઇને શક આવતો જ નથી. એમાં કોઈ જાતનો વિવાદ જ નથી. પોતાના અન્તિત્વનો વિવાદ થાય તો તેમાં પોતા સિવાય બીજો પ્રતિવાદી નથી જો પોતાના અન્તિત્વનો વાદ થાય તો તે બ્રહ્મ જ સમજવો. એટલા માટે ભગવતી શૂન્યવાદીઓને ભગવતી શ્રુતિ બોધે છે, કે બ્રહ્મ મત્ત છે, પણ અસત્ નથી ૨૨—૨૪

અસદ્ બ્રહ્મેતિ ચેત્ વેદ સ્વયમેવ ભવેદસત્ ।

અતોઽસ્ય મામૃદ્ વેદ્યત્વં સ્વસત્ત્વં ત્વમ્યુપેયતામ્ ॥૨૫॥ ૧૦૯

શબ્દાર્થઃ—જો બ્રહ્મ અસત્ [છે] એમ જાણે તો [જાણનારો] પોતે જ અસત્ થાય છે, એટલા માટે આ (બ્રહ્મ) નું જાણવાપણું માં હો. પોતાનું સત્પણું તો અંગીકાર કરવા યોગ્ય [જ] છે. ૨૫.

વિવેચનઃ—ભગવતી શ્રુતિ શૂન્યવાદીઓને બ્રહ્મનું સત્ત્વ કેવી રીતે છે, તે વદિ જાણસદિતિ જાનીજાઈ સર્વમેજાનન્ ઇસાદિ શ્રુતિને ઈત્યા અર્થથી લઈ કહી બતાવે છે એટલે જ જો બ્રહ્મને અમત્ માનીએ, તો અમત્ માનનાર આપણે પોતે જ અસત્ થઈ જઈએ. ક્રમકે આપણે આત્મા એ જ બ્રહ્મ છે તે અસત્ થાય છે આથી ક-રેજા સમ્ય છે, એ જ સિદ્ધ છે. પાછળ ૧૮૭ માં મ્યોકથી આ મ્યોક સુધીનાં વિ-

સ્તંભમાં આત્મામાં અસત્તા દોષ આવવાના સંભવને અચક્રતાએ આ રીતે મિથેષ કરી બતાવ્યો. ત્રીજી ૧૮૭ માં શ્લોકમાં જે મૂળ વાત કહી છે કે આત્માની અનુભાવતા (વેદના) નથી, તે અન કરીને પણ હેવટ મિદ્ધાતની સિદ્ધતા માટે બોલી બતાવે છે, કે આત્માની વેદતા એટલે જ્ઞાનનું વિષયપદ્ધતિ માં હો. તે સ્વપ્રકાશ જ છે. તે અસત્ નથી કેમકે પોતાનું સત્પણુ તો મૈએ અંગીકાર કરવા યોગ્ય જ છે. ૨૫.

બચતુ' આત્મા સત્ છે ને તેનું વેદત્વ નથી, એ અમને—વાદીને કબ્બ છે, તોપણુ તેથી કરીને આત્મા કેવો છે, તે કાંઈ અપદ્ધ મમજ શકાતું નથી. મિદ્ધાતી નીચેના શ્લોકથી એમ બતાવે છે કે આત્મા કેવો છે, આવો છે, એમ કહેવાય એમ નથી —

કીદૃક્ તર્હીતિ ચેત્ પૃચ્છેદીદક્તા નાસ્તિ તત્ર હિ ।

યદનીદગતાદૃક્ ચ તત્ સ્વરૂપં વિનિશ્ચિનુ ॥૨૬॥ ૨૦૦

અક્ષાણાં વિષયસ્ત્વીદૃક્ પરોક્ષસ્તાદ્ગુચ્યતે ।

વિષયી નાક્ષવિષયઃ સ્વત્વાન્નાસ્ય પરોક્ષતા ॥૨૭॥ ૨૦૧

શબ્દાર્થઃ—જો [આત્મા] કેવો [છે] એમ (તું) પૂછે તો આત્મામાં આવાપણું (સ્વરૂપ) નથી જ, આવો નહિ અને તેવો નહિ તેને [તું] પોતાનું સ્વરૂપ જાણુ. (૨૬). ઇદ્રિયોનો વિષય [તે] તો આવો [અને] પરોક્ષ [તે] તેવો કહેવાય છે, પોતાના સ્વરૂપપણાથી આત્મા ઇદ્રિયનો વિષય નથી, [તેમ જ] આત્માની પરોક્ષતા [પણ] નથી. ૨૭.

વિવેચનઃ—જો આત્માને આવાપણા અને તેવાપણાવડે ઓળખવામાં આવે તો તો પછી આત્મા વેદ જ થઈ જાય, જ્ઞાનનો વિષય થઈ જાય, માટે આત્મા આવો છે કે તેવો છે, એમ કહેવાય જ નહિ જ્યારે આત્મા આવો છે કે તેવો છે, એમ કહેવાય નહિ જ્યારે તો તે શન્ય જ છે એમ મમજાય. આનો પ્રવાનો નીચેના શ્લોકમાં આવશે. હાલ તો આવાપણું ને તેવાપણું મેમા રહે છે, તે આપણે જોઈએ ઇદ્રિયોનો જે વિષય છે તે આવો છે એમ કહેવાય છે, એટલે કાંઈ પણ ઇદ્રિયનો વિષય જે આપણી સમીપ છે, પ્રસક્ષ છે, ને આવો કહેવાય છે, અને જે પરોક્ષ છે, આપણાથી દૂર છે, પાપ, પૂણ્ય કે સ્વર્ગમા મળવાની વસ્તુઓ છે, તે તેવી છે એમ કહેવાય છે. આત્મા ઇદ્રિયોવડે વિષય થઈ શકતો નથી માટે તેને આવો છે એમ કહી શકતો નથી. તેમ જ તે પરોક્ષ નહિ હોવાથી તેવો છે, એમ પણ કહેવાતો નથી આત્મા તો આવો પણ નથી, ને તેવો પણ નથી તે છે હમેશા છે. પોતાને સ્વરૂપે જ છે અવેદ છે. ૨૬—૨૭.

અવેદોઽપ્યપરોક્ષોઽતઃ સ્વપ્રકાશો ભવત્યયમ્ ।

સત્યં જ્ઞાનમનંતં ચેત્યસ્તીહ વ્રહ્મલક્ષણમ્ ॥૨૮॥ ૨૦૨

શબ્દાર્થઃ—[આત્મા] અવેદ છતાં પણ અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) છે, એટલા માટે આ સ્વપ્રકાશ છે. સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત એ પ્રકારનું બ્રહ્મનું લક્ષણ છે, [તે] અહિઆં (આમાં) [પણ] છે. ૨૮.

વિવેચન:—ઉપર આત્મા અવેદ છે એમ બતાવ્યું, પણ ત્યારે આત્મા અવેદ છે, સારે ઉપર વાદીએ બતાવ્યા પ્રમાણે તે શન્ય તો નથી? આ શકાનું મર્યાદાન કરવામાં ઉપરનું મિદ્ધારૂપ કૃષ્ણ જ બતાવે છે, આત્મા જ્ઞાનનો વિષય-કર્મ-નથી. એ વાત આપણે ઘણી વાર બતાવી ગયા છીએ. જ્ઞાનનો તે અવિષય-અકર્મ-હોવા છતાં અપરોક્ષ છે, એટલા માટે ઇન્દ્રિયજન્ય વૃત્તિજ્ઞાન જે સવેદન છે તેની પેટે તે સ્વપ્રકાશ છે. આ અનુમાનમાં આત્માનું અપરોક્ષત્વ હેતુ છે, અને આત્માને જ્ઞાનની અવિષયતા છે એ તેનું વિશેષણ છે. આ કહેતું વિશેષણ હેતુમાં અસિદ્ધ છે, એવો પૂરેપૂર્ણ લઘને મિદ્ધાન્તી કહે છે કે તેમાં વિશેષણ અસિદ્ધ નથી; કેમકે આત્મા જ્ઞાનનો વિષય હોય તો તેમાં કર્મકર્તૃભાવનો વિરોધ આવે છે એટલે કર્તૃતા તે જ કર્મ થાય છે જો એમ છે તો આત્મા, પોતાના સ્વરૂપ-ણાવડે માત્ર સાક્ષીરૂપે કર્તૃભાવ પામે છે તેમાં કાર્ય બાધ આવતો નથી, એમ વાદી પૂરેપૂર્ણ કરે છે. કદાચ આત્મસ્વરૂપ જાણવામાં ને મનજવામાં વાદીના કહેવા પ્રમાણે સાક્ષીરૂપે આત્મા કર્તૃભાવ પામે છે, અને વિશિષ્ટરૂપે કર્મભાવ પામે છે એમ માનીએ, એટલે કે અત કરણાદિ ઉપાધિવાળા આત્માને સાક્ષીરૂપ આત્મા કર્તારૂપે જાણે છે, એમ વિવાદની ખાતર કમૂલીએ તો તે નિયમ સર્જન લાગુ પડતો નથી, તેથી ને વ્યર્થ છે. ‘હું ૧ ખાઉં’ છું’ એ વાક્યમાં સાક્ષીરૂપે હું-આત્મા કર્તા છે, એમ જો માનીએ તો ‘ખાઉં’ છું એ ક્રિયાનો વિષય વાદીના મત પ્રમાણે વિશિષ્ટરૂપે આત્મા થવો જોઈએ, પણ અત્ર તો ક્રિયાનો વિષય ખાવાનો પદાર્થ છે. આથી વાદીના મિદ્ધાત્મક અતિપ્રસંગ એટલે અતિ વ્યાસિને હોય આવે છે. અર્થાત્ સાક્ષીરૂપે આત્મા કર્તૃભાવ અને વિશિષ્ટરૂપે કર્મભાવ પામે છે, એ કહેતું અતિપ્રસંગવાળું હોવાથી અયોગ્ય છે પ્રતિવાદી કહે છે કે સ્વરૂપવડે અને વિશિષ્ટ રૂપવડે આત્મામાં કર્તૃભાવ અને કર્મભાવ સંભવતો નથી તો ચા’યુ, પણ તમે ઉપર બતાવો છો કે સવેદનની પેટે આત્મા સ્વપ્રકાશ છે, તો એ દૃષ્ટાંત તો સાધનવિકલ એટલે પોતાની મિદ્ધતા સહિત છે? ના, એમ નથી, ઇન્દ્રિયજન્ય વૃત્તિજ્ઞાનને પોતાના પ્રકાશવામાં જો ખીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા છે, તો ખીજા તે ખીજાને ત્રીજાની અને ત્રીજાને ચોથાની એમ અનેકની અપેક્ષા જ્ઞાનના અનન્યતાની પ્રાપ્તિ થાય છે

વળી ન્યાયમતવાળા કહે છે આ ‘ધડો છે’ એવું ધટજ્ઞાન અથવા ધટાકારવૃત્તિ બામે છે, તે ‘હું ધડાને જાણુ છું’ એવા ૨ અનુચ્ચવસાય રૂપ જ્ઞાનવડે બામે છે, તે જ પ્રમાણે સવેદનજ્ઞાન પણ બામે છે, માટે તે સાધનવિકલ છે જો કે આત્માની અપેક્ષાને લઘને ઇન્દ્રિયજન્ય વૃત્તિજ્ઞાનનું ઉત્પન્ન થવું મનવે છે એ વાત નિર્નિવાદ છે, તોપણ અસ્તુ-જ્ઞાનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવામાં અસ્તુની અપેક્ષા નથી, તે તો કેવળ સ્વતંત્ર જ છે એટલે આત્માના સ્વપ્રકાશમાં સવેદનનું આપેલું દૃષ્ટાંત સાધનવિકલ નથી જ ભવતું! સિદ્ધાન્તીનો

૧ સ સ્ફૂટ ટીકાકારે આહીઆ ગમનક્રિયાનું દૃષ્ટાંત લીધેલું છે સુજ્ઞાતી ભાષામાં ગતિવા ચક્ર ધાનુએ અકર્મક જેવા જણાતા તેમને સાળાખાતાની કનિદીએ અકર્મક જ કહેવરાવ્યા છે બધી નિરાશોમાં તેનો તેમ જ અનુબોધ પ્રવર્ત્યો છે, માટે અત્ર સકર્મક ક્રિયાપદનો દાખલો લીધેલો છે જ્ઞાનના જ્ઞાનને નેયાયિએ અનુચ્ચવસાયી કહે છે એને વેદાત્મકતામાં સાક્ષીરૂપ જ્ઞાન કહે છે

આત્મા સ્વપ્રકાશ બને હોય પણ તેથી કરીને કાંઈ તે બ્રહ્મલક્ષણ માથે એક્ય ધગવતો નથી આની પ્રતિપક્ષીની શકના મર્યાદાનને માટે જ અંચકર્તા બતાવે છે કે ૧ સત્ય જ્ઞાનમ તત્ત્વ જગદ્ એ શ્રુતિમા બતાવેય બ્રહ્મનું લક્ષણ અહીં આત્મામા પણ ધો છે ૨૮

૩ આત્માની સત્યરૂપતા. ૨૦૩—૨૦૮.

સત્યત્વં વાધરાહિત્યં જગદ્વાયેકસાક્ષિણઃ ।

વાધઃ કિસાક્ષિકો વૃદ્ધિ નત્વસાક્ષિક ઇપ્યતે ॥૨૯॥ ૨૦૩

અપનીતેષુ મૂર્તેષુ હામૂર્ત શિપ્યતે વિયત્ ।

શક્યેષુ વાધિતેષ્વન્તે શિપ્યતે યત્તદેવ તત્ ॥૩૦॥ ૨૦૪

શબ્દાર્થઃ—જગતના બાધના એક સાક્ષીનું સત્યપણું અબાધવાળું છે તેનો બાધ કિંસાક્ષિક છે, તે તું કહે ? અસાક્ષિક (સાક્ષી વગરનો) બાધ તો ઇચ્છાતો નથી. (૨૯). દરેક વસ્તુઓનો નિષેધ કર્યે સતે [એમ] નિરાકાર આકાશ બાકી રહે છે, [તેમ] બાધ કન્યા યોગ્ય વસ્તુનો બાધ થયે સતે છેવટે જે બાકી રહે છે, તે જ તે [આત્મા છે]. ૩૦.

વિવેચનઃ—આત્મા સત્ય છે, એમ સિદ્ધ થયું, પણ સત્ય તે શું ? એ બાબતુ જોઇએ પૂરાચાર્યોએ બાધશન્યતાને સત્ય કહ્યું છે જે સત્ય છે, તે અમાધ્ય છે, અને જે બાધ્ય છે, તે મિથ્યા છે. આત્મા સત્ય છે, માટે તેનો કાંઈ કાળે બાધ નથી. સ્વપ્રકાશ શરીરાદિરૂપ જગતનો સુષુપ્તિ, મૃત્યુ અને સમાધિમા અભાવ છે એ અભાવને આત્મા જાણે છે, માટે બાધવાળા જગતનો આત્મા એક સાક્ષી છે આત્માને જાણનાર કાંઈ નથી નાદી કહે કે હોયો જોઇએ, પણ નથી જે હોય તો બતાવો જે વસ્તુ સસા હ્ય છે, તે બાધવાળી છે આત્મા અસાક્ષિક છે, માટે તેનો બાધ પણ નથી સાક્ષીવિ નાનો બાધ અગીયાર કરનાયોગ્ય નથી, જતા પણ જે માનીએ તો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થતા અતિપ્રમમ આવી જાય શૃંગાદિમા રાખેલા શ્રુતિમાનું વટાદિ પદાર્થોને બહાર કાઢ્યા પછી પણ ન કાઢી શકીએ એવું આકાશ જેમ તેમા રહે છે, તેમ શરીર ઇદ્રિયાદિ આકાર પદાર્થ જેઓ આત્માથી ભિન્ન છે, તેઓને આપણા શરીર સંઘાતમાથી નૈતિ નૈતિ 'એમ નહિ એમ નહિ' એવું જણાવનારી બમણી શ્રુતિના અર્થપડે વિવેચન કરી કાઢી નાખતા છેવટે જે કેવળ જ્ઞાનમાન-સાક્ષીરૂપ-બાળી કાંઈ રહે છે, તે જ આત્મા છે તે જ બાધગહિત છે ૩૦

સર્વવાધેન કિંચિત્ ચેદ્ યત્ કિંચિત્ તદેવ તત્ ।

માપા એવાત્ત મિદ્યંતે નિર્વાપં તાવદિપ્યતે ॥૩૧॥ ૨૦૬.

શબ્દાર્થઃ—સર્વના બાધ સતે કાંઈ પણ નથી [એમ] જે [તું કહે] તો જે કાંઈ નથી તે જ તે [બ્રહ્મ છે]. અહિંઆં ભાષા જ ભેદ પામે છે. નિર્વાપ (આત્મા) તો વિદ્યમાન [જ છે]. ૩૧.

વિવેચન:—વાદી શકા કરે છે કે તમે ઉપર બતાવ્યું કે પ્રતીત થતી સર્વ વસ્તુઓનો નિષેધ કરવા પછી ને કાંઈ શેષ રહે છે, તે બ્રહ્મ છે. પણ એમ નિષેધ કર્યા પછી તો કાંઈ અવશેષ રહેતું જ નથી, તો પછી આત્મા ક્યાં રહેા સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે કે, તમે ‘કાંઈ પણ શેષ રહેતું નથી’ એમ સર્વના નિષેધરૂપ ને વાક્ય બોલો છો, તે જ મર્માભાવરૂપ એક જ્ઞાન છે તે તમારે કળ્યાણવગર ચાલવાનું નથી, માટે આ સર્વાભાવને વિષય કરનાર ને જ્ઞાન, તે જ આત્મા છે એજ ચૈતન્ય છે. એ જ બ્રહ્મ છે અહિંયાં ‘કાંઈ નથી’ એવા અભાવવાચક શબ્દવડે ચૈતન્ય ભાવરૂપ બ્રહ્મને આપણે બોલીએ છીએ, તે માત્ર અર્થ જણાવનાર શબ્દોમા ભેદ છે વાચ્યમા ભેદ નથી. જેમ એક જ વસ્તુને માટે જૂદી જૂદી ભાષામા જૂલ જૂલ નામો હોય છે, તેમ અત્ર બાધના સાક્ષીરૂપ પ્રલગ્ન આત્માને જણાવવાને માટે ‘કાંઈ નથી’ ‘સાક્ષી’ ઇત્યાદિ વાચકભેદો, એ માત્ર શબ્દોના જ ભેદો છે સાક્ષીચૈતન્ય તો જેવું ને તેવું સદા એકરૂપે જ વિદ્યમાન છે ૩૧.

અતएव श्रुतिर्वाध्यं बाधित्वा शेषयत्यदः ।

स एष नेति नेत्यात्मेत्यतव्व्यावृत्तिरूपतः ॥३२॥ ૨૦૬

इदंरूपं तु यद् बाधत् तस्यન્તुं शक्यतेऽखिलम् ।

अशक्यो ह्यनिदंरूपः स आत्मा बाधवर्जितः ॥३३॥ ૨૦૭

શબ્દાર્થ:—એટલા માટે તે આ આત્મા ‘આવો નહિ’ અંવો નહિ’ એ પ્રકારની શ્રુતિ, જગતના નિષેધરૂપવડે બાધ કરવા યોગ્ય વસ્તુનો બાધ કરીને એ (પ્રત્યગરૂપ)ને શેષ કરી બતાવે છે. (૩૨). જે સર્વ આ-રૂપ (ઈદંરૂપ) [છે] તે બધું ત્યાગ કરવાને જ શક્ય છે. (ત્યાગ કરવાને) અશક્ય, આ-રૂપ વગરનો (અનિદંરૂપ) [અને] બાધ વગરનો તે આત્મા [છે]. ૩૩.

વિવેચન:—ઉપરનો સિદ્ધાંત દૃઢ કરી બતાવે છે, તમા હેયેપાદેય વસ્તુને પૃથક્ કરી બતાવે છે સર્વ દૃશ્યાદૃશ્ય જગત ને આ શબ્દવડે જણાય છે, તે બાધ્ય છે, અને આત્મા એના સાક્ષીરૂપે સર્વદા અબાધ્ય છે તે આત્માને તે ‘આવો નથી, આવો નથી’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ અતદ્વ્યાવૃત્તિરૂપથી બતાવે છે તત્ એટલે મદ્વાવાક્યમા બ્રહ્મને જણાવનાર ૫૬ અને મતત્ એટલે બ્રહ્મથી બાંધુ ભાસતું-કલ્યાણ-જગત એ જગતના નિર્ણયવડે-અનાતમ-વસ્તુના ભાગ કે બાધવડે-શ્રુતિ ભગવતી બ્રહ્મને બતાવે છે એ બ્રહ્મ નિરૂપકરણ કરવાને અશક્ય છે જે બાધ કરવાને શક્ય છે, તે સર્વ જગત છે તે દદ આ શબ્દવડે જણાય છે તે સર્વ દૃશ્ય છે, અને ભાગ કરી શકાય તેવું છે આત્મા આનાથી વિસક્ષણ છે એ દૃશ્ય ઈન્દ્રિયગોચર નથી, માટે તેને આ એમ કહી શકાતું નથી ને આ નથી તે અનિદંરૂપ આરૂપ વગરનો પ્રલગ્નત્વ સર્વોત્તર છે, સર્વનો સાક્ષી છે એનો સાક્ષી બીજો કાંઈ નથી, માટે તે ભાગ કરી શકાતો નથી-ત્યાગ કરવાને અશક્ય છે શ્રુતિાર્થ એ કે એવો ને બાધ વગરનો છે, તે જ આત્મા સત્ય છે ૩૨-૩૩

(૧) सिद्धं ब्रह्मणि सत्यत्वं ज्ञानत्वं तु पुरोरितम् ।

स्वयमेवानुभूतित्वादित्यादिष्वचनैः स्फुटम् ॥ ૩૪ ॥ ૨૦૮

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મમાં સત્યપણું સિદ્ધ થયું, [અને] જ્ઞાનપણું તો આત્માનું પોતાની ગ્રેણે જ નિત્યજ્ઞાનપણું છે' ઇત્યાદિ વાક્યોવડે પૂર્વે સ્ફુટ કરેલું છે.] ૩૪.

વિવેચન:—આ પ્રમાણે આત્માનું સત્યપણું સિદ્ધ થયું બાકી જ્ઞાનપણું તો પાછળ ૧૮૫ થી ૧૯૧ માં શ્લોક સુધીમાં સિદ્ધ કરી બતાવેલું છે. ૩૪

હવે પાછળ ૨૦૨ ના શ્લોકમાં કહેલી અનંતતા મિદ્ધ છે, તે બતાવવાનો અધર્મ આરમ્ભ કરે છે.—

૪ આત્માની * અનંતરૂપતા. ૨૦૯-૨૧૦

ન વ્યાપિત્વાદ્ દેશતોડતો નિત્યત્વાન્નાપિ કાલતઃ ।

ન વસ્તુતોડપિ સર્વાત્મ્યાદાનંત્યં બ્રહ્મણિ ત્રિધા ॥૩૫॥ ૨૦૯

દેશકાલાન્યવસ્તૂનાં કલ્પિતત્વાચ માયયા ।

ન દેશાદિકૃતોડતોડસ્તિ બ્રહ્માનંત્યં સ્ફુટં તતઃ ॥૩૬॥ ૨૧૦

શબ્દાર્થ:—આપકપણાથી [બ્રહ્મને] દેશથી પરિચ્છેદ નથી, નિત્યપણાથી કાળથી પણ નથી, [અને] સર્વાત્મપણાથી વસ્તુથી પણ નથી. [આમાં] બ્રહ્મમાં ત્રણ પ્રકારે અનંતતા છે. (૩૫). દેશ, કાળ અને વસ્તુઓનું માયાવડે કલ્પિતપણું હોવાથી [બ્રહ્મને] દેશ, કાળ, અને વસ્તુએ કરેલો પરિચ્છેદ છે નહિ—નથી; તેથી બ્રહ્મની અનંતતા સ્ફુટ છે. ૩૬.

વિવેચન:—‘નિત્યવિમુ સર્વગતં કુમુદમ્’ ‘નિલ, વ્યાપક, સર્વગત અને અતિ સૂક્ષ્મ છે’. આકાશવત્સર્વગતમ્ નિલ’ ‘આકાશની પેઠે સર્વમા ગમેલો અને નિલ છે’ નિલો નિલાનાં ચેતનચેતનાનાં ‘નિલનો નિલ અને સર્વ ચેતનનો જે ચેતન છે’. ‘દ્વર્ગર્વ પદપમાત્મા’ ‘આ સર્વ જે છે તે આત્મા છે’. ‘સર્વં જ્યેષ્ઠં બ્રહ્મ’ ‘આ સર્વ બ્રહ્મ છે’ ‘બ્રહ્મેષ્વર સર્વ’ ‘બ્રહ્મ જ આ સર્વ છે’. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મનું વ્યાપકપણું, નિલપણું, અને સર્વાત્મપણું પ્રતિપાદન કરેલું છે આથી કરીને બ્રહ્મ દેશ, કાળ અને વસ્તુવડે પરિચ્છેદ-આધ-પામેષુ નથી એમ અંગીકાર કરવાને યોગ્ય છે. મુક્તિથી પણ તેમ જ સમજી શકાય છે. દેશ, કાળ અને વસ્તુ એ સર્વ પરિચ્છેદવાળી વસ્તુઓ અણુપણે છે. તે આપણે સાત બ્રહ્મમાં જોયેલ છે; આથી કરીને જેમ ૧ મધર્વનગરથી અને ૨ નીલતારિથી આકાશમાં પરિચ્છેદ સંભવનો નથી, તે જ પ્રમાણે દેશ, કાળ ને વસ્તુથી પારમાર્થિક બ્રહ્મમાં પરિચ્છેદ સંભવનો નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મની અનંતતા સ્ફુટ જ છે. વળી તદ્વેતત્ત્વમાત્મા પ્રકૃતિ ‘તે આ સત્ય સ્વરૂપ આત્મા બ્રહ્મ જ છે’. ‘બ્રહ્માત્મેશ્વર શેષ મ વિચિકિત્સ્ય’ ‘બ્રહ્મ આત્મા છે જ એમાં શકા કરવી યોગ્ય નથી’ ‘ૐ સત્ત્વમાતૈવ’ ‘ઓંકારનું વાચ્ય સત્ય આત્મા જ છે’. ‘નૃસિંહો દેવો

* અત્ર અનંતતા એટલે અનંદપણું નહિ પણ નિલપણું સમજવું

૧. આકાશમાં મેઘસમૂહ એકઠો થઈ નગરના જેવી પ્રતિતિ બાંસે છે તે

૨. આકાશની સ્વામતા બાંસે છે તે.

વ્રહ્મ ભવતિ " નૃસિંહ દેવ બ્રહ્મ છે". જયમાત્રા વ્રહ્મ 'આ આત્મા બ્રહ્મ છે'. ઇલાદિ શ્રુતિ-ઓપડે આત્મા અને બ્રહ્મમાં અભેદ પ્રતિપાદન કરેલો છે. અત્ર બ્રહ્મની અનંતતા મિદ્ધ કરી એટલે આત્માની પણ અનંતતા સિદ્ધ થઈ. ૩૫—૩૬.

હવે શ્રવણબ્રહ્મની અભેદતા બતાવવાનો અયકર્તા આરંભ કરે છે:—

૩ શ્રવણબ્રહ્મની અભેદતાનું પ્રતિપાદન. ૨૧૧—૨૧૭.

૧ ઉપાધિવડે બ્રહ્મના શ્રવેશ્વર ભેદ. ૨૧૧—૨૧૫.

सत्यं ज्ञानमनंतं यद् ब्रह्म तद् वस्तु तस्य तत् ।

ईश्वरत्वं च जीवत्वपुपाधिद्वयकल्पितम् ॥ ૩૭ ॥ ૨૧૧

શબ્દાર્થ:—સત્ય, જ્ઞાન અને અનંતરૂપ જે બ્રહ્મ [છે] તે સત્ય પદાર્થ [છે]. તેનું (જે) ઇશ્વરપણું અને શ્રવણપણું [છે] તે એ ઉપાધિથી કલ્પેલું [છે]. ૩૭.

વિવેચન:—પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે મર્વ જડ જગત્ બ્રહ્મમાં આરોપાએલ છે તેથી કરીને તેવડે બ્રહ્મને પરિચ્છેદપણુ ધટતુ નથી. એ વાત કબૂલ કરવી સહેલ છે, પણ બ્રહ્મમાં શ્રવ અને ઇશ્વર એવા બે ચેતન છે, નેઓ કાંઈ જડની પેઠે કલ્પાએલ નથી; તો તે બનેથી તો બ્રહ્મ પરિચ્છેદ પામ્યુ એમ ગણવુ જ પડશે. આમ જ્યારે શ્રવેશ્વરથી બ્રહ્મ પરિચ્છેદવાળું થાય છે, ત્યારે તો તેની અનંતતા પણ અસિદ્ધ જ થવા જાય છે. આની ગણ થવા યોગ્ય છે, એમ કાંઈ ધારે છે, પણ તેમ નથી. શ્રવણ અને ઇશ્વરપણું શું છે તે નીચેના ૨૧૨ થી ૨૧૫ માં શ્લોક સુધીમાં બતાવ્યું છે. શ્રવ અને ઇશ્વર એવા ચેતનના બે ભેદ છે, તે વાસ્તવ—પરમાર્થપણુ નથી ઉપાધિને લઈને છે. પારમાર્થિક સક્ષ વસ્તુ તો અનંત અને જ્ઞાનરૂપે એક જ છે જ્યારે શ્રવ અને ઇશ્વર પણ ઉપાધિથી કલ્પેલા છે ત્યારે તો દેશ, કાળ અને વસ્તુની પેઠે તેઓથી પણ બ્રહ્મને પરિચ્છેદ પામવાનો મભવ નથી ૩૭

शक्तिरस्त्यैश्वરી काचित् सर्ववस्तु नियामका ।

अनंदमयमारभ्य गूढा सर्वेषु वस्तुषु ॥૩૮॥ ૨૧૨

શબ્દાર્થ:—સર્વ વસ્તુને નિયમમાં રાખનારી કોઈ એશ્વરી શક્તિ છે, [તે] આનંદમયકોશથી આરંભીને સર્વ વસ્તુઓમાં ગૂઢ [છે]. ૩૮.

વિવેચન:—જે ઉપાધિવડે બ્રહ્મ શ્રવેશ્વરરૂપે બાંસે છે, તે અતુકમે બતાવવા પ્રથમ ઇશ્વરની ઉપાધિ કહી બતાવે છે જે ઉપાધિને સત્ છે કે અસત્ છે, એમ કહી શકાતું નથી; જે સર્વ પૃથિવ્યાદિને નિયમમાં રાખે છે એમ ૧ અતર્થાગીઆદિઓમાં કહ્યું છે, જે ઇશ્વરના ઉપાધિપણુવડે ઇશ્વર સંબધી છે, એવી કોઈક શક્તિ છે, તે આનંદમયકોશથી આરંભી બ્રહ્માંડની સર્વ વસ્તુઓમાં ગુપ્તપણે વર્તે છે કોઈ પણ રીતે તે શક્તિ પામી શકતી નથી. ૩૮.

આરંભકોપનિષદ્માં અતર્થાગીઆદિઓ નામનો એક ભાગ છે.

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્મમાં સત્યપણું સિદ્ધ થયું, [અને] જ્ઞાનપણું તેા આત્મા-
નું પોતાની મેળે જ નિત્યજ્ઞાનપણું છે' ઇત્યાદિ વાક્યોવડે પૂર્વે સ્કુટ
[કરેલું છે.] ૩૪.

વિવેચનઃ—આ પ્રમાણે આત્માનું સત્યપણું સિદ્ધ થયું. બાકી જ્ઞાનપણું તેા પાછળ
૧૮૫ થી ૧૮૯ માં શ્લોક સુધીમાં સિદ્ધ કરી બતાવેલું છે. ૩૪.

હવે પાછળ ૨૦૨ ના શ્લોકમાં કહેલી અનંતતા સિદ્ધ છે, તે બતાવવાનો અંકર્ષા
આરંભ કરે છે.—

૪ આત્માની # અનંતરૂપતા. ૨૦૯-૨૧૦

ન વ્યાપિત્વાદ્ દેશતોડતો નિત્યત્વાન્નાપિ કાલતઃ ।

ન વસ્તુતોડપિ સર્વાત્મ્યાદાનંત્યં વ્રહ્મણિ ત્રિષા ॥૩૫॥ ૨૦૯

દેશકાલાન્યવસ્તૂનાં કલ્પિતત્વાચ માયયા ।

ન દેશાદિકૃતોડતોડસ્તિ વ્રહ્માનંત્યં સ્ફુટં તતઃ ॥૩૬॥ ૨૧૦

શબ્દાર્થઃ—આપકપણાથી [બ્રહ્મને] દેશથી પરિચ્છેદ નથી, નિત્યપણાથી
કાળથી પણ નથી, [અને] સર્વાત્મપણાથી વસ્તુથી પણ નથી. [આમાં]
બ્રહ્મમાં ત્રણ પ્રકારે અનંતતા છે. (૩૫). દેશ, કાળ અને વસ્તુઓનું મા-
યાવડે કલ્પિતપણું હોવાથી [બ્રહ્મને] દેશ, કાળ, અને વસ્તુએ કવેલો
પરિચ્છેદ છે નહિ—નથી; તેથી બ્રહ્મની અનંતતા સ્ફુટ છે. ૩૬.

વિવેચનઃ—‘નિત્યવિષુ સર્વગતં સુસૂક્ષ્મં’ ‘નિલ, આપક, સર્વગત અને અતિ સૂક્ષ્મ
છે’. આકાશવત્સર્વગતત્વ નિલઃ ‘આકાશની પેઠે સર્વમાં ગએલો અને નિલ છે’ નિલો
નિલાનાં વેશનશ્વેતનાનાં ‘નિલનો નિલ અને સર્વ એતનનો જે એતન છે’. જ્ય સર્વ વદ્યમાત્રા
‘આ સર્વ જે છે તે આત્મા છે’. સર્વ હોવડ્ વ્રહ્મ ‘આ સર્વ બ્રહ્મ છે’. વ્રહ્મેવંદ સર્વ ‘બ્ર
હ્મ જ આ સર્વ છે’. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મનું આપકપણું, નિલપણું, અને સર્વાત્મપણું
પ્રતિપાદન કરેલું છે. આથી કરીને બ્રહ્મ દેશ, કાળ અને વસ્તુવડે પરિચ્છેદ—આધ—પામેલું
નથી એમ અગીકાર કરવાને યોગ્ય છે. યુક્તિથી પણ તેમ જ સંમત શક્ય છે. દેશ,
કાળ, વસ્તુ એ, મૂર્ત, પરિચ્છેદલાળી, વસ્તુઓ, જાણીએ, તે, માયાત્રે માત્ર બ્રહ્મમાં રૂપેલ
છે; આથી કરીને જેમ ૧ ગર્વનગરથી અને ૨ નીલતાદિથી આકાશમાં પરિચ્છેદ સભ-
વનો નથી, તે જ પ્રમાણે દેશ, કાળ ને વસ્તુથી પારમાર્થિક બ્રહ્મમાં પરિચ્છેદ સંભવતો
નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મની અનંતતા સ્ફુટ જ છે વળી તદેતત્તત્તમાત્રા વ્રહ્મ ‘તે આ સત્ય સ્વ-
રૂપ આત્મા બ્રહ્મ જ છે’. વ્રહ્માત્માત્રા હોવ ન વિચિકિત્સ્ય ‘બ્રહ્મ આત્મા છે જ એમાં શંકા
કરવી યોગ્ય નથી’ ઉઠે સત્યમાત્રે ‘ઓંકારનું વાચ્ય સત્ય આત્મા જ છે’. નેતિહો દેવો

* અત્ર અનંતતા એટલે અનેકપણું નહિ પણ નિલપણું સમજવું.

૧. આકાશમાં ચેપસમૂહ એકઠો થઈ નગરના જેવી પ્રતીતિ બાસે છે તે.

૨. આકાશની ચંચાલતા બાસે છે તે.

વ્રજા ભવતિ 'નૃસિંહ દેવ પ્રજા છે' અથવાત્મા વ્રજા 'આ આત્મા પ્રજા છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ
ઓપડે આત્મા અને પ્રજાના અભેદ પ્રતિપાદન કરેલા છે. અત્ર પ્રજાની અનતતા મિદ
કરી એટલે આત્માની પણ અનતતા મિદ થઈ ૩૫—૩૬

હવે જીવપ્રજાની અભેદતા બતાવવાનો પ્રયત્ન આરંભ કરે છે —

૩ જીવપ્રજાની અભેદતાનું પ્રતિપાદન. ૨૧૧—૨૧૭.

૧ ઉપાધિવડે પ્રજાના જીવેશ્વર ભેદ. ૨૧૧—૨૧૫.

सत्यं ज्ञानमनंतं यद् ब्रह्म तद् वस्तु तस्य तत् ।

ईश्वरत्वं च जीवत्वमुपाधिद्वयकल्पितम् ॥ ૩૭ ॥ ૨૧૧

શબ્દાર્થ:—સત્ય, જ્ઞાન અને અનંતરૂપ જે પ્રજા [છે] તે સત્ય પ-
દાર્થ [છે]. તેનું (જે) ઈશ્વરપણું અને જીવપણું [છે] તે બે ઉપાધિથી
કલ્પેલું [છે], ૩૭.

વિવેચન:—પાછા બતાવ્યા પ્રમાણે મરે જડ જગત્પ્રજાના આરોપાએક છે તેથી
જીને તેમજ પ્રજાને પરિચ્છેદપણુ ધટતુ નથી એ વાત કબૂલ કરી મહેલ છે, પણ
પ્રજાના જીવ અને ઈશ્વર એવા બે ચેતન છે, તેઓ કાઈ જડની પેઠે કલ્પાએક નથી, તો
તે બનેથી તો પ્રજા પરિચ્છેદ પામ્યુ એમ ગણતુ જ પડશે આમ જ્યારે જીવેશ્વરથી
પ્રજા પરિચ્છેદવાળુ થાય છે, સારે તો તેની અનતતા પણ અસિદ્ધ જ થવા જાય છે
આની ગત થતા યોગ્ય છે, એમ કોઈ ધારે છે, પણ તેમ નથી જીવપણુ અને ઈશ્વરપણુ
શુ છે તે નીચેના ૨૧૨ થી ૨૧૫ માં શ્લોક સુધીમાં બતાવ્યુ છે જીવ અને ઈશ્વર એવા
ચેતનના બે ભેદ છે, તે વાસ્તવ—પરમાર્થપણુ નથી ઉપાધિને લઈને છે પારમાર્થિક સત્ય
વસ્તુ તો અનત અને જ્ઞાનરૂપે એક જ છે જ્યારે જીવ અને ઈશ્વર પણ ઉપાધિથી ક-
લ્પેલા છે સારે તો દેશ કામ અને વસ્તુની પેઠે તેઓથી પણ પ્રજાને પરિચ્છેદ પામવાનો
મબન નથી ૩૭

शक्तिरस्त्यैश्वरी काचित् सर्ववस्तु नियामका ।

आनंदमयमारभ्य गूढा सर्वेषु वस्तुषु ॥૩૮॥ ૨૧૨

શબ્દાર્થ:—સર્વ વસ્તુને નિયમમાં રાખનારી કોઈ એશ્વરી શક્તિ છે,
[તે] આનંદમયકોશથી આરંભીને સર્વ વસ્તુઓમાં ગૂઢ છે]. ૩૮.

વિવેચન:—જે ઉપાધિવડે પ્રજા જીવેશ્વરરૂપે ભાસે છે, તે અનુક્રમે બતાવવા પ્રથમ
ઈશ્વરની ઉપાધિ કહી બતાવે છે જે ઉપાધિને સત્ છે કે અસત્ છે, એમ કહી શકાતુ
નથી જે સર્વ પૃથિવ્યાદિને નિયમમાં રાખે છે એમ 'અતર્થાભીષાદણુમાં કહ્યુ છે, જે
ઈશ્વરના ઉપાધિપણુવડે ઈશ્વર સબધી છે, એની પ્રકૃતિ શક્તિ છે તે આનંદમયકોશથી
આરંભી પ્રજાની મર્મ વસ્તુઓમાં ગુપ્તપણે વસે છે કોઈ પણ રીતે તે શક્તિ પામી શ-
કાતી નથી ૩૮

૧. નિદારણકાપનિષદમાં અતર્થાભીષાદણુએ નામનો એક ભાગ છે

જેકે તેની કોઈ જાતના નિયમવડે પ્રતીતિ થતી નથી તોપણ તે અવશ્ય અગીકાર
રતી જોઈએ, તે નીચેના શ્લોકમા બતાવે છે —

વસ્તુધર્મા નિયમ્યેરન્ શક્તયા નૈવ યદા તદા ।

અન્યોઽન્ય ધર્મસાંકર્યાદ્ વિપ્લવેત જગત્ સ્વલુ ॥૩૯॥ ૨૧૩

શબ્દાર્થ:—જો શક્તિવડે વસ્તુઓના ધર્મોની વ્યવસ્થા ન જ કરાય તો
એક બીજાના ધર્મનું સેળસેળ થઈ જવાથી જગત્ ખરેખર અવ્યવસ્થિત
થઈ જાય. ૩૯.

વિવેચન:—જગતમા બાસતી દરેક વસ્તુઓના મોટા પણ જાતના ધર્મો છે આપણ
બ્રહ્માંડ કોઈ પણ જાતના નિયમમા વર્તે છે આ બધાને નિયમમા રાખનાર કોઈ પણ
એક શક્તિ છે જે તે ન હોય તો ખરેખર તે નિયમસર ચાલે જ નરિ માત્ર મનુષ્ય
દ જ નિયમસર વર્તે નહિ, તો જગતમા કેટલી બધી ઉચતપાચત થઈ જાય ? સર્વે અ
નિયમિત થઈ જતા, જગત્ માત્ર અવ્યવસ્થિત હાલતમા આવતા તેનો નાશ થઈ જાય, એ
ટોખીનું જ છે, એટલા માટે એમ સમજાય છે કે સર્વને નિયમમા રાખનાર કોઈ એ
શક્તિ છે ૩૯

એ શક્તિ કઈ તે નીચેના શ્લોકમા બતાવે છે —

વિચ્છાયાઽઽવેશતઃ શક્તિચેતનેવ વિભાતિ સા ।

તચ્છત્તયુપાધિસંયોગાદ્ બ્રહ્મૈવેશ્વરતાં વ્રજેત્ ॥૪૦॥ ૨૧૪

શબ્દાર્થ:—તે શક્તિ ચેતનની હાયાના આવેશથી, ચેતનની પેઠે
પ્રકાશ છે. તે શક્તિરૂપ ઉપાધિના સંયોગથી બ્રહ્મ જ ઈશ્વરપણાને
પામે છે. ૪૦.

વિવેચન:—કેવળ જરૂર શક્તિ જગતના નિયામકરૂપે વર્તે છે, એમ નથી આ
ગળ બતાવેલી શક્તિ ચિદાભાસના પ્રવેશવાળી થઈને જાણે તે ચેતન જ હોય એમ પ્રતીત
થાય છે, અને તેથી તેને જગન્નિયામકપણુ ધટે છે આ ઉપાધિરૂપ શક્તિના સંયોગથી
તાદાત્મ્યભાવથી સસ, જ્ઞાન, અને અનંતરૂપ બ્રહ્મ સર્વસ્થાનિ ધર્મયુક્ત ૧ ઈશ્વરપણાને
પામે છે ૪૦

કોશોપાધિવિવક્ષાયાં યાતિ બ્રહ્મૈવ જીવતામ્ ।

પિતા પિતામહર્થૈકઃ પુત્રપૌત્રૌ યથા પ્રતિ ॥૪૧॥ ૨૧૫

શબ્દાર્થ:—જેમ પુત્ર અને પૌત્રના સંબંધમાં એક જ [પુત્ર] પિતા
અને પિતામહ [ધાત છે તેમ] પચકોશરૂપ ઉપાધિના કથનની ઈચ્છામાં
બ્રહ્મ જ જીવપણાને પામે છે. ૪૧.

વિવેચન:—પૂર્વના શ્લોકમા ઈશ્વરની ઉપાધિ વર્ણવી બતાવી છે હવે હવેની ઉ
પાધિ કઈ તે જીવપણુ કહેવાને ગિરી બતાવે છે —

પાછળ ૧૭૧ થી ૧૮૩ માં શ્લોક સુધીમા પચકોશની અનાત્મતા સિદ્ધ પૂરી બ
તાવી છે તેમા એટલે પચકોશમા અનુસ્મૃત જીવ બ્રહ્મરૂપ છે, એમ બતાવ્યું છે ૧૭૧ થી ૧૮૩

સખધમાં પ્રહને 'જીવ' શબ્દથી જ્વહાયો છે. અહીં એક શક્ય થાય છે કે એક જ કાળમાં એકની એક વસ્તુને પ્રહ કહેવું અને પાછો તેને જ જીવ કહેવો એ કેમ ઘટે? ઘટે છે. એકનો એક પુરૂષ તેના પુત્રના સખધમાં પિતા કહેવાય છે, અને પૌત્ર (દીકરાના દીકરા) ના સખધમાં પિતામહ (દાદો) કહેવાય છે; તેમ અહિંયાં વસ્તુ એક જ છે તથાપિ 'પંચકોશરૂપ ઉપાધિવાળો હોવાથી તે જીવ, અને શક્તિરૂપ ઉપાધિવાળો હોવાથી તે ઇશ્વર કહેવાય છે. ૪૧

વસ્તુતાએ તો પ્રહને જીવભાવ કે ઇશ્વરભાવ ધરતો જ નથી, તે નીચેના શ્લોકથી ખતાવે છે—

૨ પ્રહનું પરમાર્થસ્વરૂપ.

પુત્રાદેરવિવક્ષાયાં ન પિતા ન પિતામહઃ ।

તદ્વ્રજેશો નાપિ જીવઃ શક્તિકોશાવિવક્ષણે ॥૪૨॥ ૨૧૬

શબ્દાર્થઃ—[જ્ઞેમ] પુત્રપૌત્રના કથનની અનિચ્છામાં [તે પુરૂષ], નથી પિતા [અને] નથી પિતામહ; તેમ શક્તિ અને કોશના કથનની અનિચ્છામાં [પ્રહ], નથી ઇશ્વર અને નથી જીવ. ૪૨.

વિવેચનઃ—પિતા કહી બોલાવનાર કે પિતામહ (દાદા) કહી બોલાવનાર ઉપાધિ નો દેવદત્તાનાના પુરૂષને વળગેલી ન હોય—તે નિરૂપાધિક હોય, તો જ્ઞેમ તે પિતા કે પિતામહ નથી, તેમ પ્રહ પણ શક્તિરૂપ અને પંચકોશરૂપ ઉપાધિ વગરનું હોય, તો તે વખતે તે નથી કહેવાતું ઇશ્વર કે નથી કહેવાતું જીવ તે પોતાના સત્ત્વગત અનતરૂપે છે. ૪૨ આવા જીવપ્રહના અભેદના નિશ્ચયસ્થાનનું રૂળ નીચેના શ્લોકથી ખતાવે છે—

૩ અંથનું રૂળ.

ય एवं ब्रह्म वैदेय ब्रह्मैव भवति स्वयम् ।

ब्रह्मणो नास्ति जन्मातः पुनरेव न जायते ॥४३॥ ૨૧૭

શબ્દાર્થઃ—જે આ પ્રમાણે આ પ્રહને જાણે છે, [તે] પોતે પ્રહ જ થાય છે. પ્રહને જન્મ નથી, માટે આ (પુરૂષ) ફરીને જન્મતો નથી. ૪૩.

વિવેચનઃ—વિવેકાદિ આરે સાધનસપ્તમ જે અધિકારી પુરૂષ, આ પ્રકરણમાં કહેલા પ્રકારવડે પંચકોશનો વિવેક કરી મધ્યધાનદ પ્રહને સાક્ષાત્ કરે—પ્રહને જાણે, તો તે અધિકારી પુરૂષ પોતે જ પ્રહ થાય છે સ યો હ વૈ તત્ત્વમ્ બ્રહ્મ વેદ વ્રહ્મૈર ભવતિ 'જે પુરૂષ નિશ્ચયવડે આ પરપ્રહને જાણે છે તે પ્રહ જ થાય છે' વ્રહ્મવિદ્યોત્તે પરમ્ 'પ્રહને જાણનાર પ્રહને પામે છે'. પણ તેથી લાભ શો? તે અચક્રતા ખતાવે છે કે, પ્રહ જન્મનું નથી, માટે પ્રહને જાણનારો પુરૂષ પ્રહભાવ પામ્યો થકો જન્મતો નથી ન જાયતે બિયતે વૈ વિપચિત્ 'વિદ્યાનું જન્મતો નથી અને મરતો નથી' ત્ત્વમ્ પુનરાવર્તતે 'તે યાની શરી આદિત કરતો નથી' ઇલાદિ શ્રુતિ આને અમર્ચન કરે છે ॥ કૃતિશિખમ્ ॥

॥ इति श्रीसनातनयोगमार्गोद्धारकपूज्यपादब्रह्मनिष्ठश्रीमन्नथुराम-

शर्मणाः शिष्येण पाठकावटंकेन सदारामात्मजेन विश्वनाथ-

शर्मणा विरचितायां पंचदश्याः श्रीगुर्जरार्थप्रबोधिण्यां

पंचकोशविवेकः समाप्तः ॥

પ્રકરણ ૪ થું.

દ્વૈતવિવેક.

અંધારાની પ્રતિજ્ઞા ને પ્રયોજન.

ઈશ્વરેણાપિ જીવેન સદૃશં દ્વૈતં વિવિચ્યતે ।

વિવેકે સતિ જીવેન હેયો વંધઃ સ્ફુટી ભવેત્ ॥ ૧ ॥ ૨૧૮

શબ્દાર્થઃ—[હવે] ધૃત્વરે અને જીવે સૂઝેલું દ્વૈત વિવેચન કરીએ
હીએ, [કેમકે] વિવેક કર્યે સતે જીવે ત્યાગ કરવાયોગ્ય બંધ સ્પષ્ટ થાય છે. ૧.

વિવેચનઃ—આ દ્વૈતવિવેક, વેદાંતશાસ્ત્રનું એક પ્રકરણ ગણાય છે, માટે વેદાંતશા-
સ્ત્રમાં ને અનુબંધ ચતુષ્થ છે, તે અત્ર સિદ્ધ છે એમ માની લઇને, કરવા ઇચ્છેલા અ-
ન્યની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિ થયા માટે ઇષ્ટદેવતાના તત્ત્વના અમરણરૂપ મંગલાચરણ કરતા આચ-
ર્ય (અધિકર્તા), આ દ્વૈતવિવેક પ્રકરણની આરંભમાં પ્રતિજ્ઞા કરી તેનું પ્રયોજન કરી બ-
તાવે છે. સર્વ જગત્ત્વ કારણરૂપ માયાની ઉપાધિવાળા ધૃત્વરવડે, અને જેમાં હુંપણાનું જ્ઞાન
ઉત્પન્ન થયેલું છે તથા ને અતઃકારણરૂપ ઉપાધિવાળો છે એવા જીવવડે, આ સમગ્ર દ્વૈત કલ્પા-
એલું છે. આ દ્વૈતનું વિવેચન એટલા માટે કરવું જરૂર છે કે તેનો વિવેક થવાથી જીવે
ત્યાગ કરવાયોગ્ય સુખદુઃખરૂપ બંધનો હેતુ ને જગત્ છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ જીવને
શું હેમ છે તેનો નિશ્ચય થાય છે. ૧.

૧ સર્વ જગત્ત્વ દ્વૈતનું કર્ત્તાપણું, ધૃત્વર અને જીવને છે. ૨૧૮-૨૧૯.

૧. ધૃત્વરચિત્ત દ્વૈતનું પ્રકટીકરણ. ૨૧૮-૨૩૦.

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।

સ માયા સ્જતીત્યાહુઃ શ્વેતાશ્વતરશાસ્ત્રિનઃ ॥ ૨ ॥ ૨૧૯

શબ્દાર્થઃ—માયાને ઉપાદાન કારણરૂપ પ્રકૃતિ [અને] માયાના અધિ-
દાન બ્રહ્મને નિમિત્ત કારણરૂપ મહેશ્વર જાણવા. તે (માયોપાધિવાળો ધૃત્વર
[સર્વ જગત્ત્વર] સૂઝે છે, એમ શ્વેતાશ્વતર શાસ્ત્રાધ્યાયના છહેલા સુવા. ૨.

વિવેચનઃ—મીમાંસકો કહે છે કે ધર્માધર્મે સંકારદ્વારે જીવ ન સર્વ જગત્ત્વ
કારણ છે, પણ આ ધાગણા ઘણી શ્રુતિની વિરૂદ્ધ હોવાથી અયોગ્ય છે, તે આ પ્રકરણની
આ શ્લોકથી નવમા શ્લોક સુધીમાં જગદુત્પત્તિનું કારણ ધૃત્વર છે—તેનાથી આ જગત્ ઉ-
ત્પન્ન થયું છે એમ બતાવે છે તેથી જણાશે. આ શ્લોકનું પુર્વાર્ક શ્વેતાશ્વતરોપનિષદના
૪ અધ્યાયના ૧૦ મંત્રનું પુર્વાર્ક ૩ અને બાકીનું ત્રીજું પદ, ને મંત્રના ઉત્તરાર્કના અ-
ર્થનું અનુકરણ છે. ૨.

આત્મા વા ઇદમગ્રેડ્ભૂત સ ઈક્ષત સ્જા ઇતિ ।

સંકલ્પેનાસ્જસ્યોકાન્ સ પતાનિતિ વદ્વચઃ ॥ ૩ ॥ ૨૨૦

ગાઢાર્થઃ—પૂર્વે આ (જગત્) આત્મા જ હતુ. [આને હું] સૃષ્ટું એમ તે (પરમાત્મા) આલોક પૂર્વક સંકલ્પ કરતા હવા. તે આત્મા આ (લોકો)ને મરજતા હવા. એ પ્રકારે ઘણી ઝડપાઓ છે. ૩.

વિવેચનઃ—ઐતરેયોપનિષદની નીચેની ઋચાઓના અર્થને આ શ્લોક બતાવે છે
 ૧ આત્મા શા દદમેક એવામ આસીન્ના યત્ કિંચન મિષત્ સ દૈસત લોકા નુમુના इति “સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્ પરેખ્ય એક આત્મા જ હતુ તેમા ખીન્ન કાઈ ચિતિવાળુ ન હોય તે પરમાત્મા ‘હું પ્રભને રચુ’ એમ મકપ કગતા હવા” ૧ળી ૨ સ હમાન્ લોકાનમૃજત ‘તે આ લોકોને સરજતા હવા’ આ વાક્યો પણ જગત્ને સૃષ્ટ અદ્વિતીય પરમાત્મા છે એમ બતાવે છે ૩

સ્વં ધાવ્યમિજલોવ્યોપધ્યન્નદેહાઃ ક્રમાદમી ।

સંભૂતા બ્રહ્મણસ્તમાદેતસ્માદાત્મનોઽસ્થિલાઃ ॥ ૪ ॥ ૨૨૧

વહુસ્પામહમેવાતઃ પ્રજાયેયેતિ કામતઃ ।

તપસ્તપ્ત્વાઽમૃજત્ સર્વ જગદિત્યાહ તિત્તિરિઃ ॥ ૫ ॥ ૨૨૨

શબ્દાર્થઃ—આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, ઐપદિ, અન્ન, અને દેહ, આ સર્વ અનુક્રમે તે આ આત્મારૂપ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થએલાં [છે]. (૪) ‘હું જ બહુ હોઉં, માટે ઉત્પન્ન થાઉં, એમ ઇચ્છાથી [તે] તપ તપીને સર્વ જગત્ને પેદા કરતા હવા.’ એમ તૈત્તિગીયોપનિષદ કહેતુ હતું. ૫.

વિવેચનઃ—૧ સત્ય જ્ઞાનમનત્ પ્રજા મલ, જ્ઞાન અને અનતરૂપ બ્રહ્મ છે એ વાક્યથી આરંભ કરી ૨ તદમાદા એતસ્માદાત્મન આકાશ સમૃત ‘તે આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયુ ૫ બ્રહ્મા પુરુષ ‘અનથી પુરુષદેહ યયો’ ત્યામુધીના વાક્યોના પ્રસંગાત્મા બ્રહ્મથી સર્વ જગત્ની ઉત્પત્તિ બતાવનામા આવેલી છે વળી ૧ સોઽકામયત વહુસ્પા પ્રજાયેયેતિ સ તપોઽ તપ્યત્ સ તપસ્તપ્ત્વા દદ સવમસત્રત ચદિદ કિંચન તે પગ્રેશ્વર ઇચ્છતા હના કે હું બહુ હોઉં, ઉત્પન્ન થાઉં, એમ [ઈચ્છી] તે તપ તપતા હવા (વિચાર કરતા હના) તે તપ તપીને જે આ કાઈ પણ જગત્ છે તેને સૃજતા હવા’ ઇત્યાદિ વાક્યવડે જગત્ સૃજવાની બ્રહ્મને ઇચ્છા થઈ અને તે ઇચ્છા પ્રમાણે અવતોડન કરી તેણે જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું, એમ તૈત્તિગીયોપનિષદ પણ બ્રહ્મ જગત્સૃષ્ટત્વ બતાવે છે ૫

इदमग्रे सैदवासीद् बहुत्वाय तदैसत ।

तेजोऽयन्नाંડजादीनि ससर्जेति च सामगाः ॥ ૬ ॥ ૨૨૩

ગાઢાર્થઃ—‘આ (જગત્) પૂર્વે સત્ય જ હતુ’ ‘બહુપણાને માટે (બહુ હોવાને માટે) તે બ્રહ્મ બેસું હતું’ અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી અને અંડજ આદિને તે સૃજતા હવા. એ પ્રકારે સામને ગાનાગ [કહે છે]. ૬.

૧ પહેલા બડો પહેલા મન બુઝો

૨ પહેલા બડો બીજો મન બુઝો

૩ બ્રહ્મવદ્દી બડ ૧ લો

૪ બ્રહ્મવદ્દી બડ ૧ લો

૫ બ્રહ્મવદ્દી બડ ૧ લો

૬ બ્રહ્મવદ્દી બડ ૬ રો

૧ તદ્દેદં તર્હ્ય્યાકૃતમાત્તિન્નામરૂપામ્યામેવ વ્યાક્રિયતાસૌ નામાયમિદંરૂપઃ 'તે જ આ જગત્ પૂર્વે અવ્યાકૃત (ભાયોપાધિક બ્રહ્મ) હતું, તે નામ અને રૂપવડે જ આ આકાશાદિક નામવાળું અને આ રૂપવાળું છે એવું સ્પષ્ટ હોતું હતું, આ વૈકલ્યથી સૃષ્ટિની પૂર્વે અસ્પષ્ટ નામરૂપવાળું ભાયોપાધિયુક્ત બ્રહ્મ હતું, તેનાં નામરૂપનાં સ્પષ્ટીકરણરૂપ સૃષ્ટિ, બ્રહ્મથી થઈ એમ બતાવ્યું છે. વળી તે નામરૂપ, અવ્યાકૃતનાં સ્થૂળકર્તૃ વિરાડાદિમાં સ્પષ્ટ છે, તે ૨ તદિદમપ્યેતાર્હં નામરૂપામ્યામેવ વ્યાક્રિયનેડસૌ નામાયમિદંરૂપઃ 'તે આ જગત્ પણ સૃષ્ટિના ઉત્તરકાળમાં 'આ' એ નામવાળું તથા આરૂપ(વાળું) છે, એમ નામરૂપવડે સ્પષ્ટ કરાય છે' આ વાક્યવડે બતાવ્યું છે. તેમ જ વળી તે વિરાડાદિ ૪ આત્મેવેદમમ આત્મીયુ-રૂપવિધઃ 'આ જગત્ પૂર્વે પુરૂષ વિરોપણવાળુ આત્મા જ હતું' ઇત્યાદિથી શરૂ કરી ૪ એકમેવ પદિદં કિંચ મિયુનમારિવીઠિકામ્યસ્તત્તર્થમમૃગત 'એક જ બ્રહ્મ ક્રીડીથી આરંભી જે કાંઈ સ્ત્રીપુરૂષરૂપ જગત્ છે તે બધાને સરજતું હતું' આ વાક્ય સુધીમાંનાં વાક્યોવડે એમ બતાવે છે, કે સર્વ જગત્ માત્રના કર્તા ઇશ્વર છે. આમ બીજાથી આ નવમા શ્લોક સુધીમાં ચેતાશ્વતર, ચૈતરેય, તૈત્તિરીય, હૃદોચ્ચ અને વૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદની તેમાં ખુલાસેલી શ્રુતિઓ પ્રમાણે સર્વ જગત્તનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મને ધટે છે. પણ જીવને ધરતું નથી એમ બતાવી આપ્યું છે. ૮-૯.

હવે બ્રહ્મનો જીવરૂપવડે દેહમાં પ્રવેશ કેમ થતે છે તે કહે છે.

કૃત્વા રૂપાન્તરં ચૈવં દેહે પ્રાવિશદીશ્વરઃ ।

इति ताः श्रुतयः प्राहुर्जीवत्वं प्राणधारणम् ॥ ૧૦ ॥ ૨૨૭ .

चैतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदेहश्च यः पुनः ।

त्रिच्छाया लिङ्ગदेहस्था तत्संયો जीव उच्यते॥ ૧૧ ॥ ૨૨૮

શબ્દાર્થઃ—રૂપાન્તર કરીને દેહમાં ઇશ્વર જ પેસતો હોયો, એ પ્રકારે તે શ્રુતિઓ કહેતી હવી; [કેમકે] પ્રાણનું ધારણ [એ જ] જીવપણું [છે]. (૧૦). ચૈતન્ય જે અધિષ્ઠાન [છે], જે લિંગદેહ [છે], ને વળી લિંગદેહમાં રહેલું ચિત્ત પ્રતિબિંબ, તે (ત્રણ)નો સમૂહ, જીવ કહેવાય છે. ૧૧.

વિવેચનઃ—પાછળ બતાવેલી સઘળી શ્રુતિઓ કહે છે કે બ્રહ્મ જે અવિક્ષિપ છે, તે જીવ સંબંધી રૂપાન્તર પામીને, અર્થાત્ પોતાથી વિલક્ષણ વિકારી રૂપ કરીને અનેક પ્રકારનાં શરીરોમાં પેસતું—ઈંદ્રિયાદિકના અભિમાનવાળું થતું-હતુ, કેમકે એ બ્રહ્મ ચેતન જ પ્રાણાદિનું સ્વામિત્વ છે, તેમનું પ્રેરક છે, અને તેઓને ધારણકરનાર છે. આ જીવપણું ને માત્ર ચેતન જ નથી, પણ લિંગદેહની કલ્પનાના આધાર ભૂતા એવું જે ચૈતન્ય છે તે, અધિષ્ઠાનમાં કલ્પેલો લિંગદેહ, તથા લિંગદેહમાં વર્તમાન પ્રતિબિંબરૂપ ચિદાભાસ, એ ત્રણોનો સમૂહ છે. ૧૦-૧૧.

(૧) અધ્યા ૨ એ. બ્રાહ્મણ ૪ યુ. કાંડિકા ૭ મી. (૨) અધ્યાય ૧ લો. બ્રાહ્મણ ૪ યુ. કાંડિકા ૩ છ.

(૩) અધ્યાય ૧ લો. બ્રાહ્મણ ૪ યુ. કાંડિકા ૧ લી. (૪) અ. ૧ લો. આ. ૪ યુ. કાં ૪ થી. જુઓ.

હવે બ્યારે ઇશ્વર ના છાંડપ થઈ દેહમા પેસે છે એમ સિદ્ધ છે, તો પછી તે છાંડપમાં અલ્પગત્ય ને દુઃખીત્વ, જે ઇશ્વરના ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, તે ક્યાથી મળવે? એનો ખુલાસો નીચેના શ્લોકમા આપે છે —

માહેશ્વરી તુ માયા યા તસ્યા નિર્માણશક્તિયત ।

વિચતે મોહશક્તિશ્ચ તં જીવં મોહ્યત્વસા ॥ ૧૭ ॥ ૨૨૦.

મોહાદનીશતાં પ્રાપ્ય મમ્નો વપુષિ શોચતિ ।

ઈશમૃદ્ધમિદં દ્વૈતં સર્વમુક્તં સમાસતઃ ॥ ૧૭ ॥ ૨૩૦

શબ્દાર્થ:—માયા જે માહેશ્વરી છે તેની નિર્માણશક્તિની પહે મોહન-શક્તિ પણ છે. આ (મોહનશક્તિ) તે જીવને મોહ પમાડે છે. (૧૨). મોહથી અનીશતા પામીને શરીરમાં મગ્ન થએલો [જીવ] શોક કરે છે. ઇશ્વરે મૃત્યેલું આ સર્વ દ્વૈત (જગત) સંક્ષેપથી કહ્યું. ૧૩.

વિવેચન:—પાછા એતાશ્વતરોપનિષદની શ્રુતિમા બતાવ્યું કે ‘માયાનામાને મહેશ્વર નાણ્ણો’ એમા મહેશ્વરના સળધરાણી છે તે માયા છે એ જ પ્રકૃતિ છે આ માયામા જેમ જગતને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેમ, તદેતગ્ગજ મોહાત્મક ‘તે આ અગાનંતુ કાર્ય નડરૂપ ને મોહરૂપ છે’ હલાન્તિ શ્રુતિમા બતાવ્યા મુજબ તેમા મોહશક્તિ પણ છે માયાની એ મોહશક્તિને લીધે જીવ મોહ પામી નાઈ ઇશ્વરત્વથી નાજો અક્ષય થઈ જાય છે, એ શક્તિ જ તેને અપગતતામા લાવી મુકે છે અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ વિપવની પ્રાપ્તિથી કે તેના વિયોગથી ‘હું મુખી છું, હું હુખી છું’ એમ ઇશ્વરના અન્યરૂપ જીવમા તે જાન કરાવે છે મગ્નો વૃક્ષે વૃક્ષો નિમગ્નોઽનીકયા શોચતિ મુશમાન ‘એક દેહમા નિમગ્ન મોહ પામેલો જીવ અલ્પગતતા ને અલ્પ સામર્થ્યથી ‘હું મુખી છું હુખી છું’ હલાદિ શરીરમા આત્મભાવ ગાની શોક કરે છે’ આ શ્રુતિમા બતાવ્યા મર્મજો માયાના પ્રભાવથી રૂપરસગંધ થએલો જીવ સુખદુઃખ માને છે આ પ્રમાણે ઇશ્વરમૃત દ્વૈતજ સંક્ષેપમા વર્ણુન એટલા માટે કરનામા આલ્યું છે કે આ નીચે ૧૪ મા શ્લોકથી બતાવેલ જીવે રચેલા દ્વૈતથી તે ઇદં જાણાઈ આની તેમા મિત્રભાવ પામે નહિ ૧૨-૧૩

હવે જીવરચિત દ્વૈત નીચે બતાવે છે —

૨ જીવ રચિતદ્વૈત. ૨૩૧—૨૩૪.

સમાન્નબ્રાહ્મણે દ્વૈતં જીવમૃદ્ધં પ્રપંચિતમ્ ।

અન્નાનિ સપ્ત જ્ઞાનેન કર્મણાડજનયત્ પિતા ॥ ૧૪ ॥ ૨૩૧

શબ્દાર્થ:—સમાન્નબ્રાહ્મણમાં જીવે મૃત્યેલું દ્વૈત વિસ્તારથી કહ્યું છે, [કે] જ્ઞાનવડે [અને] કર્મવડે જીવ સાત અન્નને ઉત્પન્ન કરતો હોયો ૧૪.

વિવેચન:—૪૬દારણ્યોપનિષદના પહેલા અધ્યાયના પાચમા બ્રાહ્મણમાં, સમાન્ન જીવે મૃત્યેલું છે એમ નીચેના વાક્યથી બતાવ્યું છે વત્સભાગાનિ મેધવા સમાન્ન ‘જે સાત અન્ન છે તે જ્ઞાનવડે અને તપ (કર્મ)વડે જીવ ઉત્પન્ન કરતો હોયો’ મા વા કપતો જ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં અર્થ છે પોતાના અદૃશ્ય એટલે પાપપુણ્યદા જગત

હિતપાદન કરવાવડે, સર્વ લોકને પાલન કરનારો જીવ છે, એવો પિતા શબ્દનો અર્થ શ્રુતિ ભગવતીએ સ્વીકારેલો છે. ૧૪.

એ સાત અન્નનો ઉપયોગ શ્રુતિએ બતાવેલો છે; તે નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે,—

મર્त्याન્નમેકં દેવાન્ને દ્વે પશ્વન્નં ચતુર્થકમ્ ।

અન્યત્ ત્રિતયમાત્માર્થમન્નાનાં વિનિયોજનમ્ ॥ ૧૫ ॥ ૨૩૨

ગ્રીહ્યાદિકં દર્શપૂર્ણમાસૌ સ્તીરં તથા મનઃ ।

વાક્ પ્રાણાથ્રેતિ સપ્તત્વમન્નાનામવગમ્યતામ્ ॥ ૧૬ ॥ ૨૩૩

શબ્દાર્થઃ—મનુષ્યનું એક અન્ન, દેવોનાં બે અન્ન, ચોથું અન્ન પશુનું [અને બાકી] બીજાં ત્રણ જીવને પોતાને માટે. [આ પ્રમાણે] અન્નનું વહેંચી આપવું છે. (૧૫). ચોખા વગેરે (૧), દર્શ અને પૂર્ણમાસ (૩), સ્તીર (૪) તથા મન (૫), વાણી (૬), અને પ્રાણ (૭), એ પ્રકારે અન્નનાનું સતેક જાણવું. ૧૬.

વિવેચનઃ—નીચે આપેલાં વૃહદારણ્યકોપનિષદના ૧ લા અધ્યાયની બે કાંડિકાનાં છૂટાં છૂટાં વાક્યો છે. એકમસ્ય સાધારણ દ્વે દેવાનમાનયત્ ગ્રીણ્યાત્મનેઽનુક્ત પશુમ્બ એક પ્રાય-ચ્છદિતિ 'એક આનુ—માણુસનું સાધારણુ અન્ન છે, બે અન્ન દેવોને આપતા હવા, ત્રણુ આત્માને માટે કરતા હવા, અને એક પશુને માટે આપતા હવા' આ પ્રકારે એ સાતે અન્નોની વહેંચણી કરી છે. વળી એકમસ્ય સાધારણમિતીદમેગત્સ તત્સાધારણમન્ન વદિદમગતે 'એક ચોખા વગેરે આ મનુષ્યનું સાધારણુ અન્ન છે તે જ સાધારણુ અન્ન, જે આને 'પ્રાણ'એ છીએ' આ વાક્યથી તે અમમાત્મા વાદ્મયો મનોમયઃ પ્રાણમયઃ એ છેવટનાં વાક્ય સુધીમાં સાતે અન્ન બતાવ્યાં છે. આ શ્રુતિવાક્યોના અર્થાનુસાર જ ઉપર બતાવેલા અન્ને શ્લોક છે. ૧૫—૧૬.

ઈશેન યયપ્યેતાનિ નિર્મિતાનિ સ્વરૂપતઃ ।

તથાપિ જ્ઞાનકર્માભ્યાં જીવૌઽકાર્પીત્તદન્નતામ્ ॥ ૧૭ ॥ ૨૩૪

શબ્દાર્થઃ—જો કે આ (અન્નો)ને સ્વરૂપથી ધર્મરે રચ્યાં છે તોપણુ જીવ, જ્ઞાન અને કર્મવડે તેની અન્નતા (ભોજ્યતા) કરતો હોયો. ૧૭.

વિવેચન—પાછળ આ પ્રકરણના ૧૪ માં શ્લોકમાં 'સાતે અન્નને જીવે સૃજ્યાં છે' એમ બતાવ્યું છે, આનો અર્થ અન્નનો ઉત્પન્ન કરનાર જીવ છે એટલે કે જેમ ધર્મરે જગત્ સૃજ્યું છે, તેમ જીવે અન્ન સૃજ્યુ છે, એવો નથી. વસ્તુતાએ તો અન્ન પણ ધર્મ-રસદ જ છે. જીવે તો તેનું ભોજ્યપણું કદખું છે. એ ભોજ્યતા જ્ઞાનથી અને કર્મથી નક્કી કરી છે. જ્ઞાન એટલે વિષયનું ધ્યાન તે વિહિત ને અવિહિત એમ બે પ્રકારનું છે. દેવની આરાધના કે ઉપાસના કરવારૂપ જે ધ્યાન તે શાસ્ત્રવિહિત છે, પરસ્ત્રીના ચિંતનરૂપ ધ્યાન તે શાસ્ત્રવિરોધિ કરેલું છે, માટે તે અવિહિત ધ્યાન કહેવાય છે. જ્ઞાનની પેઠે કર્મ પણ વિહિત ને અવિહિત બેદવાળાં છે. યજુર્ગાદિક કર્મ શાસ્ત્રવિહિત છે, અને હિમાદિક કર્મ શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલાં હોવાથી અવિહિત છે. આવી રીતનાં જ્ઞાનકર્મ કરીને અમુક વસ્તુ એ-

હવે બ્યારે ઇશ્વર જી જીવંત થઈ દેહમાં પેસે છે એમ સિદ્ધ છે, તો પછી તે જીવમાં અદ્યપચય તે દુખીત્વ, જે ઇશ્વરના ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, તે કયાથી સમજે? એનો ખુલાસો નીચેના શ્લોકમાં આપે છે —

માહેશ્વરી તુ માયા યા તસ્યા નિર્માણશક્તિવત્ ।

વિદ્યતે મોહશક્તિશ્ચ તં જીવં મોહયત્યસૌ ॥ ૧૨ ॥ ૨૨૦

મોહાદનીશતાં પ્રાપ્ય મમો વપુષિ શોચતિ ।

ઈશસૃષ્ટમિદં દ્વૈતં સર્વમુક્તં સમાસતઃ ॥ ૧૩ ॥ ૨૨૦

શબ્દાર્થ:—માયા જે માહેશ્વરી છે તેની નિર્માણશક્તિની પહે મોહનશક્તિ પણ છે. આ (મોહનશક્તિ) તે જીવને મોહ પમાડે છે. (૧૨). મોહથી અનીશતા પામીને શરીરમાં અગ્નિ થએલો [જીવ] શોક કરે છે, ઇશ્વરે સૃજેલું આ સર્વ દ્વૈત (જગત) મંદોપથી કહ્યું. ૧૩.

વિવેચન:—પાછા મેતાશ્વતરોપનિષદની શ્રુતિમાં બતાવ્યું કે 'માયાનાણે મહેશ્વર જાણવો' એમાં મહેશ્વરના સબધવાળી છે તે માયા છે એ જ પ્રકૃતિ છે આ માયામાં જેમ જગતને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેમ, તદેતજ્જનક મોહાત્મક 'તે આ અજ્ઞાનનું કાર્ય જગતને મોહાય છે' ઇલાહિ શ્રુતિમાં બતાવ્યા મુજબ તેમાં મોહશક્તિ પણ છે માયાની એ મોહશક્તિને લીધે જીવ મોહ પામી જઈ ઇશ્વરની જાણે અલગ થઈ જાય છે, એ શક્તિ જ તેને અત્પચતામાં લાવી મૂકે છે અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ વિધિની પ્રાપ્તિથી કે તેના વિચોગથી 'હું સુખી છું, હું દુખી છું' એમ ઇશ્વરના અન્યથ પચના તે બાન કરાવે છે સગાં વૃક્ષે પુરુષો નિમનોડનીશયા શોચતિ મુક્તમાન "એક દેહમાં નિમગ્ન મોહ પામેલો જીવ અત્પચતા ને અત્પ સામર્થ્યથી 'હું સુખી છું, હું દુખી છું' ઇલાહિ શરીરમાં આત્મભાવ મેળવી શોક કરે છે" આ શ્રુતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે માયાના પ્રભાવથી અવસ્થાપ્રત્યયેનો જીવ સુખદુઃખ માને છે આ પ્રભાવે ઇશ્વરકૃત દ્વૈતનું સંકેપમાં વર્ણન એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે આ નીચે ૧૪ માં શ્લોકથી બતાવેલ જીવે રમેલા દ્વૈતથી તે છૂટ જણાઈ આવી તેમાં મિશ્રભાવ પામે નહિ ૧૨-૧૩

હવે જીવશક્તિ દ્વૈત નીચે બતાવે છે —

૨ જીવ રચિતદ્વૈત. ૨૩૧—૨૩૪.

સત્તાન્નબ્રાહ્મણે દ્વૈતં જીવસૃષ્ટં પ્રપંચિતમ્ ।

અન્નાનિ સપ્ત જ્ઞાનેન કર્મણાઽજનયત્ પિતા ॥ ૧૪ ॥ ૨૩૧

શબ્દાર્થ:—સત્તાન્નબ્રાહ્મણમાં જીવે સૃજેલું દ્વૈત વિસ્તારથી કહેલું છે, [કે] જ્ઞાનવડે [અને] કર્મવડે જીવ સાત અન્નને ઉત્પન્ન કરતો હોયો ૧૪.

વિવેચન:—૨૬૬દાર્શ્યોપનિષદના પહેલા અધ્યાયના પાચમાં બ્રાહ્મણમાં સત્તા ૧ જીવે સૃજેલું છે એમ નીચેના વાક્યથી બતાવ્યું છે યત્સત્તાન્નાનિ મેષયા તવજાઽજનયત્ પિતા 'જે સાત અન્ન છે તે જ્ઞાનવડે અને તપ (કર્મ)વડે જીવ ઉત્પન્ન કરતો હોયો' આ જીવે ૧ માં જોડના ઉત્તરાર્ધમાં અર્થ છે પોતાના અદૃષ્ટ એટલે પાપપુણ્યના

ઉત્પાદન કરવાપડે, મર્ય લોકને પાવન કરનારો જીવ છે, એવો પિતા સમ્બન્ધો અર્ગ શ્રુતિ ભગવતીએ સ્વીકારેલો છે. ૧૪.

એ સાત અન્નનો ઉપયોગ શ્રુતિએ બતાવેલો છે; તે નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે,—

મર્त्याન્નમેકં દેવાન્ને દ્વે પશ્વન્નં ચતુર્થકમ્ ।

અન્યત્ ત્રિતયમાત્માર્થમન્નાનાં વિનિયોજનમ્ ॥ ૧૫ ॥ ૨૩૨

ત્રીહ્યાદિકં દર્શપૂર્ણમાસૌ ક્ષીરં તથા મનઃ ।

વાક્ પ્રાણાશ્વેતિ સપ્તત્વમન્નાનામવગમ્યતામ્ ॥ ૧૬ ॥ ૨૩૩

શબ્દાર્થઃ—મનુષ્યનું એક અન્ન, દેવોનાં બે અન્ન, ચોથું અન્ન પશુનું [અને બાકી] બીજાં ત્રણ જીવને પોતાને માટે. [આ પ્રમાણે] અન્નનું વહેંચી આપવું છે. (૧૫). ચોખ્ખા વગેરે (૧), દર્શ અને પૂર્ણમાસ (૩), ક્ષીર (૪) તથા મન (૫), વાણી (૬), અને પ્રાણ (૭), એ પ્રકારે અન્નનાં સસંક જાણવું. ૧૬.

વિવેચનઃ—નીચે આપેલાં વૃદ્ધદરમ્પકોપનિપદના ૧ લા અધ્યાયની બે કાંડિકાના છૂટા છૂટા વાક્યો છે. એકમત્સ સાધારણ દ્વે દેવાનમાજયત્ ત્રીણ્યાત્મનેઽનુલ્લેખત વક્ત્રમ્પ એક પ્રાય ષષ્ઠિદતિ ‘એક આનું—આણસનું સાધારણ અન્ન છે, બે અન્ન દેવોને આપતા હવા, ત્રણ આત્માને માટે કરતા હવા, અને એક પશુને માટે આપતા હવા’ આ પ્રકારે એ સાતે અન્નોની વહેંચણી કરી છે. વળી એકમત્સ સાધારણમિતીદમેગત્સ વત્સાધારણમન્ન યદિદમગતે ‘એક ચોખ્ખા વગેરે આ મનુષ્યનું સાધારણ અન્ન છે તે જ સાધારણ અન્ન, જે આને ‘બાધ’એ છીએ’ આ વાક્યથી તે અવમાત્સા ષાઙ્મયો મનોમયઃ પ્રાણમય. એ છેવટના વાક્ય સુધીમાં સાતે અન્ન બતાવ્યા છે. આ શ્રુતિવાક્યોના અર્થાનુસાર જ ઉપર બતાવેલા અન્ને શ્લોક છે. ૧૫—૧૬.

ઈશેન યદ્યપ્યેતાનિ નિર્મિતાનિ સ્વરૂપતઃ ।

તથાપિ જ્ઞાનકર્માભ્યાં જીવોઽકાર્પીત્તદન્નતામ્ ॥ ૧૭ ॥ ૨૩૪

શબ્દાર્થઃ—જો કે આ (અન્નો)ને સ્વરૂપથી ધર્મરે સ્વર્ચાં છે તોપણ જીવ, જ્ઞાન અને કર્મવડે તેની અન્નતા (ભોગ્યતા) કરતો હોયો. ૧૭.

વિવેચનઃ—પાછળ આ પ્રકરણના ૧૪ માં શ્લોકમાં ‘સાતે અન્નને જીવે સંજ્યાં છે’ એમ બતાવ્યું છે, આનો અર્થ અન્નનો ઉત્પન્ન કરનાર જીવ છે એટલે કે જેમ ધર્મરે જગત સંજ્યાં છે, તેમ જીવે અન્ન સંજ્યાં છે, એવો નથી. વસ્તુતાએ તો અન્ન પણ ધર્મ-મસદ જ છે. જીવે તો તેનું ભોગ્યપણું કદખું છે. એ ભોગ્યતા જ્ઞાનથી અને કર્મથી નક્કી કરી છે. જ્ઞાન એટલે વિષયનું ધ્યાન. તે વિહિત ને અવિહિત એમ બે પ્રકારનું છે. દેવની આગવન પાડે ઉપામના કરવારૂ જ ધ્યાન તે શાસ્ત્રવિહિત છે, પરસ્ત્રીના ચિંતનરૂપ ધ્યાન તે શાસ્ત્રો નિપિદ્ધ કરેલું છે, માટે તે અવિહિત ધ્યાન કહેવાય છે. જ્ઞાનની પેઠે કર્મ પણ વિહિત ને અવિહિત બેદવાળાં છે. યજ્ઞશાસ્ત્રિક કર્મ શાસ્ત્રવિહિત છે, અને હિંસાદિક કર્મ શાસ્ત્રો નિપિદ્ધ કરેલાં હોવાથી અવિહિત છે. આવી રીતનાં જ્ઞાનકર્મે કરીને અમુક વસ્તુ એ-

ટલે ઉપર ગણાયેલાં સાત અથ જીવને ભોગ ભોગવવાનાં સાદિસરખે છે. આ મર્ચ, કર્તા-
રૂપ ૭વે કલ્પેલાં છે; માટે તેને જીવરચિત દ્વિત કહેવામાં આવે છે, આથી કરીને ઇશ્વર-
ના વાસ્તવ કર્તૃત્વમાં બાધ આવતો નથી. ૧૭.

૩ સમાગ્રરૂપ જગતનો જીવ અને ઇશ્વર સાથે સંબંધ. ૨૩૫—૨૪૮.

ઈશકાર્યે જીવભોગ્યં જગદ્ દ્વાભ્યાં સમન્વિતમ્ ।

પિતૃજન્યા ભર્તૃભોગ્યા યથા યોપિત્ તથેપ્યત્તામ્ ॥૧૮॥ ૨૩૬

માયાદૃત્યાત્મકો હીશસંકલ્પઃ સાધનં જનો ।

મનોદૃત્યાત્મકો જીવ સંકલ્પો ભોગસાધનમ્ ॥ ૧૯ ॥ ૨૩૬

શબ્દાર્થઃ—જેમ, [એક જ] સી તેના પિતાથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય અને
તેના ભક્તાથી ભોગવવા યોગ્ય [છે]. તેમ ઇશ્વરનું કાર્ય [અને] જીવનું
ભોગ્ય [એકું] સમાગ્રરૂપ [જગત, જીવેશ્વરથી સંબંધ [છે એમ] સમજવું.
(૧૮). માયાના પરિણામરૂપ ઇશ્વરનો સંકલ્પ જ [જગતની] ઉત્પત્તિમાં
સાધન છે, [પણ] અંતઃકરણના પરિણામરૂપ જીવનો સંકલ્પ [તે] ભો-
ગનું સાધન છે. ૧૯.

વિવેચનઃ—ઉપર બતાવેલું જીવસદૃશ સમાગ્રરૂપ જગત, જીવના અને ઇશ્વરના સં-
બંધમાં બિન્ન અવસ્થાએ જોવાય છે. ઇશ્વરનું તે કાર્યરૂપ છે, અને જીવનું તે ભોગ્યરૂપ છે.
જેમ એક જ સી પોતાના જનક પ્રત્યે ઉત્પન્ન થવાયોગ્ય સંબંધ ધરાવે છે, પણ પોતાના
ગ્વામી પ્રત્યે ભોગ્ય સંબંધ ધરાવે છે, તેમ ઇશ્વરની માયામાં રૂપદનશક્તિ આવતાં તે
પરિણામ—વિકાર પામે છે. આ વિકાર પામવો એ જ ઇશ્વરનો સંકલ્પ- આથી જ જગત
ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ માયાનું પરિણામ પામવું એ રૂપ સાધનથી ઇશ્વર જગતને સજે
છે વ્યક્તિરૂપ જીવમાં અંતઃકરણરૂપ રહેલી અવિદ્યામાં રૂપદન થવાથી—અંતઃકરણ પરિણામ
પામવાથી જીવનો સંકલ્પ હો છે, આ સંકલ્પ ભોગનું સાધન થાય છે, એટલે સુખદુઃખનો
આનુભવ કરાવે છે. ઇશ્વરસંકલ્પ ને જીવસંકલ્પમાં આમ ભેદ છે. ૧૮—૧૯.

ઇશ્વરસદૃશ વસ્તુઓમાં બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિ બુદ્ધ બુદ્ધ ભોગ્યત્વ રૂપે છે, તે નીચેના
ત્રણ શ્લોકમાં બતાવે છે.—

ઈશનિર્મિતમણ્યાદૌ વસ્તુન્યેકવિધે સ્થિતે ।

ભોક્તૃધીવૃત્તિનાનાત્વાત્ તદ્ભોગો વદુષેપ્યતે ॥ ૨૦ ॥ ૨૩૭

હૃપ્યત્યેકો મર્ષિ લઘ્વા કુલ્હત્યન્યો હલાભતઃ ।

પશ્યત્યેવ વિરક્તોઽવ ન હૃપ્વાતિ ન કુપ્યતિ ॥ ૨૧ ॥ ૨૩૮

મિયોઽમિય હપેક્ષ્યથેત્યાકારા મણિગાસ્ત્રયઃ ।

સપ્તા જીવૈરીશસદૃશં રૂપં સાધારણં ત્રિપુ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩૯

શબ્દાર્થ:—ધ્વિરરચિત મણિ આદિક વસ્તુ એક પ્રકારની હોવા છતાં, ભોગવનારની બુદ્ધિવૃત્તિના વિવિધપણાથી તેના ભોગ, બહુ પ્રકારે અંગીકાર કરાય છે. (૨૦). મણિને પામીને એક હરખાય છે, [અને] ખરેખર ! મણિ ન મળવાથી બીજો ક્રોધ પામે છે, [વળી] અહિઆં (મણિની પ્રાપ્તિમાં કે અપ્રાપ્તિમાં) વિરક્ત (માણસ) [માત્ર] જુએ જ છે. [તે] નથી હરખાતો [કે] નથી કોપતો. (૨૧). પ્રિય, અપ્રિય અને ઉપેક્ષ્ય; એ પ્રકારના મણિમાં રહેલા ત્રણે આકારો જીવોએ સુજેલા છે. [એ] ત્રણેમાં સાધારણ [મણિ] રૂપ ધ્વિરરચિત છે. ૨૨.

વિવેચન:—ધ્વિરરચિત વસ્તુના સ્વરૂપથી તેનું ભોગ્યત્વ જૂદું હોઈ શકે નહિ એમ સમજવાનું નથી. તે જૂદું હોઈ શકે છે. ધ્વિરસંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલ મણિ, વસ્તુતાએ એક છે પણ તેમાં ભોગ્યરૂપ વિષયના આકાર જૂદાં યતાં તે ભિન્ન ભિન્ન ભોગ્યતા પામે છે. મણિ મેળવી એક માણસ ખુશી યાય છે, જોને નથી મળતો તે માણસ ક્રોધ કે ઈર્ષ્યા પામે છે, અને સાગીને તે મળે તો માત્ર તે જોય જ છે; અથવા તેની પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિમાં તેને કાંઈ હર્ષશોક યતો નથી, ખુશ થવું, ના ખુશ થવું, કે ઉપેક્ષા પામવી એ કાંઈ મણિમાં ધ્વિરસંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મો કે ગુણો નથી, તે તો માત્ર જીવોએ આશા પેલા છે; પણ એ ત્રણે ધર્મોમાં અવિચ્છિન્ન મણિપણું સરખી રીતે રહેલું છે. તે ધ્વિરરચિત છે. ૨૦-૨૨.

માયાં સ્તુપા નનંદા ચ યાતા માતેત્યનેકથા ।

પ્રતિયોગિધિયા યોપિદ્ મિચ્યતે ન સ્વરૂપતઃ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪૦

શબ્દાર્થ:—પ્રતિયોગીની બુદ્ધિથી [એક જ] સ્ત્રી; પત્ની, વહુ, નણંદ, દરાણી, અને મા એમ અનેક રીતે ભેદ પામે છે, [પણ] સ્વરૂપથી નથી પામતી. ૨૩.

વિવેચન:—જીવસદ્ ભોગ્ય આકારના ભેદને બીજી ઉદાહરણ આપી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. એક જ સ્ત્રી, ધણીની અપેક્ષાએ પત્ની, દોકરાની સ્ત્રીની અપેક્ષાએ વહુ, ધણીની મેનની અપેક્ષાએ નણંદ, છલાદિ ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાથી તે તે ભિન્ન ભિન્ન સંબંધવાળી યાય છે. આ વખતે તેનું કાંઈ સ્વરૂપ ફરતું નથી, માત્ર મનોમય જીવરચિત જગતના ભેદથી તે જૂદા જૂદા ભેદ પામે છે. આમ ધ્વિરરચિત પદાર્થોમાં જીવ પોતાના સંકલ્પથી તે પદાર્થનું સ્વરૂપ તેનું તે રહેતાં છતાં પણ જૂદી જૂદી ભોગ્યતા કલ્પે છે. ૨૩.

નનુ જ્ઞાનાનિ મિચ્યતામાકારસ્તુ ન મિચ્યતે ।

યોપિદ્વપુપ્યતિશયો ન દૃષ્ટો જીવનિર્મિતઃ ॥ ૨૪ ॥ ૨૪૧

મૈવં માંસમયી યોપિત્ કાચિદન્યા મનોમયી ।

માંસમય્યા અમેદેડપિ મિચ્યતે હિં મનોમયી ॥૨૫॥ ૨૪૨

શબ્દાર્થ:—વૃત્તિજ્ઞાન ભેદ પામે [પણ] સ્ત્રીનું સ્વરૂપ તો ભેદ પા-

મતું નથી. સ્ત્રીના શરીરમાં જીવે રહેલો અતિશય (રૂપભેદ) દીકા નથી [યું]? (૨૪). કોઈ બીજી મનોમયી [સ્ત્રી છે માટે] માંસમયી [સ્ત્રી] એમ માં ભેદ પામે, [કેમકે] માંસમયી [સ્ત્રી] નો અભેદ સતે પણ મનોમયી [સ્ત્રી] ભેદ પામે જ છે. ૨૫.

વિવેચન:—વાદી અહિં આ શકા કરે છે કે ‘આ ભાષા છે, આ વસ્તુ છે’ કે સાદિ વાણેમા સ્ત્રીને વિષય કળાઈ જ્ઞાન બિન્ન છે એમ મનનય છે, પણ તે જ્ઞાનના વિષયભૂત સ્ત્રીના અવસ્થા ભેદ દેખાતો નથી, એટલા માટે પ્રતિયોગીની બુદ્ધિએ સ્ત્રી ભેદ પામે છે એમ તમે પાઠ્ય કહી ગયા તે સર્વવતું નથી મિદ્ધાતી ઉત્તર આપે છે કે, જ્યે (વિષય) ની રિનક્ષણતાને આધીન જ્ઞાનની વિષયક્ષણતા છે, એટલા માટે જ્યેના નિવક્ષણ ભેદ જ અગીકાર કરવા યોગ્ય છે, જે કે જ્ઞાનસ્થિતી સ્ત્રીનું બાહ્યરૂપ ભેદ પામતું નથી એ વાત ખરી છે, તોપણ કોઈ મનોમયી સ્ત્રી જુની ઉભી થાય છે, અને એના ભેદ પડે છે ૨૪—૨૫

અનિત્તસ્વપ્નમનોરાજ્યસ્મૃતિષ્વસ્તુ મનોમયમ્ ।

જાગ્રન્માનેન મેયસ્ય ન મનોમયતેતિ ચેત્ ॥ ૨૬ ॥ ૨૪૬

વાદં માનેતુમેયેન યોગાત્ સ્યાદ્ વિષયાકૃતિઃ ।

ભાષ્યવાર્તિકકારાભ્યામયમર્થ ઉદીરિતઃ ॥ ૨૭ ॥ ૨૪૪

શબ્દાર્થ:—અનિત્ત, સ્વપ્ન, મનોરાજ્ય અને સ્મૃતિમાં મનોમય (વસ્તુ) હો [પણ] જાગ્રત્ના પ્રમાણવડે પ્રમાણ કરવા યોગ્ય (વસ્તુ) ની મનોમયતા નથી એમ જે [કહે] તો (૨૬.) બરાબર છે; [કેમકે] પ્રમાણમાં વિષયનો આકાર તો, પ્રમાણ કરવા યોગ્ય [વસ્તુ સાથે] યોગ થવાથી [જ] થાય છે, આ અર્થ ભાષ્યકાર શ્રી શંકરાચાર્ય અને વાર્તિકકાર શ્રી મુરેશ્વરનાચાર્યે કહેલો છે. ૨૭.

વિવેચન:—વાદી શકા કરે છે કે અનિત્ત, સ્વપ્ન, શેખમહીના બોદા ઉગરેલા વિચાર અને સ્મૃતિમાં, બાહ્યવિષયોના અભાવ હોય છે એટલા માટે ત્યાં મનોમય વસ્તુઓ છે એમ કહેતા હો તો ત્યાં તે બંને દોષ, પણ જાગ્રત્વસ્થાના પ્રમાણમાં તો મનોમયથી ભિન્ન બાહ્યવસ્તુઓ વિષયમાન છે એટલે તેવા પ્રસંગમાં મનોમય વસ્તુઓ હોવાનો સંભવ નથી સિદ્ધાતી આનો ઉત્તર આપે છે કે, બાઈ! તદ્વાદ કરેલું સત્ય છે પ્રસક્ત જ્ઞાનના સ્થળમાં બાહ્યવસ્તુઓનો મહાભાવ અગીકાર છે મિદ્ધાલાભ સહિત અત કરણની વૃત્તિઓ પ્રમાણનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે અત કરણની વૃત્તિઓ પ્રમેય વસ્તુ-બાહ્યવિષયો સાથે જોડાઈ ગયા પછી જ વિષયની આકૃતિનું આપણને જ્ઞાન થાય છે આ અચાર્યે કહેલું કાઈ કપોળ દક્ષિપત નથી ભાષ્યકાર ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય અને વાર્તિકકારથી મુરેશ્વરનાચાર્ય એ બંનેએ પોતાના ગ્રંથોમાં આ તત્ત્વ લીધેલું છે ૨૬—૨૭

નીચેના ત્રણ શ્લોકમાં તે બતાવે છે —

મૂપાસિક્તં યથા તાત્રં તન્નિમં જાયતે તથા ।

રૂપાદિન્ વ્યાપ્તુવચ્ ચિત્તં તન્નિમં દૃશ્યતે ધ્રુવમ્ ॥ ૨૮ ॥ ૨૪૬

વ્યંજકો વા યથાઽઽભોકો વ્યંગ્યસ્યાકારતામિયાત્ ।

સર્વાર્થવ્યંજકત્વાદ્ ધીરર્થાકારા પ્રદશ્યતે ॥ ૨૯ ॥ ૨૪૬

શબ્દાર્થઃ—કાચખામાં રેડેલું [રસરૂપ] તાંબું જેમ તેના આકારવાળું થાય છે, તેમ રૂપાદિને વ્યાપતું ચિત્ત અવશ્ય તેના આકારવાળું દેખાય છે. (૨૮). અથવા પ્રકાશક મૂર્ધાદિનો પ્રકાશ જેમ પ્રકાશ્યની આકારતાને પામે છે [તેમ] બુદ્ધિ [પશુ] સર્વ વિષયની પ્રકાશક હોવાથી વિષયાકાર દેખાય છે. ૨૯.

વિવેચનઃ—ઉપર બતાવેલાં બે વાક્યોમાંથી પૂર્વપાદ ભગવાન્ શંકરાચાર્યના ઉપદેશ સહત્રી નામના ગ્રંથમાંથી આ બે શ્લોક લીધેલા છે. બાહ્યવિષયોની સાથે બુદ્ધિ તદાકારતા કેવી રીતે પામે છે તેને માટે એમાં દર્શાવેલ છે. પીંગાજેલું તાંબું જેવી મૂળમાં એટલે જેવા ખીખામાં રેડવામાં આવે છે, તેવા જ ખીખાના આકારવાળું તે હવે પછી થઈ જાય છે; તેમ જ રૂપાદિ વિષયોને વિષય કરતી બુદ્ધિ [ચિત્ત] જેવું જેવું રૂપ તેવી તેવી થઈ જાય છે. આ દર્શાવતમાં વાદી કદાચ એમ શંકા કરે કે અગ્નિસંયોગથી રસ બનાવેલું તાંબું હવે પછી જડરૂપ થઈ જાય છે, તેમ બુદ્ધિ કે ચિત્ત કાંઈ જડ નથી, માટે આ દર્શાવેલું તેને સર્વાંશે લાગુ પડતું નથી. આ શંકાના સમાધાનને માટે ખીખા શ્લોકમાં ખીખું દર્શાવેલું છે. બધાને પ્રકાશ કરે એવો મૂર્ધાદિનો અનાકારરૂપ પ્રકાર, પ્રકાર કરવા યોગ્ય કોઈ પશુ વસ્તુ ઉપર પડીને તે તે વસ્તુના આકારવાળો થાય છે, તેમ સર્વ પદાર્થ માત્રને જ પ્રકાશ આવે છે—સમજે છે, તે બુદ્ધિ પશુ પોતે વિષય કરેલા પદાર્થના આકારરૂપ થઈ જાય છે, અને તેમ થએલી દેખાય છે. ૨૮—૨૯.

માતુર્માનાભિનિષ્પત્તિર્નિષ્પન્નં મેયમેતિ તત્ ।

મેયાભિસંગતં તચ્ચ મેયાઽઽભત્ત્વં પ્રપદ્યતે ॥ ૩૦ ॥ ૨૪૭

શબ્દાર્થઃ—પ્રમાતાથી પ્રમાણની ઉત્પત્તિ [છે]; અને ઉત્પન્ન થએલું તે (પ્રમાણ) પ્રમેયને પામે છે. [વળી] પ્રમેય સાથે જોડાએલું તે (પ્રમાણ) પ્રમેયાકારને પામે છે. ૩૦.

વિવેચનઃ—આ શ્લોક વાર્તિકકારનો છે. તેમાં પશુ બાહ્યવિષયની સાથે બુદ્ધિ કેમ પરિણામ પામે છે તે બતાવેલ છે. પ્રમાતા એટલે અધિદાને સહિત બુદ્ધિમાં રહેલું ચિદાભાસરૂપ. એ પ્રલક્ષ જ્ઞાનનો કર્તા છે. જીવ છે. આ જીવથી ચિદાભાસ સહિત અતઃકરણની વૃત્તિરૂપ પ્રમાણની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઉત્પન્ન થએલું પ્રમાણ ધટાદિરૂપ પ્રમેયને મળે છે. આમ પ્રમેય સાથે મળેલું પ્રમાણ પ્રમેયના જેવું રૂપ પામી જાય છે, અને પછી તે તે રૂપે સાક્ષીને જાણે છે. સાગંશ એ કે અતઃકરણની વૃત્તિઓ, બાહ્યવિષય એટલે ધટાદિ પદાર્થો સાથે જોડાઈ તે ધટાદિરૂપે પરિણામ પામે છે, એટલે આપણને ધટાદિનું ચાર્થ જ્ઞાન થાય છે. ૩૦.

સત્યેવં વિપયૌ દ્વૌ સ્તો ઘટૌ મૃન્મયધીમયૌ ।

મૃન્મયો માનમેયઃ સ્યાન્ સાક્ષિભાસ્યસ્તુ ધીમયઃ॥૩૧॥ ૨૪૮

શબ્દાર્થ—એમ હોવામાં મૃન્મય ઘડો અને બુદ્ધિમય (મનોમય) [એમ] એ વિષય થાય છે. [તેમાંના] મૃન્મય (ઘડો) પ્રમાણથી જાણવા યોગ્ય છે, પણ મનોમય (ઘડો) સાક્ષિભાવ્ય છે. ૩૧.

વિવેચન—પાછળના ૨૭ માં શ્લોક સાથે આ શ્લોકનો મનઃ મેળવવાનો છે, એ દેવે લગનાર ભાષ્યકાર અને વાર્તિકકારના વાક્યો પ્રમાણે, પ્રમાણુ વિષયાકાર થાય છે એ વાત બંને દો, પણ એથી આપણે સિદ્ધ થુ કરીએ છીએ, અથવા આપણા માનતા પ્ર અગમ તેથી ગો લાભ કે, તે આ શ્લોકમાં બતાવે છે પ્રમાણુ વિષયાકાર થાય છે એમ સિદ્ધ થતા મે જાતના વિષયો ઉભા થાય છે અતઃકચ્છુની વૃત્તિઓ ધરા ઉપર આવતા તે ઘડાનેરે પરિણામ પામી એટલે એક ભાગીનો ઘડો છે ને, અને બીજો આ વૃત્તિના પ પરિણામરૂપ ઘડો થયો તે, આને મનોમય કે બુદ્ધિમય ઘડો મેળવવા આવે છે આવા બે ઘડા અન વિષયરૂપ થયા તેમનાનો મૃન્મય એટલે ભાગીનો ઘડો તો અતઃકચ્છુની વૃત્તિઓ જે પ્રમાણરૂપ છે, તેમનાથી જાણ્યો અર્થાત્ મૃન્મય ઘડો માનમેય થયો, પણ બીજો મનોમય ઘડો છે, તેને મનથી જાણનાર અભાન હોવાથી તે સાક્ષિભાવ્ય થાય છે અર્થાત્ તે સાક્ષિનરૂપે પ્રકાશના યોગ્ય છે ૩૧

૪ જીવરચિત કૈત મુખદુઃખ (બધ) તું કાળુ છે. ૨૪૬—૨૫૬.

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં ધીમયો જીવંધકૃત્ ।

સત્યસ્મિન્ સુખદુઃખે સ્તસ્તસ્મિન્નસતિ ન દ્વયમ્ ॥ ૩૦ ॥ ૨૪૯

શબ્દાર્થ—અન્વય અને વ્યતિરેકરૂપે મનોમય [જગત્] જીવને બધ કરનાર છે. એ હોવાથી મુખદુઃખ છે, [અને] એ નહિ હોવાથી બન્ને નથી. ૩૨.

વિવેચન—અહીં મુખીમાં ધ્વિનરચિત કૈત બતાવુ, તેમાં લાગ કરવા યોગ્ય કયુ છે અને નહિ લાગ કરવા એવુ દેવ કયુ છે તે જાણવાનો મથક આરભ કરે છે જીવરચિત કૈત મુખદુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે માટે તે દેવ છે તે જ બધનુ કારણ છે આ મુખી મનોમય જગત્ છે આ મુખી મુખદુઃખ છે આ અન્વય છે અને તે ન દોષ એટલે મુખદુઃખ બંને નથી, આ તેના વ્યતિરેક છે આમ અન્વયવ્યતિરેકરૂપે મનોમય જગત્ બધ કરનાર દોષથી તે જ દેવ છે ૩૨

અસત્યપિ ચ વાચાર્યે સ્વમાદૌ વદ્યન્તે નરઃ ।

સમાધિસુક્ષ્મચ્છાંસુ સત્યપ્યસ્મિન્ ન વદ્યન્તે ॥ ૩૩ ॥ ૨૫૦

શબ્દાર્થ—બાહ્યાર્થ વિષયો ન હોવા છતાં પણ અવમાદિમાં માણસ બધાય છે અને સમાધિ, મુખુષિ અને મૂર્છામાં તે હોવા છતાં પણ [તે] નથી બધાતો. ૩૩.

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં મનોમય જગતો અન્વયવ્યતિરેક મનાવ્યો જીવેરચિત બાહ્યવદ્યાર્થને સામાદે ન દોષ કરે, એથી વાદીની સમતા નમાધાનને મર્યાદા દરે છે માગમ દેવ, મધ્ય, દરિયાઈ જે પાણી અમાનરૂપના હોય છે અસરમાં બાહ્યવિષયો દોષ નથી જેમ સમાધિ બાહ્યવિષયો નથી દોષ તેમ જીવેરચિત

મનોરાત્યમાં કે સ્મૃતિમાં પણ તે હોતા નથી, તોપણ સ્વભાવિમાં માણસ, મનોમય સ્ત્રી તથા વ્યાધિ આદિ સુખદુઃખ કરનારા પદાર્થોને જોતાં કે કષ્ટતાં વારને તેના સુખદુઃખરૂપ બદલવડે બધાય છે—સુખદુઃખ પામે છે. અને એથી ઉલટું સમાધિ, સુપૃષ્ઠિ અને મૂર્છામાં સુખદુઃખ કરનારા બાહ્યવિષયો હાજર છે છતાં પણ તેનાથી સુખદુઃખ થતું નથી. આ ઉપરથી મિદ્ધ એ થયું કે ઈશ્વરમુદ્ર પદાર્થો સુખદુઃખનું કારણ નથી. માત્ર મનોમય પદાર્થ જ સુખદુઃખરૂપ બદલુ કરણ છે. આથી ઈશ્વરચિત્ત પદાર્થોને અન્ય તથા વ્યતિ-રેક ધરતો નથી. મનોમય પદાર્થને જ તે ધરે છે એ વાત મિદ્ધ થાય છે. ૩૩.

દૂરદેશં ગતે પુત્રે જીવત્યેવાત્ર તાપ્તિતા ।

વિમ્બલંબકવાક્યેન મૃતં મત્વા પ્રરોદતિ ॥ ૩૪ ॥ ૨૫૧

મૃતેऽપિ તસ્મિન્ વાર્ત્તીયામશ્નુતાયાં ન રોદતિ ।

અતઃ સર્વસ્ય જીવસ્ય વંધકૃન્માનસં જગત્ ॥ ૩૫ ॥ ૨૫૨

શબ્દાર્થઃ—દૂરદેશ ગએલો. પુત્ર જીવતો છે તોપણ અહીં તેના બાપ હગારાના વાક્યવડે [તે] મરી ગએલો છે [એમ] માનીને રૂએફૂટે છે. (૩૪). તે મૂએલો છતાં પણ [તે] સમાચાર નહિ સાંભળેલા હોવાથી [બાપ] રોતો નથી; એટલા માટે સર્વ જીવને બંધ કરનાર મનોમય જગત્ [છે]. ૩૫.

વિવેચનઃ—સુખદુઃખરૂપ બધ કરનાર મનોમય જગતના અન્યવ્યતિરેકને આ બે સ્લોકથી ઉદાહરણ આપી સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે. કોઈ માણસનો પુત્ર પરદેશ ગએલો છે સા તે જીવતો છે, તોપણ દેઈ હાં લોટાએ આવી તેને કશું કે 'તારો પુત્ર મરી ગયો છે' આ સાંભળીને પોતાના ઘરમાં બેઠેલો બાપ (તે માણસ), પુત્ર મરી ગયો છે એમ માનીને—મનોમય જગત્ કરીને રડવા કૂટવા મડી પડ્યો. હવે એ જ પરદેશ ગ-એલો પુત્ર પરદેશમાં મરી ગયો છે તોપણ તેના તેવા માહા સમાચાર જ્યાંસુધી આવ્યા નથી. અર્થાત્ મનોમય પુત્ર જીવતો છે એમ બાપને ખાતરી છે, સાંસુધીમાં તે રડતો નથી. ફક્તિતાર્થ એ કે મનોમય પુત્રનું મરણ એ હું જ કરનાર અને પરદેશમાં તે જીવતો મળ કરે છે એમ માનતું તે સુખ આપનાર છે આમ સર્વ માણસ માત્રને મનોમય જગત્ જ બધ કરનાર છે. ૩૫.

વિજ્ઞાનવાદો વાહ્યાર્થવૈયર્થ્યાત્ સ્યાદિદેહિતિ ચેત્ ।

ન હૃદ્યાકારમાધાતું વાહ્યસ્યાપેક્ષિતત્ત્વતઃ ॥ ૩૬ ॥ ૨૫૩

શબ્દાર્થઃ—બાહ્યવિષયની વ્યર્થતા હોવાથી અહિંયાં વિજ્ઞાનવાદ આવે છે એમ જો [કહો] તો હૃદયમાં આકાર ધારણ કરવાને બાહ્યવસ્તુની અપેક્ષા છે એટલા માટે [એમ બને] નહિ. ૩૬.

વિવેચનઃ—ઉપર એમ બતાવ્યું કે સુખદુઃખના કારણરૂપ મનોમય પદાર્થ છે પણ બાહ્યપદાર્થ નથી, આથી એમ જ મિદ્ધ થયું કે બાહ્યપદાર્થ તો સઘળા વ્યર્થ છે. અર્થાત્ તેઓને અભાવ છે. તેથી તો અપસિદ્ધાત (વેદાન્તસિદ્ધાંતના ભગ) ની પ્રાપ્તિ થાય છે;

અને જેમા મુદ્ધિ મિત્રાચ બાલવિદ્યોનો અભાવ માનેતો કે એવો વિજ્ઞાનવાદ આવી જાય છે એ રાજના પરિહારને માટે અથગ કરે છે કે અન વિજ્ઞાનવાદની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કેમકે અમારા વેદાન્તમિદ્ધાતમા મનોનય પ્રપચ બધનું કારણ છે ખરૂં, તો પણ બાલપદાચા એ મનોમય પ્રપચનું કારણ છે અમાન મનમા હૃદયની અદર આકાર ધારણ કરવા સારૂ બાલપદાચોની અપેક્ષા કે એટલે પછી ક્ષણિવિજ્ઞાનવાદની પેડે મુદ્ધિ સિ વાચના બાલપદાચો આ સમયમા અમને વર્ચ નથી અને તેથી, વિજ્ઞાનવાદની પ્રાપ્તિ પણ અમાગ મતમા થતી નથી ૩૧.

વાદી વગી રાજા જરે છે કે હૃદયમા આગર ધારણ કરવાને માટે બાલપદાચની જરૂર નથી પૂર્વ થઈ ગએના માનમપ્રપચના મરગે જ, હવે થયાના માનમપ્રપચના હેતુરૂપ હોવાનો સમય છે, તો પછી બાલપદાચને શામાટે માનવી નેષ્ટએ ? મિદ્ધાની ૧ ત્રાદીવાદવડે તે અગીકાર કરી નીચનો જો. —

વૈયર્થ્યમસ્તુ વા વાલં ન વારયિતુમીગ્મહે ।

પ્રયોજનમપેક્ષન્તે ન માનાનીતિ હિ સ્થિતિઃ ॥ ૩૭ ॥ ૨૬૪

શબ્દાર્થ—અથવા [બાલજગતનું] વૃથાપણું હો. બાલજગતને નિવારણ કરવાને [અમે] સમર્થ નથી. (કેમકે) પ્રમાણ આપશ્યકતાને અછતાં નથી. એ પ્રકારે પ્રસિદ્ધ [લોક] વ્યવસ્થા [છે]. ૩૭.

વિવેચન—મિદ્ધાન્તી કહે છે કે બાલજગત બરે વર્થ હોય તેની અમો શિષ્ય નથી અમારે તો તે છિદ છે પણ અમે બાલજગતને બચાવીએ છીએ તે ક્ષણિવિજ્ઞાન વાદિથી બેનાણુ છે થોગાગુમારી ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી તો મુદ્ધિથી અતિરિક્ત મરે વિવચનો નિરેષ જરે છે, અમે તેનો નિરેષ કરી શક્યા મમથ નથી માત્ર તેનું પ્રયોજન શન્યત્ વૈયર્થ્ય માનીએ છીએ અદિઆ પણ પાઠે વાદી શમ જરો ન્યારે બાલજગત પ્રથો જન શન્યતા વરાવે છે તો તેનો અગી ૧૨ જ અધુમ્ન છે ના તેમ નથી અમુ. વસ્તુ અમુ. ઉપયોગની કે માટે તે સિદ્ધ છે એમ હેવાય નહીં કેમકે વસ્તુ તો હાય પણ તેનો ઉપયોગ આપણે કરી નહીં ન દોષએ અથવા બાલપદાચા ન હાય તેથી કાઈ વસ્તુની અમિદ્ધિ છે એમ હેવાય નહિ બચારમા તેમ જ કાઈ વાદ કરનારાઓમા એમ અગીકાર ગ્રામા આ યુ નથી આગમ એ કે બાલજગતનો નિરેષ નથી તે છે પણ વર્થ છે ૩૭

વંધસ્વેન્ માનસ દ્વૈત તન્ નિરોધેન શામ્યતિ ।

અમ્યસેદ્ યોગમેવાતો વ્રહ્મજ્ઞાનેન કિ વદ ॥ ૩૮ ॥ ૨૬૫

તાત્કાલિકદ્વૈતશાંતાપ્યાગામિજનિક્ષયઃ ।

વ્રહ્મજ્ઞાનં વિના ન સ્યાદિતિ વેદાન્તાદિંદિમઃ ॥ ૩૯ ॥ ૨૬૬

૧ જગતમા કોઈ કોઈનું મારણ નથી, કોઈ યત્ર એ નથી અને થતારે નથી કે તેમ આત્મ છે—એ જ બ્રહ્મ છે, એ જ સત્ય છે આ દ્વૈતનો ઉત્તમ સિદ્ધાંત છે, માટે તે વાદ કહેવાય છે (સિ સા)

૩ અર્થ
ગ્રામી

શબ્દાર્થ:—જે મનોમય દૈત્ય બંધ [છે] તે તે નિરોધવડે શમી જાય છે ત્યારે તે યોગનો અભ્યાસ કર. અહ્યજ્ઞાનવડે શું [ફળ છે તે તું] કહે? (૩૯). [યોગવડે] તાત્કાલિક દૈત્યની શાંતિ થયે સતે પણ આવતા જન્મનો કય અહ્યજ્ઞાન વગર થાય નહિ; એ પ્રકારે ઉપનિષદનો ઠંઠરો છે. ૩૮.

વિવેચન:—પ્રવચ્છોક્તિમાં અતાત્મા પ્રમાણે વિત્તગતિનો—મનોમયદૈત્યનો નિરોધ કરવો એ જ મોક્ષનું અર્થ થતા જાય છે તે પછી અહ્યજ્ઞાનથી મો લાભ થવાનો દત્તો? માત્ર નિરાશુએ યોગનો અભ્યાસ કરવો જોઈ જાય છે. એમ વાદીએ પોતાનો સિદ્ધાંત પ્રકાશ્યો છે. મિદાંતી તેને પૂછે છે કે યોગથી દૈત્યશાંતિ થાય છે એ વાત ખરી છે, પણ તે શાંતિ આત્મિક એટલે એક વાર દૈત્યશાંતિ થયા પછી દૈત્યનો પુનરુદ્ભવ ન હોય તેવી શાંતિ થાય છે, કે તાત્કાલિકશાંતિ એટલે જોઈયો કાળ યોગ રહે નેત્રકા કાળની શાંતિ થાય છે? યોગથી આત્મિક શાંતિ નથી, પણ તાત્કાલિકશાંતિ થાય છે. દ્વયે આ તાત્કાલિક દૈત્યશાંતિમાં કયુ દૂષણ છે તે મિદાંતી અતાવે છે. અહ્યજ્ઞાનવિના બંધની નિવૃત્તિ નથી એમ નીચેની શ્રુતિ અન્યથાવ્યતિરેકવડે અતાવે છે એટલે ૧ જ્ઞાત્યા દેવ મુચ્ચતે સર્વવાદી ૨ જ્ઞાત્યા કિંચ જ્ઞાન્તિમત્તમતેનિ દેવને જાણીને બંધનથી મુક્ત થાય છે અને 'ગિ-વને જાણીને અત્યંત ગાન્તિ પામે છે' આ શ્વેતાશ્વતરોપનિષદની શ્રુતિઓ અન્યથાવડે અને યદા ચર્મરદાકાશ ચેદયિશ્વરિ માન્યા: । તદા દેવમિજ્ઞાય દુ:સ્તસ્વાન્તો મવિષ્વનિ 'ભ્યારે માણુમ આમડાની પેઠે અપ્રકાશને વીંટળે ભારે દેવને જાણ્યાવિના દુષ્ટનો અત થશે' આ શ્રુતિ વ્યતિરેકવડે બંધનિવૃત્તિ અતાવે છે. ૩૯.

અનિવૃત્તેડપીશ્વરે દૈતે તસ્ય મૃપાત્મતામ્ ।

વુદ્ધ્વા વ્રત્ત્વાદ્યં વોદું ગક્યં વસ્ત્વૈક્યવાદિનઃ ॥ ૪૦ ॥ ૨૫૭

પ્રલયે તન્નિવૃત્તૌ તુ ગુરુશાસ્ત્રાદ્યભાવતઃ ।

વિરોધિદૈતાભાયેડપિ ન ગક્યં વોદુમદ્યમ્ ॥ ૪૧ ॥ ૨૫૮

શબ્દાર્થ:—પ્રવચ્છોક્તિદૈત્ય અનિવૃત્ત સતે પણ તેનું મિથ્યાપણું જાણીને અદૈત્ય વાદીએને અદ્ય અહ્ય જાણવાને શક્ય છે. (૪૦). પ્રલયકાળમાં તે (દૈત્ય) ની નિવૃત્તિ સતે અને અદૈત્યના વિરોધરૂપ દૈત્યનો અભાવ સતે પણ શુદ્ધ અને શાસ્ત્રાદિના અભાવથી અદ્ય અહ્ય જાણવાને શક્ય છે. ૪૧.

વિવેચન:—દર્પણમાં પ્રતિબિંબત થએલું ચુખ વાસ્તવ મુખથી બિન્ન નથી, રજ્જુમાં કડપાએય સર્પ રજ્જુથી બિન્ન નથી, આકાશમાં જણાતો સ્વામ ૨ગ આકાશથી બિન્ન નથી, અને શુકિતમાં જણાતુ રૂપ શુકિતથી બિન્ન નથી; પણ વાસ્તવ પદાર્થના સમઘમાં તે મિથ્યા છે; તેમ અધિજ્ઞાન અહ્યમાં કમ્પાએય મર્મ જગત્, તેના અધિજ્ઞાન અહ્યથી કાઈ જુદું નથી માત્ર મિથ્યાજ છે આમ જગત્નુ અર્થાત્ ઈશ્વરચિત દૈત્યનું મિથ્યાત્વ માની તેનો બાંધ કરી અદૈત્ય અહ્ય જાણવાને શક્ય છે, પણ તેનો નિરોધ કરવાથી અદૈત્ય જાણી શકાતું નથી, જેઓ ઈશ્વરદૈત્યનો નિરોધ એ જ અદૈત્યજ્ઞાનનો પ્રયોગ છે

એમ માને છે, તેઓનું એ માનવું બૂલ ભરેલું છે, કેમકે પ્રલયકાળમાં ઇશદેવનો નિરોધ થઈ જાય છે; અર્થાત્ તે વખતે અદ્વૈત જ્ઞાનના વિરોધરૂપ ઇશ્વરચિત દૈત રહેતું નથી, તો વાદીના મત પ્રમાણે અદ્વૈત જ્ઞાન ઉદ્ભવતું જોઈએ; પણ તે વખતે ગુરુ શાસ્ત્ર, વગેરેનો અભાવ હોવાથી અદ્વૈત જાણવાને અસક્ય છે. શ્રુતિાર્થ એ કે ઇશ્વરદેવનો નાશ કે નિરોધ એ અદ્વૈતજ્ઞાનનો હેતુ નથી, પણ તેનું મિથ્યાત્વ જ્ઞાન હેતુ છે. જિ-
જ્ઞાસુએ બરાબર સમજી સમજવું કે જે કંઈ જગત્ આપણને આલેદિત્રી સમગ્રપ છે, તે કંઈ નથી, એમ સમજવાનું નથી; પણ જે છે તે માત્ર દેખાવા રૂપે પણ મિથ્યા છે. સર્વ અદ્વૈતરૂપ-અલરૂપ છે, એમ સમજવું એ યથાર્થ જ્ઞાન છે. એ જ બ્રહ્મજ્ઞાન છે. ૪૦-૪૧.

અવાધકં સાધકં ચ દ્વૈતમીશ્વરનિર્મિતમ્ ।

અપનેતુમશક્યં ચેત્યાસ્તાં તદ્ દિપ્યતે કુતઃ ॥ ૪૨ ॥ ૨૫૯.

શબ્દાર્થ:—ઇશ્વરનિર્મિત દ્વૈત [અદ્વૈતનું] અબાધક અને સાધક [છે] વળી [તે] નિવારણ કરવાને અસક્ય [છે]. એ પ્રકારે [છે માટે] તે [ભલે] હો. [તમે એના] કેમ દેષ કરાય છે (કરો છો)? ૪૨.

વિવેચન:—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ઇશ્વરદેવનો નાશ અદ્વૈતજ્ઞાનનું કારણ નથી, ભારે તો અદ્વૈતજ્ઞાન થવામાં પણ ઇશ્વરદેવ છે એમ થયું. હા તેમ છે; પણ અદ્વૈતજ્ઞાન થવામાં તે બાધ કરતું નથી, પરંતુ તેમાં તે અબાધક છે. તે અબાધક છે, એટલુંજ નહિ પણ તેને મિથ્યા માનવામાં અદ્વૈતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સંભવે છે; માટે ઉપર તે તો અદ્વૈત-જ્ઞાનનું સાધક છે. ગુરુરૂપે અને શાસ્ત્રરૂપે તો વળી તે જ્ઞાનનું સાધન છે. તે જ્ઞાનનું સા-
ધન ને સાધક હોવાથી આકાશરૂપ ઇશ્વરદેવને જેમ નિરોધ કરી શકતું નથી તેમ તેને પણ નિરોધ કરી શકતું નથી. તે ભલે હો. તમે નાહક તેના દેષ શા માટે કરો છો? ૪૨.

૨ જીવદ્વૈતનો ભેદપૂર્વક ત્યાગ ૨૬૦-૨૮૬

૧ શાસ્ત્રીયદ્વૈતનું યુક્તિપૂર્વક મહણ અને ત્યાગ. ૨૬૦-૨૬૫.

જીવદ્વૈતં તુ શાસ્ત્રીયમશાસ્ત્રીયમિતિ દ્વિષા ।

ઉપાંદેદીત શાસ્ત્રીયમાતત્ત્વસ્યાવબોધનાત્ ॥ ૪૩ ॥ ૨૬૦

આત્મવ્રહ્મવિચારાભ્યં શાસ્ત્રીયં માનસં જગત્ ।

બુદ્ધે તત્ત્વે તત્ત્વં ચ હેયમિતિ શ્રુત્યનુશાસનમ્ ॥ ૪૪ ॥ ૨૬૧

શબ્દાર્થ:—જીવરચિત દ્વૈત તો શાસ્ત્રીય અને અશાસ્ત્રીય એમ બે પ્ર-
કારનું છે. [તેમાંનું] શાસ્ત્રીયદ્વૈત, તત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં સુધી સ્વીકારવું. (૪૩).
આત્મારૂપી બ્રહ્મના વિચાર, એરૂપ નામવાળું શાસ્ત્રીયદ્વૈત, મનોમય જગત્ છે.
તત્ત્વને નંદરૂપે સતે તે હોય છે. એ પ્રકારે ભગવતી શ્રુતિનો આદેશ છે. ૪૪.

વિવેચન:—ઉપર ૪૨ માં શ્લોક સુધીમાં ઇશ્વરચિત દ્વૈતવિષે વિવેચન કર્યું છે.

હવે જીવરચિત દ્વૈત સંબંધી બોલે છે. તે શાસ્ત્રીય અને અશાસ્ત્રીય એમ બે પ્રકારનું છે.
શાસ્ત્રીયદ્વૈત શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કરેલું એવું માન્ય જગત્ છે. એ. મહણ કરવા જેવું છે.

પણ તે વસ્તુજ્ઞાન થતાં સુધી; પછી નહિ. બ્રહ્મચરિયા એ જ શાસ્ત્રીયદ્વિત; તે શ્રવણ અને મનન એટલે મનની કલ્પનાવવાળું છે, માટે માનસ જગત્ કહેવાય છે. શ્રવણમનનથી બ્રહ્મનો નિર્ણય થઈ જાય એટલે તે દ્વિત હેય-સાગ કરવા યોગ્ય છે. બામુદામૃતે: કાલ ન-વેદેદાંત ચિન્તણ 'નિદ્રા અને મરણ સુધીનો કાળ વેદાંતચિન્તારવડે ગાળે' આ વાક્યને લઈને વાદી શકા કરે છે કે, આ વાક્યમાં મરણ સુધી વેદાંત ચિન્તારવાનું કહેવું છે, ને તમે તો જ્ઞાન થતાં સુધી શાસ્ત્રીય દ્વિતને ઉપામવા બતાવ્યું કેમ છે એ બંને એમ ? અથગ્રે ઉત્તર આપે છે કે, ભગવતી શ્રુતિનો એવો આદેશ છે કે તત્ત્વ જાણવા પછી શાસ્ત્રીયદ્વિત હેય છે. ભવતુ ! શ્રુતિની ઉક્તિ પ્રમાણે જ્ઞાન થતા સુધી વેદાંતચિન્તાર કરવો એમ માનીએ પણ ઉપરના વાક્યમાં તો 'સુપુતિ પર્યંત' એવા ગમ્બે છે, તેનો આવા ઉત્તરથી કંઈ ખુલામો થયો સંભવતો નથી. મિદ્દાંતી કહે છે કે તેનો ખુલામો ઉપર બતાવેલા શ્લોકના પૂર્વાર્ધ દશાક્ષરવત્તર કિંચિત્ કામાદીનાં મનાગતિ 'કામાદિને કંઈ પણ વખત કંઈ પણ અવકાશ આપવો નહિ,' પ્રમાણે મબવિત છે, કામાદિ જે જીવનમુક્તિના સુખના વિરોધી છે, તેમને ચિત્તમાં જરા પણ પેમવા દેવાનો વખત આપવો નહિ. અર્થાત્ જનમદયગ્રામાં વ્યવહારનાં જૂદાં જૂદાં સાધનોવડે તે ચિત્તમાં પેશી જાય છે, અમાવગ્રામાં પણ તે પેમે છે; માટે જ્યાં સુધી સુપુતિ આવે ત્યાં સુધી વેદાંતચિન્તાર કરવો નેથી કામાદિક ચિત્તમાં દાખલ થઈ શકે નહિ એવો એ શ્લોકનો ભાવ છે આ સંપૂર્ણ માધનગ્રામાં છે બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી કામાદિકને ચિત્તમાં પેમવાનો મભવ નથી, માટે તે પછી વેદાંતચિન્તાર એટલે શાસ્ત્રીયદ્વિત હેય છે. ૪૩-૪૪.

બ્રહ્મ જ્ઞાનના ઉત્તરકાળમાં આ શાસ્ત્રીયદ્વિત હેય છે, એમ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ-ઓને નીચેના ચાર શ્લોકથી ઉદાહરે છે —

શાસ્ત્રાણ્યધીત્ય મેધાવી અભ્યસ્ય ચ પુનઃ પુનઃ ।

પરમં બ્રહ્મ વિજ્ઞાય ઉલ્કાવત્ તાન્યથોત્સજેત્ ॥ ૪૫ ॥ ૨૬૫

ગ્રંથમભ્યસ્ય મેધાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતત્પરઃ ।

પલાલમિવ ધાન્યાર્થી ત્યજેદ્ ગ્રંથમશેષતઃ ॥ ૪૬ ॥ ૨૬૬

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય મજ્ઞાં કુર્વોત્ વ્રાહ્મણઃ ।

નાનુધ્યાયાન્ વહુન્ શદ્ધાન્ વાચો વિગ્લાપનં દ્વિ તત્ ॥ ૪૭ ॥ ૨૬૭

તમેવૈકં વિજ્ઞાનીય જ્ઞાન્યા વાચો વિમુંચય ।

યચ્છેદ્ વાહ્મનસી પ્રાજ્ઞ ઇત્યાદ્યાઃ શ્રુતયઃ સ્ફુટાઃ ॥ ૪૮ ॥ ૨૬૮

શબ્દાર્થઃ—બુદ્ધિમાન શાસ્ત્ર લાણીને અને ફરી ફરી [તેનું] મનન કરીને પરબ્રહ્મને જાણીને [પછી] ઉલ્કાની પેઠે તેઓ (શાસ્ત્રો)નો ત્યાગ કરે. (૪૫). બુદ્ધિમાન અંથને લાણીને પરોક્ષ અને અપરોક્ષ અનુભવમાં કુશળ થયો સતો, ધાન્યને ઈચ્છતો [ખેડત] જેમ ભૂંસાને, [તેમ] સંપૂર્ણ રીતે અંથનો ત્યાગ કરે. (૪૬). ધીર બ્રાહ્મણ તેને જ વિશેષ કરીને જાણે [અને] બ્રહ્મમાં] પ્રજ્ઞા કરે. જહુ શબ્દાને ન બોલે [કેમકે] તે માત્ર વા-

છીનો શ્રમ જ છે. (૪૭). 'તે એકને જ બહો. અન્ય વાણીવિલાસોને મૂકી જ દા' 'જ્ઞાની વાણીને મનમાં લય કરે' ક્રિયાદિ ઘણી શ્રુતિઓ સ્પષ્ટ છે. ૪૮.

વિવેચન:—મેધાની એટલે વિવેકાદિયુક્ત બુદ્ધિમાન અધિકારી તે, શ્રીગુરુમુખથી શ્રવણ કરીને શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે અને નારવાગ નિવારણ મનન કરીને, કોઈ પણ જાતના સંગમવિપર્યય રહિત પરબ્રહ્મને વિશેષ કરીને જાણે. અને એમ જાણ્યા પછી, સંધી રહ્યા કેડે મળગતાં લોકડાનો જેમ લાગ કરવામાં આવે છે તેમ સર્વ શાસ્ત્રનો લાગ કરે. અર્થાત્ બ્રહ્મધ્યાનમાં જ રહે. એ જ મેધાવી કેવી રીતે શાસ્ત્રનો લાગ કરે તેનું ખીલું પણ દક્ષાંત આવે છે. શ્રીગુરુવાક્યથી. શાસ્ત્રવાક્યથી તથા શ્રવણ અને મનનથી સર્વ જગતનું મિથ્યાપણ જાણી બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનો જોનાથી નિર્ણય થાય છે તે જ્ઞાન, અને શ્રીગુરુશાસ્ત્રવાક્ય તથા નિર્મિથ્યાસનથી ચેતે જ અલ છે એવો નિશ્ચય તે વિજ્ઞાન, આ જ્ઞાન વિજ્ઞાનમાં તત્પર એવો મેધાવી, માત્ર ધ્યાનને જ ધ્યક્ષનો બેઠત ડાંમગન કુમકાનો જેમ લાગ કરે છે તેમ શાસ્ત્રનો લાગ કરે અત્રથ ૪૭ મો શ્લોક, '૪૮નારણ્ય-કના ૪ અધ્યાયના ૪ થા બ્રાહ્મણની ૨૧ મી કડિકા છે. તેમાં પણ એવો જ અર્થ છે. એટલે કે બ્રહ્મચર્યાદિ આધન મપન તે ધીર, અને અલ અવાને ધ્યક્ષનો તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. એવો પુરૂષ પ્રલગભિન્ન પરમાત્માને વિશેષ જાણીને તેમાં જ નિગ કરે અખ-ગકારવૃત્તિ કરે. અને ૧ બદ્ધ ગ્રન્થોને ન બોલે, શ્રુતિરૂપ ૪૮ મો શ્લોક પણ આ જ અર્થ બતાવે છે. ૪૫—૪૮.

૨ અશાસ્ત્રીય દ્વૈતના પ્રકાર. ૨૬૬—૨૭૭.

અશાસ્ત્રીયમર્ષિદ્વૈતં તીવ્રં મંદમિતિ દ્વિધા ।

કામક્રોધાદિકં તીવ્રં મનોરાજ્યં તથેતરત્ ॥ ૪૯ ॥ ૨૬૬

ઉભયં તત્ત્વયોધાત્માક્ નિવાર્ય વોધસિદ્ધયે ।

શમઃ સમાદિતત્ત્વં ચ સાધનેષુ શ્રુતં યતઃ ॥ ૫૦ ॥ ૨૬૭

વોધાદૂર્ધ્વં ચ તદ્વેયં જીવન્મુક્તિમસિદ્ધયે ।

કામાદિક્લેશવંધેન યુક્તસ્ય ન દ્વિ મુક્તતાં ॥ ૫૧ ॥ ૨૬૮

ગ્રન્થાર્થ:—અશાસ્ત્રીયદ્વૈત પણ તીવ્ર [અને] મંદ એ રીતે બે પ્રકારનું [છે]. કામક્રોધાદિક તીવ્ર [છે અને] તે પ્રમાણે ખીલું શેષસહીના નિવારણ [છે તે મંદ છે]. (૪૯). [તે] બન્ને (દ્વૈત) તત્ત્વબોધ થતાં પહેલાં બોધની સિદ્ધિને માટે નિવારણ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે શમ અને ચિત્તની એકાગ્રતા સાધનોમાં માંડબેલી છે. (૫૦). યજ્ઞી બોધ પછી [પણ]

* વરતુ જોગબાયા પછી—જદ્વાજ્ઞાન થયા પછી સાક્ષ માત્રનો ચડબડાધ્યાય, મુદ્ધિદેવો,

કેમકે એ પણ શબ્દો બોલવા તે તો વાણીનો પ્રવાય છે * ક્ષત્ર પ્રભુવડું વચ્ચારખું કરતું નથી સુધી પ્રારબ્ધ જોગવવાને સ્વૂળ સારીરરૂપે યવતં ત્યાં સુધી કેવળ પ્રભુપમાં જ રાખતં એવો વારવડો

શ્રવનમુક્તિની પ્રસિદ્ધિને માટે તે હેય છે; [કેમકે] કામાદિ કલેશરૂપ બંધવડે યુક્ત [છે, તે] ને ખરેખર ! મુક્તપણું [ધટું] નથી. ૫૧.

વિવેચન:—શાસ્ત્રીયદ્વૈતનું જ્યારે જ્ઞાન થતાં સુધીમાં ગ્રહણ બતાવ્યું છે, ત્યારે આ બન્ને પ્રકારના અશાસ્ત્રીયદ્વૈતનો જ્ઞાન થતાં પહેલાં ત્યાગ બતાવવામાં આવે છે. અશાસ્ત્રીય એટલે શાસ્ત્રવિરુદ્ધનું, શાસ્ત્રે જેનો નિષેધ કરેલો છે તેનું દ્વૈત. અશાસ્ત્રીય દ્વૈતનો શાસ્ત્ર નિષેધ કરે છે એનું કારણ એ છે કે તે જ્ઞાન થવાના સાધનમાં વિગ્રહ કરે છે. જ્ઞાન થયા સાથે ૧ શમ અને ૨ મહાદિતત્વ સાંભળેલાં છે. માંભળેલાં છે એટલે યુતિમાં તે બતાવેલાં છે, એમ સમજ્યું. શમ અને સમાદિતત્વ (ચિત્તની એકાગ્રતા) એ બન્નેની મિદ્ધિ થવાને માટે અશાસ્ત્રીય દ્વૈતને જ્ઞાન થતાં પહેલાં તમનું જોઈએ. જ્યારે જ્ઞાન થતાં પહેલાં તેને તબ્બુ ત્યારે જ્ઞાન થયા પછી પાછું સ્વીકારવું એમ નથી. તે તો જ્ઞાન થયા પછી પણ સર્વદા સર્વથા સર્વત્ર હેય જ છે. એના હેયત્વથી જ શ્રવનમુક્તિની પ્રસિદ્ધિ છે, કેમકે કામ, ક્રોધ, કલેશરૂપ બંધ જ્યાં સુધી પુરૂષને વગરેલા છે, ત્યાંસુધી તેને મુક્તત્વ નથી. શ્રવનમુક્તપણુ અશાસ્ત્રીય દ્વૈતના બિરુદ્ધ છે જ સિદ્ધ છે. ૪૯—૫૧.

जीवन्मुक्तिरियं माऽभूज् जन्माभावे त्वहंकृती ।

तर्हि जन्माऽपि तेऽस्त्वेव स्वर्गमात्रात् कृती भवान् ॥ ५१ ॥ २६९

क्षयातिशयोपेण स्वर्गो हेयो यत्र तदा ।

स्वयं दोषतमात्माऽयं कामादिः किं न हीयते ॥ ५३ ॥ २७०

શબ્દાર્થ:—હું તો [લાવી] જન્મના અભાવમાં કૃતાર્ય છું. [એવી] આ શ્રવનમુક્તિ મને માં હો ! [જ્યારે] સ્વર્ગ માત્રથી તું કૃતાર્ય [છે] ત્યારે તો તારે જન્મ પણ થાય જ. (૫૨). જ્યારે ક્ષય અને અતિશયરૂપ દોષવડે [યુક્ત] સ્વર્ગ હેય છે ત્યારે પોતાની ભેળે જ અત્યંત દોષ સ્વરૂપ છે જેનું એવા કામાદિ કેમ નથી છોડાતા ? ૫૩.

વિવેચન:—વાદી કહે છે કે જેઓ જન્મમરણરૂપ સંસારથી ઉદામ થઈ ગયા છે, તેવાઓને ભાવી જન્મના અભાવરૂપ પગમ પુરૂષાર્થ આ શ્રવનમુક્તિ છે. તો તેવી શ્રવનમુક્તિ મને માં હો ? કેમકે આવી શ્રવનમુક્તિથી શો લાભ છે ? હું તો આ શ્રવનમુક્તિને ક્ષણિક સુખરૂપ માતું છું મિહાંતી ઉત્તર આપે છે કે બૈદિક સુખની નિરૂત્તિના ભયથી જો તને શ્રવનમુક્તિ અગ્રાહ છે, તો પછી સ્વર્ગાદિક સુખની નિરૂત્તિના ભયથી તને વિદેહ મુક્તિ પણ અગ્રાહ જ દરે, એમ અમને લાગે છે, માટે તારે તો જન્મ પણ ભલે હો. કેમકે હું તો સ્વર્ગ પ્રાપ્તિમાં જ તને પોતાને કૃતાર્ય થયો એમ સમજે છે. જો હું એમ કહેતો હોઉં કે સ્વર્ગમાં તો પોતાનાં પુણ્યજળ ભોગવાતા સુધી જ રહી શકાય છે; પછી તો તેનો ક્ષય થાય છે, માટે સ્વર્ગસુખને ક્ષય દોષ લાગે છે; અને વળી સ્વર્ગમાં આપણા કરતા વધારે પુણ્યવાન મનુષ્યોને જોઈ આપણને ધૃત્યા થાય છે એટલે સ્વર્ગસુખમાં અતિ-

૧ અત્ર શમવડે કામાદિરૂપ ત્રિગ શ્રવદ્વૈતનો અને.

૨ સમાદિતત્વવડે મનોરાજ્યરૂપ મંદ શ્રવદ્વૈતનો નિષેધ બતાવ્યો છે,

શયરૂપ હોવા લાગે છે, માટે તે તો અમારે અમાલ્ય કે ત્યારે તો મારે તો એટલું જ કરેલું નેહએ કે આના દોષનાણું ને ગમ તું કનૈય કગ્તો નથી તો ધર્માદિરૂપ મક્કળ પુર પાર્થના ધાતક એના અને પોતાની મેળે જ અલસત દોષરૂપ એના કામાદિક તને કેમ આપા છે? ન જ તેના નેહએ અર્થાત્ હનુમુખા અવગ્યા જ ચાલ છે ૫૦—૫૩

૩ અગામીય તીવ્ર માનસદૈત હેય છે. ૨૭૧—૨૭૫.

તત્ત્વં વૃદ્ધ્વાડપિકામાત્રીનિશેષં ન જહાસિ ચેન્ ।

યથેષ્ટાચરણં તે સ્યાત્ કર્મશાસ્ત્રાતિલંઘિનઃ ॥ ૫૪ ॥ ૨૭૧

વૃદ્ધાદૈતસ્વતત્ત્વસ્ય યથેષ્ટાચરણં યદિ ।

શુના તત્ત્વદૃષ્ટાં ચૈવ કો મેદોઽશુચિમક્ષણે ॥ ૫૫ ॥ ૨૭૨

ગાહ્યાર્થઃ—તત્ત્વને જાણીને પણ જો [તું] કામાદિને નિઃશય છોડતો નથી તો કર્મશાસ્ત્રને ઉલ્લંઘન કરનાર એવો જે તું તેનું યથેષ્ટાચરણ થાય. (૫૪), અદૈત શ્રદ્ધાને જેલું જાણ્યું છે એવાનું જો યથેષ્ટાચરણ [થાય તો] અપવિત્ર ભક્ષાપુમાં શ્વાનનો અને તત્ત્વ જાણનારનો ભેદ જ શો? ૫૫.

વિવેચન—વૃદ્ધાદૈતનું મપાદન કરી અલસત અનર્થના હેતુરૂપ કામાદિને જ્ઞાન થતા સુધીમા ત્યાગવા જો વાન કદાચ દીક છે, તોપણ જ્ઞાન થવા પછી આ અસાચીય તીવ્ર માનમ જગતરૂપ કામાદિનો રીતાર માન સુખદુઃખના અનુભવને માટે જ કરનામા આવે તો તેમા શુ ખોટું છે એની રાકાના સમાધાનને માટે ૨૭૭ થી ૨૭૫ સુધીના શ્લોક છે કામાદિ સંપદા હેય જ છે જ્ઞાનમાર્ગ, કનમાર્ગનો અગીમર બતાવે છે એ આપણે જાણીએ છીએ તત્ત્વજ્ઞાની થકને કર્મમાર્ગ ઉલ્લંઘન કરેલો પુરૂષ, 'તું તત્ત્વજેતા છું-તત્ત્વ રૂપ છું અને આત્માને માર્ગ જાતનો બાધ નથી, ઈદ્રિશે ઈદ્રિયોના ધર્મમા પ્રવૃત્તે તેમા મારે કાઈ નેવા દેવા નથી' એમ સમજી સમજીની પોતાની તત્ત્વજ્ઞતાના અભિમાનપડે કામાદિનો સ્વીકાર કરે તો તેમ કરતું એ તેનું યથેષ્ટાચરણ—અવગ્યા કે મનમ્મી આચરણ જ કહેવાય આચરણ બ્યારે યથેષ્ટ થાય ત્યારે આજ્ઞામાત્ર કે અબદ્યાભક્ષ્યનો પણ વિવેચનીય જાણ તત્ત્વજ્ઞાનીમા જ જો આમ નેવામા આવે, તો પછી તે તત્ત્વજ્ઞાની અને શ્વાનમા, વનહાર શો ભેદ દેખે? મથકતાએ પલ્લપાદ મુરેશ્વરાચાર્યનો આ ૫૫ મો શ્લોક ઉદાહરણરૂપે પોને લીધો છે ૫૪—૫૫

વોધાત્ પુરા મનોમાનદોષાત્ ક્લિષ્ણાસ્યથાઽધુના ।

અશેષલોકનિન્દા ચેત્યહો તે વોધવૈભવમ્ ॥ ૫૬ ॥ ૨૭૩

વિદ્વરાદાદિતુલ્યત્વં મા કાણીસ્ત્વત્ત્વવિદ્ ભવાન્ ।

સર્વધોદોષસંભાગાત્ લોકઃ પૂજ્યસ્વ દેવત્ ॥ ૫૭ ॥ ૨૭૪

ગાહ્યાર્થઃ—બોધની પૂર્વે મનોમાત્ર દોષથી તું કલેશ પામે છે (પામ તો) અને હવે જ્ઞાનદશામા સર્વ લોકમાં નિદા [સહન કરે છે] તારે બોધનો વૈભવ બહુ મોટો છે! (૫૬), હું તત્ત્વને જાણનાર

મો પ્રમારે
રા શ્રી

જ્ઞાની! [તું] વિદ્યા ખાનાર જીંડની સમાનતા માં ઈચ્છ [પણ] સર્વ ધુદ્ધિ-
દોષના ત્યાગથી માણસોવડે દેવની પેઠે પૂજા. ૫૭.

● વિવેચન:—ત્યાંમુખીમાં જ્ઞાનદશાની પ્રાપ્તિ યદિ ન હોતી ત્યાંમુખીમાં કામક્રોધાદિક
માત્ર ચિત્તના દોષથી જ તને ક્યેશ થતો હતો અને હવે તો બધા લોકો તારા યથેષ્ટાચર-
ણની નિદા કરે છે તે પણ તારે સહન કરવી પડે છે. અર્થાત્ નિદાના સહન કરવારૂપ
તારે બમણો ક્લેશ સહન કરવો પડે છે. જે જ્ઞાનદશા ક્લેશ માત્રનું ઉચ્છેદન કરનારી છે
તે જ જ્ઞાનદશા જે ક્લેશ વધારે છે, તો તો તારા જ્ઞાનનો વૈભવ બહુ મોટો જ ગણા
ય ! ! આ યથેષ્ટાચરણથી તારું જ્ઞાન નિરર્થક થાય છે; માટે હે ભાઈ ! વિદ્યાઆદિ ત્રયિન
પદાર્થ ખાનાર્ગ ગામનાં જુડીઆંના જેવી અવસ્થાને તું ઈચ્છ માં. તારાં આચારણ્યવડે સર્વ લોક
ધુદ્ધિમાંથી સર્વ દોષમાત્ર નાશ પામે એમ તું વરત અને પછી દેવની પેઠે પૂજા. ૫૬—૫૭.

કામ્યાદિદોષદૃષ્ટ્યાધાઃ કામાદિત્યાગહેતવઃ ।

પ્રસિદ્ધા મોક્ષશાસ્ત્રેષુ તાનન્વિષ્ય સુખી ભવ ॥ ૫૮ ॥ ૨૭૬

શબ્દાર્થ:—કામ્યાદિકમાં દોષદૃષ્ટિ આદિ કામાદિના ત્યાગના હેતુ,
મોક્ષશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ [છે], તેઓને વિચારીને [તું] સુખી થા. ૫૮.

વિવેચન:—સદા સર્વદા હેય એવા અનર્થના હેતુરૂપ કામાદિનો ત્યાગ કમ કરી
શકાય તે આ શ્લોકમા બતાવે છે. જે કામનાના વિષય છે તેઓ કામ્ય કહેવાય છે. મા-
ળા, ચંદન, સ્ત્રી અને જગત્માંના તમામ ભોગ્ય પદાર્થો કામ્ય છે, માટે બધાઓનો સમૂહ
બતાવનાર શબ્દ કામ્યાદિ છે. કામ્ય વિષયોમા અનિસતતા અને અતિશયતા એવા દોષો
છે. આ રીતના કામ્યાદિ દોષનું અવયોકન, તે કામ્યાદિ દોષદૃષ્ટિ કહેવાય છે. હવે કામરૂપ
દોષને જોવાય છે, અને ક્રોધરૂપ દોષને વિચારાય છે, ને તેથી તેમનો ઉચ્છેદ થાય છે. એમ
તેમની કૃતિઓ જુદી જુદી હોવાથી ‘કામ્યાદિદોષદૃષ્ટ્યાદિ’ એવો શબ્દ મૂળમાં વાપર્યો છે.
કામાદિકમાં દોષદૃષ્ટિ આદિક કૃતિ તે, તે (કામાદિક)ના ત્યાગના કારણરૂપ થાય છે; એ-
ટલે સ્ત્રી આદિક કામ્યમા તેના ઉપભોગની પહેલાં જ દોષદૃષ્ટિ કરવી તેથી કામ—ઈચ્છા-
ની શાંતિ થાય છે; અને ક્રોધ સર્વ અનર્થ કરનાર, પોતાના રધિરને બાળનાર, અપ-
યગ આપનાર, ધર્મ અને ધનનો નાશ કરનાર છે, એમ વિચારવું એ, ક્રોધને શાંતિ કરનાર
છે. શ્રીમદ્ભગવત્, શ્રી આત્મપુરાણ અને શ્રી યોગસાસિદ્ધ આદિ મોક્ષશાસ્ત્રમા તે પ્રસિદ્ધ
છે, કામાદિના ત્યાગના હેતુરૂપ આ સાધનોનો સપૂર્ણ વિચાર કરીને હે મુમુક્ષુ! તું સુખી થા. ૫૮.

૪ મંદ અશાસ્ત્રીય દૈતનો ત્યાગ અને તેનો ઉપાય. ૨૭૬—૨૮૬.

ત્યજ્યતામેષ કામાદિર્મનોરાજ્યે તુ કા સતિઃ ।

અશેષદોષવીજત્વાત્ સતિર્ભગવતેરિતા ॥ ૫૯ ॥ ૨૭૬

શબ્દાર્થ:—આ કામાદિને ત્યાગ કરે. પણ મનોરાજ્યમાં શી હાનિ
છે ? [ઉત્તર] સઘળા દોષોનું ‘બીજપણ’ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માએ
[તેથી પણ] હાનિ કહેલી છે. ૫૯.

વિવેચન:—કામાદિદોષ પ્રલક્ષ રીતે અનર્થનું કારણ છે માટે તેઓનો ત્યાગ હોય તો
જલે હે, પણ મનોરાજ્ય કાઈ પ્રલક્ષ અનર્થનું કારણ નથી માટે એ મંદ અશાસ્ત્રીયદૈત

ને સ્વાગવામાં ન આવે તો તેથી શી હાનિ થવાની છે? એમ વાદીનો પ્રશ્ન છે. સિદ્ધાંતી ઉત્તર આપે છે કે, મનોરાજ્ય પ્રલક્ષ રીતે અનર્થતાનું કારણ નથી તો આશ્ચર્ય પણ પર-પરાવરે તે સધળા દોષોનું કારણ છે, એટલા માટે તે ત્યાજ્ય છે, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ભગવદ્ગીતાના ૨ ના અધ્યાયના ૬૩ માં શ્લોકમાં તેમ જણાવ્યું છે. એ શ્લોકને અર્થકર્તા અમ્ર પ્રમાણુ દાખલ ઉતારી જતાવે છે. ૫૯.

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્ સંજાયતે કામઃ કામાત્ ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૦ ॥ ૨૭૭

શબ્દાર્થઃ—વિષયોનું ધ્યાન કરનારા પુરૂષોને તે (વિષયો)માં આસક્તિ ઉપજે છે, આસક્તિથી કામના ઉત્પન્ન થાય છે, [અને] કામનાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૦.

શક્યં જેતું મનોરાજ્યં નિર્વિકલ્પસમાધિતઃ ।

સુસંપાદઃ ક્રમાત્ સોઽપિ સવિકલ્પસમાધિના ॥ ૬૧ ॥ ૨૭૮

બુદ્ધતત્ત્વેન ધીદોષશૂન્યેનૈકાન્તવાસિના ।

દીર્ઘં પ્રણવમુચાર્ય મનોરાજ્યં વિજીયતે ॥ ૬૨ ॥ ૨૭૯

શબ્દાર્થઃ—નિર્વિકલ્પ સમાધિથી મનોરાજ્ય જીતવાને શક્ય છે. તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ સવિકલ્પ સમાધિયે કંમથી અનાયાસે મેળવી શકાય એવી છે. (૬૧). જેણે બ્રહ્મતત્ત્વને જાણ્યું છે, જેની બુદ્ધિ દોષશૂન્ય છે, ને જે એકાંત વાસમાં રહેનાર છે, એના પુરૂષે એકાંતને લાંબો ઉચ્ચાર કરી બોલવાથી સંકલ્પરૂપ વૃત્તિઓ જીતાય છે. ૬૨.

વિવેચનઃ—મનોરાજ્યને નિવૃત્તિ પમાડવાનો ઉપાય નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે. આ નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ સુખથી મેળવી શકાય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે યમનિયમાદિક આદિ યોગોનું યથાર્થ અનુશ્રાન જેણે કર્યું હોય, તેને જ નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ છે; પણ તેમ જ નથી. શ્રી ગુરુમુખથી સાંભળું શ્રવણ કરી તેનું મનન કરી કરીને નિ-આરથી જેણે બ્રહ્મતત્ત્વ જાણ્યું છે, અને એમ જાણવાથી જેની બુદ્ધિમાંના કામ, ક્રોધ, આદિક દોષ શૂન્યભાવ પામી ગયા છે, તથા જે પુરૂષ જનરહિત દેશના નિવાસવાળો છે ને-જો, પ્રણવનો ૭ અથવા બાર ૧ માત્રના કાળ મુધી ઉચ્ચાર ૨ કરવાથી—દરેક આયોમજ-વામમાં દેવળ પ્રણવ જ આવવા જવાથી તેનું મનોરાજ્ય વિશેષ્ય કરીને જીતાય છે. ૬૧-૬૨

જિતે તસ્મિન્ વૃત્તિશૂન્યં મનસ્તિષ્ઠતિ મુકવત્ ।

एतत् पदं वसिष्ठेन रामाय बहुधरितम् ॥ ६३ ॥ २८०

૧ એક દીર્ઘ અક્ષરના ઉચ્ચારણમાં જેટલો કાળ લય તેને માત્રા કહે છે. દ્વિતીયકાળે પોતાના દીર્ઘભૂને ફરતો હાય ફરતી ચપટી વગરનાં જે વખત થાય તેને પણ માત્રા કહી છે. ૨ પ્રણવનો જય ભૂદી ભૂદી રીતે થાય છે; માટે વિદ્યામુખે તે શ્રીગુરુમુખથી જાણી લેઈ સાધારણ રીતે આપણે જેને 'મૂન મવાવી' એમ કહીએ છીએ તેથી જ રીતે પ્રણવને જય મૂન માય છે. મુસલમાનોમાં જેને 'જરમ આર-રી' કહે છે તે પણ એક માત્રા જ ઉપચાર્ય છે.

શબ્દાર્થ:—તે (મનોરાજ્ય) જીત્યે સતે મન મૂળાની પેઠે વૃત્તિવગરનું થઈ જાય છે. આ અવસ્થા મહામુનિ શ્રીવસિષ્ઠે, શ્રીરામને બહુ પ્રકારે કહેલી છે. ૬૩.

● વિવેચન:—જ્યારે ઉપર બતાવ્યા ઉપાયવડે અભ્યાસીનું મનોરાજ્ય જીતાઈ જાય છે, ત્યારે મૂળો માણસ જેમ વાળીના સર્વ વ્યાપાર વગરનો દેખાય છે, તેમ મન પણ મનોરાજ્ય વગરનું થતાં પોતાના સંકલ્પવિકલ્પાદિ વ્યાપાર વગરનું થઈ જાય છે; ને તેનું દેખાય છે. ચિત્તની આ અવસ્થા યોગવાસિષ્ઠમાં મહામુનિ શ્રીવસિષ્ઠએ શ્રીરામચંદ્ર પ્રત્યે ધણે પ્રકારે કહી બતાવી છે; તેમાંના બે શ્લોક અંચકર્તા ઉદાહરણ તરીકે નીચે લખ્યાલાગે છે. ૬૩.

દૃઢ્યં નાસ્તીતિ ચોધેન મનસો દૃઢ્યમાર્જનમ્ ।

સંપન્નં ચેત્તદુત્પન્ના પરા નિર્વાણનિર્વૃત્તિઃ ॥ ૬૪ ॥ ૨૮૧

વિચારિત્તમલંગાત્ત્વં ચિરમુદ્ગ્રાહિતં મિથઃ ।

સંત્યક્તવાસનાન્મૌનાદૃતે નાસ્ત્યુત્તમં પદમ્ ॥ ૬૫ ॥ ૨૮૨

શબ્દાર્થ:—દૃઢતાના વિષયરૂપ જગત્ નથી, એ પ્રકારે યોધવડે મનથી જે દૃશ્યનું નિવારણ સંપન્ન થયું તે પરમ નિર્વાણરૂપ નિરતિશય મોક્ષમુખ [ઉત્પન્ન થયું]. (૬૪). (વેદાંત) શાસ્ત્રને પૂરેપૂરી રીતે વિચાર્યું [હોય અને] ઘણા કાળ સુધી પરસ્પર સંપ્રાદયી તેની પ્રતીતિ કરી હોય [એનાથી ઉત્પન્ન થયેલ] સારી રીતે તજી છે વાસના જેની એવા મનના તૂ-બળીભાવ સિવાય બીજું] ઉત્તમ પદ નથી. ૬૫.

વિવેચન:—નેહ નાનારિત કિંચન ‘અર્હિઆં નાનાત્વ કાંઈ પણ નથી’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણે અદ્વિતીય બ્રહ્મ વિના, કાંઈ પણ જગત્તે અભાવ છે. આવા જગત્તા અભાવરૂપ જ્ઞાનવડે મનથી જે કાંઈ દૃશ્ય હતું તેનું નિવારણ થયું, એટલે પછી જે ‘અવશેષ રહ્યું તે જ પરમનિર્વાણ મોક્ષમુખ. અથવા વેદાંતશાસ્ત્રનુ મારી રીતે વિચારપૂર્વક મનન થયું હોય, અને શુદ્ધિગ્રામ્યના સંવાદરૂપે ઘણા કાળ સુધી તે વાત ચર્ચાઈ અપરોક્ષ અનુભવની પ્રતીતિ થઈ હોય, એટલે પછી કાંઈ પણ કરવા જણવાનું બાકી રહેતું નથી. આથી વાસના માત્રનો ભાગ થાય છે અને મન વૃત્તિ વગરનું થઈ તૂણીભાવ (મૌનપણું) ધારણ કરે છે. અર્થાત્ કાંઈ પણ જગતની વાસનાના ‘શુદ્ધિ’ તેમાં ઉઠતા નથી ને પોતાના સ્વરૂપમા લય પામે છે. આમ ચિત્તનો લય થયો એટલે તેનાથી આગળ કાંઈ અધિક પુરુષાર્થ નથી. ૬૪—૬૫

વિશિષ્ટ્યતે કદાચિદ્ ધીઃ કર્મણા મોગદાયિના ।

પુનઃ સમાહિતા સા સ્યાત્ તદૈવાભ્યાસપાટવાત્ ॥ ૬૬ ॥ ૨૮૩

શબ્દાર્થ:—[જે] કદાચિત્ ભોગ આપનાર કર્મવડે શુદ્ધિ વિશ્લેષ પામે [તે] અભ્યાસની દૃઢતાથી તે જ વખતે ફરીને [પણ] તે એકાગ્ર થાય છે. ૬૬.

વિવેચન:—હવે અતાબા પ્રમાણે ચિત્ત વૃત્તિઓ વગરનું યદિ ગયું હોય તો પણ સુખદુઃખ આપનાર પ્રારબ્ધ કર્મોની પ્રભળતાને વખતે બુદ્ધિમા વિશેષ આવી જાય, ત્યાંપિ જે જ્ઞાનીનો અભ્યાસ બહુ દૃઢ છે તેને તે અભ્યાસની દૃઢતા વડે જ શરીરે પણ પાછી બુદ્ધિ તરત જ એકાગ્ર થઈ જાય છે ૬૨

વિશેષો यस્ય નાસ્ત્યસ્ય બ્રહ્મવિત્ત્વં ન મન્યતે ।

બ્રહ્મૈવાયમિતિ પ્રાહુર્મુનયઃ પારદર્શિનઃ ॥ ૬૩ ॥ ૨૮૪

* દર્શનાદર્શને હિત્વા સ્વયં કેવલરૂપતઃ ।

યસ્તિષ્ઠતિ સતુ બ્રહ્મન્ બ્રહ્મ ન બ્રહ્મવિત્ સ્વયમ્ ॥૬૪॥ ૨૮૫

શબ્દાર્થ—જેને વિશેષ નથી તેનું બ્રહ્મને જાણવાપણુ નથી મનાતું. [પણુ] આ [તો] બ્રહ્મ જ [છે] એ પ્રકારે [વેદાંતનો] પાર પામનાર સુનીઓ કહેતા હતા. (૬૩). જ્ઞાન અને અજ્ઞાનને છોડી દેખે જે પોતાની મેળે કેવળ ચિદ્રૂપથી રહે છે, તે તો હું બ્રહ્મનું ! પોતે બ્રહ્મ [જ છે], બ્રહ્મવિત્ નથી. ૬૮.

વિવેચન:—જે પુરુષ ‘હું’ બ્રહ્મને જાણુ છું અને નથી જાણતો ‘આમ’ જે રીતની પ્રતીતિની વાણી બોલતો નથી પણ તેને છોડીને પોતે અદિતીયરૂપ ચેતન્યમાત્રપણા વડે જ રહે છે તે પોતે બ્રહ્મ જ છે, પણ કાંઈ બ્રહ્મને જાણનાર છે એમ તેને કહેવાય નહિ ૬૩—૬૮

जीवन्मुक्तेः पराकाष्ठा जीवद्वैतविवर्जनात् ।

लभ्यतेऽसावतोऽवेदमीशद्वૈતાद् વિવેચિતમ્ ॥ ૬૯ ॥ ૨૮૬

શબ્દાર્થ:—જીવદ્વૈત છોડી કેવાથી આ જીવન્મુક્તિથી પરાકાષ્ઠા પમાય છે, એટલા માટે અહિંઆં (આ પ્રકરણમાં) આ (જીવદ્વૈત) ને ઇશ્વરદ્વૈતથી છુટું વિવેચન કર્યું [છે]. ૬૯.

વિવેચન:—જીવાશુને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતા સુધીમા જૂદા જૂના પ્રમારની અવસ્થા થાય છે શાસ્ત્રમા ઘણે ઠેકાણે તેને ભૂમિકા નામથી વ્યવહરી છે મેાથી છેલ્લી ભૂમિ તે જીવન્મુક્તિની પરાકાષ્ઠા છે બધી જાતના મનોભય જગતના લાગથી તે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, એટલા માટે આ દ્વૈતવિવેક પ્રકરણમા ઇશ્વરચિત જગતથી જીવચિત જગત છુટું પાડી-વિવેચન કરી બતાવ્યું છે ૬૮

॥ इति श्रीसनातनयोगमार्गोद्धारकपूज्यपादब्रह्मनिष्ठश्रीमन्नयुराम-

शर्मणः शिष्येण पाठकावटकेन सदारामात्मजेन विश्वनाथ

शर्मणा विरचितायां पंचदश्याः श्रीगुर्जरार्थप्रबोधिण्यां

द्वैतविवेकः समाप्तः ॥

પ્રકરણ ૫ મું.

મહાવાક્યવિવેક.

૧ 'પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ' એ તત્ત્વજ્ઞેદના મહાવાક્યનો અર્થ. ૨૮૭-૨૮૮

૧ 'પ્રજ્ઞાન' શબ્દનો અર્થ.

યેનેક્ષતે શૃણોતીદં જિગ્રતિ વ્યાકરોતિ ચ ।

સ્વાદ્સ્વાદુ વિજાનાતિ તત્ત્વજ્ઞાનમુદીરિતમ્ ॥ ૧ ॥ ૨૮૭

શબ્દાર્થ:—જેનાપડે [પુરૂષ] આને જુએ છે, સાંભળે છે, મુંઝે છે, સ્વાદુ અને અસ્વાદુ (રસ) ને જાણે છે, તે પ્રજ્ઞાન [છે એમ] કહેલું [છે] ૧.

વિવેચન—બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા એ મુમુક્ષુને મોક્ષનું માધન છે, માટે મોક્ષ સિદ્ધિને સારૂ ચારે વેદમાંના મહાવાક્યના અર્થને નિરૂપણ કરતા આચાર્ય—મથર્કત્તા શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામી, આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં તત્ત્વજ્ઞેદના ઐતરેયોપનિષદમાંના 'પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ' એ મહાવાક્યનું વિવરણ કરવામાં પ્રથમ આ પહેલા શ્લોકવડે પ્રજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે. આપણને બધી બાલવસ્તુઓ આખોવડે દૃશ્ય થાય છે એમ વ્યવહાર સમજાવે છે. પણ ખરેખરી રીતે તો અત કરણની વૃત્તિક્ષપદિત ચૈતન્ય, આપણાં નેત્રદ્વારા બહાર નીકળી તે વસ્તુના આકારે પરિણામ પામે છે, એથી બધા રૂપનો આપણને અનુભવ થાય છે. જેમ આખોથી તેમજ કાન, જીભ, ચામડી, અને નાસિકાથી આપણને જ્ઞાન થાય છે તે, તે તે ઇન્દ્રિયદ્વારા અંત કરણની વૃત્તિક્ષપદિત ચૈતન્યવડે જ થાય છે આ જ્ઞાન એટલે દર્શન અથવા યોગ્ય રૂપાદિનું દેખવું, શબ્દમાત્રનું સાંભળવું, સુગંધદુર્ગંધનું જાણવું, સરસવિરસ વગ્નુઓના સ્વાદનું સમજવું, ટાટુંઉનું ઝોળખવું, એ જ્ઞાનેન્દ્રિયથી અનુભવાતું સર્વ જ્ઞાન, તેમ જ વાણીથી શબ્દનું સ્પષ્ટ થવું વગેરે કર્મેન્દ્રિયજન્ય મર્વ ક્રિયા, એ બધું જેનાથી આપણે જાણીએ કે કરીએ છીએ, તે, અંત કરણની વૃત્તિક્ષપદિત પ્રજ્ઞાન કહેવાય છે. તત્ત્વજ્ઞેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ૬ દા અધ્યાયના આરંભથી વેન વા પશ્યતિ 'જેણે કરીને જુએ છે' ઇલાદિવાક્યથી આરંભ કરી સર્વાણિ ઇવાનિ પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધેયાનિ 'એ સર્વ પ્રજ્ઞાનનાં નામ છે' એ અતના વાક્ય સુધીમાંના વાક્યોનો આ શ્લોક સંક્ષેપ રીતે અર્થ બતાવે છે. ૧.

૨ 'બ્રહ્મ' શબ્દનો અને વાક્યનો અર્થ.

ચતુર્મુલેદ્રદેવેષુ મનુષ્યાશ્વગવાદિષુ ।

ચૈતન્યમેકં બ્રહ્માતઃ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ મર્યાપે ॥ ૨ ॥ ૨૮૮

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મા, ઇંદ્ર [ઈત્યાદિ] દેવોમાં; [અને] મનુષ્ય, ઘોડા, ગાય આદિ (પ્રાણીઓ)માં એક ચૈતન્ય [છે તે] બ્રહ્મ [છે]; એટલા માટે મારામાં પણ પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે. ૨.

વિવેચન:—આ શ્લોકમાં મહાવાક્યમાં બતાવેલ બ્રહ્મ શબ્દનો અને એ આખા મહાવાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે. ઉત્તમ જન્મવાળા બ્રહ્મા આદિ સર્વ દેવોમાં, મધ્યમ જન્મવાળા મનુષ્યમાં, અધમ જન્મવાળા ગાય, બેંસ, ઘોડા, બકરી ઇલાદિ તમામ શરીર ધારી

પ્રાણીઓમાં, વળી સ્થાવર એવા ઉદ્દિગ્ધોમાં, અને આકાશાદિ સર્વ મહાબૂતોમાં જગતના જન્મ અને લયના કારણરૂપ જે એક ચૈતન્ય છે તે બ્રહ્મ છે. આ જ્ઞાનરૂપ આત્મા બ્રહ્મ છે એનું એવ પ્રજ્ઞા એવ દ્રઢ: 'આ બ્રહ્મા છે, આ ઇદ્ર છે' એ વાક્યથી આરંભી પ્રજ્ઞા-મતિથી 'જ્ઞાનરૂપ ચૈતન્ય સર્વતું અધિરાત' ઇત્યાદિ વાક્ય સુધીમાં ભગવતી શ્રુતિએ જે અર્થ બતાવ્યો છે, તે જ અર્થને આ શ્લોકમાં અંશકર્તાએ મણેપથી કહી બતાવ્યો. વાર કીક છે ! આમ પ્રજ્ઞાન અને બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ જાણવાથી શો લાભ છે ? અંશકર્તા છેલ્લા ચરણથી બતાવે છે કે, જ્યારે આ ઉપર બતાવ્યું છે તેમ દેવાદિ સર્વ વ્યક્તિઓ અને સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ પદાર્થોરૂપે એક ચૈતન્ય જ સર્વત્ર વ્યાપેલું છે. બધે દેકાણે પ્રજ્ઞાનપણનો અભેદ છે, તો પછી મારામાં પણ તે પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ સ્થિત છે હું જ બ્રહ્મ છું. ૨

૧ 'અહં બ્રહ્માસમિ' એ યત્તુર્વેદના મહાવાક્યનો અર્થ. ૨૮૯-૨૯૦.

૧ 'અહં' પદનો અર્થ.

परिपूर्णः परात्माऽस्मिन् देहे विद्याऽधिकारिणि ।

बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितीर्यते ॥ ૩ ॥ ૨૮૯

શબ્દાર્થ:—બુદ્ધિના સાક્ષીપણાવડે, જ્ઞાનના અધિકારી [એવા] આ હૃદયમાં રહીને, પરિપૂર્ણ પરમાત્મા સ્ફુરતો [સતે] હું એ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૩.

વિવેચન:—અગ્રવેદના મહાવાક્યના અર્થનું નિરૂપણ કરીને યત્તુર્વેદના પદ્ધતિરૂપ-કાવિનિપજ્ઞામાં કહેલા અહં બ્રહ્માસમિ 'હું બ્રહ્મ છું' એ મહાવાક્યના અર્થને પ્રગટ કરવા માટે પ્રથમ તેમાંના 'અહં' શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે. દેહ, કાળ ને વસ્તુના પરિચ્છેદ વગરનો તે પરિપૂર્ણ (મર્યાદા આત્મારૂપે છે માટે તે પરિપૂર્ણ અને પરમાત્મા કહેવાય છે) પરમાત્મા માયાવડે કલ્પેલા જગતમાં શમ, ક્રમ, આદિ જ્ઞાનના માધનોવડે જે બ્રહ્મવિદ્યા મંપાદન કરવાને યોગ્ય છે એવા, અને શ્રવણમનન આદિ અનુદાન કરવા યોગ્ય એવા આ મનુષ્યાદિ શરીરમાં બુદ્ધિના સાક્ષીપણાવડે, અંશતઃ મુદ્ધમશરીરના અવભાસરૂપે સ્થિત રહેલો છે. તેમાં રહીને તે મુખે છે—પ્રકામે છે, અને એમ પ્રકાશવાથી તે લક્ષણાવડે અહં 'હું' એ મનુષ્યી બોવાય છે. ૩.

૨ 'બ્રહ્મ' અને 'અસમિ' એ શબ્દોનો અને વાક્યનો અર્થ.

स्वतः पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्णितः ।

अस्मीत्यन्यपरामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ૪ ॥ ૨૯૦

શબ્દાર્થ:—અણિઆં બ્રહ્મ શબ્દવડે પોતાની મેળે પરિપૂર્ણ [એવા] પરમાત્મા વર્ણવેલો છે, [અને] 'હું' એ પ્રકારનો (શબ્દ) એકતાનું સ્મરણ કરાવનાર [છે] તેણે કરીને 'હું બ્રહ્મ છું'. ૪.

વિવેચન:—'અહં બ્રહ્માસમિ' એ મહાવાક્યમાં બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન માં શ્લોકમાં જતામાં પ્રમાણે સ્વભાવથી જે દેશકાળવસ્તુપરિચ્છેદ વગરનો છે, આત્મા છે એવો, લક્ષણાવડે મોખો છે, અને અસમિ 'હું' એ શબ્દવડે

‘અક્ષ’ એ એ શબ્દના * સામાનાધિકરણથી મેળવવાને યોગ્ય છતાં અક્ષની એકતા મૂલવી છે આમ છતાં અને અક્ષની એકતા છે એટલા ઉપરથી ‘નહ પ્રજ્ઞસિમ’ ‘હું અક્ષ છું’ એમ મિદ્ધ છે. ૪.

૩ ‘તત્ત્વમસિ’ એ સામવેદના મહાવાક્યનો અર્થ. ૨૯૧-૨૯૨.

૧ ‘તત્’ પદનો અર્થ.

एकमेवाद्वितीयं सन् नामरूपविवर्जितम् ।

सृष्टेः पुराऽधुनाऽप्यस्य तादृरूपं तदितीयते ॥ ५ ॥ २९१ ?

શબ્દાર્થ:— સૃષ્ટિની પૂર્વે નામરૂપ વિનાનું એક જ અદ્વિતીય સત્ અક્ષ [હત્] . હવણાં પણ આનું તેવાપણું ‘તે’ એ પ્રકારે કહેવાય છે. ૫.

વિવેચન:—હવે મામવેદના હોદોગ્યોપનિષદમાના ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્યનું વિવરણ કરે છે આ મહાવાક્ય એ ઉપનિષદના ૬ મું અધ્યાયમાં છે ઉદ્ધાવક શ્રુતીએ પોતાના પુત્ર સ્વેતકેતુને તેનો નવંવાર ઉપદેશ કર્યો છે તે સાં જોવો અત્ર અથર્કતા એ વાક્યનો અર્થ અપ્પ બતાવના માટે પ્રથમ તત્ પદનો અર્થ આ સ્થોકમાં બતાવે છે एकमेवेति सदेव सौम्येदमम भारतीयदेववाद्वितीयमिति ‘હે મોમ્ય આ જગત્ આગળ એક જ અદ્વિતીયરૂપ સત્ જ હતું’ આ શ્રુતિ, સૃષ્ટિની પૂર્વે અગત્યાં બેદશન્ય અને નામરૂપ વગરનું એક ગતરૂપ અક્ષ હતું તેને પ્રતિપાદન કરે છે. સૃષ્ટિના ઉત્તરકાળમાં પણ વિચારદૃષ્ટિથી જોતા આ સદગતનું તેવાપણું જ મિદ્ધ છે, એને જ શ્રુતિ ભગવતી ‘તત્’ શબ્દમાં લક્ષણાવડે જણાવે છે ૫

૨ ‘ત્વં’ અને ‘અસિ’ પદના અર્થ તથા વાક્યાર્થ.

श्रोतुर्देहं द्रियातीतं वस्त्वत्र त्वंपदेरितम् ।

एकता ग्राह्यतेऽसीति तदैक्यमनुभूयताम् ॥ ६ ॥ २९२

શબ્દાર્થ:—અહિઆં (મહાવાક્યમાં) સાંભળનારનાં હૃદય અને ઈન્દ્રિયોથી પેલી તરફ ગએલી (સદ) વસ્તુ, ‘તું’ (એ) શબ્દવડે કહેલી છે, [અને] ‘હું’ એ પ્રકારના [શબ્દવડે તેઓની] એકતા અહુણ કરાય છે; [માટે] તેની એકતા અનુભવ કરાઓ. ૬.

વિવેચન:—શ્રવણાદિના અનુધાનનડે મહાવાક્યના અર્થનો નિશ્ચય કરનાર શ્રોતાના શરીર અને ઈન્દ્રિયોથી, અર્થાત્ સ્થળ, સક્ષમ, અને ઘરણું શરીરથી આત્મા જૂદો અને તે ત્રણે શરીરના સાક્ષીરૂપે છે તેઓથી નિયંત્રણ સદ્વત્તુ છે આ આત્મારૂપ સદ્વત્તુને ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યમાના ત્વં ‘તું’ એ શબ્દવડે લક્ષણથી જાણી છે—મનવળ કે ત્વ એ શબ્દવડે, દેહ અને ઈન્દ્રિયો નહીં પણ તેના ચેતનરૂપ આત્માને ભાગલાગવક્ષણાવડે

* જુદા જુદા અર્થવાળા શબ્દો એક જ વિલક્ષિતમાં જોડાઈ જઈ તેઓ એક જ અર્થમાં પ્રવર્તે તો તેને સામાનાધિકરણ કહે છે એ પાછળ ૨ જી પૃષ્ઠની નોંધમાં બતાવેલું છે અત્ર ઉક્ત મહાવાક્યમાં ‘નહ’ અને ‘પ્રજ્ઞ’ શબ્દ ભિન્ન અર્થવાળા ક્રતા પ્રથમાં વિલક્ષિતમાં જોડાઈ જઈ લક્ષણથી તેઓ એક જ અર્થમાં પ્રવર્તે છે—અક્ષાત્માની એ તા કરે છે, માટે સામાનાધિકરણ છે.

મમન્યો છે, આ આ વાક્યમાં રહેના પ્રતિ 'હું' એ શબ્દના, તદ્ અને ત્વ એ બંને શબ્દના સામાનાધિપ્રકરણથી તેમના અર્થ જાણનારા પ્રજ્ઞાળી આત્માની એકતાની પ્રતીતિ કરાવેલી છે એ આમ જ મિત્ર છે તો પછી મુમુક્ષુ પુરોએ છન જાણતી એકતાનો અનુભવ કરાવેલો ૬

૪ 'જયમાત્મા બ્રહ્મ' એ અથર્વશ્રુતિ વેદના મહાવાક્યનો અર્થ ૨૯૩-૨૯૪

૧ 'અર્થ' ને 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ.

સ્વમકાશાપરોક્તવચનમિત્યુક્તિતો મતમ્ ।

અહંકારાડ્ઽદિદેહાંતાત્ પ્રત્યગાત્મેતિ ગીયતે ॥ ૭ ॥ ૨૯૩

શબ્દાર્થ:—અર્થ 'આ' એ પ્રકારની ઉક્તિથી સ્વપ્રકાશે યુક્ત અપરોક્ષપણુ માનેહું છે [અને] અહંકારથી આરંભી રહેલા અંત સુધીમાં [જે રહેલો—અનુભૂત છે તે] આત્મા [છે] એમ કહેવાય છે. ૭.

વિવેચન:—પાછા ૨૬ થયું, આ સામવેદમાના મહાવાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે હવે અથર્વશ્રુતિ વેદમાના 'જયમાત્મા બ્રહ્મ' એ મહાવાક્યનો અર્થને સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છતા અમકર્તા, આરંભમાં તે મહાવાક્યના અર્થ 'આ' આત્મા આત્મા એ બે શબ્દના અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે ધર્માધન સરમારુ અદૃષ્ટપણુ છે, માટે તે પરોક્ષ કહેવાય છે આત્મા આ અદૃષ્ટની પેઠે પરોક્ષ નથી એમ બતાવનાને માટે તથા ધર્મ જે અપરોક્ષ છે તે પરબ્રહ્મ સ્વ છે તેની પેઠે પરબ્રહ્મ નથી તેમ બતાવનાને માટે મુદ્દા સ્થોકમાં સ્વપ્રકાશ આ અપરોક્ષ એવા ને વિશેષણ આત્માને જોડેના છે આત્મા સ્વપ્રકાશ યુક્ત અને અપરોક્ષ છે તે શ્રુતિ ભગવતીમાના અમ્ આ એ શબ્દવડે માનેતુ છે સાધારણ સુદ્ધિવાળા માણસો સ્થળદેહને આત્મા કહે છે તે અર્થ અત્ર આત્મા શબ્દનો નથી આત્મા શબ્દનો અર્થ સ્થળદેહ છે જ નહિ સ્થળદેહ નામવત છે ને આત્મા તો અવિનાશી છે સ્થળદેહ આત્મા નથી એટલું જ નહિ પણ સ્થળદેહના સાધનરૂપ ઇન્દ્રિયો પણ આત્મા નથી સૂક્ષ્મ શરીર પણ આત્મા નથી તેમ મૂઠમના મણીરૂપ મન કે પ્રાણ પણ આત્મા નથી વળી મરણરૂપ અદમર પણ આત્મા નથી આત્મા તે બધાનો માક્ષી ને તેમાં અનુભવ છતાં પણ જૂદો છે ૭

૨ 'બ્રહ્મ' શબ્દનો અર્થ અને વાક્યાર્થ.

દૃશ્યમાનસ્ય સર્વસ્ય જગતસ્તત્ત્વમીર્યતે ।

બ્રહ્મશબ્દેન તદ્ બ્રહ્મ સ્વમકાશાત્મરૂપકમ્ ॥ ૮ ॥ ૨૯૪

શબ્દાર્થ:—દેખાતા સર્વ જગતનું તત્ત્વ બ્રહ્મ શબ્દવડે કહેવાય છે. તે બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશ આત્મ સ્વરૂપ છે. ૮.

વિવેચન:—અવધારમાં વપરાતા આભણદિક શબ્દમાં બ્રહ્મ શબ્દની ચોક્કસ મા આવે છે એટલા માટે તે શબ્દોથી બ્રહ્મ શબ્દના અર્થને જૂદો બતાવવા કે, કેવળ દેખાતા નિષ્કારણ આમશાદિ સર્વ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ તથા સર્વ જગતના આત્મા જે સીમારહ વાસ્તવિક સચ્ચિદાનંદ લક્ષણવાળું જોઈ

છે, તે સ્વરૂપ આ મહાનામ્યમાના બ્રહ્મ શબ્દને કહ્યું છે આ ઉપત લક્ષણવાળું બ્રહ્મ તે જ પાશુ એમા આત્મા છે એમ પણ કહ્યું છે એમ બ્રહ્મની અને આત્માની એકતારૂપ આ મહાનામ્યનો અર્થ છે ૮

॥ ઇતિ શ્રીસનાતનયોગમાર્ગોદ્ધારકપૂજ્યપાઠબ્રહ્મનિષ્ઠશ્રીમન્નથુરામ-
શર્મણઃ શિષ્યેણ પાઠકાવટકેન સદારામાત્જેન વિશ્વનાથ
શર્મણા વિરચિતાયાં પંચદશ્યાઃ શ્રીગુર્જરાર્યપ્રવોધિન્યાં
મહાવાક્યવિવેકઃ સમાપ્તઃ ॥

પ્રકરણ ૬ હું.

ચિત્રદીપ.

૧ આરોપિત જગત્ની સ્થિતિ અને જ્ઞાનવડે તેની

નિવૃત્તિનો પ્રકાર. ૨૯૫-૩૧૦

૧ જગત્ના આરોપમાં દૃષ્ટાંતસિદ્ધાંતની ચાર અવસ્થા. ૨૯૫-૨૯૮.

યથા ચિત્રપટે દ્વયમવસ્થાનાં ચતુષ્ટયમ્ ।

પરમાત્મનિ વિજ્ઞેયં તથાજ્વસ્થાચતુષ્ટયમ્ ॥૧॥ ૨૯૬

શબ્દાર્થઃ—જેમ ચિત્રપટમાં અવસ્થાનું ચોખડું દીકું છે તેમ પરમાત્મામાં [એ] અવસ્થાનું ચોખડું જાણવા યોગ્ય [છે]. ૧.

વિવેચનઃ—આ ચિત્રદીપઅથ વેદાંતશાસ્ત્રના પ્રકરણરૂપે જ છે, માટે એમા વેદાંતના ચારે અનુબંધ છે, એમ અથકર્તા માની લેખને, ‘અધ્યારોપ અને અપનાદને નિષ્પ્રપચ બ્રહ્મનું અમે વર્ણન કરીએ છીએ’ એ ન્યાયને અનુસરી, માત્ર શ્લોકમા વાપરેલ પરમાત્મનિ એ શબ્દને જ નિષ્કલેષતાના તત્ત્વના અરણ્યરૂપ મગજ આચરતા આચાર્ય, પરમાત્મામા આરોપિત જગત્ની સ્થિતિના પ્રમગ્ની દૃષ્ટાંત સહિત પ્રતિષ્ઠા કરે છે ૧

યથા ધૌતો ઘટિતશ્ચ લાંછિતો રંજિતઃ પટઃ ।

ચિદંતર્યામિસૂનાત્મા વિરાઢાત્મા તથેર્યતે ॥ ૨ ॥ ૨૯૬

શબ્દાર્થઃ—જેમ ધૌત, ઘટિત, લાંછિત અને રંગેલું કપડું [કહેવાય છે] તેમ [પરમાત્મા પણ અનુકંમે] ચિત્, અતર્ક્યામિ, સૂનાત્મા [અને] વિરાઢાત્મા કહેવાય છે. ૨.

૨ ધૌતાદિનુ લક્ષણ.—

સ્વતઃ શુદ્ધોઽત્ર ધૌતઃ સ્યાદ ઘટિતોઽન્નવિલેપનાત્ ।

મપ્યાકારેર્લાંછિતઃ સ્યાદ રંજિતો વર્ણપુરણાત્ ॥ ૩ ॥ ૨૯૭

૬૧, છે ૧

શબ્દાર્થ:—પૌતાની મેળે જ [જે] રવેત [છે તે] અહિયાં ધૌતવસ્ત્ર [છે],
મેળે ચડાવેલું ઘટિતવસ્ત્ર, ગાહી કે ગળીઆદિના આકાર-ચિત્ર-ચાતું
લાંછિતવસ્ત્ર [અને] જૂદા જૂદા રંગોથી રંગેલું ઝંજિતવસ્ત્ર છે. ૩.

૩. ચિદાદિતું લક્ષણ.—

સ્પત્યિદંતર્યામી તુ માયાવી સૂક્ષ્મસૃષ્ટિતઃ ।

સૂત્રાત્મા સ્થૂલસૃષ્ટ્યૈવ વિરાડિત્યુચ્યતે પરઃ ॥ ૪ ॥ ૨૯૮

શબ્દાર્થ:—[પરમાત્મા જ] સ્વસ્વરૂપથી ચિત, માયાવી સતો અતર્યા-
મી, અપંચીકૃત પંચભૂતના કાર્ય-સમષ્ટિના મુક્ત ગરીરના સંબંધથી સૂત્રા-
ત્મા અને પંચીકૃત પંચભૂતનું કાર્ય-સમષ્ટિના સ્થૂલ શરીરના યોગથી
વિરાડ એમ કહેવાય છે. ૪.

૪ ચેતનમાં આરોપિત ચિત્રનું વર્ણન. ૨૯૮-૩૦૩

બ્રહ્માધ્યાસ્તંવપર્યતાઃ પ્રાણિનોઽત્ર જડા અપિ ।

ઉત્તમાધમભાવેન વર્તતે પટચિત્રવત્ ॥ ૫ ॥ ૨૯૯

ચિત્રાર્પિતમનુષ્યાણાં વસ્ત્રાઽઽભાસાઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

ચિત્રાધારેણવસ્ત્રેણ સદૃશા ઇત્ર કલ્પિતાઃ ॥ ૬ ॥ ૩૦૦

પૃથક્ પૃથક્ ચિદાભાસાયેતન્યાન્યસ્તદેદિનામ્ ।

કલ્પ્યંતે જીવનામાનો વદુષા સંસરંત્યમી ॥ ૭ ॥ ૩૦૧

મહાર્થ:—બ્રહ્માથી આદિ લગને સ્તંભ (બોધા) પર્યંતના [સર્વ] પ્રા-
ણીઓ—ચેતનાંદો [તથા પર્યંત, નદી, આદિ] જડ (પદાર્થો) પણ [અનુક્રમે]
ઉત્તમ અને અધમ ભાવવડે અહિયાં (પરમાત્મામાં) પદમાંના ચિત્રની
પેઠે વરતે છે. (૫). [જેમ] ચિત્રમાં આળેબેલ મનુષ્યોના વસ્ત્રાભાસ લિન્ન
લિન્ન છે. [અને તેઓ] ચિત્રના આધારરૂપ વસ્ત્રવડે બહુ સદૃશ હોય એવા
કદપેલા [છે] (૬). [તેમ] ચેતન્યમાં આધ્યસ્ત કહીઓના શુદ્ધ નામના ચિ-
દાભાસો લિન્ન લિન્ન કદપાય છે. [એઓ] ધર્મકર્મીને નંસારને પામે છે. ૭

વિવેચન:—પરમા મનુષ્યનુ ચિત્ર શરૂતુ છે તેને જૂના જૂના કપડા પોશાકો દ્વારા
જોવા રીતે તેમાં આબેદુન કામ જાડી દેખાડેલા છે. તે બેતા માણસે અમુક કે
પડુ પહેલું છે એમ આપણને બાન થાય છે ખરૂં, તથાપિ તે કપડાથી કાઈ ચીતાદિકનું
નિરાશુ યરું નથી, એટલા માટે આને વસ્ત્રાભાસ કહેવાય છે અર્થાત્ વસ્ત્રના લક્ષણથી
રહિત હતા વસ્ત્રનુભાસે છે માટે તે વસ્ત્રાભાસ છ જેમ આ વસ્ત્રાભાસ પદમાં
છે તેમ પરમાત્માના આરોપેય દેશિક શરીરમાં હવે નામે પ્રયેક શરીરમાં
ચિદાભાસો કદપાય છે એટલે જોવના લક્ષણ વિનાના મના જોવનાની પેઠે
તે નિર્મામ આ વિભાગો પરંતુ દિ જ. પાંચોના કે પાંચેના નથી તેઓ

(પશુપક્ષી આદિક) અને મનુષ્ય આદિનાં ગરીશ પામીને ધણી રીતે સંસાર ચક્ષમાં બને છે. પરમાત્મા નિર્વિકાર હોવાથી તે કંઈ સંસારમાં આવતો નથી એવો ભાવ છે, ૫-૭

દૌષ્ટિક પુરુષો અને સામાપદાના બધા વાદીઓ તો આત્માને સંસારપ્રાપ્તિ છે એમ કહે છે, આનું કારણ માત્ર અજ્ઞાન જ છે તે નીચેના શ્લોકથી બતાવે છે.—

વસ્ત્રાભાસસ્થિતાન્ વર્ણાન્ યદ્વદાધારવસ્ત્રગાન્ ।

વદંત્યજ્ઞાસ્તથા જીવસંસારં ચિદ્રતં વિદુઃ ॥૮॥ ૩૦૨

ચિત્રસ્થપર્વતાદીનાં વસ્ત્રાભાસો ન લિંગ્યતે ।

સૃષ્ટિસ્થમૃત્તિકાદીનાં ચિદાભાસસ્તથા નહિ ॥૯॥ ૩૦૩

શબ્દાર્થ:—વસ્ત્રાભાસમાં રહેલા રંગોને જેમ અજ્ઞાનીઓ આધારવસ્ત્રમાં ગણેલા [છે એમ] કહે છે, તેમ જીવના સંસારને [તેઓ] ચેતનમાં ગણેલો—ચેતનનો છે એમ જાણે છે. (૮). [જેમ] ચિત્રમાં રહેલ પર્વતાદિનો વસ્ત્રાભાસ આજેખાતો નથી તેમ મૃત્તિમાં રહેલ માટી આદિનો ચિદાભાસ નથી જ [કહ્યાતો]. ૯.

૫ અવિદ્યા અને વિદ્યાનું સ્વરૂપ. ૩૦૪-૩૧૦

સંસારઃ પરમાર્થોઽયં સંલગ્નઃ સ્વાત્મવસ્તુનિ ।

ઇતિ બ્રાંતિરવિદ્યા સ્યાત્ વિદ્યર્યપા નિવર્તતે ॥૧૦॥ ૩૦૪

શબ્દાર્થ:—આ સંસાર વાસ્તવરૂપે [અને] સ્વાત્મવસ્તુમાં બેડાબેલો તેના ધર્મરૂપે [છે]; એ પ્રકારની બ્રાંતિ [તે] અવિદ્યા છે. આ (અવિદ્યા), વિદ્યાવડે નિવૃત્ત થાય છે. ૧૦.

નિચેના શ્લોકમાં વિદ્યાનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—

આત્માઽઽભાસસ્ય જીવસ્ય સંસારો નાઽઽત્મવસ્તુનઃ ।

ઇતિ ઘોષો ભવેદ્વિદ્યા લભ્યતેઽર્સો વિચારણાત્ ॥ ૧૧ ॥ ૩૦૫

શબ્દાર્થ:—આત્માના આભાસ (ચિદાભાસ)રૂપ જીવને સંસાર છે [પણ] આત્મવસ્તુને નથી; એ પ્રકારનો બોધ, વિદ્યા થાય છે. આ (વિદ્યા) વિવેકવિચારથી પમાય છે. ૧૧.

વિદ્યા કેમ પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવે છે.—

સદા વિચારયેત્ તસ્માજ્ જગર્જીવપરાત્મનઃ ।

જીવભાવજગદ્ભાવવાધે સ્વાત્મૈવ ગ્રિપ્યતે ॥ ૧૨ ॥ ૩૦૬

શબ્દાર્થ:—તેટલા માટે જગત્, જીવ અને પરમાત્માને નિત્ય વિચારે જીવભાવનો અને જગત્ભાવનો બાધ થયે સતે પોતાનો—આત્મા જ શેષ રહે છે. ૧૨.

વિવેચનઃ—મોક્ષકાળે રૂપરૂપ હોવાથી પરમાત્માનો વિચાર કરવો એ તો જાણી જોઈ છે પણ જગતનો અને જીવનો વિચાર કરવાની શી જરૂર છે એ એક શક્ય છે;

એનું સમાધાન એનું છે કે જીવ અને જગતનો વિચાર કરતાં—તેનું વિવેચન કરતાં, તે મિથ્યા સિદ્ધ થઈ અવરોધ-આધી પરમાત્માજ રહે છે; એટલા માટે જગત અને જીવનો વિચાર પણ ઉપયોગી છે. ૧૨.

જગત અને જીવનો આધ તે શું? તે બતાવે છે:—

નામતીતિસ્તયોર્વાધઃ કિંતુ મિથ્યાત્વનિશ્ચયઃ ।

નોચેત્સુષુક્તિર્મૂર્છાદૌ મુચ્યેતાયત્નતો જનઃ ॥ ૧૩ ॥ ૩૦૭

શબ્દાર્થઃ—તે જગત અને જીવનો * આધ, [તેમની] અપ્રતીતિ (નિવેધ) નથી પણ મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય [છે]. એમ જો ન માનીએ તો મુષુક્તિ અને મૂર્છાદિકમાં માણસ આપોઆપ પ્રયત્ન વિના મૂકાઈ જાય, ૧૩.

વિવેચનઃ—કહેવાનો ભાવ એવો છે કે જગત અને જીવરૂપ દૈતનો નિવેધ એ જ મુક્તિ હોય તો, મુષુક્તિમાં, મૂર્છામાં અને મરણ પછી કે પ્રલયમાં આપોઆપ દૈતનો અભાવ થાય છે, તો તે તે કાળથી મુક્તિ થવી જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી; માટે દૈતની અપ્રતીતિ તેનો આધ નથી, પણ મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય તેનો આધ છે. ૧૩.

વળી પરમાત્માની સત્યતાનું જ્ઞાન એટલે જગતની વિગ્મૃતિ નથી, તે નીચેના શ્લોકથી પણ બતાવે છે.—

પરમાત્માવશેષોડપિ તત્સત્યત્વવિનિશ્ચયઃ ।

ન જગદ્વિસ્મૃતિર્નો ચેજીવન્મુક્તિર્ન સંભવેત્ ॥ ૧૪ ॥ ૩૦૮

શબ્દાર્થઃ—પરમાત્માનો અવશેષ પણ, તે (પરમાત્મા) ની સત્યતાનો વિશેષ નિશ્ચય [થાય તે છે પણ] જગતની વિગ્મૃતિ નથી. જો [એમ] ન માનીએ તો જીવન્મુક્તિ સંભવે નહિ. ૧૪.

વિચારનો અવધિ અને બે પ્રકારની વિધાનું લક્ષણ.

પરોક્ષા ચાપરોક્ષેતિ વિદ્યા દ્વેષા વિચારજા ।

તત્રાપરોક્ષવિદ્યાસાં વિચારોડયં સમાપ્યતે ॥ ૧૫ ॥ ૩૦૯

અસ્તિ બ્રહ્મેતિ ચેદ્વેદ પરોક્ષજ્ઞાનમેવ તત્ ।

અહં બ્રહ્મેતિ ચેદ્વેદ સાક્ષાત્કારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ૩૧૦

શબ્દાર્થઃ—પરોક્ષ અને અપરોક્ષ એમ વિચારથી ઉત્પન્ન થએલી વિદ્યા બે પ્રકારની છે. તેમાં અપરોક્ષ વિધાની પ્રાપ્તિ થતાં સુધીમાં આ (૩૦૬ માં કહેલો) વિચાર સમાપ્ત થાય છે. (૧૫.). ‘બ્રહ્મ છે’ એમ જો જાણે તો તે જ પરોક્ષ જ્ઞાન [છે, અને] ‘હું બ્રહ્મ છું’ એમ જો જાણે તો સાક્ષાત્કાર અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. ૧૬.

૨ આત્મતત્ત્વનું વિવેચન. ૩૧૧-૫૦૩.

૧. તેમાં જીવ અને કૃતસ્થનું વિવેચન. ૩૧૧-૩૫૩.

૧ તેમાં દૃષ્ટાંતભૂત આકાશ અને ચેતનનો ભેદ. ૩૧૧-૩૧૭.

તત્સાક્ષાત્કારસિદ્ધ્યર્થમાત્મતત્ત્વં વિવિચ્યતે ।

યેનાયં સર્વસંસારાત્ સઘ એવ વિમુચ્યતે ॥ ૧૭ ॥ ૩૧૧

કૃતસ્થો વ્રત્તજીવેશાવિત્યેવં ચિચ્ ચતુર્વિધા ।

ઘટાકાશમહાકાશો જલાકાશાન્નસ્થે યથા ॥ ૧૮ ॥ ૩૧૨

શબ્દાર્થ:—જે (સાક્ષાત્કાર) વડે આ (જીવ) સર્વ સંસારથી ત-
રત જ મુકાઈ બચ છે તે સાક્ષાત્કારની સિદ્ધિને અર્થે [અમે] આત્મત-
ત્વનું વિવેચન કરીએ છીએ. (૧૭). જેમ ઘટાકાશ, મહાકાશ, જલાકાશ
અને મેઘાકાશ [એવા ભેદવડે આકાશ ચાર પ્રકારનું છે તેમ] ચૈતન્ય
[પણ] કૃતસ્થ, ઘટ, જીવ, ઈશ એમ [ભેદવડે] ચાર પ્રકારનું છે. (અ-
ર્થાત્ વ્યવહારદશામાં આ ભેદો પ્રતીયમાન થાય છે અને તે આત્માની
પારમાર્થિક એકતાનો નિશ્ચય કરવામાં ઉપયોગી છે). ૧૮.

* ઘટાકાશ અને મહાકાશ પછીના જળાકાશનું લક્ષણ નીચે આપે છે.

ઘટવચ્ચિન્નસ્થે નીરં યત્તત્ર પ્રતિવિવિતઃ ।

સાન્નત્રસ્રત્ર આકાશો જલાકાશ ઉદીર્યતે ॥ ૧૯ ॥ ૩૧૩

શબ્દાર્થ:—ઘટ ઉપહૃત આકાશમાં જે જળ [છે] ત્યાં (તેમાં) મેઘ
અને નક્ષત્રે સહિત પ્રતિબિંબ પામેલું આકાશ, જળાકાશ કહેવાય છે. ૧૯.
મેઘાકાશનું લક્ષણ.

મહાકાશસ્ય મધ્યે યન્મેઘમંડલમીક્ષ્યતે ।

પ્રતિવિવતયા તત્ર મેઘાકાશો જલે સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥ ૩૧૪

શબ્દાર્થ:—મહાકાશની અંદર જે મેઘમંડળ દેખાય છે ત્યાં (તેમાં) પ્રતિ-
બિંબપણાવડે જળમાં રહેલું [જે આકાશ છે તે] મેઘાકાશ કહેવાય છે. ૨૦.
મેઘાકાશને વિશેષ સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે.

મેઘાંશરૂપમુદકં તુપારાડ્ઠકારસંસ્થિતમ્ ।

તત્ર સ્વપ્રતિવિવોડયં નીરત્વાદનુમીયતે ॥ ૨૧ ॥ ૩૧૫

શબ્દાર્થ:—ફેરફેરને આકારે રહેલું મેઘના અંશરૂપ જળ છે ત્યાં (તેમાં)
આ આકાશનું પ્રતિબિંબ [દેખાય છે—સમજાય છે તે] જળ હોવાંથી અ-
કારીય છે. ૨૧.

* પછીની અંદરનું અને જેવા આકાશમાં ઘટ રહે છે તેટલું આકાશ તે ઘટાકાશ, અને મ-
તો પ્રતિબિંબ જ છે.

વિવેચન:—મેઘ-પાદ્મ-તેમાં પ્રલક્ષ જળ જે કે જેવામાં આવતું નથી, તે પણ વાદળામાંથી વરસાદ (જળધારારૂપે) પડે છે અને તે પણ કાંઈ એક જગ્યામાં દગસારૂપે નહિ પણ દરદર આવીને પડે છે; આથી કરીને મેઘમાં પાણીનું અનુમાન થાય છે. પાણીનો સ્વાભાવ જ છે કે તેમાં બીજાનું પ્રતિબિંબ પડે' માટે અવ બીજું પણ અનુમાન જ છે કે જેમ ધડના જળમાં મહાકાશનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ મેઘજળમાં પણ મહાકાશનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આ પ્રતિબિંબ તે જ મેઘાકાશ છે. ૨૧.

અધિષ્ઠાનતયા દેહદ્વયાવચ્છિન્નચેતનઃ ।

કૂટવન્ નિર્વિકારેણ સ્થિતઃ કૂટસ્થ ડચ્યતે ॥ ૨૨ ॥ ૩૧૬

શબ્દાર્થ:—અધિષ્ઠાનતાવડે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ 'અ'ને દેહોએ ઉપહિત એવું ચેતન, એરણી પેઠે નિર્વિકારવડે સ્થિત [છે તે] કૂટસ્થ કહેવાય છે. ૨૨.

વિવેચન:—પાછળ ૩૧૨ માં શ્લોકમાં ઘટાકાશને ટેકાણે મૂકેલ કૂટસ્થ ચેતનનું લક્ષણ અમ બતાવે છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહ પંચીકૃત અને અપંચીકૃત પચશ્રુતાનું કાર્ય છે, તે દેહોના આધારપણાથી બને દેહોએ અવચ્છિન્ન-ઉપહિત આત્મા છે તે કૂટસ્થ કહેવાય છે. આ આત્મા જુદાર કે મોનીની એરણી પેઠે નિર્વિકારી છે, એટલે એરણી ઉપર જુદા જુદા ઘાટ ધડાયા છતાં એરણી જેમ વિકાર પામતી નથી, તેમ સ્થૂલસૂક્ષ્મ દેહોરૂપ જુદા જુદા આકાર-વ્યક્તિઓના માક્ષીપણાવડે આત્મા પણ વિકાર પામતો નથી; માટે કૂટ એરણીની જત પેઠે કૂટસ્થ-એરણીનેરૂપે સહેલો નિર્વિકારી છે. ૨૨.

ઘટાકાશના મંબ'ધને લઇને જેમ - જળાકાશ થાય છે તેમ કૂટસ્થને આશ્રય કરીને ૩૧૨ માં શ્લોકમાં બતાવેલ ચેતનનું ત્રીજું સ્વરૂપ જીવ-ચિદાશામ થાય છે; માટે નીચેના શ્લોકમાં ચિદાશામનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—

કૂટસ્થે કલ્પિતા બુદ્ધિસ્તત્ર ચિત્પ્રતિવિંબકઃ ।

માણાનાં ધારણાજીવઃ સંસારેણ સ યુજ્યતે ॥ ૨૩ ॥ ૩૧૭

શબ્દાર્થ:—કૂટસ્થમાં કલ્પેલી બુદ્ધિ [છે]. ત્યાં (તે બુદ્ધિમાં) ચેતનનું પ્રતિબિંબ [છે તે] પ્રાણને ધારણ કરવાથી જીવ ચિદાશામ [કહેવાય છે] તે જીવ જન્મમરણ આદિરૂપ સંસાર સાથે જોડાય છે. ૨૩.

વિવેચન:—ઘટાકાશમાં પાણી ભરેલું હોય તો તે પાણી ભરેલા ધડામાં જેમ મહાકાશનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ કૂટસ્થમાં કલ્પેલ સ્થૂલ દેહરૂપ ધડામાં અંતઃકરણ અથવા અધિધાના અંશરૂપ જળ છે તેમાં સર્વ વ્યાપક ચેતન જલનું-પ્રતિબિંબ પડે છે. આ પ્રતિબિંબ-ચિદાશામ તેના અધિધાન કૂટસ્થે સહિત જીવ કહેવાય છે. નિર્વિકારી કૂટસ્થને સંસારનો અભાવ છે, માટે સંસારના નિર્વાહને અર્થે જ જીવની કલ્પનાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. ૨૩.

જે અત્ર મહાકાશ સ્થાનીય જલના સ્વરૂપને બતાવ્યું નથી. તેનું કાંઈ સ્વરૂપ નહિ તથાપિ તત્ત્વવિવેકના ડ થી ઉ સુધીના-શ્લોકો જેવા એ સિવાય પણ પહેલે ટેકાણે તે વિષે બોલવામાં આવેલું છે, મઠિ લાં લાં અધિકારી વિચારી લેશે.

૨ જીવ, અને કૂટસ્થનો અન્યોન્યાધ્યાસ. ૩૧૮-૩૩૧.

જલવ્યોમ્ના ઘટાકાશો યથા સર્વસ્તિરોહિતઃ ।

તથા જીવેન કૂટસ્થઃ સોડન્યોડન્યાધ્યાસઃ સ્વચયતે ॥૨૪॥ ૩૧૮

શબ્દાર્થઃ—જેમ જળાકાશવડે સર્વ ઘટાકાશ તિરોહિત થએલું છે તેમ જીવવડે કૂટસ્થ [તિરોધાન પામ્યો છે.] તે કૂટસ્થનું તિરોધાન અન્યોન્યાધ્યાસ કહેવાય છે. ૨૪.

અયં જીવો ન કૂટસ્થં વિવિનક્તિ કદાચન ।

અનાદિરવિવેકોડયં મૂલાવિદ્યેતિ ગમ્યતામ્ ॥ ૨૫ ॥ ૩૧૯

શબ્દાર્થઃ—આ જીવ કૂટસ્થને ક્યારેય પણ વિવેચન કરતો નથી (પોતાની ભિન્ન કરી શકતો નથી). આ અનાદિ અવિવેક [તે] મૂલાવિદ્યા [છે] એમ જાણવું. ૨૫.

વિવેચનઃ—આગળા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જીવવડે કૂટસ્થનું તિરોધાન થવારૂપ અન્યોન્યાધ્યાસ છે, માટે તે કૂટસ્થને પોતાથી ભિન્ન પાડી સમજી શકતો નથી; એનું કારણ અવિદ્યા છે. આ અવિદ્યા કૂટસ્થની સંસારદશામાં પણ છે. બીજો નથી એવો ભાવ છે. ૨૫.

અવિદ્યાના વિભાગ, તથા આવરણનું સ્વરૂપ.

વિશેષાડઽવૃત્તિરૂપાભ્યાં દ્વિધાડવિદ્યાઽવ્યવસ્થિતા ।

ન ભાતિ નાસ્તિ કૂટસ્થ ઇત્યાપાદનમાવૃત્તિઃ ॥ ૨૬ ॥ ૩૨૦

અજ્ઞાની વિદુષા પૃષ્ઠઃ કૂટસ્થં ન પ્રવુદ્યતે ।

ન ભાતિ નાસ્તિ કૂટસ્થ ઇતિ બુદ્ધે વદત્યપિ ॥ ૨૭ ॥ ૩૨૧

શબ્દાર્થઃ—વિશેષ અને આવરણ રૂપવડે બે પ્રકારે અવિદ્યા સ્થિત થએલી [છે તેમાં જેવડે] ‘કૂટસ્થ ભાસતો નથી અને નથી’ એ પ્રકારે સમજાય [તે] આવરણશકિત. (૨૬). વિદ્વાને પૂછેલો અજ્ઞાની ‘હું કૂટસ્થને જાણતો નથી, કૂટસ્થ ભાસતો નથી અને નથી’ એમ જાણીને કહે પણ છે. ૨૭.

વિવેચનઃ—આવરણશકિતના મહાભાવમાં ભોક્ષનો અનુભવ એ જ પ્રમાણ છે. કોઈ અજ્ઞાનીને વિદ્વાને પૂછ્યું કે ‘તું કૂટસ્થને જાણે છે?’ અજ્ઞાનીએ કત્યું કે ‘હું કૂટસ્થને જાણતો નથી’ આમ અજ્ઞાનનો અનુભવ કરીને તે જોયે છે. આ અવિદ્યાનો અનુભવ છે. વળી અજ્ઞાની કોઈ કેવળ અજ્ઞાનના અનુભવને જ કહે છે એમ નથી પણ ‘કૂટસ્થ ભાસતો નથી અને તે નથી’ એમ કૂટસ્થના અજ્ઞાનને અને અજ્ઞાનને પણ અનુભવ કરીને જોયે છે. આમ જોતલું એ આવરણનો અનુભવ છે, માટે અવિદ્યા અને આવરણમાં અ-
વરણ પ્રમાણ છે. ૨૬—૨૭

સપ્રકાગે કુતોડવિદ્યા તાં વિના કથમાવૃત્તિઃ ।

ઇત્યાદિ તર્કજાલાનિ સ્વાનુભૂતિર્ગ્રસત્સૌ ॥ ૨૮ ॥ ૩૨૨

૨૮
૩૨૨

શબ્દાર્થ:—સ્વપ્રકાશ આત્મામાં અવિદ્યા ક્યાંથી [હોય અને] અવિદ્યા વિના આવરણ કેમ [હોય]? ઇત્યાદિ તર્કનાં જાણાંને આ ઉપાધિના વેલો સ્વાનુભવ વિનાશ પમાડે છે. ૨૮.

વિવેચન:—વેદાંત મતમાં આત્માને સ્વપ્રકાશ કહેલો છે તો તેમાં અધકારક અવિદ્યાનો સભવ નથી, કેમકે આત્મા અને અવિદ્યા પરસ્પર વિરોધી છે. હવે જો અવિદ્યા ન હોય તો પછી અવિદ્યાનું કરેલું આવરણ તો તેમાં હોય જ ક્યાંથી? આવરણને અભાવ થયો એટલે આવરણ જેનું મૂળ કારણ છે એવા વિદ્યેષ્ય સંસારનો તો અભાવ થઈ જ ચૂક્યો. વિદ્યેષ્યનો અભાવ એટલે પછી જ્ઞાન વ્યર્થ, કેમકે વિદ્યેષ્યનો અભાવ કરવા માટે જ્ઞાન છે તે વિદ્યેષ્ય તો નથી જ એટલે જ્ઞાન વ્યર્થ છે એટલું જ નહિ, પણ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદક વેદાંતશાસ્ત્ર જ અપ્રમાણુ યઈ ગયું, આ શકના સમાધાન માટે સિદ્ધાંતી કહે છે કે ઉપર ૩૨૧ માં શ્લોકમાં જતાવેલ સ્વાનુભવ ઉપરથી જ આ સર્વ રોકારૂપી જાણનાશ પામી જાય છે; કેમકે નહિ દૃષ્ટેન્નુવચ્ચં નામ 'દોડેલી વસ્તુમાં તેનો અસભવ નથી' એ ન્યાયથી અનુભવ, આવરણને મિદ્ધ કરે છે તો અવિદ્યા અને વિદ્યેષ્ય સાએય છે. ૨૮.

વળી પણ શકો થાય છે કે આ કહેલો અનુભવ તો આભાસ માત્ર છે, તેથી કરીને અનુભવવડે તત્ત્વનો નિશ્ચય થાય નહિ સિદ્ધાંતી કહે છે કે જ્યારે અનુભવ પ્રમાણનો સ્વીકાર કાઠી નાંખીને માત્ર તર્કથી જ નિશ્ચય કરવાપણુ જે તારે (વાદીને) માન્ય હોય તો પછી તારા તત્ત્વનો નિશ્ચય કોઈ ઠેકાણે થયતો નથી, ને નીચેના શ્લોકથી બતાવે છે.—

સ્વાનુભૂતાવિશ્વાસે તર્કસ્યાપ્યનવસ્યિતે: ।

કથં વા તાર્કિકં મન્યસ્તત્ત્વનિશ્ચયમાપ્નયાત્ ॥ ૨૯ ॥ ૩૨૩

બુદ્ધ્યારોહાય તર્કશ્વેદપેક્ષેત તથા સતિ ।

સ્વાનુભૂત્યનુસારેણ તર્ક્યતામ્ વા કુતર્ક્યતામ્ ॥ ૩૦ ॥ ૩૨૪

શબ્દાર્થ:—સ્વાનુભવમાં અવિદ્યાસ સતે અને તર્કની પણ અનવસ્થા થી પોતાને તાર્કિક માનનારો પુરૂષ તત્ત્વના નિશ્ચયને કેમ પામે? (૨૯). બુદ્ધિમાં પદાર્થોનું આરોહણ કરવાને માટે તર્ક જો અપેક્ષિત [છે તો] તેમ હોવાથી સ્વાનુભવને અનુસરીને તર્ક કરો [પણ] કુતર્ક નહિ કરો. ૩૦.

વિવેચન:—તત્ત્વનો નિશ્ચય અનુભવથી જ કમળ છે તથાપિ અનુભવ કરેલ તત્ત્વના સંભવિતપણાના જ્ઞાનને માટે તર્કનું મહત્ત્વ છે, એ આશકનો અનુવાદ કરી મિદ્ધાંતી કહે છે કે, અનુભવને અનુસરીને તર્ક કરો પણ તેની વિરુદ્ધ તર્ક કરવો નહિ. ૨૯-૩૦

સ્વાનુભૂતિરવિધાયમાદૃત્તાં ચ મર્દશિતા ।

અતઃ કૂટસ્થ ચૈતન્યમવિરોધીતિ તર્ક્યતામ્ ॥ ૩૧ ॥ ૩૨૫

શબ્દાર્થ:—અવિદ્યામાં અને આવરણમાં (પાછળ ૩૨૧ માં શ્લોક) સ્વાનુભવ દેખાડેલો છે, એટલા માટે કૂટસ્થ ચૈતન્ય અવિરોધી [છે] તે કરવો. (અર્થાત્ કૂટસ્થ ચૈતન્ય, અવિદ્યા અને આવરણથી વિરોધી નથી એવો ભાવ છે.) ૩૧.

તત્ત્વં ચેદ્ વિરોધિ કેનેયમાવૃત્તિર્નુભૂયતામ્ ।

વિવેકસુ વિરોધ્યસ્યાસ્તત્ત્વજ્ઞાનિનિ દૃશ્યતામ્ ॥ ૩૨૧ ॥ ૩૨૬

શબ્દાર્થ:—કૂટસ્થ ચૈતન્ય જો [અવિધાનું] વિરોધી [હિંચ] તો [પછી]

આ આવરણ શાવડે અનુભવવું ? વિવેક તો આ (અવિધા)નો વિરોધી છે [અને તે] તત્ત્વજ્ઞાનીમાં જુઓ—જોઈ દેવો. ૩૨.

વિવેચન:—ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યું કે કૂટસ્થ ચૈતન્ય અવિધા તથા આવરણનું વિરોધી નથી હોતું પણ ન જોઈએ, કેમકે જો તે તેનું વિરોધી હોય તો પાછળ ૩૨૧ માં શ્લોકમાં ‘કૂટસ્થને નજીવો નથી’ એ આકાંગ્વાણી ‘અવિધાની પ્રતીતિ બતાવી છે તે થાય નહિ, માટે જ કૂટસ્થ અવિધાનું વિરોધી નથી ત્યારે અવિધાનું વિરોધી શું ? એ શકા ઉડે છે અવિધાનો વિરોધી વિવેક, કે જે ઉપનિષદ વિચારવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. અવિધાનો વિરોધી વિવેક ક્યા દેખાય છે એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તે તત્ત્વજ્ઞાનીમાં જોઈ શકો ૩૨

અવિધાવૃત્તકૂટસ્થે દેહદ્વયયુતા ચિત્તિઃ ।

શુક્તૌ રૂપ્યવદ્ધ્યસ્તા વિશેષાધ્યાસ એવં હિ ॥ ૩૩ ॥ ૩૨૭

શબ્દાર્થ:—અવિધાથી ઠંકાઈ રહેલા કૂટસ્થમાં; સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને દેહોએ સહિત ચિદાભાસ, શુક્તિમાં રૂપાની પેઠે અધ્યાસ પામેલ છે, [તે] વિશેષપણે અધ્યાસ જ છે. ૩૩.

વિવેચન:—એ પ્રમાણે અવિધા અને આવરણને બતાવી દેવે વિશેષપણે અધ્યાસ બતાવે છે પાછળ ૩૨૧ માં શ્લોકમાં બતાવેલ અવિધા અને આવરણના કૂટસ્થમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મશરીર સહિત ચિદાભાસનું આરોપણ થયેલું છે તે ચિદાભાસ જ વિશેષાધ્યાસ કહેવાય છે ૩૩

ઇદમંશસ્ય સત્યત્વં શુક્તિગં રૂપ્યં ઈક્ષ્યતે ।

સ્વયંત્વં વસ્તુતા ચૈવં વિશેષે વીક્ષ્યતેડન્યમં ॥ ૩૪ ॥ ૩૨૮

નીલપૃષ્ઠત્રિકોણત્વં યથા શુક્તૌ તિરોહિતં ।

અસંગાનંદતાયેવં કૂટસ્થેડપિ તિરોહિતમ્ ॥ ૩૫ ॥ ૩૨૯

શબ્દાર્થ —સીપમાં રહેલી ‘આ’ એરૂપ અ શબ્દની સત્યતા [જેમ] રૂપમાં દેખાય છે; એ પ્રકારે કૂટસ્થમાં ગએલું (રહેલું) પોતાપણું અને વસ્તુતો ચિદાભાસમાં દેખાય છે. (૩૪). સીપમાં જેમ નીલપૃષ્ઠતા અને ત્રિકોણાકારતારૂપ વિશેષ અંશ તિરોધાન પામેલા છે, તેમ કૂટસ્થમાં પણ અસંગતા અને આનંદતા આદિ વિશેષ અંશ તિરોધાન પામેલા છે. ૩૫.

વિવેચન:—તાપમાં પડેલી સીપને જોઈને આપણે બાતિ થાયથી ‘આ રૂપ છે’ ‘કલીએ છીએ તેમાં ‘આ’ એ શબ્દરૂપે આપણે સીપને બતાવીએ છીએ માટે ‘.૧’ એ શબ્દ, ‘આ એરૂપ અશ’ અથવા હૃદય કહેવાય છે અહિંઆ ‘આ રૂપ

* આગળ ૮૮૭ માં ૨૧૦ જુઓ અજ્ઞાનનું જ્ઞાન પણ પ્રકાશિતનથી જ થાય છે

છે' એ વાક્યમાં 'આ' પ્રલઘ્ન જે શુદ્ધિ છે તે મલ છે. એનું સત્યપણું રૂપમાં જેમ આરોપાય છે, તેમ કૃદસ્થમાં રહેલું સત્યપણું અને પોતાપણું બંને વાનાં ચિદાભાસમાં આરોપાય છે. આ પ્રમાણે વિશેષાધ્યાસ થાય છે. દહાંતમાં રૂપું અને સીપનો યજ્ઞકાટરૂપ અસ બંનેમાં સમાનપણે વર્તે છે, માટે આ સામાન્ય અસ કહેવાય છે, પણ સીપ લગભગ ત્રિકોણાકાર છે અને તેનો પૃષ્ઠ ભાગ જે રૂપાના યજ્ઞકાટથી વિવક્ષણ સ્વરૂપનો ખરબચડો હોય નીલ છે, તે નીલપૃષ્ઠતા અને ત્રિકોણાકારતારૂપ મીપના વિશેષ અંગો રૂપાને મ'બધે સીપમાં તિરોધાન પામેલા છે તેમ કૃદસ્થના અસગતાદિ વિશેષ શુભો પણ ચિદાભાસને મ'બધે કૃદસ્થમાં તિરોધાન પામેલા છે. ૩૪—૩૫.

આરોપિતસ્ય હૃણ્તે રૂપ્યં નામ યથા તથા ।

કૃદસ્થાધ્યસ્તવિશેષનામાહમિતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૩૬ ॥ ૩૩૦

શબ્દાર્થઃ—સીપના દહાંતમાં આરોપેલ વસ્તુનું જેમ 'રૂપું' નામ છે તેમ કૃદસ્થમાં અધ્યાસ પામેલ ચિદાભાસનું નામ 'હું' છે એ નિશ્ચય છે. ૩૬.

इदमंशं स्वतः पश्यन् रूप्यमित्यभिमन्यते ।

તથા સ્વં ચ સ્વતઃ પશ્યન્નહમિત્યભિમન્યતે ॥ ૩૭ ॥ ૩૩૧

શબ્દાર્થઃ—હામં'શને તેના સ્વરૂપથી જોતો પુરૂષ, [જેમ] 'રૂપું છે' એમ માને છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપને પણ નિજરૂપથી જોતો પુરૂષ 'હું છું' એમ માને છે. ૩૭.

વિવેચનઃ—સર્વનાં આવર્તે કિરણોના સબધમાં આવેલી મીપથી પરિવર્તે દેશમાં રહેલા પુરૂષને અશુ ઇંદ્રિયનો સીપ સાથે સબધ થવાથી જેમ સીપથી ભિન્ન રૂપાનુ ભાવિ-માન ઉપજે છે, તેમ દાદીત—કૃદસ્થ આત્મા પણ તે સ્વપ્રકાશ આત્માથી ભિન્ન એનું 'અહં' ૩૫ અભિમાન પ્રતીત થાય છે, આથી કરીને દહાંતમિદાંતમાં વિપમતા નથી. ૩૭

૩ 'સ્વયં' શબ્દ અને 'આત્મા' શબ્દના અર્થના અભેદ સહિત કૃ-

દસ્થ અને ચિદાભાસનો અભેદ. ૩૩૨—૩૫૩.

इदंत्वरूप्यते भिन्ने स्वत्वार्हते तथेप्यताम् ।

સામાન્યં ચ-વિશેષશ્ચ હુમયત્રાપિ ગમ્યતે ॥ ૩૮ ॥ ૩૩૨

देवदत्तः स्वयं गच्छेत्त्वं वीक्षस्य स्वयं तया ॥

અહં સ્વયં ન જાત્રોમીત્યેવં લોકે પ્રયુજ્યતે ॥ ૩૯ ॥ ૩૩૩

इदं रूप्यमिदं वस्त्रमिति यद्वदिदं तया ।

અસૌ ત્વમહમિત્યેષુ સ્વયમિત્યભિમન્યતે ॥ ૪૦ ॥ ૩૩૪

શબ્દાર્થઃ—[જેમ] આ-પણું અને રૂપાપણું ભિન્ન છે તેમ પોતાપણું અને અહંતા [ભિન્ન] સ્વીકારાઓ (સ્વીકારવાં લેઇઓ), કેમકે સામાન્ય અને વિશેષ બંને ટેકણે પણ [તે] પ્રમાય છે. (૩૮). દેવદત્ત પોતે જાય છે, હું પોતે [તેને] લે, હું પોતે [લેઈ] શકતો નથી. એ પ્રકારે લોકમાં [સ્વયં-પોતે શબ્દનો] પ્રયાગ કરાય છે. (૩૯), 'આ રૂપું છે, આ વસ્ત્ર છે' એ

પ્રકારે (અહિંઆં) જેમ 'આ' એ શબ્દ [ના પ્રયોગ કરાય છે], તેમ આ 'પોતે' એ શબ્દ [પણ] તું, હું ઇત્યાદિમાં એ પ્રકારે [પ્રયોગ કરવામાં] મનાય છે. ૪૦.

વિવેચન:—આ-પણ એટલે દ્વિવચન અને રૂપાપણ એ બંને ભિન્ન છે તેમ જ પોતાપણું અને અહિંતા પણ ભિન્ન છે અને દ્વિવચન અને પોતાપણું એટલે સ્વયંતા, તેઓ સામાન્ય છે કેમ? અહિંતામાં 'હું પોતે, તું પોતે, અને તે પોતે' તથા 'આ વચ્ચે, આ રૂપ, આ લાકડું' એઓમાં પોતાપણું—સ્વયંતા અને આ-દ્વિવચન અમાન રીતે જ જોડાય છે, માટે તેઓ સામાન્ય અર્થ છે, પણ રૂપાપણું અને હું-પણું કાંઈ બધામાં સામાન્યપણે વપરાતું નથી, માટે તે વિશેષ અર્થ છે ૩૮—૪૦.

અહિંત્વાદિઘર્તાં સ્વત્વં કૂટસ્થે તેન કિં તવ ।

સ્વયંશબ્દાર્થ એવં કૂટસ્થ ઇતિ મે ભવેત્ ॥ ૪૧ ॥ ૩૩૦

શબ્દાર્થ:—[વાદી—] અહિં-પણાથી પોતાપણું કોઈ પાત્રો [પણ] તારા કૂટસ્થમાં તેણે કરીને શું [આવ્યું]? સિદ્ધાંતી—] સ્વયં શબ્દનો અર્થ જ એ કૂટસ્થ છે એમ મારે [સિદ્ધાંત] છે. ૪૧.

અન્યત્વવારકં સ્વત્વમિતિ ચેદન્યવારણમ્ ।

કૂટસ્થસ્યાત્મતાં વત્સુરિષ્ટમેવ હિ તદ્ભવેત્ ॥ ૪૨ ॥ ૩૩૬

શબ્દાર્થ:—પોતાપણું [એ] અન્યપણાને નિવારણ કરનાર છે એમ જો [કહે] તો કૂટસ્થના આત્મપણાને કહેનાર મારે સિદ્ધાંતીને તે (અન્યત્વ) નિવારણ) ઇષ્ટ જ [છે]. ૪૨.

વિવેચન:—અન વાદી તર્ક કહે છે. સ્વત્વ-પોતાપણું જે અન્યપણાથી ધર્મ છે તે અન્યત્વ નિવારક છે એ વાત ખરી, પણ તે કાંઈ કૂટસ્થપણાનો બોધ કરતું નથી સિદ્ધાંતી કહે છે કે, ના તેમ નથી અન્યપણું એ જ કૂટસ્થ છે, અને કૂટસ્થ એ જ આત્મા છે, માટે અન્યપણાવડે અન્ય-ચિદાજ્ઞાસાત્કિક મર્મ પ્રપચ્ચતુ નિવારણ તો અમારે વેદાતસિદ્ધાંત વાળાઓને ઇષ્ટ જ છે ૪૨.

સ્વયમાત્મેતિ પર્યાયૌ તેન લોકે તયોઃ સદ્ ।

મયોગો નાસ્ત્યતઃ સ્વત્વમાત્મત્વં ચાન્યવારણમ્ ॥ ૪૩ ॥ ૩૩૭

શબ્દાર્થ:—સ્વયં અને આત્મા એઓ બંને પર્યાય શબ્દો [છે], તેણે કરીને તે બેનો સાથે પ્રયોગ નથી; એટલા માટે સ્વત્વ અને આત્મત્વ અન્યત્વ નિવારક છે. ૪૩.

ઘટઃ સ્વયં ન જાનાતીત્યેવં સ્વત્વં ઘટાદિષુ ।

અચેતનેષુ દૃષ્ટં ચેદ્ દૃશ્યતામાત્મસન્નતઃ ॥ ૪૪ ॥ ૩૩૮

જે કે સમગ્રિયે અહ તા મર્મન સામાન્ય નિર્વાહત મર્મ અગ્નિ માત્રમાં દુપણાનો બાવ છે તે સામાન્ય છે, તથા જ અગ્નિ પોતાની અવિદ્યાને આધીન હોવાથી સામાન્ય અહ તાને વિશેષ રૂપ આપે છે હું એટલે જો કુળ, જોત્ર ઇલાદિમાં જે સરીરથી દત્તપત્ર થયો છું તે હું, પણ હું એટલે મારી સમીપવાસી બીજા કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થો નહિ આમ હું ને વિશેષ અર્થ માને છે.

શબ્દાર્થઃ—ધડા પોતે જાણતો નથી, એમ અચેતન ઘટાદિમાં [પણ] પોતાપણું જોએલું છે એમ જો [કહે] તો આત્માના સદ્ભાવથી જુઓ. ૪૪.

વિવેચનઃ—ધડા ઇલાદિ ચેતનરહિત પદાર્થમા પણુ રનય—પોતે એ શબ્દનો પ્રયોગ તો વપરાય છે, જેમ ધડા પોતે જોતો નથી ન્યારે આમ છે સારે આત્મત્વ અને રત્નની એકતા એમ થઈ શકે ? એમ વાદીની શકા છે મિહાતી કહે છે કે ઘટાદિ તમામ પદાર્થ ભાસે છે તે આત્માના ભાતિ સ્વભાવને લઈને છે અર્થાત્ અચેતન ધડામા ભામરાપણાવડે જેમ આત્મા છે તેમ તેમા સ્વય શબ્દ પણુ ને ધર્મને લઈને પ્રત્તે તો તેથી કરીને સ્વત્વ અને આત્માત્વને વિગેધ આપતો નથી ૪૪

ચેતનાચતેનભિદા કૃદસ્યાત્મકતા ન હિ ।

કિંતુ બુદ્ધિકૃતાભાસકૃતૈવેત્યવગમ્યતામ્ ॥ ૪૫ ॥ ૩૨૭.

શબ્દાર્થઃ—જડ ચેતનનો ભેદ કૃદસ્થ આત્માનો કરેલો નથી જ; પણુ બુદ્ધિકૃત ચિદાભાસે જ કરેલો છે એમ જાણવું. ૪૫.

વિવેચનઃ—પાછા બતાવ્યા પ્રમાણે ન્યારે ઘટાદિકમા પણુ ભાતિઆદિ સ્વરૂપવડે ચેતન્ય છે, તો પછી જડચેતનના ભાગ પાડવાની ની જરૂર છે ? એ શમ ઉપર કહે છે કે જડચેતનનો વિભાગ તો અનુક્રમે ચિદાભાસના નહિ હોના અને હોવાપણાથી છે કાઈ કૃદસ્થવડે નથી, એટલે ચિદાભાસનું હોવાપણુ એ ચેતનતા, અને નહિ હોવાપણુ તે જડતા છે ૪૫

યથા ચેતન આભાસઃ કૃદસ્યે ધ્રાંતિકલ્પિતઃ ।

અચેતનો ઘટાદિશ્ચ તથા તત્રૈવ કલ્પિતઃ ॥ ૪૬ ॥ ૩૪૦

શબ્દાર્થઃ—જેમ ચેતન (૩૫) આભાસ—ચિદાભાસ, કૃદસ્થમાં ભ્રાંતિ-વડે કહેલો છે તેમ જડ (૩૫) ઘટાદિ પદાર્થો પણુ ત્યાં (કૃદસ્થમાં) જ કહેલો છે. ૪૬.

વિવેચનઃ—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ચેતનજડનો વિભાગ ચિદાભાસની મત્તા અને અસત્તાને આધારે છે એમ સ્વીકૃતિએ, તો પછી ઘટાદિ જડ પદાર્થોમા રીકારેતો આત્માનો સદ્ભાવ પડી ભાગે, આમ શકા કરનાની નથી દેખે જડચેતનના વિભાગની હેતુરૂપે આપણે કૃદસ્થનો અગીકાર કરતા નથી એ વાત ખરી, પણ તેથી કાઈ કૃદસ્થનું અધિધાનપણુ ખડિત થતુ નથી તે તો જેમ ચિદાભામનું અધિધાન છે તેમ જ ઘટાદિ જડ પદાર્થોનું પણ અધિધાન છે ૪૬

તત્તદંતે અપિ સ્વત્વમિવ ત્વમહમાદિપુ ।

સર્વજાનુગતે તેન તયોરપ્યાત્મતોતિ ચેત્ ॥ ૪૭ ॥ ૩૪૧

શબ્દાર્થઃ—તેપણું અને આ—પણ પોતાપણાની પેઠે તુ, હું, આ-દિમાં બધે ઠકાણે જોડાએલું છે, તેથી તે—(તત્તા—તેપણુ અને હૃદતા આ—પણુ)નું પણ આત્મપણુ છે એમ જો [કહે] તો (સાંભળ). ૪૭.

વિવેચનઃ—આ આખો શ્લોક વાદીના પૂર્વપક્ષરૂપે છે પાછા ૩૩૩ માં પ્રોત્કર્ષારાવે પણુ બધે ઠકાણે આત્મન્ય છે અને એ જ સ્વપણુ ૩૩૩ માં આત્મા છે એમ બતાવે

છે, માટે જેમ વ્યવપણ બધે સામાન્ય છે તેમ તેપણું અને આ-પણું પણ બધે ઠેકાણે સામાન્ય છે જેમ 'તે હું, તે તુ, તે ઘડો', એમા તેપણું, અને 'આ હું, આ તે, આ તુ', એમા આ-પણું સામાન્ય છે, તો તેઓની પણ આત્મરૂપતા કેમ ન હોય? ૪૭ નીચેના પ્રોકથી મિદ્ધાતી તેના પગિહાર કરે છે —

તે આત્મત્વેऽપ્યનુગતે તત્તેદંતે તતસ્તયોઃ ।

આત્મત્વં નૈવ સંભાવ્યં સમ્યક્ત્વાદેર્યયા તથા ॥ ૪૮ ॥ ૩૪૭

શબ્દાર્થ:—તે તત્તા અને હૃદતા આત્મપણામાં પણ જોડાએલી છે તેથી તેઓતું આત્મપણું, જેમ સમ્યક્પણા આપ્તિનું [આત્મપણું સંભાવ્ય નથી] તેમ સંભાવ્ય નથી જ. ૪૮.

વિવેચન:—જો 'તુ' આદિ વસ્તુઓમા તે તત્તા અને હૃદિતા અનુગત છે એ વાત ખરી પણ તે તા નળી 'તુ' આદિમા અનુગત આત્મતા છે તેમા પણ અનુગત છે જેમ 'તે આત્મા, આ આત્મતા' આમ બ્યવહારો મબર છે આથી કરીને તે તત્તા અને હૃદિતા, આત્મતા કરતા અધિક દેશમા વર્તનાર છે માટે તેની આત્મરૂપતા સ્પષ્ટવતી નથી જેમ આત્મત્વ સમ્પન્નાત્મત્વમસમ્યક્ 'આત્મપણ સમ્યક્ (મારી રીતે) અને આત્મપણુ અસમ્યક્ છે આ બ્યવહાર પ્રમાણે આત્મતામા મમ્યક્તા અને અસમ્યક્તા અનુગત છે તેથી કાઈ તે મમ્યક્તાને અને અમમ્યક્તાને આત્મતા ઘટતી નથી, તેમ તત્તા અને હૃદિતા પણ આત્મતામા અનુગત હતા તેને આત્મપણુ ઘટતુ નથી ૪૮

તત્તેદંતે સ્વતાન્યત્વે ત્વંતાઠતે પરસ્પરમ્ ।

૧ પ્રતિદ્વંદ્વિતયા લોકે પ્રસિદ્ધે નાસ્તિ સંશયઃ ॥ ૪૯ ॥ ૩૪૩

શબ્દાર્થ:—તેપણું અને આ-પણું, પોતાપણું અને અન્યપણું [તથા] તુ પણ અને હુંપણું [એઓ] પરસ્પર પ્રતિયોગીપણાવડે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, [એમાં] સંશય નથી. ૪૯.

વિવેચન:—અત્યાર મુધીમા પ્રમગોપાત આવી મળેના અર્થને સમાપ્ત કરી ફક્તિત અર્થ દેખાડવાને માટે તોમ્યવતારથી જો અથ સિદ્ધ થએતો છે તેનો અનુનાદ કરે છે અને હુંપણાનુ પ્રતિયોગી તુપણું સ્વદંપણાનુ પ્રતિયોગી અન્યપણું અને તેપણાનુ પ્રતિયોગી આ-પણું જે ને તે પ્રતિયોગીપણુ બ્યવહારમા પ્રસિદ્ધ છે ૪૯

અન્યતાયાઃ પ્રતિદ્વંદ્વી સ્વય કૂટસ્થ ઇપ્યતામ્ ।

ત્વંતાયાઃ પ્રતિયોગ્યેપોઽહમિત્યાત્મનિ કલ્પિતઃ ॥ ૫૦ ॥ ૩૪૪

૧ દ્વંદ્વ સમાસ—સમાસમા સમાન અધિકારવાળા બે પદોનુ એના ચક્રને એકરૂપે જોડાવુ તે, દ્વંદ્વચ્છ—કેવળ બાહ્યબાહ્યી—સમાન સત્તાવાળાઓએ લઠવુ અને તેપણુ એક બીજા પિ વિરુદ્ધ ભાવનાવાળાએ તે આ બે શબ્દોના અર્થ સમન્વય એટલે દ્વંદ્વનો ભાવ તે દ્વંદ્વિતા એમપણુ સમજાઈ જ નય એ જ બીજા પરસ્પર વિરુદ્ધ સરતો પ્રતિદ્વંદ્વિતાવડે રહેલા છે અને પ્રકૃતમા હું ને તુ, પોતાપણુ અને બીજાપણુ તથા તેપણુ અને આ-પણુ પરસ્પર વિરુદ્ધ ભતિવાળા છે માટે તેઓ પ્રતિદ્વંદ્વિતાવડે રહેલા છે એવા ભાવ છે એ પ્રતિદ્વંદ્વિતા તે જ પ્રતિયોગિતા પ્રતિ દ્વંદ્વ—બીજો બરોબરીઓ અને પ્રતિદ્વંદ્વિતા—બીજુ બરોબરીઆપણુ એમ કહી શકાય

શબ્દાર્થ—અન્યતાનો બીજો બરોબરીઓ સ્વયં છે [તે જ] કૃતસ્થ [છે એમ] ઇચ્છા (સ્વીકારો), [અને] તુંપણાનો બીજો બરોબરીઓ આ 'હું' ચિદાભાસ, એ પ્રકારે [છે, તે] આત્મામાં કલ્પેલો છે. ૫૦.

અહંતાસ્ત્વયોર્ભેદે રૂપ્યતેદંતયોરિવ ।

સ્પષ્ટેऽપિ મોહમાપન્ના એકત્વં પ્રતિપેદિરે ॥ ૫૧ ॥ ૩૪૬

શબ્દાર્થ—અહંતા અને સ્વયંતાનો ભેદ, રૂપાપણાના અને આ-પણાના ભેદની પેઠે સ્પષ્ટ સતે પણ મોહ પામેલા જીવો એકપણું બાણ છે. ૫૧.

વિવેચન—આમ ૧ ઉક્ત પ્રકારથી જીવ અને કૃતસ્થમા ભેદ છતાં પણ બુદ્ધિનો સાક્ષી જે કૃતસ્થ છે, તે બુદ્ધિવડે પ્રસક્ત નરાવાને અશક્ત છે, તેથી કરીને અહવૃત્તિમાં જીવ અને કૃતસ્થ બંને બામે છે તેપણુ અસાનીઓ પ્રાપ્તિવડે તેમને એક જ બળે છે, પંજુ ભેદ કરી નથી બાણતા ૫૧

તાદાત્મ્યાધ્યાસ एवात्र पूर्वोक्ताऽविद्यया कृतः ।

अविद्यायां निवृत्तायां तत्कार्यं विनिवर्तते ॥ ૫૨ ॥ ૩૪૬

શબ્દાર્થ—આ પ્રકરણમાં પૂર્વે કહેલી અવિદ્યાએ કરેલો [આ પાછલા શ્લોકમાં બતાવેલો ભ્રમ] તાદાત્મ્યાધ્યાસ જ છે. અવિદ્યા નિવૃત્ત થયે સતે (અવિદ્યા)નું કાર્ય આ તાદાત્મ્યાધ્યાસ નિવૃત્ત થાય છે. ૫૨.

વિવેચન —પાછલા શ્લોકમાં જીવ અને કૃતસ્થની એકતાનો ભ્રમ કયા કારણને લઇને થાય છે એ શકાતું મમાધાન કરી સિદ્ધાંતી કહે છે કે, પાછળ ૩૧૮ માં શ્લોકમાં અગાધિરવિવ કોડપમ એમ કહીને જે અનાદિ કાળના અવિવેક—મહાવિદ્યા—ને બતાવેલ છે તે જ આ એકતાનું મારણ, અને એ જ તાદાત્મ્યાધ્યાસ છે તન્ એટલે તે તાદાત્મ્ય એટલે તેરૂપપણુ, અને તેરૂપપણુનો અધ્યાસ એટલે જોગે ઉદય તે તાદાત્મ્યાધ્યાસ અચાત તે તાદાત્મ્યાધ્યાસ અવિદ્યાનું કાર્ય છે, માટે અવિદ્યા નાશ પામી એટલે તે પણ નાશ પામે છે મતસભ કે જ્ઞાનથી તેનો છોડે આવે છે પણ એમ નથી આ સિદ્ધાંતથી અનુભવ જુદો પડે છે એટલે કે —કલ્પ આ આત્માની એકતાનું જ્ઞાન તો થાય છે, તથાપિ અવિદ્યાના કાર્ય રૂપ દેહાદિક તો વર્તમાન બામે છે, માટે તેમ દોષ શરૂ નહિ ૫૩

આ શકાના મમાધાનમાં નીચેનો શ્લોક છે —

अविद्यादृष्टितादात्म्ये विद्ययैव विनश्यतः ।

विज्ञप्स्य स्वरूपं तु प्रारब्धक्षयमीक्षते ॥ ૫૩ ॥ ૩૮૭

શબ્દાર્થ—અવિદ્યાનું આવરણ અને તાદાત્મ્યાધ્યાસ (એ અને) જ્ઞાનવડે જ નાશ પામે છે. [અને] વિદ્યેષનું સ્વરૂપ તો પ્રારબ્ધ ક્ષયને બળે છે. ૫૩.

વિવેચન —પાછળી ૩૩૦ માં શ્લોકમાં બતાવ્યું છે તે અવિદ્યાનું આવરણ અને ૩૪૫ માં જીવ અને કૃતસ્થની એકતાના ભ્રમરૂપ ૩૪૬ માં બતાવેલ તાદાત્મ્યાધ્યાસ એ બંનેનું કારણ અવિદ્યા જ છે અવિદ્યા પ્રજ્ઞાત્માની એકતાના જ્ઞાનથી નાશ પામે છે તેની સાથે જ

આ બંને નાશ પામે છે, પણ ૧ વિશેષ જે સ્થૂળસૂક્ષ્મ શરીર સહિત ચિદાભાસ છે, તે તો તેના પ્રારબ્ધકર્મના અંત સુધી રહે છે. આથી કરીને અવિદ્યા નાશ પામતાં છતાં પણ તેના કાર્યરૂપ દેહાદિકની પ્રતીતિ વિરોધ પ્રમાણી નથી. ૫૩.

उपादाने विनष्टेऽपि क्षणं कार्यं प्रतीक्षते ।

इत्याहुस्तार्किकास्तद्वदस्माकं किञ्च संभवेत् ॥ ૫૪ ॥ ૩૪૮

શબ્દાર્થ:—ઉપાદાન કારણ નાશ પામે સતે પણ કાર્ય ક્ષણમાત્ર વાટ જુઓ છે—પાછળ રહે છે. એમ નૈયાયિકો કહેતા હતા. તે એમનું કહેવું અમને શું ન સંભવે ? (અર્થાત્ સંભવે છે.) ૫૪.

ततूनां दिनसंख्यानां तैस्तादृक् क्षण ईरितः ।

अमस्यासंख्यकल्पस्य योग्यः क्षण इहेष्यताम् ॥ ૫૫ ॥ ૩૮૯

શબ્દાર્થ:—દિવસોની સંખ્યાવાળા તંતુઓનો તેઓ (નૈયાયિકો)એ તેવો ક્ષણ—સમય કહેલો [છે તો] અસંખ્ય કલ્પના જમનો યોગ્ય ક્ષણ—સમય અહિંઆં (અમારા સિદ્ધાંતમાં) ઇચ્છાઓ (સ્વીકારાઓ). ૫૫.

વિવેચન:—તાર્કિકોએ ઉપાદાનના નાશ થયાપછી તેના કાર્યને રહેવાને ક્ષણમાત્ર સમય સ્વીકાર્યો છે કાંઈ લાંબો કાળ સ્વીકાર્યો નથી એ વાત કીક છે. પઠનું ઉપાદાન કારણ તંતુ—સૂતર છે, આ સૂતરની ઉત્પત્તિનો કાળ ગણતરીમાં લઈ શકાય તેટલો છે, માટે તેનું અસ્તિત્વ રહેવાનો કાળ પણ નૈયાયિકોએ તેને યોગ્ય ક્ષણમાત્ર કહ્યો છે. હવે આ સંસાર તો અનાદિકાળથી આરંભાએલ છે, માટે તેનું અવસ્થાન (પછીથી રહેવું) પણ યોગ્ય ક્ષણ (કાળ)સુધી હોવું જોઈએ. જેમ કુંભારે ચાકને જેટલા જેરથી ફેરવ્યો હોય તેટલા કાળસુધી પાછળથી તે ગતિમાં રહે છે તેમ. ૫૫.

विना क्षोदक्षमं मानं तैर्हृथा परिकल्प्यते ।

श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यो वदतां किञ्च दुःशकम् ॥ ૫૬ ॥ ૩૯૦

શબ્દાર્થ:—[ને] તાર્કિકોએ વિચાર સહિત પ્રમાણવિના [પણ] ફાગટ ક્ષણ કલ્પાય છે તો શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવવડે ખોલતા અમને શું અશક્ય છે ! ૫૬.

વિવેચન:—ઉપાદાન કારણ નાશ પામ્યાપછી તેનું કાર્ય રહે છે એ મત જે તાર્કિકોના સિદ્ધાંતને અવગળીને સ્વીકારવો હોય તો શું તાર્કિકોએ ખોટું સ્વીકાર્યું માટે આપણે પણ ખોટું જ સ્વીકારવું ? આ સંકટના અમાધાન માટે બતાવે છે કે ના. તેમ નથી. તાર્કિકોએ જે ક્ષણ માનેલો છે તે તો વિચારસહિત પ્રમાણવિના માનેલો છે; પણ અત્ર વેદાંત-સિદ્ધાંતમાં તો તત્ત્વ તદેવ ચિત્ત શયજ વિમોહ્યેઽય સંપન્ત્યે 'ન્યાંસુધીમાં શરીર છે ત્યાંસુધીમાં તે જ્ઞાનીને પછી પણ રહેવાનું છે. શરીરપાત પછી મોક્ષ છે' આ હોદાઅની શ્રુતિથી, કુંભારના ચક્રના જમણરૂપ યુક્તિથી અને વિદાનોના અનુભવથી, આમ ત્રણ બળનાં સળગ પ્રમાણથી અને ઉપાદાનના નાશ પછી પણ કાર્યની સ્થિતિ બતાવીએ છીએ, તો તે અમને શું અયોગ્ય છે? કાંઈ અયોગ્ય નથી પણ વાસ્તવ છે. ૫૬.

આસ્તાં દુસ્તાર્કિકૈઃ સાકં વિવાદઃભ્રુકૃતં દુવે ।

સ્વાહમોઃ સિદ્ધમેકત્વં કૂટસ્થપરિણામિનોઃ ॥ ૬૭ ॥ ૩૬૧

શબ્દાર્થઃ—વિવાદ કુતાર્કિકોની સાથે હોં. [હમણાં તો] પ્રકૃતને કહે છે. નિર્વિકારી (કૂટસ્થ) અને વિકારી (પરિણામી ચિદાલાસ) એવા પોતાપણા અને હુંપણાનું એકપણું સિદ્ધ [જ છે], ૫૭.

‘આમ્યંતે પંડિતમન્યાઃ સર્વે લોકિકર્તૃથિકાઃ ।

અનાદૃત્ય શ્રુતિં ધૌર્વ્યાત્કેવલાં યુક્તિમાશ્રિતાઃ ॥ ૬૮ ॥ ૩૬૨

શબ્દાર્થઃ—[પોતાની] મૂર્ખતાથી શ્રુતિ ભગવતીનો અનાદર કરીને કેવળ શ્રુતિને આશ્રય કરી રહેલા [અને] પોતાને પંડિત માનનારા તથા લૌકિક તીર્થોથી પોતાને કૃતાર્થ માનનારા અથવા લૌકિક અને નૈયાયિક આદિ સઘળા શાસ્ત્રવેત્તા પુરૂષો ભમે છે. ૫૮.

પૂર્વાપર પરામર્શવિકલાસ્ત્ર કેચન ।

વાક્યાઽઽભાસાનુ સ્વસ્વપક્ષે યોજયંત્યપ્યલજ્જયા ॥ ૬૯ ॥ ૩૬૩

શબ્દાર્થઃ—કેટલાએક [ભગવતી શ્રુતિના] આગળ પાછળના વિચાર [જાણના] વિનાના (પુરૂષો) ત્યાં (પોતપોતાના પક્ષમાં) નિર્લજ્જપણાવડે શ્રુતિવાક્યના તાણીતુટીને એકઠા કરેલા અર્થને જોડે છે. ૫૯.

૨ આત્મભત્ત્વના વિવેચનમાં આત્મામાં વિવાદ. ૩૫૪—૩૬૫.

૧ આત્મસ્વરૂપમાં વિવાદ. ૩૫૪—૩૭૧.

કૂટસ્થાદિશરીરાત્સંઘાતસ્યાઽઽત્મતાં જગુઃ ।

લોકાયતાઃ પામરાથ મત્સક્ષાભાસમાશ્રિતાઃ ॥ ૬૦ ॥ ૩૬૪

શબ્દાર્થઃ—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના આભાસને આશ્રય કરી રહેલા અને પામર એવા આર્વાકાદિના મતવાળા નાસ્તિકો, કૂટસ્થ આદિ લઘને શરીર પર્યંતના સર્વ સમૂહને આત્મપણું [છે એમ] કહેતા હુવા. ૬૦

વિવેચનઃ—અહીંથી શરૂ થતા પ્રકરણના ભાગમાં આત્માના સ્વરૂપવિષે વાદીઓની તકરારોનો અનુવાદ કરી તેમનું અથકર્તા ખંડન કરી બતાવે છે. પ્રથમ કેવળ પ્રલક્ષ પ્રમાણને માનનારા આર્વાકાદિના મતવાળા નાસ્તિકોનું ખંડન કરે છે. જેમાંના સ્થૂળ શરીર આદિને તેઓ આત્મા માને છે, પણ તેમાં તેમનું પ્રમાણ વ્યભિચાર પામે છે; માટે અત તેમને પ્રલક્ષ પ્રમાણના આભાસનો આશ્રય કરી રહેલા એવું વિગેષણ લગાડ્યું છે. ૬૦

· ઐતીકર્તુ સ્વપક્ષં તે કોદમન્નમયં તયા ।

વિરોચનસ્ય સિદ્ધાંતં પ્રમાણં પ્રતિજાગ્રિરે ॥ ૬૧ ॥ ૩૬૫

શબ્દાર્થઃ—તેઓ પોતાના પક્ષને શ્રુતિસિદ્ધ કરવાને માટે અત્તમપદોશ તથા વિરોચનના સિદ્ધાંતને પ્રમાણ (કરીને) પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ૬૧.

વિવેચન—પાછળ ૩૫૩ માં શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે એ વાદીઓ ભગવતી શ્રુતિના આગળ પાછળના મબધને જાણ્યા વગર પોતાનો મત શ્રુતિસિદ્ધ છે એમ બતાવના શક્તા મારે છે નાસ્તિકને સવા દુષ્ણ પુરુષોડગરસમય 'તે આ પુરુષ અનરસમય છે' આ તથા વિવેચનનો મિદ્ધાત ભાતૈવ દેહમય 'આત્મા જ દેહમય છે' એ શ્રુતિનામ્યેને પ્રમાણરૂપે લઈ અનમય દોષને આત્મા છે એમ મિદ્ધ કરવાને મઠી પડે છે, પરંતુ ઉદાહરણ કઠી બતાવેના વાક્યો જે પ્રકરણમાં આવેલા છે તે પ્રકરણને જાણ્યા વિનાની તેમની આ નાન મિદ્ધ થઈ શકતી નથી વળી બીજા નાસ્તિકો ઇન્દ્રિયોને આત્મા માને છે તેથી દેહ આત્મા છે એ વાતનું ખડન થાય છે ૬૧.

જીવાત્મનિર્ગમે દેહમરણસ્યાન્ન દર્ગનાત્ ।

દેહાતિરિક્ત એવાત્મેત્યાહુર્લોકાયતાઃ પરે ॥ ૬૨ ॥ ૩૬૬

શબ્દાર્થ—જીવાત્મા [દેહથી બહાર] ગયે સતે દેહના મરણનું દર્શન થવાથી અહીં દેહથી ભિન્ન જ આત્મા [છે], એમ બીજા નાસ્તિકો કહેતા હવા. ૬૨.

દેહથી ભિન્ન આત્માને બતાવે છે.—

મત્યક્ષત્વેનાભિમતાઽહંધીર્દેહાતિરેકિણમ્ ।

ગમયેદિન્દ્રિયાત્માનં વચ્મીત્વાદિમયોગતઃ ॥ ૬૩ ॥ ૩૬૭

શબ્દાર્થ—મત્યક્ષ પ્રમાણરૂપે માનેલી બુદ્ધિ, 'હું બોલું છું' ઇત્યાદિ પ્રયોગથી દેહથી ભિન્ન ઇન્દ્રિયરૂપ આત્માને જણાવે છે. ૬૩.

વિવેચન—'હું બોલું છું' એમાં અહંબુદ્ધિ—અતઃપરણુરૂપ ઇન્દ્રિય દેહથી ભિન્ન છે મારે અહંબુદ્ધિગમ્ય ઇન્દ્રિય આત્મા છે એમ સમજવું ૬૩

વાગાર્દનામિન્દ્રિયાણાં કલહઃ શ્રુતિષુ શ્રુતઃ ।

તેન ચૈતન્યમેતેપામાત્મત્વં તત એવ હિ ॥ ૬૪ ॥ ૩૬૮

શબ્દાર્થ—વાણી આદિ ઇન્દ્રિયોના કલહ શ્રુતિઓમાં સાંભળેલો [છે] તેણે કઠીને એઓનું ચેતનપણું [છે]. જેથી કરીને (ઇન્દ્રિયોનું ચેતન છે) તેથી કરીને [તેઓનું] આત્મપણું [પણ છે] જ. ૬૪.

કેટલાક નાસ્તિક પ્રાણને આત્મા કહે છે તે મતથી ઇન્દ્રિયની આત્મતાનું ખડન થાય છે તે નીચે બતાવે છે—

હૈરણ્યગર્ભઃ પ્રાણાત્મવાદિનસ્ત્વેવમૂચિરે ।

ચક્ષુરાદ્યક્ષરોપેઽપિ પ્રાણસત્ત્વે તુ જીવતિ ॥ ૬૫ ॥ ૩૬૯

શબ્દાર્થ—હૈરણ્યગર્ભ [સમષ્ટિપ્રાણ] ના ઉપાસકો [જેઓ] પ્રાણ એ જ આત્મા છે એમ કહેનાર વાદીઓ છે [તેઓ] તો 'ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના લોપ સતે પણ [અને] પ્રાણ હોતે સતે [પુરૂષ] છવે છે એ પ્રમાણે કહેતા હવા. ૬૫.

આસ્તાં દુસ્તાર્કિકૈઃ સાકં વિવાદઃશ્ચકૃતં દુષ્ટે ।

સ્વાહમોઃ સિદ્ધમેકત્વં કૃતસ્થપરિણામિનોઃ ॥ ૮૭ ॥ ૩૬૧

શબ્દાર્થઃ—વિવાદ કૃતાર્કિકોની આધે હો. [હમણાં તે] પ્રકૃતને કહે છે. નિર્વિકારી (કૃતસ્થ) અને વિકારી (પરિણામી ચિદાલાસ) એવા પોતાપણા અને હુપણાનું એકપણું સિદ્ધ [જ છે], ૫૭.

ભ્રામ્યંતે પંડિતમન્યાઃ સર્વે લોકિકર્તાર્થિકાઃ ।

*અનાદત્ય શ્રુતિં મૌર્ય્યાત્કેવલાં યુક્તિમાશ્રિતાઃ ॥ ૮૮ ॥ ૩૬૨

શબ્દાર્થઃ—[પોતાની] મૂર્ખતાથી શ્રુતિ ભગવતીને અનાદર કરીને કેવળ યુક્તિને આશ્રય કરી રહેલા [અને] પોતાને પડિત માનનારા તથા લૌકિક તીર્થોથી પોતાને કૃતાર્થ માનનારા અથવા લૌકિક અને નૈયાયિક આદિ સઘળા શાસ્ત્રવેત્તા પુરૂષો ભ્રમે છે. ૫૮.

પૂર્વાપર પરામર્શવિકલાસ્ત્ર કેચન ।

વાક્યાડભાસાનુ સ્વસ્વપક્ષે યોજયંત્યપ્યલજ્ઞયા ॥ ૮૯ ॥ ૩૬૩

શબ્દાર્થઃ—કેટલાએક [ભગવતી શ્રુતિના] આગળ પાછળના વિચાર [જાણ્યા] વિનાના (પુરૂષો) ત્યાં (પોતપોતાના પક્ષમાં) નિર્લજ્ઞપણાવડે શ્રુતિવાક્યના તાણીતુશીને એકઠા કરેલા અર્થને જોડે છે. ૫૯.

૨ આત્મતત્ત્વના વિવેચનમાં આત્મામાં વિવાદ ૩૫૪—૩૬૫

૧ આત્મસ્વરૂપમાં વિવાદ. ૩૫૪—૩૭૧.

કૃતસ્થાદિશરીરાતસંઘાતસ્વાડ્ઠ્મતાં જગુઃ ।

લોકાયતાઃ પામરાશ્ચ પ્રત્યક્ષાભાસમાશ્રિતાઃ ॥ ૯૦ ॥ ૩૬૪

શબ્દાર્થઃ—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના આભાસને આશ્રય કરી રહેલા અને પામર એવા ચાર્વાકાદિના મતવાળા નાસ્તિકો, કૃતસ્થ આદિ ભ્રમે શરીર પર્યંતના સર્વ સમૂહને આત્મપણુ [છે એમ] કહેતા હતા. ૬૦

વિવેચનઃ—અહીંથી શરૂ થતા પ્રશ્નના ભાગમાં આત્માના સ્વરૂપવિષે વાદીઓની તકરોનો અનુવાદ કરી તેમનું મથનું ખડન કરી બતાવે છે પ્રથમ કવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને માનનારા ચાર્વાકાદિના મતવાળા નાસ્તિકો ખડન કરે છે દેખાતા સ્થૂળ શરીર આદિને તેઓ આત્મા માને છે, પણ તેમાં તેમનું પ્રમાણુ વ્યભિચાર પામે છે માટે અત્ર તેમને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના આભાસનો આશ્રય કરી રહેતા એવું વિગતથી લગાડ્યું છે ૬૦

શ્રૌતીકર્તુઃ સ્વપક્ષં તે કોશમન્નમયં તથા ।

વિરોચનસ્ય સિદ્ધાન્તં પ્રમાણ પ્રતિજઙ્ગિરે ॥ ૯૧ ॥ ૩૬૫

શબ્દાર્થ—તેઓ પોતાના પુશ્કને શ્રુતિસિદ્ધ કરવાને માટે અત્રમથકોશ તથા વિરોચનના સિદ્ધાન્તને પ્રમાણુ (કઠીને) પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ૬૧.

વિવેચન—પાછળ ૩૫૩ માં શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે એ વાદીઓ ભગવતી શ્રુતિના આગળ પાછળના સંબંધને જાણ્યા વગર પોતાનો મત શ્રુતિમિદ્ધ છે એમ બતાવના દાદા મારે છે નારિતિએ સર્વાણ પુરુષોઽન્નરસમય ‘તે આ પુરુષ અન્નરસમય છે’ આ તથા નિરોચનનો મિદ્ધાત આત્મ દેહમય ‘આત્મા જ દેહમય છે’ એ શ્રુતિનાક્રોધે પ્રમાણરૂપે લઈ અનમય ક્રોધને આત્મા છે એમ મિદ્ધ કરવાને મડી પડે છે, પરંતુ ઉત્તરણ કરી બતાવેના વાચ્યો જે પ્રકરણમાં આવેના છે તે પ્રકરણને જાણ્યા વિનાની તેમની આ વાત મિદ્ધ થઈ રાકતી નથી વળી ખીજ નારિતિકો ઇદ્રિયોને આત્મા માને છે તેથી દેહ આત્મા છે એ વાતનું ખડન થાય છે ૬૧

જીવાત્મનિર્ગમે દેહમરણસ્યાત્ર દર્શનાત્ ।

દેહાતિરિક્ત એવાત્મેત્યાહુર્લોકાયતાઃ પરે ॥ ૬૨ ॥ ૩૬૬

શબ્દાર્થ—જીવાત્મા [દેહથી બહાર] ગયે સતે દેહના મરણનું દર્શન થવાથી અહીં દેહથી લિપ્ત જ આત્મા [છે], એમ ખીજ નારિતિકો કહેતા હતા. ૬૨.

દેહથી લિપ્ત આત્માને બતાવે છે.—

પ્રત્યક્ત્વેનામિમતાઽહંધીર્દેહાતિરેકિણમ્ ।

ગમયેદિદ્રિયાત્માનં વચ્મીત્યાદિપ્રયોગતઃ ॥ ૬૩ ॥ ૩૬૭

શબ્દાર્થ—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવડે માનેલી શુદ્ધિ, ‘હું બોલું છું’ ઇત્યાદિ પ્રયોગથી દેહથી લિપ્ત ઇદ્રિયરૂપ આત્માને જણાવે છે. ૬૩.

વિવેચન—‘ હું બોલું છું ’ એમાં અહ્યુદ્ધિ—અતઃ કરણરૂપ ઇદ્રિય દેહથી લિપ્ત છે માટે અહ્યુદ્ધિગમ્ય ઇદ્રિય આત્મા છે એમ સમજવું ૬૩

વાગદીનામિદ્રિયાણાં કલહઃ શ્રુતિષુ શ્રુતઃ ।

તેન ચૈતન્યમેતેષામાત્મત્વં તત્ત્વ એવં હિ ॥ ૬૪ ॥ ૩૬૮

શબ્દાર્થ—વાણી આદિ ઇદ્રિયોના કલહ શ્રુતિઓમાં સાંભળેલો [છે] તેણે કઠીને એઓનું ચેતનપણું [છે], જેથી કઠીને (ઇદ્રિયોનું ચેતન છે) તેથી કઠીને [તેઓનું] આત્મપણું [પણું છે] જ. ૬૪.

ઐતનાક નારિતિએ પ્રાણને આત્મા કહે છે તે મતથી ઇદ્રિયની આત્મતાનું ખડન થાય છે તે નીચે બતાવે છે—

હૃરણ્યગર્ભાઃ પ્રાણાત્મવાદિનસ્ત્વેવમૂચિરે ।

ચક્ષુરાયક્ષલોપેઽપિ પ્રાણસત્ત્વે તુ જીવતિ ॥ ૬૫ ॥ ૩૬૯

શબ્દાર્થ—હિન્દુયગર્ભ [સમષ્ટિપ્રાણ] ના ઉપાસકો [જેઓ] પ્રાણ એ જ આત્મા છે એમ કહેનાર વાદીઓ છે [તેઓ] તે ‘ચક્ષુ આદિ ઇદ્રિયોના લોપ સતે પણું [અને] પ્રાણ હોતે સતે [પુરુષ] જીવે છે એ પ્રમાણે કહેતા હતા. ૬૫.

પ્રાણો જાગર્તિ સુષ્પેઽપિ પ્રાણશ્રૈષ્ઠયાદિકં શ્રુતમ્ ।

કોશઃ પ્રાણમયઃ સમ્યગ્વિસ્તરેણ પ્રપંચિતઃ ॥ ૬૬ ॥ ૩૬૦

શબ્દાર્થઃ—(બીજી ઇન્દ્રિયો ઉઘ્યા છતાં પણ) પ્રાણ સુષુપ્તિમાં પણ જાગે છે [અને] પ્રાણનાં શ્રેષ્ઠતા આદિ (લક્ષણ) ભગવતી શ્રુતિમાં સાંભળ્યાં [છે. વળી] પ્રાણમય કોશ [શ્રુતિઓમાં] સારી રીતે વિસ્તારવડે વર્ણવેલો [છે], ૬૬.

વિવેચનઃ—પ્રાણાદય ઈવંસ્મિન્પુરે જામતિ ' પ્રાણાદિ જ આ શરીરરૂપી પુરમા જાગે છે ' આ વાક્યથી માત્ર પ્રાણ જ શરીરમા જીવનનાર—ચેતન—છે એમ તથા જ્ઞાને પ્રવ્રજ ક દતિષ્ઠત્ તદુક્થમમવત્તદેતદુક્થમ્ ' તે ઇન્દ્રિયોના સમૂહ પ્રાણમા પ્રાપ્ત થયો હય થયો મતો જાગ્રદવસ્થામા ઉઠે છે તેથી તે પ્રાણ ઉક્થ હોતો હવે! માટે આ પ્રાણ ઉક્થ છે ' આ વાક્યથી પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે, અને અર્થોક્તર આત્મા પ્રાણમય ' અન્નમયથી બિન અને માહે એવો પ્રાણમય આત્મા છે ' એ વાક્યથી પ્રાણમય કોશનું વર્ણન શ્રુતિમા વિસ્તારથી કરેલું છે આથી પ્રાણવાદીઓ પ્રાણને આત્મા કહેવાને ઇચ્છે છે ૬૬ .

વળી બીજા વાદીઓ જેઓ પ્રાણની પણ અદર વર્તનાર મન છે તેને આત્મા માને છે, ને તેથી પ્રાણવાદનું ખડન થાય છે, તે નીચે બતાવે છે—

મન આત્મેતિ મન્વંત ઉપાસનપરા જનાઃ ।

પ્રાણસ્યામોનૃતા સ્પષ્ટા મોક્તૃત્વં મનસસ્તતઃ ॥ ૬૭ ॥ ૩૬૧

શબ્દાર્થઃ—પ્રાણનું અલોકતૃત્વ સ્પષ્ટ [છે અને] મનનું લોકતાપણું [છે] તેથી ઉપાસનામાં આસક્ત એવા માણસો મન આત્મા [છે] એમ માને છે. ૬૭.

મન एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

શ્રુતો મનોમયઃ કોશસ્તેનાત્મેતીરિતં મનઃ ॥ ૬૮ ॥ ૩૬૨

શબ્દાર્થઃ—માણસોના બંધ અને મોક્ષનું કારણ મન [છે. વળી] મનોમય કોશ : શ્રુતિમાં સાંભળ્યો [છે] તેથી કરીને ' મન આત્મા છે ' એમ કહેલું [છે], ૬૮.

શ્રુતિવિશ્વાનવાદી બુદ્ધના શિષ્ય યોગાચારના મતને અનુસરનારા, વિશ્વાનમયને આત્મા માને છે તેથી આ મતનું ખડન થાય છે નીચેના શ્લોકમા આ બીજી મત બતાવે છે—

વિજ્ઞાનમાત્મેતિ પર આહુઃ સણિકવાદિનઃ ।

યતો વિજ્ઞાનમૂલત્વં મનસો ગમ્યતે સ્ફુટમ્ ॥ ૬૯ ॥ ૩૬૩

* જેનાથી ઇન્દ્રિય સમૂહ ઉઠે છે તે ઉકય કહેવાય છે

૧ તરમાદા પુત્રમાત્રાણમવાદમ્યોત્તર આત્મા મનોમય 'તે આ પ્રાણમયથી અન્ય અદારને જે મનોમય તે આત્મા છે' આ શ્રુતિને આધારે મન આત્મા છે એમ તેઓ કહે છે,

શબ્દાર્થ:—જેથી કરીને મનનું વિજ્ઞાનમૂળપણું સ્પષ્ટ જણાય છે [તેથી કરીને] ખીજ ઐદ્ર ક્ષણિકવાદીઓ યુદ્ધિને આત્મા [છે] એમ કહેતા હવા. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે મનનું મૂળ વિજ્ઞાનરૂપ યુદ્ધિ છે તેથી યુદ્ધિ મનથી પણ અંદર છે માટે તે જ આત્મા છે). ૬૯.

અહંવૃત્તિરિદંવૃત્તિરિત્યંતઃકરણં દ્વિધા ।

વિજ્ઞાનં સ્યાદહંવૃત્તિરિદંવૃત્તિર્મનો ભવેત્ ॥ ૭૦ ॥ ૩૬૪

શબ્દાર્થ:—અહંવૃત્તિ [અને] ઇદંવૃત્તિ એમ અંતઃકરણ બે પ્રકારનું [છે, તેમાં] અહંવૃત્તિ, યુદ્ધિ છે; અને ઇદંવૃત્તિ—ઇદંમંશ મન છે. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે ઇદંવૃત્તિ જે મન તે અહંવૃત્તિ યુદ્ધિનું કાર્ય છે અને આ અહંવૃત્તિ તેનું કારણ છે). ૭૦

અહંમત્યયવીજત્વમિદંવૃત્તેરિતિ સ્ફુટમ્ ।

અવિદિત્વા સ્વમાત્માનં વાહ્યં વેત્તિ ન તુ ક્વચિત્ ॥ ૭૧ ॥ ૩૬૫

શબ્દાર્થ:—ઇદંવૃત્તિ જે મન તેનું, અહંવૃત્તિ જે યુદ્ધિ છે તેને ખીજ-પણું એ પ્રકારે સ્ફુટ છે, [કેમકે માણસ] પોતાનું સ્વરૂપ જે અહંવૃત્તિ છે તેને નહિ જાણીને તો કાંઈપણ બહારનાને જાણતો નથી. ૭૧.

વિવેચન:—કરીને પણ મન અને યુદ્ધિનો કાર્યકારણભાવ દેખાડે છે. માણસના મનમાં જે કાંઈ બહારના પદાર્થો જોતાં 'આ' એવો ભાસ થાય છે તે જો તેને પોતામાં 'હું' એવો ભાવ થયો છે તો જ થાય છે. હું યુદ્ધિ થયા વગર ઇદંવૃત્તિ થતી જ નથી. હું યુદ્ધિ—અહંવૃત્તિ—વિજ્ઞાનમય—યુદ્ધિ, એ પ્રથમ અને સ્વારપછી ઇદંવૃત્તિ-મન તેનું કાર્ય છે; એ વાત અતિશય સ્પષ્ટ છે. ૭૧

ક્ષણે ક્ષણે જન્મનાશાવર્હવૃત્તોર્મિતૌ યતઃ ।

વિજ્ઞાનં ક્ષણિકં તેન સ્વમકાશં સ્વતો મિતેઃ ॥ ૭૨ ॥ ૩૬૬

શબ્દાર્થ:—જે કારણથી [વિજ્ઞાનવાદીઓએ] અહંવૃત્તિનો જન્મ અને નાશ પ્રત્યેક ક્ષણમાં માનેલો [છે], તે કારણવડે વિજ્ઞાન ક્ષણિક છે. [પણ તે] પોતાની રીતે જ પ્રમાણ વિષય થયાથી સ્વપ્રકાશ છે. [આમ ક્ષણિકવાદી માને છે.] ૭૨.

વિજ્ઞાનમયની આત્મતામાં શ્રુતિનું પ્રમાણ બતાવે છે.—

વિજ્ઞાનમયકોશોઽયં જીવં ઇત્યાગમો જગુઃ ।

સર્વસંસારં એતસ્ય જન્મનાશસુખાદિકઃ ॥ ૭૩ ॥ ૩૬૭

શબ્દાર્થ:—વિજ્ઞાનમયકોશ છવ છે [અને] જન્મ, નાશ, આદિક સર્વ સંસાર [પણ] એ છવ—વિજ્ઞાનમયને છે એમ શ્રુતિઓ કહેતી હવી. ૭૩.

વિવેચન:—ઉત્તમાદ્ય એતસ્માન્મનોમયાદિન્યોઽગર આત્મા વિજ્ઞાનમયઃ 'તે આ મનોમયથી બિન્ન અંદર વિજ્ઞાનમય આત્મા છે' આ શ્રુતિ અને વિજ્ઞાનં યદ્દં તનુતે 'વિજ્ઞાનં યદ્દં વિન્નતારે છે' એ શ્રુતિના પ્રમાણથી વિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાનમયકોશને આત્મા કહેવા માગે છે. ૭૩

આ મતનુ પશુ આદ્યનો માધ્યમિક નામનો નાસ્તિકતાને શન્યતા કહેવાય છે તેનાથી ખડન થાય છે, માટે આ શન્યતાદીનો મત નીચે બતાવે છે —

વિજ્ઞાનં ક્ષણિકં નાત્મા વિગુદ્ધનિમેષવત્ ।

અન્યસ્યાનુપલબ્ધત્વાદ્શૂન્યં માધ્યમિકા જગુઃ ॥ ૭૪ ॥ ૩૬૮

શબ્દાર્થ:—વિજ્ઞાની, એમ (વાર્તા) [અને] નિમેષની જે ક્ષણિક [જે] વિજ્ઞાન [તે] આત્મા નથી. [અને] અન્યને અપ્રતીત હોવાથી માધ્યમિકા શૂન્યને [આત્મા] કહે છે. ૭૪.

અસદેવેદમિત્યાદાવિદમેવ શ્રુતં તતઃ ।

જ્ઞાનજ્ઞેયાડ્ઝત્મકં સર્વં જગદ્ બ્રાંતિમકલ્પિતમ્ ॥ ૭૫ ॥ ૩૬૯

શબ્દાર્થ:—આ જગત અસત જ હતું' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં આમ જ સાંભળેલું' [છે], તેથી જ્ઞાન અને જ્ઞેયરૂપે સર્વ જગત બ્રાંતિએ કલ્પેલું [છે]. ૭૫, નિરધિષ્ઠાનવિબ્રાંતેરભાવાદાત્મનોડસ્તિતા ।

શૂન્યસ્યાર્પિં સસાક્ષિત્યાદન્યથા નોક્તિરસ્ય તે ॥ ૭૬ ॥ ૩૭૦

શબ્દાર્થ:—અધિષ્ઠાનવિના બ્રાંતિને અભાવ હોવાથી [અને] શૂન્યનું' પણ સાક્ષીવાળાપણું' હોવાથી આત્માનું અસ્તિત્વ [છે એમ માનવું' નેહ્યે] બીજી રીતે તારા આ (શૂન્ય)ની ઉક્તિ પણ નથી ધરતી. ૭૬.

વિવેચન.—સીપમા રૂપાની બ્રાંતિ થાય છે તેને સીપ જ ન હોય તો થાય નહિ અર્થાત્ અધિષ્ઠાન સીપ વગર રૂપાની બ્રાંતિ થાય નહિ ઉપરના શ્લોકમા શન્યતાદીએ કહ્યું છે કે શન્યમા સવ જગત ક'પાએલું છે એ સિદ્ધાંતમા આ દોર આવે છે વળી શન્યતાદીએ પણ 'શન્ય છે' એમ કહેના શન્યને જાણનાર ઇષ્ટ બીજને સાક્ષી માન્યાનગર 'શન્ય છે' એ ઉક્તિને સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી, માટે શન્યના સાક્ષીરૂપે અને જગતના અધિષ્ઠાનરૂપે પણ મરુતે માનનારી જરૂર પડશે જેને માને તે આત્મા છે ૭૬

બીજા વાદીઓ આનંદમયને આત્મા કહે છે તે નીચેના શ્લોકમા બતાવે છે —

અન્યો વિજ્ઞાનમયત આનંદમય આંતરઃ ।

અસ્તીત્વેવોપલબ્ધવ્ય રૂંતિ વૈદિકદર્શનમ્ ॥ ૭૭ ॥ ૩૭૧

શબ્દાર્થ:—વિજ્ઞાનમયથી ભિન્ન અંદર આનંદમય [છે તે] 'છે એમ જ જાણવાને યોગ્ય છે' એમ વૈદિકદર્શન [છે]. ૭૭.

વિવેચન.—તત્ત્વાદ્વા દુનત્ત્વાદિજ્ઞાનમયાત્ અર્થે અંતર આત્માનંદમય 'તે આ વિજ્ઞાનમયથી ભિન્ન અંદર આનંદમય છે તે આત્મા છે આ અને અસ્તીત્વેવોપલબ્ધવ્યરૂપત્વમાયેન 'છે એમ જ પરમાર્થરૂપવડે આત્મા જાણનાયોગ્ય છે' આ અને શ્રુતિપ્રમાણને અવલંબીને બીજા નૈયાયિકો પણ વેદના સિદ્ધાંતને જ પ્રકાશે છે ૭૭

૨ આત્માના પરિમાણમાં વિવાદ. ૩૭૨—૩૮૦.

અણુર્મદ્વાન્મધ્યમો વેલ્યેવં તત્રાપિ વાદિનઃ ।

વદુષા વિવદંતે હિ શ્રુતિયુક્તિસમાશ્રયાત્ ॥ ૭૮ ॥ ૩૭૨

ગાઢાર્થઃ—ત્યાં (તે આત્મામાં) પણ વાદીઓ શ્રુતિ અને યુક્તિના આશ્રયથી, [તે] સૂક્ષ્મ, મહાન્ કે મધ્યમ [છે] એમ ધણે પ્રકારે વિવાદ કરે છે. ૭૮.

અણુ વદન્ત્યાંતરાલાઃ સૂક્ષ્મનાડીપ્રચારતઃ ।

રોમ્ણઃ સહસ્રભાગેન તુલ્યાસુ પ્રચરત્યયમ્ ॥ ૭૯ ॥ ૩૭૩

અણોરણીયાનેપોઽણુઃ સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતરં ત્વિતિ ।

અણુત્વમાહુઃ શ્રુતયઃ શતશોઽથ સહસ્રશઃ ॥ ૮૦ ॥ ૩૭૪

* વાલાગ્રશતભાગસ્ય શતધા કલ્પિતસ્ય ચ ।

ભાગો જીવઃ સ વિજ્ઞેય ઇતિ ચાઽઽહાપરા શ્રુતિઃ ॥ ૮૧ ॥ ૩૭૫

શાઢાર્થઃ—સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં [આત્માની] ગતિ હોવાથી આંતરાલ નામના વાદીઓ [તેને] અણુ જેવડા કહે છે, આ (આત્મા) રૂંવાડાના હ-ભર ભાગની બરોબરની (નાડીઓ)માં ગતિ કરે છે. (૭૯). [આત્મા] ‘અણુથી પણ અણુ [છે]’ ‘આ [આત્મા] અણુ [છે]’ ‘સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ [છે]’ એ પ્રકારે સેંકડો અને હજારો શ્રુતિઓ [આત્માનું] અણુપણું કહેતી હવી. (૮૦), અને ‘વાળના અગ્રના સોમા ભાગનો સો પ્રકારે કંદપેલાનો પણ ભાગ, તે જીવ જાણવો’ એ પ્રકારે બીજી શ્રુતિ કહેતી હવી. ૮૧.

નિવેચનઃ—આતરાણ વાદીઓ આત્માને અણુ માને છે પોતાના મનને તેઓ નીચેની શ્રુતિથી પ્રમાણ આપે છે અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્ ‘આત્મા અણુથી અણુ અને મહાનથી મહાન છે’ एषोઽણુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્ય ‘આ આત્મા અણુ છે ને ચિત્તથી જાણના યોગ્ય છે સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતર નિત્ય (‘આત્મા’) સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ અને નિત્ય છે’ વળી ૮૧ માં શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધરૂપે પણ શ્રુતિ જ છે એમા પણ ‘મોવાળાના અગ્રભાગના દસ હ-ભાગ ભાગ જેડો આત્મા સૂક્ષ્મ છે’ એમ બતાવ્યું છે આ બતાવેલી શ્રુતિઓના આધારથી પોતાના મનને આતરાણ વાદીઓ મર્ચન કરે છે ૭૮-૮૧

આ ઉપર દિગંબર વાદીઓના મતનો કર્તા અનુવાદ કરી બતાવે છે,—

દિગંવરા મધ્યમત્વમાહુરાપાદમસ્તકમ્ ।

ચૈતન્યવ્યાપ્તિસંદેષેરાનસ્વાગ્રશ્રુતેરપિ ॥ ૮૨ ॥ ૩૭૬

સૂક્ષ્મનાડીપ્રચારસ્તુ સૂક્ષ્મૈરવયવૈર્ભવેત્ ।

સ્થૂલદેહસ્ય હસ્તાભ્યાં કેન્દુકપ્રતિમોકવત્ ॥ ૮૩ ॥ ૩૭૭

ન્યૂનાધિકશરીરેષુ પ્રવેશોઽપિ ગમાગમૈઃ ।

આત્માંશાનાં ભવેત્તેન મધ્યમત્વં વિનિશ્ચિતમ્ ॥ ૮૪ ॥ ૩૭૮

* સ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્વા ૫ મા અધ્યાયમા ૯ મો મત્ર

શબ્દાર્થ:—પગથી તે માથા સુધી જૈતન્યનું ફેલાઈ રહેવાપણું હોવાથી [તથા] ‘નખાઅ સુધી’ એવી શ્રુતિ હોવાથી, દિગંબર નામના વાદીઓ [આત્માનું] મધ્યમપણું કહેતા હતા. (૮૨). સ્થૂલ શરીરના (બે) હાથવડે અંગરખામાં પ્રવેશ કરવાની પેઠે સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં [આત્માની] ગતિ તે [તેના] સૂક્ષ્મ અવયવોવડે થાય છે. (૮૩). નાના મોટા શરીરોમાં પણ [આત્માને] પ્રવેશ, આત્માના અંશોના જવા આવવાવડે થાય છે, [અને] તેણે કરીને [આત્માનું] મધ્યમપણું નિશ્ચય કરાવેલું [છે]. ૮૪.

વિવેચન:—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે આત્મા જે અતિ સૂક્ષ્મ જ હોય તો તે આખા શરીરમાં છે એમ કહેવાય નહિ. પગથી તે માથા સુધીમાંની પીઠ એટી કાળે આપણને જણાય છે; માટે આત્મા સૂક્ષ્મ નથી પણ આખા શરીરમાં રહેવો જોઈએ તે શરીરના એક દેશમાં કે શરીરની બહાર પણ ન હોવો જોઈએ પણ સર્વ જગત આનંદભર્યું એ શ્રુતિ પ્રમાણે ‘તે આ આત્મા અહીં સર્વ શરીરમાં નખના અથ ભાગ સુધીમાં પેડેસો છે.’ જે કે આત્મા મધ્યમ પરિમાણવાળો છે ખરો તથાપિ સ્થૂલ શરીરના બે હાથવડે અંગરખામાં પ્રવેશ કરવાથી જેમ અંગરખા પહેરું કહેવાય છે, તેમ આત્માના સૂક્ષ્મ અશો સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં જાય છે, તેથી પાછળ ૩૩૩ માં શ્લોકમાંની વાતનું સમાધાન થાય છે. નાનામોટાં સર્વ શરીરોમાં તેના અશો માત્ર જાય છે. અર્થાત્ આત્મા સૂક્ષ્મ નથી પણ મધ્યમ પ્રમાણનો છે એમ અમારો મત છે. ૮૨-૮૪.

આ મતમાં દોષ દેખાડનાર બીજો મત બતાવે છે.—

સાંશસ્ય ઘટવન્નાશો મવત્યેવ તથા સતિ ।

કૃતનાશાકૃતાભ્યાગમયોઃ કો વારકો મવેત્ ॥ ૮૫ ॥ ૩૭૯

તસ્માદાત્મા મહાનેવ નૈવાણુર્નાપિ મધ્યમઃ ।

આકાશવત્ સર્વગતો નિરંશઃ શ્રુતિસંમતઃ ॥ ૮૬ ॥ ૩૮૦

શબ્દાર્થ:—અંશવાળો (આત્મા) નો, (સાંશ) ઘડાની પેઠે નાશ થાય છે જ. [અને] તેમ હોવાથી (દિગંબરના મતમાં આત્મા અવયવવાળો હોવાથી) [તેમાં] કૃતનાશ અને અકૃતાભ્યાગમ (રૂપ બે દોષો આવી મળે છે તે) નો અટકાવનાર કોણ છે ? (૮૫). એટલા માટે આત્મા મહાન જ [છે]. અણુ-સૂક્ષ્મ નથી જ. [અને] મધ્યમ પણ નથી. [તે તો] ‘આકાશની પેઠે સર્વ ઠેકાણે ગએલો [અને] ‘અવયવ વગરનો ભગવતી શ્રુતિએ માનેલો [છે]. ૮૬.

૩ આત્માના વિશેષ સ્વરૂપમાં વિવાદ. ૩૮૧-૩૮૫.

इत्युक्त्वा तद्विशेषे तु बहुधा कलहं ययुः ।

अचिद्रूपोऽयं चिद्रूपश्चिदचिद्रूप इत्यपि ॥ ૮૭ ॥ ૩૮૧

૧ આકાશવત્સર્વગતથ નિત્ય. ‘આકાશની પેઠે સર્વ ઠેકાણે ગએલો અને નિત્ય એવો આત્મા છે’.

૨ વિષ્ણુ નિર્વિકલ્પ ‘તે આત્મા કળા-અવયવ વગરનો અને દિવા સદિત છે’.

શબ્દાર્થ:—એ પ્રમાણે આત્માનું મહાનપણ કહીને [તેના] વિશેષ (બધાથી વિલક્ષણ) સ્વરૂપમાં તે, [આત્મા] જડરૂપ [છે], ચેતનરૂપ [છે] કે જડચેતનના ઉભય રૂપે છે એમ પણ [વાદીઓ] ધણે પ્રકારે કલહ (વાદ-વિવાદ) પામેલા છે. ૮૭.

૧ પ્રાભાકર અને નૈયાયિકોના આત્માવિશે મત. ૩૮૨-૩૮૭.

પ્રાભાકરાસ્તાર્કિકાશ્ચ પ્રાદુરસ્યાચિદાત્મતામ્ ।

આકાશવદ્ દ્રવ્યમાત્મા શબ્દવત્તદ્ગુણશ્ચિત્તિઃ ॥ ૮૮ ॥ ૩૮૨

શબ્દાર્થ:—પ્રભાકર ભટ્ટના મતવાળા તેના શિષ્યો અને નૈયાયિકો આ (આત્મા)ની જડતા કહેતા હતા. [એટલે કે,—] આત્મા આકાશની પેઠે * દ્રવ્ય છે [અને આકાશના] શબ્દ ગુણની પેઠે ચેતન તે (આત્મા)નો ગુણ છે. ૮૮.

વિવેચન:—આ શ્લોકમાં પ્રભાકર ભટ્ટના મતનો અને નૈયાયિકોના મતનો અનુવાદ કરે છે. આકાશની પેઠે આત્મા પણ ગુણવાળો છે, માટે તે દ્રવ્ય હોવાને યોગ્ય છે. જો કે આત્મા દ્રવ્ય છે, તોપણ તે પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્યોથી પોતાના જ્ઞાન ગુણને લીધે ભેદ પામે છે. જે દ્રવ્યો પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્યોથી ભેદ પામતાં નથી તેઓ જ્ઞાન ગુણવાળાં પણ નથી આ અનુમાન છે. ઈચ્છા, દ્વેષઆદિ બીજા ગુણો પણ આત્માના જ છે. ૮૮.

એ ગુણોનાં ઉત્પત્તિનાજ મનના યોગાયોગથી છે તે બતાવે છે:—

ઈચ્છાદ્વેપ્રયત્નાશ્ચ ધર્માધર્મો સુખાસુખે ।

તત્સંસ્કારાશ્ચ તસ્યેતે ગુણાશ્ચિત્તિવદીરિતા ॥ ૮૯ ॥ ૩૮૩

શબ્દાર્થ:—ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન અને ધર્મ તથા અધર્મ, સુખ તથા દુઃખ અને તેઓના સંસ્કાર એ (આઠ) તે (આત્મા)ના જ્ઞાન (ચેતન) ના જેવા ગુણો કહેલા છે. ૮૯.

આત્મનો મનસા યોગે સ્વાદૃષ્ટવશતો ગુણાઃ ।

જાયંતેઽથ પ્રલીયન્તે સુપુત્રેઽદૃષ્ટસંસયાત્ ॥ ૯૦ ॥ ૩૮૪

ચિત્તિમત્ત્વાચ્છેતનોઽયમિચ્છાદ્વેપ્રયત્નવાન્ ।

સ્વાદ્ધર્માધર્મયોઃ કર્તા ભોક્તા દુઃસ્વાદિમત્ત્વતઃ ॥ ૯૧ ॥ ૩૮૫

શબ્દાર્થ—આત્માનો મન સાથે યોગ થયે સતે પોતાના પ્રારબ્ધ વશથી (એ) ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. અને પછી સુપુત્રિના સમયમાં પ્રારબ્ધના

* પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન; એ નૈયાયિકોના મત પ્રમાણે નવ દ્રવ્ય કહેવાય છે. ગુણવત્ત્વ દ્રવ્ય ‘જે ગુણવાળું છે તે દ્રવ્ય’ એવી તેની વ્યાખ્યા આપી છે. આકાશનો જેમ શબ્દ ગુણ છે, તેમ આત્માનો ચેતન ગુણ છે. જુઓ તર્કસંગ્રહ

સ્ત્રીચ્છા—કામ, દ્વેષ—ક્રોધ, પ્રયત્ન કૃતિ, વિદિત એટલે સાચે આજ્ઞા કરેલ કર્મ કરવાથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય ધર્મ, નિષિદ્ધ કર્મથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય અધર્મ, સંવર્ને અનુકૂળ નહીંવા યોગ્ય તે સુખ, પ્રતિકૂળ નહીંવા યોગ્ય તે દુઃખ અને એ બધા ગુણોથી ઉદ્ભવ ભાવનારૂપ શુદ્ધિતત્ત્વ એ આઠ ગુણો પણ આત્માના છે. જુઓ તર્કસંગ્રહ.

ક્ષયથી-મન અને આત્માના સંયોગાભાવથી-વિયોગથી [તેઓ] લય પામે છે. (૯૦). [આત્મામાં] જ્ઞાન ગુણ હોવાથી આ (આત્મા) ચેતન છે, [અને] ઈચ્છા, દેય તથા પ્રયત્નવાળો છે. તે ધર્મ અને અધર્મનો કર્તા [તથા] મુખદુ ખવાળો છે તેથી [તેનો] લોકતા છે. ૯૧.

यथाऽत्र कर्मयुतः कादाचित्कं सुखादिकम् ।

तथा लोकांतरे देहे कर्मणञ्छादि जन्यते ॥ ९२ ॥ ૩૮૬

શબ્દાર્થઃ—જેમ અહિંઆં (આ શરીરમાં-લોકમાં) કર્મવશાત્ કોઈકોઈ વાર થનાર મુખદુઃખ આદિ [ઉત્પન્ન થાય છે], તેમ બીજાં લોકમાં [પ્રાપ્ત થએલ] દેહમાં [પણ] કર્મવડે ઈચ્છાદિક ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૨.

વિવેચનઃ—નૈયાયિકાના મતમા આત્માને તો વિભુ-વ્યાપક માનેલો છે અને એમ હોવાથી આત્માને પરતોકાદિમા જુલુ આનવુ મળવુ નથી એ શકના સમાધાન માટે-નૈયાયિકા કહે છે કે આ શરીરમા કર્મવશાત્ ઈચ્છા આદિક ઉત્પન્ન થતા તેમા આત્માની સ્થિતિ આદિનો જેમ બનકાર નિદ છે, તેમજ પરતોકમા પણ બીજો દેહ ઉત્પન્ન થઈ તે દેહમા આત્માના પ્રવેશમા ઈચ્છા આદિના પ્રભાવથી તેનુ જુલુઆનવુ એ રૂપ બનકાર મળવે છે ૯૨

एवं च सर्वगस्यापि संभवेतां गमागमा ।

કર્મકાંડઃ સમગ્રોઽત્ર પ્રમાણમિતિ તેઽવદન્ ॥ ૯૩ ॥ ૩૮૭

શબ્દાર્થઃ—અને એ પ્રમાણે સર્વગ (સર્વ ઠેકાણે ગએલા-વ્યાપી રહેલ આત્મા) તુ પણ જુલું અને આવડું સંભાવે છે. અહિંઆં સમગ્ર કર્મકાંડ પ્રમાણ છે, એમ તેઓ (પ્રાણાકર અને નૈયાયિકા) કહેતા હતા. ૯૩.

વિવેચનઃ—પાંચ ૩૮૨ થી અહિ સુધી પ્રાણાકર અને નૈયાયિકાના મતનો અનુવાદ કરી બતાવ્યો છે કર્મકાંડમા કર્મ કરનાર માણુમ જે જે કર્મને માટે પોતામા યોગ્યતા બેધએ છીએ તેનો તેનો આશય કરે છે, અને તે વખતે આત્મામા તે તે રક્તિ છે એમ તે માને છે આ પ્રમાણે કર્મમાર્ગમા જેમ આત્માની યોગ્યતા વધે છે, તેમ જ આ અમારા મતમા પણ છે અર્થાત્ કર્મમાડ બધા અને પ્રમાણુ રૂપ થઈ જાય છે એમ તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરી બતાવે છે ૯૩

નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધાંતી તેઓમા દૂધણ બતાવે છે—

आनन्दमय कोशो यः सुषुप्तौ परिशिष्यते ।

અસ્પૃષ્ટચિત્ સ આત્મૈર્પાં પૂર્વકોશોઽસ્વં તે ગુણાઃ ॥ ૯૪ ॥ ૩૮૮

શબ્દાર્થઃ—મુષુપ્તિમાં અસ્પૃષ્ટ જ્ઞાનવાળો જે આનંદમય કોશ બાકી રહે છે તે પૂર્વ (પ્રથમ)નો કોશ આ પ્રાણાકર અને નૈયાયિકાનો આત્મા [છે, અને વળી] આ (આત્મા) ના તે જ્ઞાનાદિ ગુણો છે. ૯૪.

વિવેચનઃ—પાંચ ૩૭૧ મા શ્લોકમા આ નૈયાયિકાએ જ આત્માને વિજ્ઞાનમયથી ભિન્ન બદર આનંદમય કહેલો છે અને હવે બીજી વળી આ માટે આનંદમયથી ભિન્ન ઈચ્છાદિ ગુણવાળો છે એમ બતાવે છે, એમ તેમના મોતમા પરસ્પર વિરોધ છે ૩૮૪

મા આત્માનો મન સાથે સંબંધ થાયથી તેમા જ્ઞાનાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે એમ જતાવે છે, અને ૩૮૨ મા આત્માનો જ્ઞાન એ ગુણ છે એમ જતાવે છે અને વળી સુષુપ્તિમા તે જ્ઞાનના અભાવનાગ્રા છે એમ જતાવે છે આ સર્વ પૂર્વાપર વિરોધનાળુ છે માટે અ-યુક્ત છે અનુભવ પણ એમ કનૂય કરતો નથી જોડી ઉડેલો માણસ 'હું બહુ નીરાતે ઉધતો હતો' એમ કહે છે એ પોતાની સ્મૃતિ છે સ્મૃતિ અનુભવ વગર નથી, તો સુષુ-પ્તિમા જ્ઞાનના અભાવનાગ્રા આત્માને સ્મૃતિ ક્યાથી રહી એ નૈયાયિકાના સિદ્ધાંતથી સમજી શકાતુ નથી, અર્થાત્ નૈયાયિક અને પ્રામાદરનો મત ખરો નથી ૯૪

હવે આ નીચેના ત્રણ શ્લોકમા પૂર્વ મીમાસાના વાર્તિકકાર ભટ્ટના મતને કહી જતાવે છે —

ગૂઢં ચૈતન્યમુત્પ્રેક્ષ્ય જઢવોધસ્વરૂપતાય ।

આત્મનો દ્રુવતે માદ્યાશ્ચિદુત્પ્રેક્ષોત્પિતસ્મૃતેઃ ॥ ૧૫ ॥ ૩૮૯

જઢો ભૂત્વા તદાઽસ્વાપ્સમિતિ જાઢ્યસ્મૃતિસ્તદા ।

વિના જાઢ્યાનુભૂતિં ન કથંચિદુપપદ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ૩૯૦

દુદુદ્દેષ્વરોપશ્ચ કુતઃ સુપ્તૌ તતસ્ત્વયમ્ ।

અપ્રકાશમકાશમ્યામાત્મા સ્વદ્યોતવદ્ યુતઃ ॥ ૧૭ ॥ ૩૯૧

શબ્દાર્થ — [ઉંધમાંથી] ઉંધી ઉડેલા (પુરૂષ) ને સ્મૃતિ હોવાથી ચૈત-નની કલ્પના [થાય છે માટે] ભટ્ટના મતવાળા (વાદીઓ) આત્માના અ-રૂપશ્ચ ચૈતન્યની કલ્પના કરીને [તેની] જડ અને બોધરૂપતા (ઉભયાત્મક સ્વરૂપ છે એમ) કહે છે. (૯૫). ત્યારે [સુષુપ્તિ કાળમાં હું] જડ થઈને મૃતો (ઉંધતો) હતો, એ પ્રકારે ત્યારે (જઠરદવસ્થામાં) જડતાનું સ્મરણ [થાય છે તે] જડતાના અનુભવ વગર કોઈ પણ રીતે ઉત્પન્ન થતું નથી. (૯૬). અને સુષુપ્તિમાં દૃષ્ટા-(આત્મા) ના જ્ઞાનનો અલોપ શ્રુતિમાં સાંભળ્યો છે, તેટલા માટે આ આત્મા, આગીઆની પેઠે અપ્રકાશ અને પ્રકાશ-વડે યુક્ત છે. ૯૭.

વિવેચન — સુષુપ્તિમાંથી ઉઠ્યા પુરૂષને સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ક્ષીધે તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ સિદ્ધાંતીની કલ્પના છે અત્ર ભટ્ટના મતવાળા, સિદ્ધાંતીના મતના વાક્યના જેવું વાક્ય કહી પોતાના મતને યુક્તિથી સ્થાપિત કરી જતાવે છે તેનો અનુવાદ કયો છે. સિદ્ધાંતી કહે છે કે જીવો ઉડેલો માણસ 'હું આજ નીરાતે ઉંધો હતો' એમ પોતાનો અનુભવ જણાવે છે, પણ ભટ્ટનાદીઓ તો એથી ઉલટું જતાવે છે એટલે કે, — જમત્ યએલો માણસ 'હું જડ થઈને સુષુપ્તિમાં ઉંધો હતો' એમ પોતાનો અનુભવ જતાવે છે, માટે જેમ તમારું 'નિરાતે ઉંધો હતો' એથી જ્ઞાન મિદ્ધ છે તેમ અમારું 'જડ થઈને ઉંધો હતો' એથી અજ્ઞાન-જડપણું પણ સિદ્ધ થાય છે, આથી આત્મા જડચેતનાત્મક છે એ અમારો મત સ્વીકરણીય છે આને ન હિ રુદુદ્દેષોંવપરિહોયો વિષયે અપિનાશિતાત્ (આત્માનું) અવિવાશીપણું હોવાથી દૃષ્ટા આત્માનું દૃષ્ટિગાન લોપ પામતુ નથી' આ શ્રુતિનો આધાર છે આત્મા પોતે અપિનાશી હોવાથી તેની દૃષ્ટિનો એટલે સ્વરૂપશૂન્ય જ્ઞાનનો લોપ નથી આત્માના જ્ઞાનનો લોપ થાય છે એમ માનારા લોપનાદીઓના મતમા પણ, આત્માના જ્ઞાનનો લોપ થઈ ગયો છે એમ જણી

નાર કોઈ જ્ઞાન સત્તારૂપે આન્યામર શોષ સિદ્ધ થતો નથી, અર્થાત્ આત્માના જ્ઞાનનો શોષ નથી, સુષુપ્તિમાં તે છે, પણ અગ્રહ છે, આથી કરીને આકાશમાં ભ્રમતા આગીઆ (ખગોત) ધડીમાં ચળકે છે અને ધડીમાં ચળકતા નથી તેમ આત્મા પણ પ્રકાસે છે અને નથી પ્રકાસતો, માટે એ પ્રમશ અને અપ્રકાશ એ બંને સ્વરૂપનાં છે, એમ અમે (બાઈ) માનીએ છીએ ૧૮૫—૧૮૭

આ મતના અગ્રહ સામ્યમત છે તેને, પ્રથમતા અમ કહી બતાવે છે—

નિરંશસ્યોભયાત્મત્વં ન કયંચિદ્ ઘટિષ્યતે ।

તેન ચિદ્રૂપ ઇવાત્મેત્યાહુઃ સારંયા વિવેકિનઃ ॥ ૧૮ ॥ ૩૯૨

શબ્દાર્થ—નિરંશ (આત્મા) નું [જડ ચેતનરૂપ] ઉભય સ્વરૂપ કોઈ-પણ રીતે ઘટતું નહિ (ઘટતું નથી), તેણે કરીને ચિદ્રૂપ જ આત્મા [છે] એ પ્રકારે વિવેક કરનારા સાંખ્યો કહેતા હતા ૬૮.

જાડ્યાંશઃ પ્રકૃતે રૂપં વિકારિ ત્રિગુણં ચ તત્ ।

ચિત્તો ભૌગાવર્ગાર્ય પ્રકૃતિઃ સા પ્રવર્તતે ॥ ૧૯ ॥ ૩૯૩

અસંગાયશ્ચિતેર્વધમોક્ષૌ ભેદાગ્રહાન્મતૌ ।

વંધમુક્તિવ્યવસ્થાડ્ય પૂર્વેપામિત ચિદ્ભિદા ॥ ૨૦૦ ॥ ૧૯૪

શબ્દાર્થ—જડતાના અંશ, પ્રકૃતિનું રૂપ [છે] અને તે વિકારી [તથા] ત્રિગુણને રૂપે [છે. વળી] તે પ્રકૃતિ ચેતન (પુરૂષ) ના ભોગ અને ભોક્ષને માટે પ્રવર્તે છે, (૬૬). અમ ગ' ચેતન (પુરૂષ) ના બંધ અને ભોક્ષ, પ્રકૃતિ પુરૂષના વિવેકના અગ્રહણથી માનેલા [છે અને અમે સાંખ્યો પણ] બંધ અને ભોક્ષની વ્યવસ્થાને માટે પૂર્વના (ન્યાયમતવાળા)ની જેઠે ચેતન (આત્મા) ના ભેદ [માનીએ છીએ]. ૧૦૦.

વિવેચન—પાછા ૩૮૦ માં શ્લોકમાં સુષુપ્તિમાંની જડતાનું સ્મરણ થાય છે તેનો પરિહાર કેમ કરવો તે સામ્યમત પ્રમાણે કરી બતાવે છે, પ્રકૃતિ સત્, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણ એકા થવાને સ્વરૂપે છે, અને પુરૂષ ને ચેતન, તેના બંધ અને ભોક્ષને માટે તેની પ્રવૃત્તિ છે ન્યાયમતવાળા જેમ જીવોને અનપ્ય માને છે તેમ સામ્ય મતવાળાઓ પણ જીવોને અનત માને છે ન્યાયથી જીવો અને પ્રકૃતિનો વિવેક થયો નથી—વિવેક પ્રણા ઉત્પન્ન થઈ નથી, ત્યાગથી જીવ પ્રકૃતિને વશ સેવો વારે વારે સંસારચક્રમાં આવે છે, એટલે ભોગ—સુખદુઃખ ભોગવે છે એના ભોક્ષને માટે—વિવેકપ્રણા ઉત્પન્ન થવાને માટે પણ પ્રકૃતિ કાન્ધરૂપ છે અર્થાત્ સર્વ જગત્કરકારણ પ્રકૃતિ છે તેને તેઓ પ્રધાન કહે છે પ્રકૃતિ જડ છે, પણ ચેતન ને પુરૂષ છે, તેના યોગથી સર્વ જગતને સજ્જે છે આમ જડચેતનનો યોગ સામ્યવાદીએ માનેલો છે, ને વેદાન્તસિદ્ધાન્તને અસંગ છે ૬૧-૧૦૦

પ્રકૃતિના સદ્ભાવના અને પુરૂષના અમગપણના સાખ્યો નીચેની શ્રુતિઓ પ્રમાણરૂપ બતાવે છે.—

મહતઃ પરમવ્યક્તમિતિ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

શ્રુતાવસંગતા તદ્વદસંગો હીત્યતઃ સ્ફુટા ॥ ૧૦૧ ॥ ૩૯૬

શબ્દાર્થ — ૧ મહત્ત્વ—હિરણ્યગર્ભથી સૂક્ષ્મ સર્વના બીજરૂપ અવ્યક્ત—માયા [છે], એ પ્રકારે [શ્રુતિમાં] પ્રકૃતિ કહેવાય છે. [વળી] તેમ [૧ પુરૂષ] અસંગ જ છે એમ આથી શ્રુતિ ભગવતીમાં [પુરૂષની] અસંગતા [પણ] સ્ફુટ છે. ૧૦૧.

૪ આત્માના વિવેચનમાં ઈન્દ્રિયના સ્વરૂપનો વિવાદ. ૩૮૬—૪૧૫.

૧ અતર્થાભીધી વિગદ પર્વત ઈન્દ્રિયના વિવાદ ૩૮૬—૪૦૮

ચિત્સન્નિર્ધૌ પ્રવૃત્તાયાઃ પ્રકૃતૌર્હિ નિયામકપ્ ।

ઈશ્વરં બ્રુવતે યોગાઃ સ જીવેભ્યઃ પરઃ શ્રુતઃ ॥ ૧૦૨ ॥ ૩૯૬

શબ્દાર્થ—ચેતનની સમીપ પ્રવૃત્ત ચએલી પ્રકૃતિના નિયામક—પ્રેરણા કરનારને યોગમતવાળા ઈન્દ્રિય કહે છે [તે] પ્રસિદ્ધ છે. તે (ઈન્દ્રિય) જીવોથી સિત્ત સાંભળ્યો [છે]. ૧૦૨.

પાછળ ૩૭૭ થી ૩૮૦ સુધીના જીવનુ સ્વરૂપ નાદીઓ કેવું બતાવે છે તે દેખાડ્યું, હવે ઈન્દ્રિયના સમીપના વાદીઓએ જૂદી જૂદી કલ્પના કરેલી છે તે બતાવવાનો આરભ કરે છે ઈન્દ્રિય કાર્ત્ત પ્રકૃતિ અને પુરૂષ—જીવથી જૂદો છે એમ નથી, પણ જીવના ભક્તિથી કાર્ત્ત વિશે. શુભસાગો છે એમ યોગમપ્રદાયવાળા માને છે તે બતાવે છે —

પ્રધાનસૈત્રજ્ઞપતિર્ગુણેશ ઇતિ હિ શ્રુતિઃ ।

આરણ્યકે સંન્નમેણ શંતર્યામ્યુપપાદિતઃ ॥ ૧૦૩ ॥ ૩૯૭

શબ્દાર્થ — ૨ પ્રકૃતિ અને જીવોના પતિ [તથા] શુભોના સ્વામી છે એ પ્રકારે [ઈન્દ્રિયસ્વરૂપમાં] શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ છે. [વળી] વૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં (અંતયામી બ્રાહ્મણ નામના પ્રકરણમાં) [પણ] આદરવડે અંતયામી (ઈન્દ્રિય) પ્રતિપાદન કરેલો છે, [એ] નિશ્ચય [છે]. ૧૦૩.

વિવેચન—શુભોની સામ્ય—મરણી—અન્યાથા પ્રધાન એટલે પ્રકૃતિનો અને ચરીરરૂપ ક્ષેત્રને જાણનાર જીવો જે ક્ષેત્ર કહેવાય છે તેનો પતિ, તથા શુભો જે સત્ત્વ, રજસ્સુ અને તમસ્સુ છે તેનો નિયામક તે શુભેશ્વર, એમ ઈન્દ્રિયને શ્રુતિએ બતાવ્યો છે વળી વૃહદારણ્યકમાં પણ તે બતાવ્યું છે ૧૦૩

૧ કોપનિપદની ૩ જ પદ્ધતિના ૧૧ મા મત્રમાં મહત્ત્વ પરમવ્યક્ત અવ્યક્તરૂપ પર આ શ્રુતિ છે તે જુઓ

૨ મત્રનો શબ્દ વૃક્ષ એ શ્રુતિ છે

૩ સ્વેતાશ્વતરોપનિષદ અધ્યાય ૬ કૃી ૧૬ માં ન ન જુઓ

અત્રાપિ કલહાર્યંતે વાદિનઃ સ્વસ્વયુક્તિભિઃ ।

વાક્યાન્યપિ યથામ્રજં દાદ્ય્યાયોદાહરતિ હિ ॥ ૧૦૪ ॥ ૩૬૮

ગાઁદાર્થ — અહિંઆં (ઇન્દ્રના સ્વરૂપમાં) પણ વાદીઓ પોતપોતાની શુદ્ધિઓવડે વિવાદ કરે છે, [અને પોતાના પક્ષની] મજબૂતીને માટે યથાશુદ્ધિ [શ્રુતિનાં] વાક્યોને પણ ઉદાહરણ કરી બતાવે છે. ૧૦૪.

ક્લેશકર્મવિપાકસ્તદાસ્યૈરપ્પસંયુતઃ ।

પુંવિશેષો ભવેદીશો જીવન્ત્ સોઽપ્યસંગચિત્ ॥૧૦૫ ॥ ૩૬૯

ગાઁદાર્થ — કલેશ, કર્મ, વિપાક [અને] તેના આશયોવડે પણ સખધ વગરનો પુરૂષવિશેષ, ઇન્દ્ર થાય છે—છે. તે (ઇન્દ્ર) પણ જીવની પેઠે અસંગ એતન [એવો છે]. ૧૦૫.

વિવેચન — ભગવાન પતંજલીએ પોતાના યોગસૂત્રના મથમા ૧ ક્લેશકર્મવિપાકાસ્યૈરપ્પસંયુત્ત્વે પુલ્લવવિશેષ દ્વંશ એ સૂત્રવડે ઇન્દ્રનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તે સૂત્ર આ શ્લોકમાં અર્થથી બણી બતાવ્યું છે ઇન્દ્ર કેશદિ સ્થિત છે, એટલે ૨ અવિનાશિત્વાત્તત્ત્વેકાભિનિવેષા વચ્ચેલા ‘અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેષ એ પાંચ પ્રકારના, કેશો, કર્મ અને અધર્મ તથા બને બિન્ન એરૂપ કર્મો, અથવા શુદ્ધ, કૃષ્ણ, અને શુદ્ધ-કૃષ્ણ કર્મો જે મનુષ્યોના છે તે અને અશુદ્ધ-કૃષ્ણ યોગીઓના છે તે કર્મો વળી આ કર્મોથી તેના ૫૧ ૩ ક્રિતિ સૂત્રે તદ્વિષ્ણકો જાત્યાપુર્વોગા ‘ કર્મરૂપ મૂળ દોષથી તેઓનો વિપાક એટલે જાતિ આયુષ્ય અને ભોગરૂપ જળ થાય છે તે જો, તથા આ કેશ આદિ વડે થએલા સંસ્કાર કે વાસના, એ સધાઓથી ઇન્દ્ર અસરપ્રદ એટલે સખધ વગરનો છે એ પણ એક જાતનો પુરૂષ જ છે—પુરૂષવિશેષ છે અને તે જેમ બુદ્ધા હશે અસંગ છે તેમ અસંગ જ છે ૧૦૫

અસંગ ઇન્દ્રને પણ નિયતાપણુ કેમ છે એ નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે—

તથાપિ પુંવિશેષત્વાદ્ ઘટતેઽસ્ય નિર્યંતૃતા ।

અન્યવસ્થાં વંધમોક્ષાવાપતેતામિહાન્યથા ॥ ૧૦૬ ॥ ૪૦૦ ।

ગાઁદાર્થ — તોપણ [તેના] પુરૂષવિશેષપણુવડે આ ઇન્દ્રને આ (જગત)નું નિયતાપણુ ઘટે છે; [કેમકે] અહિંઆં (જગતમાં) બીજી રીતે (ઇન્દ્રનું નિયતાપણુ ન માનીએ તો) બધ અને મોક્ષ અન્યવસ્થાવાળા થઈ પડે (થઈ જાય). ૧૦૬.

ઇન્દ્રના નિયતાપણુમાં શ્રુતિનું પ્રમાણુ આવે છે—

મીપાઽસ્માદિત્યેવમાદાવસંગસ્ય પરાત્મનઃ ।

શ્રુતં તદ્યુક્તમપ્યસ્ય ક્લેશકર્માદ્યસંગમાત્ ॥ ૧૦૭ ॥ ૪૦૧

૧ જાઓ યોગરત્ન બીજી પાદ ૩ જી સૂત્ર ૨ સાધન પાદ ૧૩ મું સૂત્ર

૩ સમાધિ પાદનું ૨૪ મું સૂત્ર (પંચપાદશ્રીમત્પુરાનસર્ગોના યોગદર્શનનું આપાતર)

શબ્દાર્થ —આ (બ્રહ્મ)થી બચવડે' ઇત્યાદિ (શ્રુતિ)માં અસંગ પર-
માત્માનું [નિયંતાપણું] સાંભળેલું [છે]. કલેશ, કર્મ આદિના અસંગમથી
આ (પરમાત્મા)નું તે (નિયંતાપણું) ચુકત પણું [છે]. ૧૦૭

વિવેચન:—મીષાડસ્માદાનુ પવતે મીષાદેતિ સૂર્ય મીષાત્માદાગ્નિશ્વેન્દ્રશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ
પચમ 'આનાથી બચવડે વાયુ વાય છે, આનાથી બચવડે સૂર્ય ગતિ કરે છે, આનાથી બ-
ચવડે અગ્નિ, ઈંદ્ર અને પાચમો યમ (મૃત્યુ) દોડે છે' આ શ્રુતિના અર્થનું આ શ્લોકમાં
સ્મરણ કરી બતાવે છે અર્થાત્ કરેશકર્માદિના યોગથી રહિત એવા ઇશ્વરનું નિયંતાપણું
છે, માટે જ સર્વ નિયમિતપણે પ્રવર્તે છે ૧૦૭

जीवानामप्यसंगत्वात् क्लेशादिर्न ह्याऽपि च ।

विवेकाग्रहतः क्लेशकर्मादि प्रागुदीरितम् ॥ १०८ ॥ ૪૦૨

શબ્દાર્થ —જો કે જીવોને પણ અસંગપણું હોવાથી કલેશ આદિ ન-
થી તેા પણ વિવેકના અગ્રહણથી પૂર્વે (૩૯૪ માં શ્લોકમાં) કલેશ, કર્મ
આદિ કહેલું છે. ૧૦૮.

યોગમતના ખડને માટે તાર્કિકોના મત બતાવે છે —

नित्यज्ञानमयवेच्छा गुणानीशस्य मन्वते ।

असंगस्य नियंतृत्वमयुक्तमिति तार्किकाः ॥ १०९ ॥ ૪૦૩

શબ્દાર્થ:—ઇશ્વરનાં નિત્યજ્ઞાન, નિત્યપ્રયત્ન અને નિત્ય ઇચ્છારૂપ ગુ-
ણોને તાર્કિકો માને છે. [પણ] અસંગ ઇશ્વર (પાછળ ૩૯૫ માં શ્લોકમાં
બતાવેલ)નું નિયંતાપણું અચુકત છે એમ [માને છે]. ૧૦૯.

વિવેચન —પાછળ ૩૯૫ માં શ્લોકમાં સામ્યમતસાળાઓએ આત્માને શ્રુતિ અનુ-
સારે અસંગ સ્વીકાર્યો છે યોગમતે પણ પાછળ (૩૯૮) પ્રમાણે તે અસંગ છે પણ
તાર્કિકા—નૈયાયિકો, અસંગ આત્મા—ઇશ્વરના નિયંતાપણું માનતા નથી તેઓ તો જ્ઞાન,
પ્રયત્ન અને ઇચ્છા એ ગુણત્રયને ઇશ્વરના નિત્ય માને છે જો એ ગુણ છે તો તેને નિ-
યંતાપણું થતે છે જો ગુણ ન હોય તો તેમાં નિયંતાપણું પણ ન હોય એમ તેઓ માને છે
'અર્થાત્ યોગોક્ત અસંગ આત્મા જગતનો કર્તા હોઈ શકે નહિ, પણ અમારે માનેતો
જ્ઞાનાદિ નિત્ય ગુણવાળો આત્મા જગતનો કર્તા છે ૧૦૯

અત્ર નૈયાયિકના સિદ્ધાંતમાં એક શક છે કે જીવ પણ ઇચ્છાદિ ગુણવાળો છે તો
પછી જીવેશ્વરના નિલક્ષણતા શી છે? આના સમાધાન માટે તેમની ઉક્તિરૂપ નીચેનો શ્લોક છે —

पुविशेषत्वमप्यस्य गुणैरेव न चान्यथा ।

सत्यकाम सत्यसंकल्प इत्यादि श्रुतिर्जगौ ॥ ११० ॥ ૪૦૪

શબ્દાર્થ —આ (ઇશ્વર)નું પુરૂષવિશેષપણું પણ [તે] નિત્યગુણોવડે
જ [છે] પણ બીજી રીતે નથી. 'ઇશ્વર સત્ય (નિત્ય) ઇચ્છાવાળો છે

[અને] નિત્યસંકલ્પ (જોવારૂપ જ્ઞાન)વાળો છે' એ પ્રકારે, શ્રુતિ ભગવતી કહેતી હવી. ૧૧૦.

નિત્યજ્ઞાનાદિમત્ત્વેઽસ્ય સ્પષ્ટિરેવ સદા'ભવેત્ ।

હિરણ્યગર્ભે દેશોઽતો લિંગદેહેન સંયુતઃ ॥ ૧૧૧ ॥ ૪૦૬

શબ્દાર્થ—આ (હથર)ના નિત્યજ્ઞાનાદિમાનપણાથી સૃષ્ટિ નિરતર જ છે. (અર્થાત્ સૃષ્ટિ તો થયા જ જાય છે એવો ભાવ) આથી કરીને સૂક્ષ્મ-શરીરયુક્ત એવો હિરણ્યગર્ભ હથર છે. ૧૧૧.

વિવેચન—આ હિરણ્યગર્ભના ઉપાસકોનો મત બતાવ્યો છે નૈવાયિત્રી બ્યારે ૪ થરમા જ્ઞાનાદિ શુદ્ધને નિત્ય છે એમ માને છે ત્યારે તો સમટિના નિમ શરીરની ઉપાધિનો આભિમાની માયાની ઉપાધિરાગો જે હિરણ્યગર્ભ છે તે જ હથર છે, ક જેનાથી સર્વ સૃષ્ટિ નિરતર થયા જ જાય છે એમ અને માનીએ છીએ અર્થાત્ ન્યાયશાસ્ત્ર અમને-હિન્ન્ય ગર્ભના ઉપાસકોના મતને જ મળી જાય છે એમ તેઓ કહે છે ૧૧૧

પોતાના મતને પુષ્ટિ આપનાર પ્રમાણ નીચે બતાવે છે—

ઉદ્ગીયત્રાહણે તસ્ય માહાત્મ્યમતિવિસ્તૃત્ત્વમ્ ।

લિંગસત્ત્વેઽપિ જીવત્ત્વં નાઽસ્ય કર્માધમાવતઃ ॥ ૧૧૨ ॥ ૪૦૬

શબ્દાર્થ—ઉદ્ગીયત્રાહણમાં તે (હિરણ્યગર્ભ)નું માહાત્મ્ય અતિશય વિસ્તારેલું છે. આ (હિરણ્યગર્ભ)ને કર્માદિ (અવિદ્યા, હઠ્ઠા, અને પાપ પુણ્યરૂપ)નો અભાવ હોવાથી લિંગશરીરના યોગ સતે પણ જીવત્ત્વ નથી. ૧૧૨.

કેવળ નિમ શરીરની પ્રતીતિ થતી નથી માટે આ મતનો અભાવ બતાવવાનું નિશાંના ઉપાસકોનો મત નીચેના શ્લોકમા બતાવે છે—

સ્થૂલદેહં વિના લિંગદેહો ન કાપિ દૃશ્યતે ।

વૈરાજો દેહ દેશોઽતઃ સર્વતો મસ્તકાદિમાન્ ॥ ૧૧૩ ॥ ૪૦૭

શબ્દાર્થ—સ્થૂળદેહ વિના લિંગદેહ, કયાઈ પણ દેખાતો નથી એટલા માટે સર્વ ઠેકાણે મસ્તક આદિ શરીરવાળા વિરાટપુરૂષ (સમટિ)નું સ્થૂળ શરીર હથર છે. ૧૧૩.

વિરાટના ઉપાસકો પોતાના મતને પ્રમાણ બતાવે છે.—

સહસ્રશીર્ષેત્યેવં ચ વિષ્વતશ્ચસુરિત્યપિ ।

શ્રુતમિત્યાહુરનિર્ગં વિષ્વરૂપસ્ય ચિંતકાઃ ॥ ૧૧૪ ॥ ૪૦૮

શબ્દાર્થ—[હથર] 'હજારો આધાવાળો છે' એમ અને 'સર્વ તન્મય સુવાળો છે' એમ પણ [શ્રુતિમાં] આંભાળ્યું છે. એ પ્રકારે વિરાટરૂપના ઉપાસકો નિરંતર કહેતા હવા. ૧૧૪.

અક્ષાના ઉપામકો આ મતમાં પણ દોષ બતાવી પોતાનો મત સ્થાપિત કરે છે તે નીચે બતાવે છે.—

૨ અક્ષાથી સ્થાવર પર્યંત ઇશ્વરમા વિનાદે. ૪૦૯. ૪૧૫.

૧ સર્વતઃ પાણિપાદત્વે કૃમ્યાદેરપિ ચેશતા ।

તતશ્ચતુર્મુખો 'દેવ એવેશો નેતરઃ પુમાન્ ॥ ૧૧૬ ॥ ૪૦૯.

શબ્દાર્થ—[ઇશ્વર] બધી તરફથી હાથપગવાળો હોવાથી કીડા વગેરે-નું પણ ઇશ્વરપણું [થાય છે], તેટલા માટે ચતુર્મુખ દેવ અક્ષાજ ઇશ્વર છે પણ ખીજે પુરૂષ [ઇશ્વર] નથી. ૧૧૫.

અક્ષાના ઇશ્વરપણામા શ્રુતિ પ્રમાણ બતાવે છે—

પુત્રાર્થ તમુપાસીના એવાહુઃ પ્રજાપતિઃ ।

પ્રજા અસૃજતેત્યાદિ શ્રુતિ ચોદાહરંત્યમી ॥ ૧૧૬ ॥ ૪૧૦

શબ્દાર્થ—પુત્રને માટે તેને ઉપાસનારા આ (અક્ષાના ઉપાસકો) એ પ્રકારે (ઉપરના શ્લોક પ્રમાણે) કહેતા હવા અને 'અક્ષા પ્રજાને સૃજતું' હવું? ઇત્યાદિ શ્રુતિને ઉદાહરણ કરે છે. ૧૧૬.

ભાગવત વૈષ્ણવો તેનું નીચે પ્રમાણે ખડન કરે છે.—

વિષ્ણોર્નાભેઃ સમુદ્ભૂતો વેધા કમલજસ્તતઃ ।

વિષ્ણુરેવેશં ઇત્યાહુર્લોકે ભાગવતા જનાઃ ॥ ૧૧૭ ॥ ૪૧૧

શબ્દાર્થ—કમળમાં થનાર અક્ષા વિષ્ણુની નાભિથી ઉત્પન્ન થએલા [છે] તેથી વિષ્ણુ ઇશ્વર છે, એમ વૈષ્ણવો લોકમાં કહેતા હવા. ૧૧૭.

આ મતનું શૈવમતવાળા નીચે પ્રમાણે ખડન કરે છે.—

શિવસ્યપાદાવન્વેટું શાઙ્કર્યક્તસ્તતઃ શિવઃ ।

ઈશો ન વિષ્ણુરિત્યાહુઃ શૈવા આગમમાનિનાઃ ॥ ૧૧૮ ॥ ૪૧૨

શબ્દાર્થ—શંકરના ચરણને યોગવાને વિષ્ણુ અશક્ત [છે] તેથી શિવ ઇશ્વર [છે પણ] વિષ્ણુ નથી, એમ આગમ (તંત્ર)ને માનનાર શિવભક્તો કહેતા હવા. ૧૧૮.

આ મતનું ગણપતિના ઉપાસકો નીચે પ્રમાણે ખડન કરે છે.—

પુરત્રયં સાદયિતું વિદ્યેશં સોડપ્યપૂજયત્ ।

વિનાયકં પ્રાહુરીશં ગાણપત્યમતે રતાઃ ॥ ૧૧૯ ॥ ૪૧૩

શબ્દાર્થ—તે (શિવ), પણ [ત્રિપુર દેત્યનાં] ત્રણ નગરોને જીતવાને માટે ગણપતિને પૂજના હવા [માટે] ગણપતિના મતમાં પ્રીતિવાળા (પુરૂષો) ગણપતિને ઇશ્વર કહેતા હવા. ૧૧૯.

નીચે લૈરવમૈસાદાદિના મતને સંક્ષેપથી કહે છે.—

एवमन्ये स्वस्वपक्षाभिमानेनान्यथाऽन्यथा ।

મંત્રાર્થવાદકલ્પાદીનાશ્રિત્ય પ્રતિપોદિરે ॥ ૧૨૦ ॥ ૪૨૪

શબ્દાર્થ:—એ પ્રકારે બીજા હોરવૈરાલાદિના ઉપાસકો; ૧ મંત્ર, અર્થવાદ અને કલ્પાદિનો આશ્રય કરીને પોતપોતાના પક્ષના અભિમાનવડે બીજા બીજા રીતે [ઇશ્વરનું] પ્રતિપાદન કરે છે. ૧૨૦.

अंतर्यामिणमारम्य स्थावरतिशवादिनः ।

સંત્યજ્ઞત્યાર્કવંશાદેઃ કુલદૈવત્વદર્શનાત્ ॥ ૧૨૧ ॥ ૪૨૫

શબ્દાર્થ:—૧ પીપળો, આકડો અને વાંસ આદિના કુળદેવતાપણના દર્શનથી, (૩૪૬ માં) અંતર્યામીથી આરંભીને વૃક્ષાદિ પર્યંતને ઇશ્વર કહેનારા વાદીઓ [છે]. ૧૨૧.

य सर्व भूतान् आविर्बुद्ध ईश्वरने निर्णयः ४१६—५०३.

૧ ઇશ્વરની ઉપાધિ (માયા)નું વર્ણન. ૪૧૬—૪૪૬.

तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायाऽऽगमविचारिणाम् ।

एकैव प्रतिपत्तिः स्यात् साऽप्यत्र स्फुटमुच्यते ॥ ૧૨૨ ॥ ૪૨૬

શબ્દાર્થ:—ઇશ્વરના ચતુર્થ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવડે યુક્તિ અને શાસ્ત્રના વિચારવાળા (પ્રજ્ઞો)ની એક જ ખાતરી છે. તે (ખાતરી) પણ અહિંઆં (આ પ્રકરણમાં) સ્પષ્ટ કહેવાય છે. ૧૨૨.

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तंसर्वमिदं जगत् ॥ ૧૨૩ ॥ ૪૨૭

શબ્દાર્થ:—માયાને પ્રકૃતિ જ બ્રહ્મવી [અને] માયાવાળાને મહેશ્વર જ [બ્રહ્મવો], આ (મહેશ્વર)ના અવયવભૂત (છવો) વડે જ આ સર્વ જગત્ વ્યાપેલું [છે]. ૧૨૩.

વિવેચન:—ઇશ્વરના જે જે દેશમાં જન્મતલા ઉપાદાન કારણરૂપ માયા છે, તે તે દેશમાં તે (પ્રકૃતિ)ને ઉપાદાન કારણરૂપ બ્રહ્મવી. ત્યાં ત્યાં વિન્માત્રરૂપ પ્રાયોપદિત ઇશ્વરને સ્વસ્વરૂપતા સ્ફુરણરૂપે સર્વ જન્મતલા અધિકાનરૂપ નિશ્ચિત કારણ એવા મહેશ્વર બ્રહ્મવા. આ માયિન પરમેશ્વરના ધરાધાસસ્થાનીય અંશભૂત જીવોને 'આ' એમ કહેવાઈ સર્વ જગત્ જ્યાંપી રહેલું પૃથ્વિ પૃથ્વરૂપે દેખાય છે. ૧૨૩,

૧ મોહન, મારણ, ભરણ, ઉચ્ચારન, સ્થાપન અને વશીકરણ એવા સિદ્ધિઓ આપનાર એવા આદિના મંત્ર; પોતાના ઇચ્છની સ્તુતિ અને બીજા દેવની નિંદારૂપ સ્તોત્રો તે અર્થવાદ અને મંત્રાદિકનું પ્રતિપાદન કરનારા મંત્રો તે કલ્પ સમજવા.

૨ બીજાઓ માયા, આકાશો માંથો, અને કશ્મીરો માંથો એમ અતિજાણુદિના મા બુદ્ધિમાં કુળદેવતાની ગણના છે રસે આપનાં વચગાથા એ જાણેલા ઉપર માંથોનાં ભાવોનાં દેવ છે તે માનુના ભેદમાં આવ્યા હશે મ માંથો અતિ જાણુદિ કું કશ્મીર છે તે ભાવો છે

इति श्रुत्यनुसारेण न्याग्यो निर्णय ईश्वरे ।

तथा सत्यवरोधः स्यात् स्यावरतिशवादिनाम् ॥१२४॥ ४१८

શબ્દાર્થઃ—એ (ઉપરની) શ્રુતિ પ્રમાણે ઇશ્વરના સ્વરૂપમાં ખરે નિર્ણય છે, [અને] તેમ હોવાથી વૃક્ષાદિ પર્યંતમાં ઇશ્વરભાવ કરનાર વાદીઓને વિરોધ નથી. ૧૨૪.

माया चेयं तमोरूपा तापनीये तदीरणात् ।

अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् ॥ १२५॥ ४१९

શબ્દાર્થઃ—અને ઉત્તરતાપનીય ઉપનિષદમાં તે કહેલું હોવાથી આ (જગત્ ભાસવારૂપ) માયા તમોરૂપરૂપ છે. ત્યાં શ્રુતિ ભગવતી પાતે (અનુભવરૂપ) પ્રમાણની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ૧૨૫.

जडं मोहात्मकं तच्चेत्यनुभाषयति श्रुतिः ।

आवालगोपं स्पष्टयादानंत्यं तस्य साऽब्रवीत् ॥१२६॥ ४२०

શબ્દાર્થઃ—તે (માયાનું) કાર્ય) જડ અને મોહરૂપ [છે] એમ ભગવતી શ્રુતિ અનુભવ કરાવે છે. બાળકથી તે ગોવાળ પર્યંતને સ્પષ્ટ હોવાથી તે (જડ અને મોહરૂપ કાર્ય)ની અનંતતા તે (ભગવતી શ્રુતિ) કહેતી હવી. ૧૨૬.

વિવેચનઃ—આ જગત્, ભામનારૂપ-માયા-જડ છે, એમ તદેવજનક મોહાત્મક ‘તે આ જડ અને મોહરૂપ છે’ આ શ્રુતિ પ્રમાણથી મિદ્ધ છે આ દેખાતું સર્વ જગત્ જડ છે એમ બાળથી તે ગોવાળીઆ પર્યંત નાના મોટા અગાનીઓને પણ અનુભવ મિદ્ધ છે અર્થાત્ તે જડ છે એમ ઘણાઓના અનુભવ છે વળી પણ તે મનતઃ ‘અનંત છે’ એ શ્રુતિનડે મિદ્ધ છે જડ મોહ ન પ્રકૃતે કાર્ય એ શ્રુતિથી પણ ‘પ્રકૃતિનું કાર્ય જડ અને મોહરૂપ છે’ ૧૨૬.

જડ અને મોહ શબ્દના અર્થ નીચેના શ્લોકમાં આપે છે —

अचिदात्मघटादीनां यत्स्वरूपं जडं हि तत् ।

यत्र कुंठीभवेद् बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः ॥१२७॥ ४२१

શબ્દાર્થઃ—અચેતનરૂપ ઘટાદિ પદાર્થોનું જે સ્વરૂપ [છે] તે જડ [છે અને] જ્યાં બુદ્ધિ પ્રવેશ ન કરી શકે તે મોહ [છે] એમ લૌકિક જનો [કહે છે]. ૧૨૭.

इत्थं लौकिकदृष्ट्यै तत् सर्वैरप्यनुभूयते ।

युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥१२८॥ ४२२

શબ્દાર્થઃ—એ પ્રકારે લૌકિક દૃષ્ટિવડે આ (જડ અને મોહરૂપ માયાનું તમોરૂપીપણું) બધાઓએ પણ અનુભવાય છે [અને] યુક્તિની ન-જરવડે તો ‘ન અસત્ હોતું હોતું’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે [તે—માયાની તમોરૂપતા] અનિર્વાચ્ય છે. ૧૨૮.

વિવેચન:—પાઠ્યા જે શ્લોકમા આપાનું તત્ત્વોમયપણુ સર્વના અનુભવથી સિદ્ધ છે એમ બતાવ્યું, મરતુ જ્યારે તે સર્વના અનુભવમા છે ત્યારે તો ધટાફિની પેડે જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ ધટતી નથી એમ સકા થાય છે, પણ તેમ નથી લૌકિક દૃષ્ટિથી જો કે તેનું તત્ત્વોમયપણુ અનુભવાય છે તોપણ યુક્તિવડે જોતા તો તે અનિર્વચનીય જ છે, કેમકે તેના સત્ અસત્પણનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી ૧૨૮

નીચેના શ્લોકમાં અત્ર આપેલી શ્રુતિનો અભિપ્રાય બતાવે છે.—

નાસદાસીદ્ધિભાતત્વાઘો સદાસીદ્ધિ વાધનાત્ ।

વિગ્રાદ્યથા શ્રુતં તુચ્છં તસ્યા નિત્યનિશ્ચિત્તઃ ॥૧૨૯॥ ૪૨૩

શબ્દાર્થ:—[અજ્ઞાનતુ] પ્રકાશવાપણું હોવાથી [તે] ‘અસત ન હોતું સુષું’ અને બાધ હોવાથી સત ન હોતું હવું. [વળી] તે અજ્ઞાનની નિત્ય-નિવૃત્તિ હોવાથી જ્ઞાનદૃષ્ટિવડે [તેને] તુચ્છ સાંભળેલું [છે]. ૧૨૯.

વિવેચન:—જેહ નાનાસિત્તિ કિંચન ‘બ્રહ્મા નાનાપણુ—મિજપણુ કાર્ધ પણ નથી’ એમ શ્રુતિ બગનતીથી અજ્ઞાનનો બાધ થાય છે માટે તે સત્ છે એમ કહી શકાતું નથી તેમ જ તે બાધે છે માટે તેને અમત્ પણ કહેવાતું નથી તે સદસત્ છે એમ તો કહેવાય જ નહિ, કેમકે અજ્ઞાનણુ અને અધાર્ક વિરોધી છે તેમની પેડે સત્ અને અસત્ એ પણ વિરોધી છે માટે એકત્ર હોઈ શકે નહિ એમ આપણે યુક્તિથી મમજી સકીએ છીએ, માટે તેને તો અનિર્વચનીય જ કહેવું, છતાં પણ એ સર્વ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી તુચ્છવિદ્ સ્વમત્વ ‘આ અજ્ઞાનનું આ રૂપ તુચ્છ છે’ આ શ્રુતિ પ્રમાણે તુચ્છ છે, અને તે નિસ્સંગિદૃષ્ટિમાણું ॥ ૧૩૦

તુચ્છાઽનિર્વચનીયા ચ વાસ્તવી ચૈત્યસાં ત્રિધા ।

જ્ઞેયા માપા ત્રિભિર્ગૌઢૈઃ શ્રૌતયૌક્તિકલૌકિકૈઃ ॥૧૩૦॥ ૪૨૪

શબ્દાર્થ:—શ્રુતિજન્ય, યુક્તિજન્ય અને લૌકિક [એમ] ત્રણ (પ્રકારના) બોધાવડે આ માપા તુચ્છ, અનિર્વચનીય અને વાસ્તવિક એમ ત્રણ પ્રકારે જાણવી. (અર્થાત્ શ્રુતિજન્ય બોધથી તે તુચ્છ, યુક્તિજન્ય બોધથી અનિર્વચનીય અને લૌકિક બોધથી તે વાસ્તવિક છે એમ જાણવી). ૧૩૦.

* અસ્ય સત્ત્વમસત્ત્વં ચ જગતો દર્શયત્યસૌ ।

પ્રસારણાચ સંકોચાયથા ચિત્રપટ્ટસ્તથા ॥ ૧૩૧ ॥ ૪૨૫

શબ્દાર્થ:—પહોણું કરવાથી અને એકકું કરવાથી જેમ ચિત્રેણું કપડું, (અર્થાત્ પહોણું કરવાથી ચિત્રેણું કપડું ચિત્ર બતાવે છે અને એકકું કરવાથી નથી બતાવતું) તેમ આ (માપા) આ જગતનું પિત્તે વિકાસ પામવાથી હોવાપણુ અને [સંકોચ પામવાથી] નહિ હોવાપણુ દેખાડે છે. ૧૩૧.

* અસ્વતંત્રા હિ માયા સ્યાદમતીતેર્વિના ચિતિમ્ ।

સ્વતંત્રાઽપિ તથૈવ સ્યાદસંગસ્યાન્યથા કૃતેઃ ॥ ૧૩૨ ॥ ૪૨૬

શબ્દાર્થઃ—એતન વગર [માયાની] અમતીતિ [છે] માટે માયા પરાધીન જ છે, તેમ જ અસંગને બીજી રીતે કહવાથી—અસંગ આત્મામાં વિદ્યુતિ-આ કરવાથી સ્વતંત્ર પણ [છે]. ૧૩૨.

કૃદસ્થાસંગમાત્માનં જગત્ત્વેન, કરોતિ સા ।

ચિદાભાસસ્વરૂપેણ જીવેશાવપિ નિર્મમે ॥ ૧૩૩ ॥ ૪૨૭

શબ્દાર્થઃ—તે (માયા) નિર્વિકાર અસંગ આત્માને જગત્રૂપે કરે છે [અને] ચિદાભાસ રૂપવડે જીવ અને હૃદયને પણ રચે છે. ૧૩૩.

વિવેચનઃ—જીવેશાવામાને કરોતિ 'જીવ અને હૃદયને (માયા) આભાસવડે કરે છે' આ શ્રુતિનો અર્થ અત્ર સમજો છે નિર્વિકાર અસંગ આત્માને માયા, અલકારાદિ સર્વ પ્રપચ રૂપે રચે છે—દેખાડે છે, તેમ પણ નિર્વિકાર કૃદસ્થને પ્રપચરૂપ દેખાડવામાં તેના નિર્વિકારપણુને કાઈ હાનિ થતી નથી તે નીચેના શ્લોકથી બતાવે છે—૧૩૩

કૃદસ્થમનુપદ્રત્ય કરોતિ જગદાદિકમ્ ।

દુર્ઘટૈકવિધાયિન્યાં માયાયાં કા ચમત્કૃતિઃ ॥ ૧૩૪ ॥ ૪૨૮

શબ્દાર્થઃ—[માયા] કૃદસ્થના રૂપરૂપનો નાશ નહિ કરીને સર્વ જગત્ આદિકને કરે છે, [એ ધટે છે કેમકે] દુર્ઘટ ઘટનાને કરનારી માયામાં શી નવાઈ છે! (અર્થાત્ માયાની ખુબી જ ન સમજી શકાય એવી છે, તે નિર્વિકારી કૃદસ્થમાં પ્રપચ દેખાડતાં સત્તાં પણ તે કૃદસ્થનો નાશ થતો નથી—તે તે જોવું ને તેવુંજ રહે છે). ૧૩૪.

દ્રવત્વમુદકે ચન્દાવીર્ણ્યં કાઠિન્યમશ્મનિ ।

માયાયાં દુર્ઘટત્વં ચ સ્વતઃ સિધ્યતિ નાન્યતઃ ॥ ૧૩૫ ॥ ૪૨૯

શબ્દાર્થઃ—જળમાં દ્રવપણું—પ્રવાહીપણું, અગ્નિમાં ઉબ્જીતા, પથ્થરમાં કંઠણાશ અને માયામાં દુર્ઘટપણું પોતાની મેળે સિદ્ધ થાય છે; [પણ] બીજાથી નહિ. ૧૩૫.

ન વેત્તિ લોકો યાવત્ તાં સાક્ષાત્ તાવચ્ ચમત્કૃતિમ્ ।

ધત્તે મનસિ પથ્વાત્ તુ માર્યપેત્યુશામ્યતિ ॥ ૧૩૬ ॥ ૪૩૦

શબ્દાર્થઃ—જ્યાં સુધીમાં લોક, તે માયાને સાક્ષાત્ નથી જાણતો ત્યાં સુધી મનમાં નવાઈ ધારણ કરે છે [પણ] પછી તે 'આ તો માયા—મિથ્યા છે' એમ [જાણીને] આશ્ચર્યનું શમન પામે છે. ૧૩૬.

પ્રસરાંતિ હિ ચોદાનિ જગદ્વસ્તુત્વવાદિષુ ।

ન ચોદનીયં માયાયાં તસ્યાઓદૈકરૂપતઃ ॥ ૧૩૭ ॥ ૪૩૧

* સ્વતંત્રાસ્વતંત્રત્વેન એ શ્રુતિનો અર્થ આ શ્રુતિથી દેખાડ્યો છે

શબ્દાર્થ:—જગત્તુ' વાસ્તવ સ્વરૂપ છે એમ કહેનારા વાદીઓમાં જે કારણથી પ્રશ્નો પવર્તે છે તે કારણથી માયાવાદી વેદાંતીઓમાં તે (માયા) તું પ્રશ્નરૂપપણું હોવાથી પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય નથી. (અર્થાત્ માયા જ પ્રશ્ન રૂપ છે, એટલે તેના સ્વરૂપનો જ નિશ્ચય નથી; તો પછી તેમાં બીજું પ્રશ્ન જ ક્યાં સંભવે છે એવો ભાવ). ૧૩૭.

चोद्येऽपि यदि चोद्यं स्यात् त्वचोद्ये चोद्यते मया ।

परिहार्यं तत्तद्योद्यं न पुनः प्रतिचोद्यताम् ॥ १૩૮ ॥ ૪૩૨

શબ્દાર્થ:—માયારૂપ પ્રશ્નમાં પણ જે [તારે] પ્રશ્ન હોય તો તારા પ્રશ્નમાં મારે પણ પ્રશ્ન કરાય. (અર્થાત્ પ્રશ્નમાં પ્રશ્ન—અનિશ્ચયમાં અનિશ્ચય એટલે કશું કંઈ નહિ, મારે મારે તો પ્રશ્ન જ યોગ્ય નથી) તેથી ફરીને પ્રશ્ન તો અમાધાન કરવા યોગ્ય છે. (અતલબ કે માયાનું નિવારણ જ યોગ્ય છે). પછી ફરીને પ્રશ્ન ન કરવો. ૧૩૮.

विस्मयैकशरीराया मायायाश्चोद्यरूपतः ।

अन्वेप्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ॥ ૧૩૯ ॥ ૪૩૩

શબ્દાર્થ:—વિસ્મયની જ કેવળ મૂર્તિ એવી માયાનું પ્રશ્નસ્વરૂપ હોવાથી બુદ્ધિમાન પુરુષોએ પ્રયત્નથી માયાનો પગિહાર જ યોગ્યવા યોગ્ય છે. ૧૩૯.

मायात्वमेव निधेयमिति चेत्तर्हि निश्चिनु ।

लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत्तदीक्षताम् ॥ ૧૪૦ ॥ ૪૩૪

શબ્દાર્થ:—[માયાનું] માયાપણું જ નિશ્ચય કરવા યોગ્ય છે એમ [કહે] તે [તે] નિશ્ચય કર. [અર્થાત્] લોકપ્રસિદ્ધ માયા (ઇદ્રિજન)નું જે લક્ષણ [છે] તે જે. ૧૪૦.

વિવેચન:—વાદી અત્ર સમ કરે છે કે માયામયપણનો નિશ્ચય થો મને તેના પરિહારનો શોધ કરવા યોગ્ય છે એ વાત હી છે, પણ હજી માયાનું માયામયપણ જ ક્યા મિદ્ધ થયું છે? 'હજી' તો તે જ નિશ્ચય કરવા યોગ્ય છે મિદ્ધાતી કહે છે કે સારે તે જ નિશ્ચય કર જગત્તમા માયાનું લક્ષણ ઇદ્રિજનરૂપ છે મારે તે જ જે ૧૪૦

એ ઇદ્રિજનપણું મનુ છે તે નીચે બતાવે છે —

न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या ।

सा मायेतीद्रजालादौ लोकाः संमतिपेदिरे ॥ ૧૪૧ ॥ ૪૩૫

શબ્દાર્થ:—જે સ્પષ્ટ ભાવે છે પણ નિરૂપણું કરવાને શક્ય નથી તે માયા [છે], એમ ઇદ્રિજનઆદિમાં લોકો સારી રીતે બુદ્ધિ છે. ૧૪૧.

स्पष्टं भाति जगच्चेदमश्रक्यं तन्निरूपणम् ।

मायामयं जगत्तस्मादीक्षित्वापक्षपाततः ॥ ૧૪૨ ॥ ૪૩૬

શબ્દાર્થઃ—આ જગત્ સ્પષ્ટ ભાસે છે પણ તેનું નિવારણ અશક્ય છે, તે
રસા માટે અપક્ષપાતથી જગતને મનોમય બો: ૧૪૨.

નિરૂપયિતુમારબ્ધે નિર્વિલૈરપિ પંડિતૈઃ ।

અજ્ઞાનં પુરતસ્તેષાં માતિ કક્ષાસુ કાસુ ચિત્ ॥ ૧૪૩ ॥ ૪૩૭

શબ્દાર્થઃ—સમગ્ર પંડિતોએ પણ [માયાના સ્વરૂપને] નિરૂપણ કર-
વાનો આરંભ કર્યા છતાં તેઓને કેટલાંક ઠેકાણાંમાં આગળ અજ્ઞાન
ભાસે છે. ૧૪૩.

દેહેન્દ્રિયાદયો ભાવા વીર્યેણોત્પાદિતાઃ કયમ્ ।

કયં વા તત્ર ચૈતન્યમિત્યુક્તે તે કિમુત્તરમ્ ॥ ૧૪૪ ॥ ૪૩૮

શબ્દાર્થઃ—દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થો વીર્યવડે કેમ ઉત્પન્ન થયા, અ-
થવા તેમાં ચૈતન્ય કેમ [આગ્ય]? એ પ્રકારે તારી ઉક્તિનો શો ઉત્તર
[અપાય છે]? ૧૪૪.

વીર્યસ્યૈપઃ સ્વભાવચ્ચેત્ કયં તદ્વિદિતં ત્વયા ।

અન્વયવ્યતિરેકૌ યૌ ભગ્નૌ તૌ વંચ્યવીર્યતઃ ॥ ૧૪૫ ॥ ૪૩૯

શબ્દાર્થઃ—વીર્યનો આ સ્વભાવ [છે એમ] બો [કહે] તો તે કેમ
જાણ્યું? [કેમકે] જે અન્વયવ્યતિરેક [છે] તેઓ વંચ્ય વીર્યથી ભાગી
ગયોલા [છે]. ૧૪૫.

વિવેચનઃ—અત્ર આવાંક આદિ જેઓ જગતને સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થતુ માને છે
તેવા સ્વભાવવાદીઓનો, મત અવલમ્બી વાદી કહે છે, કે દેહ આદિ વીર્યથી ઉત્પન્ન થાય
એવો વીર્યનો સ્વભાવ છે મિદ્ધાતી કહે છે કે વાર્દ્ધીક છે, જે વીર્યમાં દેહાદિને ઉત્પન્ન
થવાનો સ્વભાવ હોય તો જ્યાં જ્યાં વીર્ય હોય ત્યાં જ દેહાદિક હોવાં જોઈએ એ અન્વય
સબધે મિદ્ધ છે, અને જ્યાં વીર્ય ન હોય ત્યાં દેહઆદિક ન હોય એ વ્યતિરેક સબધે સિદ્ધ
છે, પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ વધ્યા (વાઝાળી) હોવાથી તેમાં વીર્ય સમઘ થતા પણ પ્રગટપ
દેહાદિની ઉત્પત્તિ થતી નથી એટલે કે અન્વયનો ભગ થાય છે તેમ જ વીર્ય પણ વધ્ય
હોવાથી અન્વયનો ભગ થાય છે વગી ઉદ્વિગ્ન અને સ્વેદન દેહોમાં વીર્યસબધ ન હતા
તેમના દેહનો પ્રાદુર્ભાવ જોઈએ છીએ, એટલે ત્યાં વ્યતિરેકનો ભગ થાય છે, માટે વીર્યમાં
દેહાદિને ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ છે એમ પણ તુ (વાદી) શી રીતે જાણી મિદ્ધ કરી શકે
છે? અર્થાત્ જણાવું નથી, કહેવાતું નથી, માટે સર્વ અનિર્વચનીય છે. ૧૪૫.

ન જાનામિ કિમપ્યેતદિત્યંતે શરણં તવ ।

અતएव મંદાંતોઽસ્ય પ્રવર્ત્તાદ્રજાલતામ્ ॥ ૧૪૬ ॥ ૪૪૦

શબ્દાર્થઃ—આ કાંઈ પણ હું જાણતો નથી એ પ્રકારે છેવટે તારે (વા-
દીને) શરણુ છે (અર્થાત્ છેવટે જતાં અજ્ઞાન છે એમ જ તારે સ્વીકારવાનો
વખત છે); એટલા માટે મહાન પુરુષો આ જગતના ઇદ્રિજળપણને કહે છે. ૧૪૬.

एतस्मात्किमिवेन्द्रजालमपरं यद्वर्भवासस्थितम् ।

रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदमोद्भूतनानाङ्कुरम् ॥

पर्यायेण शिक्षित्वयावनजरावेपरनेकैर्हतम् ।

पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथगच्छति ॥१४७॥ ४४१

ગણદાર્થ:—આ જગત્થી બીજું ઇદ્રજ્ઞાન શું છે ? [કે] જેથી ગર્ભવા-
સમાં ગએલું વીર્ય ! હાથ, આંધું, પગ અને તેઓથી થએલ આંગળી
આદિ જૂદા જૂદા અવયવવાળું હોય એતન થાય છે ! વળી અનુક્રમે-યથા-
સમય; બાળપણ, જુવાની અને ઘડપણરૂપ અનેક વેપોએ શુદ્ધ સતું તે
વીર્ય જીએ છે, ખાય છે, સાંભળે છે, સુંઘે છે, તેમ જાય છે અને આવે છે.
(આમ અનેક ક્રિયા કરે છે આટલે જગત્ જ ઇદ્રજ્ઞાન છે). ૧૪૭.

એ પૂર્વે યજ્ઞ મગ્ધેશા વૃદ્ધોના મત બતાવી હશે દક્ષાદિનું પાત્ર દુનિઃપજાપણુ દે
ખાડે છે—

देहवद्वयानादौ सुविचार्य विलोकयताम् ।

क धाना कुत्र वा वृक्षस्तस्मान्मायेति निश्चिनु ॥१४८॥ ४४१

સામ્રાટ—દેહની પેઠે વડના બીજ આદિમાં સારી રીતે વિચાર કરીને અવલોકન કરવું. ક્યાં બીજ અને ક્યાં વૃક્ષ ! તેટલા માટે માયા છે. એમ નિશ્ચય કરવો. ૧૪૮.

निरुक्तावभिमानं ये दधते तार्किकादयः ।

हर्षमिश्रादिभिस्ते तु खंडनादौ सुशिक्षिताः ॥ १४९ ॥ ४४३

શાખદાર્ય:—જે ન્યાય આદિના મતવાળાઓ જગતના વાસ્તવ સ્વરૂપ પર વર્ણન કરવામાં અસિમાન રાખે છે, તેઓ તે હર્ષભિન્ન આદિ ચરિતોપર ખંડનખંડખાધ આદિ ગ્રંથોમાં સારી રીતે શિક્ષા કરાવેલા છે. ૧૪૯.

જગતની અનિર્વચનીયતામાં વેદાંતસિદ્ધાંત કહી બતાવે છે,—

अर्चिताः खलु ये भावा न तौस्तर्केषु योजयेत् ।

अर्चित्यरचनारूपं मनसाऽपि जगत् स्वतु ॥ १५० ॥ ४४४

શબ્દાર્થ:—ખરખર ! જે સત્વો (પદાર્થો) અચિંત્ય [છે], તેઓને તર્કમાં જોડવા નહિ. નિશ્ચય ! મનવડે પણ અચિંત્ય સ્વનારૂપ એવું [આ] જગત છે. ૧૫૦.

अर्चित्यरचनाशक्तिबीजं मायेति निश्चिनु ।

मायावीजं तदेवैकं सुषुप्तावनुभूयते ॥ १५१ ॥ ४४५

શબ્દાર્થ:—અર્થિત્ય રચના શક્તિવાળું બીજ માયા [છ] એમ નિશ્ચય કર. તે એક જ માયાબીજ સુષુપ્તિમાં અનુભવાય છે. ૧૫૧

જાગ્રત્સ્વમજગત્ તત્ર લીનં વીજ ઇવ દ્રુમઃ ।

તસ્માદ્દશેષજગતો વાસનાસ્તત્ર સંસ્થિતાઃ ॥ ૧૫૨ ॥ ૪૪૬

શબ્દાર્થઃ—ખીજમાં વૃક્ષની પેઠે (ખીજમાં જેમ આંખું વૃક્ષ સમાઈ રહેલું છે તેમ) ત્યાં (સુષુપ્તિમાં) જગત્ અને સ્વમરૂપ જગત્ (અર્થાત્ સ્થૂળ સૂક્ષ્મરૂપ જગત્) લીન છે; તેટલા માટે સમગ્ર જગત્ની વાસનાઓ ત્યાં (એમાં) સારી રીતે સ્થિતિ કરી રહેલી છે. ૧૫૨.

૨ આનન્દમયકોશ ધિરનું સ્વરૂપ છે. ૪૪૭-૪૫૨.

યા બુદ્ધિવાસનાસ્તાસુ ચૈતન્યં પ્રતિવિવતિ ।

મેધાઽઽકાશવદસ્પષ્ટચિદાભાસોઽનુમીયતામ્ ॥ ૧૫૩ ॥ ૪૪૭

શબ્દાર્થઃ—જે (માયાની અંદરની) બુદ્ધિની વાસનાઓ [છે] તેઓમાં ચૈતન્ય પ્રતિબિંબ પામે છે. [આ] અસ્પષ્ટ ચિદાભાસ, મેધાકાશની પેઠે અનુમાન કરાય છે (અનુમાનથી જણાય છે). ૧૫૩.

વિવેચનઃ—જ્યારે માયાની અંદર બુદ્ધિની વાસનાઓ પ્રતિબિંબ પામી છે, સારે તો તે જણાવી-અનુભવાવી નોંધાશે, પરંતુ તે જણાતી નથી એનું કારણ એ છે કે, એ પ્રતિબિંબરૂપ ચિદાભાસ અસ્પષ્ટ છે માટે તે બહુ પ્રસક્ષ થતો નથી, પણ અનુમાનથી જણાય છે. જેમ - મેધાકાશ અનુમાનથી જણાય છે તેમ. ૧૫૩.

સામાસમેવ તદ્ વીજં ધીરૂપેણ પ્રોહતિ ।

અતો બુદ્ધૌ ચિદાભાસો વિસ્પષ્ટં પ્રતિભાસતે ॥ ૧૫૪ ॥ ૪૪૮

શબ્દાર્થઃ—તે માયારૂપ ખીજ ચિદાભાસ જ [છે. તે] બુદ્ધિરૂપે ઉદય થાય છે, એટલા માટે બુદ્ધિમાં ચિદાભાસ વધારે સ્પષ્ટ ભાસે છે. ૧૫૪.

વિવેચનઃ—ચિદાભાસ મેધાકાશની પેઠે અનુમાન કરવાથી જણાય છે, એમ ઉપર બતાવ્યું, પણ તેમાં શંકા છે. તે એ કે, મેધાકાશનું અનુમાન કરવું યોગ્ય છે, કેમકે મેધ-જળનું સન્નનીય ઘટજળ છે જેમાં સ્પષ્ટ આકારનું પ્રતિબિંબ આપણે જોએ છીએ માટે મેધાકાશનું અનુમાન કરાય છે, પણ ચિદાભાસનું અનુમાન કરવામાં તેના જેવું કંઈ દર્શાત હોવું નોંધાશે પણ તેમ નથી. માટે ચિદાસનું અનુમાન યોગ્ય નથી. સિદ્ધાંતી આ શ્લોકમાં ચિદાભાસનું સદૃશ દર્શાત બતાવે છે. ચિદાભાસે સહિત જે અજ્ઞાન છે તે બુદ્ધિરૂપે પરિણામ પામવાથી સ્પષ્ટ ચિદાભાસવાળું થાય છે. અર્થાત્ તેમાં ચિદાભાસ સ્પષ્ટ ભાસે છે આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે અજ્ઞાન જ્યારે સ્પષ્ટ ચિદાભાસવાળું થયું ત્યારે તો અજ્ઞાનમાં રહેલી વાસનાઓ પણ ચિદાભાસવાળી થઈ એટલે બુદ્ધિની વાસનાઓ ચેતનના પ્રતિબિંબવાળી હોવાને યોગ્ય છે કેમકે તેઓ પણ બુદ્ધિની એક જાતની અવસ્થાઓ જ છે. ૧૫૪.

માયાઽઽમાસેન જીવેશૌ કરોતીતિ શ્રુતૌ શ્રુતમ્ ।

મેધાકાશજલાકાશાવિવ તૌ મુખ્યવસ્થિતૌ ॥ ૧૫૫ ॥ ૪૪૯

* મેધાકાશનું લક્ષણ બુદ્ધિ. પાછળ શ્લોક ૩૧૪-૩૧૫ બો

શબ્દાર્થ — 'માયા આભાસવતે શુભ અને ધર્મગતે કહે છે' એમ શ્રુતિ ભગવતીમાં સાંભળ્યું [છે], તે (અને ધર્મ અને શુભ) [અનુક્રમે] * મેરા કાશ અને જળાકાશની પેઠે સારી રીતે વ્યવસ્થા પામેલા [છે]. ૧૫૫.

વિવેચન — જો કે 'શુભ' અને ધર્મ અને માયાના પ્રભાસથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પણ તેઓમા કાંઈક ભેદ છે તે એટલો જ કે મેદામાંથી રાશ્પ જેમ અગ્નિ છે તેમ ધર્મમા પણ અગ્નિ આવડ્યું-તમના અગ્નિ છે, અને શુભમા જળાકાશની પેઠે થામના થયું છે ૧૫૫

મેઘવદ્વર્તતે માયા મેઘસ્થિતતુપારગત્ ।

ધીવાસનાશ્વિદાભાસસ્તુપારસ્પરવત્સ્થિતઃ ॥ ૧૫૬ ॥ ૪૫૦

શબ્દાર્થ — માયા મેઘની પેઠે વર્તે છે [અને] મેઘમાં ગહેલી દ્રુમરની પેઠે શ્વિદાવાસનાઓ [છે. વળી] (એ) કર્દરમાંના આકાશના પ્રતિબિંબની પેઠે શ્વિદાભાસ (ધર્મ) સ્થિતિ [છે]. ૧૫૬.

માયાડધીનશ્વિદાભાસઃ શ્રુતૌ માર્યા મહેશ્વરઃ ।

અંતર્યામી ચ સર્વતો જગદ્યોનિઃ સ એવ હિ ॥ ૧૫૭ ॥ ૪૫૧

શબ્દાર્થ:—માયા જેને આધીન છે એવો શ્વિદાભાસ શ્રુતિ ભગવતીમાં માયાવાળો [અને] મહેશ્વર [સાંભળ્યો છે]. વળી અંતર્યામી, સર્વજ્ઞ અને જગત્નુ કારણ પણ તે જ છે, [એમ સાંભળ્યું છે]. ૧૫૭.

સાંપુષ્પમાનંદમયં પ્રક્રમ્યેવં શ્રુતિર્જર્ગા ।

એપ સર્વેશ્વર ઇતિ સોડયં વેદોક્ત, ઈશ્વરઃ ॥ ૧૫૮ ॥ ૪૧૨

શબ્દાર્થ:—સુષુપ્તિકાળના આનંદમય કોશને આરંભીને આ સર્વેશ્વર [છે], એમ ભગવતી શ્રુતિ કહેતી 'હવી; [માટે] તે આ (આનંદમય કોશ) વેદોક્ત ધર્મ [છે]. ૧૫૮.

૩ ધર્મના સર્વગતિક ગુણો ૪૫૩—૪૮૧

સર્વજ્ઞત્વાદિકે તસ્ય નૈવ વિપતિપદતામ્ ।

શ્રૌતાર્થસ્પાવૈતર્ક્યત્વાન્માયાર્યા સર્વસંભવાત્ ॥ ૧૫૯ ॥ ૪૫૨

શબ્દાર્થ — શ્રુતિના અર્થનું અતર્ક્યપણું હોવાથી [અને] માયામાં સર્વનો સંભવ હોવાથી તે (આનંદમય કોશ)ના સર્વજ્ઞપણા આદિક (ધર્મ)માં વાદવિવાદ કરવો જ નહિ. ૧૫૯.

અયં યત્સજ્યતે વિશ્વં તદન્યથયિતું પુમાન્ ।

ન કોડપિ શક્તસ્તેનાયં સર્વેશ્વર ઇતીરિતઃ ॥ ૧૬૦ ॥ ૪૫૩

શબ્દાર્થ — આ (આનંદમય કોશ) ધર્મ જે જગતને મુક્તે છે તેને

અન્યથા કરવાને કોઈ પણ પુરૂષ સમર્થ નથી. તેણે કરીને આ (આનંદમય કોશ) સર્વેશ્વર [છે] એમ કહેલું [છે]. ૧૬૦.

વિવેચન:—ઉપર જતાવ્યું કે શ્રુતિનો અર્થ અતર્ક્ય છે. હવે જ્યારે અનુકૂળ યુક્તિનો શ્રુતિના અર્થમાં જે અભાવ હોય, તો તો પછી શ્રુતિને પણ ‘પથ્યરની હોડી તરે છે’ એ વાક્યની પેઠે ‘ અર્થવાદરૂપે જ’ ગણવી જોઈએ. આ શંકાના સમાધાન માટે આ પ્રયોગ છે. આ આનંદમય કોશ જગતસ્વપ્નરૂપ જગતને રચે છે, જે કોઈથી પણ અન્યથા કરી શકાય તેમ નથી; માટે જ તેને સર્વેના ઈશ્વર કહેવો છે. ૧૬૦.

અગ્રેષપ્રાણિબુદ્ધિનાં વાસનાસ્તત્ર સંસ્થિતાઃ ।

તામિઃ ક્રોડીકૃતં સર્વં તેન સર્વજ્ઞ ઈરિતઃ ॥ ૧૬૧ ॥ ૪૬૫

શબ્દાર્થ:—સમગ્ર પ્રાણીઓની બુદ્ધિની વાસનાઓ ત્યાં (કારણરૂપ સુ-યુક્તિકાળના અજ્ઞાનમાં) રહેલી [છે] અને તે (વાસનાઓ) વડે [જ] સર્વ (જગત) વિષય કરાએલું [છે], તેથી (આમ સર્વ બુદ્ધિવાસના સહિત અજ્ઞાન ઉપાધિવા-ળું) હોવાથી સુષુપ્તિકાળના આ આનંદમય કોશને) સર્વજ્ઞ કહેલો [છે]. ૧૬૧.

વાસનાનાં પરોક્ષત્વાત્ સર્વજ્ઞત્વં ન હીક્ષ્યતે ।

સર્વબુદ્ધિષું તદ્દૃષ્ટ્વા વાસનાસ્વનુમીયતામ્ ॥ ૧૬૨ ॥ ૪૬૬

શબ્દાર્થ:—વાસનાઓને પરોક્ષપણું હોવાથી સર્વજ્ઞપણું નથી જ દે-ખાતું—અનુભવાતું, [પરંતુ] તે (સર્વજ્ઞપણું) સર્વ બુદ્ધિઓમાં જોઈને વાસ-નાઓમાં [પણ] અનુમાનથી જોઈ લેવું. ૧૬૨.

વિવેચન:—જ્યારે આનંદમય કોશનું સર્વજ્ઞપણું છે એમ ઉપર જતાવ્યું, ત્યારે તે અનુભવાતું કેમ નથી ? આમ શંકા થાય છે. તે અનુભવાતું નથી એનું કારણ છે તે એ કે વાસનાઓનો પ્રવર્તક ઈશ્વર કેવો છે તેનું વાસનાને જ્ઞાન નથી. અર્થાત્ વાસનાઓને ઈશ્વર પરોક્ષ છે તેથી કરીને તેનો અનુભવ થતો નથી. વાહ ! એમ હોય પણ એનો અનુભવ-જ્ઞાન થાય કેવી રીતે ? આના ઉત્તરમાં મથકર્તા કહે છે કે સર્વબુદ્ધિમાં દેખીને તેનું વાસ-નામાં અનુમાન કરવું, એટલે કે સર્વજ્ઞપણું સર્વબુદ્ધિમાં દેખાય છે, ત્યારે તે સર્વબુદ્ધિનાં કારણરૂપ વાસનામાં પણ દેખાવાને યોગ્ય છે, કેમકે સર્વબુદ્ધિ તો વાસનાતું એક પ્રકારનું કાર્ય છે; માટે જેમ તણું રૂપ તણના કાર્યરૂપ પદમાં દેખાય છે તેમ વાસનામાં પણ સર્વ-જ્ઞત્ય દેખાય છે. ૧૬૨.

વિજ્ઞાનમયમુખ્યેષુ કોશેષ્વન્યત્ર ચૈવ હિ ।

અંતસ્તિષ્ઠન્ યમયતિ તેનાંતર્યામિતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૬૩ ॥ ૪૫૭

શબ્દાર્થ:—વિજ્ઞાનમય જેમાં મુખ્ય છે એવા (ત્યારે) કોશોમાં અને બી-જે (પૃથ્વી આદિમાં) અંદર રહેતો સતો જે કારણથી નિયમન કરે છે તે જ કારણથી [તે] અંતર્યામિપણું પામે છે. ૧૬૩.

બુદ્ધૌ તિષ્ઠન્તાંતરોડસ્યા ધિયાડનીક્ષ્યથ ધીવણુઃ ।

ધિયમંતર્યમયતીત્યેવં વેદેન ધોપિતમ્ ॥ ૧૬૪ ॥ ૪૬૮

શબ્દાર્થ — બુદ્ધિ (વિજ્ઞાનમય) માં સ્થિત સતો આ (બુદ્ધિ) ની અં-
દર છે. [પળી તે] બુદ્ધિવડે નહિ જોવાય એવો એને બુદ્ધિરૂપ શરીરવાળો
[છે. તે] બુદ્ધિને અંદર પ્રેરણા કરે છે એમ વેદ કહેલું [છે]. ૧૬૪.

વિવેચન — આ અર્થમાં ૧૬૬૨૧૫૩ ઉપનિષદ્ધું અતર્થાભીધાજણ સર્વ પ્રમાણ
રૂપ છે આત્મ માન તેના યે વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્ 'વિજ્ઞાનમયમા જ સ્થિત છે આ લેશ ભાગને લઈ
અનુક્રમે તેનો અર્થ સમજે છે ૧૬૪

તંતુ પટે સ્થિતો યદ્વત્પાદાનતયા ત્રયા ।

સર્વોપાદાનરૂપત્વાત્ સર્વત્રાયમવસ્થિતઃ ॥ ૧૬૫ ॥ ૪૬૯

શબ્દાર્થ — જેમ ઉપાદાનપણાવડે પટમાં તંતુ સ્થિત [છે] તેમ આ (૬૫૨)
સર્વના ઉપાદાનપણાથી સર્વ ભૂતોમાં સ્થિત [છે]. ૧૬૫.

વિવેચન — ઉપર બતાવ્યું તેમ અતર્થાભીધાજણ, ધર્મિરત્તું સર્વત્રાયમવસ્થિત અત્વાવવામાં
પ્રમાણરૂપ છે પણ તે સમગ્રાત્તું વર્ણન કરતા અથવિચાર જલુ યઈ જાય, માટે આત્મ આ
આર્થ, આત્મા બ્રહ્મણના સર્વ તાત્પર્ય અર્થને સવાલની સિદ્ધિ માટે ૧ સર્વેનુ બુદ્ધિ તિષ્ઠન્ 'જે
સર્વે ભૂતમાં રહેતો સર્વને પ્રેરે છે' એ વાક્યના અર્થને દ્વિધાત પૂર્વક કહી બતાવે છે ૧૬૫.

પટાદપ્યાંતરસ્તૈતુસ્તૈતોરપ્યંશુરાંતરઃ ।

આતરત્વસ્ય વિશ્રાતિર્યત્રાસાવનુમીયતામ્ ॥ ૧૬૬ ॥ ૪૭૦

દ્વિત્રયાતરત્વકક્ષાણાં દર્શનેડપ્યપમાંતરઃ ।

ન વીક્ષ્યતે તત્તો ચુક્તિશ્ચવિમ્યામેવં નિર્ણયઃ ॥ ૧૬૭ ॥ ૪૭૧

શબ્દાર્થ — કપડામાં અંદર તટુ છે [અને] તટુમાં અંદર સૂક્ષ્મ ત-
ટુ [છે. એમ] જ્યાં આંતરપણાની હદ [આવી જાય ત્યાં] આ (૬૫૨)
[છે એમ] અનુમાન કરેલું. (૧૬૬). એ ત્રણ [એમ] આતરતાની અવસ્થા
ના દર્શન સતે પણ (અર્થાત્ એ ત્રણ એમ લાગે કદા છતાં પણ તેનીઅથ)
આ (૬૫૨) અંદર — સૂક્ષ્મ [છે, માટે] દેખાતો નથી તેથી [તેના]
ચુકિત અને શ્રુતિવડે જ નિર્ણય [થાય છે]. ૧૬૭.

વિવેચન — ઉપર બતાવ્યું તેમ ધર્મિર સર્વેના હેખાદ્યરૂપે સર્વન છે તો તે દેખાવો
જોઈએ પણ તે દેખાતો નથી કેમકે સર્વે કેમકે અધિક-યુનપણું (તાત્તત્તમ) છે આ
તાત્તત્તમની જ્યાં વિશ્રાતિ — હદ થાય, તે હેઠલે ધર્મિર છે અર્થાત્ તાત્તત્તમની હદ એ
જ ધર્મિર છે, એમ અનુમાન કરવું જેમ પટમાં તટુ અને તટુમાં સૂક્ષ્મ તટુ છે તેમ
અહીં સમજવું જોઈએ કે સૂક્ષ્મ તટુએને તો બાહ્યરૂપ છે, માટે તેઓ દેખાય છે પણ
અતર્થાભીને બાહ્યપણાને અભાવ હોવાથી તે દેખાય તો નહિ જ માત્ર અતર્થાભીનો તો
ચુકિત અને શ્રુતિથી નિર્ણય કરવો એટલે કે જાગૃતની પ્રવૃત્તિ ચેતન્યરૂપ અધિજ્ઞાન વગર

હોવા સંભવતી નથી, માટે ચૈતન્ય છે; અને તે જ ઈશ્વર છે એ સુક્તિ, અને શ્રુતિ તો ૪૫૮ માં બતાવેલી જ છે. ૧૬૬—૧૬૭.

પટરૂપેણ સંસ્થાનાત્ પટસ્તંતોર્વપુર્યથા ।

સર્વરૂપેણ સંસ્થાનાત્ સર્વમસ્ય વ્રણસ્તથા ॥ ૧૬૮ ॥ ૪૬૨

શબ્દાર્થ:—જેમ પટરૂપવડે તંતુની સ્થિતિ છે માટે પટ તંતુનું શરીર [છે] તેમ સર્વરૂપપણાવડે [ઈશ્વરની] સ્થિતિ છે. આ (ઈશ્વર)નું સર્વ શરીર [છે] (અર્થાત સર્વ શરીરરૂપે ઈશ્વર છે). ૧૬૮

તંતોઃ સંકોચવિસ્તારચલનાદૌ પટો યથા ।

અવશ્યમેવ ભવતિ ન સ્વાતંત્ર્યં પટે મનાક્ ॥ ૧૬૯ ॥ ૪૬૩

તથાંતર્યામ્યયં યત્ર યયા વાસનયા યથા ।

વિક્રિયેત તથાઽવશ્યં ભવત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૧૭૦ ॥ ૪૬૪

શબ્દાર્થ:—જેમ તંતુના સંકોચ, વિસ્તાર અને ચલન આદિમાં પટ અવશ્ય જ [તેવું તેવું] થાય છે, [એટલે કે] પટમાં સ્વતંત્રતા કાંઈ પણ નથી. (૧૬૯). તેમ આ અંતર્ધામી [પણ] જ્યાં જે વાસનાવડે જેવી રીતે વિકાર પ્રમાણાય છે [ત્યાં] તેવી રીતે અવશ્ય જ થાય છે; [એમાં] સંશય નથી ૧૭૦.

વિવેચન:—જ સર્વાણિ મૂળાણ્યોત્તરો વ્યવર્તિ 'જે સર્વભૂતાની અદર નિયમન કરે છે.' આ શ્રુતિ વાક્યના, 'તાત્પર્યને દૃષ્ટાત સહિત એ શ્લોકવડે કહી બતાવે છે. જેમ તંતુનાં સંકોચનાદિક કરવાથી પટનાં સંકોચનાદિક થાય છે, તેમ પૃથ્વીઆદિમાં ઉપાદાનપણાવડે સ્થિત એવો અંતર્ધામી પણ જે જે વાસનાવડે કરીને જેવી રીતે એટલે ઘટાદિ કાર્યરૂપવડે વિકાર પ્રમાણાય છે, તેવી રીતે તે તે કાર્યમાત્ર થાય છે. એવો ભાવ છે. ૧૬૯-૧૭૦.

અંતર્ધામીના પ્રતિપાદનમાં શ્રી મીતાના ૧૮ મા અધ્યાયનો ૫૧ મો શ્લોક અત્ર સ્મૃતિના પ્રમાણરૂપે લઈ બતાવે છે.—

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ।

આમયન્ સર્વભૂતાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા ॥ ૧૭૧ ॥ ૪૬૫

શબ્દાર્થ:—હું અર્જુન સર્વ પ્રાણીઓના હૃદય ભાગમાં ઈશ્વર રહે છે. [અને] યંત્રમાં રહેલાં એનાં સર્વ ભૂતાને આધાવડે બંધાવનાર [છે]. ૧૭૧.

'ઉપગ્ના શ્લોકમાંના 'સર્વ ભૂત' ગણને એ બતાવે છે—

સર્વભૂતાનિ વિજ્ઞાનમયાસ્તે હૃદયે સ્થિતાઃ ।

તદુપાદાનભૂતેશસ્તત્ર વિક્રિયતે સ્વભુ ॥ ૧૭૨ ॥ ૪૬૬

શબ્દાર્થ:—સર્વ ભૂતો વિજ્ઞાનમય [છે]. તેઓ હૃદયમાં રહેલાં [છે]. તેના ઉપાદાનરૂપ ઈશ્વર ત્યાં નિશ્ચય વિકાર પામે છે. ૧૭૨.

'યંત્ર અને આરોહ શબ્દના અર્થ બતાવે છે.—

દેહાદિ પંજરં યંત્રં તદારોહોઽભિમાનતા ।

વિહિતમતિપિદ્ધેષુ પ્રવૃત્તિર્ભ્રમણં ભવેત્ ॥ ૧૭૩ ॥ ૪૬૭

શબ્દાર્થ—દેહાદિક [રૂપસમૂહ તે] પાંચ [૭], અભિમાનપણ [તે] તેમાં આરોહ [૭ અને] શુભ તથા અશુભ ક્રમાંમાં પ્રવૃત્તિ [કરવી તે] ભ્રમણ છે. ૧૭૩.

પાળી ૪૬૫ માં શ્લોકમાં મમ્ ધાતુને વર્તમા ૧ કૃદતનો મિષ પ્રત્યય છે તેથી તથા 'માયાવડે' એ શબ્દનો અર્થ બતાવે છે —

વિજ્ઞાનમયરૂપેણ તત્ત્વવૃત્તિસ્વરૂપતઃ ।

સ્વશક્ત્યેશોવિક્રિયતે 'માયયા'ભ્રામણં દિત્ત ॥ ૧૭૪ ॥ ૪૬૮

શબ્દાર્થ—તે (વિજ્ઞાનમય) ના પ્રવૃત્તિસ્વરૂપથી, વિજ્ઞાનમયરૂપ (૭૪) વડે ક્રમશઃ, પોતાની શક્તિવડે નિકાર પામે છે, તે 'માયાવડે ભ્રમણ' [છે]. ૧૭૪.

પાળી ૪૫૮ માં શ્લોકમાં ઉદાહરણી શ્રુતિમાં ભગવદ્વચન 'અદઃ પ્રેરણા કરે છે એ શબ્દનો ના જ અર્થ છે એમ બતાવે છે —

અતર્યમયતાત્યુક્તયાડયમેવાર્થઃ શ્રુતો ધ્રુતઃ ।

પૃથિવ્યાદિષુ સર્વત્ર ન્યાયોડયં યોજ્યતાં યિયા ॥ ૧૭૫ ॥ ૪૬૯

શબ્દાર્થ—'અતરમાં પ્રેરણા કરે છે' એમ (પાળી ૪૫૮ માં કહેલી શ્રુતિમાં) કહેવાવડે શ્રુતિમાં આ (ઉપરના શ્લોકમાં બતાવેલો) જ અર્થ સાંભળ્યો છે, માટે પૃથ્વી આદિમાં બધે ઠેકાણે આ જ અર્થ બુદ્ધિવડે જોડ્યો એ યોગ્ય છે. ૧૭૫.

જાનામિ ધર્મે ન ચ મે પ્રવૃત્તિર્જાનામ્યધર્મે ન ચ મે નિવૃત્તિઃ ।

વેનાપિ દેવેન હૃદિ સ્થિતેન યથા નિયુક્તોડસ્મિ તથા કરોમિ ॥ ૧૭૬ ॥ ૪૭૦

શબ્દાર્થ—હું ધર્મ જાણું છું, પણ તેમાં મારી પ્રવૃત્તિ નથી [થતી], હું અધર્મ જાણું છું પણ તેમાં મારી નિવૃત્તિ નથી [થતી, માટે] હું, હૃદયમાં રહેલા કેઈ પણ દેવે જે પ્રમાણે પ્રેરણા કરાવેલો છું તે પ્રમાણે કરું છું. ૧૭૬.

ઉપર બતાવ્યું તેમ મર્મ પ્રવૃત્તિ ઇશ્વરે જ આપીને છે તે પછી પુનઃપુનઃ તે મિથ્યા થઈ ગયો? આ શબ્દો સમાધાન કરના આ નીચેના શ્લોક છે —

નાર્થઃ પુરુષકારેણેત્યેવં માડડશંકયતાં યતઃ ।

ઈશઃ પુરુષકારસ્ય રૂપેણાપિ વિવર્તતે ॥ ૧૭૭ ॥ ૪૭૧

૧ મરાઠી ભાષાતરની મૂળ પ્રતિમાં અત્ર માળવા એમ છટ્ટી નિભક્તિનો પ્રયોગ છે ૪૬૫ માં શ્લોક સાથે સબ બદલા તૃતીયાનો પ્રયોગ વધારે સ્પષ્ટ છે માટે અત્ર તે જ રચીકાર્યો છે

૨ આ અને એની સાથેના બીજા જે એમ ગણીને ત્રણ શ્લોક કથાસના માર્ગમાં પણ બહુ વિસ્તાર પામેલા છે પ્રાત કાળમાં તે બાલાય છે કથાસપ્ત કેનારિ દેવેન એ-સપ્તદેને ઠેકાણે પોતપોતાના દેવના નામ મૂખી કરવારે છે એ શ્લોકોનું સ્વરૂપ ઇશ્વર પ્રતિપાન-સર્વ ધર્મ ઇશ્વરને આપવાનું છે

શબ્દાર્થ:—પુરૂષપ્રયત્નવડે કાંઈ પ્રયોજન નથી, એ પ્રમાણે આશંકા કરવી નહિ, કેમકે પુરૂષ પ્રયત્નના રૂપવડે ઈશ્વર વિવર્તે છે—વર્તે છે, ૧૭૭.

અત્ર શકા થાય છે કે પાછળ ૪૫૮—૪૭૦ સૂત્રીમા ‘ઈશ્વર સર્વને પ્રેરણા કરે છે, ભગવાને છે’ એમ બતાવ્યું છે, અને વળી અહીં ઈશ્વર જ પુરૂષપ્રયત્નવડે વર્તે છે એમ કહેતું એ તો વિરોધ ગણાય આ શકાનું સમાધાન નીચેના શ્લોકમા આપે છે—

ઈદમ્બોધેનેશ્વરસ્ય પ્રવૃત્તિર્મૈવ વાર્યતામ્ ।

તથાડપીશસ્ય બોધેન સ્વાત્માસંગત્વધીજનિઃ ॥૧૭૮॥ ૪૭૨

શબ્દાર્થ:—આ પ્રકારના (ઈશ્વર પુરૂષપ્રયત્નવડે વર્તે છે એવા) બોધવડે ઈશ્વરની પ્રવૃત્તિ (અંતર્યામીરૂપે પ્રેરણા કરવાપણું) ન જ અટકાવાઓ (અટકાવાતી નથી), પણ ઈશ્વરના બોધવડે [તો] પૈતાના આત્માના અસંગપણાની ખુદ્દિનો પ્રાદુર્ભાવ [થાય છે], ૧૭૮.

તાવતા મુક્તિરિત્યાદુઃ શ્રુતયઃ સ્મૃતયસ્તયા ।

શ્રુતિસ્મૃતી મમૈવાજ્ઞે હત્યપીશ્વરભાષિતમ્ ॥ ૧૭૯ ॥ ૪૭૩

શબ્દાર્થ:—‘તેટલા (આત્માની અસંગતાના જ્ઞાન) વડે મુક્તિ [છે]’ એમ ભગવતી શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતીઓ કહેતી હવી. [વળી] ‘શ્રુતિ અને સ્મૃતિ (એ બે) મારી જ આજ્ઞાઓ છે’ એમ પણ ઈશ્વરે કહેલું [છે], ૧૭૯.

આજ્ઞાયા મીતિહેતુત્વં મીપાસ્માદિતિ હિ શ્રુતમ્ ।

સર્વેશ્વરત્વમેતત્સ્યાદંતર્યામિત્વતઃ પૃથક્ ॥ ૧૮૦ ॥ ૪૭૪

શબ્દાર્થ:—ઈશ્વરની આજ્ઞાને ભયનું હેતુપણું ‘આનાથી ભયવડે’ એ પ્રકારની શ્રુતિમાં સાંભળ્યું [છે]; મારે આ (ઈશ્વર)નું સર્વેશ્વરપણું (ભયનું હેતુપણું) અંતર્યામીપણાથી જૂદું [છે], ૧૮૦.

एतस्य वा असरस्य प्रशासन इति श्रुतिः ।

અંતઃપ્રવિષ્ટઃ શાસ્તાડ્યં જનાનામિતિ ચ શ્રુતિઃ ॥ ૧૮૧ ॥ ૪૭૫

શબ્દાર્થ:—‘આ અક્ષર બ્રહ્મની આજ્ઞામાં [સર્વ અને અંદ્ર વર્તે છે]’ એવી શ્રુતિ છે અને ‘આ અતરમાં પેડેલો જીવોનો નિયામક (ઈશ્વર) છે.’ એવી [પણ] શ્રુતિ છે, ૧૮૧.

जगद्योनिर्भवेदेप प्रभवाप्ययकृत्त्वतः ।

આવિર્ભાવતિરોભાવાનુત્પત્તિપ્રલયૌ મતૌ ॥ ૧૮૨ ॥ ૪૭૬

શબ્દાર્થ:—આ (ઈશ્વર) ઉત્પત્તિ અને નાશનો કરનારો હોવાથી જગતનું કારણ છે. [એ] ઉત્પત્તિ અને પ્રલય (બને) [અનુક્રમે] ‘આ-વિસ્થાવ અને ૨ તિરોલાવ માનેલા [છે], ૧૮૨.

આવિર્ભાવયતિ સ્વસ્મિન્ વિલીનં સકલં જગત્ ।

પ્રાણિકર્મવશાદેષ પટો યદ્વત્પસારિતઃ ॥ ૧૮૩ ॥ ૪૭૭

શબ્દાર્થઃ—જેમ પહોળું કરેલું (ચિત્રવાળું) કપડું [પોતાની અંદરના ચિત્રને પ્રગટ કરે છે તેમ] આ (પરમાત્મા) પ્રાણીઓના કર્મવશથી પોતાની અંદર લય પામી [રહેલ વાસનારૂપ] સકળ જગત્ને પ્રગટ કરે છે. ૧૮૩.

પુનસ્તિરોભાવયતિ સ્વાત્મન્યેવાશ્ચિલં જગત્ ।

પ્રાણિકર્મસંયમશાત્ સંકોચિતપટો યથા ॥ ૧૮૪ ॥ ૪૭૮

શબ્દાર્થઃ—અને વળી એમ એકડું ઢગી લીધેલું કપડું [પોતાની અંદરના ચિત્રને તિરોલાવ પમાડે છે, તેમ પરમાત્મા પણ] પ્રાણીઓના કર્મના ક્ષયના વશથી પોતાના જ આત્મામાં [પ્રલયકાળમાં] સકળ જગત્ને તિરોલાવ પમાડે છે. ૧૮૪.

રાત્રિવસ્ત્રૌ સુત્તિવોધાવુર્ગીલનનિમીલને ।

તૂર્ણાભાવમનોરાજ્યે ઇવ રૂઢિલયાવિમૌ ॥ ૧૮૫ ॥ ૪૭૯

શબ્દાર્થ —રાત્ર અને દિવસ, સુષુપ્તિ અને જાગૃત, આંખ ઉઘાડવી અને મીચવી, [મનની] જ્ઞાનસ્થિતિ-નિર્વિકલ્પતા અને મનોગન્ધની પેઠે આ સૃષ્ટિ એટલે આવિર્ભાવ અને લય એટલે તિરોલાવ કે પ્રલય છે. ૧૮૫.

વિવેચનઃ—અતઃ શ્લોકમાં બતાવેલા દરેક દ્રવ્ય-વેડકા અનુક્રમે નથી રાત્રી એ લયનુ સ્વરૂપ છે, કેમકે તે વખતે પ્રાણીઓની પ્રજ્ઞા મલે ભાગે બંધ પડેલી છે, એટલે તે તિરોભાવો સ્વરૂપ છે દિવસ આનિર્ભાવસ્વરૂપ-સુષુપ્તિ છે કેમકે તેમાં પ્રાણીઓ સર્વ પ્રજ્ઞાથી ગુણાય છે એ જ પ્રમાણે સુષુપ્તિ લય છે જાગૃત સ્થિતિ છે, આજ મીચતી તે લય છે, ઉઘાડતી તે સૃષ્ટિ છે, તૂંધણીભાવ લય છે મનોગન્ધ પ્રજ્ઞા છે એમ સમજ લેજુ ૧૮૫

આવિર્ભાવતિરોભાવશક્તિમત્ત્વેનં હેતુના ।

આરંભપરિણામાદિચોધાના ત્રાગ્ર સંમવાઃ ॥ ૧૮૬ ॥ ૪૮૦

શબ્દાર્થ —ઈશ્વરના આવિર્ભાવ અને તિરોલાવના શક્તિભાનુપજ્ઞારૂપ હેતુવડે અહિંઆં (અમારા અદ્વૈતસિદ્ધાંતમાં) આરંભ અને પરિણામવાદ આદિ પ્રશ્નોના સંલય નથી. ૧૮૬.

વિવેચન —પાછળ ૪૭૯ થી અત્યાર સુધીમાં ઈશ્વરને જગત્ની કારણતા બતાવી છે, તે કારણતા આરંભપણાવડે છે, કે પરિણામીપણાવડે છે ? આમ બે વિવેચન થાય છે ઇશ્વર અદ્વિતીય છે માટે તેને આરંભપણાવડે જગત્ની કારણતા થતી નથી તેમ જ ઇશ્વર નિરવયન હોવાથી તેમાં પરિણામીપણાવડે પણ સંભવ નથી એટલે એમાં * આરંભ

* નેવાયિકોના આરંભવાદને માટે આજળના શ્લોક ૧૭૭૭ માં જુઓ પરિણામવાદ માટે જુઓ ૧૭૭૪ માં શ્લોક, અને વિવર્તવાદ માટે ૧૭૭૫ માં શ્લોક જુઓ તેમ જ ૧૪૧૫—૧૪૧૮ શ્લોક પણ જુઓ

અને પરિણામવાદ મિત્રાચ ત્રીજો એટલે વિવર્તવાદ ધટે છે, કેમકે એમા આ બંને પક્ષમા બતાવેલા દોષો ધટવા નથી. ૧૮૬.

અચેતનાનાં હતુઃ સ્યાન્ જાહ્યાંશિનેશ્વરસ્તથા ।

ચિદાભાસાંશતસ્ત્વેષ જીવાનાં કારણં ભવેત્ ॥૧૮૭॥ -૪૮૧

શબ્દાર્થ:—ઈશ્વર, આચાર્ય અંશવડે જહડપતું કારણ થાય છે અને તેમ જ તે ચિદાભાસરૂપ અંશવડે ચેતન-ચિદાભાસ-જીવનું કારણ થાય છે. (અર્થાત્ જહચેતનરૂપ બંને પ્રકારના જગત્તુ ઈશ્વર આ પ્રમાણે ઉપાદાન કારણ છે). ૧૮૭.

૪ પ્રસંગપ્રાપ્ત બ્રહ્મ અને ઈશ્વરનું વિવેચન ૪૮૨-૪૮૧.

તમઃપ્રધાનઃ ક્ષેત્રાણાં ચિત્પ્રધાનચિદાત્મનામ્ ।

પરઃ કારણતામેતિ ભાવનાજ્ઞાનકર્મભિઃ ॥ ૧૮૮ ॥ ૪૮૨

इति वार्तिककारेण जहचेतनहेतुता ।

परमात्मन एवोक्ता नेश्वरस्येति चेच्छृणु ॥ ૧૮૯ ॥ ૪૮૩

શબ્દાર્થ—ભાવના, જ્ઞાન અને કર્મોવડે પરમાત્મા, તમઃપ્રધાન સંતો ક્ષેત્ર (શરીરાદિક) ની અને ચિત્પ્રધાન સંતો ચિદાભાસ (જીવો) ની કારણતાને પામે છે, (૧૮૮.) એમ વાર્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્યે, જહ અને ચેતનનું કારણપણું પરમાત્માને કહેલું છે [પણ] ઈશ્વરને [કહેલું] નથી, એમ બો [કહેતો હોય] તો સાંભળ. ૧૮૮.

વિવેચન:—ઉપરના શ્લોકમા માયાવી ઈશ્વરને જગત્તુ કારણપણું બતાવ્યું છે તે ઉપર વાદી, વાર્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્યના વાગ્મને આશ્રય કરીને શકા કરે છે કે, તમે દેહાદિક અને ચિદાભાસ બધાનું કારણ ઈશ્વર બતાવે-છો તે અબુક્ત છે, કેમકે સુરેશ્વરાચાર્યે તો તમ પ્રધાન પ્રકૃતિની ઉપાધિવાળા પરમાત્મા, શરીર આદિક ક્ષેત્રોનું કારણ છે એમ બતાવ્યું છે, અને ચિત્પ્રધાન એટલે ચેતન જમા મુખ્ય છે એવો પરમાત્મા, ચિદાભાસનું કારણ છે એમ બતાવ્યું છે વળી પરમાત્માને જહચેતનનું કારણપણું, ભાવના એટલે સ-સ્કાર, જ્ઞાન એટલે દેવતાના ધ્યાનાદિકનું જ્ઞાન અને કર્મ એટલે પાપપુણ્યરૂપ કર્મ, એ * ત્રણ નિમિત્તવડે ધટે છે એમા પરમાત્માને કારણરૂપે વર્ણવ્યો છે પણ ઈશ્વરને વર્ણવ્યો નથી માટે તમારું કહેડું અસાધ્ય છે એમ વાદી શકા કરે છે ૧૮૮-૧૮૯.

સિદ્ધાંતી નીચેના શ્લોકમા તેનો પરિહાર કરે છે—

* સરકારના બળથી જીવ નીચ અને ઉચ થોનીમા સરીર વર્ધ જન્મે ॥ ત્યાં પણ દેવતાના ધ્યાનાદિકના પ્રભાવને લઈને તેના અતરણની રચના પણ ઉચનીચ થાય છે એકે અં-વ કરણ પામે ભૂતોના સત્વારાથી બને છે, એ વાત સિદ્ધ છે, તોપણ સાત્વિક ઉપાસના કરવાથી અત કરમમા સત્વારા વધે છે એટલે દેવતાના ધ્યાનાદિકના અવન બનથી ચિત્ત સત્વપ્રધાન થ એડુ દોષ છે વળી જીવોની ઉચનીચ રિયતિમા તેમના પાપપુણ્યરૂપ કર્મો પણ નિમિત્ત છે આ ત્રણે નિમિત્તો એટલે સરકાર, જ્ઞાન અને કર્મોના નિમિત્તોવડે જીવોના શરીર વૃદ્ધિ થવામા, અત કરમની રિયતિ બધાવામા, અને પાપપુણ્યરૂપ કર્મોના ભોગ ભોગવાવમા પરમાત્મા જ કારણ થાય છે (પ્રકોપનિષદનો પદોક્ત પ્રક્ર બુદ્ધો)

અન્યોડન્યાધ્યાસમગ્રાપિ જીવકુટસ્થયોરિત્ત ।

ईश्वरब्रह्मणोः सिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वरः ॥ १९० ॥ ૮૮૪

શબ્દાર્થ:—પણ અહિંઆં તો જીવ અને કુટસ્થની પેઠે ઈશ્વર અને બ્રહ્મના અન્યોન્યાધ્યાસને સિદ્ધ કરીને વાતિકકાર સુરેશ્વરનાચ (પરમાત્માને જગત્તું કારણ) કહે છે. ૧૯૦.

વિવેચન:—મિહાતી કહે છે કે હે વાતી ! વાતિકકારના કપરના મોઢનો આશય લઈને તું રામ કરે છે, પણ કયા મનથીને વાતી સુરેશ્વરનાચ આ મોઢ બધા છે તેની તેને ખબર નથી આશયે, જે સ્થળના ત્વ પદના અર્થની પેઠે નર પદના અર્થમાં પણ અધિજ્ઞાન અને આરોપનો પરસ્પર અધ્યાસ કહેવાને ઈચ્છ્યો છે તે પ્રસંગનો આ મોઢ છે અર્થાત્ ત્વ પદનો અર્થ જે જીવ, તેનો નર પદનો અર્થ જે બ્રહ્મ તેમાં પરસ્પર અધ્યાસ છે એમ બતાવવાને એ મોઢમાં પરમાત્માને જગત્તની કાણુતા બતાવી છે, પણ વાતપરથી તે બતાવવા નથી ૧૮૦

વગી વાતિકકારે જીવ બ્રહ્મનો અન્યોન્યાધ્યાસ બતાવે છે તે કાઈ કપોતકલ્પિત નથી પણ બગવતી શ્રુતિને અનુભરીને છે, તે શુભર્થ નીચે ॥ મોઢમાં દેખાડે છે —

सत्यं ज्ञानमनंतं यद् ब्रह्म तस्मात् समुत्थिताः ॥

खं वाय्वग्निजलोव्योपद्भ्यमदेहा इति श्रुतिः ॥ १९१ ॥ ૪૮૫

શબ્દાર્થ:—અત્ય, જ્ઞાન, અનંતરૂપ જે બ્રહ્મ [છે] તેનાથી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, એપરિધિ, અન્ન અને દેહ [ઉત્પન્ન થયાં છે], એ પ્રકારની શ્રુતિ છે. ૧૯૧.

આથી અન્યોન્યાધ્યાસની મમજલુ કેમ થાય છે તે બતાવે છે —

आपातदृष्टितस्तत्र ब्रह्मणो भाति हेतुता ।

हेतोश्च सत्यता तस्मादन्योડन્યાध्याસ इष्यते ॥ १९२ ॥ ૪૮૬

શબ્દાર્થ:—ત્યાં (તે શ્રુતિમાં) બ્રહ્મને જગત્તની કારણુતા અને ઈશ્વરની સત્યતા અવિચારદૃષ્ટિથી ભાસે છે તેથી અન્યોન્યાધ્યાસ સ્વીકારાય છે. ૧૯૨.

વિવેચન:—સલાદિ લક્ષણ-મગ્ર બ્રહ્મને જગત્તને કારણુપણુ ભાસે છે તે, અને માયા જેને આધીન ॥ એવા વિદ્યાભાસરૂપ ઈશ્વરનું સત્યપણુ ભાસે છે તે, એ બંને વાના અવિચાર દૃષ્ટિથી ભાસે છે, વાસ્તવ દૃષ્ટિથી બાસતા નથી ન્યારે એ વાસ્તવ નથી સારે તો તે અન્યોન્યાધ્યાસ જ છે આથી કરીને અન્યોન્યાધ્યાસ સ્વીકારવાની જરૂર છે ૧૯૨

અન્યોન્યાધ્યાસથી ઈશ્વરબ્રહ્મની સિદ્ધ થએલી એકતાને પાછળ ૨૮૫—૨૮૮ માં કહેતા ઉદાહરણવડે દર્શ કરી બતાવે છે —

अन्योन्याध्यासरूपोऽसावन्नलिप्तपदो यथा ।

घटितेनैकतामेति तद्वद् भ्रांतैकतां गतः ॥ १९३ ॥ ૪૮૭

શબ્દાર્થ:—‘જેળવાળું’ કપડું જેમ ઘટિતપણાદ્વય ધર્મ સાથે એકતા પામે છે, તેમ આ (ઈશ્વરબ્રહ્મના અન્યોન્યાધ્યાય) [પછુ] ભ્રાંતિવડે એકતા પામે છે. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે જેળવાળું કપડું લાહી સાથે જેમ એકતા પામી ગયું છે તેમ ઈશ્વર અને બ્રહ્મ એકતા પામેલા ભાસે છે—એક જ છે એમ જણાય છે). ૧૯૩.

આ ઈશ્વરબ્રહ્મના અન્યોન્યાધ્યાસનું બીજું દૃષ્ટાંત બતાવે છે —

મેધાકાશમહાકાશૌ વિવિચ્યેતે ન પામરૈઃ ।

તદ્વદ્ બ્રહ્મેશયોરૈક્યં પश्यन्त्यापातदर्शिनः ॥ ૧૯૪ ॥ ૪૮૮

શબ્દાર્થ:—જેમ અજ્ઞાનીઓએ મેધાકાશ અને મહાકાશનું વિવેચન કરાતું નથી (અર્થાત્ તે બન્નેને એક જ જાણે છે) તેમ અવિચારી દૃષ્ટીવાળા (પુરૂષો) બ્રહ્મ અને ઈશ્વરનું એકપણું જ જુએ છે. (અર્થાત્ તેમાં ભેદ દેખતા નથી). ૧૯૪.

બ્રહ્મેશ્વરના બેન્નુ રાત સાથી થાય છે તે બતાવે છે —

उपक्रमादिभिर्लिङ्गैस्तात्पर्यस्य विचारणात् ।

असंगं ब्रह्म मायावी सृजत्येव महेश्वरः ॥ ૧૯૫ ॥ ૪૮૯

શબ્દાર્થ:—‘ ઉપક્રમ આદિ લિંગોવડે [શ્રુતિના] તાત્પર્ય વિચારથી બ્રહ્મ અસંગ [છે] અને આ માયાવી [જે] મહાશ્વર [છે તે જગત્ને] મૂળે છે [એમ જણાય છે]. ૧૯૫.

૧. ૧ ઉપક્રમને ઉપસહાર, ૨ અભ્યાસ, ૩ અપૂર્વતા, ૪ કૃણ, ૫ અર્થવાદ અને ૬ ઉપપત્તિ એ ૬ પ્રકારના લિંગ છે એઓવડે તમામ વેદાંતનું અદ્વિતીય વસ્તુત્ત્વ જોડી દેવાપછી તેને શ્રવણ કહે છે વેદાંતમારમા આ ૬ લિંગોનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે ૧ ઉપક્રમ એટલે પ્રારંભ અને ઉપસહાર એટલે ઉત્પત્તિ એ શબ્દાર્થ છે કોઈ પણ પ્રેરણામાં પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય અર્થનું આદિ—પ્રારંભમાં મદલું કરતે તે ઉપક્રમ, અને ઉત્પત્તિ મદલું કરતે તે ઉપસહાર કહેવાય જેમ છાદોગ્રોપનિપદ્ધતા છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં ‘દુકમેવાદિતીય એ વાક્યથી આરંભ કરીને તે જ પ્રપાઠકના અંતમાં ‘પુનરાત્મ્યમિદં સર્વં’ એ આત્મારૂપ સર્વ જન્મનું છે’ એમ કહ્યું છે, તેમાં પહેલું વાક્ય ઉપક્રમ અને છેલ્લું ઉપસહાર છે એ બંનેમાં અદ્વિતીય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન છે હવે ૨ જી અભ્યાસ એટલે એ જ વસ્તુને ફરી ફરીને પ્રતિપાદન કરી બતાવવી તે જેમ છાદોગ્રમાં ‘તે તું છે’ એ મહાવાક્યનો નવ વખત બોધ કરવામાં આવ્યો છે ૩ પ્રતિપાદ્ય વસ્તુનું અન્ય પ્રમાણથી અવિષયપણું તે અપૂર્વતા ૪ ‘આચાર્યવૃણો પુરૂષ તેને જાણે છે અને ન્યાય વગી તેનું શરીર છે ત્યાં સુધી જ તે સુક્રા નથી થયો, પણ દેહ મૂકાયો કે તરત જ તે સુક્રા થાય છે.’ એ વાક્યમાં આ સારની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિરૂપ કૃણ બતાવ્યું છે ૫ પ્રતિપાદ્ય વસ્તુની વચમાં વચમાં સ્તુતિ થાય તે અથવા લાભ્ય વસ્તુની નિંદા થાય તે અર્થવાદ જેમ ‘જેણે કરીને નહિ સાજાગેલું સાંભળેલું થાય છે, નહિ મનન કરેલું મનનરૂપ થાય છે છ’ અને ૬ કું પ્રતિપાદ્ય વસ્તુના અવસાધનમાં અદ્વિતીય શ્રુતિ તે ઉપપત્તિ કહેવાય છે

પાઞ્ચ ૪૮૫ માં શ્લોકમાં મયવલી શ્રુતિમાં ઉપક્રમ અને ઉપસંગની એકતા રીતે રીતે છે તે તીર્થે ॥ શ્લોકમાં અનુ કરી બતાવે છે —

સત્ય જ્ઞાનમનંતં ચેત્યુપગમ્યોપસંહૃતમ્ ।

યતો વાચો નિર્ચતેતે इत्यसंगत्वनिर्णय ॥ ૧૦૬ ॥ ૪૦૦

શબ્દાર્થ:—‘મત્ય, જ્ઞાન, ને અનંત બ્રહ્મ છે’ એ શ્રુતિથી આપણ કરીને ‘જેનાથી વાણી નિર્ચત થાય છે’ એ શ્રુતિથી ઉપગમ્ હોતો હોય, જેથી બ્રહ્મના] અગંગપાપાનો નિર્ણય [થાય છે] ૧૯૬.

તીર્થેના શ્લોકમાં ક્રમનું ચતુષ્પદ બતાવવાની શ્રુતિને અર્થમાં કહી બતાવે છે —

માયી સૃજતિ વિશ્વં સન નિરદ્વસ્ત્ર માયયા ।

અન્ય રૂપરા યુતે શ્રુતિસ્તેનેશ્વરઃ સજેત્ ॥ ૧૦૭ ॥ ૪૦૧

શબ્દાર્થ—માયાથી સતો [ઇશ્વર] જગતને સૃજે છે [અને] ત્યાં (તે જગતમાં) બીજો (જીવરૂપ આત્મા છે તે) માયાવડે બધાએલો [છે] એમ બીજી શ્રુતિ લગવતી કહે છે તે કારણથી ઇશ્વર મૂળે છે. ૧૯૭.

વિવેચન—મયમાયી સૃજતે વિષમેવત્ તર્મિષ્ઠાઓ માવળ સનિક્ષ્મ ‘એ કારણથી માયાની ઇશ્વર આ વિશ્વને સૃજે છે અને તે વિશ્વમાં બીજો જીવ છે તે માયાવડે સારી રીતે બધાએલો છે’ આ શ્રુતિને અર્થમાં આ શ્લોકમાં બણી બતાવી છે

૫ ઇશ્વરથી જગદુત્પત્તિ ॥ પ્રકાર. ૪૮૨—૪૮૮.

આનંદમય ईशोऽयं षट्स्यामित्यवसत ।

હિરણ્યગર્ભરૂપોઽમૂત્ સુપ્તિઃ સ્વમો યથા ભવેત્ ॥ ૧૦૮ ॥ ૪૦૨

શબ્દાર્થ:—આ આનંદમય એવો ઇશ્વર ‘હું બહુ થાઉં’ એમ જોતો-વિચારતો હોય [અને] જેમ સૂતેલો (માણસ) સ્વપ્નવાળો થાય છે [તેમ] હિરણ્યગર્ભનેરૂપે હોતો હોય. (કહેવાનો જાણ એવો છે કે આનંદમય ઇશ્વર જે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સમર્પિતું કારણ સરીર છે તે સ્વપ્નાવસ્થાના અભિમાની હિરણ્યગર્ભનેરૂપે થાય છે. જેમ સુષુપ્તિ પામેલો માણસ સ્વપ્નમાં આવે છે તેમ). ૧૯૮.

વ્રમેણ યુગપદ્વેષા સૃષ્ટિર્જેયા યથાશ્રુતિ ।

દ્વિવિધશ્રુતિસન્નાપાન્ દ્વિવિધસ્વપ્નદર્શનાત્ ॥ ૧૦૯ ॥ ૪૦૩

શબ્દાર્થ—જે પ્રકારની શ્રુતિનો સર્વાવ હોવાથી તથા જે પ્રકારે સ્વપ્નનું દર્શન હોવાથી, ક્રમપ્રમાણે અથવા સાથે જ આ સૃષ્ટિ જેમ શ્રુતિ હોય તેમ જગવા થાય છે. ૧૯૯

વિવેચન—આગળના શ્લોકમાં બતાવેલું આનંદમય ઇશ્વર હિરણ્યગર્ભને રીતે થાય છે આથી નો ક્રમસંપન્ન સ્ત્રીમાર થયો ગોટને કે તરંગાદા દુતરમાદાત્મન આકાશ સમૂત્પન્ન તે અથવા આ આત્માથી આમણ ઉપજ થયું ક્રિયાં અનિમા સૃષ્ટિ ॥ ઉપનિ

ક્રમ પ્રમાણે થઈ છે એમ બનાવ્યું છે, તેનો સ્વીકાર થયો પણ બીજી આ શ્રુતિ હદ સર્વમસૃજત 'આ સર્વં જગત્તે ગચતા હતા' જે ક્રમનગર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન કરનારી છે તેનો સ્વીકાર થયો નહિ અથવા ક્રમસૃષ્ટિપ્રતિપાદક શ્રુતિ અને અક્રમસૃષ્ટિપ્રતિપાદક શ્રુતિ એમાની કઈ શ્રુતિ ગ્રાહ્ય છે અને કઈ ત્યાજ્ય છે? એ બાબત જિજ્ઞાસુએ શુ મનવતુ એ કાઈ ખુનતુ નથી આ શકા હીક છે. જિજ્ઞાસુએને તે થવી, જોઈએ. શ્રુતિ સર્વથા ત્યાજ્ય છે જ નહિ આ વિદ્યાતે અન્યબી અથડતાં આચાર્ય તેનો પરિહાર કરે છે, કે ક્રમપ્રતિપાદક અને અક્રમપ્રતિપાદક બંને પ્રકારની શ્રુતિ ગ્રાહ્ય છે એ બંને ગીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર છે કે નહિ શ્રુતિ પ્રમાણથી જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ બે પ્રકારે થાતી છે એમ નથી યુક્તિ અને અનુભવ પણ તેમજ બતાવે છે, એટલે કે,—સમતુ દેખાવુ ક્રમથી પણ છે અને અક્રમની પણ છે સ્વપ્રમા આપણે ઘેરથી તોયાર થઈ બીજે ગામ જઈએ છીએ એ ક્રમનાર છે, અને એકાએક પણ બીજે ગામ જઈએ છીએ એ અક્રમ છે તેમજ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પણ છે ૧૫

નીચેના શ્લોકમા દિરણ્યગર્ભનું ગત્તવ દેખાડે છે.—

સૂત્રાત્મા સૂક્ષ્મદેહાશ્ચ; સર્વજીવધનાત્મકઃ ।

સર્ગાહંમાનધારિત્વાત્ ક્રિયાજ્ઞાનાદિશક્તિમાન્ ॥૨૦૦॥ ૪૯૪

શબ્દાર્થ—સૂત્રાત્મા (દિરણ્યગર્ભ) સૂક્ષ્મ દેહના નામવાળો [અને] સર્વ જીવનો ધનરૂપ આત્મા [છે]; કેમકે [તેનું] સર્વમાં અહંભાવને વારણ કરવાપણું છે. [વળી તે] ક્રિયા અને જ્ઞાન આદિ શક્તિવાળો [છે]. ૨૦૦.

નિવેચન:—કપડામા જેમ સૂત્ર અતુસ્ત છે, તેમ જગત્મા દિરણ્યગર્ભ અતુસ્ત હોવાથી તે સૂત્રાત્મા કહેવાય છે સૂત્રમ્ દેહ છે આખ્યા—નામ જેનું એવો તે સૂક્ષ્મદેહાશ્ચ અને ત્રિગશરીરરૂપ ઉપાધિનાગા મર્મ જીવોનું તે સમટિરૂપ હોવાથી સર્વજીવધનાત્મક કહેવાય છે, મંદે વ્યટિમાનના ત્રિગ શરીરમા તે અહંભાવથી અતુસ્ત છે વળી તે ધન્વશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ વાળો છે ૨૦૦

દિરણ્યગર્ભમા જગત્ની પ્રતીતિનું દર્શાવ મંદી બતાવે છે —

મત્યુપે વા પ્રદોષે વા મગ્નો મંદે તમસ્યયમ્ ।

લોકો ભાતિ યથા તદ્વદસ્પટં જગદીક્ષ્યતે ॥ ૨૦૧ ॥ ૪૯૫

શબ્દાર્થ:—પ્રાંત:કાળમાં અથવા સાયંકાળમાં આ લોક જેમ મંદ અવારામાં ભાસે છે તેમ [દિરણ્યગર્ભમાં] અપ્પટ જગત દેખાય છે. ૨૦૧.

પાછળ ૨૪૬ મા શ્લોકમા બતાવેલ વાચિગતપટનું દર્શાવ ઉપનામ અર્થમા ધરાવી બતાવે છે —

સર્વતો લાંચ્છિતો મપ્યા યથા સ્પાદ ઘટિતઃ પટઃ ।

સૂક્ષ્માકારૈસ્તથેશસ્ય વપુઃ સર્વત્ર લાંચ્છિતમ્ ॥૨૦૨॥ ૪૯૬

શબ્દાર્થ—જેમ ધટિતપટ શાહીનડે બધી તરફથી ચિતેલું થાય છે

તેમ (માયાવી) ઈશ્વરનું શરીર સૂક્ષ્મ આકારે (અપંચીકૃત ભૂતોનાં કાર્યરૂપ સિંચ શરીરે) વડે ચિન્હ કગએલું [છે]. ૨૦૨.

સસ્યં વા શાકજાતં વા સર્વતોંડકુરિતં યથા ।

કોમલં તદ્દેવેપં પેલવો જગદંકુરઃ ॥ ૨૦૩ ॥ ૪૯૭

શબ્દાર્થ—જેમ ધાસ અથવા મમત્ર શાક કેમળ [હોય] બધી બાબુધી આંકુરિત [હોય છે] તેમ જ આ(હિરણ્યગર્ભ) જગત્તેના કેમળ આંકુર [છે]. ૨૦૩.

હવે જમદયરથાના અભિમાની વિરાટનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવાને દૃષ્ટાંતો બતાવે છે —

આતપાડ્ઢાતલોકો વા પદો વા વર્ણપૂરિતઃ ।

સસ્યં વા ફલિતં યદ્વત્ તથા સ્પષ્ટવર્ણવિરાટ ॥ ૨૦૪ ॥ ૪૯૮

શબ્દાર્થ—જેમ તડકાધી જણાએલો લોક, રંગેલું કપડું, અથવા ફળેલું ધાન્ય સ્પષ્ટ છે, તેમ સ્પષ્ટ શરીરવાળો વિરાટ છે. ૨૦૪.

વિવેચન—સૂક્ષ્મભૂતના કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળો સમષ્ટિનો અભિમાની સૂનાત્મા છે, તેમ સૂક્ષ્મભૂતના કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળો સમષ્ટિનો અભિમાની વિરાટ છે નિગદ અતિશય સ્પષ્ટ શરીરવાળો સૂર્યના પ્રકાશથી ભામના સ્પષ્ટ જગત્તેના જો છે અથવા ગેના કપ ડા જેવો છે કે ફળવાળા અનાર ॥ છોક જેવો છે ૨૦૪

વિરાટ સ્વરૂપા પ્રમાણુ બતાવે છે —

ત્રિશ્વરૂપાખ્યાય एष उक्तः सूक्तेऽपि पौरुषे ।

ધાત્રાદિસ્તંવર્યપર્યતાનેતસ્યાવયવાન્ વિદુઃ ॥ ૨૦૫ ॥ ૪૯૯

શબ્દાર્થ—ત્રિશ્વરૂપ (ચતુર્વેદસ હિતાના બીજા અષ્ટકનો પાંચમો) અધ્યાય [અને] પૌરુષસ્તમા પણ આ (વિરાટ) કહેલો [છે એટલે કે] બ્રહ્માઆદિથી સ્તબ્ધપર્યંત [ત્રિશ્વર જગત્તેના] આ અવયવો આ (વિરાટ) ના છે, [એમ વેદને બાણનાર પુરૂષો] બાણતા હતા. ૨૦૫.

૬ ૬ સ્વરૂપ ઈશ્વરની ઉપાસનાનું ૩૧ ૫૦૦ ૫૦૩

કૃશમૂત્રવિરાટ્વેધાવિષ્ણુરદ્રેદ્રાન્દ્રહયઃ ।

વિદ્યમૈત્રવૈરાલમારિકાયસરાસસાઃ ॥ ૨૦૬ ॥ ૫૦૦

વિપ્રક્ષત્રિયવિદ્યુદ્રા ગવાશ્વમૃગપક્ષિણઃ ।

અશ્વત્યવદચ્યુતાયા યવત્રીદિવૃણાદયઃ ॥ ૨૦૭ ॥ ૫૦૧

જલપાપાણમૃત્કાષ્ટવાસ્યાકુદાલકાદયઃ ।

ઈશ્વરાઃ સર્વે પર્વતે પૂજિતાઃ ફલદાયિનઃ ॥ ૨૦૮ ॥ ૫૦૨

શબ્દાર્થ—અંતર્વામી, હિરણ્યગર્ભ—સૂનાત્મા, વિરાટ, બ્રહ્મા. વિષ્ણુ, કૃદ્ર, ઇદ્ર, અને અગ્નિ (એ વૈદિક દેવો); ગબપતિ, ભૈરવ, ગૈનાળ, માગિકા

* પાછળ ૪૧૫ થી ૪૫૦ અને તે નીચલી દીકા બાજુ

નામની દેવી, યક્ષ અને રાક્ષસ (એ તાંત્રિક દેવો); (૨૦૬.) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર, (એ ચાર વર્ણો); ગાય, ઘોડા, હરણ અને પક્ષી (મત્યાદિ અન્ય પ્રાણીઓ); પીંપળો, વડ, આંબો, આદિ (વૃક્ષો); જવ હાંગર અને ઘાસ વગેરે (ધાન્ય કે ઔષધી વર્ગ); (૨૦૭.) અને જળ, પથ્થર, માટી, લાકડું, વાંસલો, કોદાળો, વગેરે (જડ પદાર્થો); એ બધાંએય હથ્થર છે, અને પૂજ્યાં સતાં ફળ આપનાર છે. ૨૦૮.

यथा यथोपासते तं फलमीयुस्तथा तथा

फलोत्कर्षार्थकौ तु पूज्यपूजाऽनुसारतः ॥ २०९ ॥ ૬૦૩

શબ્દાર્થ:—તે (તે વસ્તુ) ન જેવી જેવી રીતે [પ્રરૂપે] ઉપાસે છે તેવી તેવી રીતનું ફળ [તેઓ] પામે છે. ફળનું અધિકપણ અને ન્યૂનપણ તે પૂજ્ય અને પૂજનને અનુસરવાથી [છે]. ૨૦૯.

વિવેચન—આ શ્લોક તે વધા યથોપાસતે તદેવ ભવતિ ‘તેઓને જેમ ઉપાસે છે તેનું ફળ થાય છે’ આ શ્રુતિનો અર્થ બતાવે છે અત્ર શક્ય છે, એટલે કે,—જે સર્વ વસ્તુમા હથ્થરભાવ ધટે છે તે પછી ફળ ઓછું વધુ કેમ ભાસે છે? એને માટે આચાર્ય કહે છે કે પૂજ્યપૂજનમા સત્વાદિકનો ભેદ હોવાથી તેના ફળમા ન્યૂનાધિક્ય છે ૨૦૯

૩ અદ્વૈતબ્રહ્મના જ્ઞાનમાં વિશેષ ઝિપયોગી અર્થ. ૫૦૪-૫૫૨.

૧ જીવેશ્વરના વાદમાં બુદ્ધિપ્રવેશના નિષેધ પૂર્વક વિવેચન સહિત તેઓની એકતા. ૫૦૪-૫૩૫.

मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा ।

स्वप्नबोधं विना नैव स्वस्वप्नो हीयते यथा ॥ २१० ॥ ૬૦૪

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वे स्वप्नोऽयमखिलं जगत् ।

ईशजीवादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम् ॥ २११ ॥ ૬૦૫

શબ્દાર્થ:—મુક્તિ તે બ્રહ્મતત્ત્વના જ્ઞાનથી જ છે, પણ બીજી રીતે નથી, જેમ ધોતાના જાગ્યા વગર ધોતાનું સ્વપ્ન નથી નાશ પામતું તેમ. (૨૧૦). સ્વપ્ન અને જીવ આદિ રૂપવડે ચેતન અચેતનરૂપ સર્વ જગત્ [છે તે] અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વમાં આ સ્વપ્ન [છે]. ૨૧૧.

વિવેચન:—ઉપગ્ના શ્લોકમા અતર્વામીથી કોદાળા પર્યંતમા હથ્થરભાસી પૂજન કરતા ફળ થાય છે એમ બતાવ્યું પણ તે તો સમાગિક ફળ છે મુક્તિ નથી ત્યારે મુક્તિ કયા દેવની ઉપાસનાથી થાય છે? એમ શક્ય થવી યોગ્ય છે આચાર્ય આ શ્લોકથી સતે જ્ઞાનજ મુક્તિ ‘જ્ઞાન વગર મુક્તિ નથી જ’ એ શ્રુતિનો અર્થ ખુલ્લો કરી બતાવેલ છે આપણી નિદ્રારૂઠે કંપેડુ સ્વપ્ન જેમ નિદ્રા નાશ પામ્યા વગર એટલે આપણા જગ્યા વગર નષ્ટ થતું નથી, તેમ બ્રહ્મતત્ત્વના જ્ઞાન વગર કલ્પાએલ જન્માદિરૂપ સસાર નિવૃત્ત થતો નથી અર્થાત્ બ્રહ્મતત્ત્વના જ્ઞાનથી મચ્ચારૂપ સ્વપ્ન આપણાપ નાશ પામે છે

આમ એક શ્રેષ્ઠ થાય છે તે એ કે, દૈતની નિવૃત્તિ એમ મુક્તિનું લક્ષણ છે, તેને આપણે સ્વપ્નના દૃષ્ટાંતની પેઠે તત્ત્વબોધથી થાય છે એમ કહીએ છીએ તે અયુક્ત છે; કેમકે નિવૃત્તિ હોવા યોગ્ય દૈતને સ્વપ્નતુલ્યત્વ ધરાવું નથી. એટલે કે જગ્યા પછી જેમ સ્વપ્ન નાશ પામે છે તેમ તત્ત્વબોધ થયા પછી દૈત નાશ પામતું નથી; અને બીજા દૈત નાશ પામતું નથી ત્યારે તો બોધ થયા છતાં મુક્તિ ન જ થઈ એમ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ તત્ત્વબોધથી મુક્તિ છે એ વાત સંભવતી નથી. અંથક્રાંત કહે છે કે નાર દીક છે. જગત્માં જે કાંઈ બહુ કરાય છે, અર્થાત્ દૈતબાવથી જોવાય છે, તે વાસ્તવરૂપે જોવાતું નથી પણ અન્યથા (વિપરીત) રૂપે જોવાય છે એ તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ચૂકેલું છે. હવે સ્વપ્નમાં પણ અન્યથામહત્ત્વ છે અને જગત્માં પણ તેમ જ છે તો પછી સ્વપ્ન અને જગત્ બંને સમાન જ છે. જગત્ની શ્રુતિ પણ ત્રયમેતત્ત્વપૂર્ણ સ્વપ્ન જાગરિત માયામાત્રમ્ 'સુષુપ્તિ સ્વપ્ન અને જગત્ એ ત્રણે માયામાત્ર છે' અર્થાત્ મિથ્યા છે, એમ કહે છે. એટલે દૈતમાત્ર સ્વપ્નતુલ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કહેવાનો ભાવ એવો છે કે ધર્મશ્રવણ અને શ્રવણાદિક રૂપોવડે વર્તમાન જે કાંઈ જડચેતનાત્મક જગત્ છે, તે સર્વ આદિતીય બ્રહ્મતત્ત્વમાં સ્વપ્ન જ છે. ૨૧૦-૨૧૧.

આનંદમયવિજ્ઞાનમયાવીશ્વરજીવકૌ ।

માયયા કલ્પિતાવેતૌ તામ્યાં સર્વે પ્રકલ્પિતમ્ ॥૨૧૨॥ ૬૦૬

શબ્દાર્થ:—આનંદમય અને વિજ્ઞાનમય (અતુલકર્મે) ધર્મશ્રવણ અને શ્રવણ [છે] આ (બંને) માયાવડે કલ્પિત [છે; અને] તે (બંને) વડે સર્વ જગત્ કલ્પેલું [છે]. (અર્થાત્ આ બંને માયાવડે કલ્પિત હોવાથી તેઓનું જગત્માં અંત:પાતીપણું અંતર્ગતપણું સંભવે છે). ૨૧૨.

* **ઈક્ષણાદિપ્રવેશાંતા સૃષ્ટિરીશેન કલ્પિતા ।**

જાગ્રદાદિવિમોક્ષાંતઃ સંસારો જીવકલ્પિતઃ ॥૨૧૩॥ ૬૦૭

શબ્દાર્થ:—ઇક્ષણના આરંભથી માંડી પ્રવેશ બેનો અંત છે એવી સૃષ્ટિ ધર્મશ્રવણે કલ્પેલી [છે] અને જગદવસ્થાના આરંભથી માંડી મોક્ષ બેનો અંતમાં છે એવો સંસાર શ્રવણે કલ્પેલો [છે]. ૨૧૩.

વિવેચન:—પાછલા શ્લોકમાં શ્રવણથી આપું જગત્ કલ્પાએલું છે એમ કહ્યું છે તેની આ શ્લોકમાં ફેર બતાવે છે. સ દેક્ષત ઠોકાનુત્તુના 'લોકને નિશ્ચય કરી હું ધનું એમ તે પરમેશ્વર જોતા હવા' આ શ્રુતિથી શરૂ કરી દૃષ્ટાંત દ્વારા પ્રાપ્ત થતા હવા' એ શ્રુતિના અત્યુપધીમાં બતાવેલ સૃષ્ટિ ધર્મશ્રવણે રચેલી છે અને તત્ત્વ ત્રય આવૃત્તિ 'તે શ્રવણની જગત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એવી ત્રણ અવસ્થા છે' આ શ્રુતિથી આરંભી સ દૃષ્ટમેવ દુષ્કૃત વ્રહ્મતત્ત્વમપર્યત્ 'તે શ્રવણ આ જ પુરુષને પરિપૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ દેખતો હવો' એ શ્રુતિ સુધીમાં બતાવેલ સૃષ્ટિ શ્રવણે કલ્પેલી છે. —અર્થાત્ જગત્માં મોક્ષ સુધીની સૃષ્ટિ શ્રવણકલ્પિત છે. ૨૧૩.

શબ્દાર્થ.—તે (વાદીઓ) ના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ભાગ બે [હોય] તો [ભલે] હો. તેણે કમીને શું [રૂળ છે] ? (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન પામ્યા વગર પણ વાદીઓમાં ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ હોય છે. તો તે ભલે હો. તેથી કમીને શુશ્રુષ્ણોને કાંઈ પ્રયોજન નથી) [જેમ] અવગમ્ય ભોગવવાયે કે ભીષ ભાગવાયે [કાંઈ] બગેલો (પુરૂષ) અર્થ કનતો નથી તેમ. ૨૧૮.

તસ્માન્મુપુચ્ચભિર્નય મતિર્જીવેશ્વવાદયોઃ ।

કાર્યા કિન્તુ વ્રહ્મતત્ત્વં વિચાર્ય યુગ્યતાં ચ તત્ત્વ ॥ ૨૧૯ ॥ ૫૧૩

શબ્દાર્થ.—તેટલા માટે શુશ્રુષ્ણોએ જીવ અને ઈશ્વરના વાદમાં બુદ્ધિ ન જ કરવી પણ બ્રહ્મતત્ત્વ [જે] વિચારવા યોગ્ય [છે] તેને બાજુ. (અર્થાત્ જીવેશ્વરવાદમાં મુક્તિ નથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં છે; માટે તે ના છાડી દેવો અને બ્રહ્મતત્ત્વને વિચાર કરવો). ૨૧૯.

પૂર્વપક્ષતયા તૌ ચેત્ તત્ત્વનિશ્ચયહેતુતામ્ ।

પ્રામુતોડસ્તુ નિમજ્જસ્ય તયોર્નૈતાવતાડ્વશઃ ॥ ૨૨૦ ॥ ૫૧૪

શબ્દાર્થ —તે (જીવેશ્વર), પૂર્વપક્ષપણાવડે તત્ત્વનિશ્ચયની હેતુતાને પામ્યા [છે એમ] બે [કહે] તો, (અર્થાત્ જીવ અને ઈશ્વરની કલ્પનાને વિચાર કરતાં તત્ત્વને નિશ્ચય થાય છે માટે તે આનન્ધક છે એમ બે તુ વાદી કહેતો હોય તો) [તે ભલે] હો. [પણ] એટલા ઉપરથી અવશ [થયો] સતો તુ] તેમાં રૂપમાં. ૨૨૦.

અસંગચિત્ વિમુર્જીવઃ સાખ્યોક્તસ્તાદગીશ્વરઃ ।

યોગોક્તસ્તત્ત્વમોરર્થો શુદ્ધો તાવિતિ ચેત્કૃણુ ॥ ૨૨૧ ॥ ૫૧૫

શબ્દાર્થ —સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલો જીવ, અસંગ ચિદ્રૂપ [અને] સર્વવ્યાપી [છે], અને તેવો [જ] યોગમાં કહેલો ઈશ્વર [છે]. તે શુદ્ધ (જીવેશ્વર) તત્ત્વ અને ત્વ પદના અર્થો [છે] એમ બે [કહે] તો સાંભળ. ૨૨૧.

વિવેચન.—પાછલા શ્લોકમાં તમે જીવેશ્વરના વાદને તમારા વેદાન્તના મિદ્ધાત્મી પૂર્વપક્ષ માન્યો છે પણ તે તમારે માનવું બર્થ છે, કેમકે સાંખ્યશાસ્ત્રનાગા જેવું જીવ ન હોત કરી બતાવે છે તેવું યોગશાસ્ત્રનાગા ઈશ્વરનું વર્ણન કરે છે એટલે કે જીવ અને ઈશ્વર અસંગ એતદરૂપ અને વિશુ છે વળી એઓ બન્ને અનુક્રમે તત્ત્વપદના આ ત્વ પદના અર્થો બતાવે છે આમ છે તો તમે યોગ અને સાંખ્યવાદમાં પૂર્વપક્ષતા સામો મ્હો છો? એમ વાદી શકા કરે છે સિદ્ધાંતી કહે છે કે એમ નથી, પણ આમ છે માટે સાંખ્ય ૨૨૧

ન તત્ત્વમોરુભાવર્થાવસ્થાત્સિદ્ધાન્તતા ગતૌ ।

અદ્વૈતવોધનાયૈવ સા કક્ષા કાચિદિગ્યતે ॥ ૨૨૨ ॥ ૫૧૬

શબ્દાર્થ:—[ઉક્ત] તત્પદ અને ત્વંપદના બન્ને અર્થો અમારા વેદાન્ત-સિદ્ધાંતને પામેલા નથી પણ, તે કોઈક દિશા અદ્વૈતસિદ્ધાંતના બોધ થવાને માટે જ છે. ૨૨૨.

વિવેચન:—આખ્ય અને યોગ મતે જીવ અને ઇશ્વરના સ્વરૂપ એક જેવા ભાસે છે, તથાપિ તે વેદાંતના અદ્વૈતસિદ્ધાંતને પ્રાપ્ત થતા નથી, કેમકે તેઓ બંનેના સિદ્ધાંતમાં અનત જીવો અનતપણે જ રહે છે. અદ્વૈતભાવ પામતા જ નથી, પણ અમારા વેદાન્ત-સિદ્ધાંતમાં તો જીવ અને ઇશ્વરના જે લોકપ્રસિદ્ધ ભેદો છે તેનો નિરોધ કરીને તે બંનેની એકતા બતાવવામાં જ તેમનું તાત્પર્ય છે, પણ તેમનો વાસ્તવિક ભેદ નથી આપી કરીને યોગ અને સાખ્યના મતમાં અમને પ્રતિપક્ષતા છે ૨૨૩

તત્ અને ત્વંપદનું શોધન નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે —

અનાદિમાયયા ભ્રાન્તા જીવેશૌ સુવિલક્ષણૌ ।

મન્યન્તે તદ્વ્યુદાસાય કેવલં શોધનં તયોઃ ॥ ૨૨૩ ॥ ૫૧૭

અત ઇવાત્ર દૃષ્ટાન્તો યોગ્યઃ પ્રાક્ સમ્યગીરિતઃ ।

ઘટાકાશમહાકાશજલાકાશાશ્રવાત્મકઃ ॥ ૨૨૪ ॥ ૬૧૮

શબ્દાર્થ:—અનાદી અવિદ્યાવડે લાગેલા (પુરૂષો), જીવ અને ઇશ્વરને વિલક્ષણ માને છે. કેવળ તે (વિલક્ષણતા) ની નિવૃત્તિને માટે તે (તત્ અને ત્વંપદ)નું ગોધન [છે]. (૨૨૩). એટલા માટે જ અહિં આં (તત્ અને ત્વં-પદના અર્થના શોધનમાં) પૂર્વે ઘટાકાશ, મહાકાશ, જળાકાશ, અને મેઘાકાશરૂપ યોગ્ય દૃષ્ટાંત સારી રીતે કહેલું [છે]. ૨૨૪.

વિવેચન:—આ શ્લોકમાં માયા શબ્દનાં અવિદ્યા અર્થ સમજાવે, એ અવિદ્યા પોતાને આશ્રયે રહેલ જીવને મોહ ઉત્પન્ન કરનારી છે તેનાથી જીવો વિપરીત જ્ઞાન પામેલા છે આથી તેઓ એમ સમજે છે કે ‘હું કર્તા છું, હું બોક્તા છું, હું અપદ છું’ વગી તે જ પ્રમાણે ઇશ્વરમાં તેઓ સર્વજ્ઞતાદિક ગુણોનો આશ્રય કરી જીવનું (પોતાનું) અને ઇશ્વરનું આ વાસ્તવ સ્વરૂપ છે એમ માને છે જીવની આ અનિનતાને નિરોધ કરવાને માટે તત્ અને ત્વંપદનું શોધન કરવામાં આવે છે પાછળ ૩૧૨ માં શ્લોકમાં ઘટાકાશ, મહાકાશ, જળાકાશ, અને મેઘાકાશનું દૃષ્ટાંત આપ્યા માટે જ કહેલું છે ૨૨૩—૨૨૪

જલાશ્રોપાધ્યધીને તે જલાકાશાશ્રવે તયોઃ ।

આધારૌ તુ ઘટાકાશમહાકાશૌ સુનિર્મલૌ ॥ ૨૨૫ ॥ ૬૧૯

ઈવમાનન્દવિજ્ઞાનમયૌ માયાધિયોર્વશૌ ।

તદધિષ્ઠાનકૂટસ્થવ્રહ્મણી તુ સુનિર્મલે ॥ ૨૨૬ ॥ ૬૨૦

શબ્દાર્થ —જળાકાશ અને મેઘાકાશ [છે] તેઓ જળ અને મેઘરૂપ ઉપાધિને આધીન [છે]. તેઓનો આધાર [અનુકરે] ઘટાકાશ અને મહાકાશ તો સારી રીતે નિર્મળ [છે]. (૨૨૫). એ પ્રમાણે આનન્દમય (ઇશ્વર)

અને વિજ્ઞાનમય (જીવ) [અનુક્રમે] * માયા અને બુદ્ધિ-અવિદ્યાને આધીન [છે, પણ] તે (જીવેશ્વર) નું અધિષ્ઠાન કૃતસ્થ અને બ્રહ્મ તો સદા નિર્મળ [છે.] ૨૨૬.

નિવેચન:—પાછા ૩૧૩ તથા ૩૧૪ માં સ્તોત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ધમની અદ્વતુ જળ, જળામાસની ઉપાધિ છે અને મેઘની અદ્વતુ જળ મેઘાકાશની ઉપાધિ છે અર્થાત્ ધરજળ અને મેઘજળ ન હોય તો તેઓ હોય નહિ, માટે જળાકાશ ને મેઘામાસ વાસ્તવ નથી, પરંતુ ધરાકાશ અને મહાકાશ જેઓ જળામાસ અને મેઘાકાશના આધારરૂપ છે તેઓ તો જળાદિકની ઉપાધિની અપેક્ષા વગરના અને નિર્મલ છે તેમ જીવનું અધિષ્ઠાન ધરાકાશસ્થાનીય કૃતસ્થ અને ઈશ્વરનું અધિષ્ઠાન મહામાસસ્થાનીય બ્રહ્મ પણ સદા નિર્મલ છે ૨૨૫-૨૨૬

મત્તત્કસોપયોગેન સાંખ્યયોગૌ મતૌ યદિ ।

દેહોઽન્નમયકસત્ત્વાદાત્મત્વેનામ્યુપેયતામ્ ॥ ૨૨૭ ॥ ૬૨૧

શબ્દાર્થ:—તે આ (તત્ અને ત્વ પદના અર્થ શોધનની) અવસ્થા અથવા દશમાં ઉપયોગવડે સાંખ્ય અને યોગમત આનેલા [છે એમ કહે તો ચાર્વાકાદિના મતને] અન્નમય કોશનું સાધનદશાપણ હોવાથી (એટલે કે ચાર્વાક આદિના મતથી અન્નમયકોશનું સાધન થાય છે માટે) [અન્નમય કોશરૂપ દેહ પણ] આત્મપણાવડે અંગીકાર કરવો જોઈએ. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે જીવેશ્વરના શોધન માટે જો તને સાંખ્ય અને યોગમત અંગીકાર હોય તો પછી સ્થૂળ શરીરના શોધન માટે ચાર્વાકાદિના નાસ્તિક મત પણ સ્વીકારવો જોઈએ.) ૨૨૭.

યોગ અને સાંખ્યનો વેદાન્ત સાથેનો વિરોધ આરે શમે છે તે નીચે બતાવે છે—

આત્મભેદો જગત્ સત્યમીશોઽન્ય ઇતિ ચૈત્ત્વ યમ્ ।

ત્યજ્યતે તૈસ્તદા સાંખ્યયોગેવેદાતસંમતિઃ ॥ ૨૨૮ ॥ ૬૨૨

શબ્દાર્થ:—આત્મા (જીવો) નો ભેદ (એટલે જીવ અનંત છે તે) તથા જગત્ સત્ય [છે]; (એ સાંખ્ય અને યોગનો મત છે) અને ઇશ્વર [જીવ અને જગત્થી] ભૂદો (તટસ્થ) [છે] (એવો યોગનો મત છે); [આ] ત્રણે (મતો) જો તેઓ (યોગ અને સાંખ્યના મતવાળાઓ)એ તબ્બત તો સાંખ્ય, યોગ અને વેદાન્તની સંમતિ [થાય]. ૨૨૮.

* અન્ન ઈશ્વર માયાને આધીન છે એમ બતાવતું છે તેથી પાછળ ૧૬ માં સ્તોત્રમાં બતાવેલ ઈશ્વરના સ્વરૂપ સાથે વિરોધ આવે છે એમ સમજવું નહિ આનંદમય ઈશ્વર માયાને વશ છે, એટલે જીવ જેમ અવિદ્યાને આધીન હોવાથી તે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ન્ય છે તેમ ઈશ્વર પણ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ન્ય છે એવો અર્થ નથી ઈશ્વર તો માયાને પોતાને વશ ન રાખે છે માત્ર અન્ન વશ છે એનો અર્થ એટલો જ છે કે માયા ઉપાધિને અવલગી—માયામાં પ્રતિબિંબિત થઈ બ્રહ્મ, ઈશ્વર-સર્વજ્ઞને યાચે છે, અને અવિદ્યાને અવલગી જીવરૂપે થાય છે

જીવોઽસંગત્વમાત્રેણ કૃતાર્થે इति चेत् तदा ।

सकृच्चंदनादिनित्यत्वमात्रेणापि कृतार्थता ॥ २२९ ॥ ૫૨૩

यथा स्रगादिनित्यत्वं दुःसंपाद्यं तथात्मनः ।

असंगत्वं न संभाव्यं जीवतોर्जगदीशयोः ॥ २३० ॥ ૫૨૪

अवश्यं प्रकृतिः संगं पुरेवाऽऽपादयेत् तथा ।

नियच्छत्येतमीशोऽपि कोऽस्य मोक्षस्तथासति ॥ २३१ ॥ ૫૨૫

શબ્દાર્થ—જીવ, અસંગતા માત્રથી કૃતાર્થ [છે] એમ જો [કહે]
તો માળા, ચંદન આદિની નિત્યતામાત્રવડે પણ જીવની કૃતાર્થતા
થાય. (૨૨૯). જેમ માળા આદિનું નિત્યપણું દુઃસંપાદ્ય છે તેમ જગત્
અને ઇશ્વર જીવતે સતે જીવનું અસંગપણું સંભવિત હોવા યોગ્ય નથી.
(૨૩૦), [જેમ] પૂર્વે તેમ [જ હમણાં પણ] પ્રકૃતિ અવશ્ય સંગ—અધ્યાસને
સંપાદન કરે [અને તેથી] આ (જીવ) ને ઇશ્વર પણ પ્રેરણા કરે, આમ
અધ્યાસ ને પ્રેરણા સતે આ (જીવ) ને મોક્ષ શો. !! ૨૩૧

વિવેચન—સાંખ્યમત એમ કહે છે કે પુરુષ પ્રકૃતિથી અસંગ થાય છે એ જ
મોક્ષ ॥ તો પછી અદૈત્યોધની જરૂર શી છે ? સિદ્ધાન્તી કહે છે કે અદૈત્ય વગર આ-
ત્માનું અસંગપણું જ સિદ્ધ થતું નથી. માત્ર અસંગતાથી જ મોક્ષ હોય તો તો પછી મા-
ળા, ચંદન આદિનું નિત્યપણું જાનવાથી પણ કાં આત્માને મોક્ષ ન હોય ! સાંખ્યવાદીના
મતમાં પણ માળા આદિનું નિત્યપણું જાન્યું નથી. તે દુઃસંપાદ્ય છે. જેમ એમનું
નિત્યપણું દુઃસંપાદ્ય છે તેમ આત્માનું અસંગપણું જગત્ અને ઇશ્વરનું નિત્યપણું જાનવાથી
દુઃસંપાદ્ય છે; કેમકે સૃષ્ટિના પાદુબાવ કાળમાં જેમ પ્રકૃતિ અધ્યાસ કરે છે અને તે પ્રકૃ-
તિના યોગવાળો ઇશ્વર જીવને પ્રેરણા કરે છે, તેમ સાંખ્ય અને યોગમતમાં જગત્ને અને
ઇશ્વરને બ્યારે નિત્ય જાન્યાં છે સારે પ્રકૃતિ અને ઇશ્વર નિત્ય થયાં; એટલે પ્રકૃતિના સ્વ-
ભાવ જે અધ્યાસ કરવાનો છે તે, અને ઇશ્વરનો સ્વભાવ પ્રેરણા કરવાનો છે તે, એ બે
સંસ્કારનાં કારણ તો નિત્ય રહ્યા, એટલે હવે જીવને મોક્ષનો સંભવ જ ક્યાં રહ્યો !! આમ
હોવાથી સાંખ્ય અને યોગમત અગ્રાહ્ય છે. ૨૨૯—૨૩૧.

अविवेककृतः संगो नियमश्चेति चेत् तदा ।

बलादापत्तितो मायावादः सांख्यस्य दुर्मतेः ॥ २३२ ॥ ૫૨૬

શબ્દાર્થ—સંગ અને પ્રેરણા (નિયમન) અવિવેકે કરેલ છે એમ જો
[કહે] તો દુર્મતિવાળા સાંખ્યવાદીને બળથી (પરાણે) માયાવાદ
આવી મળ્યો [છે]. ૨૩૨.

વિવેચન—અત્ર વાદીના બ્રહ્મ(તર્ક)ને અવલખી સિદ્ધાન્તી બોલે છે કે, પ્રકૃતિનું કાર્ય
સંગ અને ઇશ્વરનું કાર્ય નિયમન—પ્રેરણા છે, તે તો અવિવેકને લઈને છે; વિવેકખ્યાતિ
થયા પછી તે હોય નહિ, એમ જો સાંખ્યવાદી કહેનો હોય તો તે દુરાચરી સાંખ્યમત-
વાળાને અમારા સિદ્ધાન્તનો આધાર—વિવેકવાદ જ આવી મળ્યો. અર્થાત્ સાંખ્યમત તો

પડી જ જાયો. વળી અન્ય જીને પણ ખુનાસો સમજાય છે એટલે કે અવિવેકથી નગ પ્રેરણા છે એમ કહે છે તો અવિવેક શુ છે તે જોઈએ એ તે વિવેકનો અભાવ છે ? વિવેકથી કાઈ જુદું સત્ય છે ? કે વિવેકનું વિરોધી મત છે ? આમ ત્રણ વિકલ્પો ઉઠે છે અવિવેક, વિવેકનો અભાવ છે એમ કહેવાય નહિ કેમકે અજ્ઞાવથી સગ અને પ્રેરણારૂપ જા વ—કાર્ય—ઉત્પત્તિ બની શકે નહિ અવિવેક, વિવેકથી અન્ય છે એ પણ ઘટે નહિ, કેમકે વિવેકથી અન્ય ધટાતિ છે પણ તેઓ કાઈ સગ અને પ્રેરણાના ઉત્પાદક નથી સારે તો હવે નીજે વિકલ્પ વિવેકનું વિરોધી સત્ય તે અવિવેક હશે અને એ સત્ય એટલે જાણરૂપ થયું અવિવેક તે જ અજ્ઞાન, અને એનાથી જ સગ અને પ્રેરણા છે માટે અમારા મતનો આધાર સાખ્યમતમાં પણ આવી રહ્યો ૨૩૨

बंधमोक्षव्यवस्थार्थमात्मनानात्वमिष्यताम् ।

इति चेन् न यतो माया व्यवस्थापयितुं क्षमा ॥ २३३ ॥ ५२७

શબ્દાર્થઃ—અધમોક્ષની વ્યવસ્થાને માટે આત્માનું નાનાત્વ (ખહુ-પહુ) સ્વીકારાએ. એમ જો [કહેતા હો.] તો તેમ નથી; કેમકે માયા વ્યવસ્થા કરવાને શક્તિમાન છે. ૨૩૩.

दुर्घटं घटयामीति विरुद्धं किञ्च पश्यसि ।

वास्तवौ बंधमोक्षौ तु श्रुतिर्न सहतेतराम् ॥ २३४ ॥ ५२८

* ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન વદ્ધો ન ચ સાધકઃ ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ २३५ ॥ ५२९

શબ્દાર્થઃ—[હું માયા] દુર્ઘટને બનાવું છું' એ પ્રકારે [તેના] વિરુદ્ધ (સંભાવ)ને શું [હું] નથી જાણતો? વાસ્તવ બધ અને મોક્ષને તો શ્રુતિ જરા પણ સહન કરતી નથી. (૨૩૪). નાગ નથી, ઉત્પત્તિ નથી, બદ્ધ નથી, સાધક નથી, મુમુક્ષુ નથી અને મુક્ત નથી એ પ્રમાણે આ વાસ્તવતા છે. ૨૩૫.

વિવેચન.—અધ મોક્ષની વ્યવસ્થા માયા શી રીતે બતાવે છે એ શકા તો કરવાની જ નથી, કેમકે માયા તો દુર્ઘટને જ બનાવનારી છે વાર એમ હો. પણ માયાને કાષ્ટને તો અધમોક્ષ વાસ્તવ કહેવામાં કાઈ વાધો નથી કે ? હા, વાધો છે શ્રુતિ બગવતી અધમોક્ષને વાસ્તવિક કહેતી જ નથી શ્રુતિ તો એમ કહે છે, કે આત્માને બધ પણ નથી ને મોક્ષ પણ નથી એમ જ કહે છે માટે માયાએ અધમોક્ષ વાસ્તવ છે એમ કહેવાય જ નહિ માયા પોને જ અજ્ઞાન છે તો પછી તેનું કાંઈ કેમ વાસ્તવ હોય ? ન જ હોય પરમાર્થતા એ તો નાશ ઉત્પત્તિ બધ સાધક કે મોક્ષ કાષ્ટને નથી ૨૩૪-૨૩૫

मायाऽऽरयायाः कामधेनोर्वत्सो जीवेश्वरायुधौ ।

ययेच्छं पिपत्तो द्वैतं तत्त्वं त्वद्वैतमेव हि ॥ २३६ ॥ ५૩૦

શબ્દાર્થ:—માયા નામની કામધેનુના જીવ અને ધરવર જે વાછડા [છે. તેઓ] મગ્ધા પ્રમાણે દૈત્ય પ દુધને પીએ છે પણ તત્ત્વ તો અદૈત જ છે. ૨૩૬.
કૂટસ્થવ્રહ્મણોર્ભેદો નામમાત્રાદતે ન હિ ।

ઘટાકાશમહાકાશૌ વિયુજ્યેતે ન હિ કચિત્ ॥ ૨૩૭ ॥ ૫૩૧

શબ્દાર્થ —નામ માત્ર વગર કૂટસ્થ અને બ્રહ્મનો ભેદ નથી જ. ઘટા-કાશ અને મહાકાશ ક્યારેય વિયોગ પામતાં જ નથી. ૨૩૭.

વિવેચન:—જે કે જીવ અને ધરવરનું માયાપણ છે એટલે એ બેદો અનાસ્તવ છે એમ સ્વીકારીએ, તોપણ કૂટસ્થ અને બ્રહ્મનું પારમાર્થિકપણ છે એટલે તે બેદ તો વાસ્તવ હોવા જોઈએ, એમ કોઈ શકા કરે તો તે શકા નિરર્થક છે, ક્યારેક બેદનું કારણ, સ્વરૂપની નિવક્ષણતા છે કૂટસ્થ અને બ્રહ્મમા સ્વરૂપનું વૈવક્ષણ્ય છે જ નહિ એટલે તે બેદ ના સ્તરિક નથી નામ માત્ર જ છે પૂર્વ ૩૧૨ મા જતાવેલા ઘટાકાશ અને મહાકાશના બેદ પણ નામ માત્ર જ છે ૨૩૭

યદદ્વૈતં શ્રુતં સૃષ્ટેઃ પ્રારૂ તદેવાદ્ય ચોપરિ ।

મુક્તાવપિ વૃથા માયા ભ્રામ્યંત્યાલિલાન્ જનાન્ ॥ ૨૩૮ ॥ ૫૩૨

શબ્દાર્થ:—જે અદૈત સૃષ્ટિની પૂર્વે સાંજીયું [છે] તે જ આજ (હાલમાં વર્તમાનકાળમાં અને પ્રલયકાળમાં) પણ છે. માત્ર સર્વ જનોને માયા વૃથા ભ્રમાવે છે. (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન વિનાના પુરૂષો માયાવડે સર્વ દૈત માને છે). ૨૩૮.

યે વદન્તીત્યમેતેઽપિ ભ્રામ્યન્તે વિદ્યાયાઽન્ન કિમ્ ।

ન યયા પૂર્વમેતેપામન્ન ભ્રાંતિરદર્શનાત્ ॥ ૨૩૯ ॥ ૫૩૩

શબ્દાર્થ —જે પુરૂષો એમ કહે છે તેઓ પણ ભ્રમે છે, તો અહિંમાં વિદ્યાવડે શું પ્રયોજન છે ? પૂર્વની પેઠે તેઓને અહિંમાં 'ભ્રાંતિયું' અર્થ-શન છે માટે એમ નથી. ૨૩૯.

વિવેચન —જે તત્ત્વવેત્તાઓ સર્વ જગત્પ્રપચનું મિથ્યાપણ છે અને અદિતીય તત્ત્વ સિદ્ધ છે એમ કહે છે, તેઓ પણ સસારવાળા તો છે અથાત્ દૈતમપર્કવાળા છે, ભારે પછી તત્ત્વજ્ઞાનનું ૧૫ સુ રચુ ? એમ વાદી શકા કરે છે સિદ્ધાંતી કહે છે કે પ્રારબ્ધશાત્ કેટલાક ગાનીઓને કદાચ બ્યવહાર હોય છે ખરો પણ અજ્ઞાન અવસ્થાની પેઠે તેમને બ્યવહારમા અભિનિવ્રત એટલે આગ્રહ નથી માટે ગાની, સસારમા ભ્રમે છે એમ કહેવાય નહિ ૨૪૦

હવે અજ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય શો છે તે જતાવે છે —

પૈહિકામુષ્મિકઃ સર્ગઃ સંસારો વાસ્તવસ્તતઃ ।

ન ભાતિ નાસ્તિ ચાદૈતમિત્યજ્ઞાનિવિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૪૦ ॥ ૫૩૪

શબ્દાર્થ —એહિક (આ લોકમાં હોનાર સ્ત્રી પુત્રાદિ) અને આમુષ્મિક (પરલોકમાં હોનાર સ્વર્ગનું) મુખ એ સર્વ સંસાર વાસ્તવિક છે; તેથી અદૈત ભાસતું નથી અને નથી, એમ અજ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય છે. ૨૪૦

જ્ઞાનિનાં વિપરીતોઽસાન્ નિશ્ચયઃ સમ્યગીક્ષ્યતે ।

સ્વસ્વનિશ્ચયતો વદ્દો મુક્તોઽહં ચેતિ મન્યતે ॥ ૨૪૧ ॥ ૫૩૫

શબ્દાર્થ—જ્ઞાનીઓનો આનાથી ઉલટો નિશ્ચય સારી રીતે દખાય છે. સૌ અજ્ઞાની અને જ્ઞાની પાતપાતાના નિશ્ચયથી ‘હું બદ્ધ છું’ ને ‘હું મુક્ત છું’ એમ માને છે. ૨૪૧

૨ દૈતાદૈતના વાદપૂર્વક અદૈતનું અપરોક્ષપણું અને દૈતનું ત્રિધ્યા-
પણું. ૫૩૬-૫૫૨.

નાદૈતમપરોક્ષં ચેન્ ન ચિદ્રૂપેણ ભાસનાત્ ।

અરૂપેણ ન ભાતં ચેદ્ દૈતં કિં ભાસતેઽચિલ્મ્ ॥ ૨૪૨ ॥ ૫૩૬

દિગ્માત્રેણ વિભાનં તુ દ્વયોરપિ સમં સ્વહ ।

દૈતસિદ્ધિવદ્દૈતસિદ્ધિસ્તે તાવતા ન કિમ્ ॥ ૨૪૩ ॥ ૫૩૭

શબ્દાર્થ—અદૈત અપરોક્ષ નથી [એમ] જો [કહે], તો ચિદ્રૂપ-
પડે ભાસવાથી તેમ નથી. [વળી] સંપૂર્ણ રીતે બાસેલું નથી [એમ] જો
[કહે], તો સર્વ દૈત શું સંપૂર્ણપણે બાસે છે ? (૨૪૨). દિશામાત્ર જ્ઞાન
તો ખરેખર બંનેમાં સમાન છે, તો તારા પક્ષમાં તેટલાથી દૈતની સિદ્ધિની
પેઠે અદૈતની સિદ્ધિ કેમ ન થાય ? ૨૪૩.

વિવેચન—ઉપર બતાવેલો ‘અદૈત બાસે છે’ એ રૂપનો જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય છે,
પણ તે ઉડિત માત્ર છે અનુભવસિદ્ધ નથી, એમ વાદી સકા કરે છે સિદ્ધાંતી કહે છે
કે, ના તેમ નથી ‘આ ધોડે બસે છે, પટ બાસે છે’ ઇલાદિ વાગ્યોમા ધરાદિમા અ-
નુસ્પૃતરૂપે અદૈત સદા બાસે જ છે ને તેથી તે અનુભવાય છે અર્થાત્ ચિદ્રૂપતાવડે તે સદા
બાસે છે વળી વાદી કહે છે, કે ચિદ્રૂપતાથી તેનું જ્ઞાન થાય છે તોપણ તે સંપૂર્ણ તો
નથી જ થતું સિદ્ધાંતી કહે છે કે દૈતનું જ્ઞાન પણ અપૂર્ણ જ છે જ્યારે આમ દૈત
અને અદૈતનું જ્ઞાન અપૂર્ણ છે—માત્ર દિશારૂપે—એક દેશરૂપે જ છે, અર્થાત્ સમાન જ
છે તો પછી હે વાદી! તારા પક્ષમાં દૈતની સિદ્ધિની પેઠે અદૈતની સિદ્ધિ શા માટે ન હોય ?
રેણી જ જોઈએ ૨૪૨—૨૪૩

દૈતેન હીનમદ્દૈતં દૈતજ્ઞાને કથં ત્વિદમ્ ।

ચિદ્ધાનં ત્વવિરોધ્યસ્ય દૈતસ્યાતોઽસમે સમે ॥ ૨૪૪ ॥ ૫૩૮

एव तर्हि शृणु दैतमसन् मायामयत्वतः ।

तेन वास्तवमદ્દૈતં પરિશેષાદ્ વિભાસતે ॥ ૨૪૫ ॥ ૫૩૯

શબ્દાર્થ—દૈતવડે હીન તે અદૈત છે. તો દૈતનું જ્ઞાન હોતે સતે આ
(અદૈત) કેમ સંભવે ? ચેતનનું જ્ઞાન તો આ દૈતનું અવિરોધી છે એટલા
માટે બંને [પ્રકાર] સમ નથી. (૨૪૪). એમ [છે] તો સાંભળ. દૈત

(પોતાના) માયામયપણાથી અસત્ છે તે (કારણ) વડે ૧ પરિશેષથી અદ્વૈત વાસ્તવ ભાસે છે. ૨૪૫.

વિવેચન—પૂર્વપક્ષી મોઝી બીજે જ પ્રકારે અદ્વૈતની અભિદ્ધિમાં શકા કરે છે. એટલે કે, અદ્વૈત શબ્દનો જ અર્થ દૈતવિનાશ છે તો પછી દૈતની જ્યાં સુધી પ્રતીતિ છે, ત્યાંસુધી અદ્વૈતની સિદ્ધિ તો નથી જ. કદાચ દૈત અને અદ્વૈત તે ધમ્મ પર વિરોધી છે તેમાં દૈતની પ્રતીતિ હોય ત્યાં લગી અદ્વૈતની સિદ્ધિ નથી, તેમ જ અદ્વૈતનું બાન ચવાથી દૈતની પણ સિદ્ધિ નથી, માટે તારો (વાદીનો) અને મારો (સિદ્ધાંતીનો) પ્રશ્ન અમાન છે એમ જો તમે (સિદ્ધાંતી) કહેતા હો, તો તેમ કહેવાય નહિ કેમકે તમારા મનમાં તો ચેતનરૂપ પ્રતીતિને જ અદ્વૈતની પ્રતીતિ કરેલી છે એટલે ચેતનની પ્રતીતિ—ચેતનનું બાન—અદ્વૈતનું બાન, અમારા દૈતની સાથે અવિરોધી છે આથી કરીને આપણા બંનેના પ્રશ્નની સમાનતા નથી સિદ્ધાંતી પરિહાર કરે છે કે હું વાદી છું અદ્વૈતનું વિરોધી દૈત છે એમ કહે છે, પણ તે વિરોધી નથી, કેમકે દૈત તો માયામાનથી બામે છે, વાસ્તવ નથી, માટે આ અવાગ્તન—કટિપત વસ્તુ વાગ્તન અદ્વૈતનું વિરોધી દોષ શકે નહિ, ૨૪૪-૨૪૫.

પરિશેષના પ્રકારને દેખાડે છે—

અચિંત્યરચનારૂપં માયૈવ સકલ જગત્ ।

इति निश्चित्य वस्तुत्वमद्वैते परिशेष्यताम् ॥ ૨૪૬ ॥ ૫૪૦

શબ્દાર્થ—અચિંત્ય રચનારૂપ સકળ જગત્ માયા જ છે, એમ નિશ્ચય કરીને અદ્વૈતમાં વસ્તુપણું પરિશેષ કરવું. ૨૪૬.

पुनर्द्वैतस्य वस्तुत्वं भाति चेत् त्वं तथा पुनः ।

परिशीलय को वाऽत्र प्रयासस्तेन ते वद ॥ ૨૪૭ ॥ ૫૪૧

શબ્દાર્થ—ફરીને દૈતની વસ્તુતા જો ભાસે છે તો તું તેમ [જ] ફરીને વિચાર કર. તેણે કરીને તને અહિંઆં શો પ્રયાસ છે. ? ૨૪૭.

વિવેચન—ભગવાન વેદવ્યાસે બ્રહ્મસૂત્રના ચોથા અધ્યાયમાં ૨ માનૂનિરતકૃદુચ્ચેશાન્ ‘શ્રુતિ હક્ત ઉપદેશથી વારે વારે આવૃત્તિ કરવી યોગ્ય છે’ આ સૂત્રવડે આત્માના શ્રવણ-હિંમે વારે વારે કરનાનું કહ્યું છે તે જ અર્થ આ અચકતા કહી બતાવે છે અર્થાત્ દૈતની વસ્તુતા ફરીને ભાસે તો ફરી ફરીને આત્મવિચાર કરવો ૨૪૭

કિયંતં કાલમિતિ ચેત્ સ્વેદોઽયં દ્વૈત ઇષ્યતામ્ ।

અદ્વૈતે તુ ન શુક્તોઽયં સર્વાનર્થનિવારણાત્ ॥ ૨૪૮ ॥ ૫૪૨

શબ્દાર્થ—કેટલા કાળ સુધી વિચારવું એમ જો [કહે] તો આ ખેદ દૈતમાં સ્વીકારવો. સર્વ અનર્થના નિવારણથી અદ્વૈતમાં તો આ ખેદ યોગ્ય

૧ માયારચિત્ દેવનો પ્રતિષેધ ચવાથી અવરોધ વસ્તુમાં જે પ્રતીતિ યાય છે તે પરિરોધ કહેવાય છે. ૨ મારો સૂત્ર અધ્યાય ચોથો માટે મહેવાનું પહેલું સૂત્ર.

નથી. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે જ્યાં સુધી દ્વૈત છે ત્યાં સુધી અવશ્ય દિક્ષા વિચાર કરવો. વૃત્તિનો અખંડાકાર અદ્વૈતાનુભવનો પ્રવાહ ચાલે એટલે તે સમાપ્ત થાય છે.) ૨૪૮.

ધુત્પિપાસાદયો દ્વષ્ટા યથાપૂર્વ મયીતિ ચેત્ ।

મચ્છન્દવાચ્યેઽહંકારે દશ્યતાં નેતિ કો વેદેત્ ॥૨૪૯॥ ૫૪૩

ચિદ્રૂપેઽપિ પ્રસજ્યેરેસ્તાદાત્મ્યાધ્યાસતો યદિ ।

માઽધ્યાસં કુરુ કિતુ ત્વં વિવેકં કુરુ સંવદા ॥ ૨૫૦ ॥ ૫૪૪

શબ્દાર્થઃ—હું (જ્ઞાની) માં પૂર્વની ધેઠે—ભૂખતરમ આદિ જોએલાં [છે એમ] જો [કહે] તો ‘મત્’ શબ્દને કહેનાર અહંકારમાં ભલે જુઓ; ન જુઓ એમ કોણ કહે છે ? (૨૪૯). ચિદ્રૂપમાં પણ જો તાદાત્મ્યાધ્યાસથી [શુદ્ધાદિક] પ્રાપ્ત થાય છે [એમ માને તો] તું અધ્યાસ ન કર; પણ નિત્ય વિવેક કર. ૨૫૦.

વિવેચન—ચાહી મહે છે કે અદ્વૈતરૂપ આત્મતરનું મને અપરોક્ષ જા. થયું છે, તોપણ મારામા ભૂખતરમ આદિ સસારના ધર્મો-અનર્થો તો જેમ આચાર દશામા દેખાતા હતા તેમ જ દેખાય છે આથી આત્મજ્ઞાનમાં અનયની નિહતિ સિદ્ધ થતી નથી આના સમાધાન માટે સિદ્ધાંતો જે વિકલ્પ કરે છે તે એ કે, આ દેખાતા અનર્થો તે ‘મત્’ (હું) શબ્દને કહેનાર અહંકારમાં છે, કે ‘મત્’ શબ્દનો ઉપરક્ષણથી જાણાતા ચિત્તાત્મામાં છે? ચિદાત્મામાં તો તે અનર્થ નથી જ, કેમકે તે તો અસંગ અને અવિરત છે, પણ તે અહંકારમાં જ સારે તો તે તેમાં બને હો, કેમકે અહંકાર તો અનર્થરૂપ જ છે જોકે વાસ્તવરૂપે શુદ્ધાદિકની આત્મામાં અપ્રતીતિ છે, તથાપિ ભ્રાતિથી નેમા તે પ્રતીત થાય છે એમ જો તું માનતો હેઈ, તો તે અનર્થના હેતુરૂપ બાતિ-અવ્યામનું તું વિવેચન કર એટલે તેની નિવૃત્તિ યશઃ અર્થાત્ અધ્યાસ કર નહિ, પણ નિત્ય વિવેક જ કર ૨૪૮-૨૫૦

ક્ષતિત્વધ્યાસ આયાતિ દદવાસનયેતિ ચેત્ ।

આવર્તયેદ્ વિવેકં ચ દદં વાસયિતું સદા ॥ ૨૫૧ ॥ ૫૪૬

શબ્દાર્થઃ—દૃઢ વાસનાપડે અધ્યાસ કર આપે છે એમ જો [કહે] તો વિવેકને દૃઢ વસાવવાને—સ્થાપવાને માટે તેનું આવર્તન કર. ૨૫૧.

વિવેકે દ્વૈતમિથ્યાત્વં યુક્ત્યંવેતિ ન મળ્યતામ્ ।

અંચિત્પરચનાત્વસ્યાનુભૂતિર્હિ સ્વસાક્ષિકી ॥ ૨૫૨ ॥ ૫૪૬

શબ્દાર્થઃ—વિવેક હોવાથી દ્વૈતનું ‘મિથ્યાપણ’ છે તે યુક્તિવડે પણ છે એમ કહેવું; કેમકે [દ્વૈતનો આ] અચિત્ત્ય રચનાપણાનો અનુભવ સ્વસાક્ષિક છે. ૨૫૨.

વિવેચનઃ—આ શ્લોકથી સિદ્ધાંતો એમ કહ છે કે દ્વૈતનું મિથ્યાપણું જે વિવેકવડે સિદ્ધ થાય છે, તે યુક્તિવડે પણ સિદ્ધ થાય છે તથાપિ અનુભવથી સિદ્ધ થતું નથી

એવી શંકા કરવી નહિ; કેમકે આ દ્વૈતભાવના અચિંત્ય રચનારૂપ મિથ્યાપણનો અનુભવ સર્વને થાય છે. અર્થાત્ તે સર્વ સાક્ષીગમ્ય છે, માટે તે અનુભવથી પણ સિદ્ધ થાય છે. ૨૪૨.

ચિદ્વ્યવિચિત્યરચના યદિ તર્હસ્તુ નો વચમ્ ।

ચિત્તિં સુચિત્યરચનાં વ્રૂમો નિત્યત્વકારણાત્ ॥ ૨૫૩ ॥ ૫૪૭

શબ્દાર્થ:—ચેતન પણ અચિંત્ય રચનાવાળું છે [એમ] જો [કહે] તો [તે તેમ] હો [પણ] નિત્યતારૂપ કારણથી અમે ચેતનને સુચિંત્ય રચનાવાળું [તે] નથી કહેતા. ૨૫૩.

વિવેચન:—પાછળ ૫૪૦ માં શ્લોકમાં અચિંત્ય રચનાવાળું એ જ મિથ્યાપણું છે એમ ખતાવેલું છે; માટે આ લક્ષણની વિદ્યતામાં પણ અતિવ્યાપ્તિ થાય છે, એમ વાદી શંકા કરે છે. સિદ્ધાંતી કહે છે કે અમે પાછળ ૫૪૦ માં પ્રાગભાવવાળું અચિંત્ય રચના-પણું એ જ મિથ્યાપણું છે એમ કહેવાને ઇચ્છ્યું છે. તથાપિ આત્માનું અચિંત્ય રચના-પણું તમે કહો છો તો તે પણ ભક્ષે હો ! તથાપિ આત્મા નિત્ય છે ને તેની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે, માટે અમે આત્માને સુચિંત્ય રચનાવાળો, એટલે કે સુખેથી ચિતન કરવા યોગ્ય રચનાવાળો તો નથી જ કહેતા. ૨૫૩.

પ્રાગભાવો નાનુભૂતશ્ચિત્તેનિત્યા તતશ્ચિત્તિઃ ।

દ્વૈતસ્ય પ્રાગભાવસ્તુ ચૈતન્યેનાનુભૂયતે ॥ ૨૫૪ ॥ ૫૪૮

શબ્દાર્થ:—ચેતનનો પ્રાગભાવ અનુભવેલો નથી માટે ચેતન નિત્ય [છે . પણ] દ્વૈતનો પ્રાગભાવ તો ચેતનવડે અનુભવાય છે. ૨૫૪.

વિવેચન:—જ્ઞાનરૂપ ચેતનનું નિત્યત્વ થી રીતે સિદ્ધ થાય છે, એ શંકા ઉપર આ શ્લોક કહે છે. ચેતનનો પૂર્વ અભાવ (પ્રાગભાવ) હતો એમ અનુભવ થઈ શકતો નથી, માટે ચેતન નિત્ય છે એમ સમજાય છે. માનીએ કે તેનો પ્રાગભાવ છે, તો તે શાથી અનુભવાય છે ? ચેતનથી કે જડથી ? આવા બે પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ. જડથી ચેતનનો પ્રાગભાવ અનુભવાય છે એ તો અસિદ્ધ જ છે, કેમકે જડ અનુભવ કરી જ શકતું નથી. હવે એમ કહીએ કે ચેતનથી તે અનુભવાય છે, તો તેમાં પણ બે પ્રશ્નો ઉઠે છે, એટલે કે, જે ચેતનના પ્રાગભાવનો અનુભવ થાય છે તે તે જ ચેતનવડે થાય છે કે કોઈ બીજાવડે ? વેદાંતસિદ્ધાંતમાં બીજું ચેતન તો છે જ નહિ એટલે બીજો પક્ષ ધટતો નથી. કદાચ બીજા ચેતનને માનીએ તોપણ તે અસંભવિત છે, કેમકે જે ચેતનનો આપણે પ્રાગભાવ છે એમ માનીએ છીએ તે ચેતન, અભાવનું પ્રતિયોગી કહેવાય છે. પ્રતિયોગીની પ્રતીતિ થાય તો જ તેના અભાવની પ્રતીતિ થાય છે એવો નિયમ છે, માટે ચેતનના પ્રાગભાવનો અનુભવ થતાં પહેલાં ચેતનની પ્રતીતિ બીજા ચેતનવડે ચએક્ષી માનવી પડે. અર્થાત્ એમ માનવાથી ચેતન ચેતનનો એટલે જ્ઞાનનો વિષય થયું, એટલે તે ચેતન જ અર્થ થઈ ગયું. તેથી ચેતનનો અભાવ અનુભવાયો એ અસિદ્ધ છે વળી ચેતન પોતે પોતાનો પ્રાગભાવ અનુભવે છે એ કહેવું પણ કેવળ અસંભવિત છે, કેમકે પોતાના અભાવકાળે પોતે જ વિવિધમાન ન રેવાથી અનુભવ કરનાર કોણ રહ્યું ? આમ ચેતનનો અભાવ અનુભવવામાં

બંને કદમનાઓ અસિદ્ધ કરે છે માટે ચેતનનો પ્રાગભાવ નથી એ સિદ્ધ છે ત્રાત્ર વાદી ના ધરતી એક શંકા છે તે એ કે દૈતનું પ્રમાતા આદિ બેદરપણ છે એટલે, જેમ એક ચેતન બીજા ચેતનનો અભાવ અનુભવી શકે નહિ તેમ એક દૈત બીજા દૈતનો પણ અભાવ અનુભવી શકે નહિ તેથી દૈતને પણ નિસ્તત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાંતી કહે છે, કે દૈતનો અભાવ દૈતથી અનુભવાતો નથી પણ અદૈત-ચેતનથી અનુભવાય છે. નાગદાદિ દૈતનો અભાવ સુપુત્રિમાં સાક્ષી ચેતનવડે અનુભવાય છે. તમઃ સાક્ષી સર્વતઃ સાક્ષી 'અગ્રા-નનો સાક્ષી છે અને સર્વનો સાક્ષી છે' એ શ્રુતિ પણ સર્વનું સાક્ષિત્વ આત્માને છે એમ બતાવે છે. આથી ચેતન, દૈતના અભાવનો સાક્ષી છે એ ચિદ્ધ છે. ૨૫૪.

પ્રાગભાવયુતં દ્વૈતં રચ્યતે હિ ઘટાદિવત્ ।

તથાઽપિ રચનાઽર્ચિત્યા મિથ્યા તેનંદ્રજાલવત્ ॥૨૫૫॥ ૫૪૯

શબ્દાર્થ—પ્રાગભાવવાળું દ્વૈત ઘટાદિની ધેઠે રચાય છે, તેપણ દ્વૈતની રચના અર્ચિત્ય છે; તેણે કરીને ઇંદ્રજાળની ધેઠે દ્વૈત મિથ્યા છે. ૨૫૫.

વિવેચન—પાછળ કબૂલા પ્રમાણે અદૈત તેમ દૈત બંને અર્ચિત્ય રચનારૂપ છે, તથાપિ દૈતમાં કાંઈ બીજું વિશેષ છે, એટલે તે પ્રાગભાવવાળું છે મૂળ શ્લોકમાં વાપરેલ પ્રાગ-ભાવયુતં એ વિશેષણ હેતુગર્ભ છે. એક દૈત આતું છે તેપણ તેની રચના અર્ચિત્ય છે તે હેતુથી ઇંદ્રજાળથી બનાવેલ મદિરોની ધેઠે તે મિથ્યા છે. ૩૫૪.

ચિત્ પ્રત્યક્ષા તતોઽન્યસ્ય મિથ્યાત્વં ચાનુભૂયતે ।

નાદ્વૈતમપરોક્ષં ચેત્યેતન્ન બ્રાહ્મતં કથમ્ ॥ ૨૫૬ ॥ ૫૫૦

શબ્દાર્થ—ચેતન અપરોક્ષ છે અને તેનાથી અન્યનું મિથ્યાપણું અનુ-ભવાય છે. હવે અદૈત અપરોક્ષ નથી એ (૫૩૬ માં કહેલું) વચન વ્યા-ખ્યાત હાવાવાળું કેમ ન હોય ? ૨૫૬.

ઈત્થં જ્ઞાત્વાઽપ્યસંતુષ્ટાઃ કેચિત્ કુત્ત્વેતીર્યતામ્ ।

ચાર્વાકાદેઃ મનુદ્વસ્યાપ્યાત્મા દેહઃ કુતો વદ ॥ ૨૫૭ ॥ ૫૫૧

સમ્યગ્ વિચારો નાસ્ત્યસ્ય ધીદોષાદિતિ ચેત્ તથા ।

અસંતુષ્ટાસ્તુ શાસ્ત્રાર્ય નત્વૈસંત વિશેષતઃ ॥ ૨૫૮ ॥ ૫૫૨

શબ્દાર્થ—એ પ્રમાણે જાણીને પણ કેટલાક અસંતુષ્ટ કેમ છે તે કહો ? (સિદ્ધાંતી પૂછે છે કે) મનુદ્વ એવા ચાર્વાકાદિને પણ દેહ આત્મા કેમ છે તે [તું] કહે ? (૨૫૭). એમને બુદ્ધિના દોષથી વાસ્તવ વિચાર નથી એમ બે [કહે] તેા, તે [જ] પ્રમાણે (બીજા) અસંતુષ્ટ (પુરુષો) પણ વિશેષ કરીને શાસ્ત્રના અર્થને ભેતા નથી. ૨૫૮.

વિવેચન—વાદી શકા કરે છે કે એ પ્રમાણે વેદાંતના અર્થને જાણતા છતાં પણ કેટલાક પુરુષોને તેમાં વિશ્વાસ કેમ નથી ? તેઓ શુદ્ધ વિચાર વિનાના છે એમ કહેવાને

ધ્વજતા આચાર્ય પ્રતિનધી (વચનના બધન) વડે વાદીને પકડના સાર મામે પ્રશ્ન પૂછે છે કે, વિક્રમ કગવામા અને ખડન કરનામા કુશળ એટલે પ્રયુક્ત એવા ચારાક તથા બીજા પામરો, દેહમા આત્મયુદ્ધ કેમ કરે છે તે તું કહે? જો તું એમ કહેતો હોઈ કે તેઓની યુદ્ધિના દોષથી તેમને શુદ્ધ વિચાર નથી-તેઓ નિવેકશ્ચય છે, તો અસતોપી માણુમે પોતાના યુદ્ધિદોષથી શસ્ત્રાર્થને નિરોધે કરી જાણતા નથી એ વાત સત્ય છે ૨૫૭-૨૫૮

૪ તત્ત્વજ્ઞાનનું ૫મું. ૫૫૩-૫૮૪.

૧ તત્ત્વજ્ઞાનનું ૬મું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન, ૫૫૩-૫૬૮.

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि धिताः ।

इति श्रौत फलं दृष्टं नेति चेद् दृष्टमेव तत् ॥ ૨૫૯ ॥ ૫૬૩

શબ્દાર્થ—‘જ્યારે આ મુમુક્ષુના હૃદયમાં રહેલ જે સર્વે કામનાઓ [છે તે] મુકાઈ જાય છે’ એ પ્રકારનું ૬મું શ્રુતિમાં સાંભળ્યું છે, [પણ] હીકું નથી, એમ જો [કહે] તો; એ હીકું છે, ૨૫૯.

વિવેચન:—એ પ્રમાણે બ્રહ્મ અને આત્માનો-તત્ત્વમાનનો વિચાર કરાયો હવે * કહીશીમા તત્ત્વજ્ઞાનનું ૬મું કહેલું છે તે શ્રુતિનું પૂર્વાર્દ શ્લોકમા બતાવ્યું છે એનું ઉત્તરાર્દ આમ છે અથ મત્યાડમુનો મવત્વત્ર વ્રહ્મ સમસ્તુતે શુલ્કર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

‘આ મુમુક્ષુના હૃદયમા-મુદ્ધિમા તાદાત્મ્ય અધ્યાસરૂપ મૂળનાના ધ્વજાદિ છે તે સર્વે જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જૂની જાય છે, વીખાઈ જાય છે, અધ્યામ નિરૂત્ત હોવાથી નિરૂત્ત થઈ જાય છે, સારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પૂર્વકાગમા જે પુરૂષ તાદાત્મ્યાધ્યાસરૂપે મરણ રત્નમાવાળો હતો તે મર્ત્ય પુરૂષ, અમૃત થાય છે, એટલે અધ્યામના અભાવરૂપે મરણરૂપિત થાય છે. અર્થાત્ આ તે આ શરીરમા બ્રહ્મપણ પામે છે’ ૨૫૯

વાદી અત્રે રાક્ષા કરે છે કે આ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલું તત્ત્વજ્ઞાનનું ૬મું શાસ્ત્રસિદ્ધ છે પણ અનુભવ સિદ્ધ નથી સિદ્ધાંતી કહે છે કે તે અનુભવ સિદ્ધ પણ છે આ શ્રુતિની પાછળી શ્રુતિથી તે દેખાડેલ છે, માટે નીચેના શ્લોકમા તે પણ બતાવે છે—

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयग्रंथयस्त्विति ।

કામા ગ્રંથિસ્વરૂપેણ વ્યાખ્યાતા વાક્યશેષતઃ ॥ ૨૬૦ ॥ ૧૬૪

શબ્દાર્થ—‘જ્યારે હૃદયની મર્વ અધિઓ નાશ પામે છે, એ વાક્યરો-પધી અધિરૂપે કામનું વ્યાખ્યાન કહેતું’ [છે]. ૨૬૦.

વિવેચન—પ્રથમ બતાવેલી શ્રુતિની પાછળી શ્રુતિમા કામનાની નિરૂત્તિને અધિ-બેદપણારૂપે વ્યાખ્યાન કરી બતાવી છે અધિબેદ તે બીજું કાંઈ નહિ, પણ અદકાર અને મિદાતમાના તાદાત્મ્યાધ્યામની નિરૂત્તિ છે એ અનુભવ સિદ્ધ છે આથી કરીને જ્ઞાનનું ૬મું અપ્રસન્ન છે એમ નહિ, પણ પ્રસન્ન છે-અપરોક્ષ જ છે ૨૬૦

હવે ‘કામ’ શબ્દનો અર્થ ધ્વજા કેમ થાય છે તે બતાવે છે—

* ૧૬૧ ૧ હીનો ૧૪ મો મ ૧

અહંકારચિદાત્માનાવેકીકૃત્યાવિવેકતઃ ।

इदं मे स्यादिदं मे स्यादितिच्छाः कामशब्दिताः ॥ २६१ ॥ ५५५

શબ્દાર્થઃ—અહંકાર અને ચિદાત્માને અવિવેકથી એકતા કરીને, 'આ અને હોય આ અને હોય' એમ [એ] ઇચ્છાઓ [છ તેઓ] કામ શબ્દવડે કહેલી છે. ૨૬૧.

अप्रवेक्ष्य चिदात्मानं पृथक् पश्यन्नहंकृतिम् ।

इच्छंस्तु कोटिवस्तूनि न बाधो ग्रंथिभेदतઃ ॥ २६२ ॥ ૫૫૬

ग्रंथिभेदेऽपि संभाव्या इच्छाः मारब्धदोषतઃ ।

बुध्वापि पापबाहुल्यादसंतोषो यथा तव ॥ २६३ ॥ ૫૫૭

अहंकारगतेच्छाद्यैर्देहव्याध्यादिभिस्तथा ।

वृक्षादिजन्मनाशैर्वा चिद्रूपात्मनि किं भवेत् ॥ २६४ ॥ ૫૫૮

શબ્દાર્થઃ—ચિદાત્મામાં પ્રવેશ નહિ કરીને [તેનાથી] ભિન્ન અહંકારને જોતો (પુરૂષ), કરોડો વસ્તુઓને ઇચ્છતો સતો પણ અધિભેદનથી-અધિનું ભેદન થઈ ગયેલું હોવાથી બાધ નથી [પામતો]. (૨૬૨). અધિભેદ થયે સતે પણ પ્રારબ્ધરૂપ કાપથી ઇચ્છાઓ સંભવે છે. જેમ તત્ત્વ જાણીને પણ પાપબાહુલ્યથી તને અસંતોષ છે તેમ, (૨૬૩), દેહના વ્યાધિ આદિવડે અથવા વૃક્ષાદિના જન્મ અને નાશવડે તેમ અહંકારમાં રહેલ ઇચ્છા આદિવડે [પણ] ચિદ્રૂપ આત્મામાં શું થાય છે ? ૨૬૪.

વિવેચનઃ—અધ્યાસ જેતુ મૂળ છે એવા કામનો ભાગ થયો તો અધ્યાસ વગરના કોઈ કામને સ્વીકારવો પડે, એ શકના સમાધાનને માટે સિદ્ધાંતી કહે છે કે હા, તેમ જ છે. અહંકારનો તાદાત્માધ્યાસ; સહજ, કર્મજ અને બ્રમજ એમ ત્રણ પ્રકારનો માનેશો છે. ચિદાભાસમાં અહંબુદ્ધિ તે સહજ, દેહમાં અહંબુદ્ધિ તે કર્મજ અને સાક્ષીમાં અહંબુદ્ધિ તે બ્રમજ છે. જ્ઞાનીને અજ્ઞાન અને ભ્રાંતિ નથી માટે તેને ચિદાત્મામાં અહંબુદ્ધિનો તાદાત્માધ્યાસ નથી. તેની કામનાયથિ ભેદાઈ ગઈ છે માટે તેને બાંધ થતો નથી. અધ્યાસનો અભાવ થવા પછી પણ પ્રારબ્ધવશાત્ કામાદિકનો ઉદય સંભવે છે અર્થાત્ અહંકારમાં રહેલા ઇચ્છા આદિક કાંઈ બાધ પામતાં નથી એ વાત ખરી છે, તથાપિ વૃક્ષાદિના થવા અને ન થવાથી કે નાજ પ્રાગજાતથી જેમ અહંકારના સાક્ષી આત્માને આપણી અજ્ઞાન દશામાં પણ બાધ આવતો નથી, તો પછી અધ્યાસની નિવૃત્તિ પછી તે અહંકારગત ઇચ્છા આદિવડે બાધ શાનો જ થાય ? હવે તો શરીરના વ્યાધિઓવડે પણ આત્માને બાધ થતો નથી, કેમકે આત્મા શરીરસંગઘ રહિત છે. ૨૬૨-૨૬૪.

ग्रंथिभेदात् पुराऽप्येवमिति चेत् तन् न विस्मर ।

अयमेव ग्रंथिभेदस्तव तेन कृती भवान् ॥ २६५ ॥ ૫૫૯

नैवं जानन्ति मूढाश्चेत् साऽयं ग्रंथिर्न चापरः ।

ग्रंथितद्देवमात्रेण वैषम્યं मूढबुद्धयोઃ ॥ ૨૬૬ ॥ ૫૬૦

શબ્દાર્થ:—અંધિભેદનની પૂર્વે પણ એ પ્રકારે (કામાદિવડે આત્માનો અભ્યાસ તો) [છે] એમ જો [કહે] તો, તેને ભૂદીશ માં, કેમકે આ (બોધ) જ તારો અંધિભેદ છે. તેણે કરીને [તું] કૃતાર્થ [છે]. (૨૬૫). મૂઢ જનો જો એ પ્રમાણે નથી જણતા તો તે [જ] આ અંધિ [છે], બીજી નથી. અંધિ અને અંધિના ભેદનમાત્રવડે મૂઢ અને જ્ઞાનીનું વિષમપણું [છે], ૨૬૬.

મૃત્તૌ વા નિવૃત્તૌ વા દેહૈદ્રિયમનોધિયામ્ ।

ન કિંચિદપિ વૈષમ્યમસ્ત્યજ્ઞાનિવિવુદ્ધયોઃ ॥ ૨૬૭ ॥ ૫૬૧

શબ્દાર્થ—દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિમાં અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનો કાંઈ પણ ભેદ નથી. ૨૬૭.

બ્રાત્યશ્રોત્રિયયોર્વેદપાઠાપાઠકૃતા મિદા ।

નાહારાદાવસ્તિ ભેદઃ સોડયં ન્યાયોડજ યોજ્યતામ્ ॥ ૨૬૮ ॥ ૫૬૨

શબ્દાર્થ—^૧ બ્રાત્ય અને ^૨ શ્રોત્રિયનો, વેદનો પાઠ કરવો અને નહિ કરવો એવડે કરેલો ભેદ આહારાદિમાં નથી. તે આ દૃષ્ટાંત અહીં (જ્ઞાની અજ્ઞાનીમાં) જોડવું. ૨૬૮.

* 'ન દ્વષ્ટિ સંમૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંસતિ ।

ઉદાસીનવદાસીન' ઇતિ ગ્રંથિભિદોચ્યતે ॥ ૨૬૯ ॥ ૫૬૩

શબ્દાર્થ:—'આવી મળેલાં [દુઃખોનો] દેષ કરતો નથી [અને] નિવૃત્ત થઈ ગયેલાં [સુખોને] ઇચ્છતો નથી [પણ] ઉદાસીનની પેઠે રહે છે' એ પ્રકારે અંધિભેદન કહેવાય છે. ૨૬૯.

ઔદાસીન્યં વિધેયં ચેદ્ વચ્છદ્ધવ્યર્થતા તદા ।

ન શક્તા અસ્ય દેહાદ્યા ઇતિ ચેદ્રોગ એવ સઃ ॥ ૨૭૦ ॥ ૫૬૪

શબ્દાર્થ:—[એ તો] ઉદાસીનતાને વિધેય કરવા યોગ્ય [છે એમ] જો [કહે] તો તે વખતે 'વત્' શબ્દની વ્યર્થતા [થાય]. આ [જ્ઞાની] નાં દેહ આદિ કાર્ય કરવાને શક્ત નથી એમ જો [કહે] તો તે રોગ જ [છે]. ૨૭૦.

વિવેચન:—ઉપર બતાવેલું ગીતાનું વાક્ય તો માનીની ઉદાસીનતા બતાવવાને માટે છે પણ અંધિભેદનને પ્રમાણ કરવું નથી, એમ વાદી શંકા કરે, તો સિદ્ધાંતી કહે છે કે ના, તેમ નથી. જો એ વાક્યો ઉદાસીનતા બતાવતાં હોત તો તેમાં ઉદાસીનવત્ 'ઉદાસીનની પેઠે' લખત નહિ. વળી પણ વાદી શંકા કરે છે કે અંધિભેદન યથા પછી માનીને કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય રહે નહિ સિદ્ધાંતી કહે છે કે, સારે તો માનીને એ માનરૂપ કોઈ રોગ જ

૧. જે દિવસના બાળકને સોળ વર્ષ સુધી યજ્ઞોપવીત સરકાર કરવામાં આવ્યો નથી તે માલ કહેવાય છે તેને વેદપાઠ કરવાનો અધિકાર નથી મળતો

૨. યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યા પછી જે દિવસ, અને સહિત અર્થ સહિત પૌત્રપૌત્રાની સા-
ખારૂપ વેદનું અધ્યયન કરે અને ૫૪ કર્મ કરતો રહે તો તે શ્રોત્રિય કહેવાય છે

* શ્રીમદ્ બ્રમહ્મીતાના ૧૪ મા અધ્યાયના ૨૨-૨૩ શ્લોકોમાં એ વાક્યો છે

યથા કહેવાય કહેવાનો જ્ઞાન એવો છે કે, અધિકોક્તિ પછી પણ જ્ઞાનીને પૂર્વે જતામાં પ્રમાણે પ્રાગ્ધ્યવશીત્ કર્મ તો રહે છે જ ૨૭૦

તત્ત્વયોથં ક્ષયં વ્યાધિ મન્યન્તે યે મહાધિયઃ ।

તેપાં પ્રજ્ઞાદતિવિશદા કિં તેપાં દુઃશકં વદ ॥ ૨૭૧ ॥ ૫૬૫

શબ્દાર્થ — જો મહાબુદ્ધિવાળા, તત્ત્વબોધને ક્ષયરૂપ વ્યાધિ માને છે, તેઓની બુદ્ધિ અતિ શુદ્ધ છે ! તેઓને શું અસાધ્ય છે !! [તે] કહે ? (કહેવાનો જ્ઞાન એવો છે કે એમ માનનારા મહા મૂર્ખ છે.) ૨૭૧.

ભરતાદેરપ્રવૃત્તિઃ પુરાણોક્તેતિ ચેત્ તદા ।

જક્ષન્ ક્રીડન્ રતિં વિદંભિત્યર્થોપાર્ણિ કિં શ્રુતિમ્ ॥ ૨૭૨ ॥ ૫૬૬

શબ્દાર્થ — ભગ્ત આદિની અપ્રવૃત્તિ પુરાણમાં કહેલી [છે] એમ જો [કહે] તો 'ખાતો, ક્રીડા કરતો, પ્રીતિ કરતો' એ પ્રકારની શ્રુતિ શું [તું] નહિ સાંભળતો હવે ? ૨૭૨.

વિવેચનઃ—વાદી કહે છે કે જ્ઞાનીની અપ્રવૃત્તિના સબંધમાં તમે ઉપરના શ્લોકથી પરિહાસ કરો છો, પરંતુ જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિનો અભાવ પુરાણોમાં જતાવેલ છે માટે તે યોગ્ય છે, સિદ્ધાંતી કહે છે, કે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણ એ ત્રણ પ્રમાણ છે એ દરેકમાં પાછના કરતા આગળનું વધારે બળવાન છે, માટે પુરાણમાં ભરતાદિની અપ્રવૃત્તિ સિદ્ધ તો પણ જક્ષન્ ક્રીડન્ રમમણ સ્ત્રીમિર્વા યાનિર્વા જ્ઞાનિમિર્વા સ્વર્ગર્વા મોક્ષજ રમર્ ર્દ શરીરમ્ 'જ્ઞાની પુરૂષ ખાતો, ક્રીડાકરતો સ્ત્રીઓ સાથે, અર્થાદિવાહનો સાથે જ્ઞાનીયો સાથે, રમતો સતો, પોતાના સાક્ષીઓને અને શરીરને સંભારતો નથી આ શ્રુતિવાચ્ય શું તે સાંભળ્યું નથી ? આ શ્રુતિ એમ જતાવે છે કે જ્ઞાનીને પણ શરીરનિર્વાહક બધા કર્મો વળગેલા રહે છે ૨૭૨

ન હ્યાહારાદિ સંત્યજ્ય ભરતાદ્યાઃ સ્થિતાઃ કચિત્ ।

કાષ્ટપાપાણવત્ કિંતુ સંગમીતા ઉદાસતે ॥ ૨૭૩ ॥ ૫૬૭

સંગી હિ વાપ્યતે લોકે નિઃસંગઃ સુખમશ્નુતે ।

તેન સંગઃ પરિત્યાગ્યઃ સર્વદા સુખમિચ્છતા ॥ ૨૭૪ ॥ ૫૬૮

શબ્દાર્થ—ભગ્તઆદિ પુરૂષો, આહાર આદિનો ત્યાગ કરીને કાષ્ટ અને પાપાણની પેઠે ક્યાંઈ પણ રહેલા ન હોતા, પણ સગથી બીનેલા ગહે છે (રહેલા હતા). (૨૭૩). જગત્માં સંગવાળો (પુરૂષ) બાધ પામે છે, [અને] નિઃસંગ મુખ્ય બેળવે છે. તેટલા માટે સુખ ઇચ્છતા (પુરૂષે) સંગ હુમેશાં પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ૨૭૪.

વિવેચન—શ્રુતિવાચ્ય વધારે પ્રમાણ યોગ્ય છે એ વાત ઠીક છે, પણ અદિઆ પુરાણવાચ્યની ગતિ શી સમજવી ? આત્મા અમાધાન માટે કહે છે કે, ભરતાદિના સબંધનું પુરાણવાક્ય ઉદાગીનતા જતાવડાને માટે નથી પણ પ્રવૃત્તિનો અભાવ જતાવડાના અગિ પ્રાપ્તવાળું છે કેમકે સંગ જ પુરૂષને બંધન કરનાર છે એ નમથી છુટવા માટે ભરતા દિ ઠી બેઠા છે ૨૭૩—૨૭૪

૨ વૈરાગ્ય, યોધ અને ઉપરતિનું વર્ણન. ૫૬૯—૫૮૪

અજ્ઞાત્વા શાસ્ત્રહૃદયં મૂઢો વક્ત્યન્યથાડન્યથા ।

પૂર્વાર્ણાં નિર્ણયસ્ત્વાસ્તામસ્મત્ સિદ્ધાન્ત ઇચ્ચતે ॥૨૭૫॥ ૫૬૯

શબ્દાર્થ—મૂઢ પુરૂષ શાસ્ત્રના હૃદય—રહસ્યને નહિ જાણીને બીલું બીલું કહે છે, [માટે] મૂર્ખોના નિર્ણય [ભલે] રહે ! અમારો સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે (કહીએ છીએ). ૨૭૫.

વિવેચન—માનસિક સંગતુ લાગ્યપણુ સતે પણ અતરના સગ વગરના જ્ઞાની પુરૂષોની બાહ્યેષ્ટાઓ અજ્ઞાનતા આદિને ક્રમ દેખાડે છે ! એ સકા થવા જેવી છે આ સકા જ્ઞાને થાય છે તેનો જ માત્ર વિચાર કરનાથી તે સમજ નાશ પામે છે જેઓને શા સના અભિપ્રાય સમજતા નથી તેના મૂઢ પુરૂષો જ જ્ઞાનીની બાહ્યેષ્ટાને અજ્ઞાન છે એમ કહે છે તેઓ એમ કહેતા હોય તો બને કહે તેને માટે વિચાર કરનાની જરૂર નથી, પણ આપણે તો શાસ્ત્રના રહસ્ય—અભિપ્રાય—વિચારનાની જરૂર છે તે અમારા સિદ્ધાન્તમા આ પ્રમાણે છે ૨૭૫

વૈરાગ્યવોધોપરમાઃ સહાયાસ્તે પરસ્પરમ્ ।

પ્રાયેણ સહવર્ત્તતે વિયુજ્યન્તે કચિત્ કચિત્ ॥ ૨૭૬ ॥ ૫૭૦

હેતુસ્વરૂપકાર્યાણિ ભિન્નાન્યેપામસંકેરઃ ।

યથાવદવગંતવ્યઃ શાસ્ત્રાર્થ પ્રવિવિચ્યતા ॥ ૨૭૭ ॥ ૫૭૧

શબ્દાર્થ—વૈરાગ્ય, યોધ અને ઉપરતિ, તેઓ પરસ્પર સહાયક [છે]. ધણું કરીને [તેઓ] સાથે [જ] રહે છે [અને] ક્યારેક ક્યારેક છુટા પડે છે. (૨૭૬). એઓનાં હેતુ, સ્વરૂપ અને કાર્ય ભિન્ન [છે, માટે] શાસ્ત્રના અર્થનું વિવેચન કરનારા (પુરૂષ) એ [તેના] અસંકેર [ભેદ] જેવો છે તેવો જાણવા યોગ્ય [છે]. ૨૭૭.

નીચેના શ્લોકમા વૈરાગ્યના હેતુ, સ્વરૂપ અને કાર્ય બતાવે છે —

દોષદષ્ટિર્નિહાસા ચ પુનર્મોગેષ્વદીનતા ।

અસાધારણહેત્વાદ્યા વૈરાગ્યસ્ય ત્રયોડ્યમી ॥ ૨૭૮ ॥ ૫૭૨

શબ્દાર્થ—દોષદષ્ટિ, નિહાસા અને ભોગોની અંદર કરીને અદીનતા એ ત્રણ, વૈરાગ્યના અસાધારણ હેતુ આદિ [છે]. ૨૭૮.

વિવેચન—જ મમૃત્યુજરાગ્યાંવિદુ સદોષાનુદર્શનમ્ એ ભગવદ્વાક્ય પ્રમાણે, જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિ એઓમા જે જે દુઃખ છે તે તે જોવા—વિચારી જોના, આ દોષદષ્ટિ કહેવાય છે, તે વૈરાગ્યનો ૧ હેતુ છે નિહાસા એટલે લાગની ધમ્મા અથવા ધમ્મારાહિલ ભગવાન પતજલિ યુનીએ વૈરાગ્યના પર અને અપર એવાં બેદ બતાવ્યા છે એવર્થાદિક સિદ્ધિઓનો અને સત્વાદિ શુભગતની તૃષ્ણાનો લગભગ તે પર વૈરાગ્ય,

૧ પ્રસિદ્ધ શ્લોકોનનો પુત્ર જે પાછળથી ' બુધ ' નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેને આ દોષદર્શનથી જ વૈરાગ્યપ્રાપ્તિ થતુ છે એ ઉત્તિદાસ જાણનારાને સમજાવેલું છે

અને આ લોક તથા પરલોક સંબંધી સુખનો ભાગ તે અપર વૈરાગ્ય છે. આ જિહ્વાસા કહેવાય છે. તે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે. ભાગ કરેલા વિષયો પ્રારબ્ધ વશાત્ આવી મળે તો પણ તેના ગ્રહણનો અભાવ તે ભોગોમાં અદીનતા કહેવાય છે આ વૈરાગ્યનું ફળ છે. આ ત્રણે અસાધારણ છે, એટલે માત્ર વૈરાગ્યના જ સંબંધના છે. બોધ અને ઉપરતિના સંબંધનાં નથી. ૨૭૮.

હવે તત્ત્વબોધના હેતુ આદિને બતાવે છે.—

શ્રવણાદિત્રયં તદ્વત્ તત્ત્વમિથ્યાવિવેચનમ્ ।

પુનર્ગ્રંથેરનુદયો વૌધર્સ્યેતે ત્રયો મતાઃ ॥ ૨૭૯ ॥ ૫૭૩

શબ્દાર્થઃ—તેમ શ્રવણાદિ ત્રણ, તત્ત્વ અને મિથ્યાનું વિવેચન, અને ફરીને અધિનો અનુદય એ ત્રણ બોધનાં [હેતુ આદિ] માનેલાં છે. ૨૭૯.

વિવેચનઃ—અદિઆં ‘શ્રવણાદિત્રય’ એ શબ્દમાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન સમજવું. આ ત્રણે બોધ યવામાં કારણરૂપ છે. શ્રુતિ ભગવતી કહે છે કે બાસ્મા કાટે દ્વઘ્વઃ શોભત્યો મંત્રઘ્વો નિદિધ્યાસિતઘ્વઃ ‘અરે મિત્રેયા ! આત્મા જ્ઞેવા યોગ્ય છે, સાંભળવા યોગ્ય છે, મનન કરવા યોગ્ય છે, અને નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે.’ તત્ત્વ જે કુટસ્થ છે તેનું અને મિથ્યા જે અહંકાર આદિક છે તેનું વિવેચન કરવું એ બોધનું સ્વરૂપ છે, અને ચિદાત્મા અને અહંકારના અન્યોન્યાધ્યાસરૂપ અધિ છે, જેનું પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનીને ભેદ ન થએલ છે એ અધિનો ફરીને ઉદય ન થાય તે બોધનું ફળ છે. ૨૭૯.

હવે ઉપરતિનાં હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળ કહે છે.—

યમાદિર્ધીનિરોધશ્ચ વ્યવહારસ્ય સંસયઃ ।

સ્યુર્હેત્વાઘા ઉપરતેરિત્યસંકર ईरितः ॥ ૨૮૦ ॥ ૫૭૪

શબ્દાર્થઃ—યમાદિ, છુદ્ધિ (વૃત્તિ)નો નિરોધ અને વ્યવહારનો ક્ષય [એએ] ઉપરતિના હેતુ આદિ [છે]. એ પ્રકારે [વૈરાગ્ય આદિના ત્રણે] અસંકર (અસાધારણ ભેદ) કહ્યા. ૨૮૦.

વિવેચનઃ—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રસાદાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ પાતંજલ સૂત્રમાં કહેલાં યોગનાં આઠ અંગો ઉપરતિના હેતુરૂપ છે; સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિવડે પ્રમાણ, વિપર્લય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને અપ્રતિરૂપ પાંચ પ્રકારની ચિત્તની વૃત્તિઓ યોગ સૂત્રમાં બતાવી છે તેનો નિરોધ—છુદ્ધિનો નિરોધ કરવો એ ઉપરતિનું સ્વરૂપ છે, અને લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહારનો ક્ષય થાય અર્થાત્ તેમનું વિસ્મરણ થાય, તે રૂપ ઉપરતિનું ફળ છે. આ પ્રમાણે વૈરાગ્યાદિના હેતુ આદિ બતાવ્યા. હવે વૈરાગ્ય, બોધ અને ઉપરતિમાં મુખ્ય કાણ છે તે બતાવે છે. ૨૮૦.

તત્ત્વબોધઃ પ્રધાનં સ્યાત્ સાક્ષાત્ મોક્ષમદત્તતઃ ।

વૌધોપકારિણાવેતૌ વૈરાગ્યોપરમાનુભૌ ॥ ૨૮૧ ॥ ૫૭૫

૧ પૂન્યપાદ શ્રીમત્પુરામરામોદૃત પાતંજલયોગસંકેતમાં એમનો વિશેષ વિસ્તાર ભેગો

શબ્દાર્થ:—સાક્ષાત્ મોક્ષપ્રદપણું હોવાથી તત્ત્વબોધ મુખ્ય [છે].
વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ એ બંને તત્ત્વબોધના ઉપકારી છે. ૨૮૧.

વિવેચન:—તથેવ વિદિતાઽત્તિમૃત્યુમેતિ નાન્ય ધ્યા વિગતેઽવગ્નાય 'તે પ્રસંગભિન્ન પ
રમાત્માને જાણીને પુરુષ મૃત્યુનું ઉધધન કરે છે મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે (જ્ઞાનથી) પીતે
માર્ગ નથી' આ શ્રુતિ પ્રમાણે તત્ત્વબોધ જ પ્રધાન જણાય છે, અને નીચેની બે શ્રુતિ
ઓએ વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ બોધના ઉપકારી છે એમ જણાય છે, વ્રાહ્મણો નિર્વદમામાનાસ્ત્ય-
કૂદ ક્રુનેન 'બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મ હોવાને ઈચ્છેના મુમુક્ષુ) વૈરાગ્ય પામે કર્મવડે મોક્ષ નથી'
તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સ ગુરુમેવાભિગ્ચેન્ જ્ઞાતો દાત ડરવસ્તિતિશ્ચ સમાહિતો મૃતાઽડત્તમ વેવાત્માન પ
મેદિદિન 'તે આત્માના નિજ્ઞાનને માટે, તે મુમુક્ષુ શ્રી ગુરુ તરફ જાય (અને) શમવાળો,
દમવાળો, ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષાવાળો, અને સમાહિત થઈને આત્મામા જ આત્માને
જીએ' અર્થાત્ વૈરાગ્ય અને ઉપરતિવાળો હોય તેણે પણ આત્મામા આત્માને જોવો એ-
ટને તત્ત્વબોધ મેળવવો તેથી જ મોક્ષ છે એ આગળ કહેનારો ૨૮૧

ત્રયોઽપ્યત્યન્તપકાથેન્ મહતસ્તપસઃ ફલમ્ ।

કુરિતેન ક્વચિત્ કિચિત્ કદાચિત્ પ્રતિવચ્યતે ॥ ૨૮૨ ॥ ૫૭૬

વૈરાગ્યોપરતી પૂર્ણે વોધસ્તુ પ્રતિવચ્યતે ।

યસ્ય તસ્ય ન મોક્ષોઽસ્તિ પુણ્યલોકસ્તપોવલાત્ ૨૮૩ ૬૭૭

શબ્દાર્થ:—[વૈરાગ્યાદિ] ત્રણે પણ જો અત્યન્ત પકવ હોય, તો [તે]
મહાતપવુ ફળ છે. ક્યાંક (કોઈ પુરુષમાં) પાપકર્મવડે કદાચ કોઈક પ્ર-
તિષ્ઠા પામે છે. (૨૮૨). જેનાં વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ પૂર્ણ [હોય] પણ
બોધ પ્રતિષ્ઠા પામે તેને મોક્ષ નથી, [પણ] તપના બળથી પુણ્ય-
લોક [છે.] ૨૮૩.

વિવેચન:—પાછા ૫૭૦ મા પ્રાયોગ સહજતે વિચિન્વતે ક્વચિત્ એમ કહેલું છે,
તેનુ કારણ બનાવે છે—

કોઈ પુરુષે પાછા અનેક જન્મોમા અતિશય પુણ્ય સંપાદન કરેલું હોય તો તેના
પુરુષમા વૈરાગ્ય, બોધ અંશે ઉપરતિ તો એમના ગ્હેના દેખાય પણ તેનો પુણ્યનો મમૂઠ
જો ન હોય, અર્થાત્ કોઈ પાપયોગ હોય તો આ તથ્યમાનુ કોઈ એક મે તેમા ન પણ
હોય કોઈ પુરુષમા વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ પણ હોય પણ આત્મજ્ઞાન ન હોય તો તે મોક્ષ
પામતો નથી આવા પુરુષો ~ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામા યોગપ્રદ કલા છે તેવો પુરુષ પો
તાના તપના એટલે વૈરાગ્યના અને ઉપરતિના પ્રભાસથી, શ્રીમદ્ભગવદ્વાક્ય પ્રમાણે
પુણ્યક્ષેત્ર પામી સા મુ વર્ષા મુધી નિનામ કરી પછી પવિત્ર અને ધનીના ઘરમા
જન્મે છે ૨૮૨-૨૮૩

પૂર્ણે વોધે તદન્યાં દ્વાં પ્રતિવદ્દાં યદા તદા ।

મોક્ષો વિનિશ્ચિતઃ કિન્તુ દૃષ્ટુઃસ્વ ન નડ્યતિ ॥ ૨૮૪ ॥ ૫૭૮

શબ્દાર્થઃ—પૂર્ણ બોધ મતે તેનાથી બીજા બે (વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ) બે પ્રતિબંધ પામેલા હોય તો બોધ નિશ્ચિત [થાય છે] પણ દૃષ્ટદુઃખ નાશ પામતું નથી. ૨૮૪.

વિવેચન.—કદાચ મર્ધ પુરુષને વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ ન હોય પણ તત્ત્વજ્ઞાન જેવું જોઈએ તેવું રાખ, તો તેને મોત્ત તો મળ્યાનો જ, કેમકે તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થઈ મર્ધ જે ને ફરી ઉત્પાદ થવાનો અમલ છે અવિદ્યાથી જ નમાર છે એટલે અવિદ્યાનો નાશ થયેતો હોવાથી તેને ફરી મમાર નથી-મોગ જ છે એટલે તત્ત્વમોધથી મોક્ષ મળે છે, પણ આવા જ્ઞાનીમા ધ્યેય અને ઉપરતિનો અભાવ હોવાથી અનુક્રમે થતા વાસનાક્ષય અને મનોનાશરૂપ શુભશુભિનિ સુખ તે મેળવી શકે નથી અથવા તેના દૃષ્ટદુઃખ એટલે જ્વરહારના અનુક્રમ અને પ્રતિકુલ પદાર્થરૂપ નિમજ્જનન્ય નિરોધની નિવૃત્તિ થતી નથી ૨૮૪

હવે વૈરાગ્યાર્થનો અનધિ જનાવે છે —

ब्रह्मलोकतृणीकारो वैराग्यस्यावधिर्मतः ।

देहात्मवत् परात्मत्वदार्ढ्यं बोधः समाप्यते ॥ ૨૮૫ ॥ ૫૭૦

सुप्तिम् विस्मृतिः सीमा भवेदुपरमस्य हि ।

दिशाऽनया विनिश्चयं तारतम्यमवान्तरम् ॥ ૨૮૬ ॥ ૫૮૦

आरब्धकर्मनानात्माद् बुद्धानामन्यथाऽन्यथा ।

वर्तनं तेन शास्त्रार्थे भ्रमितव्यं न पंडितैः ॥ ૨૮૭ ॥ ૫૮૧

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્મલોકને વૃણુસમાન ફરી નાખવો [એ] વૈરાગ્યનો અવધિ માનેલો [છે]. દેહાત્માની પેઠે પરમાત્માની દૃઢતા સતે તત્ત્વમોધ સમાપ્ત થાય છે. (૨૮૫). સુષુપ્તિની પેઠે વિસ્મૃતિ [તે] જ ઉપરામની સીમા થાય છે. આ દિશાપડે આ (ત્રણેનો) અવાંતર ન્યૂનાધિકનો નિશ્ચય કરી શકાય છે. (૨૮૬). આરબ્ધકર્મનું લિપ્ત લિપ્તપણું હોવાથી જ્ઞાનીઓનું પણ જૂદી જૂદી રીતે વર્તન છે; તેથી પંડિતોએ શાસ્ત્રના અર્થમાં ભ્રમણા કરવી યોગ્ય નથી. ૨૮૭.

વિવેચનઃ—વૈરાગ્ય વધતા વધતા એટલે સુધી વન ક લક્ષણોની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તેનો પણ તિરસ્કાર કરવામા આવે, તે વૈરાગ્યનો અનધિ છે મુવક્ષીમા યમે ન ચિકેતાને તત્ત્વમોધ મિવાયુ બીજું બહુએ માગતો કહ્યું તથાપિ તેણે તો છેવટે પણ તાન્ય તત્ત્વમોધવિક્રમ વર્ણવે નિશ્ચિકેતા તેનાવી બીજું નથી માગતો એ જ કહ્યું, આ જ પરવૈરાગ્ય, કે વૈરાગ્ય ની પરામર્ય છે જેમ વૈરાગ્યની તેમ જ મોધની પણ સીમા છે અજ્ઞાનીઓ (આગળ ૬૦૩ જા પ્રોકમા જતાવ્યા પ્રમાણે) જેમ પોતાના દેહમા આત્મશુદ્ધિ બહુ દૃઢ છે તેમ ત્રવણાદિના અભ્યાસથી દેહાત્મશુદ્ધિનો બાધ મર્ધ કોપિણુ જાતના મશયવિપર્યવરદિત લક્ષમા જ આત્મશુદ્ધિ થાય એ બોધની પ રિમીમા છે વગી મગમ જ્વરહારના કરિષત સુખદુઃખની સુખમિમા જે વિસ્મૃતિ

યર્થ જ્ઞપ છે તે જ્ઞયદ્વાદિ અવગ્રાહ્ય પણુ રહે તે ઉપરામની પરિમીત છે. આની જ્ઞતની વેગવ્ય, બોધ અને ઉપરામની મીમા તો બધે દેખાતી નથી. ન્યૂનાધિક દેખાય છે હા, પ્રારબ્ધવશાત્ તે તેમ જ છે; અને મૌ અધિકારીએ પોતપોતાની બુદ્ધિવડે તે સમજ શકાય તેવી છે, માટે સમજ લેવી. વળી મકા થાય છે કે જેને તત્ત્વબોધ થયો છે એવા પુરુષોમાં પણ રાગદ્વેષાદિ દેખાય છે. તેમાં પણ જો રાગદ્વેષાદિ છે તો પછી તેમનું જ્ઞાન મુક્તિના હેતુરૂપ થવાને અશક્ય છે. સિદ્ધાંતી એનું સમાધાન કરે છે કે, પૂર્વના કર્મ-સંયોગથી જેમ કોઈ રોગાદિ શરીરની સાથે વળગી રહે છે, તેમ આ રાગદ્વેષાદિ પણ પૂર્વના કર્મયોગથી જ્ઞાનીના શરીર માથે વળગેલા રહે છે. તથાપિ તે મુક્તિને પ્રતિબંધ કરવામાં અશક્ત છે, માટે શાસ્ત્રના અર્થમાં ખેડિતોએ વિવાદ કરવો એ ગોચર નથી. ૨૮૫-૨૮૭

સ્વસ્વકર્માનુસારેણ વર્તેતાં તે યથા તથા ।

અવિશિષ્ટઃ સર્વબોધઃ સમા મુક્તિરિતિ સ્થિતિઃ ॥૨૮૮॥ ૫૮૨

શબ્દાર્થઃ—તેઓ (જ્ઞાનીઓ) પોતપોતાના પ્રારબ્ધ કર્મના અનુસારવડે જેમ તેમ (જેમ વરતે તેમ) વરતો. [તે] સર્વનો બોધ સમાન [છે, ને] મુક્તિ સમાન [છે]. એ પ્રકારે સ્થિતિ [છે]. (હોવાનો ભાવ એવો છે કે સર્વ જ્ઞાનીમાં ‘હું બ્રહ્મ’ છું’ એ જ્ઞાન એક આકારવાળું જ છે, અને અવિદ્યાદિ દ્વાપ વગરની બ્રહ્મરૂપવડે અવસ્થાન રૂપ મુક્તિ પણ સમાન જ છે; તો પછી તેઓ પોતપોતાનાં પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જેમ વરતતા હોય તેમ ભલે વરતો.) ૨૮૮.

જગચ્ ચિત્રં સ્વચૈતન્યે પટે ચિત્રમિવાર્પિતમ્ ।

માયયા તદુપેક્ષ્યૈવ ચૈતન્યે પરિશેષ્યતામ્ ॥ ૨૮૯ ॥ ૫૮૩

શબ્દાર્થઃ—જગડામાં ચિત્રની પેઠે સ્વસ્વરૂપ ચૈતન્યમાં માયાએ જગતરૂપી ચિત્ર અર્પેલું—કદેષેલું [છે]. તે (જગતરૂપ ચિત્ર)ની ઉપેક્ષા કરીને (જ્ઞાનવડે મિથ્યારૂપ જાણીને) ચૈતન્યમાં પરિશેષ કરવો. ૨૮૯.

ચિત્રદીપમિમં નિત્યં ચેડનુસંદધતે બુધાઃ ।

પશ્યંતોડપિ જગચ્ ચિત્રં તે મુદ્ધાંતિ ન પૂર્વવત્ ॥૨૯૦॥ ૫૮૪

શબ્દાર્થઃ—આ ચિત્રદીપને જેઓ નિત્ય અનુસંધાન કરે છે (ચિન્મા-રે છે) તેઓ [આ] જગતરૂપ ચિત્રને જોતા સત્ય પણ પૂર્વની પેઠે ગ્રાહ્ય પામતા નથી. ૨૯૦.

॥ इति श्रीसनातनयोगमार्गोद्धारकपुज्यपादब्रह्मनिष्ठश्रीमन्नथुराम-

शर्मणः शिष्येण पाठकावर्तकेन सदारामात्मजेन विश्वनाथ-

शर्मणा विरचितायां पंचदश्याः श्रीगुर्जरार्थदीपिकायां

चित्रदीपः समाप्तः ॥

પ્રકરણ ૭ મું.

તૃતિદીપ.

૧ શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન. ૫૮૫—૬૦૨.

૧ અંતારંભ.

* આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમસીતિ પૂરુષઃ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥ ૧ ॥ ૫૮૫

અસ્યાઃ શ્રુતેરભિમાયઃ સમ્યગત્ર વિચાર્યતે ।

જીવન્મુક્તસ્ય યા તૃપ્તિઃ સા તેન વિગદાયતે ॥ ૨ ॥ ૫૮૬

શબ્દાર્થઃ—જો આત્માને, ‘આ હું છું’ એમ પુરૂષ જાણે, તો કેને ઈચ્છે? કેના ભોગને માટે [તે] શરીરની પાછળ અનુસંતાપ પામે? (૧). અહિંઆં આ શ્રુતિના અભિપ્રાય સારી રીતે વિચારીએ; [કેમકે] તે (વિચારવા)થી જીવન્મુક્તની જે તૃપ્તિ [છે] તે સ્પષ્ટ થાય છે, ૨.

વિવેચનઃ—આ તૃતિદીપ પ્રકરણ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનરૂપ હોવાથી ધી ૧ બારતી-તીર્થે થર વૃદ્ધારણ્યક ઉપનિષદ્માંની શ્રુતિને પહેલા શ્લોકમા કહી બતાવે છે, કેમકે એ શ્રુતિ વ્યાખ્યાન કરવાને યોગ્ય છે એનું વ્યાખ્યાન એટલા માટે કરવું જરૂરનું છે કે તેનાથી જીવન્મુક્તની તૃપ્તિ, જે શ્રુતિમા પ્રસિદ્ધ છે તે સ્પષ્ટ થાય છે ૧—૨

૨ પુરૂષ શબ્દનો અર્થ ને જીવેશનું કથન, ૫૮૭-૫૯૦.

માયાડઽભાસેન જીવેશૌ કરોતીતિ શ્રુતત્વતઃ ।

કલ્પિતાવેવ જીવેશૌ તાભ્યાં સર્વ મકલ્પિતમ્ ॥ ૩ ॥ ૫૮૭

શબ્દાર્થ—માયા, આભાસવડે જીવ અને ઈશ્વરને કરે છે એમ સાંભળવાથી; જીવ અને ઈશ્વર કલ્પેલા જ [છે, વળી] તેઓવડે સર્વ જગત કલ્પિત છે, ૩.

વિવેચનઃ—ઉપર બતાવ્યું છે કે આ પ્રકરણ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનરૂપ છે વ્યાખ્યાન એટલે પદચ્છેદ પદાર્થોર્જિર્ધમહો વાક્યયોગના । આલેખ્ય સમગ્રાઽ વ્યારયાન પચ્છક્ષણમ્ ‘પદ-ચ્છેદ, પદનો અર્થ, સમામનો વિગ્રહ, નાકવની યોગના એટલે અન્યથ, અને આલેખ એટલે પૂર્વપક્ષ કે શંકાનું મનાધાન, એ પાંચ લક્ષણવાળું હોય તે વ્યાખ્યાન અહિંઆં ૫૮૫ માં શ્લોકમા બતાવેલી શ્રુતિમા પુરૂષ શબ્દ છે તેનો અર્થ બતાવવાને માટે તે અર્થના ૨ ઉપોદ્

* વૃદ્ધારણ્યક અધ્યાય ૪ થો પ્રાણાલ્ ૪ થાની ૧૨ મી કટિકા

૧ રાસકૃત દીકાકાર રામકૃષ્ણ, આ પ્રકરણ અને તે પછીના જાણા પ્રકરણો શ્રી બારતીતીર્થે પુનીએ લખ્યા છે એમ કહે છે

૨ પાછળ ૩૧ મા પૃષ્ઠની બીજી દીપ જુઓ

ધાતરૂપે સૃષ્ટિને સંસ્થેયથી બતાવે છે. અત્ર માયા શબ્દવડે ચિદાનંદમય બ્રહ્મના પ્રતિબિંબવડે યુક્ત અને સત્, રજઃ અને તમે ગુણવાળી, જગતના ઉપાદાન કારણરૂપ એવી પ્રકૃતિ સમજવી. આ પ્રકૃતિ શુદ્ધમત્ત્વમથી એટલે માયા, અને અશુદ્ધસત્ત્વમથી એટલે અવિદ્યા, એમ બે પ્રકારની છે. બ્રહ્મપ્રતિબિંબવાળી માયા તે ઇશ્વર, અને બ્રહ્મપ્રતિબિંબવાળી અવિદ્યા તે જીવ એ પ્રકારે આગળ તત્ત્વવિવેકના પ્રકરણમાં શ્રી વિદ્યારણ્ય મુનીએ ૧૫ થી ૧૭ શ્લોક સુધીમાં બતાવ્યું છે. એ જ અર્થને મનમાં રાખીને જીવેશાશ્રમામેન કરોતિ માયા વાવિદ્યા ન દયમેવ મમતિ 'જીવ અને ઇશ્વરને આભામયડે કરે છે, માયા અને અવિદ્યા પોતે પ્રકૃતિ જ થાય છે' આ શ્રુતિ પણ પ્રવર્તી છે. એટલા માટે જીવેશ્વરનું માયાથી કલ્પિતપણું છે, અને ખીજું મને જગત તે બનેથી કંઈપણું છે. ૩.

ईक्षणादिप्रवेशांता सृष्टिरीशेन कल्पिता ।

जाग्रदादिविमोक्षांतः संसारो जीवकल्पितः ॥ ४ ॥ ૧૮૮

શબ્દાર્થ—ઇક્ષણના આરંભથી માંડી પ્રવેશ જેના અંત છે એવી સૃષ્ટિ ઇશ્વરે કલ્પેલી છે [અને] જાગૃત અવસ્થાના આરંભથી માંડી મોક્ષ જેના અંતમાં છે એવો સંસાર જીવે કલ્પેલો છે. ૪.

વિવેચન:—પાછળ બતાવ્યું તેમ માયાએ ઇશ્વર અને જીવને કયાં, અને જીવેશ્વરે સર્વ જગત કલ્પ્યું છે. આ જીવેશ્વરનું કલ્પેલું જગત કયુ તે બતાવે છે તદેક્ષત વહુરવાં પ્રજાવેષેતિ 'તે બ્રહ્મ, હું બહુ હોઉં પ્રકર્ષ કરીને દાઉં એમ જોવું હવું' આ શ્રુતિમાં બતાવ્યા મુજબ બ્રહ્મનું ઇક્ષણ જેના પ્રારંભમાં છે એની સૃષ્ટિ તે ઇક્ષણાદિ સૃષ્ટિ કહેવાય છે અને અને જીવેનાત્માનુપ્રવિશ 'આ જીવરૂપ આત્માવડે પ્રવેશ કરીને' આ શ્રુતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મનો પ્રવેશ જેના અંતમાં છે એવી પણ સૃષ્ટિ તે ઇક્ષણાદિપ્રવેશાંત સૃષ્ટિ કહેવાય અર્થાત્ 'હું બહુ થાઉં' એમ ઇશ્વરે જોયું ત્યારથી માંડીને જીવરૂપે તે બધામાં પેઢા લાં સુધીની સર્વ સૃષ્ટિ ઇશ્વરે કરી છે. સ દૃષ માયા પરિમોહિતાત્મા શરીરમાત્રમાય કલેતિ તર્થ । ચિદાનંદનાદિવિચિત્રમાયે સ દૃષ જાગૃત્ ચિત્તપ્રિયેતિ 'તે આ જીવ બધી બાજુથી મોહિત આત્મા એવો શરીરનો આશ્રય લઈને મર્મ કર્મ કરે છે. વળી સ્ત્રી, અન્નપાન આદિ વિચિત્ર ભોગવડે તે આ જીવ જગત્ત્વસ્થામાં તુમિને પામે છે' આ શ્રુતિ જગત્ત્વસ્થાના ભોગ જીવ ભોગવે છે તે બતાવે છે. સ્વપ્નેષિ જીવઃ સુત્તદુ સ્વમાત્મા સ્વમાયવા કલ્પિતચિત્તલોકે । સુષુપ્તિકાલે સકલે વિહીને તમોઽમીમૂતઃ સુસુપ્તમેતિ 'સ્વપ્નમાં પણ જીવ પોતાની માયાવડે કલ્પેલા તમામ લોકમાં સુખદુઃખનો ભોક્તા થાય છે. અને સુષુપ્તિમાં સર્વ વિચીન થયે સતે તે અગાનવડે દંકાર જઈને સુખ પામે છે' આ શ્રુતિ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં પણ જીવ સુખદુઃખરૂપ ભોગ ભોગવે છે તે બતાવે છે. વુનચ જગ્માત્ત્વ કર્મવોળાત્ સ દૃષ જીવ સ્થિતિ પ્રવુદ્ધ । પુરુષે કીરતિ યથા જીવત્ત્વત્તુ જાતે સકલ વિચિત્ર 'વળી જગત્ત્વસ્થાના કર્મવોળાથી જીવ સુએ છે (સ્વમાત્મસ્થા પામે છે) પ્રવુદ્ધ (જગત્ત્વસ્થાવાળો) એવો જીવ ત્રણ શરીર અથવા ત્રણ અવસ્થામાં કીડા કરે છે, એવો જ જીવ છે તેથી સુ-

કળ વિચિત્ર મનોમય જગત પેદા થયું છે ' આ શ્રુતિ ત્રણ અવસ્થા તથા ત્રણ શરીરનાં જીવ સર્વ ક'પે છે તે બતાવે છે અને વળી જામત્વમ સુષુપ્ત્યાદિ પ્રપચ પલ્કાશતે । ત. પ્રાહ્મમિતિ જ્ઞાત્મા સર્વવર્તે પ્રમુચ્યતે ' બ્રહ્મત્, મામ અને સુષુપ્તિ આદિ પ્રપચને જે પ્રકારે છે, તે જ્ઞાત્મા ' હુ હુ ' એમ બોલીને નરં બધથી મુકાય છે ' આ શ્રુતિ, મોક્ષ મેળવનાના સાધનોરૂપ જગતને જીવ સર્વે છે, એમ બતાવે છે આ પ્રમાણે જામત અવસ્થા છે જેના આદિમા અને મોક્ષ છે જેના અતમા એના મરં જગતને જીવ ઉત્પત્ત કરે છે એમ જગતની શ્રુતિઓની નિદ્ધ વાતને અધકર્તા કહી બતાવે છે ૪

અમાધિષ્ઠાનમૂતાડડત્મા કૂટસ્થાસંગચિદ્રુપઃ ।

અન્યોડન્યાધ્યાસતોડસંગર્ધીસ્થજીવોડન પૂરુષઃ ॥ ૫ ॥ ૫૮૦

શબ્દાર્થઃ—કૂટસ્થ, અસંગ, ચિદ્રૂપ [અને] ભ્રમના અધિષ્ઠાનભૂત એવો આત્મા, પરસ્પરના અધ્યાસથી અસંગ બુદ્ધિમાં રહેતો—જીવ થતો અહિંઆં (આ શ્રુતિમાં) પુરૂષ [કહેવાય છે] ૫.

વિવેચનઃ—જે પ્રમાણે પુરૂષ શબ્દના અર્થનો બોધ થવામા ઉપયોગી સૂક્તિ બ તારી હવે પુરૂષ શબ્દનો અર્થ બતાવે છે એનીની એરણ્ય ઉપર જૂલ જાના પાટ મગાય છે છતા તે તો હમેશા પોતાને રૂપે જ રહે છે તેમ આત્મા મિત્ર નિત્ર શરીરના યોગમા આનતા છતા પોતાને રૂપે જ હમેશા રહે છે, માટે કૂટસ્થ-અનિકાગી કહેવાય છે શરીર છતા શરીરથી જૂદો છે, માટે તે અમગ કહેવાય છે આત્મા જમનુ અધિજાન છે, કેમકે સર્વ જગત તેમા જ ક'પાએક છે, માટે અવિભરી, અમગ, ચેતનસ્વરૂપ અને ભ્રમના અધિષ્ઠાનરૂપ આત્મા, જ યોઃ પતિમ્ ॥ યોડ-વાત્મજનામ-યો-ગ્યવર્માઆપ્તવ્ય તવે-વપહાર-મામ્ભવતિ ' પરસ્પરમા એ-ષીજના અરૂપનો અને ધર્મનો ન અધ્યામ કરીને મરં બા દારને જાગતારા થાય છે ' અર્થાત્ જગતના બાબ્બકાર નિરૂપણ કરવા નાતત્વ અધ્યામ મરડે પોતાની મેળે જ પરમાર્થના મનુષ્ય નિનાની બુદ્ધિમા સ્થિત થઈ જાય છે આ જીવને જ (૫૮૫) મા મોક્ષમા બતાવેલી શ્રુતિમા ' પુરૂષ ' કહેશે છે ॥ જા અપ પુરુષ સર્વમા પૂર્વ પુરિષય ' તે આ પગ્ય મરં શરીરરૂપ પુત્રીમા પૂર્વ છે ' આ શ્રુતિરડે પુરૂષ શબ્દનો બુત્પલસર્થ બતાવે છે અર્થાત્ બુદ્ધિ આદિકનુ અધિજાન કૂટસ્થ જ, બુદ્ધિમા પ્ર તિર્નિવત થઈને જીવનાય પામત મરં પુરૂષ એમ કહેવાય છે ૫

સાધિષ્ઠાનો વિમોક્ષાર્દો જીવોડધિનિયતે ન તુ ।

કેવલો નિરધિષ્ઠાનવિભ્રાન્તિઃ કાપ્યસિદ્ધિઃ ॥ ૬ ॥ ૫૯૦

શબ્દાર્થ—અધિષ્ઠાન સાધેનો જીવ, મોક્ષાદિમાં અધિકારી થાય છે. પણ કેવલ નહિ (નથી થતો) : [કેમકે] અધિષ્ઠાન વગરની ભ્રાંતિનું બંધ અસિદ્ધિપણું છે. ૬.

વિવેચનઃ—ઉપર બતાવ્યું તેમ પુરૂષ ધ્યાન્ય અધિજાને નહિ જ સમગ્ર જીવ કેવલ નહિ, કેમકે જે કેવલ ચિદાભામ દોષ તો તેને પછી મોક્ષ વગેરેના અવગ્રાહ રહેના નથી

* એ જગતમા બીજ નહિ એ જ જગતની કલ્પના કરી તે અધ્યાસ કહેવાય એમ બતાવે ૩૫ માનવ

અર્થાત્ અધિગ્ન સહિત ચિદાભાગ તે જ પુરૂષ અને એને જ મોક્ષાદિ માધનનો અધિ-
કાર છે મોક્ષ એટલે થયેલી વાનિત્યુ મથાર્થ જ્ઞાન થતાંની નિષ્ક્રિય થતા પોતાનું સ્વરૂપ
મમજ્ઞત્વ તે મોક્ષ કાષ્ટ મેળવવાનો નથી, તે તો છે જ માત્ર વાતિ છે તે ટળી જાય
એટલે મોક્ષ આ વાતિ પણ સહ્યવન્તુમા જ માયાના પ્રભાવથી થાય છે જો સહ્યવન્તુ ન
હોય તો વાનિ થાય જ નહિ દોગડીમા સાપ ભાસ્યો છે તે દોરડી છે તો જ ભાસે છે, ન
હોય તો બાંધે નહિ અર્થાત્ અધિગ્ન વગર વાતિનો અભાવ છે દોગડીમા ભામનો સાપ,
સાપ છે કે દોગડી છે એની ખાતરી કંઈ આ જેમ તેને હવાવની અથવા દીવો લાવી
જોની એ છે, તેમ અધિગ્નમા જ્ઞાની કંપના થઈ છે તે કંપનાને જોની, એટલે તેના
નસાસલનો નિર્ણય કંનારૂપ માધનો માધના વાંચી આત્માનું મુદ્ધવરૂપ મમજ્ઞઈઆતના
મોક્ષ અનુભવાય છે .

૩ ‘અહં અસ્મિ’ એ જે પદ્ધતિમાં ‘અહં’ પદ્ધતિ વિવેચન. ૫૬૧-૬૦૨.

અધિષ્ઠાનાંશસંયુક્તં ભ્રમાંશમવલંબતે ।

યદા તદાહં સંસારીત્યેયં જીવોઽભિમન્યતે ॥ ૭ ॥ ૫૯૭

ભ્રમાંશસ્ય તિરસ્કારાદધિષ્ઠાનમગ્નતા ।

યદા તદા ચિદાત્માહમસંગોઽસ્મીતિ બુદ્ધ્યતે ॥ ૮ ॥ ૫૯૭

ગ્રખદાર્થ — અધિષ્ઠાનના અગવાળા ભ્રમાંશને જ્યારે જ્ઞાન અવલંબન
કરે છે, ત્યારે ‘હું સંસારી છું’ એમ જ [તે] અભિમાન કરે છે. (૭).
જ્યારે ભ્રમાંશના તિરસ્કારથી અધિષ્ઠાનની પ્રધાનતા [સમજાય છે] ત્યારે
‘હું ચિદાત્મા [અને] અમંગ છું’ એમ [કૃદ્ધ્યતે] જણાય છે. ૮.

વિવેચન:—જા જે મોક્ષમા સાધિગ્ન પુરૂષનું મમાર માથે અન્યપણ જતાવે
છે માયા, જ્ઞાનના એક દેગમા છે, તેમા ચિત્તનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે અશમાનું પડે છે
જ્ઞાન પણ અધિષ્ઠાનનો આ મમજ્ઞો નિચાર કરતા અસ છે, તેને મોક્ષમા ‘સાધિષ્ઠા-
નાંશ’ ગ્રમ્થી જણાવેન છે માધિગ્નાત્મનો પર્વાય કૃદ્ધ્ય, માટે સાધિષ્ઠાનાગ સયુક્ત
એટલે કૃદ્ધ્ય મહિત ચિદાભાસયુક્ત મને શરીરને, પોતપોતાના સ્વરૂપને જ્યારે જ્ઞાન
મીમાર કરે છે ત્યારે તે જ્ઞાન ‘હું સમાગી છું’ એમ માને છે—અભિમાન કરે છે આનું
નામ જ ભ્રમાંશ જ્યારે જ્ઞાન જને શરીર મહિત ચિદાભામ (ભમાશ) તો લાગ કરે
ઠે—અનાદ્ય કરે છે—તેને નિચારે જુએ છે, ત્યારે તે અધિષ્ઠાનભૂત કૃદ્ધ્યનું પ્રધાનપણ
પામે છે અને તે પ્રમાણને વર્તતા ‘હું ચિદાત્મા છું, હું અમંગ છું’ એમ તેને
મા. થાય છે ૭-૮

નાઽસંગેઽહંકૃતિર્યુક્તા કયમસ્મીતિ ચેચ્છૃણુ ।

एको मुख्यो द्वयमुख्यावित्यर्थसि विधोऽहमः ॥ ९ ॥ ૬૦૩

ગ્રખદાર્થ:—અસંગમાં અહંકાર યોગ્ય નથી [તો] ‘હું અસંગ છું’

એમ કેમ [કહેવાય] ? એ પ્રકારે જો [કહેતો હોઉં] તો સાંભળ. અહં
ગ્રખદના એક મુખ્ય (અને) જે અમુખ્ય એમ ત્રણ પ્રકારના અર્થ છે. ૯.

વિવેચન:—પાછળ બતાવ્યું કે બ્રહ્માશના ત્યાગથી જીવ, ‘હું અસંગ અને ચિદાત્મા છું’ એમ જાણે છે. વાદી કહે છે કે તમારૂં આ કહેવું ખોટું છે; કેમકે અસંગ, ચિદ્રૂપ કૃતસ્થમા ‘અહું’ શબ્દની પ્રતીતિથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનનો અભાવ છે, તો ‘હું અસંગ છું’ એમ કેમ કહેવાય? અર્થાત્ જીવ એમ જાણી ન જ શકે. શબ્દની મુખ્યાવૃત્તિવડે ‘અહું’ શબ્દની પ્રતીતિથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનનો અભાવ છે એ વાત ખરી છે, પણ લક્ષણાવૃત્તિથી અહ પ્રલયની વિષયતા છે, ને એટલા માટે અચક્ષ્ણા આચાર્ય મુખ્યાવૃત્તિ અને અમુખ્યાવૃત્તિવડે ‘અહું’ શબ્દના ત્રણ અર્થ આગળ બતાવે છે. ૯

અન્યોડન્યાધ્યાસરૂપેણ કૃતસ્થાભાસયોર્વિષ્ણુઃ ।

एकीभूय भवेन्मुख्यस्तत्र मूढः प्रयुज्यते ॥ ૧૦ ॥ ૬૯૪

શાબ્દાર્થ:—[અધિકારી] કૃતસ્થ અને ચિદાભાસનું સ્વરૂપ પરસ્પરના અધ્યાસવડે એક થઇને [અહું] શબ્દનો] મુખ્ય અર્થ થાય છે. [અને] તેમાં [તે] મૂઢાએ જોડાય છે. ૧૦.

વિવેચન:—આ શ્લોકમાં મુખ્યાવૃત્તિવડે અહું શબ્દનો અર્થ કેવી રીતે સમજાય છે તે બતાવે છે કૃતસ્થ ને અધિકારી છે તેનું, અને માયા અથવા અધિમામા પડેલું ચિત્તનું પ્રતિગિબ એટલે ચિદાભાસ એ બેનું સ્વરૂપ પરસ્પરના અધ્યાસવડે એક થઈ જાય, એટલે જ્યાં અધિકારી કૃતસ્થ અને ચિત્તપ્રતિગિબ, એ બેનો વિવેક સમજવામાં આવ્યો ન હોય ત્યાં; અર્થાત્ સામાન્યઅંતઃકણુવાણુ ચેતન જણાવવાને માટે સાધારણ બુદ્ધિવાળો કે વ્યવહાર બુદ્ધિવાળો, જેણે કૃતસ્થ કે ચિત્તા સ્વરૂપનો વિવેક જાણ્યો નથી એવો માણસ, ત્યાં માર ‘હું’ શબ્દ વાપરે છે આ માર નો મુખ્યાર્થ છે આને શકત્યર્થ પણ કહે છે. ૧૦.

प्रथगाभासकृतस्थावमुख्या तत्र तत्त्ववित् ।

पर्यायेण प्रयुक्तेऽहंशब्दं लोके च वैदिके ॥ ૧૧ ॥ ૬૯૫

શાબ્દાર્થ:—ચિત્તપ્રતિગિબ અને કૃતસ્થને જુદા [ગાળીએ તો] અમુખ્ય અર્થ [થાય છે]. તેમાં તત્ત્વને જાણનાર અનુક્રમે વ્યવહાર અને વૈદિકમાં અહ શબ્દને જોડે છે. ૧૧.

વિવેચન:—પાછળ ૯ મા શ્લોકમાં માર શબ્દના અમુખ્યાવૃત્તિથી જે અર્થ થાય છે એમ કહ્યું છે, તે આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે માભાસઅતઃકણુવાળા ચેતનનો વિવેક કરી, માભાસઅતઃકણુ અને ચેતનને જુદું છૂદું સમજવા માટે તત્ત્વને જાણનાર પુરો વ્યવહારવાળા ‘હું આભાસ છું’ અને પરમાર્થિક દશામાં ‘હું કૃતસ્થ છું’ એમ બોલે છે, આને ‘માર’ શબ્દની અમુખ્યાવૃત્તિ અથવા લક્ષણાવૃત્તિ કહે છે. એ જ તેના અમુખ્ય અર્થ છે આ દશમા અને અગિઆમમાં શ્લોકનો ભાવ એ છે, કે કૃતસ્થ અને ચિદાભાસનો વિવેક કર્યા વગર અન્ય વ્યવહારી માણસો તેમા હું શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, તે તેનો મુખ્ય અર્થ છે, અને તેનો વિવેક કરી તત્ત્વનું પુરો કોઈ વિચારકાળમાં ન હું શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, આને તેનો અમુખ્ય અર્થ કહે છે. ૧૧.

બીજામાં ‘અનુક્રમે વ્યવહાર અને વૈદિકમાં ‘હું’ શબ્દને જોડે છે’ એ વાત છે તેનો સ્પષ્ટ અર્થ કરવા માટે અચક્ષ્ણા નીચેના બે શ્લોકનું કથન કરે છે.—

લૌકિકવ્યવહારેડહં ગચ્છામીત્યાદિકે વુષઃ ।

વિવિન્ધેવ ચિદાભાસં કૃટસ્થાત્ તં વિવક્ષતિ ॥ ૧૨ ॥ ૫૯૬

અસંગોડહં ચિદાત્માહમિતિ શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિઃ ।

અહંશબ્દં પ્રયુક્તેડયં કૃટસ્થે કેવલે વુષઃ ॥ ૧૩ ॥ ૫૯૭

શબ્દાર્થઃ—‘હું જાઉં છું’ ઇત્યાદિ લૌકિક વ્યવહારમાં જ્ઞાની કૃટસ્થથી ચિદાભાસને ‘હું’ પાડીને જ તેને કહેવાને ઇચ્છે છે. (૧૨). આ (જ્ઞાની) શાસ્ત્રદૃષ્ટીથી ‘હું અસંગ છું, હું ચિદાત્મા છું’ એમ કેવળ કૃટસ્થમાં ‘અહું’ શબ્દને જોડે છે. ૧૩.

વિવેચન—‘હું જાઉં છું’ એ વાડ્ય બોલતા જ્ઞાનીઓ ‘અહું’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે સારે આત્મમુદ્ધિથી બોલતો નથી, અર્થાત્ આત્મારૂપે હું જાઉં છું એમ મનજી તે બોલતો નથી પણ કેવળ આભામરૂપે હું જાઉં છું એમ મનજી તેમાં ‘અહું’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે એટલે કે આજ્ઞાનીની પેઠે તે આભામઅત કરણશણ એતનમાં ‘અહું’ શબ્દને જોડતો નથી વળી તે શાસ્ત્રમુદ્ધિથી, અર્થાત્ વેદાત અવશ્ય કરતા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી ચિદાભામ અને કૃટસ્થનું વિવેચન કરીને કેવળ કૃટસ્થમાં તો ‘હું ચિદાત્મા છું’ એમ બોલવામાં ‘હું’ શબ્દનો પ્રયોગ લક્ષણથી કરે છે આમ દોનાથી પાઠગના ૯ મા શ્લોકની શકાનું સમાધાન થાય છે ૧૨-૧૩

જ્ઞાનિતાડજ્ઞાનિતે ત્વાત્માડઅભાસસ્યેવ ન ચાત્મનઃ ।

તથા ચ કથમાભાસઃ કૃટસ્થોડસીતિ બુદ્ધવતામ્ ॥ ૧૪ ॥ ૫૯૮

શબ્દાર્થ—જ્ઞાનીપણું અને અજ્ઞાનીપણું તો આત્માના આભાસતું જ [છે] પણ કૃટસ્થતું નથી. અને એમ (હોવાથી) આભાસ, ‘હું કૃટસ્થ છું’ એમ કેમ જાણે ? ૧૪.

વિવેચન—વાદી શકા કરે છે કે જ્યારે પદ્ય મા શ્લોકમાં તમે બતાવો છો કે, આભાસ અને કૃટસ્થ એ બંનેને જોડા પાડી તેમાં દરેકમાં અહું શબ્દનો પ્રયોગ કરવો, એ તે (અહું) તો અમુક અર્થ છે તો તેઓમાં અજ્ઞાનની નિર્મિતિ માટે ‘હું અસંગ છું’ એમ કૃટસ્થ જાણે છે કે આભામ જાણે છે ? કૃટસ્થ જાણે છે એમ કહે તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે કૃટસ્થ જે અનગ અને અવિજારી છે તેમાં ‘હું જ્ઞાની છું’ અથવા ‘અજ્ઞાની છું’ એના સંગતો કે નિકારનો અનભવ છે. આથી જરીને જ્ઞાની અજ્ઞાનીપણાનો ધર્મ ચિદાભાસનો છે એમ લાગે છે, પણ એમ માનનાથી તો કૃટસ્થ અને ચિદાભામ બંને ભિન્ન થઈ જાય છે વળી ચિદાભાસમાં જો ‘હું અસંગ-કૃટસ્થ છું’ એમ મુરે અર્થાત્ અન્યમાં અન્યની મુરુણા થાય તો તે પ્રાતિરૂપ ગણાય, માટે ચિદાભાસમાં પણ ‘હું કૃટસ્થ છું’ તેમ કેમ સંભવે ? ૧૪

નાયં દોષશ્ચિદાભાસઃ કૃટસ્થકસ્વભાવવાન્ ।

આભાસત્વસ્યમિથ્યાત્વાત્કૃટસ્થત્વાવશેષણાત્ ॥ ૧૫ ॥ ૫૯૯

શબ્દાર્થ:—આ દ્વાપ નથી. આભાસપણાના મિથ્યાપણાથી [અને] કૂટસ્થના અવગેપપણાથી ચિદાભાગ કૂટસ્થરૂપ મુખ્ય અવભાવવાળો [છે]. ૧૫.

વિવેચન:—ઉપર કૂટસ્થ અને ચિદાભાગની ભિન્નતા વાદીએ બતાવેલી છે પણ એ ભિન્નતા છે જ નહિ કપિત વસ્તુ અધિજ્ઞાનથી ભિન્ન દોષ શરૂ નહિ આ આભાસ ને કહ્યાએ । છે તેનું અધિજ્ઞાન અનુગુણ સંહિત કૂટસ્થ છે આભાગ મિથ્યા છે, કૂટસ્થ સત્ય છે હર્ષણુમા પડેલું મુખનું પ્રતિબિંબ જેમ મુખથી ભિન્ન નથી મુખરૂપ સ્વ ભાવવાળું પણ મિથ્યા છે તેમ કૂટસ્થનું પ્રતિબિંબ આભાગ, કૂટસ્થથી ભિન્ન નથી કૂટસ્થ રૂપ મુખ્ય સ્વભાવવાળું પણ મિથ્યા છે આભાગ ને મિથ્યા છે તેનો બાધ કરતા બાકી કૂટસ્થરૂપ રહે છે, આની કડીને આભાસને કૂટસ્થથી ભિન્ન કહી જ સમાવું નથી જ્યારે આભાસ કૂટસ્થથી ભિન્ન નથી ત્યારે પછી આભાસમા ‘કૂટસ્થ છું’ એમ પ્રતીતિ થાય તે કાઈ બ્રાતિ નથી ૧૫

કૂટસ્થોઽસીતિ વૌધોઽપિ મિથ્યા ચેન્ નેતિ કો વદેત્ ।

ન હિ સત્યતયાઽમીઠું રજ્જુસર્પૃત્તિસર્પણમ્ ॥ ૧૬ ॥ ૬૦૦

તાદૃશેનાપિ ઘોષેન સંસારો હિ નિવર્ત્તેતે ।

યજ્ઞાનુલ્લો હિ યલિરિત્યાહુલોકિકા જનાઃ ॥ ૧૭ ॥ ૬૦૧

શબ્દાર્થ —‘કૂટસ્થ ‘કૂ’ એ પ્રકારનો બોધ પણ મિથ્યા [છે] એમ નો કહે તો [તે] નથી એમ બોલું કહે છે? રજ્જુસર્પૃત્તિ ગમન સત્યતાએ ધ્રુષ્ટિહીન નથી. (૧૬). તેવા બોધવડે પણ સંસાર નિવૃત્તિ સંભવે છે જ. [આ વાત] બરાબર છે [કે ભૂતને] અનુસરવું બલિદાન [બોધ્યું] એમ લૌકિક જનો કહેતા હતા. ૧૭.

વિવેચન —ઉપર બતાવ્યા મુજબ ચિદાભાગ ને મિથ્યા છે તો તેમા ઉત્પન્ન થવું ‘કૂટસ્થ છું’ એ જ્ઞાન પણ મિથ્યા થાય છે, એમ વાદી કહે છે આ તત્ત્વ વેદાત સિદ્ધાન્તને પ્રતિબૂઢ નથી, એમ સિદ્ધાન્તી કહે છે આ વાત પોતાને ઈદ છે એમ બતાવવાને મૂળ સ્થાનના ઉત્તરાર્થમા દ્વિતી બતાવે છે, અધારમા પડેલી દોરડીમા સર્પની બ્રાતિ થાય છે અને વળી એ બ્રાતિથી જણાવેલા સાપ જાણે સાવતો દોષ એમ માન્ય છે આમ માપની અને તેની ગતિની વપના બ્રાતિની અનુચિતતા જોડે ખરી નેવી છે, તોપણ સત્યતાએ તે ખરી નથી તેમ જ મિથ્યા ચિદાભાગમા ‘કૂટસ્થ છું’ એ જ્ઞાન વાસ્તવ નથી મિથ્યા છે આ મિથ્યાજ્ઞાન । કાઈ ઉપગોગનું નથી એમ મનનું નહિ તેનાથી પણ મસારની નિરૂતિ સમજે છે મિથ્યાપદાર્થથી કુ ખતી નિરૂતિ સમવિત નથી એમ કાઈ કહે પણ તે અબલે ૭ સ્વાભાવરથામા દેખાઈ આવતા વ્યાધાદિક ને મિથ્યા છે તેઓવડે જેમ મિથ્યા રમતની નિરૂતિ થઈ જાય છે—માણસ દુઃખને જાણી જાય છે તેમ આ આભાસમા ભાસના ‘કૂટસ્થ છું’ એ મિથ્યા જ્ઞાનથી મિથ્યા સંસારની નિરૂતિ સમજે છે વ્યવહારિક લોભ કહે છે ‘કે જેનું જૂત તેનું અધિજ્ઞાન—દેવ તેવા પૂનરી’ તેમ આ મિથ્યા અસાધનું મિથ્યા વ બતાવવામા પણ મિથ્યા જ્ઞાન જ સાધન છે જેઓ મ માન સત્તાવાળા પદાર્થ છે તેઓ જ પરસ્પર બાધક કે સાધક અર્થ શક છે પણ વિપ

સત્તાવાળા થતા નથી વ્યવહારિક જાગૃત્વસ્થાની ક્ષુધાતૃપ્તાની નિવૃત્તિ વ્યાવહારિક પદાર્થો-
વડે સભવે છે, પણ પ્રાતિભાસિક (સ્વપ્નાવસ્થામાં ભાસતી) ક્ષુધાતૃપ્તાની નિવૃત્તિ પ્રાતિભા-
સિક (સ્વપ્નાવસ્થામાં ભાસતા) પદાર્થોવડે જ સભવે છે તેમ આ મિથ્યારૂપ સસારની
નિવૃત્તિ પણ 'હુ કૃતસ્થ છુ' એના ચિદ્વાભાસમાં થતા મિથ્યા જ્ઞાનવડે જ સભવે છે. ૧૬-૧૭
નીચેના શ્લોકથી આ અપાદિત અર્થને સમાપ્ત કરી બતાવે છે.—

તસ્માદ્વાભાસયુરુપઃ સકૂટસ્થો વિવિચ્ય તમ્ ।

કૂટસ્થોઽસ્મીતિ વિજ્ઞાતુમર્હતીત્યભ્યધાચ્છ્રુતિઃ ॥ ૧૮ ॥ ૬૦૨

શબ્દાર્થઃ—તેટલા માટે આભાસ પુરૂષ કૂટસ્થ સહિત [છ. તેમાંથી] તે (કૂટસ્થ) ને જૂદા પાડીને 'હુ કૂટસ્થ છુ' એમ જાણવાને યોગ્ય છે [માટે 'હુ'છુ'] એ (અર્થ) ને શ્રુતિ ભગવતી કહેતી હવી. ૧૮. *

વિવેચનઃ—પાછળ પૃષ્ઠ ૧ માં શ્લોકથી આ શ્લોક સુધીમાં એમ સિદ્ધ થયું કે ચિદ્વાભાસનું વાસ્તવ સ્વરૂપ કૂટસ્થ જ છે, અને તેથી કૂટસ્થ મહિત ચિદ્વાભાસ, શ્રુતિમાં બતાવેલ 'પુરૂષ' શબ્દનો વાચ્ય છે અર્થાત્ પુરૂષ એટલે કૂટસ્થ સહિત ચિદ્વાભાસ છે માટે આમાં કૂટસ્થનું મિથ્યા સ્વરૂપ જે આભાસ છે તેનાથી કૂટસ્થને ભાગલાગલક્ષણાવડે છૂટ પાડીને 'હુ કૂટસ્થ છુ' એમ જાણવું યોગ્ય છે એટલા માટે જ શ્રુતિ ભગવતી પણ અસ્મિ 'હુ છુ' એ શબ્દ બોલી આ અર્થનું જ પ્રકીકરણ કરે છે એમ સમજવું ૧૮

૨ શ્રુતિગત 'અયં' શબ્દના અર્થનું વિવેચન. ૬૦૩-૭૧૬.

૧ આત્માનું અપરોક્ષપણું. ૬૦૩-૬૦૬.

અસંદિગ્ધાવિપર્યસ્તવોધો દેહાત્મનીક્ષ્યતે ।

તદ્વદ્વેતિ નિર્ણેતુમયમિત્યભિધીયતે

॥ ૧૯ ॥ ૬૦૩

શબ્દાર્થઃ—દેહરૂપ આત્મામાં સંશય તથા વિપરીતભાવના વગરનો બોધ કેળાય છે, તેની ષેઠે અહિંઆં (આત્મામાં) [પણ] એ પ્રકારનો (બોધ) સ્થાપિત કરવાને માટે 'આ' એ પ્રકારે શબ્દ કહેવાય છે. ૧૯.

વિવેચનઃ—આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં બતાવેલી શ્રુતિમાંના 'પુરૂષ' અને 'અસ્મિ' એ બે શબ્દના અર્થ નિસ્તારથી કહેવાયા હવે તેમાંના 'અયં' શબ્દનો અર્થ કયા અભિ-પ્રાપ્તને માટે છે તે અચક્ષી બતાવે છે વ્યવહારમાં લોકો, પોતાના શરીરને આત્મા માની કહે છે કે 'હુ બ્રહ્મણ છુ' એમાં કાર્ષ્ણ્ય પણ મશય અથવા વિપરીત ભાવના તે બોધનાર માનના નથી શરીરરૂપી આત્મામાં 'હુ બ્રહ્મણ છુ', ઇલાહિ જ્ઞાન સંશયવિપર્યય વગરનું જેમ દૃઢ છે તેમ પ્રસંગાત્મામાં પણ તેનું દૃઢ જ્ઞાન સંપાદન કરાવવાને માટે સુમ્તિની સિદ્ધિ થવા સારૂ ભગવતી શ્રુતિ અયં શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે ૧૯

બગવાન બાહ્યકાર પણ પોતાના ઉપદેશસહજી નામના અથવા આ પ્રકારના જ્ઞાનને મોક્ષનું માધન ગણાવે છે એ શ્લોકને અચક્ષી પ્રમાણરૂપે અન કહી બતાવે છે—

દેહાત્મજ્ઞાનવદ્ જ્ઞાનં દેહાડત્મજ્ઞાનવાધકમ્ ।

આત્મન્યેવ ભવેદ્યસ્ય સ નેચ્છન્નપિ મુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥ ૬૦૪

શબ્દાર્થ:—દેહાત્મજ્ઞાનની પેઠે જોને આત્મામાં જ દેહાત્મજ્ઞાનને બાધ કરનારું જ્ઞાન થાય, તે (પુરૂષ) નહિ ઈચ્છતો સતો પણ મૂકાઈ જાય છે. ૨૦.

વિવેચન:—પ્રેરક માણસને પોતાના દેહની બાહ્યરચનાની માહિતી હોવાથી ‘હું માણસ છું’ એવો દૃઢ નિશ્ચય છે. આ નિશ્ચય તે દેહાત્મજ્ઞાન કહેવાય છે. વાગ્દત્ત આત્મસ્વરૂપ તેથી જૂદું છે. એવું જ્ઞાન દેહાત્મજ્ઞાનને બાધ કરનાર છે. આ બાધક જ્ઞાન દેહાત્મજ્ઞાનના જેવું જ દૃઢ થાય અર્થાત્ ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન ચિત્તમાં દૃઢ થઈ જાય તો, જેના ચિત્તમાં એ જ્ઞાન દૃઢ થાય તે માણસ ન ધરાવે તોપણ મસારથી છૂટી જાય છે, કેમકે મસારતું કારણ અજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાનથી બાધ પામી જતાં તેનું કાર્ય નસાર પણ નાશ પામે છે. ૨૦.

અયમિત્યપરોક્ષત્વમુચ્યતે ચેત્તદુચ્યતામ્ ।

સ્વયંપ્રકાશચૈતન્યમપરોક્ષં સદા યતઃ ॥ ૨૧ ॥ ૬૦૫

શબ્દાર્થ:—‘અયં’ એ પ્રકારના (શબ્દવડે) [આત્માનું] અપરોક્ષપણું કહેવાય છે [એમ] જો [કહે તો] તે કહેા; કેમકે સ્વયંપ્રકાશરૂપ ચૈતન્ય, નિત્ય અપરોક્ષ [જ છે.] ૨૧.

વિવેચન:—નાદી કહે છે કે ‘આ ઘડો છે’ એ વાક્યમાં વપરાએલ ‘આ’ શબ્દ ‘એ ઘડો છે’ એ વાક્યમાં વપરાયેલ ‘એ’ શબ્દની પેઠે પરોક્ષપણું બતાવેલો નથી પણ અપરોક્ષપણું બતાવે છે. તેમ અત્ર શ્રુતિમાં વપરાયેલ ‘આ’ શબ્દ પણ આત્માનું પરોક્ષપણું બતાવે છે કે કેમ? મિદ્ધાંતી કહે છે કે તેમ જ છે. સ્વયંપ્રકાશરૂપ ચૈતન્ય જે અન્ય-સાધનની અન્યેક્ષાવાળું તથા આપરણ કરનારના અભાવવાળું છે, તે નિલ અપરોક્ષ જ છે, ને અમારે તે અગીકાર છે અર્થાત્ શ્રુતિગત ‘અયં’ શબ્દ આત્માનું અપરોક્ષપણું બતાવે છે એ અમને અગીકાર છે. ૨૧.

પરોક્ષમપરોક્ષં ચ જ્ઞાનમજ્ઞાનમિત્યદ્ ।

નિત્યાપરોક્ષરૂપેડપિ દ્વયં સ્યાદશ્નમે યથા ॥ ૨૨ ॥ ૬૦૬

શબ્દાર્થ:—પરોક્ષ તથા અપરોક્ષ અને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન એ પ્રકારનું આ જોડું જેમ દશામાં [છે તેમ] નિત્ય અપરોક્ષરૂપ (આત્મા) માં પણ છે. ૨૨.

વિવેચન:—પાઠ ૧૦૩ થી ૧૦૫ સુધીના શ્લોકથી આત્માનું અપરોક્ષપણું અગીકાર દરવામાં તેનું પરોક્ષપણું પણ અગીકાર થઈ ગયું છે. વળી ૧૮૮ માં શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના આશ્રયની વિભવના થાય છે આ પરોક્ષ તથા અપરોક્ષ અને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનરૂપ જોડું નીચે બતાવેલા ૪ શ્લોકમાં વર્ણવેલા દશમાના દૃષ્ટાંતમાં જેવી રીતે મળવે છે તેવી જ રીતે આત્મા જે નિલ અપરોક્ષરૂપ છે તેમાં પણ સંબંધ છે ૨૨.

૨ દશમ દૃષ્ટાંતની સાત અવસ્થાઓ દર્શાવત (આત્મા) માં મંભવે છે
તેનું પ્રતિપાદન. ૬૦૭—૬૧૨.

* નવસંખ્યાહતજ્ઞાનો દશમો વિભ્રમાત્ તદા ।

નવેત્તિ દશમોઽસ્મીતિ વીક્ષ્યમાણોઽપિ તાન્ નવ ॥૨૩॥ ૬૦૭

ન ભાતિ નાસ્તિ દશમં ઇતિ સ્વ દશમં તદા ।

મત્તા વક્તિ તદજ્ઞાનકૃતમાવરણં વિદુઃ ॥ ૨૪ ॥ ૬૦૮

નદ્યાં મમાર દશમં ઇતિ શોચન્ પ્રરોદિતિ ।

અજ્ઞાનકૃતવિક્ષેપં રોદનાદિ વિદુર્નુધાઃ ॥ ૨૫ ॥ ૬૦૯

ન મૃતો દશમોઽસ્તીતિ શ્રુત્વાઽઽપ્તવચનં તદા ।

પરોક્ષત્વેન દશમં વેત્તિ સ્વર્ગાદિલોકવત્ ॥ ૨૬ ॥ ૬૧૦

ત્વમેવ દશમોઽસ્મીતિ ગણયિત્વા પ્રદર્શિતઃ ।

અપરોક્ષતયા જ્ઞાત્વા હૃપ્યત્યેવ ન રોદિતિ ॥ ૨૭ ॥ ૬૧૧

શબ્દાર્થ — નવ સંખ્યાવડે હુણાય છે જ્ઞાન જેનું એવો દશમો (પુરૂષ) તે વખતે [તે નવને] જોતો સતો પણ વિભ્રમથી ‘હું દશમો છું’ એમ જાણતો નથી. (૨૩). ત્યારે (અજ્ઞાન દશામાં) દશમો (પુરૂષ), પોતાને દશમાને ‘દેખાતો નથી, [અને] નથી’ એ પ્રકારે માનીને કહે છે. [વિદ્વાનો] તે (આવા ખોલવા)ને (અથવા આવી સમજાવને) અજ્ઞાનકૃત આવરણ જાણે છે. (૨૪). દશમો (પુરૂષ), નદીમાં મરી ગયો એમ જાક કહેતાં [તે] રડે છે. [આ] રડવા વગેરેને વિદ્વાનો અજ્ઞાનકૃત વિક્ષેપ જાણે છે. (૨૫). ‘દશમો છે, મુઓ નથી’ એમ પ્રમાણિક (પુરૂષોત્ત) વચન સાંભળીને તે વખતે સ્વર્ગાદિ લોકની પેઠે પરોક્ષપણા વડે દશમાને જાણે છે. (૨૬). ‘તું જ દશમો છે’ એમ જાણીને [પ્રમાણિક પુરૂષે તેને] દેખાડયું [એટલે તેને ખાતરી થઈ કે દશમો હું છું. આમ] અપરોક્ષતાએ જાણીને [તે] હર્ષ જ પામે છે [પણ] રોતો નથી. ૨૭.

અજ્ઞાનાઽઽવૃત્તિવિક્ષેપદ્વિવિધજ્ઞાનતૃપ્તયઃ ।

શોકાપગમ ડલ્યેતે યોજનીયાશ્ચિદાત્માનિ ॥ ૨૮ ॥ ૬૧૨

શબ્દાર્થ—અજ્ઞાન, આવરણ, વિક્ષેપ (શોક), (પરોક્ષ તથા અપરોક્ષ એનાં) બે પ્રકારના જ્ઞાન, તૃપ્તિ અને આત્મની નિવૃત્તિ એ પ્રકારે [સાત અવસ્થાઓ છે] તેઓ ચિદાત્માના જોડવા ચોગ્ય [છે]. ૨૮.

* દશ ગામડીઓ મુસાફરી કરવા નીકળ્યા છે એમ મોટી નદી ઉતરી પોતાની સંખ્યા ગણી જોવાને એક જણે ગાયે લીધું ॥ તે પોતા સિવાય નવને ગણે છે એટલે દશમો જ નદીમાં તણાઈ ગયો એમ માને છે આ દૃષ્ટાવને આ છ સંવાદોમાં ઉપયોગ કરેલો છે

ઉપર બતાવેલા ૧૦૭ થી ૧૨૧ સુધીના દશમાના દશાતમા જુદી જુદી અસાનાદિ સાત અવસ્થાઓ થઈ છે તેને આત્માના પણ જોડની એ યોગ્ય છે અર્થાત આત્માની પણ ઉપરના જેવીજ સાત અવસ્થાઓ છે તે નીચે બતાવે છે —

૩ ચિદાભાસની સાત અવસ્થાઓનું વર્ણન, ૬૧૩—૬૩૨.

સંસારાસક્તચિત્તઃ સંશ્વિદાભાસઃ કદાચન ।

સ્વયંપ્રકાશકૂટસ્થં સ્વતત્ત્વં નૈવ વૈત્ત્યયમ્ ॥ ૨૯ ॥ ૬૧૩

ન ભાર્તિ નાસ્તિ કૂટસ્થઃ ઇતિ વક્તિ પ્રસંગતઃ ।

કર્ત્તા ભોક્તાઽહમસ્મીતિ વિશેષં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૩૦ ॥ ૬૧૪

અસ્તિ કૂટસ્થ ઇત્યાદૌ પરોક્ષં વૈત્તિ વાર્ત્તયા ।

પશ્ચાત્ કૂટસ્થ એવાસ્મીત્યેવં વૈત્તિ વિચારતઃ ॥ ૩૧ ॥ ૬૧૫

કર્ત્તા ભોક્તેત્યેવમાદિશોકજાતં પ્રયુચતિ ।

કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્તીયં પ્રાપ્તમિત્યેવ તુલ્યતિ ॥ ૩૨ ॥ ૬૧૬

શબ્દાર્થઃ—આ ચિદાભાસ સંસારમાં આસક્તચિત્તવાળો સતો કયા-રેય પાતાના તત્ત્વરૂપ સ્વયંપ્રકાશ કૂટસ્થને નથી જ બાબતો, (૨૯). ‘કૂટસ્થ દેખાતો નથી [અને] નથી’ એમ પ્રસંગવશાત જોલે છે. [વળી] ‘હું કર્ત્તા બોલતા છું’ એ પ્રકારે [બોલતો પુરૂષ] વિશેષ પામે છે. (૩૦). પ્રથમ [બ્રહ્મજ્ઞાનીના] કહેવાપડે ‘કૂટસ્થ છે’ એમ પરોક્ષ બાબે છે [અને] પછી ‘હું જ કૂટસ્થ છું’ એમ વિચારથી બાબે છે. (૩૧). [હું] કર્ત્તા બોલતા [છું] એ આદિ ગમત્ર જોડને છેડે છે. [વળી મેં] કરવા યોગ્ય કર્યું [અને] પામવા યોગ્ય મેળવ્યું એમ જ [સમજીને] સંતોષ પામે છે ૩૨.

વિવેચનઃ—આ ચાર સ્થોત્રમાં આત્માના અજ્ઞાન આદિક સાત અવસ્થાઓ છે, તે એનુક્રમે મધ્યકર્તા બતાવે છે હૃદિઓના નિપયોને મેળનવામાં બધા સુધીમાં માણસની ચિત્તવૃત્તિઓ શોધી રહી છે, અને વળી બધા સુધીમાં વેદાતનિચાર તેણે કર્યા નથી ભા સુધીમાં તે, પોતાના અતઃકરણનું તત્ત્વ જે સ્વયંપ્રકાશ કૂટસ્થ છે તેને જાણી શકતો નથી આમ કૂટસ્થનું નહિ જાણનાપણુ તેને અજ્ઞાનાવસ્થા કહે છે ૧ ચિદાભાસ વિષય કરનારો પ્રસંગ આવી મળ્યો હોય, છતાં પણ તેનું જ્ઞાન ન થવાથી ‘કૂટસ્થ દેખાતો નથી’ અને ‘નથી’ એમ પ્રસંગ પ્રમાણે માણસ બોલી હોં છે આ અજ્ઞાનનું આવરણ કહેવાય છે ૨ કૂટસ્થ જે સદા સર્વદા છે અને બાસે છે તેને ‘નથી’ અને ‘નથી બાસતો’ એમ કહેવું તેમ જ તેમાં કર્તા બોલતાપણુ નહિ છતાં તેના આરોપ કરવો, આ આરોપના દારણ જૂત રચીશક્તિમંત્ર નરીર અને ચિદાભાસ છે, માટે બો શરીરચુમ્ત ચિદાભાસ વિશેષ કહેવાય છે ૩ ‘કૂટસ્થ છે’ એમ બ્રહ્મજ્ઞાનીએ કહ્યું તે ઉપગવી આપણો કૂટસ્થ છે એમ જ્ઞાન થયું, આ જ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે ૪ પરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી વિચાર કરતા ‘હું જ કૂટસ્થ છું’ એમ સમગ્રમ તારે તે અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય ૫

અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું એટલે ‘હું કર્તા છું’ અને ‘હું ભોક્તા છું’ એમાં જે કર્તાભોક્તાનું અભિ-
માન છે તે જનું રહે છે. કર્તાભોક્તાનું અભિમાન એજ મર્વ શોક થવાનું કારણ છે એટલે
તે કારણ નાશ પામતાં સર્વ શોકસમૂહ નાશ પામે છે, આને શોકાપગમ કહે છે. ૬.
સર્વ શોક માત્ર નાશ પામવાથી આત્મામાં ‘મ કરવાનું હતું તે કર્યું’ અને ‘મેળવવાનું હતું
તે મેળવ્યું’ એવી પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉત્પન્ન થએલી પ્રસન્નતાને અથવા
સતોષને તૃપ્તિ કહે છે. ૭. આ પ્રમાણેની સાત અવસ્થાઓ જે દશ ગામડીઆના દુર્ણ-
તામાં લાગુ છે તે જ આત્મામાં પણ લાગુ છે. ૨૯-૩૨

એ સાત અવસ્થાઓનો અનુવાદ કરી વિસ્તાર કરી બતાવે છે.—

અજ્ઞાનમાવૃત્તિસ્તદ્વદ્ વિશેષથ પરોક્ષધીઃ ।

અપરોક્ષમાતિઃ શોકમોક્ષસ્તૃપ્તિર્નિરંકુશા ॥ ૩૩ ॥ ૬૧૭

સસાવસ્થા ઇમાઃ સન્તિ ચિદાભાસસ્ય તાસ્વિમૌ ।

વંધમોક્ષૌ સ્થિતૌ તત્ર તિસ્રો વંધકૃતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૪ ॥ ૬૧૮

શબ્દાર્થઃ— ૧ અજ્ઞાન, ૨ આપરણ, તેમ [૪] ૩ વિક્ષેપ, ૪ પરોક્ષ-
જ્ઞાન, ૫ અપરોક્ષજ્ઞાન, ૬ શોકનિવૃત્તિ અને ૭ નિરંકુશ તૃપ્તિ (૩૩).
આ સાત અવસ્થાઓ ચિદાભાસની છે. તેઓમાં આ બંધમોક્ષ રહેલા
[છે. વળી] તેમાં ત્રણ બંધ કરનારી સાંભળી [છે]. ૩૪.

વિવેચનઃ—આ બતાવેલી સાત અવસ્થાઓ નિર્વિકારી કૃત્ય આત્માની છે એમ
સમજાવું નહિ. તેઓ તો ચિદાભાસની અવસ્થાઓ છે જીવાત્માને બોધ અને મોક્ષ તે-
માં જ રહેલો છે. તેમાંની પહેલી ત્રણ એટલે અજ્ઞાન, આપરણ અને વિક્ષેપ એઓ
બંધ કરનારી છે. ૩૩—૩૪

આ ત્રણેનાં ગ્રાસ્ય ગ્રાપ્ત કૃત્વા સાર નીચેના ત્રણ શ્લોક કહે છે.—

ન જાનામીત્યુદાસીનવ્યવહારસ્ય કારણમ્ ।

વિચારપ્રાગભાવેન યુક્તમજ્ઞાનમીરિતમ્ ॥ ૩૫ ॥ ૬૧૯

શબ્દાર્થ — ‘હું જાણતો નથી’ એવી [જાતની પ્રતીતિ], ઉદાસીન વ્યવ-
હારનું કારણ [અને જે] વિચારના પ્રાગભાવવાળું [છે, તેને] અજ્ઞાન
કહેવું છે. ૩૫.

વિવેચનઃ—કોઈપણ પદાર્થના કે વાતના સબધમાં આપણે તપાસ ચલાવીએ છતાં
પણ જ્યારે કોઈ સમગમ નહિ સારે આપણે કહીએ કે ‘હું કોઈ જાણતો નથી’ એવું અ-
જાણપણ, શું સમગમ શું ન સમગમ એ કોઈ સ્ફુટ થયું ન હોય ને કરેલી તપાસના
સબધમાં માત્ર ગર્ગાજ રહેવું પડે એનો ઉદાસીન વ્યવહાર, આ ઉદાસીન વ્યવહારનું જે
કારણ છે તે કાણ; અને અમુક વસ્તુ કે અમુક વાત જાણવાને વિચાર જ ન આવે અર્થાત્
વિચારના પ્રાગભાવવાળો એની અવસ્થા એ યુક્ત જે છે તે, તેને અજ્ઞાન કહેવું છે. અર્થા-
ત્ નાં કાર્ય પણ એ જ કહેવાય છે. ૩૫.

* એક સિદ્ધ કરેલી વાતને ફરીને જોવી બતાવવી તે અનુવાદ. પાછળ ૬૩૨ માં શ્લોકમાં
સાન અવસ્થાઓ બતાવેલી છે. -જન ફરીને પણ મ પક્ષે તે બતાવે છે

અમાર્ગેણ વિચર્યાય નારિત નો ભાતિ ચેત્વસૌ ।

નિપરીતવ્યવહારિરાટ્તેઃ કાર્યગિમ્યતે ॥ ૩૬ ॥ ૬૨૦

દેહદ્વયચિદાભાસરૂપો વિક્ષેપ ઈરિતઃ ।

કર્તૃત્વાપરિવિલઃ શોકઃ સંસારાગ્ન્યોઽસ્યવંધકઃ ॥ ૩૭ ॥ ૬૨૧

શબ્દાર્થઃ—જો તે માર્ગે નિચારીને પછી [દૃષ્ટ્ય] ‘નથી’ અને ‘નથી ભાસતો’ એ પ્રકારનો વિપરીત વ્યવહાર [તે] આવરણનું કાર્ય અંગીકાર કરાય છે. (૩૬). બંને શરીર (સહિત) ચિદાભાસરૂપ (એવો) વિક્ષેપ કહેલો [છે. અને] બંનેનું કારણ મંસાર નામનો કર્તાપણુ આદિ સમગ્ર શોક [છે, તે] આ (ચિદાભાસ) નું [કાર્ય છે]. ૩૭.

વિવેચનઃ—આત્માર્થ મુકી દઈને કેવળ તત્ત્વમયથી જ દુષ્પ્રોગકલિત સ્વભાવ નિચાર કરીને પછી ‘દૃષ્ટ્ય નથી’ અને ‘ભાસતો નથી’ એમ કહેનારૂં વિપરીત વ્યવહાર તે આવરણનું કાર્ય છે, અને મુક્તિપ્રાપ્ત મરીર સહિત ચિદાભાસને વિક્ષેપ કહેતો છે વળી કર્તાપણુ, ભોખાપણુ અને પ્રભાતાપણુ એના મમત્ર મોકવાગે સસાર જે બંધનું કારણ છે, તે ચિદાભાસનું કાર્ય છે ૩૬—૩૭

અગ્નિમાતૃતિર્થેતે વિક્ષેપાત્માય પ્રસિદ્ધયતઃ ।

યત્રપ્યધાપ્યવસ્યે તે વિક્ષેપસ્યેન નાહૃત્મનઃ ॥ ૩૮ ॥ ૬૨૨

વિક્ષેપોત્પત્તિતઃ પૂર્વમપિ વિક્ષેપસંસ્કૃતિઃ ।

અસ્ત્યેન તદવસ્થાત્વમવિરુદ્ધં તતસ્તયોઃ ॥ ૩૯ ॥ ૬૨૩

શબ્દાર્થઃ—જો કે અજ્ઞાન અને આવરણ એ (બંને) વિક્ષેપની પહેલાં પ્રસિદ્ધ છે તો પણ તે (બંને) અવસ્થાઓ વિક્ષેપની જ છે [પણ] આત્માની નથી. (૩૮). વિક્ષેપની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ વિક્ષેપનો સંસ્કાર છે જ, તેટલા માટે તે (અજ્ઞાન તથા આવરણ)ને તે (ચિદાભાસ)નું અવસ્થાપણું અવિરુદ્ધ [છે]. ૩૯.

વિવેચનઃ—ઉપરના મોકમા બતાવ્યું કે બંને દેહ સહિત ચિદાભાસ તે વિક્ષેપ કહેવાય છે, અને પાછળ ૬૧૮ માં મોકમા ચિદાભાસની સાત અવસ્થાઓ છે એમ કહેલું છે તો તે સ્વભાવનું નથી કેમકે અજ્ઞાન અને આવરણ એ બે અવસ્થાઓ વિક્ષેપની પૂર્વ છે, ચિદાભાસ જે વિક્ષેપ અવસ્થામાં છે તેને વળી અજ્ઞાન અને આવરણ એની પૂર્વની બે અવસ્થાઓ મ્હાં હોઈ શકે ? એ શકના સમાધાનને માટે આ મોક કહે છે તો કે અજ્ઞાન અને આવરણ એઓ વિક્ષેપની પૂર્વ ગણાવેલી છે તોપણુ અસંગ આત્માની તે અવસ્થા હોઈ શકે નહિ અર્થાત્ તે ચિદાભાસની જ છે એમ કહેતું જોઈએ વિક્ષેપની ઉત્પત્તિની પૂર્વ પણ તેની આ બે અવસ્થાઓ છે એમ કહેતું તો તો મુખ પહેલાં સાચા કલા બરોબર છે એમ લાગે છે તોપણુ તે છે અને છે તે સમ્ભરરૂપે છે માટે અજ્ઞાન અને આવરણ એ બંનેને ચિદાભાસની અવસ્થા ગણવામાં કાઈ વિશેષ આવતો નથી ૩૮—૩૯

ब्रह्मण्यारोपितत्वेन ब्रह्मावस्थे इमे इति ।

न शंકनीयं सर्वासां ब्रह्मण्येवाधिरोपणात् ॥ ४० ॥ ६२४

શબ્દાર્થ:—અધી (અવસ્થાઓ) તું બ્રહ્મમાં જ આરોપણ છે માટે, બ્રહ્મમાં આરોપણ પણાવડે આ (બે) બ્રહ્મની અવસ્થાઓ [છે] એમ શંકા ન કરવી. ૪૦

વિવેચન:—ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વિશેષની ઉત્પત્તિની પૂર્વે તેના સંસ્કારરૂપે અગ્નિ અને આવરણને વિશેષની અવસ્થાઓ ગણી છે. અર્થાત્ વિશેષની ઉત્પત્તિ પહેલાં સંસ્કારરૂપ તેની બે અવસ્થાઓનું અધિધાન બ્રહ્મ સિવાય બીજું હોઈ શકતું નથી. બ્યારે બ્રહ્મરૂપ અધિધાનમાં તે બે અવસ્થાઓ કહવાય છે ત્યારે વળી તેને ચિદાભાસની અવસ્થાઓ શા માટે ગણવી જોઈએ ? બ્રહ્મની જ અવસ્થાઓ કાં ન ગણવી ? આ શંકાનું સિદ્ધાન્તી સમાધાન કરે છે, કે, માત્ર આ બે જ અવસ્થાઓ બ્રહ્મમાં કહેલી નથી પણ સાતે કહેલી છે, અને તેથી કરી એ બેને બ્રહ્મની અવસ્થાઓ કહેવામાં અતિપ્રસંગ આવે છે. બ્રહ્મ નિર્વિકારી છે તેમાં એ કાંઈ ધટતું નથી. અર્થાત્ સાતે અવસ્થાઓ ચિદાભાસની છે. ૪૦.

संसार्यहं विबुद्धोऽहं निःशोकस्तुष्ट इत्यपि ।

जीवगा उत्तरावस्था भान्ति न ब्रह्मगा यदि ॥ ४१ ॥ ६२५

तर्हीनोऽहं ब्रह्मसत्त्वमाने मद्दृष्टितो न हि ।

इति पूर्वे अवस्थे च भासे ते जीवगे खलु ॥ ४२ ॥ ६२६

શબ્દાર્થ:—‘હું સંસારી [હું], હું વિદ્વાન્ [હું, હું] નિઃશોક [હું, હું] સંતોષી [હું]’ એ પ્રકારે પાછલી પણ (ચાર) અવસ્થાઓ જીવને આશરે રહેલી હાસે છે. [પણ] બ્રહ્મને આશરે રહેલી [હાસતી] નથી [આમ]-જો [કહે], (૪૧.) તો ‘હું અજ્ઞાની [હું] અને [મારી દૃષ્ટિથી બ્રહ્મની સત્તા અને જ્ઞાન નથી જ’ એમ હાસે છે, (માટે) અરેઅર [વિશેષની] પૂર્વની (બે) અવસ્થાઓ જીવને આશરે રહેલી [છે], ૪૨.

વિવેચન:—ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યું કે સાતે અવસ્થાઓ બ્રહ્મમાં કહેલી છે માટે અગ્નિ અને આવરણ નામની બે અવસ્થાને બ્રહ્મની અવસ્થા કહવી એ યોગ્ય નથી, એમ જણાવવા વાદીની શંકા કરી બતાવે છે. એટલે કે આગળ ગણાવેલી સાતે અવસ્થાઓ એક સરખી રીતે જ બ્રહ્મમાં આરોપાએલી છે, તોપણ વિશેષના પાછલા કાળમાં ઉત્પન્ન થતી બ્રહ્મની અવસ્થાઓ એટલે કે—‘હું કર્તા ભોક્તા આદિ ધર્મવાળા સંસારી હું, તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો એવો હું જ્ઞાની હું, હું કર્તા ભોક્તા આદિ ધર્મરૂપ શોક વિનાનો હું’ અને ‘હું સર્વ રીતે કૃતકૃત્ય થએલો એવો સંતોષી હું’. આ અવસ્થાઓ જીવમાં રહેલી છે પણ બ્રહ્મમાં રહેલી નથી, માટે વિશેષ પછીની ચાર અવસ્થાઓ તથા વિશેષ એ સઘળી ચિદાભાસની અવસ્થાઓ છે, પણ વિશેષની પહેલાંની અગ્નિ અને આવરણ એ બે અવસ્થાઓ તો બ્રહ્મમાં આરોપાએલી હોઇને બ્રહ્મની જ છે, એમ ખાતરું યોગ્ય લાગે છે.

મિદ્ધાન્તી સમાધાન કરે છે કે જેવી રીતે વિશ્લેષની પાદલી અવગ્યાઓ જીવને આસરે રહેલી છે એમ તમે કહેજો તેવી જ રીતે, 'અજ્ઞાની હું' અને 'મારી દૃષ્ટિથી બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ તથા જ્ઞાન નથી' એમ કહેવારૂપ અજ્ઞાન અને આવગણુ નામની અવસ્થાઓ પણ જીવગત જ છે ૪૧-૪૨

અજ્ઞાનસ્યાશ્રયો વ્રહ્મેત્યધિષ્ઠાનતયા જગુઃ ।

जीवावस्थात्वमज्ञानाभिमानित्वादवादिषम् ॥ ४३ ॥ ૬૨૭

શબ્દાર્થ:—[પૂર્વાચાર્યો] અધિષ્ઠાનતાવડે અજ્ઞાનનું આશ્રયસ્થાન બ્રહ્મ [છે એમ] કહેતા હતા. [અને] અજ્ઞાનના અભિમાનપણાથી [અજ્ઞાનને] જીવનું અવસ્થાપણું કહેલું છે. ૪૩.

વિવેચન:—જે અજ્ઞાન અને આવરણ બ્રહ્મની અવસ્થાઓ નથી તો પૂર્વાચાર્યો બ્રહ્મને અજ્ઞાનનું આશ્રયસ્થાન કયા વિચારથી કહે છે ? સિદ્ધાંતી પરિણામ કહે છે કે અધિષ્ઠાનતાથી જ વ્રહ્મ અજ્ઞાનનું આશ્રય છે જ ન તો 'અજ્ઞાની હું' એમ સમજી સમજી જીવે અજ્ઞાનનો અભિમાની થાય છે અને એટલા માટે જ અજ્ઞાનને જીવની અવસ્થા કહીએ છીએ ૪૩

જ્ઞાનદ્વયેન નષ્ટેઽસ્મિન્નજ્ઞાને તત્કૃતાઽઽવૃત્તિઃ ।

न भाति नास्ति चेत्येषा द्विविधाऽपि विनश्यति ॥ ४४ ॥ ૬૨૮

શબ્દાર્થ:—એ (પરોક્ષ અને અપરોક્ષ) જ્ઞાનવડે આ અજ્ઞાન નાશ પામે સતે તે (અજ્ઞાન)નું કાય 'નથી દેખાતું' અને 'નથી' એ બે પ્રકારનું આ આવરણ [છે તે] પણ નાશ પામે છે. ૪૪.

વિવેચન —એ પ્રમાણે બધના ગણરૂપ અજ્ઞાન આવરણ અને વિશ્લેષની અવસ્થાઓ બતાવીને બાકી રહેલી આ અવસ્થાઓમા પાછળ ૬૧૯-૬૨૦ માં શ્લોકમા કહેવ અજ્ઞાન અને આવરણરૂપ અને અવગ્યાઓ નિવૃત્ત પામી જતા તેઓ જ મુક્તિના કારણરૂપ થાય છે, તે બતાવવાને માટે આ શ્લોકનું કથન છે અજ્ઞાન એ આવરણનું કારણ છે, એટલે અજ્ઞાન નાશ પામતાની સાથે જ 'કૃતસ્થ દેખાતો નથી' અને 'નથી' એ ઉભિ રૂપ બને પ્રમાણે આવગણુ પણ નાશ પામી જાય છે ૪૪

પરોક્ષજ્ઞાનતો નશ્યેદસત્ત્વાઽઽવૃત્તિરેતુતા ।

अपरोक्षज्ञाननाश्या द्यमानाऽऽवृत्तिरેतुता ॥ ४५ ॥ ૬૨૯

અમાનાઽઽવરણે નષ્ટે જીવત્વારોપસંક્ષયાત્ ।

कर्तृत्वाद्यखिलः शोकः ससारारण्यो निवर्त्तते ॥ ४६ ॥ ૬૩૦

નિવૃત્તે સર્વસંસારે નિત્યમુક્ત્વભાસનાત્ ।

निरंकुशा भवेत् नृभिः पुनः शोकासमुद्भवात् ॥ ४७ ॥ ૬૩૧

શબ્દાર્થ:—પરોક્ષ જ્ઞાનથી અમત્વ આવગણુનું હેતુપણ નાશ પામે [અને] અજ્ઞાન આવરણનું હેતુપણ અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે જ નાશ પામે

વા યોગ્ય [છે]. (૪૫). અભ્યાસ આવરણ નાશ પામે સતે જીવપણના આરોપ સારી રીતે ક્ષય થયાથી સંસાર નાશનો કર્તાપણ આદિ સમગ્ર ગોઠ [છે તે] નિવર્ત થાય છે. (૪૬). સર્વ સંમાન નિવૃત્ત થયે સતે નિત્ય મુક્તપણ ભાસવાથી [અને] ફરીને ગોઠની અનુત્પત્તિ હોવાથી નિરંકુશ-તૃપ્તિ થાય છે. ૪૭.

વિવેચન:—પરોક્ષ અને અપરોક્ષ જ્ઞાન થવાથી કઈ કઈ જાતનું આવરણ નાશ પામે છે તે તથા અપરોક્ષ જ્ઞાનનું પર ફળ શું છે તે બતાવે છે—

પરોક્ષ જ્ઞાનથી ‘કૂટમ્ય નથી’ એ ઉદ્ધિતરૂપ કૂટમ્યના અસત્ય આનરણનું નારણપણ નાશ પામે છે, અને અપરોક્ષ જ્ઞાનથી ‘કૂટમ્ય ભાસતો નથી’ એ રૂપ કૂટમ્યના અભ્યાસ આનરણનું કાગળ નાશ પામે છે આ અભ્યાસ આવરણ નાશ પામ્યું એટલે કર્તાપણ, ભોક્તા પણ ઇલાદિ સમગ્ર ગોઠવાગો જે સમાન છે તે પણ નાશ પામે છે, અને સમાર નાશ પામ્યો એટલે નિત્ય મુક્તપણ ભામે છે તથા ફરીને સંસારરૂપ ગોઠની ઉત્પત્તિનો મબદ પણ નાશ પામતા નિરંકુશતૃપ્તિ આની મળે છે આ નિરંકુશતૃપ્તિ એ જ પન્થગતિ છે એ જ મોક્ષ છે, ને એ જ મહાનસ્થા છે ૪૫—૪૭

અપરોક્ષજ્ઞાનશોકનિવૃત્ત્યાણ્યે હમે રમે ।

અવસ્થે જીમ્ને દ્યુત આત્માનં ચેદિતિ શ્રુતિઃ ॥ ૪૮ ॥ ૬૩૭

શબ્દાર્થ:—અપરોક્ષ જ્ઞાન અને ગોઠનિવૃત્તિ (એ) નામે આ જે અવસ્થાઓ જીવને આશ્રયે રહેલી છે [એમ] ‘આત્માને જો જાણું’ એ પ્રકારની શ્રુતિ કહે છે. ૪૮.

વિવેચન—આ પ્રકરણના પ્રાન્ભમાં જણાવેલી શાસ્ત્રાત પેદ વિજ્ઞાનાપાત્ર ઇલાદિ શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરતા કૃતા આચાર્ય તે વ્યાખ્યાનને છોડી દધને તેના સબધ વગરની અજ્ઞાનાદિ સાત અવસ્થાઓના નિરૂપણમાં શામાટે ઉતરી ગયા હશે એમ માધને શક થાય, પણ તેવી શકા થવી જોઈતી નથી વ્યાખ્યાન કરવાને છૂટેલી શ્રુતિના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવામાં ચિદાભાસની તે સાતે અવસ્થાઓનો નિર્ણય કરવાની પુરી જરૂર છે, કેમકે આ સાત અવસ્થાઓમાંની અપરોક્ષ જ્ઞાન અને શોકનિવૃત્તિ એ બે અવસ્થાઓનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે તો એ શ્રુતિ પ્રવર્તિ છે અર્થાત્ આ બે અવસ્થાઓના મળધને લઈને સાતે અવસ્થાઓનું અથકતાએ વર્ણન કર્યું છે તે યોગ્ય છે ૪૮

૪ આત્માને પરોક્ષ જ્ઞાનનો સભવ છે. ૬૩૩-૬૪૧.

અયમિત્યપરોક્ષત્વમુક્ત તદ્ધિવિધં ભવેત્ ।

વિષયસ્વપ્રકાશત્વાત્ ધિયાડપ્યેયં તદીક્ષણાત્ ॥ ૪૯ ॥ ૬૩૩

પરોક્ષજ્ઞાનકાલેડપિ વિષયસ્વપ્રકાશતા ।

સમા દ્રહ્ય સ્વપ્રકાશમસ્તીત્યેવં વિવોચનાત્ ॥ ૫૦ ॥ ૬૩૪

શબ્દાર્થ:—‘અયમ’ એ (શબ્દવડે) અપરોક્ષપણ કહેલું [છે;] તે, આત્માના સ્વપ્રકાશપણવડે [તથા] બુદ્ધિવડે પણ તે (આત્મા) ને જો-

વાથી એમ, એ પ્રકારનું [છે]. (૮૬). બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશ છે એમ બોધન હોવાથી પરોક્ષકાળમાં પણ આત્માની સ્વપ્રકાશતા સમાન જ છે, ૫૦,

વિવેચન—શ્રુતિમત્ ‘અ’ શબ્દવડે આત્માનું અપરોક્ષપણું તો પાછળ ૬૦૪ માં સ્તોત્રમાં બતાવ્યું છે પણ ત્યાં તેનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે એમ બતાવ્યું નથી માટે તેનું પરોક્ષ જ્ઞાન બતાવના સાર અપરોક્ષ જ્ઞાનના બે ભેદ પાડી બતાવે છે વિષય જે ચિત્ત આત્મા તે સ્વપ્રકાશ હોવાથી પોતાની પ્રતીતિને માટે તેને બીજું સાધન જોઈતું નથી, અર્થાત્ તે પોતાની જ મેળે અનુભવાય છે આ એક જાતનું અપરોક્ષ જ્ઞાન, અને બુદ્ધિવડે પણ આત્માનું અસંલોકન કરવાથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે એ બીજું જાતનું અપરોક્ષ જ્ઞાન જેમ અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં આત્માની સ્વપ્રકાશતા છે તેમ જ પરોક્ષ જ્ઞાન કાનમાં પણ તેની સ્વપ્રકાશતા છે, કેમકે બ્રહ્મરૂપ આત્માની સ્વપ્રકાશતા તો તેવી ને તેવી જ છે ૪૮-૫૦

અહં દ્રામેત્યનુલ્લિખ્ય દ્રક્ષાસ્તીત્યેવમુલ્લિખેત્ ।

પરોક્ષજ્ઞાનમેતન્ ન શ્રાતં વાયાનિરૂપણાત્ ॥ ૫૧ ॥ ૬૩૫

દ્રક્ષ નાસ્તીતિ માનં ચેત્ સ્યાદ્ વાધ્યેત તદા ધ્રુવમ્ ।

ન ચૈવં મવલં માનં પશ્યામોડતો ન વાધ્યતે ॥ ૫૨ ॥ ૬૩૬

વ્યક્તયનુલ્લેખમાત્રેણ ભ્રમત્તે સ્વર્ગધીરપિ ।

શ્રાંતિઃ સ્યાદ્વ્યક્તયનુલ્લેખાત્ સામાન્યોલ્લેખદર્શનાત્ ॥ ૫૩ ॥ ૬૩૭

અપરોક્ષત્વયોગ્યસ્ય ન પરોક્ષમતિર્ભ્રમઃ ।

પરોક્ષમિત્યનુલ્લેખાદર્થાત્ પારોક્ષ્યસંભવાત્ ॥ ૫૪ ॥ ૬૩૮

અંશાગ્રહીતેર્શાન્તિશ્ચેત્ ઘટજ્ઞાનં ભ્રમો ભવેત્ ।

નિરંશસ્યાપિ સાંશત્વં વ્યાવર્ત્યાશ્ચિભેદતઃ ॥ ૫૫ ॥ ૬૩૯

શબ્દાર્થઃ—‘હું બ્રહ્મ છું’ એમ વિષય નહિ કરીને ‘બ્રહ્મ છે’ એમ વિષય કરવો. આ પરોક્ષ જ્ઞાન [છે. તે] બાધના અનિરૂપણપણાથી ભ્રાંતિવાળું નથી. (૫૧). ‘બ્રહ્મ નથી’ એ પ્રકારનું જો પ્રમાણ હોય તો જ [પરોક્ષ જ્ઞાનને] બાધ કગાય, પણ એવું પ્રમાણ પ્રમાણ [અત્રે] જોતા નથી, એટલા માટે [તે] બાધ પામતું નથી. (૫૨). વ્યક્તિના અનુલ્લેખ માનથી [પરોક્ષ જ્ઞાનનું] ભ્રમપણું જાણે સતે વ્યક્તિના અનુલ્લેખથી [અને] સામાન્ય ઉલ્લેખના રૂપવાથી સ્વર્ગની બુદ્ધિ પણ ભ્રાંતિ [રૂપ] થાય છે. (૫૩). પરોક્ષ [છે] એમ અવિષય કરવાથી [અને] અર્થથી પરોક્ષપણાને સંભવ હોવાથી અપરોક્ષપણાને ચોખ્ખું [વસ્તુ] ની પરોક્ષ બુદ્ધિ ભ્રમ નથી. (૫૪). અંશના અમહત્વથી [પરોક્ષ જ્ઞાન] ભ્રાંતિ [છે. એમ] જો [કહે] તો ધડાતું જ્ઞાન ભ્રાંતિ થાય. નિષેધ કરવા ચોખ્ખું અંશના ભેદથી નિરંશ (બ્રહ્મ) ને પણ અંશવાળાપણું [થાય છે]. ૫૫.

વિવેચનઃ—અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં ‘હું બ્રહ્મ છું’ એમ બ્રહ્મને વિષય કરીને બોલીએ છીએ તેમ ન બોલતા ‘બ્રહ્મ છે’ એમ કહીએ તો તે પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે

અત્ર એક શકા છે કે જ્ઞાન જે અતરાત્માથી અભિન છે તેને વિષય કહનાર જ્ઞાન પરાક્ષ કેમ હોઈ શકે ? કેમકે જો તે પરાક્ષ થાય તો તેમા અતરાત્માનું અદ્વૈત થાય નહિ. અર્થાત્ પરાક્ષ જ્ઞાન થયું એમ ગણીએ તોપણ તે વાત્તા નથી થયું પણ પ્રાતિરૂપ થયું એમ કહેવાય મિદ્ધાતી અત્ર પ્રાતિના આગ નિકળ કરી બતાવે છે ૧ યજ્ઞેવા જ્ઞાનને કોઈ પણ રીતે બાધ કરી શકાય તો તે પ્રાતિનાળુ જ્ઞાન કહેવાય, ૨ જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન જ્ઞાનને વિષય કરવું ન હોય તો બ્રાતિવાળુ કહેવાય, ૩ જ્ઞાન જે અપરાક્ષ જ્ઞાનનો વિષય છે તેને પરાક્ષ જ્ઞાનનો વિષય ગણીએ તો બ્રાતિવાળુ કહેવાય અથવા ૪. પ્રસક્ત અશતુ તેમા અદ્વૈત થયું ન હોય તો પરાક્ષ જ્ઞાન બ્રાતિવાળુ કહેવાય આ મારમાનો પહેલો વિકલ્પ સંભવતો નથી, કેમકે 'જ્ઞાન છે' એ પરાક્ષ જ્ઞાનને બાધ કરવાને માટે 'જ્ઞાન નથી' એમ સ્થાપિત કરવામા કોઈ પણ બાતનું પ્રમાણ મળી શકતું નથી હવે બ્યારે પરાક્ષ જ્ઞાનને બાધ કરનાર કોઈ પ્રમાણ નથી, ત્યારે તે બ્રાતિવાળુ પણ નથી એમ મિદ્ધ થાય છે પરાક્ષ જ્ઞાનને પ્રાતિજ્ઞાન ઠરાવવામા બીજો વિકલ્પ પણ ઘટતો નથી વ્યક્તિ એટલે કોઈ પણ એક સ્વરૂપ અત્ર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ એક વ્યક્તિ છે તેને પરાક્ષ જ્ઞાન વિષય કરી શકવું નથી માટે તે પ્રાતિરૂપ છે, એમ જો માનીએ તો 'સ્વર્ગ છે' એમ કહેવામા પણ સ્વર્ગની અમુક વ્યક્તિ (આકાર-સ્વરૂપ) નું અદ્વૈત થતું નથી માત્ર તેના સામાન્ય આકારનું જ અદ્વૈત થાય છે આમ છતાં સ્વર્ગનું પરાક્ષ જ્ઞાન પ્રાતિરૂપ નથી, તો પછી 'જ્ઞાન છે' એમ કહેવામા જ્ઞાનનું પરાક્ષ જ્ઞાન સામ્ય પ્રાતિરૂપ માનવું જોઈએ ? ન જ માનવું

ત્રીજો વિકલ્પ પણ જ્ઞાનના પરાક્ષ જ્ઞાનને પ્રાતિ ઠરાવવામા ઘટતો નથી, કેમકે જે બીજા પદાર્થો-ઘટપટાદિ આપણને પરાક્ષ છે તે અપરાક્ષ થતા તેના રૂપ, રંગ, આકાર વગેરેને આપણે જાણી શકીએ છીએ તેમ જ્ઞાન અપરાક્ષ થતા તેના કોઈ પણ રૂપ, રંગ, આકારને આપણે 'આ જ્ઞાન છે' એમ કહી અદ્વૈત કરી શકતા નથી આકારાદિના અદ્વૈતને તેમા અભાવ છે અર્થાત્ તેના આકારાદિને કે પરાક્ષને આપણે બીજા પદાર્થોની પેઠે વિષય કરી શકતા નથી માત્ર અર્થથી જ તેનું પરાક્ષપણું અદ્વૈત કરીએ છીએ આથી કરીને જ્ઞાન જોડે અપરાક્ષ જ્ઞાનના વિસ્થર છે તોપણ તેના પરાક્ષ જ્ઞાનને જમતા કહી શકાતી નથી 'જ્ઞાન છે' એમ કહેવામા પ્રસક્ત (સાક્ષી) રૂપ અશતુ અદ્વૈત થતું નથી તેથી 'જ્ઞાન છે' એમ કહેવારૂપ પરાક્ષ જ્ઞાન જમરૂપ છે એ ચોથો વિકલ્પ જો માનીએ, તે ઘટપટાદિ પદાર્થોને આપણે 'છે' એમ કહીએ છીએ તેમા તેની અદરના અવયવોનું અદ્વૈત થતું નથી, તથાપિ તેને જો ઘટપટાદિનું પરાક્ષ જ્ઞાન માનીએ છીએ તો પછી 'જ્ઞાન છે' એમ કહેવામા પ્રસક્તરૂપનું અદ્વૈત ન થયું તેથી કોઈ તેનું પરાક્ષ જ્ઞાન પ્રાતિરૂપ છે એમ કહેવાય નહિ વળી વડો જે માનવ પદાર્થ છે તેના તો કેટલાક અશતુ અદ્વૈત કર્યા છતાં પણ મોટા અશતુ અદ્વૈત મળે છે, પણ જ્ઞાન તો નિરવયવ હોનાથી તેના અશતુ અદ્વૈત કેમ સંભવે ? એ શકાના સમાધાનને અર્થે અશક્ત કહે છે, કે જ્ઞાન નિરવયવ છે અરૂ તોપણ નિષેધ કરવા યોગ્ય તેની ઉપાધિરૂપે અશ છે તે કારણને લઈને તેને સાવયવપણું કહેવું છે ૫૨-૫૫

અસત્વાશો નિવર્તેત પરોક્ષજ્ઞાનતસ્તથા ।

અભાનાંશનિવૃત્તિઃ સ્યાદપરોક્ષધિયા કૃતા ॥ ૬૬ ॥ ૬૪૦

શબ્દાર્થ — પરોક્ષ જ્ઞાનથી અસત્ત્વ (બ્રહ્મ નથી એમ જણાવનાર, અજ્ઞાનરૂપ) અંશ નિવૃત્ત થાય છે. તેમ અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે, અભાવ (બ્રહ્મ ભાસતું નથી એમ તેની અપ્રતીતિ જણાવનાર અજ્ઞાનરૂપ) અશની નિવૃત્તિ કરેલી છે. ૫૬.

દશમોડસ્તીત્યવિભ્રાત પરોક્ષજ્ઞાનમીક્ષ્યતે ।

બ્રહ્માસ્તીત્યપિ તદ્વત્ સ્યાદજ્ઞાનાવરણં સમં ॥ ૬૭ ॥ ૬૪૧

શબ્દાર્થ — ‘દશમો છે’ એ પ્રકારનું પરોક્ષ જ્ઞાન ભ્રાંતિ વગરનું જાણાય છે, તેવું જ ‘બ્રહ્મ છે’ એ પ્રકારનું [પરોક્ષ જ્ઞાન] પણ છે, અજ્ઞાનનું આવરણ [બંનેમાં] સરખું [છે], ૫૭.

૫ વિચાર પૂર્વક મહાવાક્યથી આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન અને કેવળવાક્યથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. ૬૪૨-૬૬૬.

આત્મો વ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થે નિઃશેષેણ વિચારિતે ।

વ્યક્તિરુલ્લિખ્યતે યદ્વત્ દશમસ્ત્વમસીત્યતઃ ॥ ૬૮ ॥ ૬૪૨

શબ્દાર્થ — જેવી રીતે ‘દશમો તું છે’ એ (વાક્ય) થી [તેવી રીતે] ‘આત્મા બ્રહ્મ [છે]’ એ પ્રકારના વાક્યાર્થને મ પૂર્વે રીતે વિચાર્યે સતે પ્રત્યક્ અભિન્ન બ્રહ્મભાવને અપરોક્ષ કરીએ છીએ. ૫૮.

વિવેચન — વાક્યાર્થથી જેમ પરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વિચારથી અપરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ‘તું દશમો છે’ એવું પ્રમાણિક પુરુષથી માન્યો વિચાર મરવાથી માણસ એમ સમજે છે કે ‘તું દશમો છું’ જેમ દશમાનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેમ જ ‘આત્મા બ્રહ્મ છે’ એ મહાવાક્યથી પ્રથમ પરોક્ષ જ્ઞાન થઈને તેમા અતશત્માના અભેદનો વિચાર કરવાથી પછી ‘તું બ્રહ્મ છું’ એમ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે ૫૮.

દશમઃ ક ઇતિ પ્રશ્ને ત્વમેવેતિ નિરાકૃતે ।

ગણયિત્વા સ્વેન સહ સ્વમેવ દશમં સ્મરેત્ ॥ ૬૯ ॥ ૬૪૩

શબ્દાર્થ — ‘દશમો કોણુ’ એ પ્રકારના પ્રશ્નમાં ‘તું’ જ [‘દશમો છે’] એમ [પ્રમાણિક પુરુષ] નિરાકરણ કર્યે સતે પોતાની સાથે [બીજા નવને] ગણીને [પોતે જ દશમો છે એમ] પોતાને દશમો જાણે. ૫૯.

દશમોડસ્મીતિ વાક્યોત્થા ન * ધીરસ્ય વિહન્યતે ।

આદિમધ્યાવસાનેષુ ન નવત્વસ્ય સશયઃ ॥ ૬૦ ॥ ૬૪૪

* આ શબ્દમાં ધી અર્થ એવા બે પરો નીકળી શકે છે, અને એક શબ્દ પણ ગણી શકાય છે વાચનાર અને જ ને અર્થ સમજી શકે.

શબ્દાર્થ:—‘[હું] દશમે છુ’ એ પ્રકારના વાક્યથી ઉત્પન્ન થએલી આ (અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળા) ની બુદ્ધિ હણાતી નથી. [તથા] આદિ મધ્ય અને અતમા નવપણાનો સશય નથી. ૬૦.

વિવેચન.—જેને ‘હું દશમે છુ’ એવું અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે એવા ધીર પુર પને પ્રમાણિક પુરે જ્યુ કે ‘તુ જ દશમે છે’ આ વાક્યથી તેણે પોતાના સહિત બધા પુરોત્તી ગણના કરી જોઈ અને વિચાર પણ કરી જોયો તો તેથી એને ખાતરી થઈ કે ‘હું દશમે છુ’ આમ પોતાને વિરે પોને દશમે છે એવું જ્ઞાન થયું છે, તે ગ્રાહ પણ ખીજા જ્ઞાનરૂઝે બાધ પામે એવું નથી વળી ગણનારૂપ કિનામા પણ આરમથી અત સુધી નવને ગણીને પછી પોતે દશમે છે અથવા નથી એવો સશય પણ તેને થતો નથી, એટલા માટે ‘હું દશમે છુ’ એ ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન દઢ અને અપરોક્ષરૂપે છે એમ સિદ્ધ છે ૬૦

સદેવેત્યાદિવાક્યેન બ્રહ્મસત્ત્વં પરોક્ષતઃ ।

ગૃહીત્વા તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યાદ્ વ્યક્તિ સમુહિચ્ચેત્ ॥૬૧॥ ૬૪૬

આદિમધ્યાવસાનેષુ સ્વસ્ય બ્રહ્મત્ત્વધીરિયમ્ ।

નૈવ વ્યભિચરેત્તસ્માદાપરોક્ષ્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૬૨ ॥ ૬૪૬

શબ્દાર્થ:—‘પૂર્વે સત જ હુતુ’ ઇત્યાદિ વાક્યવડે પરોક્ષ (જ્ઞાન) થી બ્રહ્મત્ત્વ સત્ત્વ (અસ્થિતત્ત્વ) મહણ કરીને [વળી] ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ વાક્યથી પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ બ્રહ્મને અપરોક્ષ કરે. (૬૧). આ પોતાની બ્રહ્મપણાની બુદ્ધિ; આદિ, મધ્ય અને અતમા વ્યભિચાર ન જ પામે, એટલા માટે [તેણે] અપરોક્ષપણ પ્રતિષ્ઠિત (સારી રીતે સ્થિત) થએલું છે. ૬૨.

વિવેચન.—જાણના દક્ષાતમા કહેલા સત અર્થને દર્શાવતીમા જોડી ખતાવે છ સદેવ હોમ્વેન્મમ જાણતું ‘હે સોમ્ય પૂર્વ આ જગત્ સત જ હુતુ’ ઇત્યાદિ વાક્યરૂઝે બ્રહ્મને સર્વજ્ઞ તથા નિશ્ચય મ્હો બ્રહ્મને જ્ઞાનરૂપવડે શરીરમા પ્રવેશ ઇત્યાદિનો વિચાર કરીને પછી નસરૂપની સભાવના કરીને ‘તત્ત્વમસિ’ ઇત્યાદિ મહાનાક્યરૂઝે અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ આત્માની ‘હું બ્રહ્મ છુ’ એમ યુગુક્ત પુરોત્તી પ્રતીતિ કરે છે પતીતિ થઈ એટલે આત્માની બ્રહ્મભાવની બુદ્ધિ પચમશનો આદિથી અત સુધીનો તમામ બ્યરહાર થતા છતા પણ અન્યથા થતી નથી—વિપરીતપણે વર્તતી નથી તેથી જ બુદ્ધિનું અપરોક્ષ જ્ઞાનપણ પણ સારી રીતે ચિત્ત થએલું છે એમ કહેવાય છે ૬૧—૬૨

જન્માદિકારણત્વાદિલક્ષણેન મૃગુઃ પુરા ।

પારોક્ષ્યેણ ગૃહીત્વાય વિચારાત્ વ્યક્તિમૈક્ષત ॥ ૬૩ ॥ ૬૪૭

શબ્દાર્થ:—જન્માદિના કારણપણારૂપ લક્ષણવડે ભૃગુતરુપિ, પ્રથમ પરોક્ષપણાથી [બ્રહ્મને] નિશ્ચય કરીને પછી વિચારથી પ્રત્યગાત્મરૂપ બ્રહ્મને જોતા હવા. ૬૩.

વિવેચન:—૧ પ્રથમ કેળવનાક્રમથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે અને પાછળ મહાન ક્રમનો વિચાર કરવાથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. એક પૂર્વ પણ સિદ્ધ થયેલું છે, તે જ્ઞાનવાને માટે તેતિગીયોપનિષદમાં વર્ણુના પુન ભૂયુઃ નરુપિને દેવી રીતે અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે તે બતાવે છે. ૨ ચતો જા દમાનિ મૃતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્યત્યમિ સવિજ્ઞતિ તદ્વિજ્ઞાસસ્ય તદ્ વ્રજેતિ 'જેનાથી આ મરે ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થએલ જેનાથી જીવે છે તથા છેવટે જેના પેમે છે. તે બ્રહ્મ છે તેને તું સારી રીતે જાણું' આ વાક્યથી જગતના જન્માદિ કારણ રૂપ લક્ષણુના જગતનું કારણ જે બ્રહ્મ છે તેને પરોક્ષ મુદ્ધિથી જાણીને પછી અન્નમયાદિ પચકોશના વિચારથી વ્યક્તિ જે પ્રત્યગાત્મામાં બ્રહ્મ છે તેને સાક્ષાત્ કરતા હતા. ૬૩

यद्यपि त्वमसीत्यत्र वाक्यं नोचे भृगोः पिता ।

तथाप्यन्नं प्राणमिति विचार्यस्थलमुक्तवान् ॥ ૬૪ ॥ ૬૪૮

શાબ્દાર્થ:—જો કે અહિયાં 'તું બ્રહ્મ છે' એવું વાક્ય ભૂયુઃ નરુપિના પિતા બોલ્યા નથી, તોપણ 'અન્નમય [અને] પ્રાણમય કોશ' એ પ્રકારે વિચાર કરવા યોગ્ય સ્થળને કહેતા હતા. ૬૪

વિવેચન:—ભૂયુઃક્ષીમા ભૂયુઃના પિતાએ જે ૨ બુદ્ધને 'તું બ્રહ્મ છે' એવું વાક્ય કહ્યું નથી અર્થાત્ એવા વાક્ય વગર અપરોક્ષ જ્ઞાન થવાનો ભૂયુઃને સંભવ નથી એમ શંકા થાય છે, તોપણ એ જ વક્ષીમા અન્નમયાદિ કોશો, જે વિચાર કરવા યોગ્ય સ્થળ છે, અને જેના વિચારથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે સ્થળો કહેવામાં આવેલા છે, અને તેથી ભૂયુઃને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે. ૬૪

अन्नप्राणादिकोशेषु सुविचार्य पुनः पुनः ।

आनन्दव्यक्तिमीक्षित्वा ब्रह्मलक्ष्म्याऽप्यमृग્યજ્ઞા ॥ ૬૫ ॥ ૬૪૯

શાબ્દાર્થ:—અન્નમય તથા પ્રાણમયાદિ કોશોમાં [આત્માને] ફરી ફરીને સારી રીતે વિચારીને આનન્દરૂપ આત્મસ્વરૂપને જોઇને બ્રહ્મના લક્ષણથી પણ જોડતા હતા. ૬૫.

વિવેચન:—ભૂયુઃક્ષીમા જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે તેને પ્રથમ બતાવી, પછી અન્નમયાદિ પાચ કોશોમાં તે અનુસ્થત છે, તેને વારે વારે જોઇને જ્ઞાનદાકૃપેન સત્તિવમાનિ મૂર્તાનિ જાયત્ જ્ઞાનદેન પાતાનિ જીવન્તિ જ્ઞાનદ પ્રત્યગિસંવિજ્ઞતિ 'આનન્દથી જ નિમગ્ન કરી આ સર્વ ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે, અને આનન્દથી ઉત્પન્ન થએલ તેઓ જીવે છે, તથા છેવટે આનન્દમાં જ પ્રવેશ કરે છે' એ પ્રકારે બ્રહ્મના લક્ષણને પણ ભૂયુઃ નરુપિ પ્રત્યગાત્મામાં જોડતા હતા. ૬૫

सत्यं ज्ञानमनंतं चेत्येव ब्रह्मस्वलक्षणम् ।

उक्त्वा गुहाऽऽहितत्वेन कोशेष्वेतत् प्रदर्शितम् ॥ ૬૬ ॥ ૬૫૦

૧ પાછળ ૬૪૨ માં શ્લોકો જુઓ. ૨ ત્રીજા અધ્યાયમાં ભૂયુઃક્ષીમાને ૨ લેખ ૫૩ જુઓ. ૩ ભૂયુઃક્ષીમા ૫૩ ૬ ૩૧ જુઓ.

શબ્દાર્થઃ—સત્ય, જ્ઞાન, અનંત [બ્રહ્મ છે], એમ બ્રહ્મનું પોતાનું લક્ષણ કહીને ગુહામાં સ્થિત હોવાપણાવડે પંચકોશમાં આ દેખાડેલું [છે]. ૬૬.

વિવેચનઃ—ઉપરના શ્લોકમાં એમ બતાવ્યું કે પ્રલગ્નાત્મામાં બ્રહ્મના લક્ષણને ભૂ ગુણે બેસ્યું, પણ બ્રહ્મ તો તટસ્થ છે તેથી સાક્ષીરૂપ પ્રલગ્નાત્માથી ભિન્ન છે, માટે બ્રહ્મના લક્ષણને આનંદરૂપ આત્માવડે પ્રલગ્નાત્મામાં બેસી શકાય નહિ એવી શકાના સમાધાનને માટે કહે છે કે, સત્યઆદિક લક્ષણવાળા બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રલગ્નરૂપવડે જ છે એમ સાબ-લ્ય છે, માટે બ્રહ્મમાં અને પ્રલગ્નાત્મામાં બેદ નથી શ્રુતિમાં પણ સત્ય જ્ઞાનમનન વ્રહ્મ એ પ્રકારે બ્રહ્મના રૂપને બતાવી - વો વેદ નિહિત ગુહામાં પરમે ધ્યોમ્ ઇત્યાદિ વાક્યવડે પંચકોશરૂપ ગુહામાં બ્રહ્મ સ્થિત છે અને તે પ્રલગ્નરૂપ આત્મસ્વરૂપ છે એમ બતાવેલું છે અર્થાત્ બ્રહ્મમાં અને પ્રલગ્નાત્મામાં અબેદ છે ૬૬

પરોક્ષેણ વિવુધ્યેન્દ્રો ય આત્મેત્યાદિ લક્ષણાત્ ।

અપરોક્ષીર્કર્તુમિચ્છન્ ચતુર્વારં ગુહં યયૌ ॥ ૬૭ ॥ ૬૫૧

શબ્દાર્થઃ—‘જે આત્મા’ ઇત્યાદિ લક્ષણથી પરોક્ષપણાવડે બાહ્યીને અ-પરોક્ષ કરવાને ઇચ્છતો ઇંદ્ર ચાર વખત ગુરૂપાસે ગયો. ૬૭.

વિવેચનઃ—ઉપરના ૬૪૭-૬૫૦ શ્લોક સુધીમાં તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં આત્માનું પરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી તેનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈ સાક્ષાત્કાર થવાના વિચારો છે તે બતાવીને હવે હાર્દોગ્ય શ્રુતિમાં પરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી, નિચારથી સાક્ષાત્કાર થાય એવા વિચારો છે, તે બતાવે છે ઇંદ્ર બ્રહ્મની પાસે બઈ આત્મારિશે પૂછતો હતો તે વખતે ‘ય આત્માઽવદત્તવા-પ્મા વિજતો વિમૃણાવશોક’ ‘જે આત્મા અવદત્તવાપ્મા (કર્મ અને તેનું આશ્રય સ્થૂળસૂક્ષ્મ શરીર છે તેના) સંગ વગરનો, જરારહિત, મૃત્યુવગરનો અને શોક વિનાનો છે’ ઇત્યાદિ બ્રહ્મનું પરોક્ષપણું બતાવનારા વાક્યો શ્રી બ્રહ્માના સુખથી સાબળી, પછી વિચારથી ત્રણે શરીરનું નિરાકરણ કરીને આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા સારૂ ઇંદ્ર, બ્રહ્મારૂપ ગુરૂપાસે ચાર વાર ગયાનું હાર્દોગ્ય ઉપનિષદના આઠમાં અધ્યાયમાં બતાવેલું છે આથી પણ પરોક્ષ જ્ઞાન પછી વિચારથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ સબંધે છે ૬૭

આત્મા વા હૃદમિત્યાદી પરોક્ષં વ્રહ્મ લક્ષિતમ્ ।

અધ્યારોપાપવાદાભ્યાં પ્રજ્ઞાનં વ્રહ્મ દર્શિતમ્ ॥ ૬૮ ॥ ૬૫૨

શબ્દાર્થઃ—‘આત્મા વા હૃદં’ ઇત્યાદિ (શ્રુતિમાં) પરોક્ષ બ્રહ્મ દેખાડ્યું [છે, અને પછી] અધ્યારોપ તથા અપવાદથી પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ દેખાડ્યું [છે]. ૬૮.

વિવેચનઃ—ઐતરેયોપનિષદમાં પણ એવો જ પ્રસંગ છે તે બતાવે છે આત્મા વા હૃદમેક એવામ્ ભાસિજાગત્ કિંચનમિષત્ ‘આત્મા આ જગત્ એક જ આત્મા હતું બીજું કંઈ પણ કિંયાનાનું હતું નહિ’ આ વાચ્યથી બ્રહ્મનું લક્ષણ બતાવી સ રક્ષત છોકાનુમુજા આ વાક્યથી આરબી સત્ય વ્રજ ભાવસપાસ્ય સમા અવમાવસપોઽવમાવસપોઽવમાવસપ ‘તે છૂડપ થએન પરમાત્માના દક્ષિણ ચક્ષુ, મન ને હૃદયાકોશરૂપ ત્રણ સ્થાન

* ભુએ પંચકોશ વિવેક પૃષ્ઠ ૯૮ મે ૬ સાવમાં ખડનો ૬ લા મ ત ભુએ

વિવેચન:— '૧ પ્રથમ ક્રેન્ડાવાચ્યથી પગેશ જ્ઞાન થાય છે અને પાછા મહાવાક્યનો વિચાર કરનાથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે એક પૂર્વ પણ સિદ્ધ થયેલું છે, તે બતાવનાને માટે તૈત્તિરીયોપનિષદમાં વચ્ચેના પ્રુન ભૂચુ ઋષિને કેવી રીતે અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે તે બતાવે છે. ૨૪મો ના ક્રમાંનિ મૂતાનિ જાયન્તે એન જાતાનિ જીર્ણાનિ મલપત્તમિ સપિશતિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્ વ્રજેનિ 'જેનાથી આ સર્વ જૂતો હત્યત્ર થાય છે અને હત્યત્ર થએના જેનાથી શ્રવે છે તથા છે-રે જેના પેસે છે તે બ્રહ્મ છે તેને તું મારી રીતે જાણ આ વાચ્યથી જગતના જન્માદિ કારણ રૂપ વક્ષણના જગતનું કારણ જે બ્રહ્મ છે તેને ૫ શેક્ષ બુદ્ધિથી જાણીને પછી અનન્યમાદિ પચમેશના વિચારથી વ્યક્તિ જે પ્રત્યગાત્મરૂપ બ્રહ્મ છે તેને સાક્ષાત્ કરતા હતા ૬૩

યદ્યપિ ત્વમસીત્યત્ર વાક્યં નોચે ભૃગોઃ પિતા ।

તથાપ્યન્નં પ્રાણમિતિ વિચાર્યસ્થલમુક્તવાન્ ॥ ૬૬ ॥ ૬૪૮

શબ્દાર્થ:—જે કે અહિયાં 'તું' બ્રહ્મ છે' એવું વાક્ય ભૂચુ ઋષિના પિતા બોલ્યા નથી, તોપણ 'અન્નમય [અને] પ્રાણમય કોશ' એ પ્રકારે વિચાર કરવા યોગ્ય સ્થળને કહેતા હતા. ૬૪

વિવેચન:—ભૂચુન્દ્રીમાં ભૂચુના પિતાએ જે કે ભૂચુને 'તું બ્રહ્મ છે' એવું વાક્ય કહ્યું શબ્દાર્થમાં વાક્ય વગર અપરોક્ષ જ્ઞાન થવાનો ભૂચુને સભન નથી એમ શક્ષી વડે પગેશ બ્રહ્મજ્ઞાન વધીમાં અન્નમયાદિ કોશો, જે વિચાર કરવા યોગ્ય સ્થળ છે, અને થી અપરોક્ષ બુદ્ધિ [પચમેશાકાર થાય છે, તે સ્થળો કહેનામાં આવેના છે, અને તેથી

બ્રહ્માપરોક્ષસિદ્ધ્યર્થ મેહુ ૬૪

વાચ્યવૃત્તાવતો બ્રહ્માપરોક્ષે વિમતિને હિ ॥ ૭૦ ॥ ૬૫૮

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મની અપરોક્ષ સિદ્ધિને માટે મહાવાક્ય [છે] એ પ્રકારે વાક્યવૃત્તિ અથમાં કહેલું [છે]; એટલા માટે બ્રહ્મના અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં વિવાદ નથી જ. ૭૦.

*** આલબનતયા માતિ ચોક્ષત્મત્યયશ્ચ્વયોઃ ।**

અંતઃકરણસંભિન્નયોઃ સ ત્વપદાભિયઃ ॥ ૭૧ ॥ ૬૬૦

શબ્દાર્થ:—જે અંતઃકરણવાળું ચેતન, હું [એ પ્રકારના] જ્ઞાન અને શબ્દના આલે બનપણાવડે લાગે છે, તે ત્વં પદનું વાચ્ય છે. ૭૧.

વિવેચન:—ભગવાન્ ૩ કરાચાર્યે વાચ્ય વૃત્તિઅથમાં મહાશક્ષી અપરોક્ષજ્ઞાન થા નો જે પ્રમાર બતાવ્યો છે, તે પ્રકાર અન અચર્યા પ્રમાણરૂપે લે છે અંતઃકરણરૂપ હયા શિવાજો ચિદાત્મા પોતાને 'હું' એમ બોલી બતાવે છે અને 'હું' એ શબ્દવડે શબ્દ અને પુણાના જ્ઞાનનું બાન થાય છે 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાક્યમાં 'ત્વ' નબ્દ છે તેનો અર્થ આ 'હું' ના બોધથી બતાવેલો છે ૭૧

* આ શ્લોક સંહિત નીચેના ૪ આડ શ્લોક વાક્યવૃત્તિમાના અનુક્રમે ૪૧—૪૨—૪૩—૪૮—૩૮—૩૮—૪૪—૪૧ રચેલા છે

શબ્દાર્થ:—સત્ય, જ્ઞાન, અનંત [બ્રહ્મ છે], એમ બ્રહ્મનું પૈતાનું લક્ષણ કહીને ગુહામાં સ્થિત હોવાપણાવડે પંચકોશમાં આ દેખાડેલું [છે]. ૬૬.

વિવેચન:—ઉપરના શ્લોકમાં એમ બતાવ્યું કે પ્રલગાત્મામાં બ્રહ્મના લક્ષણને ભૂ-ગુએ જોડ્યું, પણ બ્રહ્મ તો તટસ્થ છે તેથી સાક્ષીરૂપ પ્રલગાત્માથી ભિન્ન છે, માટે બ્રહ્મના લક્ષણને આનંદરૂપ આત્મારૂડે પ્રલગાત્મામાં જોડી શકાય નહિ એવી શકાના અમાધાનને માટે કહે છે કે, સત્યઆદિ લક્ષણવાળા બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રલગરૂપરૂડે જ છે એમ માન્ય છે, માટે બ્રહ્મમાં અને પ્રલગાત્મામાં ભેદ નથી સ્તુતિમાં પણ સત્ય જ્ઞાનમનન ત્રણ એ પ્રકારે બ્રહ્મના સ્વરૂપને બતાવી ને ચો વેદ વિહિત ગુહામાં પરમે ન્યોમન્ ઇલાદિ વાક્યવડે પંચકોશરૂપ ગુહામાં બ્રહ્મ સ્થિત છે અને તે પ્રલગરૂપ આત્મગરૂપ છે એમ બતાવેલું છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમાં અને પ્રલગાત્મામાં અભેદ છે ૬૬

પારોક્ષ્યેણ વિરુદ્ધેન્દ્રો ય આત્મેત્યાદિ લક્ષણાત ।

અપરોક્ષીકર્તુમિચ્છન્ ચતુર્વારં ગુરં યયૌ ॥ ૬૭ ॥ ૬૫૧

શબ્દાર્થ:—‘જે આત્મા’ ઇત્યાદિ લક્ષણથી પરોક્ષપણાવડે બાહ્યીને અપરોક્ષ કરવાને ઇચ્છતો ઇન્દ્ર ચાર વખત ગુરૂપાસે ગયો. ૬૭.

વિવેચન:—ઉપરના ૬૪૭-૬૫૦ શ્લોક સુધીમાં તેસિરીય સ્તુતિમાં આપડ

જ્ઞાન થયા પછી તેનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈ સાક્ષાત્કાર થવાના વિચારે ‘પરોક્ષપણું’ તથા હાલોગ્ય સ્તુતિમાં પરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી, નિચારથી સાક્ષાત્કરૂણાવૃત્તિ પ્રવર્તે છે. ૭૩, બુનાવે છે ઇન્દ્ર બ્રહ્મની પાસે જઈ આત્માનિષે પૂછતો ‘પરી વાચ્યાર્થ બતાવે છે પાઠવના જે સ્તોત્રથી એ જ લક્ષણ પરોક્ષપણું અને અપરોક્ષપણું એને ‘હુ’ સિનાય બ્રહ્મનું જ્ઞાન તે પરોક્ષપણું અને હુમાં જ બ્રહ્મબુદ્ધિ તે અપરોક્ષપણું બતાવ્યું છે વગી જૂની જૂની વ્યક્તિ માનતા એકમાં ગમ્તિને નિન્દેદ, અર્થાત્ તેમાં અપૂર્ણતા, અને શમન લક્ષણે માનતા પૂજતા, આના વિરોધી થવા બ્યવહારવારણાથી ઉપર ઉપરથી જોતા આપણને બાંને છે જે બાંનાથી તેનો આ વિરોધ નીમી જાય છે તે લક્ષણાવૃત્તિ છે માટે મહાનાયકનો અર્થ અમજવામાં લક્ષણાવૃત્તિ પ્રવર્તે છે ૭૩

તત્ત્વમસ્યાદિવાવયેષુ લક્ષણા ભાગલક્ષણા ।

સૌંડયમિત્યાદિજ્ઞવાન્યસ્યપદયોરિવ નાપરા ॥ ૭૪ ॥ ૬૫૮

શબ્દાર્થ:—‘તે આ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં રહેલાં પદોની પેઠે ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ વાક્યોમાં [જે] લક્ષણા [છે તે] ભાગત્યાગલક્ષણા [છે પણ] બીજી નથી. ૭૪.

વિવેચન:—‘તે આ દેવદત્ત’ આ વાક્યમાં ‘તે’ અને ‘આ’ એવા બે શબ્દો છે ‘તે’ આ શબ્દ બૃત્તકાગની ઉપાધિવાળા ચેતનને બતાવે છે અને ‘આ’ એ શબ્દ વર્તમાનકાગની ઉપાધિવાળા ચેતનને બતાવે છે આ બંને ઉપાધિઓને મૂળે દ્ય

એક જ દેવદત્તા શરીર માથે જેમ 'તે' અને 'આ' શબ્દ વ્યવહાર થાય છે, આ
 યાત્રા તે બાગલાગલક્ષણાથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે પણ ૧ જદત્ત કે ૨ અનંદત્ત લક્ષણાથી તે
 સમજાતું નથી, તેમ તત્ત્વમસિ એ વાક્યમાનો અર્થ પણ બાગલાગલક્ષણાથી જ સ્પષ્ટ
 સમજાય છે ૩ બીજી લક્ષણાઓથી સમજાતો નથી ૭૪

સંસર્ગો વા વિશિષ્ટો વા વાક્યાર્થો નાત્ર સંમતઃ ।

અર્થદેકરસત્ત્વેન વાક્યાર્થો વિદુષાં મતઃ ॥ ૭૫ ॥ ૬૫૯

શબ્દાર્થ—અહિં સ સર્ગરૂપ અથવા વિશિષ્ટરૂપ વાક્યનો અર્થ માનેલો
 નથી [પણ] અર્થદેક એક રસતાપડે વિદ્વાનોનો માનેલો વાક્યાર્થ [છે]. ૭૫.

વિવેચન—ઉપર બતાવ્યું કે મહાવાક્યનો અર્થ લક્ષણાથી જાણવા યોગ્ય છે પણ
 'ગાય લાવ' એ વાક્યમા લક્ષણાત્તિ વગર પણ અર્થ સમજાય છે તો પછી મહાવાક્યમા
 તેમ શામાટે ન સમજાય ? એ શકતા સમાધાનને માટે આચાર્ય બગનાત્ કહે છે કે,

૧ 'ગ ગામા નેહડો (બરવાડનું વાસ સ્થાન) છે' એમા 'ગ ગા' શબ્દવડે પાણીનો પ્ર
 વાદ એવા અર્થ લેવાતો નથી પણ ગ માનો કડો અથવા તટ લેવાય છે, એટલે કે વાક્યમા વપરા
 એવ 'ગ'મા 'શબ્દનો અર્થ મૂકી દઈ તેને બદલે બીજો અર્થ મહત્ત્વ સ્થાને પડે છે માટે આ વાક્યમા
 જદત્ત લક્ષણાત્તિથી વાક્યાર્થ સમજાવો પડે છે એમ કહેવાય છે

૨ 'રાતો દોડે છે' આ વાક્યમા 'રાતો' શબ્દ ગુણવાચક છે ગુણને કાઈ દોડવાપણ
 સંભવ નથી તેને તો દોડવાના ધર્મ સારથે વિરોધ છે આથી કરીને 'રાતો' એ શબ્દવડે
 'રાતો બળદ' કે 'રાતો પોંડો' એમ સંગળગ પડ્યો અર્થાત્ વાક્યમા વપરાએલ 'રાતો' એ શ
 બ્દનો ત્યાગ કર્યા વગર એનું વિરોધ વધારી લઈ અર્થ સ્પષ્ટ સમજાવો પડે છે માટે આને અનંદત્ત
 ત્ત્વલક્ષણ કહે છે

૩ તત્ત્વમસિ વાક્યમા બાગલાગલક્ષણા જ સંભવે છે બીજી જદત્ત કે અનંદત્ત સંભવતી
 નથી કોઈ બળાત્કારે એમ કહે કે 'ગ ગામા નેહડો વસે છે' એ વાક્યમા 'ગ ગા' શબ્દને કેમકે
 જેમ તેનો યોગ કે તટ સમજાવે બીજો તેમ અર્થ પણ 'તત્' પદમા 'ત્વ' નો ને 'ત્વ' પદમા
 'તત્' નો અર્થ આરોપી જદત્ત લક્ષણા સ્વીકૃતિ તો થઈ ગઈ પણ તેમ યાચ જ નહીં 'ગ ગામા
 નેહડો' એમા વપરાએલ 'ગ ગા' શબ્દમા આપણે તટનો આરોપ કરીએ છીએ તે 'તટ' શબ્દ
 તો વાક્યમા વપરાયો જ નથી ઉપરથી બે ચી લઈએ છીએ પણ 'તત્ત્વમસિ' એ વાક્યમા
 તો 'તત્' મા 'ત્વ' નો અને 'ત્વ' મા તત્ નો આરોપ કરવા ઇચ્છેલા પડે કહેવા જ છે
 અનુક્ર નથી, માટે તેમા જદત્ત લક્ષણા સંભવે નહિ

રાતો દોડે છે' એ વાક્યમા 'રાતો' શબ્દનું વિરોધ જેમ વાક્યાર્થમા આપણે બેળીએ
 છીએ તેમ જ તત્ત્વમસિ વાક્યમા તત્ત્વ નું વિરોધ ત્વ અને ત્વનું વિરોધ તત્ત્વ લઈ અનંદત્ત લક્ષણા
 કરવી પડતી નથી કેમકે 'તત્' અને 'ત્વ' એ બંને પડે વાક્યમા અનુક્ર નથી 'રાતો દોડે
 છે' એમા 'પોંડો' કે 'બળદ' અનુક્ર શબ્દને આપણે ઉમેરી લઈએ છીએ માટે અનંદત્ત લ
 ક્ષણા સંભવે છે પણ તત્ત્વમસિ મા તે સંભવતી નથી અર્થાત્ બાગલાગલક્ષણાથી જ તે વાક્યને
 બરાબર સમજી શકાય છે

‘ગાય’-લાવ’ એ વાક્યમાંના બે શબ્દોએ સ્મરણ કરાએલ ‘આકાંક્ષા આદિવાળા ‘ગાય’ તથા ‘લાવ’ એ બે શબ્દોનો સંબંધ છે. ને તેવડે તે વાક્યનો અર્થ કમૂલ કરાયો છે, પણ આવા સંબંધ અર્થથી મહાવાક્યનો અર્થ સ્વીકાર્યો નથી. તેમ જ ‘સુગંધી નીલ કમળ’ એ વાક્યમાં ‘સુગંધી’ અને ‘નીલ’ વિશેષણવાળું કમળ છે. અર્થાત્ ગુણ વિ-શિષ્ટરૂપ કમળ છે, એમ વાક્યાર્થ સ્વીકાર્યો છે. તેવો વિશિષ્ટરૂપ અર્થ પણ મહાવાક્યના અર્થમાં સ્વીકાર્યો નથી, પરંતુ અખંડ એક રસપણાવડે સ્વગતાદિક બેદશ્ય એવો વસ્તુ-માત્રરૂપે મહાવાક્યનો અર્થ સ્વીકાર્યો છે. એટલા માટે અત્ર તે લક્ષણનો આશ્રય લેવો એ જ યુક્ત છે. ૭૫.

પ્રત્યગ્વોધો ય આભાતિ સોઽદ્વયાનન્દલક્ષણઃ ।

અદ્વયાનન્દરૂપશ્ચ પ્રત્યગ્વોધૈકલક્ષણઃ ॥ ૭૬ ॥ ૬૬૦

શબ્દાર્થઃ—જે પ્રત્યગ્વોધ લાસે છે તે અદ્વયાનન્દરૂપ લક્ષણવાળો.

[છે] અને અદ્વયાનન્દરૂપ, પ્રત્યગ્વોધરૂપ એક જ લક્ષણવાળો છે. ૭૬.

વિવેચનઃ—સર્વ વ્યક્તિ માત્રમાં બુદ્ધિમાક્ષીપણાવડે જે સ્મરે છે, તે અદ્વિતીય આનંદરૂપ પરમાત્મા છે; અને અદ્વયાનન્દરૂપ પરમાત્મા છે તે પ્રત્યગ્માત્રરૂપ જ છે. ૭૬.

इत्यमन्योऽन्यतादात्म्यमतिपत्तिर्यदा भवेत् ।

अन्नक्षत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्त्येत तदैव हि ॥ ૭૭ ॥ ૬૬૧

तदर्थस्य च पारોक्ष્યं यद्येवं किं ततઃ મૃણુ ।

પૂર્ણાનન્દૈકરૂપેણ પ્રત્યગ્વોધોઽવતિપ્રુતે ॥ ૭૮ ॥ ૬૬૨

શબ્દાર્થઃ—એ પ્રકારે જ્યારે પરસ્પર (જીવ બ્રહ્માના) અલેક્ષનો નિ-શ્ચય થાય છે ત્યારે જ ત્વં (૫૬) ના અર્થનું અબ્રહ્મપણું નિવૃત્ત થઈ જાય

૧. વાક્યાર્થના જ્ઞાનનું કારણ શબ્દની સંજિતવૃત્તિ અને લક્ષણાવૃત્તિ છે; અને આકાંક્ષા, યોગ્યતા, તાત્પર્ય અને આસક્તિ એ ચાર તેના સદકારી ગણાય છે. સંબંધનું જ્ઞાન થતાં સુધીમાં વાક્યમાં વપરાએલા શબ્દના જ્ઞાનને માટે, તે વપરાએલા શબ્દને જીભ શબ્દની ઇચ્છા રહે છે; તેને આકાંક્ષા કહે છે. ‘ગાય લાવ’ એ વાક્યમાં ગાયને ‘લાવ’ એ શબ્દની અપેક્ષા છે માટે અત્ર આકાંક્ષા છે. એક શબ્દના અર્થનો જીભ શબ્દના અર્થ સાથે સંબંધ હોય છે તેને યોગ્યતા કહે છે અને જ વિપયવિપયી બાવરૂપ સંબંધ પણ કહે છે ‘ગાય લાવ’ એ વાક્યમાં લાવવાની દિ-યાનો વિપય ‘ગાય’ છે અને ગાયને લાવવારૂપ ક્રિયા વિપયી છે. એટલે એ બંને શબ્દોના પરસ્પર સંબંધ વિપયવિપયી બાવરૂપ છે. વક્તાની ઇચ્છાને તાત્પર્ય કહે છે. ‘ગોળ કાઢ’ આ વાક્યમાં બે અર્થ સંબંધે છે. પહેલો, કેટલીક આકૃતિઓ કઢાવવામાં વર્તુળ કઢાવવો છે ત્યા ‘ગોળ’ નો અર્થ વર્તુળ અને બીજો, રસોઈના સંબંધમાં તે વાક્યનો અર્થ રોરડીના રમ્ભો એક વિદૃતિરૂપ પદાર્થ થાય છે. આથી એમ સમજાય છે કે પ્રસંગ પ્રમાણે વક્તાની ઇચ્છા જે પદાર્થ સમજાયે તે સમજાયે તે તાત્પર્ય. સંજિતવૃત્તિ અથવા લક્ષણાવૃત્તિરૂપ સંબંધથી, અતરાય વગર શબ્દના અર્થનું સ્મરણ થાય, તેને આસક્તિ કહે છે. તેને જ પદસમીપવા કે પદસન્નિધિ પણ કહે છે. ‘ગાય લાવ’ એમાં ‘ગાય’ અને ‘લાવ’ એ શબ્દોના અર્થની પ્રતીતિ કોઈ પણ અતરાય વગર જ થાય છે માટે અત્ર આસક્તિ છે. આ પ્રમાણે આકાંક્ષા, યોગ્યતા, તાત્પર્ય અને આસક્તિ એ વાક્યમાં અર્થ સમજ-વામાં કારણ છે. એના વગર વાક્યાર્થનો બોધ થતો નથી. મહાવાક્યનો અર્થ આ રીતે થતો નથી.

છે. (૭૭). અને તત્ પદના અર્થનું પરાક્ષપણું જે એ પ્રકારે [નિવૃત્ત થાય છે તે] સાંભળ, [તેમ થવાથી] પૂર્ણાનન્દ એકત્રપવટે પ્રત્યગાત્મા સ્થિત થાય છે. ૭૮.

વિવેચન:—તત્ પદના અર્થરૂપ પ્રત્યગાત્માનું અક્ષયપણું જે જ્ઞાતિરૂપે મિદ્ધ છે તે, અને તેમ જ તત્ પદના અર્થરૂપ અહનુ પરાક્ષપણું કે તે, મહાનામ્યના અર્થમોધથી નિદ્ધ ત્થર્થ જ્ઞપ્ત છે વાસ્તે કહે છે કે એ અક્ષયતા અને પરાક્ષતા નિર્ગત થઈ નહિ તેથી શુ થયું ? મિદ્ધાન્તી કહે છે કે સામ્ય તેથી પ્રત્યગાત્મા, એક પૂર્ણ આનંદરૂપે સ્થિતિ પામે છે અને મદા તેવો હોયને પોતાને અર્થરૂપે વિગળે છે ૭૭—૭૮

एवं सति महावाक्यात् परोक्षज्ञानमीर्यते । •

यैस्तेषां शास्त्रसिद्धान्तविज्ञानं शोभतेतराम् ॥ ७९ ॥ ૬૬૩

શબ્દાર્થ:—એમ છતાં [પણ] જેઓએ મહાવાક્યથી પરાક્ષ જ્ઞાન [થાય છે એમ] કહેવાય છે, તેઓનું 'શાસ્ત્રસિદ્ધાંતનું' જ્ઞાન અતિશય શોભે છે ! ! ૭૯.

વિવેચન:—વાસ્તિ જગત્ છે કે 'સારી રીતે પરાક્ષ અનુભવ કરવાનું જે સાધન' છે તે આગમ કે આરી જાતનું આગમનું લક્ષણ હોવાથી તમે વાચ્યથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે એમ કહો છો તે અનુભવિત છે વાદીની આવી સકાથી મિદ્ધાની મનમા રિચારે છે કે આ વાદી કેવળ મિદ્ધાત જ્ઞાનમા શન્ય છે એ કાઈ સિદ્ધાન્તના અદ્યને જાનને નથી એમ સમજ તેની સ્મૃતિ નિદાગ્રપ આ સ્થોત્ત કહેા છે ૭

आस्तां शास्त्रस्य सिद्धान्तो युक्त्या वाक्यात् परोक्षधीः ।

स्वर्गादिवाक्यवर्त्तवં दक्षમે व्यभिचारतः ॥ ८० ॥ ૬૬૪

શબ્દાર્થ:—શાસ્ત્રનેા સિદ્ધાંત ભલે હો [પણ] યુક્તિવડે સ્વર્ગાદિ વાક્યની પેઠે વાક્યથી પરાક્ષજ્ઞાન [થાય છે], દક્ષમ પુરૂષર્થ વ્યભિચાર થવાથી એમ નથી. ૮૦.

વિવેચન:—ઉપર બતાવ્યું કે મહાનામ્યથી અપરોક્ષ જ્ઞા. થાય છે અને શાસ્ત્રો સિદ્ધાંત પણ એવો જ છે નહીં આન સકા કરે છે કે તમારો મિદ્ધાંત એવો હોય કે મહાવાચ્યથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે તો તે બને ચાઓ, પણ અમને તે યોગ્ય લાગતું નથી 'સ્વર્ગ' છ એના વાચ્યથી અથવા 'સ્વર્ગ'મા બધું સુખ છે એના વાચ્યથી જેમ સ્વર્ગનું પરાક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેમ મહાવાચ્યોરૂપે પણ અહનુ પરાક્ષ જ્ઞાન જ થાય છે એમ યુક્તિથી અમને ભામે છે સ્વર્ગના સબધનું પણ વાચ્ય અને અહનના સબધનું મહાવાચ્ય એ પણ વાક્ય છે આમ વાચ્યપણું મળી રહે છે, તો તેમનાથી ચલુ જા. પણ મળી રહેતું જોઈ એ એટલે તેથી પરાક્ષ જ્ઞાન જ ચલુ જોઈએ અને થાય છે, એમ અમારું માનનું છે મિદ્ધાન્તી કહે છે કે, ના, એમ હોય નહિ મહાનામ્ય એ વાચ્ય છે એટલા માટે એનાથી પરાક્ષ જ્ઞાન જ થાય છે એમ તમે રેતું બતાવો છો તે અનૈકાતિક છે અર્થાત્ વ્યભિચાર પામે છે પાછળ બતાવેલા દશ ગામડીઆઓના દર્શાવમા 'તું દક્ષમે છે' એમ પ્રમાણ

માણસે ગણી બતાવ્યું ને કહ્યું તો એ કહેવારૂપ વાક્યથી કાંઈ પરોક્ષ બોધ થતો નથી પણ અપરોક્ષ બોધ થાય છે. અર્થાત્ અત્ર પણ વાક્યપણું બ્યભિચાર પામે છે માટે તમારો ચાપેલો નિયમ તૂટી જાય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે 'તું દશમે છે' એ વાક્યમાં જેમ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. તેમ જ મહાવાક્યથી પણ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. ૮૦.

સ્વતોઽપરોક્ષજીવસ્ય બ્રહ્મત્વમભિવાંચ્છતઃ ।

નચ્યેત્ સિદ્ધાપરોક્ષત્વમિતિ યુક્તિર્મહત્યહો ॥ ૮૧ ॥ ૬૬૫

દૃદ્ધિમિષ્ટવતો મૂલમાપિ નષ્ટમિતીદૃશમ્ ।

લૌકિકે વચનં સાર્થં સંપન્નં ત્વત્પ્રસાદતઃ ॥ ૮૨ ॥ ૬૬૬

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્મપણુને ઈચ્છતા [અને જે] પોતાની મેળે અપરોક્ષ [છે એવા] જીવનું સિદ્ધ એવું અપરોક્ષપણું નાશ પામે, એ પ્રકારની [તારી] યુક્તિ અહીં [બહુ] માટી છે !! (૮૧). [વ્યાપારાદિ કર્મ કરીને] વૃદ્ધિ ઈચ્છતા (પુરૂષ)નું મૂળ (ધન) પણ નાશ પામ્યું ! એ પ્રકારનું લોકોમાં વચન [છે તે] તારા પ્રસાદથી [હિ ભાઈ!] સાર્થક થયું !! ૮૨.

૬ મહાવાક્યથી ઉત્પન્ન થનાર અપરોક્ષ જ્ઞાનની વૃત્તિવ્યાપ્તિથી, અપરોક્ષ હોવા યોગ્ય સોપાધિક પ્રત્યગાત્મબ્રહ્મનું વર્ણન. ૬૬૭—૬૮૦.

અંતઃકરણસંભિન્નવોધો જીવોઽપરોક્ષતામ્ ।

અર્હત્યુપાધિસદ્ભાવાન્ ન તુ બ્રહ્માનુપાધિતઃ ॥ ૮૩ ॥ ૬૬૭

નૈવં બ્રહ્મત્વવોધસ્ય સોપાધિવિપયત્વતઃ ।

યાવત્ વિદેહકૈવલ્યમુપાધેરનિવારણાત્ ॥ ૮૪ ॥ ૬૬૮

શબ્દાર્થઃ—અંતઃકરણવાળું એતન [જે] જીવ [તે] ઉપાધિના સદ્ભાવથી અપરોક્ષતાને યોગ્ય છે; પણ ઉપાધિના અભાવથી બ્રહ્મ [અપરોક્ષ હોવાને યોગ્ય] નથી. (૮૩). જ્યાં સુધીમાં વિદેહસુક્તિ [થાય ત્યાં સુધીમાં] ઉપાધિનું અનિવારણ છે માટે બ્રહ્મભાવના બોધનું સોપાધિક વિષયપણું હોવાથી એમ નથી. ૮૪.

વિવેચનઃ—વાદી શંકા કરે છે કે જીવને અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ વળગેલી છે. આ ઉપાધિ જ્યાં સુધી તેને વળગેલી છે ત્યાં સુધી તે પરોક્ષ છે અને તે ઉપાધિથી છૂટી જાય એટલે તે અપરોક્ષ થાય એમ ધટે છે, પણ બ્રહ્મ તે અનુપાધિક છે માટે તેને અપરોક્ષ થવું સંભવતું નથી. સિદ્ધાંતી તેનો અપરિહાર કરે છે કે તમારા સમજવા જેવી બ્રહ્મની

૧ જ્ઞાનઅવહાર અર્થવાને માટે આપણે ઉપાધિને પણ બ્રહ્મના એક દેશમાં કહી છે. જીવની ઉપાધિ છૂટી જતાં એ તે અપરોક્ષ થાય છે, તે પછી ઉપાધિ વગરનું બ્રહ્મ તે સદા અપરોક્ષ જ છે. તેને અપરોક્ષ નથી એમ કહેવું એ તો એક જાતની ગાલઈ ચલાવ. અજિના સંબંધમાં બ્રહ્મ પરોક્ષ છે કે અપરોક્ષ એમ કહેવાય. હું અજિરૂપે બ્રહ્મથી ભૂદો બાતુ હું પણ ભૂદો નથી. હું જ બ્રહ્મ છું એમ ખાતરી થાય, એટલે તે જાનીમે બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન યશુ એમ કહેવાય.

નિરૂપાધિકતા છે જ નહિ, કેમકે જીને અલગપણનાં જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન જ ઉપાધિનાળી વસ્તુની પેઠે ઉપાધિરૂપ નિરૂપણું છે એ જ્ઞાન ઉપાધિરૂપ નિરૂપણું છે તો જ્ઞાનનો નિરૂપણ ને અલગ તે પણ ઉપાધિરૂપ નિરૂપણો જ હોવો એકજ એક જ્ઞાન તો જ્ઞેય (નિરૂપણ) ને નિરૂપણે જ બાંધે છે નિરૂપણ નિરૂપાધિક હોય તો જ્ઞાન નિરૂપાધિક અને નિરૂપણ નો મોપાધિક હોય તો જ્ઞાનપણ મોપાધિક થાય છે આ જ્ઞાન મોપાધિક છે તે સ્પષ્ટ થાય છે કે કેમ ? ને નિરૂપણે માટે નથી જ્ઞાની બન્યા સુધી સરીકના મોગમા જ લાગી છે. સરીક પૂર્યા પછી-નિરૂપણમુક્તિ થયા પછી તે નિરૂપાધિક થાય છે, અને તે વખતે અલગ પણ નિરૂપાધિક થઈ સદા ચોતાને રૂપે છે તેનું જ નિરૂપણ છે ૮૩-૮૪

અંતઃકરણસાહિત્યરાહિત્યાભ્યાં વિશિષ્યતે ।

ઉપાધિર્જોગભાવસ્ય બ્રહ્મતાયાશ્ચ નાન્યથા ॥ ૮૫ ॥ ૬૬૯

શબ્દાર્થ:-જોગભાવની અને બ્રહ્મપણુની ઉપાધિ અંતઃકરણ સહિતતા અને અંતઃકરણ રહિતતાપર જૂદી પડાય છે. બીજી રીતે નહિ. ૮૫.

યથા વિધિરૂપાધિઃ સ્યાત્પ્રતિષેધસ્તથા ન કિમ્ ।

સુવર્ણલોહમેદેન શૃંગલાત્વં ન મિચતે ॥ ૮૬ ॥ ૬૭૦

શબ્દાર્થ:-જેમ વિધિ ઉપાધિ છે તેમ શું નિષેધ [ઉપાધિ] નથી ? [છે]. સોનાના અને લોહના બેદવડે (કાંઈ) બેડીપણુ બેદ પામતું નથી. ૮૬

વિવેચન:-અંતઃકરણના જોગન જીવ કહેવાય છે એમા અંતઃકરણની પ્રતીતિ થાય છે, અર્થાત્ તે બાહ્યપ પદાર્થ દોષાથી જીવની ઉપાધિ છે, એમ કહી શકાય અર્થ જેમ જીવને તેમ જ પ્રત્યક્ષને પણ ઉપાધિ છે, એમ કહેવાય પણ જેમા અંતઃકરણની પ્રતીતિ જ થતી નથી, તેનો અભાવ છે, આ ઉપાધિ છે એમ કહેવું એ ઉચિત નથી અર્થાત્ ઉપર બતાવ્યું કે અંતઃકરણ રહિતતા એ બ્રહ્મની ઉપાધિ છે તો આ અંતઃકરણનો અભાવ છે એટલે બ્રહ્મને ઉપાધિ છે એમ કહેવું ઘટતું નથી આ વક્ત્રના સમાધાનને માટે વાચકાર્થમવધ્યાયિ મદદેશોદ્દાશિન 'બધા લગી કાંઈ છે આ લગી રહેનાર બેદનો હેતુ તે ઉપાધિ છે એ શાસ્ત્રોક્ત ઉપાધિની બાબ્બાને અવલખી સિદ્ધાન્તી કરે છે કે, અંતઃકરણ રહિતતા પણ આ ઉપર બતાવેલી ઉપાધિની બાબ્બામા આવી જાય છે ને તેથી તે બ્રહ્મની ઉપાધિ છે એમ કહેનામા કાંઈ દોષ નથી જેમ વિધિ ઉપાધિ છે તેમ નિરૂપણ પણ ઉપાધિ જ છે વિધિબાહ્યપ ઉપાધિ છે અને નિરૂપણ અભાવપ ઉપાધિ છે આમ બાહ્યપ અંતઃકરણનો સબધ અને અભાવપ અંતઃકરણનો વિરોધ બને ઉપાધિ છે આ બાબાબાહ્યપ ઉપાધિમા કાંઈક વિનક્ષણપણુ દેખાય છે, પણ તે વાસ્તવિક નથી બનેતો સોનાની બનાવી હોય તોપણુ બેડી તો બેડીનું જ કામ કરે છે કાંઈ લોહની બેડીથી વધારે બધન થાય અને સોનાનીથી એણુ થાય તેમ નથી તેમ ઉપાધિ બાહ્યપે હોય કે અભાવપે હોય તોપણુ તેમનું પરિણામ તો એક જ થાય છે ૮૬

અતદ્વ્યાવૃત્તિરૂપેણ સાક્ષાત્ વિધિમુલેન ચ ।

વેદાન્તાનાં પ્રવૃત્તિઃ સ્યાદ્ દ્વિધેત્યાચાર્યભાષિતમ્ ॥૮૭॥ ૬૭૧

શબ્દાર્થ:—જગતના નિષેધરૂપવડે અને સાક્ષાત્ વિધિમુખવડે [એમ] એ પ્રકારે વેદાન્તની પ્રવૃત્તિ છે એમ આચાર્યોએ કહેલું [છે]. ૮૭.

વિવેચન:—વિધિ તેમ જ નિષેધ એ બંનેથી અહતું ઉપાધિપણું છે એ વાત દેહ કરવા માટે અહતો બોધ વિધિમુખથી અને નિષેધથી થાય છે તે બતાવે છે. સત્ય જ્ઞાનમનત વગ્ર આ વિધિ બતાવનારી શ્રુતિથી અહતું પ્રતિપાદન થાય છે તેમ જ નેતિ નેતિ ઇત્યાદિ સર્વ પ્રપચનો નિષેધ કરનારી શ્રુતિથી પણ અહતો ઉપદેશ થાય છે. આ નિષેધરૂપ બોધને અતદ્વયાવૃત્તિ કહે છે. તત્ત્વ એટલે અહતે જણાવનાર શબ્દ અને અતત્ત્વ એટલે અહતથી જૂદું અજ્ઞાનાદિ સર્વ જગતરૂપ પ્રપચ તેની વ્યાવૃત્તિ એટલે નિષેધ. આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ વિધિમુખથી અને અતદ્વયાવૃત્તિથી ઉપનિષદમાં અહતવિદ્યા મેળવવાની પ્રવૃત્તિ બતાવેલી છે, એમ પૂર્વના આચાર્યોએ કહેલું છે. ૮૭.

અહમર્થપરિત્યાગાદહં વ્રહ્મેતિ ધીઃ કુતઃ ।

નૈવમંશસ્ય હિ ત્યાગો ભાગલક્ષણયોદિતઃ ॥ ૮૮ ॥ ૬૭૨

શબ્દાર્થ:—અહું શબ્દના અર્થનો ત્યાગ કરવાથી ‘હું’ અહત ‘હું’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન ક્યાંથી ? [હોય. અત્ર અહું શબ્દના સમગ્ર અર્થનો ત્યાગ] એમ નથી, પણ ભાગત્યાગલક્ષણવડે [ઉપાધિરૂપ] અંશનો ત્યાગ કહેલો [છે]. ૮૮.

વિવેચન:—જો વેદાંતસિદ્ધાંત બતાવવામા સર્વનો નિષેધ બતાવવારૂપ અતદ્વયાવૃત્તિનો સ્વીકાર જણાવો છો તો બધા શબ્દનો ફૂટરૂપ અર્થ થાય છે તેનો પણ નિષેધ થવાનો; અને ન્યારે તેનો નિષેધ થાય ત્યારે તો ‘હું’ અહત ‘હું’ અને ‘અહત’ શબ્દનું સામાનાધિકરણવડે જે અપરોક્ષજ્ઞાન ઉપજે છે તે ઉપજવું બોધએ નહિ, એમ વાદી શંકા કરે છે. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે અત્ર અહું શબ્દના સમગ્ર અર્થનો ત્યાગ કરવામાં આવેલો નથી. અર્થાત્ ફૂટરૂપનો ત્યાગ કરેલો નથી પણ ભાગભાગ. (જહન-દત્ત) લક્ષણવડે તેના એક દેશ જાણનો ત્યાગ કરેલો છે. આથી બધા વ્રહ્માસિમ એ જ્ઞાન થવામાં બાધ આવતો નથી. ૮૮.

અંતઃકરણસંત્યાગાદવશિષ્ટે ચિદાત્મનિ ।

અહં વ્રહ્મેતિ વાક્યેન વ્રહ્મત્વં સાક્ષિણીભ્યતે ॥ ૮૯ ॥ ૬૭૩

શબ્દાર્થ:—[અંતઃકરણ વિશિષ્ટ ચેતનરૂપ જીવ, અહું શબ્દનો અર્થ છે તેમાંથી] અંતઃકરણનો ત્યાગ કરતાં ચિદાત્મા બાકી રહે સતે સાક્ષીમાં ‘હું’ અહત ‘હું’ એ વાક્યવડે અહતપણું બેવાય છે. (અર્થાત્ તેનું અપરોક્ષ જ્ઞાન કરાય છે). ૮૯.

સ્વમકાશોઽપિ સાક્ષ્યેવ ધીવૃત્ત્યા વ્યાપ્યતેઽન્યવત્ ।

ફલવ્યાપ્યત્વમેવાસ્ય શાસ્ત્રકૃદ્ધિર્નિવારિતમ્ ॥ ૯૦ ॥ ૬૭૪

૧ પાછળ સ્વેક પદ્ય થી પછી સુધીમાં બધા શબ્દનો, અર્થ આવેલો છે તે અત્ર સ્ફુટતા થવા સારે બેવા.

શબ્દાર્થ:—સાક્ષી સ્વપ્રકાશ જ [છે] તોપણ ખીજની પેટે [તે] બુદ્ધિવૃત્તિવડે [વિષય] થાય છે; [કેમકે] સાક્ષકારોએ આ (સાક્ષી) ની [અન્ય] ચેતનની વિષયતા જ નિવારી છે. ૯૦.

વિવેચન—અતઃકરણનો ત્યાગ કર્યા પછી બાકી રહેલા સાક્ષીમા ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ વાક્યવડે બ્રહ્મપણુ જોવાય છે એમ ઉપર કહ્યું, પણ જ્યારે અતઃકરણ નાશ પામ્યું ત્યારે પછી બુદ્ધિ તો ન જ રહી, પણ ‘હું બ્રહ્મ છું, હું સ્વપ્રકાશ છું’ એ જોવ તો બુદ્ધિજ્ઞાનથી જ ઉપજે છે એમ મળે છે વળી આત્મા બુદ્ધિજ્ઞાનનો વિષય થાય તો આત્માની સ્વપ્રકાશકતાનો ભગ યદારૂપ અપસિદ્ધાતની પ્રાપ્તિ થાય આ શકના સમાધાનને માટે આ સ્તોક છે આત્મા સ્વપ્રકાશ છે એ વાત ખરી પણ ઘટાદિ પદાર્થોની આશક તે બુદ્ધિવૃત્તિનો વિષય થાય છે પૂર્વાચાર્યોએ પણ તેને બુદ્ધિજ્ઞાનનો વિષય છે એમ બતાવ્યું છે માન તેનું ઈશ્યાખ્યાન જ નિવારેલું છે અર્થાત્ આત્મા સ્વપ્રકાશ હોવાથી તેને અભુવવામા ખીજ ચેતનની કે પ્રકાશની જરૂર નથી તેને ખીજ ચેતનની વિષયતા ધરાતી નથી ૯૦

બુદ્ધિતત્સ્થચિદાભાસૌ દ્વાવપિ વ્યાપ્તો ઘટસ્ ।

તત્ત્રાજ્ઞાનં ધિયા નચ્ચેદાભાસેન ઘટઃ સ્ફુરેત્ ॥ ૧૧ ॥ ૬૭૫

શબ્દાર્થ—બુદ્ધિ અને તેની અંદર રહેલ ચિદાભાસ પણ [એ] બંને, ઘડાને વિષય કરે છે. તેમાં બુદ્ધિવડે અજ્ઞાન નાશ પામે છે, [અને] આભાસવડે ઘડો સ્ફુટે છે (સ્પષ્ટ થાય છે). ૯૧.

વિવેચન—આત્મામા કળ્યાપ્તિ (ચિદાભાસની વિષયતા) નો અજ્ઞાન છે તે સમજી લેવાને માટે પ્રથમ આપણને જડ પદાર્થનું જ્ઞાન જી રીતે થાય છે તે બેનું બેઠેજો ઘટરૂપ જડ પદાર્થનું જ્ઞાન આપણને થાય છે તે કાર્થ ઘડના કાર્થ પ્રભાવથી કે ચેતનથી થાય છે એમ તો આપણે કહી શકતા જ નથી એનું જ્ઞાન આપણને આપણા ચેતન તથા બુદ્ધિથી થાય છે પ્રથમ આપણી બુદ્ધિવૃત્તિ જે કે ચિદાભાસ મુકત છે તે ચક્ષુ આદિ ઉદ્રિયો દ્વારા બહાર નીકળીને બાહ્ય વસ્તુનેરૂપે પરિજ્ઞાન પામે છે અર્થાત્ બાહ્ય વસ્તુના સ્વરૂપાકાર થવામા જે આવરણ હવું તે કાઢી નાખે છે, અને પછી પદાર્થરૂપે પરિજ્ઞાન પામેવ બુદ્ધિજ્ઞાનની સચેતો આત્મા આપણને તે પદાર્થ જોગપામે છે ધગદિ પદાર્થો સ્વપ્રકાશ નહિ હોવાથી તે આભાસવડે સ્પષ્ટ થાય છે, પણ આત્મા જે સ્વપ્રકાશ છે તેને પ્રકાશવામા આત્મામની જરૂર નથી ૯૧.

ત્રત્તમ્ન્યજ્ઞાનનાશાય વૃત્તિવ્યાપ્તિરપેક્ષિતા ।

સ્વયં સ્ફુરણરૂપત્વાભાસ ઉપગુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥ ૬૭૬

શબ્દાર્થ—જ્ઞાનમાં, અજ્ઞાનના નાશને માટે વૃત્તિવ્યાપ્તિ ઈન્દ્રિયી છે. [તે] પોતાની મેળે પ્રકાશરૂપ હોવાથી આભાસ ઉપયોગ પામતો નથી. ૯૨.

વિવેચન—પ્રત્યક્ષાત્મા અને બ્રહ્મ એ એક જ હોવા જતા અજ્ઞાનનું આવરણ હોવાથી તેની એકતા બામતી નથી, માટે તે અજ્ઞાનની નિરૂત્તિ માત્ર ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ મહા સામ્યના અર્થથી ઉપન થતી બુદ્ધિવૃત્તિવડે બ્રહ્મની વિષયતાની જરૂર છે ‘હું બ્ર

ક્રમ હું' એ આકારવાળી શુદ્ધિવૃત્તિથી અલગ કલ્પાએકું અગાન આવરણ નાશ પામે છે અને પછી અલગ પોતે સ્વપ્રકાશ હોવાથી પોતાની ગેજે પ્રકાશી નીકળે છે—અનુભવાર્થ જાય છે. આમ હોવાથી આભાસ અલ્પાકાર વૃત્તિ સાથે જોડાએશે છતાં પણ તેમાં ઉપયોગી નથી. ૯૨.

ચકુર્દાપાયપેક્ષ્યેતે ઘટાદિદર્શને યથા ।

ન દાપદર્શને કિંતુ ચકુરેકમપેક્ષ્યેતે ॥ ૯૩ ॥ ૬૭૭

શબ્દાર્થ—ઘટાદિ (પદાર્થો) જોવામાં જેમ દીવો અને ચક્ર ઇચ્છાય છે [તેમ] દીવો જોવામાં [બંનેની જરૂર] નથી. પણ એક ચક્ર (જ) ઇચ્છાય છે. ૯૩.

વિવેચન:-પાછળના ૯૧-૯૨ માં શ્લોકમાં કહેલી વાતને દૃષ્ટાંત આપી સ્પષ્ટ કરે છે. ઘટાદિ તમામ અપ્રકાશિત પદાર્થો અધારરૂપ આવરણમાં દકાયા હોય અને તેમને જોવા દોષ તો દીવો અગર સૂર્યનો પ્રકાશ અને આંખ એ બંને વાનાં જોખએ છીએ, પણ દીવાને જોવામાં કંઈ બીજો દીવો જોખએ છીએ એમ નથી. તેને જોવા સાર તો માત્ર આંખ જ જોખએ. આ જ પ્રમાણે ઘટાદિ અપ્રકાશિત પદાર્થો જોવામાં તેનું આવરણ કાઢી નાખવાને માટે વૃત્તિ, અને તેનો પ્રકાશ—જ્ઞાન થવા માટે આભાસ, એ બંનેની જરૂર છે; પણ બ્રહ્મનો માક્ષાલ્કાર કરવામાં તો આંખરૂપ વૃત્તિઆસિની જ અપેક્ષા છે. આ ભાગની નથી. ૯૩.

સ્થિતોડપ્યસૌ ચિદાભાસો બ્રહ્મણ્યેકીભવેત્ પરમ્ ।

ન તુ બ્રહ્મણ્યતિશયં ફલં કુર્યાત્ ઘટાદિવત્ ॥ ૯૪ ॥ ૬૭૮

શબ્દાર્થ—[શુદ્ધિમાં] રહેલો પણ આ ચિદાભાસ બ્રહ્મમાં એક થાય છે. પણ બ્રહ્મમાં ઘટાદિની પેઠે અતિશય ફળ નથી કરતો. ૯૪.

વિવેચન:-બ્રહ્મ વૃત્તિઆપ છે એ વાત તો ઠીક પણ વૃત્તિ કંઈ સ્વતંત્ર નથી. તેની સાથે તો જ્યાં ને જ્યાં ચિદાભાસ હોય જ છે. આથી ઘટાદિ પદાર્થોના જોવામાં જેમ વૃત્તિઆસિ અને ફળઆસિ આવે છે તેમ બ્રહ્મના અનુભવમાં પણ એ બંને આસિઓ આવવી જ જોખએ. ઠીક છે. 'હું બ્રહ્મ હું' એ આકારવાળી જે વૃત્તિ હોય છે તેમાં ચિદાભાસ છે એની ના નથી; પણ આમાંનો ચિદાભાસ બ્રહ્મમાં ભેદરૂપે ભાસતો નથી, તેમાં તે મળી જાય છે. બરાબર મધ્યાન્હકાળમાં એક દીવો પ્રગટીએ તો તે દીવાથી કંઈ મધ્યાન્હના પ્રકાશના સ્વરૂપનું આપણને જ્ઞાન થતુ નથી. તેમાં ને નિરર્થકરૂપ થઈ જાય છે. તેમ 'હું બ્રહ્મ હું' એ આકારવાળી વૃત્તિમાંનો ચિદાભાસ, બ્રહ્મના પ્રકાશમાં બર્ધ થઈ જાય છે. કંઈ વિશેષ કરી શકતો નથી આથી જ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે બ્રહ્મના અનુભવમાં ફળઆસિની અપેક્ષા નથી. તે છે તો ખરી, પણ જેમ ઘટાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવામાં તે ઉપયોગી છે, તેમ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવામાં તે ઉપયોગી નથી. ૯૪.

અપ્રમેયમનાદિં ચેત્યત્ર શ્રુત્યેદમીરિતમ્ ।

મનસૈવેદમાસન્ન્યમિતિ ધીન્યાપ્યતા શ્રુતા ॥ ૯૫ ॥ ૬૭૯

શબ્દાર્થ:—‘અપ્રમેય અને અનાદિને’ એ પ્રકારે શ્રુતિએ અહિંમાં આ (ફળવ્યાપ્તિ વગરનું) કહેલું [છે, અને] ‘મનવડે જ આ મેળવવા યોગ્ય [છે]’ એ પ્રકારે [આત્મ] વૃત્તિવ્યાપ્તવ સાંભળેલું છે, ૯૫.

વિવેચન:—બ્રહ્મ, રૂતિવ્યાપ્ત છે એમ યુક્તિથી સિદ્ધ કર્યા પછી શાસ્ત્રના પ્રમાણવડે તે સિદ્ધ છે એમ બતાવે છે નિર્વિકલ્પમનવ જ હેતુદણ્ણજિતગ્ । અપ્રમેયમનાદિં ચ વદ્ માતા મુચ્યન્તે નુપ. ॥ ‘નિર્વિકલ્પ, અનત, હેતુ અને દદાત વગરનું પ્રમાણુ વિનાનું-પ્રમા યાનનો અવિપય એવું જે અનાદિ બ્રહ્મ છે તેને જાણીને બુદ્ધિમાન મકાઇ જામ છે’ આ અમૃતમિદુ ઉપનિષદની શ્રુતિ ‘અપ્રમેય’ શબ્દવડે બ્રહ્મને ફળવ્યાપ્તિ વગરનું છે, એમ બતાવે છે અને મનસૈવેદ માત્રવ્ય વેદ નાગાર્જુન કિંચન ‘મનવડે જ આ મેળવવા યોગ્ય છે તેમા કાઇ પણ નાનાતવ (ભિજતા) નથી’ આ * કંઠવણીની શ્રુતિવડે તેનું વૃત્તિવ્યાપ્તવ સિદ્ધ સમજાવેલું છે ૯૫

આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમસીતિ વાક્યતઃ ।

ब्रह्मात्मन्युक्तिमुल्लिख्य यो बोधः सोऽभिधीयते ॥ ૯૬ ॥ ૬૮૦

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મથી અભિજ્ઞ પ્રત્યગાત્માના સ્વરૂપને વિષય કરીને જે બોધ [ઉપજે છે] તે (બોધ), ‘આ હું છું’ એમ આત્માને જે જાણે’ એ પ્રકારના વાક્યથી કહેવાય છે. ૯૬.

વિવેચન —પાછા ૧૩૨ માં શ્લોકમા બતાવ્યું છે કે અપરોક્ષ જ્ઞાન અને શોકનિ વૃત્તિ એ બે અવસ્થાઓને આત્માને જે દેખાદિ શ્રુતિ, જીવગત કહે છે, તેા તે શ્રુતિમા કંઠલા અશયી આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન છે તે આકાક્ષ થતા, આ શ્લોક મધ્યકર્તા કહે છે સલાદિ લક્ષણવાળા બ્રહ્મથી અભિજ્ઞ પ્રત્યગાત્મા છે, તેને બુદ્ધિવૃત્તિથી વિષય કરીને ‘હું બ્રહ્મ છું’ એમ બોધ થાય છે એ જ બોધ, ઉપર બતાવેલ આત્માને જે દેખાદિ શ્રુતિવડે થાય છે ૯૬

૭ બોધની દૃઢતાને માટે અવણાદિરૂપ અસ્થાસત્ત્વં વર્ણન, ૬૮૧-૭૧૯.

अस्तु बोधोऽपरोक्षोऽत्र महावाक्यात् तथाऽप्यसौ ।

न दृढः श्रवणादिनामाचार्यैः पुनरीरणात् ॥ ૯૭ ॥ ૬૮૧

શબ્દાર્થ —અહિંમાં (બ્રહ્મમાં અને આત્મામાં) મહાવાક્યથી અપરોક્ષ બોધ [ભણે] હો; તથાપિ આચાર્યોએ અવણાદિનું ફરીને કથન કર્યું છે તેથી આ (બોધ) દૃઢ નથી, ૯૭.

વિવેચન—પૂર્વે ૧૪૨ થી ૧૬૧ સુધીના શ્લોકમા બતાવેલ મહાવાક્યના વિચારથી જોડે અપરોક્ષ જ્ઞાનની સિદ્ધિ છે તેાપણ તે દૃઢ નથી ‘આવૃત્તિરતકૃદુપદેશાત્’ ‘ઉપદેશમા વારં વાર આવૃત્તિ કરવી જોઈએ’ એ બગવાન વ્યાસજીના સૂત્ર પ્રમાણે, તથા પૂન્યપાદશ્રી મત્ સંકરાચાર્યોએ પણ જ્ઞાનની દૃઢતા થવા સાર અવણાદિનું આવર્તન કહેલું છે આથી કરીને શી વિધાર્થ્ય સ્વામી મણુ અવણાદિનું ફરીને વર્ણન કરવા ઇચ્છે છે ૯૭

આચાર્યોએ જે વાચ્યથી શ્રવણાદિનો ફગી ફગીને અભ્યાસ કરવાનું બતાવ્યું છે તે વાચ્ય નીચે બતાવે છે —

* “અહં વ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થવોધો યાવદ્ દૃઢીભવેત્ ।

શમાદિસહિતસ્તાવદભ્યસેચ્છવળાદિકમ્ ” ॥ ૯૮ ॥ ૬૮૨

શબ્દાર્થ:—‘હું’ બ્રહ્મ [હું]’ એ પ્રકારના મહાવાક્યના અર્થનો બોધ બધાં મુખીમાં દૃઢ થાય ત્યાં મુખી શમાદિ (સાધનસંપત્તિ) વાળો [મુમુક્ષુ પુરુષ] શ્રવણ, મનન આદિકનો અભ્યાસ કરે. ૯૮.

વાદં સંતિ દ્વિતાદર્યસ્ય હેતવઃ શ્રુત્યનેકતા ।

અમંભાવ્યત્વમર્થસ્ય વિપરીતા ચ ભાવના ॥ ૯૯ ॥ ૬૮૩

શબ્દાર્થ — ખરેખર ! સત્ય [છે], શ્રુતિનું અનેકપણું, અર્થનું અસં- ભાવિતપણું અને વિપરીત ભાવના [એ] અદૃશતાના હેતુઓ [છે], ૯૯.

વિવેચન:—શ્રુતિ જે મને પ્રમાણભા ઉત્તમ પ્રમાણ છે તે પણ બહુ હોનાથી અ- દૃશતાનો પહેલો હેતુ છે વગી અખડ એક રમ અદ્વિતીય બ્રહ્મ મહાવાક્યથી સિદ્ધ બતાવા- ય છે, પણ તે મહાવાક્યના અર્થનું અનાકિકપણ છે, અને એ અનાકિકપણને બ્રહ્મનું અમભાવિતપણું દેખાય છે, આ અદૃશતાનો બીજો હેતુ છે અને કર્તાપણા આદિના અ- ભિમાનરૂપ વિપરીત ભાવના એ અદૃશતાનો ત્રીજો હેતુ છે આ ત્રણ અદૃશતાના હેતુઓ મહા વિધામાન જ છે, એટલા માટે અપરાધ અનુભવની દૃશતા થયા માઝ શ્રવણ મનના- ટિકની આવૃત્તિ કરની યોગ્ય છે ૯૯

શાસ્ત્રાભેદાત્કામભેદાત્ક્રુતં કર્માન્યથાડન્યથા ।

એવમત્રાપિ માડસંકીત્યતઃ શ્રવણમાચરેત્ ॥ ૧૦૦ ॥ ૬૮૪

શબ્દાર્થ:—શાસ્ત્રાભેદથી [અને] ઇચ્છાઓના ભેદથી કર્મ જુદું જુદું સાંભળેલું [છે], અહિંઆં પણ એ પ્રકારે આશંકા માં થાઓ, એટલા માટે [જ] શ્રવણ કરે. ૧૦૦.

વિવેચન:—વેદના શાસ્ત્રાભેદ ધણા છે, તે એવા શાસ્ત્રાભેદને લીધે જ કર્મભેદ પણ ધણા છે યદ્યેવ હોત્ર ક્રિયતે યજુષાઽધ્વયથ સાન્નોદગીથ ‘જે હોમનાતુ કર્મ તે ઋગ્વેદવડે (અને તેના હોમનાર હોતા), યજુર્વેદવડે (કર્મ કરામનાર તે) અધ્વયું અને સામવેદવડે ઉદગીથ (સામગાનાર) કહેનાય છે આ શાસ્ત્રાભેદને લીધે કર્મભેદ છે વગી કારીયો વૃષ્ટિકામો યજેત કાતકૃષ્ણભ્રમયુષ્કામ ‘વૃષ્ટિની ઇચ્છાવાળો ૧ કારીરી યાગવડે યજે (અને) આયુષ્યને ઇચ્છતો ૨ સતકૃષ્ણયુ (યજ) કરે’ આ ઇચ્છાભેદથી કર્મભેદ થયો જો કર્મભીમામામા આમ બહુ ભેદ છે, તો પછી બ્રહ્મભીમામામા પણ આના જ ભેદ હશે કે કેમ ? એમ નિશ્ચયને વિચાર આવે એટલા માટે આચાર્ય કહે છે કે એ ભેદશકા ટાળ- વાને માટે તું શ્રવણ કરે ૧૦૦

* પૂન્યપાદ ભગવાન સારાચાર્યના વાક્યવૃત્તિ અથવા ૪૯ મો સ્લોક

૧ બ્રહ્મ પાસેથી કરે લઈને વરસાદ થવા સારૂ રાત્રીમાં જે યાગ કરે છે તે કારીરીયામ
૨ કૃષ્ણલ એટલે સોનાના માસા. જે યજ્ઞમાં સો સોનાના માસાનું દાન વિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞને સતકૃષ્ણલ કહે છે

વેદાન્તાનામશેપાણામાદિમયાવસાનતઃ ।

બ્રહ્માત્મન્યેવ તાત્પર્યમિતિધીઃ શ્રવણં ભવેત્ ॥ ૧૦૭ ॥ ૬૮૫

શબ્દાર્થ—સમગ્ર વેદાંતનું આદિ, મધ્ય અને અંતથી બ્રહ્મરૂપ સત્ય-
ગાત્રમામાં જ તાત્પર્ય છે; એ પ્રકારની બુદ્ધિ શ્રવણ થાય છે, ૧૦૭.

વિવેચન—શ્રવણની બાબત આ શ્લોકમા ખતાવે છે મધ્ય ઉપનિષદના ૧ ઉપ
ક્રમથી ઉપમહારાદિનો વિચાર કરી પપુ તે મધ્યાનુ બ્રહ્મરૂપ પ્રત્યગાત્રમામાં જ તાત્પર્ય
છે એમ પરંપરાનું છેવટ સુધી સમગ્ર નિશ્ચય કરેલો તે શ્રવણ કહેવાય ૧૦૭

સમન્વયાધ્યાય एतत् सूक्तं धीस्त्रास्थ्यकारिभिः ।

તર્કઃ સંભાવનાર્થસ્ય દ્વિતીયાધ્યાય ईरिता ॥ ૧૦૮ ॥ ૬૮૬

શબ્દાર્થ—સમન્વયનામે અધ્યાયમાં [ભગવાન વ્યાસે] આ (શ્રવણ)
ને સારી રીતે કહેલું [છે અને] બુદ્ધિની સ્થિતતા કરનાર તર્કવડે અર્થની
સંભાવના [રૂપ મનન] બીજા અધ્યાયમાં કહેલી છે, ૧૦૮.

વિવેચન—ભગવાન વ્યાસજીએ ૧ ઉત્તરમીમાસાના સમન્વય ॥મના પહેલા અધ્યા-
યમાં આ શ્રવણરૂપે સારી રીતે બાબત કરેલું છે બ્રહ્મ અને આત્માની એકતારૂપ પ્રમેય
(સિદ્ધાંત)ની અસંભાવનાનું નિવારણ કરવામાં હેતુરૂપ મનન છે તેને શ્રી વ્યાસ ભગવાને
પોતાના એ જ અથવા બીજા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે જે પ્રમેયગત સદેહની નિષ્-
સિદ્ધાંત અભેદને સિદ્ધ કરનાર અને ભેદને બાધ કરનાર એની યુક્તિરૂપ તર્કવડે બ્રહ્મની
અને પ્રત્યગાત્રમાની એકતાના મહાનિતપણાનું અનુસંધાન કરે છે ૧૦૮

बहुजन्मदृढाभ्यासादेहादिप्वात्मधीः क्षणात् ।

पुनः पुनरुदेत्येवं जगत्सत्यत्वधीरपि ॥ ૧૦૩ ॥ ૬૮૭

विपरीता भावेनेयमेकाग्र्यात् सा निवर्त्तते ।

तत्त्वोपदेशात्मागेव भवत्येतदुपासनात् ॥ ૧૦૪ ॥ ૬૮૮

શબ્દાર્થ—બહુ જન્મના દૃઢ અભ્યાસથી દેહાદિમાં, લાભ ક્ષણ પ્રત્યે
ફરી ફરીને આત્મબુદ્ધિ ઉદય પામે છે. એ જ પ્રમાણે જગત્માં સત્યપ્રમા-
ની બુદ્ધિ પણ [ઉદય પામે છે]. (૧૦૩). આ વિપરીત ભાવના [છે]
તે [ચિત્તની] એકાગ્રતાથી નિવૃત્ત થાય છે. [આ એકાગ્રતા] તત્ત્વ (બ્રહ્મ)ના
ઉપદેશની પહેલા જ આ (તત્ત્વ—બ્રહ્મ)ની ઉપાસનાથી થાય છે, ૧૦૪.

उपास्तयोऽत एवात्र ब्रह्मशास्त्रेऽपि चिन्तिताः ।

प्रागनभ्यासिनः पश्चाद् ब्रह्माभ्यासेन तद्भवेत् ॥ ૧૦૫ ॥ ૬૮૯

* પાઠન ૧૬૧ મા પૃષ્ઠની ટીપ જુઓ

૧ આને જ બ્રહ્મસૂત્ર બ્રાહ્મસૂત્ર વેદાંતસૂત્ર કે બ્રહ્મ-સૂત્ર કહે છે એના ઉપર ભગવાન
રા કરાચાર્યે બાબ્બ લખ્યું છે તેને સારીરે બાબ્બ મ્હે છે સારીરે બાબ્બ ઉપર આત્મીયીની ટીકા
છે વળી રત્નપ્રસા અને ભામતી નામની પણ તેના ઉપર ટીકા છે વળી ચ ચપાદિકા, બ્રહ્મવિદ્યા
ભરણુ કલ્પસતા ચાર ભત્તની સૂત્રવૃત્તિ વગેરે અનેક ભત્તની ટીપઓ શબ્દાર્થ છે

શબ્દાર્થ—એટલા માટે જ અહિં આં બ્રહ્મશાસ્ત્રમાં પણ [ધણી] ઉપાસનાઓ વિચારેલી [છે. બ્રહ્મોપદેશની] પહેલાં [ઉપાસનાના] અનુચિતતાને તે (એકાગ્રતા) બ્રહ્મોપાસવડે પાછળથી થાય છે. ૧૦૫.

વિવેચન—જેમકાલે પ્રતિપાદન કરનાર ૧ ઉપનિષદોમાં પ્રણવ જે કે મણુ બ્રહ્મની પ્રતિમારૂપ છે, તેની ઉપાસના કરનારુ દર્શાવેલું છે આ ઉપાસના કરનારી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે ૧૦૫

તચ્ચિતનં તત્કથનમન્યોઽન્યં તત્પ્રમોધનમ્ ।

एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्वुषाः ॥ १०६ ॥ ૬૯૦

શબ્દાર્થ—[એકાંતમાં] તે (બ્રહ્મ) તું ચિંતવન [કરવું]. કોઈ સુમુક્ષુ મનુષ્યોમાં તેની પામે તેનું કથન [કરવું], સમાન અભ્યાસીઓ મળતાં તેઓ સાથે પરસ્પર તેના પ્રબોધ [કરવો], અને એક બ્રહ્મમાં જ બોડાઈ રહેવું [એને] પંડિતો (પુરુષો) ૧બ્રહ્મોપાસ કરે છે. ૧૦૬.

* तमेवधीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुव्याप्यान् बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् १०७॥ ૬૯૧

શબ્દાર્થ—ધીર બ્રાહ્મણ તેને જ વિશેષ કરીને જાણીને [તેમાં] પ્રજ્ઞા કરે; [અને] બહુ શબ્દોનું ધ્યાન ન કરે. [કેમકે] તે [તે] વાણીના અર્થ જ છે. ૧૦૭

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં એક જ બ્રહ્મમાં બોડાઈ રહેનારુ બતાવ્યું છે તેને આ શ્રુતિથી સ્પષ્ટ કરે છે ધીર એટલે બ્રહ્મચર્યાદિ માધનસંપન્ન અને બ્રાહ્મણ એટલે બ્રહ્મ થના ધર્મોનો સુમુક્ષુ પુરુષ, તે પલકરૂપ પરમાત્માને, સસયવિપર્યય ન થાય એની રીતે જાણીને તેમાં પ્રજ્ઞા કરે, અર્થાત્ બ્રહ્માત્માની એકતાના જ્ઞાનની સતતરીતે એકાગ્રતા કરે-પામે-મેળવે, અને પછી અનાત્મ રૂપને ત્રિય કરનાર ધણી શબ્દોનું ધ્યાન કરે નહિ-વ્યુત્થાનદશા દર્શાવનારા શબ્દોને બોલે પણ નહિ, અને સ્મરણ પણ ન કરે એમ સમજવું એ ધણી શબ્દોનું પદનપાડેન તેા માત્ર શાણ્ણીની રૂઠા મટેનત જ છે ૧૦૭

अनन्याश्रितयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं ॥ १०८ ॥ ૬૯૨

શબ્દાર્થ—અનન્ય [હિતને] ચિંતન કરતા જે માણસો અને સંપૂર્ણ રીતે ઉપામે છે, તે મારે વિષે નિત્ય ચિત્ત રાખનારાઓના યોગક્ષેમને હું વહન કરું છું. ૧૦૮

૧ મારે વેદની મળીને ૧૧૮૦ શાખા છે અને તે દરેક શાખા દીક એક ઉપનિષદ છે તેમાં ૧૦૮ ઉપનિષદ જેમકાલે પ્રતિપાદન કરે છે તેમાં પણ ઈશાદિ દશ ઉપનિષદ જેના ઉપર આચાર્ય ભગવાને વાધ્ય લખ્યું છે તે મુખ્ય છે ૨ આ બ્રહ્મોપાસ તેજ નિર્વિધ્યારાન સમજવું પાછળ ૨૦૧૬ ૨૬૪ મો જુઓ

વિવેચન:—અનિથી એકાગ્રતાનું પ્રતિપાદન કરી દેવે સ્મૃતિથી પણ તેનું પ્રતિપાદન કરી બતાવના શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાના નવમા અધ્યાયનો ૨૨મો શ્લોક આ સર્થ બતાવે છે 'હું જ મહા હુ' એના જ્ઞાનપદે માગથી આજ્ઞાન થઈને અને મારે જ મિત્રન કે સનાસ થઈને, જેઓ અને સર્વકામ વિશે ઉપાસે છે-મારે રૂપે જ વસે છે, તેના આત્મા-૩૫ હુ મર્ષ જાઉં છું, અને તેને અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ તથા પ્રાપ્તની સ્થાપ્ત યોગ્યેષ સપાદન કરી આપુ છું ૧૦૮.

इति श्रुतिस्मृती नित्यमात्मन्येकाग्रतां धियः ।

विपरीतो विपरीताया भावनायाः क्षयाय हि ॥ १०९ ॥ ૬૯૩

ગાખ્દાર્થ:—એ પ્રકારે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ, વિપરીત ભાવનાના કાયને માટે જ આત્મામાં [યુદ્ધિની] એકાગ્રતાનું નિત્ય પ્રતિપાદન કહે છે. ૧૦૯
यद्यथा वर्तते तस्य तत्त्वं हित्वाऽन्यथात्वधीः ।

विपरीता भावना स्यात् पित्रादावरिधीर्यथा ॥ ११० ॥ ૬૯૪

શાખ્દાર્થ:—જે (વસ્તુ) જેમ વસે છે તેનું તેપણું છાડીને. બીજાપણુની યુદ્ધિ [છે તે] વિપરીત ભાવના છે. જેમ પિતાઆદિમાં શત્રુયુદ્ધિ [છે તેમ]. ૧૧૦.

વિવેચન:—દેહાદિકા આત્મયુદ્ધિ અને જગત્મા સત્યતાની યુદ્ધિ ને વિપરીતભાવના છે એ સમજાવવાને માટે વિપરીત ભાવનાનું વક્ષણ આ શ્લોકમા દેખાડે છે જે વસ્તુ જેની છે તેને તેની ન માનતા કે ન સમજતા, તેનાથી બીજે રૂપે છે એમ જોતુ કે માનતુ, તે વિપરીત ભાવના છે છીપને છીપ ન જાણતા તેમા રૂપાની યુદ્ધિ કરી તે વિપરીત ભાવના છે આ વિપરીત ભાવનાને જ વિષય જ્ઞાન કહે છે ૧૧૦

आत्मादेहादि भिन्नोऽयं मिथ्याचैदं जगत्तयोः ।

देहाद्यात्मत्वसत्यत्वधीर्विपर्ययभावना ॥ १११ ॥ ૬૯૫

ગાખ્દાર્થ:—આ આત્મા દેહાદિથી ભિન્ન છે. અને આ જગત્ મિથ્યા છે. તે (અને)માં દેહાદિના આત્મપણુની અને જગત્ની સત્યતાની યુદ્ધિ વિપરીત ભાવના છે. ૧૧૧.

तत्त्वभावनया नश्येत् साऽतो देहातिरिक्तताम् ।

आत्मनो भावयेत्तद्वन्मिथ्यात्वं जगतो निशम् ॥ ११२ ॥ ૬૯૬

શાખ્દાર્થ:—(વિપરીત ભાવના,) તત્ત્વભાવનાથી નાશ પામે છે એટલા માટે આત્માનું દેહથી જુદાપણું તેમ [જ] જગત્નું મિથ્યાપણું [છે તેની] હુમેશાં ભાવના કરે. ૧૧૨.

વિવેચન:—પાઞ્ચ ૬૮૮ આ શ્લોકમા બતાવુ છે કે 'વિપરીત ભાવના એકાગ્રતાથી નિરૂત થાય છે' આ શ્લોકમા તેની સ્પુટતા બતાવે છે દેહાદિમા આત્માની યુદ્ધિ અને જગત્મા સત્યતાની યુદ્ધિ છે, એરૂપ વિપરીત ભાવના છે તે તત્ત્વભાવનાથી નાશ પામે છે

મે તત્ત્વભાવના તે કઈ? આત્મા દેહાદિકથી બિન્ન છે અને જગત્ ગિત્યા છે તે. આની
કુમુદુઓ હમેશા ભાવના કરી, જેથી વિપરીત ભાવના નાશ પામે છે. ૧૧૨.

કિ મંત્રજપવન્મૂર્તિધ્યાનવદ્વાડ્ડત્મભેદધીઃ ।

જગન્મિથ્યાત્વધીશ્ચાત્ર વ્યાવર્ત્યા સ્યાદુતાન્યથા ॥૧૧૩॥ ૬૯૭

શબ્દાર્થ—અહિઆં (તત્ત્વભાવના કરવામાં) આત્માના ભેદની બુદ્ધિ
અને જગતના મિથ્યાપણાની બુદ્ધિ, શું મંત્રના જપની પેઠે અથવા [દે-
વની] મૂર્તિના ધ્યાનની પેઠે કરવા ચોક્કસ છે કે બીજી રીતે? ૧૧૩.

અન્યથેતિ વિજાનીહિ દૃષ્ટાર્યત્વેન મુક્તિવત્ ।

કુમુદુર્જપવદ્મુક્તે ન કશ્ચિન્નિયતઃ કચિત્ ॥ ૧૧૪ ॥ ૬૯૮

શબ્દાર્થ—ભોજનની પેઠે [તત્ત્વભાવનાતું] પ્રત્યક્ષ ફળપણું હોવાથી
બીજી રીતે છે એમ જાણ. કોઈ ભૂખ્યો માણસ નિયમવાળો થયો સતો
જપની પેઠે ક્યારેય પણ નથી ખાતો. ૧૧૪

વિવેચન—પાછળ બતાવેય તત્ત્વભાવના રૂપ નિદિધ્યામન, પ્રસક્ષ ફળવાળું હોના-
થી, તેમા કોઈ જાતના નિયમની અપેક્ષા નથી. એ તો નિયમ વગર આચરવામા આવે
કે જે માણસને ભૂખ લાગી હોય તેણે ખાના વખતે જપ કરના વખતના જેવા નિયમ
પાળવાની જરૂર ગ્રાહી નથી માન ભૂખ મગી જઈ ચિત્ત તેની ઉપાધિથી સ્વસ્થ થાય
એટલું જ હજીય છે તેમ આ નિદિધ્યામનમા પણ ચિત્તસ્થાયી કરવાનો જ હેતુ છે.
પછી તે નિયમથી આવ્યો કે વગર નિયમે આવ્યો ૧૧૪

અશ્રાતિ વા ન વાડશ્રાતિ મુક્તે વા સ્વેચ્છયાડ્ડન્યથા ।

યન કેન પ્રકારેણ સુધામપનિનીપતિ ॥ ૧૧૫ ॥ ૬૯૯

શબ્દાર્થ—[ભૂખ્યો પુરૂષ] ખાય છે અથવા નથી ખાતો, અથવા
ખાય છે તો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અથવા બીજી રીતે. જે તે પ્રકારે
ભૂખ મટાડવાને કહે છે. ૧૧૫.

વિવેચન—ભૂખ્યો માણસ, પોતાની પાસે અન્ન હોય તો તે ખાય છે અથવા જો
અન્ન ન હોય તો ખાતો નથી, અને જપની પીડા ભૂલી જવાને માટે કાઈક જુગાર કે
બીજી ગત રમે છે કદાચ જો તે ખાય છે, તો એકા એકા સત્તા સત્તા કે હોડતા હો
ડતા, પોતાની મરતુ પ્રમાણે ખાય છે. તાત્પર્ય એટલું જ કે જે તે પ્રકારે પણ જપની
પીડાથી તે મુક્ત થયા મથે છે સહચ એ છે કે કુધાની નિવૃત્તિપ્રપ પ્રસક્ષ ફળને માટે
જ ભોજન છે કાંઈ નિયમને માટે નથી નિયમો તો પગલોકના હેતુરૂપ છે કુધાથી
યએના દુખની નિવૃત્તિના હેતુ નથી ૧૧૫

નિયમેન જપં કુર્યોદકૃતૌ પ્રત્યગાયતઃ ।

અન્યથા કરણેડનર્થઃ સ્વરવર્ણવિપર્યયાત્ ॥ ૧૧૬ ॥ ૭૦૦

શબ્દાર્થ — [૪૫] નહિ કર્યે સતે પ્રત્યનાય હોવાથી નિયમ પૂર્વક ૪૫ કરવો. બીજી રીતે કરવામા સ્વર અને અક્ષરોના વિપર્યયથી અનય થાય છે. ૧૧૬

વિવેચન—૪૫ ગામા તો હમેશા નિયમની ૪૫ ૪ છે વતી ઓગી સખ્યા મા ૪૫ મો એ પણ અચળ છે એક વિચાર ૪૫ ન ૪ કરનામા આવે તો તેથી પાતક થાય છે, ઉપાત્ત અનુવ્રત આદિ ૪૫ મુખી દર્શ તથા અન્યમા ૪ અક્ષરો મુખી દર્શ ૪૫ કરવામા તો ઉપદુ વિપરીત ૪૫ થાય છે મો જોન સમતો ૪૫ તથા મિથ્યા પ્રવૃત્તા નવ મર્મમાહ ૪ સમગ્રજો યજમાન દિનરિત યથેદ્રમ્નુ દરનોઽપરાધાન્ ૪૫૨થી ૪ વર્ણથી ૪ીન મન જે અચમા જોડો છે તે અર્થ બનાવતો નથી પણ ઉપાત્ત તે ૪૫૫ ૪ ૪૫૫ માનને મારે છે જેમ ૪૫૫ શનુ દ્વાસુઽ સ્વરૂપ અપનાયથી હજારો તેમ ૧૧૮

હુથેય દ્વપાધાકૃદ્વિપરીતા ચ ભાવના ।

જેયા કેનાપ્પુપાયેન નાસ્ત્યાનુષ્ઠિતઃ તમઃ ॥ ૧૧૭ ॥ ૭૦૧

શબ્દાર્થ—પ્રત્યક્ષ દુષ્ટ કરનારી વિપરીત ભાવના પણ ભૂખની પેઠે કે ૪૫ પણ ઉપાયવડે છતવા થાય છે. અહિંઆ (વિપરીત ભાવનાનો નાશ કરવામાં) અનુષ્ઠાનનો ક્રમ નથી. ૧૧૭ =

વિવેચન—જુખનુ દુષ્ટ જેમ પ્રસન્ન છે તેમ વિપરીત બાન ૪ પણ પ્રત્યક્ષ દુષ્ટ દેનારી છે એમ જુખનથી સિદ્ધ થએન છે મારે જેમ ભૂખની શાંતિ ૪૫ પણ વ્રતના નિયમ વગર કરનામા આવે છે તેમ વિપરીત બાનનાની શાંતિ કરનામા પણ ૪૫ નિયમની ૪૫૨ નથી એવો ભાવે છે ૧૧૭

ઉપાયઃ પૂર્વમેવોક્તસ્તચિતા કથનાદિકઃ ।

एतदेकपरत्वेऽपि निर्वधो भ्यानवन्न हि ॥ ૧૧૮ ॥ ૭૦૨

શબ્દાર્થ—તે (શ્રદ્ધા)નું ચિંતન અને કલન આદિરૂપ ઉપાય પૂર્વે (૬૬૦ મા રલોખા) કહેલા [છે]. એ એક શ્રદ્ધામા જોડાઈ રહેનામાં પણ વ્યાનની પેઠે નિયમ નથી ૪. ૧૧૮.

મુત્તિપ્રત્યયસાંતત્યમન્યાનતરિત ધિયઃ ।

યાન તત્રાતિનિર્વધો મનસથચલાત્મનઃ ॥ ૧૧૯ ॥ ૭૦૩

શબ્દાર્થ—બુદ્ધિની બીજી વૃત્તિઓના અતનાય મગનનું મુત્તિ તન્દ્રની વૃત્તિનું અપ્પરૂપણ [તે] ધ્યાન [કહેનાય છે] ત્યા અથવા ૪૫૩૫વાગી મનના અતિશય નિગેહ [છે.] ૧૧૯.

વિવેચન—તત્ત્વભાવનારૂપ દિદિધ્યામનરૂં વિપરીત બાનનાનો પગ ૪૫ કરનામા ધ્યાન ૪ પેઠે પણ ચિંતનો નિગેહ કરવા જરૂરો નથી એમ હપગના ૪૫મા બતાવે છે મારે ધ્યાન તે મુ અને તેમા નિરોધ મો છે ૪૫ વ્યતારના મારે આ ૪૫૫નું ધ્યાન કરેનું છે દેનાદિની મુત્તિઓ વિચાર કરનારી બુદ્ધિની મુત્તિઓનું જે અવિનિશ્ચય છે તે અવિનિશ્ચયના નેનાથી જુગી બતની મુત્તિઓનું જન્મ પણ મેદ ૪ વિચાર પામેથી ન

રોય તો તેને ધ્યાન કહે છે. હમેશ કરવાના સ્વભાવવાળા હાથી, ઘોડાઓને જેમ તેને ખીસે જાંખી દેવામાં આવે છે, એટલે જીલો જેમ તેમના નિરાધર થઈ પડે છે; તેમ હમેશાં અચળ સ્વભાવવાળા ચિત્તને પણ આ ધ્યાનમાં જાંખી દેવામાં આવે છે માટે ધ્યાન એક વાતનો નિરોધ છે. વિપરીત ભાવનાનો ત્ય કદાચમાં ધ્યાનના જેવો કાંઈ પણ નિરોધ નોંધતો નથી. ૧૧૯

મનની અચળતા બતાવવા માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૬ હા અધ્યાયનો ૩૪ મો શ્લોક અત્ર પ્રમાણરૂપે લઈ બતાવે છે.—

ચંચલં हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ૧૨૦ ॥ ૭૦૪

શબ્દાર્થ:—હે કૃષ્ણ ! મન, અચળ, વિહ્વળ કરનાર, બળવાન [અને] દૃઢ છે, વાયુના (નિગ્રહ)ની જેમ તેના નિરોધને હું અત્યંત કઠિણ માનું છું. ૧૨૦.

વિવેચન:—શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રભુ આ શ્લોક અર્જુન કહે છે. હે કૃષ્ણ ! આ મન અચળ હોઈ બહુ મથન કરવાના સ્વભાવવાળું, પુરૂષની વ્યાકુળતાનું કારણ એવું, બળવાન અને નિગ્રહ કરવામાં અશક્ત છે પણ તે મત્ત અથવા અમત્ત વિપોમાં નોંડાઈ ગયેલું છે, તેથી તેનો ઉદ્ધાર કરવાને અશક્ય છે, માટે જ વાયુનો નિગ્રહ કરવો અને મનનો નિગ્રહ કરવો એ બરાબર છે એમ મને લાગે છે. ૧૨૦.

મનની હુનિશ્ચીતતામા ભગવાન વનિષ્ઠનું વાક્ય પણ પ્રમાણ લખવ નીચે લઈ બતાવે છે.—

अप्यविषयानामहतः सुमेरुमूलनादपि ।

अपि बल्लभनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः ॥ ૧૨૧ ॥ ૭૦૫

શબ્દાર્થ:—હે સાધુ (રામચંદ્ર) ! સમુદ્ર પીવાથી, * મોટા, મેરૂપર્વતને ઉખેરી નાંખવાથી અને અગ્નિલક્ષ્મણથી પણ ચિત્તનો નિરોધ લાગે [છે]. ૧૨૧.

પાછળ ૬૫૦ માં શ્લોકથી પ્રારંભી નિદિધ્યામન વિશે કથું. હવે ધ્યાનની સાથે તેની શી વિશિષ્ટતા છે તે બતાવે છે.—

कथनादौ न निर्विधः शृंखलावद्धदेहवत् ।

कि त्वनंतैतिहासार्धविनोदो नात्यवद्वियः ॥ ૧૨૨ ॥ ૭૦૬

चिदेवात्मा जगन्मिथ्येत्यत्र पर्यवसानतः ।

निदिध्यासनविक्षेपो नैतिहासाद्वિभिर्भवेत् ॥ ૧૨૩ ॥ ૭૦૭

कृपिवाणिज्यसेवादौ काव्यतर्कादिकेषु च ।

विक्षिप्यते प्रहृत्या योस्तैस्तत्त्वस्प्रत्यसंभवात् ॥ ૧૨૪ ॥ ૭૦૮

શબ્દાર્થ:—સાંકળે આંધેલા દહની જેમ કથન આદિકમાં નિરોધ નથી, પણ નાટ્યની જેમ અનંત ઇતિહાસ આદિવડે બુદ્ધિનો વિનોદ થાય છે.

* મન શ્લોકમાં વપરાયેલું મહત્ત્વ: વિશેષણ, ઉન્મુલ્લનનું છે; પણ શુભરાતીમા એવી વાક્ય રચનાથી સાચું લાગતું નથી માટે અર્થમાં ફેરફાર કર્યો છે.

(૧૨૨). એતન જ આત્મા [છે અને] જગત્ મિથ્યા [છે] એ પ્રકારે અહિંઆં છેવટનો સિદ્ધાન્ત હોવાથી ઇતિહાસાદિવડે નિદિધ્યાસનનો વિશેષ થતો નથી. (૧૨૩). તે (ખેડ આદિ) વડે તત્ત્વની સ્મૃતિનો અસંભવ હોવાથી, ખેડ, વેપાર ને સેવા આદિમાં તથા કાવ્ય અને ન્યાયશાસ્ત્ર આદિમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી બુદ્ધિ વિશેષ પામે છે. ૧૨૪.

વિવેચન:—પાછળ ૬૯૦ માં શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અને કથન શબ્દવડે બ્રહ્મનું ચિંતન ઇત્યાદિ સમગ્ર લેવા આ કથનાદિમાં કાંઈ વિરોધ નથી, પણ તેમાં તો અનંત ઇતિહાસ તથા લૌકિક કથાઓ આવવાથી બહાર બુદ્ધિનો વિનોદ થાય છે ઇતિહાસો પણ દેહથી આત્મા જૂદો છે ને જગત્ મિથ્યા છે, એમ બતાવતા રેવાથી તેઓ નિદિધ્યાસનમાં ભગ કરનારા થતા નથી ઇતિહાસ અને ગાથાઓમાં તો ખેડ, વેપાર, નોકરી અને કાવ્ય તથા ન્યાયશાસ્ત્રનું પકેનપાઠન વગેરે આવી જાય છે, આટે તેમનો નિદિધ્યાસનના અબધમાં ઇતિહાસની અદર અભાવેશ કરવો નહિ, કેમકે તેઓ બધા તો તત્ત્વની સ્મૃતિનો ભગ કરે છે. ૧૨૨-૧૨૪

અનુસંદર્ધતૈવાત્ર મોજનોદોં પ્રવર્તિતુમ્ ।

શક્યતેસ્ત્યંતવિશેષાભાવાદાશુ પુનઃ સ્મૃતેઃ * ॥ ૧૨૫ ॥ ૭૦૯

શબ્દાર્થ:—અત્યંત વિશેષના અભાવથી [અને] ફરીને તરત સ્મૃતિ હોવાથી, અનુસંધાન કરનારાએ અહિંઆં બોજનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરવાને શક્ય જ છે. ૧૨૫.

વિવેચન:—જો ખેતી વગેરે તત્ત્વની સ્મૃતિમાં ભગ કરે છે, આટે તેમને નિદિધ્યાસનના બાધક ગણવામાં આવેલ છે, તો પછી બોજન આદિક પણ તત્ત્વની સ્મૃતિમાં તો બાધક છે જ; પણ તે અસંત વિશેષ કરતા નથી વળી વિશેષ કરે છે તોપણ કુમાની શાંતિ થયા પછી તત્ત્વ જ પાછું તત્ત્વનું અરણ્ય ધર્મ આવે છે. આથી ફરીને તત્ત્વનું રમ રણ કરનાર પુરોષે બોજન આદિમાં પ્રવૃત્તિ કરવી શક્ય છે ૧૨૫ .

તત્ત્વવિસ્મૃતિમાત્રાન્નનર્થઃ કિંતુ વિપર્યયાત્ ।

વિપર્યેતુ ન કાલોઽસ્તિ શ્વેતિ સ્મરતઃ કચિત્ ॥ ૧૨૬ ॥ ૭૧૦

શબ્દાર્થ:—[આત્મા દેહાદિકથી સિત્ત છે અને જગત્ મિથ્યા છે એવા] તત્ત્વની વિસ્મૃતિ માત્રથી અનર્થ નથી પણ વિપરીત જ્ઞાનથી [છે; કેમકે તત્ત્વવિસ્મૃતિ પછી] તરત સ્મરણ કરનાર (મુમુક્ષુ) ને [વિપર્યય જ્ઞાન] ઉલટાવવાને કાંઈ પણ વાર નથી (વાર લાગતી નથી). ૧૨૬.

તત્ત્વસ્મૃતેરવસરો નાસ્ત્યન્યામ્યાસગ્રાહિનઃ ।

પ્રન્યુતામ્યાસઘાતિત્વાત્ વલાત્તચ્ચમુપેક્ષ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥ ૭૧૧

શબ્દાર્થ:—અન્ય (ન્યાયશાસ્ત્ર આદિ) ના અભ્યાસવાળા (પુરુષ) ને તત્ત્વની સ્મૃતિ (રહેવાનો) અવસર નથી; [કેમકે] ઉલટા (ન્યાયાદિ-શાસ્ત્ર) નો અભ્યાસ [તત્ત્વ લાવનાનો] પાતી (હાજનાર) દેવાથી

[તેના] બળથી (અનાયાસે-એની મેળે જ) [તેનાથી] તત્ત્વની ઉપેક્ષા કરાય છે. ૧૨૭.

તમેવકંવિજાનીય દ્યન્યા વાચો વિમુંચથ ।

इति श्रुतं तयाऽन्यत्र वाचो विग्लापनं त्विति ॥ १२८ ॥ ૭૧૨

શબ્દાર્થ:—‘તે જ એકને બળે બીજી વાણીને મૂકી દા’ એમ (શ્રુતિ-વાક્યથી) સાંભળ્યું છે. તેમ જ બીજે ઠેકાણે ‘વાણીનો મિથ્યા વાદ’ એ પ્રકારે પણ [સાંભળેલું] છે. ૧૨૮.

વિવેચન:—આ એકમા ત્રીયેની શ્રુતિઓનો અર્થ મનાવેલો છે ‘તમેવકંવિજાનીય માત્રામન્યા વાચો વિમુંચથ ભ્રમનર્થક સેતુરિતિ’ ‘તે જ એક આત્માને બળે બીજી વાણીને છોડે આત્મા અમૃતનો પૂલ છે’ અને નુષ્ઠાવાર્ વહન્ કચ્ઠાર્ મિથ્યા શ્રુતિનો સંક્ષેપ અર્થ શ્લોકના મોથા પદમા પ્રાપ્ત કરેલો છે ૧૨૮

आहारादि त्यजन् नैव जीवेच्छास्त्रांतरं त्यजन ।

किं न जीवसि येनैवं करोष्यत्र दुराग्रहं ॥ १२९ ॥ ૭૧૩

जनकादेः कथं राज्यमिति चेद् दृढबोधतः ।

तथा तवापि चेत्तर्क पठ यद्वा कृपि बुरु ॥ १३० ॥ ૭૧૪

શબ્દાર્થ:—આહારાદિનો ત્યાગ કરતો (પુરૂષ) ન જીવે [માટે ભોજનાદિનો સ્વીકાર નિરિધિયાસનમાં છે, પણ] નર્કાદિશાસ્ત્રને ત્યાગ કરતો [તું] શું નથી જીવતો? [કે] જેણે કરીને એ પ્રકારનો (ભોજનાદિકની પેઠે તર્કશાસ્ત્ર ભણવાનો) અહિંઆં દુરાગ્રહ કરે છે! (૧૨૯). જનકાદિને [અદ્વજાની છતાં] કેમ રાજ્ય [હતું]? એમ બો તું [કહે] તો [તેમને તો] દૃઢ બોધ હતો [તેથી રાજ્ય હતું તોપણ તત્ત્વની વિસ્મૃતિ થતી નહોતી]. તારે પણ તેમ હોય તો [તું] તર્કશાસ્ત્ર ભણુ અથવા ખેડ કર. ૧૩૦.

मिथ्यात्ववासनादाह्व्ये प्रारब्धस्यकाक्षया ।

अतिशयंतः प्रवर्तन्ते स्वस्वकर्मानुसारतः ॥ १३१ ॥ ૭૧૫

શબ્દાર્થ:—[સંસારની] મિથ્યાપણાની વાસના દૃઢ હોવા છતાં [પણ] પ્રારબ્ધ કર્મને ક્ષય થવાની અજ્ઞાપરે કલેશ નહિ પામતા (વિદ્વાન્ પુરૂષો) પોતપોતાના કર્મોનુમાર્ગથી [અર્થાં કર્મોમાં] પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૧૩૧.

अतिप्रसंगो माशंस्य स्वकर्मवशवर्तिनाम् ।

अस्तु वा कोऽन शंस्येत कर्म वाग्यितुं वद ॥ १३२ ॥ ૭૧૬

શબ્દાર્થ:—પોતપોતાના કર્મને વગ વરતનાર વિદ્વાન્ના [પોતાના કર્મમાં] અમર્યાદપણાની શંકા કર નહિ. અથવા [પ્રારબ્ધ કર્મને વગ થ-એલ] અમર્યાદપણું [ભલે] હો, [કેમકે] અહિંઆં કર્મને અટકાવવાને માટે કોણ સમર્થ છે [તે] કહે? ૧૩૨.

જ્ઞાનિનોઽજ્ઞાનિનશ્ચાત્ર સમે પ્રારબ્ધકર્મણિ ।

ન રુશો જ્ઞાનિમો ધૈર્યાન્મદઃ ક્ષિયત્યધૈર્યતઃ ॥ ૧૩૩ ॥ ૭૧૭

શબ્દાર્થ — જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનું અભિવ્યા પ્રારબ્ધ ક્રમ સમાન સતે જ્ઞાની (પુરુષ) ધૈર્યથી ક્લેશ નથી [ક્રન્તો અને] અજ્ઞાની [પોતાના] અધૈર્યથી ક્લેશ પામે છે. ૧૩૩.

માર્ગત્રોદ્વિયોઃ શ્રાતૌ સમાયામપ્યદૂરતામ્ ।

જાન્તન્ ધૈર્યાદ્ દ્રુત ગચ્છેદન્યસ્તિપ્રતિ દીનર્થીઃ ॥ ૧૩૪ ॥ ૭૧૮

શબ્દાર્થ — માર્ગે ચાલનાર બે [પુરુષો] ના થાકની સમાનતા સતે પણ [તેમનાં, ઈચ્છિત દેશ] સમીપ [છે એમ] જાણતો જ્ઞાની, [પોતાના] ધૈર્યથી ઉતાવળે ચાલે છે [અને] દીન શુદ્ધિવાળો બીજો (અજ્ઞાની) [તે નહિ જાણીને] (ચાલ પાના) બેગે છે. ૧૩૪.

સાક્ષાત્કૃતાત્મધીઃ સમ્યગવિપર્યયવાધિતઃ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસજ્જવેત્ ॥ ૧૩૫ ॥ ૭૧૯

શબ્દાર્થ — ૩૩ પ્રકારે જેણે આત્માને સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવી શુદ્ધિવાળો [અને] નિપરીત જ્ઞાનથી અધ્યાધિત એવો (પુરુષ), કયા લોગને ઈચ્છતો કેના લોગને માટે શરીરને લા ને અનુસતાપ પામે ? ૧૩૫.

વિવેચન — અભાગ મુધામા પદપમા મોક્ષમા બતાવેલી નતિ પૂનાઈ વર્ણવાયુ (વે એ ॥ ઉત્તગદ્ધનું વિવેચન । ૨મા માટે આરબ મર છે ૨ જે ઉત્તરા મોક્ષનિવૃત્તિરૂપ દેગ દેખા નામગુ છે જેની શુદ્ધિમા આ માગે આશા ૧૨ થઈ ગયો છે બી જે વિપરીત જ્ઞાનથી માધ પામતો નથી એવો જ્ઞાની પોતાને માટે અથવા બીજાને માટે શરીરે સારું શુ મરના કુ બ માને ? આ મોક્ષનું ઉત્તરાદ પછગ પદપ મા મોક્ષમા બતાવેલ શ્રુતિનું બ ઉત્તગદ્ધ છે ૧૩૫

૩ ‘કિમિચ્છન્’ એ શ્રુતિગત પદોના અર્થથી ઈચ્છારૂપ સ તાપના

અભાવનું વિવરણ ૭૨૦-૭૭૫

૧ લોભ્યમા કાપદ્વિધી લોભ-છાને અભાવ. ૭૨૦-૭૨૬.

જગન્મિથ્યાત્વધોભાવાદાસિસો કામ્યકામુર્કો ।

તયોર્ગભાવે સતાપઃ સામ્યેન્નિઃસ્નેહટીપવત્ ॥ ૧૩૬ ॥ ૭૨૦

શબ્દાર્થ — જગતની મિથ્યાપણાની શુદ્ધિના લાનથી, કામનાનો નિપચ અને કામનાનો ક્રન્તા એ બને નિપેધ કરાએવા [છે], તે (બે) નો અભાવ સતે, તેવ વગરના દીવાની પેઠે સતાપ નામી જાય છે. ૧૩૬.

વિવેચન — કપગના મોક્ષમા નુનિના ઉત્તરાદ્ધ તાપવ બતાવે છે મારે માટે અને મને લાગતા વગરતાને માટે મારે કાઈ પણ કુ તુ નેદઅછીએ આ શુદ્ધિ વિષ

રીતભાવના છે. ત્યાં ને નાગ પામી જાય, અર્થાત બોગવવા મોગવની ઇચ્છા અને તે ઇચ્છાવાળો એ અને પ્રકાશની શુદ્ધિ નીકળી જાય તે 'લગ્ન' મિથ્યા છે' એવી શુદ્ધિની ભાવના બહુ દૃઢ થઈ જાય, એટલે પત્ની કામનારૂપ નિમિત્તને લઇને થતો મનાપ માત્ર તેની વચગાળા દિવાની પેડે નિગત થઈ જાય છે. રીસનું કાળુ નેત્ર ન દેવાથી જેમ દીવો મુગધ જાય છે તેમ મનાપનું કાળુ કામના ન દેવાથી મનાપ નિગતિ પામી જાય છે ૧૩૬.

ગંધર્વપત્તને કિંચિદ્દંદ્રજાલિકનિર્મિતે ।

જાનન્કામયતે કિતુ જિહાસતિ દસન્નિદમ્ ॥ ૧૩૭ ॥ ૭૨૧

ગાખ્યાર્થ:—ઇંદ્રજાળના બેસથી રથેસ ગંધર્વ નગરમાં કાંઈ પાણુ વસ્તુ ને [આ ઇંદ્રજાળથી બનાવેલી છે એમ] જાણતો (પુરૂષ) [તેની] ઇચ્છા કરતો નથી પણ [ઉલટો] આને હામતો સતો ત્યાગ કરવાને ઇચ્છે છે. ૧૩૭.

આપાતરવર્ણયેષુ મોગંજેષુ વિચારવાન્ ।

નાનુરજ્યતિ કિત્વેતાન્ દોષદૃષ્ટ્યા જિહાસતિ ॥ ૧૩૮ ॥ ૭૨૨

ગાખ્યાર્થ:—આ પ્રતીતિમાત્ર રમ્ય ભોગોમાં વિચારવાળો (પુરૂષ), પ્રીતિ નથી પામતો પણ એઓને દોષદૃષ્ટિયે ત્યાગવા ઇચ્છે છે. ૧૩૮.

અર્થાનામર્જને લેગમ્તથૈવ પરિપાલનૈ ।

નાગે દુઃસ્વં વ્યયે દુઃસ્વં ધિગર્થાન લેગકારિણઃ ॥ ૧૩૯ ॥ ૭૨૩

ગાખ્યાર્થ:—ધન અથવા વિષયને ભોગ કરવામાં કલેશ [છે] તેમ જ [તેનું] અંરક્ષણ [કરવા] માં [પણ] કલેશ છે. તેના [નાગ [ધવા] માં દુઃખ, [અને તેને] વાપર [કરવા] માં [પણ] દુઃખ [છે; મટે] કલેશ કરનાર ધન, અથવા વિષયો ને ધિક્કાર છે. ૧૩૯.

માંસપાંચાલિકાયાસ્તુ યંત્રલોલેગપિજરે ।

સ્તાઘ્વસ્થિગ્રંથિશાલિન્યાઃ સ્ત્રિયાઃ કિમિવ શોભનમ્ ॥ ૧૪૦ ॥ ૭૨૪

एवमादिषु शस्त्रेषु दोषाः सम्पक् प्रपंचिताः ।

વિમૂક્તજનિશં તાનિ કયં દુઃસ્વેષુ યજ્જાતિ ॥ ૧૪૧ ॥ ૭૨૬

ગાખ્યાર્થ:—નારીઓ, હારકાં, અને માંસના લોચાવાળી [તેમ જ] માંસની પૂતળીરૂપ [એવી] સ્ત્રીના, યંત્રના જેવા અવ્યય શરીરરૂપ પાંજરામાં આદ્ય શું [છે ? કાંઈ નથી] (૧૪૦). એ આદિ શાસ્ત્રોમાં સારી રીતે દાવો દેખાડેલા છે, તેને નિરતર વિચાર કરતો (પુરૂષ) કેમ દુઃખમાં દિતરે (મગ્ન થાય) ? ૧૪૧.

શુધયા પીડ્યમાનોઽપિ ન વિપં છનુમિચ્છતિ ।

મિદ્ધાન્નધ્વસ્તતૃદ્ જાનન્ નામૃદસ્તજિયત્સાનિ ॥ ૧૪૨ ॥ ૭૨૬

ગાખ્યાર્થ:—શુધાવડે પીડાતો સતો પણ [કાંઈ આણુસ] વિષ ખાવાને નથી ઇચ્છતો. [તેમ જ] મીઠાઈ ખાવાથી જેની વૃષ્ટિ નાશ પામી છે.

એવો [અને] તે (વિષ) ને [વિષ છે એમ] બાળતો અમૃત (માણસ) તેને ખાવાને ઈચ્છતો નથી. ૧૪૨.

૨ જ્ઞાનીઓ પ્રીતિયગર પ્રારબ્ધ ભોગવે છે. ૭૨૭-૭૩૮.

પ્રારબ્ધકર્મપ્રાવલ્યાત્ ભોગેન્વિદ્યા ભવેદદિ ।

હિંચન્નેત તદાડ્યેષ ભુક્તે વિદિગૃહીતવત્ ॥ ૧૪૩ ॥ ૭૨૭

શબ્દાર્થ:—જ્યારે પ્રારબ્ધ કર્મની પ્રબળતાથી ભોગ [ભોગવવા] માં ઈચ્છા થાય ત્યારે પણ આ (જ્ઞાની), જે પકડેલાની જે કલેશ પામતો સતો જ [ભોગને] ભોગવે છે. ૧૪૩.

ધુંજાનાના અપિ વૃષાઃ શ્રદ્ધાવંતઃ કુટુંબિનઃ ।

નાદ્યાપિ કર્મ નન્નિહ્નમિતિ હિંચંતિ સંતતમ્ ॥ ૧૪૪ ॥ ૭૨૮

શબ્દાર્થ:—[શુદ્ધ અને શાસ્ત્રથી ઉપદેશ પામેલા તથા બ્રહ્મના વિચારમાં] શ્રદ્ધાવાળા [ને] કુટુંબવાળા (શુદ્ધ જ્ઞાનીઓ), [ભોગ] ભોગવતા સતો પણ ‘હજી પણ અમારાં કર્મ નાશ પામ્યાં નહિ’ એમ નિર્ભર [વિચારતા] કલેશ કરે છે. ૧૪૪.

‘મારું કર્મ નાશ પામ્યું નહિ’ એવો વિચારપ કલેશ થવો શુ જ્ઞાનીને સમવે છે? એ આશંકાનો પરિહાર નીચેના શ્લોકથી પ્રથક્તા આશ્વાસ કરી ગતાવે છે.—

નાયં ક્લેશોઽનં સંસારતાપઃ કિંતુ વિરક્તતા ।

બ્રાંતિજ્ઞાનનિદાનો હિ તાપઃ સંસારિકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૪૫ ॥ ૭૨૯

શબ્દાર્થ:—આ કલેશ સંસારનો તાપ નથી પણ [તે તો] અહિંઆં (મંસારમાં) વિરક્તતા [છે]. કેમકે સંસાર સંબંધી તાપ [તો], બ્રાંતિજ્ઞાનથી કારણ [છે, એમ] કહેલું [છે]. ૧૪૫.

વિવેકેન પરિહિંચ્યન્નલ્પભોગેન તૃપ્યતિ ।

અન્યથાઽનંતભોગેઽપિ નૈવ તૃપ્યતિ કહિંચિત્ ॥ ૧૪૬ ॥ ૭૩૦

શબ્દાર્થ:—વિવેક (વિષયોમાં દોષ જોવા) વડે કલેશ પામતો (જ્ઞાની પુરુષ) થોડા ભોગથી [પણ] તૃપ્ત થઈ બચે છે, [પરંતુ] બીજી રીતે (વિષયોમાં દોષદષ્ટિ કર્યા વગર) ઘણા ભોગ [મળતાં] છતાં પણ [માણસ] ક્યારેય તૃપ્તિ પામતો નથી. ૧૪૬.

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય ઇવાભિવર્દતે ॥ ૧૪૭ ॥ ૭૩૧

શબ્દાર્થ:—[વિષયભોગની] ઈચ્છાઓ [વિષયના] ઉપભોગવડે કોઈ દિવસ શમતી નથી [પણ] ધીવડે અગ્નિની જે ઘણી જ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૪૭.

પરિજ્ઞાયોપશુક્તો હિ ભોગો ભગતિ તુષ્ટયે ।

વિજ્ઞાય સંવિતશ્ચોરો મંત્રીમેતિ ન ચોરતામ્ ॥૧૯૮॥ ૭૨૨

શબ્દાર્થ:—જાણીને ભોગવેલો ભોગ તૃપ્તિને માટે જ થાય છે. [જેમ] જાણીને એવેલો ચોર મિત્રતા પામે છે [પણ] ચોરપણું પામતો નથી તેમ. ૧૪૮.

વિવેચન:—રિવેક જેનું મન છે એવા ભોગો તૃપ્તિનું કાળ છે, ને તે અનુભવ મિત્ર છે 'આ ભોગવાનો ભોગ આટલો છે અને આટલા પ્રવાસથી તે સાધ્ય થઈ શકે તેમ છે' એમ અનુભવપૂર્વક ભોગવેતા ભોગ શુદ્ધિની પરિમિતિના હેતુરૂપ છે એમ જાણાય છે બ્રહ્મરૂપા પણ તેના જેવું છે 'આ આશુભ ચોર છે' એમ જાણીને પણ તેની સયે મેની કરી દેાય તો પછી તે આપણા ધર્મમાં ચોરી કરતો નથી, પણ ઉતરો આ પશુને એવા ભવથી છોડાવે છે તેમ જ રિવેક પૂર્વક ભોગવેના ભોગનું પણ સમજવું ૧૪૮

મનસો નિગૃહીતસ્ય લીલાભોગોડરૂપકોડપિ યઃ ।

તમેગાલબ્ધવિસ્તારં ક્ષિપ્ત્વાત્ વહુ મન્યતે ॥ ૧૪૯ ॥ ૭૩૩

શબ્દાર્થ:—નિમ્નલ કહેલા મનનો થોડો પણ જે લીલાનો અનુભવ [છે તેનું] ક્લેશપણું હોવાથી વિસ્તાર વગરના તેને જ [જાની], બહુ માને છે. ૧૪૯.

વિવેચન:—નેકે મન તો કામનામાં પ્રીતિમાણુ છે, તથાપિ નિદિધ્યાસનથી તેનો નિમ્ન કયાં હોય તો અત્ય ભોગથી પણ તે તૃપ્તિ પામે છે ૧૪૯

વદ્ધમુક્તો મહીપાલો ગ્રામમાત્રેણ તુષ્યતિ ।

પરૈરવદ્ધો નાક્રાંતો ન રાષ્ટ્રં વહુમન્યતે ॥ ૧૫૦ ॥ ૭૩૪॥

શબ્દાર્થ:—[શત્રુઓએ એકવાર બાંધી લીધેલો અને પછી] બંધનથી છૂટેલો રાજા ફક્ત એક જ ગામથી સતોય પામે છે. [પણ] શત્રુઓએ [જેને] બાંધ્યો નથી [તથા જે] પરાજય પામ્યો નથી. [તે રાજા] દેશને [પણ] વધારે માનતો નથી. ૧૫૦.

૩ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રારબ્ધ કર્મનું વર્ણન. ૭૩૫-૭૪૬.

વિવેકે જાગ્રતિ સતિ દોષદર્શનલક્ષણે ।

કથમારબ્યકર્માપિ ભોગેન્છાં જનયિષ્યતિ ॥ ૧૫૧ ॥ ૭૩૫

શબ્દાર્થ:—દોષનું દર્શન એ જેનું લક્ષણ છે એવો વિવેક જાગૃત સતે પ્રારબ્ધ કર્મ પણ ભોગેન્છાને કેમ ઉત્પન્ન કરે? ૧૫૧.

વિવેચન:—પાછળ ૭૨૭ માં શ્લોકમાં 'પ્રારબ્ધ કર્મની પ્રજાવતાથી ભોગની ઈન્છા થાય' એમ તમે જણાવો છો પણ એમ જનવાનો સમ્બંધ નથી, ક્રમકે વિવેક જ્ઞાન જે ઈન્છાઓનું નિરોધી છે તે દોષ તો ભોગેન્છાની ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે આ પ્રમાણે વાદીની શકારૂપ આ શ્લોક છે ૧૫૧

નૈવ દ્વોષો યતોડ્નેકવિધં પ્રારબ્ધમીક્ષ્યતે ।

इच्छानिच्छापरेच्छा च प्रारब्धं विविधं स्मृतम् ॥ ૧૫૨ ॥ ૭૩૬

શબ્દાર્થ—આ (૭૩૫ માં જણાવેલો) દોષ નથી. કેમકે પ્રારબ્ધ અનેક પ્રકારનું દેખાય છે. [એટલે કે] ઇચ્છા, અનિચ્છા અને પરેચ્છા [એમ] ત્રણ પ્રકારનું પ્રારબ્ધ કર્મ કહેલું છે. ૧૫૨.

अपथ्यसेविनश्चारा राजदाररता अपि ।

जानंत इव स्वानर्थमिच्छंत्यारब्धकर्मतः ॥ ૧૫૩ ॥ ૭૩૭

શબ્દાર્થ—(જે અપ્રધાનાદિકથી રોગ થાય છે તેવા) અપથ્યને સેવનારા, ચેાર, [અને] રાજસીઓમાં આમકત થએલા (પુરુષો), પોતાના અનર્થને જાણનાનાના જેવા [છે તે] પણ પ્રારબ્ધ કર્મથી [તેને] ઇચ્છે છે [આને ઇચ્છા પ્રારબ્ધ કહે છે]. ૧૫૩.

न चात्रैतद्वारयितुमीश्वरेणापि शक्यते ।

यत ईश्वर एवाह गीतायामर्जुनं प्रति ॥ ૧૫૪ ॥ ૭૩૮

શબ્દાર્થ—અહિંઆ ઇશ્વરવડે પણ આ અટકાવવાને શક્ય નથી. જેથી ઇશ્વર જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં અર્જુન પ્રત્યે કહેતા હતા. ૧૫૪.

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ૧૫૫ ॥ ૭૩૯

શબ્દાર્થ—જ્ઞાનવાન પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરતી ચેષ્ટા કરે છે. [અર્થાત્] સર્વ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિને પામે છે (અનુસરે છે) [ત્યાં] નિગ્રહ શું કરી શકે ? ૧૫૫.

વિચેચન—આ ભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયનો ૩૩ મો શ્લોક છે ૫૧૧૧ ધના ધન સરકાર આનંદો જન્મમાં મુકરી નીચે ૭ તે પ્રકૃતિ છે નાની પણ એ પ્રકૃતિ જ અનુસરે છે તે સાધારણ હોય અનુસરે તેમાં માર્ગ નાઈ નથી સારે પ્રાણીઓ તે જ અનુસરે છે તેમાં ઇશ્વરે અથવા છારે કર્યો નિગ્રહ જે પ્રકૃતિ અથવા નિહતિનો નિગ્રહ છે તે શું કરી શકે ? કાઈ જી શકે નહિ ૧૫૫

ત્રીજા પ્રારબ્ધનું નિવારણ કરનામાં માણસ ઓગળે છે એ જાન બીજા ક્ષયોમાં પણ છે તે જાન આ નઈ તાવે છે —

अवश्यंभाविभावाना प्रतिकारो नरेवदि ।

तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नलरामयुधिष्ठिराः ॥ ૧૫૬ ॥ ૭૪૦

શબ્દાર્થ—અવશ્ય હોવાવાળા [મુખ્ય દુઃખાદિ] ભાવોનો તો [નિવૃત્તિનો] ઉપાય હોય તો નહીં, નામ અને યુધિષ્ઠિર દુઃખોવડે ન લેખાય. ૧૫૬.
જો પ્રારબ્ધ નિવારણ રસમાં ઇશ્વર પણ મગધ નથી તો પત્રી ઇશ્વરનું દર્શન તો જ નથી એ શક્તિ મનાધાન માટે નીચેના શ્લોક કહે છે —

ન ચેશ્વરત્વમીશસ્ય દીયતે તાવતા યતઃ ।

અવગ્યંભાવિતાપ્યેપામીશ્વર્યે નિર્મિતા ॥ ૧૫૭ ॥ ૭૪૧

ગાજ્ઞાન—તે (પ્રારબ્ધનું) અનિવાર્ય હોવા) થી ઈશ્વરનું ઈશ્વરત્વ હણાતું નથી; કેમકે આ (દુઃખાદિનું) અવગ્ય હોવાપણું (પણ) ઈશ્વર જ નિર્મિતું છે. ૧૫૭.

હવે અનિવર્ય પ્રારબ્ધ કહેવાનો આરભ કરો છે —

પ્રશ્નોત્તરાભ્યામેવતદ્ ગમ્યતેડ્ઝુનમૃણ્યયોઃ ।

અનિન્દ્રાપર્યંકં નાસ્તિ પ્રારબ્ધમિતિ તત્તદ્ગુણ ॥ ૧૫૮ ॥ ૭૪૨

ગાજ્ઞાન—અને [જે] અનિન્દ્રા પૃથક્ એ પ્રકારનું પ્રારબ્ધ છે, તે અનુભવ અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રશ્નોત્તરવડે જ પમાય છે તે [નું] સાંભળ. ૧૫૮. અમરદૂનીવા ॥ ત્રીજા નિર્વાણનો ૩ મો અને ૭ મો ગોળા વડે બતાવે છે —

અથ કૈન પ્રયુક્તોડય પાપ ચગતિ પૂરુષઃ ।

અનિન્દ્રાપિ પ્રારબ્ધેય વળાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૧૫૯ ॥ ૭૪૩

ગાજ્ઞાન—હું કૃષ્ણ ! ત્યાં આ પુરુષ, કેવો પ્રેયો સતો [પાપ કરવાને] નહિ ઈચ્છતો પણ પનારું પ્રવૃત્તિ કરાવેલા [વેરે પડેલા] ની પેઠે પાપ કેવું છે ? ૧૫૯.

કામ એવ જોષ એવ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાગનો મહાપાપ્મા વિદ્વેનમિદં વૈરિણમ્ ॥ ૧૬૦ ॥ ૭૪૪

ગાજ્ઞાન—જોશુનાથી જેની ઉત્પત્તિ છે એવો આ કામ, આ ક્રોધ, ધણા આહાન્યાજો [અને] મહા પાપરૂપ [છે]. અહિંઆં (સ સાગમાં) આને વૈરી [છે એમ] જાણ. ૧૬૦.

વિવેચન—અશ્રુતના પ્રશ્નો શ્રીકૃષ્ણ પગ્માત્મા ઉત્તર આપે છે અનેશુપુથી ઉત્પન્ન થએલો વિચયો ની તુ પુરુષ ૧મ છ અને આ કામ જ ક્રોધરૂપ પરિણામ પામે છે એટલે કે વિચય મગમા વિદ્ય થવાથી તે જ ક્રોધરૂપ પામે છે, માટે તે જ ક્રોધ છે વિચય માત્રને તે મોગને કે માટે પણ આત્મરવાગે કે મદાન પાપનું તે કારણ હોવાથી તે મહાપાપરૂપ છે, એટલા માટે આ સનાતના આ મામક્રોધરૂપ મનુને તુ જાણુ અર્થાત્ પ્રારબ્ધ વગથી મદિ પામેલો અનેશુ, તેના ૧૫ અથવા કામક્રોધમાથી ૧૬ એક, પુરુષોનો પ્રવર્તિ હોવાની જોવાની જિજ્ઞાસા પણ માણમને તે પાપમના પ્રેર છે ૧૬૦

આ શ્લોકથી તો પુરુષને પ્રગતિ ગમનાર ૧મકેવ (સગરૂપ) છે એમ મન જાણુ પણ ૧૬ અનિવર્ય પ્રારબ્ધ છે એમ મન નહુ નહિ આ ૧મના મમાધાન માટે ગીતાના ૧૮ મા અધ્યાયનો ૬૦ મો શ્લોક કરી બતાવે છે —

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિવદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેન્ચસિ યન્મોહાત્કરિપ્યસ્યવશોડપિ તત્ ॥ ૧૬૧ ॥ ૭૪૫

શબ્દાર્થ—હે અર્જુન ! સ્વભાવજન્ય પોતાના કર્મવડે બંધાએલો [તું] મોહથી જે કરવાને ઇચ્છતો નથી તે પરવશ થઇને પણ કરીશ. ૧૬૧.

વિવેચન—મગનાર કહે છે કે હે અર્જુન ! તું તાવમા યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતો નથી પણ યુદ્ધ કરવું, એ તારૂં સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. તુ તેમા બંધાએલો છે, એટલે પરવશ થઇને-અનિચ્છા પ્રારબ્ધને વશ થઇને પણ પાછળથી તુ તે કમીગ આથી અનિચ્છા પ્રારબ્ધ છે એમ ખતાવ્યું છે ૧૬૧

નાનિચ્છંતો ન ચેચ્છંતઃ પરદાક્ષિણ્યસંયુતાઃ ।

સુસ્વદુઃસ્વે ભજન્ત્યેતત્ પરેચ્છાપૂર્વકમ્ હિ ॥ ૧૬૨ ॥ ૭૨૬

શબ્દાર્થ—અનિચ્છતા નથી ભોગવતા, અને ઇચ્છતા [પણ] નથી ભોગવતા [પરંતુ] પરોપકાર છુદ્ધિવાળા થઇને મુખદુ ખને ભોગવે છે. આ પરેચ્છા પૂર્વક કર્મ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૬૨.

વિવેચન—પાછળ ઇચ્છા અને અનિચ્છા પ્રારબ્ધ ત્રિણે કહી ગયા હવે પરેચ્છા પ્રારબ્ધ તે શું ? તે વિષે કહે છે જ્ઞાની પોતાની ઇચ્છાથી મુખદુ ખ ભોગવે નહિ તેમ અનિચ્છાથી પણ ભોગવે નહિ, બીજા માણસ કે પ્રાણીને સબધે મુખદુ ખ ભોગવે અર્થાત્ સદાયરણી માણસના મુખથી પોતાને સાર લાગે, અને તેમના દુખથી નિર્દોષ પ્રાણીઓની પીડાથી તેમને દુખ લાગે આ મુખાદિ ભોગના હેતુરૂપ પરેચ્છા પ્રારબ્ધ છે કેમકે તે કેવળ પરની પ્રીતિને લઇને જ ભોગવાય છે આથી કરીને જ્ઞાની નિયયોમા દોષ દૃષ્ટિ કરે તોપણ મુખદુ ખ ભોગવવારૂપ પ્રારબ્ધને નિચારવાને તે અસક્ત છે પ્રારબ્ધમા ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવાનું જે સામર્થ્ય છે તે ન નિવારી શકાય તેવું છે ૧૬૨

૪ બાધિત ઇચ્છાના સંભવ પૂર્વક જ્ઞાનીને ભોગથી વ્યસનનેા અભાવ છે. ૭૪૭-૭૫૭.

કથં તર્હિ કિમિચ્છન્નિત્યેવમિચ્છા નિષિધ્યતે ।

નેચ્છાનિષેધઃ કિત્વિચ્છાગ્રાધો ભર્જિતરીજવત્ ॥ ૧૬૩ ॥ ૭૪૭

ભર્જિતાનિ તુ વીજાનિ સંત્યકાર્યકરાણિ ચ ।

વિદ્વદિચ્છા તથેષ્ટવ્યાસસત્ત્વરોધાન્ ન કાર્યકૃત્ ॥ ૧૬૪ ॥ ૭૪૮

દગ્ધવીજમરોહેડપિ મક્ષણાયોપયુજ્યતે ॥

વિદ્વદિચ્છાસપ્તભોગં કુર્યાન્ન વ્યસનં વત્ ॥ ૧૬૫ ॥ ૭૪૯

શબ્દાર્થ—ત્યારે ‘કેને ઇચ્છતો’ એ પ્રકારે (શ્રુતિવાક્યવડે) ઇચ્છાનો નિષેધ કેમ કરાય છે ? [અત્ર] ઇચ્છાના નિષેધ નથી કરાતો; પણ શેકેલા બીજની પેઠે ઇચ્છાનો બાધ [કરાય છે]. (૧૬૩). અને [જેમ] શેકેલાં બીજ તો અકાર્ય કરનારાં છે (અકુગરોને ઉત્પન્ન કરતાં નથી) તેમ દૃષ્ટ (ઇષ્ટ) વિષયના અસદ્ભાવના બોધથી જ્ઞાનીની ઇચ્છા કાર્ય કરનારી નથી. (૧૬૪). ઉગવામાં અયોગ્ય સતે પણ ગેરકુ બીજ લક્ષણને મારે

ઉપયોગી થાય છે [તેમ] વિદ્વાનની ઈચ્છા પણ અદ્ય (માત્ર તેના નિર્વાહ જેટલો જ) ભોગ ઉત્પન્ન કરે છે [પણ] બહુ જ વ્યયન કરતી નથી. ૧૬૫.

વિવેચન—કપરના સ્તોત્રમાં લખાવે તમે એમ જતામે છો કે તત્ત્વને જાણનાર જ્ઞાની પણ ઈચ્છા આર્થિક પ્રારબ્ધને નિસારી શકે નથી તો પ્રકરણના આરબમાં મૂકેલી ભગવતી શ્રુતિમાં જિવિષ્ણુ ‘કેને ઈચ્છતો?’ એ પ્રશ્નને ક્ષત્રીના અમાન્ય વર્ણના શામળે દર્શાવ્યું છે? આ પ્રમાણે વાદી મક્કા કરે છે મિદ્ધાતી તેનો પરિહાર કરી જતાને છે કે, આન શ્રુતિમાંથી ‘કેને ઈચ્છતો માણસ પોતાને અનુમતાય પમાડે?’ એ વાક્યનું કાંઈ ઈચ્છતો નિર્બંધ જનાવ્યો છે એમ નથી ઈચ્છા તો છે જ, તથાપિ મેકેયા બીજની પેઠે તે પ્રતિ ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ છે જ્ઞાની માણસને એમ નિર્ણય થયો છે કે પ્રારબ્ધશાલુ કે પછી ઈચ્છાનુમાર જે કાંઈ આવી મળે છે તે મરંજ્ય અને નાશનત છે તેની આવી મમજ હોનાથી મેકેયા બીજ જેમ જળીનમાં નાખ્યા છતાં અને તેને ઉગાડવાની બધી ઉપાધિઓ આવી મળતા છતાં પણ તેઓ અકુર કાઢી શકતા નથી તેમ જિહાનની આ અમદુબ્બાનના બોધરૂપ મમજ પણ કાંઈ કાંઈ કરી શકતી નથી વાર હીક છે, પણ જ્ઞાનીની ઈચ્છા કાંઈ ક્ષણ પેા કરતી નથી તો પછી તેની ઈચ્છાનો ચીકાર જ શા માટે હોયો નેહએ? એ હાસાની જરૂર છે શેરના બીજ જેકે અકુર કાઢતા નથી તોપણ તે આવાના કામમાં ઉપયોગી છે તેમ જ્ઞાનીની ઈચ્છાઓ નરા મચિત જનાનની નથી પણ પ્રારબ્ધ ભોગવાવે છે ૧૬૩-૧૬૫

ભોગેન ચરિતાર્થત્વાત્પ્રારબ્ધ્યં કર્મ હીયતે ।

ભોક્તવ્યસત્યતાશ્રાંત્યા વ્યસનં તત્ર જાયતે ॥ ૧૬૬ ॥ ૭૫૦

શબ્દાર્થ:—[પોતાનું] ભોગવડે કૃતાર્થપણું હોવાથી પ્રારબ્ધ કર્મ નાશ પામે છે. (એટલે તેનાથી વિપય ઉત્પન્ન થતા નથી) [પણ] ભોગવવા થોમ્ય વિપયની અત્યતાની શ્રાંતિવડે તે વિપયમાં વ્યસન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬૬.

મા વિનશ્યત્વયં ભોગો વર્દતાપુત્તરોત્તરમ્ ।

મા વિદ્વાઃ પ્રતિવર્તં તુ ધન્યોઽસ્મ્યસ્માદિતિ શ્રવઃ ॥ ૧૬૭ ॥ ૭૫૧

શબ્દાર્થ:—આ ભોગ નાશ ન પામે [પણ] કમ પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામે. [આને] વિદ્વા પ્રતિજ્ઞા વ કરે નહિ; [કેમકે] આ (ભોગ) થી હું ધન્ય છું, એ પ્રકારે [અજ્ઞાનીને જામ થાય છે]. ૧૬૭.

યદભાવિ ન તદ્ ભાવિ ભાવિ ચેન્ ન તદન્યથા ।

ઇતિ ચિતાવિપન્નોઽયં વોયો ભ્રમનિવર્તકઃ ॥ ૧૬૮ ॥ ૭૫૨

શબ્દાર્થ:—જે નહિ થવાનું [છે] તે થનારું નથી, [અને] જે થનારું [છે] તો તે અન્યથા (મિથ્યા) નથી [થવાનું]. એ પ્રકારે ચિંતાથી વિપયને હણનાર આ બોધ જામને યાગનારો છે. ૧૬૮.

‘વ્યસન વિનશિ અરો દોલે કાશ્વજોપને વ્યસન શબ્દનો અર્થ ‘વિપયિ’ નિશ તથા કામ અને કાંઈથી ઉત્પન્ન થનારા દોષ’ એમ થાય છે તે અત્ર ચોક્ક દેવો

વિવેચન—આખરે 'આ માઃ ત્રય યાએ થાય' અને 'આ માઃ અનિ' ક્યાં નાત પામે એ પ્રશ્નની વિતા થાય છે. આ વિતા જ તેને નિરૂપ છે એ જ ઉપરના પ્રોશ્નના અતારેનો જગ છે. આ જગનો નાશ જીવન બીજું કાંઈ નથી પણ 'જે થાય' તે થાય છે અને ને નથી થાય તે થત નથી' એ રૂપ જોધ જ છે. માટે વિવેચન પુરું ના એ જોધને જ અસ્તવ્ય, એના આ પ્રાપ્તો બાદ છે. ૧૫૮

સમેડપિ ભોગેવ્યસનં ભ્રાન્તો ગન્ધેન્ ન ગુદ્ધવાન્ ।

અગમ્યાર્થસ્ય સંકલ્પાદ્ ભ્રાન્તમ્ય વ્યસનં વહુ ॥૧૬૯॥ ૭૬૩

શબ્દાર્થ—ભોગ સમાન મતે પણ ભ્રાન્ત (માપુમ) વ્યસન પામે છે. [અને] જ્ઞાની નથી [પામતો] અગમ્ય વિષય ના સંકલ્પથી ભ્રાન્ત (પુરુષ) ને બહુ વ્યસન [થાય છે]. ૧૬૯.

વિવેચન—આરી મળતા ભોગ ભોગસમા નો નાની તેમ જ અનાનીની બંનેની સમાનતા જ છે, તથાપિ જ્ઞાનીને ભોગસતા ભોગથી બધા (અમ) થતું નથી માત્ર અજ્ઞાનીને થાય છે. માટે જગ વિપરીત નાનું નહિ હોતું અને હોતું છે. અજ્ઞાની ભોગ ભોગસતા તેમા આગ ન થાય છે માટે તેને બધન થાય છે, જો જ્ઞાની તેમા આમત થતો નથી માટે તે જોધ થતું નથી. ૧૬૯

માયામયત્વં ભોગસ્ય લુપ્તાડસ્થાયુપસહરન્ ।

ધુંજાનોડપિ ન સંકલ્પં કુરતે વ્યસનં કુતઃ ॥૧૭૦॥ ૭૬૪

શબ્દાર્થ—ભોગનું અધ્યાપન બાણીને [તેમાની] આસક્તિને સંકેત થતો (જ્ઞાની) [ભોગ] ભોગપતો સતો પણ [અશક્ય વિચરે] સંકલ્પ કૃતો નથી [તો પછી] વ્યસન ક્યાંથી? [થાય]. ૧૭૦

સ્વર્ભેદ્રજાલસદ્ગમચિત્પરચનાત્મકમ્ ।

દૃષ્ટનદ્વં જગત્ પश्यન્ કયં તપાનુરજ્યતિ ॥ ૧૭૧ ॥ ૭૬૫

શબ્દાર્થ—અમ અને ઈન્દ્રજાળના બેવા, ન વિચારી શકાય તેવી અનાવાળા-અનિવચનીયરૂપ, [અને] જોતા વાગને નાશ પામે તેવા જગતને જોતો [જ્ઞાની] તેમા કેમ આસક્ત થાય? ૧૭૧.

સ્વસ્વપ્રમાપરોક્ષ્યેણ દૃષ્ટ્વા પश्यન્ સ્વજાગરમ્ ।

ચિત્તપેદમમત્તઃ સન્ભુભાવનુદિન મુદુઃ ॥ ૧૭૨ ॥ ૭૬૬

ચિરં તયોઃ સર્વસામ્યમનુસધાય જાગરે ।

સત્યત્વનુદ્ધિ સત્યગ્ય નાનુરજ્યતિ પૂર્વવત્ ॥ ૧૭૩ ॥ ૭૬૭

શબ્દાર્થ—પોતાના સ્વપ્નેને અપરોક્ષપણાનું જોતે પોતાની જગદવસ્થાને જોતો સાવધ સતો [નિરેકી], બન્ને અવસ્થાને નિત્ય વાર વાર વિચારે, (૧૭૨). [પછી] લાળ કાળ સુધી તે (બન્ને અવસ્થા) ની સર્વ સમાપ્તતાનું અનુસધાન કરીને જગદવસ્થામાં સત્યપતાની બુદ્ધિને તજીને પૂર્વની જેમ પ્રીતિ કરતો નથી. ૧૭૩.

વિવેચન:—પાછળ જતાયા પ્રમાણે સર્વ જગત્ સ્વપ્નનુજ અને ઈન્દ્રજનના જેવના જેવું છે, તથાપિ તેમાં આનન્દિત તો થાય છે એ આમકિતનો નામ શી રીતે થઈ શકે તે જતાવવા માટે આ એ શ્લોકનું કથન છે.—

આપણે પ્રથમમાં જે જે મુખ્યદુઃખાદિનો અનુભવ કર્યો છે તેનું જથ્થાત્ જનમદવસ્થામાં આવ્યા પછી મગજએ ધીએ. અર્થાત્ જનમદવસ્થામાં આવ્યા પછી પ્રથમ અપરાધ જ્ઞાન આપણને થાય છે. આ વખતે આપણને જનમતનું તો જ્ઞાન છે જ તેપણ વિચારી જોઈએ એ કે, જે જે વસ્તુઓ આપણે જનમત અવસ્થામાં દેખીએ ધીએ તે તે વસ્તુઓ પ્રથમમાં આપણે દેખતા ન તેતા જનમતની મર્યાદા વસ્તુઓ અને અવસ્થાઓ પ્રથમમાં મિથ્યા જ હતી. વળી પ્રથમની વસ્તુઓ અને સુખદુઃખ જનમતમાં મિથ્યા છે, આથી એમ મનજી શકાય છે કે, જનમત પણ પ્રથમની તુલ્ય મિથ્યા છે. અને અવસ્થામાં ભોગનાં કારણો મિથ્યા છે અને તેમનું પશ્ચાત્તઃ વિચાર લાંબા વિચાર લાંબા અને તેમની સમાપ્તિનો વિચાર લાંબા કાળસુધી કર્યા કરેલા, અને જનમદવસ્થામાં આપણી મલપણની જે બુદ્ધિ છે તેને હો-ડના દલી આમ કહવાથી વિરોધી પુરૂષ પટેલાની પેઠે જનમદવસ્થામાં (જનમતમાં) આ-સક્ત થતો નથી. ૧૭૨—૧૭૩

પ્રથમના મિથ્યાપણના જ્ઞાન સાથે પ્રારબ્ધ ભોગને વિરોધ નથી. ૭૫૮—૭૬૮.

इन्द्रजालमिदं द्वैतमचित्तरचनात्त्वतः ।

इत्यविस्मरतो हानिः का वा प्रारब्धभोगतः ॥ १७४ ॥ ૭૬૮

શબ્દાર્થ:—અચિત્ત્ય રચનાપણાથી આ જગત ઈન્દ્રજાળ [છે] એમ સ્મરણુ રાખનાર જ્ઞાનીને [પોતાના] પ્રારબ્ધ ભોગથી [જ્ઞાનમાં] શી હાનિ [થાય]? અથવા (ભોગમાં શી હાનિ થાય?) ૧૭૪.

વિવેચન:—જ્ઞાનીને પણ પ્રારબ્ધ ભોગ તો ભોગવવા પડે છે એમ પા-વવામાં આવ્યું છે. અને વળી સર્વ જગત્પ્રપચ માત્ર મિથ્યા છે એમ પણ જતાવવામાં આવેલ છે, તો પ્રારબ્ધ ભોગવવારૂપ મલત્તા અને પ્રપચનું મિથ્યાનું એ વિરોધી બાવ-નાઓ એક જ જ્ઞાનીમાં કેમ નબળે? એની શકા થતો સભ્ય છે પણ વિચાર કહવાથી તે શકાનું સમાધાન દઈ શકે છે વિદ્વદ્ભુક્તિ પવન જ્ઞાનીને મિથ્યારૂપે પણ નર્વ જગત્-રૂપ પ્રપચ દેખાય છે તેમજ તેને પ્રારબ્ધ ભોગ પણ મિથ્યારૂપે જ દેખાય છે. વળી પ્રારબ્ધ ભોગને મલત્તાની અપેક્ષાનો અભાવ છે અર્થાત્ રચનાવાળો આ જગત્પ્રપચ મ-મૂલક ઈન્દ્રજનના જેવો મિથ્યા છે, એમ યુક્તિ પુર સર જણનાર જ્ઞાનીને પોતાના પ્રારબ્ધ ભોગ ભોગવાવાથી વિવેકજ્ઞાનમાં (જગત્તા મિથ્યાત્ જ્ઞાનમાં) કોઈ પણ રીતની હાનિ થતી નથી. જેમ વિવેકજ્ઞાનમાં હાનિ નથી થતી તેમ જ પ્રારબ્ધ ભોગમાં પણ હાનિ થતી નથી, કેમકે જેનું જગત્ મિથ્યા છે તેવા જ પ્રારબ્ધ ભોગ પણ મિથ્યા છે. ૧૭૪.

૧ જગવાન પૂજ્યપાદ શ્રી ગૌડપાદશાસ્ત્રીના મહાકથોપનિષદની 'રિકાનું' વેતથ્યપ્રકરણ આ જાણત વિશેષ રૂપથી રસપૂ કરે છે તે છત્રાસુ અધિકારી ભોધ લેશે.

હવે જગતના મિથ્યા જ્ઞાનનો અને પ્રારબ્ધનો વિષયબેદ છે, તે બતાવે છે.—

નિર્વપસ્તત્ત્વવિદ્યાયા ઇન્દ્રજાલત્વસંસ્મૃતૌ ।

પ્રારબ્ધસ્યાગ્રહો ભોગે જીવસ્ય સુખદુઃસ્વયૌઃ ॥ ૧૭૬ ॥ ૭૬૧

શબ્દાર્થ:—તત્ત્વવિદ્યાનો આગ્રહ ઇન્દ્રજાળપણાની સ્મૃતિમાં [છે અને] પ્રારબ્ધનો આગ્રહ જીવના ભોગમાં [તથા] સુખદુઃખમાં છે. ૧૭૫.

વિવેચન:—જગતના તત્ત્વને વિષય કરનાર તત્ત્વવિદ્યા—વિવેકજ્ઞાન—નું ખરું કર્તવ્ય એ જ છે કે સર્વ જગત મિથ્યા ઇન્દ્રજાળના ખેલ જેવું નાશવર્ત છે એમ બતાવવું; પણ ભોગનો નાશ કરવાનું નથી. અને પ્રારબ્ધનું કર્તવ્ય જીવને તેના ભોગ અને સુખદુઃખ મેળવી આપવાનું છે; ભોગ્ય વિષયની સત્તાનું સંપાદન કરી આપવાનું નથી. આથી પણ એમ સમજાય છે, કે જગતના મિથ્યા જ્ઞાનને અને પ્રારબ્ધ ભોગને પરસ્પર વિરોધ નથી. બન્નેનાં કામ જ જૂઠાં છે ને તેથી તેઓ બન્ને એક જ જાતનીમાં વગર વિરોધે સંભવે છે. ૧૭૫.

વિદ્યારબ્ધે વિરુદ્ધેતે ન મિત્રવિષયત્વતઃ ।

જાનદ્વિરર્પ્યેન્દ્રજાલવિનોદો દૃશ્યતે સ્વલુ ॥ ૧૭૬ ॥ ૭૬૦

શબ્દાર્થ:—તત્ત્વવિદ્યા અને પ્રારબ્ધ, [પરસ્પર] મિત્ર વિષયવાળાં હોવાથી વિરોધ પામતાં નથી. [ઇન્દ્રજાળને] જાણનારાઓએ પણ ઇન્દ્રજાળનો વિનોદ [ચમત્કાર] જોવાય છે [એ]. પ્રસિદ્ધ [છે], ૧૭૬.

વિવેચન:—કુપ્તના શોકમાં તત્ત્વવિદ્યાનો અને પ્રારબ્ધનો વિષય મિત્ર છે એ તો બતાવ્યું; હવે અનુમાનથી પણ તઓ વિરોધ પામતાં નથી એમ બતાવે છે. ૧૫નો વિષય અને રસ (સ્વાદ)નો વિષય બન્ને મિત્ર છે, તથાપિ એક જ પદાર્થમાં તેઓ એકઠાં રહી શકે છે; જેમ માકરું રૂપ સ્વેત અને આદ્ય મીઠા છે તેઓ વિરોધી વિષય એક પદાર્થમાં રહેતાં છતાં કંઈ વિરોધ જણાવે નથી. તેમ જ વિદ્યાનો અને પ્રારબ્ધનો વિષય જુદો જુદો હોવાથી તેઓ જાતનીમાં વિરોધ પામતાં નથી. અત્ર શંકા થાય છે કે તત્ત્વવિદ્યા તો તમામ ભોગ મોક્ષનું મિથ્યાત્વ દેખાડે છે અને તેમ છતાં પ્રારબ્ધ ભોગ ભોગવાવે એવું કેમ બને ? એમ બને છે. ઇન્દ્રજાળ (જાદુ) ના ખેલો મિથ્યા છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, તથાપિ તેઓને જોઈએ છીએ અને જોઈએ જાતનીએ છીએ; તેમ જ તત્ત્વવિદ્યાના બળથી સમગ્ર ભોગ (જગત) મિથ્યા છે એમ જાણ્યા છતાં પણ તેનો ભોગવરો સંભવે છે. એમાં વિરોધ ઘટતો નથી. ૧૭૬.

છતાં પણ વિદ્યાપ્રારબ્ધને વિરોધ છે એમ જોવાથી કહે તો નીચેના શોકથી તેને પ્રત્ય પૂછવો જરૂરનો છે.—

જગત્સત્યત્વમાપાદ્ય પ્રારબ્ધં મોજયેદદિ ।

તદા વિરોધિ વિદ્યાયા મોગમાત્રાન્ ન સત્યતા ॥ ૧૭૭ ॥ ૭૬૨

અનૂનો જાયતે મોગઃ કલ્પિતઃ સ્વપ્નવસ્તુભિઃ ।

જાગ્રદ્વસ્તુભિરપ્યેવમસત્યમોગ ઇપ્યતામ્ ॥ ૧૭૮ ॥ ૭૬૨

શબ્દાર્થઃ—જગત્ની સત્યતા નિર્વાપન કરીને પ્રારબ્ધ કર્મ જે ભોગ આપે (ભોગવાવે) તે [તે] વિધાનું વિરોધી [થાય પણ] ભોગ માત્રથી [તેની] સત્યતા [થતી] નથી. (૧૭૭). [જેમ] કૃષ્ણેલી સ્વપ્નની વસ્તુઓવડે મનુષ્ય ભોગ થાય છે તેમ અસત્ય જાગૃદવસ્થાની વસ્તુઓવડે પણ ભોગ અંગીકાર કરાવે—કરવે બોધવે. ૧૭૮.

વિવેચનઃ—તે વિધા અને પ્રારબ્ધનો પરસ્પર વિગ્રહ છે તે અગ્રે અગ્રે ચિદ્ધાન્તી પૃષ્ઠીએ છીએ કે,—પ્રારબ્ધ ક્રમ વિધાનું વિરોધી છે કે વિધા પ્રારબ્ધ કર્મની વિરોધી છે ? આ બે વિરુદ્ધતાનો પહેલો નિકષ્પ (પ્રારબ્ધક્રમ વિધાનું વિરોધી છે તે) ધટતો નથી, કેમકે પ્રારબ્ધ કાર્મ જગત્ની સત્યતા સ્થાપિત કરીને ભોગ ભોગમગનનું નથી જો તેની સત્યતા નિર્વાપન કરીને તે જીવને સુખદુઃખ આપતું હોય તે જ તત્ત્વવિદ્યા જે કે જગત્નું મિથ્યાત્વ બતાવે છે તેની આપે તે વિરોધી થાય, પણ પ્રારબ્ધ તેમ કરતું નથી તે તે જ માન જીવને ભોગ જ મેળવી આપે છે હવે બોધ્ય મનુષ્ય જગત્, અર્થાત્ જીવને ભોગ ભોગમગનનું ધ્યાન તે બોધ્ય છે માટે મલ છે એમ અનુમાન કરીએ, તે કોઈ પણ વિધાની બોધ્યતા હોવાથી તે મલ છે એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે તેમા દુષ્ટતાની હાનિ છે નાદી કોરે, કે તમે બ્યારે વિધાની બોધ્યતા હોવાથી તે સત્ય છે એમા દુષ્ટતા નથી એમ બતાવી તેની અસત્યતા સ્થાપિત કરે છે, ત્યારે તે મિથ્યા પદા થવડે પણ ભોગ હોય એવું દુષ્ટતા નથી ને તેથી વિદ્યા અને પ્રારબ્ધમા વિરોધ આવે છે સિદ્ધાન્તી મુદ્દ છે કે તેમ નથી મિથ્યા પદાર્થનો ભોગમગ આપણે કરીએ છીએ એવું દુષ્ટતા છે સ્વભાવના કલિપત પદાર્થા જોએ મિથ્યા છે તેઓનાથી તે દાગમા આપણે સપૂર્ણ ભોગ ભોગમગીએ છીએ આ જ પ્રમાણે જ્ઞાનીઓને જાગૃદવસ્થાની અસત્ય વસ્તુઓવડે પણ ભોગમગ ધટે છે, ને તેથી (તે મિથ્યાના ભોગમગથી) તત્ત્વવિદ્યા સાથે કાર્મ વિરોધ આવતો નથી ૧૭૭—૧૭૮

यदि विद्याऽपन्हुवीत जगत् प्रारब्धघातिनी ।

तदा स्यान्न तु मायात्वरोधेन तदपन्हवः ॥ १७९ ॥ ૭૬૩

अनपन्हुत्य लोकास्तदिद्रजालमिदं त्विति ।

जानंत्येवानपन्हुत्य भोगं मायात्वशीस्तथा ॥ १८० ॥ ૭૬૪

શબ્દાર્થઃ—જો તત્ત્વવિદ્યા જગત્ને નિષેધ [નાશ] કરે તે [તે] પ્રારબ્ધને હુણનારી થાય, પણ મિથ્યાપણના બોધવડે [કાંઈ] તે (જગત્-પ્રારબ્ધ)નો નિષેધ નથી. [થતો]. (૧૭૯). [જેમ] માણસો ઈદ્રજાળના સ્વરૂપનો] નિષેધ નહિ કરીને આ તે ઈદ્રજાળ જ [છે] એમ જાણે છે, તેમ ભોગોનો [પણ] નિષેધ નહિ કરીને [તેમાં] મિથ્યાપણની શુદ્ધિ [થાય છે]. ૧૮૦

વિવેચનઃ—પ્રાણ ૭૬૨ માં શ્લોકની કલ્યાણિકામા બતાવેલો બીજો નિકષ્પ (વિદ્યા પ્રારબ્ધક્રમની વિરોધી છે, તે) પણ ધટતો નથી, તે ૭૬૮ માં શ્લોક સુધીમા બતાવે છે—

પ્રપચના મિથ્યાપણાનું જ્ઞાન (તત્ત્વ) જે જગતનો નિર્ધન બનાવતું તેવું, એટલે કે રૂપાને 'આ રૂપુ નથી' એમ કહી જેમ તેનો નિર્ધન કરીએ તેમ બામમાન થતા નહીં બોગાદ્ય જગતનો પાત્ર જે નિર્ધન કરવામાં આવે તે નથી અપદ્ બનાવના અનુભવરૂપ પ્રારમ્ભ કર્મના બોગના આવનનો નિર્ધન થઈ તત્ત્વવિદ્યા પ્રારમ્ભ કર્મની વિશેષી યામ પણ તત્ત્વવિદ્યા કર્મ જગતનો નિર્ધન બતાવતી નથી તે તે તેનું મિથ્યાત્વ બતાવે છે આથી કરીને તે પ્રારમ્ભ કર્મની વિશેષી નથી વિદ્યા જગતનું મિથ્યાત્વ બતાવે છે ખરી પણ તેથી કરીને કાંઈ તે જગતનો નાશ છે એમ બતાવતી નથી ઉદ્દેશ (અર્થ) ના બેલનો નિર્ધન કર્યા વગર તેમાં આપણો જેમ મિથ્યાપણાની શુદ્ધિથી લેવ છે, તેમ જ સર્વ બોગનો પણ નિર્ધન કર્યા વગર તે મિથ્યા છે એમ સમજી નહાય છે ૧૭ — ૧૮૦

યત્ત ત્વસ્ય જગત્સ્વાત્મા પદ્યેત્કસ્તત્ કૈન કિમ્ ।

કિં જિગ્રેત્ કિં વદેદ્રેતિ શ્રુતૌ તુ નદુ ચોપિતમ્ ॥૧૮૧॥ ૭૬૫

તૈન દૈતમપન્દુત્ય ત્રિયોદેતિ ન ચાન્યથા ।

તથા ચ વિદુષો ભોગઃ કથં સ્યાદિતિ ચન્દ્રુણા ॥૧૮૨॥ ૭૬૬

શબ્દાર્થઃ—ત્યાં (જે અવસ્થામાં) જગત્ [એ જ] આ (જ્ઞાની) તે પોતાનો આત્મા [થયો છે] ત્યાં કોણ, કોણે વતી કોને જુએ, કોને મુઝે [અને] કોને કહે? એ પ્રકારે શ્રુતિમાં તો બહુ કહેલું [છે]. (૧૮૧). તે (હિંદુ) વડે જગતનો નિર્ધન કરીને વિદ્યા ઉદ્ધય પામે છે પણ બીજી રીતે (ઉદ્ધય પામતી) નથી. અને તેમ [છે તે] વિદ્વાનનો ભોગ કેમ હોય? એમ જે [કહેતો હોઈ] તો માંભળ. ૧૮૨.

વિવેચન—જ ત્વસ્ય સર્વમાત્રીવાત્માત્મે ત પરમેત્ 'જે અવસ્થામાં આ જ્ઞાતીને મુઝે જગત્ આત્મા જ થયુ તો આ કોણેવતી અને જુએ? હાલમાં શ્રુતિમાં અવસ્થા દલી, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુત્રીના અજ્ઞાન જતાવેનો છે આથી કરીને એમ જ મનમય છે કે વિદ્યા ઉત્પત્ત થતાની આથે જગત્ જાતનો નિર્ધન જ થઈ જતું છે જે એમ છે, તો પછી બહુ નાશ પામતા જ્ઞાનીને ભોગ શામટે હોવો જોઈએ? વળી જ્ઞાન સર્વ વસ્તુવાત્મા 'આ જે સર્વ છે તે આત્મા છે' એ અર્થ પ્રમાણે જ્ઞા. થયા પછી સર્વ કાંઈ પોતાને રૂપે જ થઈ જાય છે તો પછી, જ્ઞાનીની એવી દશામાં જ્ઞેનાર કોણ છે? કર્મ આજોવડે આ દૃશ્ય જગતને જુએ? ક્યા કુસુમાદિકને મુઝે? અને ક્યુ વાડપ કઈ વાળીવડે બોલે? તેમ જ બીજી કઈ ઇન્દ્રિયવડે કઈ પણ કમ કરે? અર્થાત્ દૃશ્ય, દર્શન, અને દૃશ્યની ત્રિ પુત્રી વિદ્યાથી નાશ પામી મધ એટલે જ્ઞાનીને કાંઈ પણ જતવના ભોગ ભોગવનાના રહ્યા જ નહિ એમ વાલીનું કહેતું છે સિદ્ધાંતી, ~ સ્વામ્યસવરોચ્ચતરાવેષમવિષ્કૃત્વહિ 'શુદ્ધિ' અને મોક્ષ આ બેમાંની એક અવસ્થાની અપેક્ષા (શ્રુતિએ) પ્રગટ કરી છે એ વેદાન્ત સૂત્રને આધારે પરિહાર કરે છે કે જે અવસ્થામાં આ જ્ઞાનીને સર્વ આત્મા થયુ છે ઇં 'શ્રુતિનો અર્થ વિદેહશુદ્ધિને અથવા સુષુપ્તિ અવસ્થાને લાગુ કરવા માટે છે પણ બીજી અવસ્થાને લાગુ કરવા માટે નથી તે નીચે પણ જતાવે છે આથી કરીને તત્ત્વવિદ્યાથી જગતનો નિર્ધન નહિ હોઈ તે પ્રારમ્ભ કર્મની વિશેષી નથી ૧૮૧-૧૮૨

મુપુત્તિવિપયા મુક્તિવિપયા વાઽશ્રુતિસ્તિતિ ।

ઉક્તં ત્વાપ્યયસંપત્ત્યોરિતિ મૃતે તતિસ્ફુટમ્ ॥૧૮૩॥ ૭૬૭

અન્યથા યાજ્ઞવલ્ક્યાદેરાચાર્યત્વં ન સંભવેત્ ।

દ્વૈતદષ્ટાવવિદ્વત્તા દ્વૈતાદર્ષાં ન વાગ્ વદેત્ ॥ ૧૮૪ ॥ ૭૬૮

શબ્દાર્થઃ—(આ ૭૬૫ માં શ્લોકમાં બતાવેલી) શ્રુતિ તે મુપુત્તિને વિષય કરનારી અથવા મુક્તિને વિષય કરનારી [છ] એમ ‘ મુપુત્તિ અથવા મુક્તિ એમાંની એક અવસ્થાની અપેક્ષા શ્રુતિએ પ્રગટ કરી છે ’ એ પ્રકારના (બ્રહ્મ) સૂત્રમાં પ્રસિદ્ધપણે અતિ સ્ફુટ [કહેલું] છે. (૧૮૩). બીજી રીતે [એટલે] દ્વૈતદષ્ટિમાં અવિદ્યતા [અને] દ્વૈતની અદષ્ટિમાં [જ્ઞાની] વાણી [પણ] ન બોલે [એમ જ હોય તે] યાજ્ઞવલ્ક્યાદિને આચાર્યપણું સંભવતું નથી, ૧૮૪.

વિવેચન—અગત્ય વેદવ્યાએ યોગના મનમાં એ શ્રુતિનો પરિહાર કરી મતાબ્ધે છે એ વાત બે આપણે અનગીકાર હોય અને ન્યા મુધી દૈત છે ત્યા મુધી અગત્ય છે તથા અદૈત સિદ્ધ થતા-તત્ત્વવિગ્નાની મપ્રાપ્તિ થતા કાંઈ બોધના કરવાનું રહેતું જ નથી એ મુપુત્તિ અથવા વિદેહમુખિની દગા જ અગીકાર હોય, તે પછી યાજ્ઞવલ્ક્ય મહામુની આત્મિએ જનકાદિને તત્ત્વગાનનો ઉપદેશ કર્યો છે તે વાત જ મહત્ત્વની નથી અને તેથી વિગાના સપ્રદાયનો ઉ-દ્દેશ જ થાય છે આ જ વિગ્નાની સપ્રાપ્તિ જમત્તો નિષેધ નથી બતાવતી એ નિર્ણય સર્વ આશ છે ૧૮૩—૧૮૪

૬ અપરોક્ષ વિદ્યાના સ્વરૂપનો નિર્ધાર, ૭૬૯-૭૭૫.

નિર્વિકલ્પસમાધ્યાં તુ દ્વૈતાદર્શનહેતુતઃ ।

સૈવાપરોક્ષવિદ્યંતિ ચેત્ મુપુત્તિસ્તસ્થા ન કિમ્ ॥ ૧૮૫॥ ૭૬૯

આત્મતત્ત્વં ન જાનાતિ મુર્ખો યદિ તદા ત્વયા ।

આત્મધીરેવ વિદ્યેતિ વાચ્યં ન દ્વૈતવિસ્મૃતિઃ ॥ ૧૮૬ ॥ ૭૭૦

શબ્દાર્થઃ—નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તે દ્વૈતની અપ્રતીતિરૂપ હેતુ હોવાથી તે જ અપરોક્ષ વિદ્યા [છે] એમ બે [હોય] તે તેમ (દ્વૈતની અપ્રતીતિવાળી) મુપુત્તિ અવસ્થા કેમ નહિ ? (૧૮૫). બે મુપુત્તિમાં [મણિસ] આત્મતત્ત્વને બાણુતો નથી [એમ માને છે] તે તે [પણ] આત્મબુદ્ધિ [એ] જ વિદ્યા [છે] એમ કહેવા યોગ્ય છે; [પણ] દ્વૈતની વિસ્મૃતિ [વિદ્યા છે એમ] કહેવા યોગ્ય નથી. ૧૮૬.

વિવેચન:—યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ મહામુનીઓને આચાર્ય દશામા જે ગાન છે તે ગાનમાં દ્વૈતની સપ્રાપ્તિ છે, આટે તેને વિદ્યા મ્હોતો કીક છે પણ તે અપરોક્ષ ગાન તો નથી જ માત્ર નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ દ્વૈતદર્શનનો અભાવ છે, આટે તે જ અપરોક્ષ ગાન છે, એમ વાદીની શકા છે સિદ્ધાન્તી તેનો પરિહાર કરે છે કે, માત્ર દ્વૈતાશાયન નામ અપરોક્ષ

જ્ઞાન નથી. જો દૈતાભાવ એ જ અપરોક્ષ જ્ઞાન હોય તો તો સુષુપ્તિમાં પણ દૈતનો અભાવ છે, પણ તે અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય નહિ; કેમકે સુષુપ્તિમાં દૈતનો અભાવ છે પણ આત્મ તત્ત્વનું જ્ઞાન નથી તેમાં તો મન મહિત જાગી ઇન્દ્રિયોનો અગ્રાનભાવ લય છે આથી કરીને સુષુપ્તિને તત્ત્વવિજ્ઞા કહેવાય નહિ માત્ર દૈતનો નિર્ભય એ કાંઈ તત્ત્વવિજ્ઞા નથી પણ આત્મબુદ્ધિ એ જ તત્ત્વવિજ્ઞા છે, એમ તમારે (વાદીએ) પણ કહેના મોઝાય છે. ૧૮૫-૧૮૬.

उभयं मिलितं विद्या यदि तर्हि घटादयः ।

अर्द्धविद्याभाजिनः स्युः सकलद्वैतविस्मृतः ॥ १८७ ॥ ૭૭?

मशकध्वनि मुख्यानां विक्षेपाणां बहुत्वतः ।

तवऽविद्या तथा न स्याद् घटाद्रीनां यथा दृढा ॥ ૧૮૮ ॥ ૭૭૭

શબ્દાર્થઃ—અન્ને (દૈતાભાવ અને આત્મજ્ઞાન) મળીને તત્ત્વવિદ્યા [છે એમ] જો [કહે] તો સકળ દૈતની વિસ્મૃતિ હોવાથી ઘટાદિ જડ પદાર્થો અર્ધ વિદ્યાવાળા થાય. (૧૮૭). મચ્છરના ધ્વનિ મુખ્ય છે જેમાં એવા વિદ્યેષાનું બહુપણું હોવાથી તારી તત્ત્વવિદ્યા ઘટાદિને જેવી દૃઢ [છે] તેવી નહિ થાય. ૧૮૮.

વિવેચનઃ—વાદી કહે છે કે તત્ત્વવિદ્યાનો ખરો અર્થ જુ એમ મમજીતુ હુ કે જેમા દૈતનો અભાવ થાય અને આત્મજ્ઞાન પણ થાય મિદ્ધાન્તી કહે છે કે ના, એમ નથી. જો એમ હોય તો તત્ત્વવિદ્યામા બે ભાગ થયા એક દૈતનો અભાવ, અને બીજો આત્મજ્ઞાન આથી કરીને એમ થાય છે કે જેમા એ જોમાનુ એક હોય તેમા પણ અર્ધ વિદ્યા તો ખરી ઘટાદિ જેઓ જડ પદાર્થ છે તેમને આપણી પેરે કાંઈ બીજા પદાર્થનું જ્ઞાન નથી અર્થાત્ તેઓમા પશુ અર્ધ વિદ્યા છે એમ મિદ્ધા થાય વળી વિદ્યાની વ્યાખ્યા તમારા મા નવા પ્રમાણે કરીએ તો તે પદ્ધતિ મમાધિજ્ઞાના પુરવતે તો અર્ધ વિદ્યા પણ ન મળવે, કેમકે આ વ્યાખ્યાનો સ્વીકાર કરનાર હે વાદી તારી મમાધિ કોઈ દિવસ પણ ઘટાદિના દૈતવિરમરણની પેરે દૈતનો અભાવ કરી શકતી નથી. તને તો મમાગ છોડીને તું ગમે ત્યા જડ રહીશ તોપણ મચ્છરના અનાજરૂપ વિદ્યેષ પણ આની વળગવાના ૧૮૭—૧૮૮

आत्मधीरेव विद्येति यदि तर्हि सुखी भवे ।

दुष्टचित्तं निरुंध्याचेत् નિરંધિ ત્વં યયાસુખમ્ ॥ ૧૮૯ ॥ ૭૭૩

तदिष्टमेष्टव्यमायामयत्वस्य समीक्षणात् ।

इच्छाम्यज्ञवन्नेच्छેत् किमिच्छन्नपि हि श्रुतम् ॥ ૧૯૦ ॥ ૭૭૪

શબ્દાર્થઃ—આત્મબુદ્ધિ એ જ વિદ્યા [છે] એમ જો [કહે] તો તું સુખી થા. [પણ] દુષ્ટ ચિત્તને [તો] ઇંધણું એમ જો [કહે] તો તું [તેને] ઇંચા પ્રમાણે ઇંધ. (૧૮૯). ઇંચાવાળો યોગ્ય જગતના મિથ્યાપણાનું રૂડે પ્રકારે ઇંધણુ હોવાથી તે (નિરોધ) [અમને] ઇષ્ટ [છે]. જ્ઞાની ઇચ્છતો સતો પણ અજ્ઞાનીને પેકે ન ઇચ્છે એટલા માટે ' કેને ઇચ્છતો [સતો] ' પણ [એમ શ્રુતિમાં] સાંભળ્યું છે. ૧૯૦.

નિવેચન:—તેજ આત્મજ્ઞાન એ જ રિત્ત છે, કૈતાની સિમ્હાનિ વિષા નથી, એ ગત્રે (અમે માત્ર) કયુન કુરીએ છીએ નોપણુ વિલેખાનિ દોષસાગા ચિત્તમા આત્મજ્ઞાન મળવનુ નધા માટે તેનો (ચિત્તનો) નિગેધ થોડા નેટએ નિદાનની કત્તર અગે છે કે તુ હુણી થા, અને તને જેમ મુખ થાય—કેવન ન થાય તેમ ચિત્તનો પણ નિગેધ કર, એકે દોષપુક્ત ચિત્તનો નિગેધ અમને હટ છે ચિત્તનો નિગેધ થવાથી તેની અદન્ના થોડા નિરત્તિ પામી નય છે અને અદ્વિતીય આત્માનુ જ્ઞાન અપાન મગામા હરિગ્રામા નમતનુ મિથ્યાપણ મારી રીતે જણાઈ ન્યાં છે આ પેનાનસિવાતને ચિત્તો નિમદ હટ છે આમ ચિત્ત નિગેધ હટ દોષથી પાછા ૭૦ મા મ્ત્રોકથા આ મ્ત્રો-મુદીમા ‘કેને હરિહરો મતો’ એ ‘શ્રુતિના અસપન્ના અર્થની આપાને પ્રાપ્તિ થઈ કે તેને અચરતા નમાત્ત હરી મતારે છે કે,—નાથિત હરિગ્રામો જ્ઞાની હરિહરો મતો પણ અનાનીની પેર આધ્યાગિક હરિ કરે નહિ આ અર્થનો નિર્ભય કંઠા માટે જ ૪૮૫ મા મ્ત્રોમા મ્તાની શ્રુતિમા ‘કેને હરિહરો મતો’ એ મ્ત્રો કરેલા ૭ ૧૮૮—૧૮

રાગો લિગમયોધસ્ય સંતુ રાગાદયો વુધે ।

इति शास्त्रद्वयं सार्थमेवं सत्यविरोधतः ॥ ૧૯૧ ॥ ૭૭૬

ગાઠ્યાર્થ:—‘ગા (એ)’ અજ્ઞાનનુ ચિન્દ છે’ [અને વળી] ‘જ્ઞાનીમાં રાગાદિ દોષ હોય’ એ પ્રકારનાં બન્ને શાસ્ત્ર, એમ છતાં [પણ] અવિરોધ હોવાથી અર્થવાચી [છે]. ૧૯૧.

નિવેચન:—રાગો લિગમયોધસ્ય ચિત્તમાયમભૂમિયુઃ કુન શાસ્ત્રતા તસ્ય વસ્યાગિ કોટરે તતો ‘ચિત્તની નિદાગ કરાની મુમિઓ (નિદો)મા જે ગગ—આમભિ છે તે જ અજ્ઞાનનુ ચિન્દ છે જે જાણના મેલગમા અગિ છે તેને લીનાપણું કપસી દોષ થ ન જ હોય ત્રી શાસ્ત્રાર્થસ્ય સમપ્રતાનુકિ સ્થાનાવત્ત મિતે । રાગાદય સંતુ કામ ન પ્તાવો. વરાધરતે સાસ્ત્રાર્થની અમાપિ હોવાથી તેટલાનડે જ જ્ઞાનીને મુમિ થાય છે રાગાદિ જે મતના ધમ છે તે યથેચ બને દો તેનુ દોષપણુ એ મધ બાધ મનું નથી’ આ વામ્પ જ્ઞાનીઓના રાગાદિનો અગીકાર બતાવે છે આ બન્ને વાક્યમા દેખીતો પરસ્પર વિરોધ છે એમ બામે છે પણ વિચારી જોતા તેઓનો પરસ્પર અવિરોધ છે જે સામ્ય રાગનો નિરોધ મ્ત્ર છે તે દહ રાગનો નિરોધ કરે કે અદહ રાગનો નિરોધ મ્ત્રનુ નથી અને

“અત્ર દહ રાગ અને અદહ રાગ શું છે તે સમજ લેતુ જોએ તેન થી હલાદિ રનેહ (ની છા) પદાર્થ ઓપડેલી પથ્થર પાત્રી હપગ પથ્થરપેનત્રવી લીટા મટીએ છીએ તે નહિ જેવા દેખાય છે, અથવા તો યોગવાર પછી તે નાસ પામી તથા જભાય છે તેમ જે જ્ઞાનીના ચિત્તમા ગાવી મળતી વપાધિઓ કે હરી નીકળેલી વસિઓ તેમા મઈ ચિન્દ હકારી શકતી નથી અથવા હકારે છે તો થોડા મળ પછી પાછા તે થોડા પી મેર જ નાસ ગમી નય છે, આવી અ વસ્થા જેના ચિત્તની દોષ તેનો રાગ અદહ છે એમ સમજતુ અર્થત જે જ્ઞાનીનુ ચિત્ત આત્મ વિચારથી એવુ રનેહવાણુ થયુ હોય કે તેમા કોઇપણ ભત પી ચિત્તવૃત્તિઓ પ્રારમ્ભ વસાત આવી મગેવા મોગો કોઈ ભતનો દહ સ રંગર ધરી શકતા નહોય તો તે અદહ રાગ છે એમ સમ જતુ અને પાણીવાળી પાત્રી હર પથરપેનત્રવી જલિયા લીટા થોડી વાર પછી જેમ વધારે સ્વચ્છ થઈ થોડાની વધારે સ્થિરતા બતાવે છે, તેમ જુગ્યાન અવસ્થાથી રચાઈ ગયેલા જેના ચિત્તમા તેમાંથી હડેલી વૃત્તિઓ પ્રારમ્ભના મોગ પ્રમળ સ રકારો થડે છે અને પછી તે જળથી નીકળે છે, તે પુરવેનો રાગ દહ છે એમ સમજતુ

જે વાચ્ય સંગ્રહો અગીઝર કરે છે તે વાચ્ય સંગ્રહો (અદ્વૈત સંગ્રહ)ને ત્રિપદ કરે છે
 ૬' સારને ત્રિપદ કરવું નથી આથી કરીને તેઓનો પરસ્પર વિરોધ નથી ૧૮૧

૪ શ્રુતિ અંશ 'કેના ભોગને માટે' એનો અભિપ્રાય અર્થાત્
 ભોક્તાના અભાવથી ભોગેચ્છાથી ઉત્પન્ન થતા સત્તા
 પનો અભાવ છે તે બાબત ૭૭૬-૮૦૬.

૧ ભોક્તાના નિષેધ પૂર્વક દૃઢસ્થની અસંગતતા. ૭૭૬-૭૮૪.

જગન્મિથ્યાત્વવત્ સ્વાત્માસંગત્વસ્ય સમીક્ષણાત્ ।

કસ્ય કામાયેતિ વચો ભોક્ત્રભાવવિવક્ષયા ॥ ૧૯૦ ॥ ૭૭૬

શબ્દાર્થ — જગતના મિથ્યાપણાની પેઠે પોતાના આત્માના અસંગત-
 ધાનુ રૂઠે પ્રકારે ઈક્ષણ હોનાથી ભોક્તાનો અભાવ કહેવાની ઈચ્છાવડે
 [ભગવતી શ્રુતિમા] 'કેના ભોગને માટે' એ પ્રકારનું વચન [કહેલું છે]. ૧૯૨.

વિવેચન — ૫૮૫ માં શ્લોકમાં જતાવેલી શ્રુતિનું કિમિષ્ઠન્ 'કેને ચ્છતો' એટલું
 અર્થ વાક્ય લઈ પાછળ તેના અભિપ્રાયનું રચન કરી જતાવ્યું છે હવે કાલ્ય કામાય
 'કેના ભોગને માટે' એ અર્થ વાક્યના અભિપ્રાયને કહેવાનો આરંભ કરે છે —

શ્રુતિગત 'કેને ચ્છતો' એ વાચ્યવડે જેમ જગતનો મિથ્યાપણાનો બોધ કરી
 તેથી વાસ્તવિક ભોગ વસ્તુનો પણ અભાવ મ્હી જતાવ્યો છે તેમ આત્માના અસંગત
 પણાનો બોધ જતારીને તેમજ વાસ્તવ ભોક્તાપણાનો અભાવ છે એવું જતાવવાનો માટે
 શ્રુતિમા 'કેના ભોગને માટે' એ વાક્ય જતાવેલું છે ૧૮૦

પતિજાયાદિક સર્વ તત્ત્વોગાય નેચ્છતિ ॥

કિત્વાત્મભોગાર્થમિતિ શ્રુતાવુદ્ગોપિત મહુ ॥ ૧૯૩ ॥ ૭૭૭

શબ્દાર્થ — [૫૮૫] પતિ, જાયા, આદિક સર્વને તેના તેના ભોગને માટે
 ઇચ્છતો નથી પણ આત્માના (પોતાના) ભોગને માટે [ઇચ્છે છે] એ પ્રકારે
 શ્રુતિમા બહુ કહેલું [છે]. ૧૯૩.

વિવેચન — જે આત્માના ભોક્તાપણાનો આપણે નિરોધ જતાવના ઇચ્છીએ છીએ
 તે તે (આત્મા) ના ભોક્તાપણાની પ્રાપ્તિ પૂર્વક જતાવવાને યોગ્ય છે, પણ આત્મા તે
 અસંગતોવાથી તેને ભોક્તાવની પ્રાપ્તિ જ નથી અને એમ છે તે પછી જેની પ્રાપ્તિ નથી
 તેનો નિરોધ પણ કેમ જતાવી શકાય? આથી રામ થાય છે આ રામ મ્હી જોઈતી
 નથી તેમજ આત્માનું આરાપિત ભોક્તાપણું તે આ પણું અનુભવ નિર્ણય છે માટે આ
 આત્મા આરોપેલી ભોક્તાવની પ્રાપ્તિને અનુભવ કરવાને ન ન જા અરે જણ કામાય પતિ વિષયો
 મેવતિ 'અરે જી ! પતિના મગનો માટે પતિ ત્રિવિધી એ શ્રુતિથી આરંભી
 આત્મનસ્તુ કામાય રૂપે વિષય મેવતિ 'આત્માના ભોગો માટે સર્વ ત્રિવિધ થાય છે આદિ મુખીના

શ્રુતિયામના મમદવડે પતિ, સ્ત્રી, આદિક પ્રપચને આત્માના ભોગતુ સાધનપણ પ્રતિપા-
દન કરાય છે ને એટલા માટે આત્માને ભોખતની પ્રાપ્તિ છે ૧૮૩

કિં કૂટસ્થચિદાભાસોડયમા કિ વૌમયાત્મકઃ ।

ભોક્તા તત્ર ન કૂટસ્થોડસંગત્વાદ્ભોક્તાં વ્રજેત્ ॥૧૯૪॥ ૭૭૮

ગુમ્બદુઃસ્વાભિમાનાડસ્યો વિકારો ભોગ ઉચ્યતે ।

કૂટસ્થથ વિકારી ચેત્યેતન્ ન વ્યાહતં કથમ્ ॥૧૯૫॥ ૭૭૯

નિકારિતુઠર્ધાનત્વાદાભાસો વિકૃતામપિ ।

નિરધિગ્ધાનવિષ્ત્રાંતિઃ કેવલા ન દિતિષ્ઠતિ ॥ ૧૯૬ ॥ ૭૮૦

વૌમયાત્મકમેવાત્તો લોકે ભોક્તા નિગદ્યતે ।

તાદૃગાત્માનમારમ્ય કૂટસ્થઃ કોપિતઃ શ્રુતો ॥ ૧૯૭ ॥ ૭૮૧

ગાખ્દાર્ધઃ—શુ' કૂટસ્થ અથવા ચિદાભાસ, અથવા શુ' (કૂટસ્થ અને ચિદાભાસ) બન્ને મળીને ભોક્તા [છ]? (તેમાં) [પોતાના] અસંગપણાથી કૂટસ્થ [તે] ભોક્તૃત્વ પામતો નથી. (૧૯૪). ગુમ્બદુઃખના અભિમાનરૂપ વિકાર [તે] ભોગ કહેવાય છે. '[આ] કૂટસ્થ [છ] અને [તે] વિકારી [છ]' આ (બોલવું) વ્યાધાત દોષવાળું કેમ નહિ (ગણાય)? (૧૯૫). વિકારી બુદ્ધિને આધીન હોવાથી ચિદાભાસ [વિકારી છે], તથાપિ [પોતાની] વિકૃતિમાં પણ કેવળ અધિગ્ધાન વગરની બ્રાંતિ સ્થિત થતી નથી; (૧૯૬.) એટલા માટે ભોક્તા બન્ને (કૂટસ્થ અને ચિદાભાસ) મળીને જ ભોક્તા કહેવાય છે. શ્રુતિમાં [પણ] આત્માને આંદોલીને કૂટસ્થ અવગેય [રહે છે] તેમ [કહેલું છે]. ૧૯૭.

વિવેચનઃ—આત્મા આરોપિત ભોક્તૃત્વ બતાવતો હોય તે ભોક્તૃત્વનો નિષેધ બતાવવાને માટે તેમાં ત્રણ પ્રકારે વિસ્થ કરી બતાવે છે તેમાંનો કૂટસ્થ ભોક્તા છે એ પહેલો વિકૃત્વ વડેનો નથી અને કૂટસ્થને ભોક્તા કહેવામાં બાક આવે છે, તે એ કે, ભોગ એ એવી વસ્તુ છે કે તેમાં 'હું સુખી છું, હું ખી છું' એવી વિકારી ભાવનાઓનું સ્વરૂપ છે. વિકાર વગર એવી ભાવના સંભવતી નથી અર્થાત્ વિકારી ભાવના એ જ ભોગ છે હોય કૂટસ્થ જે નિર્વિકારી છે તેને જો ભોગ જે વિભવરૂપ છે, તે છે એમ માનીએ તો કૂટસ્થ વિકારી થાય જે નિર્વિકારી છે તે જ વિકારી કે એમ કહેવું એ તો બાધાત દોષ કહેવાય, માટે કૂટસ્થ જે વિકારી નથી તો તે ભોક્તા પણ નથી ચિદાભાસ ભોક્તા કે ૧ એ બીજો વિકૃત્વ પણ વડેનો નથી ચિદાભાસ જોકે વિકારી બુદ્ધિના આશ્રયમાં હોવાથી તે વિકારી છે એ ખરી વાત છે, તેપણુ નિમરી બુદ્ધિ, અધિગ્ધાન વગર કંપી શકાતી નથી સર્વત્ર અધિગ્ધાન તો કૂટસ્થ-વ્રજ છે, માટે વિકારી બુદ્ધિ અને ચિદાભાસ બંનેનું અધિગ્ધાન કૂટસ્થ છે આથી હરીને કેવળ ચિદાભાસને ભોક્તૃત્વ સંભવતું નથી કેવળ કૂટસ્થને પણ તે સંભવતું નથી હાજે તો તે બંને મળીને જ એટલે અધિગ્ધાન મહિત ચિદાભાસ ભોક્તા છે એમ બ્યવહાર દશામાં કહેવાય છે તે જ સ્વીકારતું, પરંતુ

છે પ્રીતિ ભ્રમેમાં મુખ્યમા હો ॥ યોગ્ય છે, યોગ્યમા નહિ, માટે ભ્રમતા જે મુખ્ય છે તેમાં
ત્રેમ કરવાને યોગ્ય છે પણ ભ્રમ્યપદાર્થ પતિ, સ્ત્રી, આદિમા ત્રેમ કરવો યોગ્ય નથી ૨૦૨
યા પ્રીતિરવિષેકાનાં વિષયેષ્વનપાયિની ।

ત્વામનુસ્મરતઃ સા મે હૃદયાન્માપસર્પતુ ॥ ૨૦૩ ॥ ૭૮૩

શબ્દાર્થ—વિષયથી છૂટી ન પડે એવી—મુદ્દહ, અવિવેદી પુરુષોની
વિષયમાં જે પ્રીતિ [છે] તે (પ્રીતિ) હે વિષ્ણો ! તમને સંભારતા મારા
હૃદયથી ખસી જાઓ (અર્થાત્ વિષયમુક્ત થઈ મારું મન તમારામાં
જોડાઓ) . ૨૦૩.

વિવેચન—‘ત્રેમની કર્તવ્યતા આત્મામાં જ છે ભ્રમ્ય પદાર્થમાં નથી’ એમ પાળ્યા
જતાંબુ પૂરાણમાં પણ આ વાત છે તે જતાનના સાર અને પુણ્યનું વચન સર્વ જાતે
છે આ સ્ત્રોકના એકા અરણ્યમાં બે અર્થ થાય છે એક અર્થ શબ્દાર્થમાં જતાંબો છે
બીજો આમ છે જેઓને આત્માનું જ્ઞાન નથી એના અનિરેકા પુરુષોની વિષયમાં એટલી
બધી દૃઢ પ્રીતિ છે કે તે વિષયથી છુટી પડી શકતી નથી આ જેવી દૃઢ છે તેની જ
તમારૂં (હૃદયનું) અમરણ કરતા મારા હૃદયમાં રહો મારા હૃદયથી તે ખસી જાઓ નહિ
અથાત્ અનિરેકાઓની જેમ વિષયમાં દૃઢ પ્રીતિ છે તેમ મારી તમારા અનુઅમરણમાં દૃઢ
પ્રીતિ રહો એવો ભાવ છે ૨૦૩

इति न्यायेन सर्वस्मात् भोग्यजातात् विरक्तधीः ।

उपसंहृत्य तां प्रीतिं भोक्तव्येनં ब्रુમુस्सते ॥ ૨૦૪ ॥ ૭૮૮

શબ્દાર્થ—એ પ્રમાણે [પુરાણ વચનમાં કહેલા] ન્યાયપડે વિરક્ત
જેની બુદ્ધિ છે એવો પુરુષ, સર્વ ભોગના સમુદયથી તે (ભોગ્યને વિષય ક-
નાડી) પ્રીતિને ભોક્તામાં જ આટોપી લઇને આ [આત્મા] ને જાણ-
વાને ઇચ્છે છે. ૨૦૪.

उ मुमुक्षुने आत्माभां सावधानतानीं कर्त्तव्यता पूर्णं लोकानां ।

તત્ત્વ (વાસ્તવરૂપ) નું વિવેચન. ૭૮૬-૭૮૮.

सकचंदनवधूवस्त्रसुवर्णाऽऽदिषु पामरः ।

अप्रमत्तो यथा तद्वन् न प्रमाद्यति भोक्तुरि ॥ ૨૦૫ ॥ ૭૮૯

શબ્દાર્થ—[ભોક્ષને માર્ગે ન જતો] પામર (માણસ) માણા, ચંદન,
મી, વસ્ત્ર, ને મુવર્ણ આદિમાં જેમ પ્રમાદ વગરનો [રહે છે] તેમ [મુ-
મુક્ષુ] ભોક્તામાં પ્રમાદ કરતો નથી. (અર્થાત્ આત્માનું વિસ્મરણ કર્યા વ-
ગર તેની ચિંતામાં જ રહે છે). ૨૦૫.

काव्यनाटककर्तादिभ्यस्याति निरतरम् ।

रिजिगीर्ण्यथा तदन्मपुः स्वं विचारयेत् ॥ ૨૦૬ ॥ ૭૯૦

શબ્દાર્થ—જેમ [પ્રતિપાદીને] જીતવા ઇચ્છતો માણસ નિઃતર કાવ્ય,
નાટક અને તર્કાદિકને અભ્યાસ કરે છે તેમ મુમુક્ષુ સ્વસ્વરૂપનો વિચાર કરે ૨૦૬.

જપયોગોપાસનાદિ કુરુતે શ્રદ્ધયા યથા ।

સ્વર્ગાદિવાંચ્છયા તદ્વચ્છદ્ધ્યાત્ સ્વં મુમુક્ષયા ॥૨૦૭॥ ૭૯૧

શબ્દાર્થ—જેમ [કામનાવાળો મુમુક્ષુ] સ્વર્ગાદિની ઇચ્છાવડે જપ, તપ, અને ઉપાસના આદિકને શ્રદ્ધા પૂર્વક કરે છે તેમ [મુમુક્ષુ] મોક્ષની ઇચ્છાવડે શ્રદ્ધા કરે. ૨૦૭.

ચિત્તકાઠ્યં યથા યોગી મહાઽઽયાસેન સાધયેત્ ।

અણિમાદિમેષ્વર્યં વિવિન્યાત્ સ્વં મુમુક્ષયા ॥૨૦૮॥ ૭૯૨

શબ્દાર્થ—અણિમાદિક [ઐશ્વર્ય સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ] ની ઇચ્છાવડે યોગી જેમ મોટા પ્રયત્નથી ચિત્તની એકાગ્રતા સાધે-સંપાદન કરે, તેમ [મુમુક્ષુ પણ] મોક્ષ (પ્રાપ્તિ) ની ઇચ્છાવડે સ્વસ્વરૂપનું વિવેચન કરે. (અર્થાત્ દેહાદિકથી આત્મા ભિન્ન છે એમ જાણે). ૨૦૮.

કૌશલાનિ વિવર્ષતે તેપામભ્યાસપાદવાત્ ।

યથા તદ્વદિવેકોઽસ્યાપ્યભ્યાસાદિશદાયતે ॥ ૨૦૯ ॥ ૭૯૩

શબ્દાર્થ—જેમ તેઓ (શાસ્ત્રાભ્યાસી, સકામી અને યોગી મુમુક્ષુ) ના અભ્યાસની દૃઢતાથી [તેમની તે તે અભ્યાસમાં] કુશળતા વધે છે તેમ આ (મુમુક્ષુ) ના અભ્યાસથી પણ વિવેક (દેહાદિકથી આત્મભેદનું જ્ઞાન) સ્પષ્ટ થાય છે. ૨૦૯.

વિવિચતા મૌનૃતત્ત્વં જાગ્રદાદિપ્વસંગતા ।

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં સાક્ષિણ્યસ્યવસીયંતે ॥ ૨૧૦ ॥ ૭૯૪

શબ્દાર્થ—[જડ સમૃદ્ધિય ભોજ્ય વસ્તુઓને] ભેદવડે જાણનાર-વિવેચન કરનાર (મુમુક્ષુ) એ, અન્વયવ્યતિરેકવડે ભોક્તાના તત્ત્વ (પારમાર્થિક સ્વરૂપ) નું જાગૃત (સ્વપ્ન અને મુદુમિ) આદિ (અવસ્થાઓ) માં સાક્ષિનેવિધે અસંગપણું [છે એમ] નિશ્ચય કરાય છે. (તાત્પર્ય એ કે પારમાર્થિક આત્મતત્ત્વમાં, જડરૂપ ભોજ્ય વસ્તુઓનું અન્વયવ્યતિરેકવડે અસંગપણું છે, એમ આત્મજુદ્ધિમાં નિશ્ચય કરે છે). ૨૧૦.

યત્ર યદ્ દૃશ્યતે દૃષ્ટા જાગ્રત્સ્વપ્નમુપસિપુ ।

તત્રૈવ તન્ નેતરત્રેલ્યનુભૂતિર્હિ સંમતા ॥ ૨૧૧ ॥ ૭૯૫

શબ્દાર્થ—જ્યાં જાગૃત, સ્વપ્ન અને મુદુમિમાં દૃષ્ટા (સાક્ષી) એ જે [સ્થૂળસૂક્ષ્મ અને આનંદરૂપ ભોજ્ય પદાર્થો] દેખાય છે-અનુભવ કરાય છે, તે (દૃશ્ય પદાર્થો) ત્યાં (તે અવસ્થાઓમાં) જ [છે]. બીજે નથી. [અને સાક્ષીરૂપ દૃષ્ટા તો મર્મ અવસ્થાઓમાં અનુસ્યૂતપણે જ વર્તે છે] એ પ્રકારનો અનુભવ [સૌ કોઈએ] પ્રસિદ્ધ માનેલો [છે]. ૨૧૧.

કૂટસ્થસત્યતાં સ્વસ્મિન્નધ્યસ્યાડ્ડત્માડ્વિવેકતઃ ।

તાત્વિકીં ભક્તૃતાં મત્વા ન કદાચિજ્જિહાસતિ ॥૨૦૦॥ ૭૮૪

શબ્દાર્થઃ—આત્મા અવિવેકથી કૂટસ્થની સત્યતાનો પોતામાં આરોપ કરીને ભોક્તાપણાને વાસ્તવિક માનીને ક્યારેય ત્યાગ કરવાને ઇચ્છતો નથી. ૨૦૦

વિવેચન—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ભોક્તાનું મિથ્યાત્વ તો સમજાયું પણ બ્યારે ભોક્તૃત્વ મિથ્યા છે ત્યારે સમગ્ર પ્રાણીને ભોક્તૃભાવમાં સહ્યુદ્ધિ કેમ રહેલી છે ? એ સંકાપના સમાધાનને માટે આ શ્લોકનું અર્થકર્તા કથન કરે છે. અધિધાન સહિત વિદ્યાભાસ થયે છે, ભોક્તા છે તે પોતાના અને કૂટસ્થના વાસ્તવ સ્વરૂપને અજ્ઞાનરૂપી આવરણને કીધે બાળી શક્યો નથી. આથી કરીને કૂટસ્થમાંની સત્યતાનો તે પોતામાં આરોપ કરી લે છે, અને તેમ થયાથી પોતામાં જે ભોક્તૃત્વ બુદ્ધિ છે તેની પણ સત્યતા માની લે છે. ભોક્તૃબુદ્ધિની સત્યતા માનતા પગી કાઈ પણ વખત તે ભોગને ત્યાગ કરવા ઇચ્છતો નથી. ૨૦૦.

૨ ભોગ્ય પદાર્થોમાંની પ્રીતિ તજવાથી ભોક્તાની પ્રીતિ શું કરે છે તે વિષે વિચાર. ૭૮૫—૭૮૮

ભોક્તા સ્વસ્યૈવ ભોગાય પતિજાયાદિમિચ્છતિ ।

અપ લૌકિકવૃત્તાંતઃ શ્રુત્યા સમ્યગનૂદિતઃ ॥ ૨૦૧ ॥ ૭૮૯

શબ્દાર્થઃ—ભોક્તા પોતાના જ ભોગને માટે પતિ, સ્ત્રી, આદિકને ઇચ્છે છે. આ લૌકિક વૃત્તાંતનો ભગવતી શ્રુતિએ સારી રીતે અનુવાદ કરેલો છે. ૨૦૧.

વિવેચનઃ—બ્યારે ભોક્તાનું ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે મિથ્યાત્વ છે ત્યારે માત્રનસ્તુ કામય સર્વ પ્રિય મવતિ ‘આત્માના ભોગને માટે સર્વ પ્રિય થાય છે’ એમ કહીને શ્રુતિ તમામ ભોગને આત્માની ઉપકારકતા છે એમ કેમ બતાવે છે ? સિદ્ધાન્તી આ સંકાપના પંચરિદાર કરે છે કે, ભગવતી શ્રુતિએ અસંગ કૂટસ્થની ઉપકારકતા તમામ ભોગ્ય પદાર્થોને છે એમ નથી બતાવ્યું, પણ લોકપ્રસિદ્ધ અધિધાન મહિત વિદ્યાભાસ—જેને ભોક્તા કલો છે, તેની ભોગ્ય પદાર્થોને ઉપકારકતા છે એમ બતાવ્યું છે. અર્થાત્ લૌકિક વૃત્તાંતનો શ્રુતિએ અનુવાદ કર્યો છે. કાઈ અલૌકિક અર્થનું પ્રતિપાદન નથી કર્યું. ૨૦૧.

ભોગ્યાનાં ભોક્તૃશેષત્વાન્ મા ભોગ્યેષ્વનુરજ્યતામ્ ।

ભોક્તૃયૈવ પ્રધાનેડતોડનુરાગં તં વિધિત્સતિ ॥ ૨૦૨ ॥ ૭૯૦

શબ્દાર્થઃ—ભોગ્ય પદાર્થોને ભોક્તાનું ઉપકરણપણું હોવાથી, ભોગ્ય પદાર્થોમાં પ્રીતિ કરવી નહિ [પણ ભોક્તામાં કરવી]. એટલા માટે મુખ્ય ભોક્તામાં જ [શ્રુતિ ભગવતી] તે (પ્રીતિ) ને વિધાન કરવા ઇચ્છે છે. ૨૦૨.

વિવેચનઃ—પાછળના શ્લોકમાં બતાવ્યું કે ભગવતી શ્રુતિએ લૌકિક વૃત્તાંતનો અનુવાદ શામાટે કર્યો છે તે જણાવવા સાર આ શ્લોકનું કથન છે. આ અનુવાદ, શ્રુતિએ ભોક્તામાં પ્રેમ કરવાની ઇચ્છા બતાવવાને માટે જ કર્યો છે. પતિ, સ્ત્રી ઇલાદિ ભોગ્ય પદાર્થો ભોક્તાના ભોગના સાધન છે, અર્થાત્ મુખ્ય ભોક્તા છે અને સાધન અમુખ્ય ગ્રાણી

પણ સ્થાનથી જૂદા પડેલા જીવાત્માને, [આ શરીર પડ્યા પછી] ફરીને જન્મ નથી. (અર્થાત્ બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ થવાની નથી.) ૨૧૪.

* ત્રિપું ધામસુ યદ્ ભોગ્યં મોક્ષા મોગચ્ચ યદ્ ભવેત્ ।

તેભ્યો વિલક્ષણઃ સાક્ષી ચિન્માત્રોઽહં સદાશિવઃ ॥૨૧૫॥ ૭૯૦.

શબ્દાર્થ—ત્રણે અવસ્થાઓ (જાગૃત્, સ્વપ્ન અને મુદુષિ) માં જે (અનુક્રમે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને આનંદરૂપ) ભોગ્ય પદાર્થ [છે]. વળી જે (વિષ્ણુ, તૈજસ અને પ્રાણરૂપ) ભોક્તા [છે; અને] જે (ભોગ્યના અનુભવરૂપ) ભોગ છે; તેઓનાથી વિલક્ષણ, સાક્ષી [અને] ચિન્માત્રરૂપ [નિગતિશય આનંદરૂપ હોવાપડે ગોલાયમાન એવા] સદાશિવ [છે, તે] 'હું [છું]'. ૨૧૫.

૪ ચિદાભાસ જે ભોક્તા છે તેને પોતાના મિથ્યાત્વનું જ્ઞાન થવાથી ભોગમાં અનાસક્તિ થાય છે. ૮૦૦-૮૦૬.

एवं विवेचिते तत्त्वे विज्ञानमयशक्तिः ।

चिदाभासो विकारी यो भोक्तृत्वं तस्य गिप्यते ॥૨૧૬॥ ૮૦૦

શબ્દાર્થ—એ પ્રમાણે તત્ત્વનું વિવેચન કર્યે સતે વિજ્ઞાનમય શબ્દથી કહેલો જે વિકારી ચિદાભાસ [છે] તેનું ભોક્તાપણું બાકી રહે છે (અર્થાત્ વિવેકપડે અસંગ આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય થયા પછી વિજ્ઞાનમય શબ્દનો વાચ્ય જે વિકારી ચિદાભાસ છે તેને ભોક્તાપણું છે એમ સમજાય છે, એવો અર્થ). ૨૧૬.

मायिकोऽयं चिदाभासः श्रुतेरनुभवादपि ।

इंद्रजालं जगत्प्रोक्तं तदंतःपालय यतः ॥૨૧૭॥ ૮૦૧

શબ્દાર્થ—આ ચિદાભાસ શ્રુતિ [અને] અનુભવથી પણ માયિક [છે]. જેથી કમીને જગતને ડંદળાયા કહેલું [છે.] આ (ચિદાભાસ તેની અંદર પડેલો-અ તર્ભૂત છે. ૨૧૭.

વિવેચનઃ—જે ચિદાભાસનું ભોક્તાત્વ સ્વીકારીએ તો પગી પાળી ૭૭૯ માં એકમા 'કોના ભોગને અર્થે' એ શ્રુતિ વચન ભોક્તાનો અનાર કંટાળી ઈન્દ્રજાલ છે એમ જે બતાવે છે તેની સાથે વ્યાપાત દોર આવે છે એમ શકા થાય છે અને તે દોર આવતો નથી, કેમકે કલ્પ કામ્યોયેિ રવો મોક્ષમાત્રવિવલ્લભ એ વાક્ય પારમાર્થિક ભોક્તાનો અભાવ બતાવના માટે છે પણ વ્યાનદારિક ભોક્તાનો અભાવ બતાવવા માટે નથી વ્યાનદારિક ભોક્તા જે ચિદાભાસ તેનું મિથ્યાપણું તો આ શ્રોકથી બતાવે છે આ ચિદાભાસ મિથ્યારૂપ છે, કાંચ ૩ જીવેશ્વાપાત્માને કરોતિ (માયા) જીવ અને ઇશ્વરને આ ભાસપડે કરે છે આ શ્રુતિ પ્રમાણે દલ, દશન અને દરમરૂપ ત્રિપુત્રીની મધ્યમા ચિ

* માહકરોપનિષદ ૬૫૨ની પૂન્યપાદ ભગવાન ગીતાપાદ્યાર્થની મરિકાતા આગમાખ્ય પ્રકરણના ૫ માં રસોક્તિ આગે જ નર્મ પ્રતિપાદન કરેલો છે, તે એવો

દાખાસ અનુભવાય છે માટે તે અનુભવ પ્રમાણે પણ તે મિથ્યા છે. વળી જગત્ વે
ઈન્દ્રિયની પડે મિથ્યા છે તેમા વિદ્યાભાગ અતર્ભૂત તેનાથી પણ તે મિથ્યા છે એમ
વિદ્યાનોએ અનુભવ કરાય છે. ૨૧૭

એ અનુભવ નીચેના શ્લોકમા બતાવી આપે છે—

વિલયોઽપ્યસ્ય સુપ્ત્યાર્દા સાક્ષિણા જનુભૂયતે ।

एतादृशं स्वस्वभावं विविनक्ति पुनः पुनः ॥ २१८ ॥ ૮૦૨

વિવિન્ય નાશં નિશ્ચિત્ય પુનર્ભોગં ન વાન્છતિ ।

मुमुर्षुः शयितो भूमां विवाहं कोऽभिराञ्छति ॥ २१९ ॥ ૮૦૩

શબ્દાર્થ—[જોથી કરીને] આ (વિદ્યાભાસ)નો નાશ પણ મુમુક્ષિ
(અને મૃત્યુ) આદિમાં માફી—દૃઢસ્થવડે અનુભવાય છે, એમ [જ્ઞાની
વિદ્યાભાસ] પોતાના સ્વરૂપને વારે વારે [દૃઢસ્થથી] જૃદ્ધ કરે છે (અર્થાત
પોતાનું સ્વરૂપ મિથ્યા છે એમ વિદ્યાભાસ જાણે છે). (૨૧૮). [વળી
એમ] વિવેચન કરીને, [તથા] પોતાના નાશને નિશ્ચય કરીને પછી [તે
વિદ્યાભાસ] ભોગને ન્હોતો નથી; [કેમકે] માથડે સુતેલો મરણને ઇન્હો-
તો કયો માણસ [પોતાનાં] લગ્ન (કરવા) ઇચ્છે છે ? ૨૧૯.

जिह्मेति व्यवहर्तुं च भोक्ताऽहमिति पूर्ववत् ।

छिन्ननास इव ऋतः किञ्चनारन्ध्रमश्नुते ॥ २२० ॥ ૮૦૪

શબ્દાર્થ—અને પૂરની પેઠે ‘હું ભોક્તા [હું]’ એમ વ્યવહાર કરવાને
શરમાય છે [એ રીતે જ્ઞાન થયા પછી] નકદાની પેઠે શરમાઈ ગયેલો
[અને] કલેશ પામતો (વિદ્યાભાસ) પોતાના પ્રારબ્ધ કર્મને ભોગવે છે. ૨૨૦

વિવેચન—આ શ્લોકનો મળધે ઉપરના શ્લોકના પૂર્વાર્થ જોડે જોડાય છે વિદ્યાભાસ
પોતાના નાશનો નિશ્ચય કરીને ભોગ ઇન્હોતો નથી, અને અજ્ઞાન દશામા ‘હું ભોક્તા હું’
એમ જોવી પ્રતીતિ પૂર્વજ અનહાર જોવા હોતો તે હવે જ્ઞાન પામ્યા પછી તેમ જોવી કર્મ
દશામા અચકાય છે હવે તો પાછળ જરૂર આ શ્લોકમા બતાવ્યા પ્રમાણે ‘કરેશનો અનુ-
ભવ કર્મો પોતાના પ્રારબ્ધને ભોગવે છે ૨૨૦

यदा स्वस्यापि भोक्तृत्वं मनुं जिह्मेत्ययं तदा ।

સાક્ષિણ્યારોપયેદતદિતિ કેવં કથાં વૃથા ॥ ૨૨૧ ॥ ૮૦૫

શબ્દાર્થ—જ્યાએ આ (જ્ઞાની વિદ્યાભાસ) પોતાનું પણ ભોક્તાપણુ
માનવાને શરમાય છે ત્યારે આ (ભોક્તાપણુ) [અમગ અને દૃઢસ્થ
એવા] સાક્ષીમાં આરોપ કરે ‘એ પ્રમાણે વૃથા કથા જ કઈ [છે] ? ૨૦૧.

વિવેચન—વિદ્યાભાસને જ્ઞાન થયા પછી ‘કૃત્રિતિક ન્યાયરડે સાક્ષીના ભોક્તાપ

૧ મહાત્મ સમિતમા અદ્ય સન્નિ સમાઈ જ નય છે કોઈ બળવાન માણસ પોતે જોડેલો
પદર માણસને પૂરા પડે છે તો એ માણસને પૂરા પડે તેમા શું આશ્ચર્ય ન્યાય વાક્યસમર્થ
થી આવે. અર્થ દેખાડવામા આવ્યો હોય ત્યાં દેખતિ ન્યાય કહેવાય છે ‘એમા તે શું’ આ
એનો ભાવ છે

જાણે અભાવ સિદ્ધ જ થાય છે. પાછળ ૭૮૧ માં શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ચિદાભાસ-
 'તું ભોક્તાપણું' છે, પણ જ્ઞાન થયા પછી તો ચિદાભાસ પોતાનું ભોક્તાપણું—અર્થાત્
 'હું ભોક્તા છું' એવું એવું મનન ગણવામાં પણ લજ્જા પામે છે તો પછી સાદી જે
 અમગ છે તેમાં ભોક્તાપણું આરોપે! એ વાત જ કેમ બને ? ન જ બને. ૨૨૧.

હવે નીચેના શ્લોકમાં ૭૭૬ થી ૮૦૫ શ્લોક સુધીમાં કહેલા અર્થને શ્રુતિ ભગવતી-
 વાં દૃઢ કરી બતાવે છે.—

इत्यभिमेत्य भोक्तारमाक्षिपत्यविशंकया ।

कस्य कामायेति ततः शरीरानुज्वरो न हि ॥ २२२ ॥ ૮૦૬

શબ્દાર્થ:—‘કેના ભોગને ખાટે’ એ પ્રકારની શ્રુતિ એ પ્રમાણે [મન-
 માં] અભિપ્રાય લાવીને નિ:શંકપણે ભોક્તાનો નિવેધ કરે છે, [અને]
 તેથી શરીરને લઇને અનુસંતાપ (ચતો) નથી. ૨૨૨.

વિવેચન:—ભગવતી શ્રુતિમાં કાલ કામાય એ ગમ્બીર વપગયા છે તેનું અસા-
 મ્ય સુધી વિવેચન કર્યું હવે કૃત્યનું ઠે ચિદાભાસનું વાસ્તવિક ભોક્તાપણું કોઈ પણ જાતની
 શંકા વગર નિવેધ કરી બતાવે છે. આથી કરીને ભોક્તા—ચિદાભાસને શરીરસંતાપ
 ધવાથી, તે પોતાને છે એમ સમજાવતું નથી અર્થાત્ શરીર સુખી છે, દુ:ખી છે એમ
 જાણવાથી ‘હું સુખી છું, હું દુ:ખી છું’ એવો પોતામાં આરોપ થતો નથી. ૨૨૨.

પ જ્ઞાનીને ત્રણે શરીર સંબંધી સંતાપનો અભાવ

(શ્લોક નિવૃત્તિ) છે. ૮૦૭—૮૩૫.

૧ શરીરગત જવરનો અભાવ. ૮૦૭—૮૧૨.

स्थूलं सूक्ष्मं कारणं च शरीरं त्रिविधं स्मृतम् ।

अवश्यं त्रिविधोऽस्त्येव तत्र तत्रोचितो ज्वरः ॥ ૨૨૩ ॥ ૮૦૭

શબ્દાર્થ:—સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ [એમ ત્રણ પ્રકારનું] શરીર ક-
 હેલું [છે. વળી] ત્યાં ત્યાં (તે તે શરીરને) ધરતો ત્રણ પ્રકારનો જવર
 [પણ] અવશ્ય [છે જ]. ૨૨૩.

वातपित्तश्लेष्मजन्यव्याधयः कोटिशस्तनौ ।

दुर्गन्धित्वકुरूपत्वदाहभंगादयस्तथा ॥ ૨૨૪ ॥ ૮૦૮

શબ્દાર્થ:—[સ્થૂળ] શરીરમાં વાત, પિત્ત, કફથી ઉત્પન્ન થતા રોગો
 કરોડો [છે]; તથા દુર્ગંધીપણું, કૂળપણું, દાહ અને ભંગ આદિ [બી-
 જા પણ સંતાપો છે]. ૨૨૪.

कामक्रोधादयः शान्तिदांत्याद्या लिङ्गदेहमाः ।

ज्वराद्वयेऽपि वार्यते प्राप्याऽप्राप्या नरं क्रमात् ॥ ૨૨૫ ॥ ૮૦૯

શબ્દાર્થ:—કામ ક્રોધ, આદિક (દેવો) [અને] શમ, દમ, આદિક

(સદ્ગુણો) પણ સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેનારા [સંતાપો છે. તેઓ] અને અનુક્રમે પામવાવડે [અને] નહિ પામવાવડે માણુમને દુઃખ કરે છે. ૨૨૫.

વિવેચન—આ શ્લોક સૂક્ષ્મ શરીરગત જ્વરને બતાવે છે સૂક્ષ્મ શરીરમાં માન જેઓ મનોવિકાત છે તેનાથી જ માણુમને સતાપ થાય છે એમ નથી ગમ, દમ, આદિ સદ્ગુણોના સંબંધથી પણ દુઃખ થતા સમયે કે કામક્રોધાદિ દોષોનું આની મગતુ એ દુઃખરૂપ થાય છે તો શમદમ આદિ સદ્ગુણોનું દૂર થવું એ દુઃખરૂપ થાય છે કદાચ સદ્ગુણોનું આની મગતુ થાય તોપણ તેથીએક ચિત્તમાં એક જાતની નિશ્ચિતિ તો ખરી જ, પછી તે સુખરૂપે હોય તોપણ સુલભમેન વ્યક્તિ જ્ઞાનમયેન વાગવ ‘સુખ સંગવડે આ જ્ઞાન સંગવડે હે અર્જુન’ તે (સત્વગુણ) જીવને બાંધે છે એ બગવદ્ વાચ્ય પ્રમાણે તે બંધન કરે છે આથી જ સર્વમેન દુલ્ભ વિગેજિન ‘નિગેજીને મરે દુઃખ જ છે’ આમ શમ, દમ, આદિ આત્મિક ગુણો પણ દુઃખદ દોષથી તેમને અન સતાપરૂપ—જ્વરરૂપ ગણી બતાવ્યા છે જે વિવેકી છે તે તો પ્રકાશ ચ પ્રવૃત્તિ ચ મોહમેદ ચ વાંઢવ । ન દેખે સમુદ્ગતિ ન નિવૃત્તાદિ કાંક્ષતિ ‘હે ખાડન ! પ્રકાશ પ્રદત્તિ કે મોહ ગમે તે થાય પણ તેનો તે કેવ કંતો નથી કે તે નિદ્રા થએલાને ઇચ્છતો નથી’ ૨૨૫

સ્વં પર ચ ન વેત્યાત્મા વિનષ્ટ ઇવ કારણે ।

આગામિ દુઃસ્વપ્નજં ચેત્યેતદિન્દ્રેણ દર્શિતમ્ ॥ ૨૨૬ ॥ ૮૧૦

શબ્દાર્થ:—કારણ શરીરમાં આત્મા (પુરુષ), પોતાને અને બીજાને જાણતો નથી. નાશ પામેલાની જેવો [થાય છે અને] ભવિષ્યમાં આવતા દુઃખનું બીજ આ [તે છે] એમ ધરે ‘કેખાડેલું’ [છે]. ૨૨૬.

વિવેચન:—અદોષોપનિવહના આત્મા અધ્યાયમાં શિષ્ય ઇદ્રે, પ્રજાપતિ પુરુષામે બતાવે યુ છે કે ન હિ સદાવમેવ સમ્પત્ત્યાભાન જ્ઞાનાત્મવમદ્ધમર્મનિ ના દુરેમાનિ મૃતાનિ વિના જ્ઞાનેવાપીત મવતિ ‘આ પુરુષ અદેખર ! સુપુત્રિ કાગમાં ‘આ હુ એમ આત્માને જાણુ તો નથી, તેમ જ આ બુદ્ધિને જાણુતો નથી (પણ) વિનાશ પામેલાના જેવો થાય છે વળી નાહમમ મોમ્ય વરવામિ ‘આ સુપુત્રિ અનન્ધામાં હુ બોલ્ય વસ્તુ જ્ઞેતો નથી’ આ વા મ્પેરડે પુરુષને પોતાનું આ પગું જ્ઞાન નથી તે, તથા પોતે નાશ પામ્યા જેવો છે તે, તથા આગળ આવતા દિવસમાં થનારા ૧ દુઃખના બીજરૂપ પોતે છે તે, બતાવેલું છે એ જ અર્થ આ શ્લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ કરેલો છે આ કારણ શરીરમાં પામેલા જ્વર—સતાપનું લક્ષણ છે ૨૨૬

આમ રથુડા સૂક્ષ્મને કાંઈ શરીરના જ્વર બતાવી રહે તેની તે ત શરીરમાં અ નિસારતા છે તે બતાવે છે—

एते ज्वराः शरीरेषु त्रिषु स्वाभाविका मताः ।

वियोगेऽतु ज्वरैस्तानि शरीराण्येव नासते ॥ ૨૨૭ ॥ ૮૧૧

૧ અત્ર પાછા ૧૧ રહ્યા મા બતાવ્યા પ્રમાણે સર્વ સુખનો પણ સમાવેશ થઈ ગયો છે એમ સમજવું

તંતોર્વિયુજ્યેત પટો વાલેભ્યઃ કંવલો યથા ।

મૃકો ઘટસ્તથા દેહો જ્વરેભ્યોઽપીતિ દૃશ્યતામ્ ॥૨૨૮॥ ૮૧૨

શબ્દાર્થઃ—એ સંતાપો ત્રણે શરીરમાં સ્વાભાવિક માનેલા [છ] જ્ય-
રેવડે વિચોગ થવાથી તો તે શરીરે જ હોતાં નથી. (૨૨૭). જેમ તંતુથી
કપડું, ઊનથી કાંબળો (અને) માટીથી ઘડો છૂટાં પડે [નહિ] તેમ દેહ પણ
સંતાપોથી [છૂટા પડતા નથી] એ પ્રકારે જોવું. ૨૨૮.

વિવેચનઃ—પાછળ જતાવેલાં સ્થળ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ શરીરે તેમના સંબંધી
જ્યર વગર હોઈ શકવાનો સંભવ નથી. જ્યરે છે તો તે છે, ને જ્યરે નથી તો તેઓ
નથી. અર્થાત્ જ્યરે તે તે શરીરની સાથે જ વળગેલા છે. તંતુઓના વિંખાઈ જવાથી
જેમ કપડું, ઊનના વિંખાઈ જવાથી જેમ કાંબળો, અને માટીનું સ્થળ શરીર વિંખાઈ
જવાથી જેમ ઘડો નાશ પામે છે; તેમ જ જ્યરે નાશ પામતાં તે તે શરીરે નાશ
પામે છે. ૨૨૭—૨૨૮.

૨ ચિદાભાસમાં વાસ્તવિક જ્યરનો અભાવ છે ને તેને હીધે દૃઢસ્થમાં

પણ જ્યરનો અભાવ છે તે વિષે. ૮૧૪-૮૧૯.

ચિદાભાસે સ્વતઃ કોઽપિ જ્વરો નાસ્તિ યતશ્ચિતઃ ।

પ્રકાશૈકસ્વભાવત્વમેવ દૃષ્ટં ન ચેતરત્ ॥ ૨૨૯ ॥ ૮૧૩

ચિદાભાસેઽપ્યસંભાવ્યા જ્વરાઃ સાક્ષિણિ કા કયા ।

અવમપ્યેકતાં મેને ચિદાભાસો હાવિષયા ॥ ૨૩૦ ॥ ૮૧૪

સાક્ષિસત્યત્વમધ્યસ્ય સ્વેનોપેતે વપુસ્ત્વયે ।

તત્સર્વં વાસ્તવં સ્વસ્ય સ્વરૂપમિતિ મન્યતે ॥ ૨૩૧ ॥ ૮૧૫

અતસ્મિન્ પ્રાંતિકાલેઽયં શરીરેષુ જ્વરત્સ્વયં ।

સ્વયમેવ જ્વરામીતિ મન્યતે હિ કુટુંબિવત્ ॥ ૨૩૨ ॥ ૮૧૬

પુત્રદારેષુ તપ્યત્સુ તપામીતિ દૃશ્યં યથા ।

મન્યતે પુરુષસ્તદ્વાદાભાસોઽપ્યભિમન્યતે ॥ ૨૩૩ ॥ ૮૧૭

શબ્દાર્થઃ—ચેતનનું પ્રકાશરૂપ એક સ્વભાવપણું જ હીટેલું [છ] પણ
બીજું હીડું નથી. જેથી કરીને ચિદાભાસમાં સ્વભાવથી કોઈ પણ જ્યર
નથી. (૨૨૯). ચિદાભાસમાં પણ જ્યરે હોવા યોગ્ય નથી [તો પછી] સા-
ક્ષી દૃઢસ્થમાં [હોય એવી] કઈ વાત? (એવી વાત જ કેમ સંભવે?)
એમ છતાં પણ ચિદાભાસ, અવિધાવડે જ [જ્યરેને] પોતામાં છે એમ
માને છે. (૨૩૦). [ચિદાભાસ], પોતે સહિત ત્રણે શરીરમાં સમ્પ્રતીતી સ-
ત્યતાનો અધ્યાસ કરીને તે સર્વ (ત્રણે શરીરને) પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ
[છ] એમ માને છે. (૨૩૧). આ ભ્રાંતિ કાળમાં આ (ચિદાભાસ) કુટુંબી

માણસની પેઠે જ્યારે પામતા શરીરમાં ૧ પછી 'હું' પોતે જ્યારે પામું છું' એમ જ માને છે. (૨૩૨). કુટુંબી પુરૂષ (પોતાનાં) સ્ત્રી અને પુત્ર તાપ પામતે સતે 'હું' તાપ પામું છું' એમ વૃથા માને છે, તેમ આજ્ઞાસ પણ માને છે. ૨૩૩.

વિવેચન:—હવે કૃતરથમાં જ્વરનો અભાવ છે તેવું કૈમુતિક ન્યાયવટે બતાવવાને ઇચ્છતા આચાર્ય પ્રથમ ચિદાભાસમાં જ્વરનો અભાવ છે એમ દેખાડે છે. ત્રણ શરીરમાંના જ્વરોના સંબંધ વગર, ચિદાભાસમાં કોઈ પણ જ્વર વાસ્તવિક રીતે નથી અભવતો; કેમકે વિકાસોના અનુભવમાં એમ સિદ્ધ થયું છે કે ચેતન, પ્રકાશરૂપ એક સ્વભાવવાળું છે. જો ચેતન જ એક અભાવવાળું અર્થાત્ જ્વરરૂપ કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ વગરનું છે, તો તેનું પ્રતિબિંબ ચિદાભાસ પણ કોઈ પણ જ્વર વગરનું જ હોવું જોઈએ. આથી એમ તો મિદ્ધ જ છે કે અમંગસાક્ષી કૃતરથમાં પણ કોઈપણ જાતનો જ્વર નથી. માત્ર અવિધાવટે ચિદાભાસ તે પોતામાં છે એમ માને છે. અવિધાવટે ચિદાભાસ પોતાનું, કૃતરથનું અને ત્રણે શરીરનું વાસ્તવ સ્વરૂપ બધી જાણે છે, અને ત્રણે શરીરમાં પોતે રહી તેમાં સાક્ષીની સહાનુભૂતિ અધ્યાસ કરે છે. અને એમ કર્યા પછી ત્રણે શરીરમાં પોતે જ વાસ્તવ રીતે છે એમ માને છે. જો કાળમાં તે આમ માને છે તે કાળ આંતિકાળ છે એમ કહેવાની કે સંભારી આપવાની જરૂર નથી. આ આંતિકાળમાં શરીરમાં થતા સંતાપોને અવગણી 'હું જ સંતાપ પામું છું' એમ ચિદાભાસ માને છે. જોકે તે વૃથા છે તોપણ આંતિકાળે લીધે તે તેમ જ માને છે. ૨૨૯-૨૩૩.

વિવિચ્ય આંતિકાળશક્તિસ્વમપ્યગણયન્ સદા ।

ચિંતયન્ સાક્ષિણં કસ્યાચ્છરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥ ૨૩૪ ॥ ૮૧૮

અયથાવસ્તુસર્પાદિજ્ઞાનં હેતુઃ પલાયને ।

રજ્જુજ્ઞાનેઽહિર્ધીઘ્વસ્તૌ કૃતમપ્યનુશોચતિ ॥ ૨૩૫ ॥ ૮૧૯

શબ્દાર્થ:—વિવેચન કરીને [પછી] આંતિકાળે તથા પોતાને પણ નહિ ગણતો [અને] નિત્ય સાક્ષીને વિચારતો (પુરૂષ) સામાજિક શરીરને લીધે સંતાપ પામે ? (૨૩૪). [એ જ પુરૂષ-જ્ઞાની ચિદાભાસ] અયથાર્થ વસ્તુરૂપ * સર્પાદિના જ્ઞાનને નાશી જવામાં કારણ [માને છે અને] દારૂડીનું જ્ઞાન થયે સતે સર્પશુદ્ધિના નાશમાં, નાસી જવાનું કાર્ય હવે તેના પણ શોક કરે છે. ૨૩૫.

વિવેચન:—પાછળ અવિવેકદશામાં ચિદાભાસને આંતિકાળે જ્વર થાય છે એમ દેખાડું. હવે વિવેકદશામાં તે આંતિકાળે અભાવ થતાં ચિદાભાસને જ્વરનો પણ અભાવ થાય છે, તે બતાવે છે. વિવેકજ્ઞાનથી જ્યારે ચિદાભાસ, પોતાના સ્વરૂપને; કૃતરથને; અને

* આ શબ્દને અન્યથામાં પાછળ ચેવાને હેતુ એ છે કે શરીરના સંતાપને લઈને પણ ચિદાભાસ તે પોતામાં માગી લે છે. પાછળ અનુસંજ્વરેત્ ની સાથે આ અર્થ ગળતો છે.

* આપ આદિ શબ્દવટે રાત્રે શુસાકરી કરતાં રસ્તામાં વૃક્ષનું કુંકું જોઈ તેમાં ચોરની આંતિકાળે માણસ નાશમાં કરે છે તેવું મહત્ત્વ કરેલું છે.

મથન, સૂક્ષ્મ ને કારણ એ રૂપ તથા શરીરને, એક બીજાથી છૂટા પાડી વિચારી જુઓ છે, સારે પાઠન બતાવેલી તત્ત્વે વાતતા સત્ય દૃઢ્યમિતિ આ બ્રાતિનો તે સાગ કરે છે અને પોતાના આભામરૂપનું જ્ઞાન પામે છે. આમ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામ્યા પછી તે પોતામાં પણ આદર કરતો નથી અને જ્વરાદિ રહિત પોતાના સાક્ષી સ્વરૂપનો નિલ નિચાર કરતો થાય છે આથી તે ગરીબના મુખદુ ખોથી ભેદતો નથી અર્થાત્ જ્યગ્વાન થતો નથી ભેદાતો નથી એટલું જ નહિ, પણ દોરડીમાં મરખની બ્રાતિ થયાથી જ્યારે પોને સર્પબળને લીધે નારી જતો હતો, સારે હવે દોરડીનું ચથાર્થ જ્ઞાન થયાથી પોતાના નારી જવાને પણ હમના માટે છે, ને પોતાને હપકા આપે છે કે 'અરે તું વૃથા નામ-ભાગ કરી' ૨૩૪-૨૩૫.

૩ સાક્ષીમાં ચિદાભાસે ભોક્તાપણાનો મિથ્યા આરોપ કહેલો તેની

નિવૃત્તિ થવા સાડ ચિદાભાસનું તે તરફ કર્તવ્ય. ૮૨૦-૮૨૬.

મિથ્યાઽભિયોગદોષસ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત્વસિદ્ધયે ।

ક્ષમાપયન્નિવાત્માનં સાક્ષિણં શરણં ગતઃ ॥૭૩૬॥ ૮૨૦

આવૃત્તપાપનુલ્લયર્થ જ્ઞાનાદ્યાવર્ત્યતે યથા ।

આવર્તયન્નિવ ધ્યાનં સદા સાક્ષિપરાયણઃ ॥ ૨૩૭ ॥ ૮૨૧

શબ્દાર્થઃ—મિથ્યા આરોપરૂપી દોષના પ્રાયશ્ચિતપણાની સિદ્ધિને માટે ક્ષમા કરાવતા (માણસ) ની પેઠે [જ્ઞાની ચિદાભાસ] સાક્ષી આત્માને શરણુ ગયેલો [છે]. (૨૩૬). જેમ [પાપ કરનારા પુરૂષો પોતાથી] થ-એલાં પાપના નિવારણુ સાડ સ્નાન આદિ [રૂપ પ્રાયશ્ચિતને] કરી કરીને કરે છે [તેમ આ ચિદાભાસ] ધ્યાનને આવૃત્તિ કરનાર (પુરૂષ) ની પેઠે નિત્ય સાક્ષી પરાયણુ [થાય છે]. ૨૩૭.

વિવેચન—પાઠન ૮૧૮ માં શ્લોકમાં બતાવ્યું છે કે, ચિદાભાસ નિલ સાક્ષીનું ચિંતન કરતો થાય છે આ અર્થ દર્શાવ આપી સ્પષ્ટ કરે છે બ્યવહારમાં આપણે દોષને માથે આળ મરાવીએ અને પછી આપણને સલ સમજાય કે 'જેને માથે મેં આળ મરવું છે તે માણસ નિર્દોષ છે,' તો તે માણસ પામે જેમ આપણે મારી મારીએ છીએ તેમ ચિદાભાસ પણ અમગ આત્મામાં પોને અલ્પાર મુશ્કી ભોખાપણાનો ખોટો આરોપ કહેતો છે, માટે તે મિથ્યા અભિયોગથી ઉત્પન્ન થએલા દોષની શાન્તિ (પ્રાયશ્ચિત) કરવા સાડ પોને કહેવા દોષની ક્ષમા માગના સાડ સાક્ષી આત્માને તરણુ જાય છે—જ્ઞાન દશામાં તેને શરણુ ગએલો રહે છે વળી જેમ થઈ ગએલા પાપોનું નિવારણુ કરવા સાડ સમજી માણસ શાન્તે બનાવેલ સ્નાન આદિક ક્રમો યજી કરીને કરે છે, તેમ જ્ઞાનદશામાં આવેલ ચિદાભાસ પણ પોને અમગ આત્મામાં મમારીપણુ આદિક દોષોનું આરોપણુ કવવારૂપ થઈ ગયેલા પાપનું નિવારણુ જના સાડ કરી કરીને ધ્યાન કરનાર પુરૂષની પેઠે સાક્ષી આત્મામાં જ જોગઈ ગએલો રહે છે. ૨૩૬-૨૩૭

હવે ચિદાભાસ પોતાના કર્તૃત્વાદિની પ્રખ્યાતિમાં વજ્યગ્વાન થાય છે તેનું દર્શન કહી બતાવે છે—

उपस्थकुटिनी वेश्या विलासेषु विलज्जते ।

જાનતોડગ્રે તથાડડભાસઃ સ્વપ્રસ્થાતૌ વિલજ્જતે ॥૨૩૮॥ ૮૨૧

શબ્દાર્થઃ—જેના ગુણમાં કેટલે થયો છે એવી વેશ્યા [જેમ] વિલાસોમાં (વિલાસ કરવામાં) શરમાય છે તેમ [પોતાના સ્વરૂપને] જાણનાર (યુરૂપે) ની આગળ ચિદાભાસ, પોતાની પ્રખ્યાતિમાં શરમાય છે. ૨૩૮.

ફરીને ત્રણ શરીરો સાથે ચિદાભાસને તાત્કાલ્ય જાંતિ થવાનો અભાવ છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવેલો બતાવે છે.—

गृहीतो ब्राह्मणो म्लेच्छः प्रायश्चित्तं चरन् पुनः ।

મ્લેચ્છઃ સંકીર્યતે નૈવ તથાડડભાસઃ શરીરકઃ ॥૨૩૯॥ ૮૨૨

શબ્દાર્થઃ—મ્લેચ્છોએ પકડાયેલો બ્રાહ્મણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો સતો ફરીને મ્લેચ્છો સાથે સમાગમાં આવતો જ નથી તેમ [જ્ઞાની] ચિદાભાસ [પ-ણ] શરીરો સાથે અધ્યાસવાળો થતો નથી. ૨૩૯.

ચિદાભાસ, આટલી બધી સાક્ષી પગપણતા રાખે છે તે માત્ર પોતાના અપરાધની નિવૃત્તિને માટે જ રાખે છે એમ નથી, પણ ખીજું મહાન પ્રયોજન છે તેની ચિહ્નિતે માટે રાખે છે; એ વાત ૧ મિહાવશોકન ન્યાયવડે દર્શાવેલ સાથે નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે.—

यौवराज्ये स्थितो राजपुत्रः साम्राज्यवाञ्छया ।

રાજાનુકારી ભવતિ તથા સાક્ષ્યનુકાર્યયમ્ ॥ ૨૪૦ ॥ ૮૨૮

શબ્દાર્થઃ—[જેમ] યુવરાજ પદમાં રહેલો રાજકુંવર [પોતે] ચક્રવર્તીપણું મેળવવાની ઇચ્છાવડે રાજાને અનુસરનારો થાય છે. (અર્થાત રાજાની પેઠે પ્રજાને રંજન કરવાના ગુણવાળો થાય છે) તેમ આ [જ્ઞાની ચિદાભાસ] [પોતે] બ્રહ્માવાની ઇચ્છાવડે સાક્ષીને અનુસરતો [થાય છે], ૨૪૦.

यो ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवत्येव इति श्रुतिम् ।

શ્રુત્વા તદેકચિત્તઃ સન્ બ્રહ્મ વેત્તિ ન ચેતરત્ ॥૨૪૧॥ ૮૨૯

શબ્દાર્થઃ—‘જે નિશ્ચયવડે બ્રહ્મને જાણે છે, [તે] બ્રહ્મ જ થાય છે’ એ પ્રકારની શ્રુતિને સાંભળીને તે (બ્રહ્મ) માં એક ચિત્ત થયો સતો [જ્ઞાની ચિદાભાસ] બ્રહ્મને જાણે છે પણ ખીજાને નથી [જાણતો], ૨૪૧.

વિવેચનઃ—પાછળ બતાવ્યું કે યુવરાજની પેઠે આભાસ, સાક્ષીને અનુસરનારો થાય છે; પણ એમાં એક શકા છે. એટલે કે યુવરાજ, રાજાને અનુસારી રહે છે તેમ ચિદાભાસ સાક્ષીને અનુસરીને રહે તેમાં કાંઈ ફજા દેખાતું નથી. જે ફજા દેખાય નહિ તે સાક્ષીને અનુસરતાં રહેવાની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. આ શકાના સમાધાનને માટે આ શ્લોક કહેલો છે. સ યો હં મં તત્તરમ વ્રજ વદે વદ્યેય મગતે નાસ્વાવ્રજાવિત્ કુઠે મવતિ તરતિ શોક તરતિ ગાન્માન ગુહામીયમ્વો વિમુક્તોડમૃતો મવતિ ‘જે નિશ્ચય કરીને, પરબ્રહ્મને જાણે છે તે

૧ સિંહ જેમ ફરી ગયા પછી પોતાના પાછલા સ્થાનને જુએ છે તેમ, અત્ર ચાલતા અર્ધને મૂકી ફરી વચમાં ઉપરના જે બહા અર્ધ બતાવનારા શ્લોકો કહ્યા પછી પાછા ચાલતા અર્ધ ઉપર ૩ વર્કતા આવે છે, માટે તેને સિંહાવલોડવ ન્યાય કહે છે.

અહિંસા થાય છે આ અહિંસાવિત્તી સિધ્ધ પચ્ચશામા (કોષ) અહિંસાવિત્ત થતો નથી તે
 મોક્ષને તરે છે, પાપને તરે છે પચ્ચશામા અધિઓથી મુક્તિઓ તે અમૃત થાય છે
 આ શ્રુતિમા અહિંસાએ યદ્ જનાડપ ણ્ણુ અપણુ કરેડુ છે, એટલા માટે તે દુઃખ મેળવના
 સાડ સાક્ષીને અનુસરનારૂં ચિદાભાવની પ્રવૃત્તિ ચોગ્ય જ છે ને તે થાય છે ૨૪૧

ઉપરના મિદ્ધાતથી તો એમ થયું કે અહિંસાગાનડે ચિદાભાવને અહિંસાવની પ્રાપ્તિ
 યદ્ અર્થાત્ ચિદાભાસનું પોતાનું અરૂપ જ નાશ પામ્યું તો પોતાના વિનાશમા પ્રવૃત્તિ
 ધટતી નથી આ શકાના સમાધાનને માટે નીચેનો શ્લોક કહે છે—

દેવત્વકામા હ્યગ્ન્યાદૌ પ્રવિશંતિ યયા તથા ।

સાક્ષિત્વેનાવશેષાય સ્વવિનાશં સ વાંચ્છતિ ॥૨૪૨॥ ૮૨૬

શબ્દાર્થ—દેવપણું મેળવવાને ઇચ્છતા (પુરૂષ) જેમ [પર્યંતના શિખર
 ઉપરથી પહોંચી], અગ્નિમાં [પ્રયાગ તથા ગંગામાં] પ્રવેશ કરવો ઇત્યાદિ ઇર્ષ
 કરે છે, તેમ સાક્ષીપણાવડે અવરોધ રહેવા માટે તે ચિદાભાસ [પણું] પો-
 તાના નાશને ઇચ્છે છે, ૨૪૨.

૪ જ્ઞાની ચિદાભાસને જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધ છે ત્યાં સુધી

વ્યવહાર છે. ૮૨૭—૮૩૫.

યાષત્ સ્વદેહદાહં સ નરત્વં નૈવ મુચતિ ।

તાવદારબ્યદેહં સ્યાન્નાભાસત્વવિમોચનમ્ ॥ ૨૪૩ ॥ ૮૨૭

શબ્દાર્થ.—[અગ્નિમાં પેઠેલો માણસ] જ્યાં સુધી પોતાના શરીરનું
 બળવું થાય છે ત્યાં સુધીમાં તે [પોતાના] આનંદલાવને [જેમ] ઇચ્છે
 નથી, [તેમ] પ્રારબ્ધથી બંધાએલા દેહને [ચિદાભાસ ઇચ્છે] નથી તથા
 ત્યાં લગી તેની [અવલાવની નિવૃત્તિ નથી. ૨૪૩.

વિવેચન—પાછળ ૮૨૫ માં શ્લોકમા બતાવ્યા પ્રમાણે તત્ત્વગાનડે જે ચિદાભા
 સપણું નાશ પામે છે તો પછી તત્ત્વગાનીઓનો આ કોમ્બા અપણાનો વ્યવહાર કેમ
 સંભવે ? આ શકાના સમાધાન માટે આ શ્લોક દ્વારા પૂર્વમ્ મ્દી બતાવે છે દેવભાવ
 પામવાને ઇચ્છે તો પુરૂષ અગ્નિ આગિમાં પ્રવેશ કરે તો જ્યાં સુધીમા દહન આદિનડે પો-
 તાના શરીરનો અંત આવ્યો નથી, ત્યાં સુધીમા ને મનુષ્યના વ્યવહારની ચેા વતા ઇચ્છે
 નથી, તેમ જ ત્યાં સુધીમા પ્રારબ્ધ કર્મનો હાથ ધરો નથી ત્યાં સુધીમા ચિદાભાસ, પ્રારબ્ધથી
 બંધાઓના શરીરને આ પોતાના અવલાવને ઇચ્છે નથી અર્થાત્ ત્યાં સુધીમા તેનો
 અવલાવ નહોતો ૨૪૩

રજ્જુજ્ઞાનેડપિ કેંપાદિઃ શનૈરેવોપશામ્યતિ ।

પુનર્મદાંધકારે સા રજ્જુઃ ક્ષિપ્તોરગી ભવેત્ ॥ ૨૪૪ ॥ ૮૨૮

एवमारब्धभोगोऽपि शनैः शाम्यति नो हठात् ।

भोगवाले कटाचित् तु मत्स्योऽहमिति भासते ॥ २४५ ॥ ८२९

શબ્દાર્થ:—[જેમ] દોરડીનું જ્ઞાન થયે સતે પણ કંપ આદિક ધીરેથી શમે છે. અને વળી મદ અધકારમાં પડેલી તે દોરડી સર્પ થાય છે. (૨૪૪). એ પ્રકારે પ્રારબ્ધનો ભોગ પણ ધીરેથી શમે છે. હઠથી [શમતો] નથી [અને] ભોગ ભોગવનાના સમયમાં ક્યાંકેકે તો ‘હું મનુષ્ય છું’ એમ [પણ વિદાભાસને] લાસે છે. ૨૮૫.

વિવેચન:—આરે માનીના બોજાત્વાદિ ભ્રમના ઉપાદાન કારણરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે ત્યારે પાછી ફરી ભોગોની ઇચ્છા અને વળી ‘હું મનુષ્ય છું’ એવી ભાવના માનીને એ થાય છે? તે સકાના સમાધાનને માટે આ સ્ત્રોતે દહાન પૂર્વક કહી બતાવેલા છે મદ અધકારમાં પડેલી દોરડીમાં આપણે સર્વેની પ્રાપ્તિ થઈ કે પછી શરીર ક્ષુબ્ધતા માટે અને નાશભાગ થઈ પડે તરત જ દીવો આપ્યો એટલે જપ્તાય કે આ તો દોરડી છે દોરડીનું ‘દોરડી છે’ એવું યથાર્થ જ્ઞાન તો થયું પણ પ્રથમ મરેની પ્રાપ્તિથી જે કપાઈ થયા છે તે તરત મટતા નથી. ધીરેથી મરે છે વળી પણ દીવો જતો રહે એટલે પાછી તે જ દોરડી પાછી સપામરે ભામે છે તેમ જા. થયા પછી પ્રારબ્ધ ભોગ પણ પાદિની પેટે તરત શમી જતા નથી. ધીરેથી શમે છે આ શમી ગયા પછી પણ પાછા તેના ભોગકાળમાં તે તેના ને તેવા જ ભામે છે તથા કેઈ નાર તો તેને ભોગવતી વખતે ‘હું માણસ છું’ ને ‘હું ભોગવુ છું’ એમ પણ માની વિદાનામમાં થઈ જાય છે ૨૪૪—૨૪૫

नैतारताऽपरायेन तत्त्वज्ञानं विनश्यति ।

जीवन्मुक्तिव्रत नेहं किंतु वस्तुस्थितिः खलु ॥ २४६ ॥ ८३०

શબ્દાર્થ:—[હું મનુષ્ય છું એમ માનવારૂપ] એટલા અપરાધવડે તત્ત્વજ્ઞાન નાશ નથી પામતું [કેમકે] આ (મનુષ્ય ભાવનાની બુદ્ધિનું ન કરવાપણું [કાંઈ] જીવનમુક્તિનું વ્રત નથી પણ [તે તો] વસ્તુનો સ્વભાવ છે. ૨૪૬.

વિવેચન:— ‘માણસ છું’ એવું અજ્ઞાન વિદાભામમાં પાછું મુગી નીકળે છે એ મુદરપુથી જ માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન નાશ પામી ગયું એમ સમજવાનું નથી કેમકે વિદાભામમાં મનુષ્યભાવ ઉઠેલો જ નહિ જોઈએ અને એ ન ઉઠે તો જ, જેને તે નથી હાનુ તે માણસ જીવનમુક્ત છે એવું જીવનમુક્તિનું લક્ષણ નથી આગળ એ જ જીવનમુક્તિનું વ્રત છે એમ કાંઈ સાત્ત્વમિશ્રિત નથી સાગી રીતે જન થઈ તેનાથી પ્રાપ્તિજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ જાય એ તો વસ્તુનો સ્વભાવ છે એમ માત્ર રહે છે આથી કરીને મરે જનદારગામાં વિદાભાસમાં મનુષ્યભાવની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન પામી તોપણ પછી તે બુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાનને હુમલી બીજી પ્રજ્ઞામાર દત્તિવડે બાધ પામવાને યોગ્ય છે અથવા ‘હું મનુષ્ય છું’ એવી ભાવનાથી તત્ત્વજ્ઞાન નાશ પામતું નથી

અર્થિઆ એ પણ સમજવાનું છે કે તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી પણ પ્રારબ્ધ બાધો રહે છે * પ્રત્યેક ઉપગ્રી છૂતી મએવુ બાળુ તો જોઈએ વેન મળો ને વેગના મગાણમાં

* મનુષ્યની દોરી—પસલ જેના ઉપર બાલ મૂકી મનુષ્ય એ વધારા આવે છે તે

નધને પછી રિથર થાય છે પણ ફટવા પછી આપણે તેને વારી શકતા નથી; તેમ આ-
પણી અજ્ઞાન અવસ્થામાં ફેકાએલા તીરના જેવું પ્રારબ્ધ પણ તેના ભોગ ભોગવી શાંત
થાય છે. વિના ભોગે શાંત થવું નથી. પછી ભોગ ભોગવવાનો સમય આવી પહોંચ્યા
પહેલાં કદાચ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ હોય તેપણુ. ૨૪૬.

આની રીતે પ્રારબ્ધ અને તત્ત્વજ્ઞાનને પરસ્પર વિરોધ નથી આવતો એમ સમજાય
છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવેલી અપેક્ષા કરે છે.—

દશમોઽપિ શિરસ્તાડન્ રુદન્ ઘુંઘ્રા ન રોદિતિ ।

ઘિરોઽવ્રણસ્તુ માંસેન જનૈઃ શામ્યતિ નો તદા ॥ ૨૪૭ ॥ ૮૩૧

દશમામૃતિલાભેન જાતો હર્ષો વ્રણવ્યયમ્ ।

તિરોધત્તે મુક્તિલાભસ્તથા પ્રારબ્ધદુઃસ્વિતામ્ ॥ ૨૪૮ ॥ ૮૩૨

શબ્દાર્થ:—માથું ફેડતો [અને] રોતો દશમો (પુરૂષ), [દશમો છે
એમ] જાણીને તે વખતે રોતો નથી, પણ માથાનું વ્રણ તો ધીરેથી એક મ-
હીને શમે છે—મટે છે. તે વખતે [મટવું] નથી. (૨૪૭). દશમાના
અમરણના લાભથી ઉત્પન્ન થયેલો હર્ષ [જેમ] વ્રણની વ્યથાને તિરોધાન
કરે છે તેમ મુક્તિનો લાભ [પણ] પ્રારબ્ધ દુઃખને [તિરોધાન કરે છે], ૨૪૮.

વિવેચન:—પાછળ દશ ગામડીઆઓનું દર્શાવ આપેલું છે આપણામાંથી દશમો
માથુમ નાગ પામ્યો એની સમજથી તે ગણનાર—દશમો રોવા અને માથું ફટવા લાગ્યો.
દોષ વિવેકી પુરૂષે આની તેને કશું કે ‘દશમો છે’ એટલે તરત તેનું મેલું ફટવું તો બંધ
થયું; પણ ફટવાથી માથામાં દીમણા થએલા, ફટ થએલી એ કાંઈ તે જ વખતે મટવું
નહિ—મટવું પણ નથી તેને મારે તો અમુક કાળ થયો આવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન થયા
પછી તરત તો ક્રિયમાણમાંની આસક્તિ ટળી નિવૃત્તિમાં ઉમેરો થતો અટક્યો. પણ મા-
થાનાં દીમણાં અને ફટરૂપ પ્રારબ્ધ તો એને યોગ્ય કાળે જ મટયાં. વળી ‘દશમો અરણ્ય
પામ્યો નથી’ એવા શબ્દ સાંભળવાથી જ હર્ષ ઉત્પન્ન થયો તે હર્ષે પોતાના પ્રભાવથી જેમ
માથાના વ્રણની પીડાને તે વખતે દાખી દીધી, તેમ જ જીવનમુક્તિના લાભથી પ્રારબ્ધનાં
દુઃખોને તે દાખી દે છે આટલા મારે જ જ્ઞાનના ઉત્તરકાળમાં સમારની અનુશ્રુતિ હોવા
છતા પણ જીવનમુક્તિ પુરૂષને જીવનમુક્તિનો લાભ થવાથી તેની પુરૂષાર્થતા છે ૨૪૭-૨૪૮.

વૃતાભાવાદ્ યદાઽધ્યાસસ્તદા ભૂયો વિવિચ્યતામ્ ।

રસસેવી ટિને ધુંકે ભૂયો ભૂયો યયા તથા ॥ ૨૪૯ ॥ ૮૩૩

શબ્દાર્થ:—જેમ પારો ખાનારો માણસ ફરી ફરીને દિવસમાં ખાય
છે, તેમ વ્રતના અભ્યાસથી જો અધ્યાસ થાય, તો ફરી ફરીને વિવેચન
કરવું. ૨૪૯.

* ઠાંકવું એને લીધે બીજું ‘દેખાવું’ પણ થાય ત્યારે ત્યાં તિરોધાન થયું કહેવાય; જેમ
લીજુમાં મીઠું નાંખતા અટારા એણી માથે છે તેમ.

વિવેચન:—પાછળ ૮૩૦ માં શ્લોકમાં એમ બતાવ્યું છે કે ‘મનુષ્યભાવનાની મુશ્કિલ ન કરનાપણું એ કાઈ જન-મુક્તિનું વ્રત નથી અર્થાત્ જન-મુક્તિનું વ્રત કોઈ પીવું છે એ નતો જ જો અમાન હોય તો પછી કેમ કંઈ એવી શકાના સમાધાનો માટે દલાત સહિત આ શ્લોકનું કથન કરી બતાવ્યું છે આથી એમ પણ સમજાય કે આત્મા અનામનો વારે વારે વિવેક ક્યા કરવો એ જ જન-મુક્તિનું વ્રત છે, આે તેથી જ પાછળ બતાવેલ પ્રારબ્ધકુ ખર્નું તિગ્રાધાન થાય છે ૨૪૮

હવે પાછળ બતાવ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રારબ્ધ કેમ નિવૃત્ત થતું નથી તો પછી તેની નિવૃત્તિ કેવી રીતે છે તે બતાવે છે —

શમયત્યૌપધેનાયં દશમઃ સ્વ વ્રણં યથા ।

ભોગેન શમયિત્વં તત્ પ્રારબ્ધં મુચ્યતે તથા ॥ ૨૫૦ ॥ ૮૩૬

શબ્દાર્થ:—આ દશમો (૫૩૫) પોતાના આધામાં થએલી ઢીંચણાં અને કુદ જોમ ઓસડવડે ગમાવે છે—મટાડે છે, તેમ [જ્ઞાની] ભોગ (ભોગવધા) વડે આ પ્રારબ્ધને શમાવીને [પોતે] મુકાય છે—વિદેહ મુક્ત થાય છે, ૨૫૦.

કિમિચ્છન્નિતિ વાક્યોક્તઃ શોકમોક્ષ ઉદીરિતઃ ।

આભાસસ્ય હ્યવસ્થૈષા પૃથ્વી તૃપ્તિસ્તુ સમ્પત્તી ॥ ૨૫૧ ॥ ૮૩૭

શબ્દાર્થ —‘ કેને ઇચ્છતો ’ એ (શ્રુતિ) વાક્યમાં જણાવેલો શોકનો નાશ કહેલો છે, આ ચિદાભાસની છટ્ટી અવસ્થા [છે અને] તૃપ્તિ તો સાતમી [અવસ્થા છે], ૨૫૧.

વિવેચન:—પાછળ ૫૮૫ માં શ્લોકમાં બતાવેલી શ્રુતિમાં અપરોક્ષ જ્ઞાન અને શોકનિવૃત્તિ નામની બે અવસ્થાઓ જન્ય છે એમ બતાવવા પાછળ ૬૩૭ માં શ્લોક કહેવો છે હવે ૮૩૬ થી ૮૮૨ મુધીમાં જનની સાતમી અવસ્થાનું વર્ણન કરવાનો આરંભ મૂલ્યનાને માટે આ શ્લોકનું રચન છે પાછળ ૬૧૭ માં શ્લોકમાં અવસ્થાઓના નામ આપ્યા છે, તેમાંની શોકનિવૃત્તિ એ જનની છટ્ટી અવસ્થા છે, અને નિરકુશત્વિતિ એ સાતમી અવસ્થા છે, તેનું આખ્યાન હવે નીચેના શ્લોકથી કરીશુ ૨૫૨

૬ જ્ઞાની ચિદાભાસની સાતમી અવસ્થાનું વર્ણન ૮૩૬—૮૮૨

૧ પ્રતિયોગીના સ્મરણ પૂર્વક જ્ઞાનીની કૃતકૃત્યતા. ૮૩૬—૮૫૦.

સાંકુશા વિપર્યસ્તુષ્પિરિયં તૃપ્તિર્નિરંકુશા ।

કૃત કૃત્ય પ્રાપ્તીય પ્રાપ્તમિત્યેવ તૃપ્યન્તિ ॥ ૨૬૨ ॥ ૮૩૬

શબ્દાર્થ —વિષયોવડે [ઉત્પન્ન થએલી] તૃપ્તિ [ખીબા વિષયની કામના ઊઠતાં છેદાઈ જાય છે માટે] અકુશવાળી છે, [પણ] આ (અપરોક્ષ જ્ઞાનથી થએલી) તૃપ્તિ નિરકુશ [છે; કેમકે આથી કરીને જ્ઞાની, જે] કરવા યોગ્ય [સર્વ] કર્યું [અને] પામવા યોગ્ય [સર્વ] પ્રાપ્ત કર્યું એમ જ [સમજી] તૃપ્ત થાય છે. (અર્થાત્ આ તૃપ્તિને વિષયની કામનાથી છેદન પામવાનો અભાવ હોવાથી તે નિરકુશ છે). ૨૫૨.

ऐहिकामुष्मिकवातसिद्धौ मुक्तेश्च सिद्ध्ये।

बहुकृत्यं पुराऽस्याभूत् तत्सर्वमधुना कृतम् ॥ २५३ ॥ ८३७

શબ્દાર્થ:—આ (જ્ઞાની) ને [જ્ઞાન થયા] પહેલાં આ લોક તથા પરલોક સંબંધી ભોગ સમૂહની સિદ્ધિને અર્થે અને મુક્તિની સિદ્ધિને અર્થે ધણાં કર્તવ્ય હતાં [પણ] હવણાં (જ્ઞાન થયા પછી) તે બધાં કર્યા, ૨૫૩.

વિવેચન:—હાલ જેને આપણે જ્ઞાની બણીએ છીએ તે જ્ઞાનીને જ્ઞાન થયા પહેલાં આ લોકમાં ઇંદ્રિયતુની પ્રાપ્તિને માટે અને અનિદ્ર્યસ્તુની નિવૃત્તિને માટે ખેડ, વેપાર, આદિ ધણાં કર્તવ્યો હતાં. વળી સ્વર્ગાદિની સિદ્ધિને માટે પણ યજ્ઞ કરવા અને ઉપાસનામાં નિમગ્ન થયું હોયદિ કંઈ હતાં. તેમ જ વળી મોક્ષ પામવાને માટે શ્રવણ મનનાદિકરૂપે પણ ધણાં કર્તવ્ય હતાં. અર્થાત્ અજ્ઞાનદશામાં તો બધાં બહુએ કર્તવ્યો હતાં, પણ હવણાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી તો સંસાર સબંધી રૂઝની ઇચ્છાનો અભાવ હોવાથી, અને બ્રહ્માનંદના સાક્ષાત્કારની સિદ્ધિ હોવાથી, પાછલાં કૃપિ, યાગ ને શ્રવણાદિક સર્વ કર્તવ્ય પૂરાં થયાં-સર્વ કરી જ નાંખ્યાં હોય તેમ થયું. કેમકે જ્ઞાનોદય થયા પછી અનુજ્ઞાન કરવા થોડા સાધનોનો અભાવ જ છે. ૨૫૩.

तदेतत् कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम् ।

अनुसंदधेवायमेवं नृप्यति नित्यशः ॥ २५४ ॥ ८૩૮

શબ્દાર્થ:—તે આ કૃતકૃત્યપણું [છે તેને] આ (જ્ઞાની), પ્રતિયોગી પૂર્વક અનુસંધાન કરતો જ રહે છે. એ પ્રમાણે [તે] નિરંતર વૃક્ષ થાય છે, ૨૫૪.

दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया ।

परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ॥ २૫૫ ॥ ૮૩૯

શબ્દાર્થ:—દુઃખી અજ્ઞાની (જીવો), પુત્ર આદિની અપેક્ષાવડે # વ્યવહારમાં જોડાઓ! [પણ] પરમ આનંદવડે પૂર્ણ એવો હું કોની ઇચ્છાવડે વ્યવહારમાં જોડાઉં? ૨૫૫.

अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयिवासदः ।

सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥ २૫૬ ॥ ૮૪૦

શબ્દાર્થ:—પરલોકમાં જવાને ઇચ્છાવાળા (પુરૂષો), કર્મોનાં અનુષ્ઠાન કરો! [પણ] સર્વ લોક જેનો આત્મા છે (એવો હું) જ્ઞાને માટે, જ્ઞાનું, અને કેમ અનુષ્ઠાન કરું? ૨૫૬.

आचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयंतु वा ।

येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः २૫૭ ॥ ૮૪૧

શબ્દાર્થ:—અહિં આં (બીજાઓની ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં) જેઓ

(આચાર્ય પુરુષો) અધિકારી છે તેઓ શાસ્ત્રોત્તર વ્યાખ્યાન કરે! અધવા વેદાને ભણાવે! [પા.] અક્રિયપણ હોવાથી માગે તો [તેમાં] અધિકાર નથી. ૨૫૭.

વિવેચન:—આ શ્લોકથી આગળ એમ મતાવું છે કે જ્ઞાતાત્મા મયા પત્રી એ પક્ષકાને ધર્મ આપી પ્રતિ કરાનારો માટે જેને અધિકાર હોય અર્થાત્ જેઓ આચાર્ય પદનીને સોંપાવે તેના હોય તેઓ તેમ જગ, પગુ અરધત આમા આવી ગએના રાનીને જ્ઞાન મયા પત્રી કાલ પીન્નુ કર્તવ્ય રહેતું નથી ૨૫૭

અને એક નહીં છે તે એ કે અરધત દશામા આવેતો જેને જગત્ અરધો ગાડો કે ચળી ગએતો કહે છે, તેને પણ પોતાના દેહ ॥ બળુપોપણને માટે બિદ્યા સારી પડે છે, તથા રત્નાભિષેક દિવા કરી પડે છે અને આમ છે તો જેને કાલ જીતી નથી એના અભુત જ્ઞાનીને તે અક્રિય છે એમ કહેવાય? આ શકાના સમાધાનને માટે નીચેના શ્લોક મહે છે—

નિદ્રાભિષે સ્નાનશૌચે નેચ્છામિ ન કરોમિ ચ ।

દ્રષ્ટારથેત્કલ્પયંતિ કિં મે સ્યાદન્યકલ્પનાત્ ॥ ૨૬૮ ॥ ૮૪૭

શબ્દાર્થ:—[હું-ચિદાત્મા] નિદ્રા, સ્નાન, આન અને જૈશ્ય હિચ્છતો નથી અને કરતો નથી, જે જેનાગએ [મારામાં તે] કલ્પે છે, તે બીજાની કલ્પનાથી મારે શું [ખાતર] હોય-થાય એમ છે? ૨૫૮.

ગુંગાપુજાદિ દદ્યેત નાન્યાઽઽરોપિતવન્હિના ।

નાઽન્યાઽઽરોપિતસંસારધર્માનેવમહં ભજે ॥ ૨૬૯ ॥ ૮૪૮

શબ્દાર્થ —બીજા એ આરોપેલા અગ્નિપત્રે [જેમ] ચળોઠીના ઢગલા વગેરે [અગ્નિ જેવા દેખાતા રાતા પદાર્થો] આજે નહિ, તેમ બીજાએ આરોપેલા સંસારના ધર્મોને હું ન ભજું? ૨૫૯.

મૃષ્ટંત્યજ્ઞાતતત્ત્વાસ્તે જાનન્ કસ્યાચ્છૃણોમ્યહમ્ ।

મન્યતા સંશયાઽઽપન્ના ન મન્યેઽહમસંશયઃ ॥ ૨૬૦ ॥ ૮૪૯

વિપર્યસ્તો નિદિશ્યાસેત્ કિં ધ્યાનમવિપર્યયાત્ ।

દેહાત્મત્વવિપર્યાસં ન કદાચિદ્ ભજામ્યહમ્ ॥ ૨૬૧ ॥ ૮૫૦

અહ મનુષ્ય इत्यादि व्यवहारो विनाऽप्यमुम् ।

વિપર્યાસં ચિરામ્યસ્તવાસનાતોઽપ્યકલ્પતે ॥ ૨૬૨ ॥ ૮૫૧

શબ્દાર્થ —જેણે તત્ત્વ જાણ્યું નથી તેઓ [તે] સાંભળે! [પણ] હું [તત્ત્વને] જાણતો શામાટે સાંભળું? સગય પાંચલાએ મનન કરે! [પા.] મગય વિનાનો હું નથી મનન કરતો. (૨૬૦). વિપરીત ભાવનાવાળો (પુરુષ) નિદિધ્યાસન કરે! [પણ] હું દેહમા આત્મભાવનપ વિષયવ્યયને કોઈ દિવસ ભજતો નથી, [માટે મારામાં] વિષયવ્યયા અભાવથી કયું ધ્યાન

છે? [એકેય નથી]. (૨૬૧). 'હું' મનુષ્ય છું' ઇત્યાદિ વ્યવહાર, આ વિ-
પદાસ વિના પણ અનાદિકાળના અભ્યાસની વાસનાથી થાય છે. ૨૬૨.

વિવેચન—ભવતું જ્ઞાનીને ખીજા કળની ઇચ્છા નથી માટે તેવાં કર્મનું અનુદાન
તે ભયે ન કરે, પણ તત્ત્વના સાક્ષાત્કારને માટે શ્રવણમનન આદિક કર્તવ્યની તો જરૂર
હોવી જોઈએ કે ના? આનું મમાધાન એ જ છે કે જ્ઞાનીને અજ્ઞાનાન્નિકો અભાવ હોવાથી
શ્રવણ, મનન, આદિક કરવાની જરૂર નથી. જ્ઞાન અને આત્માની એકતારૂપ તત્ત્વને જોણે
જન્યુ નથી એવા અજ્ઞાની પુરો, શ્રવણ કરે, અથવા આ તત્ત્વ છે કે કંઈ ખીજું છે,
એવો જેમને મશય હોય તે તેનું મનન પણ કરે, પરંતુ જ્ઞાનીને તો તત્ત્વ પણ જણાયુ-
મમજન્યુ—અનુભવાયુ છે. તેમ જ કંઈ પણ જ્ઞાતનો મશય પણ રહ્યો નથી એટલે શ્રવણ
અને મનનમાં તેની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. વળી જ્ઞાનીને દેહાન્નિકા આત્મભાવની સુદૃઢરૂપ
વિપર્યય એટલે વિપરીત ભાવનાનો પણ અભાવ હોવાથી નિદિધ્યામનમાં પણ તેની પ્રવૃત્તિ
જોડાતી નથી. આમ છતાં પણ જ્ઞાનીમાં વિપર્યયનો અભાવ હોવાથી 'હું મનુષ્ય છું'
એવો વ્યવહાર ઘટનો નથી—એમ નથી તે વાચના વશાત્ આધિવાનુવૃત્તિથી ઘટે છે. અ-
નાદિકાળના અભ્યાસની વાસનાએનો એ પ્રભાવ છે. ૨૬૦-૨૬૨

પ્રારબ્ધકર્મણિ ક્ષીણે વ્યવહારો નિવર્તતે ।

કર્માક્ષયે ત્વસૌ નૈવ જામ્યેદ્ ધ્યાનસહસ્રતઃ॥ ૨૬૩ ॥ ૮૪૭

વિરલત્વં વ્યવહારેરિદં ચેદ્ ધ્યાનમસ્તુ તે

અવાધિકાં વ્યવહારિતિ પઞ્ચન્ ધ્યાયામ્યહં કુતઃ॥ ૨૬૪ ॥ ૮૪૮

વિશ્લેષો નાસ્તિ યસ્માન્મે ન સમાધિસ્તતો મમ ।

વિશ્લેષો વા સમાધિર્વામનસઃ સ્વાદ્ વિકારિણઃ॥ ૨૬૫ ॥ ૮૪૯

નિત્યાનુભવરૂપસ્ય કો મે વાઽનુભવઃ પૃથક્ ।

કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્તીયં પ્રાપ્તમિત્યેવઽ નિશ્ચયઃ ॥ ૨૬૬ ॥ ૮૫૦

ગૃહાર્થઃ—પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ થયે સતે વ્યવહાર નિવર્ત થાય છે
[પણ] કર્મનો નાશ ન હોવા સતે તો હજારો ધ્યાનથી [પણ] આ (વ્ય-
વહાર) નથી સમતો—નથી નિવર્ત થતો. (૨૬૩). વ્યવહારની વિરલતા જો
[તને] ઇદ [હોય] તો તને ધ્યાન [ભણે] હો. આત્મજ્ઞાન અને મોક્ષને
બાધ ન કરે એવા વ્યવહારને જોતો હું, શામાટે ધ્યાન કરું? (૨૬૪). જે
કારણથી મારે વિક્ષેપ નથી તે કારણથી મારે સમાધિ નથી. વિક્ષેપ અને
મમાધિ [તો] વિકારવાળા મમને હોય છે. (૨૬૫). નિત્ય અનુભવરૂપ

* નિત્યાનુભવા નિશ્ચયને બાધ કહે છે જે વસ્તુને બાધ થાય છે તે સમય પ્રેમ રૂપ બાધિત
કહેવાય છે બાધિતનું પ્રારબ્ધ પર્વન કરી કરીને આવતું એટલે અનુવૃત્તિ તે બાધિતાનુવૃત્તિ કહેવાય.
'હું' પ્રાપ્ત છું, મિદાન છું, અજ્ઞાની છું, જહેરો, જોખરો, લેહો છું' ઇત્યાદિ અભ્યાસ થાય છે,
તે બાધિતાનુવૃત્તિવડે થાય છે

એવો જે હું તેનો અનુભવ જો જુદો છે ? [કે સમાધિક્ષ્ણનો જે અનુભવ થાય છે તે મારે સ પાદન કરવાને બાકી છે એમ કહેવાય? મેં તો જે કાંઈ] કરવા યોગ્ય [છે તે સર્વ] કર્યું [છે. અને] પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય [છે તે] પ્રાપ્ત કર્યું [છે] એ પ્રકારનો જ [મારો] નિશ્ચય છે. (અર્થાત મારે કાંઈ કરવાનું બાકી નથી). ૨૬૬.

પાછળ ૮૩૭ થી આરભ કરી આ શ્લોકસુધીમા જ્ઞાનીને આ લોક તથા પરલોક સખધી કાર્ત્તવ્ય બાકી રહેવું નથી તે બતાવ્યું હવે કૃતકૃત્ય થયા પછી જ્ઞાનીનું આ ચરણ કેવું જોઈએ તે ૮૩૭ શ્લોક સુધીમા બતાવવાનો આરભ કરે છે, કેમકે મરે કે કાણેથી જેને અકર્તાપણુ પ્રાપ્ત થયું છે, એના જ્ઞાનીને કોઈ પણ જાતના નિયમ વગરની વર્તણૂક આવી મનવાની મક્કા થાય છે, આથી કરીને જ્ઞાનીને પ્રારમ્ભિક વર્તવાનો જ અગીકાર છે, તે વાત બતાવે છે—

૨ કૃતકૃત્યજ્ઞાનીનું આચરણ. ૮૫૧-૮૭૫.

व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वाऽन्यथा पिऽ वा ।

ममाकर्तुरलेपस्य यथाऽऽरब्धं प्रवर्तताम् ॥ ૨૬૭॥ ૮૬૧

શબ્દાર્થ:—મારો અકર્તા અને અલોકતાનો આ લોક સંબંધી, શાસ્ત્ર સંબંધી અથવા કોઈ બીજી રીતનો પણ વ્યવહાર, જેમ પ્રારબ્ધ હોય તેમ પ્રવર્ત થાઓ ! ૨૬૭.

વિવેચન—પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે જોકે જ્ઞાનીને કાર્ત્તવ્ય બાકી રહેલું નથી એ વાત ખરી છે, તથાપિ ડુબારે ચાકને ફરવવાનો દડ મૂકી દીધો છે તોપણ જેમ ગતિ આપેતો ચાક દૂધી જ કરે છે, તેમ જ્ઞાન થયા પછી પણ પ્રારબ્ધ ભોગ તો પોતાના વેગ પ્રમાણે રહે જ છે સારે જ્યાં સુધી જ્ઞાનીને પ્રારબ્ધ છે ત્યાં સુધી વ્યવહાર પણ છે એમ સમજાય છે પછી તે વ્યવહાર આ લોક સખધી એટલે બીજા માગી લાવવી અથવા આદારાદિ કરવા તે રૂપે હોય, અથવા તો શાસ્ત્રીય એટલે જપ તપાદિ કે સમાધિના આચરણ રૂપે હોય, તે સર્વ પ્રારમ્ભ કર્મ જેમ પ્રવર્તના જોઈએ તેમ પ્રવર્તે, કેમકે તીવ્ર પ્રારબ્ધને ભોગવ્યાવગર નિવૃત્તિ પામવાનો અભાવ છે આમ કૃતકૃત્ય થએતો જ્ઞાની જુએ કે ૨૬૭

अथवा कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ।

शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्त्तेऽहं का मम क्षतिः ॥ ૨૬૮॥ ૮૬૨

શબ્દાર્થ:—અથવા કૃતકૃત્ય એવો હું લોકના અનુગ્રહની ઇચ્છાવડે પછી શાસ્ત્રસંબંધી માર્ગવડે જ વર્તું, [તો તેમાં] મારે શી હાનિ છે ? ૨૬૮.

આ શ્લોકથી કૃતકૃત્ય જ્ઞાની શ્રીદીવાદવડે શાસ્ત્રવિહિતમાર્ગને અવગળી પોતાની ઉદ્દેશતા બતાવે છે અને નીચેના એ શ્લોકથી શાસ્ત્રમાર્ગે ચાલતા જ્ઞાનીને અભિમાનનો નિકાર થતો નથી તે બતાવે છે—

દેવાર્ચનસ્નાનગૌચભિષ્ણદૌ વર્તતાં વપુઃ ।

તારં જપતુ વાક્ તદ્વત્ પઠત્વાન્નાયમસ્તકમ્ ॥ ૨૬૯ ॥ ૮૫૩

વિષ્ણું ધ્યાયતુ ધીર્યદ્વા વ્રત્માનન્દે વિલીયતામ્ ।

સાક્ષ્યદં કિંચિદપ્યત્ર ન કુર્વે નાપિ કારયે ॥ ૨૭૦ ॥ ૮૫૪

શબ્દાર્થ:—દેવપૂજન, સ્નાન, શૌચ, કે લિંગ આદિમાં શરીર પ્રવર્તે. તેની પેઠે વાણી પ્રણય (અંકાર) ને જપો, [અથવા] વેદાંત ભજો! (૨૬૯). બુદ્ધિ વિષ્ણુનું ધ્યાન કરે. અથવા બ્રહ્માનંદમાં લય પામે! [આધી અને કાંઈ વિકાર નથી] હું [તો] સાક્ષી [છું]. અહિંઆં (આ શરીરમાં) રહીને [હું] કાંઈ કરતો નથી [અને] કરાવતો પણ નથી. [હું તો સદા અખંડાનંદ એક રૂપે જ છું તેથી શુભ આચરણના અભિમાનથી મારામાં કોઈપણ જાનના વિકાર થાય તેમ નથી]. ૨૭૦.

एवं च कलहः कुत्र संभवेत् कर्मिणो मम ।

विभिन्नविषयत्वेन पूर्वापरसमुદ્રવत् ॥ ૨૭૧ ॥ ૮૫૫

શબ્દાર્થ:—એ પ્રકારે હોવાથી કર્મક્રમ અને હું જ્ઞાનીનું ભિન્ન વિષયપણું હોવાથી પૂર્વના અને પશ્ચિમના સમુદ્રની પેઠે કલહ (વિવાદ) ક્યાંથી સંભવે? ૨૭૧.

વિવેચન:—આ શ્લોકનો બાવ એવો છે કે કર્મ કરનારાઓની નિષ્ઠા અનાત્મામાં છે ને જ્ઞાનીની નિષ્ઠા આત્મામાં છે. આમ તેઓનો ભિન્ન દેશ હોવાથી એક બીજાનો પ-રસ્પર વિવાદ સંભવતો નથી. જેમ પૂર્વ તરફના સમુદ્રનો થોપ અને મોઝા પશ્ચિમના સમુદ્રમાં એકત્ર ધક શકતા નથી, તેમ જ્ઞાની અને કર્મીનો વિવાદ એકત્ર થવાને જ અશક્ય છે, એવો બાવ છે. ૨૭૧.

નીચેના શ્લોકમાં જ્ઞાની અને કર્મીનું ભિન્નવિષયપણું સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે.—

વપુર્વાગ્ધીપુ નિર્વધઃ કર્મિણો ન તુ સાક્ષિણિ ।

જ્ઞાનિનઃ સાક્ષ્યલેપત્ત્વે નિર્વધો નેતરઞ્ચ દિ ॥ ૨૭૨ ॥ ૮૫૬

एवं चान्योऽन्यवृत्तांतानभिज्ञौ बधिराविव ।

વિવેદતાં બુદ્ધિમંતો હસંત્યેવ વિલોક્ય તૌ ॥ ૨૭૩ ॥ ૮૫૭

શબ્દાર્થ:—કર્મકોનો દહ નિશ્ચય શરીર, વાણી અને બુદ્ધિમાં [છે] પણ સાક્ષીમાં નહીં [અને] જ્ઞાનીનો દહ નિશ્ચય સાક્ષીના નિર્લેપપણામાં [છે]. બીજે નથી [જે. (૨૭૨)]. અને એ પ્રમાણે એક બીજાના વૃત્તાંતને નહિ જાણનારા જ્ઞાની અને કર્મક બંને જણ બેહુરાની પેઠે વાદ કરે છે, તેઓને જોઈને બુદ્ધિમાન (પુરુષો) હસે જ છે. ૨૭૩.

यन्मलिनं विजानाति साक्षिणं तस्य तत्त्ववित् ।

ब्रह्મસંતો દ્રવ્યતાં તત્ત્વ કર્મિણઃ કિં વિહીયતે ॥ ૨૭૪ ॥ ૮૫૮

એવો જે હું તેનો અનુભવ જો જુદો છે? [કે સમાધિક્ષણનો જે અનુભવ થાય છે તે મારે સંપાદન કરવાને બાકી છે એમ કહેવાય? મેં તે જે કંઈ] કરવા યોગ્ય [છે તે સર્વ] કર્યું [છે, અને] પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય [છે તે] પ્રાપ્ત કર્યું [છે] એ પ્રકારનો જ [મારો] નિશ્ચય છે. (અર્થાત મારે કંઈ કરવાનું બાકી નથી). ૨૬૬.

પાછા ૮૩૭ વી આરબ કરી આ શ્લોકસુધીમા ગાનીને આ લોક તથા પરલોક સંબંધી કાઈ કર્તવ્ય બાબ રહેતું નથી તે બતાવ્યું હવે કૃતકૃત્ર્ય થયા પછી ગાનીનું આ-ચરણ કેવું જોઈએ તે ૮૭૫ શ્લોક સુધીમા બતાવવાનો આરબ કરે છે, કેમકે મારે જે કાંઈથી જેને અક્ષતપણુ પ્રાપ્ત થયું છે, એના ગાનીને માર્ગપણુ જાતના નિયમ વગરની વર્તણુક આની મનવાની શકા થાય છે, આથી કરીને ગાનીને પ્રાગ્વ્યવસ્થા વર્તવાનો જ અગીકાર છે, તે વાત બતાવે છે —

૨ કૃતકૃત્ર્યજ્ઞાનીનું આચરણ. ૮૫૨-૮૭૫.

व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वाऽन्यथा पितृ वा ।

ममाकर्तुरलेपस्य यथाऽऽरब्धं प्रवर्तताम् ॥ २६७॥ ૮૬૧

શબ્દાર્થ:—મારો અકર્તા અને અભોક્તાનો આ લોક સંબંધી, શાસ્ત્ર સંબંધી અથવા કોઈ બીજી રીતનો પણ વ્યવહાર, જેમ પ્રારબ્ધ હોય તેમ પ્રવર્ત થાઓ! ૨૬૭.

વિવેચન — પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે જેને ગાનીને કાઈ કર્તવ્ય બાબ રહેતું નથી એ વાત ખરી છે, તથાપિ મારે આકને પ્રવવાનો દડ મૂકી દીધો છે તોપણ જેમ ગતિ આપેલો આજ ક્ષણ જ કરે છે, તેમ ગાન થયા પછી પણ પ્રારબ્ધ ભોગ તો પોતાના વેગ પ્રમાણે રહે જ છે ત્યારે જ્યાં સુધી ગાનીને પ્રારબ્ધ છે ત્યાં સુધી બંનહા? પણ છે એમ સમજાય છે પછી તે બંનહાર આ લોક સંબંધી એટલે બીજા માગી લાવની અથવા આધારાદિ કરવા તે રૂપે હોય, અથવા તો શાસ્ત્રીય એટલે જ્યાં તપાદિ કે સમાધિના આચરણ રૂપે હોય, તે સર્વ પ્રારબ્ધ કર્મ જેમ પ્રવર્તના જોઈએ તેમ પ્રવર્તે, કેમકે તીવ્ર પ્રારબ્ધને ભોગવ્યાવગર નિવૃત્તિ પામવાનો અભાવ છે આમ કૃતકૃત્ર્ય થએલો ગાની જુએ છે ૨૬૭

अथवा कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ।

शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्त्तेश्हं का मम क्षतिः ॥ २६८॥ ૮૬૨

શબ્દાર્થ:—અથવા કૃતકૃત્ર્ય એવો હું લોકના અનુગ્રહની ઇચ્છાવડે પણ શાસ્ત્રસંબંધી માર્ગવડે જ વર્તું, [તો તેમનું] મારે શી હાનિ છે? ૨૬૮.

આ શ્લોકથી કૃતકૃત્ર્ય ગાની પ્રૌઢીવાદવડે શાસ્ત્રવિહિતમાર્ગને અનન્ય પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવે છે અને નીચેના બે શ્લોકથી શાસ્ત્રમાર્ગે ચાલતા ગાનીને અભિમાનનો નિકાર થતો નથી તે બતાવે છે —

કારણરૂપ છે તેમ પ્રવૃત્તિ જીવસામાન્ય કારણરૂપ છે, એટલે જેવો નિવૃત્તિનો સ્વીકાર તેવો જ પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર અન્ય કરવો પડે. અમારે તો તે બંનેનો અસ્વીકાર જ છે. વાદી વળી મંકા કરે છે કે, તમે સ્વરૂપમાન જાણવાની ઇચ્છારૂપ જિજ્ઞાસાનું કારણ પ્રવૃત્તિ બતાવી તેનો સ્વીકાર થાય છે એમ કહી પ્રવૃત્તિનો અને નિવૃત્તિનો અસ્વીકાર બતાવે છે; પણ ને જાની થયો છે તેને કાંઈ સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા થતી નથી. તેને તો જીવસામાન્ય અભાવ છે માટે પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર થવાની તમે જે બીજી બતાવે છે તે તથા છે. મિદ્ધાન્તી કહે છે કે હીક છે. જાનીને સ્વરૂપમાનની ઇચ્છા નથી એ વાત ખરી છે, પણ એની સાથે તમારે સમજવું જોઈએ કે જાની, જે બુદ્ધ છે તેને ફરીને બોધનો પણ અભાવ છે; આથી ફરીને બોધના હેતુરૂપ નિવૃત્તિનો પણ તેને કાંઈ ઉપયોગ રહેતો નથી. અર્થાત્ જાનીના મંબધમાં જેવી પ્રવૃત્તિ અનુપયોગી તેવી જ નિવૃત્તિ પણ અનુપયોગી છે. વાર પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિની જાનીના સંબધમાં અનુપયોગિતા તો આપણે સમજ્યા, પણ અત્ર એમ શંકા થાય છે કે જાનીને જે બોધ થયો છે તે બોધની સ્થિતિમાં માટે પણ નિવૃત્તિનો સ્વીકાર માનવો કે કેમ ? ના. બોધની સ્થિતિમાં થવામાં નિવૃત્તિની કાંઈ જરૂર નથી. મહાવાક્યરૂપ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાને બીજા જાણવાનું પ્રમાણથી પણ બાધ થવાનો અભાવ હોવાથી તે બોધ જ ફરી ફરીને આવૃત્તિ પામે છે, જેથી એક વાર ઉત્પન્ન થએલ બોધ ને સ્થિતિમાં આપવા સાર અન્ય સાધનનું અનુક્રમ કરવું યોગ્ય નથી. ૨૭૬-૨૭૭.

મહાવાક્યરૂપ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાને બીજું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી એમ આપણે માની લઈએ છીએ. પણ અવિદ્યાનો પ્રભાવ બહુ વિચિત્ર છે, એટલે તેનાથી, કે કદાચ તેનાં કાર્યથી, અથવા કર્તૃત્વાદિના અધ્યાસથી, ઉત્પન્ન થએલો બોધ બાધ પામી જાય એમ શંકા થાય છે. આ શંકાના મનાધાન માટે નીચેના શ્લોક કહે છે.—

નાવિદ્યા નાપિ તત્કાર્યં વૌર્ધં વાધિતુર્મહતિ ।

પુરંવ તત્ત્વવૌધેન વાધિતે તે ઉમે ચતઃ ॥ ૨૭૮ ॥ ૮૬૨

વાધિતં દૃશ્યતામક્ષેસ્તેન વાધો ન દૃશ્યતે ।

જીવનાતુર્નિર્માર્જાતં હન્તિ હન્યાત્કાર્યં વૃત્તક્ ॥ ૨૭૯ ॥ ૮૬૩

શબ્દાર્થઃ—અવિદ્યા [અને] તેનું કાર્ય પણ બોધને બાધ કરવાને યોગ્ય હોતું નથી; કેમકે તત્ત્વબોધની પૂર્વે જ તે બંને બાધ પામેલાં [છે]. (૨૭૮). બાધ પામેલું અવિદ્યાનું કાર્ય ઇદ્રિઓથી [હાલે] દેખાઓ [પણ] તેથી બોધનો [બાધ] દેખાતો નથી; [કેમકે] જીવતો ઉદર બિલાડીને મારતો [તો] મુએલો કેમ મારે ? ૨૭૯.

વિવેચનઃ—જે તત્ત્વબોધ થતા પહેલાં અવિદ્યા બાધ પામે છે એ વાત માનીએ પણ તેનું કાર્ય તો દેખાય છે જ. જે તે કાર્ય દેખાય છે તો પછી તેનાથી બોધનો બાધ શામાટે મંબધે નહિ ? એ એક શંકા છે. એનું સમાધાન આ શ્લોકથી કરે છે. જીવે તો તત્ત્વબોધ થતાં પહેલાં અવિદ્યાને તેનું કાર્ય બને બાધ પામી જ ગયા

કારણુપ છે તેમ પ્રવૃત્તિ જગત્માં કારણુપ છે, એટલે જેવો નિવૃત્તિનો સ્વીકાર તેવો જ પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર માન્ય કરવો પડે. આમ તો ને બીજો અસ્વીકાર જ છે. વાદી વળી શંકા કરે છે કે, તમે સ્વરૂપજ્ઞાન જાણવાની ઇચ્છાથી જિજ્ઞાસાનું કારણુ પ્રવૃત્તિ બનાવી તેનો સ્વીકાર આપ છે એમ કહી પ્રવૃત્તિનો અને નિવૃત્તિનો અસ્વીકાર બતાવો છો; પણ જે જાની થયો છે તેને કાંઈ સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા થતી નથી. તેને તો જિજ્ઞાસાનો અભાવ છે માટે પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર થવાની તમે જે બીજી બતાવો છો તે યથા છે. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે કીક છે. જાનીને સ્વરૂપજ્ઞાનની ઇચ્છા નથી એ વાત ખરી છે, પણ એની સાથે તમારે સમજવું જોઈએ કે જાની, જે યુદ્ધ છે તેને દૂરીને બોધનો પણ અભાવ છે; આથી કરીને બોધના હેતુરૂપ નિવૃત્તિનો પણ તેને કાંઈ ઉપયોગ રહેતો નથી. અર્થાત્ જાનીના સંબંધમાં જેવી પ્રવૃત્તિ અનુપયોગી તેવી જ નિવૃત્તિ પણ અનુપયોગી છે. વાર પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિની જાનીના સંબંધમાં અનુપયોગિતા નો આપણે સમજ્યા, પણ અત્ર એમ શંકા થાય છે કે જાનીને જે બોધ થયો છે તે બોધની સ્થિતિમાં માટે પણ નિવૃત્તિનો સ્વીકાર માનવો કે કેમ? ના. બોધની સ્થિતિ થવામાં નિવૃત્તિની કાંઈ જરૂર નથી. મહાવાક્યરૂપ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાનને ખીજું બળવાન પ્રમાણથી પણ બાધ થવાનો અભાવ હોવાથી તે બોધ જ દૂરી દૂરીને આરતિ પામે છે, જેથી એક વાર ઉત્પન્ન થએલ બોધ ને સ્થિતિ આપવા સાથે અન્ય સાધનનું અનુદાન કરવું યોગ્ય નથી. ૨૭૬-૨૭૭.

મહાવાક્યરૂપ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાનને ખીજું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી એમ આપણે માની લઈએ છીએ. પણ અવિદ્યાનો પ્રભાવ બહુ વિચિત્ર છે, એટલે તેનાથી, કે કદાચ તેનાં કાર્યથી, અથવા કર્તૃત્વાદિના અધ્યામથી, ઉત્પન્ન થએલો બોધ બાધ પામી જાય એમ શંકા થાય છે. આ શંકાના સમાધાન માટે નીચેના શ્લોક કહે છે.—

નાવિદ્યા નાપિ તત્કાર્યં ચોષં વાધિતુર્મદંતિ ।

પુરંવ તત્ત્વબોધેન વાધિતે તે હમે યતઃ ॥ ૨૭૮ ॥ ૮૬૨

વાધિતં દૃશ્યતામર્સસ્તેન વાધો ન દૃશ્યતે ।

જીવભાસ્વર્નમાર્જારં હન્તિ હન્યાત્કથં મૃતમ્ ॥ ૨૭૯ ॥ ૮૬૩

શબ્દાર્થઃ—અવિદ્યા [અને] તેનું કાર્ય પણ બોધને બાધ કરવાને યોગ્ય થતાં નથી; કેમકે તત્ત્વબોધની પૂર્વે જ તે બને બાધ પામેલાં [છે]. (૨૭૮). બાધ પામેલું અવિદ્યાનું કાર્ય ઇદ્રિઓથી [ભલે] દેખાઓ [પણ] તેથી [બોધનો] બાધ દેખાતો નથી; [કેમકે] જીવતો ઉદર બિલાડીને મારતો નથી [તો] મુએલો કેમ મારે? ૨૭૯.

વિવેચનઃ—જે તત્ત્વબોધ થતાં પહેલાં અવિદ્યા બાધ પામે છે એ વાત માનીએ તો પણ તેનું કાર્ય તો દેખાય છે જ. જે તે કાર્ય દેખાય છે તો પછી તેનાથી બોધનો બાધ શામાટે સંભવે નહિ? એ એક શંકા છે. એનું સમાધાન આ શ્લોકથી કરે છે. ખરેખરી રીતે તો તત્ત્વબોધ થતાં પહેલાં અવિદ્યાને તેનું કાર્ય ન થાય.

છે; કેમકે અવિદ્યાનાં કાર્યનું અવિદ્યા એ ઉપાદાન કારણ છે (નિમિત્ત કારણ નથી). જેમ માટીનો બાથ થતા ઘડો પણ બાધિત જ થાય છે, તેમ અવિદ્યાનો બાથ થતાં તેનું કાર્ય પણ બાધિત થાય છે વાર એ રીતે અવિદ્યાનું કાર્ય બાધિત થયું છે તોપણ તે દેખાય તો છે ? સિદ્ધાન્તી કહે છે કે તે છદ્મીઓથી બને દેખાઓ પણ તેનાથી બોધનો બાથ થતા સ-બય નથી; કેમકે જ્યોતો ઉદ્ભવ-નિવાડીને મારી શકતો નથી તો પછી મુએવો કેમ જ મારી શકે ? અર્થાત્ બોધનો બાથ કરવાને તે શક્તિમાન નથી. ૨૭૮-૨૭૯.

આ નીચેના શ્લોકથી દૃઢ દેખાતા છતાં પણ તત્ત્વબોધના બાધનો અભાવ છે એમ કેમુલિન્ન્યાયવડે બતાવવા સાચું અનુકૂળ દર્શાવ આપે છે.—

અપિ પાશુપતાસ્ત્રેણ વિદ્ધથેન્ નં મમાર યઃ ।

નિષ્ફલેણુવિનુશ્ચાંગો નંદ્યતીત્યત્ર કા પ્રમા ॥ ૨૮૦ ॥ ૮૬૪

શબ્દાર્થ:—જો પાશુપત નામના અસ્ત્રવડે વીંધાએલો પણ જે (મા-ણસ) મુએ નથી તો [તે] રૂળ વગરના બાણવડે વ્યથા પામેલા દેહવાળો સતો નાશ પામશે એમાં શું પ્રમાણ છે ? (કાંઈ નથી), ૨૮૦.

વિવેચન:—પશુ-પ્રાણી પતિ-સ્વામી, પશુપતિ પ્રાણીના સ્વામી-શકર-પશુપતિનું માટે પાશુપત અને અસ્ત્ર-રોકવાનું હથિઆર એ અસ્ત્ર એવું છે કે જેને મારવામાં આવે તે મરી જ નામ પાશુપતથી પણ જે નથી મુએ તેણે તો મગ્ધ ઉપર જય મેળવ્યો દેહવાય. તે બીજી ન જ મરે એવો બાથ છે દાર્શનિકમાં એમ ઘટે છે કે જે જ્ઞાનને અવિદ્યાથી બાથ ઘડે નથી કે થતો નથી તેને અવિદ્યાના કાર્યરૂપ દૃઢથી તે ગેનો જ બાથ હોઈ શકે ? ૨૮૦.

આ અર્થ નીચેના શ્લોકથી દૃઢ કરી બતાવે છે—

અસ્તાવવિધયા ચિત્રૈઃ સ્વકાર્યર્જુભમાણયા ।

મુઘ્વા ઘોષો જયત્સોઽધ મુદ્દો વાઘ્યતાં કથમ્ ॥ ૨૮૧ ॥ ૮૬૫

તિષ્ઠત્વજ્ઞાનતત્કાર્યશવા ઘોષેન મારિતાઃ ।

ન મીતિર્યોધસમ્રાજઃ કીર્તિઃ પ્રત્યુત તસ્ય તૈઃ ॥ ૨૮૨ ॥ ૮૬૬

શબ્દાર્થ—પ્રથમ (વિદ્યાભ્યાસના સમયમાં) યોતાનાં વિશિષ્ટ કાર્યો-વડે વૃદ્ધિ પમાડાતી અવિદ્યા સાથે બોધ, [તેને] શુદ્ધ કરીને જીતતો સતો તે હવણાં અવિદ્યાની નિવૃત્તિમાં સારી રીતે દૃઢ [થએલો છે તો] કેમ કરીને બાથ પામે ? (અર્થાત્ ન પામે). (૨૮૧), બોધે મારેલાં અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ મુદ્દાંઓ ભલે રહો. તેઓનાથી બોધરૂપ ચક્રવર્તી રા-જાને [કાંઈ] ભય નથી પણ [ઉલટી] કીર્તિ છે. ૨૮૨.

વિવેચન—પ્રથમ તત્ત્વનો બોધ થતા પહેલાં વિદ્યાભ્યાસના સમયમાં અનેક પ્રમા-તાપણુ, બોડતાપણુ, અને કર્તાપણુ, આદિ અવિદ્યાના જ પ ગુણોવડે વૃદ્ધિ પમાડાતી અવિ

૧ અતઃ રહસ્ય એ છે કે અવિદ્યાનો નાશ સમજવાને માટે કે કરાવવાને માટે આશુ' અવિદ્યાનું જ સૈન્ય ઉપુ કરત એકજે જવા મુધી વિદ્યાભ્યાસને જ્ઞાન થયું ને દોડ' લા મુધીમઃ નવા નવા સાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપ અવિદ્યાના સૈન્યવડે અવિદ્યાનો જ વધારો કરી પછી તત્ત્વબોધ વિગત

ધાને તેની આથે યુદ્ધ કરીને બોધ રાગને છૂટી લીધી છે ને પછી પોતાના અભ્યાસ બળવડે તે બોધ દૃઢ થયો છે. હવે બોધની દૃઢતા થતાં તો અવિદ્યા નિવર્તે ન યદ્ય અર્થ છે એમ સિદ્ધ થયું. અવિદ્યા નિવર્તે થઈ એટલે અવિદ્યાનાં કાર્ય નિર્મૂળ થયાં. હવે આ નિર્મૂળ કાર્યે તત્ત્વબોધને બાધ રી રીને કરી શકે ન ન કરી શકે. વાર ! જો કે અવિદ્યાનાં કાર્ય બાધિત થયાં છે તોપણ દેખાય છે તો, ખરું. આ દેખાવુ તે શું છે ? એ કાંઈ બોધના બાધકરૂપે દેખાતાં નથી, પણ યુદ્ધ મંથામમાં જ્ય મેળવવા માટે બોધરૂપ રાગને અવિદ્યાના જે સુખેટાને મારી નાખ્યા છે તેનાં તે તો મુઠ્ઠાં છે. આ મુઠ્ઠાં દેખાય છે તેમાં કાંઈ બોધ ચતુર્વર્ત્તની અપ્રકૃતા નથી પણ જીવડી તે તો તેની મહાર્તિ છે. ૨૮૧—૨૮૨

ય एवमतिशूरेण बोधेन न विबुध्यते ।

મટ્ટ્યા વા નિટ્ટ્યા વા દેહાદિગતયાડસ્ય કિમ્ ॥ ૨૮૩ ॥ ૮૬૭

શબ્દાર્થ—એ પ્રકારે જે અતિશય શૂર એવા બોધથી છૂટો પડતો નથી તેને શરીર આદિમાં સ્થિતિ કરી રહેલી પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિવડે શું છે? ૨૮૩

વિવેચન—વાર ! પાછળ ૨૭૭ માં શ્લોકમાં કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાનીને બોધના પુનરુદ્ભવનો અભાવ છે એ આપણે સ્વીકારીએ છીએ, પણ એથી કરીને જ્ઞાનીને પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનો સ્વીકાર નથી એ રૂપ પાછળ આવેલા પ્રમગમાં તો લાભ છે ? આત્મ સમાધાન બતાવવાને માટે આ શ્લોકનું કથન છે જે જ્ઞાની અવિદ્યા અને તેના કાર્યનો ધાત કરનાર જલદાત્માની એકતાના જ્ઞાનરૂપ તત્ત્વબોધથી છૂટો પડતો નથી તે જ્ઞાનીને દેહાદિ રચણ સાથે કે અનાત્મ સાથે સંબંધ રાખનારી પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિવડે જો લાભ છે ? અર્થાત્ તે એને ઇદ્રિ નથી તેમ અનિદ્ર પણ નથી. ૨૮૩.

અજ્ઞાનીને પ્રવૃત્તિ માલ છે તે વિષે કહે છે.—

મટ્ટાવાગ્રહો ન્યાય્યો बोधहीनस्य सर्वथा ।

स्वर्गाय वाऽपवर्गाय यत्तित्वं यतो नृभिः ॥ ૨૮૪ ॥ ૮૬૮

શબ્દાર્થ—બોધહીનને સર્વથા પ્રવૃત્તિમાં આગ્રહ યોગ્ય છે, જેથી કુ-રીને સ્વર્ગને માટે અથવા મોક્ષને માટે માણસોએ યત્ન કરવા યોગ્ય છે. ૨૮૪.

કર્મક્રમા આવી મળેલા જ્ઞાનીનું કર્મ કેવું બેધએ તે બતાવે છે—

विद्वांश्चेत् तादृशां मध्ये तिष्ठत्तदनुरोधतः ।

कायेन मनसा वाचा करोत्येवाखिलाः क्रियाः ॥ ૨૮૫ ॥ ૮૬૯

શબ્દાર્થ—જો વિદ્વાન્ (જ્ઞાની) તેવા (કર્મકં પુરૂષ) ની અંદર સ્થિત થાય તો તેમને બાધ ન થાય તેવી રીતે અનુસરતાં થઈને શરીર, વાણી

પાંચો છે. માયામાનો મેષ દાહવાને માટે માયામાં ધૂળ, ખારો, કે સાબુરૂપ બીજે મેલ નાંખવામાં આવે છે તેમ અવિદ્યાનો નાશ કરવા માટે સાક્ષરૂપ અવિદ્યા રચવામાં આવેલ છે એનાથી અવિદ્યા નાશ પામી એટલે તત્ત્વબોધની નિરકુરા સામ્રાજ્ય સત્તા બધે બાધી રહે છે તેને બીજી કાંઈ બાધ કરનાર રહેતું નથી એવો લાભ છે

અને મનવડે મર્વ ક્રિયાઓ કરે જ [પણ કર્મકાંડને તેમના પોતાના કામમાં
* લેઈ ઉપજાવે નહિ]. ૨૮૫.

તત્ત્વને જાણના ઇચ્છતા જીવાસુઓમાં જાનીવું ઈચ્છ્યું થુ છે તે નીચેના શ્લોકોમાં બતાવે છે—

एष मध्ये बुभुत्साना यदा तिष्ठेत्तदा पुनः ।

बोधार्थेषां क्रियाः सर्वा दृष्यन्त्यस्त्यजतु स्वयम् ॥ ૨૮૬ ॥ ૮૭૦

શબ્દાર્થ—આ (જાની) જ્યાં જિજ્ઞાસુઓની મધ્યે સ્થિત થાય ત્યારે
એ (જિજ્ઞાસુઓ) ને તત્ત્વઓના થાય જોઈલા માટે [ત્યાં] સર્વ ક્રિયાઓને હાથ
આપતો સતો પોતે [પણ તે ક્રિયાઓને] ત્યાં કરે. ૨૮૬.

જાનીને આવા કર્તવ્ય જાણે જોઈએ તે બતાવે છે—

अविद्वदनुसारेण वृत्तिर्बुद्धस्य युज्यते ।

स्तनंधयानुસारेण વર્તતે તદ્વિતા યતઃ ॥ ૨૮૭ ॥ ૮૭૧

શબ્દાર્થ—જાનીની રહેણી કરણી અજ્ઞાનીને અનુસરીને વર્તવાને
લાગ્ય છે જેથી કરીને બાળકની જમ્મા પ્રમાણે તેનો પિતા વરતે છે. ૨૮૭.

अधिक्षिप्तस्ताडितो वा बालेन स्वपिता तदा ।

न क्षिभ्राति-न कुप्येत बालं प्रत्युत लालयेत् ॥ ૨૮૮ ॥ ૮૭૨

નિદિતઃ સ્તૂયમાનો વા વિદ્વાનર્જુન નિદતિ ।

न स्तौति किंतु तेषां स्याद् यथा बोधस्तथा चरेत् ॥ ૨૮૯ ॥ ૮૭૩

શબ્દાર્થ—બાળકે પાડી નાંખેલો અથવા મારેલો પોતાનો પિતા તે
વખતે કલેશ પામતો નથી [અને] કોપ કરતો નથી, પણ ઉલટો બાળકને
રમાડે છે. (૨૮૮). અજ્ઞાનીઓએ નિદાએલો અથવા સ્તુતિ કરતો જાની
[અજ્ઞાનીઓની] નથી નિદા કરતો ને નથી વખાણ કરતો; પણ તેઓને
જેમ બોધ થાય તેમ આચરના કરે [છે]. ૨૮૯.

અજ્ઞાનીના મબ્ધમાં જાનીના આચરણું નિમિત્ત બતાવે છે—

येनाऽयं नटनेनात्र जुद्धयते कार्यमेव तत् ।

अज्ञप्रबोधोन्नैवान्यत्कार्यमरत्यत्र तद्विदः ॥ ૨૯૦ ॥ ૮૭૪

શબ્દાર્થ—આ (અજ્ઞાની માણસ) [જાનીના] જે આચરણવડે
અહીં (આ લોકમાં) તત્ત્વજ્ઞાન પામે છે તે જુ [તેણે] કર્તવ્ય કર્યું છે;

* શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાના પીઠ અધ્યાય ૧૧ ૨૫—૨૬ માં સ્લોક જુઓ

૧ જાની કૃપાળુ છે અને અજ્ઞાનીઓ તેના કૃપાપાત્ર છે અજ્ઞાની જોને પેલવોનાના કંઈ
કરવામાં વિરોધ ન થાય જોઈતું જ નહિ, પણ તેમને તે કંઈમાં આચરણ વધી જાવ મેળવવાની
ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત થાય એવી રીતે જાનીએ અજ્ઞાનીઓના સજ્જનમાં આજ્ઞાની વર્તે, એવો આ
સ્લોકનો હાથ છે

[કેમકે] તત્પત્ને બાણનારે જ્ઞાનીનું, અજ્ઞાનીને બોધ આપવા સિવાય બી-
જું કર્તવ્ય અહીં (આ લોકમાં) નથી જ (છે જ નહિ). ૨૯૦.

કૃતકૃત્યતયા તુમ્હાઃ પ્રાપ્તપ્રાપ્યતયા પુનઃ ।

તુષ્યન્નેત્રં સ્વમનસા મન્યતેઽર્સાં નિરંતરમ્ ॥ ૨૯૧ ॥ ૮૭૫

શબ્દાર્થઃ—કૃતકૃત્યતાવડે તુમ્હાં થએલો [અને] વળી પ્રાપ્તપ્રાપ્યતાવડે
તુમ્હાં થતો આ (જ્ઞાની) નિત્ય એ પ્રકારે પોતાના મનવડે માને છે, ૨૯૧.

વિવેચનઃ—પાછા ૮૩૬ થી ૮૭૮ સુધીના શ્લોકમાં ૬૬ી ગએલા અને ૮૭૬ થી
૮૮૨ સુધીમાં જે કહેવાયો તેનું તત્પત્ન આ શ્લોકથી જતાવે છે. ક્યું છે કરવા થોડા કાર્ય
જેણે તે કૃતકૃત્ય અને કૃતકૃત્યતા બાવ તે કૃતકૃત્યતા છે હવે ૮૭૬ થી ૮૮૨ સુધીમાં ક-
હેવાશે તે પ્રાપ્તપ્રાપ્યતા છે. પ્રાપ્ત ક્યું છે પ્રાપ્ત કરવા થોડા જ્ઞાનાત્મિક જેણે તે પ્રાપ્તપ્રાપ્ય
અને તેનો બાવ તે પ્રાપ્તપ્રાપ્યતા. એ બનેવડે તુમ્હાં થતો જ્ઞાની પોતાના મનમાં આ નીચે
જતાવ્યા પ્રમાણે તૃપ્તિ માને છે ૨૯૧

૩ જ્ઞાનીની પ્રાપ્તપ્રાપ્યતા. ૮૭૬-૮૮૨.

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં નિત્યં સ્વાત્માનમંજસા વૈશિ ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં બ્રહ્માનન્દો વિભાતિ મે સ્પષ્ટમ્ ॥ ૨૯૨ ॥ ૮૭૬

શબ્દાર્થઃ—[જેથી હું] નિરંતર પોતાના આત્માને સાક્ષાત્ જાણું છું
[તેથી] હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું. [જેથી] મને બ્રહ્માનંદ સ્પષ્ટ બાસે
છે [તેથી] હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું '. ૨૯૨.

વિવેચનઃ—પોતાનો આત્મા જે દેશકાળ આદિથી અપરિચ્છિન્ન હોઈ નિજ સ્વરૂપ
પ્રભુઆત્મા છે, તેને જ્ઞાની અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે સાક્ષાત્ જાણે છે માટે તે પોતાને યથાર્થ
જાણી ' હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું ' એમ બોલી આત્મજ્ઞાનના લાભરૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન
થતી પોતાની તુષ્ટિ જતાવે છે. શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ' મને બ્રહ્માનંદ સ્પષ્ટ બાસે છે ' એમ
૬૬ીને આત્મજ્ઞાનના જ્ઞાના લાભરૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતી તુષ્ટિ જતાવે છે. ૨૯૨.

હવે નીચેના શ્લોકમાં અનિષ્ટની નિવૃત્તિ થવાથી જ્ઞાનીને તુષ્ટિ થાય છે તે જતાવે છે,—

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં દુઃસ્વં સાંસારિકં ન વૌક્ષેઽથ ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં સ્વસ્વાજ્ઞાનં પલાયિતં કાપિ ॥ ૨૯૩ ॥ ૮૭૭

શબ્દાર્થઃ—[જેથી] હમણાં સંસાર સંબંધી દુઃખને [હું] જોતો નથી
[તેથી] હું ધન્ય છું! હું ધન્ય છું!! [જેથી] મારું આજ્ઞાન ક્યાંઈ પણ
જાતું રહ્યું [તેથી] હું ધન્ય છું! હું ધન્ય છું' !! ૨૯૩.

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિના કારણે કૃતકૃત્યતા અને પ્રાપ્તપ્રાપ્યતાને નીચેના શ્લોકથી દેખાડે છે.—

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં કર્તવ્યં મે ન વિદ્યતે કિંચિત્ ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં પ્રાપ્તવ્યં સર્વમથ સંપન્નમ્ ॥ ૨૯૪ ॥ ૮૭૮

શબ્દાર્થ:—‘હું ધન્ય છું! હું ધન્ય છું !! [કે લેથી] મારે [હવે] કાંઈ [પણ] કંતવ્ય [ભારી] નથી. [લે] પામવા થોડ્ય [હતું તે] સવ આજ [મેં] મેળવ્યું [માટે] હું ધન્ય છું! હું ધન્ય છું !! ૨૯૪.

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં તુષ્ટોર્મે કોષમા મોહ્યોકે ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં ધન્યો ધન્યઃ પુનઃ પુનર્વન્યઃ ॥ ૨૯૫ ॥ ૮૭૦

શબ્દાર્થ:—[આ] લોકમાં મારી તુષ્ટિની કઈ ઉપમા થાય ? [કોઈ પણ નહિ માટે] હું ધન્ય છું, ધન્ય છું! હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું! ધન્ય છું, ધન્ય છું!! કરી ફરીને [હું] ધન્ય છું !! (આ કૃતકૃત્યતા આદિવડે થ એલી તુષ્ટિની નિરતિશયતા છે, અને જ્ઞાનીને તે ચોતઝંકથી મુકુરે છે). ૨૯૫.

અહો પુણ્યમહો પુણ્યં ફલિતં ફલિતં દૃઢમ્ ।

અસ્ય પુણ્યસ્ય સંપત્તેરહો વયમહો વયમ્ ॥ ૨૯૬ ॥ ૮૮૦

શબ્દાર્થ:—[માઁ] પુણ્ય અતિ ઉત્કૃષ્ટ [છે], અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે ! [તે] સારૂ ફળયુ છે! આ પુણ્યની સંપત્તિથી અમે [પણ] સર્વોત્તમ છીએ ! અમે મર્વોત્તમ છીએ !! (આ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિરૂપ ફળતાં કામ્યુતું મૂળ પુણ્ય છે તેનું પણ સ્મરણ કરી જ્ઞાની તુષ્ટિ પામે છે. નિઃકુશ તુષ્ટિ-મો તો તુષ્ટિ જ હોય). ૨૯૬.

અહો શાસ્ત્રમહો શાસ્ત્રમહો ગુરુરહો ગુરુઃ ।

અહો જ્ઞાનમહો જ્ઞાનમહો સુખમહો સુખમ્ ॥ ૨૯૭ ॥ ૮૮૧

શબ્દાર્થ:—શાસ્ત્ર અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે! સર્વ ગાત્રોતુ શિરોમણિ વેદાંત-શાસ્ત્ર અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે!! [અને] એ શાસ્ત્રનો બોધ આપનાર શ્રીગુરુ ઉત્તમ છે! સર્વોત્તમ છે!! [તેથી થએલું] જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે! બ્રહ્માત્માની એકતાના અનુભવરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન સર્વોત્તમ છે!! ૨૯૭.

તુષ્ટિદીપમિમં નિત્યં યેઽનુસંદધતે વુધાઃ ॥

બ્રહ્માનન્દે નિમજ્જંતસ્તે તૃપ્યંતિ નિરંતરમ્ ॥ ૨૯૮ ॥ ૮૮૨

શબ્દાર્થ:—જેઓ આ તુષ્ટિદીપને નિત્ય ચિંતન કરે છે તેઓ બ્રહ્મા-નન્દમાં નિમગ્ન થતાં નિરંતર તુષ્ટિ પામે છે. ૨૯૮.

॥ इति श्रीसुनातनयोगमार्गोद्धारकपूज्यपादब्रह्मनिष्ठश्रीमन्नयुराम

शर्मणः शिष्येण पाठकावर्तकेन सदारामात्मिजेन विश्वनाथ

शर्मणा विरचितायां पंचदश्याः श्रीगुर्जरार्थदीपिकाया

तुष्टिदीपः समाप्तः ॥

પ્રકરણ ૮ મું

કૂટસ્થદીપ.

૧ શરીરની બહાર અને અંદર, ચિદાલાસનું બ્રહ્મ અને
કૂટસ્થથી ભેદવડે નિરૂપણ ૮૮૩-૮૮૬.

૧ 'તં' પદના લક્ષ્ય અને વાચ્યના કથનપૂર્વક ફેહની બહાર
ચિદાલાસ અને બ્રહ્મનો ભેદ. ૮૮૩-૮૮૬.

આઠઠદિત્યદીપિતે કુઙ્ઘે દર્ષણાઠઠદિત્યદીપિત્ ।

કુટસ્થમાસિતો દેહો ધીસ્થજીવેન ભાસ્યતે ॥ ૧ ॥ ૮૮૩

ગાઠ્ઠાધ્ય:—આકાશમાં રહેલા સૂર્યવડે પ્રકાશિત હોતમાં દર્પણમાં પડેલા સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે કૂટસ્થવડે પ્રકાશેલા દેહ, બુદ્ધિમાં સ્થિત થયેલા જીવવડે પ્રકાશે છે. ૧.

વિવેચન:—સુશુપ્તને મોક્ષનુ સાધન બ્રહ્માત્માની એકતાનુ જ્ઞાન છે એનો આરબ કરવા ઇચ્છતા મથકર્તા 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યમાના 'તં' પદના અર્થના શોધનરૂપ કૂટસ્થદીપનો આરબ કરે છે આ કૂટસ્થદીપ વેદાત્તશાસ્ત્રના એક પ્રગ્લુરૂપ જ છે, માટે વેદાત્તશાસ્ત્રના નિરૂપાદિ અનુમધ્યતુજ ને છે તે જ આના પણ છે, એમ માની લઇને 'તં' પદનુ લક્ષ્ય કૂટસ્થ અને 'તં' પદનુ વાચ્ય જ્ઞાન-આભાસ તે બંનેને દર્શાવે સ દિત્ત દેખાડે છે —

મૂળ શ્લોકમા આકાશમા રહેલો સૂર્ય એમ કહેવુ છે, તેવડે માત્ર સૂર્ય જ મનજવે સૂર્યના પ્રકાશવડે ભીત પ્રગશે છે અર્થાત્ દેખાઇ આવે છે આ દેખાઇ આવતી ભીત ઉપર સૂર્યથી પ્રતિબિમ્બિત થએલા દર્પણોનો પગરત્તન પ્રકાર પદ્માથી તે ડિગે પ્રકારો છે અર્થાત્ ભીતને પ્રગશનામા બે પ્રગશ કામ કરે છે એ સૂર્યનો અને ખીજો દર્પણમા પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિમ્બના પગરત્તનનો જેમ ભીત બે પ્રગશથી પ્રગમે છે તેમ આ દેહ-શરીર પણ બે પ્રગશથી પ્રગમે છે એ કૂટસ્થ ને અનિમરી ચિતત્ત્વ છે તેના પ્રગશવડે અને ખીજો બુદ્ધિમા સ્થિત થએલા ચિદાલાસના પ્રગશ-પગરત્તન પ્રગશવડે આમ કૂટસ્થ અને ચિદાલાસવડે સરીકે પ્રગમે છે, એ રૂપરૂપ અથ તાની આ પ્રગલુની પ્રતિમા છે ૧

અનેકદર્પણાઠઠદિત્યદીપિતાં ચદુસંશ્રિપ્ત ।

इतरा व्यज्यते तासामभावेऽपि प्रकाशते ॥ २ ॥ ૮૮૪

ગાઠ્ઠાધ્ય:—અનેક દર્પણમાં પડેલ સૂર્યની દીપ્તિના ઘણા સધિઓમાં ખીજ (સૂર્યપ્રભા) રૂપરૂ દેખાય છે, [અને] તેઓનો અભાવ મતે પણ [તે] પ્રકાશે છે. ૨.

વિવેચન:—જે સૂર્યથી પ્રતિબિંબિત થએના ધણા દર્પણોનો પગવર્તન પ્રકાશ ભીંત ઉપર પાડવામા આવે, તો પછી ભીંત એના પગવર્તન પ્રનશવડે જ પ્રકાશેતી છે એમ શકા કરવા જેવું નથી કેમકે ભીંત ઉપર વળ્યા દર્પણોનો પડેલો પગવર્તન પ્રકાશ ત્યાં જોવામા છે આ દેખાતા જૂઠા જૂઠા ગોળાકારના મધિઓમા જે પ્રકાશ દેખાય છે તે મૂર્યનો છે આથી કરી ધણા દર્પણોનો પગવર્તન પ્રમશ ભીંત ઉપર પાડવામા આવ્યો હોય તોપણ, ભીંત તો એ પ્રકાશડે પ્રકાશેતી છે એમ જ ભામે છે અને વાસ્તવિક તેમ જ છે વળી જે દર્પણોનો પગવર્તન પ્રમશ તેના ઉપરથી વધ દેખામા આવે અર્થાત્ દર્પણોનો નાશ થઇ નવ તોપણ ભીંત તો એકવા સૂર્ય ॥ પ્રમશડે પણ પ્રકાશી નીકળેતી દેખાય છે ૭

આ દશાતમા મિદ્ધ થએના અર્થને મિદ્ધાતમા જોડના માટે નીચેનો શ્લોક મુકે છે—

ચિદાભાસવિશિષ્ટાનાં તથાડનેકથિયામસાં ।

સધિ થિયામભાવં ચ ભાસયન્ પ્રવિવિચ્યતાસ્ ॥ ૩ ॥ ૮૮૫

શબ્દાર્થ:—તેમ ચિદાભાસવાળી અનેક છુદ્ધિવૃત્તિઓના સધિને અને તે છુદ્ધિવૃત્તિઓના અભાવને પ્રકાશતો આ કૃદસ્થ [છે તેવું] વિવેચન કરવું ૩.

વિવેચન—પાછળ જેમ અનેક દર્પણમા સૂર્યની કાંતિ પામે છે, અને દર્પણ ન હોય તોપણ તે પ્રમશ છે એમ બતાવ્યું છે, તેમ અધિકારી કૃદસ્થ, ચિદાભાસવિશિષ્ટ એટલે ચિત્પ્રતિબિંબનાગી ઓડ છુદ્ધિઓ જેઓ વગર શબ્દની વાચ્ય છે તેઓના સધિને ભાગદિ અનસ્થામા જાણે છે, તેમ જ તેઓના અભાવને પણ જાણે છે આ કૃદસ્થર્થ વિવેચન કરતું જોઇએ અર્થાત્ ચિદાભાસવાળી છુદ્ધિવૃત્તિઓથી તેનો બેદ કરી તેને જાણવો જોઇએ ૩

હવે દેહની અદ્ય કૃદસ્થ અને ચિદાભાસનો બેદ દેખાના માટે પ્રથમ તેમનો દેહની બહારો બેદ કેવો છે ને બતાવે છે—

ઘટૈકાડકારધીસ્થા ચિદ્ ઘટમેવાનભાસયેત્ ।

ઘટસ્ય જ્ઞાતતા વ્રહ્મચેતન્યેનાવભાસતે ॥ ૪ ॥ ૮૮૬

શબ્દાર્થ:—ઘડાના આકાશનાળી ‘છુદ્ધિમાં રહેલું’ ચેતન ઘડાને જ પ્રકાશે છે [પપ] ઘડાનું જાણવાપણું [તો] બ્રહ્મચેતન્યનડે જ ભામે છે. ૪.

વિવેચન—મુદ્ધિ જે જે બાણ પદાર્થોના મળધમા જોડાય છે તે તે બાણ પદાર્થોના આધારો રૂપે પરિણમ પામે છે અર્થાત્ ને તે પદાર્થોના જેની તે થાય છે એ સિદ્ધાંત છે આ પાત્ર દશાત લખને સમ વસ્તુ છે માટે મુદ્ધિને વાના આધારવાળી દેહની છે મુદ્ધિમા ચેતનનું પ્રતિબિંબ છે તે ચિદાભાસ છે આ મુદ્ધિમા રૂડી ચેતનનું પ્રતિબિંબ એટલે ચિદાભાસ બાણ પદાર્થોના મળધમા જોડાતા આ ઘડો છે એમ ઘડાને જ દેખાડે છે, પણ ‘ મેં ઘડો જાણ્યો ’ એ જાણના રિચયણાર્પ ધર્મ જે આ હકિતના બ્યવહારનો હેતુ છે, તે તો ઘટની ક પના ॥ અધિકાર રૂપ બ્રહ્મચેતન્યવડે જ ભાસે છે ચિદાભાસવડે ભાસનો નથી ૪

અજ્ઞાતત્વેન જ્ઞાતોઽયં ઘટો વુદ્ધ્યુદયાત્ પુરા ।

બ્રહ્મણૈવોપરિણાત્ તુ જ્ઞાતત્વેનેત્યસૌ મિદા ॥ ૫ ॥ ૮૮૭

શબ્દાર્થ — બુદ્ધિના ઉદયની પૂર્વે નહિ જાણવાપણાવડે [પણ] આ ઘડો બ્રહ્મવડે જ જાણેલો [છે] પાછળથી તો [તે] જાણવાપણાવડે [જાણીએ છીએ]. આ ભેદ [છે]. ૫.

વિવેચન:—પાછળ જાતાવ્યા પ્રમાણે ‘ ઘડો જાણ્યો ’ એવું જ્ઞાન તો બ્રહ્મવડે થાય છે, સારે બુદ્ધિનું પ્રયોજન થુ છે ? એ શક્ય છે કે એનું સમાધાન કરવા આ શ્લોક છે. એટલે કે ઘડાનું જાણવું અને નહિ જાણવું એ બેદની સિદ્ધિને માટે બુદ્ધિ ઉપયોગી છે. ‘ આ ઘડો છે ’ એવી બુદ્ધિ જ્યાં મુખી આપણને ઉપજી નથી, ત્યાં મુખીમાં ‘ હું ઘડને જાણતો નથી ’ એવી અજ્ઞાતતાથી તે બ્રહ્મવડે પ્રકાશિત છે. કહેવાનો ભાવ એવો છે કે મને ધનુઓ જેમ બ્રહ્મા કરપાએવ છે તેમ ઘડો પણ કરપાએવ છે. અને બ્રહ્મ જે સર્વત્ર અનુસ્યૂત છે, તેણે કરીને કલ્પિત તમામ વસ્તુઓ પ્રકાશી છે; અને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયા પછી ‘ હું ઘડને જાણુ છું ’ કે ‘ મેં ઘડને જાણ્યો ’ એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે પણ બ્રહ્મ ચૈતન્યથી જ પ્રકાશી છે. ફલિતાર્થ એ કે, બુદ્ધિના અનુસ્યૂતી ધનુઓમાં અજ્ઞાતપણું રહે છે, અને બુદ્ધિના ઉદયથી ધનુઓ વિષેનું અજ્ઞાતપણું નાશ પામીને જ્ઞાતપણું પ્રતીત થાય છે અર્થાત્ જગત્ના યાત્રા પદાર્થમાનનું વ્યક્તિજ્ઞાન ભામે છે તે બુદ્ધિરૂપિની જ ભામે છે, આમ બુદ્ધિના હોવા ન હોવાનો ભેદ છે ૫.

ચિદાભાસાંતથીવૃત્તિર્જ્ઞાનં લોહાંતકુંતવત્ ।

જાલ્પ્યમજ્ઞાનમેતાભ્યાં વ્યાપ્તઃ કુંભો દ્વિધોચ્યતે ॥ ૬ ॥ ૮૮૮

શબ્દાર્થ — લોહદ્વજવાળા ભાલાની પેઠે ચિદાભાસ જેના અંતમાં છે એવી બુદ્ધિવૃત્તિ [તે] જ્ઞાન [છે] અને [જડપદ્ધતું] અજ્ઞાન [છે]. એ (જે) થી વ્યાપ્ત ઘડો જે પ્રકારે કહેવાય છે. ૬.

વિવેચન:—એક જ રાક્ષા જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતાવાળા બે રૂપ કેમ મળે ? આ રાક્ષાના સમાધાનને માટે જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતાનાં નિશ્ચિત જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના રૂપ રૂપ જતાનના આ શ્લોકનું કથન છે. જે પ્રમાણે ભાયાની ટોચે કાર્ષ કરનાર લોહનું કળ છે તે પ્રમાણે જ્ઞાનેત્વાદક ચિદાભાસ જેના અંત ભાગમાં છે એવી બુદ્ધિરૂપિની જ્ઞાન રહે છે. આભાસીએ પણ કોપેડકા મુદ્ધિ ‘ બોધમાં સાક્ષાત્ બુદ્ધિ છે ’ એમ જતાનું છે. રૂપપ્રકાશ ગદિતપણું તે જાણ-જડત્વ-જડપણું આને અજ્ઞાન કહેવું છે અનુક્રમે આ જ્ઞાન અજ્ઞાનવડે ઘડો મને તરફથી સમધવાળો મતો ‘ જાણ્યો ’ અને ‘ નથી જાણ્યો ’ એમ બે પ્રકારે બોલાય છે ૬.

અત્ર એક રાક્ષ થાય છે તે એ કે અજ્ઞાનથી વ્યાપ્ત અજ્ઞાત ઘડો તો બ્રહ્મવડે જાણવાને યોગ્ય છે એ વાત નર્મને છે પણ જ્ઞાનથી વ્યાપ્ત જ્ઞાત ઘડો બ્રહ્મચૈતન્યથી ભામે છે એમ સામાટે કહેવું ભેદએ ? આ રાક્ષાના સમાધાનને માટે નીચેના શ્લોક રહે છે —

અજ્ઞાતો બ્રહ્મણા માસ્યો જ્ઞાતઃ કુંભસ્તથા ન કિમ્ ।

જ્ઞાતત્વજનનેનૈવ ચિદાભાસપરિણયઃ ॥ ૭ ॥ ૮૮૯

શબ્દાર્થ—અજ્ઞાન (ઘડો) [જેમ] અજ્ઞાનને ભાસવા યોગ્ય [છે] તેમ જ્ઞાત ઘડો શું નથી ? [છે. કેમકે] જ્ઞાતતાને ઉત્પન્ન કરવાવડે જ વિદ્યાભાસની કૃતાર્થતા [છે]. ૭.

વિવેચન—અજ્ઞાત ઘડો તેમ જ જ્ઞાત ઘડો એ ૧ને મલ્લચૈતન્યથી જ ભાસે છે અર્થાત્ ‘ ધડાને ૨ જાણતો નથી ’ એવું જા. (અજ્ઞાન) અને ‘ ઘડાને ૧ જાણે ’ એવું જ્ઞાન અલ્પચૈતન્યવડે જ ભાસે છે. એક વડાની અજ્ઞાતતારૂપ ધનને બાતરી જેમ અજ્ઞાન કૃતાર્થ થાય છે, તેમ જ ઘડાની જ્ઞાતતારૂપ ધન બાતરી જ્ઞાન કૃતાર્થ થાય છે અજ્ઞાતતા અને જ્ઞાતતા એ બંનેનો અનુભવ નિદ્રા ધનમાં એટલે પ્રકાશ ધનમાં પ્રલયચૈતન્ય જ છે, એટલા માટે જ્ઞાત ઘડો પણ અલ્પચૈતન્યથી જ ભાસે છે. ■

આભાસદીનયા લુપ્ત્યા જ્ઞાતત્વં નૈવ જન્યતે ।

તાદૃશ્ચુર્દેવિશેષઃ કો મૃદાદેઃ સ્યાદ્ વિકારિણઃ ॥ ૮ ॥ ૮૯૦

શબ્દાર્થ—વિદ્યાભાસ વિનાની શુદ્ધિવડે જાણવાપણું ઉત્પન્ન થતું નથી. [કેમકે જો એમ હોય તો] તેથી (વિદ્યાભાસ વિનાની) શુદ્ધિનો [અને] વિકારી માટી આદિનો ભેદ ચો હોય ? [કાંઈ પણ ન હોય]. ૮.

વિવેચન—આરે અજ્ઞાતતા ઉત્પન્ન કરનાર અજ્ઞાનની પેઠે જ્ઞાતતા ઉત્પન્ન કરવામાં શુદ્ધિ જ પૂરું છે એમ પાછલા શ્લોકમાં મતાનુસારે વર્ણી ૮૮૮ માં શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વિદ્યાભાસનું તેમાં પ્રયોજન જ ક્યા ગૃહે છે ? વિદ્યાભાસનું લા પ્રયોજન છે, કેમકે વિદ્યાભાસ વિનાની એટલી શુદ્ધિ તો માત્ર જ. ધનના જેવી છે ઘડો જેમ ચોને પોતાની મેળે પ્રકાશતો નથી, તેમ વિદ્યાભાસવિનાની શુદ્ધિ પણ જ્ઞાતતાને ઉત્પન્ન કરતી નથી ૮

જાત ઇત્યુચ્યતે કુંભો મૃદા લિપ્તો ન કુનચિત્ ।

ધીમાનવ્યાસકુંભસ્ય જ્ઞાતત્વં નેપ્યતે તથા ॥ ૯ ॥ ૮૯૧

શબ્દાર્થ.—[જેમ] માટીએ લીપાએલો ઘડો જાણેલો છે, એમ ક્યાંઈ પણ કહેવાય નહિ. તેમ કેવળ શુદ્ધિવડે વ્યાસ [એવા] ઘડાનું જાણવાપણું [પણ] અગીકાર કરાતું નથી. ૯.

વિવેચન:—ઘડાના ઉપર લાલ, પીળા, ઘોળા એવી માત્રી ચોપડી દે એટલા જ ઉપરથી કાંઈ ઘડો ઓગળાતો નથી અર્થાત્ લોક કાર્વ એટલા ઉપરથી ઘડો છે એમ જ જાણતા નથી તેમાં જ્ઞાનની જરૂર છે, તેમ કેવળ શુદ્ધિથી ઘડો વ્યાસ થાય તેથી ઘડની જ્ઞાતતા જાણતી નથી પણ વિદ્યાભાસ મગનાથી જ તે જાણાય છે ૯

જ્ઞાતત્વં નામ કુંભે તચ્ચિદાભાસફલોદયઃ ।

ન ફલં વ્રહ્મચૈતન્યં માનાત્ પ્રાગપિ સત્તતઃ ૧૦ ॥ ૮૯૨

શબ્દાર્થ—ઘડામાં તે વિદ્યાભાસરૂપી રૂઝનો ઉદય [એ જ] જાણવાપણું પ્રસિદ્ધ [છે. જાણતું] તો] પ્રમાણની પૂર્વે પણ હોવાપણું છે, એટલા માટે અલ્પચૈતન્ય, રૂઝ નથી. ૧૦.

વિવેચન:—જ્ઞાતતાના ઉત્પાદનમાં કેવળ શુદ્ધિનું અસમર્થપણું બતાવેલું છે, એટલા માટે જ્ઞાતતા ઉત્પન્ન થવામાં ચિદાભાસરૂપ ફળની ઉત્પત્તિ જરૂરની છે. ને એ જ પ્રમિદ્ધ જ્ઞાતતા છે. એમ છે તોપણ ચિદાભાસરૂપ ફળની કલ્પનાની જરૂર જ શી છે? કેમકે આપણે પાછળ જ્ઞાત અને અજ્ઞાત ઘટો અલ્પથી પ્રકાશે છે એમ તો કહી ચૂક્યા છીએ. આથી કરીને અલ્પચેતન્યને જ ફળરૂપ માની ચવાવી લઈએ તોપણ ચાહે, એમ કોઈ શંકા કરે, પણ અલ્પને ફળ માની શકાય નહિ. અલ્પને ફળ માનવામાં બાધ આવે છે. એટલે કે સામાસદ્વૃત્તિવિશિષ્ટ ચેતનરૂપ પ્રમાણથી જ્ઞાતતા ધર્મ પ્રસિદ્ધિ પામે છે અને આ પ્રમાણની પૂર્વે પણ અલ્પનું તો હોવાપણું છે જ. અલ્પને જો ફળ માનીએ તો તે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતું જોઈએ, ને તેથી કરીને અલ્પચેતન્ય ફળ નથી. ૧૦

કોઈ એમ કહેવા માગે કે વાર્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્યે પરાગર્થપ્રમેયેષુ ઈં શ્લોકમા અલ્પચેતન્યને ફળરૂપ માન્યુ છે તેનાથી તમે અત્ર વિરૂદ્ધ કહેા છો. આ શંકાના સમાધાન માટે વાર્તિકમાનો તે શ્લોક નીચે લઈ અથર્કતા ખુલાસો બતાવે છે:—

પરાગર્થપ્રમેયેષુ ચા ફલત્વેન સંમતા ।

સંવિત્ સંવેદ મેયોઽર્થો વેદાંતોક્તિપ્રમાણતઃ ॥ ૧૧ ॥ ૮૯૩

इति वार्तिककारेण चित्सादृश्यं विवक्षितम् ।

ब्रह्मचित्फलयोर्भेदः सहस्रयां विश्रुतो यतः ॥ ૧૨ ॥ ૮૯૪

શબ્દાર્થ:—અહારના (ઘટાદિ) પદાર્થો પ્રમાણના વિષય સતે જે ચેતન [પ્રમાણના] ફળપણાવડે અંગીકાર કરેલું છે, તે જ વેદાંતની ઉક્તિરૂપ પ્રમાણથી જાણવાયોગ્ય વસ્તુ [છે]. (૧૧). એ પ્રકારે વાર્તિકકારે [ઉપરના શ્લોકમાં ચિદાભાસરૂપ ફળને] ચેતનનું સદૃશપણું કહેવાને ઇચ્છેલું [છે] કેમકે ઉપદેશસહસ્ત્રીમાં [તેમણે] અલ્પને અને ચિદાભાસરૂપ ફળને ભેદ સાંભળેલો [છે]. ૧૨.

વિવેચન—ઉપર બતાવેલા વાર્તિકકારના શ્લોકમાં સંવિત્ શબ્દ વાપરેલો છે: એનો અર્થ જ્ઞાન—આત્મા—અલ્પ એવો થાય છે, અને તેને જ વાર્તિકકારે ફળરૂપ અંગીકાર કરેલું છે, એમ વાદી બતાવે છે. અર્થાત્ ચિદાભાસને અને અલ્પને તેઓ એક જ ગણે છે. આથી કરીને આ પ્રકરણના ૧૦ માં શ્લોકમાં અલ્પને ફળ માનવાની કહેલી વાતને ટેકા મળે છે. પચદશી લખનાર આચાર્ય એમ બતાવે છે કે વાર્તિકકારે પોતાના શ્લોકમાં વાપરેલા સંવિત્ શબ્દનો અર્થ ત્યાં જ્ઞાન—આત્મા—કે અલ્પ તરીકે બળ્યો નથી, પણ ચેતનને સદૃશ એવો એટલે ચિદાભાસ જ ઇચ્છ્યો છે. વાર્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્ય, પુન્યપાદ ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના શિષ્ય છે અને તેમણે શ્રી ગુરુખાદરા ગુરુપાદગ્રંથિત ઉપદેશ સહસ્ત્રી નામનો ત્રયચત્સાબ્દ્યો છે, જેમાં અલ્પ અને ચિદાભાસનો ભેદ બતાવેલો છે. આથી એમ ભાસે છે કે જોણે અલ્પચિદાભાસનો ભેદ જાણ્યો છે એવા વાર્તિકકાર, પોતાના અર્થમાં તેઓને એક કહે નહિ. અર્થાત્ અત્ર ૧૧ માં શ્લોકમાં સંવિત્ નો અર્થ તેમણે ચેતનસદૃશ એવો એટલે ચિદાભાસ જ ઇચ્છ્યો છે. એ ચિદાભાસ જાણવાયોગ્ય છે એટલે કે—તેનું સ્વરૂપમાન કલ્પાએલ છે, તે શુદ્ધિમાં માત્ર

પ્રતિબિબંધે છે અને અજ્ઞાનને લઈને જ તે પોતામાં અર્જુનાદિનો આરોપ કરે છે, ઇલાદિ પાછા તુલિદીપમાં જણાવ્યું છે તેમ તેનું વિરોધન કરી જેવા થોગ્ય છે-જાણુવા થોગ્ય છે આવી રીતે સમન્વતા વિગ્રહનું સમાધાન થાય છે ૧૧-૧૨

આભાસ ઉદિતસ્તસ્માદ્ જ્ઞાતત્વં જનયેદ્ પ્રટે ।

તત્પુનર્વહ્નના ભાસ્યમજ્ઞાતત્વવદેવ હિ ॥ ૧૩ ॥ ૮૯૫

શબ્દાર્થ—તેટલામાટે ઘડામાં ઉત્પન્ન થએલો ચિદાભાસ [ઘડામાં] જાણુવાપણું ઉત્પન્ન કરે છે. [અને] પછી તે જાણુવાપણું અજ્ઞાતતાની પેઠે બ્રહ્મવડે જ ભાસવાથોગ્ય [છે, એ] પ્રસિદ્ધ [છે]. ૧૩.

વિરોધન — ૧૩ ! બ્રહ્મચિદાભાસના બેદથી આપણા પ્રકૃત-આનતા પ્રસંગમાં શો લાભ થાનો છે ? એથી લાભ છે જ્યારે બ્રહ્મ અને ચિદાભાસનો ભેદ છે સારે હો એ વાત સિદ્ધ જ છે કે બુદ્ધિવૃત્તિઓ નેનદ્વારા વટસાથે તદાગર પામી તેની સાથે ચિદાભાસ પણ વટાગર થયો અર્થાત્ ઘડામાં તે ઉત્પન્ન થયો આમ તેમાં ઉત્પન્ન થએલો ચિદાભાસ ઘડામાં જ્ઞાતપણ ઉત્પન્ન કરે છે, આ પછી જેમ અજ્ઞાત ઘડાને બ્રહ્મ પ્રકારો છે, તેમ એ ચિદાભાસથી જ્ઞાત થએલાને પણ બ્રહ્મ પ્રકારો છે, એ સિદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ જ છે ૧૩

ધીવૃત્ત્યાભાસકુંભાનાં સમૂહો ભાસ્યતે ચિતા ।

કુંભમાનફલત્વાત્સ એક આભાસતઃ સ્ફુરેત્ ॥ ૧૪ ॥ ૮૯૬

શબ્દાર્થ—[ધીવૃત્તિના નીકળેલી] બુદ્ધિવૃત્તિ, આભાસ અને ઘડાનો સમૂહ [એ] બ્રહ્મચૈતન્યવડે ભાસે છે [પણ આભાસનું કેવળ કુંભમાં જ ફળપણું હોવાથી તે (આભાસ) થી તે એક (ઘડા જ) ભાસે છે. (અર્થાત્ ચિદાભાસ બુદ્ધિવૃત્તિદ્વારા જે પદાર્થ સાથે જોડાય છે તે પદાર્થને તદાકાર થવાથી તેવડે માત્ર તે જ પદાર્થ ભાસે છે, પણ બ્રહ્મવડે તો બુદ્ધિવૃત્તિ, આભાસ અને પદાર્થ બધાં ભાસે છે.) ૧૪.

ચૈતન્યં દ્વિગુણં કુંભે જ્ઞાતત્વેન સ્ફુરત્સતઃ ।

અન્યેડનુવ્યવસાયારયમાહુરેતથ્યોદિતમ્ ॥ ૧૫ ॥ ૮૯૭

શબ્દાર્થ—[વડો, ચિદાભાસ અને બ્રહ્મ એ બેનેવડે ભાસે છે.] એટલામાટે ઘડામાં જ્ઞાતતાવડે બ્રહ્મનું ચૈતન્ય સ્ફુરે છે યથોક્ત (જેટું કંઈ છે તેવા) આ ચૈતન્યને બીજાઓ (તાકિક વાદીઓ) અનુવ્યવસાય નામનું જ્ઞાન છે એમ] કહેતા હવા--હું છે. ૧૫.

ત્રયોડયમિત્યસાતુક્તિરાભાસસ્ય પસાદનઃ ।

વિજ્ઞાતો ઘટદૃત્યુત્તિર્ગ્રામ્યાનુગ્રહતો ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥ ૮૯૮

૧ આ ઘટો છે એમ ચિદાભાસથી ઉત્પન્ન થએલી જ્ઞાનતાને નિધાવિદો અવસાય જ્ઞાન કહે છે અને એ જ્ઞાનતા જ્ઞાનને જોડે તે ને ધોગ અવધો જેવા જ્ઞાનને અનુવ્યવસાય કહે છે જુઓ પાછા ૫૯ ૭૬ માં ૨૦૨ સ્તોત્રની કીમ અને રિખા.

શબ્દાર્થ:—‘આ ઘડો છે’ એ પ્રકારની આ ઉક્તિ ચિદાભાસના પ્રસાદથી [થાય છે, અને] ‘ઘડો બળ્યો’ એ પ્રકારની ઉક્તિ બ્રહ્માના અનુબલ્ધથી થાય છે. ૧૬.

૨ દેહની અંદર દૃઢ્ય અને ચિદાભાસનો ભેદ. ૮૮૬-૯૦૮.

આભાસવ્રત્તણી દેહાદૃ વર્તિર્યદ્વં વિવેચિતં ।

તદ્વદાભાસકૂટસ્થો વિવિચ્યેતાં વણ્યપિ ॥ ૧૭ ॥ ૮૯૯

શબ્દાર્થ:—ચિદાભાસ અને બ્રહ્માનું, દેહની બહાર જેમ વિવેચન કર્યું તેમ આભાસ અને દૃઢ્યનું ગરીબની અંદર પણ વિવેચન કરવું. ૧૭.

અહંવૃત્તો ચિદાભાસઃ કામક્રોધાદિકેષુ ચ ।

સંચ્યાપ્ય વર્તતે તમે લોહે નન્દિર્યથા તથા ॥ ૧૮ ॥ ૯૦૦

સ્વમાનં ભાસયેત્ તમે લોહં નાન્યત્ કદાચન ।

एवमाभाससहिता वृत्तयः स्वस्वभासिका ।। १९ ॥ ९०१

શબ્દાર્થ:—જેમ તપેલા લોહમાં અગ્નિ [સારી રીતે વ્યાપી જઈને રહે છે.] તેમ ચિદાભાસ અહ વૃત્તિમાં અને કામક્રોધાદિક [બીજી] વૃત્તિઓમાં [પણ] સારી રીતે વ્યાપીને વર્તે છે—રહે છે. (૧૮). [જેમ] તપેલું લોહું કેવળ પોતાને [જ] પ્રકાશે છે, [પણ] બીજા પદાર્થને ક્યારેય નથી [પ્રકાશતું] એ પ્રકારે આભાસ સહિત અહ કામક્રિ વૃત્તિઓ [પણ] પોતપોતાની પ્રકાશક છે [બીજા પદાર્થને પ્રકાશ કરતી નથી]. ૧૯.

વિવેચન:—જે દેહની બહાર ચિદાભાસને વ્યાપ એમ ઘટાદિ પદાર્થો છે પણ સારીરની અંદર તે તેના પદાર્થોના અનાર છે, આરે અદગ્નુ આ પદાર્થોને અથવા જાને ચિદાભાસ વ્યાપી રહેતો હશે? એ શકા ઉડે છે દેહમાં હવે નિયમોચ્ચ દૃષ્ટિઓનો અભાવ છે, તથાનિ તેમાં અહકાર આદિ દૃષ્ટિઓનો સહભાવ તો છે માટે આ અહકાર હદિ દૃષ્ટિઓમાં ચિદાભાસનો સ્વીકાર કરના યોગ્ય છે, એટલે કે અતકાર, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મુખદુઃખ તમિ, ક્રોધ, નિમિષ ભય આદિ દૃષ્ટિઓ છે તપેલા લોહમાં જેમ અગ્નિ વ્યાપી રહેતો છે તેમ આ દૃષ્ટિઓમાં ચિદાભાસ વ્યાપી રહેતો છે વળી તપેલું લોહું જેમ પોતાને જ પ્રકાશે છે, પણ અગ્નિની પેડે બીજાને પ્રકાશતું નથી, તેમ આ દૃષ્ટિઓ પણ જગ પોતાને જ પ્રકાશે છે બીજાને પ્રકાશતી નથી ૧૮-૧૯

क्रमाद् विच्छिद्य विच्छिद्य जायन्ते वृत्तयोऽखिलाः ।

सर्वा अपि विव्रीयन्ते मुक्षिर्मुर्च्छासमाधिषु ॥ ૨૦ ॥ ૯૦૨

સંઘયોઽસ્વિલટ્તીનામભાવાશ્રાવભાસિતાઃ ।

निर्विकारेण येनासौ कूटस्थ इति चोच्यते ॥ ૨૧ ॥ ૯૦૩

શબ્દાર્થ:—[બ્રહ્મા અને સ્વભાવસ્થામાં] સમગ્ર વૃત્તિઓ વારે વારે અવકાશ થાતીને એક પછી એક ઉત્પન્ન થાય છે; પણ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં,

મૂર્છામાં અને સંમાધિમાં [એ] સધળીઓ નાશ (વિલય) પામે છે, (૨૦), સમગ્ર વૃત્તિઓના [આ] સંધિઓ અને અભાવો—નાશ, વિકાર વિનાના જે ચૈતન્યવડે ભાસેલા [છે; તે] આ દૃટસ્થ [છે] એમ કહેવાય છે, ૨૧.

વિવેચન:—જેઓ પાછળ જનારેલી કામદોષાદિક અંતઃકર્મણી વૃત્તિઓ અવયોદે છે તેઓને તો અનુભવ જ છે કે તેમાં હડની વૃત્તિઓ એક પછી એક અનુક્રમે ઉડે જ નય છે. સરસતાને માટે એમ કદીએ કે ચૂલે મૂલેલી પાણી બરેલી તપેલીને નીચેથી અગ્નિનું જોર લાગતાં તપેલીમાં તળીએથી પાણીનાં એક પછી એક ઊંડુઓ ઉપર આવે છે, તેઓ નાશ પામે છે, અને ખીજનું આવે છે; નેમ અંતઃકર્મણમાંથી પણ વૃત્તિઓ ઉડે છે, આ હડની વૃત્તિઓ એક વખત બે સાથે હડની નથી પણ એક જ ઉડે છે. એક વૃત્તિ હડી ને ખીજ ઉડે છે તેટલામાં કાંઈક કાળ વિશ્રાંતિ રહે છે. કાંઈકે ફેરવતાં જમણા દાઢની દોરી પૂરી થતાં કાળા દાઢની દોરી ખેંચીએ એટલે ગાંધડીનો પોતાનો ફેર ફરવામાં વચ્ચે કાંઈક કાળ સ્થિરતા લેવી પડે છે તેમ બે વૃત્તિઓની વચ્ચેનો કાંઈક કાળ સ્થિરતાવાળો છે એમ કહો. આ કાળ તે વૃત્તિઓનો સંધિ કહેવાય છે. વૃત્તિઓનું ઉડવું, અને તેમનો સંધિ એને માટે જમણા અને સ્વપ્ન એ બે અવસ્થાઓ જ છે. સુપ્રતિમાં તો તેઓનો લય થઈ જાય છે—નાશ થઈ જાય છે. આમ વૃત્તિઓનો જે નાશ તેને તેનો અભાવ કહે છે. વૃત્તિઓનો નાશ કેવળ સુપ્રતિમાં જ છે, એમ નથી. મૂર્છામાં અને સંમાધિમાં પણ છે. આ તમામ વૃત્તિઓના સંધિને અને તેમના અભાવને જે નિર્વિકારી ચેતનવડે આપણે જાણીએ છીએ તે નિર્વિકારી ચેતનને દૃટસ્થ કહે છે. ૨૦-૨૧.

ઘટે દ્વિગુણચૈતન્યં યથા વાલે તથાડન્તરે ।

વૃત્તિષ્વપિ તતસ્તત્ર વૈશઘં સંધિતો મુખમ્ ॥ ૨૨ ॥ ૧૦૪

શબ્દાર્થ—જેમ ખડારના ઘડામાં ખમણું ચૈતન્ય [છે], તેમ જહડની અંદર વૃત્તિઓમાં પણ [ખમણું ચૈતન્ય છે] તેથી વૃત્તિઓમાં તેના સંધિ ફરતાં પ્રકાશ વધારે [છે]. ૨૨.

વિવેચન—આજી પદાર્થ ઘડો, તે ચિદાભાસ અને પ્રજાવડે પ્રકાશે છે. અર્થાત્ તેમાં ૮૯૭ મા શ્લોકમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે ખમણું ચૈતન્ય મુકે છે. જે પદાર્થમાં તેમ જ જહડની અંદરની અલંકારાદિ વૃત્તિઓમાં પણ બેવડું ચૈતન્ય છે; એટલે કે એક તો ચિદાભાસવડે તેઓ પ્રકાશે છે તે, અને ખીજું દૃટસ્થ ચૈતન્ય. આમ વૃત્તિઓ બેવડા ચૈતન્યથી પ્રકાશે છે, માટે તે વૃત્તિઓના સંધિ જેઓ ચિદાભાસવગર એકલા દૃટસ્થથી પ્રકાશે છે તેના ફરતાં તેઓમાં અધિક પ્રકાશ દેખાએ છીએ. ૨૨.

જ્ઞાતતાઽજ્ઞાતત્રે ન સ્તો ઘટ્વદ્ વૃત્તિપુ કચિત્ ।

સ્વસ્વ સ્વેનાગ્રહીતત્વાત્તાભિશ્ચાજ્ઞાનનાસનાત્ ॥ ૨૩ ॥ ૧૦૫

શબ્દાર્થ—તેઓ (વૃત્તિઓ) વડે અજ્ઞાન નાશ પામે છે તેથી અને પોતપોતાનું અનુમત્તપણું હોવાથી વૃત્તિઓમાં ઘડાની ઘેડે ક્યારેય જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતા નથી. ૨૩.

વિવેચન:—પાઠગ જેમ ધણની જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતા, જલ-કૂટસ્થપદ પ્રમણે છે એમ બતાવ્યું છે, જેમ અને દત્તિઓમાં પણ જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતા કૂટસ્થથી પ્રમણે છે એમ તો માટે ન કહેવાય ? આ નમનુ મમાધાન આ પોકથી કરે છે વડો જ ન પદ્ય છે, તેને વ્યાસુધી નાન કરખની દત્તિઓ વ્યાસ યદ્ય નથી વ્યાસુધી તો તે અજ્ઞાત છે એમ જ કહેવાય છે અર્થાત્ અજ્ઞાતમાં ધરો છે તેમ કહેવાય છે આ અજ્ઞાત ધરો દત્તિઓમાં થતા પછી જ્ઞાત થાય છે, એટલે દત્તિઓમાં અજ્ઞાત નામ પામે છે એમ તો મિદ્ધ છે વ્યારે દત્તિઓ અજ્ઞાનોના નામ મ્મે છે સારે દત્તિઓમાં તો અજ્ઞાતતા હોય જ માયી ? ન જ તેમ એઓ હમેશા ચિન્માત્રની મારે દોષથી મલ પ્રમણ જ છે હવે ધર્મો જ્ઞાતતા ધર્મ પમડે છે તે દત્તિઓ પમાડે છે, તો દત્તિઓને પણ જ્ઞાતતા ધર્મ પમાડાવું મમ તો દત્તિઓ જ હ્યું જેમ ધારીએ કે દત્તિઓ પોતે પોતાની જ્ઞાતતા ધર્મ પમાડે, તો તેમાં પોતે પોતા જ કહ્યું એમ થાય પણ એ તો ખોટું છે આપણે માત્ર દિવ્ય એમ કહીએ નહીં કે અને જાતી ગણુ છું એઓ તો માત્ર મ્હેનાય તેમ જતિ પણ દત્તિઓ અન્યો એ દોષ કહેવાય અર્થાત્ દત્તિઓ દત્તિમાં જ્ઞાતતા ધર્મ વ્યાપનાને યોગ્ય નથી ક્રિતાય એ કે દત્તિ અન્ય શબ્દ દોષથી તેને અજ્ઞાતતા કે જ્ઞાતતા ધર્મ વળગી શકે નથી, ને તેથી તેને કૂટસ્થથી પ્રમણવાપણુ વરતું નથી ૨૩

પાઠગ કૂટસ્થ અને ચિદાભાસનો પ્રમણ પાયા બેવડો છે એમ બતાવ્યું છે જે એતનપણુને ત્યાં સમાન આવે છે, તો એ કૂટસ્થ અને બીજું અકૂટસ્થ-ચિદાભાસ એમ બેફ ફરી શામાટે માત્ર બેધએ ? એ શકા મમાધાન માટે નીચેના શ્લોક છે —

દ્વિગુણીકૃતચૈતન્યે જન્મનાશાનુભૂતિતઃ ।

અકૂટસ્થં તદન્યન્તુ કૂટસ્થમવિકારિતઃ ॥ ૨૪ ॥ ૯૦૬

શબ્દાર્થ:—[ચિદાભાસના] જન્મ અને નાશના અનુભવથી બેવડા કહેલા ચૈતન્યમાં તે (ચિદાભાસ) અકૂટસ્થ છે [અને] બીજું (ચૈતન) તો અવિકારી હોનાથી કૂટસ્થ છે. ૨૪.

અંતઃકરણતદ્વૃત્તિસાક્ષીત્યાદાવનેકથા ।

કૂટસ્થ એવં સર્વત્ર પૂર્વાચાર્યૈર્વિનિશ્ચિતઃ ॥ ૨૫ ॥ ૯૦૭

આત્માઽઽભાસાઽઽશ્રયાથૈવ મુક્ત્યાઽઽભાસાઽઽશ્રયા યથા ।

ગમ્યતે શાસ્ત્રયુક્તિમ્યામિત્યાભાસશ્ચ વર્ણિતઃ ॥ ૨૬ ॥ ૯૦૮

શબ્દાર્થ:—અ ત કરણ અને તેની વૃત્તિનો સાક્ષી? ઇત્યાદિ વાક્યમાં અનેક પ્રકારે પૂર્વાચાર્યોએ સર્વત્ર કૂટસ્થ જ નિશ્ચય કરેલો [છે]. (૨૫). જેમ મુખ્ય, તેના આભાસ (પ્રતિબિમ્બ) અને તેના આશ્રય (દર્પણ) [પ્રત્યક્ષ જણાય છે] તેમ આત્મા, આભાસ અને આશ્રય; શાસ્ત્ર અને યુક્તિવડે જણાય છે. એ પ્રકારે આભાસ વર્ણવેલો [છે]. ૨૬.

વિવેચન:—જે કૂટસ્થ અને ચિદાભાસનો બેધ છે તો તે માત્ર કથોલકલિપત છે કે

શાસ્ત્રોક્ત છે ? એ શકોના સમાધાનને માટે આ બે શ્લોક છે. ભગવાન શંકરાચાર્યે પોતાના ઉપદેશસહસ્ત્રી નામના ગ્રંથમાં નીચે મુજબ કહેલું છે. અંતઃકરણતદ્વિત્તિસાક્ષીવૈત્ત્વવિમ્લ. ૧. **ભાગદ્વયઃ સતઃ સન્ કિં નાત્મત્વં પ્રવચ્ચે 'અતઃકરણ્ય અને તેની વૃત્તિનો સાક્ષી ચૈતન્યરૂપ, આત્મદર્શન અને સત્ય સતો તું શું આત્માને નથી પામતો?'** ઇત્યાદિ વાક્યમાં કૃટસ્થનો અંગીકાર કર્યો છે. વળી ચિદાભાસ કૃટસ્થથી ભિન્ન છે એમ ભગવાન શંકરાચાર્યે તે જ ગ્રંથમાં બતાવ્યું છે, એટલે કે જેમ દર્પણમાં પડેલું મુખનું-પ્રતિબિમ્બ અને મુખ એ સર્વ પ્રલક્ષ દેખાય છે, તેમ દર્પણસ્થાનીય અતઃકરણરૂપ આશ્રય, પ્રતિબિમ્બસ્થાનીય ચિદાભાસરૂપ આભાસ અને મુખસ્થાનીય આત્મા-કૃટસ્થ પણ શાસ્ત્ર અને યુક્તિવડે જણાય છે. હવે શાસ્ત્રવડે તે ક્યા જણાવ્યું છે તે નીચે બતાવ્યું છે. મનસા સાક્ષી બુદ્ધે. સાક્ષી 'તે આત્મા મનનો અને બુદ્ધિનો સાક્ષી છે' આ વાક્યમાં બુદ્ધિના સાક્ષી કૃટસ્થનું પ્રતિપાદન કરેલું છે અને જ રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો થમ્ 'પ્રતિબ્યક્તિના અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમાં તે (ચિદાભાસ) ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિબિમ્બરૂપ હોતો હશે' આ ચિદાભાસને પ્રતિપાદન કરનારી કૃતિ છે. વળી વિકારીપણા આદિરૂપ યુક્તિ પાછળ ૯૦૬ માં શ્લોકમાં બતાવેલી છે, આથી કરીને આભાસ અને કૃટસ્થ ભિન્ન છે એ જ સિદ્ધ છે. ૨૫-૨૬.

૩ ચિદાભાસનું નિરૂપણ. ૯૦૬ થી ૯૨૬.

બુદ્ધ્યવચ્છિન્નકૃટસ્થો લોકાંતરગમાગમૌ ।

કર્તુ શક્તો ઘટાકાશ ઇવાભાસેન કિં વદ ॥ ૨૭ ॥ ૯૦૯

શ્રૃણ્વર્સંગઃ પરિચ્છેદમાત્રાજીવો ભવેન્ન હિ ।

અન્યથા ઘટકુલ્યાદૈરવચ્છિન્નસ્ય જીવતા ॥ ૨૮ ॥ ૯૧૦

શબ્દાર્થ—બુદ્ધિવડે અવચ્છિન્ન કૃટસ્થ, ઘટાકાશની ધેડે લોકાંતરમાં જવું ને પાછું આવવું (એ) કરવાને શક્તિમાન છે [તે પછી] ચિદાભાસવડે શું કહે છે ? (૨૭). સાંભળ ! અસંગ કૃટસ્થ, બુદ્ધિના પરિચ્છેદ માત્રથી જીવ થાય નહિ, કેમકે બીજી રીતે (બુદ્ધિવિશિષ્ટ ચિદાભાસ નહિ માનવાથી) ધડા અને સીંત વગેરેવડે વ્યાસ ચિત્તનું જ જીવપણું (અંગીકાર થાય છે તે દાખ છે). ૨૮.

વિવેચનઃ—૧ અવચ્છેદવાદને અનુસરનારો પુરૂષ આ શ્લોકવડે ચિદાભાસમાં પૂર્વપક્ષ કરે છે. જેમ ધડા એક અંગમાંથી બીજા સ્થળમાં લઈ જતાં તેમાંનું ઘટાકાશ પણ સાથે જ જાય છે તેમ બુદ્ધિવિશિષ્ટચેતન પણ બુદ્ધિદાસ લોકાંતરમાં જાય છે. આથી કરીને

* જ્યાં કડોપનિવટમાં ૫ મી વર્ણનો ૯ મો અને ૧૦ મો મંત્ર.

૧ સ્વપ્નવાદિ ત્રણ પરિચ્છેદ તે જ અવચ્છેદ. જ્ઞાનરૂપ પ્રજ્ઞામાં આ અવચ્છેદની બાવના થાય છે તે પદાર્થ છે આ અવચ્છેદ અનાદિ અને વિશ્યા છે. જ્ઞાને અવચ્છેદવાદ કહે છે, જ્ઞાન કહેવાનો ભાવ એવો છે કે અંતઃકરણવિશિષ્ટચેતન જ ને લોકાંતરમાં અમનાનમન કરવાને શક્તિમાન છે, તે પછી ચિદાભાસની દબાવણી જોરવડે થાય છે.

ચિદાભાસની કલ્પના કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. એનાથી ગૌરવ દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. અત્રં વાદીએ દૃષ્ટસ્થને બુદ્ધિવિશિષ્ટમાત્રથી જ છવ માનેશે છે, પણ એમ કયૂંલતાં તો ધ-ટાદિવિશિષ્ટચેતન પણ છવ છે એમ માનવું પડે છે ને તેથી ઉપરના માનવામાં અતિવ્યાપ્તિ આવે છે; માટે ચિદાભાસ માનવાની જરૂર પડે છે. ૨૭-૨૮.

ન કુલ્લયસદૃશી બુદ્ધિઃ સ્વચ્છત્વાદિતિ ચેત્ તથા ।

અસ્તુ નામ પરિચ્છેદે કિં સ્વાચ્છયેન ભવેત્તવ ॥૨૯॥ ૧૧૧

પ્રસ્થેન દારુજન્યેન કાંસ્યજન્યેન વા નહિ ।

વિક્રેતુસ્તંદુલાદીનાં પરિમાણં વિશિષ્યતે ॥ ૩૦ ॥ ૧૧૨

શબ્દાર્થઃ—સ્વચ્છતા હોવાથી ભીંતના જેવી બુદ્ધિ નથી એમ જો [કહે] તો [બુદ્ધિની સ્વચ્છતા] તેમ પ્રસિદ્ધ હો [પણ તે] સ્વચ્છતા-વડે તારા પક્ષમાં ચેતનના પરિચ્છેદ વિષે શું થાય છે? (૨૯), ચોખા વગેરેના વેચનારના લાકડાના અથવા ધાતુના માપવડે [અનાજનું] માપ [કંઈ] ભેદ પામતું નથી જ. ૩૦.

વિવેચનઃ—વાદી શકા કરે છે કે ભીંતની સ્વચ્છતા અને બુદ્ધિની સ્વચ્છતામાં બહુ ભેદ છે એટલા માટે ભીતિઆદિવડે બ્યાસ ચેતનને છવપણું થઈતું નથી. સિદ્ધાંતી કહે છે કે ભીંતના અને બુદ્ધિના વિલક્ષણ સ્વભાવમાં છવપણું નથી. તમારા કહેવા પ્રમાણે તો કાંઈ પણ ઉપાધિવાળું ચેતન છવ છે તો ભીંતની અસ્વચ્છતા અને બુદ્ધિની સ્વચ્છતાથી કાંઈ તમારા પરિચ્છેદમાં ફેર પડતો નથી. પ્રસ્થ અનાજનું માપ કરવાને માટે કાંસાનું માપ બનાવેો અગર તો લાકડાનું માપ બનાવેો તો તેનાં કાંઈ પરિણામ જૂઠું આવવાનું નથી, તેમ જ બુદ્ધિના પરિચ્છેદવાળા ચેતનને છવ કહો કે ભીંતના પરિચ્છેદવાળા ચેતનને છવ કહો. એ બંનેમાં પરિચ્છેદપણું તો સમાન જ રહે છે. ૨૯-૩૦.

પરિમાણાવિશેષેડપિ પ્રતિવિંબો વિશિષ્યતે ।

કાંસ્યે યદિ તદા બુદ્ધાવપ્યાભાસો ભવેદ્દલાત્ ॥૩૧॥ ૧૧૩

• રૂપદાસનમાભાસઃ પ્રતિવિંવસ્તથાવિચઃ ।

વિંવલક્ષણહીનઃ સન્ વિંવત્ ભાસતે સ હિ ॥ ૩૨ ॥ ૧૧૪

સસંગત્વવિકારાભ્યાં વિંવલક્ષણહીનતા ।

સ્ફુતિરૂપત્વમેતસ્ય વિંવવદાસનં વિદુઃ ॥ ૩૩ ॥ ૧૧૫

શબ્દાર્થઃ—કાંસાના પ્રસ્થમાં પરિમાણનું ન્યૂનાધિક નહિ રાતે પણ પ્રતિબિંબ વિશેષ થાય છે [એમ] જો [કહે] તો બુદ્ધિમાં પણ આભાસ-બળથી થાય. (૩૧). [કેમકે] કિંચિત્ પ્રકાશનું તે આભાસ [અને] તે-

“અમલતા વખતનું એ દાણા વગેરે ભરવાનું એક માપ છે. લગભગ ૧૪ રૂ. ભારનું તે છે દાસમાં દાહ્યાવાડમાં કેટલેકે દેકાણે પાણીનું માપ આને લગભગ મળતું છે.

વી રીતે [તે જ] પ્રતિબિંબ, બિંબના લક્ષણ વિનાનું મતુ તે (પ્રતિબિંબ) બિંબની પેઠે જ લાસે છે. (૩૨). સસંગપણાવડે અને સવિકારપણાવડે બિંબના લક્ષણથી આ (ચિદાભાસ) ની ગૃહિતતા [છે પણ] સ્ફુગ્ણપ-પણુ [તો] બિંબની પેઠે લાસવાને [રૂપે જ છે એમ વિદ્વાનો] જાણે છે. ૩૩.

વિવેચન.—જન વાદીના મનની ગતિ પોતે જ ઉગની સિદ્ધાંતી સમાધાન કરે છે જો કે લાગના પ્રથમ કરતા ગામના પ્રથમથી માપમા કાષ્ટ ન્યૂનાધિકા થતું નથી એ વાત ખરી છે તથાપિ લાગના પ્રથમમાં તેમાં ભરના દાણાનું પ્રતિબિંબ દેખાય નહિ પણ કા સાના પ્રથમમાં ભરના દાણાનું પ્રતિબિંબ તેમાં દેખાય એટલું ગામના પ્રથમમાં નિરોધ છે ગામ જો તમે (નાદી) જેવો હો તો તમારા આ મોનથી આ વિચારથી તમારે નિ રૂપાયપણે શુદ્ધિમાં પણ આનાસ માનવો પડે “મ” ક્ષિપિત ભામયુ એ જ આ ભામ છે. તેને જ પ્રતિબિંબ પણ કહે છે દર્શણમાં આપણે આપણા મુખની આકૃતિ જોઈએ છીએ તે પ્રતિબિંબ ને આપણુ મુખ તે મિ. તેમ શુદ્ધિ ઉપાધિમાં પ્રથમકાર ફૂટસ્થતુ દેખાતુ મિમ તે પ્રતિબિંબ અને ફૂટસ્થ તે મિમ મિના લક્ષણો પ્રતિબિંબમાં હોતા નથી ઉપાધિને લઈને તેના લક્ષણોમાં ભેદ હોય છે માટે પ્રતિબિંબ, મિમ લક્ષણથી કહેવાય છે, તથાપિ ભાસનાનો ધમ પ્રતિબિંબમાં પણ જોવો ને તેવો જ છે એટલા માટે પ્રતિબિંબ એ જ આભાસ છે મિમ—ફૂટસ્થ અસંગ અને અવિચારી છે પણ પ્રતિબિંબ ચિદાભામ, શુદ્ધિ ઉપાધિના સંગતો અને વિચાર પામતો હોયથી તે ફૂટસ્થના લક્ષણથી જુદો પડે છે જો લક્ષણમાં તે ફૂટસ્થથી જુદો પડે છે તથાપિ તેના સ્ફુગ્ણ-પ્રમાણના ધિગો તો મિમની પેઠે જ માને છે એમ વિદ્વાનો જાણે છે મય પોતાના હેતુના લક્ષણથી સ્થિત ગતા હોતી પેઠે જ ભાસે લારે તેને હેતુલાભાસ કહે છે આ હેતુલાભામની પેઠે ચિદાભાસ, પોતાનું કા જુદું ફૂટસ્થ-એતનરૂપ મિમ તેના લક્ષણથી સ્થિત સતો ભાસમાન થાય છે માટે બિંબાભાસ-ચિદાભાસ છે એમ જ સિદ્ધ થાય છે ૩૧-૩૩

ન હિ ધીમાયમાવિત્વાદાભાસોઽસ્તિ ધિયઃ પૃથક્ ।

યથા મૃદલ્પમેવોક્ત ધીરપ્યેવ સ્વદેહતઃ ॥ ૩૪ ॥ ૨૧૬

દેહે મૃતેઽપિ શુદ્ધિશ્ચેચ્છાસ્તિ તથા સતિ ।

શુદ્ધેરન્યાશ્ચિદાભાસઃ પ્રવેશશ્રુતિપુ શ્રુતઃ ॥ ૩૫ ॥ ૨૧૭

શબ્દાર્થઃ.—જેમ માટી [છે તેમ] શુદ્ધિના હેતુવાથી હેતુનાપણું છે, માટે ચિદાભાસ શુદ્ધિથી જુદો છે જ નહિ. [સિદ્ધાંતી કહે છે કે તે] થોડું જ કહ્યું છે [કેમકે] એ પ્રકારે [તો] શુદ્ધિ પણ પોતાના દેહથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે [તે દેહથી જુદો નથી]. (૩૪) શાસ્ત્ર પ્રમાણથી દેહ મરે અને પણ શુદ્ધિ [તો] છે [એમ] જો [કહે] તો, તેમ મતે શુદ્ધિથી અન્ય ચિદાભાસ [પણ] પ્રવેશને કહેનારી શ્રુતિમાં માલખ્યો [છે]. ૩૫.

* અતઃ જિજ્ઞાસપ્રતિબિંબનાદને અનુસરી સિદ્ધાંતી પદિદાર ક- છે કે જલ જે બિંબરૂપે છે એ જ પ્રતિબિંબરૂપે ભાસે છે અર્થાત્ જિજ્ઞાસપ્રતિબિંબ એ જ રસુ છે ખાતું કાંઈ જ નહિ અને જિજ્ઞાસપ્રતિબિંબનાદ કહ છે

વિવેચન:—એ પ્રમાણે ચિદાભાસની અપ્રયોજ્યતાનો નિષેધ સિદ્ધ કરીને હવે બુદ્ધિથી ચિદાભાસ ભિન્ન હોવો જોઈએ નહિ એ અવગ્રહેદવાદીના પૂર્વપક્ષને બતાવે છે. ધારા માટીમાંથી હાલત થાય છે માટે તે માટીથી ભિન્ન નથી તેમ ચિદાભાસ બુદ્ધિના હોવાથી થાય છે માટે તે પણ બુદ્ધિથી ભિન્ન નથી, એમ જો વાદી પૂર્વપક્ષ કરે તો સિદ્ધાંતી તેને ઉત્તર આપે છે કે ‘તુ બુદ્ધિમાં હોનાર ચિદાભાસ બુદ્ધિથી ભિન્ન નથી’ એમ કહે છે તે બોધું કહે છે, અર્થાત્ તારો પૂર્વપક્ષ અપૂર્ણ છે. ખરેખર તો એમ કહેવું જોઈએ કે બુદ્ધિ પણ દેહ હોવાથી છે માટે દેહથી તે જૂદી હોવી ન જોઈએ. વાદી કહે છે કે દેહ પણ પછી પણ બુદ્ધિ તો રહે છે એમ શાસ્ત્ર વચન છે, માટે દેહમાંના સબધવાળી બુદ્ધિ દેહથી ભિન્ન છે એમ માનવું પડે છે. સિદ્ધાંતી કહે છે કે જો તમે શાસ્ત્રવચનથી બુદ્ધિને દેહથી જૂદી માનો છો, તો આત્માનો પ્રવેશ જણાવનારી શ્રુતિમાં ચિદાભાસ પણ બુદ્ધિથી ભિન્ન બતાવ્યો છે તેથી તમારે તે પણ બુદ્ધિથી ભિન્ન છે એમ અગીકાર કરવો જોઈએ છે. ૩૪-૩૫.

ધીયુક્તસ્ય પ્રવેશશ્ચૈતરેયે ધિયઃ પૃથક્ ।

આત્મા પ્રવેશં સંકલ્પ્ય પ્રવિષ્ટ ઇતિ ગીયતે ॥ ૩૬ ॥ ૯૧૮

કયં ન્વિદં સાક્ષદેહં મદતે સ્વાદિતીરણાત્ ।

વિદાર્ય મૂર્ધસીમાનં પ્રવિષ્ટ સંસરત્યયમ્ ॥ ૩૭ ॥ ૯૧૯

શબ્દાર્થ:—બુદ્ધિએ સહિત (આત્મા) નો પ્રવેશ થાય છે [એમ] જો [કહે] તો તેમ નથી. * ઐતરેયોપનિષદમાં બુદ્ધિથી ભિન્ન આત્મા, પ્રવેશનો સંકલ્પ કરીને થઈલો [છે] એમ કહેવાય છે. (૩૬). આ (આત્મા), ઇન્દ્રિયો અને દેહ સાથેનો આ (જડ સમૂહ) મારા વિના કયે પ્રકારે હોય (રહી શકે)? એમ વિચારથી બોપરીના સંધિ લાગને ફાડીને થઈલો સતો આવે જાય છે—અનુભવે છે. ૩૭.

વિવેચન:—વાદી શકા કરે છે કે ચિદાભાસ બુદ્ધિથી જૂદો હોઈ શકે નહિ, કેમકે બુદ્ધિ વિનાનું ચેતન પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય નથી. સિદ્ધાંતી કહે છે કે ના, તેમ નથી. ઐતરેય શ્રુતિ કહે છે કે બુદ્ધિથી ભિન્ન આત્મા “ઈન્દ્રિયો અને શરીર સાથેનો આ જડ સમૂહ ‘હું ચેતન વિના’ પોતાનો નિગ્રહ કેમ કરી શકતો? એમ વિચાર કરીને મૂર્ધસીમાત એટલે સ્ત્રીઓના મેઘાનો ઉપરનો ભાગ જ્યાં પૂરો થાય છે તે સ્થળ અથવા બોપરીના ત્રણ કપાળોના જ્યાં સાથે થાય છે તે સ્થળને પોતાના સન્નિધિ માનથી શાડીને તેમા પેડો સતો જાણદાદિનો અનુભવ કરે છે” આથી સિદ્ધ થાય છે બુદ્ધિથી ભિન્ન આત્મા પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય છે ને કરે છે. અર્થાત્ ચિદાભાસ અને બુદ્ધિ ભિન્ન છે ૩૬-૩૭

કયં પ્રવિષ્ટોઽસંગચેત્ સૃષ્ટિર્નાઽસ્ય કયં વદ્ ।

માયિકત્વં તયોસ્તુલ્યં વિનાશશ્ચ સમસ્તયોઃ ॥ ૩૮ ॥ ૯૨૦

* ઐતરેયોપનિષદના ત્રીજા ખંડની અગિઆરમી અને બારમી શ્રુતિમાં આ વિચાર દર્શાવેલ છે તેનો અર્થ સશ્લેષ અર્થ થીવેલો છે

શબ્દાર્થ:—અસંગ (આત્મા) કેમ કરીને પેઠા [એમ] બે [કહે]
તો આની સૃષ્ટિ પણ કેમ થઈ તે કહે? પેસનાર અને સૃષ્ટિ કરનાર બ-
ન્નેનું માયિકપણું સમાન છે અને તે બંનેનો નાશ (નિવૃત્તિ) [પણ]
મરખો [જ] છે. ૩૮.

વિવેચન:—પાદી શકા કરે છે કે, અસંગ આત્માનો પ્રવેશ થયો એમ કહેવું યોગ્ય
નથી સિદ્ધાંતી કહે છે કે તમારો આ ઉદ્ધ સૃષ્ટિમા પણ મરખો જ છે, આમગ આત્માને
સરજવાપણુ પણ અધુશ્ત જ છે તેણે સૃષ્ટિને સજી એમ માનો તો તેમા તે પેળે એમ
પણુ માનો આના ઉત્તરમા પાદીની ગકા છે કે, સૃષ્ટિકર્તાને માયિ-પણુથી કાઢ દોડ લા
ગતો નથી સિદ્ધાંતી કહે છે કે તેમા જ તેને પેમનામા પણ દોષ વાગતો નથી સૃષ્ટિકર્તાનું
અને તેમા પેસનારનું માયિકપણું સમાન છે તેમ જ તેમની નિવૃત્તિ પણ સમાન જ છે ૩૮

સમુત્પાદૈષ ભૂતેભ્યસ્તાન્યેવાનુવિનશ્યતિ ।

વિનશ્ચમિતિ મૈત્રેયૈ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ હિ ॥ ૩૯ ॥ ૧૨૧

શબ્દાર્થ:—આ (આત્મા), ભૂતોથી ઉઠીને તેઓની પાછળ જ નાગ
પામે છે, એ પ્રકારે નાગ પામેલાને જ યાજ્ઞવલ્ક્ય મૈત્રેયીને માટે (મૈત્રેયી
પાસે) કહેતા હતા. ૩૯.

વિવેચન — મહાપ્રાપ્ત એવૈત્તેષ્વો ભૂતેષ્વ સમુત્પાદૈષ ન ચેવાનુવિનશ્યતિ ન પ્રત્યક્ષા
સ્તીતિ 'અલપ્ત જ્ઞાનરૂપ આત્મા જ આ દેહાદિક ભૂતોને રૂપે પોતે ઉરીને-જન્મીને તેઓના
નાશને રૂપે પોતે નાગ પામે છે અને નાશ પામીને પગી તેને જ્ઞાન નથી ' આ આપા
ધિવશ્ચપના વિનાશનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિનું આ શ્લોકમા અર્થથી થતું કહે છે આ
પ્રજ્ઞાનવન આત્મા, નિમિત્ત કારણરૂપ પચમહાભૂતના કાર્ય જે દેહ, ઇન્દ્રિયો, આદિ- છે
તેરૂં ઉપાધિથી પોતે છત્રપણાનું અભિમાન ધાવણું કરે છે, આ પગી તે દેહાદિના
નાશ થતાની માથે પોતે છત્રપણાના અભિમાનને લાગ દે છે અર્થાત્ એ છત્રોની પા
છળ નાશ પામે છે, આ પ્રમાણે દેહાદિ ઉપાધિના આત્માનો થવા અને નાશ પામના
રૂપનો ઉપદેશ પોતાની છત્રાશુ મૈત્રેયી નામની સ્ત્રીને વાચન કરતા હતા આ શ્રુતિ
વિદ્યાભાસનું સ્વરૂપ સમજાવે છે ૩૯

અવિનાશયમાત્મેતિ ક્રૂડસ્થઃ પ્રતિવેચિતઃ ।

માનાસંસર્ગૈશ્ચેત્સમસંગત્વસ્ય કીર્તનાત્ ॥ ૪૦ ॥ ૧૨૨

શબ્દાર્થ — ' આ આત્મા અવિનાશી [છે] ' એમ [અને વળી] ' મા-
ના (દેહાદિ) થી અસંસર્ગ [છે] ' એ પ્રકારે આ (આત્મા) નું અસ-
ંગપણું કહેલું હોવાથી કૃદસ્થ ભૂતો કહી બતાવ્યો [છે]. ૪૦.

વિવેચન:—પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે વિદ્યાભાસનો ઉપદેશ કર્યો નથી અવિનાશી શરેડ-
માત્માનુચિન્નિર્ધાર ' અરે મૈત્રેયી ! આ આત્મા ઉન્નદેશ્વર વિનાનો અવિનાશી છે ' આ શ્રુ
તિનો વિદ્યાભાસથી કૃદસ્થો ભૂતો પાદી બતાવ્યો છે નથી વ્યાજ્ઞવલ્ક્યે તદા માતિ ' આ

કૃત્સ્થનો દેહાદિથી અમસર્ગ થાય છે ' આ શ્રુતિવડે તે અવિનાશી કૃત્સ્થમાં અસંગતાને! હેતુ દેખાડેયો છે. આ પ્રકારે મહાશુની યાજ્ઞવલ્ક્ય, ચિન્નભામ અને કૃત્સ્થનુ સ્વરૂપ તથા કૃત્સ્થનુ અસંગપણું કહી બતાવે છે, એટલે કૃત્સ્થ ભિન્ન છે એ વાત સિદ્ધ જ છે. ૪૦.

जीवापेतं वाव किल शरीरं त्रियते न सः ।

इत्यत्र न विमोक्षोऽर्थः किंतु लोकांतरे गतिः ॥ ४१ ॥ ૧૨૩

શબ્દાર્થઃ—જીવરહિત [આ] પ્રસિદ્ધ શરીર જ મરે છે. તે (જીવ) મરતો નથી, એ પ્રકારે અહિંઆં (આ શ્રુતિમાં) [જીવનો] મોક્ષરૂપ અર્થ નથી [સૂચવ્યો] પણ લોકાંતરમાં ગતિ [બતાવી છે]. ૪૧.

વિવેચનઃ—જીવપેતં વાવ કિલેદં ત્રિયતે ન જીવો ત્રિયતે ' જીવરહિત આ. (પ્રસિદ્ધ શરીર) મરે છે જીવ મરતો નથી ' આ શ્રુતિનો અર્થ ઉપરના શ્લોકમાં બતાવેલો છે. એમાં ૯૨૧ મા શ્લોકમાં બતાવેલા આત્મા-ચિદ્દામાસનું અવિનાશીપણું બતાવ્યું છે, પણ એ અવિનાશીત્વ કાંઈ કેવલમોક્ષરૂપે બતાવેલું નથી; શરીરના સબધને લધને બતાવેલ છે. શરીર પડ્યા પછી ચિદ્દામાસ લોકાંતરમાં ગતિ કરે છે તે તેમાં બતાવેલ છે; પણ આ ઉપરથી જીવપણુનો નાશ જ નથી એમ સમજવાનું નથી, જીવનો આલતિક નાશ જે મોક્ષ તે તો ઘટે જ છે. ૪૧.

नाहं ब्रह्मेति बुध्येत स विनाशीति चेन्न तत् ।

सामानाधिकरण्यस्य बाधायामपि संभवात् ॥ ४२ ॥ ૧૨૪

શબ્દાર્થઃ—તે (જીવ) વિનાશી [હોવાથી] ' હું બ્રહ્મ છું ' એમ જાણે નહિ એ પ્રકારે જો [કહે] તો સામાનાધિકરણની બાધામાં પણ સંભવ હોવાથી તે (કહેવાતું) નથી. ૪૨.

વિવેચનઃ—ઉપર બતાવ્યું તેમ જીવ જો વિનાશી હોય તો પછી ' હું બ્રહ્મ છું ' એમ જીવથી કહેવાય નહિ; કેમકે બ્રહ્મ જે અવિનાશી છે તેની સાથે વિનાશી જીવનો વિરોધ આવે, આમ વાદી શકા કરે છે. મિહાતી કહે છે કે તમારૂં ધારતું મુખ્ય * સામાનાધિકરણમાં ઘટે છે, પણ બાધ સામાનાધિકરણમાં ' હું બ્રહ્મ છું ' એમ કહેવાનો સંભવ છે. ૪૨.

* આપણે આગળ બતાવી ચલા છીએ કે જે શબ્દો પરસ્પર પૈયાય નથી તેવા છતાં પણ તેઓ એક વિભક્તિમાં ભેદાદ્ય એક જ અર્થમાં પ્રવૃત્તિ ત્યારે ત્યા તે પ્રવૃત્તિરૂપ સંબધ સામાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે. વળી તે જ પ્રમાણે એક જ અધિકરણમાં રહેનારા ધર્મોને તે અધિકરણવાનતારૂપ સંબધ પણ સામાનાધિકરણ્ય છે; અને વળી પરસ્પર અભિન્ન બે પદાર્થોનો અભિન્નતારૂપ સંબધ પણ સામાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે. સામાનાધિકરણ્યવાળા પદ, ધર્મ અથવા પદાર્થ, સામાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે અને તેમનો સંબધ સામાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે. સામાનાધિકરણ્ય બે પ્રકારના છે. એક મુખ્યસામાનાધિકરણ્ય અને બીજું બાધસામાનાધિકરણ્ય ન્યારે એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુ સાથે સદા અભેદ જ હોય ત્યારે તે મુખ્યસામાનાધિકરણ્ય કહેવાય જેમ પટાકારા સાથે મહાકાશનો સંબધ છે તેમ. મુખ્યસામાનાધિકરણ્યને અભેદ સામાનાધિકરણ્ય પણ કહે છે. જેમ પટાકાગનો મહાકાશ સાથે તેમ કૃત્સ્થનો બ્રહ્મ સાથે સર્વદા અભેદસામાનાધિકરણ્ય સંબધ છે. તે વસ્તુનો બાધ યથા પછી બીજી વસ્તુ સાથે અભેદ યાય છે તો તે વસ્તુનો બીજી વસ્તુ

યોડયં સ્થાણુઃ પુમાનેષ પુંધિયા સ્થાણુધીરિવં ।

બ્રહ્માસ્મીતિ ધિયાડપ્પેષા હ્રદંબુદ્ધિર્નિવર્તતે ॥ ૪૩ ॥ ૧૨૫

શબ્દાર્થ:—‘ જો આ સ્થાણુ [છે તે] આ પુરુષ [છે, ’ અહિં આં] પુરુષ બુદ્ધિવડે સ્થાણુ બુદ્ધિની પેઠે ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ એ પ્રકારની બુદ્ધિવડે પણ આ અહંબુદ્ધિનું નિવારણ થાય છે. ૪૩.

વિવેચન:—વાર્તિકકારોએ બાધસામાનાધિકરણરૂઠે વાક્યાર્થના નિશ્ચયનો પ્રકાર દર્શાવત સંહિત કહેશે છે માટે તે જ અર્થને અત્ર તેઓના વાક્યોના ઉદાહરણ પૂર્વક અંશકર્તા કહી દેખાડે છે. ‘ આ સ્થાણુ (અમું ચક્રં યડીઈ) પુરુષ છે ’ આ વાક્યમાં સ્થાણુમાં ઉત્પત્ત યએલી પુરુષબુદ્ધિવડે સ્થાણુબુદ્ધિનો જેમ અટકાવ કરીએ છીએ કે નિરાસ કરીએ છીએ તેમ ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ એ બુદ્ધિવડે ‘ હું કંતા છું, ભોક્તા છું ’ ઇત્યાદિ આકારવાળી અહંબુદ્ધિનો પણ નિરાસ કરીએ છીએ. ૪૩.

नैष्कर्म्यसिद्धावप्येवमाचार्यैः स्पष्टमीरितम् ।

સામાનાધિકરણ્યસ્ય વાધાર્થત્વમતોડસ્તુ તત્ ॥ ૪૪ ॥ ૧૨૬

શબ્દાર્થ:—નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ (નામના અંશ) માં પણ આચાર્યોએ એ પ્રકારે સામાનાધિકરણ્યનું બાધાર્થપણું સ્પષ્ટ કહેલું છે, એટલા માટે તે સામાનાધિકરણ્યનું બાધપણું (૮૨૫ માં કહ્યું છે તેવું) હો. ૪૪.

सर्वं ब्रह्मेति जगता सामानाधिकरण्यवत् ।

અહં બ્રહ્મેતિ જીવેન સામાનાધિકૃતિર્ભવેત્ ॥ ૪૫ ॥ ૧૨૭

શબ્દાર્થ:—‘ સર્વ (જગત્) બ્રહ્મ છે ’ એ પ્રકારના વાક્યમાં જગત્ સાથે [બ્રહ્મના] સામાનાધિકરણ્યની પેઠે ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ એ વાક્યમાં જીવની સાથે [બ્રહ્મનું] સામાનાધિકરણ્ય થાય છે. ૪૫.

વિવેચન:—જોકે વાર્તિકકારોએ તો સામાનાધિકરણ્યનું બાધાર્થપણું બતાવ્યું છે, પણ એવું બાધાર્થપણું શ્રુતિમાં ક્યાંઈ કહી બતાવ્યું હોય એવું જણાયું નથી. એ સંકાના સંભાધાને માટે આ શ્લોકમાં બાધસામાનાધિકરણ્ય બતાવનારી શ્રુતિ કહી બતાવે છે. ‘ સર્વં બ્રેતદ્ બ્રહ્મ ’ ખરેખર આ સર્વ (જગત્) બ્રહ્મ છે ’ આ શ્રુતિમાં જગત્ માત્રનો બાધ થયા પછી તેનું બ્રહ્મ સાથે સામાનાધિકરણ્ય બતાવ્યું છે, તેથી ‘ હું બ્રહ્મ છું ’ એ મહાવાક્યમાં પણ બાધસામાનાધિકરણ્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૪૫.

સાથે બાધસામાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે. જેમ સ્થાણુ કે પ્રતિબિંબનો બાધ થયા પછી પુરુષ કે બિંબની સાથે તેમનો અભેદ થાય છે, તેમ ચિદાભાસરૂપ પ્રતિબિંબનો બાધ થયા પછી દૃશ્ય કે બ્રહ્મ સાથે તેનો અભેદ થાય છે; માટે સ્થાણુ, પ્રતિબિંબ અને ચિદાભાસનો પુરુષ, બિંબ અને દૃશ્ય અથવા બ્રહ્મ સાથે બાધસામાનાધિકરણ્ય છે. આ શ્લોકમાં વાલીની સંકાના સંભાધાને માટે સિદ્ધાંતી કહે છે કે મુખ્યસામાનાધિકરણ્યમાં જોકે જીવનો બ્રહ્મ સાથે સંબંધ નથી પણ બાધસામાનાધિકરણ્યમાં સંબંધ છે. * માંડક્યોપનિષદ્ની બીજી શ્રુતિ જુઓ.

સામાનાધિકરણસ્ય વાધાર્થત્વં નિરાકૃતમ્ ।

પ્રયત્નતો વિવરણે કૂટસ્થત્વવિવક્ષયા ॥ ૪૬ ॥ ૧૨૮

શબ્દાર્થ—વિવરણુ અર્થમાં કૂટસ્થપણાને કહેવાની ઇચ્છાવડે બાધસા-
માનાધિકરણ્યનું બાધાર્થપણું પ્રયત્નથી નિષેધ કરેલું [છે], ૪૬.

વિવેચન:—ઉપર પ્રમાણે બાધમામાનાધિકરણ્યનો શાસ્ત્રમાં સ્વીકાર છે એમ જોઈ
ગયા છીએ, પણ શ્રી પ્રદાશાત્મચરણ સ્વામીએ પોતાના વિવરણુ અર્થમાં તેનો સ્વીકાર કર્યો
નથી શામાટે ? આ શકાના સમાધાન માટે આ અથના આચાર્ય ખુલાસો કરે છે કે વિ-
વરણુઆર્થે પોતાના અર્થમાં અહીં શબ્દવડે કૂટસ્થને કહેવા ઇચ્છ્યો છે, તેથી કરીને સા-
માનાધિકરણ્યના બાધનો નિષેધ કર્યો છે. ૪૬.

શોધિતસ્ત્વંપદાર્થો યઃ કૂટસ્યો બ્રહ્મરૂપતામ્ ।

તસ્ય વક્તું વિવરણે તથોક્તયિતરત્ર ચ ॥ ૪૭ ॥ ૧૨૯

શબ્દાર્થ:—શોધિત ‘ત્વ’ પદનો અર્થ, જે કૂટસ્થ [છે] તેની બ્રહ્મરૂપતા ક-
હેવાને વિવરણુ અર્થમાં અને બીજા અર્થમાં તેમ કહેલું [છે], ૪૭.

વિવેચન:—પાછલા શ્લોકમાં કૂટસ્થત્વવિવક્ષયા ‘કૂટસ્થપણાને કહેવાની ઇચ્છાવડે’
બાધમામાનાધિકરણ્યનો નિષેધ વિવરણુકારે કહેલો છે એમ બતાવ્યું છે, માટે આ શ્લોકમાં
તેનું વર્ણન કરે છે. શોધિત એટલે બુદ્ધિ આદિથી વિવેચન કરેલો ‘ત્વ’ પદનો અર્થ, જે
નીચેના શ્લોકમાં જણાવવામાં આવશે તે કૂટસ્થ છે આ કૂટસ્થ સત્તાદિ લક્ષણવાળો હોઈ બ્ર-
હ્મને રૂપે છે. આમ હોવાથી વિવરણુ આદિના કર્તાએ પોતાના અર્થમાં બ્રહ્મની સાથે કૂટ-
સ્થના બાધ સામાનાધિકરણ્યનો નિષેધ બતાવી મુખ્ય સામાનાધિકરણ્ય બતાવ્યું છે. ૪૭.

૨ બ્રહ્મની સાથે કૂટસ્થની એકતાની સંભાવનાને માટે તેના

વિવેચનપૂર્વક જવાદિ જગતનું મિથ્યાપણું. ૯૩૦ થી ૯૫૮

૧ બ્રહ્મની સાથે કૂટસ્થની એકતાને માટે બુદ્ધિઆદિક સાથે

‘કૂટસ્થનું’ વિવેચન. ૯૩૦ થી ૯૪૧

દેહદ્રિયાદિયુક્તસ્ય જીવાભાસન્નમસ્ય યા ।

અધિષ્ઠાનચિત્તિઃ સૈવા કૂટસ્થાઽત્ર વિવક્ષિતા ॥ ૪૮ ॥ ૧૩૦

શબ્દાર્થ:—દેહ અને ઇન્દ્રિયાદિએ યુક્ત જવાલાસ રૂપ બ્રહ્મની જે
અધિષ્ઠાન ચેતનતા છે, તે આ કૂટસ્થ [છે]. અહિં આં વેદાંતશાસ્ત્રમાં [તે]
કહેવાને ઇચ્છેલી [છે]. ૪૮.

વિવેચન:—કૂટસ્થની બ્રહ્મ સાથે એકતા બતાવવા સાથે આ શ્લોકમાં કૂટસ્થ શું
છે તે અર્થનો ખુલાસો કરે છે. મૂળ શ્લોકમાં દેહદ્રિયા આદિ શબ્દ વાપર્યો છે, તેમાં
આદિ શબ્દવડે મનઆદિનું અર્થજ છે. દેહ અને ઇન્દ્રિયા શબ્દવડે સ્થૂળ શરીર અને મનવડે
સૂક્ષ્મ શરીર સમજવું, અર્થાત્ સ્થૂળસૂક્ષ્મ શરીરે યુક્ત ચિદ્ભાસરૂપ બ્રહ્મનું જે અધિ-
ષ્ઠાન ચેતન છે તે જ કૂટસ્થ છે ને વેદાંતમાં તેનેજ કહેવાને ઇચ્છેલું છે. ૪૮.

નીચેના શ્લોકમાં બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ બતાવે છે.—

જગદ્ભ્રમસ્ય સર્વસ્ય યદધિષ્ઠાનમીરિતમ્ ।

ત્રય્યંતેપુ તદ્વત્ સ્યાદ્ બ્રહ્મશબ્દવિવક્ષિતમ્ ॥ ૪૧ ॥ ૧૩૧

શબ્દાર્થ:—સર્વ જગત્૩૫ ભ્રમનું જે અધિષ્ઠાન ઉપનિષદમાં કહેલું [છ] તે અહિંમાં બ્રહ્મ શબ્દવડે કહેવાને ઇચ્છેલું [છ]. ૪૬.

एतस्मिन्नेव चैतन्ये जगदारोप्यते यदा ।

तदा तदेकदेवस्य जीवाभासस्य का कथा ॥ ५० ॥ ૧૩૨

શબ્દાર્થ:—જ્યારે આ જ ચૈતન્યમાં જગત્ આરોપાય છે ત્યારે તેના એક દેશ૩૫ જીવાભાસ (ચિદાભાસ) ની શી વાત ? ૫૦.

વિવેચન:—જ્યનું આરોપિતપણું સિદ્ધ નથી માટે ૫૩૦ માં કહેલું ‘જન૩૫ ભ્રમનું અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય કૃત્રિમ છે’ એ અપુક્ત છે. આ શંકાનું સમાધાન કૃત્તિક ન્યાયીએ સિદ્ધાંતી આ શ્લોકથી બતાવે છે. એટલે કે સમગ્ર જગત્ જે ચૈતન્યબ્રહ્મમાં આરોપાય છે તો એક ચિદાભાસ જે અંગે જીવેનાનુભવિય ‘આ જન૩૫વડે પછી પ્રવેશ કરીને’ આ શ્રુતિ વાચના આધારે જગતના એક દેશવાળો છે તે તેમાં આરોપાય એમાં નવાજ શી ? ૫૦.

जगत्तदेकदेवसारूप्यसमारोप्यस्य भेदतः ।

तत्त्वंપદાર્થોં મિથોં સ્તો વસ્તુતસ્ત્વેકતા ચિત્તે ॥ ૫૧ ॥ ૧૩૩

શબ્દાર્થ:—જગત્ અને તેના એક દેશ—ચિદાભાસના નામ૩૫ આરોપિત વસ્તુના ભેદથી ‘તત્’ અને ‘ત્વ’ પદના અર્થો ભિન્ન છે. વાસ્તવિક તે ચૈતન્યથી એકતા છે. ૫૧.

વિવેચન:—જગતના અધિષ્ઠાન૩૫ ચૈતન્યનું એકપણું હોવાથી ‘તત્’ અને ‘ત્વ’ પદના અર્થ ભિન્ન બતાવ્યા છે તે સુભવતા નથી, છતાં પણ જે તેમને ભિન્ન કરી બતાવવામાં આવે તો ત્યાં પુનરકિત દોષ થાય. આ શંકાના સમાધાન માટે આ શ્લોક છે. ‘તત્’ અને ‘ત્વ’ પદનો ભેદ કોઈ વાસ્તવિક નથી પણ જગતનો અને જગતના એક દેશ૩૫ બને દેદ સહિત ચિદાભાસનો બ્રહ્મમાં આરોપ કરેલો છે, માટે ‘તત્’ અને ‘ત્વ’ નો ભેદ છે. વળી જ્યાં સુધી આ ઉપાધિ છે ત્યાં સુધી ‘તત્’ અને ‘ત્વ’ પદનો ભેદ કરવામાં પુનરકિત દોષ પણ નથી. ૫૧.

कर्तृत्वादीन् बुद्धिधर्मान् स्फूर्त्याख्यां चात्मरूपतां ।

दयद्विभाति पुरत આભાસોઽત્તો ભ્રમો ભવેત્ ॥ ૫૨ ॥ ૧૩૪

કા બુદ્ધિઃ કૌડ્યમાભાસઃ કો વાઽઽત્માઽજ જગત્કયમ્ ।

इत्यनिर्णयतो मोहः सोऽयं संसार इष्यते ॥ ૫૩ ॥ ૧૩૫

શબ્દાર્થ:—કર્તૃત્વાદિ બુદ્ધિના ધર્મે અને સ્ફુર્તિ નામે આત્મરૂપતાને ધારણ કરતો ચિદાભાસ આગળથી ભાસે છે માટે ભ્રમ છે. (પર). બુદ્ધિ કોણ [છે], આ ચિદાભાસ કોણ [છે], અથવા આત્મા કોણ [છે? વળી] અહિં જગત શું [છે]? આના નિર્ણય વિના [જે] મોહ-ભ્રમ [થાય છે] તે આ મંસાર કહેવાય છે. ૫૩.

વિવેચન:—છીપમા રૂપાતી બાન્તિ થાય છે, આ છીપ અધિગત છે અને રૂપ આરોપ્ય છે, તેમ ચિદાભાસ નથી અધિગત કે નથી આરોપ્ય એમ બન્ને ધર્મની તેમા અપ્રતીતિ છે, તો અન ચિદાભાસને આરોપ્ય માનવો કે કેમ? એ પ્રકારના મમાધાનને માટે આ શ્લોક છે ચિદાભાસમા બુદ્ધિ ઉપાધિદારા કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, પ્રમાતૃત્વ, આદિ ધર્મો આરોપાયા છે તેને, તથા શુદ્ધરૂપ આત્મરૂપતાને તે ધારણ કરે છે અને અપટ પ્રતીત થાય છે, આની કઠીને ચિદાભાસ દરિપત છે-ભ્રમ છે આ ભ્રમનું કારણ બુદ્ધિઆદિના રૂપરૂપનું અજ્ઞાન એ તે જ છે તે જ સંસાર છે ૫૨-૫૩

બુદ્ધચારીનાં સ્વરૂપં યો વિવિનક્તિ સ તત્ત્રવિત્ ।

સ એવ મુક્ત હત્યેવં વેદાંતેષુ વિનિશ્ચયઃ ॥ ૫૪ ॥ ૧૩૬

શબ્દાર્થ:—[તે] બુદ્ધિઆદિકના સ્વરૂપને જે વિવેચન કરે છે તે તત્ત્રવિત્ [છે]. તે જ મુક્ત [છે] એમ વેદાંતમાં નિશ્ચય [છે]. ૫૪.

एवं च सति बंधः स्नात् कस्येत्यादि कुतर्कजाः ।

• વિઠંવના દહં સંઘ્યાઃ સંઘનોક્તિપ્રકારતઃ ॥ ૫૫ ॥ ૧૩૭

શબ્દાર્થ:—અને એમ થયે સતે ‘બંધ કોને હોય’ એ પ્રકારના કુતર્કથી ઉપજેલી હાંશી ખંડનખંડખાદ નામના અંધમાં કહેલી ઉદ્ધિતના પ્રકારથી સંપૂર્ણ ખંડન કરવા યોગ્ય છે. ૫૫.

વિવેચન:—અદૈતનાદમા બલભોક્ષનું મૂળ રૂપ અરિવેક છે આને માટે નેપાધિ-દા એમ કહે છે કે ‘જે આમ છે તો તમારા અદૈતનાદમા બંધ કોનો છે અને મોક્ષ પણ કોનો છે? અર્થાત્ નથી જ. આ કુતર્કનું શ્રીહર્ષમિશ્રાચાર્યે પોતાના ખંડનખંડખાદ વાગના અથમા સાગી રીતે ખંડન કરેલું છે, એ વાર્તા અત્ર અચરતા કમ્પી લે છે ૫૫

वृत्तेः साक्षितया वृत्तिप्रागभावस्य च स्थितः ॥

વુષ્ટ્તસાયાં તથાઽજ્ઞોઽસ્મીત્વાભાસાજ્ઞાનવરતુનઃ ॥૫૬॥ ૧૩૮

અસત્ત્વાઽઽલંબનત્વેન સત્ત્વઃ સર્વજઙ્ઘસ્ય તુ ।

સાગ્રકત્વેન ચિદ્રૂપઃ સદા પ્રેમાસ્પદત્વતઃ ॥ ૫૭ ॥ ૧૩૯

જાનંદરૂપઃ સર્વાર્થસાગ્રકત્વેન રેતુના ।

સર્વસંબંધપર્યેન સંપૂર્ણઃ શિવસંજ્ઞિતઃ ॥ ૫૮ ॥ ૧૪૦

શબ્દાર્થ:—[ઉદ્ય થયા પછીની] વૃત્તિના, [ઉદ્ય થયા પહેલાંની] વૃત્તિના પ્રાગભાવના અને જ્ઞાનામાં તથા ‘હું અજ્ઞ છું’ એ પ્રકારે ભાસ-

માન થતી અજ્ઞાન વસ્તુના સાક્ષીપણાવડે [તે શિવ-કૂટસ્થ] સ્થિત [છે]. (૫૬). [તે] અસત્ય જગત્ના અધિષ્ઠાનપણાવડે સત્ય [છે], સર્વ જડના પ્રકાશક-પણાવડે ચિદ્રૂપ છે, નિત્ય પ્રેમતું સ્થાન હોવાથી (૫૭.) આનંદ રૂપ છે, [અને] સર્વ વિષયના અવભાસકરૂપ હેતુવડે [તથા] સર્વના સંબંધપણાવડે શિવને નામે [આ કૂટસ્થ] સંપૂર્ણ [છે]. પં.૮.

વિવેચન:—એ પ્રકારે શ્રુતિ અને યુક્તિવડે બુદ્ધિ આદિથી કૂટસ્થને વિવેચન કરી દેખાડી હવે પુરાણોમાં પણ તેનો વિવેક કરેલો છે તે આ પ્રશ્ન શ્રેયકવડે દેખાડે છે. કા-માદિ વૃત્તિઓની ઉત્પત્તિ થતાં તેના સાક્ષીપણાવડે, જ્યાં લગી વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ નથી ત્યાં લગીમાં વૃત્તિઓનો પ્રાગભાવ કહેવાય છે તે પ્રાગભાવના સાક્ષીપણાવડે, સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા જે જિજ્ઞાસા તેની ઉત્પત્તિ થતાં તેના સાક્ષીપણાવડે, અને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થયા પહેલાં ‘હું અજ્ઞાન છું’ એમ અનુભવાતા અજ્ઞાનના સાક્ષીપણાવડે, અવિકારી અને સદા કલ્યાણરૂપ કૂટસ્થ છે તેને શિવ કહે છે. આ સર્વનો અભિપ્રાય આ છે. અત્ર વિવાદનો વિષય શિવ, કૂટસ્થ છે. તે દરેક વૃત્તિઓનો સાક્ષી હોવાથી પ્રત્યેક વૃત્તિઓથી ભેદ પામે છે. વળી તે અસત્ય જગત્નું અધિષ્ઠાન છે માટે છીપ જેમ અસત્ય રૂપાતું અધિષ્ઠાન હોવાથી સત્ય છે તેમ તે પણ સત્ય હોવાને યોગ્ય છે. જડ માનતા તે પ્રકાશક છે માટે ચિદ્રૂપ છે. ઘડો સ્વપ્રકાશ નથી માટે તે બીજા સર્વ પદાર્થનો પ્રકાશક-ચિદ્રૂપ નથી. જે ચિદ્રૂપ ન હોય તે બીજાનો પ્રકાશક પણ ન હોય. વળી તે શિવ, સર્વના સંબંધવાળો હોવાથી આકાશની પેઠે પૂર્ણ છે, કેમકે તે આવત પદાર્થ માનતા પ્રકાશક છે. જે સર્વના સંબંધવાળો હોય તે જ સર્વનો પ્રકાશક હોઈ શકે દીવો જેટલા પદાર્થોને પ્રકાશે તેટલા પદાર્થના સંબંધવાળો તે કહેવાય. કૂટસ્થ-બ્રહ્મ સર્વનો પ્રકાશક છે માટે તે સર્વના સંબંધવાળો છે. પણ અત્ર કહેવાની જરૂર છે કે સર્વ જડની સાથે બ્રહ્મનો સંબંધ છે તે આધ્યાસિક (કલ્પિત) સંબંધ છે. ૫૬-૫૮.

इति शैवपुराणेषु कूटस्थः प्रविवेचितः ।

जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्नः शिवः ॥ ५९ ॥ ९४१

શબ્દાર્થ:—એ પ્રકારે * શિવપુરાણોમાં શુદ્ધભાવ અને ઇશ્વરભાવની કલ્પના આદિકથી રહિત કેવળ સ્વપ્રકાશ શિવરૂપ કૂટસ્થને વિવેચન કરી બતાવ્યો [છે]. ૫૯.

૨ કૂટસ્થના અદ્વૈતપણાની સંભાવનાને માટે શુદ્ધિ જગત્નું

મિથ્યાપણું. ૯૪૨ થી ૯૫૮.

मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतत्वतः ।

मायिकावेव जीवेशौ स्वच्छौ तौ काचकुम्भवतः ॥ ६० ॥ ९४२

अन्नजन्यं मनो देहात् स्वच्छं यदुत्तयैव तौ ।

मायिकावापि सर्वस्मादन्यस्मात् स्वच्छतां गतौ ॥ ६१ ॥ ९४३

* સુતસ દિવા આદિ બીજાં પુરાણોમાં પણ એમ વર્ણવ્યું છે માટે અત્ર જરૂર નથી વાપર્યું.

શબ્દાર્થ—‘માયા આભાસવડે જીવ અને ઈશ્વરને કહે છે’ એમ શ્રુ-
તિમાં સાંભળેલું હોવાથી, જીવ અને ઈશ્વર માયિક જ [છે]. તેઓ (બંને)
કાચની શીશીની પેઠે સ્વચ્છ [છે]. (૬૦). જેમ અન્નથી ઉત્પન્ન થ-
એલું મન, દેહથી સ્વચ્છ [છે] તેમ તે જીવ અને ઈશ્વર માયિક [છે] તેા-
પણુ અન્ય સર્વ (જગત્) થી સ્વચ્છતા પામેલા [છે]. ૬૧.

વિવેચન—કૂટસ્થ, જીવભાવ અને ઈશ્વરભાવથી રહિત છે તે વાત શ્રુતિ પ્રમાણથી
બતાવે છે. જીવેશ્વરમાત્રેન કરોતિ માણ જાણિયાં ચ સ્વમેવ મગ્નિ ‘જીવને અને ઈશ્વરને
આભાસવડે (માયા) કહે છે. માયા અને અવિદ્યા પોતાની મેળે જ યાય છે’ આ શ્રુ-
તિના અર્થને અંકુશી ૬૦ માં શ્લોકમાં બતાવે છે. આ શ્રુતિ જીવ અને ઈશ્વરરૂપ ચિ-
દાભાસનું માયિકપણું બતાવે છે ભવતુ. જીવ અને ઈશ્વર માયિક હો, પણ તે માયિક છે
સારે દેહાદિથી વિશ્લેષણ હોવાનો તેમાં સભવ નથી; તેઓ તો તેનાથી સ્વચ્છ છે. અંકુશી
કહે છે કે એક જ પૃથ્વીમાંથી ઘડો અને કાચની શીશી બને છે પણ ઘડા કરતાં કાચમાં
જેમ વધારે સ્વચ્છતા છે, તેમ જીવ અને ઈશ્વર પણ માયાનું કાર્ય હતા તેઓ દેહાદિકથી
સ્વચ્છ છે. અન્ન શકા યાય છે કે ઘડો અને કાચની શીશી એઓની ઉત્પત્તિ તો મૃત્તિકાના
ભેદને લઇને છે ને તેથી તેમાં વિવેક્ષણતા છે, પણ જગત્ અને જીવેશ્વરભેદનું કારણ એક
રૂપ માયા હોવાથી તેમાં જગત્ સાથે વિવેક્ષણતા હોવાનો સભવ નથી. અંકુશી કહે છે કે
તેમ હોઈ શકે. એક જ અન્નથી શરીર અને મન ઉત્પન્ન યાય છે તેઓમાં જેમ વૈશ્લેષ્ય
છે, તેમ એક જ માયાના કાર્ય જીવેશ્વર અને સર્વ જગત્ હોવા છતાં તેમાં પણ વૈશ્લેષ-
ણ છે. ૬૦-૬૧.

ચિદ્રૂપત્વં ચ સંભાવ્યં ચિત્ત્વેનૈવ પ્રકાશનાત્ ।

સર્વકલ્પનશક્ત્યા માયાયા દુષ્કરં ન હિ ॥ ૬૨ ॥ ૯૪૪

અસ્મન્નિદ્રાઽપિ જીવેશૌ ચૈતનૌ સ્વમગૌ સ્જેત્ ।

મહામાયા સ્જલ્યેતાવિત્યાશ્ચર્યં કિમત્ર તે ॥ ૬૩ ॥ ૯૪૫

શબ્દાર્થ—ચેતનપણાવડે પ્રકાશવાદી જ [આની] ચેતનતા સંભવે
[છે]. સર્વ કલ્પના કરવામાં શક્તિમાનુ એવી માયાને [કાંઈ] દુષ્કર
નથી જ. (૬૨). અમારી નિદ્રા પણ સ્વપ્નમાં ચેતનરૂપ જીવ અને ઈશ્વ-
રને સૃજે છે તો એ જીવ અને ઈશ્વરને મહામાયા સૃજે છે એમ [બાણુનું]
એમાં તને શું આશ્ચર્ય [છે]? ૬૩.

વિવેચન—પાછળ બતાવ્યું તેમ કાચની પેઠે જીવેશ્વરને સ્વચ્છતા હો. એમાં કાંઈ
બાધ ગણવા જેવું નથી; તથાપિ તેમાં ચેતનપણાનો સભવ નથી આ શકાનો પરિહાર
કરવા અંકુશી કહે છે કે અનુભવ અને જ્ઞાનથી જીવેશ્વરમાં ચેતનતા સિદ્ધ યાય છે તે તો
ચેતનથી જ પ્રકાશે છે. વળી શકા યાય છે કે જીવેશ્વર માયિક હોવાથી તે ચેતનવડે
પ્રકાશે છે એમ કહેવું ઘટવું નથી. આ વાત હીક છે, પણ માયા તો દુષ્ટ કાર્ય કરનારી છે
તેથી કરીને માયિકપણુને ચિદ્રૂપવડે પ્રકાશવું ઘટે છે. આપણુ આશુમની નિદ્રારૂપ માયા

સ્વપ્નમાં જીવેશ્વર આદિને કદપી કાઢે તો મહામાયા કદપે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે જ નહિ. ૬૨-૬૩.

વાર ! જીવેશ્વર માયિક હો. તે આપણે ક'ત્ત્વ છે, પણ એથી ઇશ્વરમાં પણ જીવની પેઠે અદ્યપણા આનવી કે કેમ ? આ શકાનું સમાધાન નીચેના શ્લોકથી કરે છે.

સર્વજ્ઞત્વાદિકં ચેશે કલ્પયિત્વા પ્રદર્શયેત્ ।

ધર્મિણં કલ્પયેદ્યાડસ્યાઃ કો મારો ધર્મકલ્પને ॥ ૬૪ ॥ ૯૪૬

શબ્દાર્થઃ—અને ઇશ્વરમાં સર્વજ્ઞતાદિને કદપીને [માયા જ] દેખાડે છે. [એ ઘટે છે, કે] જે ધર્મવાળા (ઇશ્વર) ને કદપે છે આને—તેને સર્વજ્ઞતાદિક ધર્મ કલ્પવામાં શો અમ [પડે એમ છે ? કાંઈ પણ નહિ]. ૬૪.

કૂટસ્થેડપ્યતિશંકા સ્યાદિતિ ચેન્માડતિશંકયતામ્ ।

કૂટસ્થમાયિકત્વે તુ પ્રમાણં ન હિ વિચિતે ॥ ૬૫ ॥ ૯૪૭

શબ્દાર્થઃ—[જે એમ છે તો પછી] કૂટસ્થમાં પણ માયિકપણાની અતિ શંકા થશે એમ જો [તું કહે] તો [તેવી] અતિ શંકા કર માં; કેમકે કૂટસ્થના માયિકપણામાં તો [કાંઈ] પ્રમાણ નથી. ૬૫.

વસ્તુત્વં ઘોષયંત્યસ્ય વેદાંતાઃ સકલા અપિ ।

સપત્નરૂપં વસ્ત્વન્યન્ ન સહન્તેડત્ર કિંચન ॥ ૬૬ ॥ ૯૪૮

શબ્દાર્થઃ—સર્વ વેદાંત પણ આ કૂટસ્થનું વસ્તુપણું મોટેથી કહે છે. કૂટસ્થના વસ્તુત્વમાં અન્ય કાંઈ પણ વિરોધીરૂપ વસ્તુને [શ્રુતિઓ] સહન કરતી નથી. (અર્થાત્ કૂટસ્થ જ વાસ્તવ છે બીજું કાંઈ વાસ્તવ નથી.) ૬૬.

શ્રુત્યર્થે વિશદીકૃર્મો ન તર્કાદ્વચ્ચિ કિંચન ।

તેન તાર્કિકશંકાનામત્ર કોડવસરો વદ ॥ ૬૭ ॥ ૯૪૯

શબ્દાર્થઃ—[અમે આ] શ્રુતિના અર્થને સ્પષ્ટ કહીએ છીએ તર્કથી કાંઈ પણ કહેતા નથી. તેણે કરીને તાર્કિકોની શંકાને અહિંઆં શો અવકાશ [છે તે ?] કહે ? (અર્થાત્ કાંઈ નથી). ૬૭.

તસ્માત્કુતર્ક સંત્યજ્ય મુમુક્ષુઃ શ્રુતિમાશ્રયેત્ ।

શ્રુતૌ તુ માયા જીવેશો કરોતીતિ પ્રદર્શિતમ્ ॥ ૬૮ ॥ ૯૫૦

શબ્દાર્થઃ—તેટલા મોટે કુતર્કનો ત્યાગ કરીને મુમુક્ષુ, શ્રુતિના આશ્રય કરે. શ્રુતિમાં તો 'માયા જીવને અને ઇશ્વરને કરે છે' એમ (જીવેશ્વરનું માયિકપણું) દેખાડયું [છે.] ૬૮.

ઈક્ષણાદિપ્રવેશાંતા સ્પિરીયકૃતા મવેત્ ।

જાગ્રદાદિવિમોક્ષાંતઃ સંસારો જીવકર્તૃકઃ ॥ ૬૯ ॥ ૯૫૧

શબ્દાર્થ:—ધક્ષણાદિથી આરંભીને પ્રવેશ પર્યંતની સૃષ્ટિ ધર્મરે કરેલી [છે અને] જગત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપ બંધથી આરંભીને મોક્ષના અંત સુધીના સંસાર જીવનો કરેલો [છે]. ૬૯.

અસંગ એવ કુટસ્થઃ સર્વદા નાસ્ય કિંચન ।

ભવત્યતિશયસ્તેન મનસ્યેવં વિચાર્યતામ્ ॥ ૭૦ ॥ ૯૫૨

શબ્દાર્થ:—કુટસ્થ અસંગ જ [છે]; આને કાંઈ પણ (જન્માદિરૂપ) અતિશય નથી થતું તે કારણ માટે મનમાં સર્વદા એમ [જ] વિચારવું. ૭૦.

* ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન વદ્ધો ન ચ સાધકઃ ।

ન મુમક્ષુર્ન વૈ મુક્ત ઇત્યેવા પરમાર્થતા ॥ ૭૧ ॥ ૯૫૩

શબ્દાર્થ:—[આ કુટસ્થનો] નાશ નથી અને ઉત્પત્તિ નથી, [તે] બદ્ધ નથી, સાધક નથી, મુમક્ષુ નથી, અને મુક્તએય નથી. એ પ્રકારે આ પરમાર્થતા [છે]. ૭૧.

અવાહ્મનસંગમ્યં તં શ્રુતિર્વોધયિતું સદા ।

જીવમીશં જગદ્વાપિ સમાશ્રિત્ય પ્રવોધયેત્ ॥ ૭૨ ॥ ૯૫૪

શબ્દાર્થ:—વાણી અને મનથી અગમ્ય એવા આત્માનો બોધ કરવાને માટે શ્રુતિ ભગવતી સદા જીવ, ધર્મર અથવા જગતને પણ આશ્રય કરીને બોધ કરે છે. ૭૨.

આ શ્લોકથી જીવ, ધર્મર ને જગતનું ભગવતી શ્રુતિએ શામાટે પ્રતિપાદન કરેલું છે તે બતાવ્યું. હવે નીચેના શ્લોકથી અદ્વૈત બોધ કરનારી શ્રુતિઓમાં વિગાન-વિવિધ પ્રકારથી કહેવા રૂપ વિવાદશામાટે બતાવેલો છે, તેના ખુલાસો બતાવવાને શ્રી મુરેશ્વરાચાર્યનું વાક્ય મથકર્તા લઈ બતાવે છે—

યયા યયા ભવેત્પુસાં વ્યુત્પત્તિઃ પ્રત્યગાત્મનિ ।

સા સૈવ પ્રક્રિયેહ સ્યાત્ સાધ્વીત્યાચાર્યમાપિતમ્ ॥ ૭૩ ॥ ૯૫૫

શબ્દાર્થ:—જે જે (પ્રક્રિયાઓ) વડે પુરૂષોને પ્રત્યક્ આત્મામાં રૂપ-જ બોધ થાય તે તે પ્રક્રિયાઓ અદ્વૈત શાસ્ત્રમાં અનુકૂળ જ થશે, એમ આચાર્યોએ કહેલું [છે]. ૭૩.

પ્રત્યેક પુરૂષોના ચિત્તની વિલક્ષણતા છે માટે તેમને આત્મબોધ થવામાં પણ ઉપદેશ-રૂપ પ્રક્રિયાઓ પણ વિલક્ષણ હોઈ શકવાનો સંભવ છે, એમ આ શ્લોકથી સમજાવ્યું છે.

શ્રુતિતાત્પર્યમશિલમવુઘ્વા આમ્યતે જઢઃ ।

વિવેકી ત્વશિલં બુઘ્વા તિષ્ઠત્યાનંદવારિઘૌ ॥ ૭૪ ॥ ૯૫૬

* માંડણીપતિપદ્મ ઉપરની પૂજ્યપાદ ભગવાન શ્રી ઝાંડપાદચાર્યની મરિડાના વેતર્યાખ્ય પ્રકરણનો ૩૨ મો શ્લોક.

પ્રકરણ ૯ મું.

ધ્યાનદીપ.

૧ સવાદિ ભ્રમની પેઠે, બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનાથી પણ મુક્તિના કથન પૂર્વક પરોક્ષ જ્ઞાનથી બ્રહ્મની ઉપાસનાનો પ્રકાર

૯૫૯-૯૮૭

૧ સવાદિભ્રમની પેઠે બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનાથી પણ મુક્તિનો

સંભવ છે. ૯૫૯-૯૭૧.

સંવાદિભ્રમવદ્ બ્રહ્મતત્ત્વોપાસ્ત્યાઽપિ મુચ્યતે ।

ઉત્તરે તાપનીયેઽતઃ શ્રુતોપાસ્તિરનેકથા ॥ ૧ ॥ ૯૫૯

રાખ્દાર્થઃ—* સવાદિભ્રમની પેઠે બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનાવડે પણ [પુરૂષ] મૂકાઈ જાય છે; એટલા માટે ઉત્તરતાપનીયમાં અનેક પ્રકારની ઉપાસનાઓ સાલજેલી [છે]. ૧

વિવેચનઃ—અહિઆ પ્રથમ વેદાંતશાસ્ત્રમાં નિત્ય અને ૧ અનિત્ય વસ્તુના વિવેકથી આરભી વૈરાગ્યાદિ ૨ ષટ્ સપત્તિ અને મોક્ષેશ્વરરૂપ ચાર સાધનથી યુક્ત એના અને જેણે * શ્રવણ, * મનન અને * નિદિધ્યાસનનું સારી રીતે * અનુધાન કરેલું છે એવા અધિકારીને, 'તત્' અને 'ત્વ' પદના અર્થના વિવેચન પૂર્વક અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે બ્રહ્મભાવરૂપ મોક્ષ થાય છે, એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે, તથાપિ જેમણે ઉપનિષદ્ સામળ્યા છે તેમના કાંઈની બુદ્ધિ મદ હોવાથી, અથવા તો તેમનામાં કાંઈ બીજા દોષરૂપ પ્રતિબંધ હોવાથી, મહાવાક્યના અર્થને વિષય કરનારી અપરોક્ષ પ્રભા તેમને ઉત્પન્ન થતી નથી આવાઓને તેની ઉત્પત્તિદ્વારા મોક્ષનાળા ઉપાસનાને દેખાડવા ઇચ્છતા આચાર્ય, પ્રથમ દૃષ્ટાંત સહિત બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનાવડે પણ મોક્ષ થાય છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે જેમ સવાદિભ્રમવડે પ્રવૃત્ત થએલાને પોતાનો ઇચ્છિત લાભ મળે છે તેમ બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનાવડે પણ મુમુક્ષુએ ઇચ્છેલ બ્રહ્મભાવરૂપ મોક્ષ મળે છે અને આ બાબત ઉત્તરતાપનીય નામે ઉપનિષદ્માં અનેક પ્રકારે જતાવેલી છે ૧

* આગળ રલોક ૯૮૪-૯૭૦ જુઓ (૧) બ્રહ્મ-આત્મા નિત્ય વસ્તુ છે, અને જગત્ત્વ સર્વ અનાત્મ વસ્તુ અનિત્ય છે, એમ સમજવું તે વિવેક

(૨) ષટ્સપત્તિમાં ૧ સમ એટલે બ્રાહ્મ વિષયોથી મનનો નિગ્રહ ૨ દમ વિષયથી બાહ્યવિયોનો નિગ્રહ ૩ ઉપરતિ, ત્યાગ કરેલી વસ્તુ ઉપર અપ્રીતિકે તેની અનિચ્છા ૪ તિતિક્ષા, રાગ દ્વેષાદિ દ્વંદ્વકે શિતોપ્પ્લાવિ દ્વંદ્વને સદન કરવાનો સ્વભાવ ૫ શ્રદ્ધા શ્રી ગુરુ અને શાસ્ત્ર વાક્યમાં વિશ્વાસ ૬ સમાધાન, બ્રહ્મરૂપ લક્ષ્યમાં ચિત્તની એકાગ્રતા આ છ ગુણોને ષટ્સપત્તિ કહે છે તે અધિકારીમાં હોવા લેઈએ (૩) પાછળ રલોક ૫૩ અને ૯૮૫ જુઓ (૪) પાછળ રલોક ૫૩ અને ૯૮૬ જુઓ (૫) પાછળ ૫૪ અને ૯૯૦ મો રલોક જુઓ (૬) પાછળ ૯૯૬ મો રલોક જુઓ

મણિમદીપપ્રમયોર્મણિવુદ્ધ્યાઽભિધાવતઃ ।

મિથ્યાજ્ઞાનવિશેષેઽપિ વિશેષોઽર્થક્રિયાં પ્રતિ ॥ ૨ ॥ ૧૬૦

શબ્દાર્થઃ—મણિની પ્રભામાં અને દીપની પ્રભામાં મણિયુદ્ધિવડે દા-
ડનાર પુરૂષના મિથ્યાજ્ઞાનમાં કાંઈ ફેરફાર નહિ સતે પણ [તેમની] લાલ
મળવાની ક્રિયાના સંબંધમાં ફેરફાર [છે], ૨.

વિવેચનઃ—પાછળના શ્લોકમાં ‘સંવાલિમની પેઠે’ એમ કહ્યું છે માટે અત્ર સં-
વાલિમ શું છે, તે સમજાવવાનો આરભ કરે છે. મણિનો પ્રકાશ જોઈને તેમાં મણિ-
યુદ્ધિ થાય તેમ જ દીવાનો પ્રકાશ જોઈને પણ તેમાં મણિયુદ્ધિ થાય, ત્યારે તે મિથ્યાજ્ઞાન
કહેવાય, કેમકે એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુની ભાવના કરવી તે જ મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે.
મણિમાં મણિયુદ્ધિ મિથ્યાજ્ઞાન નથી, પણ મણિના પ્રકાશમાં મણિયુદ્ધિ તે તો મિથ્યાજ્ઞાન
જ કહેવાય. મણિપ્રભામાં અને દીપપ્રભામાં બે આણસ મણિયુદ્ધિ કરી તે લેવા દોડે છે. આ
બંનેના મિથ્યાજ્ઞાનમાં કાંઈ ભેદ નથી, પણ લાભ મળવાની ક્રિયાના સંબંધમાં ભેદ છે.
મણિપ્રભામાં મણિયુદ્ધિ કરનારને તે લેવા જતાં મણિની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે, પણ
દીપપ્રભામાં મણિયુદ્ધિ થઈ તે લેવા જનારને મણિની પ્રાપ્તિ થવાનો બિલકૂલ સંભવ નથી. ૨.
આજ વાતને નીચેના ત્રણ શ્લોકથી વ્યાખ્યાન કરી બતાવે છે.—

દીપોઽપવરકસ્યાંતર્વર્તતે તત્પ્રભા વહિઃ ।

દૃશ્યતે દ્વાર્યથાઽન્યત્ર તદ્દદ્ દૃષ્ટા મણેઃ પ્રભા ॥ ૩ ॥ ૧૬૧

દૂરે પ્રભાદ્યં દૃષ્ટ્વા મણિવુદ્ધ્યાઽભિધાવતોઃ ।

પ્રભાયાં મણિવુદ્ધિસ્તુ મિથ્યાજ્ઞાનં દ્વયોરપિ ॥ ૪ ॥ ૧૬૨

ન લભ્યતે મણિદીપપ્રભાં પ્રત્યભિધાવતા ।

પ્રભાયાં ધાવતાઽવર્યં લભ્યેતેવ મણિર્મણેઃ ॥ ૫ ॥ ૧૬૩

શબ્દાર્થઃ—દીવો અંતર્ગૃહની અંદર છે, તેની પ્રભા બારણા બહાર
દેખાય છે. અને તેમ બીજા મંદિરમાં આજુની પ્રભા [બારણામાં બહાર-
૨] દીઠી [છે], (૩). છતાં બન્ને પ્રભાને જોઈને મણિયુદ્ધિવડે દોડતા બન્ને
(પુરૂષો) ની, પ્રભામાં મણિયુદ્ધિ [છે તે] તો મિથ્યા જ્ઞાનજ [છે], (૪). દી-
પપ્રભા તરફ દોડનારાએ મણિ નથી મળવાતો [પણ] મણિની પ્રભામાં દો-
ડનારાએ મણિ અવશ્ય મળવાય જ છે, ૫.

વિવેચન—કોઈ મંદિરના અંતર્ગૃહમાં દીવો છે અને બીજા મંદિરના અંતર્ગૃહમાં
મણિ છે. બંનેના બારણામાં હિદ્ર છે ત્યાં જોનાકાર દીવાની અને મણિની પ્રભા બહાર
આવે છે. આ પ્રભા જોઈને ‘આ મણિની પ્રભા છે’ એમ જણી બે પુરૂષો તે લેવા મા-
ર દોડે છે. દીપપ્રભામાં મણિયુદ્ધિથી લેવા જનારને મણિ મળતો નથી, અને મણિપ્રભામાં
મણિયુદ્ધિથી લેવા જનારને મણિ મળે છે. કહેવાનો બાવ એવો છે કે બંનેનું મિથ્યાજ્ઞાન
તો એક જ છે, છતાં અર્થપ્રાપ્તિમાં બંનેને ભેદ છે. એકને સામ મળે છે અને બીજાને ન
થી મળે. ૩-૪-૫.

સંવાદિભ્રમને માટે ચલાવેલા અસાર સુધીના વાર્તિકના અર્થને પ્રકૃત સાથે નીચે મુજબ જોડે છે.—

દીપપ્રભામણિભ્રાંતિર્વિસંવાદિભ્રમઃ સ્મૃતઃ ।

મણિપ્રભામણિભ્રાન્તિઃ સંવાદિભ્રમ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥ ૧૬૪

શબ્દાર્થઃ—દીપપ્રભામાં મણિની ભ્રાંતિ [એ] વિસંવાદિભ્રમ કહેલો [છે અને] મણિપ્રભામાં મણિની ભ્રાંતિને સંવાદિભ્રમ કહેવાય છે. ૬.

વિવેચનઃ—કહેવાનો ભાવ એવો છે કે, ધારણમાં પ્રતિજ્ઞ વિના પ્રયત્ન નિષ્ફળ નામ તે વિસંવાદિભ્રમ અને પ્રયત્ન ફલિત થાય તે સંવાદિભ્રમ કહેવાય છે. ૬.

ખીભ સંવાદિભ્રમનાં લક્ષણો કે દર્શાવે નીચે જતાવે છે.—

વાપ્તં ધૂમંતયા બુધ્વા તત્રાંગારાનુમાનતઃ ।

વન્ધિર્યદ્દૃષ્ટયા લબ્ધઃ સ સંવાદિભ્રમો મતઃ ॥ ૭ ॥ ૧૬૫

શબ્દાર્થઃ—વરાળના ગોઠાને ધૂમપણાવડે જાણીને ત્યાં અંગારાના અનુમાનથી ઇશ્વરેશ્ચાએ અગ્નિ મળ્યો [તો] તે સંવાદિભ્રમ માનેલો [છે]. ૭.

અર્થાત્ વરાળના ગોઠાને ધૂમાડો છે એમ સમજી ત્યાં અગ્નિ દર્શો એમ કોઈએ ધાર્યું. ઇશ્વરેશ્ચાથી ત્યાં અગ્નિ હોય અને મળે તો ત્યાં સંવાદિભ્રમ કહેવાય; કેમકે અગ્નિ મેળવવાની ધારણા ફલિત થઈ છે.

મોદાવયુદકં ગંગોદકં મત્વા વિશુદ્ધયે ।

સંમોક્ષ્ય શુદ્ધિમામોતિ સ સંવાદિભ્રમો મતઃ ॥ ૮ ॥ ૧૬૬

શબ્દાર્થઃ—ગોદાવરીના પાણીને ગંગાજળ માનીને શુદ્ધિને માટે પ્રેક્ષણ કરીને શુદ્ધિ પામે છે તે સંવાદિભ્રમ માનેલો [છે]. ૮.

જ્વરેણાઽઽપ્તઃ સન્નિપાતં શ્રાંત્યા નારાયણં સ્મરન્ ।

મૃતઃ સ્વર્ગમવામોતિ સ સંવાદિભ્રમો મતઃ ॥ ૯ ॥ ૧૬૭

શબ્દાર્થઃ—તાવે સંનિપાત પામેલો ભ્રાંતિવડે નારાયણને સંભારતો મુએલો પુરૂષ, સ્વર્ગ મેળવે છે તે સંવાદિભ્રમ માનેલો [છે]. ૯.

વિવેચનઃ—વસર્ત પુરૂષને ત્રણે દોષ સમાન થઈ સનિપાત ઉઠતાં તે બેમાન થાય છે. આવી અવસ્થામાં તે કાંઈ એમ સમજતો નથી કે ‘હું નારાયણનું નામ જનું તો મારું કલ્યાણ થાય’ છતાં પણ ભ્રાંતિના વેગમાં તે ‘નારાયણ, નારાયણ’ એમ સાધારણ પુરૂષભાવનાવડે શિશુપાળ આદિકની પેઠે જપે છે. અને એમ જપતાં તે મરણ પામે છે. જપ્યા વગર પણ સાદર ખાઈએ તો તે ગળી જ લાગે છે તેમ ઇશ્વર નામ સ્મરિત્વે પાપાને દુષ્ટચૈત્ત્વિ સ્મરતઃ ‘દુષ્ટ ચિત્તવાળા પુરૂષે પણ સંભારેલા હરી પાપને હણે છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે ઇશ્વર વગર જપતાં પણ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિય ફળ આપે છે. પાપી અનભિસ પણ પોતાના પુત્રનું નારાયણ નામ મરણ વખતે જપતાં યમદંથી મુકાઈ ગયાની કથા પુરાણમાં છે. અતઃ પુત્ર નામની ભ્રાંતિથી તેને ફળ મળ્યું છે. આવી હકીકતથી ત્યાં સંવાદિભ્રમ છે એમ સમજવું. ૯.

પ્રત્યક્ષસ્યાનુમાનસ્ય તથા શાસ્ત્રસ્ય ગોચરે ।

ઉક્તન્યાયેન સંવાદિભ્રમાઃ સંતિ હિ કોટિક્ષઃ ॥ ૧૦ ॥ ૯૬૮

શબ્દાર્થઃ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા શાસ્ત્રના વિષયમાં ઉક્તન્યાયવડે ક-
રેડા સંવાદિભ્રમ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦.

અન્યથા મૃત્તિકાદારુશિલાઃ સ્યુર્દેવતા કયમ્ ।

અગ્નિત્વાદિધિયોપાસ્યાઃ કયં વા યોપિદાદયઃ ॥ ૧૧ ॥ ૯૬૯

શબ્દાર્થ—ખીજી રીતે [હોય તો] માટી, લાકડું અને પથ્થર, દેવતા કેમ હોય ? અથવા સ્ત્રી આદિક અગ્નિ આદિની બુદ્ધિવડે ઉપાસવા યોગ્ય કેમ [હોય] ? ૧૧.

વિવેચનઃ—પાછળ ૯૬૦થી ૯૬૮ શ્લોક સુધીમાં સંવાદિભ્રમ બતાવ્યો, તેનો અન્વી-
કાર કરીએ તો તેમાં કેટલો બાધ આવે છે તે બતાવી કહેવા અર્થને દૃઢ કરી બતાવે છે.
જે સંવાદિભ્રમનો સ્વીકાર ન કરીએ તો ૫૫૧ મૃત્તિકામાં કરાતી પાર્થિવ પૂજા, લાકડાની
મૂર્તિમાં કરાતી જગદીશની ભાવના, અને પાપાણની રામ કૃષ્ણાદિની મૂર્તિઓ
તથા શિવલિંગ, એમાં પૂજ્યબુદ્ધિ કેમ હોઈ શકે ? માટી, લાકડું અને પથ્થર એ કાષ્ઠ
પોતાના સ્વરૂપથી દેવ નથી. સંવાદિભ્રમથી જ તેમાં દેવભાવના આરોપાય છે. વળી પથ્થ
છદ્ધિગોપનિપદ્ધતા એવા અધ્યાયના પંચાગ્નિ વિદ્યામાં યોગા શ્વ ગૌતમાગ્નિઃ પુરુષો શ્વ ગૌત-
માગ્નિઃ પૃથિવી શ્વ ગૌતમાગ્નિઃ વર્જન્યો શ્વ ગૌતમાગ્નિરહૌ વાયુ શુદ્ધો ગૌતમાગ્નિઃ 'હે
ગૌતમ ! સ્ત્રી અગ્નિ છે, હે ગૌતમ ! પુરુષ અગ્નિ છે, હે ગૌતમ ! પૃથ્વી અગ્નિ છે, હે ગૌતમ !
મેધ અગ્નિ છે, હે ગૌતમ ! આ સ્વર્ગ શોક અગ્નિ છે' ઇત્યાદિ વાક્યવડે સ્ત્રી, પુરુષ, પૃથ્વી,
મેધ, અને સ્વર્ગશોક એ પાત્રને અગ્નિભાવવડે ઉપાસન બતાવ્યું છે. તે સંવાદિભ્રમનો અ-
સ્વીકાર કરીએ તો બર્ધ થાય. વળી મનો વ્રજોત્પણસીલ 'મન બ્રહ્મ છે એ પ્રકારે ઉપાસના
કરે' તથા માદિગો વ્રજોત્પણદેશઃ 'આદિત્ય બ્રહ્મ છે એ ઉપદેશ છે' ઇત્યાદિ ઉપાસ્યનું બ્ર-
હ્મ કરીએ છીએ તો પથ્થ સંવાદિભ્રમને લાકડે છે. જે સંવાદિભ્રમ માનીએ નહિ તો એ
સર્વેના નિરેધ થઈ જાય, માટે સંવાદિભ્રમ ખાનવો જોઈએ. ૧૧.

અયથાવસ્તુવિજ્ઞાનાત્ ફલં લભ્યત ઈન્દ્રિયસતમ્ ।

કાકતાલીયતઃ સોડયં સંવાદિભ્રમ ઉચ્યતે ॥ ૧૨ ॥ ૯૭૦

શબ્દાર્થ—અયથાથ વસ્તુના વિજ્ઞાનથી ઈન્દ્રિય* ક્ષણ # કાકતાલીય
ન્યાયથી મળે તે. આ સંવાદિભ્રમ કહેવાય છે. ૧૨.

વિવેચનઃ—બહુ મર્યાદા આધારથી ઉપર મુગ્ધ સમજાવેલા સંવાદિભ્રમને બુદ્ધિની
સુગમતા માટે સંક્ષેપથી બતાવે છે. શાસ્ત્રે જેનું વિધાન કરેલું છે એવી વિદિત વસ્તુ અ-
થવા શાસ્ત્રે જેનો નિરેધ કરેલો છે એવી અવિદિત વસ્તુના વિપરીત માનથી ઈન્દ્રિયજ્ઞાને
ઈન્દ્રિય ક્ષણ મળી જાય તે સંવાદિભ્રમ કહેવાય. ૧૨.

* ૫૫૧ જગત્તી તેયારીમાં આવેલું તાડનું વૃક્ષ કમળે. જેસનાં નારને દેવજનિએ ૫૫૧
નય તે કાકતાલીય.

સ્વયં ભ્રમોઽપિ સંવાદી યથા સમ્યક્ફલપ્રદઃ ।

બ્રહ્મતત્ત્વોપાસનાઽપિ તથા મુક્તિફલપ્રદા ॥ ૧૩ ॥ ૧૭૧

શબ્દાર્થ—સંવાદી પોતે ભ્રમરૂપ સતો પણ જેમ સારી રીતે કળને આપનાર [છે] તેમ બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસના પણ મુક્તિરૂપ કળને આપનારી [છે], ૧૩.

૨ પરોક્ષ જ્ઞાનથી બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનાનો પ્રકાર, ૯૭૨-૯૮૭,

વેદાંતેભ્યો બ્રહ્મતત્ત્વમત્ત્વૈકરસાત્મકમ્ ।

પરોક્ષમવગમ્યૈતદહમસ્મીત્યુપાસતે ॥ ૧૪ ॥ ૧૭૨

શબ્દાર્થ—વેદાંતશાસ્ત્રથી અખંડ એકરસરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વને પરોક્ષ જાણીને એ અખંડ એકરસરૂપ બ્રહ્મ ‘હું છું’ એમ ઉપાસના કરે છે, ૧૪.

વિવેચન—પાછલા શ્લોકમાં બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસના સવાદિભ્રમની પેઠે કળ આપનારી છે એમ બતાવ્યું હોયે આ નીચેનો પ્રશ્ન સભવે છે કે, બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસના તેને જાણીને કરવી કે જાણ્યા વિના કરવી ? જે બ્રહ્મતત્ત્વને જાણીને કરીએ તો ધટતી નથી; કેમકે બ્રહ્મ જાણ્યું એરૂપ જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે, એટલે કે ઉપાસના બંધ છે; તેમ જ જાણ્યા વિના પણ ઉપાસના બંધ છે આ શકના સમાધાન માટે અથર્કતા કહે છે કે જ્યાં સુધીમાં બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાના અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપ મોક્ષનું સાધન ઉત્પન્ન થયું નથી, ત્યાં સુધીમાં ઉપાસના બંધ નથી થતી અર્થાત્ વેદાંતશાસ્ત્રથી બ્રહ્મને પરોક્ષપણે જાણ્યાથી બ્રહ્મ ઉપાસનાનો વિષય રહે છે, જેથી બ્રહ્મની ઉપાસના થાય છે ૧૪.

ઉપાખ્ય બ્રહ્મનું પરોક્ષ જ્ઞાન શું છે તે નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે—

પ્રત્યગ્વ્યક્તિમનુલ્લિખ્ય શાસ્ત્રાદિષ્ણવાદિમૂર્તિવત્ ।

‘ અસ્તિ બ્રહ્મેતિ સામાન્યજ્ઞાનમત્ર પરોક્ષધીઃ ॥ ૧૫ ॥ ૧૭૩

શબ્દાર્થ—સાક્ષીરૂપ આત્માને અવિષય કરીને શાસ્ત્રથી વિષય આદિની મૂર્તિની પેઠે [બ્રહ્મ છે] એ પ્રકારનું સામાન્યજ્ઞાન [થાય છે તે] અલ્પિઆં પરોક્ષ જ્ઞાન [છે], ૧૫.

વિવેચન—બુદ્ધિ આદિના સાક્ષી આત્મા જે આનંદરૂપ છે તેને અવિષય કરીને અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે જાણ્યા વિના સત્ત્વ જ્ઞાનમનન વગ્ન ‘સત્ત્વ, જ્ઞાન, અનન્ય બ્રહ્મ છે’ ઇત્યાદિ વાક્યમત્ત્વરૂપ શાસ્ત્રથી ‘બ્રહ્મ છે’ એમ જે સામાન્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે, અને અત્ર બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનામાં તે ઇચ્છિત છે. જેમ વિષય આદિની મૂર્તિને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રથી તે તે દેવનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેમ ૧૫.

ચતુર્ભુજાદ્યવગતાવપિ મૂર્તિમનુલ્લિખન્ ।

અક્ષેઃ પરોક્ષજ્ઞાન્યેવ ન તદા વિષ્ણુમીક્ષતે ॥ ૧૬ ॥ ૧૭૪

શબ્દાર્થ—ચતુર્ભુજાદિનું જ્ઞાન સતે પણ ઇદ્રિયોથી મૂર્તિને વિષય નહિ કરતો (પુરૂષ) પરોક્ષ જ્ઞાની જ [છે કેમકે] તે વખતે [તે] વિષયને જોતો નથી, (કહેવાનો હોય એવો છે કે શાસ્ત્રમાં વિષયનું ચતુર્ભુજાદિ વર્ણન

કર્તુ છે તે સમજનારો પુરૂષ કાંઈ મૂર્તિમાં ધ્યાન (દષ્ટિ) જોડતો નથી તો-
પણ તે પરાક્ષ જ્ઞાની છે; કેમકે વિષ્ણુનું શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપ તે કાંઈ પ્રત્યક્ષ ઇ-
ન્દ્રિયોથી જોતો નથી). ૧૬.

પરોક્ષત્વાપરાધેન ભવેનાતત્ત્વવેદનમ્ ।

પ્રમાણેનૈવ શાસ્ત્રેણ સત્યમૂર્તિવિભાસનાત્ ॥ ૧૭ ॥ ૧૭૬

શબ્દાર્થ:—પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રવડે જ સત્ય મૂર્તિના ભાસવાથી [અ-
હિંઆં] પરાક્ષપણના અપરાધવડે આંતિજ્ઞાન થાય નહિ. ૧૭.

વિવેચન:—જ્યારે વિષ્ણુનું પ્રભાવ સ્વરૂપ જૂદું, ચતુર્ભુજાદિ સ્વરૂપ જૂદું અને
મૂર્તિરૂપ સ્વરૂપ જૂદું માનીએ ત્યારે તો વિષ્ણુને વિષય કરવાનું જ્ઞાન વ્યક્તિત્વ પામ્યું નહિ,
અર્થાત્ નક્ષી થયું નહિ, એટલે તે ભ્રમરૂપ થયું આવી શકે માથ છે; પણ તે ભ્રમરૂપ
નથી, કેમકે તે સ્વરૂપજ્ઞાન તો પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રથી ભાસેલું છે. આ શાસ્ત્રથી ભાસેલું પ-
રાક્ષ જ્ઞાન આંતિજ્ઞાનમાં કારણ હોઇ શકતું નથી. આંતિજ્ઞાનનું કારણ તો વિષયનું અસ-
ત્યત્વ છે. આથી કરીને વિષ્ણુઆદિનું પરાક્ષ જ્ઞાન આંતિરૂપ નથી. ૧૭.

સચ્ચિદાનંદરૂપસ્ય શાસ્ત્રાદ્જ્ઞાનેઽપ્યનુલ્લિखन् ॥

પ્રત્યંચં સાક્ષિણં તન્નુ બ્રહ્મ સાક્ષાન્ન વીક્ષતે ॥ ૧૮ ॥ ૧૭૬

શબ્દાર્થ:—શાસ્ત્રથી સચ્ચિદાનંદરૂપનું જ્ઞાન થતે સતે પણ પ્રત્યક્ષ સા-
ક્ષીને નહિ વિષય કરતો (પુરૂષ) તે બ્રહ્મને સાક્ષાત્ જોતો નથી. ૧૮.

વિવેચન:—જ્યારે બ્રહ્મતત્ત્વનું શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને
વિષય કરનાર છે, ત્યારે તેને પરાક્ષ જ્ઞાન શામાટે કહેવું જોઈએ? જો શકના સમાધાનને
ખાતે આ શ્લોક છે. જોકે સત્ય જ્ઞાનમનઃ વ્રજ ‘ સત્ જ્ઞાન અનંત બ્રહ્મ છે ’ નિત્યઃ કુદ્ધો કુદ્ધઃ
સત્યો મુક્તો નિરંજનઃ ‘ નિલ, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સત્ય, મુક્ત, નિરંજન છે ’ અને સર્વદં સર્વે જન્ સર્વદિતિ
‘ સત્થી આ સર્વ (જગત્) તે સત્ છે ’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર (યુતિ)વાક્યથી સચ્ચિદાનંદ-
રૂપ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે તોપણ સાક્ષીરૂપ અંતરાત્માનો સાક્ષાત્કાર નહિ જાયતો. પુરૂષ
તે બ્રહ્મને સાક્ષાત્ જોતો નથી. આથી કરીને માત્ર શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલું બ્રહ્મજ્ઞાનનું જ્ઞાન
સચ્ચિદાનંદને વિષય કરે છે તોપણ તે પરાક્ષ જ છે. ૧૮.

આ પરાક્ષ જ્ઞાનથી બ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ બદલ કરી શકતું નથી તો પછી તે ય-
માર્થ જ્ઞાન કેમ કહેવાય? આ શકના સમાધાન ખાતે નીચેના શ્લોક કહે છે.—

શાસ્ત્રોક્તેનૈવ માર્ગેણ સચ્ચિદાનંદનિશ્ચયાત્ ।

પરોક્ષમપિ તદ્ જ્ઞાનં તત્ત્વજ્ઞાનં ન નુ ભ્રમઃ ॥ ૧૯ ॥ ૧૭૭

શબ્દાર્થ:—શાસ્ત્રે કહેલા માર્ગવડે જ સચ્ચિદાનંદના નિશ્ચયથી તે પ-
રાક્ષ જ્ઞાન પણ તત્ત્વજ્ઞાન [છે] પરંતુ ભ્રમ નથી. ૧૯.

બ્રહ્મ યદ્યપિ શાસ્ત્રેષુ પ્રત્યક્ત્વેનૈવ વર્ણિતમ્ ।

મહાવાક્યેસ્તયાપ્યેતદ્દુર્વૌઘમવિચારિણઃ ॥ ૨૦ ॥ ૧૭૮

શબ્દાર્થ:—જોકે શાસ્ત્રોમાં મહાવાક્યોવડે બ્રહ્મ, પ્રત્યક્ષાત્મપણાવડે જ

વર્ણવેલું [છે] તથાપિ અવિચારીઓને એ (બ્રહ્મ) જાણવામાં અશક્ય [એવું છે]. ૨૦.

વિવેચન:—સત્ય જ્ઞાનમનન વ્રજ ઇલાદિ આનાતર વાક્યો બ્રહ્મનું સમ્યક્જ્ઞાનપણ બતાવે છે તેમ 'તત્ત્વમસિ' આદિ મહાવાક્યો બ્રહ્મની સાક્ષીરૂપતા બતાવે છે, ને એટલા માટે શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાન તો બ્રહ્મના પ્રસંગાત્મકજ્ઞાને જ વિષય કરનાર હોવાથી તે અપરોક્ષ જ છે, એમ કહી શકાય, તથાપિ બ્રહ્મનું પ્રસંગાત્મકપણ, અન્યત્યતિરેકવડે જેણે 'તત્' અને 'ત્વ' પદાર્થોનો વિવેક કર્યો નથી એવા અવિચારી પુરૂષોને જાણવું અશક્ય છે એટલા માટે વિચાર વિના કેવળ વાક્યોવડે અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય નહિ ૨૦

દેહાદ્યાત્મત્વવિશ્રાંતૌ જાગૃત્યાં ન હઠાત્ પુમાન્ ।

બ્રહ્માત્મત્વેન વિજ્ઞાતું સમતે મંદધીત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥ ૧૭૧

શબ્દાર્થ:—દેહાદિમાં આત્મપણાની વિશ્રાંતિ જાગૃત્ સતે પુરૂષ, મંદ-બુદ્ધિપણું છે માટે હઠથી બ્રહ્મને આત્મપણાવડે જાણવાને સમર્થ થતો નથી. ૨૧.

વિવેચન:—મથાર્થ જ્ઞાન, પ્રમાણને અને વસ્તુને આધીન છે 'તત્ત્વમસિ' આદિ મહા વાક્યોનો મહાભાવ છે, અને બ્રહ્માત્માની એકતારૂપ વસ્તુ પણ વિદ્યમાન છે છતાં પણ બ્રહ્મનું પ્રસંગાત્મકપણ વિચાર વિના જાણવું અશક્ય છે એમ કેમ કહેવાય ? આ શક્યનું સમાધાન આ શ્લોકથી કરે છે પુરૂષમાં બુદ્ધિમાં રોવાથી દેહ આદિમાં આત્મપણાની પ્રાપ્તિ જાગૃત્ રહે છે તે હઠથી પણ ટાળી શકાતી નથી એટલું જ નહિ પણ એ અજ્ઞાનતા બ્રહ્મને આત્મરૂપ જાણવામાં સખળ વિરોધી થઈ પડે છે બ્રહ્મના અપરોક્ષ જ્ઞાનના વિરોધી-રૂપ આ બ્રમની નિવૃત્તિને માટે વિચારની પૂરી જરૂર છે ૨૧

બ્રહ્મ માત્રં સુવિજ્ઞેયં શ્રદ્ધાલોઃ શાસ્ત્રદર્શિનઃ ।

અપરોક્ષદૈત્યુદ્ધિઃ પરોક્ષદૈત્યુદ્ધયનુત્ ॥ ૨૨ ॥ ૧૮૦

શબ્દાર્થ:—અપરોક્ષ દૈત્યની બુદ્ધિ, પરોક્ષ અદૈત્ય બુદ્ધિની અવિરોધી [છે માટે] શ્રદ્ધાલુ અને શાસ્ત્રદર્શીને બ્રહ્મ માત્ર સુવિજ્ઞેય [છે]. ૨૨.

વિવેચન:—દેહ, ઇદ્રિય, આદિકને વિષય કરનાર દૈત્યરૂપી બ્રમનો સદ્ભાવ છે માટે અદ્વિતીય બ્રહ્મને વિષય કરનાર પરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન હોઈ શકે નહિ, આની શકા લાની કહે છે, અપરોક્ષ (ઇદ્રિયોથી પ્રલક્ષ થએલ) રૂપ દૈત્યબ્રમના જ્ઞાન સાથે પરોક્ષરૂપ અદૈત્ય જ્ઞાનનો વિરોધ નથી માટે શ્રદ્ધાવાળા ને શાસ્ત્ર જ્ઞેનાર (સમજનાર) પુરૂષને બ્રહ્મ માત્ર (બ્રહ્મનું પરોક્ષ જ્ઞાન) સુખથી જાણવાને યોગ્ય છે અર્થાત્ બહુ પ્રયત્ન વગર જાણી શકાય છે એવો ભાવ છે ૨૨

આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરવા નીચેના શ્લોકમાં દૃષ્ટાત આપે છે—

અપરોક્ષશિલાબુદ્ધિર્ન પરોક્ષેશતાં નુદેત્ ।

પ્રતિમાદિષુ વિષ્ણુત્વે કો વા વિમતિપદ્યતે ॥ ૨૩ ॥ ૧૮૧

શબ્દાર્થ:—અપરોક્ષ પાપાણની બુદ્ધિ, પરોક્ષ ઇશ્વરબુદ્ધિને વિરોધ કરતી નથી. પ્રતિમા આદિકમાં અથવા વિષ્ણુપણામાં ક્યો શ્રદ્ધાલુ પુરૂષ વિવાદ કરે છે ? ૨૩.

અથદ્દાલોરવિશ્વાસોર્નોદાહરણમર્હતિ ।

શ્રદ્દાલોરેચ સર્વત્ર વૈદિકેષ્વધિકારતઃ ॥ ૧૪ ॥ ૧૮૨

શબ્દાર્થઃ—શ્રદ્દાલુને જ બધે ઠેકાણે વૈદિક કર્મમાં આધિકાર છે માટે, અશ્રદ્દાલુનું અને અવિશ્વાસુનું ઉદાહરણ યોગ્ય થતું નથી—યોગ્ય નથી. ૨૪.

સકૃદાસોપદેશેન પરોક્ષજ્ઞાનમુદ્ભવેત્ ।

વિષ્ણુમૂર્ત્યુપદેશો હિ ન મીમાંસામપેક્ષતે ॥ ૧૫ ॥ ૧૮૩

શબ્દાર્થઃ—એક વાર યથાર્થ વક્તાના ઉપદેશવડે પરોક્ષ જ્ઞાન ઉપજે છે [એ ખરું છે, કેમકે] વિષ્ણુની મૂર્તિના ઉપદેશ [પરોક્ષ જ્ઞાન થવામાં] વિચારની અપેક્ષા કરતો જ નથી. (અર્થાત્ વિચાર વગર જ પરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.) ૨૫.

કર્મોપાસ્તી વિચાર્યેતે અનુષ્ટેયાવિનિર્ણયાત્ ।

વહુશાસ્ત્રાવિમકીર્ણે નિર્ણેતું કઃ પ્રમુર્નરઃ ॥ ૧૬ ॥ ૧૮૪

શબ્દાર્થઃ—અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય (કર્મ અને ઉપાસના) નો નિર્ણય નહિ હોવાથી કર્મ અને ઉપાસના [શાસ્ત્રમાં] વિચારાય છે—એમનો વિચાર કરીએ છીએ, [કેમકે] બહુ શાખાઓમાં ફેલાઈ રહેલ (કર્મ અને ઉપાસના) નો નિર્ણય કરવાને કયો માણસ સમર્થ [છે ? કોઈ નથી]. ૨૬.

વિવેચનઃ—પાછલા શ્લોકમાં બતાવ્યું કે યથાર્થ વક્તાના ઉપદેશથી વિચાર વિના પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે તો પછી શાસ્ત્રવિચારનો અવકાશ ક્યાં રહ્યો ? એની ચકા લાગી તેના સમાધાનને માટે આ શ્લોક કહ્યો છે. ૨૬.

જો કર્મોપામનાનો નિર્ણય જ નથી થયો તો તેઓની યોગ્યતાનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે એ ચકાના સમાધાન માટે નીચેનો શ્લોક કહે છે.—

નિર્ણિતોઽર્થઃ કલ્પસૂત્રેર્ગ્રથિતસ્તાયતાઽઽસ્તિકઃ ।

વિચારમંતરેણાપિ ચક્તોઽનુષ્ઠાતુમંજસા ॥ ૧૭ ॥ ૧૮૫

શબ્દાર્થઃ—[નિર્ણય કરેલા અર્થને કલ્પસૂત્રોવડે એકઠો કરેલો (છે), તેણે કરીને આસ્તિક (પુરૂષ), વિચાર વિના પણ અનુષ્ઠાન કરવાને તત્કાળ સમર્થ [થાય છે]. ૨૭.

વિવેચનઃ—દૈત્તિની આદિ પાછળના આચાર્યોએ અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર ૧ કલ્પસૂત્રોમાં એકઠો કર્યો છે તેથી તેમાં વિશ્વામયના પુરૂષો કર્મનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવાને સમર્થ થાય છે. ૨૭.

અત્ર ચકા થાય છે કે દૈત્તિની આચાર્યોએ તો કર્મનું અનુષ્ઠાન બતાવેલું છે ઉપામનાનું બતાવ્યું નથી, માટે ઉપાસના કરનાર પુરૂષે શું કરવું તે નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે.—

ઉપાસ્તીનામનુષ્ઠાનમાર્પઘ્નંયેષુ વર્ણિતમ્ ।

વિચારાક્ષમમર્ત્યાથ તચ્ચુન્વોપાસતે ગુરોઃ ॥ ૨૮ ॥ ૧૮૬

૧ દૈત્તિની, આશ્વવાયન, આપરતજ, જોષાવન, કાન્વાયન, વૈજાનન, એ જુદાંજુદાં વૈદિક કર્મોના અનુષ્ઠાનના પ્રકાર એ ત્રણેમાં બતાવ્યા છે તેને કલ્પસૂત્ર કહે છે આ ત્રણે તેના ઉપામોમાંથી એક એક બતાવે છે

શબ્દાર્થ:—અને ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન આર્ય ગ્રંથોમાં વર્ણવેલું છે મા-
ટે [વિચારમાં અસમર્થ પુરુષો, તેને શ્રી ગુરુથી સાંભળી ઉપાસના કરે, ૨૮.
વિવેચન:—બ્રહ્મદેવે અને મહામુનિ વસિષ્ઠે પોતપોતાના મંત્ર, કથ્ય નામના આર્ય
ગ્રંથોમાં ઉપાસનાના પ્રકાર વર્ણવેલા છે માટે તે તે કથ્યગ્રંથોથી ગુરુમુખથી જાણીને
તેના અધિકારી પુરુષોએ તેનું અનુષ્ઠાન કરવું એવો ભાવ છે. ૨૮.

વેદવાક્યાનિર્ણેતુમિચ્છન્ મીમાંસતાં જનઃ ।

આપ્તોપદેશમાત્રેણ હનુષ્ઠાનં હિ સંભવેત્ ॥ ૨૯ ॥ ૯૮૭

શબ્દાર્થ:—વેદવાક્યોનો નિર્ણય કરવાને ઇચ્છતો પુરુષ [ભલે] વિચાર
કરે [પરંતુ] આપ્ત પુરુષના ઉપદેશ માત્રથી જ [ઉપાસનાનું] અનુષ્ઠાન સં-
ભવે છે. (અર્થાત્ વેદવાક્યોનો વિચાર કરવો, એ તો વિચાર કરનારની બુ-
દ્ધિના સંતોષને માટે છે પણ અનુષ્ઠાનની સિદ્ધિને માટે નથી. અનુષ્ઠાનની
સિદ્ધિ તો આપ્ત (શ્રી ગુરુ) ના ઉપદેશ માત્રથી જ છે. ૨૯.

૨ વિચારથી અપરોક્ષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કથન પૂર્વક તેના

પ્રતિબંધનું કથન. ૯૮૮-૧૦૧૧.

૧ અપરોક્ષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિચારથી છે. ૯૮૮-૯૯૫.

બ્રહ્મસાક્ષાત્કૃતિસ્ત્વેવં વિચારેણ વિના નૃણામ્ ।

આપ્તોપદેશમાત્રેણ ન સંભવતિ કુત્રચિત્ ॥ ૩૦ ॥ ૯૮૮

શબ્દાર્થ:—એ પ્રકારે મનુષ્યને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર તો વિચાર વિના
આપ્ત (પુરુષ)ના ઉપદેશ માત્રથી ક્યાંઈ પણ સંભવતો નથી. (એ ૯૭૨ થી
૯૮૭ સુધીમાં ખતાબું છે). ૩૦

પરોક્ષજ્ઞાનમશ્રદ્ધા પ્રતિવદ્ધાતિ નેતરત્ ।

અવિચારોઽપરોક્ષસ્ય જ્ઞાનસ્ય પ્રતિવંધકઃ ॥ ૩૧ ॥ ૯૮૯

વિચાર્યાપ્યપરોક્ષેણ બ્રહ્માત્માનં ન વેત્તિ ચેત્ ।

આપરોક્ષ્યાવસાનત્વાત્ ભૂયો ભૂયો વિચારંયેત્ ॥ ૩૨ ॥ ૯૯૦

શબ્દાર્થ:—પરોક્ષ જ્ઞાનને અશ્રદ્ધા, પ્રતિબંધ કરે છે. છીજે (અવિ-
ચાર) નથી [કરતો, પણ] અવિચાર, અપરોક્ષ જ્ઞાનનો પ્રતિબંધક [છે].
(૩૧). વિચારકરીને પણ એ કોઈ પુરુષ અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે બ્રહ્મરૂપ આ-
ત્માને જાણતો નથી-(જાણે નહિ) તો [વિચારની] અપરોક્ષપણારૂપ અવ-
સાનતા હોવાથી [તે] વારંવાર વિચાર કરે. ૩૨.

વિવેચન:—અશ્રદ્ધાની નિવૃત્તિ થઈ એટલે એક વારના આપ્તોપદેશથી જ પરોક્ષ જ્ઞાન
થાય છે. પણ અવિચારરૂપ પ્રતિબંધવાળા અપરોક્ષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તો અવિચારની નિ-
વૃત્તિ વગર થતી જ નથી. અર્થાત્ તેને માટે તો વિચાર જ કર્તવ્ય છે. વિચારવાથી
પણ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય નહિ તો વારંવાર વિચાર કર્યા કરવા. ‘તત્’ અને ‘ત્વ’ પદના
અર્થનો સારી રીતે વિચાર કર્યા છતાં પણ કોઈ મુમુક્ષુને બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા રૂપ

અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય નહિ તો તેજો વારવાર વિચાર જ કરવો, કેમકે બ્રહ્માત્માની એ કતા કરનાર અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં વિચાર સિદ્ધિ બીજી કાઈ સાધન નથી ૩૧-૩૨

નિચારયન્નામરણં નૈરાત્માનં લભેત ચેત્ ।

જન્માંતરે લભેતૈવ પ્રતિપંધસ્યે સતિ ॥ ૩૩ ॥ ૯૯૧

શબ્દાર્થ—અરણ્ય પર્યંત વિચાર કરતો (પુરૂષ) જો આત્માને પામે જ નહિ તો બીજા જન્મમાં પ્રતિબંધનો ક્ષય થયે સતે પામે જ. ૩૩.

इह बाष्पुत्र वा विद्येत्येवं सूत्रकृतोदितम् ।

शृण्वन्तोऽप्यत्र बहवो यत्र त्रिगुरिति श्रुतिः ॥ ૩૪ ॥ ૯૯૨

શબ્દાર્થ—‘આ અથવા અન્ય જન્મમાં તત્ત્વજ્ઞાન [થાય છે]’ એમ સૂત્રકારે કહેલું [છે. વળી ‘બાપુ’] સાંભળનારા (પુરૂષો) પણ જે (આત્મા) ને આ જન્મમાં નથી જાણતા’ એમ શ્રુતિ [પણ] છે. ૩૪.

વિવેચન—પ્રતિબંધનો ક્ષય જે જન્માતરના થાય તો અપરોક્ષ જ્ઞાન જન્માતરમાં થાય છે, એમ ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યું છે તે કપોતકલ્પિત નથી, ‘પણ સપ્રમાણ છે, તે આ શ્લોકથી બતાવે છે બ્રહ્મસૂત્રના કંઈક શ્રી વ્યાસ ભગવાને શ્રેષ્ઠમગ્ધમત્તુતમતિવધે ત દર્શનાત્ ‘આ પ્રસ્તુત પ્રતિબંધ સતે આ જન્મમાં પણ વિદ્યાનો જન્મ થાય છે એમ શ્રુતિસ્મૃતિમાં દેખાડ્યું છે માટે’ આ ‘સૂત્રમાં પ્રતિબંધ ન હોય તો તત્ત્વવિદ્યા આ જન્મમાં ઉપજે છે પણ હોય તો બીજા જન્મમાં થાય છે એમ બતાવ્યું છે વળી આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં એ જ અર્થની શ્રુતિ બતાવે છે આથી પ્રતિબંધ ક્ષય થતા અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે એ વાત સિદ્ધ છે ૩૪

गर्भ एव शयानः सन्न वामदेवोऽवबुद्धवान् ।

पूर्वाभ्यस्तविचारेण यद्वदध्ययनादिषु ॥ ૩૫ ॥ ૯૯૩

बहुवारमधीतेऽपि यदा नाऽऽयाति चेत्युनः । .

दिनांतरेऽनधीत्यैव पूर्वाधीतं स्मरेत् पुमान् ॥ ૩૬ ॥ ૯૯૪

શબ્દાર્થ—જેમ અધ્યયન આદિકમાં [તેમ] ગર્ભમાં જ વાસ કરતા સતા વામદેવ ઋષિ પૂર્વના અભ્યાસના વિચારવડે જાણતા હતા. (૩૫). બહુવાર અધ્યયન કર્યા છતાં ‘ચેત્’ જે [વેદચેત્] નક્કી થતો તો હુરફ બીજે દિવસે નહિ ભણીને જ પૂર્વે ભણેલું સ ભારે છે. ૩૬.

વિવેચન—આ જન્મમાં શ્રવણાદિક કરનાર યુક્તકુને જન્માતરમાં અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે એના સબંધમાં ગર્ભે નુ સન્નન્વેશાય વેદમદ્ દેવાનાં જનિમાતિ વિધ ‘ગર્ભમાં વસતા વામદેવ ઋષિ પછી સર્વ દેવની ઉત્પત્તિ આદિને ‘હું જાણું છું’ એમ જાણતા હતા’ એ શ્રુતિનો અર્થ આ શ્લોકથી પ્રગટ કરે છે વિદ્યાર્થીઓને એવો અનુભવ થએલો હશે જ કે એક દિવસનો પાઠ ઘણીવાર ગોળ્યા છતાં તે, તે દિવસે યાદ થતો નથી પણ બીજે દિવસે સ્મરણ માનથી તે મોટે ઘડિ ગએલો હોય એમ માન્ય પડે છે, તેમ આ જન્મમાં શ્રવ-

આદિકનો અભ્યાસ કર્યા છતાં અપરોક્ષ જ્ઞાન ન થાય તો તે આવતા જન્મમાં પોતાની જ મેળે સુધરી આવે છે અને તેથી કેવલ સુખ અનુભવાય છે. ભગવાન વામદેવ ઋષિને એ-મ પૂર્વાભ્યાસના સ્મરણથી જ જ્ઞાન થયું છે. આને લગતાં જડભરતાદિકનાં પુરાણોક્ત દૃષ્ટાંતો પણ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. ૩૫ ૩૬.

કાલેન પરિપચ્યંતે કૃપિદર્માદયો યથા ।

તદ્વદાત્મવિચારોઽપિ શનૈઃ કાલેન પચ્યતે ॥ ૩૭ ॥ ૧૯૫

શબ્દાર્થ:—જેમ કૃપિદર્ભ આદિ કાળવડે પાકે છે-ફળવાળાં થાય છે, તેમ આત્માના વિચાર પણ ધીરેથી કાળવડે ફળવાનું થાય છે. ૩૭.

૨ અપરોક્ષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં ત્રણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ છે

તેનું કથન. ૯૮૬-૧૦૧૧.

પુનઃ પુનર્વિચારેઽપિ ત્રિવિધપ્રતિવંધતઃ ।

ન વેત્તિ તત્ત્વમિત્યેતત્ જ્ઞાત્તિકે સમ્યગીરિતમ્ ॥ ૩૮ ॥ ૧૯૬

શબ્દાર્થ:—[એ પ્રકારે] ફરી ફરીને વિચાર કર્યે સતે પણ [પુરૂષ] ત્રણ પ્રકારના બંધથી તત્ત્વને નથી જાણતો. આ અર્થ વાર્ત્તિક અર્થમાં સારી રીતે કહેલો છે. ૩૮.

નીચેના ૯૮૭ થી ૧૦૦૩ સુધીના વાર્ત્તિકના સ્લોકો અંથકર્તા ઉદાહરણ તરીકે આત્રે લઈ બતાવે છે.—

કુતસ્તજ્ઞાનમિતિ ચેત્ તદ્દિ વંધપરિક્ષયાત્ ।

અસાવપિ ચ ભૂતો વા ભાવી વા વર્સતેઽથવા ॥ ૩૯ ॥ ૧૯૭

શબ્દાર્થ:—તે (પૂર્વ જન્મમાં નહિ ઉપજેલું) જ્ઞાન ક્યાંથી [થાય છે] એ પ્રકારે જો [કહે] તો તે (જ્ઞાન) પ્રતિબંધના ક્ષયથી જ [થાય છે] અને આ (પ્રતિબંધ) પણ ભૂત, ભાવી અથવા વર્તમાન [છે]. ૩૯.

અધીતવેદવેદાર્યોઽપ્યત એવ ન મુચ્યતે ।

હિરણ્યનિધિદૃષ્ટાંતાદિદમેવ હિ દર્શિતમ્ ॥ ૪૦ ॥ ૧૯૮

શબ્દાર્થ:—વેદ અને વેદના અર્થનું જેણે અધ્યયન કર્યું છે એવો પુરૂષ પણ એટલા માટે (પ્રતિબંધ હોવાથી) મુક્ત થતો નથી. [ભગવતી શ્રુતિ-એ] હિરણ્યનિધિના દૃષ્ટાંતથી આ અર્થને જ દર્ખાડેલો [છે]. ૪૦.

વિવેચન:—જો પ્રતિબંધ હોય તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું જ નથી. હિરણ્યનિધિ નિહિ-તમહેવજ્ઞા ઉપર્યપરિ સંચરતો ન વિદ્યુઃ એવમેવેમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ અહરહર્નંદાલોકં ગચ્છંત્યપૂર્વે વ્રજા-લોકં ન વિદત્યનૃતેન હિ પ્રત્યઃ : ' પૃથ્વીમાં સુવર્ણરૂપ દ્રવ્યને દોરેલું હોય પણ તે હિરણ્ય-નિધિયુક્ત ખેતરને નહિ જાણનારા પુરૂષ નેની ઉપર ઉપર ચાલતા સતા તેને પામતા નથી તેમ જ આ સર્વ પ્રજા (જીવો) પ્રતિદિન (નિદ્રાસુષુપ્તિમાં) અહલોકને પામે છે પણ તેઓ અનૃત (પ્રતિબંધ) વડે પ્રતિબંધિત છે માટે અહલ લોકને પામતા નથી ' આ શ્રુતિ પ્રતિબંધ હોય ત્યાં સુધીમાં જ્ઞાનોત્પત્તિ નથી એમ જ બતાવે છે. ૪૦.

અતીતેનાઽપિ મહિષીસ્નેહેન પ્રતિવંધતઃ ।

મિથુસ્તત્ત્વં ન વેદેતિ ગાયા લોકે પ્રગીયતે ॥ ૪૧ ॥ ૯૯૯

શબ્દાર્થ — પાછલા કાળના ભેંસના સ્નેહવડે [થયેલા] પ્રતિબંધથી સન્યાસી તત્ત્વને જાણતો નહોતો એ પ્રકારની દંતકથા લોકમાં ગવાય છે, ૪૧.

વિવેચન—અયેલી વસ્તુને પણ પ્રતિબંધ કરવાપણ છે એવું જોવામાં આવ્યું નથી, અર્થાત્ ભૂત પ્રતિબંધ ક્યારે જાણ્યો નથી. એ શંકાના સમાધાન માટે આ શ્લોકથી લોકમાં ચાલતી વાતના કથનરૂપ ભૂત પ્રતિબંધ બતાવે છે. ‘કોઈ સન્યાસી પોતાની ગૃહસ્થજીવિતામાં પોતે પાછલી ભેંસકપર જાણુ પ્રીતિ રાખતો હતો કાળ વીતતા સન્યાસી થઈ શ્રવણમાં જોડાયો, પણ પાછલા ભેંસકપરના સ્નેહને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રતિબંધથી ગુરૂએ ઉપદેશ કરેલું તત્ત્વ જાણી શકતો ન હોતો.’ આની ગાથા લોકમાં કહેવા છે. જેકે પુરાણમાં તે ક્યારે જોવામાં આવતી નથી તોપણ. ૪૧

આ ભૂત પ્રતિબંધવાળા સન્યાસીને તત્ત્વ કેમ ઉત્પન્ન થયું તે નીચે બતાવે છે—

અનુસૃત્ય ગુરુઃ સ્નેહં મહિષ્યાં તત્ત્વમુક્તવાન્ ।

તતો યથાવદ્દેવ પ્રતિરંધસ્ય સંસયાન્ત્ ॥ ૪૨ ॥ ૧૦૦૦

શબ્દાર્થ — શ્રીગુરુ, સ્નેહને અનુસરીને ભેંસમાં તત્ત્વ કહેતા હતા; તેથી આ (સન્યાસી), પ્રતિબંધના ક્ષયથી [તત્ત્વને] જોવી રીતે જાણવું જોઈએ તેવી રીતે જાણતો હોયો. ૪૨.

વિવેચન—પછી તે સન્યાસીએ પોતાની પૂર્વ અવસ્થાનો ભેંસનો સ્નેહ જે પ્રતિબંધરૂપ હતો તે પોતાને તત્ત્વનો ઉપદેશ કરનાર શ્રીગુરુ પાસે કહી બતાવ્યો. શ્રીગુરૂએ તે જાણીને તેને તેના સ્નેહને અનુસરીને ભેંસમાં જ ભેંસરૂપ ઉપાધિવાળા પ્રાણને ઉપદેશ ગ્યો, જ્યાં તે સન્યાસી, ભેંસના રૂમરૂપ પ્રતિબંધના નાગવડે શ્રીગુરૂએ જોય તત્ત્વને શાસ્ત્રોક્ત રીતે જાણતો થયો ૪૨.

ભૂત પ્રતિબંધ કહીને હવે વર્તમાન પ્રતિબંધ બતાવે છે—

પ્રતિવંધો વર્તમાનો વિપયાઽસક્તિલક્ષણઃ ।

મજ્ઞામાંઘં કુતર્કજ્ઞે વિપર્યયદુરાગ્રહઃ ॥ ૪૩ ॥ ૧૦૦૧

શબ્દાર્થ — વર્તમાન પ્રતિબંધ; વિપયાસક્તિરૂપ, શુદ્ધિની મંદતા, કુતર્ક અને વિપર્યય—દુરાગ્રહ [એમ ચાર પ્રકારનો છે], ૪૩.

વિવેચન—ઈદ્રિયોના વિપયોના ચિત્તોગ્રેમ રહે તે વિપયાસક્તિરૂપ પડેતો, શુદ્ધિની મંદતા અર્થાત્ તીક્ષ્ણતાનો અભાવ તે મજ્ઞામાંઘ, એ બીજો, કુતર્ક તરે ભગવતી શુદ્ધિના અર્થમાં અપ્રયથાઈ ઉદ્ભવે નિષ્પેષ અર્થાત્ કુતર્ક એ ત્રીજો, અને આત્મામાં કર્તાપણા, આદિ ધર્મવાળા જ્ઞાનના નિષ્પેષમાં દુરાગ્રહ તે વિપર્યય—દુરાગ્રહ એ ચોથો; એમ ચાર પ્રકારનો વર્તમાન પ્રતિબંધ છે એ ચારમાંનો એક પણ પ્રતિબંધ દોષ તો અપરાધો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય નહિ ૪૩

શમાદ્યૈઃ શ્રવણાદ્યૈશ્ચ તત્ર તત્રોચિતૈઃ ક્ષયમ્ ।

નીતેઽસ્મિન્ પ્રતિવંધેઽતઃ સ્વસ્ય વ્રહ્મત્વમશ્નુતે ॥૪૪॥ ૧૦૦૨

શબ્દાર્થઃ—શમાદિ અને શ્રવણાદિ ત્યાં ત્યાં [નાં] ઉચિત સાધનોવડે આ(પ્રતિબંધ)ક્ષય પામે સતે, આથી [પુરૂષ] પોતાના બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૪૪.

વિવેચનઃ—ઉપર બતાવેલ વર્તમાન પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ કયા ઉપાયોવડે થાય છે તે બતાવે છે. જ્ઞાતો જ્ઞાત ઉપરવસ્તિતિશુ. સમાહિતો મૂલ્યા ‘શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા અને સમાહિત ચિત્તવાળો યદ્યપે’ આ શ્રુતિમાં શમદમાદિનો, તથા ઘ્રોત્વ્યો મનઘ્યો નિદિધ્યાસિતઙ્ગઃ ‘આત્મા શ્રવણ કરવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય અને નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે’ આ શ્રુતિમા બતાવેલ શ્રવણાદિનો, ઉપર ચાર પ્રકારનો વર્તમાન પ્રતિબંધ બતાવ્યો છે તેમાં, જ્યાં જ્યાં યોગ કરવો ઉચિત લાગે ત્યાં ત્યાં યોગ કરવાથી તેનો નાશ થાય છે. પ્રતિબંધનો નાશ થવાથી પોતાના (પ્રલગ્ભાત્માના) બ્રહ્મભાવને પુરૂષ પામે છે. ૪૪.

આગામિપ્રતિવંધશ્ચ વામદેવે સમીરિતઃ ।

एकेन जन्मना क्षीणो भुरतस्य त्रिजन्मनि ॥ ४५ ॥ ૧૦૦૩

શબ્દાર્થ—અને ભાવીપ્રતિબંધ વામદેવ ઋષિમાં કહેલો [છે, તે, વામદેવનો] એક જન્મવડે [અને] ભરતનો ત્રણ જન્મમાં ક્ષીણ પામ્યો [છે]. ૪૫.

વિવેચન—દેવે ભાવી પ્રતિબંધ અને તેનો નાશ બતાવે છે નિર્માણ યદ્ય રહેલાં પ્રારબ્ધ ભોગવાતા બાકી રહી જાય ત્યારે તે જન્મોત્તરના હેતુરૂપ થાય છે. એ જ ભાવી પ્રતિબંધ. પ્રારબ્ધશેષ જ્યાંસુધી ભોગવાઈ રહ્યો નથી ત્યાંસુધીમાં ભાવી પ્રતિબંધ નાશ પામતો નથી. વામદેવ ઋષિનો ભાવીપ્રતિબંધ એક જન્મે અને ભરતનો ત્રણ જન્મે નાશ પામ્યો છે. ૪૫.

योगभ्रष्टस्य गीतायामतीते बहुजन्मनि ।

प्रतिबंधक्षयः प्रोक्तो न विचारोऽप्यनर्थकः ॥ ४६ ॥ ૧૦૦૪

શબ્દાર્થ—ગીતામાં યોગભ્રષ્ટના પ્રતિબંધનો ક્ષય બહુ જન્મ ગયે સતે કહેલો [છે] પણ [તેથી] વિચાર, અનર્થ નથી થતો. ૪૬.

પાછલા શ્લોકમાં ‘એક જન્મ અથવા ત્રણ જન્મવડે ભાવી પ્રતિબંધ નાશ પામે છે’ એમ બતાવ્યું છે, એ જ વાત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં છઠ્ઠા અધ્યાયના ૪૧ થી ૪૫ શ્લોક સુધીમાં બતાવેલ છે એ શ્લોકોમાં ચોટા ફેરફાર કરી પચદશીકાર અને તે ઉદાહરણરૂપે નીચે લઈ બતાવે છે.—

प्राप्य पुण्यकृतौलिकानात्मतत्त्वंविचारतः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे साभिलापोऽभिजायते ॥४७॥ ૧૦૦૫

શબ્દાર્થ—[યોગભ્રષ્ટ પુરૂષ] આત્મતત્ત્વના વિચારથી પુણ્ય કરનારના લોકને પામીને [પછી] અભિલાષાવાળો સતો તે પવિત્ર અને ધનવાનના ઘરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૭.

વિવેચન:—યોગબ્રહ્મ પુરૂષ, પોતે જરૂર આત્મતત્ત્વના વિચારના બળથી પુણ્ય ૮
રનારના પોતેને એકલે સ્વર્ગ વિરોધે પામી શકે છે. આ કારણે સુખી સુખ બોગની-સુખનો અ-
નુભવ કરીને બોગના અતમા જે તેને આ મર્ત્ય લોકના બોગની ઈચ્છા થાય, તો પછી
તે મા અને આપનું કુળ પવિત્ર હોય એવા શ્રીમાનના કુળમાં જન્મ લે છે ૪૭

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।*

નિસ્પૃહો બ્રહ્મતત્ત્વસ્ય વિચારાત્તદ્ધિ દુર્લભમ્ ॥ ૪૮ ॥ ૧૦૦૬

ગણદાર્થ —અથવા નિસ્પૃહ (એવો તે યોગબ્રહ્મ પુરૂષ), બ્રહ્મતત્ત્વના
વિચારથી બુદ્ધિમાન એવા યોગીના જ કુળમાં થાય છે-જન્મે છે [જેથી]
તે જન્મ દુર્લભ છે. ૪૮.

વિવેચન —પાછળ બતાવેલો યોગબ્રહ્મ પુરૂષ નિસ્પૃહ હોય, અર્થાત્ પોતાની જે
જે જ અતિ વિરક્ત હોય તો સર્વ સુખનો અનુભવ કરીને પછી તે આત્મતત્ત્વના નિશ્ચ-
યનો વિચાર કરનાર એવા ચિત્તની એ-અથવાવાળા યોગી પુરૂષના કુળમાં હોવાન થાય છે
આવો યોગીના કુળમાં જન્મ થવો એ અતિગમ્ય પુણ્યની જ નિશાની છે, એટલે પાછળ
બતાવેલા પક્ષ માથે આમાં ભેદ છે ૪૮

તત્ત્વં તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો ભૂયસ્તસ્માદેતદ્ધિ દુર્લભમ્ ॥ ૪૯ ॥ ૧૦૦૭

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ નિહ્યતે હૃદયોઽપિ સઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં મતિમ્ ॥ ૫૦ ॥ ૧૦૦૮

બ્રહ્મલોકાભિવાંછાયા સમ્યક્ સત્યા નિરુચ્ય તામ્ ।

વિચારયેદ્ય આત્માનંનતુ સાક્ષાત્ કરોત્યયમ્ ॥ ૫૧ ॥ ૧૦૦૯

ગણદાર્થ:—[જેથી] ત્યાં (તે જન્મમાં) પૂર્વ દેહમાં થયેલા તે બુદ્ધિના
સ યોગને [તે] પામે છે અને તેથી વધારે મહેનત કરે છે. તેટલા માટે આ
(જન્મ) દુર્લભ છે. (૪૯). તે (યોગબ્રહ્મ) પગવગ મતો પછી તે પૂર્વ જ-
ન્મના અભ્યાસવડે જ આકર્ષાય છે. [એમ] અનેક જન્મમાં સારી રીતે સિ-
દ્ધ થયેલો તેથી પરગતિ પામે છે. (૫૦). સારી રીતે બ્રહ્મલોકની ઇચ્છા
સતે તેનો નિરોધ કરીને જે (પુરૂષ) આત્માને વિચારે [તે] આ પુરૂષ, (તેને
તો) સાક્ષાત્કાર કરતો નથી. (અર્થાત્ બ્રહ્મલોક પ્રાપ્તિ કરવાની જેને
સારી રીતે ઇચ્છા હોય તે જિજ્ઞાસુ, પોતાની તે ઇચ્છાને દાખી દેને
પણ તત્ત્વનો વિચાર કરે તો આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એવો
ભાવ છે). ૫૧.

* ‘વૈદાંતવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્યા’ इति शास्त्रतः ।

બ્રહ્મલોકે સ ચત્પાતે બ્રહ્મણા સદ્ મુચ્યતે ॥ ૫૨ ॥ ૧૦૧૦

* મુડોપનિવૃત્તમાં નીચ મુડકના બીજ ખડગી ૬ થી શ્રુતિ જુઓ

શબ્દાર્થ — ‘જેણે વેદાંતના વિજ્ઞાનવડે અર્થનો સારી રીતે નિશ્ચય કરેલો છે એવા (યતિઓ)’ આ શ્રુતિથી તે (પુરૂષ) બ્રહ્મલોકમાં કલ્પના અંતમાં બ્રહ્માની સાથે મૂકાય છે. પર.

વિવેચન:—જે બ્રહ્મલોકની સમજા ઇચ્છાવાળાને જ્ઞાન ઉદય પામતું નથી એમ હોય તો પછી તેની ટોચ કાળે મુક્તિ જ મળવતી નથી એમ સમજવું નહિ. વેદાંતવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થો સન્ધ્યાસયોગાદ્યતપઃ શુદ્ધસત્વા । તે વ્રહ્મલોકે નુ પરાતકાલે પરામૃતાઃ પરિમુખ્યતિ સર્વે ‘વેદાંતના વિજ્ઞાનવડે સારી રીતે નિશ્ચય કર્યો છે અર્થ જેમણે એવા અને સન્ધ્યાસયોગથી જેનું અંત કરણ શુદ્ધ થયું છે એવા યતિઓ બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્માના અતમા જ્ઞાન વડે મુક્તિ પામે છે’ આ શ્રુતિ પ્રમાણે તથા વ્રજ્ઞના સહ તે સર્વે સપ્રાપ્તે પ્રાપ્તિસચરે । પરસ્પ્રાપ્તે કૃતાત્માન પ્રવિજ્ઞાતિ પર પદમ્ ॥ ‘એ સર્વે યતિઓ પ્રવચકાળ પ્રાપ્ત થતા-બ્રહ્માનો અંત આપતા બ્રહ્માની માથે શુદ્ધ આત્માવાળા થઈને પરમ પદમાં પ્રવેશ કરે છે’ એ શાસ્ત્રવાક્યથી બ્રહ્મલોક પામેલા પુરૂષો બ્રહ્માના અંત સાથે મોક્ષ પામે છે પર.

કેપાંચિત્ સ વિચારોઽપિ કર્મણા પ્રતિવચ્યતે ।

* ‘શ્રવણાયાઽપિ વહુભિર્યો ન્ન લભ્ય’ इति श्रुते:॥૫૩॥ ૧૦૧૧

શબ્દાર્થ — ‘ધણા (પુરૂષો) એ જે આત્મા સાંભળવાને પણ ન મેળવી શકાય તેવો છે’ એ પ્રકારની શ્રુતિથી કેટલાક પુરૂષોને [તો] તે વિચાર પણ [પ્રાપ્તાનાં] કર્મો (તીવ્ર પાપો)વડે પ્રતિબંધ પામે છે. ૫૩.

વિવેચન:—એ પ્રમાણે તત્ત્વવિચાર કર્યો છતાં પણ પ્રતિબંધની હયાતી હોવાથી આ જન્મમાં સાક્ષાત્કાર થતો નથી એટલું જ નથી, પણ જેઓ તીવ્ર પાપવાળા છે એવા કેટલાક પુરૂષોને તો એ તત્ત્વવિચાર પણ દુર્લભ છે. આ કારણને આધાર આપવા સાક્ષ્યલોકના ઉત્તરાદિમાં શ્રુતિવાક્ય લઈ બતાવે છે. ૫૩.

૩ નિર્જુણ ઉપાસનાના સંભવ અને પ્રકાર પૂર્વક બોધ

અને ઉપાસનાની વિલક્ષણતા. ૧૦૧૨-૧૦૪૩.

૧ જ્ઞાનની પેઠે નિર્જુણ ઉપાસનાનો સંભવ અને પ્રકાર. ૧૦૧૨-૧૦૩૧.

અત્યંતવૃદ્ધિર્માઘાદ્વા સામગ્ર્યા વાઙ્મયસંભવાન્ ।

યો વિચારં ન લભતે વ્રહ્મોપાસતિ સોઽનિશ્ચમ્ ॥ ૫૪ ॥ ૧૦૧૨

શબ્દાર્થ:—અત્યંત બુદ્ધિમાંંધથી અથવા વિચારની સામગ્રીના અસંભવથી પણ જે (પુરૂષ) વિચાર નથી પામતો-(નથી કરી શકતો) તે (પુરૂષ) નિરંતર બ્રહ્મને ઉપાસે-અંતરે છે. ૫૪.

વિવેચન:—પાછળ ૯૯૬ થી ૧૦૧૧ સુધીમાં પ્રતિબંધ હોય ત્યાં લગી તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર અને તેનો સાધનભૂત વિચાર મળવનો નથી એમ બતાવ્યું હવે તત્ત્વ સબંધી વિચાર કરવાને અસમર્થ તથા મોક્ષરૂપ પુરૂષાર્થની ઇચ્છા જેને છે એવા પુરૂષોએ શું કરવું એમ પૂછવાની ઇચ્છા થતા પાછળ વિચારક્ષમમર્ગથી તત્ત્વજ્ઞાનને મુખે: ‘વિચાર ક-

રનામા અસાક્ત પુરૂષો ને ઉપાસનાને શુઙ્ગ પાસેથી આમળીને કરે' એમ ૮૮ માં શ્લોક માં પ્રતિગ્ઠા કરી છે, તેને આ સભાર છે તત્ત્વનો વિચાર કરવા બેઠેલી જ્ઞાનામા શુદ્ધિ ન હોય એના, અથવા શુદ્ધિ હોય તોપણ જોને તત્ત્વવિચારનો ઉપદેશ કરનારા શ્રીગુરુ મળ્યા ન હોય એવા, અથવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કે દેશકાળની અનુકૂળતારૂપ તત્ત્વચિંતાના જોને સાધનો ન હોય એના પુરૂષોએ જ્ઞાની ઉપામના નિરતર કર્તવ્યી ૫૪

નિર્ગુણબ્રહ્મતત્ત્વસ્ય ન ત્યુપાસ્તેરસંભવઃ ।

સગુણબ્રહ્મણીમાત્ર પ્રત્યયાઽઽદૃશ્તિસંભવાત્ ॥ ૫૫ ॥ ૧૦૧૩

શબ્દાર્થ—સગુણ બ્રહ્મમાં જેમ વૃત્તિની આવૃત્તિનો સભવ હોવાથી [ઉપાસનાનો અસંભવ નથી તેમ] અદિષ્ટાં નિર્ગુણબ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનાનો [પણ] અસંભવ નથી. ૫૫.

વિવેચન:—નિર્ગુણ બ્રહ્મતત્ત્વ ગુણરૂપિત રેવાથી તેની ઉપાસના ઘટતી નથી, આવી શક્તિ સમાધાનને માટે આ શ્લોકનું કથન છે સગુણ બ્રહ્મમાં જેમ વૃત્તિઓની આવૃત્તિ હોવાથી તેની ઉપામના થઈ શકે છે તેમ નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં પણ વૃત્તિઓની આવૃત્તિનો સભવ છે આથી કરીને નિર્ગુણ બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસના પણ થઈ છે એવો ભાવ છે ૫૫

અવાદ્મનસગમ્યં તન્ નોપાસ્પમિતિ ચેત્ તદા ।

અવાદ્મનસગમ્યસ્ય વૈદનં ન ચ સમવેત્ ॥ ૫૬ ॥ ૧૦૧૪

શબ્દાર્થ:—વાણી અને મનવડે અગમ્ય એવું તે (બ્રહ્મ) ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી એમ જો [કહે] તો વાણી અને મનવડે અગમ્ય એવા (બ્રહ્મ) તું જાણવું પણ સંભવે નહિ. (અર્થાત્ ઉપામનામાં અને જ્ઞાનમાં સમાન હોય છે એવો ભાવ.) ૫૬.

વાગાદ્યગોચરાઽઽકારમિત્યેવં યદિ વેત્સ્યસૌ ।

વાગાદ્યગોચરાઽઽકારમિત્યુપાસીત નો કુતઃ ॥ ૫૭ ॥ ૧૦૧૫

શબ્દાર્થ:—આ (પુરૂષ) વાણી આદિથી અગોચર આકારવાળા (બ્રહ્મ) ને જાણે છે [તો તે] વાણી આદિથી અગોચર સ્વરૂપવાળું [છે] એમ શા માટે ઉપાસના ન કરે ? (અર્થાત્ બ્રહ્મ વાણી અને મનથી અગોચર છે એમ જાણે છે તો તેવી જ રીતે ઉપાસે એવો ભાવ.) ૫૭.

સગુણત્વમુપાસ્યત્વાદ્યદિ વેદ્યત્વતોઽપિ તત્ ।

વેદ્યં ચેલ્લક્ષણાદૃત્યા લક્ષણ સમુપાસ્યતામ્ ॥ ૫૮ ॥ ૧૦૧૬

શબ્દાર્થ.—જો [બ્રહ્મના] ઉપાસ્યત્વાથી સગુણપણું [થાય છે તો] વેદ્યત્વથી પણ તે (સગુણપણું) [થાય છે], જો લક્ષણાવૃત્તિવડે વેદ્ય [છે] એમ કહે] તો લક્ષણ (રૂપ બ્રહ્મ) ને ઉપાસો. ૫૮.

બ્રહ્મ વિદ્ધિ તદેવત્વ ન ત્વિદ્ યદુપાસતે ।

इति श्रुतेरुपास्यत्व निषिद्धं ब्रह्मणो यदि ॥ ૫૯ ॥ ૧૦૧૭

વિદિતાદન્યદેવેતિ શ્રુતૈર્વેદ્યત્વમસ્ય ન ।

યથાશ્રુત્યૈવ વેદ્યં ચેત્તથાશ્રુત્સાપ્યુપાસ્યતામ્ ॥ ૬૦ ॥ ૧૦૧૮

શબ્દાર્થ—તેને જ તું બ્રહ્મ જાણુ પણ જે આને ઉપાસે છે [તેને] નહિ [જાણુ]; એ પ્રકારની શ્રુતિથી બ્રહ્મનું ઉપાસ્યપણું નિષિદ્ધ કરેલું [છે એમ] જો [કહેતો], (પદ.) ‘જાણેલાથી જાણુ’ જ [છે]’ એ પ્રકારની શ્રુતિથી આ (બ્રહ્મ) નું વેદ્યપણું [શું] નથી નિષેધ કર્યું? યથાશ્રુતિવડે (શ્રુતિ અનુસાર) [બ્રહ્મ] વેદ્ય [તો છે એમ] જો [કહે] તો શ્રુતિવડે ઉપાસના પણ કરેા. ૬૦.

વિવેચન—ચન્નનઠા ન મનુતે યેનાહમનો મનમ્ । તદેવ વ્રહ્મ ત્વ વિદિ નેદ શદિદ મુગત્તે ‘જે મનનડે વિચારી શકાતુ નથી પણ જેણે મનનુ મનન કર્યું છે એમ વિદ્વાનો કહે છે તેને જ તું બ્રહ્મ જાણુ જે આને લોડા ઉપાસે છે તેને બ્રહ્મ ન જાણુ’ આ શ્રુતિ ઉપાસ્ય વસ્તુનું બ્રહ્મપણું નિષેધ કરી બતાવે છે, અત્ર એમ મમજનાતુ છે કે તું બ્રહ્મને વાણી અને મનવડે અગમ્ય (વાણી અને મનનો અવિષય) છે એમ માને છે તેમ જ માન, પણ આ લોડા જેને ઉપાસે છે તેને બ્રહ્મ ન જાણુ એવો ભાવ છે વળી જેમ બ્રહ્મનું ઉપાસ્યપણું શ્રુતિથી નિષેધ કરાયુ છે તેમ જ તેનું વેદ્યત્વ પણ નીચેની શ્રુતિથી નિષેધ કરાયુ છે એમ સિદ્ધાંતી કહે છે * નન્યદેવ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદયિ ‘તે બ્રહ્મ જાણેલાથી જાણુ છે અને નરિ જાણેલાથી (પણ) જાણુ છે’ આથી કરીને જ્ઞાનના અને અજ્ઞાનના વિષયથી બ્રહ્મ જાણુ છે એમ બતાવ્યું છે તો ઉપાસનામાં પણ તે સમાન જ છે, એટલે કે શ્રુતિથી બ્રહ્મ જે પ્રકારે વેદ્ય છે તે જ પ્રમાણે ઉપાસ્ય પણ છે અર્થાત્ શ્રુતિથી બ્રહ્મને જેમ જાણો તેમ ઉપાસો એવો ભાવ ૫૯-૬૦

અવાસ્તવી વેદ્યતા ચેદુપાસ્યત્વં તથા ન કિમ્ ।

વૃત્તિવ્યાપ્તિર્વેદ્યતા ચેદુપાસ્યત્વેડપિ તત્ સમમ્ ॥૬૧॥ ૧૦૧૯

શબ્દાર્થ—[બ્રહ્મની] વેદ્યતા અવાસ્તવ [છે] એમ જો [કહે] તો ઉપાસ્યપણું [પણ] તે પ્રમાણે [અવાસ્તવ] કેમ નહિ? (અર્થાત્ ઉપાસ્યપણું પણ અવાસ્તવ છે.) વેદ્યતા વૃત્તિની વિષયતારૂપ છે એમ જો [કહે] તો ઉપાસ્યપણામાં પણ તે (વૃત્તિ વ્યાપ્તતા) સમાન [જ છે]. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે, જ્ઞાનપક્ષમાં વૃત્તિની જેવી બ્રહ્માકાગતા છે તેવી જ બ્રહ્માકારતા ઉપાસનામાં પણ છે). ૬૧.

કા તે ભક્તિરુપાસ્તૌ ચેત્ કસ્તે દ્વેષસ્તદીરય ।

માનાભાવો ન વાચ્યોડ્ડ્યાં વહુશ્રુતિપુ ટર્શનાત્ ॥૬૨॥ ૧૦૨૦

શબ્દાર્થ—[હિ સિદ્ધાંતી!] ઉપાસનામાં તારી શી [આવડી] પ્રીત [છે]? એમ જો [કહે] તો સિદ્ધાંતી પૂછે છે કે હે વાદી! તારે [તેમાં] શો દ્વેષ છે તે કહે? બહુ શ્રુતિઓમાં [આનું] પ્રમાણુ દેખવાથી આ (નિર્ગુણ ઉપાસના) માં પ્રમાણુનો અભાવ [છે એમ] કહેવાને ચોગ્ય નથી. ૬૨.

* કેનોપનિષદ્ પ્રથમખંડ શ્રુતિ ૫ થી જુઓ

* કેનોપનિષદ્ ૫ મઠેવાની ૩ શ્રુતિ જુઓ

ઉત્તરાસ્મિન્ તાપનીયે શૈવ્યપ્રશ્નેઽથ કાઠકે ।

માંદ્વકપાર્દાં ચ સર્વત્ર નિર્ગુણોપાસ્તિરીરિતા ॥ ૬૩ ॥ ૧૦૨૧

શબ્દાર્થ:—ઉત્તરતાપનીય (ઉપનિષદ) માં, શૈવ્યના પ્રશ્નમાં, કંઠ્ય-
હીમાં અને માંદ્વક્ય આદિ (ઉપનિષદો) માં તથા (બીજે) બધે નિર્ગુણ
(બ્રહ્મ) ની ઉપાસના કહેલી [છે]. ૬૩.

વિવેચન —પાછલા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે કે ધણી શ્રુતિઓ નિર્ગુણ ઉપામના બતાવે
છે. એ શ્રુતિઓ ક્યા ક્યાં છે તે આ શ્લોકથી બતાવે છે. દેવા દેવ પ્રજાપતિમજુવજ્રગોરણવાં
સમિમાત્માનમૌંકાર નો વ્યાવદ્ય ' દેવો, પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવને કહેતા હતા કે અતિ સૂક્ષ્મથી
પણ સક્ષ્મ એવો ઊંકારરૂપ આત્મા અમને કહો ' એ ઉત્તરતાપનીય ઉપનિષદની શ્રુતિથી,
તથા પ્રશ્નોપનિષદમાં શૈવ્ય શુનીના ય પુનરેત ત્રિમાત્રેણોમિત્યનેતૈવાક્ષરેણ વતપુરુષમભિધાર્યત
' ને પુરૂષ વર્ણી અક્ષર, ઉકાર અને મકાર એમ ત્રણ આત્માના ઊંકારવડે પરપુરૂષનું
ધ્યાન કરે છે ' ઇત્યાદિ પ્રશ્નરૂપ વાક્યવડે, અને કંઠ્યહીમાં સર્વે વેદા યત્પદમાનન્તિ ' સર્વ
વેદ જેના સ્વરૂપને કહે છે ' એ વાક્યથી આરબી વૃતદ્વગેવાધર વ્રજ રતદાહવન યેષ ' આ
અક્ષર (ઊંકાર જ) બ્રહ્મ ' ' એ જ આલબન ઉત્તમ છે ' ઇત્યાદિ વાક્યોવડે તથા ઓ-
મિત્યેતદક્ષરમિદ સર્વ ' ઊંક એ અક્ષર જ મર્મ ' ઇત્યાદિ માંદ્વક ઉપનિષદમાં પણ ઊંકારરૂપ
ત્રણ અવસ્થાથી અતીત બ્રહ્મની નિર્ગુણ ઉપાસના બતાવેલી છે વર્ણી પણ તૈત્તિરીય અને
મુક્ક ઉપનિષદમાં પણ એ જ પ્રમાણે નિર્ગુણ ઉપાસના બતાવેલી છે. ૬૪.

અનુષ્ઠાનપ્રકારોઽસ્યા: પંચીકરણ ઈરિત: ।

જ્ઞાનસાધનમેતદ્દેશ્યેતિ કેનાત્ર વારિતમ્ ॥ ૬૪ ॥ ૧૦૨૨

શબ્દાર્થ:—આ નિર્ગુણ (ઉપાસના) નો અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર પંચીક-
રણમાં કહેલો [છે]. આ (ઉપાસના) જ્ઞાનનું સાધન છે એમ જો [કહે]
તો [તે જ્ઞાનનું સાધન] નથી એમ કોણે અહિં આં નિવારણ કરેલું [છે]. ૬૪.

નાનુતિષ્ઠિતિ કોઽપ્યેતાદિતિચેન્ માઽનુતિષ્ઠિતિ ।

પુરુષસ્થાપરાધેન કિમુપાસ્તિ: પ્રદુષ્યતિ ॥ ૬૫ ॥ ૧૦૨૩

શબ્દાર્થ:—કોઈ પણ (પુરૂષ) આ (નિર્ગુણ ઉપાસના) ને અનુષ્ઠાન
કરતો નથી એમ જો [કહે] તો [ભલે] અનુષ્ઠાન ન કરે. પુરૂષના અપ-
રાધ (કોઈ અનુષ્ઠાન ન કરે તે) વડે શું ઉપાસના દૂષિત થાય છે ? અ-
ર્થાત્ નથી થતી). ૬૫.

इतोऽप्यतिशयं मत्वा मंगान् वदयादिकारिणः ।

મૂઢા જપંતુ તેમ્બોઽતિમૂઢાઃ કૃપિમુપાસતામ્ ॥ ૬૬ ॥ ૧૦૨૪

શબ્દાર્થ:—આ (સગુણ ઉપાસના) થી પણ [આ લોક સંખ્યાથી] મૂળ
દનાર] અતિશયને માનીને મૂઢ પુરૂષો વશીકરણ આદિ કરનારા] મ-
ત્રાને જો, [અને] ને મૂઢાથી અતિશય મૂઢ (એવા પુરૂષો) દૂષિને ઉ-
પાસા-કરે ૬૬.

વિવેચન:—પાછળ, નિર્ગુણ ઉપાસના સિદ્ધ છે એમ પ્રમાણથી બતાવ્યું છે. હવે ઘણા લોકો આ ઉપાસનાનું અનુશન કરતા નથી તેથી તેનું તજવાપણું નથી, એનું દર્શન ત આ શ્લોકથી આપે છે. આ શ્લોકનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે.—સગુણ ઉપાસના કાયાંતરે ફળ આપનારી છે. તેમાં પણ વશીકરણ આદિ કરનારા મત્રો આ લોક સબધી ફળ આપનાર છે એ રૂપ અતિશયને માનીને કેટલાક મૂઠ પુરૂષો તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. અર્થાત્ તેના જાપાદિ કરે છે. માત્ર આટલાજ ઉપરથી શાસ્ત્ર સરકારવાળા વિવેકી પુરૂષો કાંઈ સગુણ ઉપાસનાનો પરિભ્રમ કરતા નથી. વળી તેમ જ જેમ પોતે ઇચ્છેલાં ફળોને માટે તો આ અનુશનવાળા અતિમૂઠ પુરૂષો તે જ મત્રથી પોતાને અતિશય લાભ થાય એમ ઇચ્છી ખેતી આદિકમાં પ્રવર્તે થાય છે. આમ થવાથી કાંઈ તે મત્રનો કોઈ પરિભ્રમ કરતું નથી. એજ પ્રમાણે સસારની પ્રવૃત્તિમાં જેનું ચિત્ત છે એવા પુરૂષો નિર્ગુણ ઉપાસનામાં ન જોડાય તેટલા જ માટે મુમુક્ષુ પુરૂષોએ નિર્ગુણ ઉપાસના તજવા યોગ્ય છે એમ સમજવાનું નથી. ૬૧.

તિષ્ઠતુ મૂઢાઃ પ્રકૃતા નિર્ગુણોપાસ્તિરીયંતે ।

વિધૈક્યાત્ સર્વગત્વાસ્થાન્ ગુણાન્ત્રોપસંહરેત્ ॥૬૫॥ ૧૦૨૫

શબ્દાર્થ—મૂઠ પુરૂષો સ્થિતિ કરે. [આપણે] આરંભેલી—પ્રકૃત નિર્ગુણ ઉપાસના કહીએ છીએ. વિદ્યાનું એક જ હોવાથી સર્વ શાખામાં રહેલા ગુણોને અહિં આં (નિર્ગુણ ઉપાસનામાં) એકઠા કરવા. ૬૭.

વિવેચન:—પાછલા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મૂઠ પુરૂષો મગુણ ઉપાસનામાં ભણે સ્થિતિ કરે. આપણે તો આપણું ચાલતું પ્રકૃત નિર્ગુણ ઉપાસના કહીએ. આ નિર્ગુણ ઉપાસના એકરૂપ જ છે સર્વવેદાંતપ્રત્યય ચોદનાઘવિજ્ઞેષાત્ ‘સર્વ વેદાંતમાં વિધિઆદિકમાં અભેદ હોવાથી ઉપાસના એક જ છે’ એ ઉત્તરમીમાસાના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના ૫-હેક્ષા સૂત્રમાં ભગવાન્ વેદવ્યાસે પણ બતાવેલું છે. ૬૭.

આનંદાદેવિધેયસ્ય ગુણસંઘસ્ય સંહતિઃ ।

આનન્દાદય ઇત્ય સ્મિન્ સૂત્રે વ્યાસેન વર્ણિતા ॥૬૮॥ ૧૦૨૬

શબ્દાર્થ:—આનંદ આદિ વિધેયરૂપ ગુણસમૂહનો ઉપસંહાર શ્રી વેદ-વ્યાસ ભગવાને ‘આનંદ આદિ (પ્રધાનના છે)’ એ પ્રકારના આ સૂત્રમાં વર્ણવેલો [છે]. ૬૮.

વિવેચન:—તે ઉપાસના ગુણ બે પ્રકારના છે. એક શાસ્ત્રે વિધિવાક્યથી જોનો બોધ કર્યો છે એવો વિધેય ગુણ, અને બીજો જોનો નિષેધવાક્યોથી બોધ કર્યો છે એવો નિષેધ. તેમાં જાનંદો વ્રજ ‘આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે’ વિજ્ઞાનજાનંદ વ્રજ ‘વિજ્ઞાન આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે’ અને નિત્યઃ શુદ્ધો બુદ્ધઃ સત્યો મુક્તો નિરંજનો વિમુદ્ધયઃ જ્ઞાનદઃ પરઃ મત્યેકરસઃ ‘નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સત્ય, મુક્ત, નિરંજન, વ્યાપક, અદ્વય, આનંદ, મર્વેત્કૃષ્ટ, સર્વોત્તર અને એકરૂપ’ ધ્યાનદિ જેવા વિધેય ગુણો છે તેઓનો ઉપસંહાર ૧ જાનંદાદયઃ પ્રધાનસ્ય ‘આન-

૧ બ્રહ્મસૂત્ર અધ્યાય ૩ ભે પાદ ૩ ભૂતું ૧૧ મું સૂત્ર. ૨ બ્રહ્મસૂત્ર અધ્યાય ૩ ભે પાદ ૩ ભૂતું ૩૩ મું સૂત્ર.

૬ આત્મિક જ્ઞાના (ધર્મ જાણના ગોચર ૩) એ અધિકરણ મૂળમાં ભગવાન વેદવ્યાસે કહેવા છે ૬૮

અસ્યુદાટોર્નિષેયસ્ય ગુણસંઘસ્ય સંહતિઃ ।

તથા વ્યાસેન સૂત્રેઽસ્મિન્નુક્તાઽક્ષરધિયાં તિવિતિ ॥૬૯॥ ૧૦૦૭

ગાળદાર્ય — તેમ અસ્થુલ આદિ નિષેધરૂપ ગુણસમૂહનો ઉપસંહાર શ્રી વ્યાસ ભગવાને ‘અક્ષર બુદ્ધિમાં તો’ એ પ્રકારના આ મૂળમાં કહેલો છે. ૬૯.

વિવેચન — અષ્ટભુવનપદ્ધત્ય યનદશરમમાશમજ્ઞન્દમશર્મામરુપમધ્યમમ ‘અસ્થુલ (સ્થૂળ નહિ), અનણુ (સૂક્ષ્મ નહિ) અને અણુ (દુષ્કે નહિ)’ તથા ‘જે તે અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય, અશબ્દ, અગ્રંથ, અરૂપ, અને અવ્યય છે’ ઇત્યાદિ નિષેધ ગુણો તે તે શાખામાં સામાન્ય છે, તેઓનો ઉપસંહાર ભગવાન વેદવ્યાસે ‘રમણરવિર્ગ તરોષ સામાન્યતદ્વાકામ્યા મૌલસદાપદ્’ ‘સામાન્ય અને તેના બાનથી પુરોગમની પેઠે અક્ષરબુદ્ધિ (દૈતના નિષેધ થી ન) મા ઉપસંહાર છે આ અધિકરણ મૂળમાં કહેલો છે ૬૮

નિર્ગુણબ્રહ્મતત્ત્વસ્ય વિદ્યાયાં ગુણસંહતિઃ ।

ન યુજ્યેતેત્યુપાર્લંભો વ્યાસં પ્રત્યેય માં ન તુ ॥ ૭૦ ॥ ૧૦૦૮

શાળદાર્ય — [નિર્ગુણ બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનામાં ગુણનો ઉપસંહાર સંભવે નહિ એ પ્રકારનો ઠપકો (પ્રશ્ન) ભગવાન વેદવ્યાસ તરફ જ જોઈએ મારા તરફ ન જોઈએ. ૭૦.

વિવેચન: — આરે બ્રહ્મને નિર્ગુણ કહેવું સારે તો તેમાં ગુણનો ઉપસંહાર ધટે જ નહિ એમ જો શકા થાય તો પચદશીકાર કહે છે કે એ પ્રશ્ન તો નિર્ગુણમાં ગુણનો ઉપસંહાર કહનાર ભગવાન વેદવ્યાસ તરફ જોઈએ માથ તરફ જોઈતો નથી, કેમકે અમે તો ભગવાન વેદવ્યાસના ગ્રંથાને અનુસરીને વાત કહીએ છીએ (કહેવાનો બાય એવો છે કે એ ગુણો બ્રહ્મમાં કહેવા છે, વાગતા નથી) ૭૦

હિરણ્યકમશ્ચુસ્યાદિમૂર્તીનામનુદાહરતેઃ ।

અત્રિચ્છંદં નિર્ગુણત્વમિતિ ચેત્તુ પ્યર્તા ત્વયા ॥ ૭૧ ॥ ૧૦૨૯

શાળદાર્ય: — મુવર્ણમય દાદીવાળો સૂર્યઆદિકની મૂર્તિના નહિ કહેવાથી [બ્રહ્મત્વ] નિર્ગુણપણું વિરોધ વિનાનું છે, એમ જો [કહે] તો તુ તારી મેળે સતોષ પામ. (અર્થાત સૂર્યને મુવર્ણમય દાદીવાળો છે એમ વર્ણવ્યો છે તેમ નિર્ગુણ બ્રહ્મની કોઈ જાતની મૂર્તિનું વર્ણન આપેલું નથી માટે બ્રહ્મના નિર્ગુણપણામાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી એમ હેવાદી’ તું’ સમજતો હોઈ’ તો તારી પોતાની મેળે સતોષ પામ એવો ભાવ છે) ૭૧.

ગુણાનાં લક્ષકત્વેન ન તર્ચ્વેઽતઃપ્રવેશનમ્ ।

इति चेदस्त्वेवમેव ब्रह्मतत्त्वमुपास्यताम् ॥ ७२ ॥ १०३०

શબ્દાર્થ:—ગુણોના લક્ષકપણાવડે તત્ત્વ (લક્ષ્યરૂપ બ્રહ્મ) માં પ્રવેશ [સંભવતો] નથી એમ જો [કહે] તો [તેમ] હો. બ્રહ્મતત્ત્વત્વં એમ જ ઉપાસવાપણું [છે]. ૭૨.

વિવેચન:—પાછળ ૧૦૨૬ અને ૧૦૨૭ માં શ્લોકમાં આનંદઆદિ અને અસ્થૂલાદિ બ્રહ્મનું ઉપાસ્યપણું બતાવ્યું છે, પણ એ ગુણો તો નિર્ગુણ બ્રહ્મની અંદર પ્રવેશ થઈ શકવાના નહિ એવી શકા થાય છે મિદ્ધાન્તી પગિદ્ધાગ કહે છે કે બ્રહ્મની અંદર તેમનો પ્રવેશ થવાની જગર નથી. માત્ર એ ગુણોનું લક્ષકપણું સભવે છે માટે તેઓએ સહિત જ લક્ષ્ય બ્રહ્મ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે એમ સમજવું ૭૨.

આનન્દાદિભિરસૂલાદિભિશ્ચાત્માઽવ્ લક્ષિતઃ ।

અર્થર્થકરસઃ સોઽહમસ્મીત્યેવમુપાસતે ॥ ૭૩ ॥ ૧૦૩૧

શબ્દાર્થ:—અહિંઆં જ (આ શ્રુતિમાં) આનંદઆદિ અને અસ્થૂલાદિ ગુણોવડે લક્ષિત આત્મા અખંડ એકરસ [છે] તેની ‘ હું હું ’ એમ [મુમુક્ષુ] ઉપાસના કરે છે. ૭૩.

૨ બોધ અને ઉપાસનાના ભેદનું પ્રશ્ન પૂર્વક કથન. ૧૦૩૨-૧૦૪૩.

વોધોપાસ્ત્યોર્વિશેષઃ ક ઇતિ ચેદુચ્યતે શ્રુણુ ।

વસ્તુતંત્રો ભવેદ્બોધઃ કર્તૃતંત્રમુપાસનમ્ ॥ ૭૪ ॥ ૧૦૩૨

શબ્દાર્થ:—બોધ અને ઉપાસનામાં શેા ભેદ છે એમ જો [કહે] તો કહીએ છીએ [તે] સાંભળ: બોધ, વસ્તુને આધીન છે [અને] ઉપાસના કર્તાને આધીન [છે]. ૭૪.

વિચારાન્ જાયતે વોધોઽનિચ્છા યં ન નિવર્તતે ।

સ્વોત્પત્તિમાત્રાત્ સંસારે વહત્યલિલસત્યતામ્ ॥ ૭૫ ॥ ૧૦૩૩

તાવતા કૃતકૃત્યઃ સન્ નિત્યવૃત્તિમુપાગતઃ ।

જીવન્મુક્તિમનુગ્રાપ્ય પ્રારબ્ધક્ષયર્મીક્ષતે ॥ ૭૬ ॥ ૧૦૩૪

શબ્દાર્થ:—બોધ વિચારથી ઉત્પન્ન થાય છે; જેને અનિચ્છા અટકાવતી નથી, [તે] પેતાની ઉત્પત્તિ માત્રથી સંસારમાં [પ્રપંચની] સર્વ સત્યતાને બાળી નાંખે છે. (૭૫). તેટલા (તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માત્ર) થી [પુરૂષ] કૃતાર્થ થયેા સત્તા નિરતિશય મુખને પામેલો [થઇને] જીવન્મુક્તિ પામીને પ્રારબ્ધના ક્ષયને જુએ છે. ૭૬.

વિવેચન:—બોધ અને ઉપાસનાના લક્ષણોના ભેદની સિદ્ધિ માટે આ બે શ્લોકવડે બોધના હેતુ આદિકર્મ બતાવે છે. બોધને ઉત્પન્ન થવામા કાગણુ આત્મવિચાર છે. આ ઉત્પન્ન થએલા બોધને ‘ મને બોધ ન થાઓ ’ એ રૂપ અનિચ્છા અટકાવી શકતી નથી. અને ઉત્પન્ન થએલો બોધ આ પ્રપંચરૂપ મમારની રૂપાએડી સસળા માત્રને બાળી નાખે

છે. એનાથી જ કૃતાર્થતા, નિરતિશય સુખ અને હવન્મુક્તિ મળે છે. યોધ યજ્ઞેસો પુરૂષ, પોતાના પ્રારબ્ધક્ષયની જ વાટ શુભે છે, બીજું કંઈ એને ઇષ્ટ નથી. ૭૫-૭૬.

નીચેના શ્લોકથી ઉપાસના બતાવે છે.—

આસોપદેશં વિશ્વસ્ય શ્રદ્ધાલુરવિચારયન્ ।

ચિંતયેત્ પ્રત્યયૈરન્યૈરનંતરિતવૃત્તિભિઃ ॥ ૭૭ ॥ ૧૦૩૫

શબ્દાર્થ:—શ્રદ્ધાલુ શ્રીશુદ્ધના ઉપદેશનો વિદ્યાસ કરીને બીજો વિચાર નહિ કરતો, બીજી વૃત્તિઓથી અબાધિત વૃત્તિઓવડે (ઉપાસ્ય વસ્તુનું) ચિંતન કરે. (અર્થાત્ ઉપાસ્ય વસ્તુને જે વિચારથી બાધ થાય એવા વિચાર નહિ કરતો અને શ્રીશુદ્ધે બતાવેલા ક્રમમાં જ વિદ્યાસ રાખી રહેલો પુરૂષ, પોતાના ઇષ્ટ સંબંધી જ ચિંતન કરે આતું નામ ઉપાસના કહેવાય). ૭૭.

યાવદ્વિત્યસ્વરૂપત્વાભિમાનઃ સ્વસ્ય જાયતે ।

તાવદ્ વિચિંત્યપશ્યાન્ ચ તર્થવાડમૃતિંધારયેત્ ॥ ૭૮ ॥ ૧૦૩૬

શબ્દાર્થ:—જ્યાં સુધીમાં ચિંત્ય (ઉપાસ્ય વસ્તુ) ની સ્વરૂપતાનું અભિમાન પોતાને ઉપદેશ થાય ત્યાં સુધીમાં ચિંતન કરીને પછી તેમ જ મરણ પર્થત [તેને] ધારણ કરે. (અર્થાત્ ઉપાસનામાંનો ઉપાસ્ય ઉપાસક ભેદ રહી જાય એવી ચિત્તની અવસ્થા થાય ત્યારે ઉપાસનાનું સ્વરૂપ દૃઢ થયું કહેવાય, એવી જ દૃઢતા મરતાં સુધી રાખવી). ૭૮.

બ્રહ્મચારી ભીક્ષમાણો યુતઃ સંવર્ગવિષયા ।

સંવર્ગરૂપતાં ચિત્તે ધારયિત્વા શ્ચભિક્ષત ॥ ૭૯ ॥ ૧૦૩૭

શબ્દાર્થ:—સંવર્ગ વિષયો યુક્ત એવો [એક] લીખ માગનારો બ્રહ્મચારી [હોતો તે] સંવર્ગરૂપતાને પોતાના ચિત્તમાં ધારણ કરીને લીખ માગતો હોવો. ૭૯.

વિવેચન:—ઉપાસક, ઉપાસ્ય સ્વરૂપ થઇ જવો જોઈએ એમ પાછળ બતાવ્યું છે તેનું દર્શન આપે છે. કાંઈ એક સંવર્ગપણારૂપ ગુણવાળો પ્રાણુનો ઉપાસક બ્રહ્મચારી બિદ્યા માગવાને માટે અભિપ્રતારી રાજ્ય પામે આપીને આ પ્રમાણે બોલે. ૧ મહાત્મનશ્ચનુરો દેવ એકઃ કઃ સ જગત્ મુક્તસ્ય મોક્ષત કામેય નામિતાર્થંનિ મન્યાઃ અભિપ્રતામિન્ વહુપા વચતં 'હે અભિપ્રતારી! ત્રિષ્ટ એક દેવ છે તે આર મદ્યમાને ગળી જતો હવો, અને તે બુદ્ધનો રક્ષક છે. હે કાપેય! તે બહુ પ્રકારે વચના દેવને મનુષ્યો દેખાતા નથી' આ મંત્રથી પોતાના આત્માને સંવર્ગરૂપે ચિત્તમાં ધારીને તે બ્રહ્મચારી રાજ્ય પામે પ્રમદ કરતો હવો. એમ હાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં સાંભળ્યું છે. ૭૯.

૧ પોતાના સંવર્ગન—વિષય કરનાર તે સંવર્ગ. અન્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને જળ એ ચારેબને વાયુ અપિ દેવ (સમષ્ટિ) રૂપે પોતામાં રાજ કરે છે માટે વાયુ સંવર્ગનારૂપ ગુણવાળો કહેવાય છે. (૨) અધ્યાય ૪ પો. ૫૮ ૩ બનો ૬ દેવ મંત્ર બુધો.

પુરુષસ્યેચ્છયા કર્તુમકર્તુ કર્તુમન્યથા ।

શક્યોપાસ્તિરતો નિત્યં કુર્યાત્પત્યયસંતતિમ્ ॥૮૦॥ ૧૦૩૮

શબ્દાર્થ:—ઉપાસના, પુરુષની ઈચ્છાવડે [કાંઈ પણ] કરવાને, નહિ કરવાને, [અને] અન્યથા કરવાને શક્તિમાન છે. એટલા માટે [પુરુષ] વૃત્તિનો પ્રવાહ (ઉપાસના) નિત્ય કરે, (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે બોધની પેઠે ઉપાસના સ્વતંત્ર શક્તિમાન નથી. તે તો પુરુષને આધીન છે; માટે પુરુષ તેને સર્વદા કરે.) ૮૦.

વેદાધ્યાયી હ્રમમત્તોડવીતે સ્વમેડભિવાસિતઃ ।

જપિતા તુ જપત્ત્વેવ તથા ધ્યાતાડપિ વાસયેત્ ॥૮૧॥ ૧૦૩૯

શબ્દાર્થ:—વેદનું અધ્યયન કરનાર માવધ (પુરુષ), વાસના યુક્ત થયો [મતો જેમ] સ્વપ્નમાં ભણે છે અને જાગ કરનાર જાગ કરે છે; તેમ જ ધ્યાન કરનાર (ઉપાસક) પણ વાસના કરે, (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે અધ્યયન કરનાર અને જાગ કરનારને પોતપોતાની વાસનાઓ ચિત્તમાં દૃઢ થઈ જતાં તેઓ સ્વપ્નમાં પોતપોતાનું કામ કરે છે. તેમ જ ઉપાસકને પણ ઉપાસનાની વાસના તેના ચિત્તમાં એવી દૃઢ થવી જોઈએ કે સ્વપ્નમાં પણ તે ધ્યાન કરતો હોય.) ૮૧.

વિરોધિપ્રત્યયં ત્યક્ત્વા નૈરંતર્યેણ ભાવયન્ ।

લભતે વાસનાડ્ડવેશાત્ સમાદાવપિ ભાવનામ્ ॥૮૨॥ ૧૦૪૦

શબ્દાર્થ:—ઉપાસ્ય વસ્તુથી ભિન્ન વસ્તુના આકારવાળી વિરોધી વૃત્તિનો ત્યાગ કરીને નિરંતરપણાવડે ભાવના કરતો (પુરુષ) [પોતાની] વાસનાના આવેશથી—દૃઢ મસ્કાબ્ધી અભાદિમાં પણ ભાવનાને શેળવે છે—પામે છે (સ્વપ્નમાં પણ ધ્યાન કરે છે એવો ભાવ). ૮૨.

મુંજાનોડપિ નિજારઘમાસ્વાતિશયતોડનિશમ્ ।

ધ્યાતું શક્તો ન સંદેહો વિષયવ્યસની યથા ॥૮૩॥ ૧૦૪૧

પરવ્યસનિની નારી વ્યગ્રાડપિ ગૃહકર્મણિ ।

તદેવાડ્ડસાદયત્યંતઃ પરસંગરસાયનમ્ ॥૮૪॥ ૧૦૪૨

પરસંગં સાદયંત્યા અપિ નો ગૃહકર્મ તત્ ।

કુંડીમંદપિ ત્વેતદાપાતેનૈવ વર્તતે ॥૮૫॥ ૧૦૪૩

શબ્દાર્થ:—જેમ વિષયના વ્યમનવાળી તેમ પોતાનાં પ્રારબ્ધને ભોગવતો સતેજી પણ અતિશય આસ્થા હોવાથી નિરંતર ધ્યાન કરવાને શક્તિમાન જ છે (પરપ્રેક્ષામાં) મંદેહ નથી. (૮૩). પર પુરુષના વ્યસનવાળી સ્ત્રી એના સ્વપ્ન જ છે, જેમાં પ્રવૃત્ત થયા છતાં પણ અંતરમાં તે પર પુરુષના સંસ્પર્શ નથી એ વાત સિદ્ધિવાદ લે છે. (૮૪). પર પુરુષના સંગને આસ્વાદન

કરનારી (શ્રી) તું પણ તે ધરતું કામ ભાંગ થાય નહિ તથાપિ એ (શુદ્ધ-કર્મ) હઠાસીપણે જ વરતે છે. ૮૫.

૪ જ્ઞાની અને ઉપાસકની વિલક્ષણતા પૂર્વકે જ્ઞાનમાં ખીલ સાધનોથી શ્રેષ્ઠ નિર્ગુણ ઉપાસનાનું રૂળ. ૧૦૪૪-૧૧૧૬.

૧ ઉપાસક કરતાં જ્ઞાનીના વ્યવહારની વિલક્ષણતા. ૧૦૪૪-૧૦૭૩.

મૃદ્ધકૃત્યવ્યસનિની યથાસમ્યકરોતિ તત્ ।

પરવ્યસનિની તદ્વત્ત્વ કરોત્યેવ સર્વથા ॥ ૮૬ ॥ ૧૦૪૪

एवं ध्यानैकनिष्ठोऽपि लेशलौकिकमाचरेत् ।

तत्त्वविचविरोधित्वालौકिकं सम्यगाचरेत् ॥ ૮૭ ॥ ૧૦૪૫

શબ્દાર્થ—જેમ શુદ્ધકાર્યના વ્યસનવાળી (શ્રી) તે, સારી રીતે કોઈ ધ્યાનમાં જ નિષ્ઠાવાળો (પુરુષ) પણ [વ્યવહારના] લેશથી લૌકિક (હાલું, ઘોઠું, ખાલું ક્રત્યાદિ રૂપ) ને કરે છે. પણ તત્ત્વ જાણનારો તે વિરોધીપણાથી લૌકિકને સારી રીતે કરે છે. ૮૭.

માયામયઃ પ્રપંચોઽયમાત્મા ચૈતન્યરૂપધૃક્ ।

इति बोधे विरोधः कां लौकिकव्यवहारिणः ॥ ૮૮ ॥ ૧૦૪૬

अपेक्षते व्यवहर्तिर्न પ્રપંચસ્ય વસ્તુતામ્ ।

નાપ્યાત્મજાડ્યં કિં ત્વેપા સાધનાન્યેય કાંક્ષતિ ॥ ૮૯ ॥ ૧૦૪૭

મનોવાકાયતદ્વાલપદાર્થઃ સાધનાનિ તાન્ ।

तत्त्वविज्ञोपમृદનાति व्यवहारोऽस्य नૌ કુતઃ ॥ ૯૦ ॥ ૧૦૪૮

શબ્દાર્થ—આ (દેખાતો જગત્તરુપ) પ્રપંચ મિથ્યારૂપ આત્મા ચૈતન્ય રૂપને ધારણ કરનાર છે. એ પ્રકારના બોધને વહાર કરનાર (જ્ઞાની) ને વિરોધ શો છે? (કાંઈ નથી). (૮૯) પ્રપંચના વસ્તુત્વની અપેક્ષા કરતો નથી. [તેમ] આત્માની [અપેક્ષા કરતો] નથી. પણ આ (વ્યવહાર), સાધનને જ મન, વાણી, શરીર અને તેઓની બહારના (શુદ્ધ, ક્ષેત્રઆદિક) સાધન છે. તેઓને તત્ત્વ જાણનારો (પુરુષ) હૃદયમંદન (નાશ) થી.—મન, વાણીઆદિને નિવારણ કરતો નથી; [નેથી] વ્યવહાર ક્યાંથી—કેમ નથી? (અર્થાત્ છે). ૯૦.

उपमृदनाति चित्तं चेद् ध्याताऽसौ न तु तत्त्ववि-
र्तयन् दृष्टો यदतत्त्वस्य वेदिता ॥

શબ્દાર્થ:—[જ્ઞાની] ચિત્તનો નિરોધ કરે છે. [એમ] જો કહે તો આ ધ્યાન કરનાર [છે] પણ તત્ત્વને જાણનાર (જ્ઞાની) નથી; કેમકે ઘડાના તત્ત્વને જાણનારો (પુરૂષ) બુદ્ધિને પીડા કરનારો દીઠા નથી. ૯૧.

વિવેચન:—જ્યાં લગીમાં તત્ત્વવેત્તાએ વિષયોને પોતાના દેખીતા સ્વરૂપથી બાંધ કરતા અટકાવ્યા નથી ત્યાં સુધીમાં તો તેણે ચિત્તનો નિરોધ કરવો જોઈએ. આ 'શંકાના સમાધાનમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે જો તેને ચિત્તનો નિરોધ કરવો પડે છે તો તે તત્ત્વવેત્તા નથી; પણ ધ્યાન કરનાર છે. જ્ઞાનીને ચિત્તનો નિરોધ સભવતો નથી. જ્યાં લગી ઘડાના તત્ત્વને કોઈ પુરૂષે જાણ્યું નથી ત્યાં લગીમાં એ ઘડાના તત્ત્વથી અજ્ઞ છે; તે અજ્ઞ છે ત્યાં સુધીમાં જ તે જાણવા માટે કાંઈ મારે છે, કે ચિત્તને પીડન કરે છે. જાણ્યા પછી કાંઈ પીડ કરવી પડતી નથી. તેમ જ તત્ત્વ જાણ્યા પછી ચિત્તનો નિરોધ કરવો સભવતો નથી. ૯૧.

સકૃત્પ્રત્યયમાત્રેણ ઘટશ્ચેદ્ધાસતે સદા ।

સ્વપ્રકાશોઽયમાત્મા કિં ઘટવચ્ચનભાસતે ॥ ૯૨ ॥ ૧૦૫૦

શબ્દાર્થ:—એકવાર જ્ઞાન થવાથી જો ઘડો નિત્ય ભાસે છે, તો સ્વપ્રકાશ એવો આ આત્મા શું ઘડાની પેઠે નથી ભાસતો? (ભાસે છે) ૯૨.

વિવેચન:—ધડો તો સ્થળ છે. એના અગ્રપણાવડે તે અપટ થવામાં બહુ સરલ છે. અને તેથી ચિત્તને પીડન કરવું પડતું નથી. પણ જહા તો અતિ સૂક્ષ્મ છે માટે તેમાં ચિત્તનો નિરોધ કરવાની અપેક્ષા રહે છે. એ જહાના સમાધાન માટે કહે છે કે ધડો સ્થળ છે અને જહા મુક્ત છે, એ વાત ખરી છે, તથાપિ ધડો સ્વપ્રકાશિત નથી અને જહા સ્વપ્રકાશક હોવાથી તેને અપટ થવામાં ઘડ કરતાં પણ વધારે સરસતા છે. આથી કહી તેમાં તો ચિત્તના નિરોધની અપેક્ષા નથી જ ૯૨.

સ્વપ્રકાશતયા કિં તે તદ્બુદ્ધિસ્તત્ત્વવેદનમ્ ।

બુદ્ધિશ્ચ ક્ષણનાશયેતિ ચોચં તુલ્યં ઘટાદિપુ ॥ ૯૩ ॥ ૧૦૫૧

શબ્દાર્થ:—[વાદી કહે છે કે હું સિદ્ધાન્તી, જહાની] સ્વપ્રકાશતાવડે તારે શું [છે? તારે તો] તે (જહા) ની બુદ્ધિ (એ જ) તત્ત્વજ્ઞાન [છે]. બુદ્ધિ ક્ષણમાં નાશ પામવા યોગ્ય છે, એમ જો [કહે] તો એ પ્રકારનો પ્રશ્ન ઘટ-આદિમાં સમાન છે. ૯૩.

વિવેચન:—વેદાત સિદ્ધાન્તમાં જહાનું સ્વપ્રકાશકપણું, કાંઈ તત્ત્વજ્ઞાન કહેવાતું નથી, પણ 'હું જહા છું' એવી બુદ્ધિવૃત્તિ તત્ત્વજ્ઞાન છે. આ વાતમાં વાદી પર્વપક્ષ કરી ગતાવે છે કે, તત્ત્વજ્ઞાન થવામાં જહાના સ્વપ્રકાશકપણાની તમને અપેક્ષા નથી. તમારે તો એ આકારવાળી બુદ્ધિની અપેક્ષા છે. પણ બુદ્ધિ તો (જ્ઞાન શબ્દમાં) ક્ષણિક છે. આથી કહીને બુદ્ધિને જહામાં વારે વારે બિયર કરવાની જરૂર છે. અર્થાત્ ચિત્તનિરોધની જરૂર છે. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે તમારો આ તર્ક જેવી રીતે જહામાં તેવી જ ગીતે ઘટઆદિ, પદાર્થમાં પણ સમાન જ છે. ઘટપદાર્થને જાણ્યા પછી તે જાણવાની ક્રિયા વારે વારે કરવી પડતી નથી, એનો સ્પષ્ટ જ છે; તો જહા માટે પણ તેમ જ. અર્થાત્ જ્ઞાનીને ચિત્તનિરોધની અપેક્ષા નથી એ વાત સિદ્ધ છે. ૯૩.

યદાદૌ નિશ્ચિતે બુદ્ધિર્નશ્યત્યેવ યદા ઘટઃ ।

દૃષ્ટો નેતું તદા શક્ય ઇતિ ચેત્સમમાત્મનિ ॥ ૯૪ ॥ ૧૦૫૨

નિશ્ચિત્ય સકૃદાત્માનં યદાપેક્ષા તદેવ તમ્ ।

વચ્ચું મંતું તથા ધ્યાતું શક્નોત્યેવ હિ તત્ત્વાવિત્ ॥૯૫॥ ૧૦૫૩ .

શબ્દાર્થઃ—યદાદિભાં નિશ્ચય કર્યે સતે [પણ] જો બુદ્ધિ નાશ જ પામે છે. [અને] તોપણ શક્યેલો ઘટો [જીજ્ઞે ઠકાણે] લઈ જવાને શક્ય [છે] એમ જો [કહે] તો [તે] આત્મામાં [પણ] સમાન [છે]. (૯૪). જેથી તત્ત્વને જાણનારો (પુરુષ) એકવાર આત્માનો નિશ્ચય કરીને [પછી] જ્યારે [ચોતાને] શક્ય [થાય] ત્યારે જ તે (આત્મા) ને કહેવાને, મનન કરવાને તથા ધ્યાન કરવાને સમર્થ થાય જ છે. ૯૫.

વિવેચનઃ—જો કે ઘટાદિકના જ્ઞાનનું પણ ક્ષણિકપણું તો છે જ. તથાપિ, યદાગો એકવાર નિશ્ચય થયો એટલે તેનો વ્યાપાર નિરંતર થવાને યોગ્ય છે, એટલે ધડામાં ચિત્તની સ્થિરતા કરવાની જરૂર નથી એમ વાદી કહે; તો જેમ ધડામાં તેમ જ આત્મામાં પણ તે નિયમ સમાન રીતે લાગુ પડે છે, એ વાત બતાવવાને માટે આ બે શ્લોકોનું કથન છે. ૯૪-૯૫.

ઉપાસક इव ध्यायैल्लૌકિકં વિस्મરેद्यदि ।

વિસ્મરત્યેવ સા ધ્યાનાદિસ્મૃતિર્ન તુ વેદનાત્ ॥ ૯૬ ॥ ૧૦૫૪

શબ્દાર્થ—ઉપાસકની પેઠે ધ્યાન કરતો (જાની) જો લૌકિકને ભૂલી જાય તો ભૂલી જાઓ જ. [પણ] તે વિસ્મૃતિ ધ્યાનથી [છે] પણ જ્ઞાનથી નથી. (કહેવાનો) ભાવ એવો છે કે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ ચોતાને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તે ઉપાસકની પેઠે જગતના સ્મરણ વિનાનો થઈ રહે છે એમ નથી. કેમકે જગત્તુ વિસ્મરણ ધ્યાનથી થાય છે, જ્ઞાનથી થતું નથી). ૯૬.

ધ્યાનં ત્વૈન્નિષ્ઠકમેતસ્ય વેદનાન્યુક્તિસિદ્ધિતઃ ।

જ્ઞાનાદેવ તુ કેવલ્યમિતિ જ્ઞાત્રેપુ દિંદિમઃ ॥ ૯૭ ॥ ૧૦૫૫

શબ્દાર્થ—જ્ઞાનથી સુક્તિની સિદ્ધિ હોવાથી આ (જ્ઞાની) તું ધ્યાન તો એન્નિષ્ઠ [છે], કેમકે જ્ઞાનથી કેવળ ભક્ષ [છે], એ પ્રકારે જ્ઞાનમાં કંઈકે [છે]. ૯૭.

વિવેચન—સુક્તિની સિદ્ધિને માટે તો તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પણ અહમનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. પણ તેમ નથી. કેમકે જ્ઞાનાદેવ તુ કેવલ્ય પ્રાપ્યતે ચેત મુચ્યતે 'જ્ઞાનથી જ કેવલ્ય ભક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ અર્હત અહમની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પ્રાપ્તિથી પુરુષ સુક્ત થાય છે.' તમેય વિદિતાતિમૃત્યુમેતિ નાન્ય' પદ્યા વિગતેડપત્તય 'તે પ્રલયગિભન પર્યાત્માને જાણીને જ પુરુષ સંસારરૂપ મૃત્યુને ઉત્સવે છે. મોક્ષને માટે (એ સિવાય) બીજો માર્ગ નથી' જ્ઞાત્યાદેવ મુચ્યતે સર્વવાર્થ 'સ્વપ્રકાશ ચિત્તન્યરૂપ-તે દેવને જાણીને પુરુષ સર્વ પાપપડે મુક્તિ જાય

છે.' ઇલાદિ કુનિવાચ્યોયો, જ્ઞાનથી મોક્ષ છે એમ મિદ્ધ થાય છે, પણ ધ્યાનથી મોક્ષ થાય છે, એમ મિદ્ધ થતું નથી. અર્થાત્ મોક્ષ પામવામા ધ્યાન કર્તવ્ય નથી, પણ જ્ઞાન જ છે. ૯૭.

તત્ત્વવિદ્યદિ ન ધ્યાયેત્ પ્રવર્તેત તદા વદિઃ ।

પ્રવર્તતાં સુત્રેનાયં કો વાચોઽસ્ય પ્રવર્તને ॥ ૯૮ ॥ ૧૦૬૭

શબ્દાર્થ — જો તત્ત્વવેત્તા ધ્યાન ન કરે તો [તે] બહાર (અનાત્મ વસ્તુના વ્યવહારમાં) પ્રવર્ત થાય [એમ જો કહે તો] આ શુષ્કે [બહાર] પ્રવર્તો આને [જો બહારના પ્રવર્તનમાં રો બાધ છે? (અર્થાત્ જ્ઞાનીને બધે આત્મરૂપ જ છે એની પ્રવૃત્તિમાં ક્યાંઈ બાધ જ નથી). ૯૮.

અતિપ્રસંગ इति चेत् प्रसंगं तावदीरय ।

प्रसंगो विधिशास्त्रं चेन्न तत्तत्त्वविदं प्रति ॥ ૯૯ ॥ ૧૦૬૭

वर्णाऽऽश्रमवयोऽवस्थाऽभिमानो यस्य विद्यते ।

तस्यैव च निषेधाश्च विधयः सकला अपि ॥ ૧૦૦ ॥ ૧૦૬૮

वर्णाऽऽश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ।

नाऽऽत्मनो यौवरूपस्येत्येवं तस्य विनिश्चयः ॥ ૧૦૧ ॥ ૧૦૬૯

શબ્દાર્થ — અતિપ્રસંગ [આવગે] એમ જો [કહે] તો પ્રથમ પ્રસંગ (શબ્દનો અર્થ) કહે. પ્રસંગ વિધિશાસ્ત્ર [છે, એમ] જો [કહે] તો તે (વિધિશાસ્ત્ર) તત્ત્વવેત્તાના મ'બ'ધમાં નથી. (૯૯). વર્ણ (બ્રાહ્મણ આદિક) આશ્રમ (ગૃહસ્થાદિક) વય (બાલ્યાદિક) અને અવસ્થા (ધનીપણું આદિ) નું અભિમાન જે (પુરૂષ)ને છે તેને જ મરજા પણ નિષેધ અને વિધિઓ છે. (અર્થાત્ જ્ઞાની ને વિધિનિષેધ નથી). (૧૦૦). વર્ણાશ્રમાદિ (ધર્મે), જુલુમાં માયાયુ કલ્પેલા [છે, તેઓ] યોગ-રૂપ આત્માના નથી એ પ્રકારે તે (જ્ઞાની) નો નિશ્ચય [છે જેથી તેને વર્ણાશ્રમ આદિનું અભિમાન નથી]. ૧૦૧.

વિદેશન — જો તત્ત્વવેત્તાને બાહ્ય પ્રતિમા બાધ નથી એમ સ્વીકારીએ તો તેનામા અતિપ્રસંગ એટલે મનાવાનું કિંનવન દગ્ગરૂપ દોષ આવશે, એમ સંકટ થાય છે પ્રસંગ શબ્દનો અર્થ કુપયી પણ સ્થાપિત દરવાને અગત્ય છે તો પછી અતિપ્રસંગ આવશે એમ કહેવાય કેમ? એમ મિદ્ધાની પગિહાર કરે છે કદાચ જો પ્રસંગ શબ્દનો અર્થ વિધિશાસ્ત્ર, એવો દરવાખાસીએ તો પછી વિધિશાસ્ત્ર શુ છે? તે ત્રિચારનું જોષએ અગ્રાની પુરૂષરૂપ વિધાય જોતો છે એનું વિધિશાસ્ત્ર છે આને તત્ત્વવેત્તારૂપ નિષયવાનતાનો તો અભાવ છે આથી કરીને વિધિશાસ્ત્ર તત્ત્વવેત્તાના સંબંધમા નથી તે તો અગ્રાનીઓના સંબંધમા જોવાય છે ક્ષિતાર્થ એ કે વિધિશાસ્ત્ર કે નિષેધશાસ્ત્ર એ બંનેના અર્થને જણાવનાર પ્રસંગ એટલે મર્યાદા છે, તે તત્ત્વવેત્તા પ્રતિ ન હોનાથી તેને તેથી અતિપ્રસંગ આવેલ નહિ. ૧૯-૧૦૧.

समाविमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।

हृदयेनास्तसर्वाऽऽस्थो मुक्त एवोत्तमाऽऽशयः ॥ ૧૦૨ ॥ ૧૦૬૦

શબ્દાર્થઃ—બુદ્ધિવડે અસ્ત થઈ છે સર્વ આસ્થા જેની એવો ઉત્તમ આગયવાળો પુરુષ મુક્ત છે જ, [ભાટે તે] સમાધિ અને કર્મ ન કરે અથવા કરે. ૧૦૨.

વિવેચનઃ—તત્ત્વવેત્તાનો નિશ્ચય ધ્યાનાત્મિક ક્રમો ક્રમને માટે ગમે તેવો હોય, અને તે બને હોય, પણ શાસ્ત્ર તો તેઓના કર્તવ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે, એમ ડોહ કહે, પણ તેમ નથી શાસ્ત્ર પણ તેઓના કર્તવ્યનો અભાવ બનાવે છે બુદ્ધિવડે જેની સર્વ આ-
આઓ—આત્મક્રિયાઓ ભૂટી ગઈ છે એવો પુરુષ ઉત્તમાગય કહેવાય અર્થાત્ આશય એટલે અભિપ્રાય—નિર્ભંગજ્ઞાન જેનું ઉત્તમ છે તે ઉત્તમ આગયવાળો પુરુષ એ જ મુક્ત છે માટે તે સમાધિ અને કર્મ કરે અથવા ન કરે તેની તેને બાંધ જાળ હાનિ નથી ૧૦૦

नैष्कर्म्येण न तत्स्यार्थस्तस्यार्थोऽस्ति न कर्मभिः ।

न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥૧૦૩॥ ૧૦૬૧

શબ્દાર્થઃ—જેનું મન વાસના વિનાનું [છે] તેને કર્મના ત્યાગવડે અર્થ નથી, [અને] કર્મવડે નથી, [તેમ જ] તેને સમાધિ તથા જપવડે [પણ] અર્થ નથી. ૧૦૩.

आत्माऽसंगस्ततोऽन्यत्स्यादिद्रुजालं हि मायिकम् ।

इत्यचंचलनिर्णीते कुतो मनसि वासना ॥ ૧૦૪ ॥ ૧૦૬૨

શબ્દાર્થઃ—આત્મા અસંગ [છે], (એટલે ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદ વ-
ગગનો છે), [અને] તેનાથી અન્ય દ્રવ્યજાડપ જગત મિથ્યા [છે]. એ પ્રકારનો દૃઢ નિર્ણય કર્યે સતે મનમાં વાસના ક્યાંથી જ [હોય?] (અર્થાત્ ન હોય). ૧૦૪.

एवं नास्ति प्रसंगोऽपि कुतोऽस्यातिप्रसंजनम् ।

प्रसंगो यस्य तस्यैव शक्येतातिप्रसंजनम् ॥ ૧૦૫ ॥ ૧૦૬૩

શબ્દાર્થઃ—એ પ્રકારે (૧૦૫૮ થી ૧૦૬૨ માં શ્લોક મુખીમાં) આ (જ્ઞાની) ને પ્રસંગ પણ નથી (એમ બતાવ્યું તો) અતિપ્રસંગ ક્યાંથી [હોય]? જેને પ્રસંગ [છે] તેને જ અતિપ્રસંગની શંકા કમળ છે. ૧૦૫.

विध्यभावाच्च बालस्य दृश्यतेऽतिप्रसंजनम् ।

स्यात् कुतोऽतिप्रसंगोऽस्यविध्यभावे समे सति ॥૧૦૬॥ ૧૦૬૪

શબ્દાર્થઃ—વિધિરૂપ પ્રસંગના અભાવથી બાળકને અતિપ્રસંગ નથી રૂખાતો. આ (જ્ઞાની) ને [પણ] વિધિરૂપ પ્રસંગનો અભાવ, [બાળકને] સમાન સતે અતિપ્રસંગ ક્યાંથી [હોય]? ૧૦૬.

न किंचित् वेत्ति बालश्चेत् सर्वं वेत्येव तत्त्ववित् ।

अल्पज्ञस्यैव विधयः सर्वे स्युर्नान्ययोर्द्वयोः ॥૧૦૭॥ ૧૦૬૫

શબ્દાર્થઃ—બાળક કંઈ પણ જાણતો નથી એમ જો [કહે] તો તત્ત્વ-
વેત્તા સમગ્ર જાણે છે જ. સર્વ વિધિઓ અલ્પજ્ઞને જ હોય છે [પણ] અન્ય (અર્થ અને સર્વજ્ઞ) બનેને નથી હોતા. ૧૦૭.

શાપાનુગ્રહસામર્થ્યં યસ્યાસૌ તત્ત્વવિદિદ્ ।

તન્ન શાપાદિસામર્થ્યં ફલં સ્યાત્તપસૌ યતઃ ॥ ૧૦૮ ॥ ૧૦૬૬

શબ્દાર્થઃ—જેને શાપ અને અનુગ્રહનું સામર્થ્ય [છે તે] આ તત્ત્વવેત્તા [છે એમ] જો [કહે] તો તે નથી; કેમકે શાપાદિનું સામર્થ્ય [તો] તપનું ફળ [છે], ૧૦૮.

વ્યાસાદેરપિ સામર્થ્યં દૃશ્યતે તપસૌ વલાત્ ।

શાપાદિકારણાદન્યત્ તપો જ્ઞાનસ્ય કારણમ્ ॥ ૧૦૯ ॥ ૧૦૬૭

દ્વયં યસ્યાસ્તિ તસ્યેવ સામર્થ્યજ્ઞાનયોર્જનિઃ ।

एकैकं तु ततः कुर्वन्नेकैकं लभते फलम् ॥ ११० ॥ १०६८

શબ્દાર્થ—વ્યાસાદિને પણ તપના બળથી [શાપાદિનું] સામર્થ્ય દેખાય છે. શાપાદિના કારણરૂપ તપથી બીજું તપ જ્ઞાનનું કારણ [છે], (૧૦૯). જેને બંને પ્રકારનાં તપ છે તેને જ [શાપાદિના] સામર્થ્ય અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ [છે]; તેથી એકેક તપને કરતો (પુરૂષ) એકેક ફળને પામે છે. ૧૧૦.

વિવેચનઃ—જો શાપાદિનું સામર્થ્ય એ તપનું ફળ છે, જ્ઞાનનું નથી; એમ કહો છો તો વ્યાસાદિ જેઓ તત્ત્વજ્ઞાની છે તેઓમાં શાપાદિનું સામર્થ્ય કેમ છે ? એમ શંકા થાય છે. સિદ્ધાંતી પરિહાર કરે છે કે, શાપાદિનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરનાર અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર તપ જૂદાં જૂદાં છે. તપસા વ્રજ વિજિજ્ઞાસસ્વ ‘તપથી બ્રહ્મને જાણુ’ આ શ્રુતિ એમ બતાવે છે કે એક પ્રકારનું તપ એવું છે કે જેનાથી તત્ત્વજ્ઞાન પમાય છે. અર્થાત્ કામના-યુક્ત તપથી શાપાદિનું સામર્થ્ય આવે છે અને નિષ્કામ તપથી તત્ત્વજ્ઞાન ઉપજે છે. વ્યાસાદિમાં શાપાદિનું સામર્થ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન બંને હતા માટે તેમાં એક પ્રકારનાં તપ પણ હતાં જે એક જ તપ હોય તો તેનું ફળ પણ એક જ હોય છે. ૧૦૯-૧૧૦.

સામર્થ્યહીનો નિઘશ્વેદ્યતિવિધિવિવર્જિતઃ ।

નિઘતે યત્તપોઽપ્યન્યૈરનિશં ભોગલંપટૈઃ ॥ ૧૧૧ ॥ ૧૦૬૯

ભિજ્ઞાવસ્ત્વાઽઽદિરક્ષેયુર્યદ્યેતે ભોગતુષ્ટયે ।

अहो यतित्वमेतेषां वैराग्यभरमंथरम् ॥ ११२ ॥ ૧૦૭૦

શબ્દાર્થઃ—સામર્થ્ય વિનાનો [અને] વિધિરહિત યતિ [કમંઠો] એ નિઘ [છે, એમ] જો [કહે] તો [આતું] જે તપ [છે તે] પણ બીજા ભોગલંપટાએ નિઃસર નિઃદાય છે. (૧૧૧). એ (સન્યાસી)ઓ ભોગની તુષ્ટિને માટે ભિક્ષા, વસ્ત્ર, આદિનું રક્ષણ કરે [એમ જો કહે તો] અહો! એઓતું યતિપણું વૈરાગ્ય ભારવડે [બહુ] સ્થિર છે. (અર્થાત્ હાંસીને પાત્ર છે). ૧૧૨.

= = યતિભિર્વિવિવર્જિતઃ એવા પણ યાદ છે.

વિવેચન.—શાપ આપવો કે અનુગ્રહ કરવો ઇલાદિ સામર્થ્યહીન અને વિધિ-ગરનો મતિ તો વિહિત કર્મ કરનારાઓથી નિંદાપાત્ર થાય છે. ભવતુ ! કર્મકોથી આ જ્ઞાની નિંદા પાત્ર છે, તો આ કર્મકો વિષયલપટ પુરુષોથી નિંદાપાત્ર છે. અર્થાત્ નિર્દિત થવાથી જ્ઞાનને કાંઈ હાનિ નથી પહોંચતી. ૧૧૧—૧૧૨.

વર્ણાઽઽશ્રમપરાન્ મૂઢા નિંદંત્વિત્યુચ્યતે યદિ ।

દેહાઽઽત્મમતયો વુદ્ધં નિંદંત્વાશ્રમમાનિનઃ ॥ ૧૧૩ ॥ ૧૦૭૧

શબ્દાર્થ—મૂઢ (પુરુષો), વર્ણ અને આશ્રમમાં પ્રીતિવાળા (પુરુષો) ની (ભલે) નિંદા કરે. એમ જો કહેવાય [તો] દેહમાં આત્મસુધ્ધિ છે જેમની એવા આશ્રમના અભિમાની (પુરુષ) જ્ઞાનીની ભલે નિંદા કરે. (અર્થાત્ વિષયલપટ પુરુષો ક્રિયાપરાયણ શિષ્ટ પુરુષોની નિંદા કરે તેમાં તેમને કાંઈ હાનિ નથી તો આ કર્મકો જ્ઞાનીની નિંદા કરે તેમાં પણ જ્ઞાનીને કાંઈ હાનિ નથી એવો ભાવ.) ૧૧૩.

તદિત્થં તત્ત્વવિજ્ઞાને સાધનાનુપમર્દનાત્ ।

જ્ઞાનિના ચરિતું શક્યં સમ્યગ્ રાજ્યાદિલૌકિકમ્ ॥ ૧૧૪ ॥ ૧૦૭૨

શબ્દાર્થ—તેટલા માટે (૧૦૪૯ થી ૧૦૭૧ મુધી કહ્યું છે) એ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન સતે મન આદિ વ્યવહારની સામગ્રીના નાશના અભાવથી જ્ઞાની (પુરુષો) એ રાજ્યાદિક લૌકિક કર્મ મારી રીતે આચરવાને શક્ય છે. (અર્થાત્ એથી જ્ઞાનમાં કાંઈ બાધ આવતો નથી.) ૧૧૪.

મિથ્યાત્વબુદ્ધ્યા તત્રેચ્છા નાસ્તિ ચેત્તર્હિ માસ્તુ તત્ ।

ધ્યાયન્ વાઽથ વ્યવહરન્ યથાઽઽરબ્ધં વસત્સ્વયમ્ ॥ ૧૧૫ ॥ ૧૦૭૩

શબ્દાર્થ—મિથ્યાપણ્ણની બુદ્ધિવડે ત્યાં (પ્રપંચમાં) [જ્ઞાનીની] ઇચ્છા નથી. જો [એમ કહે] તો તે (ઇચ્છા) માં હો. આ (જ્ઞાની) ધ્યાન કરતો કે પછી વ્યવહાર કરતો જેમ પ્રારબ્ધ હોય તેમ રહે. ૧૧૫.

૨ જ્ઞાનીથી ઉપાસકની વિલક્ષણતા. ૧૦૭૪—૧૦૭૮.

ઉપાસકસ્તુ સતતં ધ્યાયન્નેવ વસેદ્યતઃ ।

ધ્યાનેનૈવ કૃતં તસ્ય બ્રહ્મત્વં વિપ્ણુતાઽઽદિવત્ ॥ ૧૧૬ ॥ ૧૦૭૪

શબ્દાર્થ—ઉપાસક તો નિરંતર ધ્યાન કરતો જ રહે છે માટે વિ-બુદ્ધપણ્ણાદિની પેઠે તેનું બ્રહ્મપણ્ણું ધ્યાનવડે જ કરેલું [છે]. ૧૧૬.

વિવેચન.—કાંઈ વિષ્ણુનો ઉપાસક, શાસ્ત્રમાં વિષ્ણુનું જેવું અર્ચનવાળું છે તેવાનું ધ્યાન કરી પોતે પોતામાં વિષ્ણુપણ્ણું મેળવે છે. આ મેળવેલું વિષ્ણુત્વ ધ્યાનની કલ્પનાવાળું છે; પારમાર્થિક નથી. તેમ નિર્ગુણ ઉપાસકે પણ ધ્યાન કરી મેળવેલું બ્રહ્મત્વ પ્રમાણથી ક્ષત્રમ થએલ પ્રમાણાનનો નિપથ નથી, માટે તે પારમાર્થિક નથી. કહેવાનો ભાવ એવો છે કે ધ્યાનથી મેળવેલું બ્રહ્મત્વ પારમાર્થિક નથી, માટે ધ્યાનીએ નિરંતર ધ્યાન કરતું બેઠેલો ૧૧૬

ધ્યાનોપાદાનકં ચત્તદ્ધ્યાનાભાવે વિલીયતે ।

વાસ્તવી બ્રહ્મતા નૈવ જ્ઞાનાભાવે વિલીયતે ॥૧૧૭॥ ૧૦૭૬

શબ્દાર્થઃ—ધ્યાન જેનો સંપાદક છે એવું જે [બ્રહ્મત્વ છે] તે ધ્યાનના અભાવ સતે નાશ પામે છે, [પણ] વાસ્તવ બ્રહ્મપણું જ્ઞાનના અભાવ સતે [પણ] નથી જ નાશ પામતું. ૧૧૭.

વિવેચનઃ—ધ્યાનવડે સંપાદન કરેલ વાગ્યેતું ધેનુપણું જેમ ધ્યાન નિવૃત્ત થતાં નિવૃત્ત થાય છે, તેમ ધ્યાનવડે સંપાદન કરેલું બ્રહ્મપણું પણ ધ્યાન નિવૃત્ત માથે નિવૃત્ત થાય છે; માટે તે પારમાર્થિક નથી. જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થએલ બ્રહ્મપણું તેનાથી વિતરણ છે અને તે જ પારમાર્થિક છે. શ્લોકમાં તેને માટે ‘વાસ્તવ’ શબ્દ વાપર્યો છે, તે હેતુ-ગર્ભ છે. જ્ઞાન (બુદ્ધિજ્ઞાન) થી પ્રકાશિત થએલ બ્રહ્મપણું સર્વત્ર વ્યાપક છે માટે જ પ્રકાશ કરનાર બુદ્ધિજ્ઞાનનો અભાવ છતાં પણ તે બ્રહ્મપણું લય પામતું નથી. ૧૧૭

તત્તોઽભિજ્ઞાપકં જ્ઞાનં ન નિત્યં જનયત્યદઃ ।

જ્ઞાપકાભાવમાત્રેણ ન હિ સત્યં વિલીયતે ॥૧૧૮॥ ૧૦૭૬

શબ્દાર્થઃ—તેટલા માટે જ્ઞાન [બ્રહ્મત્વને] જણાવનાર છે. [પણ] તે આ [બ્રહ્મત્વ] ને નિત્ય ઉત્પન્ન કરતું નથી. જેથી જણાવનાર (બુદ્ધિજ્ઞાન) ના અભાવ માત્રથી સત્ય વસ્તુ નાશ પામતી નથી. ૧૧૮.

વિવેચનઃ—બ્રહ્મભાવ વાસ્તવ હોવાથી જ્ઞાનવડે ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય નથી. તે નિસ છે માટે જ્ઞાન તો તેનું અવબોધક જ છે. જનક નથી. શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં બ્રહ્મપણાની અ-જન્યતામાં વ્યતિરેકમુખ્યવડે કારણતા બતાવે છે. અભિપ્રાય એ છે કે બ્રહ્મપણું જે બુદ્ધિજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતું હોય તો તેનો નાશ થવાથી તે નાશ પામે; માટે જ તે (બુદ્ધિ)-જ્ઞાનજન્ય નથી પણ સદા વિરાગિત છે. ૧૧૮.

અસ્ત્યેવોપાસકસ્યાપિ વાસ્તવી બ્રહ્મતેતિ ચેત્ ।

પામરાણાં તિરસ્ચાં ચવાસ્તવી બ્રહ્મતા ન કિમ્ ॥૧૧૯॥ ૧૦૭૭

શબ્દાર્થઃ—ઉપાસકનું પણ બ્રહ્મપણું વાસ્તવિક જ છે એમ જે [કહે] તો [પછી] અજ્ઞાનીનું અને પશુ, પક્ષી, આદિક તિર્યક જીવોનું બ્રહ્મપણું વાસ્તવિક કેમ નથી ? (અર્થાત્ છે જ). ૧૧૯.

અજ્ઞાનાદપુમર્થત્વમુભયત્રાપિં તત્ સમમ્ ।

ઉપવાસાદ્ યથા મિત્તા વરં ધ્યાનં તથાઽન્યતઃ ॥૧૨૦॥ ૧૦૭૮

શબ્દાર્થઃ—અજ્ઞાનથી અપુરૂષાર્થતા છે તે બંને (પામર અને ઉપાસક) બ્રહ્મપણામાં તો તુલ્ય [છે. ફક્ત] ઉપવાસ (કરવા કરતાં) થી ભીક્ષા (માગી ખાવું એ) શ્રેષ્ઠ [છે] તેમ અન્ય (સાધન) થી ધ્યાન (ઉપાસના) [શ્રેષ્ઠ છે]. ૧૨૦.

ધ્યાનોપાદાનકં ચત્તદ્વયાનાભાવે વિલીયતે ।

વાસ્તવી વ્રત્યતા નૈવ જ્ઞાનાભાવે વિલીયતે ॥૧૧૭॥ ૧૦૭૬

શબ્દાર્થ:—ધ્યાન જેનો સંપાદક છે એવું જે [અહત્ય છે] તે ધ્યાનના અભાવ સતે નાશ પામે છે, [પણ] વાસ્તવ અહત્ય પણ જ્ઞાનના અભાવ સતે [પણ] નથી જ નાશ પામતું. ૧૧૭.

વિવેચન:—ધ્યાનવડે સંપાદન કરેલ વાગધેનુ ધેનુપણ જેમ ધ્યાન નિવૃત્ત થતાં નિવૃત્ત થાય છે, તેમ ધ્યાનવડે મપાદન કરેલું અહત્યપણુ પણ ધ્યાન નિવૃત્ત માથે નિવૃત્ત થાય છે; માટે તે પારમાર્થિક નથી. જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થએલ અહત્યપણું તેનાથી વિશ્લેષણ છે અને તે જ પારમાર્થિક છે. શ્લોકમાં તેને માટે ‘વાસ્તવ’ શબ્દ વાપર્યો છે, તે હેતુ-ગર્ભ છે. જ્ઞાનુર્ગાધીરાનું રૂપ સમોદયએલ અહત્યપણું મર્વજ બાપક છે માટે જ પ્રકાશ

ય: સમાધિર્નિરોધાશ્રય: સોડનાયોસિ લય પામતુ નથી. ૧૧૭

શબ્દાર્થ:—નિર્ગુણ ઉપાસના [બ્યારે] દૃઢ [થાય છે ત્યારે] ધાય છે. પછી ધીમેથી જે નિરોધ નામની સમાધિ [છે] તે અનાયાસ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૬.

વિવેચન:—ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ‘નિર્ગુણ ઉપાસનામાં જ્ઞાનની સમીપતા છે.’ એ સમીપતા કેવે પ્રકારે છે તે બતાવે છે નિર્ગુણ ઉપાસના બ્યારે પકડ થાય છે ત્યારે સવિકલ્પ સમાધિ થાય છે; અને તે સવિકલ્પ સમાધિથી તત્વાગિ ગિરોધે સર્વનિરોધાન્નિવાજ: સમાધિ: ‘તેનો પધુ નિરોધ થયે સને સર્વ વૃત્તિઓના નિરોધથી નિર્ગળ મમાધિ થાય છે.’ આ ભગવાન પતંજલિએ બતાવેલા મુત્ર પ્રમાણે નિરોધ નામની નિર્વિકલ્પ મમાધિ વગર મહેનતે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૬.

નિરોધલાભે પુંસોત્તરસંગં વસ્તુ શિષ્યતે ।

પુનઃ પુનર્વાસિતેડસ્મિન્ વાક્યાજ્ઞાયેત તત્ત્વથી: ॥ ૧૨૭॥ ૧૦૮૬

નિર્વિકારાસંગનિત્યસ્વપ્રકાશૈકપૂર્ણતા ।

બુદ્ધૌ જ્ઞાદિતિ શાસ્ત્રોક્તા આરોહંત્યવિવાદત: ॥૧૨૮॥ ૧૦૮૬

શબ્દાર્થ:—નિરોધ સમાધિનો લાભ થયે સતે પુરુષને અતરમાં અસંગ વસ્તુ શેષ રહે છે. ફરીફરીને આ (અસંગ વસ્તુ) નો નિલ્લેપ કયું સતે ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહાવાક્યથી ‘હું અહત્ય’ એવું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૨૭). [તત્ત્વજ્ઞાનથી] શાસ્ત્રમાં કહેલ નિર્વિકારપણું, અસંગપણું, નિત્યપણું, સ્વપ્રકાશપણું, એકપણું ને પૂર્ણપણું [ઇત્યાદિ આત્માના ગુણો] વગર વિવાદ તત્કાળ બુદ્ધિમાં સ્થિતિ કરે છે. ૧૨૮.

યોગાભ્યાસસ્ત્વેતદર્યોડ્મૃતવિદ્વાદિષુ શ્રુત: ।

एवं दृष्टद्वाराऽपि हेतुत्वादन्यतो वरम् ॥ १२९ ॥ १०८७

શબ્દાર્થ:—એ (અપરોક્ષ જ્ઞાન) ને માટે અમૃતબિંદુ આદિ ઉપનિષદ્માં યોગાભ્યાસ પણ માંલખેલો [છે. અને] એમ [હોવાથી] દૃષ્ટદ્વારવડે પણ હેતુપણું હોવાથી બીજા (સગુણ ઉપાસના આદિક) થી [નિર્ગુણ ઉપાસના] શ્રેષ્ઠ [છે]. ૧૨૯.

વિવેચન:—નિર્મિક્ષપ સમાધિથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, એમાં અમૃતબિંદુ આદિ ઉપનિષદો પ્રમાણૂકૃત છે. આમ નિર્ગુણ ઉપાસનાને પણ અપરોક્ષ જ્ઞાનના આભિધાનો સમય હોવાથી તે નિર્મિક્ષપ સમાધિના લાભરૂપ પ્રસક્ષદ્વાર-દૃષ્ટદ્વાર-થાય છે આ દૃષ્ટદ્વારવડે પણ નિર્ગુણ ઉપાસના અપરોક્ષ જ્ઞાનનો હેતુ હોવાથી સગુણ ઉપાસના આદિ બીજા જ્ઞાનના સાધનો છે તેનાથી તે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨૯

उपेक्ष्य तत् तीर्थयात्राजपादीनेव कुर्वताम् ।

पिंडं समुत्सृज्य करंलेदीति न्याय आपतेत् ॥ १३० ॥ ૧૦૮૮

શબ્દાર્થ:—તે નિર્ગુણ ઉપાસનાનો ત્યાગ કરીને તીર્થ, યાત્રા, અને જપઆદિને જ કરનારા (પુરૂષો) ને ૧ કરંલેદી (પ્રાસ છોડી દેને હાથ ચાટે છે) એવો ન્યાય પ્રાપ્ત થાય છે. (અર્થાત્ નિર્ગુણ ઉપાસના છોડી બીજા સાધનમાં જોડનારનો શ્રમ વૃથા જાય છે એવો ભાવ.) ૧૩૦

उपासकानामप्येवं विचारत्यागतो यदि ।

वाढं तस्माद्विचारस्यासंभवे योग ईरितः ॥ १३१ ॥ ૧૦૮૯

શબ્દાર્થ:—વિચારના ત્યાગથી ઉપાસકોને પણ જો એ પ્રકારે [કરંલેદી ન્યાયની પ્રાપ્તિ થાય છે તો] સત્ય [છે] તેટલા માટે વિચારના અસંભવ સતે યોગ કહેલો [છે]. ૧૩૧.

વિવેચન:—નિર્ગુણ ઉપાસક પણ જો વિચારનો પરિભ્રામ કરે તો તેને પણ કરંલેદી ન્યાય સમાન જ છે એટલા માટે જ વિચારનો જનમજન દોનાથી યોગ બતાવવામાં આવેલ છે ૧૩૧.

बहुव्याकुलचित्तानां विचारात् तत्त्वधोर्नहि ।

योगो मुख्यस्ततस्तेषां धीदर्पस्तेन नश्यति ॥ १३२ ॥ ૧૦૯૦

શબ્દાર્થ:—જે કારણથી અતિશય વ્યાકુળ ચિત્તાવાળા (પુરૂષો) ને વિચારથી [પણ] તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી તે કારણથી [તેઓને માટે] યોગ (સાધન) મુખ્ય [છે.] તેઓની બુદ્ધિનો વિક્ષેપ તેણે કરીને નાશ પામે છે. ૧૩૨.

૧ જમવા ખડેલા ઘણા માણસોમાંના એકને માત્ર એ જ લાડુ આજો પછી ભાત આ બે. આથી ગભરાઈને તે માણસે પોતાને મળેલો લાડુ પગવાડે કપડામાં સતાવી બીજો મા બે. પણ બીજો મળ્યો નહિ, અને પાછળ સતાડેલો લાડુ કૂતરે લઈ ગયું એટલે તેને તો મા ત 'દાય ચાટવા' રહ્યા. આને કરંલેદી ન્યાય કહે છે

અવ્યાકુલંધિયાં મોહમાત્રેણાચ્છાદિતાત્મનામ્ ।

સાંખ્યનામા વિચારઃ સ્યાન્ મુખ્યો ઇદિતિ સિદ્ધિઃ ॥૧૩૩॥ ૧૦૯૧

શબ્દાર્થઃ—શાંત બુદ્ધિવાળો અને જેનો આત્મા માત્ર મોહથી ઢંકાયો છે એવા (પુરુષો) ને સાંખ્ય નામનો વિચાર (તત્ત્વવિચાર) મુખ્ય [અને] તત્કાળ જ્ઞાનરૂપ સિદ્ધિ આપનાર [છે]. (અર્થાત્ સ્વાધીન ચિત્ત-વાળાને તત્ત્વમંબધી વિચાર કરવા એ જ મુખ્ય સાધન છે.) ૧૩૩.

* યત્ સાંચૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્ યોગૈરપિ મમ્યતે ।

એકં સાંખ્યં ચ યોગં ચ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૧૩૪ ॥ ૧૦૯૨

શબ્દાર્થ—જે સ્થાન, તત્ત્વનો વિચાર કરનારા (પુરુષો) એ પમાય છે તે (સ્થાન) યોગીઓએ પણ પમાય છે. સાંખ્ય અને યોગને જે એક [જ] જુએ છે તે (પુરુષ) [શાસ્ત્રાર્થને સાગીરીતે] જુએ છે. ૧૩૪.

તત્કારણં સાંખ્યયોગાભિગમ્યમિતિ⁼⁼હિ શ્રુતિઃ ।

યસ્તુ શ્રુતેર્વિરુદ્ધઃ સ આભાસઃ સાંખ્યયોગયોઃ ॥૧૩૫॥ ૧૦૯૩

શબ્દાર્થઃ—‘તેનું કાનુભૂ સાંખ્ય અને યોગથી પામી શકાય છે’ એવી શ્રુતિ [છે] સાંખ્ય અને યોગનો જે (ભાગ) શ્રુતિવિરુદ્ધ [છે] તે (ભાગ) આભાસ [છે]. ૧૩૫.

વિવેચનઃ—આખ્ય અને યોગ બંને મુક્તિના સાધન છે એમ શ્રી ગીતામા બતાવેલું છે તેના મૂળભૂત એવી શ્રુતિ છે તે આમા બતાવી છે સાખ્ય અને યોગ બંને તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા મુક્તિના સાધન છે એ વાત સ્વીકારનાથી સાખ્ય અને યોગના જે ભાગો ૧ શ્રુતિવિરુદ્ધ છે તેમનો અન સ્વીકાર કર્યો છે એમ સમજવાનું નથી એમના શ્રુતિ વિરુદ્ધ ભાગો તો આભાસ છે એટલે કે જેનો શાસ્ત્રથી બાધ મમજી શકાય તેના છે વાસ્તવિક નથી ૧૩૫

ઉપાસનં નાતિપદમિહ યસ્ય પરત્ર સઃ ।

મરણે વ્રહ્મલોકે વા તત્ત્વં વિજ્ઞાય મુચ્યતે ॥ ૧૩૬ ॥ ૧૦૯૪

શબ્દાર્થઃ—જે પુરુષનું ઉપાસન અહિં આં (આ શરીરમાં) અતિશય પદ્મ નથી (થયું) તે (પુરુષ) મગ્નુ વખતે અથવા બ્રહ્મલોકમાં તત્ત્વને જાણીને મૂકાઈ જાય છે. (મુક્ત થાય છે.) ૧૩૬.

‘યં યં વાપિ સ્મરન્ ભાવં ત્યજત્યતે કલેવરમ્ ।

ત તમેવૈતિ’ યચિત્સત્તેન યાતીતિ શાસ્ત્રતઃ ॥ ૧૩૭ ॥ ૧૦૯૫

* શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા બ યાચ પ માનો પ મો રલોઽ જુઓ = મિપત્ર ઇતિ એવો પણ પાઠ છે ૧ સાખ્યમા દેવળ પ્રકૃતિ ને જગતનું કારણ છે ઉત્થર નથી અને તે નિત્ય છે તથા આત્મા અનંત છે એવો ભાગ શ્રુતિવિરુદ્ધ છે તેમ જ યોગમા ઉત્થર છે, પણ તે તટસ્થ છે, અને પ્રધાન નિત્ય છે, તથા જીવો અનંત છે, આટલો ભાગ શ્રુતિવિરુદ્ધ છે તેમનો અન સ્વીકાર કરેલો નથી પાઠ્ય પાઠ મો અને પરર મો રલોઽ જુઓ

શબ્દાર્થઃ—જે જે પણ દેવતારૂપ તત્ત્વને મંભારતા (પુરૂષ) અંતકાળમાં [પોતાના] શરીરને તજે છે [તેઓ] તેને તેને જ પામે છે. [કેમકે] જે ચિત્તવાળો (પુરૂષ) [હોય] તે ચિત્તવડે કરીને [તેવાને] પામે છે, એ પ્રકારનું શાસ્ત્ર છે માટે. ૧૩૭.

વિવેચનઃ—મગ્ધ સમયે જ્ઞાનથી મુક્તિ મળે છે એ સિદ્ધાન્તમાં ધીમહ ભમવદ્ ગીતાના આ'માં અધ્યાયના ૬ ટૂંક શ્લોકનું પ્રમાણુ અત્ર અચક્રાંતે લીધેલું છે વળી ૧૫ચિત્તસ્તેનૈવ પ્રાણમાયાતિ પ્રાણસ્તેજસા યુક્ત સદાત્મના યથા સર્વલિપ્તે છોક નયતિ 'મરણ સમયે આ ૭૫ જેમાં ચિત્તને ભેડે છે તે ઇન્દ્રિયો સહિત ચિત્તવડે પ્રાણને પામે છે તે પ્રાણ, ઉદાનરૂપિ મુક્ત સતો તેણે જે લોકનો સકલ્પ કર્યો છે તે લોકમાં ભોક્તાને લઈ જાય છે' આ પ્રશ્નોપનિષદનું પણ પ્રમાણુ છે ૧૩૭

અંત્યમત્યયતો નૂનં ભાવિ જન્મ તથા સતિ ।

નિર્ગુણમત્યયોઽપિ સ્યાત્ સગુણોપાસને યથા ॥૧૩૮॥ ૧૦૯૬

શબ્દાર્થઃ—નિશ્ચય થનારો જન્મ અંતકાળની ભાવનાથી [છે] તેમ સતે જેમ સગુણ ઉપાસનામાં (સગુણ ભાવના થાય છે તેમ નિર્ગુણ ઉપાસનામાં) નિર્ગુણ ભાવના પણ થાય છે. ૧૩૮.

વિવેચનઃ—પાઠગ શ્રુતિસ્મૃતિના પ્રમાણોથી એમ બતાવ્યું છે કે અંતકાળની ભાવનાને અનુસરી આગતો જન્મ આવે છે આથી કરીને જ્ઞાનથી મુક્તિ નથી થતી એમ સમજનારું નથી આ શ્રુતિસ્મૃતિ બંનેના વાક્યો, મરણમયે જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એ જ્ઞાનથી માથે અર્થમાં મળી જાય છે મરણમગ્ધમાં જેની જેવી ભારા તેને તેવો ભાવિ જન્મ છે, તો મગ્ધ ઉપાસનામાં મગ્ધ સમયે જેમ સગુણ અજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન થાય છે તેમ નિર્ગુણ ઉપાસનામાં નિર્ગુણ અજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન થાય છે એવો આ શ્લોકનો અર્થ છે ૧૩૮

નિત્યનિર્ગુણરૂપં તન્ નામમાત્રેણ ગીયતામ્ ।

અર્થતો મોક્ષ एवैव संवादिभ्रमवन् मतः ॥ १३९ ॥ ૧૦૯૭

શબ્દાર્થઃ—નિત્ય નિર્ગુણ રૂપ તે (અક્ષ), માત્ર નામવડે બોલાય છે; અર્થથી [તે] આ મોક્ષ જ [છે. માત્ર] સંવાદિભ્રમની પેઠે [આને મોક્ષરૂપ] માન્યો [છે]. ૧૩૯.

વિવેચનઃ—નિર્ગુણ જ્ઞાનનાના અભ્યાસથી નિર્ગુણ અક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, આનું નામજ મુક્તિ છે નિત્ય નિર્ગુણરૂપ અક્ષ અને મોક્ષ એમાં માત્ર શબ્દનો ભેદ છે અર્થ તો એક જ છે સ્વરૂપાવસ્થિતિમુક્તિ 'સ્વરૂપમાં વસ્તુ તે જ મુક્તિ' આવી મુક્તિની વ્યાખ્યા પણ છે જો આમ છે તો નિર્ગુણ અક્ષ અને મુક્તિ કે મોક્ષ એમ બંને કેમ કહેવાય છે? માત્ર સંવાદિભ્રમની પેઠે જ તે છે, એટલે કે આ નામથી જેમ સંવાદિભ્રમ છે, પણ વસ્તુતાએ તો તે તત્ત્વજ્ઞાન જ છે તેમ ૧૩૯

તત્સામર્થ્યાજ્ જાયતે ધીર્મૂલાવિદ્યાનિવર્તિકા ।

અવિમુક્તોપાસનેન તારકવ્રહ્મદુદ્ધિવત્ ॥૧૮૦॥ ૧૦૯૮

શબ્દાર્થ:—અવિમુક્ત (સગુણ બ્રહ્મ) ની ઉપાસનાવડે તારક બ્રહ્મની બુદ્ધિની પેઠે તે (નિર્ગુણ ઉપાસના)ના સામર્થ્યથી ભૂગની અવિદ્યાને નિવર્ત કરનારી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪૦.

વિવેચન:—માનસ ક્રિયારૂપ નિર્ગુણ ઉપાસનાને મુક્તિનું સાધનપણુ ધટતું નથી એમ નથી, કેમકે તેનાથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે. જેમ સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસનથી સગુણ બ્રહ્મની નિદા ઉત્પન્ન થાય છે તેમ નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાના સામર્થ્યથી અવિદ્યાને નાશ કરનારી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪૦.

સોડકામો નિષ્કામ ઇતિ હૃદયરીરો નિરિન્દ્રિયઃ ।

અમયં હીતિ મુક્તત્વં તાપનીયે ફલં શ્રુતમ્ ॥૧૮૧॥ ૧૦૯૯

શબ્દાર્થ —‘તે અકામ [ન] નિષ્કામ [છે]’ એ પ્રકારે [અને] ‘તે શરીર વિનાનો તથા ઇન્દ્રિય વિનાનો છે’ ‘અભય (બ્રહ્મ) જ છે’ એ પ્રકારે ઉત્તર તાપનીયોપનિષદ્માં [નિર્ગુણ ઉપાસનાનું] મોક્ષરૂપ રૂપ સાંભળેલું’ [છે]. ૧૪૧.

વિવેચન.—નિર્ગુણ ઉપાસનાનું મોક્ષરૂપ રૂપ છે; એ વાત ઉત્તરતાપનીય નામના ઉપનિષદ્માં નીચેનાં વાક્યોથી બતાવેલ છે. સોડકામો નિષ્કામ આત્મકામો જ તરફ પ્રાણા ઉત્ક્રામસ્યત્રેવ સમવર્ણયતે ‘તે ઉપાસક અકામ એટલે અંતર રાગ ગદિત, નિષ્કામ એટલે બાહ્યરાગ ગદિત, આત્મકામ એટલે સર્વ ઇચ્છાપૂર્ણ અને આત્મકામ એટલે આત્માની જ ઇચ્છાવાળો છે. તેના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ (અન્યયોકમાં અથવા અન્યદેહમાં જવાનું) કરતા નથી પણ અદિઆં (આ શરીરમાં) જ સારી ગીતે લીન થાય છે’ ત્રયેવ સન્ બ્રહ્મત્યેતિ ‘બ્રહ્મ સતો જ બ્રહ્મને પામે છે’ અશરીરો નિરિન્દ્રિયોપ્રાણો હ્યમના સન્નિવિદ્યાનન્મયઃ સ્વસ્વરાદ્ ભવતિ ‘તે શરીરવિનાનો, ઇન્દ્રિય વિનાનો, પ્રાણ વિનાનો, મન વિનાનો, સન્નિવિદ્યાનન્મય માત્ર અને સ્વપ્રકાશ છે’ અને ય એવ વેદ ચિન્મયો હ્યમમૌકાર-ચિન્મયમિદ સર્વં તદ્માત્મરમેષત્ એકમેવ તદ્ ભવત્યેતદમૃતમભવનેતદ્ બ્રહ્મમય યે બ્રહ્મ ભવતિ ય એવ વેદેતિ રહસ્ય ‘જે પુરૂષ એમ બોલે છે કે ચિન્મય, આ અંકાર છે, ચિન્મય આ સર્વ છે; તેથી એક પરમેશ્વર જ તે થાય છે. આ અમૃત છે, અભય છે, આ બ્રહ્મ અભય બ્રહ્મ જ થાય છે, જે એમ આ રહસ્યને બોલે છે.’ ઇત્યાદિ વાક્યોવડે નિર્ગુણ ઉપાસનાનું રૂપ મોક્ષ છે એમ સાંભળ્યું છે. ૧૪૧.

ઉપાસનસ્ય સામર્થ્યાદ્ વિદ્યોત્પત્તિર્ભવેત્ તતઃ ।

નાન્યઃ પંથા ઇતિ શ્રેતત્ શાસ્ત્રં નૈવ વિરુદ્ધયતે ॥૧૮૨॥ ૧૧૦૦

શબ્દાર્થ —ઉપાસનાના સામર્થ્યથી વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી ‘બીજે માર્ગ નથી’ એ પ્રકારનું આ શાસ્ત્ર (શ્રુતિ) વિશેષ પામતું જ નથી. ૧૪૨.

વિવેચન:—ઉપાસનાવડે મુક્તિ છે એમ સ્વીકારવાથી નાન્યઃ પૈયા વિચિત્રેશ્વરનાય 'મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે બીજો માર્ગ નથી.' એ શ્રુતિને બાધ આવતો નથી. કેમકે ઉપાસનાના સામર્થ્યથી વિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ ઉપાસનાના વિદ્યારૂપ દ્વારવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. ૧૪૨.

નિષ્કામોપાસનાન્ મુક્તિસ્તાપનીયે સમીરિતા ।

બ્રહ્મલોકઃ સકામસ્ય શૈવ્યમ્પ્રશ્ને સમીરિતઃ ॥ ૧૪૩ ॥ ૧૧૦૧

ય ઉપાસ્તે ત્રિમાત્રેણ બ્રહ્મલોકે સ નીયતે ।

સ एतस्माज्जीવघनात् परं पुरुषमीक्षते ॥ ૧૪૪ ॥ ૧૧૦૨

શબ્દાર્થ:—ઉત્તર તાપનીચોપનિષદમાં નિષ્કામ ઉપાસનાથી મુક્તિ કહેલી [છે અને] શૈવ્ય પ્રશ્ન (પ્રશ્નોપનિષદ) માં સકામ ઉપાસકને બ્રહ્મલોક (ની પ્રાપ્તિ છે એમ) કહેલ [છે]. (૧૪૩). જે ત્રિમાત્ર (ઉંકાર) વડે [બ્રહ્મને] ઉપાસે છે તે બ્રહ્મલોકમાં લઈ જવાય છે. તે આ જીવધનથી પુરૂષને જીએ છે. ૧૪૪.

વિવેચન:—શૈવ્યપ્રશ્નને અર્થથી આ શ્લોકમાં બહુ બતાવ્યું છે. તે નીચે પ્રમાણે છે. 'યઃ પુનરેત ત્રિમાત્રેણોમિત્યેતેનૈશક્ષરેણ પરં પુરુષમગિષ્યાયીત સ તેજસિ સ્વયં ઇવંજો યથા વાદોદરસ્તરચા વિતિર્મુચ્યતે एवं હ વં સ વાપ્મના વિતિર્મુકઃ ॥ સામભિરુક્તિવિતે વ્રજ્જલોક સ एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिष्ठावं પુરુષમીક્ષતે ' વળી જે વધુ માત્રાવાળા ઉંકારવડે તે પરમ પુરૂષ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતો હોય. તે તેજસ્વ સૂર્યમાં પ્રાપ્ત થયો સતો, સર્પ જેમ કાંચળીથી મુક્ત થાય છે તેમ નિશ્ચય તે ઉપાસક પાપથી મુક્ત થાય છે. સામાન્ય બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, તે આ જીવધનથી શરીરરૂપ પુરીમાં રહેનાર પરમપુરૂષને જીએ છે' એમ સકામ ઉપાસનાથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ સાંભળી છે. સકામને માત્ર બ્રહ્મલોકની જ પ્રાપ્તિ છે એમ નથી. બ્રહ્મલોકમાં ગમેલો ઉપાસક જીવધન એટલે જીવની સમદૃષ્ટિ દિરખાઈ જાયથી પર—તત્કૃત નિષ્કામિક ચૈતન્યરૂપ પરમાત્મા છે તેને જીએ છે. અર્થાત્ આશા-હાર કરે છે. ૧૪૩—૧૪૪.

અપ્રતીકાધિકરણે તત્કૃતુર્ન્યાય ઈરિતઃ ।

બ્રહ્મલોકફલં તસ્માત્ સકામસ્યેતિ વર્ણિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥ ૧૧૦૩

શબ્દાર્થ:—અપ્રતીકના અધિકરણમાં તત્કૃત ન્યાય કહેલો [છે] તેથી 'સકામીને બ્રહ્મલોકરૂપી ફળ [થાય છે] એ પ્રકારે વર્ણવેલું [છે]. ૧૪૫.

વિવેચન:—આ શ્લોકમાં અપ્રતીકાલંબન અને તત્કૃત એ બે મપ્તો સમજવા જેવા છે. બ્રહ્મમૂલના મોટા અધ્યાપના બીજા પાત્રનું ૧૫ મું મુત્ર નીચે મુજબ છે. મદ્યગાહલવનજયનીતિ વાદરાયણ કમળમાલોકીજી હનુમુખ 'અપ્રતીકાલંબન અને અપ્રતીકાલંબન એવા બે પ્રકારના અગ્રીકાર કરવામા આવેા દેવતાથી તથા તત્કૃત

ન્યાયથી અપ્રતીકાલંબનને એટલે 'પ્રતિમાને નહિ ઉપામતા એવા ઉપાસકોને (અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકમાં) લઈ જાય છે એમ બાદરાયણુ આચાર્ય માને છે.' આ મૂલ્યમાં કામ-નાનુસાર ફળની પ્રાપ્તિ બતાવી છે; તેથી ફરીને સકામીને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ છે એમ સમ-જાય છે. આથી અપ્રતીકાલંબનનો અર્થ સ્પષ્ટ થયો છે. વળી તે ઘણા ઘણોગતને નદેવ મળતે 'તેને જેવી રીતે ધ્યાન કરે છે તેમ જ થાય છે. અર્થાત્ જે જેનું ધ્યાન કરે છે તે તેને પામે છે' આ મૂળ શ્રુતિરૂપ ન્યાયને તત્કૃતુ ન્યાય કહે છે. ૧૪૫.

નિર્ગુણોપાસ્તિસામર્થ્યાત્ તત્ર તત્ત્વમવેક્ષતે ।

પુનરાવર્તતે નાર્યં કલ્પાન્તે ચ વિમુચ્યતે ॥ ૧૪૬ ॥ ૧૧૦૪

શબ્દાર્થ:—આ (સકામ નિર્ગુણ ઉપાસક) [પોતાની] નિર્ગુણ ઉ-પાસનાના સામર્થ્યથી ત્યાં (બ્રહ્મલોકમાં) તત્ત્વને જુએ છે. [ત્યાંથી તે] ફરી [સંસારમાં] આવતો નથી. અને કલ્પના અંતમાં મુક્ત થાય છે. ૧૪૬.

વિવેચન:—સકામી પુરોને તત્ત્વજ્ઞાન ક્યાથી થાય છે તે બતાવવાને આ શ્લોક છે. જમ માનવમાર્ગ નાર્યતે ન સ પુનરાવર્તતે ન સ પુનરાવર્ત્તે. 'આ માણુમ (નિર્ગુણ ઉપાસક) ને આવર્તન આવતુ નથી. તે ફરી આવતો નથી, તે ફરી આવતો નથી.' અને મક્ષણા સહ તે સર્વે 'બ્રહ્માની સાયે તે સધળાઓ (પગમપદ પામે છે)' હસ્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી તે મકામ નિર્ગુણ ઉપાસકને ફરીને સંસારની પ્રાપ્તિ નથી, પણ મુક્તિ છે. ૧૪૬.

મળવોપાસ્તયઃ પ્રાયો નિર્ગુણા એ વેદગાઃ ।

કચિત્ સગુણતાઽપ્યુક્તા મળવોપાસનસ્ય હિ ॥ ૧૪૭ ॥ ૧૧૦૫

શબ્દાર્થ:—મળવની ઉપાસના થઈ ફરીને વેદમાં નિર્ગુણ જ કહી [છે અને] ક્યાંઈક મળવની ઉપાસનાની સગુણતા પણ પ્રસિદ્ધ કરી [છે]. ૧૪૭.

પરાપરબ્રહ્મરૂપ ઐકાર ઉપવર્ણિતઃ ।

પિપ્પલાદેન મુનિના સત્યકામાય પૃચ્છતે ॥ ૧૪૮ ॥ ૧૧૦૬

શબ્દાર્થ:—મ્રશ્ન કરતા સત્યકામને માટે ભગવાન્ પિપ્પલાદ મુનીએ નિર્ગુણ અને સગુણ બ્રહ્મરૂપ ઉકારને વર્ણવેલો [છે]. ૧૪૮.

વિવેચન:—મ્રશ્નોપનિષદમાં ભગવાન્ પિપ્પલાદ મુની પાસે જઈને સત્યકામ નામના શિષ્યે મ્રશ્ન પૂછ્યો છે તેના ઉત્તરમાં (પાંચમા, મ્રશ્નમાં) તેમણે કહ્યું કે એટલે સત્યકામ પરં ચાપરં ચ બ્રહ્મ યદૈકારસતસ્માદ્દિવાનેતેનૈવાયતનેન એકતરમન્વેતિ 'હે સત્યકામ ! આ જે પર અને અપર બ્રહ્મરૂપ ઐકાર છે તેનાથી આ ઐકારરૂપ આશ્રયવડે પર-નિર્ગુણ અથવા અપર—સગુણ બ્રહ્મ (એ બે)માંથી એકને પામે છે' આ શ્રુતિનો અર્થ અત્ર બતાવ્યો છે. ૧૪૮.

* એતદાલંબનં જ્ઞાત્વા યો યદિચ્છતિ તસ્ય તત્ ।

ઇતિ પ્રોક્તં યમેનાઽપિ પૃચ્છતે નચિકેતસે ॥ ૧૪૯ ॥ ૧૧૦૭

શબ્દાર્થ — ‘આ પ્રણવરૂપ આત્મજનને બાણીને જે પુરૂષ જેને ઇચ્છે છે, તેને તે મળે છે’ એમ પૂછતા નચિકેતાને યજ્ઞે પણ કહેલું છે. ૧૪૯.

વિવેચન:—કહેવાનો બાન એવો છે કે આ ઐશ્વર્યને બાણીને ઉપાસક જે ઇચ્છે તે મેળવે છે, એટલે નિર્ગુણ બ્રહ્મ અથવા મણુણ બ્રહ્મને મેળવે છે આથી પ્રણવની એ પ્રકારની ઉપાસના બતાવી છે ૧૪૯

પાછળ ૧૦૯૪થી અહિં સુધીમા હોવા અર્થને નીચેના સ્લોકથી સમાપ્ત કરી બતાવે છે -

इहं वा मरणे चास्य ब्रह्मलोकैऽथवा भवेत् ।

ब्रह्मसाक्षात्कृतिः सम्यगुपासीनस्य निर्गुणम् ॥ ૧૫૦ ॥ ૧૧૦૮

શબ્દાર્થ — [નિર્ગુણ બ્રહ્મની] સારી ઉપાસના કરનાર આ (પુરૂષ) ને અહિં આ (આ શરીરમાં) મરણ વખતે અથવા બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૧૫૦.

अर्थोऽयमात्मगीतायामपि स्पष्टमुदीरितः ।

विचाराक्षम आत्मानमुपासीतेति संततम् ॥ ૧૫૧ ॥ ૧૧૦૯

શબ્દાર્થ — ‘વિચારમાં અશક્ત (પુરૂષ) આત્માને નિરંતર ઉપાસે’ એ પ્રકારે આ અર્થ આત્મગીતામાં પણ સ્પષ્ટ કરેલો છે. ૧૫૧.

साक्षात् कर्तुमशक्तोऽपि चितयेन् मामशंकितः ।

कालेनानुभवारूढो भवेदाफलितो ध्रुवम् ॥ ૧૫૨ ॥ ૧૧૧૦

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાને જે પુરૂષ અશક્ત હોય તે પણ શંકારહિત એવો [થઈને] અને (પ્રત્યગભિન્ન પરમાત્માને) ચિંતવે, [તે] કૌટલાક કાળવડે નિશ્ચય [તે] પૂર્ણકળ ભક્ષવાળો થાય [આ રીતે] અધ્યાત્મગીતામાં કહેલું છે. ૧૫૨.

ययाऽगाधनिर्धेर्लब्ध्वा नोपायः सननं विना ।

मल्लभेऽपि तथा स्वात्मचिंतां मुक्त्या न चापरः ॥ ૧૫૩ ॥ ૧૧૧૧

શબ્દાર્થ — જેમ ભોંયમાં દારૂલા ભંડારને મેળવવામાં બોદધા શિયાય બીજે ઉપાય નથી તેમ મારી—પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અનુભવવામાં પણ પોતાના આત્માનું ધ્યાન કરવું એરૂપ ઉપાય છોડીને બીજે ઉપાય નથી. ૧૫૩.

देहोपलम्पपाकृत्य बुद्धिमुद्दालकात् पुनः ।

स्वात्मा मनोभुवं भूयो गृह्णीयान् मां निर्धि पुमान् ॥ ૧૫૪ ॥ ૧૧૧૨

શબ્દાર્થ — દેહરૂપી પદ્ધત્તે દૂર કરીને વળી બુદ્ધિરૂપ કોદાળાવડે મનરૂપી પૃથ્વીને બોદીને પછી દુરૂપ ભંડારને પુરૂષ અલક્ષ કરે. ૧૫૪.

अनुभूतेरभावेऽपि ब्रह्मासीत्स्व चित्तनाम् ।

अप्यमत्स्याप्यते ध्यानान् नित्यात् ब्रह्म किं पुनः ॥ ૧૫૫ ॥ ૧૧૧૩

શબ્દાર્થ:—અનુભવના અભાવ સતે પણ ‘હું બ્રહ્મહું’ એમ જ ચિં-
તન કરવું. [કેમકે] અસત્ વસ્તુ પણ ધ્યાનથી પ્રમાય છે તો પછી નિત્ય-
પ્રાપ્ત એવું બ્રહ્મ [પ્રાપ્ત થાય એમાં] શું [આશ્ચર્ય]! ૧૫૫.

વિવેચન:—જ્ઞાનમાં અસમર્થ, પુરૂષને ધ્યાનમાં અધિકાર છે એ વાતમાં ખીજના
વાક્યને અત્ર પ્રમાણ દાખવ લઈ જતાવે છે. ધ્યાનમાં એવો ચમત્કાર છે > ઉપાસક પૂર્વે
દેવ આદિક ન હોતો તોપણ ધ્યાનના સતત પ્રવાહથી કીડાને ભ્રમરની ભાનનાની પેઠે
દેવપણુ મેળવે છે, તો બ્રહ્મત્વ જે મર્વતુ સ્વરૂપ અને નિત્યપ્રાપ્ત એટલે જે નિત્ય પા-
મેલુ છે તેને ધ્યાનથી પ્રાપ્ત કરાય તેમાં શી નવાઈ! ૧૫૫

અનાત્મવુદ્ધિશૈથિલ્યં ફલં ધ્યાનાદ્ દિને દિને ।

પશ્યન્નાપિ ન ચેદધ્યાયેત્ કોઽપરોઽસ્માત્ પશુર્વદ ॥૧૫૬॥ ૧૧૧૪

શબ્દાર્થ:—ધ્યાનથી અનાત્મકાર છુદ્ધિની શિથિજતારૂપ ફળને જોતો
સતો પણ જો [પુરૂષ] ધ્યાન કરે નહિ, તો આનાથી ખીજે કોણ મૂર્ખ
[છે તે] કહે? ૧૫૬.

દેહાભિમાનં વિધ્વસ્ય ધ્યાનાદાત્માનમદ્વયમ્ ।

પશ્યન્ મર્ત્યોઽમૃતો ભૂત્વા હ્યત્ર વ્રહ્મ સમન્નુતે ॥૧૫૭॥ ૧૧૧૫

શબ્દાર્થ:—ધ્યાનથી દેહના અભિમાનનો નાશ કરીને અદ્વય આત્માને
જોતો સતો મરણ ધર્મવાળો માણસ અમર થકને અહિંઆં જ બ્રહ્મને
પામે છે. ૧૫૭.

ધ્યાનદીપમિમં સમ્યક્ પરામૃશતિ યો નરઃ ।

મુક્તસંશય એવાયં ધ્યાયતિ વ્રહ્મ સંતતમ્ ॥ ૧૫૮ ॥ ૧૧૧૬

શબ્દાર્થ:—જે માણસ આ ધ્યાનદીપનું સારી રીતે સ્મરણ કરે છે તે
આ નિ સંદેહ થયો સતો જ નિરંતર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે. ૧૫૮.

॥ इति श्रीसनातनयोगमार्गोद्धारकपूज्यपादब्रह्मनिष्ठश्रीमन्नथुराम-

शर्मणः शिष्येण पाठकावटकेन सदारामात्मजेन विम्बनाथ-

शर्मणा विरचितायां पंचदश्याः श्रीगुर्जरार्थदीपिकायां

ધ્યાનદીપ: સમાપ્ત: ॥

જ અત્ર એક શક છે કે જે અપ્રાપ્ત વસ્તુ છે તે પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહિવા પ્રાપ્ત કરી
શકાય છે પણ પ્રાપ્ત વસ્તુ મેળવી શકાતી નથી બ્રહ્મ જે નિત્યપ્રાપ્ત વસ્તુ છે તેની પ્રાપ્તિ યાય છે
એ કહેવું કેવળ વ્યર્થ છે બ્રહ્મ જે નિત્યપ્રાપ્ત છે એની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ વાત ખરી છે અહિં આ
તો માત્ર અજ્ઞાનને લગ્નને દાને ઝોરોલી કલ્પના બૃહવાની પેઠે તે અપ્રાપ્ત છે એમ વ્રાતિ થઈ
છે, તે ભાતિ, જ્ઞાન થતા ટળી જાય એરૂપ અત્ર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે એમ અવાગ્ય છે

પ્રકરણ ૧૦ મું.

નાટકદીપ.

૧ અધ્યારોપ અને અપવાદ પૂર્વક બંધનિવૃત્તિનો ઉપાય વિચાર છે. તેનો જીવ અને પરમાત્મારૂપ વિષય છે તેઓનું કથન. ૧૧૧૭—૧૧૩૧.

૧ અધ્યારોપ અને સાધન (વિચારજન્ય જ્ઞાન) સહિત અપવાદ. ૧૧૧૭—૧૧૨૧.

પરમાત્માઽઽદ્વયાનંદપૂર્ણઃ પૂર્વે સમાયયા ।

સ્વયમેવ જગદ્ભૂત્વા પ્રાવિશજ્જીવિરૂપતઃ ॥ ૧ ॥ ૧૧૧૭ ।

શબ્દાર્થઃ—જગત્ની પૂર્વે અદ્વય આનંદ અને પૂર્ણરૂપ પરમાત્મા [હતા, તે] પોતાની આધાવડે પોતે જ જગત્રૂપ થઇને [તેમાં] જીવરૂપથી પેસતા હવા. ૧.

વિવેચનઃ—આ કરવા છાંછેલા નાટકદીપ નામના પ્રકરણની નિર્વિદ્ય સમાપ્તિ થવા સાથે અંતર્યામી જે કે પ્રલોક રીતે મગળાચરણ કરતા નથી, તેપણ મનમાં છાંછતું રમરણ રાખી એ રૂપ મગળાચરણ કરીને મદ અધિકારીઓને નિષ્પ્રપચ બ્રહ્મરૂપ આત્માના તત્ત્વનો અનાયામે નિશ્ચય થવા સાથે અવિદ્યારૂપવાદાદ્યાં નિષ્પ્રપચ વચ્ચેને વિષ્ણુનાં ચોપહિદ્ધર્મ તત્ત્વોઃ કલ્પિતઃ ક્રમઃ 'સિધ્ધેના બોધની મિદ્ધિને ખાટે તત્ત્વને જાણનાર પુરુષોએ ક્રમ કહ્યો છે એટલે કે—અધ્યારોપ અને અપવાદવડે પ્રગયચિનાના પરમાત્માને પ્રચંચવાળો કરાય છે' એ ન્યાયને અનુસરીને આ અંતર્યામી કરે છે. આથી આત્મામાં પ્રથમ અધ્યાગિપને બતાવે છે—તદેવ હૈમ્યેદમમ માતાદેકમેવાદિકોષ 'હે મોખ્ય ! આ જગત્ આગળ એક જ અદ્વિતીય સત્ હતું' વિજ્ઞાનજ્ઞાનદ મમ 'વિજ્ઞાન આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે' પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં અને 'આ પૂર્ણ છે, આ પૂર્ણ છે' આ વગેરે શ્રુતિઓવડે પ્રમિદ્ધ સ્વભાવિદેહ-શૂન્ય પરમાનંદરૂપ પરિપૂર્ણ પરમાત્મા હતા તે, માયા નુ પ્રવૃત્તિ વિગત્ માયિન નુ મદેયદમ્ એ શ્રુતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પોતામાં ગ્રેહી માયા સમિતવડે પોતે જ જગત્ થઇને એટલે તદાત્માન રસમયુક્ત સમતત્ત્વ મદત્ 'તે બ્રહ્મ પોતાની મેળે પોતાને કરતું હતું : 'સ્વયમેવ દમરૂપ હોતું હતું' આ શ્રુતિ પ્રમાણે પોતે જ જગતની આક્રમતા પામીને પડી નવું સૃષ્ટિ તદેશનુપ્રવિશત્ જ્ઞેન જીનાત્મજાનુપવિશં 'તે જગતને સૃષ્ટિને આ જગત્વડે પ્રવેશ કરીને તેમાં જ પ્રવેશ કરતા હતા' એ શ્રુતિ પ્રમાણે જીવરૂપથી પ્રવેશ કરતા હતા. ૧.

૧ એવનમાં અધ્યરત અદ્વિતારિકને અને તેના પ્રકાશક સાતીને આ પ્રકરણમાં નાર-દરૂપે પ્રકાશ્યા છે, મદિ એ નામ આપ્યું છે. ૧૧૦૭ ૧૧૨૧ નું વિવેચન જુઓ.

ને એક જ બ્રહ્મ જગતમાં જીવરૂપે પેહું એમ માનીએ તો પછી તેમાં પૂજ્યપૂજક ભાવ ધ્યાદિ ઉત્તમાધમ ભાવ છે તે વિરોધ છે ? આવી શંકાના સમાધાન માટે નીચેના શ્લોક છે.—

વિષ્ણવાનુત્તમદેહેષુ પ્રવેષ્ટો દેવતાઽભવત્ ।

મર્ત્યાઽઽ ઘર્ષમદેહેષુ સ્થિતો ભજતિ દેવતામ્ ॥૨॥ ૧૧૧૮

શબ્દાર્થ:—વિષ્ણુ આદિક ઉત્તમ દેહમાં પેહેલો (પરમાત્મા) દેવતા (પૂજ્યરૂપ) હોતો હોયો [અને] મનુષ્ય આદિ અધમ દેહમાં સ્થિત થએલો પરમાત્મા [તે] દેવતાને [પૂજક થઈ] ભજે છે. (અર્થાત્ શરીરરૂપ ઉપાધિને લઈને ઉત્તમ ને અધમ છે. વાસ્તવ નથી). ૨.

અનેકજન્મભજનાત્ સ્વવિચારં ચિકીર્ષતિ ।

વિચારેણ વિનષ્ટાયાં માયાયાં શિષ્યતે સ્વયમ્ ॥૩॥ ૧૧૧૯

શબ્દાર્થ:—અનેક જન્મના ભજનથી [જીવાત્મા] પોતાના વિચારને કરવા ઇચ્છે છે [અને એ] વિચારવડે માયા નાશ પામતાં [પછી] પોતે [જ] બાકી રહે છે. ૩.

વિવેચન:—એ પ્રભાણે સક્ષેપે આત્મામાં અધ્યાસેષ બતાવીને સાધન સહિત તેના અપવાદ પણ સક્ષેપે જ દેખાડે છે. મનુષ્ય શરીરમાં આરોપિત જીવ પોતાના અનેક જન્મોમાં નિષ્કામ વૃત્તિથી કર્મો કરી તેને બ્રહ્મમાં સમર્પણ કરવારૂપ ભજનથી પોતાનો આત્મા જે બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે તેના જ્ઞાનના સાધનરૂપ અવશ્યાદિને કરવા ઇચ્છે છે એમ એ સ્વવિચાર ઉત્તમ થયા પછી તેનાથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાનવડે પોતાના અદ્વય અને આનંદ આનંદરૂપને આશ્વાદન કરનારી અને જે અજ્ઞાન, અવિદ્યા આદિ શબ્દોવડે જાણાય છે એની માયા નિવૃત્ત થઈ જતા પોતે અદ્વય અને આનંદપૂર્ણ એવો પરમાત્મા જ અવગેય રહે છે. ૩.

અદ્વયાનંદરૂપસ્ય સદ્વ્યત્વં ચ દુઃખિતા ।

વંધઃ પ્રોક્તઃ સ્વરૂપેણ સ્થિતિર્નુક્તિરિતીર્યતે ॥૪॥ ૧૧૨૦

શબ્દાર્થ:—અદ્વય અને આનંદરૂપ આત્માના સદૈતપણાને અને દુઃખીપણાને બંધ કહેલો છે [અને] સ્વરૂપવડે સ્થિતિ [તે] નુકિત [છે] એમ કહેવાય છે. ૪.

વિવેચન —નહિ પ્રહાસમિતિ જ્ઞાતા સર્વવેષઃ પ્રમુચ્યતે ‘તે બ્રહ્મ હું છું એમ જાણીને સર્વ બંધનોથી છોટે છે’ આ શ્રુતિવડે બંધની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષને જ્ઞાનની ફળરૂપતા બતાવી છે, તેથી પાછલા શ્લોકમાં બતાવેલ ‘પરમાત્મા અવશેષ રહે છે’ એટલે જ્ઞાનની ફળરૂપતા બની શકે નહિ; એ શંકાના સમાધાન માટે આ શ્લોક કહેલો છે. અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં વાસ્તવિક બંધ અથવા મોક્ષ છે એમ દુઃખથી પણ સ્થાપિત કરવાને અશક્ય છે, એટલા માટે દુઃખીપણા આદિ જમને બંધ કહેલો છે અને સ્વરૂપવડે સ્થિતિ પામવારૂપ બંધની

નિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ છે એમ કહ્યું છે, એથી જગતે શ્રુતિ માથે તેનો વિરોધ છે એમ કહેવાય નહિ ૪

અવિચારકૃતો વંધો વિચારેણ નિવર્તતે ।

તસ્માજ્ જીવપરાત્માનો સર્વદૈવ વિચારયેત્ ॥૫॥ ૧૧૨૧

શબ્દાર્થ:—અવિચારે કહેલો બંધ વિચારવડે નિવર્ત થાય છે તેટલા માટે જીવનો અને પૃથ્વીમાત્રનો સર્વદા જ વિચાર કરવો. ૫.

વિવેચન:—કર્મણે દિ સમોક્ષિમાસ્થિતા જનસાદય ‘કર્મ’ને જ જનક આદિ સિદ્ધિઓ પામ્યા છે’ આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વાક્યથી કર્મના સાધનને મોલ મળે છે એમ બતાવ્યું છે, તો પછી આ વિચારથી ઉત્પન્ન થતા જાનને મોલ બતાવે છે એ ‘મ’ મિદ્ધાન્તી કહે છે તે બધા સુધીમાં જાનોત્પાદક વિચાર થયો નથી ત્યાં સુધીમાં અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન કરેલ બંધ વિચારજન્ય જ્ઞાન સિવાય અન્ય સાધનથી નિવૃત્તિ પામતો નથી વળી ઉપર બતાવેલા ગીતાશબ્દમાં સ સિદ્ધિ શબ્દને ચિત્તશુદ્ધિ જ બતાવેલી છે ‘મોક્ષ’ નથી બતાવેલો આ બેકમાં વિચારને મધનિવૃત્તિ કહી છે, તે આ વિષયના વિચારથી છે તે બતાવવા માટે અથ તો જ કહે છે, કે બધા સુધી તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાં સુધી જીવનો અને પરમાત્માનો વિચાર કરવો ૫

૨ જીવ અને પૃથ્વીમાત્ર ૨૫. ૧૧૨૨-૧૧૨૬.

અહમિત્યભિર્મતા યઃ કર્તાઽસૌ તસ્ય સાધનમ્ ।

મનસ્તસ્ય નિયે અંતર્હર્ષિર્વૃત્તી કમોત્થિતે ॥ ૬ ॥ ૧૧૨૭

શબ્દાર્થ:—‘હું’ એ પ્રકારે માનના [છે], એ કર્તા છે; મન તેનું સાધન [છે તે] અનુક્રમે ઉઠેલી અહમ્ની અને બહારની વૃત્તિઓ તે (મન) ની ક્રિયાઓ છે. ૬.

વિવેચન:—તે જીવ અને પરમાત્માના અગ્રપ્રથમ પ્રથમ જીવ સ્વરૂપ બતાવે છે જે વિગ્રાહસમિપિત્ત અહમ્ આ બહારના દશામાં, દેહાદિને વિશે ‘હું’ એ પ્રમાણે માને છે તે કર્તાના ધનનાથી જીવ છે અતઃ કર્ણનો જે બાળ જન્માદિ વૃત્તિઓ છે તે મન છે, તે આ જીવનું કર્ણ-માધન કે કર્ણને ક્રિયા કરનારી રોષ છે, માટે અતઃગતી આ બહારની વૃત્તિઓ ૩૫ તે ૧૧ ક્રિયા છે ૬

અંતર્મુખાહમિત્યેષા વૃત્તિઃ કર્તારમુલ્લિલેત્ ।

વર્હિર્મુખેદમિત્યેષા વાણં વસ્ત્વિદમુલ્લિલેત્ ॥ ૭ ॥ ૧૧૨૮

શબ્દાર્થ:—અંતરની ‘હું’ એ પ્રકારની આકાશવાણી આ વૃત્તિ [છે તે] કર્તાને વિષય કહે છે [અને] બહારની ‘આ’ એના આકાશવાણી વૃત્તિ [છે તે] આ બહારની વસ્તુને વિષય કહે છે. ૭.

વિવેચન:—મનની કપર બતાવેલી તે વૃત્તિઓના અગ્રપ્રથમ અને તેના વિષયો દ્વારા પાડી બતાવે છે આ મોક્ષ કહેલા ૬૬ ‘આ-એ આકાશવાણી’ વૃત્તિ એ શબ્દને બહારની

વૃત્તિનું સ્વરૂપ દેખાડયું છે, અને બાકીના ઉત્તરાર્ધ ભાગવડે બહારની વૃત્તિઓના વિષયને બતાવે છે. અર્થાત્ મનની આ બાહ્યવૃત્તિ, દેહથી વ્યતિરિક્ત બહારના પદાર્થને વિષય કરે છે એવો અર્થ છે. ૭

इदमो ये विशेषाः स्युर्गंधरूपरसादयः ।

असंकर्येण तान् भिद्याद् घ्राणादीन्द्रियपंचकम् ॥ ૮ ॥ ૧૧૨૪

શબ્દાર્થ:—ઈદં પદાર્થના ગંધ, રૂપ, રસ આદિક જે વિશેષ ભેદો છે તેઓને નાસિકા આદિક પાંચ ઈન્દ્રિયો પૃથક્પેણાવડે જૂઠા કરે છે—જૂઠા કરીને ગ્રહણ કરે છે.—૮.

વિવેચન:—મનવડે જ સર્વ બ્યવહારની સિદ્ધી છે એમ સિદ્ધ થતાં ચક્રુ આદિ ઈન્દ્રિયો બર્થ છે એમ સમજવાનું નથી. મનવડે તો ‘આ’ એમ માત્ર સામાન્ય જ લેવાય છે પણ તેના વિશેષ ભેદો શબ્દ, રંગ, રૂપ, રસ, ગંધ, આદિક છે તે લેવાતા નથી. તેને માટે કર્ણાદિ ઈન્દ્રિયો છે. તેઓ પોતપોતાના વિષયને જૂઠા પાડીને ગ્રહણ કરે છે. ૮

कर्त्तारं च क्रियां तद्वत् व्यावृत्तविषयानपि ।

स्फोरयेदेकयत्नेन योऽसौ साक्ष्यत्र चिद्रूपः ॥ ૯ ॥ ૧૧૨૫

શબ્દાર્થ:—કર્તાને, તેની ક્રિયાને અને તેમ જ લિન્ન લિન્ન વિષયોને પણ જે એક જ પ્રયત્નવડે ચિદ્રૂપ [સતો] પ્રકાશ કરે છે એ અહિં ‘આ’ સાક્ષી [છે]. ૯.

વિવેચન:—એ પ્રમાણે સાધન સહિત જીવનું સ્વરૂપ બતાવી હવે પરમાત્માનું સ્વરૂપ દેખાડે છે. પૂર્વે કહેલો અહંકારરૂપ કર્તા, ‘હું’ અને ‘આ’ એ મનોવૃત્તિરૂપ તેની ક્રિયા અને પરસ્પર વિલક્ષણ કર્ણુઆદિવડે ગ્રહણ ક્રમતા શબ્દાદિ વિષયો, એ બધાંઓને જે સાથે જ પ્રકાશે છે તે ચિદ્રૂપ, વેદાંતશાસ્ત્રમાં સાક્ષી કહેવાય છે. ૯.

* ईक्षे शृणोमि जिघ्रामि स्वाढ्यामि स्पृशाम्यहम् ।

इति भासयते सर्वं नृत्यशालास्यदीपवत् ॥ ૧૦ ॥ ૧૧૨૬

શબ્દાર્થ:—હું જોઉં છું; સાંભળું છું; સ્પર્શું છું; સ્વાદ લઉં છું અને સ્પર્શ કરું છું; એ પ્રકારે સર્વને નૃત્યશાળાના દીપની થેઠે [સાક્ષી] પ્રકાશે છે. ૧૦.

વિવેચન:—સાક્ષીના એક પ્રયત્નવડે, સર્વનું પ્રકાશવાપેણું છે તેને જૂઠું પાડી બતાવે છે. ‘હું રૂપ જોઉં છું, એમાં અહંકાર દટા, વૃત્તિરૂપ ક્રિયા એ દર્શન અને ઘટાદિ રૂપ પદાર્થ એ દૃશ્ય, એ ત્રિપુટિને એક પ્રયત્નવડે સાક્ષી પ્રકાશે છે તે જ પ્રમાણે ‘સાંભળું છું’ ઇલાદિમાં પણ ત્રિપુટિની યોજના સમજ લેવી. આન સાક્ષી પોતાના અધિકારીપણાવડે શ્રવણમાં રાખેલો દીવો પાત્રને અને જોનારને એકી વખતે પ્રકાશે છે તેમ અનેક વિષયોને પ્રકાશે છે. ૧૦.

उ उक्त दृष्टान्तवदे परमात्मानं निर्विकारीपण्यं હોઈ સર્વની

પ્રકાશકતા. ૧૧૨૭—૧૧૩૧.

નૃત્યશાલાસ્થિતો દીપઃ પ્રમું સમ્યાંથ નર્તકીમ્ ।

દીપયેદવિશેષેણ તદભાવેઽપિ દીપ્યતે ॥ ૧૧ ॥ ૧૧૨૭

શબ્દાર્થ—નૃત્યશાળામાં રહેલો દીવો સભાપતિને, સભાસદને, અને નૃત્ય કરનારી (સ્ત્રી)ને સંપૂર્ણપણે પ્રકાશે છે [અને] તે [ઓ-સભાપતિ આદિક] નો અભાવ સતે પણ [તે] પ્રકાશે છે. ૧૧.

અહંકારં ધિયં સાક્ષી વિપયાનપિ ભાસયેત્ ।

અહંકારાદ્યભાવેઽપિ સ્વયં ભાત્યેવ પૂર્વવત્ ॥ ૧૨ ॥ ૧૧૨૮

શબ્દાર્થ—સાક્ષી અહંકારને, બુદ્ધિને અને વિષયોને પણ પ્રકાશ કરે છે [અને] અહંકાર આદિકનો અભાવ મતે પણ થાતે પૂર્વની જેમ પ્રકાશે છે જ. (અર્થાત્ ગુણસિ આદિકમાં અહંકાર આદિકનો અભાવ થયા છતાં પણ તેમાં સાક્ષી તો પ્રકાશે જ છે.) ૧૨.

નિરંતરં ભાસમાને કૂટસ્થે જ્ઞાતિરૂપતઃ ।

તદ્ભાસા ભાસમાનેયં બુદ્ધિર્નૃત્યત્વનેકથા ॥ ૧૩ ॥ ૧૧૨૯

શબ્દાર્થ—[પોતાના] સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યપણાવડે નિરંતર કૂટસ્થ ભાસતે સતે તેના પ્રકાશવડે ભાસતી આ બુદ્ધિ અનેક પ્રકારે નૃત્ય કરે છે. ૧૩.

વિવેચન—પ્રકાશરૂપ બુદ્ધિવડે જ અલદારાદિ સર્વ વસ્તુઓને પ્રકાશવાનો સભન છે તો પછી તેનાથી જૂદો સાક્ષી પ્રકાશક છે એમ કલ્પના કરવાની શી જરૂર છે? આ શકાના સમાધાન માટે આ શ્લોક કહે છે પોતાની સ્વપ્રકાશક ચૈતન્યતાવડે નિર્વિકારી સાક્ષીરૂપ કૂટસ્થ નિરંતર પ્રકાશક કરે છે, ને તેના પ્રકાશેથી જ એટલે સાક્ષીના સ્વરૂપ ચૈતન્યવડે જ આ બુદ્ધિ 'આ ઘડો છે, આ પડ છે' ઇલાદિ અનેક જ્ઞાનના આકારવડે નૃત્ય કરે છે એટલે વિકાર ખાતે છે એવો ભાવ છે બુદ્ધિ આમ રિકાગ ખાતે છે માટે તે પ્રકાશક જડ રૂપ છે, એટલા માટે તે (બુદ્ધિ)થી ભિન્ન સર્વનો પ્રકાશક સાક્ષી અગીકાર કરનારે યોગ્ય છે ૧૩

અહંકારઃ પ્રમુઃ સમ્યા વિપયા નર્તકી મતિઃ ।

તાલાદિધારીણ્યજ્ઞાણિ દીપઃ સાક્ષ્યવભાસકઃ ॥ ૧૪ ॥ ૧૧૩૦

શબ્દાર્થ—અહંકાર સ્વાર્થી [છે], વિષયો સભાસદ [છે], નાચ કરનારી [સ્ત્રી] બુદ્ધિ [છે], તાલ આદિકને ધારણ કરનાર ધદ્રિયો [છે] અને] દીવો પ્રકાશક સાક્ષી [છે]. ૧૪

વિવેચન—પાઠના બે શ્લોકમાં કહેતા અર્થને સાબળનારની સુગમતા માટે આથી નાટકપણા વડે નિરૂપણ કરી બતાવે છે વિષય ભોગની સંપૂર્ણતા અને અપૂર્ણતાના અભિ જ્ઞાનથી હૃદય અને વિપાક થાય છે, આથી કરીને અર્થિઆ અહંકારને નૃત્યના અભિજ્ઞાની રાગની બરેશમર રૂપો છે, આરે તરફ ફેલાઈ રહે છે છતાં પણ પોતામાં હૃદય અને

વિપાદની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી વિષયો બધાને સભાસદ તુલ્ય કદમ્બા છે, બિન્ન બિન્ન બહુ પ્રકારનું વિકારપણું હોવાથી બુદ્ધિને નટડી તુલ્ય માંની છે; બુદ્ધિના વિકારને અનુકૂળ વ્યાપાર-પણુ ઈન્દ્રિયોને છે, માટે તેઓને તાલ, મૃદ્ગ, આદિના વગાડનાર પુરૂષો છે, એમ કૃષ્ણુ છે, અને આ મર્ચનો પ્રકાશક સાક્ષી હોવાથી તેને દીપક તુલ્ય માન્યો છે. ૧૪

સ્વસ્થાનસંસ્થિતો દીપઃ સર્વતો ભાસયેદ્ યથા ।

સ્થિરસ્થાયી તથા સાક્ષી બહિરંતઃ પ્રકાશયેત્ ॥૧૫॥ ૧૧૩૧

શબ્દાર્થઃ—જેમ પોતાના સ્થાનમાં સ્થિત થએલો દીવો બધી બાબતુથી (ધરની અંદર અને બહાર) પ્રકાશે છે. તેમ નિત્ય અચળ એવો સાક્ષી બહાર અને અંદર પ્રકાશે છે. ૧૫

વિવેચનઃ—સાક્ષીને અલંકાર આફિકનુ અવભાસકપણુ છે એમ સ્વીકારીએ તો અલંકારના સમ્બંધથી તે સાક્ષીને પણ નાશ અને કૃત્તિ વળગે અર્થાત્ તે પણ વિકારી થાય, એવી શકા થાય છે; પણ તેમ નથી આવાગમનની ક્રિયા રહિત એવો દીવો પોતાના સ્થાનમાં સ્થિત થયો સતો આમવાસના ખીન્ન પદાર્થોને જેમ પ્રકાશે છે તેમ જ આવાગમન આદિ વિકાર રહિત અને સ્વચ્ચરપત્રા જ સ્થિત છે એવો સાક્ષી પણ સર્વને પ્રકાશે છે પ્રકાશ્ય પદાર્થો ન હોવાથી જેમ દીવાનો અભાવ નથી થતો તેમ અલંકાર આદિનો અભાવ હોવાથી પણ સાક્ષીનો અભાવ થતો નથી ૧૫.

૨ પરમાત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનો વિશેષ કરી નિર્દ્ધાર.

૧૧૩૨—૧૧૪૨.

૧ સાક્ષીમાં બુદ્ધિની ચંચળતાનો આરોપ. ૧૧૩૨—૧૧૩૫.

બહિરંતર્વિભાગોડયં દેહાપેક્ષો ન સાક્ષિણિ ।

વિષયા વાહ્યદેશસ્થા દેહસ્યાન્તરહંકૃતિઃ ॥૧૬॥ ૧૧૩૨

શબ્દાર્થઃ—બહારનો અને અંદરનો વિભાગ દેહની અપેક્ષા વાળો [છ]. આ (વિભાગ) સાક્ષીમાં નથી. વિષયો બહાર દેશમાં રહેનારા [છ અને] દેહની અંદર અલંકાર [છ]. ૧૬ .

વિવેચનઃ—પાછળ સાક્ષીનું બહાર અને અંદર પ્રકાશવાપણુ બર્તાવ્યુ છે તે, અર્થ-મનપરમનતદમશબ્દ ‘ તે અર્પવ—કારણુ વિનાનો ને કાર્ય વિનાનો છે. તે અંદર નથી, તેમ બહાર નથી.’ આ શ્રુતિના અર્થ પ્રમાણે અયુક્ત છે. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે બહાર વિષયો છે અને અંદર અલંકાર છે, એ શરીરને સબધે છે પણ સાક્ષીને સબધે નથી ૧૬

અંતસ્થા ધીઃ સઠૈવાસૈર્વહિર્યાતિ પુનઃ પુનઃ ।

ભાસ્યબુદ્ધિસ્યચાંચલ્યં સાક્ષિણ્યારોપ્યતે વૃથા ॥૧૭॥ ૧૧૩૩

ગૃહાન્તરગતઃ સ્વલ્પો ગવાક્ષાદાતપોડચલઃ ।

તત્ર હસ્તે નર્ત્યમાને નૃત્યતીવાડત્તપો યથા ॥૧૮॥ ૧૧૩૪

નિજસ્થાનસ્થિતઃ સાક્ષી વહિરંતર્ગમાગમૌ ।

અકુર્વન્બુદ્ધિચાંચલ્યાત્ કરોતીવ તથા તથા ॥૧૯॥ ૧૧૩૫

શબ્દાર્થ—અંદર ગહેનારી બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોની સાથે ફરીફરીને બહાર જાય છે [તેથી,] સાક્ષીવડે ભાસવા થોડું બુદ્ધિમાં રહેલી ચચળતા સાક્ષીમાં વૃથા આરોપાય છે. (૧૭). ગોખથી થોડો ધગની અંદર ગએલો તડકો અચલ સતો તેમાં હાથ નચાવ્યે સતે [તે] નાચતો હોય એની પેઠે જેમ (ભાગે છે), તેમ (૧૮) પોતાને સ્થાને (સ્વસ્વરૂપમાં) સ્થિત રહેલો સાક્ષી, બહાર અને અંદર જવું આવવું નહિ કરતો સતો બુદ્ધિની ચચળતાથી તેમ જ કરતો હોય એની પેઠે ભાગે છે. ૧૯

વિવેચન:—‘હું ધડા જોઉં છું’ એમાં સાક્ષીવડે પ્રથમ હું બુદ્ધિનું પ્રકાશન થાય છે અને પછી ‘ ધડા જોઉં છું ’ એની ધડાકાર ટલિના સ્ફુરણરૂપવડે બહાર આવનાના અનુભવથી પોતે પ્રકાશે છે એટલે સાક્ષી પ્રથમ અંદર પ્રમાણે છે અને પછી બહાર પ્રકાશે છે એમ અનુભવ થાય છે, માટે પાછળ ૧૧૩૧ ના ઉત્તરાર્દમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે સ્થિરસ્થાયી તથા સાક્ષી વાહિન પ્રકાશવેન ‘ ગિરસ્થાયી સાક્ષી બહાર અને અંદર પ્રકાશે છે ’ એમ કહેવું ધટવું નથી વળી પ્રમાણવું એ જ નિશ્ચિત છે તો પછી બહાર અને અંદર પ્રકાશવું એ તો નિશ્ચિત હોય એમાં નાહ જ શી ? મતનમ કે માક્ષી જે નિર્વિભરી છે તેમાં સ્થિરસ્થાયીપણું હોવાથી બહાર અને અંદર પ્રકાશવાપણું ધટવું નથી બા શમનું સમાધાન આમ છે ‘ હું ધડા જોઉં છું ’ એ વાક્યમાં ‘ હું ’ શબ્દ (આમર) વડે સાબાસ અહકાર જે દલા છે તેને રિાય કરનારી બુદ્ધિ સમજની આ બુદ્ધિ દલાનો આહક દોષને, છે જો કે દેહની અંદર, તેપણુ તે રૂપાદિના મહણને અર્થે ચમુ આદિ ઇન્દ્રિયદ્વારા ફરીફરીને બહાર નીકળે છે અને તેમ થવાથી બુદ્ધિમાનુ ચાચ ૫ બુદ્ધિના પ્રમાણ સાક્ષીમાં પોતાનો આરોપ કરે છે આથી સાક્ષીરૂપ કૂટરૂપમાં ચચળતા વાસ્તવિક નહિ પણ આરોપિત સિદ્ધ છે અત્ર પણ એમ સકા થાય છે કે બુદ્ધિ ચાચલ્ય સાક્ષીમાં ચચળતા આરોપે છે એવું મોઢ બીજી દલા છે ? હા છે જળાઆમાં થઈને ધરમાં સૂર્યનો તાપ આવતો હોય એ આવતો તાપ ગિર કે એમાં કાઈ સદેહ નથી તોપણ જળાયા આડો હાથ રાખી તેને ઉચો નીચો કરવાથી જેમ તાપજર ઉચોનીચો થાય છે તેમ બુદ્ધિચાચલ્યથી સાક્ષીમાં પણ ચચળતા આરોપાય છે ૧૭—૧૮

૨ દેશકાળ આદિક નહિત સાક્ષીના પોતાના સ્વરૂપના કથન

પૂર્વક તેના અનુભવનો ઉપાય. ૧૧૩૬-૧૧૪૨.

ન વાઘો નાંતરઃ સાક્ષી બુદ્ધેદૈશૌ હિ તાતુમૌ ।

બુદ્ધ્યાઘરોપસજ્ઞાતૌ યત્ર ભાત્યસ્તિ તત્ર સઃ ॥૨૦॥ ૧૧૩૬

શબ્દાર્થ—સાક્ષી બાહ્ય નથી અને આંતર નથી પણ તે (બાહ્ય અને આંતર) બન્ને દેશો બુદ્ધિના [છે]. બુદ્ધિ આદિ સર્વ સારી મીતે શાત થયે સતે તે સાક્ષી બ્યાં (સ્વસ્વરૂપમાં) પ્રકાશે છે, ત્યાં છે. ૨૦

વિવેચન:—પાછળ ૧૧૩૧ થી ૧૧૩૪ સુધીના શ્લોકમાં 'પોતાના સ્થાનમાં રહેલો' ઇલાદિ વચનોવડે સાક્ષીનું બાલ્ય અને આંતર પ્રદેશમાં જવું આવવું થાય છે એમ લાગે છે તેનો હેતુ બુદ્ધિમાંયલ કલ્પો છે. સાક્ષી બાલ્ય કે આંતર ગ્રોઈ દેશમાં નથી. એ દેશો તો બુદ્ધિના છે સારે હવે સાક્ષીનું મ્થાન કયું કહેવા યોગ્ય છે એમ જાણાસા ઉત્પન્ન થાય છે. બુદ્ધિ આદિ સર્વે ઇન્દ્રિયો વગેરેની પ્રતીતિ સમી જાય—નિજત ચર્ચ જાય, અને એમ થયા પછી સ્વસ્વરૂપમાં જે પ્રકાશે છે, તે જ્યાં પ્રકાશે છે ત્યાં સાક્ષી છે. ૨૦.

દેશઃ કોઽપિ ન ભાસેત યદિ તર્હસ્ત્વદેશમાક્ ।

સર્વદેશપ્રકૃત્યૈવ સર્વગત્વં ન તુ સ્વતઃ ॥૨૧॥ ૧૧૩૭

શબ્દાર્થ:—જ્યારે કોઈ પણ દેશ નથી ભાસતો ત્યારે [સાક્ષી] દેશને નહિ ભજનારો (દેશરહિત) હો, [કેમકે સાક્ષીનું] સર્વગતપણું સર્વ દેશની કલ્પના વડે જ [છે] પણ પોતાની મેળે નથી. ૨૧.

વિવેચન:—જ્યારે સર્વ વ્યવહાર માત્ર ઉપરામ પામી ગયો ત્યારે તો દેશ પણ રહ્યો નહિ તો પછી સાક્ષીની સ્થિતિ તે ક્યાં માનવી ? એ શકના સમાધાનમાં સિદ્ધાન્તનો અભિપ્રાય કહી બતાવે છે કે, દેશ આદિની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનને પોતાથી કોઈ અન્ય દેશની અપેક્ષા નથી. કહેવાનો ભાવ એવો છે કે સાક્ષી વગરનું એવું કંઈ પણ મ્થાન જ નથી. જ્યાં જોઈએ કે કહીએ ત્યાં સાક્ષી, સાક્ષી અને સાક્ષી જ છે; મારે સાક્ષીને કોઈ દેશ છે એમ કહેવાય જ નહિ વાર ! સાક્ષી અદેશભાઈ—કોઈ પણ દેશ વિનાનો છે, એમ કહીએ તો પછી શ્રુતિઓમાં તેને સર્વગત કલ્પો છે એવું શું સમજવું ? સિદ્ધાન્તમાં એનો પરિહાર કરે છે કે, સાક્ષી સર્વગત છે એમ જે કહેવાય છે, તે તો મર્ચ દેશની કલ્પનાવડે કહેવાય છે; પણ વસ્તુતાએ કહેવાએલ નથી. સાક્ષી તો અદ્વિતીય અને અસંગ છે, એટલે તેનાથી જૂદો દેશ અને દેશનો પોતાની સાથે સંબંધ, એ કાઈ નથી ૨૧.

અંતર્વહિર્વા સર્વં વા યં દેશં પરિકલ્પયેત્ ।

બુદ્ધિસ્તદેશગઃ સાક્ષી તથા વસ્તુષુ યોજયેત્ ॥ ૨૨ ॥ ૧૧૩૮

યદ્યદ્વૂપાદિ કલ્પેત બુદ્ધ્યા તત્તત્ પ્રકાશયન્ ।

તસ્ય તસ્ય ભવેત્સાક્ષી સ્વતો વાગ્બુદ્ધ્યગોચરઃ ॥૨૩॥ ૧૧૩૯

શબ્દાર્થ:—બુદ્ધિ, અંદરના અથવા બહારના દેશની અથવા જે સર્વ દેશની કલ્પના કરે; તે દેશમાં સ્થિત એવો સાક્ષી [છે], તેમ સર્વ વસ્તુમાં યોજના કરવી. (અર્થાત્ સર્વ વસ્તુઓનું સાક્ષીપણું પણ બુદ્ધિએ કલ્પેલું છે વાસ્તવિક નથી.) (૨૨). જે જે રૂપાદિ વસ્તુઓની બુદ્ધિવડે કલ્પના કરીએ તે તે વસ્તુઓને પ્રકાશ કરતો તે તે વસ્તુનો સાક્ષી થાય છે. પોતે પોતાની મેળે (સ્વરૂપથી) તો વાણી અને બુદ્ધિનો અગોચર છે, (અર્થાત્ સાક્ષી, વાણી અને બુદ્ધિનો વિષય નથી.) ૨૩.

કથં તાદૃહ મયા ગ્રામ્ય ઇતિ ચેન્ મૈવ શૃણતામ્ ।

સર્વગ્રંથોપસંસાર્તાં સ્વયમેવાવશિષ્યતે ॥ ૨૪ ॥ ૧૭૪૦

શબ્દાર્થ—તેવો (મનવાણીનો અવિષય એવો માફી) મારાથી કેમ મહુણ કરી શકાય ? એમ જો [કહે] તો [તેને] ન જ મહુણ કર; [કેમકે] સવ પ્રતીતિ (મહુણ કરવા) ની સારી રીતે શાંતિ થયે સતે [તે માફી] પોતાની મેળે જ બાકી રહે છે. ૨૪.

વિવેચન:—જો સાક્ષી—આત્મા, વાણી અને મનો। અવિષય હોય તો તે કેમ મહુણ કરી શકાય ? મિદ્ધાન્તી કહે છે કે આત્માને જો મહુણ કરાય તો દૈતતા ઉભી જ રહે આત્માનું તો અમાલપણું જ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તને ઇડ છે વાહી કહે છે કે તમે પાછળ ૧૧૧૯ માં મોક્ષમા વિચારેણ વિનયવાં ગાળવાં કિપ્યતે સ્વયમ એમ ક્ષી ગયા હો, તો ૫ રગાત્માનું અનશે ૨હેતું રી ગીતે મિદ્ધ થશે કે સિદ્ધાન્તી કહે છે કે સ્વાત્માથી વ્યતિગ્નિ ને કાઈ દૈત છે તે તમામ દૈતના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થાય અને તેજે રીતે સર્વ દૈત માત્રની પ્રતીતિ ઉપરામ પામી જાય, એટલે પછી સ્વાત્મા જ સત્યતાવડે અવશેષરહે છે અર્થાત્ દૈતમાત્રનો અભાવ થયો—ખીજુ કાઈ રહ્યું નહિ એટલે શે ૧ ને કાઈ એકરૂપ એકરસ, છે તે જ આત્મા ૨૪

આ આત્માને અનુભવ કરાવનાર ૧૬ સાધન જોઈએ પણ તે નથી એ નીચેના મોક્ષથી બતાવે છે—

ન તત્ર માનાપેક્ષાઽસ્તિ સ્વપ્રકાશસ્વરૂપતઃ ।

તાદૃગ્વ્યુત્પત્ત્યપેક્ષા ચેત્ શ્રુતિ પઠ ગુરોર્મુક્તાત્ ॥ ૨૫ ॥ ૧૭૪૧

શબ્દાર્થ—[આત્માનું] સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ હોવાથી ત્યાં પ્રમાણની અપેક્ષા છે નહિ—નથી, [પણ] તેવા બોધની અપેક્ષા [છે] એમ જો [કહે] તો [મહાનિષ્ઠ] શ્રી સદ્ગુરુના મુખથી ભગવતી શ્રુતિને ભણું. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે, જો કે આત્મા સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ છે તોપણ તેમાં પ્રમાણરૂપ બોધની અપેક્ષા છે, એમ શક થાય તો તેમાં પ્રમાણરૂપ શ્રુતિ જ છે, તે એમ બતાવે છે કે આત્માના સ્વપ્રકાશરૂપણામાં ખીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી.) ૨૫.

યદિ સર્વગ્રંથાગોઽશ્વક્યસ્તર્હિ ચિય વ્રજ ।

શરણ તદર્થાનોઽતર્વહિવૈષોઽનુમૂયતામ્ ॥૨૬॥ ૧૭૪૨

શબ્દાર્થ—જો સર્વ પ્રતીતિનો ત્યાગ અશક્ય [છે] તો બુદ્ધિને શરણ જા [અને પછી] તેને આધીન બહાર અથવા અંદર આ (પરમાત્માને) અનુભવ કરાવો. ૨૬.

વિવેચન.—ઉત્તમ અધિકારીઓને આત્માના અનુભવનો ઉપાય બતાવી દેવે મંદ અધિકારીઓને તે દેખાડે છે. અહિંમાં મદ અધિકારીને બુદ્ધિનો આશ્રય કરવાનું અથક્ષતા બતાવે છે. આકાશમાંના દ્વેષ અહીંને ઓર્જાબાવવા માટે તે બતાવનાર પુરૂષ, બિંદુમાંને કહે કે આ ઝાડની શાખાના ફલાણા ભાગમાં બે; એટલે સ્થૂળદૃષ્ટિવાળો પુરૂષ, તે શાખાનું લક્ષ્ય કરી પછી તેનો ધર્મ સહિત લાગ કરી તેના અનુસધાનમાં રહેલા અહીંને દેખે છે, તેમ અત્ર પશુ બુદ્ધિનો આશ્રય કરતા તેની બહાર અને અદર રિચત પરમાત્માને, ધર્મ સહિત બુદ્ધિદૃષ્ટિને છોડીને અનુભવવો એવો અર્થ છે. મૂળમાં પરમાત્માને બુદ્ધિને આધીન દહો છે તેનો ભાવ એવો છે કે બુદ્ધિવડે બહાર અને અદર ચારે તરફ જે જે વસ્તુઓની કલ્પના કરીએ છીએ તે તે વસ્તુઓનો પરમાત્મા સાક્ષી છે, પણ આ વસ્તુની કલ્પના બુદ્ધિવડે કરાય છે 'માટે બુદ્ધિ કરિપત તે તે વસ્તુના સાક્ષીપણાવડે પરમાત્મા બુદ્ધિને આધીન છે એમ કહેવાય છે. અર્થાત્ વસ્તુઓના સાક્ષીપણાવડે તે પરમાત્માનો અનુભવ કરવો એવો ભાવ છે. ૨૬.

॥ इति श्रीसनातनयोगमार्गोद्धारकपूज्यपादब्रह्मनिष्ठश्रीमन्नयुराम-
शर्मणः शिष्येण पाठकावटकेन सदारामात्मजेन विश्वनाथ-
शर्मणा विरचितायां पंचदश्याः श्रीगुर्जरार्थदीपिकायां
नाटकदीपः समाप्तः ॥

મંગળાચરણ.

શાર્દૂલવિકીરિત છંદ.

આવે પંચવિવેકમાં પ્રણયથી આ બાલ, નાચ્યો, યથા
મધ્યે હીપકુપંચને પ્રગટીને જ્ઞાનાબ્ધિ પામ્યો. તથા
પંચાનંદવિષે હવે વસી જવાને સરેલ પ્રીછનો,
જૌરીશંકર! થા મહાય નિજને બીજી નથી ધન્યોતો. ૧
તું શ્રી સદ્ગુરૂ, પૂજ્યપાદ, તું પિતા, માતા, તુ બ્રાતા, વગી
તું-હુંમા નથી ભેદ કાઢ સહુ તું. તુ મરે વિવાનળી
કોને નેહ! વગી, મળુ જઈ કહા! શ્રી સન્નિધદાનંદ તુ' !
જૌરીશંકર! વાગવિલાસ ગ્યુ, તો સ્વાત્મા તને હમળુ. ૨

પ્રકરણ ૧૧ મું.

બ્રહ્માનંદગતયોગાનંદ.

૧ શ્રુતિવડે બ્રહ્મજ્ઞાનની અનર્થ નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિની કારણતાના કથનપૂર્વક બ્રહ્મની આનંદતા, અદ્વિતીયતા અને સ્વપ્રકાશતાની સિદ્ધિ.

૧૧૪૩-૧૧૭૪

૧ અનેક શ્રુતિઓવડે બ્રહ્મજ્ઞાનની અનર્થનિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિની હેતુતાનું કથન. ૧૧૪૩-૧૧૫૧.

ब्रह्माऽऽनंदं प्रवक्ष्यामि ज्ञाते तस्मिन्नशेषतः ।

ऐहिकाऽऽमुष्मिकानर्थव्रातं हित्वा सुखायते ॥ ૧ ॥ ૧૧૪૩

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્માનંદને [હું ભારતીયી રવામી] કહું છું. તે જાણે સતે આ લોક અને પરલોક સંબંધી અનર્થના સમૂહને સંપૂર્ણ રીતે તથા [યુગ્મ] મુખી થાય છે. ૧.

વિવેચનઃ—કરવા ઇચ્છ્યા બ્રહ્મની નિર્વિઘ્ન સપ્રાપ્તિ થવા સાથે અને પાપરૂપ પ રિપધીની નિવૃત્તિ થવા સાથે ઇદ દેવતાના રસરૂપના અનુસધાનરૂપ મંગળાચરણ કરતા આચાર્ય, શ્રોતાની પ્રવૃત્તિ થવા સાથે ઔચાજન સહિત ઔચના વિચરને પ્રગટ કરતા એતા આ બ્રહ્માનંદ પ્રકરણના આરંભની પ્રતિજ્ઞા કરે છે નિર્વિશેષ પર વ્રજ સાક્ષાત્કર્ત્ત્વમનીયરા । યે મદાસ્તેડનુકલ્પન્તે સર્વિશેષનિરૂપણે ‘નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મને આક્ષાત્ કરના માટે અસમર્થ એના મદબુદ્ધિવાળા અધિકારીઓ છે, તેઓને સવિશેષ-અપરબ્રહ્મના નિરૂપણવડે કૃપા કરાય છે’ આ શાસ્ત્રનાનુચી સવિશેષ બ્રહ્મ ને વિષ્ણુ આદિક દેવતાઓ છે તેનું વાચન રસરૂપ નિર્વિઘ્ન બ્રહ્મરૂપ ન જાણીયું છે વગી માનદો વ્રજ ‘આનંદ મહા છે’ એ શ્રુતિરૂં બ્રહ્મની આનંદરૂપતા પણ જાણીવેલી છે આપી કરીને આ શ્લોકના પ્રથમ વાપરેના ‘બ્રહ્માનંદ’ શબ્દ, ને કે આનંદરૂપ બ્રહ્મને વાચક છે તેનો પ્રયોગ કરી થકિ મનતા ધ્વાવતિ તદ્વાચ વદતિ ‘જેનું મનવડે ધ્યાન કરે છે તેને વાણીનડે બોલે છે’ એ શ્રુતિઉક્તા આ વપડે બ્રહ્મના અનુસધાન એટલે સ્મરણરૂપ મંગળાચરણને આચર્યું છે એમ મિદ્ જાણાય છે વગી સર્વ વેદાતશાસ્ત્રના બ્રહ્મ, પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય છે આ સ્મરણરૂપ અથ પણ તેનું ન પ્રતિપાદન કરે છે અર્થાત્ અત્ર ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ વાપરીને અથના નિપજનું સૂચન કર્યું છે આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનડે અનિદની નિવૃત્તિ અને ઇદની પ્રાપ્તિરૂપ બે પ્રકારનું અથનું પ્રયોજન બતાયું છે બ્રહ્મરૂપ ને આનંદ તે બ્રહ્માનંદ કહેવાય આમ જ્ઞાનદનો વાચ્યાર્થ છે વાચ્ય એટલે પ્રતિપાદન કરના યોગ્ય બ્રહ્માનંદ, અને તેનો વાચક

એટલે પ્રતિપાદન કરનાર આ પ્રકરણ, એ પણ અજ્ઞાન'દ. અર્થાત્ વેદાંતસિદ્ધાંત પ્રમાણે વાચ્યવાચકનો પણ અજ્ઞાન'દ સમ્બંધે અભેદ જણાવ્યો છે આ વાચ્યવાચકરૂપ અજ્ઞાનદને આચાર્ય શ્રી ભારતીતીર્થે સ્વામી કહે છે. જે અજ્ઞાનદને જન્યાથી પુરૂષ, આ લોકમાં હોનાર દેહ, પુત્ર આદિમાં 'હું' અને 'મારું' એવા અભિમાનવડે થનાર આધ્યાત્મિક તાપરૂપ ઐહિક અનર્થ અને પરલોક (સ્વર્ગાદિ) માં થનાર મત્સરાદિરૂપ આમુકઠ્ઠિક અનર્થના સમહને સપૂર્ણ તથા દષ્ટ સુખી થાય છે.—શ્રવણ જ થાય છે. ૧.

ब्रह्मवित् परमाप्नोति शोकं तरति चात्मवित् ।

रसो ब्रह्म रसं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति नान्यथा ॥२॥ ११४४

શબ્દાર્થ:—‘બ્રહ્મવેત્તા પરબ્રહ્મને પામે છે,’ અને ‘આત્મવેત્તા શોકને તરે છે.’ [વળી] ‘રસ બ્રહ્મ છે.’ [એ] રસરૂપ બ્રહ્મને પામીને [પુરૂષ] આનંદી થાય છે. બીજી રીતે થતો નથી. ૨.

વિવેચન:—અહ્મદાનના અનિષ્ટની નિવૃત્તિ અને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિની કારણતામાં અનેક શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓના વાક્ય પ્રમાણુપે છે, એમ દેખાડવા ઇચ્છતા અથક્ષ્ત્રી, 'વ્રહ્મ-વિદામોતિ પર 'અહ્મદેતા પરઅહ્મદે પામે છે.' અને ૨ શ્રુત શ્લોક મે મગવદ્ગોપસ્તરતિ શ્લોકમાત્રવિવિદિત સોડહ મગવ. શ્લોકામિ ત મા મગવાન્ શ્લોકસ્વ વાદ તારવયિવિત " કેમકે મ તમારા જેવા પુરુષોથી સાંભળ્યું છે કે 'આત્મવેતા પુરુષ શોકને તરે છે ' માટે હું બગવાન ' તે હું આત્મબુદ્ધિવાળો શોક કરૂં છું. મને હું બગવાન ' આપ, શોકસાગરના પારને (સસાર સાગરમાથી) આત્મજ્ઞાનરૂપ વહાણુવડે પમાડો. અર્થાત્ કૃતાર્થબુદ્ધિ કરી અભય કરો' આ બંને શ્રુતિઓનો અર્થ પૃચ્છાર્થમાં લખ બતાવે છે. જે અહ્મદે જાણે છે તે પર એટલે ઉદ્ધૃષ્ટ આનંદરૂપ અહ્મદે પામે છે, અને હુમા જે દેશ, કાળ, વસ્તુના પરિચ્છેદ વગરનો આત્મા છે તેને જાણનાર આત્મવિત્ પુરુષો, પોતાના મનુષ્યમાં આવનાર પુરુષોનો ગાય કરનારનાર જે આજ્ઞાનમગરૂપ સસાર છે-શોક છે, તેને ઉત્ક્રાંધી જાણ છે. પ્રથમની તૈત્તિરીયક શ્રુતિથી તો દ્રક્ષા અહ્મદાનીને પરઅહ્મદની પ્રાપ્તિ દેખાડી છે, પણ આનંદપ્રાપ્તિ બતાવી નથી એમ શંકા કરીને શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આનંદપ્રાપ્તિની હેતુતા અહ્મદા જ છે એમ બતાવવા ૩ રસો વૈ સઃ રસ કોવાવ સ્વ્વાડનદી મવતિ ' રસ (આનંદરૂપ) તે રસ (અહ્મ) છે. આ-ને-રસરૂપ-આનંદરૂપ-અહ્મદે પામીને પુરુષ આનંદી થાય છે. ' ઇલાદિ (તૈત્તિરીય શ્રુતિ) ને અર્થથી કહી બતાવે છે. સત્ય જ્ઞાનમનત વ્રજ ' સત્ય જ્ઞાન અનંત અહ્મ છે. ' એ અને નરમાદ્વા એતદમાદાત્મન. આકાશં સમૂત ' તે આ આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું ' એ પ્રકારના પ્રારબમાં અહ્મ અને આત્મા શબ્દવડે કહેલો આત્મા છે તે " રસ " -સાર-આનંદ-રૂપ છે. તે રસરૂપ-આનંદરૂપ અહ્મદે પામીને અહ વ્રજાસ્મિ ' હું અહ્મ છું ' એ પ્રકારના જ્ઞાનવડે પુરુષ આનંદી થાય છે. અર્થાત્ અપરિચ્છિન્ન-નિરતિશય સુખરાજો થાય છે, પણ

१ तैत्तिरीयोपनिषद् ब्रह्मवल्ली अ' ८ १ श्लो. २ छांदोग्योपनिषद् अध्याय ७ भे. अ' ८ १ श्लो.

મંત્ર ૩ જ્ઞે. ૩ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ બ્રહ્મવક્ત્રી ખંડ ૭ મો.

ખીછ રીતે તેમ થતો નથી. મનલય કે અભ અને આત્માના ઐક્યજ્ઞાન વગરનાં ખીજાં સાધનવડે અભપ્રાપ્તિરૂપ આનંદ મળતો નથી. ૨.

પ્રતિષ્ઠાં વિંદતે સ્વસ્મિન્ યદા સ્યાદય સોઽભયઃ ।

કુરુતેઽસ્મિન્નંતરં ચેદય તસ્ય ભયં ભવેત્ ॥ ૩ ॥ ૧૧૯૫

શબ્દાર્થઃ—જ્યારે [મુમુક્ષુ પુરૂષ] પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ મેળવે છે તો—ત્યારે તે અભય [થાય છે. અને] જો આ (પોતાના સ્વરૂપ) માં ભેદ કરે છે તો તેને ભય થાય છે. ૩.

વિવેચનઃ—એ પ્રકારે અન્ય અને બ્યતિરેકના દ્વારવડે ઇદની પ્રાપ્તિ અને અનિદની નિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યોને દેખાડી ઉપે અન્યબ્યતિરેકવડે અનર્થની નિવૃત્તિને દેખાડનારાં વાક્યોને કહી બતાવે છે. યદા શ્લેષ દત્તરિમ્ન દરવેડનાત્મેનિલક્ષ્યતેનિલક્ષ્યતેન મય પ્રતિષ્ઠાં વિંદતેઽય સોઽભય ગતો ભવતિ. ‘જ્યારે આ-મુમુક્ષુ પ્રસિદ્ધ અદૃશ્ય, અનાત્મ, અનિશ્કત, અનિલય (અભ) માં અભય સ્થિતિ મેળવે છે ત્યારે તે-મુમુક્ષુ અભયને પામેલો થાય છે’ આ અને યદા શ્લેષ દત્તરિમ્ન દરવેડનાત્મેનિલક્ષ્યતેન મય પ્રસિદ્ધ અદૃશ્ય આ પ્રસિદ્ધ અભમાં જરા પણ ભેદ કરે છે ત્યારે તેને ભય થાય છે’ આ બંને શ્રુતિવાક્યને ઉપરના શ્લોકમાં અર્થથી સંઘડી બતાવ્યાં છે. આ શ્રુતિવાક્યોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. યદા જ્યારે-જે વખતે. અત્ર હિ શબ્દ વિદ્વાનોની પ્રસિદ્ધિને દેખાડનારો છે. વળી નિશ્ચય અર્થને કહેનાર અને ખીજનો નિષેધ કરનાર હિ શબ્દનો જ પર્વાય દૃષ્ય શબ્દ છે, તે અત્રે અદ્વિતીય આત્માનું જ્ઞાન એ જ અનર્થનિવૃત્તિનો ઉપાય છે, ખીજો નથી એમ બતાવવાને માટે છે. એટલે કે જે સમયે આ મુમુક્ષુ પુરૂષ આ વિદ્વાનોના અનુભવથી ગમ્ય એવા, અદૃશ્ય—દ્વિતીયથી ન જાણી શકાય તેવા, ‘અનાત્મ્ય—સ્વરૂપવડે મમનાર-હિત એવા, અનિશ્કત—શબ્દથી કહી મક્કય નહિ તેવા અને અનિલય—જેમાં કોઈ પણ વસ્તુ લય પામે તે વસ્તુ તેનું નિલયન એટલે આધાર કહેવાય છે, માટે નિલયન આધાર જેને નથી એવું તે અનિલયન એવા અભમાં સ્થિતિ પામે છે,—અભય સ્થિતિ પામે છે. અર્થાત્ પોતાના મહિમામાં—પ્રસિદ્ધ અભિજ્ઞ અભમાં અભય સ્થિતિ પામે છે ત્યારે તે અભય થાય છે. અત્ર સ્થિતિનું વિશેષણ અભય શબ્દ છે તેનો અર્થ અદ્વિતીય કરવો, કેમકે કિર્તિવાદે ભવ ભવતિ ‘નિશ્ચય ખીજથી ભય થાય છે.’ આ શ્રુતિમાં ‘ભય’ શબ્દવડે ભયનો હેતુ જે ભેદ તે સમજ્યો છે, માટે ભય-ભેદ જેવી રીતે થાય નહિ તેવી પ્રતિજ્ઞા-સશય વિપર્યય વિનાની રૂઢ વ્રજાત્મે ‘દુઃ’ અભય’ એવી અવસ્થા જે પામે છે તે અભય થાય છે. આવી સ્થિતિ શ્રી સદ્ગુરુ પાસે યોગ્ય ભેદ લઈ જવારૂં ઉપરાન્તિ આદિવડે શ્રવણાદિકથી પમાય છે, અને એમ અદ્વિતીય પ્રતિજ્ઞા પામનારો મુમુક્ષુ અભય અભને પામે છે—વ્રજા વેદ વ્રજાં ભવતિ ‘અભને જાણનારો અભ જ થાય છે.’ આવા અભમાં કોઈ પણ કાળે જરાપણ ઉપાસ્ય-ઉપાસક આદિરૂપ ભેદ દેખનાર પુરૂષને તે જ વખતે સંસારથી ઉત્પન્ન થતો ભય પ્રાપ્ત થાય છે. ૩.

* સ્વરૂપની મમતા જ્યારે પોતાથી અન્ય હોય ત્યારે થાય છે માટે, અત્ર અનાત્મ્ય શબ્દવડે અદ્વિત સમજવું.

વાયુઃ સૂર્યો વન્હિરિદ્રો મૃત્યુર્જન્માંતરેઽતરમ્ ।

કૃત્વા ધર્મ વિજાનંતોઽપ્યસ્માઙ્ગીત્યા ચરંતિ હિ ॥ ૧૧૪૬

શબ્દાર્થઃ—વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ, ઇંદ્ર, અને યમરાજ જન્માંતરમાં ધર્મને જાણતા સતા પણ ભેદ કરીને આ બ્રહ્મથી ભયના માર્યા વિચરે છે. ૪.

વિવેચનઃ—ભેદદર્શિઓને ભેદ થાય છે એ વાતને દૃઢ કરવાને બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વજ્ઞાન વિનાના વાયુ આદિ દેવોને પણ ભય છે એમ બતાવનાર મીમાંસાદ્વાયઃ પક્ષે 'આ બ્રહ્મના ભયથી વાયુ વાય છે' ઇત્યાદિ મત્રને અર્થથી કહી બતાવે છે. વાયુ આદિક જગતને નિયમમા રાખનાર પાય દેવો છે તેઓ પૂર્વ જન્મમા ઇષ્ટાપૂર્ત એટલે યજમા-ગાદિતુ આચર્યું તથા વાન, કૃવા, તળાવ ખોદાવના અને વૃક્ષાદિ વચ્ચાવવાં અને વેદનું પકનપાત્ર કરવું કરાવવું એ રૂપ ધર્મકૃત્યોને જાણતા મતા—જ્ઞાનપૂર્વકે અનુજ્ઞાન કરતા મતા પણ, પ્રસંગાત્મા અને બ્રહ્મમા ભેદ કરીને આ બ્રહ્મથી ભય પામતા પોતાના આ વાયુ આદિ જન્મમા પોતપોતાના વ્યાપારમા પ્રવર્તે છે મૃગ શ્વેકમા હિ શબ્દ વાપરી અથક્તો મયાદરવાગ્નિરતપતિ મયાનપતિ સર્વ । મયાદિદ્રશ્વ વાયુશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પચમ 'આના ભયથી અગ્નિ તપે છે, આના ભયથી મૃત્યુ પ્રકાશે છે. આના ભયથી ઇંદ્ર, વાયુ અને પા-ચમે મૃત્યુ (યમરાજ) દોડે છે' આકલ્પક્ષીમા નચિકેતાને કૃતલી પ્રમિદ્ધ શ્રુતિ દેખાડે છે. ૪

આનંદં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિભેતિ કુતશ્ચન ।

एतमेव तपेन्नैषा चित्ता कर्माग्निसंभृता ॥ ५ ॥ ૧૧૪૭

બંદાર્થઃ—બ્રહ્મના આનંદને જાણતો (પૃરૂપ) કોઇનાથી ઊંતો નથી. [વળી] આ (જ્ઞાની) ને કર્મરૂપ અગ્નિએ સંપાદન કરેલી આ ચિંતા [પણ] તપાવતી નથી જ, પ.

વિવેચનઃ—તરાત શોકમાત્રચિત્ 'આત્મવેત્તા જોડને તરે છે' ઇત્યાદિ કહેવાં વા-ક્યોમા બ્રહ્માનંદના જ્ઞાનને અનર્થનિવૃત્તિની હેતુતા અપ્ત નથી જણાતી? એ આશંકાના સબધમા 'તેમ અપ્ત જણાય છે' એવું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યવુ ઉદાહરણ આપે છે. જેમ 'રાહુને માથુ છે' એ વાક્યમા રાહુના માથાનું અગ્નિત્વ મનાય છે તેમ બ્રહ્મને આનંદ પણ આ ભેદના કથનના ઉપચારવડે કહેયો છે, જેથી બ્રહ્મા સ્વરૂપજન આનંદને અપ-રોક્ષપાણ્યવડે જાણતો પુરૂષ કોઈ પણ જાતના ભયથી એલિદ્ધ વ્યાધાદિના ભયથી કે પા-રોક્ષાદિકે—પર્યેક સત્યથી પાપાદિના ભયથી તે સજ્જતો નથી. નીચેની શ્રુતિથી તેને મમર્થન દરાય છે 'एतद् ह वा न जपि निमहद् माधु नाकरव किमिह पापमश्नुम' 'હુ પુણ્યકર્મને શા માટે નથી કરતો અને પાપકર્મને શા માટે કરછું? આવી ચિંતા આ જ્ઞા-નીને તપાવતી નથી' આ શ્રુતિવાન્ય તે જ ઉત્તરાર્દમા અર્થથી કહી બતાવે છે શ્વેકમા 'કર્મરૂપ અગ્નિથી સંપાદન કરેલી' એવું ચિંતા શબ્દનુ વિશેષણ મથ્યુ છે તે યથાર્થ છે, કેમકે પાપ, પુણ્યરૂપ કર્મ એ જ અગ્નિ છે. પાપકર્મ કરવાથી, અને પુણ્યકર્મ નહિ કરવાથી તે અગ્નિની પેરે સતાપ કરે છે એટલા માટે 'હુ પુણ્યને શા માટે નથી કરતો

અને પાપને તો માટે કર્યું ? આર્ય ચિતા તત્ત્વવેત્તાને તપાવતી નથી બીજા વિદ્વાનોને તો તે દર્શેશ તપાવે છે જ ન

एवं विद्वान् कर्मणी द्वे हित्वाऽऽत्मानं स्मरेत् सदा ।

કૃતે ચ કર્મણી સ્નાત્મરૂપેર્વૈવં પદ્યતિ ॥ ૬ ॥ ૧૧૯૮

શબ્દાર્થ—વિદ્વાન એ પ્રકારે બને કર્મને તજીને નિત્ય આત્માનું સ્મરણ કરે, અને [એ] કરેલાં (બંને) કર્મોને પોતાના આત્મારૂપે જ આ (જ્ઞાની) જુએ છે. ૬.

વિવેચન—જ્ઞાનીને પાપપુણ્યરૂપ કર્મ સત્તાપ કળતા નથી તેવું બતાવવાને માટે આ ૬ વાક્ય વિદ્વાનેને બાલ્યાનરૂપીને ‘ તેને પ્રાઇ પુરૂષ એ પ્રાર્થે આ પાપપુણ્યરૂપ કર્મને બાંધીને સતો આત્માનું સદા સ્મરણ કરે છે ’ અને જો કોઈક દેવે બાલ્યાનરૂપીને ‘ આ જ્ઞાની આ પાપપુણ્યરૂપ બંને કર્મને આત્મારૂપે જુએ છે ’ આ, એ બંને વાક્યોનો અર્થ આ શ્લોકમાં કહી બતાવે છે આ વાક્યોના અર્થ ત્રીયે પ્રમાણે છે સદયાપ દુરુપે વચ્ચા-સાવાદિત્વે સદા ‘ તે જે પરમાત્મા વ્યક્તિરૂપ પુરૂષ છે અને જે આ આત્મિકતા છે-સૂર્યમંડળમાં છે તે એક છે ’ આ પ્રકારે જે વિદ્વાન જાણે છે અને તે મુન્ય પ્રવ્રત્ત છે તે આ પાપપુણ્યનો ત્યાગ કરીને અલ્પથી અભિજ્ઞ પ્રત્યક્ષાત્મામાં પ્રીતિ કરે છે અથવા તો તેનું સ્મરણ કરે છે અર્થાત્ પાપપુણ્યના મિથ્યાપણના અનુમધાનવડે તે ત્યાગ કરાવે છે, એટલે તેના ત્યાગ કરતા પુરૂષને તે વિચિત્ર ચિતા જ નથી તે નિમિત્ત કાંઈ મતાપ આથી જ હોય એવો ભાવ છે અથવા આ વિદ્વાન, પાછળ કહેતા આ બંને કર્મ જે દેહ ઇન્દ્રિય આદિની પ્રવૃત્તિરૂં ઉત્પન્ન થાય છે તેને દ્વિત્વે વદયમાત્રા ‘ આ સર્વ આત્મા છે ’ એ શ્રુતિ વાચ્ય પ્રમાણે આત્મારૂપે જ જુએ છે આથી કરીને પોતાના આત્માથી અભિજ્ઞપણવડે પણ તે કર્મથી તેને સત્તાપ પામનાપણું નથી એવો ભાવ છે ૬

* મિત્રતે હૃદયગ્રયિચ્છિદ્યન્તે સર્વશંસયાઃ ।

શ્લોકાન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ૭ ॥ ૧૧૪૯

શબ્દાર્થ—તે પરાવર બ્રહ્મ દીઠ સતે આ (પુરૂષ) ની હૃદયની ગાંઠ છૂટી જાય છે, મર્મ સંશયો છેદાઈ જાય છે, અને કર્મો નાશ પામે છે. ૭.

વિવેચન—જામુક શ્લોકે કર્મ કલ્પવાદિશત્તેરપિ ‘ બોલ્યા વિનાના કર્મ સો કરોડ કરોડો વડે પણ નાશ પામતા નથી ’ ઇત્યાદિ સાત્ત્વવાચ્યથી અનાદિ એવા સંસારમાં ધણા જન્મોવડે પાપપુણ્યરૂપ અમણ્ય કર્મો કરેલા છે તેઓ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી આત્મારૂપે અનુસંધાન કરવાને યોગ્ય નથી તો તે પાપપુણ્યરૂપ કર્મને વિચાર કરનારી ચિતા જ્ઞાનીને કેમ ન હોય ? આવી શંકા કરીને, અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધન કારણ સહિત તે કર્મ, તત્ત્વજ્ઞાનવડે નાશ પામવાને યોગ્ય હોવાથી ચિતા ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, એવા અભિપ્રાયવડે મુડકો પનિહની આ શ્રુતિને બળી બતાવે છે તેનો અર્થ ત્રીયે પ્રમાણે છે પર એટલે ઉત્કૃષ્ટ દિરણ્યગર્ભાદિમ્બુ પદ અને અવર એટલે નિકૃષ્ટ (પાસે) જનાથી છે, તે પરાવર પર

માત્મા. આ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયે સતે, જે પુરુષને તેનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય તે પુરુષની હૃદયગ્રંથિ એટલે બુદ્ધિ અને ચિદાત્મા એ બંનેના દૃઢ સંબંધને લઈને અન્યોઅન્ય અધ્યાસરૂપ જે ગાંઠ બધાઈ ગઈ છે તે છૂટી જાય છે—નાશ પામે છે; અને આત્મા દેહ આદિકથી ભિન્ન છે અથવા નથી? દેહ આદિકથી જુદો છતાં પણ ક્ષત્પણા આદિ ધર્મવાળો છે કે નથી? આત્માનું અકર્તૃત્વ સિદ્ધ છતાં પણ બ્રહ્મની સાથે તેનો અભેદ છે કે નથી? અને બ્રહ્મની સાથે તેનો અભેદ છતાં પણ તેનું જ્ઞાન કર્મેયુક્ત હોય તો મુક્તિ આપનારું છે, કે દેવળ એકલું હોય તો મુક્તિ આપે છે? ઇલાદિ સંશયો પણ છેદાઈ જાય છે; કે-મટે તત્ત્વજ્ઞાનથી વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી તેમાં સંશયવિષયક થતો નથી—સંશય માત્ર નાશ પામે છે, અને આ જ પુરુષનાં પાપપુણ્યરૂપ સંચિત કર્મો પણ, તેનું કારણ જે અજ્ઞાન, તેણે સહિત નાશ પામે છે. ૭.

તમેવ વિદ્વાનત્યેતિ મૃત્યું પંથા ન ચેતરઃ ।

જ્ઞાત્વા દેવં પાશહાનિઃ ક્ષીણૈઃ ક્લેશૈર્ન જન્મમાક્રુ ॥ ૮ ॥ ૧૧૫૦

શબ્દાર્થઃ—તે જાણનારો જ મૃત્યુને ઉલ્લંઘી જાય છે. [આનાથી] બીજો માર્ગ નથી. અને દેવને—આત્માને જાણીને ક્લેશની હાલિ [થાય છે]. ક્ષીણ થએલા ક્લેશોવડે [પુરુષ] જન્મને ભજનારો [થતો નથી]. ૮.

વિવેચનઃ—‘કૃષ્ણેવેહ કર્મોગિ જિજ્ઞાસિવેચ્છત્ સમાઃ । એવ ત્વયિ નાન્યથેતોઽસ્તિ ન કર્મ લિપ્યતે નરે ’ અહીં (મનુષ્ય શરીરમાં) અભિહોત્રાદિક કર્મ કરતો માણસ સો વર્ષ જીવવાને ઇચ્છે. તું નરને વિષે એમ (હો). આનાથી બીજો પ્રકાર નથી, કે જેનાવડે તું અશુભ કર્મથી લેપાય નહિ. ’ ૧. વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યત્તદ્દેવોભયઃ સહ । અવિદ્યાયા મૃત્યુ તીર્ત્વો વિદ્યાયામૃતમશ્નુતે ‘વિદ્યા-દેવતાના જ્ઞાનરૂપ ઉપાસના અને અવિદ્યા (અભિહોત્રાદિક કર્મ) એ બંનેને સાથે ઉપાસવા યોગ્ય છે. એમ જે પુરુષ જાણે તે કર્મોવડે મૃત્યુ (સ્વાભાવિક કર્મ અને જ્ઞાન) ને તરીને વિદ્યા (દેવતાના જ્ઞાન) વડે અમૃત (દેવભાવ) પામે છે. ’ આ શ્રુતિઓવડે; અને ૩ કર્મભેદ હિ સહિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ‘ કર્મોવડે જ જનકાદિદેહ સિદ્ધી પામ્યા છે. ’ યવાન મધુતણ્વત મધુ વાજેન સયુત । એવ તરશ્ચ વિદ્યા ચ સંયુક્ત ભેવજં મહત્ ‘ જેમ મધમાં મળેલું અન્ન અને અન્નમાં મળેલું મધ (નૌપધ) છે તેમ તપ અને વિદ્યાનું મળેલું સ્વરૂપ મોટું ઓમડ છે. ’ ઇલાદિ સ્મૃતિઓવડે; દેવળ જ્ઞાનથી, જ્ઞાન અને કર્મથી અથવા દેવળ કર્મથી મુક્તિ છે એમ આજ્ઞા થાય છે. અત્ર ઉદાહરણરૂપે લીધેલાં વાક્યોમાં તપ શબ્દનો અર્થ પાપની નિવૃત્તિ દેખાડવાને રૂપે છે. અને આસ્થિત શબ્દમાં આ ઉપસર્ગનો પણ પાપનિવૃત્તિ દેખાડવાનો જ હેતુ હોવાથી સંસિદ્ધિ શબ્દવડે જ્ઞાનનું સાધન ચિત્તશુદ્ધિ છે, ને જ યતાવવાનો હેતુ છે. વળી શ્રુતિગત વિદ્યા શબ્દવડે ઉપાસનાનો અર્થ સ્વયંચો છે; આથી કરીને કર્મને તો મુક્તિનું સાધન યતાવ્યું જ નથી, અને તે છે પણ નહિ; આનો અભિપ્રાય યતાવવા માટે જ તમેવ વિદિત્વાઽતિમુત્યુ-મેતિ નાન્યઃ પંથા વિદ્યતેઽવનાય ‘ તેને જ જાણીને (પુરુષ) મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

૧ ઈશાવાસ્યોપનિષદની બીજી શ્રુતિ જુઓ ૨ એ જ ઉપનિષદનો ૧૧ મો મંત્ર.

૩ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા. ■ નો અધ્યાય. ૨૦ મો શ્લોક.

સુક્તિને માટે ખીજે, માર્ગ નથી ' આ શ્વેતાશ્વતરોપનિપદની શ્રુતિને શ્લોકના પૂર્વાર્દમાં બણી બતાવે છે. એટલે કે તે પૂર્વોક્ત પરમાત્માને બણીતો પુરૂષ જ મૃત્યુરૂપ સંસારને ઉત્સાધન કરે છે, પણ આ સિવાય ખીજે, ઉપાસના અને કર્મના સમુચ્ચયરૂપ વા કેવળ કર્મરૂપ માર્ગ, મોક્ષને માટે નથી જ. અત્ર શંકા થાય છે કે ઉદાહરણરૂપે લઈ બતાવેલી શ્રુતિઓમાં અન્યથાતિરેકવડે આ લોકની અનિષ્ટનિવૃત્તિ પ્રધાનપણે બણાય છે, પણ પરલોકની અનિષ્ટનિવૃત્તિ બણાતી નથી. આતું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. પરલોક સર્વથી અનિષ્ટનો ભાવિ જન્મની સાથે સંબંધ હોવાથી કારણ સદિત તે ભાવિ જન્મના અભાવ પ્રતિપાદક (જ્ઞાતા દેવં સર્વપાશાવહાનિઃ ક્ષીણૈઃ ક્ષેરેર્જન્મમૃત્યુપ્રહાનિઃ દેવને બણીને સર્વ પાશની હાનિ થાય છે. અને ક્ષીણ યદ્ધિ ગએલા કલેશો (અવિદ્યાક્રિમિકારાગ્રેષામિનિવેગાઃ) વડે જન્મ અને મૃત્યુની હાનિ થાય છે) શ્વેતાશ્વતરોપનિપદનું વાક્ય છે તેને આ શ્લોકના ઉત્તરાર્દમાં અર્થથી કહી બતાવે છે. એ શ્રુતિનો ભાવ નીચે મુજબ છે:—દેવ એટલે સ્વપ્રકાશ પ્રભુ અભિન પ્રભુ; તેને બણીને અર્થાત્ અપરોક્ષપણવડે અનુભવ કરતાં, આવી સ્થિતિવાળા પુરૂષન કામ, ક્રોધ આદિ જે પાશ છે તે સર્વ પાશની હાનિ થાય છે. આમ ક્ષીણ યએલા, અથવા નષ્ટ યદ્ધિ ગએલા કલેશોવડે ભાવિ જન્મનો હેતુ જે ક્રમનો ચારંબ છે, તેનો અયોગ હોવાથી જ્ઞાનીને ભાવી જન્મ થતો નથી. અર્થાત્ પ્રભુરૂપ સ્વરૂપમાં તે સ્થિત થાય છે. ૮.

देवं मत्वा हर्षशोकौ जहात्यत्रैव धैर्यवान् ।

नैनं कृताकृतैः पुण्यपापैः तापयतः क्वचित् ॥ ९ ॥ ૧૧૫૧

શબ્દાર્થ:—ધીર (પુરૂષ) દેવને બણીને અહિંઆં (આ જન્મમાં) જ હર્ષ અને શોકને તજે છે. આ (જ્ઞાની પુરૂષ) ને, કરેલું અને નહિ કરેલું [તથા] પુણ્ય અને પાપ ક્યારેય તપાવતાં નથી. ૯.

વિવેચન:—મોક્ષનું તરી બધું પ્રસાદિથી રૂળ માંભગવામ આપે છે અર્થ, પણ તે અનુભવાતું નથી; કેમકે જ્ઞાનીને પણ પ્રજ્ઞની અને અનિષ્ટની પ્રતિ અને નિવૃત્તિને માટે પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. આ શકના સમાધાનને માટે, જેને ૬૬ અંગેશ જ્ઞાન ધર્મ છે એવા જ્ઞાની પુરૂષને એવી પ્રવૃત્તિના અભાવનું પ્રતિપાદન કરનાર મળ્યા પાંતો હર્ષશોકૌ જહાતિ 'તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રમિતવડે ધીર પુરૂષ દેવને સમજાવે છે અને હર્ષ અને શોકનો ભાગ કરે છે' એ કલ્પવૃક્ષના વાક્યને અર્થથી આ શ્લોકના પૂર્વાર્દમાં બણી બતાવે છે. એમ અર્થ આમ છે. પ્રભુચર્યાદિ માધનસપત્ત એવો ધીંગ અધિકારી, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાનદ આદિ પ્રવૃત્તિવાળા દેવ-જ્ઞાને બણીને આ જન્મમાં જ હર્ષશોકને તજે છે. જ્ઞાનને ગાનિવા વિજ્ઞાનને નિસંપદા આ જ્ઞાનીને કર્મરૂપ અભિવડે અપાદન કરેલી આ ચિંતા પાછળ ૧૧૪૩ માં શ્લોકમાં બતાવ્યું છે, એજ અર્થમાં કંઈ વધારે શ્લોકના ઉત્તરાર્દમાં નૈનં જૂઠાને સ્મરઃ 'આ જ્ઞાનીને કૃત અને અકૃત પુણ્યપાપ માટે ન ક્વચિત્ ઉપનિવૃત્તિના શક્યતાના આપણમાંના વાક્યને

અને કરેલું 'પાપ' અગ્નિની પુરોને જેમ તાપ કરે છે તેમ તે જ્ઞાનીને તાપ કરનાર થતું નથી, જેમ તે પાછલા સ્વેદથી બેદ કરી બતાવે છે. તાપ એટલે ચિત્તને એક બળતેના વિકાર. અગ્નિનીને પુણ્ય કરવાથી ધર્મરૂપ વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને નહિ કરવાથી ખેદરૂપ વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. પાપ, પુણ્યથી ઉત્પન્ન હોવાના સમય તે નહિ કરવાથી હર્ષરૂપ અને કરવાથી ખેદરૂપ વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. આમ પાપ અને પુણ્ય, કરવાથી અને નહિ કરવાથી અગ્નિનીને ચિત્તમાં વિકાર કરે છે: પણ જ્ઞાનીને નિર્વિજાર બ્રહ્મરૂપતાનું જ્ઞાન હોવાથી તે નિઃકાર-તાપ કરતા-નથી, એવો અભિપ્રાય છે ૯

इत्यादिश्रुतयो ब्रह्मः पुराणैः स्मृतिभिः सह ।

ब्रह्मज्ञानेऽनर्थहानिमानंदं चाप्यघोषयन् ॥ १० ॥ ११५२

શબ્દાર્થ:—ઇત્યાદિ ધણી શ્રુતિઓ પુરાણ અને સ્મૃતિઓ સહિત [છે]. વળી [તેઓ] બ્રહ્મજ્ઞાન થયે સતે અનર્થની હાનિ અને આનંદની [પ્રાપ્તિ] કહેતી હવી. ૧૦.

વિવેચન:—તત્ત્વનેતાના અનિષ્ટની નિરૂપિતે માટે અને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિને માટે આગળ બતાવી એટલી જ, પ્રમાણરૂપ શ્રુતિઓ છે એમ નથી આ સ્વોક્ત્ત્વા આદિ શબ્દવડે રૂઢ વેદવેદીદય સત્ત્વમયિત ૧ વેદિકા વેદીન્ મહત્તી વિનયિ 'તે (તે આત્માને)' આ મનુષ્ય શરીરમાં જ (પુરૂષ) જાય છે હા—જાય છે, તો સાચું છે પણ એ નહિ જાય તો મોટી હાનિ છે' ૫ દુર્ગાદેવમૃતાસ્તે મર્થત્વયેતરે દુ સ્તમેવાવિયતિ 'જે આ—બ્રહ્મને જાય છે તેઓ અમૃત થાય છે અને બીજા—અજ્ઞાનીઓ દુષ્કાળ પામે છે,' તથા યો દેવાનાં પ્રત્યક્ષુધન સ દુન વદમયન્ 'જે જે (પુરૂષો) દેવતાની મધ્યમાં તે—બ્રહ્મને જાયતા હવા તે જ (પુરૂષો) તે બ્રહ્મ-મર્માત્મ થતા હતા' અને નિચાલ્ય ત મૃત્યુમુક્તાત્ પ્રમુચ્ચતે 'તે પ્રલયગાત્રમાને નિશ્ચય કરીને—જાળીને મૃત્યુ—મસાર—ના મોક્ષમાથી મુક્તિ જાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને સર્વ મૃતસ્થમાત્માન સર્વમૃતાતિ ચાત્મનિ સપર્યજાત્મયાજી વૈ સ્વારાજ્ય મધિગચ્છતિ 'સર્વ જૂતમાં રહેલા આત્માને અને સર્વ જૂતોને આત્મામાં જોડે તે આત્માને યજ્ઞન કરતો પુરૂષ મારાજ્ય—પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ—મુક્તિને પામે છે' ક્ષેત્રજ્ઞ-સ્વાત્મવિજ્ઞાનાદિશુદ્ધિ પરમા મતા 'સર્વના માક્ષીરૂપ બ્રહ્મની આત્મરૂપતાના નિજ્ઞાનથી સર્વ અનર્થની નિરૂપિતરૂપ પરમનિશુદ્ધિ માનેલી છે,' ઇત્યાદિ પુરાણ અને સ્મૃતિઓના વચનો તથા ધણી શ્રુતિઓ, બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અનિષ્ટની નિરૂપિત અને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ બતાવે છે આ કહી બતાવેલી શ્રુતિઓ, સ્મૃતિ અને પુરાણના વા-યોનુ તાપર્થ સ્વોક્ત્ત્વા ઉત્તરાર્દમાં દેખાડે છે, એટલે કે એ જ શ્રુતિઓ, બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા અનર્થ માત્રની હાનિ થાય છે અને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ દેખાડે છે ૧૦

૨ શ્રુતિપડે બ્રહ્મની આનંદરૂપતાનું કથન અને બ્રહ્મની અદ્વિતીયતા તથા સ્વપ્રકાશતાની સિદ્ધિ. ૧૧૫૩-૧૧૭૪.

आनंदस्त्रिविधो ब्रह्माऽऽनंदो विद्यामुखं तथा ।

विषयाऽऽनंदइत्यादौ ब्रह्माऽऽनंदो विचिच्यते॥ ૧૧ ॥ ૧૧૬૩

શબ્દાર્થઃ—અહ્માનંદ, વિદ્યાનંદ તથા વિપયાનંદ [એમ] ત્રણ પ્રકારનો આનંદ છે; ઇત્યાદિમાં (તેમાં) અહ્માનંદ વિવેચન કરાય છે. ૧૧.

વિવેચનઃ—આનંદ એટલે અહ્માનંદ-મુખ્ય ગીતે જોતાં ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં પણ, પહેલાં ત્રણ પ્રકરણમાં એટલે ૧૧-૧૨-૧૩ માં અહ્માનંદનું વિવેચન, તેના અપાંતર-ચો-આનંદ, આત્માનંદ અને અર્હતાનંદ એવા સાંકેતિક બેદથી અચક્ષી કહી બતાવે છે. ૧૧.

મૃગુઃ, પુત્રઃ પિતુઃ શ્રુત્વા વરુણાદ્ બ્રહ્મલક્ષણમ્ ।

અન્નપ્રાણમનોબુદ્ધિસ્ત્યક્ત્વાડ્ડનંદં વિજઙ્ઘિવાન્ ૧૨ ॥ ૧૧૫૪

આનંદાદેવ ભૂતાનિ જાયંતે તેન જીવનમ્ ।

તેષાં લયશ્ચ તત્રાતો બ્રહ્માડ્ડનંદો ન શંસયઃ ॥ ૧૩ ॥ ૧૧૫૫

શબ્દાર્થઃ—ભૃગુ નામનો પુત્ર [પિતાના] વરુણ નામના પિતાથી અ-હ્માનું લક્ષણ જાણીને અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય કોશને તજીને આનંદને જાણતો થયો. (૧૨). આનંદથી જ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, તે (આનંદ) વડે જ જીવન [મેળવે છે,] અને તેઓનો લય [પણ] ત્યાં (આનંદમાં) જ [થાય છે;] એટલા માટે ‘આનંદ બ્રહ્મ છે’ [એમાં] સંશય નથી. ૧૩.

વિવેચનઃ—આ અહ્માનંદ નામના પ્રકરણનું વિવેચન કરવામાં પ્રથમ તૈત્તિરીય શ્રુતિને વિચારી જોતાં આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે એમ જણાય છે, માટે તેમાંની ભૃગુવક્ષીનો અર્થ સંક્ષેપવડે દેખાડે છે. તેમાં યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે એન જાતાનિ જાયંતિ યત્યત્યમિત્તવિ-જ્ઞાનિ તદ્વિજિજ્ઞાનમ્ વદ્ વ્રજ ‘જેનાથી આ ભૂત-પ્રાણીમાન-ઉત્પન્ન થાય છે, જેણે કરીને તે ઉત્પન્ન થએલા જીવે છે અને મરણ પામેલાં જેમાં પ્રવેશ કરે છે તે બ્રહ્મ છે એમ જાણ’ આ પ્રમાણે અહ્માનું લક્ષણ જણાવ્યું છે. આવડે પિતાના વરુણ નામના પિતાથી ભૃગુએ અહ્મને જાણ્યું. વળી અનુભવાત્મિક કોશમાં તે બ્રહ્મા લક્ષણનો અનુભવ છે તેથી કરીને તે કોશના અનુભવજ્ઞાને નિશ્ચય કરીને પાંચમા અવયવરૂપ આનંદમય કોશમાં વ્રજ-મુચ્છ પ્રતિષ્ઠા ‘બ્રહ્મપુરુષ આધાર છે’ એ શ્રુતિસાક્ષ્ય પ્રમાણે ‘મિત્રાપ આનંદને ‘બ્રહ્માના’ લક્ષણની યોગનાથી બ્રહ્માભવવડે, બાનેદાદ્યેવ સ્વરૂપાનિ ભૂતાનિ જાયંતે આનંદેન જાતાનિ જાયંતિ’ બાનેદ પ્રત્યક્ષવિજ્ઞાતિ ‘ખરેખર આનંદથી જ આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉત્પન્ન થએલાં આનંદવડે જ જીવે છે અને મરણ પામેલાં તેઓ આનંદમાં જ પ્રવેશ કરે છે.’ આ શ્રુતિ પ્રમાણે આનંદને જ બ્રહ્મ જાણતો થયો. આ આનંદ શબ્દનો અર્થ આત્મ-ધર્મ-પદ્મધર્મ-સ્ત્રી પુરુષોનો પ્રેમ-મનો-અનેદ સંબંધ છે. આ અનેદ મનપથી મન પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિપયભોગ આદિ નિમિત્તવાળા આ આનંદવડે જ મન પ્રાણીઓ પિતાના જીવનને મેળવે છે. વળી મન પ્રાણીઓનો લય પણ સુષુપ્તિ કાળના સ્વપ્નવડે આનંદમાં જ થાય છે. સુષુપ્તિમાં આનંદ થાય છે, એ મિત્રાવ બીજા કોઈ પણ પદ્મધર્મને એના આનંદનો અનુભવ થતો નથી; એટલા માટે ‘આનંદ બ્રહ્મ છે’ એ સત્તા અનુભવવડે નિશ્ચય છે. એમાં સંશય કરવો યોગ્ય નથી. ૧૨-૧૩.

ભૂતોત્પત્તેઃ પુરા ભૂમા ત્રિપુટી દ્વૈતવર્જનાત્ ।

જ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયરૂપા ત્રિપુટી પ્રલયે હિ નો ॥ ૧૪ ॥ ૧૧૫૬

શબ્દાર્થઃ—ભૂતોની ઉત્પત્તિની પૂર્વે ત્રિપુટીરૂપ દ્વૈતના અભાવથી ભૂમા હતું. જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયરૂપ ત્રિપુટી પ્રલય કાળમાં નિશ્ચય નથી. ૧૪.

વિવેચનઃ—એ પ્રકારે તૈત્તિરીયોપનિષદના અવતોક્તિથી અજ્ઞાની આનંદરૂપતા દેખાડીને હવે છંદોગ્ય શ્રુતિના અવતોક્તિથી પણ અજ્ઞાની આનંદરૂપતા દેખાડવા ઇચ્છતા પ્રયત્ન કરતા, તે ઉપનિષદમાંના સાતમા અધ્યાયમા ભગવાન્ સનાતકુમાર અને નારદના સંવાદમાં ભૂમારૂપ અક્ષતુ પ્રતિષાદન કરાએલું છે, તે દેખાડે છે. યત નાન્યત્ વશતિ નાન્યત્ શૃણોતિ નાન્યદ્વિજ્ઞાનાતિ સ ભૂમા ‘જેમાં ખીજને દેખતો નથી, ખીજને સાબળતો નથી અને ખીજને જાણતો નથી તે ભૂમા છે’ ઇલાદિ વાક્યોને આ શ્લોકથી સંક્ષેપ કરી દેખાડે છે. ભૂત એટલે આકાશાદિ પંચ મહાભૂતો અને તેઓના કાર્યો જે જરાયુજ, અંકજ, આદિ છે; તેઓની ઉત્પત્તિની પૂર્વે, જ્ઞાતા—અતઃકરણ, જ્ઞાન—વૃત્તિ અને જ્ઞેય—ઘટપટાદિ વિષય એરૂપ ત્રિપુટી એટલે ત્રણ આકારનો મેળાપ; આ મેળાપ એ જ દ્વૈતઃ તેનો અભાવ હતો અને તેથી કરીને તે વખતે દેશ, કાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદ વિનાનો પરમાત્મા ભાવાનયને દ્રવ્યાનયનમ્ ‘ભાવના લાવવામાં દ્રવ્યનુ લાવવું થાય છે’ એ ન્યાય મુજબ ભૂમારૂપે હતો. જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયની ત્રિપુટી પ્રલયકાળમાં નથી. એ સર્વ વેદાંતશાસ્ત્રમાં સિદ્ધ માનેલું છે, એવું બતાવવાને માટે આ મળ શ્લોકના ઉત્તરાર્થમાં હિ શબ્દ વાપર્યો છે. ૧૪.

વિજ્ઞાનમય ઉત્પન્નો જ્ઞાતા જ્ઞાનં મનોમયઃ ।

જેયાઃ શબ્દાદયો નૈતત્ ત્રયમુત્પત્તિઃ પુરા ॥ ૧૫ ॥ ૧૧૫૭

શબ્દાર્થઃ—[પરમાત્માથી] ઉત્પન્ન થએલ જુદ્ધિરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ જ્ઞાતા—જાણનાર છે; મનની અંદર પ્રતિબિંબિત થએલ મનોમય નામનું ચૈતન્ય જ્ઞાન છે; અને શબ્દ, રૂપરસ આદિ વિષયો જાણવા યોગ્ય—જ્ઞેય છે. આ ત્રણ (ત્રિપુટી) ઉત્પત્તિની પૂર્વે નથી. ૧૫.

ત્રયામાવે તુ નિર્દેશઃ પૂર્ણ ઇવાનુભૂયતે ।

સમાધિસુસિમૂર્છાસુ પૂર્ણઃ સ્પષ્ટેઃ પુરા તથા ॥ ૧૬ ॥ ૧૧૫૮

શબ્દાર્થઃ—ત્રિપુટીના અભાવ સતે તો સમાધિ, સુષુપ્તિ અને મૂર્છામાં દૈત રહિત પૂર્ણ (અજ્ઞ) જ અનુભવાય છે. [અને] તે પ્રકારે સ્પષ્ટિની પૂર્વે પૂર્ણ (અજ્ઞ) [છે]. ૧૬.

વિવેચનઃ—હવે રહિતાર્થ બતાવે છે. જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયની ત્રિપુટીનો અભાવ થતાં દૈતરહિત પૂર્ણ આત્મા જ અનુભવાય છે. વિદ્વાનો તે સમાધિમાં અનુભવે છે, અને ખીજાઓ બધા સુષુપ્તિમાં અને મૂર્છામાં તેમ અનુભવે છે. કેમકે સુષુપ્તિમાંથી અને મૂર્છામાંથી ઉઠેલા માણસને દૈતના અદર્શનનુ અરણ્ય થાય છે એ સિવાય ખીજો દેકાણો તેનો અનુભવ થતો નથી. વાહ ! પણ સુષુપ્તિ આદિમાં દૈતનો અભાવ સિદ્ધ થવાથી પ્રકૃતમાં શે

લાભ છે? આ શકાના સમાધાનને માટે જ ત્રણ શ્લોકમા બતાવે છે કે જેમ સુપુત્રિ આ દિમા પરિચ્છેડે—દેતના અભાવ-થી જેમ પરમાત્મા પૃષ્ઠ છે તેમ પ્રત્યક્ષાગમા સદિની પૂર્વે પણ તે પરિચ્છેડ કરનારા પદાર્થોના અભાવથી પરમાત્મા પૃષ્ઠ છે ૧૬

યો મૃમા સ સુસ્વં નાલ્પે સુરં ત્રિધા વિભેદિનિ ।

સનત્કુમારઃ પ્રાદૈર્વં નારદાયાતિશોકિને ॥ ૧૭ ॥ ૧૧૬૯

શબ્દાર્થઃ—જે ભૂમા [છ] તે સુખરૂપ છે. ત્રણ પ્રકારે ભેદવાળા અ-
ત્યમાં સુખ નથી, એ પ્રકારે અતિ શોકવાળા નારદને ભગવાન સનત્કુમાર
કહેતા હતા. ૧૭.

વિવેચનઃ—ભગવાં મહાતુ પૂર્વપણ ભને દોઠ, પણ એથી તેની આનંદરૂપતામા કાઈ આતિ જણ નથી આ રાખને માટે અન્યથાતિરક્તરૂપે ભૂમા (પૂર્ણબ્રહ્મ)નું સુખપણ દેખા
કનાર ચો ધ મૂમા તત્તુલ નાલ્પ સુલ્ભમતિ ભૂમા જે પરિપૂર્ણ વસ્તુ છે તેમા સુખ છે, પણ
અપ જે પરિચ્છેડવાળી વસ્તુ છે તેમા સુખ નથી' આ શ્રુતિનામને અર્થથી
જાણી બતાવે છે પૂર્વે ૧૧૫૬ માં શ્લોકમા જે ભૂમા બતાવે છે તે જ સુખરૂપ
છે ક્રમને અદ્વિતીયમા દુખના દેતુનો અભાવ છે વળી જે ત્રિવિધ પરિચ્છેડવાળું
અત્ય છે તેમા સુખ નથી, આમ ભગવાન સનત્કુમારે નારદ મુનીને ઉપદેશ કર્યા છે ૧૭

સપુરાણાન્ પંચવેદાન્ શાસ્ત્રાણિ વિવિધાનિ ચ ।

જ્ઞાત્વાઽપ્યનાત્મવિત્ત્વેન નારદોઽતિશુશોચ હ ॥ ૧૮ ॥ ૧૧૭૦

શબ્દાર્થ —પુરાણે સહિત ૫ પાત્ર વેદને અને વિવિધ શાસ્ત્રોને જાણીને
પણ [પોતાની] અનાત્મતાવડે નારદ અતિશય શોકવાન હોતા હતા. ૧૮.

વેદાભ્યાસાત્ પુરા તાપત્રયમાત્રેણ શોકિતા, ।

પશ્ચાત્ ત્વભ્યાસવિસ્મારભંગગર્વૈશ્ચ શોકિતા ॥ ૧૯ ॥ ૧૧૭૧

શબ્દાર્થ —વેદાભ્યાસની પૂર્વે (આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિ-
દૈવિક એવા) ત્રણ પ્રકારના તાપ માત્રથી શોકપણ [છે] પણ પાછળથી
તો (વેદાભ્યાસ પછી તો) અભ્યાસ કરવો, તેનું વિસ્મરણ થવું, અધિક
વિદ્વાનથી તિરસ્કાર પામવો અને અત્ય વિદ્વાનના સખ ધમા ગર્વ પામવો
એવી ઉપાધિવડે શોકપણ છે. (અર્થાત્ જગત ત્રણ તાપવડે તથે છે; પણ
વિદ્વાન તો અભ્યાસ આદિ બીજા વધાગના ચાર તાપ થતા સાત તાપ-
થી ખીડા પામે છે એવો ભાવ છે.) ૧૯.

આ શ્લોકથી વેદશાસ્ત્રને નિમિત્ત ત્રણ ગામને નિમિત્ત કરનાર છતા પણ તે
અતિ શોક શી રીતે પમાડે છે તે બતાવે છે હવે નીચેના શ્લોકમા સર્વજ્ઞ નારદને સો-
ધવો એ જે જાણી શકાય તેનો ખુનાસો કરી બતાવે છે—

સોઽહ વિદ્વન્ પ્રશોચામિ શોકપાર નયાત્ર મામ્ ।

ઇત્યુક્તઃ સુલભમેવાસ્ય પારમિત્યભ્યધાદ્ ઋષિઃ ॥ ૨૦ ॥ ૧૧૭૨

શબ્દાર્થ:—હે વિદ્વન, તે હું (નારદ) શોક કરું છું. અહિંઆં (આ શોકમાં) મને શોકપાર [તમે] લઈ બાંધ્યા. એમ પૂછેલા (સનત્કુમાર) ઋષિ 'આ (શોક) તો પાર મુખ જ છે' એમ કહેતા હતા. ૨૦.

વિવેચન:—સોડહ મગઃ કોવામિ 'હે ભગવાન, તે હું શોક કરું છું' એ નારદના વાક્યવડે જ નારદનું શોકવાનપણ બહુ છે અને તમા મગવાન કોરુષ પાર તારવતું 'તે શોકવાળા મને હે ભગવાન' આપ શોકને પાર ઉતારો' એમ નારદ મુનિએ પોતાના શોકની નિવૃત્તિનો ઉપાય પૂછ્યો, એટલે ભગવાન સનત્કુમાર ઋષિએ, બૃહા શબ્દનું વાચ્ય મુખપ પાછા બહુ અક્ષ જ શોકનિવૃત્તિનો ઉપાય છે એમ સુત્ર ત્વેન નિજ્ઞાસિતવ્ય 'મુખ જ બહુવા યોગ્ય છે' ઇત્યાદિ વાક્યથી આરભ કરી ઉત્તર અથવા સમૂદવડે કહેલું છે. આ અર્થ બહુવાવાને ખાટે જ આ શ્લોકનું કથન છે. ૨૦.

સુખં વૈપર્યિકં શોકસહસ્રેણાડઽવૃતત્વતઃ ।

દુઃસ્વમેવેતિ મત્વાડઽહ નાલ્પેડઽસ્તિ સુખમિત્યસી ॥૨૧॥૧૧૬૩

શબ્દાર્થ:—વિપય સંબંધી મુખ હજારો શોકવડે વીંટાએલું હોવાથી [તે] દુઃખ જ [છે]. એમ માનીને આ (સનત્કુમાર ઋષિ) 'અલ્પમાં મુખ છે નહિ' એ પ્રકારે કહેતા હતા. ૨૧.

વિવેચન:—આજા આદિ વિપયોથી ઉત્પન્ન થતા મુખોનું બાહુલ્ય છતાં પણ 'અલ્પમાં મુખ નથી' એ કહેતું અયુક્ત છે એમ કોઈને લાગે, પણ અત્ર ભગવાન સનત્કુમારનો હેતુ ખીજો છે વિપયાં મજેલા અનની પેડે આજા આદિ વિપયોમા દુખના સંબંધવડે દુખપણ મલવે છે, આના અભિપ્રાયથી 'અલ્પમા મુખ નથી' એમ કહ્યું છે ૨૧

નનુ દ્વૈતે સુખં મામૃદદ્વૈતેડપ્યસ્તિ નો સુત્તમ્ ।

અસ્તિ ચેદુપલભ્યેત તથા ચ ત્રિપુટી ભવેત્ ॥ ૨૨ ॥ ૧૧૬૪

માસ્ત્વદ્વૈતે સુખં કિ તુ સુખમદ્વૈતમેવ હિ ।

કિ માનમિતિ ચેન્નાસ્તિ માનાકાંક્ષા સ્વયંમમે ॥ ૨૩ ॥ ૧૧૬૫

શબ્દાર્થ:—દ્વૈતમાં મુખ ન હો. અદ્વૈતમાં પણ મુખ નથી. જો છે, તો મજે અને તેમ [થવાથી] ત્રિપુટી થાય. (૨૨). અરેખર! અદ્વૈતમાં મુખ ન હો, કેમકે અદ્વૈત જ મુખ છે. [તેમાં] શું પ્રમાણ છે એમ જો [કહે] તો સ્વયંપ્રકાશ (મુખ) માં પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. ૨૩.

વિવેચન:—દ્વૈતમા મુખના અભાવનો સ્વીકાર કરીને અદ્વૈતમા પણ મુખ નથી, એમ વાદી શકા કરે છે વળી ૧ અનુપલબ્ધિ પ્રમાણનો સ્વીકાર બતાવી વાદી કહે છે કે જો અદ્વૈતમા મુખ હોય તો વિપયજન્ય આદિ ખીજા મુખોની પેડે તેની પણ પ્રતીતિ

૧ ન્યારે કોઈપણ વસ્તુને અભાવ હોય ત્યારે તે અભાવ જ આપણને પ્રલક્ષરૂપે બહુાય છે, ને તે બહુવામા પ્રતિયોગીરૂપે તે વસ્તુનું ન હોવાપણ—અનુપલબ્ધિ એ-૪ એ નામનું પ્રમાણ ગણાય છે.

થવી જોઈએ. પ્રતીતિ થતી નથી, માટે અદૈતમાં સુખ નથી. આમ છતાં પણ જો અદૈતમાં સુખ છે એમ સિદ્ધાંતી કહે, તો વાદી કહે છે કે, અદૈતમાં સુખ છે તો તે મળે અને મળે એટલે તેનો અનુભવ થાય. આમ થવાથી અનુભવ—સુખ અને અનુભવ કરનાર સિદ્ધ થતા અદૈત સિદ્ધાંતની હામિ થાય છે. અર્થાત્ અનુભવ, અનુભવ કરનાર અને અનુભવનો વિષય એમ ત્રિપુટી થાય છે. ક્ષલિતાર્થ એ છે કે, અદૈતમાં સુખ નથી, એમ વાદી પોતાનો સિદ્ધાંત કહે છે. સિદ્ધાંતી પણ અદૈતને સુખનું આશ્રયપણું નથી ઘટતું એ વાત અંગીકાર કરી કહે છે, કે અદૈતમાં સુખ છે એમ કહીએ તો દૈતપણુ યદિ જાય છે અને એટલા માટે અદૈતમાં સુખ નથી. અર્થાત્ અદૈત સુખનું આશ્રય નથી પણ અદૈત જ સુખ છે. તે સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી તેમા પ્રમાણનો અભાવ છે. ૨૨-૨૩.

સ્વમમત્ત્વે ભવદ્વાવયં માનં યસ્માદ્ ભવાનિદમ્ ।

અદૈતમશ્યુપેત્યાસ્મિન્સુખં નાસ્તીતિ માયતે ॥ ૨૪ ॥ ૧૧૬૬

શબ્દાર્થ—[અદૈતના] સ્વપ્રકાશપણામાં તાહું વાક્ય [જ] પ્રમાણ [છે], જેથી (કેમકે) તું આ અદૈતને સ્વીકારીને આ (અદૈત) માં સુખ નથી એમ કહે છે. ૨૪.

વિવેચન—વાદી અદૈતની સ્વપ્રકાશતામાં પ્રમાણ આપતો હોય તો તેનું વાક્ય જ પ્રમાણ છે, એટલે કે જે કારણથી વાદીએ પ્રમાણની અપેક્ષા વગર અદૈતનો સ્વીકાર કર્યો છે અને તેમાં સુખ નથી એમ કહ્યું છે તે જ કારણથી અદૈતની સ્વપ્રકાશતા પ્રમાણ વગર સિદ્ધ જ છે. ૨૪.

નામ્યુપૈમ્યહમદૈતં ત્વદ્વચોઽનૂચ દૂષણમ્ ।

વચ્ચીતિ ચેત્તદા વ્રૂહિ કિમાસીદ્ દૈતતઃ પુરઃ ॥૨૫॥ ૧૧૬૭

શબ્દાર્થ—હું અદૈતને સ્વીકારતો નથી [પણ] તારાં વચનને અનુવાદ કરી દૂષણ આપું છું એમ જો [કહે તો] હોય, તો દૈતની પૂર્વે શું હતું તે કહે ? ૨૫.

વિવેચન—અત્ર વાદી એમ જ કહે છે કે હું તમારું અદૈત સ્વીકારતો નથી પણ તમારા બોલનું અનુવાદન કરી તેમાં દૂષણ બતાવવાને માટે કહું છું સિદ્ધાંતી કહે છે કે તારો એ વિકલ્પ જ અચોગ્ય છે. નહિતો કહે કે દૈતની પૂર્વે શું હતું ? ૨૫

સિદ્ધાંતી તેના વિકલ્પનું નીચેના શ્લોકથી સમાધાન કરે છે.—

કિમદૈતમુત દૈતમન્યો વા કોટિરંતિમઃ ।

અપસિદ્ધો ન દ્વિતીયોઽનુત્પત્તેઃ શિષ્યતેઽગ્રિમઃ ॥૨૬॥ ૧૧૬૮

શબ્દાર્થ—[દૈતની પૂર્વે] શું અદૈત [હતું], અથવા દૈત [હતું], અથવા બીજી કોટી—દૈતાદૈતથી વિલક્ષણ—[હતું] ? છેલ્લો પક્ષ અપ્રસિદ્ધ છે. અનુત્પત્તિથી બીજો પક્ષ [પણ] નથી [માટે] પહેલો બાકી રહે છે. ૨૬.

વિવેચન:—દૈતની પૂર્વે શું હતું તેના ઉત્તરમાં ત્રણ વિકલ્પ કહી શકાય. પહેલો વિકલ્પ અદૈત હતું, બીજો દૈત હતું, અને ત્રીજો દૈત અને અદૈતથી વિલક્ષણ હતું. આમાં છેલ્લો પક્ષ જે દૈતાદૈતથી વિલક્ષણ હતું એ વિકલ્પ સંભવતો નથી. કેમકે દૈત અને અદૈતથી વિલક્ષણ એવો કોઈ પદાર્થ જોયો સાંભળ્યો નથી, તે અપ્રસિદ્ધ છે માટે ઘટતો નથી. દૈતની પૂર્વે દૈત હતું એ પણ ઘટતું નથી. કેમકે દૈત ઉત્પન્ન થાય છે અને એની પૂર્વેનું જે કાંઈ હોય તે ઉત્પન્ન થતું ન જોઈએ. પણ દૈતમાં તો તે દોષ આવે છે; માટે હવે તો પહેલો વિકલ્પ જે દૈતની પૂર્વે અદૈત હતું તે જ સંભવે છે. તે જ બાકી રહે છે અને તે જ સિદ્ધ છે. ૨૬.

અદૈતસિદ્ધિર્યુક્તયૈવ નાનુભૂત્યેતિ ચૈદ્વદ ।

નિર્દષ્ટાંતા સદષ્ટાંતા વા કોત્યંતરમત્ર નો ॥ ૨૭ ॥ ૧૧૬૯

શબ્દાર્થ:—અદૈતની સિદ્ધિ યુક્તિવડે જ [છે પણ] અનુભવવડે નથી એમ જો [કહે] તો [આ તારી વિકલ્પની યુક્તિ] દષ્ટાંતરહિત [છે] કે દષ્ટાંતસહિત [છે] [તે] કહે ? અહિં આ [એ] બંને રૂપ યુક્તિ [તો] નથી. [કેમકે તે અપ્રસિદ્ધ છે]. ૨૭.

નાનુભૂતિર્ન દષ્ટાંત ઇતિ યુક્તિસ્તુ શોભતે ।

સદષ્ટાંતત્વપક્ષે તુ દષ્ટાંતં વદ મે મતમ્ ॥ ૨૮ ॥ ૧૧૭૦

શબ્દાર્થ:—અનુભવ નથી [તેમ] દષ્ટાંત [પણ] નથી, એ પ્રકારની યુક્તિ તો શાભે છે ! દષ્ટાંતવાળી યુક્તિના પક્ષમાં તો માઈ માનેલું દષ્ટાંત કહે ? ૨૮.

વિવેચન:—અદૈતસિદ્ધિમાં ૧૧૬૯ માં શ્લોકમાં ત્રણ પ્રકારની યુક્તિનો વિકલ્પ કહી બતાવ્યો, તેમાંના પહેલો વિકલ્પ જે દષ્ટાંતરહિત યુક્તિ છે તેમાં સિદ્ધાન્તી ઉપહાસ કરે છે. અદૈતસિદ્ધિ યુક્તિવડે છે એમ કહેનાર વાદીએ અનુભવનો તો અંગીકાર કર્યો નથી, અને યુક્તિ તો દષ્ટાંત વગર પોતાનું કાર્ય કરી શકતી જ નથી; એટલા માટે અદૈતસિદ્ધિમાં દષ્ટાંતરહિત યુક્તિ તો અયુક્ત જ છે, પણ દષ્ટાંતસહિત યુક્તિ યોગ્ય છે, જે એમ છે તો બીજો વિકલ્પ કમૂલ કરાય છે માટે તને અને મને યોગ્ય હોય એવું અદૈતસિદ્ધિનું દષ્ટાંત તું બોલી બતાવ એમ સિદ્ધાન્તી કહે છે. ૨૮.

અદૈતઃ પ્રલયો દૈતાનુપલંભેન સુસિવત્ ।

ઇતિ ચેત્ત સુસિરદૈતે તત્ર દષ્ટાંતમીરય ॥ ૨૯ ॥ ૧૧૭૧

શબ્દાર્થ:—સુષુપ્તિની પેઠે દૈતની અપ્રતીતિ હોવાથી પ્રલય અદૈત [છે] એમ જો [કહે] તો અદૈતમાં સુષુપ્તિ (દષ્ટાંત છે હવે) ત્યાં (સુષુપ્તિમાં) દષ્ટાંત કહે—આપ. ૨૯.

વિવેચન:—અદૈતસિદ્ધિને દષ્ટાંત આપી સાધી બતાવે છે. પ્રલયમાં દૈતની અપ્રતીતિ છે. અર્થાત્ દૈતની અપ્રતીતિવાળો પ્રલય હોવાથી પ્રલય જ સુષુપ્તિની પેઠે અદૈત છે એમ વાદી કહે છે. સિદ્ધાન્તી તેમાં વિકલ્પ કરે છે કે તું સુષુપ્તિની પેઠે પ્રલયને અદૈત

કહે છે તો અહિંઆ તુ તારી સુષુપ્તિ લે છે કે બીજાની લે છે ? જે તારી સુષુપ્તિ દર્શાવે તો હાથ તો ને બીજાના સબંધમાં અસિદ્ધ છે, એવા માટે તારી સુષુપ્તિને મિદ્ધ કરવા માટે માર્ગ બીજો દર્શાવે બેઠાએ ૨૮

દૃષ્ટાંતઃ પરસુપ્તિથેદદ્ધો તે કૌશલં મદત્ ।

યઃ સ્વસુપ્તિં ન વેત્યસ્ય પરસુપ્તિં તુ કા કથા ॥૩૦॥ ૧૧૭૨

શબ્દાર્થ—બીજાની સુષુપ્તિ દૃષ્ટાંત છે એમ જે [કહે] તો અહો ! તારું કાહાપણ મોટું છે [કેમકે તું] જે પોતાની સુષુપ્તિને નથી જાણતો! એ (તું) ને પાંચી સુષુપ્તિ [જાણવા]માં તો શી વાત ! ૩૦.

વિવેચન—વાદી પોતાની સુષુપ્તિની સિદ્ધિ માટે પારખી સુષુપ્તિ ન દર્શાવે આપે છે સિદ્ધાંતી કહે છે કે તુ તારી સુષુપ્તિને જાણતો નથી તો પછી પારખી સુષુપ્તિ ન જાણી શકે એમાં નામર્ષી શી ? અર્થાત્ ન જ જાણી શકે અને બ્યારે પારખી સુષુપ્તિ તુ જાણી ન શકે ત્યારે તારી સુષુપ્તિની મિદ્ધિને માટે તે દર્શાવે જ થયું નથી ૩૦

નિશ્ચેષ્ટત્વાત્ પરઃ સુષો યથાહમિતિ ચેત્તદા ।

ઉદાહરણઃ સુપુષ્પેસ્તે સ્વમભત્વં વલાદ્ ભવેત્ ॥ ૩૧ ॥ ૧૧૭૩

શબ્દાર્થ—અચેષ્ટપણથી જેમ હું [તેમ] બીજો (પુરુષ) સુષુપ્તિ-વાળો [છે] એમ જે [કહે] તો ઉદાહરણ કરનાર તારી સુષુપ્તિનું સ્વપ્રકાશપણું પરાણે થાય છે. ૩૧.

વિવેચન—વાદી કહે છે કે હું બ્યારે સુષુપ્તિમાં હોઉં છું ત્યારે પ્રાણાદિએ ચક્રત છતાં પણ ચેષ્ટા વગરનો થાઉં છું તેમ બીજો પુરુષ પણ અચેષ્ટપણથી સુષુપ્તિમાં છે એમ અનુમાનથી મિદ્ધ કરી સમય છે સિદ્ધાંતી કહે છે કે જે તારી સુષુપ્તિમાં જ તુ બીજાની સુષુપ્તિ પણ સિદ્ધ સમજે છે તો તારી સુષુપ્તિ જ ગે. ૨૬ છે, અને તેથી તુ નહિ કહે તો પણ તારી સુષુપ્તિનું સ્વપ્રકાશપણું પરાણે સિદ્ધ થાય છે ૩૧

નૈદ્રિયાણિ ન દૃષ્ટાંતસ્તથાઽપ્યંગીકરોપિ તામ્ ।

ઈદમેવ સ્વપ્રભત્વં યદ્ બાનં સાધનૈર્વિના ॥ ૩૨ ॥ ૧૧૭૪

શબ્દાર્થ—ઈદ્રિયો નથી [અને] દૃષ્ટાંત નથી તોપણ તે (સુષુપ્તિ) ને [તું] અંગીકાર કરે છે; [માટે] સાધન વિનાનું જે જ્ઞાન [છે] એ જ સુષુપ્તિનું સ્વપ્રકાશપણું છે. ૩૨.

વિવેચન—મારી સુષુપ્તિનું સ્વપ્રકાશપણું જાણથી કેમ સ્વીકારાય છે ? એમ વાદીની શકાના સમાધાન માટે આ શ્લોક છે સુષુપ્તિને જ્ઞહણુ કરનાર ઈદ્રિયો નથી કેમકે સુષુપ્તિ માં તેઓ પોતાનું કારણ જે અજ્ઞાન તેમાં લય પામી જાય છે તેમ જ પાંચી ૧૧૨૭ માં શ્લોકમાં અન્ય પુરુષની સુષુપ્તિનું અપ્રસિદ્ધપણું બતાવ્યું છે, માટે દર્શાવે પણ સમત નથી આમ ઈદ્રિયો અને દર્શાવતો અભાવ છતાં પણ જે તુ સુષુપ્તિનો સ્વીકાર કરે છે એટલે કે જ્ઞાનમાં સાધનો વિના પણ સુષુપ્તિનું જ્ઞાન (પ્રકાશન) થાય છે, તો તે જ તેનું સ્વપ્રકાશપણું છે અહિંઆ એક અનુમાન છે તે એ કે વિવાદનો વિષય જે સુષુપ્તિ તે,

જ્ઞાનનાં સાધન વિના પણ પોતે પ્રકાશમાન હોવાથી સાંખ્ય વાદીઓએ માનેલા આત્માની પેઠે, પ્રભાકરોએ માનેલા વૃત્તિજ્ઞાનની પેઠે અને યોદ્ધાએ માનેલા આત્માની પેઠે સ્વપ્રકાશ છે. ૩૨.

૨ આનંદનું સ્વરૂપ અને વિવેચન. ૧૧૭૫—૧૨૩૦.

૧ સુપુષ્પિમાં અહ્યાનંદની સિદ્ધિ. ૧૧૭૫—૧૨૧૮.

સ્તામદ્વૈતસ્વપ્રભત્વે વદ સુખૌ સુખં કયમ્ ।

શૃણુ દુઃસ્વં તદા નાસ્તિ તતસ્તે શિષ્યતે સુખમ્ ॥૩૩॥ ૧૧૭૬

અંધઃ સન્નપ્યનંધઃ સ્યાદ્વિદ્ધોઽવિદ્ધોઽય રોગ્યપિ ।

અરોગીતિ શ્રુતિઃ ગ્રાહ તત્ત્વં સર્વે જના વિદુઃ ॥૩૪॥ ૧૧૭૬

શબ્દાર્થઃ—સુપુષ્પિમાં અદ્વૈતપણું અને સ્વપ્રકાશપણું હો. [પણ] સુખ કેમ [હોય તે] કહે ? સાંભળ. [જેથી કરીને સુપુષ્પિમાં] દુઃખ નથી તેથી કરીને તારે સુખ બાકી રહે છે. (૩૩). [સુપુષ્પિમાં] આંધળો છતાં પણ દેખતો [છે,] ધવાએલો [છતાં] નહિ ધવાએલો [છે,] અને રોગી [છતાં] પણ નીરોગી [છે], એ પ્રકારે શ્રુતિ ભગવતી કહેતી હવી; અને તે સર્વ માણસો ભણતા હવા. ૩૪.

વિવેચનઃ—એ પ્રકારે પ્રલયનુ દશાત આપીને સુપુષ્પિનુ અદ્વૈતપણું અને સ્વપ્રકાશપણું સિદ્ધ કર્યું. હવે સુપુષ્પિમા સુખ છે એમ સિદ્ધ કરના માટે અધકર્તા પૂર્વપદની આકાંક્ષા ઉઠાવીને તે સિદ્ધ કરે છે. સુપુષ્પિમા સુખ નથી એવી વાદીની શકા છે. સિદ્ધાતી કહે છે કે સુપુષ્પિમા દુઃખ તો નથી સુખ દુઃખ એ વિરોધી છે, હવે જો દુઃખનો અભાવ છે તો પછી તેનું વિરોધી સુખ સુપુષ્પિમા છે એમ મમગ્નય છે. સુપુષ્પિમા દુઃખનો અભાવ છે તેમા નીચેનું શ્રુતિ અને અનુભવનું પ્રમાણ છે. તસ્માદ્વા એતુ તીર્ત્તોઽયઃ સન્નપ્યો ભવતિ વિદ્ધઃ. સન્નપિદ્ધો મવતિ વ્યતર્કી સન્નનુવતર્કી મવતિ ‘તેટલા માટે ભગવતસ્વપ્રભના દેહાભિમાનરૂપ પૂજને તરીને (સુપુષ્પિમા) પુરૂષ આધેશો છતાં દેખતો થાય છે, શરૂથી વીંધાએલો છતાં નહિ વીંધાએલો થાય છે અને રોગી છતાં નીરોગી થાય છે.’ આ અને જગન્નૃપીદ ભગવ શરીરમય મવલનય સ મવતિ ‘હે ભગવાન્ જો કે તે આ શરીરે અધ હોય છે તેપણુ તે દેખતો થાય છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ દેહાભિમાને કહેલુ આધેશપણુ ઇત્યાદિ દોષોને સુપુષ્પિમા નિનારણુ કરે છે અને વ્યાધીવડે પીડાતા પુરૂષને પણ સુપુષ્પિમા તેના દુઃખનો અનુભવ નથી થતો એ વાત સર્વ માણસોને અનુભવ સિદ્ધ છે એમ બતાવે છે. ૩૩—૩૪.

ન દુઃસ્વાભાવમાત્રેણ સુખં લોષ્ટ્રગ્રિલાઽઽદિપુ ।

દ્વયાભાવસ્ય દૃષ્ટત્વાદિતિ ચોદ્વિપમં વચઃ ॥ ૩૫ ॥ ૧૧૭૭

મુલ્લદૈન્યવિકાસામ્યાં પરદુઃસ્વમુલ્લોહનમ્ ।

દૈન્યાઘભાવતો લોષ્ટ્રે દુઃસ્વાયૂહો ન સંમલેત્ ॥ ૩૬ ॥ ૧૧૭૮

શબ્દાર્થઃ—માટી, પથરા આદિમાં [સુખ દુઃખ] બંનેના અભાવના દેખવાપણાથી માત્ર દુઃખના અભાવવડે સુખ નથી એમ જો [રહે] તો

તાઈ વચન વિષય છે. (૩૫). સુખની દીનતા અને પ્રસન્નતાવડે પારકા દુખની અને સુખની કલ્પના [થાય છે]. માટીમાં દીનતા આદિકના અભાવથી દુઃખ આદિની કલ્પના મંભવતી નથી. ૩૬.

વિવેચન—‘જ્યાં દુખનો અભાવ છે ત્યાં સુખ છે’ આ વ્યાપ્તિને માગી, પથ્થર આદિમાં વ્યભિચાર છે, માટે દુખના અભાવ માન્યો સુખની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી માગી, પથ્થર આદિમાં સુખ દુખનો અભાવ સમાન જ છે એમ વાઢી શકા કદે છે સિદ્ધાંતી પરિહાર કહે છે કે માગી, શિના આદિ દૃષ્ટાંત પુરૂષની સુખમિશ્રિ દાદીતમાં ધરતું નથી અર્થાત્ તે વિષય છે કેમ—માણસના મોઢા ઉપર ઉદાસીનતા દેખતા તેને દુખ છે એમ અને પ્રસન્નતા દેખતા તેને સુખ છે એમ અનુમાન કરીએ છીએ, પણ માગી, પથ્થર આદિમાં ઉદાસીનતા કે પ્રસન્નતારૂપ નિગ (ચિન્હ-રેતુ) નો અભાવ છે અને તેથી કરી તેમાં સુખદુખની કલ્પના મંભવતી નથી આથી કરીને જ માગી આદિને સુખ છે કે દુખ છે એનો નિશ્ચય પણ કરવો શક્ય નથી ૩૫-૩૬

સ્વકીયે સુખદુઃખે તુ નોહનીયે તતસ્તયોઃ ।

માવો વેદોઽનુભૂતૈવ તદમાવોઽપિ નાન્યતઃ ॥૩૭॥ ૧૧૭૯

શબ્દાર્થ—પોતાનાં સુખદુખ તો કલ્પના કરવા યોગ્ય નથી: તેટલાં માટે તેમનો ભાવ અનુભવવડે જ વેદ છે [તેમ] તેનો અભાવ પણ બીજાથી વેદ નથી. ૩૭.

વિવેચન—બીજાનું સુખદુખ જેમ માગી ઉપરની પ્રસન્નતા કે ઉદાસીનતાવડે અનુમાનથી જાણીએ છીએ, તેમ આપણ સુખદુખ અનુમાનથી જાણીએ છીએ પણ અનુમાન-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ-થી જ જાણીએ છીએ જેમ સુખદુખનો ભાવ તેમ જ તેનો અભાવ પણ અનુભવથી જ જાણીએ છીએ પણ અનુમાન આદિથી જાણતા નથી એવો ભાવ છે ૩૭

તથા સતિ સુપુત્રૌ ચ દુઃસ્વામાવોઽનુભૂતિતઃ ।

વિરોધિદુઃસ્વરાહિત્યાત્ સુર્ત્વં નિર્વિત્રમિપ્યતામ્ ॥૩૮॥ ૧૧૮૦

શબ્દાર્થ—અને તેમ હોવાથી સુપુત્રિમાં દુઃખનો અભાવ અનુભવથી છે [માટે] વિરોધી દુઃખના નહિ હોવાપણાથી [સુપુત્રિમાં] નિર્વિત્ર સુખ અંગીકાર કરવું. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે આપણી સુપુત્રિમાં આપણને દુઃખનો અનુભવ નથી થતો. દુખ સુખ વિરોધી છે. જ્યારે સુપુત્રિમાં દુખ અનુભવાતું નથી ત્યારે તેમાં નિર્વિત્ર સુખ જ છે એમ સ્વીકારવું.) ૩૮.

મહત્તરમયાસેન મૃદુશય્યાદિ સાધનમ્ ।

કુતઃ સંપાદ્યતે સુત્તૌ સુર્ત્વં ચેત્તત્ર નો ભવેત્ ॥ ૩૯ ॥ ૧૧૮૧

શબ્દાર્થ—જે ત્યાં સુપુત્રિમાં સુખ ન હોય તો ગોઠા પ્રયત્નવડે કોમળ શય્યા આદિક સાધન કેમ સંપાદન કરાય? (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે સુપુત્રિમાં સુખ ન હોય તો મરીરને પીડા કરીને પણ ગાદયાં, ગોઠાં અને પલંગ આદિ સુખનાં સાધન સુવા માટે કેમ કરાય? સુખ છે માટે જ કરાય છે) ૩૯.

દુઃખનાશાર્યમેવૈતદિતિ ચેદ્રોગિણસ્તથા ।

ભવત્વરોગીણસ્ત્વેતત્સુખાયૈવૈતિ નિશ્ચિનુ ॥ ૪૦ ॥ ૧૧૮૨

શબ્દાર્થ:—દુઃખના નાશને માટે જ એ (શર્યા આદિકતું મેળવવું છે) એમ જો [કહે] તો [તે] રોગીઓને તેમ હો, [પણ] નીરોગીને તો એ (શર્યા આદિકતું મેળવવું) મુખને માટે જ [છે] એ પ્રકારે તું નિશ્ચય કર. ૪૦.

વિવેચન:—પાછળના શ્લોકમાં શર્યાદિ સાધનસંપાદનના જ્ઞાનરૂપ અર્થાપતિ પ્રમાણથી બીજી રીતે પણ સંભરે છે એમ વાદી ગંદા કરી બતાવે છે, એટલે કે તે દુઃખનો નાશ કરવાને અર્થે છે. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે રોગીના સંબંધમાં તે દુઃખનો નાશ કરનાર છે, પણ નીરોગીના સંબંધમાં તો તે મુખને માટે જ છે. ૪૦.

તર્હિ સાધનજન્યત્વાત્ સુખં વૈપયિકં ભવેત્ ।

ભવત્વેવાત્ર નિદ્રાયાઃ પૂર્વે શર્યાસનાદિજમ્ ॥ ૪૧ ॥ ૧૧૮૩

શબ્દાર્થ:—ત્યારે તો [આ મુખતું] સાધનવડે ઉત્પન્ન થવાપણું હોવાથી સુપુષ્પિતું મુખ વિષયસંબંધવાળું થાય. [આ વાદીની શંકાતું] સિદ્ધાન્તી સમાધાન કરે છે કે [અહિંઆં (સુપુષ્પિની નજીકની અવસ્થામાં) નિદ્રાની પૂર્વે [જે મુખ છે તે શર્યા, આસન આદિક] વિષયથી ઉત્પન્ન થએલું] ભલે હો. (અર્થાત્ નિદ્રા પછીતું મુખ વિષયજન્ય નથી). ૪૧.

નિદ્રાયાં તુ સુખં યત્તજ્ જન્યતે કેન હેતુના ।

સુસ્થાભિમુખધીરાદૌ પશ્ચાન્મજ્જેત્ પરે સુખે ॥ ૪૨ ॥ ૧૧૮૪

શબ્દાર્થ:—નિદ્રામાં જે મુખ [છે] તે કયા કારણવડે ઉત્પન્ન થાય છે ? [નિદ્રાની] પહેલાં [જીવ] મુખ તરફ જેની જુદી છે એવો થાય છે, [અને નિદ્રાની] પછી [તે] પરમ મુખમાં નિમગ્ન થાય છે. ૪૨.

વિવેચન:—સુપુષ્પિમાં શર્યા આદિ સાધનના જ્ઞાનનો અભાવ છે એટલે તેમાં જે મુખ મળે છે તે મધિનાવડે મળતું નથી એમ સમજાય છે, પણ એનું કાગણું સમજાતું નથી. વિષયસુખોમાં જીવ ભગ્નત્ હોવાથી તેને અનુભવી શકે છે, પણ નિદ્રામાં તો તે પરમ મુખમાં નિમગ્ન થઈ બંધ છે—ડૂંપી બંધ છે—લીન થઈ બંધ છે; એટલે વિષયમુખની પેઠે તેનો અનુભવ થઈ જતો નથી. ૪૨.

જાગ્રદ્યાદૃત્તિભિઃ શ્રાંતો વિશ્રામ્યાય વિરોધિનિ ।

અપનીતે સ્વસ્થચિત્તોઽનુભવેદ્વિષયે સુક્ષ્મ ॥ ૪૩ ॥ ૧૧૮૫

* દેવદત્ત દિવસે કે રાત્રે ભોજન કરતો નથી તથાપિ શરીરે તો બહુ ક્રુદ્ધપુદ્ધ છે. આ ઉપરથી એમ અર્થ સમજાય છે કે કોઈ ન દેખે એવી ગતિ દેવદત્ત ભોજન કરે છે. સુપુષ્પિમાં દુઃખનો અનુભવ થતો નથી માટે તેમાં મુખ જ હોવું જોઈએ; કેમકે દુઃખમુખ પરસ્પર વિરોધી છે. અત્ર અર્થાપતિ પ્રમાણથી સુપુષ્પિમાં મુખનો સ્વીકાર કર્યો છે. વાદી આનાથી બીજી રીતે અત્ર દરેક છે તે શ્લોકમાં બતાવ્યું છે.

આત્માભિમુલ્કધીવૃત્તૌ સ્વાનંદઃ પ્રતિવિંવતિ ।

અનુભૂયનમત્રાપિ ત્રિપુટ્યા શ્રાંતિમાપ્નુયાત્ ॥ ૪૪ ॥ ૧૧૮૬

તત્ત્વમસ્યાપનુત્તર્ય જીવો યાવેત્પરાત્મનિ ।

તેનૈવયં પ્રાપ્ય તત્રત્યો બ્રહ્માડનંદઃ સ્વયં ભવેત્ ॥ ૪૫ ॥ ૧૧૮૭

શબ્દાર્થઃ—જાગ્રદવસ્થાના વ્યાપારવડે થાકેલા [જીવ] વિસામે ખા-
ઇને પછી વિરોધી (દુઃખ) નિવૃત્ત થયે સતે સ્વસ્થ ચિત્તવાળો થયો સતો
વિષયમાં સુખનો અનુભવ કરે છે, (૪૩). આત્માને સન્સુખ થએલી બુદ્ધિ-
વૃત્તિમાં સ્વરૂપભૂત આનંદ પ્રતિબિંબ પામે છે. અહિંઆં એ (પ્રતિબિંબિત
આનંદ) ને પણ અનુભવીને [જીવ] ત્રિપુટીવડે શ્રમ પામે છે. (૪૪). તે શ્ર-
મની નિવૃત્તિને માટે જીવ પરમાત્મામાં (પરમાત્મા તરફ) દોડે છે—તેની સાથે
એકતા પામીને ત્યાંનો બ્રહ્માનંદ પોતે થાય છે. ૪૫.

વિવેચનઃ—ઉપર ૧૧૮૪ માં શ્લોકમાં બતાવેલા અર્થને આ ત્રણ શ્લોકથી વિસ્તાર
કરી બતાવે છે. જાગ્રદવસ્થામાં ક્રિયમાણવ્યાપારના બેદવડે થાકી ગએલો જીવ, વિસામે
ખાઇને—ટ્રામળ ગથ્યા આદિમા શયન કરીને પછી સુખના વિરોધી ક્રિયમાણવ્યાપારથી
ઉત્પન્ન થએલ દુઃખનો અટકાવ થવાથી સ્વસ્થ ચિત્તવાળો થઇને, જ્યાંસુધી નિદ્રા આવી
નથી ત્યાંસુધીમાં શય્યા આદિ વિષયથી ઉત્પન્ન થતા સુખનો અનુભવ કરે છે. અત્ર પણ
અપ્રાપ્ત વિષયસુખનું સંપાદન કરવામાં જીવને દુઃખનો ૧ અનુભવ થાય છે. એ દુઃખની
નિવૃત્તિને માટે અનુકૂળ શય્યામાં સતેલા પુરૂષની બુદ્ધિ અંતર્મુખ થાય છે. અંતર્મુખ
બુદ્ધિવૃત્તિમાં, મોટા સામેના દંપણમાં જેમ સુખ પ્રતિબિંબિત થાય છે તેમ સ્વરૂપભૂત
આનંદ પ્રતિબિંબિત થાય છે આ પ્રતિબિંબિત આનંદ તે જ વિષયનાનંદ. આ
વખતે પણ જીવ વિષયાનંદનો અનુભવ કરે છે; અને અનુભવનાર, અનુભવ અને અનુ-
ભવનો વિષય એકત્ર ત્રિપુટીવડે પાડે તે શ્રમિત થાય છે. ૨ આ ત્રિપુટીના શ્રમથી
પણ મુક્ત થવાને માટે જીવ, પરમાત્મા જે આનંદરૂપે બ્રહ્મ છે, તેના તરફ ઉતાવળથી દોડે છે,
અને બ્રહ્મની સાથે તાદાત્મ્યભાવ પામે છે, ને પછી સત્તા સોમ્ય તદ્વા સવત્તો ભવતિ ૩ હે
સોમ્ય ! તારે તે જીવ સત્ બ્રહ્મની સાથે એકતાવાળો થાય છે ૪ એ શ્રુતિ પ્રમાણે પોતે
પણ તે સુપુત્રિમાં રિયત એવો બ્રહ્માનંદ થાય છે. ૪૩—૪૫.

દૃષ્ટાંતાઃ શક્તિનિઃ ક્યેનઃ કુમારશ્ચ મહાનૃપઃ ।

મહાબ્રાહ્મણ ઇત્યેતે સુપ્ત્યાનંદે શ્રુતીરિતાઃ ॥ ૪૬ ॥ ૧૧૮૮

૧ પદ્મ ગ, ગાદલા, ગોદડાં એ વગેરે અનુકૂળ છતાં પણ કેટલીક વખત માણસને ઉપ
આવતી નથી, તે વખતે દુઃખનો અનુભવ થાય છે, ઉપ આવવા કંઈક મરાય છે, અને ઉપ
તરફ ચિત્તની વૃત્તિઓ સંધારી લય છે. આમ ઉપ તરફ વૃત્તિઓનું સંધારી જવું, તે વૃત્તિનું
અંતર્મુખ થવું એમ કહેવાય.

૨ અહીં સુધી સ્વપ્નાવસ્થાનું વર્ણન છે. સ્વપ્નમાં પણ દુઃખનો અનુભવ છે, તેથી મુક્ત
૩ એકતા
૪ હજી છે એવો । ૫ છે

શબ્દાર્થઃ—સકરો પક્ષી, સિંચાણો પક્ષી, બાળક, ચક્રવર્તિ રાજા અને જ્ઞાની બ્રાહ્મણ; એ પ્રકારે આ (પાંચ) દૃષ્ટાંતો મુપુષ્પિના આનંદમાં ભગવતી શ્રુતિએ કહેલાં છે. ૪૬.

આ પાંચે દૃષ્ટાંતોનું વર્ણન નીચે આપે છે.—

શકુનિઃ સૂત્રવદ્ઃ સન્ દિશુ વ્યાપૃત્ય વિથમમ્ ।

અલબ્ધ્વા વંધનસ્યાનં હસ્તસ્તંભાલુપાશ્રયેત્ ॥૪૭॥ ૧૧૮૯

જીવોપાધિમનસ્તદ્ધર્માધર્મફલાઽઽપ્તયે ।

સ્વમે જાગ્રતિ ચ ભ્રાંત્વા ક્ષીણે કર્મણિ લીયતે ॥૪૮॥ ૧૧૯૦

શબ્દાર્થઃ—સૂત્રવડે બાંધેલો મતો શકુની (બાળ) પક્ષી સર્વ દિશાઓમાં ફરીને વિસાંભો નહી પામી હસ્ત, સ્તંભ આદિ પોતાના બંધન સ્થાનનો આશ્રય કરે છે; (૪૭.) તેમ જીવની ઉપાધિ મન [પશુ] ધર્મ અને અધર્મના ફળની પ્રાપ્તિને માટે સ્વપ્ન અને જાગૃત્યસ્થામાં ભ્રમણ કરીને કર્મ ક્ષીણ થયે મતે લીન થાય છે. ૪૮.

વિવેચનઃ—શકુની પક્ષીનું દૃષ્ટાંત બતાવનારી નીચેની છંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિને આ એ શ્લોકવડે સંક્ષેપથી બતાવે છે. સ વધા શકુનિઃ સૂત્રણ પ્રવક્ષો દિગ્ દિગ્ પતિત્વા ઽપ્યગ્રાયત્તનમલબ્ધ્વાઃ વધનમેવોપાશ્રયતે એવમેવ સહ સોમ્ય તન્મનો દિગ્ દિગ્ પતિત્વા ઽપ્યગ્રાયત્તનમલબ્ધ્વાઃ પ્રાગમેવોપાશ્રયતે પ્રાગવધન િ સોમ્ય મન ઇતિ ‘ જેમ સૂત્રે બાંધેલો તે શકુની પક્ષી બહુ દિશાઓમાં રખડી આવી ભાં આશ્રય નહિ પામીને પોતાના બંધનનો જ આશ્રય કરે છે, તેમ જ હું સોમ્યાં તે મન (ઉપાધિવાળો જીવ પશુ) બહુ દિશાઓ (મુખદુઃખ) માં રખડી, ભાં આશ્રય નહિ પામીને પ્રાણ (પરબ્રહ્મ)ને જ આશ્રય કરે છે; નથી હું સોમ્યાં ! પ્રાણરૂપ બંધન (આશ્રય) વાળું મન છે.’ હસિતાર્થ એ છે કે જીવની ઉપાધિ જે મન, તે જાગૃત્ય અને સ્વપ્નમાં મુખદુઃખરૂપ પુણ્યપાપનો અનુભવ કરીને—તેને ભોગવીને ભાં ભ્રમણ કરી પ્રારબ્ધ કર્મને ક્ષીણ થતાં મુખી આશ્રય પામતું નથી, પણ કર્મ ક્ષીણ થઈ જતાં તે પોતાના ઉપાદાન કારણે અજ્ઞાનમાં લીન થઈ જાય છે; અને યદી ઉપાધિનુકૂળ થએલો જીવ પરમાત્મા જ થાય છે. ૪૭—૪૮.

શ્વેનો વેગેન નીડેકલંપટઃ શયિતું વ્રજેત્ ।

જીવઃ સુપ્ત્યૈ તથા ઘાવેદ્ વ્રહ્માઽઽનંદૈકલંપટઃ ॥ ૪૯ ॥ ૧૧૯૧

શબ્દાર્થઃ—એક પોતાના માળામાં લપટ એવો રથેન પક્ષી વેગવડે [તેમાં] સૂવાને માટે જાય છે, તેમ એક બ્રહ્માનંદમાં લપટ એવો જીવ મુપુષ્પિને માટે દોડે છે. ૪૯.

વિવેચનઃ—નશ્વર્યાસ્મિન્નાકાશે શ્વેનો ન મુષ્ણો ન વિપતિપત્ય યાતઃ સંહત્ય પક્ષી સ્વાલ્ભાવિવ પ્રિયત એવમેવાયં પુરુષ એનસ્મા અનદાય ધાવતિ યત્ર મુષ્ણો ન કવચ કામં કામયતે ન કંચન સ્વપ્ન પરચતિ ‘ જેમ આકાશમાં તે રથેન અથવા મુપુષ્પ નામનો પક્ષી વ્યાપાર કરીને

ચોક્કો સતો પાંખો સકેલીને પોતાના માળા તરફ દોડે છે; તેમ આ પુરૂષ (જીવ), આ સુષુપ્તિના આનંદને માટે દોડે છે. જ્યાં સૂતેલો કોઈ જાતના ભોગને ઇચ્છે નથી અને કોઈ અવ્યક્તને દેખતો નથી ' આ શ્રદ્ધારૂપક ઉપનિષદના વાક્યને મહોપરીતે આ શ્લોકમાં લઈ બતાવે છે. કહેવાનો ભાવ એવો છે કે, જેમ આકાશમાં બધે દેકાણે રખડીને સ્થેન નામનો પક્ષી થાક્યા પછી પોતાનો થાક ઉતારવાને માટે પોતાના માળામાં સૂવા સાર પોતાના સ્થાનની અભિધાપાવાળો થાય છે; તેમ મન ઉપાધિવાળો વિદ્યાભાસ—જીવ, બ્રહ્મા-નંદની અભિધાપાવાળો થયો સતો સુષુપ્તિને માટે તરત હૃદયાકાશરૂપ સ્થાન તરફ જાય છે. ૪૯.

અતિથાલઃ સ્તનં પીત્વા મૃદુશર્યાગતો હસન્ ।

રાગદ્વેપાદ્યનુત્પત્તેરાનંદૈકસ્વભાવમાક્ ॥ ૫૦ ॥ ૧૧૯૨

મહારાજઃ સાર્વભૌમઃ સંતૃપ્તઃ સર્વભોગતઃ ।

માનુષાઽઽનંદસીમાનં પ્રાપ્યાઽઽનંદૈકમર્તિમાક્ ॥ ૫૧ ॥ ૧૧૯૩

મહાવિમો બ્રહ્મવેદી કૃતકૃત્યત્વલક્ષણામ્ ।

વિદ્યાઽઽનંદસ્ય પરમાં કાષ્ટાં પ્રાપ્યાવતિષ્ઠતે ॥ ૫૨ ॥ ૧૧૯૪

શબ્દાર્થઃ—[જેમ] કેવળ ધાવણું છોકરું, ધાવીને કોમળ શર્યામાં ગ-એણું હસતું સતું રાગદ્વેપ આદિની અનુત્પત્તિથી આનંદરૂપ મુખ્ય સ્વભાવવાળું [થાય છે.] (૫૦); [જેમ] અનુબ્ધ સંબંધી આનંદની સીમાને પા-મીને સર્વ ભોગથી તૃપ્ત થએલો ચક્રવર્તિ રાજા, એક આનંદની મુક્તિને લજ્જનારો [થાય છે.] (૫૧); [જેમ] બ્રહ્મને જાણનાર મહા (જ્ઞાની) બ્રા-હ્મણ, વિદ્યાના આનંદની કૃતકૃત્યતારૂપ લક્ષણવાળી પરમ સીમાને પામીને સ્થિતિ કરે છે; [તેમ સુષુપ્તિવાળો પુરૂષ પણ આનંદરૂપ સ્થિતિ કરે છે]. ૫૨.

વિવેચનઃ—ઉપર યથા કુમારો વા મહાત્માનો વા મહાપ્રાણનો વાકાવિહીમાનદશ્ય ગત્યા કર્વાવિષયેવ એવજેતે ' જેમ તે બાળક, ચક્રવર્તિરાજા, અથવા મહાજ્ઞાની બ્રાહ્મણ, આનંદની અનિસીમાને, પામીને સુએ છે; તેમ આ જીવ પણ સુએ છે.' એ શ્રદ્ધારૂપક ઉપનિષદના બાલાકી બ્રાહ્મણ નામના પ્રકટ્યુમાની મુક્તિને આ ત્રણ શ્લોકમાં અર્થથી કહી બતાવે છે. કેવળ ધાવણું ઉપર જ રહેનાર બાળક પૂરેપૂરું ધાવેલું હોય, અને પછી તેને શરીરને વિશેષ ન કરે એવા ચિંતનામાં સુતારું તેમ તો 'હું અને માંડે' એવા ગગદોષ વગરનું આ બાળક મુખની મુક્તિરૂપે સ્થિત થાય છે. આ જ પ્રમાણે ચક્રવર્તિ રાજા પણ જો કે તેને બ્રહ્મચરિયાની પ્રાપ્તિ નથી તેપણુ તેજુ મનુષ્યને મોઝ તમામ ભોગ ભોગી લીધા છે તેથી, અને વ્યસાગ્રમુદ્ધિથી પોતા સિવાય બીજાને જોતો નથી તેથી, અચોત ગગાદિ રહિત દોષાથી ને આનંદમુક્તિરૂપે સ્થિત થાય છે એમ જ જ્ઞાની બ્રાહ્મણ પણ 'હું કૃતકૃત્ય છું' એમ વિદ્યાના આનંદની પરમ અધિ પામીને—જીવનમુક્તિ મેળવીને પરમાનંદરૂપે સ્થિત થાય છે; તેમ જ સુષુપ્તિવાળો પુરૂષ પણ અનંદરૂપે સ્થિત થાય છે એવો ભાવ છે. ૫૦-૫૨.

મુઘ્યુદ્ધાતિરુદ્ધાનાં લોકે સિદ્ધા સુલાત્મતા ।

ઉદાહતાનામન્યે તુ દુઃસ્વિનો ન સુલાત્મકાઃ ॥૫૩॥ ૧૧૯૫

શબ્દાર્થ—ઉદાહરણ કરેલા બાળક, ચક્રવર્તિ રાજા, અને બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણનું મુખરૂપપણુ જગત્માં સિદ્ધ છે. [એ વિવાચના] બીજાઓ તો દુઃખી [છે.] મુખરૂપ નથી. ૫૩.

વિવેચન—વિવેચન્ય પુરુષોગ્યા બાળક, બ્યનહારરુશળ્યા ચક્રવર્તિ રાજા અને વિવેચીઓમા જેને આનંદરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એનો જીવનમુક્ત મુખી છે બીજાઓને મગદેપ હોવાથી તેઓ દુઃખી છે પણ મુખી નથી. ૫૩

કુમારાદિવદેવાયં બ્રહ્માડનંદંવત્તત્પરઃ ।

સ્ત્રીપરિષ્વક્તવદ્દેદ ન વાઘં નાપિ ચાંતરમ્ ॥૫૪॥ ૧૧૯૬

શબ્દાર્થ—કુમાર આદિકની પેઠે જ આ (મુખ્યિવાળો પુરૂષ), એક બ્રહ્માનંદમાં તત્પર [થાય છે અને તે] સ્ત્રીએ આલિંગન કરેલા પુરૂષની પેઠે બહારનું જાણતો નથી. અને [તેમ જ] અંતરનું પણ નથી જાણતો. ૫૪.

વિવેચન—કુમાર આદિક પાગળ આપેના નહે દરજો પ્રદૂત સુખિવાળા પુરૂષમા ધટાવે છે આ શ્લોકના ઉત્તમર્થમા તમ્યા પ્રિયયા સ્ત્રિયા સપરિષ્વક્તો ન વાઘ કિંચન વેદ નોતરમિતિ 'તે જેમ પ્રિય સ્ત્રીની સાથે આનિગન કરી રહેતો પુરૂષ બહારનું અને અંતરનું ગઈ જાણતો નથી, તેમ આ પુરૂષ (જીવ) પ્રારૂપ આત્માની માથે આનિગન થએલો બહારનું અને અંતરનું કાઈ જાણતો નથી' આ પ્રત્યક્ષપ્રમાણોત્પાદિબ્રાહ્મણના વાચ્યને અર્થથી કરી બતાવે છે તાત્પર્ય એ '—પ્રિય સ્ત્રીને આનિગન કરી રહેતો કામી પુરૂષ અન્ય જ્ઞાનની રહિત હોવાથી બીજા કાઈ નહિ દેખતો સતો મુખરૂપ થાય છે, તેમ સુખિવાળો પુરૂષ પ્રારૂપ પરમાત્માની માથે એકરૂપતા પામીને બહાર અને અંતરને પ્રિય કરનાર જ્ઞાનરહિત થઈ આનંદરૂપ થાય છે ૫૪

વાઘં રથ્યાદિકં વૃત્તં ગૃહકૃત્સં યયાંડતરમ્ ।

તથા જાગરણં વાઘં નાહીસ્થઃ સ્વપ્ન આંતરઃ ॥૫૫॥ ૧૧૯૭

શબ્દાર્થ—[દૃષ્ટાંત અને દાર્દીતમાં બાહ્યાંતર શું છે તે બતાવે છે.] જેમ [દૃષ્ટાંતમાં] માર્ગ વગેરે બાહ્યવૃત્તાંત [છે અને] ઘરનું કાર્ય આંતર-વૃત્તાંત [છે], તેમ [દાર્દીતમાં] જાગરણ એ બાહ્યવૃત્તાંત [છે અને] નાહીઓમાં રહેલ સ્વપ્ન આંતરવૃત્તાંત [છે]. ૫૫.

પિતાડપિ સુપ્તાવપિતેત્યાદૌ જીવત્ત્વવારણાત્ ।

સુપ્તૌ બ્રહ્મૈવ નો જીવઃ સંસારિત્વાસમીક્ષણાત્ ॥૫૬॥ ૧૧૯૮

શબ્દાર્થ—પિતા પણ સુપુત્રિમાં અચિતા [થાય છે]' ઇત્યાદિ (શ્રુતિ) માં જીવલાવના નિવારણથી [અને] સંસારી લાવના નહિ દેખવાથી [જ્ય] સુપુત્રિમાં બ્રહ્મ જ [છે], જીવ નથી. ૫૬.

વિવેચન:—સુપુત્રિમા છત્ર બ્રહ્માનંદરૂપે રહે છે એવું બતાવનાર મગ પિતાપિતા ભવન્તિ ‘આ સુપુત્રિમા પિતા અપિતા થાય છે’ એ શ્રુતિવાક્ય કહી બતાવે છે. આ શ્રુતિ, સુપુત્રિમાં આધ્યાસિક પિતાપણુ આદિક છત્રભાવનો નિરૂપણ બતાવે છે. બ્યારે છત્ર ભાવ ન ગ્રહીત સારે શેષ બ્રહ્મભાવ જ રહે એવો અર્થ ૫૬

પિતૃત્વાદ્યભિમાનો યઃ સુખદુઃસ્વાઽઽકરઃ સદિ ।

તસ્મિન્નપગતે તીર્ણઃ સર્વાન્ગોકાન્ બલત્યયમ્ ॥૫૭॥ ૧૧૯૯

શબ્દાર્થ:—જે પિતાપણુ આદિનું અભિમાન [છે] તે સુખદુઃખની ખાણ [છે] તે (અભિમાન) નિવૃત્ત થયે સતે આ [પુરૂષ] સર્વ ગોકને ઉદ્ધવન કરનારો થાય છે [એ] પ્રસિદ્ધ [છે]. ૫૭.

વિવેચન:—તેજ પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે સુપુત્રિમા પિતૃત્વાદિ અભિમાનનો અભાવ હોય, તોપણ તેથી કરીને સુખાદિ બાનકપ સમારનો અભાવ કેમ હોય ? આની શકા કરી, દેહના અભિમાનરૂપ મળ એ જ સસાર છે, માટે દેહાદિ અભિમાનનો અભાવ થયો એટલે સમારનો પણ અભાવ થયો, એમ પ્રતિપાદન કરનાર * (તોળોં હિ તદા સ રાત્ શોકા દ્વયમ્ ભવન્તિ ‘સારે સુપુત્રિકાળમા ઉદ્ધવના મરં ગોકને ઉદ્ધવન કરનાર (તે) થાય છે’) શ્રુતિવાક્યને અર્થથી કહી બતાવે છે ૫૭

સુપુત્રિકાલે સકલે વિલીને તમસાઽઽવૃતઃ ।

સુસ્વરૂપમુપેતીતિ વૃત્તે દ્યૌર્વર્ણી શ્રુતિઃ ॥૫૮॥ ૧૨૦૦

શબ્દાર્થ:—સુપુત્રિકાળમાં સર્વ પ્રપંચનો લય સતે અજ્ઞાનથી ઢંકાએલો (છવ) સુખરૂપને પામે છે. એ પ્રમાણે અર્થવૃણવેદની શ્રુતિ કહે છે [એ] પ્રસિદ્ધ [છે]. ૫૮.

વિવેચન:—પાછળ ઉદાહરણ તરીકે લેઈ બતાવેલી શ્રુતિઓ સ્પષ્ટ રીતે સુપુત્રિમા સુખ છે એમ બતાવતી નથી ? આ શકાના સમાધાન માટે કંઈકેપનિયત્ની શ્રુતિને અર્થથી કહી બતાવે છે સુપુત્રિકાળમાં સર્વ બ્રહ્મતત્ત્વનો પ્રપંચ પોતાના ઉપાદાન કારણરૂપ તમ પ્રધાન પ્રકૃતિમાં લય ધઈ જાય છે, અને તે પ્રકૃતિથી ઢંકાઈ ગએલો છવ, સુખરૂપ બ્રહ્મને પામે છે એવો શ્રુતિનો અર્થ છે ૫૮

આ વાત સર્વના અનુભવથી પણ સિદ્ધ છે તે નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે—

સુરવમસ્વાપ્તમગ્રાહં ન વૈ કિંચિદવેદિપમ્ ।

इति मुप्ते सुखान्नाने परामृशति चोत्थितः ॥ ૫૯ ॥ ૧૨૦૧

શબ્દાર્થ:—[સુપુત્રિધી] ઉઠેલો (માણસ), ‘અહિંઆં (સુપુત્રિમાં) સુખથી સૂતો હૂતો [અને મેં] કાંઈ પણ જાણ્યું નહિ’ એ પ્રકારે નિદ્રા-સમયના સુખ અને અજ્ઞાનને સંભારે છે. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે જોથી ઉઠેલો માણસ એમ કહી બતાવે છે કે જેટલો વખત હું સૂતો હૂતો

એટલા વખતમાં મને મુખ હતું; અને બીજું કંઈ પણ હું બહુતો નહોતો' આથી મુખમાં મુખ છે એમ સંયમે અનુભવ થાય છે.) પદ.

પરામર્શોઽનુભૂતેઽસ્તીત્યાસીદનુભવસ્તદા ।

ચિદાત્મત્વાત્ સ્વતો માતિ સુખમજ્ઞાનધીસ્તતઃ ॥૬૦॥ ૧૨૦૨

શબ્દાર્થઃ—સ્મૃતિજ્ઞાન અનુભવમાં છે, એમ [છે માટે] ત્યારે (મુખ-
મિમાં) અનુભવ હતો. [વળી આત્માના] ચિદાત્મપણાથી મુખ, [પો-
તાની મેળે; અને] તે (મુખ) નાથી અજ્ઞાનનો બોધ ભાસે છે. ૬૦.

વિવેચનઃ—વિચારનું માધન મન અને બુદ્ધિ આદિ મુખમિદાનમાં મૂળે જ નથી. અર્થાત્ સ્મૃતિજ્ઞાનનું અપ્રમાણ છતાં પણ મુખમિમાં બળથી પણ મુખની પ્રાપ્તિ છે એમ કેમ કહી શકાય ? આ શકના સમાધાન માટે આ શ્લોકનું કથન છે. જો કે મુખમિમાં સ્મૃતિજ્ઞાનની અપ્રમાણતા હોય તોપણ તેના મૂળરૂપ અનુભવ છે, માટે બળથી સ્મૃતિની મિદ્ધિ છે; કેમકે સ્મૃતિજ્ઞાન અનુભૂત વિષયનું જ હોય છે. અનુભૂત વિષયનું તે હોવું નથી. મુખમિમાં મુખ અને અજ્ઞાનનો અનુભવ દ્વેષ એમ આપણે જાણ્યા પછી બતાવીએ છીએ. આથી કરીને મુખમિમાં અનુભવ કરનાર કોઈ પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અન્ય એક શંકા થાય છે, તે એ કે, મુખમિદાને અનુભવ કરવાનાં માધન જે મન સહિત બધી ઇન્દ્રિયો છે, તે તો પોતાના કારણ અજ્ઞાનમાં લીન થએલી હોય છે, ત્યારે અનુભવ કોઈ શ-
કે જ કેમ ? આના પ્રત્યુત્તરને માટે સિદ્ધાંતી બે વિકલ્પ કરે છે. આ શંકા તે મુખના અનુભવના સાધન ન હોવાથી છે કે અજ્ઞાનના અનુભવનાં માધન ન હોવાથી છે. પ્રથમ વિકલ્પ ઘટતો નથી, કેમકે મુખ પોતે સ્વપ્રકાશરૂપ હોવાથી તેનો અનુભવ કરવામાં મન આદિ ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા નથી, વળી બીજો વિકલ્પ પણ ઘટતો નથી, કેમકે મુખના સ્વપ્રકાશપણને લીધે મુખને આનંદરૂપ કરનાર અજ્ઞાન પણ દેખાઈ આવે છે ૬૦

વાર ! મુખમિદાનના મુખનું સ્વપ્રકાશપણ હો, તથાપિ પાછળ ૧૨૮૭ માં શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વ્રજાનન્દઃ રત્ન મહેર્ 'અજ્ઞાનંદ પોતે થાય છે' એમ હોઈ શકે નહિ, કેમકે તેમાં પ્રમાણનો અભાવ છે આ શકના સમાધાન માટે વિજ્ઞાનમાનન્દ વ્રજા 'વિજ્ઞાન આનંદ બ્રહ્મ છે' એ હૃદયરસ્યકની શ્રુતિવડે મુખની બ્રહ્મરૂપતા ઘટે છે, એમ આ ની-
ચેના શ્લોકથી બતાવે છે—

વ્રજાવિજ્ઞાનમાનંદમિતિ વાજસનેયિનઃ ।

પરંત્યતઃ સ્વમકાર્ગ સુર્વં વ્રજૈવ નેતરત્ ॥૬૧॥ ૧૨૦૩

શબ્દાર્થઃ—'વિજ્ઞાન આનંદરૂપ બ્રહ્મ [છ]' એ પ્રકારે વાજસનેય શા-
ખાવાળાઓ કહે છે; એટલામાટે સ્વપ્રકાશ મુખરૂપ બ્રહ્મ જ [છે પણ]
બીજું [કશું] બ્રહ્મ નથી. ૬૧.

યદજ્ઞાનં તત્ર લીનૌ તૌ વિજ્ઞાનમનોમયૌ ।

તયોર્હિ વિલયાવસ્થા નિદ્રાઽજ્ઞાનં ચ સૈવ હિ ॥૬૨॥ ૧૨૦૪

एकीभूतः सुषुप्तस्थः प्रज्ञानघनतां गतः ।

आनंदमय आनंदमुक् चेतोमयवृत्तिभिः ॥६८॥ १२१०

શબ્દાર્થ—એકરૂપતાને પામેલો, સુષુપ્તિમાં રહેલો (સુષુપ્તિનો અભિ-
માની), જ્ઞાનની ઘનરૂપતાને પામેલો. આનંદરૂપ [આત્મા]; ચેતનના પ્ર-
તિબિંબવાળી વૃત્તિઓવડે સ્વરૂપભૂત આનંદને ભોગવનારો [છે]. ૬૮.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં સુષુપ્તસ્થાન દર્શાવત પ્રજ્ઞાનવન દયાનંદમયો જ્ઞાનદમુક્તિ જેના
મુલ 'સુષુપ્તિ સ્થાનમાં એકરૂપતાને પામેલો પ્રજ્ઞાનવન જ આનંદરૂપ, આનંદ ભોગવનાર
અને ચેતોમુખ છે' આ આશય ઉપનિષદની શ્રુતિને અર્થથી કહી બતાવી છે ૬૮

એકીભૂત શબ્દનો અર્થ—

विज्ञानमयमुर्ययोर्यो रूपयुक्तः पुराऽधुना ।

स लयेनैकता प्राप्तो बहुतंदुलपिष्टवत् ॥ ६९ ॥ १२११

શબ્દાર્થ—પૂર્વે (જાગ્રદ અવસ્થામાં) જે (આત્મા) વિજ્ઞાનમય આદિ
કરૂપોવડે યુક્ત [હતો], તે હવે (સુષુપ્તિમાં) ઘણી જાતના આખાના લો-
ટની પેઠે લયવડે એકતા પામેલો [છે]. ૬૯.

વિવેચન—આ શ્લોક, સ વા અવસ્થામાં પ્રજ્ઞા વિજ્ઞાનમયો મનોમય પ્રાણમય અક્ષરમય
આત્મમય વૃધિવીમવ આત્મમય શાન્તમય શાકાશમવસ્તેજામયો જ્ઞેજામય કામમય આકામમય કાષ
મયોડકાષમય 'તે આ આત્મા બ્રહ્મ છે, વિજ્ઞાનમય છે, મનોમય છે, પ્રાણમય છે અક્ષર
મય છે, શ્રોત્રમય છે, પૃથ્વીમય છે, જળમય છે વાયુમય છે આમરમય છે તેજોમય
છે, અતેજોમય છે, મગ્નમય છે, અમગ્નમય છે ક્રોધમય છે અગ્રોધમય છે'
ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જુદે જુદે રૂપે બતાવેલો આત્મા સુષુપ્તિમાં મન આદિ ઉપાધિના વિન
યવડે જેમ જૂદી જૂદી જાતના નોખા તે પ મરી ઘણી કાદવા રોપ તેો લોટ એકરૂપતા
પામે છે તેમ એકરૂપતા પામેલો છે એમ બતાવે છે ૬૯

પ્રજ્ઞાનઘન શબ્દનો અર્થ—

प्रज्ञानानि पुरा बुद्धिवृत्तियोऽथ घनोऽभवत् ।

घनत्वं हिमविदूनामुदग्देशे यथा तथा ॥ ७० ॥ १२१२

શબ્દાર્થ—જે પ્રદેશમાં વગર વગરનો હોય તે પ્રદેશમાં દુર્દશમાં
બિંદુઓનું જેમ ઘનપટ [થાય છે] તેમ પૂર્વે (જાગ્રદ અવસ્થામાં) જૂદા
જાતના જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિવૃત્તિઓ [છે તેઓ], હવે (પરી-સુષુપ્તિમાં) ઘનરૂપ
(એકરૂપ) હોતી હવી. ૭૦.

तद् घनत्वं साक्षिभ्यः दुःखामात्रं प्रचक्षते ।

लौकिकाम्नाकिंवा यावद् दुःखवृत्तिमिच्छापनात् ॥ ७१ ॥ १२१३

શબ્દાર્થ—તે (વિદ્યાંતશાસ્ત્રમાં મહેન) આ રીતે બાવરૂપ ઘનપટને લો-
કિકામ્નાકિંવા (યાવદ્ દુઃખવૃત્તિમિચ્છાપનાત) અને તાદૃશકો (વિશિષ્ટ અતનામાં

શાસ્ત્રીઓ), જેટલી તેટલી દુઃખ (કરનારી) વૃત્તિઓનો નાશ હોવાથી દુઃખનો અભાવ કહે છે. ૭૧.

અજ્ઞાનવિંચિતા ચિત્ત સ્યાન્ મુક્તમાન્દભોજને ।

મુક્તે વ્રહ્મમુખં ત્યક્ત્વા વહિર્યાત્યય કર્મણા ॥ ૭૨ ॥ ૧૨૧૪

શબ્દાર્થ:—અજ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબ પામેલું ચેતન [મુખ્યિમાં] ચેતનના ભોજનમાં સાધન થાય છે. પછી [તે] કર્મવડે ભોગવેલા બ્રહ્મમુખનો ત્યાગ કરીને બહાર (જાગૃદાદિ અવસ્થામાં) જાય છે. ૭૨.

વિવેચન:—આ શ્લોકથી ચેતોમુખ શબ્દનો અર્થ કહી બતાવે છે. મુખ્યિ અવસ્થામાં થતા બ્રહ્માનંદના આત્માનંદરૂપ આનંદના ભોજનમાં, અજ્ઞાનની વૃત્તિઓમાં પ્રતિબિંબ પામેલું ચેતન જ તે આનંદનો સ્વાદ લેવાનું મુખ થાય છે, સાધન થાય છે. આમ મુખ્યિમાં બ્રહ્માનંદને ભોગવતું ચેતન (અજ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થએલું ચેતન—ચિદાભાસ) પોતાનાં પાપપુણ્યરૂપ કર્મના બંધનથી તે આનંદનો ભોગ કરીને—મુખ્યિમાંથી નીકળીને પછી સ્વપ્ન અને જાગૃદ અવસ્થામાં જાય છે—પ્રત્યેક સ્વરૂપથી મુક્ત થઈ બંધિત અવસ્થામાં જોડાય છે એવો ભાવ ૭૨

કર્મ જન્માન્તરેऽભૂદ્ યત્તદ્યોગાદ્ વુદ્ધ્યતે પુનઃ ।

इति कैवल्यशास्त्रायां कर्मजो बोध ईरितः ॥ ७३ ॥ ૧૨૧૫

શબ્દાર્થ:—જે કર્મ જન્મોન્તરમાં હતું, તેના યોગથી [જીવાત્મા] ફરીને બોધ પામે છે—જાગૃત્સ્વપ્નમાં આવે છે. એ પ્રમાણે કર્મથી ઉત્પન્ન થનારો (જાગૃત્સ્વપ્નની પ્રાપ્તિરૂપ) બોધ કેવલ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. ૭૩.

વિવેચન:—પુનઃ જન્માંન્તરકર્મયોગાત્મ એવ ત્રીજી સ્થિતિ પ્રવુદ્ધ* અને ફરીને જન્મોન્તરના કર્મયોગથી તે જ (મુખ્યિ પામેલો) જીવ સ્વપ્નને પામે છે અને જાગૃત્ થાય છે* આ શ્રુતિવાક્યને આ શ્લોકમાં પ્રમાણરૂપે અર્થથી બહુ બતાવ્યું છે ૭૩

कंचित् कालं प्रबुद्धस्य ब्रह्माऽऽनंदस्य वासना ।

अनुगच्छेद्यतस्तूष्णीमास्ते निर्विषयः सुखी ॥ ७४ ॥ ૧૨૧૬

શબ્દાર્થ:—જાગૃત્ થએલા (પુરૂષ) ને બ્રહ્માનંદની વાસના કેટલાક કાળ [મુધી] પાછી પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી વિષયના અનુભવ વિનાનો (પુરૂષ) મુખી [સતો] હૃદાસીન થાય છે. ૭૪.

વિવેચન:—મુખ્યિકાળમાં બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય છે તેનું લિંગ (સ્વરૂપ) બતાવે છે. મુખ્યિમાંથી ઉઠેલો—જાગેલો માણસ, જગ્યા પછી કેટલાક કાળ—સ્વરૂપકાળ—મુધી મુખ્યિમાં ભોગવેલા બ્રહ્માનંદના મગ્ગવાજો રહે છે* આથી ફરીને જ જાગૃત્ની શરૂ

* ઘણી વખત માણસ હૃદયમાંથી ઊઠતા તરત તે મુખનો અનુભવ કરતો હોય એવો લાગે છે સૌ કોઈ ભણે છે કે જ્યાં ઉઠ્યા પછી માણસ ગાત હોય છે. આ શાવિ મુખ્યિકાળની શાંતિની વાસના રૂપે છે

વિલીનઘૃતવત્ પશ્ચાત્ સ્યાદ્વિજ્ઞાનમયો ઘનઃ ।

વિલીનાવસ્થા આનંદમયગન્ધેન કથ્યતે ॥૬૩॥ ૧૨૦૫

સુસિર્વક્ષણે બુદ્ધિવૃત્તિર્યાં સુસ્વાર્વિવિતા ।

સૈવ તદ્વિચસહિતા લીનાઽઽનંદમયસ્તતઃ ॥૬૪॥ ૧૨૦૬

શબ્દાર્થઃ—જે અજ્ઞાન [છ], ત્યાં (તેમાં) તે વિજ્ઞાનમય અને મનોમય લીન [છ]; જેથી તે (જે)ની વિલયરૂપ અવસ્થા નિદ્રા [છ]; અને તે (નિદ્રા) જ અજ્ઞાન [છ.] (૬૨). પીગળેલા ધીની પેઠે વિજ્ઞાનમય, પાછળથી (સુષુપ્તિ સિવાયની અવસ્થામાં) ઘન થાય છે; [પણ] વિલીન અવસ્થાવાળો [તે] આનંદમય શબ્દવડે કહેવાય છે. (૬૩). સુષુપ્તિના પૂર્વ ક્ષણમાં જે બુદ્ધિવૃત્તિ સુખના પ્રતિબિંબવાળી [થાય છે] તે જ ત્યારપછી તે પ્રતિબિંબ સહિત લીન [થાય એટલે] આનંદમય [કહેવાય છે]. ૬૪.

વિવેચનઃ—અનુભવ અને સ્મરણ એ બંનેનું આશ્રયસ્થાન એક જ હોય છે. વળી સુષુપ્તિકાળમાં સુત્તમહમત્તાપ્ત ન ફિચિદ્વેદિષ ‘હ સુખથી યતો હતો અને કાંઈ પણ જાણતો નહોતો’ એ પ્રકારનો જે બોધ થાય છે તે વિજ્ઞાનમય શબ્દને કહેનાર શબ્દવડે જ થાય છે. એમ હોવાથી તે શબ્દ જ સુખાદિનો અનુભવ કરનાર છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે; પણ શબ્દની ઉપાધિરૂપ અજ્ઞાનનું કાર્ય જે વિજ્ઞાન—અતઃકરણ, તે તો સુષુપ્તિકાળમાં અજ્ઞાનમાં જ લીન થઈ ગએલું હોવાથી અતઃકરણની ઉપાધિવાળો શબ્દ સુષુપ્તિકાળમાંના સુખ અને અજ્ઞાનનો અનુભવ કરનારો છે એમ કહેવું અયુક્ત છે. આવો અભિપ્રાય જણાવવાને માટે આ શ્લોકનું કથન છે. સુષુપ્તિકાળમાં ‘હું કાંઈ પણ જાણતો નહોતો.’ આવું સ્મરણ થાય છે. તેનાથી બીજી રીતનું સ્મરણ મંભવતું ન હોવાથી તે સુષુપ્તિકાળમાં પ્રમાણરૂપ વિજ્ઞાનમય કોમ અને પ્રમાણરૂપ મનોમય કોમ અજ્ઞાનમાં લય થઈ જાય છે એમ મંભરે છે. અર્થાત્ શબ્દ, વિજ્ઞાનમય અને મનોમયપણાના રૂપનો ભાગ કરીને, કારણ જે અજ્ઞાન તેવડે મિથિતિ કરે છે; આથી કરીને તેને અનુભવનું કાર્ત્તવ્ય ધરતું નથી આમ હોવાથી તે વિજ્ઞાનમય અને મનોમય કોમની વિવચરૂપ અવસ્થા તે જ, વિજ્ઞાનવિરતિઃ સુષુપ્તિઃ ‘અતઃકરણનો વિલય સુષુપ્તિ-એ’ આ શાસ્ત્રવાક્યવડે નિદ્રા છે એમ કહીએ છીએ. અને આ નિદ્રા અજ્ઞાન છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. જ્યારે સુષુપ્તિમાં થતા સુખ અને અજ્ઞાનના અનુભવ કાળમાં વિજ્ઞાનમય લીન થઈ ગએલો છે, ત્યારે પછી જન્મદવસ્થામાં તે સુખ અને અજ્ઞાનના અનુભવનો વિજ્ઞાનમય કોમ કર્તા છે એમ કેમ કહી શકાય? આ શંકાના સમાધાન માટે આ અભિપ્રાય છે.—જે સુષુપ્તિકાળમાં વિજ્ઞાનમયનો વિલય છે ખરો તો પણ તે શબ્દરૂપ વિજ્ઞાનમયનો અભાવ થતો નથી. આથી કરીને વિજ્ઞાનમયની વિવચાવસ્થા રૂપ ઉપાધિવાળો જે આનંદમય કોમ છે, તેને અનુભવનું કાર્ત્તવ્ય ધટે છે. વળી વિજ્ઞાનમય શબ્દને જ કહેનાર ઘનીભાવ છે, તે ઘનીભાવરૂપ ઉપાધિવાળો શબ્દ હોવાથી તેને સ્મરણપણું પણ ધટે છે. એટલે કે,—કાંઈ પણ પ્રકારની ઉપ્પત્તાના સંબંધથી પીગળેલું ધી, જેમ વાયુઆદિ શી.

તજસ્પર્શના મંબધથી ધન (ઘટ) થાય છે; તેમ જગદાદિ અવસ્થામાં ભોગ આપનારાં કર્મોનો ફાય થવાથી નિદ્રાદિરૂપવટે લીન થઈ જએવું અંતઃકરણ, પાંચું ફરીને પણ ભોગ આપનાર કર્મને વગ થતાં વિજ્ઞાનમયરૂપ આદારવટે ધન થાય છે; એટલા માટે તે ઉપાધિવાળો આત્મા પણ વિજ્ઞાનમય—ધન થાય છે, અને તે જ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં વિવેક અવસ્થાવાળો થયો સનો આનંદમય એમ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે સમયમાં સ્વમાયસ્થાની મમામિ થઈ છે પણ સુષુપ્તિ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ નથી તે મગ્ય અથવા ડાણ, જેમાં સુષુપ્તિ થવાનો લેશ પણ અંતરાય રહેતો નથી; એવા દાણમાં અંતર્મુખ થએલી જે બુદ્ધિવૃત્તિ પોતાના સ્વરૂપજૂત સુખના પ્રતિબિંબવાળી થાય છે, તે જ બુદ્ધિવૃત્તિ સારપછીના દાણમાં સુષુપ્તિ થતાં તે પ્રતિબિંબે મહિન લીન થઈ જાય છે. આને જ શાસ્ત્ર આનંદમય કહે છે. ૧૨-૧૪.

અંતર્મુલો ય આનંદમયો બ્રહ્મસુખં તદા ।

મુંકે ચિદ્વિચયુક્તાભિરજ્ઞાનોત્પન્નવૃત્તિભિઃ ॥૬૫॥ ૧૨૦૭

શબ્દાર્થ:—ત્યારે અંતર્મુખ એવો જે આનંદમય [છે તે] ચેતનના પ્રતિબિંબવાળી અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલી વૃત્તિઓવડે બ્રહ્મસુખને ભોગવે છે. ૬૫.

વિવેચન:—આનંદમયનું સ્વરૂપ આપણે જાણ્યું. એ સ્વરૂપના પ્રબોધકાળમાં વિજ્ઞાનમયનો કેવળ નાશ જ છે એમ સમજવાનું નથી; કેમકે સુખના પ્રતિબિંબવાળી અંતર્મુખ બુદ્ધિવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થનાર સંસ્કારવાળો અને અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાળો આનંદમય ક્રોધ છે, આથી ફરીને આનંદમયમાં સંસ્કારરૂપે પણ વિજ્ઞાનમય છે. આ આનંદમય, સુષુપ્તિકાળમાં ચિદાભાસ મહિત એવી, અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલી સત્વગુણના વિશેષ પરિણામવાળી અને સુખાદિકને વિષય કરનારી વૃત્તિઓવડે બ્રહ્મસુખ એટલે સ્વરૂપજૂત સુખને ભોગવે છે. અર્થાત્ અનુભવ કરે છે. ૬૫.

અજ્ઞાનવૃત્તયઃ સૂક્ષ્મા વિસ્પષ્ટા બુદ્ધિવૃત્તયઃ ।

इति वेदान्तसिद्धान्तपारगाः प्रवदन्ति हि॥૬૬॥ ૧૨૦૮

શબ્દાર્થ:—અજ્ઞાન (અવિદ્યા) ની વૃત્તિઓ સૂક્ષ્મ [છે અને] બુદ્ધિવૃત્તિઓ વિશેષસ્ફુટ [છે]. એ પ્રકારે વેદાંતના સિદ્ધાંતને પાર પામેલા (પુરૂષો) કહે છે. (અર્થાત્ જગદાદિ અવસ્થાની બુદ્ધિવૃત્તિઓ સુષુપ્તિ અવસ્થામાંની અવિદ્યાની વૃત્તિઓ કરતાં વિશેષ સ્પષ્ટ છે; માટે જગદાદિ અવસ્થામાં 'હું સુખનો અનુભવ કરું છું' એવું અભિમાન થાય છે, અને સુષુપ્તિમાં અવિદ્યાની વૃત્તિઓ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે અવસ્થામાં એવું અભિમાન થતું નથી એવો ભાવ છે.) ૬૬.

मांद्रक्यतापनीयादिश्रुतिष्वेतदतिस्फुटम् ।

आनंदमयभोक्तृत्वं ब्रह्माऽऽनंदं च भोग्यता ॥૬૭॥ ૧૨૦૯

શબ્દાર્થ:—આનંદમયનું ભોક્તાપણું અને બ્રહ્માનંદમાં ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા, એ માંદ્રક્ય અને તાપનીય ઉપનિષદની શ્રુતિઓમાં અતિશય સ્ફુટ [છે.] ૬૭.

एकीभूतः सुषुप्तस्यः प्रज्ञानघनतां गतः ।

आनंदमय आनंदमुक् चेतोमयवृत्तिभिः ॥६८॥ १२१०

શબ્દાર્થઃ—એકરૂપતાને પામેલો, સુષુપ્તિમાં રહેલો (સુષુપ્તિને અભિ-
માની), જ્ઞાનની ઘનરૂપતાને પામેલો, આનંદરૂપ [આત્મા]; ચેતનના પ્ર-
તિબિંબયાળી વૃત્તિઓવડે સ્વરૂપભૂત આનંદને ભોગવનારો [છે]. ૬૮.

વિવેચનઃ—આ શ્લોકમાં સુષુપ્તસ્થાન એકીભૂતઃ પ્રજ્ઞાનવન એવાનંદમયો જ્ઞાનદમુર્ જ્ઞે-
નુભઃ ‘સુષુપ્તિ સ્થાનમાં એકરૂપતાને પામેલો પ્રજ્ઞાનઘન જ આનંદરૂપ, આનંદ ભોગવનાર
અને ચેતોમુખ છે’ આ આંડડ ઉપનિષદની શ્રુતિને અર્થમાં કહી બતાવી છે. ૬૮.

એકીભૂત શબ્દનો અર્થ —

विज्ञानमयमुखैर्यो रूपैर्युक्तः पुराऽधुना ।

स लयेनैकતાं प्राप्तो बहुतंदुलपिष्टवत् ॥ ६९ ॥ १२११

શબ્દાર્થઃ—પૂર્વે (જાગ્રદ અવસ્થામાં) જે (આત્મા) વિજ્ઞાનમય આદિ-
કરૂપોવડે યુક્ત [હતો], તે હવે (સુષુપ્તિમાં) ઘણી જાતના ચોખ્ખાના લો-
ટની પેઠે લયવડે એકતા પામેલો [છે]. ૬૯.

વિવેચનઃ—આ શ્લોક, સ વા બયમાત્રા દ્વય વિજ્ઞાનમયો જ્ઞેનોમયઃ પ્રાણમયશ્વકુર્મયઃ
ચોદમયઃ પૃથિવીમયઃ આગમયઃ વાણમય આકાશમયસ્તેજોમયોઽનેજોમયઃ કામમયોઽકામમયઃ ક્ષોધ-
મયોઽક્ષોધમયઃ ‘તે આ આત્મા પ્રજ્ઞ છે, વિજ્ઞાનમય છે, મનોમય છે, પ્રાણમય છે, અશ્તુ-
મય છે, ચોદમય છે, પૃથ્વીમય છે, જળમય છે, વાયુમય છે, આકાશમય છે, તેજોમય
છે, અતેજોમય છે, કામમય છે, આકામમય છે, ક્ષોધમય છે અને અક્ષોધમય છે.’
ધસાદિ શ્રુતિમાં જુદે જુદે રૂપે બતાવેલો આત્મા સુષુપ્તિકાળમાં મન આદિ ઉપાધિના વિષ-
યવડે જેમ જુદી જુદી જાતના ચોખ્ખા એકતા કરી દર્શી કાદયા હોય તેનો લોટ એકરૂપતા
પામે છે, તેમ એકરૂપતા પામેલો છે એમ બતાવે છે. ૬૯.

પ્રજ્ઞાનઘન શબ્દનો અર્થ —

प्रज्ञानानि पुरा शुद्धिवृत्तियोऽथ यनोऽभवत् ।

घनत्वं हिमविंदूनामुदग्देशे यथा तथा ॥ ૭૦ ॥ ૧૨૧૨

શબ્દાર્થઃ—જે પ્રદેશમાં વરસાદ વરસતો હોય તે પ્રદેશમાં કુરકુરના
બિંદુઓનું જેમ ઘનપણ [થાય છે] તેમ પૂર્વે (જાગ્રદ અવસ્થામાં) જુદા
જુદા જ્ઞાનરૂપ શુદ્ધિવૃત્તિઓ [છે તેઓ,] હવે (પછી-સુષુપ્તિમાં) ઘનરૂપ
(એકરૂપ) હોતી હવી. ૭૦. ..

तद् घनत्वं साक्षिभावं दुःखाभावं प्रचक्षते ।

लौकिकास्तार्કિકा यावद् दुःखवृत्तिविलोपनात् ॥ ૭૧ ॥ ૧૨૧૩

શબ્દાર્થઃ—તે (વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહેલ) સાક્ષી ભાવરૂપ ઘનપણને લૌ-
કિક (શાસ્ત્ર સંસ્કાર યગરના પ્રકરો) અને તાર્કિક (જૈ શૈવિક મતવાળા

શાસ્ત્રીઓ), જેટલી તેટલી દુઃખ (કરનારી) વૃત્તિઓનો નાગ હોવાથી દુઃખનો અભાવ કહે છે. ૭૧.

અજ્ઞાનવિવિતા ચિત્ સ્યાન્ મુલમાનંદમોજને ।

મુક્તં વ્રહ્મમુલં ત્યક્ત્વા વહિર્યાત્યથ કર્મણા ॥ ૭૨ ॥ ૧૨૧૪

શબ્દાર્થ:—અજ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબ પામેલું ચેતન [સુપુષ્પિમાં] ચેતનના ભોજનમાં સાધન થાય છે. પછી [તે] કર્મવડે ભોગવેલા બ્રહ્મસુખનો ત્યાગ કરીને બહાર (બ્રહ્મદાઈ અવસ્થામાં) જાય છે. ૭૨.

વિવેચન:—આ શ્લોકથી ચેતોમુખ શબ્દનો અર્થ કરી બતાવે છે સુપુષ્પિ અનસ્થામાં થતા અજ્ઞાનદના આનંદનરૂપ આનંદના ભોજનમાં, અજ્ઞાનની વૃત્તિઓમાં પ્રતિબિંબ પામેલું ચેતન જ તે આનંદનો સ્વાદ લેવાનું મુખ થાય છે, માધન થાય છે આમ સુપુષ્પિમાં અજ્ઞાનદને ભોગવતું ચેતન (અજ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થએલું ચેતન—ચિદાભાસ) પોતાના પાપપુણ્યરૂપ કર્મના બંધનથી તે આનંદનો ત્યાગ કરીને—સુપુષ્પિમાંથી નીકળીને પછી અમ અને જગદ્ અવસ્થામાં જાય છે—૧૦ મંડપથી મુક્ત થઈ વ્યક્તિ મંડપમાં જોડાય છે એનો ભાવ ૭૨

કર્મ જન્માંતરેઽભૂદ્ યત્તચોગાદ્ બુદ્ધ્યતે પુનઃ ।

इति कैवल्यशाखायां कर्मजो बोध ईरितः ॥ ७३ ॥ ૧૨૧૫

શબ્દાર્થ:—જે કર્મ જન્માંતરમાં હતું, તેના યોગથી [જીવાત્મા] કરીને બોધ પામે છે—જગત્સ્વપ્નમાં આવે છે. એ પ્રમાણે કર્મથી હતપત્ત થનારો (જગત્સ્વપ્નની પ્રાપ્તિરૂપ) બોધ કૈવલ્ય શાખામાં કહેલો છે. ૭૩.

વિવેચન:—પુનઃ જન્માંતરકર્મયોગાદ્ એવ નાવ સ્વપિનિ પ્રબુદ્ધ અને કરીને જન્માંતરના કર્મયોગથી તે જ (સુપુષ્પિ પામેલો) જીવ સ્વપ્નને પામે છે અને જગત્ થાય છે આ શ્રુતિવાક્યને આ શ્લોકમાં પ્રમાણરૂપે અર્થથી બાંધી બતાવ્યું છે ૭૩

કંચિત્ કાલં પ્રવુદ્ધસ્ય વ્રહ્માઽઽનંદસ્ય વાસના ।

અનુગચ્છેદ્યતસ્તૂળીમાસ્તે નિર્વિપયઃ મુક્તી ॥ ૭૪ ॥ ૧૨૧૬

શબ્દાર્થ:—જગત્ થએલા (પુરૂષ) ને અજ્ઞાનદની વાસના કેટલાક કાળ [મુઠી] પાછી પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી વિપયના અનુભવ વિનાનો (પુરૂષ) મુખી [સતો] હતાસીન થાય છે. ૭૪.

વિવેચન:—સુપુષ્પિકાળમાં અજ્ઞાનદનો અનુભવ થાય છે તેનું વિગ (સ્વરૂપ) બતાવે છે સુપુષ્પિમાંથી છોડેલો—જગેનો માણસ જગ્યા પછી કેટલાક કાળ—સ્વરૂપકાળ—સુપુષ્પિમાં ભોગવેલા અજ્ઞાનદના મન્દારવાળો ગેર છે આથી કરીને જ જગત્તની શરૂ

* ઘણી વખત માણસ જગમાંથી છોડતા તરત તે સુખનો અનુભવ કરતો હોય એવો લાગે છે સૌ કોઈ જાણે છે કે જગથી છોડ્યા પછી માણસ શાવ હોય છે. આ શાંતિ સુપુષ્પિ ભગની શાંતિની વાસના રૂપે છે

આતવાળો પુરૂષ વિષયમુખના અનુભવ મિનારો હોવા છતાં તે મુખી મનો ઉદ્દાસ દેખાય છે ૭૪

કર્મભિઃ પ્રેરિતઃ પથ્યાન્ નાનાદુઃખાનિ ભાવયન્ ।

શનૈર્વિસ્મરતિ વ્રહ્માડનંદમેષેઽસ્થિલો જનઃ ॥ ૭૫ ॥ ૧૨૧૭

શબ્દાર્થ — પછી (જાત્રા અને સ્વભાવસ્થામાં) કર્મવડે પ્રેરણા પામેલો, બહુ પ્રકારનાં દુઃખોની ભાવના કરતો આ સર્વજનસમૂહ, [મુખ-પિમાં ભોગવેલા] બ્રહ્માનંદને ધીરેધી (કેટલાક કાળ પછી) ભૂલી જાય છે. ૭૫.

પ્રાગૃર્ધ્વમપિ નિદ્રાયાઃ પક્ષપાતો દિને દિને ।

વ્રહ્માડનંદે નૃણાં તેન પ્રાણોઽસ્મિન્ વિવદેત કઃ ॥ ૭૬ ॥ ૧૨૧૮

શબ્દાર્થ — પ્રતિદિવસ નિદ્રાની પુર્વે (કોમળ ગર્યા આદિતું સંપાદન કરવું) અને પછી (નિદ્રામાંથી ઊઠતાં પાછળ ૧૨૧૬ માં મ્લોકમાં બતાવેલ જ્ઞાનભાવમાં સ્થિત થવું તે) પણ પુરૂષને બ્રહ્માનંદમાં રહેલું [છે] તે માટે કયો કાણો પુરૂષ આ બ્રહ્માનંદમાં વાદવિવાદ કરે? (કોઈ ન કરે), ૭૬.

૨ જ્ઞાનદશામાં બ્રહ્માનંદનું જ્ઞાન થવાથી ગુરુ સેવા આદિ સાધન વ્યર્થ થતાં નથી તેનું; તથા બ્રહ્માનંદ, વાસનાનંદ અને વિષયાનંદ, એમ બ્રહ્માનંદના ત્રણ પ્રકારનું કથન. ૧૨૧૯—૧૨૩૦.

નનુ તૂર્ણોં સ્થિતૌ વ્રહ્માડનટથેદ્રાતિ લૌકિકાઃ ।

અલસાશ્ચરિતાર્થાઃ સ્યુઃ શાસ્ત્રેણ ગુરુણાત્ર કિમ્ ॥ ૭૭ ॥ ૧૨૧૯

શબ્દાર્થ:—જે જ્ઞાનદશામાં (મુખપિમાં) બ્રહ્માનંદ ભાસે છે, તે [અ-શક્ષિત] લૌકિક (પુરૂષો) [અને] આજમુ (પુરૂષો) કૃતાર્થ થશે. [અને એમ હોવાથી તે] અહિંઆં શાસ્ત્રવડે અને ગુરુવડે શું [કળ થવાનું છે]? ૭૭.

વાદં વ્રહ્મેતિ વિગુથેત્ કૃતાર્થાસ્તાવૈત્તે વૈ ।

ગુરુશાસ્ત્રે વિનાડત્યંતં મંધીરં વ્રહ્મ વેત્તિ કઃ ॥ ૭૮ ॥ ૧૨૨૦

શબ્દાર્થ:—[આ] બ્રહ્મ [છે] એમ જે જાણે તે જ્ઞેયતાવડે જ [લૌ-કિકજનો] કૃતાર્થ [છે, એ] તાર્ક [કહેવું] સત્ય [છે; પણ] ગુરુ અને શાસ્ત્ર વગર અત્યંત ગંભીર બ્રહ્મને કોણ જાણે છે? (અર્થાત્ કોઈ જાણતું નથી એમ સિદ્ધાન્તી કહે છે), ૭૮.

જાનામ્યહં ત્વદુક્ત્યાઽય કુતો મે ન કૃતાર્થતા ।

શૃણ્વન્ ત્વાદ્યો વૃત્તં પ્રાજ્ઞમન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૭૯ ॥ ૧૨૨૧

શબ્દાર્થઃ—[વાદી કહે છે કે હે સિદ્ધાન્તી!] તારા કહેવાવડે હમણાં હું [અહ્યાનંદને] જાણું છું [તો] મારે કૃતાર્થપણું કેમ નથી? [સિદ્ધાન્તી કહે છે કે.] અહિંઆં તારા જેવા [પોતાને] પંડિત માનનારા કોઈ પુરુષનું પૂતાંત સાંભળ. ૭૯.

ચતુર્વેદવિદે દેયમિતિ ગૃણ્વન્નવોચત ।

વેદાશ્ચત્વારં ઇત્યેવં વેદિ મે દીયતામ્ ધનમ્ ॥ ૮૦ ॥ ૧૨૨૨

શબ્દાર્થઃ—‘માર વેદ જાણનાર (આદ્યજ્ઞ) ને આ (ધન) આપવાનું છે’ એમ સાંભળતો (આદ્યજ્ઞ) બોલતો હવે [કે], વેદ ચાર [છે] એમ [હું] જાણું છું; [માટે] મને ધન આપો. ૮૦

સંત્યામેવૈપ જાનાતિ ન તુ વેદાનશેષતઃ ।

યદિ તર્હિ ત્વમપ્યેવં નાશેષં વ્રહ્મ વેત્સિ હિ ॥ ૮૧ ॥ ૧૨૨૩

શબ્દાર્થઃ—[હે વાદી!] જો આ (પુરુષ) વેદની સંખ્યાને જ જાણે છે પણ વેદને સંપૂર્ણ રીતે નથી જાણતો [એમ તું કહે]; તો એ પ્રકારે તું પણ નિશ્ચય સંપૂર્ણ અહ્યાને જાણતો નથી. ૮૧.

અસ્વંઠૈકરસાડડનંદે માયાતત્કાર્યવર્જિતે ।

અશેષત્વસશેષત્વવાર્ત્તાડવસર એવ કઃ ॥ ૮૨ ॥ ૧૨૨૪

શબ્દાર્થઃ—માયા અને તેના કાર્યથી વર્જિત એવા અખંડ એકરસ અ્યાનંદમાં સંપૂર્ણતા અને સંપૂર્ણતાની વાર્તાનો અવકાશ જ શો છે? (અર્થાત્ જે અહ્યામાં માયા નથી, માયાનું કાર્ય નથી અને જે અખંડ એકરસ-રૂપ છે એવા અ્યાનંદમાં સંપૂર્ણપણે જાણવાપણાનો અવકાશ જ શો છે? કે હે સિદ્ધાન્તી! તમે મારામાં ‘હું અહ્યાને સંપૂર્ણપણે જાણતો નથી’ એવા ઉપરના શ્લોકથી આરોપ મૂકે છે? મનભળ કે તમે ખોટા આરોપ મૂકે છે.) ૮૨.

શબ્દાનેવ પઠસ્યાહો તેષામર્થં ચ પશ્યસિ ।

શબ્દપાઠેડર્થવોધસ્તે સંપાદ્યત્વેન શિષ્યતે ॥ ૮૩ ॥ ૧૨૨૫

અર્થે વ્યાકરણાદ્ વુદ્ધે સાક્ષાત્કારોડવશિષ્યતે ।

સ્વાત્ કૃતાર્થત્વધીર્યાવચ્ચાવદ્ ગુરુમુપાસ્ય મોઃ ॥ ૮૪ ॥ ૧૨૨૬

શબ્દાર્થઃ—[હે વાદી], તું શબ્દોને જ જાણે છે કે તેઓના અર્થને જુએ છે? શબ્દપાઠ કર્યે સતે તારે [અર્થના] સંપાદ્યપણાવડે અર્થનો બોધ મિળાવવો જાડી રહે છે. (૮૩). વ્યાકરણ-વેદ આદિથી અર્થ જાણ્યે સતે સાક્ષાત્કાર જાડી રહે છે [માટે] હે વાદી, બધાં સુધીમાં કૃતાર્થપણાની બુદ્ધિ [થાય] ત્યાં સુધીમાં [તું] શ્રી સદશુરની સેવા કર. ૮૪.

વિવેચન —બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ અપૂર્ણતા આદિક ઘટે છે તે દેખાડનાને ‘હુ બ્રહ્મને જાણુ છું’ એમ જોણતા વાદીને મિદાન્તી બે નિક પ કરીને પૂછે છે, તે એ કે, હું વાદી ! ‘અખંડ એકરમ અતીતીય સંનિયતનદંષ’ ઇત્યાદિ શબ્દ માનને બ તું જોતે છે કે તે શબ્દોનો અર્થ બે વ્યવસ્થાનિક બેદ રહિત છે તેને પણ તું જુઓ છે? બે પહેલો પક્ષ તને કમ્પન હોય તો તેનો અર્થ જાણુનાનો તારે માફી ગ્રહે છે ત્ને બીજો પક્ષ તારે કમ્પન હોય તો તારે વ્યાકરણ (અને વેદાદિક) થી અર્થ જાણ્યા બતા પણ એટલે પરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી પણ તે પરોક્ષ જ્ઞાનને મથયનિષર્વય આત્મા દુર કરનાવડે અપરોક્ષ કરનાતુ જાણી ગ્રહે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનની અપૂર્ણતા બધા મુધી તને મળે એટલે કે ‘હુ જ્ઞાતાર્થ છું હવે મારે કાઈ મેળવવાતુ જાણી રહુ નથી’ એવી મુદ્ધિ તને પ્રાપ્ત થાય, આ મુધીમાં તુ શ્રી સદ્ગુરુની ઉપામના ૨ આમ પાઠ્ય ૧૨૧૯ માં શ્લોકોમાં પ્રેક્ષી શમતું મમાધાન અહીં મુધીમાં પૂર્ણ થયુ એટલે કે, શ્રીગુરુ અને શાસ્ત્રની વ્યર્થતા થતી નથી એ સાત સિદ્ધિ અર્થ ૮૩-૮૪

વાસનાનંદતુ ૨૨૩૫ —

આસ્તામેતદ્ યત્ર યત્ર સુખં સ્યાદિપર્યવિના ।

તત્ત્વ સર્વત્ર વિદેતા બ્રહ્માડનંદસ્ય વાસનામ્ ॥ ૮૫ ॥ ૧૨૨૭

શબ્દાર્થ:—આ (૧૨૧૯ થી ૧૨૨૬ શ્લોક મુધીમાં સિદ્ધ થએલો અર્થ) હો, જ્યાં જ્યાં (તૂંબણી ભાવના મમયમાં) વિષયો (ના અનુભવ) નિનાતુ મુખ હોય ત્યાં બધે ઠેકાણે [મુખને વિષયજન્યતાનો અભાવ હોવાથી અને સામાન્ય અહ કારણે તેનું વર્તન હોવાથી] આ બ્રહ્માનંદની વાસનાને જાણુ. ૮૫.

વિષયાનંદતુ ૨૨૩૫ —

વિષયેષ્વપિ લબ્ધેષુ તદિન્દ્રોપરમે સતિ ।

અંતર્મુલમનોરુત્તાવાનંદઃ પ્રતિવિવતિ ॥ ૮૬ ॥ ૧૦૨૮

શબ્દાર્થ:—વિષયો પ્રાપ્ત થયે સતે [અને] તેઓની ઇચ્છા નિવૃત્ત થયે સતે પણ અતર્મુખ [થએલી] મનોનૃત્તિમાં આનંદ પ્રતિબિંબ પામે છે. ૮૬.

વિવેચન—એ પ્રકારે બ્રહ્માનંદ અને વાસનાનંદને બતાવી હવે જણ પ્રમારનો આનંદ છે એમ નિયમ કરવા સાર પાછળ ૧૧૮૬ માં શ્લોકોમાં (આત્મામિમુખધાવૃત્ત રાગદ પ્રતિવિવતિ ‘આત્માને સન્મુખ થએલી બુદ્ધિવૃત્તિમાં અરૂપબૂત આનંદ પ્રતિબિંબ પામે છે) કહેલ વિષયાનંદનો ફરીને અનુવાદ કરે છે બ્યારે બ્યારે માણ આદિ વિષયની પ્રાપ્તિ થાય છે, સારે સારે તે તે પ્રિયની ઇચ્છાઓ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને એમ ઇચ્છાઓ નિવૃત્ત થવાથી તે તે વખતે મનુ બહિર્મુખ મગી અતર્મુખ થાય છે આ અતર્મુખ થએલા મનમાં આત્માના આનંદનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે તે વિષયાનંદ કહેવાય છે ૮૬

બ્રહ્માડનંદો વાસના ચ પ્રતિવિવતિ ઇતિ ત્રયમ્ ।

અંતરેણ જગત્સલિન્નાનંદો નાસ્તિ કથન ॥ ૮૭ ॥ ૧૨૨૯

શબ્દાર્થ—અહ્યાનંદ, વામનાનંદ અને વિષયાનંદ એ પ્રકારે ત્રણ (આ-
નંદ) વિના આ જગત્માં [ખીજે] કોઈ આનંદ નથી, ૮૭.

વિવેચન—અસામુધીના દ્વિતિ અર્થને અત્ર સમજ કરી બતાવે છે. પાછળ
૧૧૭૫ થી ૧૨૧૮ શ્લોક સુધીમાં કહેવા પ્રકારથી અપ્રકાશપણાવડે સુષુપ્તિકાળમાં બામ-
નાન થતો આનંદ એ અહ્યાનંદ, ૧૨૨૭ માં શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તૃપ્તિ સ્થિતિમાં
વિષયના અનુભવ વગર જે આનંદની પ્રતીતિ થાય છે તે વાસનાનંદ, અને ૧૨૨૮ માં
શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થયા પછી મન અતર્મુખ થતા તેમાં આનં-
દનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે વિષયાનંદ, એમ ત્રણ પ્રકારનો આનંદ બતાવ્યો છે. આ સિવાય
જગત્માં ખીજા કોઈ પ્રકારનો આનંદ નથી અત્ર મક્કા થાય છે કે પાછળ ૧૧૫૩ માં
શ્લોકમાં ‘ જ્ઞાનદસ્ત્રિવિધો બ્રહ્માડનદો વિજ્ઞાનુલ તથા વિષયાનંદ દત્યર્કઃ ’ અહ્યાનંદ, વિ-
દ્યાનંદ અને વિષયાનંદ એવા ત્રણ ભેદ પાડી બતાવ્યા છે, ને અત્ર વિદ્યાનંદને બદલે
વાસનાનંદ કહી બતાવવાથી પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે વળી યાદગાદકકાલો ત્રિસ્વતોડમ્પા-
સયોગત્ । તારનાભલ્લુદ્ધર્ષેર્નિજાનદોડનુર્માયતે ‘ અબ્યામયોગથી ’ જેટલેટલો અહ કાર ભૂ-
લાયો હોય તેટલી તેટલી મુક્ત દૃષ્ટિવાળા પુરુષને નિજાનંદનું અનુમાન કમળ છે ’ એ
આગળ આવતા ૧૧૪૦ માં શ્લોક માથે, તાન્ પુમાનુદાસીનકાલેષ્વાનદવાસનામ્ । ભવેદવ
નુત્તમાનંદ માત્રપલ્લેવ તત્પર. ‘ તેવા પુરુષ ઉદ્દામીનકાળમાં પણ આનંદની વામનાની ઉપેક્ષા
કરીને તત્પર એવો સુખ્યાનંદની બાવના કહે છે ’ એ આગળ આવતા ૧૨૬૩ માં
શ્લોક માથે, એમ આ બંને શ્લોકોની સાથે તો આ (૧૨૨૬ મો) અને પાછળનો
૧૧૫૩ મો શ્લોક વિરોધ પામે છે વળી આગળ આવતા આત્માનંદ નામના પ્રકરણમાં
મંદમદ્ તુ નિજાનુમાત્માનંદેન લોભયેત્ ‘ મદમુદ્ધિવાળા જિજ્ઞાસુને તો આત્માનંદવડે બોધ
કરવો ’ એ ૧૨૮૦ માં શ્લોકમાં જણાવેલા આત્માનંદ સાથે, અને ૧૩૬૭ માં
લોભાનંદ પુરોક્તો. ‘ પૂર્વે જે ચોગાનંદ કહેતો છે ’ એ શ્લોકથી ચોગાનંદ પણ જ-
ણાવ્યો છે માટે તેની સાથે, તેમ જ ૧૪૭૧ માં પ્રજ્ઞાનદામિત્રે પ્રયે તૃતીયોડમ્પાવ દંતિઃ
બૈજ્ઞાનવ એવ સ્વાત્ ‘ અહ્યાનંદ નામના અર્થમાં ત્રીજો અધ્યાય જ્ઞોતે અદ્વૈતાનંદ જ
છે ’ એમ અદ્વૈતાનંદ બતાવ્યો છે તેની સાથે, આ શ્લોક વિરોધ પામે છે આ મદાનો
પરિહાર નીચે પ્રમાણે છે —

પાછળ ૧૧૫૩ માં બતાવેલો વિદ્યાનંદ તો વિષયાનંદવદિગ્નાડનદો ખીજનિસ્પષ્ક-
‘ વિષયાનંદની પેઠે વિદ્યાનંદ શુદ્ધિની વૃત્તિષ છે ’ આ આગળ આવતા ૧૪૭૩ માં
શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અત કચ્છુની વૃત્તિનો ભેદ હોવાથી વિષયાનંદથી ભિન્ન થઈ
શકતો નથી અર્થાત્ વિદ્યાનંદ, વિષયાનંદમાં અતર્ભાવ પામે છે, આથી કરીને
૧૧૫૩ માં શ્લોકનો આ શ્લોક સાથે વિરોધ આવતો નથી

વળી નિજાનંદ, સુખ્યાનંદ, આત્માનંદ, ચોગાનંદ અને અદ્વૈતાનંદ તો
અહ્યાનંદથી અભિન્ન છે તે નીચેના પરિહારથી મમળઈ જશે.

આગળ ૧૨૪૦ માં શ્લોકમાં બતાવેલો નિજાનંદ ચોગરૂપ ઉપાયથી ગમ્ય છે એમ
ત્યાં જ બતાવેલું છે, આથી ચોગાનંદ અને નિજાનંદનો અભેદ છે એમ સમગ્ર થાય છે.

પણી ન હૈન માસતે નારે નિદ્રા તત્કાલિ વસુલમ્ । સવ્રજ્ઞાનદ્વ દત્વાહ મગવાનર્જુન પ્રતિ ' જ્યાં હેત ભાસતું નથી અને નિદ્રા પણ નથી ત્યાં જે મુખ છે તે બ્રહ્માનંદ (નિજનંદ) છે એમ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કહેતા હતા ' આ ૧૨૪૨ માં શ્લોકથી નિજનંદને બ્રહ્માનંદ આવે અભેદ બતાવ્યો છે. એટલે નિજનંદ અને યોગાનંદનો બ્રહ્માનંદમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

તથા ચ વિષયાનદો વાસનાનદ દત્તમ્ । જ્ઞાનદો જનવત્કાલે વ્રજાનદઃ સ્વપ્નમ્ ' અને તેમ હોવાથી વિષયાનંદ અને વાસનાનંદ આ બંને જ્ઞાનદોને ઉત્પન્ન કરતો બ્રહ્માનંદ સ્વપ્નપ્રકાશરૂપ મિથ્ય છે ' એમ આગળ આ નીચે આવતા ૧૨૩૦ માં શ્લોકમાં વિષયાનંદ અને વાસનાનંદની અમુખ્યતા બતાવી, તે બ્રહ્માનંદ જે મુખ્ય છે તેમાં સમાવેશ પામે છે એમ બતાવેલું હોવાથી, બ્રહ્માનંદ એ જ મુખ્યાનંદ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આત્માનંદ અને અદ્વૈતાનંદનો સમાવેશ બ્રહ્માનંદમાં નીચેના આગળ આવતા ' ૧૩૬૭ માં શ્લોકથી કરી બતાવ્યો છે. યોગાનંદઃ પુરોકોષઃ સ આત્માનંદ દ્વિતીયમ્ ' પૂર્વે જે યોગાનંદ કહેા છે તે જ આત્માનંદ છે એમ સ્વીકાર કરવો ' આ શ્લોકથી આત્માનંદ એ જ યોગાનંદ છે અને યોગાનંદનો તો નિજનંદ સાથે અભેદ બતાવી બ્રહ્માનંદમાં સમાવેશ છે એમ બતાવ્યું જ છે, તેથી કરીને આત્માનંદનો પણ બ્રહ્માનંદમાં સમાવેશ થાય છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. વળી ૧૩૬૮ માં શ્લોકથી આત્માનંદની અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપતા સિદ્ધ કરી બતાવી છે. એટલે અદ્વૈતાનંદનો પણ બ્રહ્માનંદમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

આ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે, જ્યારે વિદ્યાનંદ, વિષયાનંદ, નિજનંદ, યોગાનંદ, મુખ્યાનંદ, આત્માનંદ, અને અદ્વૈતાનંદનો બ્રહ્માનંદમાં સમાવેશ થઈ જાય છે ત્યારે તો આ (૧૨૨૯) શ્લોકમાં ' બ્રહ્માનંદ, વામનાનંદ અને વિષયાનંદ એ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનદ વિના જગતમાં બીજો કોઈ પણ જ્ઞાનદ નથી ' એમ જે કહ્યું છે, તે કોઈ પણ રીતે વિરોધ પામતું નથી.

વાર ! જે આમ છે, તો નચ્ચેશ્વરજ્ઞાનદાદ્ વ્રજાનંદાદર્શનમ્ । જેનુ મોળો વિજ્ઞાનદ 'એ પ્રમાણે વાસનાનંદ અને બ્રહ્માનંદથી પણ મિત્ર નિજનંદને યોગી જાણે ' આ ૧૨૭૭ માં શ્લોકમાં વામનાનંદ અને બ્રહ્માનંદથી નિજનંદને કેમ જુદો પાડી બતાવ્યો છે ? મિદાન્તી કહે છે કે આ બતાવાયું છે ને બલે હોય પરંતુ મરે જગત્તરું કનઝ્જપાયુ તો એક બ્રહ્માનંદને જ ઘટે છે, એ નિર્ણય છે. જ્ઞાનદાદ્યપેચમાનિ મૂલતિ જાન મરે ' જ્ઞાનદથી જ આ મરે જુદો ઉત્પન્ન થાય છે ' ઇત્યાદિ વાચ્યવડે બ્રહ્માનંદને જગત્તરું કાગળના મમાપિકપણે જાતી છે; કેમકે માથા વિના બ્રહ્મને જગત્તરું કાગળના ધટતી નથી. તેમ જ વળી નિજનંદના નિરૂપણ કાગળમાં વાચ્યવડેવાત. ઇત્યાદિ ૧૨૪૦ માં શ્લોકવડે અદ્વૈતરૂપ વિવક્ષના પ્રતિપાદનથી નિજનંદનું અવરુદ્ધિરૂપ બતાવ્યું છે. આ પ્રમાણે મરે વાચેથી એક બ્રહ્માનંદ જ મિદ છે, માટે કોઈ વાચો ૧૨૭૭ વિરોધતામાં નથી.

તથા ચ વિષયાઽઽનંદો વાસનાઽઽનંદ ઇત્યમ્ ।

આનંદૌ જનયન્નાસ્તે બ્રહ્માઽઽનંદઃ સ્વયંમયઃ ॥૮૮॥ ૧૨૩૦

શબ્દાર્થઃ—તેમ હોવાથી વિષયાનંદ અને વાસનાનંદ એ પ્રકારના આ બે આનંદને ઉત્પન્ન કરતો સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્માનંદ સ્થિત છે. ૮૮.

વિવેચનઃ—આ આશનું પ્રકરણ તો બ્રહ્માનંદ નામનું છે, છતાં ઉપરના ૮૭ માં શ્લોકમાં આનંદના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે માટે તેમાંના વાસનાનંદ અને વિષયાનંદ એ બે આનંદ આશતા પ્રત્યુત્પન્ના સંબધ વગરના છે એમ સ્પષ્ટ કરવા જેવું નથી. તે બંને આનંદનું ઉત્પત્તિસ્થાન બ્રહ્માનંદ છે, અને બ્રહ્માનંદનો બોધ થવામાં તે ઉપયોગી છે. એટલે કે આશતા પ્રસંગમાં તે કંઈ અનુપયોગી નથી. ૮૮.

૩ વાસનાનંદ અને નિજનંદનું કથન, તથા તેનાથી

ક્ષણિક સમાધિનો સંભવ હોઈ બ્રહ્માનંદનો

નિશ્ચય. ૧૨૩૧—૧૨૭૬.

૧ જાગ્રદવસ્થામાં વાસનાનંદની સિદ્ધિપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી
નિજનંદની પ્રતીતિ થાય છે. ૧૨૩૧—૧૨૬૦.

શ્રુતિયુક્ત્યનુમૂતિભ્યઃ સ્વપ્રકાશચિદાત્મકે ।

બ્રહ્માઽઽનંદે સુષ્પિકાલે સિદ્ધે સત્યન્યદા શૃણુ ॥૮૯॥ ૧૨૩૧

શબ્દાર્થઃ—શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવવડે સુષુપ્તિ કાળમાં ચિદાત્મા-રૂપ સ્વપ્રકાશ બ્રહ્માનંદ સિદ્ધ થયે સતે [હવે] બીજા કાળમાં (જાગ્રદવસ્થામાં) સાંભળ. ૮૯.

વિવેચનઃ—પાછળ કહી ગએલા અર્થને ફરી કહી બતાવી હવે આગળ ઉત્તરઅર્થને પ્રગટ કરે છે. સુષુપ્તિકાલે સત્કલે વિગતે ધ્યાન શ્રુતિનો પાછળ ૧૨૦૦ માં શ્લોકમાં અર્થ બતાવ્યો છે. એ શ્રુતિ પ્રમાણે, અને ‘હ સુખથી મનો હતો’ ધ્યાન સ્મરણ થાય છે તેમાં અનુભવ સિવાય બીજાનો અસંભવ બતાવ્યો છે એટલે યુક્તિવડે, તથા અનુભવવડે, સુષુપ્તિ કાળમાં સ્વપ્રકાશક બ્રહ્માનંદ સિદ્ધ થયો છે. હવે જાગ્રદવસ્થામાં બ્રહ્માનંદને જાણવાનો ઉપાય છે તે અંગે (પચદશીકાર) કહીએ છીએ તો તું સાંભળ. ૮૯.

અંધકર્તાની આ પ્રતિજ્ઞા મુજબ જાગ્રતમાં બ્રહ્માનંદનો ઉપાય જાણાવવાને માટે તેના ઉપોદ્ધાતપણાવડે નિમિત્તે સહિત હવની જાગ્રત અને સ્વપ્ન એવી બે અવસ્થાઓ નીચેના શ્લોકથી બતાવે છે.—

ય આનંદમયઃ સુપ્તૌ સ વિજ્ઞાનમયાઽઽત્મતામ્ ।

ગત્વા સ્વર્ગ્ન પ્રવોષ્ય વા પ્રાપ્નોતિ સ્થાનભેદતઃ ॥૯૦॥ ૧૨૩૨

શબ્દાર્થ:—મુધુમિમાં જે આનંદમય [છે] તે વિજ્ઞાનમયની સ્વરૂપતાને પામીને સ્થાનબેદથી સ્વપ્ન અથવા જાગૃત્વસ્થાને પામે છે. ૯૦.

નેત્રે જાગરણં કંઠે સ્વપ્નઃ સુપ્તિર્હૃદયજે ।

આપાદમસ્તકં દેહ વ્યાપ્ય જાગર્તિ ચેતનઃ ॥ ૧૧ ॥ ૧૦૩૩

શબ્દાર્થ:—નેત્રમાં જાગૃત્વસ્થા, કંઠમાં સ્વપ્નાવસ્થા [અને] હૃદય કમળરૂપે સ્થાનમાં મુધુમિ અવસ્થા [થાય છે]. પગથી તે માથા સુધીના (સમગ્ર) દેહને વ્યાપીને ચેતન (જીવ), [જાગૃત્વમાં] જાગે છે. ૯૧.

દેહતાદાત્મ્યમાપન્નસ્તપ્તાયઃપિઙ્ગવત્તત્ ।

અહં મનુષ્ય इत्येवं निश्चित्यैवावतिष्ठते ॥ ૧૨ ॥ ૧૦૩૪

શબ્દાર્થ:—[જાગૃત્વસ્થામાં જીવ] તથેલા લોહાના ગોળાની જેઠે દેહમાં તાદાત્મ્ય ભાવને પામેલો [છે] તેથી ‘હું મનુષ્ય [છું]’ એમ નિશ્ચય કરીને જ સ્થિત થાય છે. ૯૨.

ઉદાસીનઃ સુખી દુઃખીત્યવસ્થાન્યમેત્યસૌ ।

સુખદુઃખે કર્મકાર્યે તૌદાસીન્યં સ્વભાવતઃ ॥ ૧૩ ॥ ૧૦૩૫

શબ્દાર્થ:—[હું] ઉદાસી, સુખી અને દુઃખી [છું]; એ પ્રકારની ત્રણ અવસ્થાને આ (જીવ) પામે છે. [તેમાં] સુખ અને દુઃખ, પુણ્યપાપરૂપ કર્મનાં કાર્ય છે, [અને] ઉદાસીનતા તો સ્વભાવથી [છે.] ૯૩.

વાત્સલ્યભોગાન્ મનોરાજ્યાત્ સુખદુઃખે દ્વિધા મતે ।

સુખદુઃખાંતરાલેપુ ભવેન્નૂણીમવસ્થિતિઃ ॥ ૧૪ ॥ ૧૦૩૬

શબ્દાર્થ:—આહલોગથી [અને] મનોરાજ્યથી સુખદુઃખ એ પ્રકારનાં માનેલાં [છે, આ] સુખદુઃખના ‘સંધીઓમાં’ ઉદાસીનતા થાય છે. ૯૪.

ન કાપિ ચિતા મેઽસ્ત્યય સુખમાસંતિ ઇતિ તુવન્ ।

ઔદાસીન્યે નિજાનંદભાવે વક્તયસ્વિલો જનઃ ॥ ૧૫ ॥ ૧૦૩૭

શબ્દાર્થ:—‘મારે કાંઈ પણ ચિતા છે નહિ’ [અને] ‘આજ [હું] સુખથી સ્થિત છું’ એ પ્રકારે બોલતો મર્વ જન (સમૂહ) ઉદાસીનતામાં નિજાનંદના ભાવને કહે છે. ૯૫.

૧ પાઞ્ચ ૧૨૦૫ આ શ્લોકની રીત જુઓ

૨ અહીં જતાવેલા તે તે અવસ્થાના વિશેષ સ્થાનો સમજવા બદલ સ્વપ્નાદિમાત્રના આવૃત્તિ કે થતી વિકૃતિ, આ વિશેષ સ્થાનોથી વિશેષ કરીને પસંદ છે એવો ભાવ છે

૩ મૂળ શ્લોકમાં સુખદુઃખના મધીને બદલવન તમાગુ છે તે બક્તિઓનો બદલે છે તે બતાવવાને માટે લખાઈયું છે

૪ નિજાનંદમાન એવો પણ પાઠ છે

વિવેચન:—પાછા ૧૨૩૧ માં શ્લોકથી જે પ્રયોજન માટે જાત્રા આદિ અવસ્થા કહેવાને ઇચ્છી છે તે પ્રયોજન બતાવે છે. સાંક્રાંધી માણસ એમ કહે છે કે ‘તમાણા અને કાંઈ પણ ગ્રહાદિ સંબંધી ચિંતા નથી અને એથી કરીને જેમ સુખ થાય છે તેમ હું રહું છું’ આ પ્રમાણેનું બોલવું એ, ઉદારસીનતાના ગામમાં સ્વરૂપના આનંદનું જે ભાન થાય છે તેને બતાવે છે. આથી કરીને જાત્રા અવસ્થામાં પણ નિજાનંદનું ભાન થાય છે એમ મનજી ૮૫

અહમસ્મીત્યહંકારસામાન્યાચ્છાદિતત્ત્વતઃ ।

નિજાનંદો ન મુરવ્યોડયં કિત્વસૌ તસ્ય વાસના ॥૯૬॥ ૧૨૩૮

શબ્દાર્થ:—[ઉદારસીન કાળમાં] ‘હું છું’ એ પ્રકારે [નિજાનંદને] અહંકારની સૂક્ષ્મતાવડે ઢંકાવાપણું હોવાથી આ નિજાનંદ સુખ્ય (અભ્યાનંદ) નથી પણ સુખ્યાનંદની વાસના [છે]. ૯૬.

નીરપૂરિતમાંડસ્ય વાદ્યે શૈત્યં ન તજ્જલમ્ ।

કિંતુ નીરગુણસ્તેન નીરસત્તાનુડમીયતે ॥ ૯૭ ॥ ૧૨૩૯

શબ્દાર્થ:—પાણી ભરેલા ઘડાની બહાર જે શીતળતા છે તે [કાંઈ] જળ નથી પણ પાણીનો (ગૈય) ગુણ [છે]. તે (ગુણ) વડે પાણીની સત્તાનું અનુભાન કરાય છે. ૯૭.

યાવગ્રાવદહંકારો વિસ્મૃતોડમ્યાસયોગતઃ ।

તાવત્તાવત્સૂક્ષ્મદષ્ટેર્નિજાનંદોડનુમીયતે ॥ ૯૮ ॥ ૧૨૪૦

શબ્દાર્થ:—અભ્યાસયોગથી જેટલો જેટલો અહંકાર ભૂલાયો [હોય] તેટલો તેટલો નિજાનંદનું, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા (પુરુષ)ને અનુભાન થાય છે. ૯૮.

વિવેચન:—જ્ઞાનમાત્રમિતિ મહતિ નિષ્પત્તિચ્છેદન આત્મમિતિ ‘અહંકારરૂપ જ્ઞાનને મહત્ત્વમાં લઈ કરે અને મહત્ત્વને શાત-અમાત-નિર્વિશેષ-શ્વહ-મા લઈ કરે’ આ ૧ કહ-શાખાની શ્રુતિમાં બતાવેલા નિરોધ સમાધિના અભ્યાસયોગથી અહંકારરૂપિનો જેટલો નિવૃત્ત થાય અને તેથી ચિત્તની સૂક્ષ્મતા થાય તેટલો તેટલો નિજાનંદનો અનુભવ થાય છે એમ અનુભાન કરાય છે કહેવાનો ભાવ એનો છે કે અહંકારનો સંપ્રેય પહેલાં ક્ષણમાં હોતો, તેના કગ્તા પીગ ક્ષણમાં વધારે થાય એટલે નિજાનંદનો અનુભવ પણ પહેલાં ક્ષણમાં કગ્તા પીગ ક્ષણમાં વધારે થાય, અને અહંકાર શૂન્ય થઈ જતા પૂર્વે અભ્યાનંદ અનુભવાય ૯૮

સર્વાત્મના વિસ્મૃતઃ સન્ સૂક્ષ્મતાં પરમાં વ્રજેત્ ।

અલીનત્વાન્નનિદ્રેપા તતો દેહોડપિ નો પતેત્ ॥ ૯૯ ॥ ૧૨૪૧

શબ્દાર્થ:—[એ રીતે કરતાં] બધી રીતે ભૂલાયો સતો (અહંકાર) પગમ સૂક્ષ્મતાને પામે છે. [આ વખતે અંતઃકર્ણનું] અલીનપણું હોવાથી આ (અહંકાર) નિદ્રા નથી; [અને] તેથી દેહ પણ પડતો નથી. ૯૯.

વિવેચન — પાછલા મ્લેકની ટીકાથી આપણે એમ તો બતાવ્યું છે કે બુદ્ધિની મૂલ્યમતાનો અર્થ, બ્રહ્માનંદ માક્ષાન્કાર થાય ત્યાંસુધીની સ્થિતિને નજર છે. પાછળ બતાવેલા અભ્યાસયોગથી અહકારનો બધી રીતે બૂવાયો થઈ જાય ત્યારે તે અતિશય મૂલ્યપાત્ર પામે છે. અહકાર આ પ્રમાણે અતિ સૂક્ષ્મ થઈ જાય તેથી કરીને કાંઈ તે નિદ્રા થાય એમ નથી. કેમકે નિદ્રામાં અત કરણનો વિષય પોતાના કારણ અગામના થાય છે, પણ આ સ્થિતિમાં તેનો વિષય થતો નથી. અત કરણ પોતાના મળકે આમાં સ્થિત રહે છે, અને એટલા જ માટે નિદ્રામાં જેમ શરીરનું પતન થઈ જાય છે તેમ અહકાર અતિ સૂક્ષ્મતાને પામતી વખતે શરીરનું પતન થતું નથી, ૯૯

ન દ્વૈતં ભાસતે નાપિ નિદ્રા તત્રાસ્તિ યત્સુખમ્ ।

સ બ્રહ્માડ્ડનંદં ઇત્યાહ ભગવાનર્જુનં પ્રતિ ॥ ૧૦૦ ॥ ૧૨૪૨

શબ્દાર્થ — જ્યાં દ્વૈત ભાસતું નથી [અને] નિદ્રા પણ નથી ત્યાં જે સુખ છે તે બ્રહ્માનંદ છે; એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહેતા હતા. ૧૦૦.

* શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્ બુદ્ધ્યા ધૃતિઘૃહીતયા ।

ઐત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિચિદપિ ચિત્તયેત્ ॥ ૧૦૧ ॥ ૧૨૪૩

શબ્દાર્થ — ધીરજથી શુદ્ધ કરેલી બુદ્ધિથી ધીરે ધીરે ઉપરામ પામે [અને] મનને આત્મામાં સ્થિર કરીને [બીજું] કાંઈ પણ વિચારે નહિ. ૧૦૧.

વિવેચન — કેટલાક કાગ સુધી માધનબૂત એવી ધૈર્ય સુક્ત બુદ્ધિને, સાધક એકદમ નહિ પણ ધીરે ધીરે મનને ઉપરામ પમાડે અર્થાત્ મનનો ક્રમપ્રમાણે બુદ્ધિકાએને અવયબી નિરોધ કરે, તે એટલે લગી કે આત્મામાં મનની સારી રીતે સ્થિતિ થાય, એટલે કે આત્મા જ સર્વ છે તેનાથી બીજું કાંઈ પણ નથી એવી મનની સ્થિતિ થાય, અને તે વખતે યોગી કાંઈ પણ બીજી અનાત્મ વસ્તુનું ચિંતન ન કરે, આ યોગનો પરમ અર્થ છે. ૧૦૧

યતો યતો નિશ્ચરાતિ મનસ્થંચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યેતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૧૦૨ ॥ ૧૨૪૪

પ્રજ્ઞાંતમનસં દ્યોનં યોગિનં સુસ્વમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાંતરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મશમ્ ॥ ૧૦૩ ॥ ૧૨૪૫

શબ્દાર્થ — જે જે (નિમિત્ત) થી ચંચળ અને અસ્થિર મન બહાર જાય છે તે તે (નિમિત્ત) થી આ (મન) ને પાછું ખેંચીને, [યોગી] આત્મામાં જ વશ કરે છે. (૧૦૨). અત્યંત શાંત મનવાળા, રજોગુણ જેના શાંત થયો છે એવા, બ્રહ્મરૂપ થયેલા [અને] પાપપુણ્યરહિત (નિર્મળ) એવા યોગીને નિશ્ચય ઉત્તમ સુખ મળે છે. ૧૦૩.

* આ ગ્રંથના ૧૦૧-૧૦૨ ૧૦૩ ના આકાશ આપેલા રલોક શ્રીનંદ ભગવદ્ગીતાના ૯૪ અધ્યાયના ૨૫-૨૬-૨૭ ના આશ્ના છે

વિવેચન:—ઉપર બતાવેલા યોગના પરમ અવધિની પ્રાપ્તિ કરવા સાર યોગી નીચે પ્રમાણે પ્રયત્ન થાય છે. મન પોતાના સ્વભાવોપથી ચચળ છે, અને એક વિષયમાં નિયમમર રહેતું નથી બાટે તે અસ્થિર છે. આત્મ મન જે જે શબ્દ આદિ નિમિત્તથી બહાર જાય છે તે તે નિમિત્તોથી તેના મિથ્યાપણના દોષને જોઈને વૈરાગ્યની બાંધના કરીને પાછું ખેંચવું. અર્થાત્ શબ્દાદિ બાહ્યવિષયોથી મનનો નિરોધ કરવો, અને પછી તેને આત્મામાં જોડી દેવ. આ પ્રમાણે જ્યારે મન આત્મામાં જોડાય છે ત્યારે યોગીના મોહ આદિ કલેશરૂપ રજ શાંત થાય છે. આથી જ દોષ પછુ જતના વિશેષ વચનું મન શાંત થાય છે તેથી યોગી 'આ સર્વે અહ છે' એવા નિશ્ચયવાળો અહાશૂત થાય છે, ને તેને પાપ-પુણ્ય રહેતાં નથી. આવા યોગીને ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૨-૧૦૩.

ઋયત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાડ્ડત્મનાડ્ડત્માનં પદ્યન્નાત્માનિ તુપ્યતિ ॥૧૦૪॥ ૧૨૪૬

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્ બુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તોદ્રિયમ્ ।

વૈત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥૧૦૫॥ ૧૨૪૭

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિન્ સ્થિતો ન દુઃસ્તેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥૧૦૬॥ ૧૨૪૮

* તં વિદ્યાદ્ દુઃસ્વસંયોગવિયોગં યોગસંશ્લિષ્ટમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગો નિર્વિવર્ણચેતસા ॥૧૦૭॥ ૧૨૪૯

શબ્દાર્થ:—[પાછળ બતાવેલા યોગનું વિશેષ કળ બતાવે છે.] જ્યાં (જે કાળમાં) નિરોધ પામેલું* સ્થિત યોગના અનુષ્ઠાનથી ઉપરામ પામે છે અને જ્યાં (જે કાળમાં) સમાધિથી શુદ્ધ થએલ અંતઃકરણવડે પરમ ચૈતન્ય જ્યોતિરૂપ આત્માને જોતો-અનુભવતો યોગી પોતાના સ્વરૂપમાં જ સંતોષ પામે છે. (અર્થાત્ યોગ સુખ અત્યુત્તમ છે એવો લાભ છે.) (૧૦૪). [વળી] જ્યાં [જે સ્થિતિમાં] સ્થિત થએલો (યોગી), જે સુખ ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય [પછુ] બુદ્ધિવડે અનુભવાય એવું નિરતિશય [છે] તેને જાણે છે, અને સ્વરૂપથી ખસતો જ નથી. [આ સુખ યોગનું છે.] (૧૦૫). અને જેને પામીને બીજા લાભને અધિક માનતો નથી, તેથી જેમાં સ્થિત થએલો (યોગી), ત્યારે દુઃખવડે પછુ ચલાયમાન થતો નથી. [એવું એ યોગનું પરમ સુખ છે.] (૧૦૬). તે (કહેલા યોગ) ને દુઃખના સંયોગના અભાવરૂપ યોગનામવાળો [જાણવો]. તે યોગ નિશ્ચય પૂર્વક ઉત્સાહવાળા મનવડે અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય [છે]. ૧૦૭.

* યુંગજેવં સદાડ્ડત્માનં યોગી ત્રિગતકલ્મષઃ ।

સુતેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુખમશ્નુતે ॥ ૧૦૮ ॥ ૧૨૫૦

* શ્રીમદ્ ભગવદ્ગોપાનંદ ૬૬૧ અધ્યાયમાં ૨૦ થી ૨૩ સુધીનાશ્લોક

૧ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગોપાનંદ ૬૬૧ અધ્યાય ૨૮ મો શ્લોક

શબ્દાર્થઃ—એ (પાછળ ૧૨૪૩ થી અહીં સુધીમાં બતાવ્યું છે તે) પ્રકારે નિરંતર ચિત્તને અનુમધાન કરતો ચોગી, પાપ વિનાનો-યોગનાં વિ-
પ્રકર અંતરાય વિનાનો-સતો અનાયાસે શ્રદ્ધાને સ્પર્ગ કરનાર-આત્માના
અનુભવરૂપ અત્યંત-સુખ પામે છે. ૧૦૮.

+ ઉત્સેક ઉદ્ધેર્યદ્વત્ કુશાગ્રેર્નૈકચિદુના ।

મનસો નિગ્રહસ્તદ્વદ્વેદપરિચેદતઃ ॥ ૧૦૯ ॥ ૧૨૫૧

શબ્દાર્થઃ—જેમ દર્ભની અણીથી અકેક બિંદુવડે મમુદનું ઉલેચનું થાય
છે, તેમ ઉત્સાહ પૂર્વક મંડ્યાં ગંધવાથી મનનો નિગ્રહ [થાય છે], ૧૦૯.

બૃહદ્રથસ્ય રાજર્ષેઃ શાકાયન્યો મુનિઃ સુખમ્ ।

પ્રાદ્યૈર્મૈત્ર્યાર્યશાસ્ત્રાયાં સમાધ્યુક્તિપુરઃસરમ્ ॥ ૧૧૦ ॥ ૧૨૫૨

શબ્દાર્થઃ—મૈત્રાયણીય નામની યજુર્વેદની [કૈષિક] ગાખામં ગાદા-
ન્ય નામના મુનિ, બૃહદ્રથ નામના મજ્જપિને સમાધિની ઉક્તિપૂર્વક શ્રદ્ધા-
સુખ કહેતા હતા. ૧૧૦.

મૈત્રાયણીય શાખાના આ સબધના મત્રને નીચે આપે છે—

યથા નિરિધનો બન્ધિઃ સ્વયોનાવુપશામ્યતિ ।

તથા દૃત્તિક્ષયાચિંત્તં સ્વયોનાવુપશામ્યતિ ॥ ૧૧૧ ॥ ૧૨૫૩

શબ્દાર્થ —જેમ ઈંધણું વગરનો અગ્નિ પોતાના કારણમાં ગમી ગંધે
છે; તેમ વૃત્તિના ક્ષયથી ચિત્ત પોતાના કારણમાં ગમી ગંધે છે. ૧૧૧.

વિવેચનઃ—મધા લાકડા બળી ગયા પછી અગ્નિ પોતાના જ્વાળા, ધૂમાડા
ઇલાદિ નિર્ગમ રૂપોનો લાગ રીતે માત્ર તેજ સ્વરૂપના જ સ્થિત થાય છે, તેમ ચિત્ત-
અત કરણ પણ નિરોધસમાધિના અબ્યામથી રજસૂતમસૂથી કૃત્વંત થતી સકળ વૃત્તિ
ઓનો નાશ થઈ જવાથી પોતાનું કારણ જે સત્વશુભ તેમા જ સ્થિત થાય છે અર્થાત્
જેવળ સત્વશુભ જ આવશે રહે છે ૧૧૧

સ્વયોનાવુપશાંતસ્ય મનસઃ સત્યકામિનઃ ।

ઈન્દ્રિયાર્યવિમૂઢસ્યાનૃતાઃ કર્મવશાનુગાઃ ॥ ૧૧૨ ॥ ૧૨૫૪

+ ઈંદ્રિયાએ ઈંદ્રિયાને સમુદ્રમાં ઇંડા મૂક્યા આગ્રહ કર્યો ને ત્યા મૂક્યા ભરતીના પાણી
ત્યા વધવાથી ઇંડા તણાઈ ગયા એટલે પોતાના ઇંડા બેઠવા બેઠે એ જ ચાલ જરી તેઓ
સમુદ્ર ઉત્તેચના મર્યાદા બધા પક્ષીઓ તેના આ ઝોને પ્રથમ ધિકારવા લાગ્યા પણ પાછળથી
આ દ પતિનો આગ્રહ જોઈ બધા તેના કબજા સામેન થયા જેવો નારદભૂષિ ત્યા આવી
ચડ્યા, અને આ હડીમત બહી વિરમવ પામી તેમનાપર અનુકંપા મળ્યા તેઓ ગરડની પારે
ગયા, ત્યા જઈ બધી હડીમત કહી તેને શર ચડાવી સમુદ્ર ઉલેચવા મોહ્યો ગરડની પાખના
પવનના ઝપાટા લાગવાથી સમુદ્ર સૂ રવા લાગ્યો—બચીત થયો, અને ઈંદ્રિયાના ઇન્દ્રિયા પાછા
આપી માફી માગી પોતાને સમાન રહ્યો આ દ તકથી અનુ પ્રસિદ્ધ છે એને જ મનમા રાખી
મધ્યસ્થિએ આરોહીકૃત કથન કરીએ હતાક બરી આત્મનિષ્ઠા, ન સમગ્ર સંસાર તેવા કામ કરે છે,
મટે મનનો નિગ્રહ પ્રવાર્થા પણ હતાક રાખી એનો આનો બાવ છે

શબ્દાર્થ—પોતાના કારણમાં સમી ગએલા, સત્યની ઈચ્છાવાળા અને ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં મૂઠ એવા મનને કર્મવશથી આવી મળતાં ક્રોધો મિથ્યા છે. ૧૧૨.

વિવેચન:—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે મન જ્યારે પોતાના કારણમાં કાય પામે છે—કેવળ સત્યગુણરૂપે બાકી રહે છે, ત્યારે તે સત્યકામ થાય છે. સત્ય આત્મા તેની જ જોને કામ—ઈચ્છા છે તે સત્યકામ. સત્યકામ ચિત્ત ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વિમૂઠ એટલે પ્રસાદાર પામી તેઓના જ્ઞાન વિનાનું થાય છે. આથી કરીને તેને કર્મવશથી પ્રાપ્ત થએલ શબ્દાદિ નિમિત્તરૂપ સાધનસંહિત મુખદુઃખો, તેમની માયિકતાવડે મિથ્યારૂપ થાય છે. ૧૧૨

ચિત્તમેવ हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ।

यचित्तस्तन्मयो मर्त्यो गुह्यमेतत् सनातनम् ॥૧૧૩॥ ૧૨૫૫

શબ્દાર્થ—જેથી કરીને ચિત્ત જ સંસાર [છે એટલા માટે] તે ચિત્તને પ્રયત્નવડે શોધવું. [કેમકે] માણસ, જેમાં ચિત્તવાળો [હોય] તેરૂપ [હોય] છે. આ સનાતન ગુહ્ય [છે]. ૧૧૩.

વિવેચન:—ચિત્તની ઉપશાંતિવડે જ જગત્ મિથ્યા થાય છે એ વાત સંભવતી નથી, કેમકે જગત્નું ઉપાદાન કારણપણું ચિત્તને ઘટતું નથી. આ શંકાનું સમાધાન માટે આ શ્લોકનું કથન છે. ચિત્ત જેનું ઉપાદાન કારણ હોય એવું જગત્ નથી એ વાત જોડે ખરી છે, તોપણ જગત્તા બોગ્યપણામાં તો ચિત્ત કાળુ છે એમ સર્વના અનુભવથી સિદ્ધ છે. સુપુત્રિ આદિમાં ચિત્ત અજ્ઞાનમાં વિવ્રય પામી જાય છે તે વખતે બોગમાત્રનો અભાવ છે, એ સર્વ પુરૂષોને અનુભૂત છે; તેટલા માટે ચિત્ત એ જ સંસાર છે, અને તેથી જ અભ્યાસરૂઝા આદિ લક્ષણવાળા પ્રયત્નવડે તેને શોધવું. ચિત્તને શોધવું એટલે તેમાંના રજસ્મતમના 'વિકારોથી તે મુક્ત થાય તેમ કરવું'. આત્માના મોહને માટે તો આત્માને શોધવો; ચિત્તને શોધવાની કાઈ જરૂર નથી, એમ શંકા કરવાની નથી; કેમકે દેહધારી માણસનું ચિત્ત જે જે વિષયમાં જાય છે તે તે વિષયરૂપ તે થાય છે. સ્ત્રી, પુત્ર, ભ્રાતા, ઇલાદિ વિષયની સંપૂર્ણતાથી કે અસંપૂર્ણતાથી માણસ પોતાને સંપૂર્ણ કે અસંપૂર્ણ છે એમ માને છે; આ અનાદિથી સિદ્ધ એવું ચાલતુ આવતું રહસ્ય છે. શુદ્ધ આત્માને ચિત્તના સંજવવડે જ મુખદુઃખરૂપ સંસાર છે; આટલા માટે જ ચિત્તનું શોધન કરવું કે જેથી આત્માનું સંસારીપણું નિરત થાય. ૧૧૩

ચિત્તસ्य हि प्रसादेन हंति कर्म शुभाशुभम् ।

प्रसन्नाऽऽत्माऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥૧૧૪॥૧૨૫૬

શબ્દાર્થ—ચિત્તના જ શોધનવડે [પુરૂષ] ગુણ અને અગુણ કર્મને હુણે છે. પ્રસન્ન ચિત્તવાળો (પુરૂષ), આત્મા (સ્વરૂપબ્રહ્મ)માં સ્થિત થઈને અક્ષય ગુણને પામે છે. ૧૧૪.

વિવેચન:—ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યું કે ચિત્તના શોધનવડે આત્માનું સંસારીપણું નિરત થાય છે, પણ આમાં શંકા થાય છે; તે એ કે અનાદિ કાળથી આપણું ચિત્ત છે. તેણે ઘણા જન્મોમાં મુખદુઃખ આપનાર પાપપુણ્ય કર્મો કરેલાં છે. આમાંનાં ઘણાં કર્મો

હયાત હોવાથી ચિત્તના ગોધન માત્રથી આત્માના નમારની નિરૂત્તિ કેમ સમવે? મિદ્ધાતી નીચે પ્રમાણે તેનું મમાધાન કરે છે. યથેર્થાકાત્મમગ્ની પ્રોત્ત પ્રદુર્ગેવ હાસ્ય સર્વે વાપ્માન પ્રદૂષતે 'જેમ અગ્નિમા નાંખેલ કોઈ તણુનું ૩ નાશ પામે છે તેમ નિશ્ચય આ (ચિત્તનું ગોધન કરનાર-જ્ઞાની) નાં સર્વ પાપો નાશ પામે છે' એ શ્રુતિ અને ઉપગતકેષુ સર્વેષુ પાતકેષુ મહત્ત્વ ન : પ્રવિશ્ય રત્નર્જાશદ્ પ્રદહધ્વાન સમાપરેત્ 'સર્વ નાનામોઢા સામાન્ય પાપો અને મહાન પાપોમા પ્રવેશ કરીને (પણ) પાછલી પટોર રાનીએ બ્રહ્મનું મારી રીતે ધ્યાન કરવું'. એ સ્મૃતિ પ્રમાણે ચિત્ત ગોધનવડે પુરૂષના સર્વ શુભાશુભ કર્મ નાશ પામી જાય છે. આવા પ્રમત્ત ચિત્તવાળો—એકાત્ત ચિત્તવાળો—પુરૂષ, અસ્વરૂપ બ્રહ્મમા સ્થિત થઈ, તે જ હું છું એમ નિશ્ચય કરીને, તમામ દુષ્ટને છાગી ચિન્માત્રરૂપે સ્થિત થઈ, અક્ષય એટલે સ્વમ્વરૂપજન અવિનાશી સુખને પામે છે ૧૧૮

સમાસક્તં યથા ચિત્તં જંતોર્વિપયગોચરે ।

યદ્યેવં બ્રહ્મણિ સ્યાત્તત્કો ન મુચ્યેત વંધનાત્ ॥૧૧૬॥ ૧૨૫૭

શબ્દાર્થ:—જીવનું ચિત્ત જેમ [ઇન્દ્રિયોને પ્રવૃત્તિ કરવા સાથે] વિપયરૂપ ભૂમિમાં [સ્વભાવથી] સારી રીતે આસક્ત થયેલું [છે]; એ પ્રકારે જો તે (ચિત્ત) બ્રહ્મમાં [આસક્ત] હોય [તો] બંધનથી કયો પુરૂષ ન મુકાય? (અર્થાત્ સર્વ પુરૂષ સંસારથી છૂટી જાય.) ૧૧૫.

મનો હિ દ્વિવિધં પ્રોક્તં શુદ્ધં ચાશુદ્ધમેઽ ચ ।

અશુદ્ધં કામસંપર્કોચ્છુદ્ધં કામવિર્વાજિતમ્ ॥ ૧૧૬ ॥ ૧૨૫૮

મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં વંધમોક્ષયોઃ ।

વંધાય વિપયાસક્તં મુક્તયૈ નિર્વિપયં સ્મૃતમ્ ॥૧૧૭॥ ૧૨૫૯

શબ્દાર્થ:—શુદ્ધ અને અશુદ્ધ [એમ] બે પ્રકારનું જ મન કહેલું [છે]. વળી કામનાના સંબંધથી અશુદ્ધ [અને] કામનાશુદ્ધ શુદ્ધ [છે એમ પણ કહેલું છે]. (૧૧૬), મનુષ્યોના બંધમોક્ષનું કારણ મન જ છે. બંધને માટે વિપયાસક્ત મન [અને] મુક્તિને માટે વિપયવિનાશનું મન કહેલું [છે]. ૧૧૭.

સમાધિનિર્ધૂતમલસ્ય ચેતસો નિવેશિતસ્યાઽઽત્મનિ યત્સુખં ભવેત્ ।

ન શક્યતે વર્ણયિતું ગિરા તદા સ્વયં તદર્તઃકરણેન મૂલ્યતે ॥૧૧૮॥૧૨૬૦

શબ્દાર્થ—આત્મામાં પેઠેલા [અને] સમાધિવડે ઘોઈ નાંખેલા છે મન જેના એવા ચિત્તને [સમાધિ કાળમાં] જે સુખ થાય છે, તે (સુખ) તે વાસે વાણીવડે વર્ણન કરવાને શક્ય નથી. [પણ તે તો] પોતાની જાતની પાખના હાલનાં હાલ પાછા છુવડે ચલણ કરાય છે. ૧૧૮.

૨ માણસને ક્ષણિક સમાધિના સંભવથી બ્રહ્માનંદનાય તેવા કામ કરે છે, સંભવ છે. ૧૨૬૧—૧૨૭૬.

યદ્યપ્યસૌ ચિરં કાલં સમાધિર્દુર્લભો નૃણામ્ ।

તથાપિ ક્ષણિકો વ્રહ્માડ્ઽનંદો નિશ્ચાયત્વસૌ ॥૧૧૫॥ ૧૨૬૧

શબ્દાર્થ:—જો કે આ [સ્થાયી] સમાધિ લાંબા કાળ સુધી મનુષ્યોને દુર્લભ [છે] તથાપિ આ ક્ષણિક સમાધિ અહ્યાનંદ [છે એમ] નિશ્ચય કરવાને શક્ય છે. ૧૧૬.

શ્રદ્ધાલુર્વ્યસનીયોઽત્ર નિશ્ચિનોત્યેવ સર્વથા ।

નિશ્ચિતે તુ સકૃત્તસ્મિન્ વિશ્વસિત્યન્યદાઽપ્યયમ્ ॥૧૨૦॥ ૧૨૬૨

શબ્દાર્થ:—જો [પુરૂષ] શ્રદ્ધાલુ [અને] વ્યસની [છે તે] અહિંઆં (ક્ષણિક સમાધિમાં) અવશ્ય નિશ્ચય કરે જ છે. [અને] એકવાર તેના નિશ્ચય કર્યે મતે તો બીજા કાળમાં પણ આ [એકવાર નિશ્ચય પામેલો] (પુરૂષ) વિશ્વાસ કરે છે. ૧૨૦.

વિવેચન.—આત્મદર્શન મેળવવાને માટે અવશ્યદિમાં પ્રદત્ત યએશા કેટલાક પુરૂષો આનંદનો નિશ્ચય પામ્યા વગર બહિર્મુખ જ રહે છે એવા પુરૂષો જો શ્રદ્ધાપુ થાય તો તેમને આનંદનો નિશ્ચય થાય છે એટલું જ નહિ પણ ‘હું આને અવશ્ય સંપાદન કરીશ’ એવા આશ્રદ્ધવાળો જ વ્યસની પુરૂષ છે તેને પણ આનંદનો નિશ્ચય થાય છે. અને એક વાર ક્ષણિક સમાધિમાં આનંદનો નિશ્ચય થયો એટલે આ નિશ્ચયવાળો પુરૂષ બીજા કાળમાં પણ આનંદ છે એમ વિશ્વાસ કરે છે ૧૨૦.

તાદૃક્ પુમાનુદાસીનકાલેઽપ્યાનંદવાસનામ્ ।

ઉપેક્ષ્ય મુખ્યમાનંદં ભાવયત્યેવ તત્પરઃ ॥ ૧૨૧ ॥ ૧૩૬૩

શબ્દાર્થ:—તેવો (શ્રદ્ધા આદિવાળો અને એકવાર આનંદના નિશ્ચયવાળો) [મુખ્યાનંદમાં] તત્પર પુરૂષ, હૃદાસીન કાળમાં પણ [પાછળ ૧૨૨૭ માં સ્લોકમાં ઉક્ત] આનંદની વાસનાની ઉપેક્ષા કરીને મુખ્ય આનંદ (અહ્યાનંદ) ની જ ભાવના કરે છે. ૧૨૧.

* પરવ્યસનિની નારી વ્યગ્રાઽપિ મૃહકર્મણિ ॥

તદેવાઽઽસ્વાદયત્યંતઃ પરસંગરસાયનમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ ૧૨૬૪

શબ્દાર્થ:—[જેમ] પરપુરૂષના વ્યસનવાળી સ્ત્રી ધરકામમાં પ્રવૃત્ત થઈ હોય તોપણ અંતરમાં તે જ પુરૂષના સંગરૂપ રસાયનનો સ્વાદ લે છે. ૧૨૨.

एवं तच्चे परे शुद्धे धीरो विश्रांतिमागतः ।

નદેવાઽઽસ્વાદયત્યંતર્વહિર્વ્યવહરન્નપિ ॥ ૧૨૩ ॥ ૧૨૬૫

અક્ષય મુખને જે પ્રકારે શુદ્ધ પરમતત્ત્વમાં વિશ્રામ પામેલો ધીર (પુરૂષ)

વિવેચન:—કરતો સતો પણ અંતરમાં તે પરમતત્ત્વને જ આસ્વાદન

નિઠત થાય છે, પા

તેણે ધણી જ-મોખા

ધીરત્વમક્ષપ્રાવલ્યેઽપ્યાનંદાઽઽસ્વાદવાંચ્છયા ।

તિરસ્કૃત્યાતિલાક્ષાણિ તચ્ચિતાયાં પ્રવર્તનમ્ ॥૧૨૮॥ ૧૨૬૬

શબ્દાર્થ:—ઈન્દ્રિયોની પ્રબળતા સતે, પણ આનંદના આસ્વાદનની ઇચ્છાએ સર્વ ઈન્દ્રિયોનો તિરસ્કાર કરીને તે (આનંદ)ની ચિંતામાં પ્રવર્તવું— જોડાવું [તેવું નામ] ધીરપણું. ૧૨૪.

આ પ્રમાણે ખજા શ્લોકમાં ધીર શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અર્થ છે. હવે નીચેના શ્લોકમાં વિશ્રાંતિ શબ્દનો અર્થ બતાવે છે.—

મારવાહી શિરોમારં મુક્તવાઽઽસ્તે વિશ્રમં ગતઃ ।

સંસારવ્યાપૃતિત્યાગે તાદૃશ્વુદ્ધિસ્તુ વિશ્રમઃ ॥૧૨૯॥ ૧૨૬૭

શબ્દાર્થ—[જેમ] મજૂર માથાનો ભાર હેઠે મૂકીને વિશ્રાંતિ પામેલો સ્થિત થાય છે. [તેમ] સંસારના વ્યાપારનો ત્યાગ થયે મતે [પુરૂષમાં] તેવી બુદ્ધિ [થાય છે તે] તો વિસામો [હલેવાય છે]. ૧૨૫.

હલેવાનો ભાવ એવો છે કે ‘હું સંસારના શ્રમ વગરનો થયો છું’ એવી પુરૂષમાં જે બુદ્ધિ થાય તે બુદ્ધિ વિશ્રામ છે ૧૨૫

વિશ્રાંતિ પરમાં પ્રાપ્તસ્તૃંઘાસીન્યે યથા તથા ।

સુખદુઃખદશાયાં ચ તદાનંદૈકતત્પરઃ ॥ ૧૨૬ ॥ ૧૨૬૮

શબ્દાર્થ—પરમ વિશ્રાંતિને પામેલો (પુરૂષ) જેમ પોતાની ઉદાસીન દશામાં તેમ મુખદુઃખ દશામાં પણ તે એક આનંદમાં [જ] તત્પર [થાય છે]. ૧૨૬.

વિવેચન:—ખાજના ૧૨૬૫ માં શ્લોકનો કથિત અર્થ બતાવે છે કેવળ નિગતિશય વિશ્રાંતિનું લક્ષણ બતાવ્યું. તેની વિશ્રાંતિને પામેલો પુરૂષ જેમ પોતાની ઉદાસીન દશામાં પરમાનંદનું આનંદન મેળવવાને તૈયાર થાય છે તે જ પ્રમાણે પોતાનાં મુખદુઃખના દેવ- ૩૫ પ્રારબ્ધકાળમાં પણ તે પુરૂષ પ્રારબ્ધતા અનુમધાનનો ત્યાગ કરીને નિગતિના આનંદનમાં જ તત્પર થાય છે ૧૨૬

અગ્નિવેશહેતૌ ધીઃ શૃંગારે યાદશી તથા ।

ધીરસ્યોદેતિ વિપયેઽનુસંધાનવિરોધિનિ ॥ ૧૨૭ ॥ ૧૨૬૯

શબ્દાર્થ:—અગ્નિમાં પ્રવેશનો હેતુ [દેહ] મતે વિવેકી (પુરૂષને) જેવી બુદ્ધિ શૃંગારમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેવી (બુદ્ધિ) [લક્ષના] અનુસંધાનના વિરોધી વિષયમાં [વિવેકીને થાય છે]. ૧૨૭.

વિવેચન:—જોકે દુઃખ સર્વ પ્રાણીને પ્રતિબલ દેવાથી તેની નાચે જોડાયા કાર્થ પણ હવે ઈન્દ્રિયો નથી, તથાપિ રિત્થથી ઉપન થવાનું મુખ્ય નો નામ માટે ઈદ છે માટે તે મેળવવાની નો માને કમિટ થાય જ, ત્યારે અજ્ઞાનનું અનુમધાન કરવાનું પુરૂષ આ મુખને માં માટે નું કરે છે, એ મમમત્ત નથી. આ શકના પશ્ચિદાર માટે

અગ્નિપ્રવેશ કરી તરત જળી મરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે તેને જેમ તે દાગીના પ્રિય છતાં—અગ્નિપ્રવેશ કરવામાં અટકાવ કરનારા છતાં પણ અટકાવી શકતા નથી. અર્થાત્ અગ્નિપ્રવેશ કરવામાં જે હેતુ છે તેનાથી આ દાગીના વિરોધ પામે છે, તેથી પુરૂષને અટકાવી શકતા નથી; તેમ વિષય સુખો અજ્ઞાનદંતા સુખમાં વિરોધી હોવાથી તેમાં જોડાનાર જ્ઞાનીને તે આકર્ષી શકતાં નથી. ઉલટી આ વિષય સુખોમાં તો તેને દોષદૃષ્ટિ છે. ૧૨૭.

વાર, અજ્ઞાનદંતે વિરોધી એવાં વિષયસુખોમાં જ્ઞાની ન જોડાય તો બંને પણ જે સુખો અજ્ઞાનદંતે વિરોધી ન હોય, વગર પ્રયત્ન તે સાધ્ય હોય અને વૃત્તિઓને બહિર્મુખ કરતાં ન હોય, તો તે વિષયસુખોમાં શું જ્ઞાની પ્રવર્તે તો નથી કે આ શકનો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી આવે છે.—

અવિરોધિસુખે बुद्धिः स्वाऽऽनंदं च गमाऽऽगमौ ।

कुर्वन्त्यास्ते क्रमादेपा काकाक्षिवदितस्ततः ॥ ૧૨૮ ॥ ૧૨૭૦

શબ્દાર્થ:—અજ્ઞાનદં સાથે અવિરોધવાળાં વિષયસુખમાં અને સ્વ-સ્વરૂપના આનંદમાં કાગડાની આંખની પેઠે અનુક્રમે અથવા ક્રમે આમ-તેમ જવું આવવું કરતી [વિવેકીની] આ (અજ્ઞાનદંતા અનુસધાન વાળી) બુદ્ધિ સ્થિત થાય છે—વરતે છે. ૧૨૮.

एकैव दृष्टिः काकस्य वामदक्षिणनेत्रयोः ।

यात्यायात्येवमानंदद्वये तत्त्वविदो मतिः ॥ ૧૨૯ ॥ ૧૨૭૧

શબ્દાર્થ:—કાગડાની એક જ દૃષ્ટિ [જેમ] ડાબી જમણી આંખમાં જાય છે અને આવે છે એ પ્રકારે તત્ત્વવેત્તાની બુદ્ધિ [પણ] અજ્ઞાનદંમાં અને અજ્ઞાનદંતે અવિરોધી એવા વિષયાનંદમાં [જાય છે અને આવે છે] ૧૨૯.

भुञ्जानो विषयाऽऽनंदं ब्रह्माऽऽनंदं च तत्त्ववित् ।

द्विभाषाभिज्ञवद्विधादुभौ लौकिकवैदિકौ ॥ ૧૩૦ ॥ ૧૨૭૨

શબ્દાર્થ:—[અજ્ઞાને અવિરોધી એવા વિષયસુખને] ભોગવતો તત્ત્વ-વેત્તા (પુરૂષ), લૌકિકવૈદિકરૂપ આ બંને વિષયાનંદ અને અજ્ઞાનદંતે બે ભાષા જાણનારની પેઠે જાણે છે. ૧૩૦.

વિવેચન:—જે ભાષા જાણનારે પુરૂષ જેમ પોતાની જન્મભાષામાં વિચાર કરતો નથી ભાષા બોલે છે, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરૂષ અજ્ઞાનદંની સાથે અવિરોધી એવા વિષય ભોગ-વતો સતો તે વિષયથી ઉત્પન્ન થનાર વિષયાનંદ અને ઉપનિષદનાં વાક્યોથી જાણીશો અ-જ્ઞાનદં, અર્થાત્ લૌકિકરૂપ વિષયાનંદ અને વૈદિકરૂપ અજ્ઞાનદં એ બંનેને જાણે છે. ૧૩૦.

૧ લોકો જેમ માને છે કે કાગડાને આંખો બે છે પણ તેની અંદરની ઘીણી એક છે; તે લેઈએ તેમ ડાબી અને જમણી આંખમાં જલ્ય આવે છે. આ દંતકથાનો ઉપલેખ, આ અને ઉપરના શ્લોકમાં અંતર્ગત છે.

દુઃસ્વમાર્ગો ન ચોદ્વેગો યયાર્પ્યં યતો દ્વિદક્ ।

ગંગામગ્નાર્દ્ધકાયસ્ય પુંસઃ શ્રીતોષ્ણધોર્યથા ॥ ૧૩૧ ॥ ૧૨૭૩

શબ્દાર્થઃ—જેથી [વિવેકી] બે દૃષ્ટિવાળો છે તેથી] દુઃખની પ્રાપ્તિમાં [તેને] પૂર્વની પેઠે હલેગ નથી [થતો]. જેમ ગંગામાં ડૂબ્યું છે અર્ધ શરીર જેનું એવા પુરૂષને થંડી અને ઉબ્જીતાની યુદ્ધિ [થાય છે તેમ]. ૧૩૧.

વિવેચનઃ—એવા જ્ઞાનીને પણ દુઃખાવધામાં હલેગ થવાથી નિજનંદનો અનુભવ શી રીતે હોઈ શકે ? આ શંકાના અમાધાન માટે આ શ્લોક કહે છે. વિવેકી પુરૂષ લૌકિકરૂપ વિપયાનંદ અને વૈદિકરૂપ બ્રહ્માનંદને ભણે છે. એટલે તે બે દૃષ્ટિવાળો છે એમ કહેવાય છે. આથી કરીને પૂર્વે અજ્ઞાનદશામાં જેમ તેને દુઃખ પ્રાપ્તિ થતાં છતાં હલેગ થતો નહિ, તેમ આ જ્ઞાન દશામાં પણ દુઃખપ્રાપ્તિના કાળમાં વિવેકવડે નિજનંદનું અનુસંધાન હોવાથી હલેગ થતો નથી, અને નિજનંદનમાં વિરોધ પામતો નથી. તેને તો એક જ કાળે સુખદુઃખનો અનુભવ હોઈ શકે છે. જેમ ગંગામાં અર્ધ શરીર જેનું ડૂબ્યું છે તેવા પુરૂષને હલેગ શરીરમાં શીતળતાનો અને બહાર રહેલા શરીરને ઉબ્જીતાનો અનુભવ થાય છે તેમ. ૧૩૧.

इत्थं जागरणे तत्त्वविदो ब्रह्मसुखं सदा ।

भाति तद्वासनाजन्ये स्वप्ने तद्भासते तथा ॥ ૧૩૨ ॥ ૧૨૭૪

શબ્દાર્થઃ—એ પ્રકારે તત્ત્વવેત્તાને નિર્નંતર ભગદવસ્થા (સુખદુઃખની અનુભવ દશા તથા તૂષ્ણી સ્થિતિ) માં [જેમ] બ્રહ્મસુખ ભાસે છે, તેમ તે ભગદની વાસનાથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય સ્વપ્નમાં [પણ] તે બ્રહ્મસુખ ભાસે છે. ૧૩૨.

अविद्यावासनाऽप्यस्तीत्यतस्तद्वासनोत्थिते ।

स्वप्ने मूर्खवदेवैष सुखं दुःखं च वीक्षते ॥ ૧૩૩ ॥ ૧૨૭૫

શબ્દાર્થઃ—અવિદ્યાની વાસના પણ [સ્વપ્નનો હેતુ] છે; આથી તે (અવિદ્યા) ની વાસનાથી ઉત્પન્ન થએલી સ્વપ્નાવસ્થામાં [પણ] આ (જ્ઞાની), અજ્ઞાનીની પેઠે જ સુખને અને દુઃખને ભુલે છે. ૧૩૩.

વિવેચનઃ—હવેના શ્લોકમાં ભગદવસ્થાના આનંદની વાસનાથી સ્વપ્ન થાય છે. એમ બતાવ્યું છે પણ અવિદ્યા (દુઃખ) ની વાસનાથી પણ સ્વપ્ન થાય છે. અને એથી થએલા સ્વપ્નમાં પણ જ્ઞાની અજ્ઞાનીની પેઠે સુખનો અનુભવ કરે છે એવો બાવ છે. ૧૩૩.

ब्रह्माऽऽनंदाभिधे ग्रंथे ब्रह्माऽऽनंदप्रकाशनम् ।

योगिप्रत्यक्षमध्याये मयमेऽस्मिन्नुदीरितम् ॥ ૧૩૪ ॥ ૧૨૭૬

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્માનંદ નામના ગ્રંથમાં આ પ્રથમ અધ્યાયમાં બ્રહ્માનંદનો પ્રકાશ, યોગીના પ્રત્યક્ષ—અપરોક્ષ અનુભવરૂપ કહેા છે. ૧૩૪.

વિવેચનઃ—બ્રહ્માનંદ નામના પાંચ અધ્યાયરૂપ ગ્રંથમાં આ પહેલો અધ્યાય પૂરો થયો. તેમાં સુપ્રતિ અવસ્થા, ઉત્તરીન દશા, સમાધિ અને સુખદુઃખદશામાં સ્વપ્રકાશ

ચેતનરૂપ બ્રહ્માનંદનો પ્રકાર મતાબ્ધે છે, તે યોગીના અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપ છે અને તે શ્રુતિ આદિના પ્રમાણોથી પણ બતાવેલ છે ૧૩૪

॥ ઇતિ શ્રીસનાતનયોગમાર્ગોદ્ધારકપૂજ્યપાદબ્રહ્માનિષ્ઠશ્રીમન્નથુરામ-
શર્મણઃ શિષ્યેણ પાઠકાવટંકેન સદારામાત્મજેન વિશ્વનાથ-
શર્મણા વિરચિતાયાં પંચદશ્યાઃ શ્રીગુર્જરાનંદદાયિન્યાં
બ્રહ્માનંદે યોગાનંદો નામ પ્રથમોઽ ગાયઃ સમાપ્તઃ ॥ •

પ્રકરણ ૧૨ મું.

બ્રહ્માનંદગત આત્માનંદ.

૧ આત્માનંદના અધિકારી, આત્માને માટે સર્વ પ્રિય છે
તે, તથા આત્માનું ત્રિવિધપણું. ૧૨૭૭—૧૩૨૬.

૧ મંદ બુદ્ધિવાળા અધિકારીને આત્માનંદથી બોધની
ચોખ્ખતા છે. ૧૨૭૭—૧૨૮૧.

નન્વેવં વાસનાઽઽનંદાદ્બ્રહ્માઽઽનંદાદપીતરમ્ ।

વેત્તુ યોગી નિજાઽઽનંદં મૂઢસ્યાત્રાસ્તિ કા ગતિઃ ॥૧॥ ૧૨૭૭

શબ્દાર્થ — એપ્રકારે વામનાનંદ [અને] બ્રહ્માનંદથી પણ બીજા નિજાનંદને
ચોગી (પુરૂષ) બોલો. [પણ] અહિંઆં અજ્ઞાનીની શી દગા છે? ૧

વિવેચન — પાળી યોગાનંદ નામના અપ્રાપ્યમા વિવેચી પુરૂષોને યોગરૂઢે નિજ-
નંદનો અનુભવ થાય છે તે બતાવુ હવે આ અપ્રાપ્યમા મનુદ્ધિવાળા અજ્ઞાની પુરૂષો
જેઓ નિરાશ છે તેમને ‘આત્માનંદ’ એ શબ્દને કહેનાર ‘દેવ’ પદના અર્થના વિવેચન
રૂપ હારવડે બ્રહ્માનંદના અનુભવનો પ્રકાર દેખાવાને માટે અથક્ષતા શિષ્યના પ્રશ્નને પ્રગટ
કરી તેનો પ્રારભ કરે છે ૧

ધર્માધર્મવશાદેષ જાયતાં મિયતાંમપિ ।

પુનઃ પુનર્દેહલક્ષેઃ કિન્નો દાક્ષિણ્યતો વદ ॥ ૨ ॥ ૧૨૭૮

શબ્દાર્થ:—પાપપુણ્યરૂપ સંસ્કારને વગ હોવાથી આ (મૂઢ અજ્ઞાની),
ફરી ફરીને પણ દેહના લક્ષણરૂપે ઉત્પન્ન થાઓ [અને] મને [તેમાં] અમારા
સમગતવાથી શું [પ્રયોજન છે તે] કહે? ૨.

અસ્તિ ત્રોઽનુજિમૃષ્ટત્વાદ્ દાક્ષિણ્યેન પ્રયોજનમ્ ॥

તર્હિ વદ્ધિ સ મૂઢઃ કિં નિજામુર્વા પરાદ્મુરઃ ॥ ૩ ॥ ૧૨૭૯

શબ્દાર્થ:—તમારે [સર્વને] અનુગ્રહ કરવાપણું હોવાથી સમજાવવાપડે પ્રયોજન છે, (એમ શિષ્યે કહ્યું) એટલે ગુરુ પુછેછે કે) તો કહે [કે] તે મૂઠ શું નિજામુ—સ્વસ્વરૂપ બજાવાને ઈચ્છાવાળો—[છે] અથવા બહિર્મુખ-વાળો (રાગી) છે? ૩.

उपास्ति कर्म वा ब्रूयादिमुखाय यथोचितम् ।

મંદમગ્નં તુ જિજ્ઞાસુમાત્માઽઽનંદેન વોધયેત્ ॥ ૪ ॥ ૧૨૮૦

શબ્દાર્થ:—બહિર્મુખ વૃત્તિવાળાને ઉપાસના અથવા અગ્નિ હોત્રાદિક કર્મ જે યોગ્ય હોય [તે] કહેવું—અતાવતું, [પણ] મંદભુદિવાળા જિજ્ઞાસુને તો આત્માનંદવડે બોધ કરવો. ૪.

વિવેચન:—ઉપરના શ્લોકમાં અગ્નીનાં માણુમેને પણ આગમાંએ પોતાના સર્વને અનુગ્રહ કરવાના સ્વભાવવડે અનુગ્રહ કરવાની જરૂર છે, એમ ત્યારે શિષ્યે પ્રાર્થના કરી ત્યારે શ્રીગુરુએ તેને જે નિર્દેશ કરી પૂછ્યું છે. તેમાં જે અગ્નીને ઉપદેશ કરવો છે તે અગ્નીની જે રાગી—વિષયાસક્ત હોય તો અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનનો અનધિકારી બહિર્મુખ વૃત્તિવાળો હોય, અને તેને બ્રહ્મશ્લોક આદિની ઈચ્છા હોય તો તે ઉપાસનાનો બોધ આપવાને યોગ્ય છે એમ સમજવું; અને કદાચ તે સ્વર્ગાદિની કામનાવાળો હોય તો તેને અગ્નિહોત્રાદિક કર્મનો બોધ આપવો યોગ્ય છે. આ જ અગ્નીની ખીજ વિદ્યુત્ક્રપમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મંદ ભુદિવાળો અને અરૂપ સમજવાને જિજ્ઞાસુ હોય તો તેને આત્માનંદવડે બોધ કરવો. કહેવાનો ભાવ એવો છે કે જે તે અતિ વિવેકી હોય તો તો પાછલા અધ્યાયમાં બતાવ્યા પ્રમાણે યોગાનંદના અધિકારવાળો છે. ૪.

वोधयामास मैत्रेयी याज्ञवल्क्यो निजमियाम् ।

ન વા અરે પત્યુરયે પતિઃ પ્રિય ર્તીરયન્ ॥ ૫ ॥ ૧૨૮૧

શબ્દાર્થ:—‘અરે (ત્રી)! પતિને મારે પતિ પ્રિય નથી’ એમ કહેતા યાજ્ઞવલ્ક્ય મહાત્મનિ મૈત્રેયી નામની પોતાની સ્ત્રીને બોધ કરતા હતા. ૫.

૨ આત્માને અર્થે સર્વ વસ્તુ પ્રિય છે એવો બોધ કરનાર ભગવતી શ્રુતિનો તાત્પર્ય વિભાગ. ૧૨૮૨—૧૨૮૬.

पतिर्जाया पुत्रवित्ते पशुघ्रासणवाहुजाः ।

લોકા દેવા વેદમૂતે સર્વે ચાત્માર્થતઃ પ્રિયમ્ ॥ ૬ ॥ ૧૨૮૨

શબ્દાર્થ:—પતિ, સ્ત્રી, પુત્ર, વિત્ત, પશુ, શ્વાસુ, ક્ષત્રિય, સ્વર્ગાદિ-લોક, દેવો, ત્યારે વેદ, પૃથ્વી આદિકભૂતો [એ] સર્વ આત્માને મારે પ્રિય [છે]. ૬.

વિવેચન:—આગળ (૧૩૪૮ ના શ્લોક) પરમેશ્વરદત્તેન પરમાનંદઃ ‘પર પ્રેમના વિષયપણાવડે (આત્મા) પરમાનંદ છે એમ અંગીકાર કરાઓ’ એ વાક્યવડે આત્માની પરમાનંદતા અને આત્મા પરપ્રેમનો વિષય છે એમ કહેવા ઈચ્છના આચાર્ય, ઉપરના શ્લોક

મા શ્રુતિવાક્યને ઉદાહરણરૂપે લઈ બતાવતા સતા તે જ ૧ શ્રુતિનો સકલ અભિપ્રાય આ અને આની નીચેના શ્લોકમા કરી બતાવે છે ભગવતી શ્રુતિનું તાત્પર્ય એવું છે કે કોઈ પણ ભોગ્ય વસ્તુ તેના સ્વરૂપવડે પ્રિય નથી, પણ તે ભોમતા જે આત્મા તેના ઉપકારી હોવાવડે પ્રિય છે ૬

પત્યાવિચ્છા યદા પત્ન્યાસ્તદા પ્રીતિ કરોતિ સા ।

હુદનુષ્ઠાનરોગાયૈસ્તદા નેચ્છતિ તત્પતિઃ ॥ ૭ ॥ ૧૦૮૩

ન પત્યુરર્થે સા પ્રીતિઃ સ્વાર્થે એવ કરોતિ તામ્ ।

પતિશ્ચાત્મન ઇવાર્થે ન જાયાર્થે કદાચન ॥ ૮ ॥ ૧૦૮૪

અન્યોન્યપ્રેરણેડપ્યેવં સ્વેચ્છયૈવ પ્રવર્તનમ્ ॥ ૯ ॥ ૧૦૮૫

ગાળદાય — જ્યારે સ્ત્રીની કામભાવના પતિમાં [થાય છે] ત્યારે તે [પતિમાં] પ્રીતિ કરે છે. [વળી] તેના પતિ પણ ક્રુધા, અનુષ્ઠાન અને રોગ આદિએ યુક્ત [હોય] ત્યારે [તે સ્ત્રીને] ઇચ્છતો નથી. (૭). તે (સ્ત્રી) પતિને માટે પ્રીતિ કરતી નથી [પણ] પોતાને માટે જ કરે છે. [વળી] પતિ [પણ] તે (પ્રીતિ) આત્મા (પોતા) ને માટે જ [કરે છે] સ્ત્રીને માટે જ્યારે પણ કરતો નથી. (૮). પન્ડિતની પ્રેરણામા પણ પોતા-પોતાની ઇચ્છાવડે જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૯.

ઐશ્વર્યકંઠકવેધેન વાલો રુદતિ તત્પિતા ।

ચુંવલ્યેવ ન સામીતિર્ગાર્થે સ્વાર્થે એવ સા ॥ ૧૦ ॥ ૧૦૮૬

ગાળદાય — દાદી મૂંઝના કાંઠા જેવા વાળના વાળવાવડે આળકે ૧૦

૧ જા હોવાચ ૧ જા બરે પત્ન કામાય પતિ પ્રિયો ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય પતિ પ્રિયો ભવતિ । ન જા બરે જાવાર્થ કામાય જાવા પ્રિયો ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય જાવા પ્રિયો ભવતિ । ન જા બરે પુત્રાણાં કામાય પુત્રા પ્રિયો ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય પુત્રા પ્રિયો ભવતિ । ન જા બરે વિનસ્ય કામાય વિન પ્રિય ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય વિન પ્રિય ભવતિ । ન જા બર વ્રજ્ઞ કામાય વ્રજ્ઞ પ્રિય ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય વ્રજ્ઞ પ્રિય ભવતિ । ન જા બર ક્ષત્ર્ય કામાય ક્ષત્ર્ય પ્રિય ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય ક્ષત્ર્ય પ્રિય ભવતિ । ન જા બર લોકાનામ્ કામાય લોકા પ્રિયો ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય લોકા પ્રિયો ભવતિ । ન જા બર દેવાનાં કામાય દેવા પ્રિયો ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય દેવા પ્રિયો ભવતિ । ન જા બર મૂનાનાં કામાય મૂના પ્રિયાભિ ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય મૂના પ્રિયાભિ ભવતિ । ન જા બર સર્વે કામાય સર્વ પ્રિય ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિય ભવતિ તે-ચાનવત્ક્ય મ્હેલા હતા કે ૧૦ જેથી રતિની ઇચ્છાને માટે પતિ પ્રિય થતો નથી પણ આત્માની ઇચ્છાને માટે પતિ પ્રિય થાય છે ૬ આગળના અર્થે થોડાં લેવાને તે સદસ છે આ શ્રુતિનું તાત્પર્ય આ જા એ જ રોગમા જતાની પછી તે આગળ જતા રોગમા વર્ણવી બતાવે છે તે વાચના ધ્યાનમા આવશે ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ની વૃત્તિ

છે [અને] તેને આપ [તો] સુખન જ કરે છે [આથી] તે પ્રીતિ બાળ-
કને માટે નથી [પણ] તે પોતાને જ માટે (છે.) ૧૦.

નિરિચ્છમપિ રત્નાદિ વિત્તં યત્રેન પાલ્યનું.

પ્રીતિં કરોતિ સ સ્વાર્થે વિત્તાર્યત્વં ન શંકિતમ્ ॥૧૧॥ ૧૨૮૭

શબ્દાર્થ:—ધરણ ચિનાના પણ રત્ન આદિ ધનને યતનવડે પાલન
કરતો (પુરૂષ) [તેમાં] પ્રીતિ કરે છે [માટે] તે સ્વાર્થમાં [છે; કેમકે]
ધનનું અર્થપાત્રું શંકા કરાયું નથી. ૧૧.

વિવેચન:—અત્યાર સુધીમાં પતિ, સ્ત્રી અને પુત્ર આદિ જે ઇચ્છાવાળાં છે તેમાંની
પરંપરાની પ્રીતિ તે બીજને માટે નથી પણ પોતપોતાને માટે છે એમ બતાવ્યું; પરંતુ
જેઓમાં પ્રીતિ બતાવી છે તેઓ પણ પોતે સામી પ્રીતિ કરી શકે એવાં હોવાથી તેમાં
જેઃએથી પ્રીતિ આપાને જ કરે છે એમ અનિશ્ચય ન લાગે, માટે અનિશ્ચય એટલે
જે પદાર્થો આપણા પર સામી પ્રીતિ કરતા નથી તેવા પદાર્થોમાં માણસ પ્રીતિ કરે છે તે
આપાને માટે છે એમ બતાવા ઇચ્છતા આચાર્ય, અત્ર ધનનો દાખલો આપી બતાવે છે.
' ધનનું અર્થપાત્રું શંકા કરાયું નથી ' એવો બાવ એવો છે કે ધનને માણસ બહુ પ્રયત્ન-
વડે સંરક્ષણ કરે છે તે કાંઈ ધનના ઉપર દયાની ખાતર કરતો નથી પણ ધન પોતાના
ઉપયોગમાં આવી શકે છે માટે તેનું રક્ષણ કરે છે એવો બાવ છે. ૧૧.

અનિચ્છતિ વલીવર્દે વિવાહયિપતે વલાત્ ।

પ્રીતિઃ સા યણિગર્થેવ વલીવર્દાર્યતા કુતઃ ॥૧૨॥ ૧૨૮૮

બ્રાહ્મણ્યં મેડસ્તિ પૂજ્યોઽહમિતિ તુપ્યતિ પૂજયા ॥

અચેતનાયા જાતેર્નો સંતુષ્ટિઃ પુંસ એવ સા ॥ ૧૩ ॥ ૧૨૮૯

ક્ષત્રિયોઽહં તેન રાજ્યં કરોમીત્યત્ર રાજતાઃ ।

ન જાતેર્વેશ્યજાત્યાદાં યોજનાયદમીરિતમ્ ॥ ૧૪ ॥ ૧૨૯૦

સ્વર્ગલોકબ્રહ્મલોકૌ સ્તાં મમેત્યાભિર્વાંચ્છનમ્ ।

લોકયોર્નોપકારાય સ્વભોગાયૈવ કેવલમ્ ॥ ૧૫ ॥ ૧૨૯૧

ઈશવિષ્ણ્વાદયો દેવાઃ પૂજ્યન્તે પાપનટ્ટયે ।

ન તન્નિષ્ણપદેવાર્થે તત્તુ સ્વાર્થે પ્રયુજ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ૧૨૯૨

ઋગાદયો જ્ઞધીયંતે દુર્બ્રાહ્મણ્યાનવાપ્તયે ।

(૩)

૭ અહિમાં રહસ્ય એ છે કે પ્રીતિથી તો બધાં હવે પામે. ચિના પોતાના પુત્રને સુખન
કરે છે એવું પ્રીતિ જે પુત્રને માટે હોય તો પુત્ર રહે નહિ. વળી સુખન કરતા પોતાની દાદીમૂઠ-
નાવાળ પુત્રને (બાળકને) વાગશે એમ જણા છતાં પણ તે સુખન કરે છે તે પોતાની તૃપ્તિ થવા
સાથે બાળકના પ્રેમને માટે નથી એવો બાવ છે

ન તત્ પ્રસક્તં વેદેષુ મનુષ્યેષુ પ્રસજ્જતે ॥ ૧૭ ॥ ૧૨૦૩

ભૂમ્યાદિપંચભૂતાનિ સ્થાનતૃપ્તાકગોપણૈઃ ।

हेतुभिश्चाप्रकाशेन वाञ्छित्येषां न हेतवे ॥ १८ ॥ १२०३

સ્વામિભૃત્યાદિકં સર્વ સ્તોપકારાય વાંછતિ ।

तत्तत्कृतापकारस्तु तस्य तस्य न विद्यते ॥ १९ ॥ १२०४

સર્વવ્યવહારિત્વેન મનુસથાતુમીદશમ્ ।

उदाहरणमाहुल्यं तेन स्वां वासयेन् मतिम् ॥ २० ॥ १२०६

શબ્દાર્થઃ—અળદ ભાર ઉઠાવવાને નહિ ઈચ્છતે મતે [પણ માણસ] પગ-
લે ભાગ વેહેવરાવવા ઈચ્છે છે તે પ્રીતિ વેપારીના જે અર્થવાળી છે [તેમાં]
અળદનું અર્ધપણું ક્યાંથી [હોય]? (૧૨). ‘મારી બ્રાહ્મણ જાતિ છે ને હું પુણ્ય
[છું]’ એ પ્રકારે [બ્રાહ્મણ] પૂજવડે સતોય પામે છે [તે] તે મંતોય અથે-
તન (એવી બ્રાહ્મણ) જાતિનો નથી. [પણ] પુરૂષનો જ [છે]. (૧૩). ‘હું ક્ષત્રિ-
ય [છું] તેથી રાજ્ય કરું છું’ એ પ્રકારે અદિમાં ગતપણું [છે તે] જાતિનું નથી.
(પુરૂષનું છે). આ (ક્ષત્રિયનું ઉદાહરણ) વૈરથ આદિ જાતિમાં ચોજવાને
માટે કહેલું [છે]. (૧૪). ‘સ્વર્ગ લોક અને અક્ષ લોક મારે હો—મને પ્રાપ્ત
થાઓ’ એ પ્રકારે ઇચ્છતું, [તે કાંડ] સ્વર્ગ અને અક્ષ લોકના ઉપકારને
માટે નથી. કેવળ પોતાના ભોગને માટે જ [છે]. (૧૫). શિવ, વિષ્ણુ,
આદિ દેવો (ને) પાપ નાશ થવા સારૂ પૂજાય છે (પૂજાએ છીએ), તે
પૂજન નિષ્પાપ દેવોને માટે નથી; તે તો સ્વાયને માટે જોડાય છે—ઉપયોગી
થાય છે. (૧૬). દુબ્રાહ્મણતાની અપ્રાપ્તિને માટે ઋગાદિ ચારે વેદાનું
[આપણે] અધ્યયન કરીએ છીએ. એ દુબ્રાહ્મણતા—પ્રાપ્ત્યતા વેદામાં પ્રાપ્ત
થએલી નથી [પણ] માણસોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૭). વસતું, તરસ
છીપાવવી, ગંધતું, સૂકવતું, અને હરવા રૂંધવાની જગ્યારૂપ અવકાશ એવા
હેતુઓવડે [માણસ અનુક્રમે] પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ
એ પાંચ ભૂતોને ઈચ્છે છે. તેઓ (ભૂતો) ના પ્રયોજન માટે નથી જ-
ચ્છતો. (૧૮). [પુરૂષ] સ્વામી, ચાકર આદિ સર્વને પોતપોતાના ઉપ-
કારને માટે ઈચ્છે છે. [અને] તેણે તેણે કરેલો ઉપકાર તેના તેના હોતો
નથી. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે કેા માણસ નોકરીને માટે કોઈ શેઠને
જાણે છે તે કાંઈ શેઠ ઉપર ઉપકાર કરવાને નહિ; તેમ ગૈઠ નોકર રાજે છે
તે કાંઈ નોકર ઉપર ઉપકાર કરવાને નહિ. જો કોઈ પોતપોતાના આત્માને
માટે કાંઈ પણ કરે છે. શેઠ ચાકર ઉપર અને ચાકરે શેઠ ઉપર કરેલો ઉપ-
કાર પોતાના મુખને માટે છે ચાકર અથવા શેઠના મુખને માટે નથી.)
(૧૯). મર્મ વ્યવહારોમાં એ પ્રકારે અનુસંચાન કરવાને આગ્રહ ઉદાહરણનું
બહુપણું [ભગવતી શ્રુતિએ કહેલું છે], તે કારણ માટે પોતાની મતિને
વાસના કરવી. ૨૦.

વિવેચન:—પાછળ ૧૨૮૨ થી તે અહીં સુધીમાં, ૧૨૮૨ માં શ્લોકની રીપમા બતાવેલ ભગવતી શ્રુતિના ઉદાહરણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવ્યું છે. ધણુ કરીને તે શ્રુતિના કેમ પ્રમાણે બ/ છે. કેટલાક ઉદાહરણ વિશેષ સ્પષ્ટતાને માટે પચ્ચશ્લીકારે વધારે લીધાં છે. તે વિવેકી વાચકથી સમજી લેવાય તેવા છે. અત્ર આનાં ધણુ ઉદાહરણો શ્રુતિએ આ માટે લઈ બતાવ્યા છે એમ શકા કરવા બેવું નથી. છતાં, વધારે વાર આવા વિચારમાં ધણુ બ/વાથી સર્વ માત્રમાં તે વિચારી શકશે, કે તે સર્વ આખાના પ્રિયને માટે બ/ છે. અર્થાત્ એવી ભાવના કરવાને અધિકારીને સુગમતા થવા સાથે પરમ કાશ્ચિક ભગવતી શ્રુતિએ ધણુ ઉદાહરણો દર્શાવ્યાં છે. ૧૨—૨૦.

૩ આત્માની પ્રિયતમતાનું સ્વરૂપ. ૧૨૯૭—૧૩૦૭.

અથ કેયં ભવેત્પ્રીતિઃ શ્રૂયતે યા નિજાઽઽત્માનિ ।

રાગો વધ્વાદિવિષયે શ્રદ્ધા યાગાદિકર્મણિ ॥ ૨૧ ॥ ૧૨૯૭

ભક્તિસ્વાદ ગુરુદેવાદાધિચ્છાત્વપ્રાપ્તવસ્તુનિ ।

તર્થસ્તુ સાત્વિકી વૃત્તિઃ સુખમાયાનુર્વર્તિની ॥ ૨૨ ॥ ૧૨૯૮

પ્રાપ્તે નષ્ટેપિ સન્નાવાદિન્છાતો વ્યતિરિચ્યતે ।

સુખસાધનતોપાધેરન્નપાનાદયઃ પ્રિયાઃ ॥ ૨૩ ॥ ૧૨૯૯

આત્માનુકૂલ્યાદન્નાદિસમથેદમુનાઽન્ન કઃ

અનુકૂલયિતવ્યઃ સ્યાન્નૈકસ્મિન્ કર્મકર્તૃતા ॥ ૨૪ ॥ ૧૩૦૦

સુખે વૈપયિકે પ્રીતિમાત્રમાત્મા ત્વતિપ્રિયઃ

સુખે વ્યભિચરત્વેપા નાત્માનિ વ્યભિચારિણી ॥ ૨૫ ॥ ૧૩૦૧

શબ્દાર્થ — હવે જે પ્રીતિ યોતાના આત્મામાં સંભળાય છે તે પ્રીતિ કઈ [છે? કેમકે] રાગ, શ્રી આદિ વિષયમાં; શ્રદ્ધા, યજ્ઞયાગ આદિ કર્મમાં; (૨૧). ભક્તિ, ગુરુદેવ આદિમાં [અને] ઈચ્છા, તો અપ્રાપ્ત વસ્તુમાં છે; ત્યારે માત્ર મુખને અનુમરીને વર્તનારી [જે] સાત્વિકી વૃત્તિ [છે તે પ્રીતિ] હો. (૨૨). [કેમકે] પ્રાપ્ત (સુખાદિક) માં [અને] નાશ પામેલા (વિષયો) માં પણ [આ પ્રીતિ યોતાના] સદ્ભાવવડે, ઈચ્છાથી જુદી પડે છે. અન્નપાનાદિ (ખાંદો), મુખના સાધનરૂપ ઉપાધિથી પ્રિય હો (૨૩). [અને તેથી] આત્મા [પણ] અનુકૂળ હોવાથી અન્નપાનાદિના જેવો છે [એમ] જે [કહે], તો આથી કરીને અહિંમાં અનુકૂળતાવળીને કોણ હોઈ શકે? એકમાં [તો] કર્મપણું અને કર્તૃપણું નથી એકવતું. (૨૪). વિષય-જન્ય મુખમાં પ્રીતિ માત્ર [છે] પણ આત્મા તો અતિ પ્રિય (વિષયની પ્રીતિ) [અન્ય] મુખમાં વ્યભિચાર પામે છે [પણ] આત્માની પ્રીતિ વ્યભિચારિણી નથી. ૨૫.

વિવેચન:—પાછળ બતાવ્યું કે આત્માની પ્રીતિને માટે સર્વ પ્રિય છે; આથી કરીને આત્મા જ અતિ પ્રિય છે એમ લાગે પરંતુ તે અયુક્ત છે. કેમકે પ્રીતિને અમે ચાર પ્રકારની ગણીએ—માનીએ—છીએ; તેમાંની સગરૂપ પ્રીતિ સ્ત્રી આદિ વિષયમાં થાય છે, શ્રદ્ધારૂપ પ્રીતિ યજ્ઞયાગ આદિ કર્મમાં થાય છે, ભક્તિરૂપ પ્રીતિ શુદ્ધ અને દેવ આદિમાં થાય છે, તથા ઈચ્છારૂપ પ્રીતિ અપ્રાપ્ત વસ્તુમાં થાય છે. આ ચાર પ્રકારમાંની જો કોઈ પ્રીતિ આત્મામાં થતી હોય તો પછી આત્માનું નિર્વિષયપણું રહે નહિ. પ્રીતિ આમ બિન્ન-બિન્ન વિષયમાં જોડાએલી રહેવાથી તેને સર્વ વિષયપણું ઘટતું નથી. તમારા (સિદ્ધાંતીના) કહેવા પ્રમાણે આત્મા જો સર્વ વિષયરૂપ છે, તો તેમાં થતી પ્રીતિ ને કંઈ હોવી જોઈએ ? આમ વાદીની શંકા છે. ઉપર વાદીએ પ્રીતિના જે ચાર પ્રકાર કરી બતાવ્યા છે, તે આરથી બિન્ન પ્રકારનો આશ્રય લઈ, સિદ્ધાંતી તેનું મનાધાન નીચે પ્રમાણે કરે છે હે વાદી ! જો તારા મતમાં પ્રીતિનું સર્વ વિષયપણું નથી મનાયું તો તે પ્રીતિ જ નથી. પ્રીતિને તો સમાધિપણું ઘટતું નથી. માત્ર સુખને જ અનુમરીને વર્તનારી સત્વગુણના પરિણામરૂપ અંતઃકરણની જે વૃત્તિ છે તે જ પ્રીતિ છે. પ્રીતિ જો સુખ માત્રને અનુમરનારી, વૃત્તિરૂપ હોય તો તે જ ઈચ્છા છે, એમ સમજવાનું નથી, કેમકે ઈચ્છા તો અપ્રાપ્ત સુખાદિ માત્રને વિષય કરે છે, પણ આ પ્રીતિ તો પ્રાપ્ત કે અપ્રાપ્ત સર્વ સુખાદિકને વિષય કરે છે. પ્રાપ્ત થયેલા સુખાદિ વિષયમાં અને નષ્ટ પામેલા સુખાદિ વિષયમાં તે છે, એમ સર્વને અનુભવ છે, એટલા માટે સુખ માત્રને અનુસરનારી સાન્વિદ્યીવૃત્તિ એ જ પ્રીતિ છે. અત્ર વાદી શંકા કરે છે કે સુખના સાધનરૂપ અભ્યાસ આદિકમાં જેમ પ્રીતિ દેખીએ છીએ તેમ આત્મામાં પણ પ્રીતિ દેખાવાથી આત્મા પણ અનાદિકની પેઠે સુખનું સાધન થઈ જશે. વાદીની શંકામાં વિવાદનો વિષય આત્મા છે. અનાદિકમાં ભોગ્યપણ્યરૂપ ઉપાધિ છે માટે તે સુખના સાધન ગણાય છે, પણ આત્મામાં ભોગ્યતારૂપ ઉપાધિ નથી, એટલા માટે તે સુખનું સાધન હોઈ શકતો નથી. અહિં આં જો આત્માને જ સુખના સાધનરૂપ ગણીએ તો પછી આ સુખના સાધનરૂપ અનુકૂળ આત્માવડે અનુકૂળતાનો વિષય હોવા યોગ્ય ભોક્તા કોને કલ્પવો ? આત્માથી અન્ય ભોક્તા તો છે જ નહીં. સારે દ્રવ્યે સુખનું સાધન પણ આત્મા, અને સુખને ભોગવનાર પણ આત્મા, એમ કહેવું પડશે. આથી કરીને એક જ આત્મામાં કર્મકર્તૃત્વ-વિષયવિષયી ભાવરૂપ દોષ આવે છે. અર્થાત્ અનાદિકની પેઠે આત્મા સુખનું સાધન નથી. આત્મા અનાદિકની પેઠે સુખના સાધનરૂપ નથી એટલું જ નહીં પણ તેમાં ભોક્તાની ગેયતા (ઉપકારકતા) પણ નથી; એટલે આત્માને ભોગવનાર કોઈ અન્ય ભોક્તા નથી. વિષયજન્ય સુખોમાં માત્ર પ્રીતિ જ છે—પ્રીતિનો લેખ જ છે, માટે તેઓ ભોગ્યરૂપ છે. આત્મામાં પ્રીતિનો લેખ નથી. આત્મા તો નિરતિગય પ્રીતિનું આગ્રહ છે, એટલા માટે તે વિષયજન્ય સુખરૂપ એટલે સુખના સાધનરૂપ નથી. અર્થાત્ તેનો કોઈ ભોક્તા નથી. વળી વિષયજન્ય સુખોમાં જે પ્રીતિ છે તે એક કરનાં અધિક સુખ આપનાર વિષયમાં બિચાર પામે છે એટલે બીજા સુખમાં જોડાય છે. પણ આત્માની અદરની પ્રીતિ બીજા સુખકારક વિષયમાં જોડાઈ બિચારી થતી નથી. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આત્મગત પ્રીતિ છે તે નિરતિશય સર્વોત્કૃષ્ટ છે; અને તેથી જ આત્મા સિવાય કોઈ અન્ય ભોક્તા નથી. ૨૧—૨૫.

‘एकं त्यक्त्वाऽन्यदादत्ते सुखं वैषयिकं सदा ।

नात्मा त्याज्यो न चादेयस्तस्मिन् व्यभिचरेत् कथम् ॥ ૧૩૦૨

શબ્દાર્થ:—[પુરૂષ] એક (વિષય જન્ય સુખ) ને છોડીને બીજા વિ-
ષયજન્ય સુખ ને હુમેશાં લે છે. આત્મા ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી અને
ગ્રહણ કરવા યોગ્ય [પણ] નથી, [તો] તેમાં [પ્રીતિ] કેમ વ્યભિચાર પામે ?
(ન પામે.) ૨૬.

हानादानविहीनेऽस्मिन्नुपेक्षा चेत्तृणादिवत् ।

उपेक्षितुः स्वरूपत्वान्नोપેક્ષત્વં निजाऽऽत्मनः ॥ ૨૭ ॥ ૧૩૦૩

શબ્દાર્થ:—હાન અને આદાન વિનાના આ (આત્મા) માં તૃણાદિની
પેઠે ઉપેક્ષા [થાય છે એમ] જો [કહે], તો ઉપેક્ષા કરનારના સ્વસ્વરૂપ-
પણાથી પોતાના આત્માનું ઉપેક્ષ્યપણું નથી [ઘટતું]. ૨૭.

વિવેચન:—હાન એટલે લાગ અને આદાન એટલે સ્વીકાર એ બંને વાનાં
આત્મામાં નથી એમ ઉપરના શ્લોકમાં જતાવ્યું છે આત્મા વાદી શકા કરે છે, કે જો
એ બંને વાત આત્મામાં નથી તો પછી જેમ તૃણાદિમાં ઉપેક્ષા—ઉદાસીનતા છે, તેમ
આત્મામાં પણ ઉદાસીનતા આવી જતા તે પરમેશ્વરનું આસ્પદ રહેશે નહિ. મિદ્ધાંતી કહે
છે કે આત્મા ઉપેક્ષાનો વિષય નથી, કેમકે ઉપેક્ષા કરનાર નિમિત્ત છે તે અવિનાશી
સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ તે જ સ્વસ્વરૂપ હોવાથી તેમાં દ્વિતતાને અભાવ છે એટલે તેમાં
પોતાથી ભિન્ન તૃણાદિની પેઠે ઉપેક્ષ્યપણું છે જ નહિ, ૨૭.

रोगक्रोधाभिभूतानां सुमूर्षा वीक्ष्यते कचित् ।

ततो द्वेषाद्भवेत्त्याज्य आत्मेति यदि तन्न हि ॥ ૨૮ ॥ ૧૩૦૪

શબ્દાર્થ:—રોગ અને ક્રોધવડે પરાભવ પામેલા (પુરૂષ) ને ક્યારેક
મરનાની ઇચ્છા દેખાય છે તેથી આત્મા દેવથી તજવા યોગ્ય થાય છે
એ પ્રકારે જો [કહે તો] તે નથી જ. ૨૮.

त्यक्तुं योग्यस्य देहस्य नात्मता त्यक्तुरेव सा ।

न त्यक्तव्यस्ति स द्वेषस्त्याज्ये द्वेषे तु का क्षતિः ॥ ૨૯ ॥ ૧૩૦૫

શબ્દાર્થ:—ત્યાગ કરવા યોગ્ય દેહનું [કાંઈ] આત્મપણું નથી. તે [તો]
ત્યાગ કરનાર (આત્મા) નું જ [છે]. તે (૧૩૦૪ માં કહેલો) દેવ ત્યાગ
કરનાર (આત્મા) માં છે નહિ. (અર્થાત્ આત્માનો ત્યાગ નથી.)
ત્યાગ કરવા યોગ્ય (ગરીર)માં દેવ હોતે રહે તો [અમારે વેદાંત સિદ્ધાં-
તને] શી હાનિ [છે] ? ૨૯.

आत्मार्थत्वेन सर्वस्य प्रीतिश्चाऽऽत्मा इति श्रियः ।

सिद्धो यया पुत्रमिनात् पुत्रः श्रियतरस्तथा ॥ ૩૦ ॥ ૧૩૦૬

શબ્દાર્થ:—જેમ પુત્રના મિત્રથી પુત્ર વધારે પ્રિય [છે] તેમ સર્વના આ-
ત્માર્થપણાવડે પ્રીતિથી આત્મા નિશ્ચય અતિ પ્રિય સિદ્ધ [થયો]. ૩૦.

વિવેચન:—પાછળ ૧૨૮૨ માં શ્લોકમાં જણાવેલી શ્રુતિ પ્રમાણે આત્મા સર્વથી પ્રિય છે એમ બતાવી હવે યુક્તિથી પણ તે વાત સિદ્ધ કરી બતાવે છે. જે જે વાત આત્માથી જેમ જેમ દૂર જાય છે—તેના સંબંધથી વેગળી પડે છે, તેમ તેમ તે તે વાતમાં પ્રેમ ઓછો અનુભવાય છે. જેમ પુત્રના મિત્ર કરતાં પુત્ર વધારે પ્રિય છે તેમ સર્વ—મુખ્ય સહિત તેનાં સાધનનો સમૂહ જે પતિ, સ્ત્રી, આદિક છે તેઓ આત્માના પ્રેમને માટે હોવાથી સર્વ પ્રેમ આત્મામાં મળી જતો હોવાથી, પ્રેમથી કે પ્રીતિથી આત્મા અતિપ્રિય છે—મર્વ પ્રેમનો તે વિષય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૩૦.

મા ન ભૂવમહં કિંતુ ભૂયાસં સર્વદેવ્યસૌ ।

આશી: સર્વસ્ય દૃષ્ટેતિ પ્રત્યક્ષા પ્રીતિરાત્મનિ ॥ ૩૧ ॥ ૧૩૦૭

શબ્દાર્થ:—‘હું ન હોઉં’ એમ નહીં પણ નિત્ય હોઉં’ આવી સર્વની પ્રાર્થના લીધી [છે. માટે] આત્મામાં પ્રત્યક્ષ પ્રીતિ [છે]. ૩૧.

વિવેચન.—આત્માના નિરતિશય પ્રેમ છે એ વાત શ્રુતિયુક્તિવડે સિદ્ધ કરી હ’ અનુભવવડે તેને દૃઢ કરે છે. કોઈ પણ માણસ એમ કરેતો નથી કે હું ‘ ન હોઉં. ’ સૌ કોઈ એમ જ ઇચ્છે છે કે ‘હું નિત્ય હોઉં.’ જે આમ છે તો સર્વ જનનો પોતાના આત્મામાં નિરતિશય પ્રેમ છે એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવવડે સિદ્ધ થાય છે. ૩૧.

૪. આત્માને પુત્રાદિની શેષતા પૂર્વક તેનું ત્રિવિધપણું. ૧૩૦૮-૧૩૨૬.

इत्यादिभिस्त्रिभिः प्रीतौ सिद्धायामेवमात्मनि ।

पुत्रभार्याऽऽदिशेषत्वमात्मनः कैश्चिदीरितम् ॥ ३२ ॥ १.૩૦૮

શબ્દાર્થ:—એ આદિ ત્રણ (પ્રમાણો) વડે એ પ્રકારે આત્મામાં પ્રીતિ સિદ્ધ થયે સતે (પણ) કેટલાક [પુરૂષો] એ આત્માને પુત્ર, સ્ત્રી આદિનું શેષપણું કહેણું [છે]. ૩૨.

વિવેચન:—પાછળ ૧૨૮૨—૧૩૬૦ સુધીના કહેલી વાતને ફરી ફરી બતાવી બીજાના મતને ફપણુ દેવા તેનો અનુવાદ કરે છે. આ શ્લોકમાં ઇતિ શબ્દવડે પાછલા શ્લોકમાં બતાવેલો અનુભવ સુચવ્યો છે, આદિ શબ્દવડે પાછળ બતાવેલી યુક્તિ અને શ્રુતિ સુચવ્યા છે, આમ અનુભવ, યુક્તિ અને શ્રુતિ એ ત્રણ પ્રમાણોથી આત્મામાં આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રીતિ સિદ્ધ કરી છે, પણ એ શ્રુતિ આદિના તાત્પર્યને નહિ, સમ-જનારા કેટલાક પુરૂષો આત્માને પુત્ર, સ્ત્રી આદિની શેષતા બતાવે છે, એટલે કે પુત્રાદિક તરફ આત્માની અપ્રધાનતા દેખાડે છે ૩૨.

एतद्विषया पुत्रे मुख्यात्मत्वं श्रुतीरितम् ।

आत्मा वै पुत्र नामेति तच्चोपनिषदि स्फुटम् ॥ ३३ ॥ ૧૩૦૯

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।

अथास्येतर आत्माऽयं कृतकृत्यः प्रमीयते ॥ ३४ ॥ ૧૩૧૦

શબ્દાર્થ:—આ કહેવાની ઇચ્છાવડે પુત્રમાં મુખ્ય આત્માપણું, ‘આ-

તમા પુત્ર નામવાળો' એ પ્રકારની શ્રુતિએ કહેલું [છે]; અને તે ઉપનિ-
ષદમાં સ્પષ્ટ [છે]. (૩૩). આ (પિતા)નો તે આ (પુત્રરૂપ) આત્મા પુણ્ય
કર્મને માટે પ્રતિનિધિપણાવડે સ્થાપન કરાય છે, અને પછી આ (પિતા)નો
આ બીજો (પિતારૂપ) આત્મા કૃતકૃત્ય [થયો સતો] મરે છે. ૩૪.

વિવેચન:—પુત્રાદિ ને આત્માની ગણતા છે એમ હોનારાઓ એ આધારે તે કહે
છે, એ બતાવે છે આત્મા કે પુત્ર નામથી 'આત્મા પુત્ર નામવાળો હોતો હશે' આ શ્રુતિએ
પુત્રનું મુખ્ય આત્માપણું બતાવે છે પુરુષે હાલ વ્યક્તિઓ મમો મમ્મિ 'પુરુષ (પિતા)
મા આ (જીવ) પ્રથમથી ગર્ભ (નીર્વરૂપે) થાય છે' આ પ્રમાણે આ અંતરેય શ્રુતિવડે
તે પ્રમરણના આગળ બાગમા પિતાના દેહમા જીવને ગર્ભપણાવડે વીર્યરૂપે કહ્યો છે વળી
મય સોડમ દ્વારા કુમાર જ મનોડમ્મિ મવયતિ 'તે આ પિતા પુત્રના જન્મની આગળ
અને જન્મથી અનંતર કુમારને પાનન કરે છે' આ શ્રુતિઅર્થવડે પુત્રનું અતિશય પાનન
કરવાનું મુખ્ય છે તે એના હતુથી કે પાનન કરેનો પુત્રરૂપ આત્મા, પિતાએ પુત્ર
કર્મને માટે પ્રતિનિધિ રૂપે સ્થાપન કરાય આમ પ્રતિનિધિરૂપે પુત્રને સ્થાપા. ૩૫
પછી સ્થાપન જનાર પિતાનો પણ પિતા (પુત્રનો તો દાદો) રૂપ આત્મા, જે જરામથાને
પામેશે છે તે મર્થ માનના અનુદાનને પ્રાપ્ત કરવાથી કૃતકૃત્ય થયો સતો, અર્થાત પિત્ર
મુખ્ય દર્શન કર્યા પછી તે પત્યત્વ પામે છે—મરણ પામે છે ૩૩—૩૪

પાછા ૧૩૦૮ થી અહીં મુખીના અર્થને, દ્વારા આર નીચેનો શ્લોક કહે છે —

સત્યપ્યાત્માનિ લોકોઽસ્તિ નાપુત્રસ્પાત એવ હિ ।

અનુશિષ્ટં પુત્રમેવ લોક્યમાહુર્મનીપિણઃ ॥ ૩૯ ॥ ૧૩૧૧

શબ્દાર્થ:—એટલા માટે જ થોતે હયાત છતાં અપુત્રને લોક નથી, શિ-
ક્ષિત પુત્રને જ પડિત જનો લોકપણું કહેતા હવા. ૩૫.

વિવેચન:—આ શ્લોકના પુવાર્દમા નાપુત્રસ્ય લોકોઽસ્તિ 'અપુત્રને લોક નથી' એ
વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ કવા છે આમ અતિરેકમુખવડે પુત્ર વગરનાને પરતો નથી એમ
બતાવી શ્લોકના ઉત્તરાર્દમા અન્વયમુખવડે મનુશિષ્ટુન લોક્યમાહુ એ વાક્યને ૨૫૮ કરી
બતાવે છે અત્ર અનુશિષ્ટ શબ્દ વાપર્યો છે, તેનો નીચેના શ્લોકમા ત્વ પ્રજ્ઞા 'તુ બ્રહ્મા
છે' ઇત્યાદિ મનોવડે જિજ્ઞા પામેતો એવો અચ કરી બતાવે છે પુવાર્દમા છેને મુખ્ય
શ્લોકમા હિ ગબ્દ વાપર્યો છે, તે 'અપુત્રને લોક નથી' એ વાક્ય પુરાણમા પ્રસિદ્ધ છે
એમ બતાવવાનો વાપવા છે ૩૫

મનુઃસલોકો જગ્યઃ સ્યાત્ પુત્રેર્ણવેતરેણ નો ।

મુમુર્ષુર્મનયેત્ પુત્રં ત્વ ત્વેત્યાદિમત્રઃ ॥ ૩૯ ॥ ૧૩૧૨

શબ્દાર્થ:—પુત્રવડે જ મનુષ્ય લોક સ પાદન કરવા થોગ્ય છે, બીજા-
વડે નહિ. 'તુ' બ્રહ્મા પુ' ત્યાદિ મત્રોવડે મગ્વાને ઇચ્છતો પિતા પુત્રને
શિક્ષા આપે. ૩૬.

વિવેચન.—ઐહિક સુખની પ્રાપ્તિમાં પુત્રપ્રાપ્તિ કારણ છે, એવું બતાવવાને માટે સોડય મનુષ્યલોકઃ પુત્રેષૈવ જય્યો નાન્યેન કર્મણા 'આ મનુષ્ય લોક પુત્રવડે જ સંપાદન કરવા યોગ્ય છે કોઈ બીજાં કર્મવડે નહિ' આ શ્રુતિવાક્યને અર્થથી કહી બતાવે છે. જેને ધન છે તેને પણ પુત્ર ન હોય તો તે ધન પણ વૈરાગ્ય પેદા કરે છે. મરવાને ઇચ્છતો પુત્રવાળો પિતા, પોતાના પુત્રને ત્વં વ્રદા, ત્વ વ્રજ્ઞ, ત્વ લોકઃ 'તું અહ્યા છે, તું યશ છે, તું લોક છે' ઇત્યાદિ મનોવડે અનુશાસન કરે છે. ૩૬.

इत्यादिश्रुतयः प्राहुः पुत्रभार्यादिशेषताम् ।

લૌકિકા અપિ પુત્રસ્ય પ્રાધાન્યમનુમન્વતે ॥ ૩૭ ॥ ૧૩૧૩

શબ્દાર્થઃ—ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ, પુત્ર, ભાર્યા, આદિનું પ્રધાનપણું કહેતી હવી. [અને] લૌકિક જનો પણ પુત્રનું પ્રધાનપણું માને છે. ૩૭.

स्वस्मिन् गृतेऽपि पुत्रादिर्जीवेद्विच्चादिना यथा ।

તથૈવ યન્નં કુહ્તે મુખ્યાઃ પુત્રાદયસ્તતઃ ॥ ૩૮ ॥ ૧૩૧૪

શબ્દાર્થઃ—પોતે સુખા છતાં પણ ધન, ગરાસ ઇત્યાદિથી; પુત્ર, સ્ત્રી, વગેરે જેમ જીવે તેમ જ—તેવી રીતે (પુરૂષ), યત્ન કરે છે; તેથી પુત્ર, સ્ત્રી, વગેરે સુખ્ય છે. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે પોતે દુઃખી થતાં છતાં પણ પોતાની પાછળ પુત્ર, સ્ત્રી, વગેરે; ધન, ગરાસ, વગેરેના ભોગવટો કરીને જીવે; એટલા સાદુ પુરૂષ ધન વગેરે સંપાદન કરે છે માટે જ પુત્ર આદિક સુખ્ય છે.) ૩૮.

वाढमेतावता नात्मा शेषो भवति कस्यचित् ।

ગૌણમિથ્યામુલ્યભેદૈરાત્માડયં ભવતિ ત્રિધા ॥ ૩૯ ॥ ૧૩૧૫

શબ્દાર્થઃ—સત્ય છે; [પણ] એટલાવડે આત્મા કોઈનો પણ ઉપકારક થતો નથી. આ આત્મા ગૌણ, મિથ્યા અને સુખ્ય એવા ભેદાવડે ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. ૩૯.

વિવેચનઃ—પાછળ ૧૩૦૮ થી ઉપરના શ્લોક સુધીના કહેલા પ્રકારથી વેદ અને શ્લોકવ્યવહાર એ બનેથી પ્રમિદ્ધ થએલી પુત્રાદિકની પ્રધાનતાનો સિદ્ધાંતી સ્વીકાર કરે છે. આમ જ્યારે સ્વીકારીએ ભારે તો આત્માના સિદ્ધ થએલા સુખ્યપણાને વિશેષ આવે. આ સંકાતા પરિહાર માટે મૂળમાં કહે છે કે, કોઈ સ્થળમાં પુત્ર આદિની પ્રધાનતા કહેલી છે; પણ એટલા ઉપરથી આત્માની ગાણતા થાય છે એમ મનઝવાનું નથી. જે જે વ્યવહારમાં જેનું જેનું આત્માપણું કહેવાને ઇચ્છ્યું છે, તે તે વ્યવહારમાં તેને આત્માની પ્રધાનતા બતાવેલી છે, તે દેખાડવાને માટે ઉપોદ્યાનપણાવડે આત્માનું ત્રિવિધપણુ આ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે; એટલે ગૌણાત્મા, મિથ્યાત્મા, અને સુખ્યાત્મા એમ આત્માના બેદ છે. ૩૯.

देवदत्तस्तु सिंहोऽयमित्यस्य गौणमेतयोः ।

ભેદસ્ય ભાસમાનત્વાત્ પુત્રાદેરાત્મતા તથા ॥ ૪૦ ॥ ૧૩૧૬

શબ્દાર્થ:—‘આ દેવદત્ત તો સિંહ છે’ એ પ્રકારે આ (દેવદત્ત અને સિંહ) બેની એકતા [તેઓમાં] ભેદનું ભાસમાનપણું હોવાથી [જેમ] ગોણુ છે તેમ પુત્રાદિકનું આત્માપણું [પણુ ગોણુ છે], ૪૦.

વિવેચન:—ઉપર બતાવેલા આત્માના ત્રણુ ભેદમાનો પુત્રાદિકમા વર્તતો ગોણી ભેદ દેખાવાનો. માટે લોકવ્યવહારમાં ગુણુરૂપિતો જે પ્રયોગ ચાલે છે તેને ઉદાહરણ કરી બતાવે છે ‘આ દેવદત્ત તો સિંહ છે’ આ વાક્યમાં દેવદત્ત પુરૂષ અને સિંહ પશુ છે તેમનો અભેદ ગોણુ છે. અર્થાત્ ગુણુરૂપિતો દેવદત્તમા મિહનો આરોપ કરવામાં આવેલો છે. વળી અન્ય દેવદત્તમાં અને સિંહમાં ભેદ દેખાઇ આવે છે માટે આ અભેદ જેમ ગોણુ છે, તેમ જ પુત્રાદિકમાં જે આત્મતાનો આરોપ કરેલો છે તે પણ ગોણુ છે. ૪૦.

નીચેના શ્લોકમાં મિથ્યાત્મતાનો ભેદ બતાવે છે.—

ભેદોઽસ્તિ પञ्चકોશेषુ સાક્ષિણો ન તુ भाव्यसा ।

મિથ્યાત્મતાતઃ કોશાનાં સ્થાણોથોરાત્મતા યથા ॥૪૧॥ ૧૩૧૭

શબ્દાર્થ:—પંચકોશોમાં સાક્ષીથી ભેદ છે પણ એ (ભેદ) ભાસતો નથી; એટલા માટે જેમ સ્થાણનું ચારપણું [મિથ્યા છે તેમ] પંચકોશની મિથ્યાત્મતા [છે], ૪૧.

ન ભાતિ ભેદો નાપ્યસ્તિ સાક્ષિણોઽપ્રતિયોગિનઃ ।

સર્વાંતરત્વાત્ તસ્યૈવ મુખ્યમાત્મત્વમિવ્યતે ॥ ૪૨ ॥ ૧૩૧૮

શબ્દાર્થ:—અપ્રતિયોગી સાક્ષીનો ભેદ ભાસતો નથી [અને] છે પણ નહિ. સર્વની અંદર હોવાપણાથી તે (સાક્ષી)નું મુખ્ય આત્મપણું સ્વીકારાય છે. ૪૨.

વિવેચન:—આમાં પ્રલગ્નાત્માનું મુખ્યઆત્મપણું સિદ્ધ કરી બતાવે છે. જેમ પ્રાણાત્મા (પિતાપુત્ર) નો ભેદ જાણે છે તેમ આક્ષીરૂપ આત્માનો કાલ પણ માથે ભેદ જાણતો નથી. વળી મિથ્યાત્મા (દેહાદિક) ની પેટે ભેદ છે પણ નહિ; કેમકે આક્ષીની માથે બીજો માંદ પ્રતિયોગી નથી. પુત્રાદિકનો અને દેહાદિકનો પણ પ્રતિયોગી સાક્ષી જાણે છે તેમ સાક્ષીને વાસ્તવ અંતરે બીજો કાંઈ પ્રતિયોગી નથી. જેમ દેહાદિકનો પ્રતિયોગી આક્ષી, તેમ આક્ષીનો પ્રતિયોગી દેહાદિક કેમ ન હોય ? ન જ હોય; કેમકે દેહાદિક તો મર્મ આરોપિત છે. ભેદના અભાવપેટે આક્ષીનું ગોણુપણું અને મિથ્યાપણું તો બંને ન

૧-૧ શબ્દની જેમ રાજિરૂપિ અથવા ગુણરૂપિ અને લક્ષણરૂપિ છે તેમ ત્રીજી ગુણરૂપિ અથવા ગોણીરૂપિ પણ છે. પરંતુ વાસ્તવમાં જે ગુણુ દોષ તે ગુણુવાળા અવાસ્થ અર્થમાં પડે. અર્થમાં થાય ત્યારે તેને જાણરૂપિ કહે છે ‘અન્ય દેવદત્ત તિ દ છે’ એ વાસ્તવમાં તિ દ પણ સમજાય છે. આમાં ધરતા, કરતા, આદિ ગુણુ છે તે ગુણુને સિદ્ધ પડે. અવાસ્થ અર્થ જે દેવદત્ત તેમાં ભેદવામાં આવે છે; માટે અન્ય તિ દ શબ્દની ગોણીરૂપિ કહેવાય છે.

૨ જેમ રાજિરૂપિની જોખેતા અર્થને સાત્ત્વર્થ, ગુણર્થ અને વાસ્તવર્થ કહે છે; લક્ષણરૂપિની જોખેતા અર્થને લક્ષણર્થ કહે છે, તેમ ગુણુરૂપિની જોખેલા અર્થને ગોણુ કહે છે.

હોય પણ મુખ્યાત્માપણું શા માટે છે ? સાક્ષીનું મુખ્યાત્માપણું છે કેમકે સાક્ષી સર્વ દેહ, પુત્ર, આત્મા આતર હોવાથી સર્વને પ્રતીયમાન થાય છે, માટે તેનું આત્મપણું મુખ્ય છે, એમ સ્વીકારીએ છીએ અત્ર એ અનુમાન સુચવ્યું છે કે સાક્ષી સર્વાન્તર હોવાથી મુખ્ય આત્મા હોવાને યોગ્ય છે જે મુખ્યાત્મા ન હોય તે સર્વાન્તર ન હોય ૪૨

સત્યેવં વ્યવહારેષુ યેષુ યસ્યાડડત્મતોચિતા ।

તેષુ તસ્યૈવ શેષિત્વં સર્વસ્યાન્યસ્ય શેષતા ॥ ૪૩ ॥ ૧૩૧૯

શબ્દાર્થ—એમ હોવાથી જે વ્યવહારોમાં જેનું આત્મપણું ઉચિત [છે] તે (વ્યવહારો)માં તેનું જ પ્રધાનપણું છે, બીજા સર્વનું અપ્રધાનપણું છે. ૪૩.

વિવેચન—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે આત્માનું ત્રિવિધપણું હોના છતાં પણ લૌકિકવેદિ કતા લક્ષણવાળા, પાનનપોષણરૂપ અને અહ્યાની આત્મરૂપતામાં અનુમધાનનાળા જે જે વ્યવહારમાં જે પુત્રાદિ, દેહાદિ અથવા સાક્ષીનું આત્મપણું ઉચિત હોય, તે તે વ્યવહારમાં તે પુત્રાદિ, દેહાદિ અને સાક્ષીનું પ્રધાનપણું છે, અને તે મિનાય બીજા સર્વની શેષતા ઉપમર્જનતા—અપ્રધાનપણું છે અર્થાત્ ગૌણતા છે એવો ભાવ છે ૪૩

મુમૂર્ષોર્ગૃહરક્ષાડડદૌ ગૌણાડડત્મૈવોપયુજ્યતે ।

ન મુખ્યાત્મા ન મિથ્યાડડત્મા પુત્રઃ શેષી ભવત્યતઃ ॥ ૪૪ ॥ ૧૩૨૦

શબ્દાર્થ—મરવાને ઇચ્છતા (પુત્ર) ના ગૃહાદિની રક્ષા આદિમાં ગૌણાત્મા (પુત્ર) જ ઉપયોગી થાય છે; [સાક્ષીરૂપ] મુખ્યાત્મા નથી થતો, [અને દેહાદિરૂપ] મિથ્યાત્મા [પણ ઉપયોગી] નથી થતો; એટલા માટે પુત્ર પ્રધાન થાય છે. ૪૪.

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકનું આ સાથે નીચેના પાંચ શ્લોકથી વર્ણન કરી બતાવે છે ૪૪—મરવાને તૈયાર થઇ રહેલા પુરૂષના ગૃહનું રક્ષણ કરવું આદિ કામનો બોલો હવે પછી પુત્ર ભાઈદિને માથે આવી પડે છે કેમકે તેમને જીવનાની ઇચ્છા છે અર્થાત્ અત્ર ગૌણાત્મા મુખ્ય છે મુખ્યાત્મા અવિધારી હોવાથી તે ઉપયોગી નથી અને દેહાદિક મિથ્યાત્મા તે પ્રરણુને સરણું હોવાથી તે પણ ઉપયોગી નથી આમ મુખ્યાત્મા અને મિથ્યાત્મા બંને અપ્રધાન હોવાથી અહીં ગૌણાત્મા જ પ્રધાન છે ૪૪

ગૃહરક્ષા આદિ વ્યવહારમાં પિતા હવાત છતાં પણ ગૌણાત્મા પ્રધાન થાય છે, તેને માટે નીચેના શ્લોકમાં દદાત આપી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે—

અધ્યેતા વન્નિહરિત્યત્ર સન્નપ્યગ્નિર્ન ગૃહ્યતે ।

અયોગ્યત્વેન યોગ્યત્વાદ્ વતુરેવાત્ર ગૃહ્યતે ॥ ૪૫ ॥ ૧૩૨૧

શબ્દાર્થ—‘અધ્યયન કરનાર અગ્નિ [છે]’ એ (વાક્ય)માં અગ્નિ નિધમાન છતાં પણ [તેના] અયોગ્યપણાવડે ગૃહણું કરાતો નથી [પણ] યોગ્યપણાથી બહુ (અધ્યાસી બાળક)જ અહીં ગૃહણું કરાય છે. ૪૫.

વિવેચન—અગ્નિમાં અધ્યયન કરવાનો શુભ હોય શકે નથી; તે તો બાળક અભ્યાસીમાં હોય છે, માટે અત્ર અગ્નિનું અયોગ્યપણું છે અને બાળકનું યોગ્યપણું છે. અહીં જેમ યોગ્યયોગ્યતાનો વિચાર મુખ્ય છે તેમ પિતા દયાળુ છતાં તે ગૃહની રક્ષા આદિમાં અયોગ્ય હોય અને પુત્ર યોગ્ય હોય તો તેનું ગ્રહણ કરાય છે એમ સમજવું. ૪૫ નીચેના શ્લોકમાં મિથ્યાત્માનું પ્રધાનપણું બતાવે છે.—

કુસોઽહં પુષ્ટિમાપ્સ્યામીત્યાદૌ દેહાત્મતોચિતા । .

ન પુત્રં વિનિયુક્તેઽત્ર પુષ્ટિત્વન્નમક્ષણે ॥ ૪૬ ॥ ૧૩૨૨

શબ્દાર્થ:—‘હું કૃશ છું’, [માટે] પુષ્ટિ મેળવીશ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં મિથ્યાત્મતા ઉચિત છે. અહિં આં પુષ્ટિના હેતુરૂપ અન્નભક્ષણમાં [કોઈ પુરૂષ] પુત્રને જોડતો નથી. (અર્થાત્ શરીરને પુષ્ટ કરવા માટે અન્નાદિ-ભક્ષણમાં શરીરને જોડે છે. પુત્રને જોડતા નથી માટે અત્ર દેહાત્મતા—મિથ્યાત્મતા છે. ૪૬.

કર્તારૂપ વિજ્ઞાનમયનું પ્રધાનપણું નીચે બતાવે છે.—

તપસા સ્વર્ગમેપ્યામીત્યાદૌ કર્તાત્મતોચિતા ।

અનપેક્ષ્ય વપુર્ભોગં ચરેત્ કૃચ્છ્રાદિકં તતઃ ॥ ૪૭ ॥ ૧૩૨૨

શબ્દાર્થ:—‘હું તપવડે સ્વર્ગને પામીશ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં કર્તા (વિજ્ઞાનમય) નું આત્મપણું ઉચિત છે; તેથી શરીરના લોભને નહિ ઈચ્છી [કર્તા] * કૃચ્છ્ર આંદ્રાયણાદિકને આપ્યે છે. ૪૭.

મોક્ષેઽહમિત્યત્ર યુક્તં ચિદાત્મત્વં તદા પુમાન્ ।

તદ્વેત્તિ ગુરુશાસ્ત્રાભ્યાં ન તુ કિઞ્ચિચિકીર્ષતિ ॥ ૪૮ ॥ ૧૩૨૪

૧ * કૃચ્છ્રવત પાત્ર પ્રકારનું છે (૧) ત્રણ દિવસ સપારમાં, ત્રણ દિવસ સાળે, તથા નામુ દિવસ માગ્યા વગર બીજાએ આપ્યું હોય તે જમવું અને ત્રણ દિવસ નહેરોડો અપવાસ કરવો અને પ્રાનપત્યકૃત્ હોય છે (૨) ગાયનું મૂત્ર, છાણ, દૂધ, દહીં, ધી, દહીં નાખી ડાળેયુ પાણી ભેગું કરી તે પીને આખા દિવસ રહેવું, અને બીજા દિવસ નહેરોડો અપવાસ કરવો, અને શાનપન, મૂત્ર હોય છે. (૩) ત્રણ દિવસ સુધી રોજ ત્રણ વખત ભાવનો એક એક કોળીએ ખાવો અને પછી ત્રણ દિવસ અપવાસ કરવો; અને અતિકૃચ્છ્ર હોય છે (૪) ત્રણ દિવસ સુધી બેનું પાણી, બેનું દૂધ, બેનું ધી અને બેનું વરાગ માત્ર ચીને બીજા કોઈ ખાવું નહિ અને સ્નાન કરી સંસારના તન્મય અવસ્થાને છૂટ આપવું, અને તપકૃચ્છ્ર હોય છે (૫) બાર દિવસ સુધી પોતાની છટ્ટિયો અને આત્માને વશ રાખી જપવાસ કરવા, અને પરાકૃચ્છ્ર હોય છે આ કૃચ્છ્રવત છે. ચાટાણવત ચાર પ્રકારનું છે. (૧) યુનેમને દિવસે ૫ દર કોળીયા ખાય તે પછી રોજ એક કોળીયા બોછો ખાય એમ અમારો એક કોળીયા ખાઈ શુકલ પદાર્થ અંદની કળા પ્રમાણે એક કોળીયા વધારે ખાય અને સપાર, જપાર તથા સાળે સ્નાન કરે, તો આ આખા મહિનાના ચત્રને વિષાણ ચાટાયણ હોય છે (૨) એ જ પ્રમાણે શુકલપક્ષને પડવેથી ચત્રનો આરંભ કરી એક માસે પૂર કરે તો તે યવમધ્ય ચાટાયણ હોવાય છે (૩) રોજ એક માસ સુધી અરવચના અનાજના આઠ કોળીયા ખાય તો તે યવિ ચાટાયણ હોવાય છે. (૪) રોજ એક માસ સુધી સાંજ સપાર ચાર ચાટ કોળીયા ખાય તો તે શિશુ ચાટાયણ હોવાય છે મતુ અ ૧૧ માં ૨૧૧—૨૧૨ જુઓ

શબ્દાર્થ—[જ્યારે] પુરૂષ, ‘હું મોક્ષ પામીશ’ [એમ ઇચ્છે છે] ત્યારે [તે] શુરૂ અને શાશ્વતે તે (બ્રહ્મ ચૈતન્ય) ને જાણે છે, પણ કાંઈ (કર્મ આદિક) કરવાને ઇચ્છતો નથી. આ સ્વળમાં ચિદાત્મપણું યુક્ત [છે]. ૪૮.

વિવેચન—વિજ્ઞાનમયની પ્રધાનતા બતાવ્યા પછી ચિદાત્માની પ્રધાનતા બતાવે છે. પુરૂષને જ્યારે ‘હું મોક્ષ પામું’ એવી શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે તે આચાર્યનાં કહેલાં મહાવાક્યોના અર્થના વિચારથી હત્યમ થતા ‘હું કર્તા બોલુંતા નથી, પણ સમ્યક્દાનંદ રૂપ બ્રહ્મ જ છું’ એવા અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે ચિદાત્માત્માને પામે છે. આવા વ્યવહારમાં ચિદાત્માનું પ્રધાનપણું છે પણ કર્તારૂપ વિજ્ઞાનમયનું પ્રધાનપણું નથી. ૪૮

વિમક્ત્રાઽઽદયો વદ્વદ્ બૃહસ્પતિસવાઽઽદિપ્ત ।

અવસ્થિતાસ્તથા ગૌણમિધ્યામુદ્ધવા યથોચિત્મ્ ॥ ૪૯ ॥ ૧૩૨૫

શબ્દાર્થ—જેમ બૃહસ્પતિસવ આદિમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, આદિ વ્યવસ્થા પામેલા [છે]; તેમ ગૌણ, મિધ્યા ને મુખ્યાત્મા જેમ ઉચિત હોય તેમ વ્યવસ્થાવાળા [છે]. ૪૯.

વિવેચન—ઉપદેશ ત્રણ પ્રકારના આત્માની વ્યવહારના બેદમાં વ્યવસ્થાવડે પ્રધાનતા છે તેને માટે દૃષ્ટાંત આપે છે. વ્રહ્મણો બૃહસ્પતિસવેન વજ્રેન ‘બ્રાહ્મણુ બૃહસ્પતિ નામના યજ્ઞ (યાગ) વડે યજ્ઞન કરે’ આમાં કેવળ બ્રાહ્મણને જ તે યાગ કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે. ક્ષત્રિય કે ધૃમ્યને આપ્યો નથી. તેમ જ વ્રજ્ઞ રાત્રસવેન વજ્રેત ‘ક્ષત્રિય રાજમ્ય યજ્ઞવડે યજ્ઞન કરે’ તેમાં કેવળ ક્ષત્રિયને અધિકાર છે, અને વૈશ્યો વૈશ્યત્તોમેન વજ્રેત ‘વૈશ્ય વૈશ્યત્તોમ નામે યાગવડે યજ્ઞન કરે’ એમાં કેવળ વૈશ્યને જ અધિકાર છે પણ ખીનઓને નથી. એ પ્રમાણે ગૌણ, મિધ્યા અને મુખ્ય બેદવાળા આત્માનું પણ પોતપોતાને ઉચિત વ્યવહારમાં પ્રધાનપણું છે. ૪૯.

તત્ર તત્રોચિતે પ્રીતિરાત્મન્યેવાતિશાયિની ।

અનાત્મનિ તુ તત્ત્વોપે પ્રીતિરન્યત્ર નોભયમ્ ॥ ૫૦ ॥ ૧૩૨૬

શબ્દાર્થ—ત્યાં ત્યાં (તે તે વ્યવહારમાં) ઉચિત આત્મામાં જ અતિશય પ્રીતિ [છે અને] તે (આત્મા) ના શેષ (ઉપકારક) અનાત્મા વિષે પ્રીતિ માત્ર [છે પણ] એ સિવાય ખીજે, બંને (અતિશય કે અલ્પ પ્રીતિ) નથી. ૫૦.

વિવેચન—જે જે વ્યવહારમાં જે જે આત્મા યોગ્ય હોય તે તે વ્યવહારમાં તે તે આત્મામાં, ઉચિત એટલે જે તેના ઉપયોગીપણાવડે પ્રધાન હોય તે અતિશયવાળી પ્રીતિ હોય છે, અને તે આત્માના શેષમાં તેને આત્માને ઉપકારક એવી અનાત્મ વસ્તુઓમાં માત્ર પ્રીતિ જ હોય છે—નિરતીગથ પ્રીતિ હોતી નથી; પણ એ સિવાય ખીજે કેકાણે માત્ર પ્રીતિ કે અતિશય પ્રીતિ એ બેમાંની એક પણ પ્રીતિ નથી હોતી. ૫૦.

૨. આત્માની પ્રિયતમતાની સિદ્ધિ અને પરમાનંદતાની

સર્વ વૃત્તિઓમાં અપ્રતીતિપૂર્વક યોગ અને વિવેકની સમતા. ૧૩૨૭—૧૩૬૬.

૧ પ્રિયતમ, પ્રિય, ઉપેક્ષ્ય અને દ્વેષ્ય વસ્તુનો વિવેક; અને જ્ઞાનીના એક જ વચનથી શિષ્ય અને પ્રતિવાદિના તરફ વર અને શાપપણાવડે આત્માની પ્રિયતમતા. ૧૩૨૭—૧૩૪૮

ઉપેક્ષ્યં દ્વેષ્યામિત્યન્યદ દ્વેષા માર્ગતૃણાદિકમ્ ।

ઉપેક્ષ્યં વ્યાઘ્રસર્પાડ્ઽદિ દ્વેષ્યમેવં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૫૧ ॥ ૧૩૨૭

આત્મા શેષ ઉપેક્ષ્યં ચ દ્વેષ્યં ચેતિ ચતુર્વિધં ।

ન વ્યક્તિનિયમઃ કિન્તુ તત્તત્કાર્યાત્તથા તથા ॥ ૫૨ ॥ ૧૩૨૮

સ્વાદ્ વ્યાઘ્રઃ સંમુલ્લો દ્વેષ્યો હુપેક્ષ્યસ્તુ પરાદ્મુલ્લઃ ।

લાલનાદનુકૂલથ્રેદિનોદાયોતિ શેષતામ્ ॥ ૫૩ ॥ ૧૩૨૯

શબ્દાર્થઃ—ઉપેક્ષ્ય અને દ્વેષ્ય એ રીતે અન્ય (વસ્તુ) એ પ્રકારની [છે. તેમાં] માર્ગમાંનાં તૃણાદિક ઉપેક્ષ્ય [છે અને] વ્યાઘ્રસર્પાદિક દ્વેષ્ય છે. એમ ચાર પ્રકારની [વસ્તુઓ છે]. (૫૧). આત્મા, (તેના) શેષ, ઉપેક્ષ્ય અને દ્વેષ્ય; એ પ્રકારે (ચાર પ્રકારની વસ્તુ છે.) એ ચારેમાં પણ વ્યક્તિનો નિયમ નથી, પણ તે તે કાર્યથી તેમ તેમ [થાય છે]. (૫૨). વ્યાઘ્ર સામે! (આવતો હોય તો) દ્વેષ્ય [છે], હલદો (જતો હોય તો) ઉપેક્ષ્ય [છે] પણ સ્મારવાથી જો અનુકૂલ [થાય] તો વિનોદને માટે છે, એમ [દ્વેષ્ય વ્યાઘ્ર પણ] પ્રિયતાને પામે છે. ૫૩.

વિવેચનઃ—પાછળ આત્મા અને આત્માના શેષ સિવાયની બીજી વસ્તુઓમાં કાઈ પણ તરેહની પ્રીતિ નથી એમ બતાવ્યું છે. હવે એ બીજી વસ્તુ, તેના અવાંતર બેદવડે બતાવે છે રસ્તામાં પડેલ તથુ, માટીનાં ઢેંશં વગેરે વસ્તુઓ આપણને (આત્માને) ઉપકારી નહિ હોવાથી તે ઉપેક્ષ્ય છે. અર્થાત્ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે; પણ આપણને ઉપદ્રવ કરનાર વાધ, સર્પ, આદિ વસ્તુઓ દ્વેષ્ય છે એટલે દેવ કરવા યોગ્ય છે. આથી કરીને વસ્તુઓના અતિપ્રિય, અતિપ્રિયનાં સાધન, ઉપેક્ષ્ય અને દ્વેષ્ય એમ ચાર ભેદ છે. આ ચાર પ્રકારની વસ્તુઓમાં ફલાણી પ્રિયતમ કે ફલાણી દ્વેષ્ય છે એમ તે વસ્તુના સ્વરૂપવડે માત્ર કહી શકાતું નથી. તેમાં પ્રિયતાનો નિયમ જ નથી. માત્ર તે તે વસ્તુઓના ઉપકારાદિ રૂપકાર્યના બેદથી તેના પ્રિયારિષ્પ બેદ કહી શકાય છે. સર્પ કેકાણે આની સિદ્ધિ કરી બતાવવામાં કયેશ થાય છે, માટે દ્વેષ્ય વ્યાઘ્રાદિમાં દ્વેષ્યબુદ્ધિના નિયમનો અભાવ છે તે અચક્ષ્ણાએ ૫૩ માં સ્થોકથી બતાવ્યું છે. ૫૧-૫૩.

વ્યક્તીનાં નિયમો મા મૂલ્યજ્ઞાનુ વ્યવસ્થિતિઃ ।

આનુકૂલ્યં પ્રાતિકૂલ્યં દ્વયામાવશ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૫૪ ॥ ૧૩૩૦

શબ્દાર્થ:—વ્યક્તિઓનો નિયમ માં હો પણ લક્ષણથી [તેમની] વ્યવસ્થા [છે એટલે] અનુકૂલપણું પ્રતિકૂળપણું અને એ બંનેનો અભાવ (ઉપેક્ષપણું) [એ] લક્ષણ [છે]. ૫૪.

વિવેચન:—જો કોઈ પણ વસ્તુનો પ્રિયતા આદિ ત્રણ ધર્મનો અગીકાર નિયમિત નથી તો વ્યવહારની વ્યવસ્થા કેમ સમજે? આવી સંકા કરી કહે છે કે અતિ પ્રિયતા અથવા પ્રિયતમતાનો મુખ્યાત્મામાં જ સમાવેશ કરાય છે. પરંતુ પ્રિયતા, ઉપેક્ષ અને દ્વેષ્ય એ, વસ્તુમાં જો કે સ્થાપિ નથી તોપણ લક્ષણથી તેની વ્યવસ્થા છે; એટલે મુખની સાધનતા-પ્રિય લક્ષણવાળો જે ધર્મ છે તેરૂપ અનુકૂલપણું, એ આત્માની સર્વ ઉપકારક વસ્તુઓમાં આવે છે; દુઃખની સાધનતા-દ્વેષ્યના લક્ષણવાળો જે ધર્મ છે તેરૂપ પ્રતિકૂલપણું, તે દ્વેષ્ય વસ્તુમાં આવે છે. આ બંને ધર્મનો અભાવ, એટલે નહિ અનુકૂલપણું અને નહિ પ્રતિકૂલપણું તે ઉપેક્ષ વસ્તુનું લક્ષણ છે. ૫૪.

આત્મા પ્રેયાન્ પ્રિય: શેષો દ્વેષ્યોપેક્ષ્યે તત્ત્વન્યયો: ।

इति व्यवस्थितो लोको याज्ञवल्क्यमतं च तत् ॥ ૫૫ ॥ ૧૩૩૧

શબ્દાર્થ:—આત્મા પ્રિયતમ [છે], શેષ પ્રિય [છે, અને] તેનાથી અન્ય (બંને વસ્તુઓ) માં દ્વેષ્ય અને ઉપેક્ષ્ય [છે]. એ પ્રકારે લોક, વ્યવસ્થા પામેલો [છે] અને તે યાજ્ઞવલ્ક્યનો [પણ] મત [છે]. ૫૫.

વિવેચન:—પાઠન ૧૩૨૭ થી અભાર મુખીમાં સિદ્ધ કરેલ અર્થને મુમુક્ષુઓની મુગમતા માટે સક્ષેપ કરી બતાવે છે પ્રસંગરૂપ જે આત્મા તે અતિશયપણાવડે પ્રિયતમ છે, આત્માના સમ્યન્ધભૂત પોતાના ઉપકારી એવા પદાર્થ પ્રિય છે, આ બંનેથી અન્ય એટલે આત્મા અને આત્માના ઉપકારક પદાર્થથી બીજા બાહ્ય અને માર્ગમાં પડેલા તૃણાદિ પદાર્થ, અનુક્રમે દ્વેષ્ય અને ઉપેક્ષ્ય છે. આમ ચાર પ્રકારે સર્વ લોક વ્યવસ્થા પામેલો છે. આ ચારથી બીજો કોઈ પણ પ્રકાર નથી એવો અભિપ્રાય છે આ અર્થ શ્રુતિમાં પણ પ્રતિપાદન કરાયો છે એમ બતાવવા માટે તે યાજ્ઞવલ્ક્યનો મત છે એમ મળમાં જણાવ્યું છે. ૫૫.

अन्यत्रापि श्रुतिः ग्राह पुत्रादित्तात्तयाऽन्यतः ।

सर्वस्मादांतरं तत्त्वं तदेतत्प्रेम ईक्षताम् ॥ ૫૬ ॥ ૧૩૩૨

શબ્દાર્થ:—‘(જે) પુત્રથી, વિત્તથી તેમ બીજા સર્વ (પદાર્થ) થી આંતરતત્ત્વ [છે] તે આને અતિ પ્રિય [જેવું] જોવું’ [એમ] બીજો ઠેકાણો પણ ભગવતી શ્રુતિ કહેતી હવી. ૫૬.

વિવેચન:—* તદેતલ્પેય પુત્રાત્મયો વિનાન્ પ્રેમેડન્યસ્માત્સર્વસ્માદત્તરત્તર વદવમાત્મા ‘તે આ પુત્રથી પ્રિય છે, વિત્તથી પ્રિય છે, અને અન્ય ઇદિયોથી પ્રિય છે વળી જે આ સર્વ પુત્રાદિથી અતિ આતર છે. તે આત્મા’ એ બૃહદ્ધારણ્યક ઉપનિષદના પુરુષવિધ્યાભ્યાસના

વાચ્યને પણ પ્રમાણ માખન લઈ બતાવે છે. આથી એમ બતાવ્યું કે પુનઃતિક મર્યાદા આત્મા આતર હોવાથી તેની ત્રિયતમતા છે. ૫૬

શ્રૌત્યા વિચારદૃષ્ટ્યાઽયં સાક્ષ્યેવાઽઽત્યા ન ચેતરઃ ।

કોજાન્ પંચ વિવિચ્યાતર્વસ્તુદાષ્ટિર્નિચારણા ॥ ૬૭ ॥ ૧૩૩૩

શબ્દાર્થઃ—શ્રુતિ સંબંધી વિચારદૃષ્ટિયરે આ સાક્ષી જ આત્મા [છે], પણ બીજો નથી. 'પંચકોગતુ' વિવેચન કરીને અંતર્ગત વસ્તુની [જે] દૃષ્ટિ [તે] વિચાર [છે]. ૫૭.

વિવેચન—ચારે તરફથી શ્રુતિના અર્થને જોનારૂં વિચારદૃષ્ટિયરે સાક્ષીને મુખ્ય આત્મતા ધરે છે પણ અન્ય પુનઃતિકોને ધટતી નથી. અત્ર વિચારદૃષ્ટિ ને શ્રુતિ એ અથ-
ર્થતા પોને જ બતાવે છે. અનમયાદિક પંચકોગતુ તંત્રીય શ્રુતિને અનુમરીને પાછળ પંચકોગવિવે. નામના પ્રકરણમાં વિવેચન કરેલું છે તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે જોશોને આત્માથી ભિન્ન કરીને તે અદર રહેના આત્માને એવો-અનુભવવો તેનું નામ વિચાર. ૫૭
એ આતરમિત વસ્તુનું દર્યન કરનાનોપકાર નીચેના શ્લોકથી બતાવે છે—

જાગરસ્વપ્નસુપ્તીનામાગમાપાયર્માસનમ્ ।

યતો ભવત્યસાવાત્મા સ્વપ્રકાશચિદાત્મકઃ ॥૫૮॥ ૧૩૩૪

શબ્દાર્થ—જાગર, સ્વપ્ન અને સુપુષ્તિના ઉત્પત્તિ નાગતું દેખાતું જેથી થાય છે એ સ્વપ્રકાશ ચિદ્રૂપ આત્મા [છે]. ૫૮.

વિવેચન—જાગરમાં સ્વપ્ન અને સુપુષ્તિનો અભાવ છે તેમ સ્વપ્નમાં અને સુપુષ્તિમાં જાગરતો અભાવ છે, આ અભાવને, અને જાગર મરી સ્વપ્ન થાય છે સારે સ્વપ્નની ઉત્પત્તિને, તથા સ્વપ્ન મરી સુપુષ્તિ થાય છે સારે સુપુષ્તિની ઉત્પત્તિને, અને તે પછી પ્રાપ્ત થતી જાગરતી ઉત્પત્તિને, જે જાણે છે તે સ્વચરમ્પ્રાપ્ત ચિદ્રૂપ આત્મા છે. ૫૮

જ્ઞેષાઃ પ્રાણાદિવિચારિતા આસન્નાસ્તારતમ્પતઃ ।

પ્રીતિસ્તથા તારતમ્યાત્તેષુ સર્વેષુ વીક્ષ્યતે ॥ ૬૯ ॥ ૧૩૩૫

શબ્દાર્થ—જ્ઞેષાની સામગ્રીરૂપ (આજળ આવતા શ્લોકમાં કહેલા) પ્રાણથી આરભી વિત્ત પર્વતના (પદાર્થો), જેમ [પોતાના] ન્યુના-
ધિકપણાથી [આત્માને] સમીપ રહેલા [છે] તેમ તે સર્વમાં પ્રીતિ [૫૯] ન્યુનાધિકપણાથી દેખાય છે. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે જે પદાર્થ આત્માના જ્ઞેષાની સામગ્રીરૂપે વધારે ઉપયોગી છે, તેમાં વધારે પ્રીતિ છે અને જ્ઞેષા ઉપયોગી છે તેમાં તેના ઉપયોગીપણાના પ્રમાણમાં પ્રીતિ પાડી જાય છે.) ૫૯.

વિચિત્તપુનઃ પ્રિયઃ પુજાર્ત્પિઠઃ પિઠાત્તર્થેન્દ્રિયમ્ ।

ઈન્દ્રિયાચ પ્રિયઃ પ્રાણઃ પ્રાણાદાત્મા પ્રિયઃ પરઃ ॥૬૦॥ ૧૩૩૬

શબ્દાર્થ:—ધનથી પુત્ર પ્રિય [છે], પુત્રથી શરીર, તથા શરીરથી ઈન્દ્રિય ને ઈન્દ્રિયથી પ્રાણ પ્રિય [છે. વળી] પ્રાણથી આત્મા પરમ પ્રિય [છે]. ૬૦.

વિવેચન:—ઉપરના શ્લોકમાં પ્રીતિની તારતમ્યતા બતાવી છે તે અનુભવવડે સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે. પુત્રાદિકની વિષયિ મહત્ત્વને માટે એ કોઈ ધનનો ખર્ચ કરે છે, માટે ધનમાંના પ્રેમ કરતાં પુત્રાદિકમાં વધારે પ્રેમ છે એમ સમજાય છે. વળી પોતાના શરીર સુખ માટે પુત્રાદિકનું દાન પણ કરવામાં આવે છે, આથી પુત્ર કરતાં અગત્ય કોઈરૂપ શરીર ઉપર વધારે પ્રેમ છે એમ સમજાય છે. કોઈ ઈન્દ્રિય નાશ પામી જવાની તૈયારીમાં હોય તો તે બધું નિવારણ કરવા માટે શરીરને તાડન આદિ દેહને ખીસ કરવાનું માણસ કબૂલી લે છે, તેમ જ મરણપ્રાપ્તિનો ભય થવાથી, અર્થાત્ પ્રાણ જતાની તૈયારી આવતાં તો કોઈ ઈન્દ્રિયનો નાશ કરવાથી પ્રાણ બચતા હોય, તો તે વાત પણ સ્વીકારીએ છીએ. આથી પુત્ર, શરીર, ઈન્દ્રિય, અને પ્રાણ એમાં પૂર્વોત્તર એકતા કરતાં ખીન્નમાં વધારે પ્રેમ છે એમ સમજાય છે, પણ આ પ્રાણ કરતાં પણ આત્મામાં તો નિરતિશય પ્રેમની વિષયતા છે એમ વિદ્વાનોના અનુભવવડે સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ આત્મા પરપ્રેમાસ્પદ છે. ૬૦.

एवं स्थिते विवादोऽत्र मातेयुद्धविमूढयोः ।

શ્રુત્યોદાહારિ તત્રાત્મા પ્રેયાનિત્યેવ નિર્ણયઃ ॥૬૧॥ ૧૩૩૭

શબ્દાર્થ:—એ પ્રકારે (આત્માની પ્રિયતા) સ્થિત સતે અહિંઆં (આ પ્રિયતામાં) જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનો વિવાદ ભગવતી શ્રુતિએ ઉદાહરણ કરી બતાવ્યો છે. ત્યાં (તે વિવાદમાં) આત્મા પ્રિયતમ[છે] એમજ નિર્ણય [છે]. ૬૧.

साक्ष्येव दृश्यादन्यस्मात् प्रेयानित्याद् तत्त्ववित् ।

પ્રેયાનુત્રાદિરેવેમં મોક્તું સાક્ષીતિ મૂઢયીઃ ॥ ૬૨ ॥ ૧૩૩૮

શબ્દાર્થ:—અન્ય દૃશ્ય (પદાર્થ)થી સાક્ષી જ પ્રિયતમ [છે] એમ તત્ત્વવેત્તા કહેતા હતા. [વળી] પ્રિયતમ પુત્રાદિક જ છે; [તથા] આ પુત્રાદિકને ભોગવવાને સાક્ષી [પ્રિય છે], એમ અજ્ઞાની [કહેતા હતા]. ૬૨.

आत्मनोऽन्यं प्रियं ब्रूते शिष्यश्च प्रतिवाचयि ।

તસ્યોત્તરં વચો વોધશાષીં કુર્યાત્તયોઃ ક્રમાત્ ॥૬૩॥ ૧૩૩૯

શબ્દાર્થ:—આત્માથી અન્ય (વસ્તુ) તે પ્રિય [છે એમ] શિષ્ય અને પ્રતિવાદી પણ કહે છે. તે (બન્ને) ના તે (વચન) ના ઉત્તરરૂપ વચનને અનુક્રમે બોધ અને શાપરૂપ કહે છે. ૬૩.

प्रियं त्वां रोत्स्यतीत्येवमुत्तरं वक्ति तत्त्ववित् ॥

સ્વોક્તપ્રિયસ્ય દુષ્ટત્વં શિષ્યો વેત્તિ વિવેકતઃ ॥૬૪॥ ૧૩૪૦

શબ્દાર્થ:—‘પ્રિય તને રોત્સ્યતીત્યેવમુત્તરં વક્તિ તત્ત્વવિત્ ॥’ એ પ્રકારનો તત્ત્વવેત્તા ઉત્તર કહે છે—આપે છે. [અત્ર] પોતે કહેલા પ્રિયનું દુષ્ટપણું શિષ્ય વિવેકથી જાણે છે. ૬૪.

વિવેચન — પાઠ ૧૩૩૨ માં શ્લોકની દીકામાં બતાવેલી શ્રુતિના પાઠના વાક્યરૂપ આ ત્રયોક્ત્યમાત્ર પ્રિય ગુણ વૃષ્ટિપ્રેમં રોત્પત્તીતિ “તે જે માની, આત્માથી અન્ય વસ્તુને પ્રિય કરેનાર (શિષ્ય અને પ્રતિવાદી) ને કહેતા હવા કે ‘પ્રિય તને રેનરાનથે’” શિષ્ય અને પ્રતિવાદી, જે પુત્રાદિકને વચનવડે પ્રિય કહે છે તેને ઉત્તર આપે છે તેમાં શિષ્ય, પોતે જેને વચનવડે પ્રિય કહે છે તે પુત્રાદિકમાં દુઃખ છે એમ જાણે છે. મન-કર્તા આ નીચેના ચાર શ્લોકવડે તે બતાવે છે ૬૪.

અલભ્યમાનસ્તનયઃ પિતરૌ ક્લેશયેચિરમ્ ।

લઘ્વોડપિ ગર્ભપાતેન પ્રસવેન ચ વાધતે ॥ ૬૫ ॥ ૧૩૪૧

જાતસ્ય ગ્રહરોગાડડિઃ કુમારસ્ય ચ મૂર્ચ્વતા ।

અપનીતેડપ્યવિદ્યત્વમનુદ્વાહશ્ચ પંહિતે ॥ ૬૬ ॥ ૧૩૪૨

પુનશ્ચ પરદારાદિ દારિ-ત્રં ચ કુટુંબિનઃ ॥

પિત્રોર્દુઃખસ્ય નાસ્ત્યંતો ધની ચેન્નિયતે તદા ॥ ૬૭ ॥ ૧૩૪૩

અર્થં વિવિચ્ય પુત્રાદૌ પ્રીતિ ત્યક્ત્વા નિજાત્મનિ ।

નિશ્ચિત્ય પરમાં પ્રીતિં વીક્ષતે તપહર્નિશમ્ ॥ ૬૮ ॥ ૧૩૪૪

શબ્દાર્થ—નહિ પ્રાપ્ત થએલો પુત્ર (જ્યાં સુધી તે પ્રાપ્ત થયો નથી ત્યાં સુધી) માબાપને લાંબો કાળ ક્લેશ પમાડે છે અને પ્રાપ્ત થએલો પણ ગર્ભપાતવડે અને પ્રસવવડે દુઃખ કરે છે. (૬૫). ઉત્પન્ન થએલો (પુત્ર) ને અનિષ્ટ સૂર્યાદિ ગ્રહ અને રોગ[ની ખીડા વળગવારૂપ દુઃખ છે] પાંચ વર્ષની અવધિવાળા કુમાર-પુત્ર-ને મૂર્ચ્વતા [થવાના ભયરૂપ દુઃખ છે.] જનોઈ દીધેલા પુત્રમાં પણ વિદ્યાહીનપણું [એના ભયરૂપ દુઃખ છે] અને પઠિત પુત્રમાં વિવાહ ન થયો હોય [તેરૂપ દુઃખ છે.] (૬૬), અને પછી (પરણ્યા પછી) પરસ્રી આદિમાં [લપટ થાય એ આદિ દુઃખ છે.] અને કુટુંબવાળા (પુત્રની) દરિદ્રતા [દુઃખ છે.] જો તે પૈસા-દાર [થયો હોય] તો ખરી જાણ છે [એ જાણ દુઃખ છે.] એમ આત્મવિ-તાના (પુત્રજન્ય) દુઃખનો છેડા નથી. (૬૭). એ પ્રમાણે વિવેચન કરીને પુત્રાદિમાંની પ્રીતિને તજીને પોતાના આત્મામાં પરમ પ્રીતિનો નિશ્ચય કરીને [શિષ્ય], તે (નિજાત્મા) ને અહોરાત્ર જુએ છે. ૬૮.

વિવેચન—એ પ્રમાણે ૧૩૪૦ માં શ્લોકમાં બતાવેલ પુત્રગત દોષ છે તે સ્ત્રી આદિ સર્વ વિયોગી છે, એમ વિવેચન કરીને એટલે ઉપર પ્રમરે પુત્રાદિ વિયોગી તેને બિન-હરી જોઈ-તેને જાણી તેમાંની પ્રીતિનો ત્યાગ કરી, સાક્ષી એમ પ્રલયપ્ર નિગ્મતામાં નિર-તિશ્ય પ્રીતિનો નિશ્ચય કરીને પછી તે પ્રલયગાત્રને મોખ સિધ્ધ, સર્વત્ર જુએ છે-આક-સધા । કરે છે ૬૫-૬૮

આગ્રહાદ્વિદ્વેષાદપિ પસમુંચતઃ ॥

વાદિનો નરકઃ પ્રોક્તો દોષસ્થ વહુયોનિષુ ॥ ૬૯ ॥ ૧૩૪૫

શબ્દાર્થઃ—આગ્રહથી [અને] અજ્ઞાનીઓ ઉપરના દ્રેષથી પણ પોતાના પક્ષને નહિ છોડતા વાદીઓને નરક કહેલું [છે]. બહુ યોનિઓમાં દોષ [છે]. ૬૯.

વિવેચનઃ—‘પ્રિય તને શેવરાવશે’ એમ પાછળ શિષ્યને અને વાદીને ઉત્તર આપવારૂપે કહેયું છે. શિષ્યના સબધમાં તે વરૂપે કેમ થાય છે તે ઉપરના શ્લોકોમાં બતાવ્યું હવે વાદીના સબધમાં તે શપરૂપે કેમ થાય છે તે બતાવે છે. ‘જે પુત્રાદિને મેં પ્રિય કહેલ છે તે પુત્રાદિકના પ્રેમને હું કાઈપણ કાળે તજવાનો નથી’ આવા દુરાગ્રહથી, અને ‘જ્ઞાનીએ કહેલ પુત્રાદિમાં અભિનિવેશ હું ખરૂં છે એ ઉક્તિથી હું વિપરીત ધરાવીશ’ એ પ્રકારના અજ્ઞાની ઉપરના દ્રેષથી જે વાદી ‘પુત્રાદિક પ્રિય છે’ એ ઉક્તિરૂપ પોતાના પક્ષને છોડતો નથી, તેને નરકની પ્રાપ્તિ છે. વળી તે બહુ યોનિઓ-તિર્થેક આદિ અનેક જન્મોમાં પુનાભાર્યાદિ ઇદ વસ્તુઓના વિયોગરૂપ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિરૂપ દુઃખ-દોષ-ને પામે છે આમ ‘પ્રિય તને શેવરાવશે’ એમ કહેનારા જ્ઞાનીઓએ કહેલું છે. ૬૯

પ્રહ્લવિદ્વક્ષરૂપત્વાદીશ્વરસ્તેન વર્ણિતમ્ ॥

યચ્ચત્તત્તથૈવસ્થાત્તચ્છિષ્યપ્રતિવાદિનોઃ ॥ ૭૦ ॥ ૧૩૪૬

શબ્દાર્થઃ—અજ્ઞાને બાહુનાર અજ્ઞરૂપપણાથી ઇશ્વર [છે]. તેણે કરીને જે જે વર્ણવેલું [છે] તે તે તેના શિષ્ય અને પ્રતિવાદીને તેમ જ હોય છે ૭૦.

વિવેચનઃ—જ્ઞાનીએ કહેયું શિષ્ય અને પ્રતિવાદીના તરફ ઉત્તરરૂપ એક જ વાક્ય એકમા ઉપદેશરૂપે અને બીજામાં શપરૂપે એમ બે વિરૂદ્ધ ફળ પેદા કરનાર કેમ હોઈ શકે ? એ શકાતું અમાધાન કરવાને તત્પર એના આચાર્ય કહેવાને ઇચ્છે છે કે, જ્ઞાની ઇશ્વર છે માટે તેના એક જ વાક્યમાં ઉપદેશપણુ અને શપ હોવાનો સંભવ છે. પોતાની આ ઇચ્છાને બતાવવા સાર પાછળ ૧૩૪૦ માં શ્લોકની ટીકામાં બતાવેલ શ્રુતિવાક્યને સમનતર રચતો હ તથૈવ રચાતું ‘હું જ્ઞાની ઇશ્વર છું (માટે જે કહું) તે તેમ જ થાય ’ આ શ્રુતિવાક્યને આ શ્લોકમાં અર્થથી બહી બતાવે છે. ‘પ્રિય તને શેવરાવશે’ એમ જે પાછળ કહ્યું છે તે શિષ્યના સબધમાં ઉપદેશક થાય છે, અને વાદીના સબધમાં શપરૂપ થાય છે તે પાછળ બતાવેલું જ છે ૭૦

યસ્તુ સાક્ષિણમાત્માનં સેવતે પ્રિયમુત્તમમ્ ॥

તસ્ય પ્રેયાનસાવાત્મા ન નશ્યતિ કદાચન ॥ ૭૧ ॥ ૧૩૪૭

શબ્દાર્થઃ—યજી જે (યુરૂપ) સાક્ષીરૂપ આત્માને ઉત્તમ પ્રિય (જાણીને) સેવે છે તે (યુરૂપ) નો પરમ પ્રિયરૂપ આ આત્મા ક્યારેય નાશ પામતો નથી. ૭૧.

વિવેચનઃ—પૂર્વશ્લોકમાં બતિરેકમુખવડે કહેલા અર્થને અન્વયમુખવડે પ્રતિપાદન કરનાર એ જ શ્લોકની ટીકામાં બતાવેલ શ્રુતિવાક્યની પછીનું આત્માનમેષ વિષમુશર્તાત્ ॥ ૫

ખાતાનમેર પ્રિયમુપાસ્તે નેહાસ્ય પ્રિય પ્રમાયુક્ત સ્મરતિ. ' આત્માને જ પ્રિય જાણીને ઉપાસવો જે પુરૂષ આત્માને જ પ્રિય જાણીને ઉપાસે છે એનો પ્રિયરૂપ આત્મા ક્યારેય પણ વિયોગ પામતો નથી ' આ વાક્યને આ શ્લોકમા અર્થથી કહી બતાવે છે આ શ્લોકમા તુ શબ્દ વાપર્યો છે તે ૧૩૪૫ માં શ્લોકમા કહેવા અર્થથી આ અર્થની વિવક્ષણતા બતાવવાને માટે વાપર્યો છે, તેથી અનાત્મા પુનાદિમા પ્રિયતા જણાવનાર વાદીનાથી બીજને એટલે શિષ્ય, આત્માને જ નિરતિશય પ્રેમનો વિષય જાણીને એવે છે એટલે નિગતર અમરણ કરે છે તે શિષ્યનો પ્રિયતમપણુવડે માનેતો આ આત્મા વાદીએ માનેવા પુનાદિકરૂપ પ્રિય આત્માની થેડે ક્યારેય પણ નાશ પામતો નથી, પણ નિરતર આનંદરૂપ એવો બાસનો રહે છે કહેવાનો બાવ એવો છે કે વાદીએ પુનાદિકને પ્રિયતમ માન્યા છે પણ તેઓની પ્રિયતમતા બાતિસિદ્ધ છે કેમકે કોઇ વાર પ્રતિપૂજતારૂપ નિમિત્તથી તે અભિચાર પામે છે અથવા નાશ પામે છે અર્થાત્ વાદીનો પ્રિયતમ આત્મા નાશવત છે પણ સિધ્ધે જાણેલા સાક્ષીરૂપ પ્રિયતમ આત્મા અભિચારી પ્રીતિનો વિષય હોવાથી તથા તેની પ્રિયતમતા વાસ્તવિક હોવાથી કોઈ વખત કોઈ પ્રકારના નિમિત્તવડે નાશ પામતો નથી, પણ સર્વદા બાસમાન જ છે ૭૧

પરમેમાસ્પદત્વેન પરમાનંદરૂપતા ।

સુખવૃદ્ધિઃ પ્રીતિવૃદ્ધૌ સાર્વભૌમાદિષુ શ્રુતા ॥ ૭૨ ॥ ૧૩૪૮

શબ્દાર્થઃ—[આત્માને] પરમ પ્રેમનું વિષયપણું હોવાથી [તેને] પરમાનંદરૂપ અંગીકાર કરવો. [કેમકે] સાર્વભૌમ આદિમાં પ્રીતિની વૃદ્ધિ સતે સુખની વૃદ્ધિ સાંભળેલી [છે]. ૭૨.

વિવેચન—પાછળ ૧૨૮૨ થી આત્માના પરમ પ્રેમની વિષયતારૂપ જેટલે જુનિ આદિવડે સિદ્ધ કરીને હવે દ્વિતીય બતાવે છે અદિઆ અનુમાન કે કે આત્માને નિરતિશય પ્રેમનું વિષયપણું હોવાથી તે પરમાનંદરૂપ છે જે પરમાનંદરૂપ નથી તે નિરતિશય પ્રેમનો વિષય નથી જેમ થડો પરમાનંદરૂપ નથી માટે તે નિરતિશય પ્રેમનો વિષય પણ નથી આ બ્યતિરેકી અનુમાન છે આ પરમ પ્રેમની વિષયતારૂપ જેટલે, આત્માની પરમાનંદતાના સાધનમા આમર્થ્ય જણાવવાને માટે પ્રીતિની વૃદ્ધિ હોવાથી સુખની પણ વૃદ્ધિ છે એમ થત સાર્વભૌમાદિરિષયગર્ભોં પદવિશેષેણ યત્ર યત્ર પ્રીતિર્વર્ધ્નતે તત્ર તત્ર સુખાભિવૃદ્ધિરસ્તિ ' એથી અક્ષવર્તી રાજ્યથી માનીને દિરણ્યગર્ભ પર્યંત જે પદનો ભેદ છે તેમા જ્યાં જ્યાં પ્રીતિ વધારે ત્યાં ત્યાં સુખનો પણ વધારો છે' આ તંત્રીય અને જૂદા રૂપ્ય શ્રુતિમા કહ્યું છે, તે અર્થથી કહી બતાવે છે આથી જીને નિરતિશય પ્રીતિમા નિરતિશય આનંદ જાણવો શક્ય છે ૭૨

૨. ચેતનપણુની થેડે સર્વ જીવિવૃત્તિમાં આત્માની પરમાનંદતાની અપ્રતીતિ છે. ૧૩૪૯—૧૩૫૫.

ચૈતન્યવત્સુખં ચાસ્ય સ્વમાવશ્ચેચિદાત્મનઃ ।

ધીવૃત્તિઃ—ચૈત સર્વોસ્થપિ ચિતિર્થયા ॥ ૭૩ ॥ ૧૩૪૯

મૈત્રમુખ્ણપ્રકાશાત્મા દીપસ્તસ્ય પ્રમા ગૃહે ।

વ્યામોતિ નોખ્ણતા તદ્વચિતેરેવાનુવર્તનમ્ ॥ ૭૪ ॥ ૧૩૬૦

શબ્દાર્થ—જો ચૈતન્યની પેઠે મુખ પણ આ (ચિદાત્મા) નો સ્વભાવ હોય અને મર્ચ બુદ્ધિવૃત્તિઓમાં જેમ ચેતન અનુવર્તે છે. [તેમ આનંદ પણ અનુવર્તે એમ] જો [કહે] તો, (૭૩.) એમ મા [બોલ]. ઉપજી અને પ્રકાશ સ્વરૂપ [જે] દીવો [છે] તેનો પ્રકાશ ધરમાં ફેલાય છે, [પણ] ઉખ્ણતા નથી ફેલાતી; [તેમ] ચેતનનું [પણ] અનુવર્તન [થાય છે]. ૭૪.

વિવેચન—જો આત્માનુ પરમાનંદપણું મિદ્ધ છે, તો તેમ હોવાથી ચૈતન્યની પેઠે તેના આનંદની પણ સર્વ બુદ્ધિવૃત્તિમાં અનુગતિ થાય. અર્થાત્ સર્વ બુદ્ધિવૃત્તિઓમાં જેમ ચૈતન્ય વ્યાપ્ત છે તેમ તે ચૈતન્યની પગલાં પછલાં આનંદ પણ વ્યાપી રહેવો જોઈએ ! સિદ્ધાંતી કહે છે કે દીવો દિવ્યભાવવાળો છે તોપણ તેનો એક જ શુણ્ઘ ધરમાં ફેલાય છે તેમ ચૈતન્યનો પણ એક જ ચેતનરૂપ સ્વભાવ બુદ્ધિવૃત્તિમાં જાય છે. આનંદ જતો નથી. ૭૩—૭૪

ગંધરૂપરસસ્પર્શૈવપિ સત્ત્વ યથા પૃથક્ ।

एकाक्षेणैक एवार्थो गृह्यते नेतरस्तथा ॥ ૭૫ ॥ ૧૩૬૧

શબ્દાર્થ—[એક જ વસ્તુમાં] ગંધ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ ઇત્યાદિ શુણ્ઘો હોતાં છતાં પણ જેમ એક દ્રવ્યવતે ભિન્ન ભિન્ન એક જ શુણ્ઘ અદલ્લ કરાય છે [પણ] ઊંજો નહિ તેમ. ૭૫.

વિવેચન—દીવાનો પ્રકાશ ધરમાં ફેલાય છે પણ ઉખ્ણતા ફેલાતી નથી તે પ્રમાણે ચેતન બુદ્ધિવૃત્તિમાં અનુચૂત છે પણ આનંદ નથી, એમ પાઞ્જા શ્લોકમાં દર્શાવેલી સિદ્ધ કર્યું; પરંતુ દીવાના પ્રકાશ અને ઉખ્ણતા ભિન્ન છે તેમ ચિત્-ચેતન અને આનંદ એ કાઈ ભિન્ન નથી. તેઓનો તો અભેદ છે. તેથી કમીને જે બુદ્ધિવૃત્તિ ચેતનની અભિવ્યંજક છે, અર્થાત્ જે બુદ્ધિવૃત્તિવડે બ્રહ્મના ચિત્ સ્વરૂપનું જ્ઞાન અનુભવાય છે તે બુદ્ધિવૃત્તિની સાથે આનંદની પણ અભિવ્યંજિત (આર્થિભાવ) દેખી જોઈએ. આ શકાના સમાધાન માટે આ શ્લોક કહે છે. એક જ પુખ્પમા રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ આ ચાર શુણ્ઘ વર્તે છે. તથાપિ તેઓમાનો અદ્વેષ શુણ્ઘ ભિન્ન ભિન્ન રીતે અને પૃથક્ ઈન્દ્રિયોથી અદલ્લ કરાય છે. તેમ ચિત્ અને આનંદ એ બેમાંનો માત્ર ચેતન શુણ્ઘ જ બુદ્ધિવૃત્તિ અદલ્લ કરી શકે છે. અર્થાત્ તેમાં તે જ બાસમાન થાય છે. પણ આનંદ બાસનો નથી એવો અર્થ છે. ૭૫.

चिदानंदो नैव भिन्नो गंधाद्यास्तु विलक्षणाः ।

इति चेत्तदभेदोऽपि साक्षिण्यन्यत्र वा वद ॥ ૭૬ ॥ ૧૩૬૨

आद्ये गंधादयोऽप्येवમभिन्नाः पुष्पवर्तिनः ॥

अक्षभेदेन तद्भेदे वृत्तिभेदात्तयोर्भिदा ॥ ૭૭ ॥ ૧૩૬૩

સત્ત્વવૃત્તૌ ચિત્સુલૈક્યં તદ્વૃત્તેર્નિર્મલત્વતઃ ॥

રજોવૃત્તેસ્તુ માલિન્યાત્સુલ્કાંશોઽતિરસ્કૃતઃ ॥૭૮॥ ૧૩૫૬

તિતિષીફલ્પત્યમ્લં લવણેન યુત યદા ।

તદાઽમ્લસ્ય તિરસ્કારાદીપદમ્લં યથા તથા ॥૭૯॥ ૧૩૫૭

શબ્દાર્થ—ચિત્ અને આનંદ બિન્ન જ નથી, [પા. ૧] ૧૪ આદિ
ગુણો તો વિલક્ષણ છે એમ બે [કહે] તો તે અબેદ પણ સાક્ષીમાં [છે]
અથવા બીજે ઠેકાણે [છે તે] કહે. (૭૬). પ્રથમ (પક્ષ) માં પુષ્પમાં
રહેનારા ગંધાદિ ગુણો પણ એ પ્રકારે અલિપ્ત છે. હૃદયના બેદવડે તેઓ-
નો બેદ સતે વૃત્તિના બેદથી તે (ચિત્ અને આનંદ) નો બેદ [છે]. (૭૭).
સાત્વિક વૃત્તિમાં તે (સાત્વિક) વૃત્તિના નિર્મલપણાથી ચિત્ અને આન-
ંદની એકતા [ભાસે છે પણ] રજો ગુણની વૃત્તિયુ તો મલિનપણ હો-
વાથી અહિં આં (રજો વૃત્તિમાં) સુખનો અસર તિરોધાન પામે [છે].
(૭૮). [જેમ] અતિશય ખાટો આમલીનો કાતરો, જ્યારે મીઠા સાથે
મળેલો [થાય છે], ત્યારે ખટાઇના તિરસ્કારથી જેમ [તે] થાડો ખાટો
લાગે છે. તેમ (રજો વૃત્તિમાં સુખ પણ થાડું છે.) ૭૯.

વિવેચન—વાદી શકા કરે છે - ૧૪ આદિ ગુણો તો પરસ્પર વિરુદ્ધ એટલે
બિન્ન સ્વભાવના અને બિન્ન સ્વરૂપના છે, પણ ચિત્ અને આનંદ તો એકરૂપ જ છે
માટે તમારૂં દક્ષાત યોગ્ય નથી મિદાતી અને બે વિકલ્પ કરે છે તે એ કે વાદી તુ
જે ચિત્નો અને આનંદનો અબેદ છે એમ કહે છે તે શુ સ્વભાવિક છે કે આસાધિક
છે ? અર્થાત્ આત્માના અબેદ છે કે માત્ર બીજે ઠેકાણે છે તે ? ચિત્ અને આ-
નંદનો અનેદ બે સાક્ષીમાં હોય એટલે ૧ પ્રથમ પક્ષો વાદી સીમાર હોય તો પુષ્પ
મા વર્તનાર રૂપ, રસ, આદિ ગુણો પુષ્પમાં અનેદ એ જ છે કેમકે રસાદિકને છોડી
માત્ર ગંધ જ લઈ જવાનો ગુણ દક્ષમાં પણ નથી સમાય તેમ નથી હો બીજો પક્ષ
જ સ્વીકારવો પડે એટલે કે ચિત્ અને આનંદનો બેદ આસાધિક છે પુષ્પમાંના
રસાદિક ગુણોને પ્રકાશ કરનાર જેમ હૃદયો છે, અર્થાત્ હૃદયનેથી તેમનો બેદ છે,
તેમ અત રણની રાજસી અને સાત્વિક વૃત્તિઓ ॥ બેદથી ચિત્ અને આનંદનો બેદ
છે જનતુ ! એમ હો, પણ ચિત્ અને આનંદની એકતાની નીતિની આ ધર્મ શર ? એ
શકા રહી તને માટે ૭૮ અને ૭૯ માં શ્રેય કહેના છે ૭૭—૭૯

૩. યોગ અને વિવેચની સમાનતા. ૧૩૫૬—૧૩૬૬.

નનુ મિયતમત્વેન પરમાનંદતાઽઽત્મનિ ॥

વિવેક્તું શ્રવ્યતામેવં વિના યોગેન કિં મેત્ ॥૮૦॥ ૧૩૬૬

શબ્દાર્થ—એ પ્રકારે મિયતમત્વાનંદે આત્મામાની પરમાનંદતા વિવે-
ચન કરવાને શક્ય થાયો. [તથાપિ] યોગ વિના શુ (રજો) થાય ? ૮૦.

વિવેચન:—આ શ્લોકમાં વાલી મૂલ્યભિમિધિની શક્તિ કરે છે. પાછળ બતાવેલા પ્રકારવડે આત્માનું પરમાનંદરૂપણ છે, તે પરમપ્રેમની વિષયતારૂપ હેતુવડે જોણાત્મા અને મિથ્યાત્મારૂપ પ્રિય, હૃદયેષ્ય, અને દ્રેષ્ય નજીબોથી વિવેચન કરીને નજીબથી ગમ્ય હો. તથાપિ આ વિવેક, મુક્તિનું સાધન નથી; કેમકે અપરોક્ષ જ્ઞાનદાગ મુક્તિનો હેતુ તો યોગ છે એમ પાછળ ૧૧ મા પ્રકરણમાં બતાવેલું છે. આ વાતનો જોવો ગૂઢ અભિપ્રાય છે અને જ ન મૂલ્યભિમિધિ કહે છે. ૮૦.

યથોગેન તદેવેતિ વદામો જ્ઞાનસિદ્ધયે ॥

યોગઃ પ્રોક્તો વિવેકેન જ્ઞાનં કિંનોપજાયતે ॥ ૮૧ ॥ ૧૩૫૭

શબ્દાર્થ:—જે (કલ) યોગવડે [થાય છે] તેજ (કલ) [વિવેકવડે થાય છે] એમ અમે કહીએ છીએ. [જે] જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે યોગ કહેલો [છે તો] વિવેકવડે જ્ઞાન શું નથી ઉપજતું ? ૮૧.

વિવેચન:—અન સિદ્ધાંતી પણ મૂલ્યભિમિધિવાળો કતર આપે છે જેમ યોગને અપરોક્ષ જ્ઞાનનું હેતુપણું છે, તેમ વિવેકને પણ છે. એ આન મિદ્ધાનીનો ગૂઢ અભિપ્રાય છે. જેમ જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે યોગ કલો છે તેમ વિવેકવડે જ્ઞાન શું નથી ઉપજતું ? આ વાક્યથી પ્રશ્ન અને ઉત્તરમાનો અભિમનિધિ પ્રકટ કર્યો છે. પાછળ જેમ ૧૧ મા પ્રકરણમાં યોગને અપરોક્ષ જ્ઞાનનું સાધન કહ્યું છે તેમ આ પ્રકરણમાં જોગ્ય આદિ ત્રણ પ્રકારના આત્માના વિવેચનદ્વારા પચકેશના વિવેકવડે જ્ઞાન કલ્પન થાય છે. તેમ ચિદ્ધ કર્યું છે ૮૧.

* ‘યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તયોર્ગરપિ ગમ્યતે’ ।

इति स्मृतं फलैकत्वं योगिनां च विवेकिनाम् ॥ ८२ ॥ १३५८

શબ્દાર્થ:—‘સાંખ્યવડે જે સ્થાન પમાય છે તે (સ્થાન) યોગવડે પણ પમાય છે.’ એ પ્રકારે યોગીઓના અને વિવેકીઓના ફળની એકતા સાંભળી [છે]. ૮૨.

વિવેચન:—વિવેકી અને યોગીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિરૂપ એક જ સ્થાન મળે છે, એમાં પ્રમાણરૂપે શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાનું વાક્ય લઈ બતાવે છે સાંખ્ય એટલે આત્મા અને અના-માનો વિવેક કરનાગ પુરૂષોને જે મોક્ષરૂપ સ્થાન મળે છે, તે યોગીઓને પણ મળે છે. આમ યોગી અને વિવેકીને જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ પ્રદાણરૂપ ફળની એકતા છે. ૮૨.

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिद् ज्ञाननिश्चयः ।

इत्थं विचार्य मार्गोद्भवौ जगद् परमेश्वरः ॥ ८३ ॥ १३५९

શબ્દાર્થ:—કેહાને યોગનો [અને] કેહાને જ્ઞાનનો નિશ્ચય અસાધ્ય—હુકર છે; એમ વિચારીને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા, જે (યોગ અને વિવેકરૂપ) માર્ગ કહેતા હતા. ૮૩.

योगोऽतिशयरतत्र ज्ञानमुक्तं समं द्वयोः ।

रागद्वेषाद्यभावश्च तुल्यो योगिविवेकिनोः ॥ ८४ ॥ १३६०

ન પ્રીતિર્વિપયેષ્વસ્તિ પ્રેયાનાત્મેતિ જાનતઃ ।

કુતો રાગ કુતો દ્વેષઃ પ્રાતિફૂલ્યમપશ્યતઃ ॥ ૮૫ ॥ ૧૩૬૧

દેહાદેઃ પ્રતિફૂલેષુ દ્વેષસ્તુલ્યો દ્વયોરપિ ।

દ્વેપં કુર્વન્ન યોગી ચેદવિરેસપિ તાદૃશઃ ॥ ૮૬ ॥ ૧૩૬૨

દ્વૈતસ્ય પ્રતિભાનં તુ વ્યવહારે દ્વયોઃ સમમ્ ।

સમાર્થો નેતિ ચેતદ્વન્ નાદ્વૈતત્વ વિવેકિનઃ ॥ ૮૭ ॥ ૧૩૬૩

ગ્રંથાર્થઃ—ત્યાં બન્નેનું જ્ઞાન (૩૫ કૃણ) સમાન કહેલું છે અને યોગી તથા વિવેકીના રાગદ્વેષ આદિના અભાવ (પણ) સમાન છે, તેા યોગમાં શું વિશેષ છે? (૮૪). ‘આત્મા પ્રિયતમ છે’ એમ બાપુના (વિવેકી) ને વિષયોમાં પ્રીતિ છે નહિ તેા દેહ આસક્તિ-૩૫ રાગ યાંથી હોય? અને પ્રતિફૂલતાને નહિ જોનાર (પુરુષ) ને દ્વેષ [પણ કયાંથી હોય]? (૮૫). દેહાદિના પ્રતિફૂલ (પદાર્થો) માં બન્નેનો પણ દ્વેષ સમાન છે. જો યોગી દ્વેષ કરતો નથી તો અવિવેકી તેવા (દ્વેષ કરનારો) છે. (૮૬). દ્વૈતનું જ્ઞાન તો વ્યવહારગામાં બન્નેને સરખું છે. સમાધિમાં [યોગીને દ્વૈતનું દર્શન] નથી એમ જો કહે તેા તેની પેઠે અદ્વૈતપણાનું વિવેચન કરનાર વિવેકીને [પણ તે] નથી. ૮૭.

વિવેચનઃ—હવે બતાવ્યા પ્રમાણે જોડે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના જે માર્ગ છે તેા પણ અતિ શય પ્રયોજનવડે સાધ્ય થાય એવા યોગના કરતા ને અનાયમને સાધ્ય થાય એવો વિવેક સુખ છે, સારે યોગમાં શું વિશેષ છે એમ સિદ્ધાંતી વાદીને પ્રશ્ન કરે છે વળી કહે છે કે જો યોગમાં કાંઈ નિરોધ હોય તો આ દોષ રહે ૧ યોગ અપરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર હોય, ૨ તે ગગદ્વેષની નિવૃત્તિમાં હેતુ હોય અથવા ૩ તે દ્વૈતની અપ્રતીતિનું કારણ હોય યોગ અને સાધ્ય એ બંનેથી જ્ઞાનરૂપ પણ તેા સમાન છે મારે પડે તો વિકલ્પ ધરતો નથી તથા નિરોધી પુરુષને સુખના સાધનરૂપ અનુકૂળપણાનું અને દેહના હેતુરૂપ પ્રતિકૂળપણાનું જ્ઞાન નથી એટલે તેને રાગદ્વેષ પણ નથી વળી સીધી, સર્પ, સિંહ આદિ દેહના પ્રતિફૂલ પદાર્થસમૂહથી વ્યવહારગામાં જોમ યોગીનું યોગીપણું અગીકાર કરાતું નથી, તેમ જ વિવેચીનું પણ તે કાળમાં વિવેકીપણું અમારે સિદ્ધાંતીઓને યોગી તર નથી અચાત્ પ્રતિકૂળરૂપ પદાર્થોમાં યોગી અને વિવેચીનો દ્વેષ સમાન છે દ્વેષ કરનારો પુરુષ જોમ યોગી ગણાતો નથી તેમ વિવેચી પણ જો કાળમાં દ્વેષ કરે તે મળમાં તેા અવિવેકી જ છે આ પ્રમાણે યોગના વિશેષમાં મે વિષયો તેા ધરતા નથી હવે યોગીને દ્વૈતનું દર્શન નથી, એમ વાદી માનતો હોય તો તે દ્વૈતનું અદર્શન બીજારે દર્શામાં છે કે સમાધિની દશામાં છે? એવા જે વિષય સિદ્ધાંતી કરે છે જો પ્રથમ વિકલ્પમાં વાદીને દ્વૈતનું દર્શન છે એમ વાદીનો સ્વીકાર હોય, તો વિવેચી પણ તેમ જ છે બીજો વિષય વાદીને મનુષ્ય હોય તો સમાધિમાં જોમ યોગીને દ્વૈતનું અદર્શન છે તેમ વિવેચીને પણ વિવેકદર્શામાં એટલે વિચારમગ્નમાં દ્વૈતનું અદર્શન છે તેથી સમાધિમાં પણ બંનેને

સમાન છે. અર્થાત્ ‘અદ્વૈત તત્ત્વ’ અદ્વૈત વાસ્તવ વસ્તુ છે.’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે વિવેકીને અનુમાનાદિવડે પણ વિવેકદ્વાભાં દૈત દર્શન નથી. ૮૪—૮૭.

વિવક્ષ્યતે તદાઽસ્માભિરદ્વૈતાનંદનામકે ।

અધ્યાયે હિ તૃતીયેઽતઃ સર્વમપ્યાતિમંગલમ્ ॥ ૮૮ ॥ ૧૩૬૪

શબ્દાર્થઃ—ત્યારે અમોએ જ અદ્વૈતાનંદ નામના ત્રીજા અધ્યાયમાં [દ્વૈતદર્શનનો અભાવ] કહેવાશે; એટલા માટે સર્વ પણ અતિમંગળ—નિર્દોષ [છે]. ૮૮.

સદા પश्यન્ નિજાનંદમપश्यન્નિશ્ચિલં જગત્ ।

અર્થાઘોગીતિ ચેત્તર્હિ સંતુષ્ટો વર્દતાં ભવાન્ ॥ ૮૯ ॥ ૧૩૬૫

શબ્દાર્થઃ—નિજાનંદને નિરંતર જોતો—અનુભવતો [અને] મને જગત્ને નહિ જોતો (પુરૂષ), અર્થથી યોગી [છે] એમ જો [કહે] તો સંતોષ પામેલો તું વૃદ્ધિ પામ. ૮૯.

બ્રહ્માઽઽનંદાભિયે ગ્રંથે મંદાનુગ્રહસિદ્ધયે ।

દ્વિતીયાધ્યાય એતસ્મિન્નાત્માઽઽનંદો વિવેચિતઃ ॥ ૯૦ ॥ ૧૩૬૬

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્માનંદ નામના (પાંચ અધ્યાયરૂપ) ગ્રંથમાંના આ બીજા અધ્યાયમાં મંદ અધિકારીના અનુગ્રહની સિદ્ધિને માટે આત્માનંદ તું વિવેચન કર્યું. ૯૦

॥ इति श्रीसनातनयोगमार्गोद्धारकपूज्यपादब्रह्मनिष्ठश्रीमन्नथुरामशर्मणः

शिष्येण पाठकावटकेन सदारामात्मजेन विश्वनाथशर्मणा विर-

चितायां पंचदश्याः श्रीगुर्जरानंददायिन्यां ब्रह्मानंदे

आत्माऽऽनंदो नाम द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

પ્રકરણ ૧૩ મું.

અદ્વૈતાનંદ.

૧ બ્રહ્માના વિવર્ત જગત્ની બ્રહ્મથી અભિન્નતા પૂર્વક શકિત

અને તેના કાર્યની અનિર્વચનીયતા. ૧૩૬૭—૧૪૧૯.

૨ આનંદરૂપ બ્રહ્માના વિવર્તરૂપ જગતનું બ્રહ્મથી અલેકપણું.
૧૩૬૭—૧૩૭૬.

યોગાઽઽનંદઃ પુરોક્તો યઃ જ્ઞ આત્માઽઽનંદ ઇપ્યતામ્ ।

કથં બ્રહ્મત્વમેતસ્ય સદ્વ્યસ્યેતિ ચેત્ ગૃણ ॥ ૧ ॥ ૧૩૬૭

શબ્દાર્થ—પૂર્વે જે યોગાનંદ કહેલો [છે] તે આત્માનંદ [છે એમ] સ્વીકારવું. દ્વૈતસંહિત આ (આત્માનંદ)નું અક્ષરપણું કેમ [થાય છે] એમ જે [કહે] તે સાંભળ. ૧.

વિવેચન—અનુદક્ષિણો વ્રજાનને પ્રિયામુગ તથા વિપયાનદઃ એ પ્રમાણે ૧૨૫૩ માં પ્રકાશમાં અક્ષાનંદ, વિદ્યાનંદ અને વિપયાનંદ એમ ત્રણ પ્રકારનો આનંદ બતાવતા હતા પણ પાછળ મંગેલા બીજા અધ્યાયમાં તે પ્રતિજ્ઞાથી બિન્ન આત્માનંદનું નિરૂપણ કર્યું, તે પ્રતિજ્ઞાથી વિરોધનાળું છે, એની આશંકા કરી કહે છે કે, પાછળ ૧૩૪૩ માં પ્રતિજ્ઞા કંદે અક્ષાનંદનું યોગજન્ય સાક્ષાત્કાર વિપયપણું હોવાથી ત્યાં યોગાનંદપણાનો વ્યવહાર કરેલો છે. અને તે જ અક્ષાનંદના નિરૂપણપણાવડે તેનો નિજાનંદને નામે પણ વ્યાપાર કરેલો છે તેમ જ અક્ષાનંદનું જાણું, મિથ્યા અને મુખ્યાત્માના વિવેચનનડે બનજુનાપણું યોગ્ય હોવાથી તેનું આત્માનંદપણું કહેલું છે વાહ! જે એમ છે તે પુત્રભાષાદિષ્ઠિ જાણુત્મા જે સન્નતીય છે તેને, વિભતીયરૂપ આનાત્મા હોવાવડે જે મિથ્યાત્મા દેહાદિક છે તેને અને આકાશાદિકને, તથા તેઓથી બિન્ન એવા દ્વૈત સંહિત આત્માનંદને, પ્રથમાધ્યાયમાં કહેલા અદ્વિતીય યોગાનંદનું સ્વરૂપ સમજવો નહિ; આમ વાદી શંકા કરે છે. સિદ્ધાંતી પરિહાર કરે છે કે સમતીયપણાવડે માનેલા પુત્રાદિ જાણુત્માનું અને દેહાદિ મિથ્યાત્માનું તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં કરેલ જગદત પાતીપણું (જગતની અતર્ગત હોવાપણું) હોવાથી, આકાશાદિકનું અને જગતનું આત્માનંદથી બિન્નપણાવડે અસત્પણું થાય છે, માટે તે આત્માનંદને અદ્વિતીય અક્ષરપણું ધરે છે એ પ્રકારે સિદ્ધાંતી બહુ માન મહિત ઉત્તર આપે છે. ૧.

આકાશાઽઽદિસ્વદેહાંતં તૈત્તિરીયશ્રુતીરિતમ્ ।

જગન્નાસ્ત્યન્યદાનંદાદદ્વૈતવ્રક્ષતા તતઃ ॥ ૨ ॥ ૧૩૬૮

શબ્દાર્થ—તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં કહેલું [છે] કે,—આકાશથી આરંભીને પોતાના દેહપર્યંત [માં જે] જગત્ [છે તે] આનંદથી અન્ય નથી; તેથી [આત્માનંદને] અદ્વૈત અક્ષરપણું [છે]. ૨

વિવેચન—વ્રજાદ્વા દુત્તમાદત્તન આકાશ સમૂહ 'તે (અનપ્રતિપાદિત) અથવા આ (બ્રહ્મણ્યપ્રતિપાદિત) આત્માથી આકાશ ચરું' છતાંદિ તૈત્તિરીય શ્રુતિએ કહેલ જગત્, પોતાના કારણરૂપ આત્માનંદથી બિન્ન નથી. એટલા માટે તે આત્માનંદનું, અદ્વૈતપણું પણ સિદ્ધ છે. ૨.

આનંદાદેવ તજ્ઞાતં તિષ્ઠત્યાનંદ એવ તત્ ।

આનંદ એવ લીનં ચેત્યુક્તાનંદાત્કર્યં પૃથક્ ॥ ૩ ॥ ૧૩૬૯

શબ્દાર્થ—આનંદથી જ તે (જગત્) ઉત્પન્ન થયું [છે]. આનંદમાં જ તે રહે છે. અને આનંદમાં લીન થાય છે એ પ્રમાણે કહેલા આનંદથી [જગત્] કેમ ભિન્ન [હોય]? ૩.

વિવેચન:—ઉપરના શ્લોકમા ઉદાહરણ કરી બતાવેલ શ્રુતિવાક્યમાં જગતનું કારણ આત્મા સભળાય છે, પણ આનંદ નથી સભળાતો, એ જગત કરી તે આનંદની કારણતાનું પ્રતિપાદક તે જ શ્રુતિનું જ્ઞાનદાદ્યેષ તલિચમાનિ મૂતાનિ જાયતે ‘આનંદથી જ પ્રસિદ્ધ આ મર્મભૂત ઉત્પન્ન થાય છે’ આ વાક્ય છે, તેને આ શ્લોકમા કહી બતાવે છે અહીં એ અનુમાન મૂલ્યવ્યુ છે કે, જગત આનંદનું કાર્ય હોવાથી આનંદથી ભિન્ન નથી માત્રીમાથી થએલો ઘડો જેમ તેના કાચથી માત્રીથી ભિન્ન નથી તેમ, જે જેનું કાર્ય છે તે પોતાના કારણથી ભિન્ન નથી અર્થાત્ જગત આનંદરૂપ છે. ૩.

કુલારાદ્ ઘટ ઉત્પન્નો ભિન્નએતિ ન શંક્યતામ્ ।

મૃદ્વદેપ ઉપાદાનં નિમિત્તં ન કુલારલવત્ ॥ ૪ ॥ ૧૩૭૦

શબ્દાર્થ:—કુંભારથી ઘડો ઉત્પન્ન થયો [છે] પણ [તે કુંભારથી] ભિન્ન છે, એ પ્રકારે (આનંદથી ઉત્પન્ન થએલું) જગત આનંદથી ભિન્ન છે એમ) શંકા ન કરવી; [કેમકે] આ (આત્માનંદ) [ઘડામાં] માત્રીની પેઠે [જગતનું] ઉપાદાન કારણ છે, [પણ] કુંભારની પેઠે નિમિત્ત કારણ નથી. ૪.

સ્થિતિર્લયશ્ચ કુંભસ્ય કુલારે સ્તો ન હિ ક્વચિત્ ।

દૃષ્ટૌ તૌ મૃદિ તદ્વત્સ્યાદુપાદાનં તયોઃ શ્રુતેઃ ॥ ૫ ॥ ૧૩૭૧

ગાઁદ્યર્થ:—જેથી ઘડાનાં સ્થિતિ અને લય ક્યારેય કુંભારમાં હોતાં નથી. તે (સ્થિતિ અને લય) [તો] માત્રીમાં જોએલાં [છે]. તેમ તે (સ્થિતિ અને લય) ના સાંભળવાથી [આનંદ જગતનું] ઉપાદાન છે. ૫.

વિવેચન—કુભાર ઘડાનું ઉપાદાન કારણ થા માટે ન હોય, એમ કહેતું એ તો અતિ ગાઝાઈ જેવું છે; કેમકે સ્થિતિ અને લયના આધારનાથુ જે કારણ હોય તે જ ઉપાદાન કહેવાય છે ઘડાની સ્થિતિ અને લય કોઈ પણ રીતે કુભારમા નથી, માટે કુભાર ઘડાનું ઉપાદાન કારણ નથી ઘડાના સ્થિતિ અને લય તો માત્રીમા છે માટે માત્રી તેનું ઉપાદાન કારણ છે જેમ ઘડાનું ઉપાદાન માત્રી છે તેમ જગતનું ઉપાદાન આનંદ છે, કેમકે ‘જ્ઞાનદાદ્યેષ’ પ્રભાદિ પાઠ્ય જેનું શ્રુતિનામ્યથી તેમ સાબાન્ય છે ૫.

ઉપાદાનં ત્રિધા ભિન્નં વિવર્તિ પરિણામિ ચ ।

આરંભકં ચ તત્રાંત્રૈ ન નિરંશેડ્વકાશિર્ના ॥ ૬ ॥ ૧૩૭૨

શબ્દાર્થ:—ઉપાદાન; વિવર્ત, પરિણામ અને આરંભક [એમ] ત્રણ પ્રકારે ભિન્ન [છે]. હવે તેમાં પાછલાં બે, નિરવયવી વસ્તુમાં અવકાશવાળાં નથી. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે પરિણામ અને આરંભક એ બે બેદ અવયવ વગરના આનંદરૂપ આત્મામાં ઘટતા નથી. વેદાન્ત વિવર્તને સ્વીકારે છે, એવો ભાવ છે.) ૬.

આરંભવાદિનોડન્યસ્માદન્યસ્યોત્પત્તિશ્ચિરે ।

તંતોઃ પદસ્ય નિષ્પત્તોર્ભિન્નો તંતુપદૌ સ્વલુ ॥ ૭ ॥ ૧૩૭૩

શબ્દાર્થ:—આરંભવાદીઓ, તંતુવડે પટની ઉત્પત્તિ (દેખવા)થી અન્યથી અન્યની ઉત્પત્તિ કહેતા હતા. [અને] ખરેખર તંતુઓ અને પટ બૃદ્ધાં [પણ] છે. ૭.

વિવેચન:—ઉપરના શ્લોકમાં પરિણામ અને આરંભવાદનો આનંદમાં અવકાશ નથી, એમ બતાવી તે બન્નેનું ખડન કરવાને માટે પ્રથમ આરંભવાદનો અતુલાદ કરી બતાવે છે. આરંભવાદીઓ એટલે વૈશેષિક આદિમતને માનનાર પડિતો તેઓ એમ કહે છે કે કારણથી કાર્ય બિન્ન છે નથી કારણ કાર્યની અપેક્ષા રાખતું; તેમ નથી કાર્ય પણ કારણની અપેક્ષા રાખતું. તેઓ કહે છે કે, પટ (લઘુ)નું ઉપાદાન કારણ તત્તુ છે તથાપિ તંતુ અને પટ બન્ને સિન્ન છે. તેમા એક બિન્ન પરિણામવાળું છે અને બીજું બિન્ન અર્થ ક્રિયાવાળું છે ૭.

હવે નીચેના શ્લોકમાં પરિણામવાદનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—

આવસ્થાંતરતાપત્તિરેકસ્ય પરિણામિતાં ।

સ્વાત્સીરં દધિ મૃત્કુંભઃ સુવર્ણં કુંડલં યથા ॥ ૮ ॥ ૧૩૭૪

શબ્દાર્થ—એક વસ્તુને બીજી અવસ્થાપણાની પ્રાપ્તિ [તે] પરિણામિતા—પરિણામવાદ. જેમ દૂધ (તું) દહીં, માટી (તે) ઘડો [અને] સોના (તું) કુંડળ [થાય છે તેમ]. ૮.

વિવેચન:—એક વસ્તુ 'પોતાનું' પૂર્વ રૂપ મૂકી દહને દોહી બીજા રૂપને કે અવસ્થાને પામે સારે તે પરિણામ કહેવાય. આપેલા ઉદાહરણમાં દૂધ, માટી અને સોનાં પોતપોતાની વ્યવહાર યોગ્ય અવસ્થાનો લાભ કરી, દહીં આદિ વ્યવહારની યોગ્યતાને પામ્યાં છે તે પરિણામ છે. ૮.

હવે નીચેના શ્લોકમાં વિવર્તનવાદનું સદાચ બતાવે છે.

આવસ્થાંતરમાનં તુ વિવર્તો રજ્જુસર્પવત્ ।

નિરંશેપ્યસ્ત્યસૌ વ્યોત્તિ તલમાલિન્યકલ્પનાત્ ॥૯॥ ૧૩૭૫

શબ્દાર્થ—દારડીમાંના સર્પની ઘેટે અન્ય અવસ્થાનું લાન તો વિવર્ત છે. આકાશમાં પૃષ્ઠ અને મલિનતાની કલ્પના હોવાથી આ (વિવર્ત) નિરંશમાં પણ છે. ૯.

વિવેચન:—જનુ, પોતાની પેા અવસ્થાનો લાભ ન કરે છતાં પણ તેમાં અન્ય અવસ્થાની પ્રતીતિ થાય તે વિવર્ત છે. આ, પાછળ બતાવેલ આરંભ અને પરિણામથી વિપરીત છે એમ બતાવવાને મળે શ્લોકમાં તુ પટ નૃદ્યું છે દોહી પટેલી છે તેની સ્થિતિમાં કંઈ ફેર નહિ છતાં પણ તે મર્પરૂપે ભાગમાન થાય છે ત્યારે તે વિવર્ત કહેવાય છે. આ વિવર્ત કંઈ અતુલ્ય માત્રા જનુમા છે એમ નથી તે નિરવયવ વસ્તુમાં પણ છે. આકાશ જે નિરવયવ છે તેમા જે મલિનતા, મ્યામતા, અંતેનું ઉદ્યા પાડેલા તથા જેનું તથા ભામે છે, તે વિવર્ત છે. આવી કરીને માત્રવ્ય અંત. નિરવયવ અંત દેહાંતે વિવર્ત છે એમ મિદ્ધ થાય છે, અને તેથી જ પાછળ લે બેદ કરતાં આમાં સાધ્ય છે. ૯

તતો નિરંશ આનંદ વિવર્તો જગદિપ્યતામ્ ।

માયાશક્તિઃ કલ્પિકા સ્યાદંદ્રજાલિકશક્તિવત્ ॥૧૦॥ ૧૩૭૬

શબ્દાર્થઃ—તેથી નિરંશ આનંદમાં જગતરૂપ વિવર્ત અંગીકાર કરવો. [તેમાં] ઇંદ્રજાલ કરનારની શક્તિની પેઠે માયા શક્તિ કલ્પનાની હેતુ થાય છે. ૧૦.

વિવેચનઃ—આગળ બતાવ્યું તેમ નિરંશમાં પણ વિવર્તનો મજબ છે, તેથી આનંદ જે નિરંશ છે તેમાં જગત્ કલ્પિત છે-વિવર્ત છે, એમ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. અત્ર શંકા થાય છે કે આદિનીય આનંદમાં કોઈ પણ બીજો કલ્પના કરનાર ન હોવાથી-કલ્પનાના હેતુનો અભાવ હોવાથી જગત્ કરિય છે એમ કહેવાય નહિ મિતાંતી કહે છે કે તેમાં કલ્પના કરનારની જરૂર નથી. અક્ષાની માયા શક્તિ છે, તે જ અત્ર કલ્પનાનો હેતુ છે. જેમ ઇંદ્રજાલ કરનાર પુરૂષમાં મૂંઝેલી મણિ, મન, આદિષ માયાશક્તિને, મધર્વ નગર આદિનું કલ્પના કરવાપણું ધરે છે; તેમ આ માયાશક્તિને પણ તે ધરે છે. ૧૦.

૨ ધાત્રીની કથા સહિત શક્તિની અનિર્વચનીયતા. ૧૩૭૭-૧૩૮૮.

શક્તિઃ શક્તાત્ પૃથક્ નાસ્તિ તદ્વદ્ દૃષ્ટંત્ ચાભિદા ।

મતિવંધસ્ય દૃષ્ટ્વાચ્છક્ત્યભાવે નુ કસ્ય સઃ ॥૧૧॥ ૧૩૭૭

શબ્દાર્થઃ—શક્તિ, શક્તિવાનથી સિદ્ધ નથી. તેમ (અલિપ્ત) દેખવાથી અને [શક્તિના] પ્રતિબંધના દેખવાપણાથી [તેનો] અલેદ [પણ] નથી. શક્તિના અભાવ સતે તો તે (પ્રતિબંધ) કોનો [હોય] ? ૧૧.

વિવેચનઃ—આનંદરૂપ આત્માથી ભિન્ન માયાશક્તિનો સ્વીકાર કરવાથી તો કંતની પ્રાપ્તિ થાય છે ? આ મકાના સમાધાન માટે સિદ્ધાંતી કહે છે કે માયા અનિર્વચનીય—મિથ્યા છે એ વાત આગળ ૧૩૬૫ થી કહેવામાં આવેલો; પણ હાલ તો અગ્નિ આદિ-કની જે રોકિક શક્તિ છે તે બેદરે અવવા અભેદવરે કહેવાને અશક્યપણું પામે છે, તે વાત બતાવવાનો આ યોગ્યથી આરભ કરીએ છીએ.

દ્રઝાડુ અને ફાલો ઉપાડવો ઇલાદિ ગતિ અગ્નિમાં છે બધાં મુધી અગ્નિ છે સાં મુધી એ ગતિ છે. અગ્નિ બુઝાઈ ગયા પછી તે નથી. અત્ર દ્રઝાડવા આદિ શુણ્ણ તે શક્તિ, અને આ શક્તિ અગ્નિના છે માટે અગ્નિ શક્તિ કહેવાય છે. આમા એમ દેખાયું કે શક્તિ, શક્ત (શક્તિમાન) થી સિન્ન નથી. કોને બીજી બાજુએ વિચાર કરતાં એમ પણ લાગે છે કે અગ્નિ આદિનું સ્વરૂપ એ જ કોઈ તેની શક્તિ નથી. પણ શક્તિ તો જુદી છે. કેમકે મણિ, મન કે બોધધિવરે મઝકાર થયા પછી અગ્નિમા આલતાં દાઝવું કે ફેફાં ઇપડવો એરૂપ પગિણામ આવતું નથી. અત્ર શક્તિમાન છતાં પણ શક્તિનો અભાવ જામે છે, માટે એમ પણ જણાય છે કે શક્તથી શક્તિ સિન્ન છે. હવે શક્તથી શક્તિનો અભેદ છે એ વાત, અને શક્ત અને શક્તિ જુદાં છે એ વાત પરસ્પર વિરોધી—વ્યાધાત છે, માટે કોઈ કહે કે એવું વ્યાધાત દોષવાળું બોલવું અને માનવું, તેના કગતાં અગ્નિ આદિમાં શક્તિ જ નથી એમ કહીએ તો શું બોલું છે ?

ખોદું છે. કેમકે શક્તિ નથી એમ માનીએ તો પછી મહિમત્રાદિક જે તેના પ્રતિબંધ છે તેને નિર્વિવરતા પ્રાપ્ત થાય; માટે શક્તિમાનથી બિન્ન જે પ્રતિબંધનો નિવરણ એવી શક્તિ છે તેને તો માનવી જ પડશે. આ પ્રમાણે શક્તિશક્તિનો અભેદ પણ સ્વીકારવો જ પડશે. કેમકે અગ્નિ આદિકનું સ્વરૂપ જે પ્રલસ, પ્રમાણથી સિદ્ધ છે તેનો મહિમત્રાદિથી પ્રતિબંધ કરવામા આવ્યો ન હોય તો શક્તિ અગ્નિ સ્વરૂપે બાસે છે જ; માટે અદ્વિત્યાં અને વાત સ્વીકારવી ચોખ્ખી જણાય છે. એટલે કે શક્તિ, શક્તિમાનથી અલિપ્ત છે, અને તે લિપ્ત પણ છે. ૧૧.

શક્તે: કાર્યાનુમેયત્વાદકાર્યે પ્રતિવંધનમ્ ।

જ્વલતોઽગ્નરદોહૃ સ્યાન્મંત્રાદિમતિવંધતા ॥ ૧૨ ॥ ૧૩૭૮

શબ્દાર્થ—શક્તિનું કાર્યનુમેયપણું હોવાથી અકાર્ય હોતે સતે પ્રતિબંધન [છે. જેમ] બળતા અગ્નિથી [પણ] અદાહ સતે, મંત્રાદિની પ્રતિબંધકતા હોય [તેમ]. ૧૨.

વિવેચન—દ્વિયથી અગ્રગર એવી શક્તિનો પ્રતિબંધ શી રીતે જાણી શકાય છે તેના ઉત્તરરૂપે આ ચોક્ક છે. શક્તિ કાર્યાનુમેય છે. કાર્યાનુમેય એટલે કાર્ય ઉપરથી અનુમાનનો વિષય એવી—કાર્યથી અનુમાન કરવા ચોખ્ખી એવી—જે કાર્ય હોય કે દેખાય—અનુભવાય તો ત્યાં શક્તિ છે એમ અનુમાન કરાય એવી છે. કારણરૂપ શક્તિમાં કાર્યની જો અનુત્પત્તિ થાય તો ત્યાં કંઈ પ્રતિબંધ છે એમ જાણીએછીએ બળબળતો અગ્નિ હાજર છતાં પણ તેનાથી દાહ આદિક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ તો ત્યાં મંત્રાદિકને અગ્નિની શક્તિની પ્રતિબંધકતા થાય છે, એમ સિદ્ધ રીતે માનવું જોઈએ ૧૨.

દેવાત્મશક્તિ સ્વગુણિર્નિગૂઢાં મુનયોઽવિદન્ ।

પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધા ક્રિયાજ્ઞાનવલાત્મિકાઃ ॥૧૩॥ ૧૩૭૯

શબ્દાર્થ—પોતાના ગુણોવડે મદા ઠંકાએલી દેવાત્માની શક્તિઓને મુનિઓ જાણતા હવા. આ (જ્ઞા)ની ક્રિયા, જ્ઞાન, અને બળરૂપ એવી પરાશક્તિ વિવિધ પ્રકારની [છે]. ૧૩.

વિવેચન—એ પ્રમાણે અગ્નિ આદિની ભૌતિક શક્તિને સ્વરૂપથી અને પ્રમાણથી કહીને માયાના સદ્ભાવમા ૧ જે ધ્યાનયોગાનુગત પ્રવશન્ દેવાત્મશક્તિ સ્વગુણાનુગાં 'ધ્યાનયોગને પ્રાપ્ત એવા મુનિઓ, પોતાના કાર્યરૂપ ગુણોવડે ઠંકાએલી દેવાત્માની શક્તિને જાણતા હવા.' આ શ્વેતાશ્વતરોપનિપાદના વાક્યને આ ચોક્કમા અર્થથી કહી બતાવે છે

જેઓ કાલ, અબાલ, આદિક કારણવાદમા હોય જોનારા છે એવા મુનિઓ જગતના કારણની જિજ્ઞાસાવડે ધ્યાનયોગમા જોડાઈ સંપૂર્ણ અધિકારવાળા સત્તા દેવાત્મશક્તિને જાણતા હવા. અત્ર દેવ તે પ્રકાશમાન ચિદાત્મા જ સમજવો તેની આધારશક્તિ પોતાના કાર્યરૂપ સ્થૂળસૂક્ષ્મ મરીચોની ઉપાધિવડે હમેશાં આટલ-ટકાએલી છે આરી આ આધારશક્તિનો મુનિઓ માહાત્મકાર કરે છે એવો અર્થ છે. વળી શ્વેતાશ્વતરના ચતુર્થ શ્લોકવિવેચ

ધૂયે રથાભાવિકી જ્ઞાનવગ્નિકા ચ 'આ અહ્વાની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ સ્વાભાવિક જ્ઞાન, બલ અને ક્રિયારૂપ એવી વિવિધ પ્રકારની સભાગાય છે.' આ વાક્યને પણ અત્ર અર્થથી કહી બતાવે છે. એટલે કે આ અહ્વાની પરગણિત જે ઉત્કૃષ્ટ જગતના કારણરૂપ છે; તે ક્રિયારૂપે, જ્ઞાનરૂપે, અને બળરૂપે એટલે ઈચ્છા શક્તિરૂપે વિવિધ પ્રકારની છે આ ત્રણે શક્તિઓ ત્રિયુગ્મ સ્વરૂપે છે. એટલે-ક્રિયા તમોભયી, જ્ઞાન મત્વભયી અને ઈચ્છા રજોભયી છે. આ ત્રણે આપે જ વર્તતી હોયથી તે ક્રિયા, જ્ઞાન, બળરૂપ છે એમ કહેવાય છે. ૧૩.

इति वेदवचः ग्राह वसिष्ठश्च तथाऽब्रवीत् ।

सर्वशक्तिपरं ब्रह्म नित्यमापूर्णमद्वयम् ॥ ૧૪ ॥ ૧૩૮૦

શબ્દાર્થ—એ પ્રકારે વેદવાક્ય કહેતાં હવાં; અને વસિષ્ઠ [પણ] તેમ [જ] કહેતા હવા, [કે] પરબ્રહ્મ સર્વ શક્તિમાન, નિત્ય, સમ્પૂર્ણ, અને અદ્વય [છે] ૧૪.

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં બતાવેલ શ્રુતિગત અર્થને વસિષ્ઠ મુનિએ પોતાના યોગવાચિત્ર અથવા પણ લીધેલો છે તે વાક્યને આ આચાર્ય પણ લઈ બતાવે છે તે આ શ્લોકમાં ઉત્તરગદ્ય છે. તેમાં નિત્ય, પશ્ચિપુર્ણ અને અદ્વય કહ્યું છે, તે અહ્વાનુ પાર-માર્થિક સ્વરૂપ છે, અને સર્વશક્તિમાન કહ્યું છે, તે અહ્વાનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે. નીચેના શ્લોક પણ યોગવાચિત્રના છે ૧૪.

ययोल्लसति शक्त्यासौ प्रकाशमधिगच्छति ।

चिच्छक्तिर्ब्रह्मणो राम शरीरेपૂલभ्यते ॥ ૧૫ ॥ ૧૩૮૧

સ્પંદશક્તિશ્ચ વાતેપુ દાર્દ્યશક્તિસ્તથોપલે ।

द्रवशक्तिस्तथाऽम्बु दाहशक्तिस्तथाऽनले ॥ ૧૬ ॥ ૧૩૮૨

શબ્દાર્થ—[તે બ્રહ્મ] જે શક્તિવડે વિકાસ પામે છે, આ (તે શક્તિ) [બ્રહ્મવડે] પ્રકાશ પામે છે. હે રામ! અહ્વાની ચેતન શક્તિ [દેવ, તિર્યક મનુષ્ય આદિ] શરીરોમાં દેખાય છે (૧૫). અને પવનોમાં સ્પંદન શક્તિ, તથા પથ્થરમાં કાઠિન્ય શક્તિ, અને પાણીઓમાં પ્રવાહરૂપ શક્તિ, તેમ અગ્નિમાં બાળવાની શક્તિ [છે]. ૧૬.

વિવેચન—પાછળ બતાવેલુ બ્રહ્મ જે જે ભાષાગણિતવડે વિકાસ પામે છે—વિવર્ત-રૂપ થાય છે, તે તે શક્તિ પ્રકાશ પામે છે—સ્પંદ થાય છે પછી જૂદે જૂદે સ્વરૂપે પવન, જળ, અગ્નિ આદિમાં તે તે રૂપે દેખાય છે એ અર્થ, અષ્ટ જ છે ૧૫-૧૬.

शून्यशक्तिस्तथाऽऽकाशे नाशशक्तिर्विनाशिनि ।

यथाऽऽર્तमहासर्पो जगदस्ति तथाऽऽत्मनि ॥ ૧૭ ॥ ૧૩૮૩

फलपत्रलतापुष्पं शास्त्राविटपमूलवान् ।

ननु बीजे यथा वृक्ष स्तथेदं ब्रह्मणि स्थितम् ॥ ૧૮ ॥ ૧૩૮૪

શબ્દાર્થ—તેમ આકાશમાં શૂન્ય શક્તિ [છે વળી] નાશ કરનારી

નાશશક્તિ [પણ છે.] જેમ ઈંડાની અંદર મહારાષ્ટ્ર [અપ્રકટ છે] તેમ આત્મામાં જગત્ [પણ અપ્રકટ] છે. (૧૭). જેમ ણીજમાં કળ, પત્ર, વેલ, પુષ્પ, ડાળાં હાંખળીઓ, અને મૂળવાળો નિશ્ચય વૃક્ષ [છે]; તેમ આ (જગત્) બ્રહ્માં સ્થિત [છે]. ૧૮.

વિવેચન—આકાશમા પૃથ્વી આદિ જગતના અભાવની પ્રતીતિના દેતુરૂપ એની ગત્ય શક્તિ છે, અને વિનાશ પામે એની વસ્તુઓમા નાશ શક્તિ છે ઉત્પત્તિની પૂર્વ જગત્ અપ્રકટરૂપે કેવી રીતે હતું તેનું અને પછી તે કેમ ઉપન થાય છે તેનું દૃષ્ટાન શ્લોકમા આપ્યું છે તે સ્પષ્ટ છે ૧૭—૧૮

કચિત્કાચિત્કદાચિચ તસ્માદુચ્યંતિ શક્તયઃ ।

દેશકાલવિચિત્રત્વાત્ ક્ષમાતલાદિચ શાલયઃ ॥ ૧૯ ॥ ૧૩૮૫

શબ્દાર્થ—પૃથ્વીના તળથી હાંગરની પછે કોઈક અંશમાં ક્યારેક અને કોઈક ગતિઓ તે બ્રહ્મથી ઉદય પામે છે. ૧૯.

વિવેચન—બ્રહ્મની અંદર ગહેની અનંત પ્રાપ્તી શક્તિ મોઝાઈ એવી જ વખતે સૂર્યની નીકળે છે તેમ નથી જગીનની અંદર વર્તણૂક પડેલા ખીયામાના માછલું જ ખીયા અથવા કેટલાક ખીયા, પોતપોતાનો અનુકૂળ દેશના પામીને જેમ અકુરિત થાય છે, તેમ આ અનંત શક્તિઓમાની પણ નાજીક શક્તિઓ પોતપોતાને અનુકૂળ દેશના બેદરે આ વિભાવ પામે છે, પણ એકી વખતે બધી શક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ નથી થતો. વળી તે પોત પોતાના કાર્યોપરે અનુભાવથી જણાય છે ૧૯

સ આત્મા સર્વગો રામ નિત્યોદિત મહાવપુઃ ।

યન્મનાદમનની શક્તિ ધત્તે તન્મન ઉચ્યતે ॥ ૨૦ ॥ ૧૩૮૬

શબ્દાર્થ—હું રામ ! સર્વ ઠેકાણે ગયોહો, નિત્ય ઉદય પામેહો અને અપરિમેય સ્વરૂપવાળો તે આત્મા, જ્યારે કિશ્કિત મનસ્વ શક્તિને ધારણ કરે છે ત્યારે [તે] મન કહેવાય છે. ૨૦.

વિવેચન—હવે જગતના મગ્ધ માન કંપના રૂપ છે તે દેખાડવાને માટે તે જગતને પનાર મનના સ્વરૂપને પ્રથમ દેખાડે છે મનમન, નિત્ય ઉદય પામેના, નિત્ય પ્રમથમાન એવો, અને દેશના આદિના પરિચ્છેદ વિનાના શરીર-સ્વરૂપવાળો આત્મા, જ્યારે પોતાની અને પરની બોલનરૂપ શક્તિને ધારણ કરે છે અર્થાત્ તેનેરૂપે આવા પરિણામ પામે છે, જ્યારે તે પરિણામ મન કહેવાય છે આમ સમગ્ર કે વલ્લિ મન ઉપન થાય છે ૨૦

આદો મનસ્તદનુચંચવિમોક્ષદષ્ટી

પથાત્મપંચરચના મુવનામિધાના ।

ઇત્યાદિકા સ્થિતિરિયં હિ ગતા પ્રતિષ્ઠા

મારુયાયિકા સુમગવાલજનોદિતેવ ॥ ૨૧ ॥ ૧૩૮૭

શબ્દાર્થ—પ્રથમ મન [છે]; તેની પછી બીજા અને ત્રીજાની દૃષ્ટિ [થાય

છે]; પછી ભુવનના નામવાળી પ્રપંચની રચના [થાય છે]; ઇત્યાદિકૃષ્ણ [જગતની] આ સ્થિતિ, સુંદર બાળકને માટે કહેલી કથાની પેઠે પ્રતિષ્ઠા પામેલી છે]. ૨૧.

વિદેયના:—પ્રથમ મનન નક્કિના ઉત્થાપને મન થાય છે, પછી બધમોક્ષની કૃપના, પછી આ ભુવનના નામવાળો પરંત, નરી, મમુદ, નગર વગેરેના નામવાળો મર્મ પ્રપંચ, એમ જગતની સ્થિતિ દર્શિત છતાં પણ વાસ્તવ રેખા એવી પ્રતીતિને પામેલી છે. જેમ બાળકને ખુશી કરવાને કહેલી વન બોળકના મનમાં માચી બામે છે તેમ ૨૧ યોગવાસિદ્ધાના ત્રીજા ઉપસર્ગના પ્રવરણમાં એ કથા છે તે નીચે વર્ણવવાયે છે —

વાલસ્ય હિ વિનોદાય ધાત્રી વક્તિ શુભાં કયામ્ ।

ક્વચિત્સન્તિ મહાવાહો રાજપુત્રાસ્ત્રયઃ શુભાઃ ॥ ૨૨ ॥ ૧૩૮૮

દ્વૌ ન જાર્તા તથૈકસ્તુ ગર્ભ એવ ન ચ સ્થિતઃ ।

વસન્તિ તે ધર્મયુક્તા અત્યન્તાસતિ પત્તને ॥ ૨૩ ॥ ૧૩૮૯

સ્વક્રીયાન્દ્રન્યનગરાધિર્ગત્ય વિમલાગ્રયાઃ ।

ગચ્છન્તો ગગને વૃક્ષાન્ દદ્દશુઃ ફલશાલિનઃ ॥ ૨૪ ॥ ૧૩૯૦

ભવિષ્યન્નગરે તત્ર રાજપુત્રાસ્ત્રયોઽપિ તે ।

સુખમદ્ય સ્થિતાઃ પુત્રા મૃગયાવ્યવહારિણઃ ॥ ૨૫ ॥ ૧૩૯૧

શબ્દાર્થ:—બાળકના વિનોદને જ માટે આ મારી કથા કહે છે [તે એ કે] હે મહાબાહો! કોઈક દેશમાં ત્રણ સાગ ગજપુત્રો છે. (૨૨). [તે માંના] એ ઉત્પન્ન થયા નહિ—જન્મ્યા નહિ અને એકે તે ગર્ભમાં પણ સ્થિતિ પામ્યા નહિ; [એવા] તે ધર્મવાળા (ત્રણે રાજપુત્રો) અત્યંત અસત્ નગરમાં રહે છે. (૨૩). પોતાના શૂન્ય નગરથી નીકળીને જતા નિર્મળ અત્ કરણવાળા (તેઓ), ગગનમાં કેળવાળાં વૃક્ષો બેતા હતા. (૨૪). હે પુત્ર! મૃગયાનો વ્યવહાર કરતા તે ત્રણે રાજકુમારો ત્યાં—આગળ થનારા નગરમાં આજ સુખથી રહેલા છે]. ૨૫.

વ્યાખ્યેતિ કથિતા રામ વાલ્કાઽઽસ્ત્યાવિકા શુભા ।

નિશ્ચયં સ વયૌ વાલો નિર્નિચારણયા ધિયા ॥ ૨૬ ॥ ૧૩૯૨

રયં સંસારરચના વિચારોક્ષિતચેતસામ્ ।

વાલ્કાઽઽસ્ત્યાવિકેવેત્યમવસ્થિતિમુપાગતા ॥ ૨૭ ॥ ૧૩૯૩

શબ્દાર્થ:—હે ગમ! એ પ્રકારે રાજકુમારોની સુંદર કથા માટે કહી [એટલે] તે બાળક [પોતાની] વિચાર વગરની (મૂઠ) બુદ્ધિવડે નિશ્ચયને પામ્યા. (૨૬.) એ પ્રમાણે વિચાર ગહિત ચિત્તવાળા બુદ્ધિને ગજપુત્રની કથાની પેઠે સંસારની આ રચના અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી છે. (કહેવાનો

ભાવ એવો છે કે બાળકના મનમાં જેમ રાજપુત્રની કથા ખરી સમજાઈ છે તેમ અજ્ઞાની પુરૂષોને સંસાર ખરો ભાસી રહેલો છે, ૨૭.

इत्यादिभिरूपाऽऽख्यानेर्मायाशक्तेश्च विस्तरम् ।

વસિષ્ઠઃ કથયામાસ સૈવ શક્તિર્નિરૂપ્યતે ॥ ૨૮ ॥ ૧૩૯૪

શબ્દાર્થઃ—કથાદિ ઉપાખ્યાનોવડે માયા શક્તિના વિસ્તારને મહામુનિ વિસિષ્ઠ કહેતા હતા. [અને] તે જ શક્તિ નિરૂપણ કરાય છે. ૨૮.

વિવેચનઃ—હવે વસિષ્ઠની ઉક્તિને સમાપ્ત કરી માયાના મહાભાવના શ્રુતિરશ્વ-તિના પ્રમાણ બતાવી તે માયા શક્તિની અનિર્વચનીયતા (મિથ્યાત્વ) કહેવા માટે તે જ શક્તિ નિરૂપણ કરાય છે—કરીએ છીએ; એ વામ્પથી અચક્તો પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ૨૮.

कार्यादाश्रयतश्चैषा भवेच्छक्तिर्विलक्षणा

સ્ફોટાંગારૌ દૃશ્યમાનાં શક્તિસ્તજ્ઞાનુમીયતે ॥ ૨૯ ॥ ૧૩૯૫

શબ્દાર્થઃ—કાર્યથી અને આશ્રયથી આ શક્તિ વિલક્ષણ છે. ફોટલો અને અંગારો દેખાતા [છે, અને] શક્તિ તેમાં અતુમાનથી જણાય છે. ૨૯.

વિવેચનઃ—આ માયા શક્તિ પોતાના કાર્યરૂપ જગત્તરી અને પોતાના આશ્રયરૂપ બ્રહ્મથી વિવક્ષણ છે. એટલે નિપરીત વ્યભાવવાળી છે. અગાધથી આપણે દારીએ છીએ અને તેથી તેની શક્તિ અતુમાન કરીએ છીએ, તેમાં અગાધ તથા અગાગની શક્તિથી ઉટેલો ફોટો-શક્તિનું કાર્ય દૃશ્ય છે પરંતુ શક્તિ તો કાર્યાતુમેય છે, એટલા માટે તે આશ્રય-અગાધથી અને કાર્ય-કોટલાથી જેમ વિવક્ષણ છે, તેમ જગત્તરી કાર્યથી અને આશ્રયરૂપી બ્રહ્મથી માયા શક્તિ વિવક્ષણ છે. ૨૯.

पृथुग्नोदराऽऽकारो यदः कार्योऽन मृत्तिका ।

શદ્ધાદિભિઃ પંચગુણૈર્યુક્તા શક્તિસ્ત્વતદ્વિધા ॥ ૩૦ ॥ ૧૩૯૬

શબ્દાર્થઃ—ગોળા ઉદર જેવો આકર જેના છે એવો ધરો કાર્ય છે. [અને] અહિંઆં ગજાદિ પાંચ યુગ્મેએ યુક્ત એવી માટી [આશ્રય છે, પણ] શક્તિ તો તે પ્રકારની (વિલક્ષણ) [છે, એમ આ માટીની શક્તિનું ઉદાહરણ છે.] ૩૦.

न पृथ्वादिर्न गद्गादिः शक्तावस्तु यया तथा ।

અતएव ઘૌંત્યૈપા ન નિર્વચનમર્હતિ ॥ ૩૧ ॥ ૧૩૯૭

શબ્દાર્થઃ—શક્તિમાં સ્થૂલ આદિરૂપ (કાર્યના ધર્મ) નથી; [અને] શ-ખ્દાદિ (આશ્રયના ધર્મ) નથી. [તે] જેવી [છે] તેવી હો, એટલા માટે જ આ અચિન્ત્ય છે. [તે] કહેવાને યોગ્ય થતી નથી. ૩૧.

વિવેચનઃ—કાર્યથી અને આશ્રયથી શક્તિ વિવક્ષણ છે ને જ જ્ઞાત છે. જ્ઞાતે ગતિમાં કાર્યધર્મો નથી અને આશ્રયધર્મો નથી, તમે તે છે કહો તે જેવી છે તેવી છે અધાન તે અચિન્ત્ય છે; કેમકે કાર્યથી અને આશ્રયથી ને વિલક્ષણ દેખાયા ચિન્તન કરે.

વાને યોગ્ય નથી ત્યારે શું તે? મનુષ્ય અચિન્ત્ય છે? ના કાર્યશ્રયના બેદથી અથવા અ
બેદથી તે અચિન્ત્ય આદિ વાસ્તવ્યને કોઈ પણ પ્રભેર કહેવાને યોગ્ય નથી, માટે જ તે
અનિર્વચનીય છે ૩૧

કાર્યોત્પત્તેઃ પુરા શક્તિર્નિમૂળા મૃદ્યવસ્થિતા ।

કુલારાદિસહાયેન વિકારાઽઽકારતાં ત્રજેત્ ॥૩૨॥ ૧૩૯૮

શબ્દાર્થ.—[માટીની] શક્તિ કાર્ય (ઘટાદિ)ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે માટીમાં
કોઈ રહેલી [છે]. (અર્થાત્ ભાસતી નથી;) [પણ પછી] કુલા- આટિની
સહાયતાવડે વિકાર, (ઘટાદિ) ના આકાંક્ષાવાને પામે છે. (અર્થાત્ અપ્રકટ
માંખણુ દહીના મયન આદિથી રૂખાય છે, તેમ કાર્યરૂપે પછી એ શક્તિ
જણાય છે.) ૩૨.

૩ શક્તિના કાર્યની અનિર્વચનીયતાનું નિરૂપણ. ૧૩૯૮-૧૪૧૯.

પૃથુત્વાદિવિકારાતં સ્પર્શાદિ ચાપિ મૃત્તિકામ્ ।

एकीकृत्य घटं ग्राहुर्विचारविकला जनाः ॥ ३३ ॥ १३९९

શબ્દાર્થ.—વિચાર વિનાના પુરૂષો; સ્થૂળતા આદિ નિકાર પર્યંત (કાય)
ને, સ્પર્શાદિ ગુણને અને માટીને પણ એક કડીને ઘડા કહે છે. (કહેવાનો
ભાવ એવો છે કે, ઉપાદાન કારણથી ભિન્ન શક્તિના કાર્યને સદ્ભાવ છતાં
પણ ભેદ પ્રતીતિના હેતુરૂપ વિચારનો અભાવ હોનાથી કાર્યકારણનો ભેદ
અજ્ઞાનીઓને ભાસતો નથી). ૩૩.

कुलालव्यापृतेः पूर्वो यावानंशः स नो घटः ।

पश्चात् पृथुगुणादिमत्त्वे युक्ता हि कुमता ॥ ३४ ॥ १४००

શબ્દાર્થ.—કુલારના વ્યાપારથી પૂર્વના જેટલા અંશ [છે] તે ઘડો
નથી. પછી પૃથુગુણાદિમત્તવળુ સતે ઘડાપણુ યોગ્ય જ [છે]. ૩૪.

નિરૂચન —ઉપર મેંના ઘટવ્યવહારના અનિચારરૂપ મુખપણુ મ્મ છે તે અત્ર
ખતાવે છે માગી ઉપર કુભારે જ્યાં સુધીમા ઘટ બનાવવાને કાંઈ ક્રિયા કરી નથી ત્યાં
સુધીમા તેમા (માગીમા) ઘટપણુ સભ્યનુ નથી (એટલે ઉપરના મેંમા અવિચારી
પુરૂષો માગી પણુ ભેગી ભેગી ઘડો માને છે તે તેમનો અવિચાર છે) પણુ કુભારે કા
યનો આરભ મરી મોટા ગોનરૂપ આમરનાણુ મ્યા પછી તેને—તે આમરને ઘટ સમાની
વાચ્યતા ઉચિત છે મ્મને તે આમરની ઉત્પત્તિની પછી જ વ્યવહારમા ઘટ શબ્દનો પ્ર
યોગ આ યો છે ૩૪

स घटो न मृदो भिन्नो नियोगे सत्यनीक्षणात् ।

नाप्यभिन्नः पुरा पिण्डशायामनवेक्षणात् ॥ ३५ ॥ १४०१

अतो निर्वचनीयोऽयं शक्तिवत् तेन शक्तिनः ।

अव्यक्तत्वे शक्तिसक्ता व्यक्तत्वे घटनामभ्युत् ॥ ३६ ॥ १४०२

શબ્દાર્થ:—[ધડો ધૃત્તિકાના] વિયોગ મતે નહિ દેખવાથી તે ધડો માટીથી ભિન્ન નથી; [અને] પૂર્વે પિંડસ્થામાં ન દેખવાથી અભિન્ન પણ નથી; (૩૫.) એટલા માટે શક્તિની પેઠે આ (ધડો) અનિર્વચનીય [છે], તે કારણ માટે [તે] શક્તિજન્ય—શક્તિનું કાર્ય [છે]. અપ્રગટપણું સતે શક્તિ કહેલી [છે; અને] પ્રગટપણું સતે ઘટ નામને ધરનાર [છે]. ૩૬.

વિવેચન:—ધડો આપણને પ્રસન્ન હોવાથી તે પાર્થાર્થિક (વાસ્તવ) છે, માટે તેને અનિર્વચનીય શક્તિનું કાર્યપણુ અધુક્ત છે, એમ સમજનાયુ નથી, કેમકે ઘડાયુ ન પારમાર્થપણુ સિદ્ધ નથી માટીઆથી જ ધડો રોપ શકે છે તે ધર યતેનથી અર્થાત્ માટીનો ને ઘડતો જો વિયોગ ક'પીએ તો ધડો જ રહે નહિ આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ધડો માટીથી ભિન્ન નથી, પણ વળી તે માટીને રૂપે પણ નથી, એટલે પિંડસ્થાપ માટીમાં કાઈ ધડનો બોધ થતો નથી અર્થાત્ તે માટીથી ભિન્ન પણ છે આથી કરીને એમ સિદ્ધ થાય છે કે જેમ નહિ અનિર્વચનીય છે તેમ તેનું કાર્ય પણ અનિર્વચનીય છે. વાસ્તવ, જો શક્તિ અને તેનું કાર્ય અનિર્વચનીય છે—જેને જો જ રૂપ છે તો પછી આ શક્તિ અને આ તેનું કાર્ય એમ બેઠ શા માટે ક'મે જોઈએ—અમગ્નપણુ અપ્રગટતા હોવાથી શક્તિ, અને અમગ્નતા હોવાથી એટલે પ્રગટતા હોવાથી આપણે ધડો કહીએ છીએ ૩૫-૩૬.

૧દ્રજાલિકનિષ્ઠાડપિ માયા ન વ્યજતે પુરા ।

પથાદ્ધર્વસેનાદિરૂપેણ વ્યક્તિમામુયાત્ ॥ ૩૭ ॥ ૧૪૦૩

શબ્દાર્થ:—૧દ્રજાલ સંખ'ધી માયા પણ [મહિમ'ત્રાદિક પ્રયોગની] પૂર્વે પ્રગટ થતી નથી [પણ હક્ત પ્રયોગની] પછી અર્ધવ સેનાદિરૂપે પ્રગટતાને પામે છે. (અર્થાત્ પૂર્વે અપ્રગટ છતાં પણ માયા પ્રગટ થા. છે.) ૩૭.

एवं मायामयत्वेन विकारस्यानृताऽऽत्मताम् ।

विकाराधामृद्वस्तुसत्यत्वं चाग्रवीच्युतिः ॥ ૩૮ ॥ ૧૪૦૪

શબ્દાર્થ:—એ પ્રકારે [વિકારના] માયામયપણુએ વિકારની અનૃતતાને અને વિકારના આધાર માટીરૂપ વસ્તુના સત્યાપણને લગવતી શ્રુતિ કહેતી હવી. ૩૮.

વિવેચન:—વિકાર જે કાર્યરૂપ ધરાદિક છે તેમનું માયામયપણુ છે, એટલે તે માયાનું કાર્ય છે માટે તેઓનું અધ્યાપણુ છે—અનૃતતા છે, અને વિકાર—ધરાદિકનો આધાર માટી જે તે સત્ય છે એમ જ્ઞાતમણ વિકારો નામમેય મુનિકેત્યે મત્ય " વાસ્તવથી કહેતો ધરાદિક વિકાર નામમાન છે—અધ્યા છે અને મા. શ્રુતિકા મત્ય છે ' આ હદિઓની શ્રુતિ કહે છે—કહેતી હવી ૩૮

એ શ્રુત્યર્થને નીચેના શ્લોકમાં દેખી જતાવે છે—

वाह्निप्यपार्थं नाममानं विहारो नास्य सत्यता ।

स्पर्शादिगुणयुक्ता नु सत्या केवल मृत्तिका ॥ ૩૯ ॥ ૧૪૦૫

શબ્દાર્થઃ—વાણીથી કહેલ આચારું કાર્ય નામમાત્ર [છે], તેની સત્યતા નથી [પણ] સ્પર્શાદિ ગુણે યુક્ત એવી કેવળ માટી જ સત્ય [છે]. ૩૯.

વ્યક્તાવ્યક્તે તદાધાર इति त्रिज्वाययोर्द्वयोः ।

પર્યાયઃ કાલભેદેન તૃતીયસ્ત્વનુગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥ ૧૪૦૬

શબ્દાર્થઃ—વ્યક્ત, અવ્યક્ત [અને] તેઓનો આધાર; એ પ્રકારનાં ત્રણમાંનાં પ્રથમનાં બેનો પર્યાય છે. કાળભેદવડે ત્રીજો તે તે બંનેમાં અનુવર્તે છે—૨૯ છે. ૪૦.

વિવેચનઃ—શક્તિ અને તેના કાર્યનું મિથ્યાપણું તથા તે બંનેના આધારનું સત્યપણું છે તેનું કારણ બતાવે છે. વ્યક્ત—પ્રગટ—ઘટાદિક સર્વ જે શક્તિનું કાર્ય છે તે, અને અવ્યક્ત—અપ્રગટ—સર્વના કારણરૂપ શક્તિ, તથા આ વ્યગ્ર અને અવ્યક્તનો આધાર માટી, આ ત્રણમાંના પ્રથમનાં બે એટલે કાર્ય અને શક્તિનો તે તેઓના સંબંધમાં આવનાર કાળના ભેદવડે પર્યાય છે અર્થાત્ તેઓ તે કાળના ક્રમ પ્રમાણે હોય કે, (પાછળ ૧૩૮૫ મો શ્લોક જુઓ) પણ ત્રીજો એ બંનેના આધારરૂપ જે માટી છે તે તે એ બેમાં અર્પદા અનુગત છે. કહેસોના બાગ એવો છે કે શક્તિ અને કાર્ય તે કોઈ એક કાળમાં ચનારા હોવાથી તેઓનું મિથ્યાપણું છે; અને આધાર ત્રણે કાળમાં તેમાં વર્તમાન-સ્થિત-હોવાથી તેનું મલપણું છે. ૪૦

વિકાગ્ની અસસતામા ત્રણ હેતુ છે તે ત્રીયેના શ્લોકથી બતાવે છે—

નિસ્તત્ત્વં ભાસમાનં ચ વ્યક્તમુત્પત્તિનાશમાક્ ।

તદુત્પત્તૌ તસ્ય નાન વાચા નિષ્પાદ્યતે નૃમિઃ॥૯૧॥ ૧૪૦૭

શબ્દાર્થઃ—વ્યક્ત અસત સતું ભાસતું [છે], ઉત્પત્તિ અને નાશને ભજનાઈ [છે], અને તેની ઉત્પત્તિમાં તેનું નામ માણસોએ વાણીવડે પડાય છે. ૪૧.

જક્તે નદ્દેપિ નામૈતન્ નૃવક્રેચનુવર્તતે ।

તેન નામ્ના નિરુપ્યત્વાદ વ્યક્તં તદ્રૂપમુચ્યતે ॥૯૨॥ ૧૪૦૮

શબ્દાર્થ—વ્યક્ત નાશ પામે સતે પણ [વ્યક્તનું] એ નામ માણસોના યુગમાં અનુવર્તે છે. [તેનું—વ્યક્તનું] તે નામવડે નિરૂપણ હોવાથી વ્યક્ત, તે (નામ) રૂપ કહેવાય છે. ૪૨.

વિવેચનઃ—મક્ત—શક્તિથી ઉત્પન્ન થએલાં કાર્ય, ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામી જાય તેપણુ તેનું નામ પડીથીએ માણસોના યુગમાં રહે છે—અનુવર્તે છે. આથી એમ જણાય છે કે જે વ્યક્ત છે તે વાણીથી બ્યવહાર કરેલ માત્ર નામરૂપ જ છે એટલે કે વ્યક્તનું સ્વરૂપ બીજું કંઈ નથી, પણ કેવળ નામરૂપ જ છે આનો ભાવ એવો છે કે, વિવાદનો વિષય ધંકો છે તે કેવળ ‘ઘટ’ એ શબ્દની પેઠે જ તે શબ્દરૂપ હોવાને યોગ્ય છે, પણ વાસ્તવરૂપે નથી, કેમકે તેની વાસ્તવતાનો અભાવ છતાં પણ ‘ઘટ’ શબ્દવડે તેનો બ્યવહાર કરેલો છે. ૪૨

આ પ્રમાણે પાછલા અને આ શ્લોકથી વિકારની અસત્યતાના ત્રણે હેતુ સાધીને હવે અનુમાનની રચનાના પ્રકારનું સૂચન કરે છે.—

નિસ્તત્ત્વત્વાદિનાશિત્ત્વાદ્વાચારંભણનામતઃ ।

વ્યક્તસ્યે ન તુ તદ્દૂષં સત્યં કિંચિન્મૃદાદિવત્ ॥૪૩॥ ૧૪૦૯

શબ્દાર્થ—અસત્પણ્ડાથી, વિનાશીપણ્ડાથી [અને] વાણીવડે આરંભ કરેલ નામરૂપથી વ્યક્તનું તે રૂપ તો મૃત્તિકા આદિની પેઠે કાંઈ પણ સત્ય નથી. ૪૩.

વિવેચન—ઘટાદિરૂપ કાર્ય જે વ્યક્ત છે તેનો મોટા જોગ પેટાજરૂપ આકાર છે તે કાંઈ પણ સત્ય નથી એમ આપણે પાછળ મિદ્ધ કરી ગયા છીએ. એટલે તેનું નિસ્તત્ત્વપણું છે—અસત્પણું છે આ અસત્પણું એ ઘટાદિ વિકારની અસત્યતાનો પહેલો હેતુ છે; વ્યક્તના આધારરૂપ માટી વર્તમાન છતાં પણ વ્યક્ત વિનાશી થાય છે; આમ તેનું વિનાશીપણું છે એ તેની અસત્યતાનો બીજો હેતુ છે અને માટી વાણીથી ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દરૂપે જ તે છે, આમ તેનું નામરૂપપણું એ તેની અસત્યતાનો ત્રીજો હેતુ છે. આ ત્રણે હેતુવડે વ્યક્તમાં કાંઈ સત્ય નથી. અહીં મૂળ શ્લોકમા ‘મૃત્તિકા આદિની પેઠે કાંઈ સત્ય નથી’ એ દર્શાવેલ આપ્યું છે તે વેધર્થ—વ્યતિરેણી—દર્શાવેલ છે, અને તે ત્રણે હેતુમાં ત્રીજો પ્રમાણે ઘટાડો શકાય છે

ઘટાદિ કાર્ય અસત્ હોવાને યોગ્ય છે, કેમકે તે નિસ્તત્ત્વ છે. જે અસત્ય નથી તે નિસ્તત્ત્વ પણ નથી, જેમ ઘટાનું ઉપાદાન કારણ માટી અસત્ય નહિ હોવાથી નિસ્તત્ત્વ નથી ઘટાદિ કાર્ય વિનાશી હોવાથી અસત્ય હોવાને યોગ્ય છે જે અસત્ય ન હોય તે માટીની પેઠે વિનાશી પણ ન હોય.

વાણીજન્ય શબ્દમાત્ર રૂપવાણી હોવાથી ઘટાદિ કાર્ય અમલ છે જે અસત્ય ન હોય તે આત્માની પેઠે શબ્દમાત્ર રૂપવાણું પણ ન હોય. ૪૩.

એ પ્રમાણે હેતુ અને મુક્તિવડે વિકારની અસત્યતા બતાવી તેના અધિષ્ઠાન મૃત્તિકાની સત્યતાને કહે છે—

વ્યક્તકાલે તતઃ પૂર્વમૂર્ધ્વમપ્યેકરૂપમાક્ ।

સતત્ત્વમાવિનાશં ચ સત્યં મૃદ્વસ્તુ કથ્યતે ॥ ૪૪ ॥ ૧૪૧૦

શબ્દાર્થ—કાર્યના સ્થિતિકાળમાં, તેનાથી પહેલાં અને તેનાથી પછી પણ એક રૂપને લજનાર, વાસ્તવરૂપ સહિત અને અવિનાશી મૃત્તિકારૂપ વસ્તુ સત્ય કહેવાય છે. ૪૪.

વિવેચન—વ્યક્ત—ઘટાદિક કાર્ય બધાં સુધીમા હોય છે ત્યાં સુધીમાં માટી, માટીને જ રૂપે છે. તે નાશ પામ્યા પછી પણ તે પોતાને જ રૂપે છે, અને ઘટાદિકની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ તે તો પોતાને જ રૂપે છે આમ માટી એક રૂપવાણી જ છે. અર્થાત્ વાસ્તવરૂપ સહિત છે વિકાર નાશ પામતાં છતાં પણ માટી નાશ પામતી નથી, માટે તે અવિનાશી છે, આથી માટી સત્ય છે. અત્ર એ અનુમાન છે કે મૃત્તિકારૂપ વસ્તુ વાસ્તવ સ્વરૂપવાળી હોનાથી તથા ત્રણે કાળમાં એક આકારવાળી હોવાથી આત્માની પેઠે સત્ય હોવાને યોગ્ય છે. ૪૪.

વ્યક્તં ઘટો વિકારશ્ચેત્યૈર્નામભિરીરિતઃ ।

અર્થશ્ચેદનૃતઃ કસ્માન્ન મૃદ્વોષે નિવર્તતે ॥ ૪૫ ॥ ૧૪૧૧

નિવૃત્ત એવ યસ્માન્તે તત્સત્યત્વમતિર્ગતા ।

ઈદ્દન્નિવૃત્તિરેવાત્ર વોધજા ન ત્વભાસનમ્ ॥ ૪૬ ॥ ૧૪૧૨

પુમાનધોમુલો નીરે ભાતોઽપ્યસ્તિ ન વસ્તુતઃ ।

તત્સ્થમર્ત્યવત્ તસ્મિન્નૈવાસ્થા કસ્યચિત્ કચિત્ ॥૪૭॥ ૧૪૧૩

શબ્દાર્થઃ—વ્યક્ત, ઘટો અને વિકાર; એમ એ ત્રણ નામોવડે કહેલો અનૃત અર્થ મૃત્તિકાનો બોધ થયે સતે કેમ નિવૃત્તિ પામે નહિ? એમ જો [કહે] તો; (૪૫.) [તે] નિવૃત્તિ પામેલો જ [છે], જેથી તારી તેના સત્યપણાની બુદ્ધિ ગઈ [છે]. અહિં આં (સોપાધિક બ્રમમાં) એ પ્રકારની બોધજન્ય જ નિવૃત્તિ [છે]; પણ [સ્વરૂપની] અપ્રતીતિ (રૂપ નિવૃત્તિ) નથી. (૪૬). પાણીમાં પુરૂષ, અધોમુખ ભાસતો સતો પણ વાસ્તવિક રીતે [તે તેમ] નથી. કાંઈ ઉભેલા માણસની પેઠે તે-ભાસતા અધોમુખ (પુરૂષમાં) કોઈ (પુરૂષ) ની ક્યારેય (એ ઊંધે માથે છે એવી) આસ્થા નથી જ. ૪૭.

વિવેચનઃ—* વ્યક્ત આદિ ત્રણ શબ્દવડે શક્તિના કાર્યનો આપણે વ્યવહાર કરી-એછીએ, તે તેના કારણથી ભિન્ન હોઈ અસત્ છે એમ અગીકાર કર્યા છતાં પણ માટી-રૂપ તેના કારણનું બ્યારે જ્ઞાન થયું સારે તો નિવૃત્તિ પામતું જોઈએ. જેમ છીપમાં ભાસતું રૂપું છીપનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી નિવૃત્તિ પામે છે તેમ. તથાપિ તે કાર્યરૂપ અસત્ નિવૃત્તિ તો પામતું નથી. આ રીતની વાદીની યંત્રા છે. સિદ્ધાંતી કહે છે કે હે વાદી! જે કારણથી ઘટાદિમાંની તારી સત્યપણાની બુદ્ધિ નાશ પામી છે તે જ કારણથી તે ઘટાદિક પણ નિવૃત્ત થયા છે એમ સમજ. તારૂં કહેવું એવું છે કે છીપના જ્ઞાનથી જેમ રૂપાનું જ્ઞાન નાશ પામે છે તેમ ધડાના અધિજ્ઞાન માટીનું જ્ઞાન થવાથી ધડો નાશ પામવો જોઈએ, પણ અહિં આં તેમ હોઈ શકે નહિ. છીપમાં રૂપું ભાસમાન થાય છે તે કૃત્વજ અજ્ઞાનથી જ ભાસે છે; ઉપાધિથી ભાસતું નથી; મારે ત્યાં-શુક્તિમાં રૂપું એ નિરૂપાધિક બ્રમ છે. નિરૂપાધિક બ્રમમાં અધિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી કલ્પિત વસ્તુના સ્વરૂપનો અભાવ થાય એ જ બોધનું લક્ષણ છે; પણ સોપાધિક બ્રમમાં તેમ નથી. સોપાધિક બ્રમ એટલે ઉપાધિ મળવાથી થએલો બ્રમ આ સોપાધિક બ્રમમાં કલ્પાએલી વસ્તુના અધિજ્ઞાનનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં તેમાં સત્યતાની બુદ્ધિ હતી તે નાશ પામે એટલે જ તેનો બોધ થયો એમ સમજવાનું છે; કાંઈ તે કલ્પાએલ વસ્તુના સ્વરૂપની અપ્રતીતિ થવી એ રૂપ બોધનું લક્ષણ નથી. આમ હોવાથી માટીનું જ્ઞાન થવાથી ઘટ સ્વરૂપ નાશ પામતું જોઈતું નથી. એ તો માટીનું જ્ઞાન થયું, અને ઘટનું મિથ્યાત્વ સમજાયું એટલે તેની—ઘટાદિની નિવૃત્તિ યઈ જ ગએલી છે. પાણીમાં ઉધો ભાસતો પુરૂષ ઉધો જ છે એમ વિવેચન

* બ્રમમાં 'ધટ' શબ્દ છે તેથી આવડ પદાર્થ માત્રના નામનો સમાવેશ કરી લેવાનો છે.

કે અવિચેકી કોઈ પણ પુરુષ જાનતો નથી. જે કે જ્યાં મુધી તે કાંઈ ઉભો રહે છે અર્થાત્ જળના ગમીપવર્તારૂપ ઉપાધિના સમર્ગમાં છે ત્યાં મુધી તે બાસે છે, તથાપિ તે અસત્ય છે; તેમ થશે. પણ ઉપાધિના સમર્ગમાં છે ત્યાં મુધી બાસે તો ખરો, તથાપિ તેનું મિથ્યાત્વ મનજન્યું એટલે તે નિવૃત્તિ પામ્યો એમ કહેવાય. ૪૫—૪૭.

ઈદમ્બોધે પુમર્થત્વં મતમદ્વૈતવાદિનામ્ ।

મૃદૂપસ્યાપરિત્યાગાદિવર્તત્વં વદે સ્થિતમ્ ॥ ૪૮ ॥ ૧૪૨૪

શબ્દાર્થ:—અદ્વૈતવાદીઓનું, પુરુષાર્થપાત્રું એ પ્રકારનો બોધ થયે સતે માનેલું [છે]. મૃત્તિકાના રૂપના અપરિત્યાગથી ઘડામાં વિવર્તપણું સ્થિત [છે]. ૪૮.

વિવેચન:—સારે શુ આગપિત વસ્તુની અસત્યતાના જ્ઞાન માનથી જ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે એમ મનજનું દ હા. અદ્વૈતવાદમાં તો આગ્રાનંદથી બિન્ન સર્વ વસ્તુઓના મિથ્યા-પણાનો નિશ્ચય થયો એ જ અદ્વિતીય આનંદની અભિવ્યક્તિરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થયો એમ કહેવાય છે. વાર, એમ હોવાથી ધડને મૃત્તિકાનું વિવર્તપણું છે તે મૃત્તિકાના જ્ઞાનથી સિદ્ધ થયું, અને એથી ધડમાં સત્યતાની બુદ્ધિ હતી તે નાગ પામી, પણ તેથી ધડનું વિવર્તપણું અસારમુધી સિદ્ધ થયું નહિ ? કહેવાનો ભાવ એવો છે કે ધડો એ માટીનું રૂપાંતર છે એમ તો સિદ્ધ થયું, પણ તેથી કાંઈ ધડામાની સત્યત્વ બુદ્ધિ નિવર્તે થઈ નહિ ? મિઢાંની કહે છે કે જ્યાં મુધી મૃત્તિકાનું મૃત્તિકાના સ્થિત છે ત્યાં મુધી ધડમાં વિવર્તપણું સ્થિત જ છે. ૪૮.

પરિણામે પૂર્વરૂપં ત્યજેત્ તત્ ક્ષીરરૂપવત્ ।

મૃત્સુવર્ણં નિવર્તેત્ ઘટકુંડલયોર્નદિ ॥ ૪૯ ॥ ૧૪૨૫

શબ્દાર્થ:—તે (ઉપાદાન કારણ), દૂધના રૂપની થેડે પરિણામ (વાદ) માં પૂર્વ રૂપને તજે છે [પણ] ઘટ અને કુંડળ (વિવર્ત) માં માટી અને મુવર્ણું નિવર્તેત્ થતાં નથી [એ] પ્રસિદ્ધ [છે]. ૪૯.

વિવેચન:—ધડમાં માટીના રૂપરૂપનો પરિણામ નથી, નોપણ તેમાં માટી પરિણામ પામી એમ તો કહેવાય કે નહિ ? ના, ન કહેવાય, કેમકે પરિણામ પામવામાં તો ઉપાદાન કારણનું પૂર્વ રૂપ જ ફરી જાય છે, જેમ દૂધમાંથી દહીં થતા—દૂધનું પરિણામ થતાં, તેમાં દૂધનું પૂર્વ રૂપ જ ફરી ગયું છે તેમ. વાર, સારે શુ તમે એમ કહેતા મારોહો કે વિવર્તમાં ઉપાદાન કારણ પોતાના પૂર્વ રૂપનો ત્યાગ કરતું નથી ? હા, તેમ જ છે. માટી અને મુવર્ણુંમાંથી વિવર્તરૂપ ઉત્પન્ન થએલ ધડમાં અને કુંડળમાં અનુક્રમે માટી અને મુવર્ણુંના પૂર્વ રૂપનો અપરિણામ જ છે. તેમાં તેઓ નિવર્તે થયાં જ નથી એ પ્રસિદ્ધ છે. ૪૯.

ઘટે મમે ન મૃદ્વાવઃ કપાલાનામવેક્ષણાત્ ।

મૈવંચૂર્ણંડસ્તિ મૃદૂપં સ્વર્ણરૂપં ત્વતિસ્ફુટમ્ ॥ ૫૦ ॥ ૧૪૨૬

શબ્દાર્થ:—[વાદી કહે છે કે] ધડો ભાગી ગયે સતે હીલકાંના દેખવાથી [તેમાં] મૃત્તિકાનો ભાવ નથી. [સિદ્ધાંતી કહે છે કે] ના, એમ નથી. [તે હીલોનો] ચૂરો ક્યે સતે મૃત્તિકાનું રૂપ છે; [અને] મુવર્ણું રૂપ તો આતિ રૂપક [છે]. ૫૦.

ક્ષીરાદૌ પરિણામોઽસ્તુ પુંસસ્તદ્ભાવવર્જનાત્ ।

एतावता मृदादीनां दृष्टान्तत्वं न हीयते ॥ ५१ ॥ ૧૪૧૭

શબ્દાર્થ—પુરૂષને [ક્ષીરાદિના કાર્યમાં] તે (ક્ષીર આદિક) ના ભાવનો અભાવ હોવાથી ક્ષીરાદિમાં પરિણામ હો. [એમ વાદીનું કહેવું છે તેનો સિદ્ધાંતી પગિહાન કરે છે] એટલાવડે મૃત્તિકા આદિનું દૃષ્ટાંત-પણ હણાતું નથી. ૫૧.

વિવેચન.—માઠી અન પૂર્વ પક્ષ કહે છે, કે જેમ ક્ષીરનું પૂર્વ રૂપ શરતા તેમાં પરિણામવાદ છે, તેમ જ મૃત્તિકા અને સુવર્ણના પણ પગિહામવાદ મમત્તય છે કેમકે માગીના ધડામાં અને સુવર્ણના કુણમાં પુરૂષને માગીનો ભાવ કે સુવર્ણનો ભાવ રહેતો નથી આથી જીને તેઓમાં પણ પગિહામવાદ ભલે હોય સિદ્ધાંતી કહે છે કે માન એટલા જ ઉપરથી મૃત્તિકા આદિના વિવર્તવાદના દાખાને બાંધી થતી નથી ક્ષીરમાંથી દહીં થયું છે એ તો અરેખક પરિણામ જ છે કેમકે દહીંમાંથી પછી ક્ષીરભાવ થવાનો જ નથી પરંતુ ધડો અને કુણમાં તો મૃત્તિજભાવ અને સુવર્ણભાવ પાસિદ્ધ જ છે. આથી માગી અને સુવર્ણમાં પગિહામ મબત્તો નથી વિવર્ત જ છે ૫૧

आरंभवादिनः कार्यं मृदौ द्वेगुण्यमापतेत् ।

रूपस्पर्शादयः प्रोक्ताः कार्यकारणयोः पृथक् ॥ ५२ ॥ ૧૪૧૮

શબ્દાર્થ—આરંભવાદીઓના [મમત] કાર્યમાં મૃત્તિકાની દ્વિગુણતા પ્રાપ્ત થાય છે; [કેમકે] કાર્યના અને કારણના રૂપ અને સ્પર્શાદિક ગુણોને [તેઓ] જૂના જૂદા કહેલા [છે]. ૫૨.

વિવેચન.—મૃત્તિકા અને સુવર્ણને પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે પરિણામવાદ કદાચ ઘટતો નથી, તોપણ આરંભવાદ તો કહે છે કે નહિ ? આ શકા ઉપર આ શ્લોક કહે છે નૈયાયાદિઓએ માગીને આરંભવાદ પણ અન્ય કહેતો નથી આરંભવાદીઓના મતમાં કાર્યના અને કારણના ગુણો જૂના જૂના સ્વરૂપના છે માગીમાંથી વડો થાય છે ના તે ધડામાં વડત્વ—ધડાપણુ અને નરત્વ (માગીપણુ) અને છે, માટે ઉપાદા. ૧ રતા તેના કાર્યમાં દ્વિગુણપણુ આવે છે બ્યક્તારમાં કાર્ત એ મિત્ર થતું નથી, કેમકે ધડામાં મૃત્ત્યુને બેસના તો પછી તેના ગુણો પણ બેસના એકાએક ગાળીમાં બનાવેન ધડામાં માગીનું કૃષ્ણ અને વર્ણનું રૂપાત્મ માગી કાર્ત દ્વિગુણ રૂગુન અરતુ નથી તેમાં તો માન માગીનું રૂપાત્મ જ દેખાય છે ઘટમમવી રૂપાત્મ દેખાતું નથી અર્થાત્ કાર્યગુણની અપ્રતીતિ વાચ છે, ને તેથી કાર્યકારણના ગુણબે મિત્ર થતા નથી એ કપિત બેદો વાચતમ અભેદરૂપે અનિર્વચનીયતા પાને છે આથી આરંભવાદ અમગત છે ૫૨

मृत्सुवर्णमयश्चेति दृष्टान्तत्रयमारुणिः ।

माहातो वासयेत्कार्यामृतत्वं सर्ववस्तुषु ॥ ५३ ॥ ૧૪૧૯

શબ્દાર્થ—માઠી, સુવર્ણ અને લોહ એમ ત્રણ દૃષ્ટાંત ઉદાહરક મુદિ

કહેતા હવા; જેથી સર્વ વસ્તુઓમાં કાર્યના મિથ્યાપણાની વાસના કરવી. ૫૩.

વિવેચન:—વિવર્તવાદમાં માત્ર માટી અને સુવર્ણ એમ બેનાં જ દર્શાવે છે એમ નથી છાંદોગ્યોપનિષદમાં ‘સૌમ્યકેન મૃત્વંદેન હે સોમ્ય ! મૃત્તિકાના પિંડવડે’ એ વાક્યથી આરંભી ‘કાર્ણાવચ્છમિત્યેવ સત્ય ‘આ લોહ જ સત્ય છે’ સ્વાંસુધીમાં કાર્યનું મિથ્યાપણું બતાવવામાં માટી, સુવર્ણ અને લોહરૂપ ત્રણ દર્શાવે કહેવાં છે. આ ત્રણ દર્શાવે જ મૃત્તિકા આદિ ધણામાં કાર્યનું મિથ્યાપણું અનુભવાએલું છે. માટે ભૂતબાતિકરૂપ સર્વ વસ્તુઓમાં કાર્યના મિથ્યાપણાની વાસના કરવી. ૫૩.

૨. એક કારણના જ્ઞાનથી કાર્ય સમૂહના જ્ઞાનપૂર્વક બ્રહ્મ અને જગત્નું સ્વરૂપ તથા જગત્ની ઉપેક્ષા.

૧૪૨૦—૧૪૫૦.

૧. એક કારણના જ્ઞાનથી કાર્યસમૂહનું જ્ઞાન થાય છે. ૧૪૨૦—૧૪૨૭.

કારણજ્ઞાનતઃ કાર્યવિજ્ઞાનં चापि सोऽवदत् ।

सत्यज्ञानेऽनृतज्ञानं कथमत्रोपपद्यते ॥ ५४ ॥ ૧૪૨૦

समृत्कस्य विकारस्य कार्यता लोकदृष्टिः ।

वास्तवोऽत्र मृदंशोऽस्य बोधः कारणबोधतः ॥ ૫૫ ॥ ૧૪૨૧

શબ્દાર્થ:—અને કારણના જ્ઞાનથી કાર્યનું જ્ઞાન પણ તે કહેતા હવા. અહિં ‘આં સત્ય—કારણ—નું’ જ્ઞાન થયે સતે અનૃત—કાર્ય—નું’ જ્ઞાન કેમ સંભવે છે ? (૫૪). મૃત્તિકાએ સહિત વિકારને લોકદૃષ્ટિથી કાર્યપણું [છે]. અહિં ‘આં મૃત્તિકાને અંશ વાસ્તવ [છે]. આનો બોધ કારણના બોધથી [થાય છે], ૫૫.

વિવેચન:—જ્યારે પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે કાર્યનું મિથ્યાપણું છે ત્યારે તેનું અનુસધાન શા માટે કહેવું છે એમ આશંકા કરીને કહે છે, કે પાછલા શ્લોકની રીકામાં બતાવેલી ભગવતી શ્રુતિમાં જ ઉદાસકે ત્રપિ પોતાના પુત્ર સ્વેતકેતુને કહેતા હતા, કે મૃત્તિકા અને સુવર્ણ આદિરૂપ પારમાર્થિક કારણના વિજ્ઞાનથી તે કરતાં વલિક્ષણ ધટ અને અલંકાર આદિ કાર્ય જણાઈ આવે છે. વાદી અત્ર શંકા કરે છે, કે કારણ જાણવાથી કાર્યનું જ્ઞાન કેમ સભવે છે ? સિદ્ધાંતી તેનો પરિહાર કરે છે, કે કાર્યમાં અસ અને મિથ્યા એવા બે અનો છે, તેટલા માટે કારણ જે સત્ય છે તેનું જ્ઞાન ચવાથી કાર્યની અદરના સત્ય અશનું જ્ઞાન થાય છે.

લોકમાં કાર્યપણું કોને કહેવાય છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ. અધિજ્ઞાનમૂલ મૃત્તિકાએ સહિત જે વિકાર આરોપિત ધટાદિને રૂપે છે તેને જ લોકમાં કાર્યપણું કહે છે. ભવતુ, ઉપાદાન સહિત વિકારને લોક કાર્યપણું કહે, પણ તેથી ‘કારણ જ્ઞાનથી કાર્યજ્ઞાન થાય છે’

એમાં શુ વચ્ચુ ? સિદ્ધાંતી કહે છે કે ભાઈ ! માંભળ. કાર્યમાં આવી વસ્તેના 'આતું' મોટું જોળ પેટાળ' ૬૦ જે અનુત શુણ છે, તેનો અભાવ હોવાથી તેમાં 'જે સત્યાંગ છે તેનું જ્ઞાન કારણ જાણવાથી થાય છે. અત્ર ઘટના દૃષ્ટાંતમાં માટીનો અંશ જે વાસ્તવ છે તેનું જ્ઞાન, કારણરૂપ માટીને જાણવાથી થયું છે એવો જ્ઞાન છે. ૫૪—૫૫.

અનૃતાંશો ન વોદ્યવ્યસ્તદ્વોધાનુપયોગતઃ ।

તત્ત્વજ્ઞાનં પુમર્થે સ્યાન્નાનૃતાંશવવોધનમ્ ॥ ૫૬ ॥ ૧૪૨૨

શબ્દાર્થ—તે જોધ નો અનુપયોગ હોવાથી મિથ્યા અંશ જાણવા યોગ્ય નથી. તત્ત્વનું જ્ઞાન [એ] પુરૂષાર્થ છે. મિથ્યા અંશનું જાણવું [એ કાંઈ પુરૂષાર્થ] નથી. ૫૬.

તર્हि कारणविज्ञानात् कार्यज्ञानमितीरिते ।

મૂઢોધે મૃત્તિકા બુદ્ધેત્યુક્તં સ્યાત્કોડત્ર વિસ્મયઃ॥૫૭॥ ૧૪૨૩

શબ્દાર્થ—[વાદી કહે છે.] ત્યારે 'કારણના જ્ઞાનથી કાર્યનું જ્ઞાન [થાય છે]' એમ કહે સતે 'માટીના જ્ઞાનથી માટી જાણી' એમ કહેલું થાય છે. [સિદ્ધાંતી કહે છે.] એમાં શો વિસ્મય [છે]? (અર્થાત્ માટીના જ્ઞાનથી માટી જાણી એ માત્ર શબ્દનો અમત્કાર થયો. એમાં કાંઈ અર્થનો અમત્કાર નથી આવતો.) ૫૭.

સત્યં કાર્યેષુ વસ્ત્વંશઃ કારણાત્મેતિ જ્ઞાનતઃ ।

વિસ્મયો માડસ્તિવહાસસ્ય વિસ્મયઃ કેન વાર્યતે॥૫૮॥ ૧૪૨૪

શબ્દાર્થ—[તે] સત્ય [છે જેથી] કાર્યોમાં [જે] વસ્તુનો અંશ [છે તે] કારણરૂપ [છે] એમ જાણનાર (પુરૂષ)ને વિસ્મય માં હો. [પણ] અહિં આં આ (અજ્ઞાની પુરૂષ)નો વિસ્મય શાણે નિવારણ કરાય છે? ૫૮.

આરંભી પરિણામી ચ લૌકિકચૈકકારણે ।

જ્ઞાતે સર્વમતિ શ્રુત્વા પ્રાપ્તવંત્યેવ વિસ્મયમ્ ॥ ૫૯ ॥ ૧૪૨૫

શબ્દાર્થ—આરંભવાદી, પરિણામવાદી અને પ્રાકૃત (જનો); એક કારણ જાણ્યે સતે સર્વ જ્ઞાન [થાયછે એમ] સાંભળીને વિસ્મય પામે જ છે, ૫૯.

વિવેચન—સમવાયી, અસમવાયી અને નિમિત્ત એ ત્રણ કારણોથી ભિન્ન એવી કાર્યની ઉત્પત્તિ છે એમ માનનાર નૈયાયિક તે આરંભવાદી કહેવાય છે. ઉપાધાન કારણ પોતાનું પૂર્વ રૂપ તત્ત્વ વિપરીત રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે એ રૂપ પરિણામને માનનાર સામ્ય તે પરિણામવાદી, અને આ બંને પ્રકારને નહિ જાણનારા માત્ર લોકવ્યવહારમાં જ તત્પર છે તે લૌકિક; એમને કારણજ્ઞાનથી કાર્યજ્ઞાન થાય છે એ વાત સામજીતાં વિસ્મય થાય છે ૫૯.

અદ્વૈતેઽભિમુખીર્કર્તુમેવાત્રૈકસ્ય વોધતઃ ।

સર્વવોધઃ શ્રુતૌ નૈવ નાનાત્વસ્ય વિવક્ષયા ॥ ૬૦ ॥ ૧૪૨૬

શબ્દાર્થઃ—અદ્વૈતમાં અભિમુખ કરવાને જ અહીં છાંદાગ્ય શ્રુતિમાં એક-કારણ—ના બોધથી સર્વ—કાર્ય—નો બોધ [કહેલો છે, પણ] બહુ-પણાની કહેવાની ઈચ્છાવડે નહિ જ (કહેલો નથી જ), ૬૦.

વિવેચનઃ—પાછળ ૧૪૨૦ માં શ્લોકમાં બતાવેલી શ્રુતિના અર્થથી કેટલેક અંશે દૂર જઈને અભ્યસરૂપીમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેનો હેતુ એટલો જ છે, કે ત્યાં બતાવેલી શ્રુતિમાં આ તાત્પર્યનો અભાવ છે. આથી અત્ર અથકારે તેનું વ્યાખ્યાન કરી બતાવ્યું છે. ૬૦.

एकमृत्पिण्डविज्ञानात् सर्वमृन्मयधीर्यथा ।

तथैकब्रह्मबोधेन जगद्वुद्धिर्विभाव्यताम् ॥ ६१ ॥ ૧૪૨૭

શબ્દાર્થઃ—જેમ એક મૃત્તિકાના પિંડના જ્ઞાનથી સર્વ મૃત્તિકામયની બુદ્ધિ [થાય છે], તેમ એક બ્રહ્મના બોધથી જગત્ની બુદ્ધિ [થાય છે એમ] બતાવ્યું. ૬૧

વિવેચનઃ—હવે એક વિજ્ઞાતથી સર્વ વિજ્ઞાતના દક્ષાંતને દેખાડનાર હું સામ્ય । મૃત્તિકાના પિંડવડે સર્વ મૃત્તિકામય બાજેલું થાય છે' આ પાછળ બતાવેલા વાક્યના નિરૂપણ પૂર્વક દાદા-તિકને દેખાડનાર ઉત્તરમાદેશમપ્રાક્ષો વેનાયુન મુર્ચ ભવત્વગત મનમવિજ્ઞાત વિજ્ઞાત 'જોજો કરીને નહિ સાંભળેલું સાંભળેલું થાય છે, નહિ મનન કરેલું મનન કરેલું થાય છે, અને નહિ બાજેલું બાજેલું થાય છે, તે આદેશને પણ તેં (શુદ્ધ સન્મુખ) પૂછ્યો છે ?' આ વાક્યને પણ અર્થથી દેખાડના આચાર્ય અત્ર કલિત અર્થને કહી બતાવે છે. જેમ ધડો, ત્રીડો, આદિનું ઉપાધાન કારણ મૃત્તિકાનો પિંડ છે, તેના બોધથી મૃત્તિકાના પિંડના વિકારરૂપ સર્વ ઘટાદિનું જ્ઞાન થાય છે; એ પ્રમાણે સર્વ જગત્નું ઉપાધાન બ્રહ્મ છે, તો તેના બોધથી તે બ્રહ્મના કાર્ય (વિવરતે) રૂપ સર્વ જગત્નો બોધ થાય છે, એમ બાજવાને ચોગ્ય છે. ૬૧.

૨ બ્રહ્મ (કારણ) અને જગત્ (કાર્ય) નું સ્વરૂપ. ૧૪૨૮—૧૪૪૪.

सच्चित्सुखात्मकं ब्रह्म नामरूपात्मकं जगत् ।

તાપનીયે શ્રુતં બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદલક્ષણમ્ ॥ ૬૨ ॥ ૧૪૨૮

શબ્દાર્થઃ—સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ બ્રહ્મ [છે; તથા] નામ અને રૂપ સ્વરૂપ જગત્ [છે]. તાપનીયોપનિષદમાં સચ્ચિદાનંદ લક્ષણવાળું બ્રહ્મ સાંભળ્યું [છે]. ૬૨.

વિવેચનઃ—બ્રહ્મ અને જગત્ના સ્વરૂપનું જ્ઞાન બંન્ને મુખી થયું ન હોય ત્યાં સુ દેવળ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી જગત્નું જ્ઞાન થાય એ સમ્ય નથી; માટે બ્રહ્મ અને જગત્ના સ્વરૂપ ઉત્તરતાપનીયોપનિષદમાં બ્રહ્મનું, વ્રહ્મવેદ સર્વ સચ્ચિદાનંદમાર્ગે ' આ સર્વ જગત્ સચ્ચિદાનંદમાત્ર બ્રહ્મ જ છે ' આ વાક્યથી સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તે પ્રમાણ પૂર્વક = શ્લોકમાં કહી બતાવે છે. ૬૨.

सद्रूपमारुणिः प्राह प्रज्ञानं ब्रह्म बह्वचः ।

सनत्कुमार आनंदमेवमन्यत्र गम्यताम् ॥ ६३ ॥ ૧૪૨૯

ગ્રન્થાર્થઃ—ઉદાસિદ્ધ ઋષિ મત્ રૂપને [બ્રહ્મ] કહેતા હવા. ઋગ્વેદનું અધ્યયન કરનારાઓ પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ [છે એમ, અને] ભગવાન સનતકુમારે આનંદ [બ્રહ્મ છે એમ કહેતા હવા]. એ જ પ્રમાણે બીજે ઠેકાણે પણ જણાવ્યું. ૬૩.

વિવેચનઃ—આત્મ તાપનીયોપનિષદ્માં જ બ્રહ્મનું વક્ષાનું છે એમ નહિ એ સિવાય બીજા ઉપનિષદોમાં પણ તે હે છાદોગ્ય યુગિમા મરેજ સમ્પ્રેદગમ્ય ભાસિત્ " હે મોખ્ય ! આ ભગત્ આનંદ મત્ હતુ, ' એ આદિ વાચ્યોથી મત્ રૂપ બ્રહ્મનું નિર્ગપણ કરેલું છે ઋગ્વેદના ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠા પ્રજ્ઞાન ત્રય 'બ્રહ્મચેતન મર્મનો આધાર છે પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે, ' એ વાક્યથી બ્રહ્મનું પ્રજ્ઞાનરૂપ બતાવ્યું છે વળી છાદોગ્યમાં ભગવાન સનતકુમારે નાગદને મુમાત્સેવ મિમિષ્ણાસિત્ત્વ ' ભૂમા—પૂર્ણ બ્રહ્મ જાણવાને યોગ્ય છે ' અહીંથી મા-ડીને થો ધે મુમા તત્ત્વમભિત્ ' જે ભૂમા છે તે મુખરૂપ છે ' આ વાક્ય મુખીમાં એ પ્રમાણે ભૂમા શબ્દને કહેનાર બ્રહ્મની આનંદરૂપતા બતાવી છે આ સિવાય તૈત્તિરીય આદિ ઉપનિષદોમાં પણ બ્રહ્મની આનંદરૂપતા છે તે જણાવી લેવી ૬૩.

વિચિંત્ય સર્વરૂપાણિ કૃત્વા નામાનિ તિષ્ઠતિ ।

અહં વ્યાકરવાણીમે નામરૂપે ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ ૬૪ ॥ ૧૯૩૦

ગ્રન્થાર્થ — 'સર્વ રૂપોને ચિંતન કરી, નામ ધરી, [પરમાત્મા] સ્થિત થાય છે; ' [અને] ' હું આ નામ અને રૂપને પ્રગટ કરું, ' એ શ્રુતિથી. ૬૪.

વિવેચનઃ—તેમ બ્રહ્મનું મનરૂપ શ્રુતિ ભગવતીથી બતાવ્યું, તેમ નામરૂપ જગત્નું મનરૂપ પણ શ્રુતિરૂપે બતાવે છે, મર્માગિ રૂપાણિ વિચિંત્ય નીરો નામાનિ કૃત્વાઽભિવદન્ વદાત્ ' ધીર પરમાત્મા સર્વ રૂપ (આકાર) નો વિચાર કરીને (તેમના) નામ કરીને (ધરીને તે) કહેતા મતા સ્થિત છે ' આ અને અવેન જીવેનાત્મનાનુપ્રવિષ્ય નામરૂપે વ્યાકૃત્વાણિ ' આ ભગવે પછી પ્રવેશ કરીને હું નામરૂપ પ્રગટ કરું ' આ શ્રુતિરૂપે જગત્ની સ્થિતિ નામરૂપ જણાવી છે ૬૪

અવ્યાકૃતં પુરા મૃષ્ટેરુદ્ધં વ્યાક્રિયતે દ્વિધા ।

અચિંત્યશક્તિર્માયેષા બ્રહ્મણ્યવ્યાકૃતામિધા ॥ ૬૫ ॥ ૧૪૩૧

શબ્દાર્થ —મૃષ્ટિની પૂર્વે [જગત] અવ્યાકૃત હતું. પછી [તે] બે રીતે પ્રગટ થાય છે. બ્રહ્મમાં આ અચિંત્ય માયા શક્તિ અવ્યાકૃત નામવાળી [છે]. ૬૫.

વિવેચન —બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં તદ્દેત તદ્દેવ્યાકૃતમાર્ગોત્તરજામરૂપામ્વાપેર વ્યાક્રિયતા-ત્તી નામાગમિદ્ સ્વ ' તે પ્રસિદ્ધ આ જગત મૃષ્ટિની પૂર્વે અવ્યાકૃત હતું, તે નામ અને રૂપરૂપે જ, આ એનું નામ અને આ એનું રૂપ એમ પ્રગટ થયું ' આ શ્રુતિરૂપે જગત્નું નામરૂપપણું બતાવ્યું છે, મૃષ્ટિની પૂર્વે જગત્ અવ્યાકૃત હતું, અને પછી વાચ્યના ચક્ર બાવવડે બે પ્રકારે તે પ્રગટ થયું છે અત્ર શ્રુતિમાં અવ્યાકૃત શબ્દ વપરાયો છે તેનો અર્થ આ શ્લોકના ઉત્તરાદ્ધૈથી બતાવે છે બ્રહ્મની અંદર જે અચિંત્ય માયારૂપ શક્તિ છે

અવિત્તિયવ્રહ્મણિષ્ઠા ચિકારં ચાત્યનેકથા ।

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ॥૬૬॥ ૧૯૩૨

શબ્દાર્થઃ—અવિક્તિય બ્રહ્મમાં સ્થિત રહેલી માયા અનેક પ્રકારે વિકાર પામે છે. માયાને તો પ્રકૃતિ જાણવી; [અને] માયાવાળાને તો મહેશ્વર [જાણવા]. ૬૬.

વિવેચન —અવિકારી બ્રહ્મમાં વર્તતી માયા, આકાશાદિક ભૂતો અને બ્રહ્માગદિક જ્ઞાતિકરૂપવડે અનેક પ્રકારે વિકાર પામે છે. અવેતાશ્વનરોષપનિષદ્દમાં તે કહેવ છે સર્વ જગત્તા ઉપાદાન કારણરૂપ માયાને પ્રકૃતિ જાણવી, અને આ માયાનું આશ્રય હોવાથી માયાવાળાને મહેશ્વર એટલે માયાનો નિવાસક જાણવો આ શ્લોકના ઉત્તરાર્દમાં બતાવેલ શ્રુતિમાં બંને પદોમાં 'તુ' શબ્દ વાપર્યો છે તે માયા અને મહેશ્વર પરસ્પર વિવક્ષ્યું છે એમ બતાવવાને માટે છે ૬૬.

આદ્યો વિકાર આકાશઃ સોઽસ્તિ માત્યપિ ચ પ્રિયઃ ।

અવકાશસ્તસ્ય રૂપં તન્મિધ્યા ન તુ તત્રયસ્ ॥૬૭॥ ૧૪૩૩

શબ્દાર્થઃ—[માયોપહૃત બ્રહ્મમાં] આકાશ [એ] પ્રથમ વિકાર [છે], તે અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિય—સચ્ચિદાનંદ—[છે], તેનું રૂપ અવકાશ [છે] તે મિધ્યા [છે; પણ] તે (અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિય) ત્રણ રૂપ તો [મિધ્યા] નથી. (અર્થાત્ સત્ આદિ ત્રણ વાસ્તવ છે,) ૬૭.

ન વ્યક્તેઃ પૂર્વમસ્ત્યેવ ન પથાચાપિ નાશતઃ ।

આદાવંતે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્ તથા ॥૬૮॥ ૧૪૩૪

શબ્દાર્થઃ—[આકાશનું અવકાશરૂપ] વ્યક્તિ (પ્રગટતા) ની પૂર્વે છે જ નહિ; અને પછી પણ નાશ હોવાથી નથી; [મારે અવકાશ મિધ્યા છે, કેમકે] જે આદિમાં અને અંતમાં નથી, તે વર્તમાનમાં [પ્રતીત થતાં છતાં] પણ તેમ [નથી]. ૬૮.

* અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવેત્યાહ કૃષ્ણોઽર્જુનં પ્રતિ ॥ ૬૯ ॥ ૧૪૩૫

શબ્દાર્થઃ—હું ભારત—અર્જુન ! [સર્વ આકાશાદિ] ભૂતો પ્રથમ અવ્યક્ત સ્વરૂપવાળાં, અર્ધ સમયમાં પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપવાળાં અને છેવટે અવ્યક્ત સ્વરૂપવાળાં છે; એમ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા અર્જુન પ્રત્યે કહેતા હતા. ૬૯.

મૃદ્વત્તે સચ્ચિદાનંદા અનુગચ્છન્તિ સર્વદા ।

નિરાકાશે સદાદીનામનુભૂતિર્નિજાઽઽત્મનિ ॥૭૦॥ ૧૪૩૬

શબ્દાર્થઃ—માટીની પેઠે તે (સત્, ચિત્ અને આનંદ) સર્વદા અનુભૂત છે. આકાશરહિત નિજાત્મામાં સત્ આદિનો અનુભવ [થાય છે]. ૭૦.

વિવેચન:—વટાદિકમાં જેમ ત્રણે કાળમાં માટી અનુગત છે તેમ અવકાશમાં પણ સત, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણે રૂપ અનુગત છે. અવકાશને મૂકી દેતાં પણ નિરાકાશ નિજાત્મામાં (તેનો) અનુભવ થાય છે. ૭૦.

અવકાશે વિસ્મૃત્તેઽથ તત્ર કિં ભાતિ તે વદ ।

શૂન્યમેવેતિ चेदस्तु नाम तादृग्विभाति हि ॥ ૭૧ ॥ ૧૪૩૭

શબ્દાર્થ:—અવકાશ વિસ્મરણ થયે સતે પછી ત્યાં તને શું લાસે છે ? [તે] કહે, શૂન્ય જ [લાસે છે], એમ જો [કહે]તો [તે] ભલે હો—લાસો. તેણું પણ પ્રસિદ્ધ લાસે છે. ૭૧.

વિવેચન:—અવકાશના લય પછી જે કંઈ રહે છે તે શૂન્ય છે આમ વાદી કહે છે. આં 'શૂન્ય' એ માત્ર શબ્દથી શૂન્ય છે પણ અર્થથી તો અવકાશના અભાવરૂપ વિશેષણનું વિશેષ્ય છે. અર્થાત્ કંઈ પણ પ્રતીયમાન યતી વસ્તુ છે એમ સમજાય છે. ૭૧.

તાદૃત્તવાદેવ તત્સત્ત્વમૌદાસીન્યેન તત્સુખમ્ ।

આનુકૂલ્યમાતિકૂલ્યહીનં ચત્તન્નિજં સુખમ્ ॥ ૭૨ ॥ ૧૪૩૮

આનુકૂલ્યે હર્ષધીઃ સ્યાત્ પ્રાતિકૂલ્યે તુ દુઃસ્વધીઃ ।

દ્વયાભાવે નિજાઽઽનંદો નિજદુઃસ્વં ન તુ કચિત્ ॥ ૭૩ १૪૩૯

શબ્દાર્થ:—તેવા (તેનું વિશેષ્યવડે પ્રતીયમાન)પણું હોવાથી જ તે સત્ત્વ (તેની સદૃપતા) [છે. વળી] ઉદાસીનપણાવડે તે મુખરૂપ [છે; કેમકે] જે અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા રહિત [છે] તે નિજમુખ [છે]. (૭૨). અનુકૂળતામાં હર્ષબુદ્ધિ, [અને] પ્રતિકૂળતામાં તો દુઃખબુદ્ધિ છે, [માટે] એ બંનેના અભાવમાં નિજાનંદ [છે. પણ] નિજદુઃખ તો ક્યાંઈ નથી. ૭૩.

વિવેચન:—પાછળ બતાવ્યું તેમ અવકાશના વિસ્મરણથી કંઈક વસ્તુ અવશેષ રહે છે. આ જે પાછળ રહે છે તે જ અવકાશના અભાવરૂપ વિશેષણનું વિશેષ્ય છે. આમ તેનું વિશેષ્યવડે પ્રતીયમાન થવાપણું છે માટે જ તેની સદૃપતા છે. તે ઉદાસીન છે માટે મુખ છે; કેમકે અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા તેમાં નથી. અનુકૂળતાવડે હર્ષ થાય છે. આ હર્ષરૂપ વિદ્યુતિ છે અને પ્રતિકૂળતાવડે દુઃખ થાય છે, એ પણ વિદ્યુતિ, માટે એ બંનેનો અભાવ એ જ નિજાનંદ છે. બ્યારે નિજાનંદ થાય છે ત્યારે શું નિજદુઃખ પણ થયું જોઈએ ? ના, નિજદુઃખ છે જ નહિ; કેમકે આત્માના સ્વરૂપમાં તેનો અભાવ છે. સૌ કોઈ મુખને ઇચ્છે છે, દુઃખને ઇચ્છતું નથી યાવત્ જગત્ મુખને ઇચ્છે છે ત્યારે દુઃખ રહ્યું જ ક્યાં ? તે છે જ નહિ. ૭૨-૭૩.

નિજાનંદે સ્થિરે હર્ષશોકયોર્વ્યત્યયઃ ક્ષણાત્ ।

મનસઃ ક્ષણિકત્વેન તયોર્માનસતેજ્યતામ્ ॥ ૭૪ ॥ ૧૪૪૦

શબ્દાર્થ:—નિજાનંદ સ્થિર સતે હર્ષ અને શોકનો પરિણામ [થાય

છે; કેમકે] મનના ક્ષણિકપણાવડે તે (હર્ષ ચોક્ષ) નું મનોજન્યપણું અંગીકાર કરવું [યોગ્ય છે]. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે નિજનંદ સ્થિત થયે મતે પણ તેનું આહુક મન છે તે અચળ હોવાથી તેમાં ક્યારેક ક્યારેક હર્ષચોક્ષ જણાઇ આવે છે; કેમકે હર્ષચોક્ષ મનોજન્ય છે.) ૭૪.

આકાશેઽપ્યેવમાનંદઃ સત્તાભાને તુ સંમતે ।

વાય્વાદિ દેહપર્યંતં વસ્તુપ્યેવં વિભાવ્યતામ્ ॥ ૭૫ ॥ ૧૪૪૧

શબ્દાર્થઃ—આકાશમાં પણ એ પ્રકારે આનંદ [છે. તેમાં] સત્તા અને ભાન (ભામવું) તો માનેલાં [છે જ]. એ પ્રકારે વાયુ આદિથી તે રહ-પર્યંત (ની) વસ્તુઓમાં ભાવના કરવી—વિચાર કરવો. ૭૫.

વિવેચનઃ—પાછળ બતાવેય ૧૪૩૯ નો અર્થ આથી દાર્શનિકમાં જોડે છે આકાશમાં સત્તા અને ભાન તો તમે (વાદીએ) જ પાછળ ૧૪૩૭—૩૮ માં સ્વીકારેલ છે, માટે અન આનંદનો જ વિચાર તેમાં જોડી બતાવ્યો છે નિજનંદમાં જેમ આનંદ છે એ વાત પાછળ બતાવી છે તેમ તે આકાશમાં પણ છે પાછળ ૧૪૩૩ થી જે અર્થ આમશના પ્રતિપાદન કર્યો છે તે જ તે પછીના વાયુતત્ત્વથી આરબી શરીરપર્યંતની વસ્તુઓમાં વિચારી લેવો ૭૫

ગતિસ્પર્શો વાયુરૂપં વન્હેદાંદ્રપ્રકાશને ।

જલસ્ય દ્રવતા ઝૂમેઃ કાઠિન્યં ચેતિ નિર્ણયઃ ॥ ૭૬ ॥ ૧૪૪૨

અસાધારણ આકાર ઔપધ્યન્નવપુષ્યયિ ।

एवं विभाव्यं मनसा तत्तद्रूपं यथोचितम् ॥ ૭૭ ॥ ૧૪૪૩

શબ્દાર્થઃ—ગતિ અને સ્પર્શ વાયુનું રૂપ [છે], દાહ અને પ્રકાશ અ-ગ્નિનું [રૂપ છે], દ્રવતા—પ્રવાહીપણું જળનું [રૂપ છે] અને કઠિણતા પૂ-થ્વીનું [રૂપ છે]; એ પ્રકારનો નિર્ણય [છે]. (૭૬). ઔપધિ, અન્ન અને શરીરોમાં પણ [તે તે તત્ત્વોના] અસાધારણ આકાર—રૂપ [છે] એ પ્રકારે તે તે (વસ્તુ) ના રૂપની મનવડે જેમ ઘટે તેમ ભાવના કરવી. ૭૭.

अनेकथा विभिन्नेषु नामरूपेषु चैकया ।

तिष्ठन्ति सच्चिदानंदा विसंवादो न कस्यचित् ॥ ૭૮ ॥ ૧૪૪૪

શબ્દાર્થઃ—અને અનેક પ્રકારે લિપ્ત એવાં નામરૂપમાં; સત્, ચિત્ અને આનંદ એક જ પ્રકારે રહે છે. [આમાં] કોઝને પણ વાદવિવાદ નથી. ૭૮. ૩. ક્ષણ મહિત નામરૂપ—જગત્-નો તિરસ્કાર. ૧૪૪૫-૧૪૫૦.

निस्तत्त्वे नामरूपे द्वे जन्मनाश्रयते च ते ।

बुद्ध्या ब्रह्मणि वीक्ष्यस्व समुદ्रे बुद्बुदादिवत् ॥ ૭૯ ॥ ૧૪૪૫

શબ્દાર્થઃ—નામરૂપ અને કલ્પિત [છે]; અને તેઓ જન્મ અને ના-શયાણાં [છે. તેને] બુદ્ધિવડે, સમુદ્રમાં પરપોટા [ફીણ] વગેરેની પેઠે બ્રહ્મમાં [િત્તે] ૭૯.

સચ્ચિદાનંદરૂપેઽસ્મિન્ પૂર્ણે બ્રહ્મણિ નીલિતે ।

સ્વયમેવાવજાનંતિ નામરૂપે જનૈઃ જનૈઃ ॥ ૮૦ ॥ ૧૪૪૬

શબ્દાર્થ:—આ સચ્ચિદાનંદરૂપ પૂર્ણ બ્રહ્મમાં [તેના] સાક્ષાત્કાર કર્યે સતે [જ્ઞાની], પોતાની ખેળે જ નામરૂપને ધીરે ધીરે અવજ્ઞા કરે—ત્યાગ કરે છે, ૮૦.

યાવદ્યાવદવજ્ઞા સ્યાત્તાવત્તાવત્તદીક્ષણમ્ ।

યાવદ્યાવદ્દીક્ષ્યતેઽતત્તાવત્તાવદુભે ત્યજેત્ ॥ ૮૧ ॥ ૧૪૪૭

શબ્દાર્થ:—જેટલી જેટલી દ્વૈતની અવજ્ઞા થાય તેટલું તેટલું તે બ્રહ્મનું દર્શન—અનુભવ [થાય છે; અને] જેટલું જેટલું તે બ્રહ્મ જોવાય છે—તેનું દર્શન થાય છે—તે અનુભવાય છે, તેટલું તેટલું [જોનારો] તે (નામ-રૂપ) બંનેને તજે છે, ૮૧.

તદભ્યાસેન વિદ્યાયાં સુસ્થિતાયામયં પુમાન્ ।

જીવન્નેવ ભવેન્મુક્તો વપરસ્તુ યથા તથા ॥ ૮૨ ॥ ૧૪૪૮

શબ્દાર્થ:—તે (નામરૂપનો ત્યાગ અને બ્રહ્મમાં જોડાવું એ બે)ના અભ્યાસવડે સારી રીતે સ્થિત થએલા બ્રહ્મજ્ઞાન સતે, આ (જ્ઞાની) પુરૂષ જીવતો સતો જ મુક્ત થાય છે. [પછી તેનું] શરીર તો જેમ [રહેતું હોય] તેમ [રહે]. (અર્થાત્ જેનું પ્રારબ્ધ અવશેષ હોય તેનું તે ભોગવો.) ૮૨.

* તદ્વિચિત્તનં તત્કથનમન્યોઽન્યં તત્પ્રવોધનમ્ ।

एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्वुधाः ॥ ૮૩ ॥ ૧૪૪૯

શબ્દાર્થ:—તે (બ્રહ્મ)નું ચિંતન, તેનું કથન, અને પરસ્પર તેનો ગોખ કરવો; એમ એક બ્રહ્મમાં તત્પરતાને પંડિત જનો બ્રહ્માભ્યાસ કહે છે, ૮૩.

वासनाऽनेककालीना दीर्घकालं निरंतरम् ।

सादरं चाभ्यस्यमाने सर्वथैव निवर्त्तते ॥ ૮૪ ॥ ૧૪૫૦

શબ્દાર્થ:—અનેક (અનંત) કાળની [જે] વાસના [છે તે], લાંબા કાળ મુધી રોજ અને આદરપૂર્વક અભ્યાસ (બ્રહ્માભ્યાસ) કરતે સતે બધીએય નિવર્તે થાય છે—નાશ પામે છે, ૮૪.

૩. એક જ બ્રહ્મને માયાથી અનેક આકારતાના સંભવ

પૂર્વક જગત્માં અનુસ્યૂત બ્રહ્મનું નિર્જગત્પણું.

૧૪૫૧—૧૪૭૧.

૧. એક બ્રહ્મને માયાવડે અનેક આકારતા. ૧૪૫૧—૧૪૫૭.

મૃચ્છકતિવદ્ બ્રહ્મગતિરનેકાનનૃતાન્ મૃજેત્ ।

यद्वा जीवगता निद्रा स्वप्नश्चाव निदर्शनम् ॥ ૮૫ ॥ ૧૪૫૧

નિદ્રાશક્તિર્યથા જીવે દુર્ઘટસ્વપ્નકારિણી ।

બ્રહ્મણ્યેષા સ્થિતા માયા સૃષ્ટિસ્થિત્યંતકારિણી ॥૮૬॥ ૧૪૫૨

સ્વપ્ને વિચદ્રતિં પश्यેત્ સ્વમૂર્દ્ધચ્છેદનં યથા ।

મુહૂર્તે વત્સરૌષં ચ મૃતપુત્રાદિકં પુનઃ ॥ ૮૭ ॥ ૧૪૫૩

ઇદં યુક્તમિદં નેતિ વ્યવસ્થા તત્ર દુર્લભા ।

યથા યથેક્ષ્યતે યદ્યત્તત્તદ્યુક્તં તથા તથા ॥ ૮૮ ॥ ૧૪૫૪

ઈદ્દશો મહિમા દૃષ્ટો નિદ્રાશક્તેર્યદા તદા ।

માયાશક્તેરચિત્તોઽયં મહિમેતિ કિમ્મુતમ્ ॥ ૮૯ ॥ ૧૪૫૫

શયાને પુરુષે નિદ્રા સ્વપ્નં વહુવિધં સૃજેત્ ।

બ્રહ્મણ્યેવં નિર્વિકારે વિકારાન્ કલ્પયત્યસૌ ॥ ૯૦ ॥ ૧૪૫૬

સ્વાનિલાગ્નિજલોર્વ્યઠલોકપ્રાણિશિલાદિકાઃ ।

વિકારાઃ પ્રાણિધીપ્વંતથિચ્છાયા પ્રતિવિવિન્તા ॥૯૧॥ ૧૪૫૭

શબ્દાર્થ:—માટીની શક્તિની પેઠે બ્રહ્મની શક્તિ માયા અનેક કાર્યને સૂળે છે. અથવા અહિં આં જીવમાં સ્થિત રહેલી નિદ્રા અને સ્વપ્ન દૃષ્ટાંત [છે]. (૮૫.) જીવમાં જેમ દુર્ઘટ સ્વપ્ન કરનારી નિદ્રાશક્તિ [છે તેમ] બ્રહ્મમાં રહેલી આ માયાશક્તિ સૃષ્ટિની [ઉત્પત્તિ] સ્થિતિ અને અત (નાશ) કરનારી [છે]. (૮૬.) જેમ સ્વપ્નમાં [પુરુષ, પોતાની] આકાશમાં ગતિ [થાય છે તે] ને, પોતાના મસ્તકના છેદનને, તે બે ધડીતુ સ્વપ્ન સતે વરમોના સમૂહને [અને] યુએલા પુત્ર આદિકને કૂટીને રૂએ છે. (૮૭.) આ ધટિત [છે, અને] આ ધટિત નથી; એ પ્રકારની વ્યવસ્થા (નિયમ) ત્યાં—સ્વપ્નમાં દુર્લભ [છે, ત્યાં તે] જે જે (વસ્તુઓ) જેમ જેમ દેખાય છે, તે તે (વસ્તુઓ) તેમ તેમ ધટિત [છે]. (૮૮.) [પાછલા ૮૭ માં થી અહીં મુધીમાં કહેલો અર્થ આથી સ્પષ્ટ કરે છે.] જ્યારે નિદ્રાશક્તિનો આવો મહિમા જોએલો છે ત્યારે માયાશક્તિનો આ (એવો) અચિંત્ય મહિમા [હોય] એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? (અર્થાત્ કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.) (૮૯.) ઉંઘી ગએલા [નિર્વિક્રિય] પુરુષ (જીવ) માં નિદ્રાશક્તિ [જેમ] જાતુ પ્રજાગ્નાં સ્વપ્ન કરે છે [તેમ] નિર્વિકાર બ્રહ્મમાં આ (માયાશક્તિ) [અનેક પ્રકારના] વિકારોને કલ્પે છે. (૯૦.) આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી (એ પાંચ મહાભૂતો), અક્ષાંક, (રેશ) લોક, પ્રાણિ (જંગમ જીવ), અને ગિલા આદિક (અનાજ જીવ) [આવા] [માયાતુ] કાર્ય છે. તેમાં [પ્રાણિની જુદીઓની અંદર એતનની] છાયા પ્રતિબિંબ પામેલી [છે]. ૯૧.

વિવેચન—એક જ બ્રહ્મને અને આકાશથી જગત્તુ દેવાપણું થાય

નથી, એમ નથી માયા સહિત બ્રહ્મને તે ઘટે છે. માટીની શક્તિથી જેમ અનેક જાતના ઘટ, શરાન (કેડીઈ), આદિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ. વાર, પણ આ દૃષ્ટાત વિષમ છે, કેમકે માગીથી જે જે પદાર્થો બને છે તે તે પદાર્થો માગીના સમાન મત્તાવાળા બને છે, પણ બ્રહ્મની શક્તિ માયા તો મિથ્યા છે, માટે તેને અનેકનું હેતુપણુ વટતુ નથી આ શકાનો પરિહાર એવો છે કે વટાદિની ઉત્પત્તિનું અધિગન (ઉપાધાન કારણ) માગી નથી, કેમકે માગીપણુ બ્રહ્મમા કલ્પિત જ છે એક કલ્પિત વસ્તુ અન્ય કલ્પિત વસ્તુનું અધિગન હોઈ શકે નહિ, માટે અહીં મૃતિકાઉપહિત ચેતન છે, તથાપિ શક્યનું સમાધાન સહેલથી કરવા અથકસાએ નિદ્રા અને સ્વપ્નનું દૃષ્ટાત આપી તેઓનો વિમ્તાર કરી બતાવ્યો છે ૮૫-૮૯.

૨. જહચેતનરૂપ જગત્માં અનુસ્યૂત બ્રહ્મનું કૃણસહિત
નિર્જગત્પણું. ૧૪૫૮—૧૪૭૧.

ચેતનાચેતનેષ્વેપુ સચ્ચિદાનંદ લક્ષણમ્ ।

સમાનં બ્રહ્મ મિથેતે નામરૂપે પ્રયક્ પૃથક્ ॥ ૧૨ ॥ ૧૪૫૮

શબ્દાર્થ—ચેતન અને અચેતનમાં સચ્ચિદાનંદ લક્ષણવાળું બ્રહ્મ સમાન [છે. માત્ર] નામ અને રૂપ લિપ્ત લિપ્ત ભેદ પામે છે. (અર્થાત્ સર્વ જીવરૂપ ચેતનમાં અને જહરૂપ અચેતનમાં તેઓ અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિય એ બ્રહ્મસ્વરૂપે પ્રકાશે છે; એટલે તે સૌમાં એ ત્રણ રૂપે સચ્ચિદાનંદ સમાન છે.) ૯૨.

બ્રહ્મણ્યેતૈ નામરૂપે પટે ચિત્રમિવ સ્થિતે ।

ઉપેક્ષ્ય નામરૂપે દ્વે સચ્ચિદાનંદધીર્ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥ ૧૪૫૯

શબ્દાર્થ—બ્રહ્મમાં આ નામરૂપ, પટમાં ચિત્રની પેઠે રહેલાં (કલ્પિત) [છે. એ] બે નામરૂપનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મશુદ્ધિ થાય છે. ૯૩.

જલસ્યેધોમુલે સ્વસ્ય દેહે દૃષ્ટેડપ્યુપેક્ષ્યતમ્ ।

તીરસ્ય ઇવ દેહે સ્વે તાત્પર્ય સ્યાઘયા તથા ॥૧૪ ॥ ૧૪૬૦

શબ્દાર્થ—જળમાં પડેલ હથે માથે પોતાના દેહને ઘીઠે સતે પણ જેમ તેની ઉપેક્ષા કરીને પોતાના કાંઠે રહેલ દેહમાં જ [પુરૂષનું] તાત્પર્ય છે તેમ. ૯૪.

વિવેચનઃ—પાણીને કાંઠે ઉભેલો માણસ તેમા પોતાની છાયાને હથે માથે પડેલી દેખે છે, તોપણુ તેને તે યોગી માનીને જેમ પોતાના તીરસ્ય દેહમા જ મમત્વ રાખે છે તેમ માની પુરૂષ, નામરૂપાત્મક રૂપે દેખાતા જગતમાના પોતાના આદરને ત્યાગીને સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મા જ પોતાની અહમુદ્ધિને ઓડે કે એવો બાન છે ૯૪

સહસ્રશો મનોરાજ્યે વર્તમાને સદૈવ તત્ ।

સર્વેરૂપેક્ષ્યતે યદ્વતુપેક્ષા નામરૂપયોઃ ॥ ૧૫ ॥ ૧૪૬૧

શબ્દાર્થ:—જેમ હજારો મનોરાજ્ય (ગેખસહસ્રીના વિચાર) વર્તમાન મતે [પણ] તેની સર્વ માણસોએ નિઃતર ઉપેક્ષા જ કરાય છે, [તેમ] નામ અને રૂપની ઉપેક્ષા [કરાય છે]. ૯૫.

ક્ષણે ક્ષણે મનોરાજ્યં ભવત્યેવાન્યથાડન્યથા ।

ગતં ગતં પુનર્નાસ્તિ વ્યવહારો વહિસ્તથા ॥ ૯૬ ॥ ૧૪૬૭

શબ્દાર્થ:—ક્ષણ ક્ષણમાં લિપ્ત લિપ્ત પ્રદારના મનોરાજ્ય થાય છે જ, [તેઓમાં] થઈ થઈને જતા રહેલા (મનોરાજ્ય) ફરીને (થતા) નથી, તેમ બહારનો વ્યવહાર [છે]. ૯૬.

ન બાલ્યં યૌવને લબ્ધં યૌવનં સ્યાવિરે તથા ।

મૃતઃ પિતા પુનર્નાસ્તિ નાયાત્યેવ ગતં દિનમ્ ॥ ૯૭ ॥ ૧૪૬૮

શબ્દાર્થ:—બાળપણ જુવાનીમાં પ્રાપ્ત થએલું નથી, તેમ જુવાની ઘડપણમાં [પ્રાપ્ત થએલી નથી]. મરી ગએલો પિતા ફરીને (આવતો) નથી, [અને] ગએલો દિવસ [પણ ફરીને] આવતો જ નથી. ૯૭.

મનોરાજ્યાદ્ વિશેષઃ કઃ ક્ષણધ્વંસિનિ લૌકિકે ।

અતોઽસ્મિન્ પ્રાસમાનેઽપિ તત્સત્યત્વધિયં ત્યજેત્ ॥ ૯૮ ॥ ૧૪૬૯

શબ્દાર્થ:—ક્ષણમાં નાશ પામે એવા લૌકિક વ્યવહારમાં મનોરાજ્યથી શુ વિશેષ [છે]? એટલા માટે આ (મનોરાજ્ય) ભાસમાન સતે પણ તેમાંની સત્યતાની યુક્તિને તજવી. ૯૮.

ઉપેક્ષિતે લૌકિકે ધીર્નિર્વિપ્રા વ્રહ્મચિંતને ।

* નટવત્ કૃત્રિમાસ્થાયાં નિર્વહત્યેવ લૌકિકમ્ ॥ ૯૯ ॥ ૧૪૭૦

શબ્દાર્થ:—લૌકિક વ્યવહાર—બહારના વ્યવહારની ઉપેક્ષા થયે સતે બ્રહ્મચિંતનમાં યુક્તિ સ્થિર [થાય છે, અને પછી] નટની પેઠે કૃત્રિમ આસ્થામાં જ બાહ્ય વ્યવહારનો નિર્વાહ કરે છે. ૯૯.

પ્રવહત્યપિ નીરેડધઃ સ્થિરા પ્રૌઢશિલા યથા ।

નામરૂપાન્યથાત્વેઽપિ કૃટસ્થં વ્રહ્મ નાન્યથા ॥ ૧૦૦ ॥ ૧૪૭૧

શબ્દાર્થ:—પાણી વહેતાં છતાં પણ જેમ નીચે રહેલો પ્રૌઢ પથ્થર સ્થિર [છે, તેમ] નામરૂપનો અન્યથા ભાવ સતે પણ કૃટસ્થ બ્રહ્મ બીજી રીતે [વિકાસ પામતું] નથી. ૧૦૦.

* અન પ્રલ પાઠ જોવામા આવ્યા ॥ કૃતિમારણ એ બીજે પાઠ તેમા 'કલ્પિત સત્ય યુક્તિથી' એવો અર્થ કરવા કૃતિમારણ એ રીતે પાઠ, તેમા 'કૃતિને લઇને—એટલો વેશ પ્રાપ્ત કરીને' એવો અર્થ કરેલો.

વિવેચન:—જ્યારે આમ જ્ઞાનીને જ્યવહાર પ્રાપ્તિ છે ત્યારે તો તે વિકાર પામવો જોઈએ ? એ સંકાના સમાધાન માટે કહે છે, કે ઉપર પાણી વધુ જણ હોય તેમ છતાં પ્રવાહ નીચેનો મોટો પથ્થર હાલ્યાયાલ્યા વગર જેમ સ્થિર જ—પોતાની જ સ્થિતિમાં રહે છે, તેમ જ્ઞાનીની બુદ્ધિ બાહ્ય જ્યવહાર કરતાં છતાં પણ પોતે અજ્ઞાપણું પામેલો હોવાથી ફરસ્યરૂપ હોઈ વિકાર પામતો નથી. ૧૦૦.

નિઃશિલ્પે દર્પણે ભાતિ વસ્તુર્ગર્ભે વૃહદ્વિયત્ ।

સચ્ચિદ્વને તથા નાના જગદ્ગર્ભમિદં વિયત્ ॥ ૧૦૧ ॥ ૧૪૬૭

શબ્દાર્થ—અવકાશ વિનાના દર્પણમાં [જેમ] ઘટાદિ વસ્તુ જેના પેટમાં છે એવું મોટું આકાશ લાસે છે, તેમ સચ્ચિદ્વન અજ્ઞમાં પૃથ્વી આદિ નાનારૂપ જગત્ જેના ઉદરમાં છે એવું આકાશ [લાસે છે]. (અર્થાત્ દર્પણમાં અવકાશ નથી, છતાં પણ તેમાં ઘટાદિ પદાર્થોવાળું આકાશ લાસે છે, તેમ અજ્ઞમાં આ જગત્ નહિ છતાં પણ તે જગત્વાળું આકાશ તેમાં લાસે છે.) ૧૦૧.

અદૃશ્વા દર્પણં નૈવ તદંતસ્યેક્ષણં તથા ।

અમત્વા સચ્ચિદાનંદં નામરૂપમતિઃ કુતઃ ॥ ૧૦૨ ॥ ૧૪૬૮

શબ્દાર્થ:—દર્પણને નહિ દેખીને [જેમ] તે (દર્પણ) માં [પ્રતિબિંબિત વસ્તુનું] દેખવું નથી જ; તેમ સચ્ચિદાનંદને નહિ માનીને (તેના નિશ્ચય કર્યા વિના) નામરૂપની બુદ્ધિ ક્યાંથી [હોય] ? (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે જ્યાં મુધી સચ્ચિદાનંદના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થયો નથી ત્યાંમુધી નામરૂપ જગત્ મિથ્યા છે એવી બુદ્ધિ પણ ક્યાંથી થાય ?' અર્થાત્ અજ્ઞ-સ્વરૂપની અજ્ઞાતતામાં જગત્ની સ્થિતિ રહેલી છે.) ૧૦૨.

પ્રથમં સચ્ચિદાનંદે ભાસમાનેઽથ તાવતા ।

બુદ્ધિં નિયમ્ય નૈવોર્ધ્વ ધારયન્નામરૂપયોઃ ॥ ૧૦૩ ॥ ૧૪૬૯

શબ્દાર્થ:—પ્રથમ સચ્ચિદાનંદ લાસમાન થયે સતે પછી એટલાવડે બુદ્ધિને નિયમમાં આણીને [તેને] નામરૂપની અંદર નહિ જ ધરવી. (અર્થાત્ લાસતા સર્વ પ્રપંચમાંથી સચ્ચિદાનંદ માત્રનું જ ગ્રહણ કરવું.) ૧૦૩.

एवं च निर्जगद् ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणम् ।

અદ્વૈતાનંદ એતસ્મિન્ વિશ્રામ્યંતુ જનાશ્રિરમ્ ॥ ૧૦૪ ॥ ૧૪૭૦

શબ્દાર્થ:—અને એમ હોવાથી નિઃપ્રપંચ અજ્ઞ સચ્ચિદાનંદ લક્ષણવાળું [સિદ્ધ થાય છે.] આ અદ્વૈતાનંદમાં (જિજ્ઞાસુ) પુરૂષો લાંબો કાળ વિશ્રામ પામે. ૧૦૪.

બ્રહ્માનંદાભિષે ગ્રંથે તૃતીયોઽધ્યાય ઈરિતઃ ।

અદ્વૈતાનંદ એવ સ્યાત્ જગન્મિથ્યાત્વચિંતયા ॥૧૦૬॥ ૧૪૭૧

શબ્દાર્થ—બ્રહ્માનંદ નામના ગ્રંથમાં ત્રીજો અધ્યાય કહ્યો. [તે] જગત્ના મિથ્યાપણાના વિચારવડે અદ્વૈતાનંદ જ થાય છે. ૧૦૬.

॥ ઇતિ શ્રીસનાતનયોગમાર્ગોદ્ધારકપૂજ્યપાદબ્રહ્મનિષ્ઠશ્રીમન્નથુરામશર્મણઃ

શિષ્યેણ પાઠકાવટંકેન સદારામાત્મજેન વિશ્વનાથશર્મણા વિર-

ચિતાયાં પંચદશ્યાઃ શ્રીગુર્જરાનંદદાયિન્યા બ્રહ્માનંદે

અદ્વૈતાનંદો નામ તૃતીયોઽધ્યાયઃ સમાપ્તઃ ॥

પ્રકરણ ૧૪ મું.

બ્રહ્માનંદગત વિદ્યાનંદ.

૧ વિદ્યાનંદતું સ્વરૂપ અને તેણે નિવૃત્ત કરવા યોગ્ય

દુઃખના વિભાગ. ૧૪૭૨-૧૪૮૦.

૧ વિદ્યાનંદતું સ્વરૂપ અને તેના ભેદ. ૧૪૭૨-૧૪૭૪.

યોગેનાઽઽત્મવિવેકેન દ્વૈતમિથ્યાત્વચિંતયા ।

બ્રહ્માઽઽનંદં પश्यતોઽથ વિદ્યાઽઽનંદો નિરુપ્યતે ॥૧॥ ૧૪૭૨

શબ્દાર્થ—યોગવડે, આત્માના વિવેકવડે [અને] દ્વૈતના મિથ્યાપણાના વિચારવડે બ્રહ્માનંદને જોતા (પુરૂષ) ને હવે વિદ્યાનંદતું નિરૂપણ કરી બતાવીએ છીએ. (અર્થાત્ પાછળ યોગાનંદ, આત્માનંદ અને અદ્વૈતાનંદના વિચારવડે બ્રહ્માનંદને અનુભવતા પુરૂષને વિદ્યાનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે વિદ્યાનંદતુ અત્ર પ્રતિપાદન કરીએ છીએ.) ૧.

વિપયાનંદવદ્ વિદ્યાઽઽનંદો ધીવૃત્તિરૂપકઃ ।

દુઃસ્વાભાવાદિરૂપેણ પ્રોક્ત એપશ્ચતુવિધઃ ॥ ૨ ॥ ૧૪૭૩

શબ્દાર્થ—વિપયાનંદની પેઠે વિદ્યાનંદ [પણ] શુદ્ધિવૃત્તિરૂપ [છે]. દુઃખના અભાવ આદિ રૂપવડે આ [વિદ્યાનંદ] ચાત્ર પ્રકારનો કહેલો [છે]. ૨.

દુસ્વાભાવશ્ચ કામાપ્તિઃ કૃતકૃત્યોઽહમિત્યસૌ ।

પ્રાપ્તપ્રાપ્ત્યોઽહમિત્યેવ ચાતુર્વિધ્યમુદાહૃતમ્ ॥ ૩ ॥ ૧૪૭૪

શબ્દાર્થ—૧ દુઃખનો અભાવ, ૨ ઇચ્છાની પૂર્ણતા, ૩ ‘હું કૃતકૃત્ય છું’ એરૂપ આ (કૃતકૃત્યતા), અને ૪ ‘હું પ્રાપ્તવા યોગ્ય પ્રાપ્તો જ છું’ એરૂપ (પ્રાપ્તપ્રાપ્તતા), [એમ વિદ્યાનંદતું ચતુર્વિધપણું કહેલું [છે]. ૩.

૨ વિધાયકે નિવારણ-કરવા યોગ્ય દુઃખનું સ્વરૂપ. ૧૪૭૫-૧૪૮૦.

એહિકં ચામુષ્મિકં ચેત્યેવં દુઃસ્વં દ્વિધૈરિતમ્ ।

નિવૃત્તિર્મૈહિકસ્યાડ્ઽહ વૃહદારણ્યકં વચઃ ॥ ૪ ॥ ૧૪૭૬

શબ્દાર્થ—આ લોકસંબંધી અને પરલોકસંબંધી એમ દુઃખ બે પ્રકારે કહેલું [છે]. મૈહિકની નિવૃત્તિને બૃહદારણ્યક વચન કહેલું હવું. ૪.

* આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પુરુષઃ ।

કિમિચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥ ૫ ॥ ૧૪૭૬

શબ્દાર્થ—જો પુરુષ આત્માને ‘આ હું છું’ એમ જાણે તો કોને ધરતો કોના ભોગને માટે શરીરને અનુસંતાપે ? ૫.

જીવાત્મા પરમાત્મા ચેત્યાત્મા દ્વિવિધ ઈરિતઃ ।

ચિત્તાદાત્મ્યાન્નિભિર્દેહૈર્જીવઃ સન્ ભોક્તૃતાં વ્રજેત્ ॥ ૬ ॥ ૧૪૭૭

શબ્દાર્થ—જીવાત્મા અને પરમાત્મા એમ આત્મા બે પ્રકારના કહેલા [છે. તેમાં] ત્રણ (સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને કારણ) રહેલી સાથે ચેતનના તાદાત્મ્યભાવથી—એકતાથી [પરમાત્મા], જીવ (ચેતો) સતે ભોક્તાપણું પામે છે. ૬.

પરાત્મા સચ્ચિદાનંદસ્તાદાત્મ્યં નામરૂપયોઃ ।

ગત્વા ભોગ્યત્વમાપન્નસ્તદ્વિવેકે તુ નોભયમ્ ॥ ૭ ॥ ૧૪૭૮

શબ્દાર્થ—સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા નામ અને રૂપમાં તાદાત્મ્ય ભાવ પામીને ભોગ્યપણું પામેલો [છે; માટે] તેનો વિવેક કર્યે સતે તો બંને (ભોક્તા અને ભોગ્ય) નથી. ૭.

વિવેચન—સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા નામરૂપની કંપનાનું અધિષ્ઠાન છે તેથી કરીને તે નામરૂપ સાથે એકતાને જામ પામીને તે જ પરમાત્મા ભોગ્યરૂપ થાય છે. માટે ત્રણ શરીર અને જગત્થી તેનો વિવેક કરવાથી ભોક્તા અને ભોગ્ય એ કશુંય રહેતું નથી, એવો ભાવ છે. ૭.

ભોગ્યમિચ્છન્ ભોક્તુરર્થે શરીરમનુસંજ્વરેત્ ।

જ્વરાસ્ત્રિપુ શરીરેષુ સ્થિતા ન ત્વાત્મનો જ્વરાઃ ॥ ૮ ॥ ૧૪૭૯

શબ્દાર્થ—ભોક્તાને માટે ભોગ્યને ધરતો (પુરુષ) શરીરને અનુસંતાપે છે. ત્રણ શરીરમાં જવરો રહેલો [છે], પણ આત્માના જ્વરો નથી. ૮.

વ્યાધયો ધાતુર્વૈષમ્યે સ્પૂલદેહે સ્થિતા જ્વરાઃ ।

કામક્રોધાદયઃ સૂક્ષ્મે દ્વયોર્વીજં તુ કારણે ॥ ૯ ॥ ૧૪૮૦

શબ્દાર્થ—ધાતુની વિષમતા સતે સ્થૂળ શરીરમાં રોગને રૂપે જવરો

ગહેલા [છે], કામકોધાદિક (૩યે) સૂક્ષ્મ શરીરમાં [અને] એ બંનેનાં બીજ (૩યે) તે સ્પર્શ શરીરમાં જ્યારે [રહેલા છે]. ૯.

૨ દુઃખનિવૃત્તિ અને ધૃત્તાની પૂર્ણતા. ૧૪૮૧-૧૫૦૮

૧ દુઃખાભાવ. ૧૪૮૧-૧૪૮૮.

અદ્વૈતાનંદમાર્ગેણ પરાત્માનિ વિવેચિતે ।

અપદ્યન્ વાસ્તવં ભોગ્યં કિં નામેચ્છેત્ પરાત્માવિત્ ॥ ૧૦ ॥ ૧૪૮૧

શબ્દાર્થ:—[પાછલા] અદ્વૈતાનંદમાં બતાવેલા માર્ગવડે પરમાત્માનું વિવેચન કર્યે સતે ભોગ્યને વાસ્તવિક ન જોતો તત્ત્વવેત્તા, કયા (ભોગ્ય) ને ધૃત્તિ? (અર્થાત્ પરમાત્માનું વિવેચન થતાં તેને—તે જાનીને ભોગ્યભોક્તા-પણું નહોતું નથી તે જ્યાં ભોગ્યને ધૃત્તિ? ન જ લાગે છે.) ૧૦.

આત્માનંદોક્તરીત્યાડસિન્ જીવાત્મન્યવધારિતે ।

મોક્તા નૈવાસ્તિ કોડપ્યત્ શરીરે તુ પ્વરઃ કુતઃ ॥ ૧૧ ॥ ૧૪૮૨

શબ્દાર્થ:—આત્માનંદમાં કહેલી રીતિવડે આ જીવાત્માનો નિશ્ચય કર્યે સતે અહીં શરીરમાં કોઈ પણ ભોક્તા નથી જ તે [પછી] જ્યારે ક્યાંથી [હોય]? ૧૧.

ગુણપાપદ્વયે ચિત્તા દુઃસ્વમાણુષ્મિકં ભવેત્ ।

પ્રથમાખ્યાય એવોક્તં ચિંતા નૈનં તપેદિતિ ॥ ૧૨ ॥ ૧૪૮૩

શબ્દાર્થ:—પુણ્ય અને પાપ એ બંનેમાં [જો] ચિંતા [છે તે] પરલોક-સંબંધી દુઃખ થાય છે. (તે તો) પ્રથમના યોગાનંદ નામના અધ્યાયમાં જ કહેલું [છે કે] ‘આ (જાની) ને ચિંતા તપાવતી નથી’ એમ. ૧૨.

યથા પુષ્કરપર્ણેડસિન્ અપામશ્લેષણ તથા ।

વેદનાદૂર્વમાગામિકર્મણોશ્લેષણ તુ ॥ ૧૩ ॥ ૧૪૮૪

શબ્દાર્થ:—જેમ આ કમળપત્રમાં પાણીનો અમ્પર્શ [છે] તેમ જાની (પુણ્ય) માં જ્ઞાનથી પછી ભવિષ્યનાં કર્મોનો અમ્પર્શ [છે]. (અર્થાત્ જાનીને પ્રાગ્બધની ચિંતા નથી; તેમ જ ક્રિયાભાગથી પણ તેને સંચિત કે પ્રાગ્બધ બંધાવતી ચિંતા નથી, એવો ભાવ છે.) ૧૩.

સ્પીકાતૃણતૂલસ્ય વન્દિદાહઃ સ્પષ્ટાગ્રયા ।

તથા સંચિતકર્મામ્ય દગ્ધ્ય ભવાતિ વેદનાત્ ॥ ૧૪ ॥ ૧૪૮૫

શબ્દાર્થ:—જેમ એક જાતના ધાગના ડુંગ્ર અગ્નિથી બળતું, કાચમાં [ધાવે છે], તેમ આ (જાની) નાં સંચિત કર્મ જ્ઞાનથી ‘દગ્ધ’ થાય છે. ૧૪.

વિવેચન.—વચ્ચર્ણકાન્દર્પણે પ્રાત્ પ્રદ્યૈવેવ કાય સર્વે વાગ્યા પ્રદ્યૈવ ‘ને જેમ છાંય નામે એ જાતના ધાગ’ વગેરે અગ્નિમાં નાખેલું બગી કાચ છે તેમ નિશ્ચય આ જાનીના સર્વ પાપો બગી નષ્ટ છે’ આ અર્થિતી. અર્થ—અતઃ સંચિતકર્મામ્ય દગ્ધ્યમા ભવતિ એ નીચેના મીમંસુભવદ્વિતીયા બે શ્લોકો પણ પ્રમાણુ દાખલ નવરા સર્વ જાણ છે ૧૪

* યથૈવાંસિ સમિદ્દોગ્નિર્મસ્મસાત્ કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્ કુરુતે તથા ॥ ૧૫ ॥ ૧૪૮૬

શબ્દાર્થઃ—હું અર્જુન ! જેમ સળગેલો અગ્નિ ધંધણાંને (ખાળી) ભસ્મરૂપ કરી દેઈ, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મરૂપ કરી નાંખે છે. ૧૫.

૧ યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાઽપિ સ ઇમાન્ લોકાન્ ન હંતિ ન નિવધ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ૧૪૮૭

શબ્દાર્થઃ—જેને ‘હું કર્તા છું’ એવી વૃત્તિ નથી અને જેની બુદ્ધિ [શુભાશુભ કર્મકળમાં] આસક્ત અથવા સંશયવાળી થઈ] લેપાતી નથી, તે (પુરૂષ) સર્વ લોકોને હણીને પણ હણતો નથી; [અને] ખંધાતો નથી. ૧૬.

માતાપિત્રોર્વધઃ સ્તેયં ભ્રૂણહત્યાઽન્યદીદશમ્ ।

ન મુક્તિ નાશયેન્પાપં મુલ્લકાંતિર્ન નશ્યતિ ॥ ૧૭ ॥ ૧૪૮૮

શબ્દાર્થઃ—માઆપનો વધ, ચોરી, ગર્ભ પાડી નાંખવાનું પાપ-ખાળ-હત્યા, [અને] ધીલું [પણ] એકું પાપ મુક્તિને નાશ પમાડે નહિ. [તથા તેથી] ભ્રુખની કાંતિ નાશ પામતી નથી. ૧૭.

વિવેચનઃ—ન માતૃમ્બેન ન પિતૃવધેન ન સ્તેયેન ન ભ્રૂણહત્યા નાસ્ય પાપ ચ ન ચ-
ક્રુષો મુલ્લાર્જાઢ વેતિ આ કાપોતકી શ્રુતિના વામ્યને ઉપરના શ્લોકમા અર્થથી કહી
ખતાવ્યું છે ૧૭

૨ જ્ઞાની પૂર્ણતા. ૧૪૮૯-૧૫૦૮.

દુઃસ્વાભાવવદેવાસ્ય સર્વકામામિરીરિતા ।

સર્વાન્ કામાનસાવાપ્ત્વા હમૃતોઽમવદિત્યતઃ ॥ ૧૮ ॥ ૧૪૮૯

શબ્દાર્થઃ—‘આ (જ્ઞાની) સર્વ ઇચ્છાઓને પામીને નિશ્ચય અમૃત હોતો હોવો’ એ પ્રકારની [એતરેય શ્રુતિ છે], એટલા માટે દુઃખના અ-
ભાવની પેઠે જ આ (જ્ઞાની) ને સર્વ ઇચ્છાઓગની પ્રાપ્તિ [શ્રુતિ ભગ-
વતીએ] કહેલી છે. ૧૮.

જહન્ ક્રીડન્ રતિ પ્રાપ્તઃ સ્ત્રીભિર્યાનૈસ્તથેતરૈઃ ।

શરીરં ન સ્મરેત્પ્રાણઃ કર્મણા જીવયેદમ્ ॥ ૧૯ ॥ ૧૪૯૦

શબ્દાર્થઃ—ખાતો, ખેલતો [અને] સ્ત્રીઓએ, વાહનોએ તથા બીજા-
ઓએ રતિ પામેલો-સ્મરણ કરતો [આ જ્ઞાની], શરીરને સ્મરણ કરે નહિ—
નથી કરતો. [કેવળ] એનો પ્રાણ, પ્રારબ્ધ કર્મવડે એને જીવાડે છે. ૧૯.

વિવેચનઃ—જહન્ ક્રીડન્ રમમાણ સ્ત્રીભિર્વા ગર્ભવાં જ્ઞાનિભિર્વાજ્ઞાનિભિર્વા વપસ્વર્ગો
નોગજન સ્મરત્રિદ શરીરમિતિ ‘ખાતો, ક્રીડા કરતો, સ્ત્રીઓવડે, વાહનોવડે, જ્ઞાનીઓવડે,

અજ્ઞાનીઓવડે અથવા સમાન વય (હિડી) વાળા સાથે રમણ કરતો જ્ઞાની પોતાના સમા-
ગમવાળા માણુઓ સાથે વર્તતા શરીરને સમારે નહિ ' એ છાદોઅની શ્રુતિનો અર્થ આ
વ્યોક્તથી બતાવ્યો છે. ૧૯.

सर्वान् कामान् सहामोति नान्यवज्जन्मकर्मभिः ।

वर्त्तते श्रोत्रिये भोगा युगपत् क्रमवर्जिताः ॥ ૨૦ ॥ ૧૪૯૧

શબ્દાર્થ:—‘સર્વ કામનાઓને જ્ઞાની સાથે-એકી કાળે પામે છે,’ [એ
તૈત્તિરીય શ્રુતિના અર્થ પ્રમાણે] શ્રોત્રિય જ્ઞાનીમાં બીજા (અજ્ઞાની) ની
પેઠે બીજા જન્મવડે અથવા બીજા કર્મવડે ભોગો વર્તતા નથી, [પણ]
ક્રમવિનાના એકી કાળે-સાથે જ વર્તે છે. (અર્થાત્ જ્ઞાનીનાં સંચિત માત્ર
બળી ગએલાં હોવાથી, પ્રારબ્ધ તેના ભોગવડે ક્ષય પામવાથી, અને ક્રિય-
માણુના અસ્પર્શથી જ્ઞાનીને અજ્ઞાનીઓની પેઠે બીજા જન્મની પ્રાપ્તિ
નથી એવો ભાવ છે.) ૨૦.

युवा रूपी च विद्यावान् नीरोगो दृढचित्तवान् ।

सैन्योपेतः सर्वपृथ्वी वित्तपूर्णा प्रपालयन् ॥ ૨૧ ॥ ૧૪૯૨

सर्वमानुष्यकर्मभिः संपन्नस्त्वृत्तभूमिपः ।

यमानंदमयामોति ब्रह्मविच्च तमश्रुते ॥ ૨૨ ॥ ૧૪૯૩

શબ્દાર્થ —યુવાન, અતિ રૂપવાળો, વિદ્યાવાન, નીરોગી, ચિત્તની દૃઢ-
તાવાળો, મેનાવાળો, અને વિત્તે ભરેલી આખી પૃથ્વીને પાળતો, (૨૧.)
[તથા] મનુષ્ય સંખ્યાથી સર્વ ભોગોવડે સંપન્ન એવેઈ ચક્રવર્તી રાજા, જે આ-
નંદને પામે છે તે (આનંદ) ને પ્રહરવેતા પણ પામે છે. ૨૨.

વિવેચન:—આ બંને શ્લોકોમાં તૈત્તિરીય અને જૃદ્ધારણ્યક ઉપનિષદનાં વાચ્યોનો
મક્ષેપ અર્થ એકરો કરી બતાવ્યો છે સમગ્ર જગતમાં જે સુખ છે તે પ્રજ્ઞાનદના એક
અગમત્રમાં છે, માટે જે જ્ઞાનીને પ્રહરે તો સાક્ષાત્કાર થયો છે તે જ્ઞાનીને જગત્તો અર્થ
આનંદ અનુભવાય છે એવો ભાવ છે. ૨૧-૨૨.

मर्त्यभोगे द्रयोर्नास्ति कामस्तृप्तिरतः सम्रा ।

भोगान्निष्कामर्तकस्य परस्यापि विवेकतः ॥ ૨૩ ॥ ૧૪૯૪

શબ્દાર્થ—બંને (ચક્રવર્તી અને જ્ઞાની) ને મનુષ્યના ભોગસુખમાં
પ્રવૃત્તા નથી; એટલા માટે [બંનેની] તૃપ્તિ ગમ્યાન [છે. તેમાં] એક
(રાજા) ને ભોગ (ભોગવવા) થી, પણ બીજા (જ્ઞાની) ને વિવેકથી
નિરિચ્છતા [છે]. ૨૩.

* શ્લોકમાં યુવા આદિક વિશેષણ ચક્રવર્તીને લગાડવામાં આવ્યા છે તે એવા દેવતા કે
જો રાજામાં કાઈ અપૂર્ણતા ન રહે, તેને એકપણ મનુષ્યવય એકપણામાં જ પ્રજ્ઞાન થઈ અને
માટે પાછળના શ્લોક ૧૪૯૩ હવાદિ શ્રુતિઓ, તથા આની આગળ આવતા શ્લોકો શ્રુતિઓ

શ્રોત્રિયત્વાત્ વેદશાસ્ત્રેર્ભોગદોષાનવેક્ષતે ।

રાજા બૃહદ્રથો દોષાંસ્તાન્ ગાયામિસ્ટાહરત્ ॥ ૨૪ ॥ ૧૪૯૬

શબ્દાર્થ—[જ્ઞાની પોતાના] શ્રોત્રિયપણથી વેદ અને શાસ્ત્રોપરે ભોગના દોષને બુઝે છે. [આ પ્રમાણે] બૃહદ્રથ રાજા તે [ભોગના] દોષોને અનેક ગાયાઓપરે કહેતો હોવા. ૨૪.

દેહદોષાન્ ચિત્તદોષાન્ ભોગ્યદોષાનનેકશઃ ।

શુનાં વાંતે પાયસે નો કામસ્તદ્વિવેકિનઃ ॥ ૨૫ ॥ ૧૪૯૬

શબ્દાર્થ—[બૃહદ્રથ રાજા] શરીરના દોષને, ચિત્તના દોષને [અને] અનેક પ્રકારના ભોગ્યના દોષને [કહેતો હોવા. જેમ] કુતરાની ઉલટી કરેલા દૂધપાકમાં [માણસને] ઇચ્છા નથી, તેમ વિવેકીને [વિષયમાં ઇચ્છા નથી.] ૨૫.

નિષ્કામત્યે સમેડપ્યત્ર રાજ્ઞઃ સાધનસંચયે ।

દુઃસ્વમાસીદ્ ભાષિનાશાદિતિભીરનુવર્તતે ॥ ૨૬ ॥ ૧૪૯૭

શબ્દાર્થ—નિષ્કામપણું [બંનેનું] સમાન છતાં પણ અહિંઆં રાજાને [ગળયમુખ મળ્યાની પૂર્વ] માધનેની સપત્તિ [મેળવવા] માં દુઃખ હતું; [અને હવે પણ] ભવિષ્યમાં [મુખને] નાગ (યવા) થી ખીંક લાગે છે. (જેમ બે પ્રકારનાં દુઃખ રાજાને છે. અર્થાત ચક્રવર્તીને જ્ઞાનીના મુખ કરતાં ન્યૂનતા છે.) ૨૬.

નોમયં શ્રોત્રિયસ્યાતસ્તદાનંદોડ્યિકોડન્યતઃ ।

ગંધર્વોડનંદ આશાસ્તિ રાજોનાસ્તિવિવેકિનઃ ॥ ૨૭ ॥ ૧૪૯૮

શબ્દાર્થ—શ્રોત્રિય જ્ઞાનીને [એ] બંને (દુઃખ) નથી, એટલા માટે તે (જ્ઞાની) નો આનંદ બીજા (રાજા) થી અધિક [છે]. રાજાને [તે] ગંધર્વના આનંદમાં આશા છે, [પણ] વિવેકીને [તેમાં આશા] નથી. (અર્થાત પાછલા શ્લોકમાં ખતાવેલાં બે દુઃખો જ્ઞાનીને નથી વળી પોતાની કાંઈ અધિક મુખની તેને ઇચ્છા નથી. આથી જ્ઞાનીનો આનંદ રાજાના આનંદથી ઉત્કૃષ્ટ છે.) ૨૭.

અસ્મિન્ કલ્પે મનુષ્યઃ સન્ પુણ્યપાકવિશેષતઃ ।

ગંધર્વત્વં સમાપન્નો મર્ત્યગંધર્વ ઉચ્યતે . ॥ ૨૮ ॥ ૧૪૯૯

પૂર્વકલ્પે કૃતાત્પુણ્યાત્કલ્પાદાવેવ ચેદ્ભવેત્ ।

ગંધર્વત્વં તાદૃશોડત્ર દેવગંધર્વ ઉચ્યતે ॥ ૨૯ ॥ ૧૫૦૦

શબ્દાર્થ—[આ ચક્રવર્તી રાજા] આ કલ્પમાં મનુષ્ય સતો પુણ્યના ફળવિશેષથી ગંધર્વપણું પામેલો [છે માટે અહિંઆં તે] મર્ત્યગંધર્વ કહેવાય છે. (૨૮.) પૂર્વ કલ્પમાં કહેલા પુણ્યથી કલ્પના આરંભમાં જ

જો [તેને] ગંધર્વપણું થાય—પ્રાપ્ત થાય. તો તેવો [એ ચક્રવર્તી રાજા
અહિંઆં દેવગંધર્વ કહેવાય છે. ૨૯.

અગ્નિપ્વાત્તાદયો લોકે પિતરશ્ચિરવાસિનઃ ।

કલ્પાદાવેવ દેવત્વં ગતા આજાનદેવતા ॥ ૩૦ ॥ ૧૬૦૭

શબ્દાર્થ—[આ] લોકમાં ધણા કાળસુવી વગનાના અગ્નિપ્વાત્તાદિક
પિતૃઓ [છે તેઓ] કલ્પના પ્રારભમાં જ દેવપણું પામેલા છે, [અને
આજનદેવતા [કહેવાય છે], ૩૦.

અસ્મિન્ કલ્પેઽશ્વમેધાદિકર્મ કૃત્વા મહત્પદમ્ ।

અવાપ્યાજાનદેવૃર્યાઃ પૂજ્યાસ્તાઃ કર્મદેવતાઃ ॥ ૩૧ ॥ ૧૬૦૮

શબ્દાર્થ—આ કલ્પમાં અશ્વમેધાદિક કર્મ કરીને મોટું (અશ્વમેધપણું)
સ્થાન પામીને આજનદેવોવડે જેઓ પૂજ્ય [છે], તેઓ કર્મ દેવતા [છે
એમ કહેવાય છે], ૩૧.

યમાગ્રિમુરયાઃ દ્વેષાઃ સ્યુર્જાતાવિદ્રવૃહસ્પતી ।

પ્રજાપતિર્વિરાદ પ્રોક્તો બ્રહ્મા સૂત્રાત્મનામકઃ ॥ ૩૨ ॥ ૧૬૦૯

શબ્દાર્થ—યમ, અગ્નિ [આદિક] સુખ્ય દેવો છે; ઈદ્ર અને બૃહસ્પ-
તિ પ્રસિદ્ધ [દેવો છે], પ્રજાપતિને વિનાશ કહેલો [છે અને] બ્રહ્મા, સૂ-
ત્રાત્મા—હિન્દુધર્મ—ના નામવાળો છે. ૩૨.

સાર્વભૌમાદિસૂત્રાતા ઉત્તરોત્તરકામિનઃ ॥

અવાહ્મનસગમ્યોઽયમાત્માઽઽનદસ્તતઃ પરમ્ ॥ ૩૩ ॥ ૧૬૧૦

શબ્દાર્થ—ચક્રવર્તીથી લગ્ને મૂનાત્માપર્યંતના (દેવાદિકો) એક પછી
એક અતુલ્ય અધિક હસ્થાનાના [છે. પણ] વાણી અને મનથી અજાન્ય
એવો આ આત્માનાંદ [છે તે] તેનાથી પર—ઉત્કૃષ્ટ [છે], ૩૩.

તૈસ્તૈઃ કામ્યેષુ સર્વેષુ મુલેષુ શ્રોત્રિયો યતઃ ।

નિસ્પૃહસ્તેન સર્વેષામાનંદાઃ સંતિ તસ્ય તૈ ॥ ૩૪ ॥ ૧૬૧૧

શબ્દાર્થ—તે તે (દેવાદિકો) એ હસ્થવાયોગ્ય સવ મુખોમાં જે કા-
મ્યથી શ્રોત્રિય નિસ્પૃહ [છે] તે કામ્યવડે (દેવાદિક) ના તે આનંદો તે
(શ્રોત્રિય જ્ઞાની)ને છે. ૩૪.

સર્વકામાઽઽભિરેષોક્તા યદ્વા સાક્ષિચિદાત્મના ।

સ્વદેહવત્ સર્વદેહેષ્વપિ ભોગાનયેક્ષતે ॥ ૩૫ ॥ ૧૬૧૨

શબ્દાર્થ—(પાછળ ૧૪૮૯ થી આ બેલા અર્થને હવે સમાપ્ત કરે છે.)
આ સર્વકામાશિ કહી, અથવા સાક્ષીરૂપ ચિદાત્માવડે [જ્ઞાની], પોતાના
દેહની પેઠે અર્થ દેહોમાં પણ ભોગને ભુજો છે—ભોગવે છે. (કહેવાનો :

ભાવ એવો છે કે જ્ઞાનીને સર્વાત્મતા પ્રાપ્ત થવાથી તે જેમ પોતાના દેહમાં સુખનો—આનંદનો અનુભવ લે છે તેમ તે રાજાદિથી જેવો સુધીના શરીરમાં પણ આનંદનો અનુભવ લે છે.) ૩૫.

અજસ્રાપ્યેતદસ્ત્યેવ ન તુ તૃપ્તિરવોધતઃ ।

યો વેદ સોઽન્તુતે સર્વાન્ કામાનિત્યત્રવીન્ધુતિઃ ॥૩૬॥ ૧૫૦૭

શબ્દાર્થ:—અજ્ઞાનીને પણ આ (આનંદપ્રાપ્તિ) છે જ, પણ [તેને] બોધ ન હોવાથી તૃપ્તિ નથી. [વળી] ‘જે જાણે છે તે સર્વ ભોગોને પામે છે’ એ પ્રકારે ભગવતી શ્રુતિ કહેતી હવી. ૩૬.

વિવેચન —માન જ્ઞાનીમા જ કાંઈ માફી નથી માફી તો અજ્ઞાનીને પણ છે આથી જીને આત્માનંદ અજ્ઞાનીને પણ છે જ, તથાપિ સર દેહમા મરં મરિનો માફી હું છું એમ તેને જ્ઞાન ન હોવાથી આત્માનંદથી તૃપ્તિ થતી નથી તંત્રિરીયોપનિષદની મુદ્દામાં નિર્ધિત વ્રતા જે વેદ મોડનુજ * મુદ્ધિમા ગડવા મલને જે જાણે છે તે પામે છે * આ ભગવતી શ્રુતિનો ભાર આ શ્લોકના ઉત્તરનાર્થમાં લીધેલો છે ૩૫

યદ્વા સર્વાત્મતાં સ્વસ્ય સામ્ના ગાયતિ સર્વદા ।

અહમન્નં તથાન્નાદચ્ચેતિ સામ જ્ઞાપીયતે ॥ ૩૭ ॥ ૧૫૦૮

શબ્દાર્થ —અથવા [જ્ઞાની] પોતાની સર્વાત્મતાને સામવેના મ ત્રા-યડે નિરંતર ગાય છે. [એ અર્થ છે કે] ‘હું અન્ન—ભોજ્યરૂપ—છું’ તથા અન્નાદિ—ભોક્તારૂપ છું.’ એ પ્રકારે પ્રસિદ્ધ મામ ભણાય છે. ૩૭.

વિવેચન —મરેના સામીપણાડે જ્ઞાની ખીજના દેહના આનંદને ભોગવે છે એ ૩૫ સર્વ કામામિનો ખીજે પ્ર ૧૫૦ મા બતાવી દેવે આમા ત્રીજે પ્રકાર બતાવે છે આર્ જોજાન્ કામાન્ નિષ્કામકલ્પનુવ્રતમ આ લોખને અને કામને (માફીરૂપ) અતુમરતો નિષ્કામરૂપી જ્ઞાની (ભોગ ભોગવે છે) આદિ વામ્મરૂપે આ શ્લોકમાં બતાવેલા શ્રુતિનામ્મનો અર્થ છે આમા બતાવેલ શ્રુતિ મામનેદની છે ૩૭

૨. કૃતકૃત્યતા અને પ્રાપ્તપ્રાપ્યતા. ૧૫૦૯—૧૫૩૬.

૧. કૃતકૃત્યતા. ૧૫૦૯—૧૫૨૮.

દુઃસ્વાભાવશ્ચ કામાસિદ્ધિરે શ્વેનં નિરૂપિતે ।

કૃતકૃત્યત્વમન્યચ પ્રાપ્તપ્રાપ્યત્વમીક્ષતામ્ ॥ ૩૮ ॥ ૧૫૦૯

* આ એ સ્વરૂપ મમજવાડુ છે * પ્રત્યે જનને પોતાના પુત્રમા આત્મભાવ છે જે પ્ર માણમા તે આત્મભાવ છે તે પ્રમાણમા પુત્રની હલતિ આદિ રિવાજે જ્ઞાન દોનો અનુભવ મરે છે વળી પતિમા સ્ત્રીનો આત્મભાવ એ જ ખરો જો છે એને જ સુખે મુખ, અને એના જ દોલિં જીવનમા પોતાનું લોકિં જીવન છે, એ આત્મભાવનું પિન્દ છે જ્ઞાનીને સર્વમા આત્મ મુદ્ધિ હોવાથી તે ખીજને દેહે પણ સુખનો સ્વાદ લે છે

શાબ્દાર્થઃ—દુઃખાલાપ અને કામાત્તિ એ બંને પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે નિરૂપણ કરી (હવે) એ બેથી ભિન્ન કૃતકૃત્યતા અને પ્રાપ્તિપ્રાપ્યતા (છે તેને) જુઓ. ૩૮.

उभयं तृप्तिदीपे द्वि सम्यग्स्माभिरीरितम् ।

तदवावाऽनुसंधेया श्लोका बुद्धिविगुह्ये ॥ ૩૯ ॥ ૧૬૧૦

શાબ્દાર્થઃ—એ બંને (કૃતકૃત્યતા અને પ્રાપ્તિપ્રાપ્યતા) તૃપ્તિ દીપમાં અમે સારી રીતે કહેલ [છે. તે] પ્રસિદ્ધ [છે માટે] તે જ શ્લોકો બુદ્ધિની શુદ્ધિને અર્થે અહીં જોડવા થાય [છે]. ૩૯.

* ऐहिकामुष्मिकम्रातसिद्ध्यै मुक्तेश्च सिद्ध्यै ।

बहुकृत्यं पुराऽस्याभूत् तत्सर्वमधुना कृतम् ॥ ૪૦ ॥ ૧૬૧૧

શાબ્દાર્થઃ—આ (જ્ઞાની) ને [જ્ઞાન થયા] પહેલાં આ લોક તથા પરલોક સંબંધી ભોગ સમૂહની સિદ્ધિને અર્થે અને શુક્તિની સિદ્ધિને અર્થે બધાં કર્તવ્ય હતાં [પછી] હવેનાં (જ્ઞાન થયા પછી) તે બધાં કર્યાં. ૪૦.

तदेतत् कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम् ।

अनुसंदधेदेवायमेवं तृप्यति नित्यशः ॥ ૪૧ ॥ ૧૬૧૨

શાબ્દાર્થઃ—તે આ કૃતકૃત્યપણું [છે તેને] આ (જ્ઞાની), પ્રતિયોગી પૂર્વક અનુમંધાન કરતો જ રહે છે. એ પ્રમાણે [તે] નિરંતર તૃપ્ત થાય છે. ૪૧.

दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्रायपेक्षया ।

परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ॥ ૪૨ ॥ ૧૬૧૩

શાબ્દાર્થઃ—દુઃખી અજ્ઞાની (હવે), પુત્ર આદિની અપેક્ષાપર ૧ વ્યવહારમાં જોડાઓ ! [પછી] પરમ આનંદપરે પૂર્ણ એવો હું કેની ઇચ્છાપરે વ્યવહારમાં જોડાઉં ? ૪૨.

अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयियासवः ।

सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥ ૪૩ ॥ ૧૬૧૪

શાબ્દાર્થઃ—પરલોકમાં જવાને ઇચ્છાવાળા (પુત્રો), કર્મોનાં અનુષ્ઠાન કરો ! [પછી] સર્વ લોકો જેનો આત્મા છે (એવો હું) માને માટે, જ્ઞાનું, અને કેમ અનુષ્ઠાન કરું ? ૪૩.

* આ ૪૦ માં શ્લોકથી ૫૩ માં શ્લોક સુધીના શ્લોકોને માટે પાછળ ૮૩૩ થી ૮૫૪ સુધીના શ્લોક, વિશેષ સમજાવે માટે જુઓ.

૧ અતઃ ‘વ્યવહારમાં જોડાઓ’ એનો અર્થ અમારથકમાં આવે-જાઓ એમ સમજવો.

આચસતાં તે શાસ્ત્રાણિ વેદાનધ્યાપયંતુ વા ।

યેડયાધિકારિણો મે તુ નાધિકારોડક્રિયત્વતઃ ॥ ૪૯ ॥ ૧૫૭૬

ગણદાર્થઃ—અહિંઆં [બીજાઓની ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં] જેઓ (આચાર્ય પુરુષો) અધિકારી [છે] તેઓ શાસ્ત્રોનું વ્યાખ્યાન કરે! અથવા વેદાને ભણાવે! [પણ] અક્રિયપણું હોવાથી માટે તે [તેમાં] અધિકાર નથી. ૪૯.

નિદ્રાભિક્ષે સ્નાનશૌચે નેચ્છામિ ન કરોમિ ચ ।

દ્રણારથેત્કલ્પયતિ કિં મે સ્યાદન્યકલ્પનાત્ ॥ ૪૯ ॥ ૧૫૭૬

ગણદાર્થઃ—[હું—ચિદાત્મા] નિદ્રા, સિદ્ધિ, સ્નાન અને શૌચ ઇચ્છતો નથી અને કરતો નથી. જો જોનાગએ [માનમાં તે] કહે છે, તો બીજાની કલ્પનાથી માટે શું [બાધ] હોય-થાય એમ છે? ૪૯.

ગુંજાપુંજાદિ દશ્યેત નાન્યાડડોપિતવન્દિના ।

નાડન્યાડડોપિતસંસારધર્માનેવમહ મજે ॥ ૪૯ ॥ ૧૫૭૭

ગણદાર્થઃ—બીજાએ આગેપેલા અગ્નિવડે [જેમ] અલોહીના ઢગલા પગે [અગ્નિ જેવા દુખાતા ગતા પદાર્થો] બાળે નહિ, તેમ બીજાએ આગેપેલા સ સારના ધર્મોને હું ન ભળું. ૪૯.

શૃણ્વંત્વજ્ઞાતતત્ત્યાસ્તે જાનન્ કસ્માન્નૃણોમ્યહમ્ ।

મન્યંતા સંશયાડડપન્ના ન મન્યેડહમસંશયઃ ॥ ૪૭ ॥ ૧૫૭૮

વિપર્યસ્તો નિદિધ્યાસેત્ કિં ધ્યાનમવિપર્યયે ।

દેહાત્મત્વવિપર્યાસં ન કદાચિદ્ મજામ્યહમ્ ॥ ૪૮ ॥ ૧૫૭૯

નથી અહં મનુષ્ય इत्याદિ વ્યવહારો વિનાડપ્યમુમ્ ।

નની વિપર્યાસં ચિરામ્યસ્તયાસનાતોડવકલ્પતે ॥ ૪૯ ॥ ૧૫૮૦

ગણદાર્થઃ—જેણે તત્ત્વ ભણ્યું નથી તેઓ [તે] માંભળો! [પણ] હું [તત્ત્વને] ભણતો શાભોટે સાંભળું? સશય પામિલાઓ મનન કરો! [પણ] સંશય વિનાતો હું નથી મનન કરતો. (૪૭.) વિપરીત ભાવનાવાળો (પુરુષ) નિદિધ્યાસન કરે! [પણ] હું દેહમાં આત્મભાવરૂપ વિપર્યયને કોઈ દિવસ ભજતો નથી, [માટે માનમાં] વિપર્યયતા અભાવથી કશું ધ્યાન છે? [એકેય નથી]. (૪૮.) ‘હું મનુષ્ય છું’ इत्याદિ વ્યવહાર, આ વિપર્યાસ વિના પણ અનાદિકાળના અવ્યાસની વાસનાથી થાય છે. ૪૯.

પ્રારબ્ધકર્મણિ ક્ષીણે વ્યવહારો નિવર્તતે ।

કર્માક્ષયે ત્વસૌ નૈવ શમ્યેદ્ ધ્યાનસહસ્રતઃ ॥ ૫૦ ॥ ૧૫૮૧

વિરૂત્ત્વં વ્યવહારેરિષ્ટ ચેદ્ ધ્યાનમસ્તુ તે ।

અવાધિકા વ્યવહારિ પશ્યન્ ધ્યાયામ્યહં કુતઃ ॥ ૫૧ ॥ ૧૫૮૨

વિશેષો નાસ્તિ યસ્માન્મે ન સમાધિસ્તતો મમ ।

વિશેષોવા સમાધિર્વા મનસઃ સ્યાદ્ વિકારિણઃ ॥ ૫૨ ॥ ૧૫૨૩

નિત્યાનુભવરૂપસ્ય કો મે વાડનુભવઃ પૃથક્ ।

કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્તીયં પ્રાપ્તમિત્યેવનિશ્ચયઃ ॥ ૫૩ ॥ ૧૫૨૪

શબ્દાર્થ—પ્રારબ્ધ ક્રમનો નાશ થયે મતે વ્યવહાર નિવર્તન થાય છે

[પણ] ક્રમનો નાશ ન હોવા સતે તો હુજારે ધ્યાનથી [પણ] આ (વ્યવહાર) નથી ગમતો—નથી નિવર્તન થતો. (૫૦), વ્યવહારની વિરલતા જે [તને] ઇષ્ટ [હોય] તો તને ધ્યાન [ભલે] હો. આત્મગ્ઝાન અને મોક્ષને બાધ ન કરે એવા વ્યવહારને જોતો હું, ગામાટે ધ્યાન કઈ ? (૫૧), જે કારણથી મારે વિશેષ નથી તે કારણથી મારે સમાધિ નથી. વિશેષ અને સમાધિ [તો] વિકારવાળા મનને હોય છે. (૫૨), નિત્ય અનુભવરૂપ એવો જે હું તેનો અનુભવ ગો જુદો છે ? [કે સમાધિરૂપનો જે અનુભવ થાય છે તે મારે સંપાદન, કન્વાને બાકી છે એમ કહેવાય ?] મેં તો જે કાંઈ કરવા ચોગ્ય [છે તે મર્ચ] કર્યું [છે. અને] પ્રાપ્ત કરવા ચોગ્ય [છે તે] પ્રાપ્ત કર્યું [છે] એ પ્રકારનો જ [મારે] નિશ્ચય છે. (અર્થાત્ મારે કાંઈ કરવાનું બાકી નથી). ૫૩.

વ્યવહારો લૌકિકો વા શાસ્ત્રીયો વાડન્યથા પિડવા ।

મમાકર્તુરલેપસ્ય ચયાડરવં પ્રવર્તતામ્ ॥ ૫૪ ॥ ૧૫૨૫

શબ્દાર્થ—મારે અકર્તા અને અબોક્તાનો આ લોક સંબંધી, શાસ્ત્ર

સંબંધી અથવા કોઈ બીજી રીતનો પણ વ્યવહાર, જેમ પ્રારબ્ધ હોય તેમ પ્રવર્તે થાઓ ! ૫૪.

અથવા કૃતકૃત્યોડપિ લોકાનુગ્રહકામ્યયા ।

શાસ્ત્રીયેર્ણવ માર્ગેણ વર્તેડહં કા મમ ક્ષતિઃ ॥ ૫૫ ॥ ૧૫૨૬

શબ્દાર્થ—અથવા કૃતકૃત્ય એવો હું લોકના અનુમહની ઇચ્છાવડે પણ

શાસ્ત્ર સંબંધી માર્ગવડે જ વર્તું, [તો તેમાં] મારે શી હાની છે ? ૫૫.

દેવાર્ચનમ્તાનશૌચમિષ્ણાદૌ વર્તતાં વપુઃ ।

તારં જપતુ વાક્ તદ્વત્ પઠત્વાન્નાયમસ્તકમ્ ॥ ૫૬ ॥ ૧૫૨૭

વિષ્ણું ધ્યાયતુ ધીર્યદ્વા વ્રહ્માનન્દે તિલીયતામ્ ।

સાક્ષ્યહં કિંચિદપ્યગ્ર ન કુર્વે નાપિ કારયે ॥ ૫૭ ॥ ૧૫૨૮

શબ્દાર્થ—દેવપૂજન, ત્તાન, શૌચ, કે લિક્ષા આદિમાં શરીર પ્રવર્તો.

તેની પેટે વાણી પ્રજ્ઞવ (ઝંકાર) ને જપો, [અથવા] વેદાંત ભણો ! (૫૬).

બુદ્ધિ વિષ્ણુનું ધ્યાન કરે. અથવા વ્રહ્માનન્દમાં લય પામો ! [આથી મને કાંઈ વિકાર નથી] હું [તો] સાક્ષી [છું], અહિંઆં (આ શરીરમાં) રહીને

[હું] કાંઈ કરતો નથી [અને] કરાવતો નથી, [હું] તો સદા અખંડાનંદ એક રૂપે જ છું તેથી શુભ આચરણના અભિમાનથી મારામાં કોઈપણ જાતનો વિકાર થાય તેમ નથી], ૫૭.

* કૃતકૃત્યતયા તૃપ્તઃ પ્રાપ્તપ્રાપ્યતયા પુનઃ ।

તૃપ્યન્નૈવં સ્વમનસા મન્યતેઽસૌ નિરંતરમ્ ॥૬૮॥ ૧૫૨૯

શબ્દાર્થઃ—કૃતકૃત્યતાવડે તૃપ્ત થએલો આ (જ્ઞાની), વળી પોતાના મનવડે [પોતાને] પ્રાપ્તપ્રાપ્યતાવડે તૃપ્ત થતો સર્વદા [આત્મ] માને છે, ૫૮.

૨ પ્રાપ્તપ્રાપ્યતા, ૧૫૩૦-૧૫૩૬.

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં નિત્યં સ્વાત્માનમંજસા વૌચી ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં વ્રહ્માઽઽનન્દો વિભાતિ મે સ્પષ્ટમ્ ॥૬૯॥ ૧૫૩૦

શબ્દાર્થઃ—[જેથી હું] નિરંતર પોતાના આત્માને સાક્ષાત્ જાણું હું [તેથી] હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું. [જેથી] મને અહ્યાનંદ સ્પષ્ટ ભાસે છે [તેથી] હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું, ૫૯.

• ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં દુઃખં સાંસારિકં ન વીક્ષેઽય ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં સ્વસ્વાજ્ઞાનં પલાયિતં કાપિ ॥ ૬૦ ॥ ૧૫૩૧

શબ્દાર્થઃ—[જેથી] હું મણાં સંસાર સંખંધી દુઃખને [હું] જોતો નથી [તેથી] હું ધન્ય છું! હું ધન્ય છું!! [જેથી] મારું અજ્ઞાન ક્યાંઈ પણ જગતું રહ્યું [તેથી] હું ધન્ય છું! હું ધન્ય છું' !! ૬૦.

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં કર્તવ્યં મે ન વિચિતે કિંચિત્ ।

નથા ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં પ્રાપ્તવ્યં સર્વમથ સંપન્નમ્ ॥ ૬૧ ॥ ૧૫૩૨

અનન્ય.શબ્દાર્થઃ—હું ધન્ય છું! હું ધન્ય છું!! [કે જેથી] મારે [હવે] કાંઈ [પણ] કર્તવ્ય [બાકી] નથી. [જે] પામવા યોગ્ય [હવે] તે] સર્વ આજ [મેં] મેળવ્યું [મારે] હું ધન્ય છું! હું ધન્ય છું' !! ૬૧.

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં તૃપ્તેર્મે કૌપમા ભવેલ્લોકે ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં ધન્યો ધન્યઃ પુનઃ પુનર્ધન્યઃ ॥૬૨॥ ૧૫૩૩

શબ્દાર્થઃ—[આ] લોકમાં મારી તૃપ્તિની કઈ ઉપમા થાય ? [કોઈ પણ નહિ; મારે] હું ધન્ય છું, ધન્ય છું! હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું, ધન્ય છું, ધન્ય છું!! કરી કરીને [હું] ધન્ય છું' !! (આ કૃતકૃત્યતા આદિવડે થએલી તૃપ્તિની નિરંતરતા છે, અને જ્ઞાનીને તે ચોતરફથી સ્ફુરે છે), ૬૨.

અહો પુણ્યમહો પુણ્યં ફલિતં ફલિતં દદમ્ ।

અસ્ય પુણ્યસ્ય સંપત્તેર્મહો વયમહો વયમ્ ॥ ૬૩ ॥ ૧૫૩૪

• વિશેષ વર્ણનને મારે પાડ્યું તપાસી દેવા પુધીના સ્વોદ્ધારો

શબ્દાર્થ—‘[માં] પુણ્ય અતિ ઉત્કૃષ્ટ [છે], અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે ! [તે] સાડે દેવ્યું છે ! આ પુણ્યની સંપત્તિથી અમે [પણ] સર્વોત્તમ છીએ ! અમે સર્વોત્તમ છીએ ! ! (આ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિરૂપ કૃપાનાં કારણનું મૂળ પુણ્ય છે તેનું પણ સ્મરણ કરી જ્ઞાની તૃપ્તિ પામે છે. નિરંકુશ તૃપ્તિ માં તે તૃપ્તિ જ હોય). ૬૩.

અહો શાસ્ત્રમહો શાસ્ત્રમહો ગુરુરહો ગુરુઃ ।

અહો જ્ઞાનમહો જ્ઞાનમહો સુખમહો સુખમ્ ॥ ૬૪ ॥ ૭૬૩૫

શબ્દાર્થ—શાસ્ત્ર અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે ! સર્વ શાસ્ત્રોનું ગિરોમણિ વેદાંત-શાસ્ત્ર અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે ! ! [અને] એ શાસ્ત્રનો યોગ આપનાર શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તમ છે ! સર્વોત્તમ છે ! ! [તેથી થએલું] જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે ! બ્રહ્માત્માની એકતાના અનુભવરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન સર્વોત્તમ છે ! ! ૬૪.

ब्रह्माऽऽनंदाभिधे ग्रंथे चतुर्थोऽध्याय ईरितः ।

विद्याऽऽनंदस्तदुत्पत्तिपर्यंतोऽभ्यास इज्यताम् ॥ ६५ ॥ ૧૬૩૬

શબ્દાર્થ—બ્રહ્માનંદ નામના ગ્રંથમાં [આ] ચોથો અધ્યાય ‘વિદ્યા-નંદ’ કહેા. [માટે] તે (વિદ્યાનંદ) ની ઉત્પત્તિ પર્યંત અભ્યાસ અંગીકાર કરાઓ. ૬૫.

॥ इति श्रीसनातनयोगमार्गोद्धारकपूज्यपादब्रह्मनिष्ठश्रीमन्नथुरामशर्मणः

शिष्येण पाठकावदकेन सदारामात्मजेन विश्वनाथशर्मणा विर-

चितायां पंचदश्याः श्रीगुर्जरानंददायिन्या ब्रह्माऽऽनंदे

विद्याऽऽनंदो नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

પ્રકરણ ૧૫ મું.

બ્રહ્માનંદગત વિષયાનંદ.

૧. સપ્રધેય બ્રહ્માના સ્વરૂપનું કથન. ૧૫૩૭—૧૫૫૭.

* ૧. વિષયાનંદના નિરૂપણની ચોગ્યતા પૂર્વક તેની ઉપાધિભૂત વૃત્તિનો અભાવ. ૧૫૩૭—૧૫૪૦.

અથાત્ર વિષયાનંદો બ્રહ્માનંદાંશરૂપમાકૃ.

નિરૂપ્યતે દ્વારભૂતસ્ત દંશત્વં શ્રુતિર્જગૌ ॥ ૧ ॥ ૧૫૩૭

एषोऽस्य परमानंदो योऽखंडंकरसात्मकः ।

अन्यानि भूतान्येतस्य मात्रामेवोपभुंजते ॥ ૨ ॥ ૧૫૩૮

શબ્દાર્થ:—હવે અહિંઆં (આ પ્રકરણમાં) બ્રહ્માનંદના અંશરૂપ વિષયાનંદને નિરૂપણ કરીએ છીએ. [તે બ્રહ્માનંદના] દ્વારરૂપે છે—બ્રહ્માનંદના જ્ઞાનના સાધનરૂપે છે. તે (બ્રહ્માનંદ)નું અંશરૂપ ભગવતી શ્રુતિ કહેતી હવી. (૧.) જે અખંડ એકરસરૂપ [છે] તે—આ, આ (બ્રહ્મા)નો પરમાનંદ [છે]. બીજા બધા પ્રાણીઓ આના કિંચિત્ અંશને જ ભોગવે—અનુભવે છે. ૨.

વિવેચન:—હવે બ્રહ્માનંદનો છેલ્લો—પાંચમો અધ્યાય વિષયાનંદ કહેવાનો મથક તો આરંભ કરે છે આ વિષયાનંદ લૌકિક છે માટે તેનું શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ હોવાની જરૂર નથી એમ શકા કરવાની નથી, કેમકે તે તો બ્રહ્માનંદના એક દેશરૂપ છે, તેથી બ્રહ્માજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તે ઉપયોગી છે એટલું જ નહિ, પણ તે તો બ્રહ્માજ્ઞાનના સાધનરૂપ છે વિષયાનંદ, બ્રહ્માનંદનો અંશ છે તેમાં શ્રુતિ પણ પ્રમાણ આપે છે તે શ્રુતિનો અર્થ શ્લોકમાં કહી બતાવ્યો છે ૧—૨

शान्ता घोरा तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा ।

x वैराग्यं ह्यतिरौदार्यमित्याद्याः शान्तवृत्तयः ॥ ૩ ॥ ૧૬૩૯

શબ્દાર્થ:—[સત્યગુણની] શાંત, [રબ્દેગુણની] વૈર અને [તમેશુ-ણની] મૂઢ, [એમ] ત્રણ પ્રકારની મનની વૃત્તિઓ [છે. તેમાં] વૈરાગ્ય, ક્ષમા [અને] ઉદારતા એ આદિ સત્યગુણની શાંત વૃત્તિઓ [છે]. ૩.

तृष्णा स्नेहो रागलोभावित्याद्या वीरवृत्तयः ।

संमोहो भयमित्याद्याः कथिता मूढवृत्तयः ॥ ૪ ॥ ૧૬૪૦

* પાછળ રલોઠ ૧૨૨૮ માં આપેલી આખાં ભુઓ

પ્ર ભુઓ પાછળ રલોઠ ૭૮ માં મથકભૂતવિવેક

શબ્દાર્થ:—તૃષ્ણા, રોષ, રાગ, લોભ, એ આદિ ચાર વૃત્તિઓ [છે; તથા] સંભોલ [અને] ભય, એ આદિ મુક વૃત્તિઓ કહેલી [છે]. ૪.
૨. ઉક્ત વૃત્તિઓમાં ક્રોધમાં ચિદંશનું અને ક્રોધમાં આનંદનું

પ્રતિબિંબદ્વારા ભાન થાય છે. ૧૫૪૧—૧૫૪૬.

વૃત્તિષ્વેતાસુ સર્વાસુ વ્રહ્મણશ્ચિત્સ્વભાવતા ।

પ્રતિવિવતિ શાંતાસુ સુખં ચ પ્રતિવિવતિ ॥ ૬ ॥ ૧૫૪૧

શબ્દાર્થ:—એ સર્વ વૃત્તિઓમાં વ્રહ્મનું ચિત્સ્વભાવપણું પ્રતિબિંબ પામે છે; [અને] શાંત વૃત્તિઓમાં તે મુખ્ય પણ પ્રતિબિંબ પામે છે. (અર્થાત્ શાંત વૃત્તિઓમાં ચિત્ અને આનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે એવો ભાવ છે.) ૫.
રૂપં રૂપં વસુવાસૌ પ્રતિરૂપં ડતિ શ્રુતિઃ ।

ઉપમા સૂર્યકેત્યાદિ સૂનયામાસ સૂનકૃત્ ॥ ૬ ॥ ૧૫૪૨

શબ્દાર્થ:—આ પરમાત્મા પ્રત્યેક દેહ પ્રતિ તે તે રૂપવાળો—પ્રતિબિંબિત હોતો હોવો એમ શ્રુતિ [છે. વળી ત્યાં] મૂર્ચનું પ્રતિબિંબ ઇત્યાદિ ઉપમા [છે, એમ] ભગવાન વેદવ્યાસ સૂત્ર રચીને કહેતા હતા. ૬.

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

* एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥ ७ ॥ ૧૫૪૩

શબ્દાર્થ:—નિશ્ચય એક જ ભૂતાત્મા પ્રત્યેક ભૂત (શરીર)માં સ્થિત છે. [તે] જળમાં પ્રતિબિંબિત ચંદ્રની થેઠે હથરૂપે એક પ્રકારે, અને છતરૂપે અનેક પ્રકારે જ દેખાય છે. (અર્થાત્ એક જ ચંદ્રનાં, જૂઠાં જૂઠાં કુંડારૂપ ઉપાધિવડે જેમ અનેક પ્રતિબિંબ ભાસે છે તેમ પરમાત્મા એક છતાં છતરૂપ ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિવડે તે બહુ પ્રકારે ભાસે છે, પણ ઈશ્વરરૂપે તે એક છે.) ૭.

जले प्रविष्टश्चंद्रोयमस्पष्टः कलुषे जले ।

विस्पष्टो निर्मले तद्द्रष्टृ द्वेषा ब्रह्मापि वृत्तिषु ॥ ८ ॥ ૧૫૪૪

• યોરમૂઢાસુ માલિન્યાત્ સુખાંશચ તિરોહિતઃ ।

ईषन्मैर्मल्यतस्तत्र चिःप्रप्रतिविवनम् ॥ ९ ॥ ૧૫૪૫

શબ્દાર્થ:—જળમાં પ્રતિબિંબ પામેલો આ ચંદ્ર, મેલા પાણીમાં અસ્પષ્ટ, [અને] નિર્મલ પાણીમાં સ્પષ્ટ [દેખાય છે] તેમ બ્રહ્મ પણ વૃત્તિઓમાં બે પ્રકારે [થાય છે]. (૮.) [એટલે કે] ચાર અને મુક વૃત્તિઓમાં [તેમની] અભિનતા હોવાથી [બ્રહ્મનો] મુખ્યાંશ તિરોધાન પામેલો [છે; પણ] તે-

૧ એને માટે કોપનિષદની ૫મી વલ્લીના મ ૧ ૯ અને ૧૦ શ્લોકો, તથા બ્રહ્મસૂત્ર અધ્યાય ૩ ને પાઠ ૨ બંધ ૧૮ થી સુત્ર શ્લોકો

* બ્રહ્મણિંદ્ર ઉપનિષદમાં ૧૨ મી શ્રુતિ

મની કિંચિત્ નિર્મલતાથી ત્યાં (તેમાં) [અગ્નિના] ચિત્ અંશનું પ્રતિ-
બિંબ [પડે છે]. (કહેવાનો ભાવ એવો છે કે રાજસતામસ વૃત્તિઓમાં
અગ્નિ ચિતરૂપે અને સાત્ત્વિક વૃત્તિઓમાં ચિત્ અને આત્મદરૂપે ભાસે છે.) ૯.

યદ્વાઙિનિર્મલે નીરે વન્હેરૌણ્યસ્ય સંક્રમઃ ।

ન પ્રકાશસ્ય તદ્વસ્યાચ્ચિન્માત્રોદ્ભૂતિરેવ ચ ॥ ૧૦ ॥ ૧૫૪૬

શબ્દાર્થ—અથવા નિર્મળ જળમાં પણ [જેમ] અગ્નિની ઉજ્જ્વલતાનું
સંકેતભણ [છે, પણ] પ્રકાશનું નથી; તેમ [ઘોર અને મૂઢ વૃત્તિઓમાં
અહ્યાના] ચૈતન્ય અંશનું જ પ્રકાશનું છે, અને [બીજા સુખ અંશનું નથી. ૧૦.

કાષ્ટે ત્વૉણ્યમકાર્ગૌ દ્વાયુઙ્ગવં ગચ્છતો યથા ।

શાંતાસુ સુખચૈતન્યે તથૈવોદ્ભૂતિમાયુતઃ ॥ ૧૧ ॥ ૧૫૪૭

શબ્દાર્થ—જેમ કાષ્ટમાં તો ઉજ્જ્વલતા અને પ્રકાશ બંને ઉદ્ભવ પામે
છે, તેમ જ શાંત વૃત્તિઓમાં સુખ અને ચૈતન્ય ઉદ્ભવ પામે છે. ૧૧.

વસ્તુસ્થાવમાશ્રિત્ય વ્યવસ્થા ભૂતયોઃ સમા ।

અનુભૂત્યનુસારેણ કલ્પ્યતે હિ નિયામકમ્ ॥ ૧૨ ॥ ૧૫૪૮

શબ્દાર્થ—વસ્તુના સ્વભાવ પમારૂં દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટાંતિક (બંને)
માં વ્યવસ્થા સમાન [છે]. અનુભવને અનુસરીને જ નિયમ કરના-
રને કલ્પાય છે. ૧૨.

૩. સુખદુઃખના અનુભવપૂર્વક અહ્યાના ત્રણ અંશનું વૃત્તિઓમાં
વ્યવસ્થાથી કથન. ૧૫૪૯—૧૫૫૭.

ન ઘોરાસુ ન મૂઢાસુ સુલાનુભવ ઈક્ષ્યતે ।

શાંતાસ્ત્રપિ ક્વચિત્કશ્ચિત્ સુલાતિશય ઈક્ષ્યતામ્ ॥ ૧૩ ॥ ૧૫૪૯

શબ્દાર્થ—ઘોર વૃત્તિઓમાં [અને] મૂઢ વૃત્તિઓમાં આત્મ'દનો અનુ-
ભવ નથી દેખાતો, [અને] શાંત વૃત્તિઓમાં પણ કોઈક જ વૃત્તિમાં કોઈક
જ કાળે સુખનો અતિશય થોડો જ દેખાય છે. (અર્થાત્ ઇદના સ્મરણમાં
દે ઇદની પ્રાપ્તિમાં સુખનો અનુભવ ઓછો વસો ક્યારેક ક્યારેક જણાય છે.) ૧૩.

મૃદ્ધસ્ત્રોત્રાદિવિષયે યદા કામો ભવેત્તદા ।

રાજસસ્યાસ્ય કામસ્ય ઘોરત્વાત્ તત્ર નો સુખમ્ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫૫૦

શબ્દાર્થ—મૃદ્ધ અને ક્ષેત્ર આદિ વિષયોમાં જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે
આ રજેશુભી ઉત્પન્ન થનાર ઇચ્છાનું ઘોરપણું છે એ હેતુથી તેમાં
સુખ નથી. ૧૪.

સિદ્ધ્યેન વેત્યસ્તિ દુઃસ્વપ્નસિદ્ધૌ તદ્ વિવર્દતે ।

પ્રતિવંધે ભવેત્ ક્રોધો દ્વેષો વા પ્રતિકૂલતઃ ॥ ૧૫ ॥ ૧૫૫૧

શબ્દાર્થ — [વિષય મુખ] સિદ્ધ થને અથવા અસિદ્ધ થને એ પ્રકારે
[સંશય થવાથી તેમાં] દુઃખ છે, તેની અસિદ્ધિ થતાં તે (દુઃખ) વધે છે
[કોઈના] અટકાવવાથી ક્રોધ થાય છે, અથવા મુખનો અભાવ કરના
ઉપાધિથી દ્વેષ [થાય છે]. ૧૫.

અશ્વયથેત્પતીકારો વિપાદઃ સ્યાત્ સ તામસઃ ।

ક્રોધાદિપુ મહત્ દુઃસ્વં સુતર્ગકાર્ણપ દુરતઃ ॥ ૧૬ ॥ ૧૫૫૨

શબ્દાર્થ — [મુખનો અભાવ કરનાર પ્રતિકૂળતાનો] ઉપાય જો અશક્ય
[હોય] તો વિપાદ થાય, તે તમોચ્છુપ્તથી ઉત્પન્ન થનારો છે. ક્રોધાદિકમ
મહા દુઃખ [છે, અને] મુખની નંકા પણ દૂર [છે]. ૧૬.

કામ્યલાભે હર્ષવૃત્તિઃ શાંતા તત્ત મહત્ સુસ્વમ્ ।

ભોગે મહત્તરં લાભપ્રસક્તાવીપદેવ હિ ॥ ૧૭ ॥ ૧૫૫૩

શબ્દાર્થ — કામ્યનો લાભ સતે હર્ષરૂપ શાંતવૃત્તિ [થાય છે.] ત્યાં
(શાંતવૃત્તિમાં) મહા મુખ [છે. હર્ષરૂપ] ભોગમાં તેથી વધારે [મુખ
છે, અને] લાભ પ્રસંગમાં કિંચિત્ માત્ર [મુખ છે એ] પ્રમિદ્ધ [છે]. ૧૭.

મહત્તમં પિરક્તૌ તુ વિદ્યાડ્ડનંદે તદીરિતમ્ ।

एवं सांतौ तथौदार्ये क्रोधलोभनिवारणात् ॥ १८ ॥ १૫૫૪

यद्यत्सुखं भवेत्तत्तद्ब्रह्मैव प्रतिनिवनात् ।

वृत्तिवर्तुस्વાસ્વસ્ય निर्विघ्न प्रतिनिवनम् ॥ १९ ॥ ૧૫૫૫

શબ્દાર્થ — વિગગમાં તો સર્વોત્તમ [મુખ છે. અને] વિદ્યાનંદમાં તે
હંદેહું [છે]. એ પ્રકારે ક્રોધ અને લોભના નિવારણથી ક્ષમા તથા ઉદા-
રતામાં [સર્વોત્તમ મુખ છે] (૧૮.) [આ] જે જે મુખો થાય છે તે
તે (મુખ) બ્રહ્મ જ પ્રતિબિંબ થવાથી [થાય છે]. આંતરુંખ વૃત્તિઓ-
માં આ (બ્રહ્મ) ના આનંદનું નિર્વિઘ્ન પ્રતિબિંબ [પડે છે]. ૧૯.

सत्ता वित्तिः सुखं वेति स्वभावा प्रत्यक्षस्य ।

मृच्छिलादिषु सत्तैव व्यज्यते नेतरद्वयम् ॥ २० ॥ ૧૫૫૬

सत्ता चित्तिद्वयं व्यक्तं धीवृत्योर्धोरमूढयोः ।

शातवृत्तौ त्रयं व्यक्तं मिश्रं ब्रह्मेत्यमीरितम् ॥ ૨૧ ॥ ૧૫૫૭

શબ્દાર્થ — સત્તા, ચિત્ત અને આનંદ એમ બ્રહ્મના ત્રણ અવલાય [છે.
તેઓમાંથી] માટી, પથ્થર આદિમાં સત્તા જ પ્રગટ થાય છે; [પણ] બી
જાં બે (ચિત્ત અને આનંદ) નથી પ્રગટ થતાં. (૨૦.) સત્તા [આ
ચિત્ત બંને ધાર અને મૂઠ (નામની) બુદ્ધિવૃત્તિઓમાં બ્રહ્મ — પ્રગટ
અને શાંતવૃત્તિમાં [એ] ત્રણ (સત્, ચિત્ત અને આનંદ) વ્યક્ત [છે એ]

૨. નિષ્પ્રપંચ અહ્યાના જ્ઞાનનો હેતુ અને માયાના વિભાગ
પૂર્વક અહ્યાવિધારૂપ અહ્યાનું ધ્યાન. ૧૫૫૮—૧૫૭૧.

૧. અમિશ્ર અહ્યાનું કથન અને માયાનું સ્વરૂપ. ૧૫૫૮—૧૫૬૦.

અમિશ્ર જ્ઞાનયોગાભ્યાં તૌ ચ પૂર્વમુદીરિતૌ ।

આચ્છેડ્યાયે યોગચિંતા જ્ઞાનમધ્યાયયોર્દ્વયોઃ ॥ ૨૨ ॥ ૧૫૬૮

શબ્દાર્થ.—અમિશ્ર (અહ્યા), જ્ઞાન અને યોગવડે [જણાય છે], તે
(જ્ઞાન અને યોગ) પૂર્વ કહેલાં [છે તેમાં] પ્રથમના (યોગાન'દ નામના)
અધ્યાયમાં યોગ વિચાર, [અને તે પછીના] બે (આત્માન'દ અને અદ્વૈ-
તાન'દ નામના) અધ્યાયમાં જ્ઞાન [કહેલું છે]. ૨૨.

અસત્તા જાઙ્ઘદુઃસ્વે દ્વે માયારૂં ત્રયં ત્વિદમ્ ।

અસત્તા નરજંગાદૌ જાઙ્ઘં કાષ્ઠશિલાદિષુ ॥ ૨૩ ॥ ૧૫૫૯

ધોરમૂઢધિયોર્દ્વેઃસ્વમેવં માયા વિજૃંભિતા ।

જ્ઞાતાદિબુદ્ધિદૃષ્ટયૈક્યાન્ મિશ્રં વ્રણેતિ કીર્તિતમ્ ॥૨૪॥૧૫૬૦

શબ્દાર્થ.—અસત્પણું [તથા] જડતા અને દુઃખ એ બે (એમ થયું,]
માયાનાં, રૂપ તે આ ત્રણ [છે. તેમાં] અસત્પણું, * નરજંગાદિમાં; જડ-
તા, લાકડાં પથ્થર વગેરેમાં; (૨૩.) [તથા] ધોર અને મૂઢ નામની
બુદ્ધિવૃત્તિમાં દુઃખ [છે]. એ પ્રકારે માયા હાસેલી—પ્રકાશ પામેલી [છે].
એમ જ્ઞાતાદિ બુદ્ધિવૃત્તિ સાથે એકતા હોવાથી મિશ્ર અહ્યા કહેલું [છે]. ૨૪.

૨. વૃત્તિએ સહિત ત્રણ પ્રકારનું અને વૃત્તિરહિત એક

પ્રકારનું અહ્યાનું ધ્યાન. ૧૫૬૧—૧૫૬૫.

एवं स्थितेऽत्र यो ब्रह्म ध्यातुमिच्छेत् पुमानसौ ।

નૃજંગાદિમુપેતેત શિષ્ટં ધ્યાયેદ્ યથાયથમ્ ॥ ૨૫ ॥ ૧૫૬૧

શબ્દાર્થ.—એમ હોવાથી અહ્યાનાં બે (પુરૂષ), અહ્યાને ધ્યાન કરવા
છએ તે પુરૂષ નરજંગાદિ (માયાના અસત્પણા)ની ઉપેક્ષા કરે, [અને]
બાકી રહેલ અહ્યાને યથાયોગ્ય ધ્યાન કરે. ૨૫.

शिलाऽऽदौ नामरूपं द्वे त्यक्त्वा सन्मात्रचित्तनम् ।

ત્યક્ત્વા દુઃસ્વં ધોરમૂઢધિયોઃ સચ્ચિદ્વિચિત્તનમ્ ॥ ૨૬ ॥ ૧૫૬૨

શબ્દાર્થ.—નામ અને રૂપ [એ] બંનેને તથા ૧ શિલાદિમાં સત્

* માણસને સૌમિલું દેાય છે એ હકિત એમ મિથ્યા છે. તેમ માયા મિથ્યા છે.

૧ કેવળ કનિષ્ઠ અધિષ્ઠીએને માટે આપણા આર્થ ભેદના ચાલની આવની મુતિપૂર્ણ થય
છે ન જુદોદ જનનેનું છઠ્ઠ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ક્ષ્યા પ્રમાણે, જેઓ જ્ઞાનના અધિકારી નથી
તેવાએને શિવા આદિના માત્ર સત્ત્વ ચિંતન—ધ્યાન—કાર્યવત્. કે તેથી ચિત્ત શુદ્ધ થતાં
તેઓ આગળ ક્રમમાં વધી શકે. આ આપણા ધર્મનું અત્ર પરમ સદસ્ય સમજવેલું છે

માનતું ચિંતન [કરે; અને] હુઃખને તણને ઘેર અને મૂઠ (નામની)
બુદ્ધિવૃત્તિઓમાં સત્ અને ચિત્તું ચિંતન [કરે]. ૨૬.

શાંતાસુ સચ્ચિદાનંદાંસ્ત્રીનપ્યેવં વિચિંતયેત્ ।

કાનિષ્ઠમધ્યમોત્કૃષ્ટાસ્તિસાધિતાઃ ક્રમાદિમાઃ ॥ ૨૭ ॥ ૧૬૬૩

શબ્દાર્થ:—શાંત વૃત્તિઓમાં સત્, ચિત્ અને આનંદ [એ] ત્રણેયનું
ચિંતન કરે. એ પ્રમાણે આ કનિષ્ઠ મધ્યમ અને ઉત્તમ [એમ] ત્રણ પ્રકાર-
રતું ધ્યાન; અતુલ્ય [કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ અધિકારીઓને માટે છે], ૨૭.

મંદસ્ય વ્યવહારેऽપિ મિશ્રગ્રન્થાણિ ચિંતનમ્ ।

ઉત્કૃષ્ટં વન્તુમેવાત્ર વિપયાઽઽનંદ ઈરિતઃ ॥ ૨૮ ॥ ૧૬૬૪

શબ્દાર્થ:—મંદ (બુદ્ધિવાળા પુરૂષ) ને વ્યવહારમાં પણ મિશ્ર ગ્રન્થમાં
ધ્યાન [કરવું] ઉત્કૃષ્ટ [છે એમ] કહેવાને માટે જ અહિંઆં (વેદાંતના
પ્રકરણોમાં) વિપયાનંદ કહેલો [છે]. ૨૮.

ઔદાસીન્યે તુ ધીરત્તઃ ઐથિલ્યાદુત્તમોત્તમમ્ ।

ચિંતનં વાસનાઽઽનંદે ધ્યાનમુક્તં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૨૯ ॥ ૧૬૬૫

શબ્દાર્થ:—ઉદાસીનપણામાં તે બુદ્ધિવૃત્તિની શિથિલતાથી વાસના-
નંદમાં [જે] ચિંતન, [તે] ઉત્તમથી પણ ઉત્તમ [ધ્યાન છે. એ પ્રકારે]
આર, પ્રકારનું ધ્યાન કહેલું [છે]. (અહિંઆં પાછળ ૧૫૬૨ માં સ્તોત્રથી
ખતાવેલ વૃત્તિસહિત ત્રણ પ્રકારનું, અને આ વૃત્તિરહિત એમ થઈ આર
પ્રકારનું ધ્યાન કહેલું છે. બુદ્ધિવૃત્તિની શિથિલતા થવાથી વાસનાનંદમાં
જે ધ્યાન છે તે વૃત્તિરહિત ધ્યાન છે એવો ભાવ.) ૨૯.

૩. ઉક્ત ધ્યાનનું બ્રહ્મવિદ્યાપણું. ૧૫૬૬—૧૫૭૧.

ન ધ્યાનં જ્ઞાનયોગાભ્યાં બ્રહ્મવિદ્યેવ સાં રત્નલું ।

ધ્યાનેનૈકાદ્યમાપન્ને ચિત્તે વિદ્યા સ્થિરીભવેત્ ॥૩૦॥ ૧૬૬૬

શબ્દાર્થ:—જ્ઞાન અને યોગ (ખંને) વડે [આ] ધ્યાન નથી, [પણ]
ખરેખર તે બ્રહ્મવિદ્યા જ [છે]. ધ્યાનવડે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થયે સતે ચિત્તમાં
બ્રહ્મવિદ્યા સ્થિર થાય છે. ૩૦.

વિદ્યાયાં સચ્ચિદાનંદા અલંકૃતસાત્મતામ્ ।

પ્રાપ્ય માંતિ ન ભેદેન મેઃકોપાધિવર્જનાર્ ॥ ૩૧ ॥ ૧૬૬૭

શબ્દાર્થ:—વિદ્યામાં (બ્રહ્મવિદ્યામાં) [બ્રહ્મના] સત્, ચિત્ અને
આનંદ (નામના ત્રણે) સ્વભાવો અખંડ એકરસરૂપતાને પામીને ભાસે છે;
[પણ] ભેદ કરનાર ઉપાધિના અભાવથી ભેદવડે નહિ. (અથવા તેઓ
ભેદવડે ભાસતા નથી.) ૩૧.

શાંતા ઘોરાઃ શિલાઘાત્ર મેદકોપાધયો મતાઃ ।

યોગાદ્વેકતો વૈપાસુપાધીનામપાકૃતિઃ ॥ ૩૨ ॥ ૧૫૬૮

શબ્દાર્થઃ—શાંત, ઘોર [અને મૂઠ] વૃત્તિઓ અને [તેઓના ભેદરૂપ] શિલા આદિ; [એઓને] ભેદ કરનારી ઉપાદિઓ માનેલી [છે], યોગ (ચૈતકાચ) થી અથવા વિવેક (વિચાર) થી એ ઉપાદિઓનું નિવારણ [થાય છે]. ૩૨.

નિરુપાધિબ્રહ્મતત્ત્વે ભાસમાને સ્વયંપ્રભે ।

અદ્વૈતે ત્રિપુટી નાસ્તિ બ્રૂમાડનંદોડત ડચ્ચતે ॥ ૩૩ ॥ ૧૫૬૯

શબ્દાર્થઃ—અદ્વૈત [અને] સ્વપ્રકાશ એવું ઉપાધિ વગરનું બ્રહ્મતત્ત્વ ભાસમાન સતે; (જ્ઞાતા, જેય અને જ્ઞાનની) ત્રિપુટી નથી, એટલા માટે [આ] પરિપૂર્ણ એવું બ્રહ્મ આનંદ કહેવાય છે. ૩૩.

બ્રહ્માડનંદામિથે ગ્રંથે પંચમોડધ્યાય ઈરિતઃ ।

વિપયાનંદ ઇતેન દ્વારેણાંતઃ પ્રવેશનમ્ ॥ ૩૪ ॥ ૧૫૭૦

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્માનંદ નામના ગ્રંથમાં, વિષયાનંદ (નામે) પાંચમો અધ્યાય કહેા. એ (વિષયાનંદરૂપ) દ્વારવડે [બ્રહ્માનંદની] અંદર પ્રવેશ [કરવો]. ૩૪.

મિયાદરિહરોડનેન બ્રહ્માડનંદેન સર્વદા ।

પાયાદ્ય પ્રાણિનઃ સર્વાન્ સ્વાશ્રિતાંશ્ચુદ્ધમાનસાન્ ॥ ૩૫ ॥ ૧૫૭૧

શબ્દાર્થઃ—આ બ્રહ્માનંદવડે વિષ્ણુરૂપ શિવ સર્વદા પ્રસન્ન થાઓ. અને પોતાને આશ્રયે આવી રહેલ શુદ્ધ મનવાળા સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરેા. ૩૫.

॥ ઇતિ શ્રીસનાતનયોગમાર્ગોદ્ધારકચૂડ્યાપાદબ્રહ્મનિષ્ઠશ્રીમન્નયુરારમ શર્મણઃ

ત્રિપ્યેણ પાઠકાવટંકેન સદારામાત્મજેન વિશ્વનાથશર્મણા વિર-

ચિતાયાં પંચદશ્યાઃ શ્રીગુર્જરાનંદદાયિન્યાં બ્રહ્માનંદે

વિપયાનંદો નામ પંચદશોડધ્યાયઃસમાપ્તઃ ॥

ॐ तत्सत्

आ ग्रंथमां आवेला श्लोकोनी वर्णानुक्रमणिका.

प्रथमद.	श्लोकसंख्या.	प्रथमद.	श्लोकसंख्या.
अक्षाणांविषयस्त्वोदक्	२०१	अतिप्रसंगइतिचेत्	१०५७
अक्षेप्वर्यापितेत्वेतत्	७८	अतिप्रसंगोमाशङ्क्य	७१६
अखंडैकरसानंदे	१२२४	अतिबालस्तनपीत्वा	११९२
अग्निप्रवेशहेतौधी	१२६९	अतीतेनापिमहिषी	१९९९
अग्निप्राप्तादयोलोके	१५०१	अतोनिर्वचनीयोयं	१४०२
अचिदात्मघटादीनां	४२१	अत्यन्तभिर्जगद्व्योम	१०७
अचिंत्यरचनारूपं	५४०	अत्यंतबुद्धिमांधाद्वा	१०१२
अचिंत्यरचनाशक्ति	४४५	अयकेनप्रयुक्तोयं	७४३
अचिंत्याःखलुयेभावा	४४४	अयकेयंभवेत्प्राति	११९७
अचेतनानांहितुःस्यात्	४८१	अयवाकृतकृत्योपि	८५२
अज्ञस्याप्येतदस्त्येव	१५०७	अयवायोगिनामेव	१००६
अज्ञातत्वेनज्ञातोयं	८८७	अथात्रविषयानन्द	१५३७
अज्ञातोब्रह्मणाभास्यो	८८९	अहृष्टादर्पणनैव	१४६८
अज्ञात्वाशास्त्रहृदयं	५६९	अद्वयानंदरूपस्य	११२०
अज्ञानविधिताचित्स्यात्	१२१४	अद्वितीयब्रह्मतत्त्वे	५०५
अज्ञानमावृत्तिश्चैते	६२२	अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं	५११
अज्ञानमावृत्तिस्तद्वत्	६१७	अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं	५०८
अज्ञानवृत्तयःसूक्ष्मा	१२०८	अद्वैतःप्रलयोद्वैत	११७१
अज्ञानस्याश्रयाब्रह्म	६२७	अद्वैतसिद्धिर्युक्तयैव	११६९
अज्ञानादपुमर्पत्वं	१०७८	अद्वैतानन्दमागोण	१४८१
अज्ञानावृत्तिविक्षेप	६१२	अद्वैतोभियुक्तीकर्तुं	१४२६
अज्ञानीविदुषापृष्टः	३७२	अधिसिप्तस्ताडितोवा	८७२
अणुर्महान्मध्यमोवा	३७१	अधिष्ठानतयादेह	३१६
अणुवदन्त्यांतराला	३७३	अधिष्ठानांशसंयुक्तं	५९१
अणोरणीयानेपोणु	३७४	अधीतवेदवेदायां	९९८
अतएवद्वितीयत्वं	११६	अध्येतावन्निहिरित्यत्र	१३२१
अतएवश्रुतिर्वाध्यं	२०६	अध्येतृवर्गमध्यस्थ	१२
अतएवात्रदृष्टांतः	५१८	अनन्याश्रितयंतोमां	६९२
अतद्व्यावृत्तिरूपेण	६७१		

प्रथमपद.	श्लोकरा. सङ्.	प्रथमपद	श्लोकरा. सङ्.
अनपेन्दुल्यलोकास्तत्	७६४	अन्यतायाःप्रतिद्वंद्वी	३४४
अनात्मगुद्विशेषित्वं	१११४	अन्यत्रापिश्रुतिमाह	१३३२
अनादाविहसंसारं	८०	अन्यत्स्वकारकस्वत्वं	३३६
अनादिमाययाभ्रांता	५१७	अन्यथामृतिक्वादाह	९६९
अनादृत्यश्रुतिमार्ग्यात्	९६	अन्यथायाज्ञवल्क्यादे	७६८
अनिच्छतिवलीवर्दे	१२८८	अन्यथेतिविजानीहि	६९८
अनिवृत्तेपीशसृष्टे	२५७	अन्योन्यप्रेरणेप्येवं	१२८५
अनुतिष्ठन्तुकर्माणि	८४०	अन्योन्याध्यासमत्रापि	४८४
	१८१४	अन्योन्याध्यासरूपेण	५९४
अनुभूतेरभावेपि	१११३	अन्योन्याध्यासरूपोसा	४८७
अनुष्ठानमकारोस्या	१०२२	अन्योविज्ञानमयतः	३७१
अनुसृत्यगुरस्नेह	१०००	अन्यव्यतिरेकाभ्याम्	३७
अनुसंदधतवात्र	७०९		२४९
अनूजो जायतेभोग	७६२	अपत्यसेविनश्रूराः	७३७
अनृतांशोनरोद्धव्य	१४२२	अपनीतेपुमूर्त्तेषु	२०४
अनेकजन्मभजनात्	१११९	अपरोक्षज्ञानशाक	६३०
अनेकदर्पणादित्य	८८४	अपरोक्षत्वयोग्यस्य	६३८
अनेकधाविभिन्नेषु	१४४४	अपरोक्षशिलाबुद्धिः	९८१
अन्तःकरणतद्वृत्तिः	९८७	अपरोक्षात्माविज्ञानं	६४
अन्तःकरणसाहित्य	६६९	अधिपाशुपतास्त्रेण	८६४
अन्तःकरणसंत्यागात्	६७२	अपेक्षतेव्यवहति	१०४७
अन्तःकरणसंभिन्न	६६७	अप्यादिध्यानान्महतः	७०५
अन्तर्बहिर्वासर्ववा	११३८	अप्रतीकाधिकरणे	११०३
अन्तर्मुखाहमित्येषा	११२३	अप्रमत्तोभवध्यानात्	१३८
अन्तर्मुखोय आनंद	१२०७	अप्रमेयमनादिच	६७९
अन्तर्यमयतीत्युक्ता	४६९	अप्रवेद्याचिदात्मानं	५५६
अन्तर्यामिणमारभ्य	४१५	अवाधकसाधकंच	२५९
अन्तःस्थाधीःसहैवास्तौ	११३३	अभानावरणेनष्टे	६३०
अन्त्यप्रत्ययतोनून	१०९६	अभानेनपरंभेम	११
अन्धःसन्नप्यनंधःस्यात्	११७६	अभानेस्थूलदेहस्य	३८
अन्नजन्यमनोदेहात्	९४३	अमार्गेणविचार्याथ	६२०
अन्नप्राणादिकोशेषु	६४९	अभिज्ञानयोगाभ्यां	१५५८
अन्नप्राणमनोबुद्धि	३३	अमुनावासनाजाले	६१

प्रथमपद	श्लोकसंख्या	प्रथमपद	श्लोकसंख्या.
अयथावस्तुविज्ञानात्	९७०	अव्यक्तादीनिभूतानि	१४३५
अयथावस्तुसर्पादि	८१९	अव्याकुलधियामोहः	१०९१
अयमित्यपरोक्षत्वे	६०६	अव्याकृतंपुरासृष्टे	१४३१
अयमित्यापरोक्षत्वं	६३३	अशक्यश्चेत्प्रतीकारो	१५५२
अयंजीवोनकूटस्थ	३१९	अशास्त्रीयमपिद्वैतं	२६६
अयंयत्सृज्यतेविश्वं	४५४	अशेषप्राणिवुद्धीनां	४५५
अर्थानार्जनहेतुः	७२३	अंशाग्रहीतेभ्रातिश्चेत्	६३९
अर्थव्याकरणाद्बुद्धे	१०२६	अश्नातिवानवाश्नाति	६९९
अर्थोयमात्मगीतायां	११०९	अश्रद्धालोरविश्वासो	९८२
अर्पकांतरराहित्ये	१८९	असंगएवकूटस्थः	९५२
अलभ्यमानस्तनय	१३४१	असंगचिद्विभुर्जीवः	५१५
अवकाशात्मकतच्चेत्	१३४	असंगायाश्चितेर्वधः	३९४
अवकाशेविस्मृत्य	१४३७	असंगोहंचिदात्माहं	५९७
अवज्ञातंसदद्वैत	१६६	असत्ताजाड्यदुःखेद्वे	१५५९
अवश्यंमकृतिःसंगं	५२५	असत्यपिचवाहार्थे	२५०
अवश्यंभाविभावानां	७४०	असत्यालंबनत्वेव	९३९
अवस्थांतरतापत्ति	१३७४	असत्त्वांशोनिवर्त्तत	६४०
अवस्थांतरभानंतु	१३७५	असदेवेदमित्यादौ	३६९
अवाद्मनसगम्यंतत्	१०१४	असद्ब्रह्मेतिचेद्वेद	१९९
अवाद्मनसगम्यंतं	९५४	असंदिग्धाविपर्यस्त	६०३
अवास्तवीवेद्यताचेत्	१०१९	असाधारणआकारः	१४४३
अवांतरेणवाक्येन	६५३	असाध्यःकस्याचिद्योगः	१३५९
अविक्रियब्रह्मानिष्ठा	१४३२	अस्तिकूटस्थकृत्यादौ	६१५
अविचारकृतोबंधः	११०१	अस्तितावत्स्वर्यनाम	१९७
अविद्यावशगस्त्वन्यः	१७	अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेद	३१०
अविद्यावासनाप्यस्ति	१०७५	अस्तिभूतत्वशून्यास्यां	१५९
अविद्यावृत्तकूटस्थे	३२७	अस्तिबोभुजिघृष्टत्वात्	१२७९
अविद्यावृत्तितादात्म्ये	३४७	अस्तुबोधेःपरोक्षोत्र	६८१
अविद्वदनुसारेण	८७१	अस्त्येवोपासकस्यापि	१०७७
अविनाश्ययमात्मेति	९०२	अस्यूलादीर्नपेध्यस्य	१०२७
अविवेककृतःसंगो	५२६	अस्पृश्ययोगोनामेष	९४
अविरोधिसुखेबुद्धि	१०७०	अस्मन्निद्रापिजीवेशौ	९४५
अवेद्योप्यपरोक्षोतः	२०९	अस्मिन्कल्पेमनुष्यःसन्	१४९९

प्रथमपद.	श्लोकसंख्या	प्रथमपद	श्लोकसंख्या
अस्मिन्कल्पेभवेधादि	१५०२	आत्मभेदो जगत्सत्त्वं	५२२
अस्य सत्यमसत्त्वं च	४२५	आत्माकतमइत्युक्ते	७८२
अस्याः श्रुतेरभिप्रायः	५८६	आत्मादेहादिभिन्नोयं	६९५
अस्वतंत्रादिमाया स्यात्	४७६	आत्मानं चेद्विजानीयात्	५८५ ६८०
अहमर्थपारित्यागात्	६७७	आत्मानदोक्तरीत्यास्मिन्	१४८२
अहमस्मीत्यहंकारः	१०३८	आत्मानुकूल्यादन्यादि	१३००
अहमित्यभिप्रतायः	११२७	आत्माप्रेयान्प्रियः शेषो	१३३१
अहंकारगतेच्छार्थः	५५८	आत्माब्रह्मेति वाक्यार्थः	६४२
अहंकाराचिदात्मानौ	५५५	आत्माभासस्पृजावस्य	३०५
अहंकारमभुःसभ्याः	११३०	आत्माभासाश्रयाश्चैवं	९०८
अहंकारधियंसाक्षी	११२८	आत्माभिमुखधीवृत्तौ	११८६
अहंताममतादेहे	१८०	आत्मार्थत्वेन सर्वस्य	१३०६
अहत्वाद्भिद्यतांस्वत्वं	३३५	आत्मावाइदमग्रेभूत्	२७०
अहत्वास्वत्वयोर्भेदः	३४१	आत्मावाइदमित्यादौ	६५२
अहमत्ययर्वाजत्वं	३६५	आत्माशेषउपेक्षं च	१३२८
अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थः	६८१	आत्मासगस्ततोऽन्यत्स्यात्	१०६२
अहमब्रह्मेत्यनुल्लिख्य	६३५	आदावविद्ययाचिनेः	८६५
अहमनुप्यइत्यादि	८४६-१५७०	आदिमध्यावसानेषु	६४६
अहंवृत्तिरिदंवृत्तिः	३६४	आदौ मनस्तदनुबंधविमोक्षदृष्टि	१३८७
अहंवृत्तौचिदाभासः	९००	आद्ये गंधादयोप्येवं	१३५३
अहोपुण्यमहोपुण्य	८८०-१५३४	आद्यो विकार आकाशः	१२५-१४३३
अहोशास्त्रमहोशास्त्र	८८१-१५३५	आनंदादिभिरस्थूला	१०३१
आकाशादिस्वदेहांत	१३६८	आनंदादेव तज्जात	१३६९
आकाशेऽप्येवमानंद	१४४१	आनंदादेव भूतानि	११५५
आगामिप्रतिबंधश्च	१००३	आनंदादेर्विधेयस्य	१०२६
आग्रहादब्रह्मविद्वेषात्	१३४५	आनंदब्रह्मणोर्विद्वान्	११४७
आज्ञायाभीतिहेतुत्वं	४७४	आनंदमय ईशोय	८९२
आतपाभातलोकोवा	४९८	आनंदमय कोशोय	३८८
आत्मतत्त्वन जानाति	७७०	आनंदमय विज्ञान	५०६
आत्मधीरेव विद्येति	७७३	आनंदरूपसर्वार्थ	९४०
आत्मनोऽन्यप्रियवृत्ते	१३३९	आनंदस्त्रिविधो ब्रह्मा	११५३
आत्मनो मनसा योगे	३८४	आनुकूल्ये हर्षयोः स्यात्	१४३०
आत्मब्रह्मविचारालुप्यं	२६१	आपातदृष्टिस्तत्र	४८६

प्रथमपद.	श्लोकसंख्या	प्रथमपद	श्लोकसंख्या
आपातरमणीयेषु	७२२	इत्थंसच्चित्परानन्द	१०
आप्तोपदेशं विश्वस्य	१०३५	इत्यभिप्रेत्यभोक्तारं	८०६
आभासउदितस्तस्मात्	८९५	इत्यादिभिरूपाख्यानैः	१३९४
आभासब्रह्मणीदेहात्	८९९	इत्यादिभिस्त्रिभिः प्रीतौ	१३०८
आभासहीनयाबुद्ध्या	८९०	इत्यादिश्रुतयः प्राहुः	१३१३
आरब्धकर्मनानात्वात्	५८१	इत्यादिश्रुतयोर्वचः	११५२
आरोपितस्य दृष्टांते	३३०	इत्युक्तातद्विशेषे तु	३८१
आरंभवादिनैः कार्ये	१४१८	इदमग्रेसदेवासीत्	२०३
आरंभवादिनोन्यस्मात्	१३७३	इदमोयेविशेषास्युः	११२४
आरंभीपरिणामी च	१४२५	इदमंशस्य सत्यत्वं	३२८
आलस्यभ्रान्तितंद्राद्या	८०	इदमंशस्वतः पश्यन्	३३८
आलंननतयाभाति	६५५	इदंगुणक्रियाजाति	५१
आविर्भावतिरोभाव	४८०	इदंत्वरूप्यतेभिन्ने	३३२
आविर्भावयतिस्वस्मिन्	४७७	इदंयुक्तमिदंनेति	१४५४
आवृत्तपापनुत्तर्य	८२१	इदंरूपं तु यथावत्	१०७
आस्तांदुस्तार्किकैः साकं	३५१	इदंरूप्यमिदं वस्त्र	३३४
आस्तामेतद्यत्रयत्र	१२२७	इदं सर्वपुरासृष्टेः	८४
आस्तांशास्त्रस्य सिद्धांतः	६६४	इद्रजालमिदं द्वैतं	७५८
आहारादित्यजन्नैव	७१३	इमं कूटस्थदीपयः	९५८
इच्छाद्वेषमयत्नाश्च	१८३	इयमात्मा परानन्द	८
इतिन्यायेन सर्वस्मात्	७८८	इयंसंसाररचना	१३९३
इतिवार्तिककारेण	४८३-८९४	इपीकातृणतूल्यस्य	१४८५
इतिवदवचः प्राहुः	१३८०	इहवामरणेचास्य	११०८
इतिशैवपुराणेषु	९४१	इहवामुत्रवाविद्या	९९२
इतिश्रुतिस्मृतीनित्य	६९३	इक्षणादिप्रवेशांता	५८८
इतिश्रुत्यनुसारेण	४१८	इक्षेणोमिजिघ्रामि	५०७
इतोप्यतिशयं मत्वा	१०१४	इक्षेणोमिजिघ्रामि	९५१
इत्थं जागरणे तच्च	१२७४	इक्षेणोमिजिघ्रामि	११२६
इत्थं ज्ञात्वाप्यसंतुष्टा	५५१	इक्षेणोमिजिघ्रामि	४७२
इत्थंतत्त्वाविवेकं	६५	इक्षेणोमिजिघ्रामि	१४१४
इत्थमन्योन्यतादात्म्य	६६१	इक्षेणोमिजिघ्रामि	१४८५
इत्थं लौकिकदृष्टेस्तत्	४३२	इक्षेणोमिजिघ्रामि	२३६
इत्थं वाक्यैस्तदर्थानु	५३	इक्षेणोमिजिघ्रामि	

प्रथमपद	श्लोकसंख्या.	प्रथमपद.	श्लोकसंख्या.
ईशनिर्मितमण्यादौ	१२३७	उभयात्मकएवातो	७८१
ईशविष्णवादयोदेवाः	१२९२	उष्णःस्पर्शःप्रभारूपं	६९
ईशसूत्रधिराद्वेधो	५००	ऋगादयोऽक्षधीयन्ते	१२९३
ईशेनयद्यप्येतानि	२३६	एकएवहिभूतात्मा	१५४३
ईश्वरैःसर्वभूतानां	४६५	एकएवात्मानंतव्यः	७९८
ईश्वरेणापिजीवेन	२१८	एकप्रतिपदविज्ञानात्	१६२७
ईपद्मासनमाभास	९१४	एकमेवाद्वितीयंसत्	९१-९९१
उत्तमाधमभावश्चेत्	५१२	एकस्वभावंसत्तत्त्व	१२६
उत्तरस्मिन्तापनीये	१०२१	एकंत्यक्तान्यदादत्ते	१३०२
उत्सेकउदधेर्यद्वत्	१०५१	एकादशेन्द्रियैर्युक्तया	८३
उदासीनःसुखीदुःखी	१२३५	एकीभूतसुपुत्रस्य	१२१०
उद्गीयब्राह्मणतस्य	४०६	एकैवदृष्टिःकाकस्य	१०७१
उपक्रमादिभिर्लिङ्गैः	४८९	एतत्कक्षोपयोगेन	५२१
उपदेशमवाप्यैव	३२	एतदालम्बनंज्ञात्वा	११०७
उपमृद्नातिचिंतयेत्	१०४९	एतद्विवक्षयापुनरे	१३०९
उपस्थकुण्ठिनीवेश्या	८२२	एतस्मात्किमिवैद्रजाल	४४१
उपादानेयिनष्टेपि	३४८	एतस्मिन्नेवचैतन्ये	९३३
उपादानंनिधाभिन्नं	१३७२	एतस्मिन्भ्रातिकालैर्यं	८१६
उपायःपूर्वमेवोक्तः	७००	एतस्यवाअक्षरस्य	४७५
उपासकइवध्यायन्	१०५४	एतेज्वराःशरीरेषु	८११
उपासकस्तुसततं	१०७४	एवमन्येस्वस्वपक्षा	४१४
उपासकानामप्येवं	१०८९	एवमाकाशमिथ्यात्वे	१४२
उपासनस्यसामर्थ्यात्	११००	एवमादिपुशास्त्रेषु	७२५
उपासनंनानातिपक्वं	१०२४	एवमानंदविज्ञानं	५९०
उपास्तयोतेएवात्र	६८९	एवमारब्धभोगोपि	८९९
उपास्तिकर्मवा नूयात्	१२८०	एवंचकलहःकुत्र	८५५
उपास्तीनामनुष्ठानं	९८६	एवंचनिर्जगद्ब्रह्म	१४७०
उपेक्षितेऽलौकिकेधीः	१४६५	एवंचसतिबंधःस्यात्	९३७
उपेक्ष्यतत्तीर्थयात्रा	१०८८	एवंचसर्वगस्यापि	३८७
उपेक्ष्यद्वैप्यामित्यन्यत्	१३२७	एवंचान्योन्यवृत्ताता	८५७
उभयंतत्त्वबोधात्प्राक्	२६७	एवंतत्त्वेपरेशुद्धे	१२६५
उभयंतुष्टिदीपेहि	१५१०	एवंतर्हिशृणुद्वैत	५३९
उभयमिलितंविद्या	७७१	एवंध्यानंकानिष्ठोपि	१०४५

प्रथमपाद.	श्लोकसंख्या.	प्रथमपाद.	श्लोकसंख्या.
एवंनास्तिप्रसंगोपि	१०६३	कर्मोपास्तिविचार्यते	९८४
एवंमायामयत्वेन	१४०४	काचिदंतर्मुखावृत्तिः	१८३
एवंविद्वान्कर्मणीद्वे	११४८	कातेभक्तिरूपास्तौचेत्	१०२०
एवंविविच्यपुनर्दा	१३४४	कादाचित्कवतोनात्मा	१८४
एवंधिनेचितेतत्त्रे	८००	कागुद्धिःकोयमाभासः	९३५
एवंश्रुतिविचारात्मारु	१३१	कामएषःक्रोधएषः	७४४
एवंसतिमहावाययात्	६६३	कामक्रोधादयःशांतिः	८०९
एवंस्थितेऽयोद्गम	१५६१	काम्यलाभेर्हपृत्तिः	१५५३
एवंस्थितेविवादोऽत्र	१३३७	काम्यादिदोषदृष्ट्याद्या	२७५
एषमध्यवृत्तुत्साना	८७०	कारणज्ञानतःकार्य	१४२०
एषाग्राह्यीस्थितिःपार्थ	१६८	कारणेस्वत्वमानंद	३६
एषोऽस्यपरमानन्दो	१५३८	कार्योदाश्रयतथैषा	१३९५
ऐंद्रजालिकनिष्ठापि	१४०३	कार्योत्पत्तेःपुराशक्तिः	१३९८
ऐहिकंचामुष्मिकंच	१४७९	कालाभावेपुरत्युक्तिः	१०३
ऐहिकामुष्मिकजात	१५११-८३७	लालेनपरिपच्यते	९९५
ऐहिकामुष्मिकःसर्वः	५३४	काव्यनाटकतर्कादि	७९०
औदासीन्यांनिधेयचेत्	५६४	काष्टेत्वौष्ण्यप्रकाशार्द्धौ	१०४७
औदासीन्येतुधीदृष्टेः	१५६५	किंकटस्थचिदाभासौ	७७८
कंचित्कालं प्रवृद्धस्य	१२१६	किमद्वैतमुतद्वैतं	११६८
कथनादाननिर्णयः	७०६	किमंत्रजपवन्मूर्ति	६९७
कथंतीर्हिकमिच्छन्नि	७४७	किमिच्छन्नितिवाक्योक्तः	८३५
कथंतादृढमयाग्राह्य	११४०	कियंतंकालमितिचेत्	५४२
कथंन्विदंसाक्षदेहं	९१९	कीदृक्तीर्हीतिचेत्प्रच्छेत्	२००
कथंप्रविष्टोसंगश्चेत्	९२०	कुतस्तद्ज्ञानमितिचेत्	९९७
कदाचित्पहितेकर्णं	७३	कुमारादिवदेवाय	११९६
कर्णादिगोलकस्थंतत्	७२	कुर्वतेकर्मभोगाय	३०
कर्त्तव्यंरुरुतेवाक्यं	१०२	कुलालव्यापृतेःपूर्वो	१४००
कर्त्ताभोक्त्येवमादि	६१६	कुलालादघटवत्पन्नौ	१३७०
कर्त्तारंचक्रियांतद्वत्	११२५	कूटस्थब्रह्मणोर्भेदः	१३१
कर्त्तृत्वकरणत्वाभ्यां	१८२	कूटस्थमनुष्यस्य	४२८
कर्त्तृत्वादीनुद्दिधर्मान्	९३४	कूटस्थस्वस्यतांस्वास्मिन्	७८४
कर्मजन्मांतरेभूयत्	१२१५	कूटस्थादिशरीरांत	३५४
कर्माभिःप्रेरितःपश्चात्	१२१७	कूटस्थासंगमात्मानं	४२७

प्रथमपद	इलोकेतरा	प्रथमपद.	इलोकेतरा.
कूटस्थेकलिपताबुद्धि	३१७	गुहाहितं ब्रह्मयत्तत्	१७०
कूटस्थेप्यतिशंकासात्	९४७	गूढं चैतन्यमुत्प्रेक्ष्य	३८१
कूटस्थो ब्रह्मजीवेशो	३१२	गृहकृत्यव्यसनिनी	१०८४
कूटस्थोस्मीतिप्रोयोपि	६००	गृहक्षेत्रादिविषये	१५५९
कृतकृत्यतयातुम्:	१५२९-८७५	गृहान्तरगतः स्वल्पो	११३४
कृत्वारूपांतरचैव	२२७	गृहीतो ब्राह्मणो म्लेच्छैः	८९३
कृषिवाणिज्यसेवादौ	७०८	गोदावर्युदकंगंगो	९६६
कृपोहंपुष्टिमाप्स्यामि	१३२२	गौडाचार्यानिर्विकल्पे	९३
केपांचित्सविचारोपि	१०११	ग्रंथमम्यस्य मेधावी	२६३
कोयमात्मेत्येवमादौ	७८३	ग्रंथिभेदात्पुराप्येव	५५९
कोशोपाधिविवक्षायां	२१५	ग्रंथिभेदोपिसंभाव्या	५५७
कौशलीनीवर्द्धेत	८३	घटवच्छिन्नखेनीरं	३१३
क्रमाद्विच्छिन्नविच्छिद्य	७९२	घटः स्वयं न जानाति	३३८
क्रमेण युगपदैषा	४९३	घटादौ निश्चिते बुद्धिः	१०५२
कचित्काश्चित्कदाचिच्च	११८५	घटे द्विगुणचैतन्य	९०४
क्षणेक्षणे जन्मनाशौ	३६६	घटे मग्नमृन्नावः	१४१६
क्षणेक्षणे मनोराज्यं	१४६२	घटैकाकारधीस्थाचित्	८८६
क्षत्रियो हतेन राज्यं	१२९०	घटोयमित्यसावुक्तिः	८९८
क्षयातिशयोपेण	२७०	घोरमृदाधियोर्दुःखं	१५६०
क्षीरादौ परिणामोस्तु	१४१७	घोरमृदामुमालिन्यात्	१५४५
क्षुत्पिपासादयोदृष्टा	५४३	चक्षुर्दोषावपेक्ष्येते	६७७
क्षुधया पीडयमानोपि	७२६	चंचलं हिमनः कृष्ण	७०४
क्षुधेव दृष्टव्यत्वात्	७०१	चतुर्भुजाद्यवगता	९७४
क्षकर्मविपाकेस्तत्	३९९	चतुर्भुखेत्रदेवेषु	२८८
खंवाय्वग्निजलोव्योप	२२१	चतुर्धा विदेदेय	१२२२
खादित्यक्षीपितेरूढये	८८३	चिच्छायावैशतः शक्तिः	२१४
खानिलाग्निजलोव्यं	१४५७	चित्तमेव हि संसारः	१२५५
गतिस्पर्शावायुरूपं	१४४२	चित्तस्याहिमसाटेन	१२५६
गंधरूपरसस्पर्श	१३५१	चित्रटीपमिमं नित्यं	५८४
गंधरूपचर्चनोक्तिं	७७१	चित्रस्य पर्वतादीनां	३०३
गर्भेष्ववशयानः सन्	९९३	चित्रार्पितमनुप्याणां	३००
गुंनार्पुजादिद्वयेत्	१५१७-८४३	चित्सन्निर्वाणमृचाया	३९६
गुणानालक्षकत्वेन	१०३०	चित्तिमत्ता श्वेतनीलं	३८५

प्रथमपद.	श्लोकसंख्या.	प्रथमपद.	श्लोकसंख्या.
चित्तैकाग्र्यं यथा योगी	७९३	जडं मोहात्मकतच्च	४२०
चिदप्यचिन्त्यरचना	५४७	जनकादेः कथं राज्ञ्यं	७१४
चित्प्रत्यक्षात्तद्वैतस्य	५५०	जन्मान्नि कारणत्वादि	६४७
चिदानंदमयब्रह्म	१५	जपयोगोपासनादि	७९१
चिदानंदौ नैव भिन्नौ	१३५२	जलपापाणामृत्काष्ठ	५०२
चिदाभासवशिष्टानां	८८५	जलव्योम्नाघटाकाशो	३१८
चिदाभासांतधीष्टतिः	८८८	जलाभ्रोपाध्यधीनेते	५१९
चिदाभासेऽप्यसंभाव्या	८१४	जलेऽपि वृष्ट्यं द्रव्यं	१५४४
चिदाभासेऽस्तः कोऽपि	८१३	जलेऽस्थेऽधोमुखेऽस्वस्य	१४६०
चिदेवात्मा जगन्मिथ्या	७०७	जागरस्वप्नसुषुप्तीनां	१३३४
चिद्रूपत्वं च संभाव्यं	९४४	जाग्रत्स्वप्नजगच्च	४४६
चिद्रूपेऽपि स ज्येष्ठेऽन	५४४	जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि	७९७
चित्तयेदं हि मप्येवं	१५२	जाग्रद्व्याप्तिस्तभिः श्रान्तौ	११८५
चिरंतनयोः सर्वसाम्यं	७५७	जाड्यांश्च प्रकृतेरूपं	३९३
चेतना चेतनाभिदा	३३९	जातस्य गृहरोगादि	१३४२
चेतना चेतनेऽप्येव	१४५८	जातिव्यक्तिदेहिदेहौ	१३६
चेतन्यं द्विगुणं कुंभे	८९७	जानामि धर्मनच मे मृत्तिः	४७०
चेतन्यं यदधिष्ठानं	२२८	जानाम्यहं त्वदुक्त्याद्य	१२२१
चेतन्यवत्सुखं चास्य	१३४९	जिते तस्मिन् वृत्तिशून्यं	२८०
चोद्योपि यदि चोद्यं स्यात्	४३२	जिह्वेति न्यवहर्चुच	८०४
चोद्यं वा परिहारो वा	१०४	जिह्वामेस्ति न वेत्युक्तिः	१९४
छिद्रानुवृत्तिर्नैतीति	१४७	जीवद्वैतं तु शास्त्रीयं	९६०
जलनृक्रीडनरातिमासः	१४९०	जीवन्मुक्तिरियं माभूत् :	२६९
जगच्चित्तं स चेतन्ये	५८३	जीवन्मुक्तेः पराकाष्ठा	७८६
जगच्चेदेकदेशाख्य	९३३	जीवात्मनिर्गमदेहे	३५६
जगत्सत्यत्वमापाद्य	७६१	जीवात्मा परमात्मा च	१४७७
जगतो यदुपादानं	४४	जीवानामप्यसंगत्वात्	४०२
जगदव्याकृतं पूर्वं	२२५	जीवापेतं वावकिल	९२३
जगद्गमस्य सर्वस्य	९३१	जीवोपाधिमनस्तद्वत्	११९०
जगद्योनिर्भरे दे प	४७६	जीवोऽसंगत्वमात्रेण	५२३
जगन्मिथ्यात्वमीभावात्	७२०	ज्ञस्य भातिसदा व्योम	१४०
जगन्मिथ्यात्ववत्स्वात्मा	७०६	ज्ञात इत्युच्यते कुंभो	८९१
जडो भूत्वा तदा स्यात्स	३९०	ज्ञातता ज्ञाततेन स्तो	९०५

ज्ञातत्वंनामकुंभेतत्	८९२	तथापिपुंविशेषत्वात्
ज्ञात्वासदातत्त्वनिष्ठा	५०९	तयासतिमुपुप्तौच
ज्ञानद्वयेननष्टेपि	६२८	तयासद्वस्तुनोभेद
ज्ञानिताज्ञानितेत्यात्मा	५९८	तथास्वमेववेद्यंतु
ज्ञानिनांविपरीतोस्मात्	५३५	तद्व्यनत्वंसाक्षिभावं
ज्ञानिनोज्ञानिनश्चात्र	७१७	तदभ्यासेनविद्यायां
ज्वरेणाप्तःसनिपातं	९६७	तदर्थस्यचपारोक्ष्यं
ज्ञादित्यध्यासआयाति	५४५	तद्भोगायपुनर्भोग्यं
तर्धितनंतत्कथनं	६२०-९४४९	ताद्विवेकाद्विविक्ताःस्युः
तद्येद्विरोधिकेनेयं	३२६	तदास्तिमितगंभीरं
तच्छब्दमस्यापनुत्यर्थ	११८७	तादित्यंतत्त्वविज्ञाने
ततोनिर्देशआनंदे	१३७६	तादिष्टमष्टव्यमाया
ततोभिज्ञापकंज्ञानं	१०७६	तदेतत्कृतकृत्यत्वं
तत्कारणंसांख्ययोग	१०९३	तंतुःपटेस्थितोयद्वत्
तत्तेदंतेअपिस्वरं	३४१	ततुनांदिनसंख्यानां
तत्तेदंतेस्वतान्यत्वे	३४३	तंतोर्विद्युज्येतपटो
तत्पादांयुद्धद्वंद्वं	२	तंतोःसंकोचविस्तारं
तत्प्रैमात्प्रार्थम्यन	९	तपसास्वर्गमेध्यामि
तत्रतजोचितेप्रीतिः	१३२६	तमःप्रधानक्षेत्राणां
तत्रतंबुद्धिसंयोगं	१००७	तमःप्रधानप्रकृतेः
तत्त्वानिश्चयकामेन	४१६	तमेवधीरोविज्ञाय
तत्त्वंयुद्धादिकामादीन्	२७१	तमेवविद्वानत्योति
तत्त्वबोधःप्रधानंस्यात्	५७५	तमेवैकांविजानीय
तत्त्वबोधसंयव्याधि	५६५	तर्हिकारणाविज्ञानात्
तत्त्वभावनयानश्येत्	६९६	तर्हिसाधनजन्यत्वात्
तत्त्वमस्यादिवाक्येषु	६५८	तर्ह्यज्ञोहंब्रह्मसत्त्वं
चत्त्वविद्यादिनध्यायेत्	१०५६	तस्मात्कुतर्कसंत्यज्य
तत्त्वविस्मृतिमात्रात्रा	७१०	तस्मादात्मामहानेव
तत्त्वस्मृतेरवसरो	७११	तस्मादाभासपुरुष
तत्साक्षात्कारसिद्ध्यर्थ	३११	तस्मान्मुपुपुभिर्न
तत्सामर्थ्याज्जायतेयीः	१०९८	तस्माद्देदान्तसंसिद्धं
तथाचविषयानंदो	१२३०	तस्यहेतुःसमानाधि
तयान्तर्गम्ययंयत्र	४६४	तविद्यादुःखमयोग

प्रथमपद.

श्लोकसंख्या.

प्रथमपद.

श्लोकसंख्या.

तात्कालिकद्वैतशांती	२५६	दशमामृतिलाभेन	८३२
तादृक्कादेवतत्सत्त्वं	१४३८	दशमोपिशिरस्ताडन	८३१
तादृक्पुमानुदासीन	१२६३	दशमोस्मीतिवाक्योत्या	६४४
तादृशेनापिबोधेन	६०१	दशमोस्तीत्यविभ्रांत	६४१
तादात्म्याध्यासपवात्र	३४६	दिग्मात्रेणाविभानंतु	५३७
ताभ्यानिर्विचिकित्सेर्थे	५४	दिगंबरामध्यमाहुः	३७६
तामसैर्नोभयंकिंतु	८१	दिनेदिनेस्वप्नसुप्तयोः	१७२
तावताकृतकृत्यःसन्	१०३४	दीपमभामणिभ्रांतिः	९६४
तावतामुक्तिरित्याहुः	४७३	दीपोपवरकस्यांतर	९६१
तितितिणीफलमत्यम्ल	१३५५	दुर्यटघटयामीति	५२८
तिष्ठत्यज्ञानतत्कार्यं	८६६	दुःखनाशार्थमेवैतत्	११८२
तिष्ठन्तुमूढाःप्रकृता	१०२५	दुःखभासौनचोद्वेगः	१२७३
तुच्छानिर्वचनीयाच्च	४२४	दुःखाभाववदेवास्य	१४८९
तृणार्चकादियोगांता	५१०	दुःखाभावाश्चकामाप्ति	१५०९-१४७४
तृप्तिदीपमिमंनित्यं	८८२	दुःस्विनोज्ञाःसंसरंतु	१५१३-८३९
तृष्णास्नेहेरागलोभौ	१५४०	दूरदेशंगतेपुत्रे	२५१
तेआत्मत्वेष्यनुगते	३४२	दूरप्रभाद्वर्षदृष्टा	९६२
तेनद्वैतमपन्हृत्य	७६६	दृश्यंनस्तीतिबोधेन	२८१
तैजसाविश्वतायाता	९९	दृश्यमानस्यसर्वस्य	२९४
तैरंडस्तत्रभुवन	२८	दृष्टांतःपरसुप्तिश्चेत्	११७२
तैरंतःकरणं सर्वैः	२०	दृष्टांताःशकुनिःश्येन	११८८
तैःसर्वैःसहितैःमाणे	२२	दृष्टुंष्टेरलोपश्च	३१९
तैस्तैःकाम्येषुसर्वेषु	१५०५	देवत्वकामाह्लादयादौ	८२६
त्यक्तयोग्यस्यदेहस्य	१३०५	देवयत्तस्तुसिंहोयं	१३१६
त्यज्यतामेपकामादिः	२७६	देवदत्तःस्वयंगच्छेत्	३३३
अयाभावेतुनिद्वैत	११५८	देवंमत्वाहर्षशोको	११५१
अयोप्यन्तपकाश्चेत्	५७६	देवात्मशक्तिस्वगुणैः	१३७९
त्वमेवदशमोस्तीति	६११	देवार्चनस्नानशौच	१५२७-८५३
त्रितयीमपितापुत्रका	४६	देशकालान्यवस्तूनां	२१०
त्रिपुग्रामसुयज्ञोर्ग्यं	७२९	देशःकोपिनभासेत	१,१३७
दग्धबीजमरोहेपि	७४९	देहतादात्म्यमापन्न	१२३४
दर्शनादर्शनेहित्वा	२८५	देहदोषांश्चिदोपान्	१४९६
दशमःकइतिमभे	६४३	देहद्वयचिदाभास	६२१

प्रथमपद

श्लोकसंख्या

प्रथमपद

श्लोकसंख्या

देहवद्वदधान्यादी	४४२
देहवाग्बुद्धिस्तक्ता	८५९
देहात्मज्ञानवदज्ञान	६०४
देहादभ्यंतरप्राणः	१७६
देहादात्मत्वविभ्रातौ	९७९
देहादिपंजरंयंत्रं	४६७
देहादेःप्रतिकूलेषु	१३६२
देहाभिमानविध्वंस्य	१११५
देहद्रियादयोभावा	४३८
देहद्रियादियुक्तस्य	९३०
देहेषूतेपिबुद्धिश्चेत्	९१७
देहोपलमपाकृत्य	१११२
दोषदृष्टिर्निहासाच्च	५७२
द्रवत्वमुदकेवन्ही	४२९
द्रव्यस्यास्तितत्स्येव	१०६८
द्विगुणीकृतचैतन्ये	९०६
द्विज्यांतरत्वकलाणां	४६१
द्विभाविधायचैकैकं	२७
द्वैतरयप्रतिभानंतु	१३६३
द्वैतावहासुस्थिताचेत्	१६७
द्वैतेनहीनमद्वैतं	५३८
द्वौनजातौतथैकस्तु	१३८९
धन्योहं०कर्त्तव्यमे	१५३२-८७८
धन्योहं०वृत्तिर्मे	१५३३-८७९
धन्योहं दुःखंसांसारिक	१५३१-८७७
धन्योहं०नित्यंस्वात्मा	१५३०-८७६
धर्ममेधमिमं प्राहु	६०
धर्माधर्मवशादेव	११७८
धीयुक्तस्यमवेशश्चेत्	९१८
धीरत्वमक्षमावल्पात्	१२६६
धीद्वत्याभासकभानां	८९६
ध्यानध्याने परित्यज्य	५५
ध्यायेतिकथिताराम	१३९२

ध्यानदीपमिमंसम्पक्	१११६
ध्यानंत्वैच्छिकमेतस्य	१००५
ध्यानान्मानान्युक्तितोषि	१३९
ध्यानोपादानकथत्तत्	१०७
ध्यायतोविषयान्पुंसः	२७
नकापिचिंतामेस्त्यद्य	१०३०
नर्किचिद्वेत्तिवालश्चेत्	१०६६
नकूड्यसदृशीबुद्धि	९११
नकृत्स्नग्रहग्रहचिःसा	११९
नयोरासुनमूढासु	१५४९
नचानैतद्वारयितु	७३८
नचेध्वरस्यमीशस्य	७४१
नजातुकामःकामानां	७२१
नजानामिकिप्येतत्	४४०
नजानामित्युदासीन	६१९
नतत्त्वमोरुभावार्था	५१६
नतत्रमानापेक्षास्ति	११४१
नदुःखाभावमानेण	११७७
नद्यांकीटाइवावर्त्ता	३०
नद्यांमथारदक्षमः	६०८
नद्वेष्टिसंमृत्तानि	५६१
नद्वैतंभासतेनापि	१२४०
नध्यानंज्ञानयोगाभ्या	१५६६
ननिरूपायेतुंशक्या	४३५
ननिरोधो नचोत्पत्तिः	५२९-९९३
ननुज्ञानानिभियतां	२४१
ननुतूष्णींस्थितौग्रह	१२१९
ननुदेहमुपनम्य	१८५
ननुद्वैतेमुखंमाभूत्	११६
ननुभियतमत्वेन	१३५६
ननुभूम्यादिकंमाभूत्	१०६
ननुसदस्तुपार्थक्यात्	१४८
नन्ववशासनानंदात्	१२७७

प्रथमपद.	श्लोकसंख्या.	प्रथमपद.	श्लोकसंख्या.
नपत्युरर्थेसाम्रीति	१२८४	नाहंब्रह्मेतिबुद्ध्येत	९२४
नम्रीतिविषयेऽस्ति	१३६१	निजस्थानस्थितःसाक्षी	११३५
नपृथ्व्यादिनशब्दादिः	१३९७	निजानंदेस्थिरेहर्ष	१४४०
नबाल्यंयावन्नैलब्धं	१४६३	नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छा	४०३
नबाधोनांतरःसाक्षी	११३६	नित्यज्ञानादिमत्वेस्य	४०५
नभातिनास्तिरूढस्य	६१४	नित्यनिर्गुणरूपतत्	१०९७
नभातिनास्तिदशमः	६०८	नित्यानुभवरूपस्य	१५२४-८५०
नभातिभेदोनाप्यस्ति	१३१८	निद्राभिषेस्नानशौचे	१५१६-८४२
नमःश्रीशंकरानंद	१	निद्रायांतुमुख्यतत्	११८४
नमृतोदशमोस्तीति	६१०	निद्राशक्तिर्यथाजीवे	१४५२
नयुक्तस्नमसासूर्य	९८	निदितस्तूयमानोवा	८७३
नलभ्यतेमणिर्दीपः	९६३	नियमेनजपंकुर्यात्	७००
नसंख्याहृतज्ञानो	६०७	निरधिष्ठानविभ्रान्ति	३७०
ननेचिलोकोयावत्तां	४३०	निरंतरंभासमाने	११२९
नव्यक्तःपूर्वमस्त्येव	१४१४	निरंशेव्यंशमारोप्य	१२३
नव्यापित्वादेशतोतो	२०९	निरंशस्योभयात्मत्वं	३९२
नसद्वस्तुसतःशक्ति	१११	निरिच्छमपिरत्नादि	१२८७
नहिधीभाभभावित्वात्	९१६	निरुक्तावभिमानंये	४४३
नद्याहारादिसत्यज्य	५६७	निरुपाधिब्रह्मतत्त्वे	१५६९
नाद्वैतमपरोक्षंचेत्	५३६	निरूपयितुमारब्धे	४३७
नानिच्छन्तो न चेच्छंतः	७४६	निरोपलाभेषुसोन्तर्	१०८५
नानुतिष्ठंतिकोप्येतत्	१०२३	निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्य	१०२८-१०१३
नानुभूतिर्नदृष्टांत	११७०	निर्गुणोपासनंपक्षं	१०८४
नामतीतिस्तयोर्वोधः	३०७	निर्गुणोपास्तिसाध्यात्	११०४
नाभ्युपैम्यहमद्वैतं	११६७	निर्जगद्व्यामदृष्टंचेत्	१०८
नामरूपोद्भवस्यैव	८८	निर्णितोर्थःकल्पसूत्रेः	९८५
नायत्तेशोत्रसंसार	७२९	निर्बधस्तत्त्वविद्यायाः	७५९
नायंदोषधिदाभास	६९९	निर्विकल्पसमाधौतु	७६९
नार्थःपुरुषकारेण	४७१	निर्विकारासंगनित्य	१०८६
नाविद्यानापितत्कार्य	८६२	निवृत्तएवयस्मात्ते	१४१२
नासदासीद्विमतत्वात्	४२३	निवृत्तेसर्वसंसार	६३१
नासदासीन्नोसदासीत्	११५	निश्चित्यसकृदात्मानं	१०५३
नासंगेहंकृतिर्युक्ता.	५९३	निश्चेष्टत्वात्पुरुःसुप्ता	११७३

प्रमाणः	श्लोकसंख्या.	प्रथमपद.	श्लोकसंख्या.
रूपस्येच्छयाकर्तुं	१०३८	प्रवृत्तौवानिष्टौवा	५६१
विशेषत्वमप्यस्य	४०४	प्रशांतमनसंक्षेपं	१२४५
एवंबोधेतदन्यौद्वौ	५७८	प्रश्नोत्तराभ्यामेवैतत्	७५२
एषांदिहैवलयच्छन्	१७९	प्रसरंतिहिचोद्यानि	४३१
विकल्पकृतात्पुण्यात्	१५००	प्रस्थेनदारुजन्येन	९१२
वैजन्मन्यसेनेतत्	१७८	प्रागभावयुतद्वैतं	५४९
वैपक्षतयतांचेत्	५१४	प्रागभावानानुभूतः	५४८
पूर्वापरपरामर्श	३५३	प्रागूर्ध्वमपिनिद्राया	१२१८
पूर्वाभ्यासेनतेनैव	१००८	प्राज्ञस्तत्राभिमानेन	२४
रूपरुतायांसचायां	१६०	प्राणोजागर्तिसुप्तेषु	३६०
रूपरूपधृक्चिदाभासा	३०१	प्राप्तेनष्टेपिसद्भावात्	१२९९
रूपगाभासकूटस्थौ	५९५	प्राप्यपुण्यकृतान्लोकान्	१००५
रूपत्वादिविकारांतं	१३९९	प्राभाकरास्तार्किकाश्च	३८२
रूपबुधोदराकारो	१३९६	प्रारब्धकर्मणिक्षीणे	१५२१-८४७
प्रज्ञानानिपुराबुद्धि	१२१२	प्रारब्धकर्मभावव्यात्	७२७
प्रणवोपास्तयःप्रायो	११०५	प्रियंत्वांरोत्स्यतीत्येव	१३४०
प्रतिध्वनिवियच्छद्वौ	६८	प्रियादरिहरानेन	१५७१
प्रतिबंधोवर्त्तमानो	११०१	प्रियोप्रियउपेक्ष्यथेत्	२३९
प्रतिबंधोस्तिभातीति	१३	फलपत्रलतापुष्प	१३८४
प्रतिष्ठांविन्दतेस्वास्मिन्	११४५	घट्टमुक्तोमरीपालो	७३४
प्रत्यक्षरौक्षतैकस्य	६५७	बंधमासन्न्यवस्थार्थं	५२७
प्रत्यक्षबोधोयआभाति	६६०	बंधश्चेन्मानसद्वैतं	२५५
प्रत्यक्षव्याक्तिमनुष्ठिर्य	९७३	बहिरंतार्कभागोयं	११३२
प्रत्यक्षत्वंनाभिमता	३५७	बहुजन्मददाभ्यासात्	६८७
प्रत्यक्षस्यानुमानस्य	९६८	बहुवारमधीतेपि	९९४
प्रत्यक्षेवाप्रदोशेवा	४९५	बहुव्याकुलचितानां	१०९०
प्रथमसच्चिदानंदं	१४६९	बहुस्यामहमेवातः	२२२
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः	३९७	बाढमेतावतानात्मा	१३१५
प्रमाणोत्पादिताविद्या	१७३	बाढंनिद्रादयःसर्वे	१८६
प्रलयेतन्निवृत्तौ	२५८	बाढंब्रह्मेतिविद्युश्चेत्	१२२०
प्रवहत्यपिनीरेधः	१४६६	बाढंमानेतुमेयेन	२४४
प्रवृत्तावाग्रहोन्माय्यो	८६८	बाढंसंतिहृदाढ्यस्य	६८३
प्रवृत्तिर्नोपयुक्ताचेत्	८६०	बाधितं दृश्यतामक्षैः	८६३

प्रमाण.	श्लोकसंख्या.	प्रथमपद.	श्लोकसंख्या.
मौक्तिककडाशद्वः	७०	मातापित्रोर्वधःस्तेयं	१४८८
मृग्यादिपंचभूतानि	१२९४	मातुर्मानाभिनिष्पत्ति	२४७
मृदोस्तिपंचक्रौशेषु	१३१७	माधुर्यादिस्वभावानां	१८८
मृक्तास्वस्यैवभोगाय	७८५	मानभूवमहंकिंतु	१३०७
मृगेनचरितार्थत्वात्	७५०	मायाख्यायाःकामधेनो	५३०
मृग्यमिच्छन्भोक्तुरर्थे	१४७९	मायाचेयंतमोरूपा	४१९
मृग्यानांभोक्तृशेषत्वात्	७८६	मायात्वमेवनिश्चयं	४३४
भ्रमाधिष्ठानभूतात्मा	५८९	मायाधीनाश्चिदाभास	४५१
भ्रमांशस्यतिरस्कारात्	५९२	मायांतुप्रकृतिविद्यान्	२१९-४१७
भ्रांतिखममनोराज्य	२४३	मायाभासेनजीवेशौ	५८७-४४९
भ्राम्यंतेपंडितंमन्या	३५२		९४२-५८७
ममस्याब्धौयथाक्षाणि	९२		४४९-९४२
मणिमदीपप्रभयो	९६०	मायामयत्वंभोगस्य	७५४
मनआत्मोतिमन्यंत	३६१	मायामयःप्रपंचोयं	१०४६
मनएवमनुष्याणां	३६७-१२५९	मायामेघोजगन्नीरं	९५७
मनसोनिमृहीतस्य	७२३	मायाविद्येविहायैव	४८
मन्दस्यव्यवहारेपि	१५६४	मायाहृत्यात्मकोहीश	२३६
मनप्यलोकोजयःस्यात्	१११२	मायिकोयंचिदाभास	८०१
मनोजुंभणराहित्ये	१११	मायीसृजतिविश्वंसन्	४९१
मनोदृशोद्विद्याध्यक्षं	७७	मायोपाधिर्जगद्योनिः	६५६
मनोराज्याद्विशेषःक	१०६०	मागगंत्रोद्विद्याःभ्रांतौ	७१८
मनोवाक्कायतद्वाह्य	१०४८	माविनश्यत्वयभोग	७५१
मनोहिद्विविधंमोक्तं	१२५८	मांसपांचालिकायास्तु	७२४
मर्त्यभोगेद्वयोनास्ति	१४९४	मासाद्रयुगकल्पेषु	७
मर्त्यान्नमेकंदेवान्ने	२३२	मास्त्वद्वैतेमुखंकिंतु	११६४
मशकःप्रानिमुख्यानां	७७२	माहेश्वरीतुमायाया	२२९
महत्तमंविस्कर्तातु	१५५४	मिथ्यात्वबुद्ध्यातत्रेच्छा	१०७३
महतःपरमन्यक्तं	३९५	मिथ्यात्ववासनादाढ्ये	७१५
महत्तरमयासेन	११८१	मिथ्याभियोगदोषस्य	८२०
महाकाशस्यमध्येयन्	३१४	मुक्तिस्तुब्रह्मतत्त्वस्य	५०४
महाराजःसार्वभौम	११९३	मुखदन्यविकासाभ्यां	११७८
महाविप्रोब्रह्मवेदी	११९४	मुग्धबुद्धातिबुद्धानां	११९५
मांहुक्यतापनीयादि	१२०९	मुमुक्षोहरसादां	१३२०

प्रथममदः	श्लोकसंख्या.	प्रथममदः
चित्तिव्यानस्यमंत्रादे	१०८३	यथापुष्करपर्णेस्मिन्
मूर्तिप्रत्ययसांतत्य	७०३	यथामुंजादिपीकैव
मृपासिक्तंतथाताम्रं	२४५	यथायथोपासतेतं
मृच्छक्तिवद्ब्रह्मशक्ति	१४५१	यथाविधिरूपाधिः स्यात्
मृतेपितस्मिन्वार्त्तायां	२५२	यथास्रगादिनित्यत्वं
मृत्सुवर्णमयश्चेति	१४१९	यथासंवाटिविभांति
मृद्वत्तेसच्चिदानंदा	१४३६	यथैधांसिसमिद्धोऽग्नि
मेघवद्दत्ततेमाया	४५०	यदज्ञानंतत्रलीनौ
मेघाकाशमहाकाशौ	४८८	यदद्वैतं श्रुतं सृष्टेः
मेघांशरूपमुदकं	३१५	यदभाविनतद्भावि
मेघमुष्णप्रकाशात्मा	१३५०	यदामलिनसत्तातां
मैवंमांसमयीयोषित्	२४२	यदासर्वेप्रभियंते
मोक्षयेहमित्यत्रयुक्तं	१३२४	यदासर्वेप्रमुच्यन्ते
मोहादनीशतांभाप्य	२३०	यदास्वस्यापिभोक्तृत्वं
यथानंदमयः सुप्तौ	१२३२	यदिविद्यापन्हुवीत
यजपास्ते त्रिमोत्रेण	११०२	यदिसर्वग्रहत्यागो
यएवंब्रह्मवेदैष	२१७	यद्यथावर्त्ततेतस्य
यएवमतिशूरेण	८६७	यद्यद्रूपादिकल्पेत
यंकर्मानविजानाति	८९८	यद्यपित्वमसीत्यत्र
यंमंवापिस्मरन्भावं	१०९५	यद्यप्यसौचिरंकालं
यंलब्ध्वाचापरंलभं	१२४८	यद्यत्सुखं भवेत्तत्तत्
यतोयतोनिश्चरति	१२४४	यद्योगेनतदेवेति
यत्प्रेमात्मानमन्यत्र	९	यद्वांतकालः प्राणस्य
यत्रत्वस्यजगत्त्वात्मा	७६५	यद्वापिनिर्मलेनीरे
यत्रयद्दृश्यतेदृष्टा	७९५	यद्वाप्रतिध्वनिर्व्याम्नो
यत्रोपरमतेचित्तं	१२४६	यद्वासर्वात्मतांस्वस्य
यत्सारूप्यः प्राप्यते स्थानं	१०९२-१३५८	यमादिर्ध्यानरोधश्च
यथागाधनिर्वेलेर्व्या	११११	यमाग्निमुख्यदेवास्युः
यथाचित्रपटेदृष्टं	२९५	ययाययाभवेत्पुंसां
यथाचेतनआभास	३४०	ययोद्भसतिशक्तयासौ
यथात्रकर्मवशतः	३८६	यस्तुसाक्षिणमात्मानं
यथाद्वीपोनिघातस्यो	५८	यस्मिन्यास्मिन्नस्तिलोके
यथाधौतोद्यद्वितश्च	२९६	यस्यनादंकृतोभावो
यथानिरिपनोबन्धि	१२५३	यामीतिरविवेकानां

विज्ञानसंश्लिष्टनात्मा	३६८	विश्वरूपाध्योवर्ष
विज्ञानमयउत्पन्नो	११५७	विश्रान्तिपरमांसा
विज्ञानमयकोशोयं	३६७	विषयानंदवदिया
विज्ञानमयमुख्येषु	४५७	विषयेष्वपि लब्धेषु
विज्ञानमयमुख्येषां	१२११	विष्टम्याहमिदं कृत्स्न
विज्ञानमयरूपेण	४६८	विष्णुना तु तमदेहेषु
विज्ञानमात्मेति परे	३६३	विष्णोर्वाप्यनुध्यायदा
विज्ञानवादोवाचार्थ	२५३	विष्णोर्नाभेः समुद्भूतो
विद्वयराहादितुल्यत्वं	२७४	विस्फुल्लिगायथाचन्देः
वित्तात्पुत्रः मियः पुत्रात्	१३३६	विस्मयकशरीराया
विद्यायांसचिदानंदा	१५६७	वीर्यस्यैव स्वभावोयं
विद्यारब्धे विरुध्येते	७६०	वृक्षस्पम्यगतो भेदः
विद्वांश्चेत्तादृशं मध्ये	८६९	वृत्तयस्तु तदानीम
विदितादन्यदेवेति	१०१८	वृताभावाद्यदध्यासः
विध्यभावाच्चालस्य	१०६४	वृत्तिष्वेतामुसर्वासु
विनाशोदक्षममानं	३६०	वृत्तीनामनुवृत्तीस्तु
विपर्यस्तो निदिध्यासेत्	१५१९-८४५	वृत्तेः सारितया वृत्तिः
विपरीताभावेनैयं	६८८	वृद्धिमिष्टवतो मूलं
विमलनादयो यद्वत्	१३१२	यदवाक्यानि नेर्णुं
विमलत्रियविदशूद्रा	५०१	वेदान्तविज्ञानसूनि
विषदादेर्नामरूपे	९९	वेदान्तानामशेषेण
विरलत्वं व्यबहते	१५२२-८४८	वेदान्तेभ्यो ब्रह्म तच्च
विराण्मनुर्नरोगावः	२२६	वेदाभ्यायी ह्यमत्तो
विरोधिप्रत्ययत्यक्ता	१०४०	वेदाभ्यासात्पुराताप
विलयोप्यस्य सुस्यादौ	८०२	वैराग्यं शान्तिरौदार्यं
विलीनघृतवत्पश्चात्	१२०५	वैराग्यमथोपरमा
विवक्ष्यते तदास्माभिः	१२६४	वैराग्योपरतीर्णो
विविच्य नाशानिश्चित्य	८०३	वैयर्थ्यमस्तु वावाह
विविच्य भ्रान्तिमुक्षित्वा	८१८	व्यक्तकाले ततः पूर्व
विविचिताभो नृत्तत्वं	७९४	व्यक्तघटो विकारश्च
विवेके जाग्रतिसाति	७३१	व्यक्त्यनल्लेखमात्रेण
विवेके द्वैतमिध्यात्वं	५५६	व्यक्ताव्यक्ते तदाधारः
विवेकेन परिक्लिश्य	७३०	व्यक्तीनां नियमोभाभूत्

क्रमपद.	श्लोकसंख्या.	प्रथमपद.	श्लोकसंख्या.
लक्षेपिनामंतत्	१४०८	शून्यशक्तिस्तथाकाशे	१३८३
त्वेदांतराःस्पर्शा	७४	शृण्वंतज्ञाततच्चास्ते	१५१८-८४४
शियास्थालोको	२४६	शृण्वंसंगःपरिच्छेदः	९१०
रोलांकिकोवा	१५२५-८५१	शेषाःप्राणादिविज्ञाता	१३३५
ततिशास्त्राणि	१५१५-८४१	शोधितस्त्वंपदार्थोयः	९२९
शोधतुषेपम्ये	१४८०	शोपस्पर्शागतिर्वेगो	१४४
दिरपिसामर्थ्ये	१०६७	इमश्रुकरकवेधेन	१२८६
श्रित्रिययोर्वेद	५६२	श्येनावेगेननाडैक	११९१
इकंदर्शपूर्ण	२३३	श्रद्धालव्यसनीयोत्र	१२६२
समवदःसन्	११८९	श्रवणादित्रयंतद्वत्	५७३
तुमनोराजम्	२७८	श्रुतितात्पर्यमाखिलं	९५६
स्त्वश्वरीकाचित्	२१२	श्रुतियुक्तयनुभूतिभ्यः	१२३१
शक्तात्मयदनास्ति	१३७७	श्रुत्यर्थविशदीकृमो	९४९
शार्यानुमेयत्वात्	१३७८	श्रोत्रियत्वाद्देवशास्त्रैः	१४९५
धिवयनीवितंचेत्	११७	श्रोतुर्देहेंद्रियातीतं	२९२
निरुपरमेत्	१२४३	श्रोतितुस्त्वपक्षंते	३५५
शोदयोवेद्या	३	श्रोत्याविचारदृष्टयायं	१३३३
शौरूपरसौ	६७	सआत्मासर्वगोराम	१३८६
यपठस्याहो	१२२५	मकृत्प्रत्ययमार्गेण	१०५०
शमप्रापधेनायं	८३४	सकृदाप्नोपदेशेन	९८३
शनाद्यःश्रवणार्थश्च	१००२	सगुणत्वमुपास्यत्वात्	१-१
शयानपुरुषेनिद्रा	१४५६	सघटोऽनमृदोभिन्न	१२२३
शस्त्राभेदात्कामभेदात्	६८४	संख्यामेवैपजानाति	५६८
शांताधोरातथामूढा	१५३९	संगीहिवाध्यतेलोके	१४२८
शांताधोराशिलाद्याश्च	१५६८	सचित्सुखात्मकं ब्रह्म	९७६
शांतासुसचिदानंदान्	१५६३	सहितपञ्चमस्य	१४४६
शापानुग्रहसामर्थ्ये	१०६६	सतानावयवाःशक्त्या	८७
शास्त्राण्यधीत्यमेधार्वा	९७७	सतोऽनुवृत्तिःसर्वत्र	१४६
शास्त्रोक्तेनैवमार्गेण	४१२	सतोऽपिनामरूपेद्दे	१००
शिवस्यपादावन्वेष्टु	१५६५	सतोऽविवेचितास्वप्नु	१५८
शिलादौनामरूपेद्दे	११४	सतोऽविवेचितेवन्ही	१५६
शून्यत्वमितिचेच्छून्यं	९७	सतोऽव्योमत्वमापन्नं	१२९
शून्यमासीदितिब्रूये			

विज्ञानक्षंणिकं नात्मा	३६८	विश्वरूपाध्यायः
विज्ञानमयउत्पन्नो	११५७	॥ ति ५१५ ॥
विज्ञानमयकोशोऽयं	३६७	वि
विज्ञानमयमुख्येषु	४५७	विषयेष्वपिलब्धेषु
विज्ञानमयमुख्यैर्यो	१२११	विष्टयाभिदं
विज्ञानमयरूपेण	४६८	विष्णवात्तुत्तमदेहेषु
विज्ञानमात्मेतिपरे	३६३	विष्णोऽन्यायतुर्धार्थ्यद्व
विज्ञानवादोवाहार्थ	२५३	विष्णोर्नाभेः समुद्भूत
विह्वराहादितुल्यत्वं	२७४	विस्फुल्लिगायथावन्ते
वित्तात्पुनः प्रियः पुत्रात्	१३३६	विस्मयैकशरीराया
विद्यार्थासिद्धिदानदा	१५६७	वीर्यस्यैषः स्वभावोऽयं
विद्यारब्धेविरुध्यते	७६०	वृक्षस्य स्वगतो भेदः
विद्वांश्चेत्तादृशमध्ये	८६९	वृत्तयस्तु तदानीम
विदितादन्यदेवेति	१०१८	वृताभावाद्यदाध्यास
विध्यभावान्नवालस्य	१०६४	वृत्तिप्रोतामुसर्वासु
विनाशोदक्षममानं	३५०	वृत्तीनामनुवृत्तीस्तु
विपर्यस्तो निदिध्यासेत्	२५१९-८४५	वृत्तेः साक्षितया वृत्तिः
विपरीताभावेनेय	६८८	वृद्धिमिष्टवतो मूल
विमलतादयो यद्वत्	१३१२	वेदवाक्यानि निर्णेतुं
विमलत्रियविदशुद्रा	५०१	वेदान्तविज्ञानसुनि
वियदादेर्नामरूपे	९९	वेदान्तानामशेषेण
विरलत्वव्यवहृते	१५२२-८४८	वेदान्तेभ्यो ब्रह्म तत्त्व
विराण्मनुर्नरोगावः	२२६	वेदाध्यायीक्षममत्तो
विरोधिप्रत्ययत्यक्ता	१०४०	वेदाभ्यासात्पुराताप
विलयोप्यस्य सुखादौ	८०२	वैराग्यसाक्षि रौदार्ये
विलीनघृतवत्पश्चात्	१००५	वैराग्यमोघोपरमा
विवक्ष्यते तदा स्थाभिः	१३६४	वैराग्योपरतीर्ण
विविच्यनाशनिश्चित्य	८०३	वैराग्यमस्तुवावाद्य
विविच्य भ्रातिमुद्दिशत्वा	८१८	व्यक्तकाले ततः पूर्व
विविचिताभो नृत्तत्त्व	७९४	व्यक्तघटो विकारश्च
विवेके जाग्रति सति	७३५	व्यक्तयनल्लेखमात्रेण
विवेके द्वैतमिध्यात्वं	५४६	व्यक्ताव्यक्ते तदाधारः
विवेकेन परिकल्पय	७३०	व्यक्तीनां नियमो मा भूत्